دیار غەریب

خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مێژووی کوردستان

منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

بۆدابەزاندنی جۆرەها كتێب:سەردانی: (مُنْتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنْتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرأ الثقافي)

www. iqra.ahlamontada.com

منتدى إقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ,عربي ,فارسي)

خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مێژووی کوردستان

نوسینی: دیارغەریب

چاپی سێیەم ٢٠٢٠

ناوی کتێب: خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مێژووی کوردستان

نووسەر: دیار غەریب

بابەت: مێژوویی

تایپ: کارۆخ وەرتێ

پێداچوونەوەی چاپی سێیەم: حەسەن جودی

دیزاین: گۆران پێنجوێنی

نۆرەی چاپ:

چاپی یەکەم: ٢٠١٦

چاپی دووەم: ٢٠١٩

چاپی سێیەم: ٢٠٢٠

تیراژ: ١٠٠٠

چاپخانە:

لەبەڕێوەبەرایەتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردن (١٧٤٧) ساڵی (٢٠١٩)ی پێدراوە.

مافی چاپکردنەوەی ئەم پەڕتووکە پارێزراوە

ناوەڕۆك

پێشەکی چاپی دووەم 13

سەرەتا 15

بەشی یەکەم 21

جوگرافیای کوردستان

أ. پێگە و هەڵکەوتی کوردستان لە سەر نەخشەی جیهان 25

ب. جوگرافیای کوردستان لە مێژوودا 29

ج. جوگرافیا و دیموگرافیای کوردستان لەرۆژگاری ئەمڕۆدا 36

یەکەم: جوگرافیای سیاسی و ئیداری کوردستان 37

١. باکووری کوردستان 38

٢. ڕۆژهەڵاتی کوردستان 49

٣. باشووری کوردستان 52

٤. ڕۆژئاوای کوردستان 56

دووهەم: دیمۆگرافیا و پێکهاتەی گەلی کوردستان 58

١. گەلی کورد 58

٢. پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگەی کوردستان 66

بەشی دووهەم 69

چۆن باسی مێژوو بکەین؟

ا. مێژوو چییە؟ 71

ب. ڕێبازەکانی باسکردنی مێژوو 76

ج. چەمکی باسکردنی مێژووی کوردستان 83

بەشی سێیەم 89
کوردستان لەسەردەمی کۆمەڵگەی سروشتیدا

ا. کۆمەڵگەی کوردستان لەڕووی فۆرمی کۆمەڵایەتییەوە 103
ب. باوەڕمەندی لە کۆمەڵگەی کوردستان دا 105

بەشی چوارەم 109
کۆمەڵگەی کوردستان لە قۆناخی جیابوونەوەی چینایەتی و دروستبوونی دەوڵەتدا

ا. گەشەکردنی کۆمەڵگە و پەیدابوونی دەوڵەت لە باشووری میزۆپۆتامیا 113
ب. هۆکاری دروست نەبوونی دەوڵەت لە کوردستاندا و ئەڵتەرناتیڤی کۆمەڵگەی کوردستان 116
ج. ململانێی شارستانیەتی دەوڵەت و کۆمەڵگەی سروشتی لە کوردستاندا و
کاریگەرییەکانی لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان 120

بەشی پێنجەم 127
کۆمەڵگەی کوردستان لە سەردەمی سۆمەرەوە هەتا ئاشنابوون بە ئیسلام

ا. فۆرمی دەسەڵاتداری و دەوڵەت لە کوردستاندا 129
یەکەم: سۆمەری و خانەدانی ئوور 129
دووەم: ئەکاد (٢٣٧١- ٢٢٣٠) پ.ز 133

ب. فۆرمەکانی کۆمەڵگەی کوردستان 134
١. هۆریەکان 135
٢. لۆلۆیی 135
٣. خامازی 136
٤. ئۆرکیش 137
٥. کارخار 138
٦. سیموورم – شیمورم 138
٧.گۆتی: (٢٢١٠-٢١١٦) پ.ز: 138
٨. ئیلام: (٢٧٠٠ - ٥٣٩) پ.ز: 141
٩. کاشی – کاسی –کاسیت: 141
١٠.میتانی (١٦٠٠-١٢٥٠) پ.ز: 141

١١. نایری (نەهری): 142
١٢. سۆباری (سۆبارتۆ زۆبارتۆ): 143
١٣. موشکو (موسکۆ) 143
١٤. ماردۆ (مارتۆ- مارت – مەرد): 143
١٥. میلیدی: (١٠٠٠پ.ز): 143
١٦. ئۆرارتۆ: (٨١٧-٦١٥) پ.ز: 143
١٧.ماننا 144
١٨. ماد (میدیا. مەد. ئامادا) (٧٠٠-٥٥٠) پ.ز: 146
١٩.هەزەبان (ئەدیابین. هەزەوان) 162
٢٠.کوردۆبان (کۆردیان. گۆردیان) 165

ج. باوەڕمەندی و ئایینی کۆمەڵگەی کوردستان 167
١. زەردەشتی 168
٢. بودایی، کریستیانی و هێلینی 174
٣. مانی (٢١٠-٢٧٦) 175
٤. مەزدەکی 180

د. گوزەرانی کۆمەڵگەی کوردستان 183

بەشی شەشەم 193
کۆمەڵگەی کوردستان لەکاتی ئاشنابوون بە ئیسلام هەتا سەدەی شازدەیەم
ا. گەشەکردنی ئیسلام و چۆنیتی گەیشتنی بە کوردستان 198
ب. چەمکی ڕێکخستنی دەسەڵات و کۆمەڵگە لە ئیسلامدا 202

یەکەم: فۆرمی دەسەڵات لە کوردستاندا 205
١. دەسەڵاتی خەلافەت و سەڵتەنەت لە کوردستاندا 205
٢. دەسەڵاتە هەرێمیەکانی کوردستان 214

دووەم: فۆرمی کۆمەڵگە لەسەردەمی ئیسلامیەتدا لە کوردستان 228
ج. باوەڕی و ئایین لە کۆمەڵگەی کوردستاندا 231
١. یارسانی 238
٢. عەلەوی 247

٣. ئێزدی 249
٤. ڕێبازی قادری 254
٥. ڕێبازی سەفەوی 258
٦. ڕێبازی نوربەخشی 260

د. بارودۆخی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردستان 262

بەشی حەوتەم 267
کوردستان لەیەکەم دابەشبوونەوە هەتا سەدەی نۆزدیەم
أ-بارودۆخی جیهان، ناوچەکە و کوردستان پێش پارچەکردنی کوردستان: 269
ب- دابەشکردنی کوردستان و سیاسەتی هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و
عوسمانی بەرانبەر بە کورد 275

ج. بارودۆخی کۆمەڵگەی کوردستان لە سێبەری هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانیدا 285
١. فۆرمی کۆمەڵایەتی و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە کوردستاندا 285
٢. فۆرمی دەسەڵات لە کوردستاندا 287
٣. گەشەکردنی نوسینی مێژوو و ئەدەبیاتی کوردی 289
٤. گەشەکردنی ئابووری و پیشە لە کوردستاندا 294
٥. گۆڕانکاری دیمۆگرافیا و ئەتنیکی و ئایینی لە کوردستاندا 295

بەشی هەشتەم 299
کۆمەڵگەی کوردستان لە سەدەی نۆزدەیەمەوە هەتا دابەشکردنی بۆ چواربەش
ا. بارودۆخی جیهان، ڕۆژهەڵاتی ناوین و کوردستان 301
ب. ڕاپەڕینەکانی کوردستان و دەرئەنجامەکانی 307
یەکەم: ڕاپەڕینەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم 307
١. میرنشینی بابان 308
٢. میرنشینی سۆران 312
٣. میرنشینی بۆتان 316

دووەم: ڕەوشی کوردستان و جوڵانەوەی کوردی لەنیوەی دووەمی
سەدەی نۆزدەیەمدا 320
١. ڕێبازی نەقشبەندی و جوڵانەوەی کوردی بە سەرۆکایەتی شێخانی کوردستان 321

٢. گەشەکردنی ئاغای زەوی و سواره (فیرقە)ی حەمیدی 340
٣. گەشەکردنی توێژی خوێندەواری نوێ 343

ج. مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە و کورد 345
د. جیهان و کوردستان لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە هەتا دابەشکردنی کوردستان. 352
یەکەم: جوڵانەوەی کوردی لە پێش شەڕی یەکەمی جیهاندا 353
دووەم: دەرئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی و دابەشکردنی کوردستان 369

بەشی نۆیەم 447
بارودۆخی کوردستان لەدوای دابەشبوون
ا. بارودۆخی باکووری کوردستان و تورکیا 451
یەکەم: قۆناخی سالانی ١٩٢٣ هەتا ١٩٤٠ 453
دووەم: قۆناخی سالانی ١٩٤٠ هەتا ١٩٧٥ 468

ب.ڕۆژهەلاتی کوردستان 474
یەکەم: کۆمەڵە و ڕێکخراوەکان 476
دووەم: جولانەوە چەکداریەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستان 479
سێیەم: کۆمەڵەی(ژ.ك) و کۆماری کوردستان 485
چوارەم: شۆڕشی گەلانی ئێران و تێکۆشانی گەلی کورد 499

ج. ڕۆژئاوای کوردستان 510
.ڕەوشی کۆمەڵگەی کورد لە ڕۆژئاوای کوردستان 518
.ڕەوشی ئەمڕۆی ڕۆژئاوای کوردستان 521
د. باشووری کوردستان 524

قۆناخی یەکەم: سەردەمی پاشایەتی 525
.تێکۆشانی گەلی کورد لەم قۆناخەدا 530
یەکەم: سیاسەتی دەوڵەتی عێراق و بریتانیا بەرانبەر گەلانی عێراق 531
دووەم: کۆمەڵگەی کوردستان و جولانەوەی کوردی 533
١.خەباتی ڕاگەیاندنی، ڕۆشنبیری و ئەدەبی کوردی 538
٢.خەباتی سیاسی و ڕێکخراوەیی لە کوردستاندا 542
.جولانەوەی شێخ ئەحمەدی بارزان(١٩٣١-١٩٣٢) 545

.حزبی هیوا و قۆناخێکی نوێی جولانەوەی کوردی 548
پارتی دیموکراتی کورد (١٩٤٦/٨/١٦) و بەناوەندبوونی خەباتی کورد لە باشووردا 557
.گەشەکردنی حزبی شیوعی لە عێراق و کوردستاندا و کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان 565
.پارتی دیموکراتی کوردستان و قوتابخانەی نوێی سیاسەتی کوردایەتی 570

قۆناخی دووەم: دامەزراندنی کۆماری عێراق 579
سیاسەتی دەوڵەتی عێراق لە سەردەمی کۆماردا 593
.جولانەوەی ئەیلول و دەرئەنجامەکانی 598
.جولانەوەی ئەیلول و کاریگەریەکانی لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان 614
١.کاژیك (کۆمەڵەی ئازاد ژیانەوەی یەکێتی کورد) 618
٢.کۆمەڵەی مارکسی لینینی کوردستان 619
.هەستانەوەی دوای شکستی ١٩٧٥ 621
ئەو رێکخراو و پارتانەی رۆڵیان لە هەستانەوەدا هەبوو.. 622
.راپەرینی بەهاری ١٩٩١ و دەرئەنجامەکانی 638
.کۆرەوی کوردستان و دەرئەنجامەکانی 640
.بارودۆخی جەماوەر لەدوای گەرانەوە لە کۆچ 643
.هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان 647
.بارودۆخی کوردستان لەدوای هەڵبژاردن و دروستکردنی حکومەتی هەرێم 649
. کاریگەری پەکەکە لەسەر باشوور و پارتی ئازادی کوردستان 653
.شەری ناوخۆ لە باشووردا 655
.بارودۆخی باشووری کوردستان دوای ٣١ی ئاب 666
رووداوی ١١ی ئەیلول و کاریگەری لەسەر کوردستان.. 669
.بارودۆخی کۆمەڵگەی باشووری کوردستان لە ئێستادا 671

دەرئەنجام 677

وتەیەکی پێویست 691
چەند دێرێک سەبارەت بە نووسەری شۆرشگێر شەهید دیار غەریب 695
هەندێک وێنە و بەڵگەنامە 701
چەپکێک لە وێنەکانی شەهید دیار غەریب 739

پێشەکی چاپی دووەم

دوای ئەوەی چاپی یەکەمی پەرتوکەکە کەوتە بەردەستی خوێنەران، خۆشم ئەو دەرفەتەم بۆ دروست بوو کە بە کاوەخۆ بیخوێنمەوە. دەرکم پێکرد کە لە بواری هەڵەچنی تایپ و دیزاینەوە کەموکورتی هەیە. ئەمەش بێگومان هۆکارەکەی ناخەمە سەر کەس، کەموکورتی من و ئەو بارودۆخەیە کە من تێیدام و دەرفەتی گونجاو نیە بۆ ئەوەی هەڵوەستە لەسەر ئەم کارە بکەم و لەگەڵ ئەو هەڤاڵ و خۆشەویستانەشدا لە دیالۆگدا بم کە کاری دیزاین و پیتچنین و هەڵەچنیان بۆ کردم. لەبەر ئەم کەموکورتیە داوای لێبوردن لە خوێنەری بەڕێز دەکەم. چونکە دەزانم بەهۆی کەموکورتی زۆری تایپەوە ڕەنگە لە خوێندنەوەدا توشی وەڕسی ببن. بەڵام بە ئومێدم کە لێبوردە بن و دڵتان گەورە بێت و ئەو کەموکورتیانە لە خوێندنەوەی ئەم بەرهەمە ساردتان نەکاتەوە.

بەهیوابووم دوای بڵاوبوونەوەی پەرتوکەکە بیر و بۆچونی خوێنەران بزانم. جێگەی خۆشحاڵیمە کە چاپی یەکەمی هەر زوو لە بازاڕدا نەما و تەواو بوو. لە چیا سەرکەشەکانی کوردستانیش چاپخانەی ئازادی چاپێکی تایبەتیان کرد و بەناو گەریلادا بڵاویان کردەوە، ئەویش تەواو بوو. هەتا ئێستاش لەلایەن ژمارەیەکی زۆری خوێنەرەوە بە سوپاسەوە نامە و نوسینم پێگەیشتووە، ئەوەش شادومانی کردم. لە زۆربەی نامە و نوسینەکاندا دەستخۆشی و پەسندانی پەرتوکەکە هەیە، لە بەشێکی نامەکاندا لەگەڵ دەستخۆشیدا ڕەخنە لەسەر کەموکورتی چاپ و دیزاین هەیە. لە هەندێک نامەی تردا سەبارەت بە هەندێک بابەت تێڕوانینی جیاوازم پێشکەش کراوە، یاخود هەندێک زانیاری کە من نەمنوسیون داوام لێکراوە کە بیاننوسم. لە هەندێک نامەدا داوام لێکراوە کە قورسایی بدەمە سەر هەندێک بابەت کە من کەم قورسایم داوەتێ. لە چەند نامەیەکیشدا هەندێک زانیاریان بۆ

ڕاستکردوومەتەوە. بەڵام لەسەر ئەو تێزەی کە من پشتم پێ بەستووە و لەسەر ئەو شیکارانەی کە من کردوومن قسە نەکراوە. لای خۆمەوە زۆر سوپاسی هەموو ئەو کەسانە دەکەم کە بەسەریان کردوومەتەوە و ڕەخنە و پێشنیارەکانی خۆیانیان پێگەیاندوم. خۆزگەم دەخواست کە لەسەر تێز و شیکارەکانیش تێڕوانین هەبوایە. بەهەر حاڵ من لای خۆمەوە بەڕەچاوکردنی ڕەخنە و پێشنیارەکانی ئێوەی بەڕێز پێداچونەوەیەکم بۆ چاپی یەکەم کرد و ئامادەم کرد بۆ چاپی دووەم، بە هیوام جێگەی ڕەزامەندی ئێوە بێت.

ئەوەی کە من لەم پێداچوونەوەدا کردومە، هەڵەچنی چاپی یەکەم بووە. هاوکات لە هەندێک جێگەدا ڕستە یاخود دوو ڕستەی پەڕیو هەبوون، ئەوانەم خستۆتەوە جێگەی خۆیان. لە چەند جێگە پەراوێز و تێکست کەوتبونە ناو یەکتر ئەوانەم جیاکردۆتەوە. هەندێک بابەتیش کەموکورتیان هەبووە چاکم کردوون و چەند جێگەش بە پێویستم زانیوە لێم زیاد کردووە. لە تێز و شیکاردا گۆڕانکاریم نەکردووە، بەڵام لەو چوارچێوەی کە باسم کردن گۆڕانکاری کراوە و پێم وایە دەوڵەمەندتر بووە. هەر بۆیە بەهیوام کە خوێنەری بەڕێز بەتایبەت ئەوانەی تامەزرۆی ڕاستی مێژووی گەلان و میللەتەکەی خۆیانن، بەچاوی لێکۆڵینەوە و ڕەخنەوە بیخوێننەوە. پێم خۆشە ئەوانەی تێڕوانینێکی ڕەخنەگرانەی مێژوویی، شیکاری و ئەدەبیان هەیە ئەوا تێڕوانینەکانی خۆیان بڵاویش بکەنەوە، هەتا گفتوگۆیەکی زانستیانە دروست ببێت و ئەو گفتوگۆیە نەوەی نوێی وڵاتەکەمان هان بدات بۆ زیاتر ئاشنابوون بە مێژوو و ڕاستی وڵات و نەتەوەکەی خۆی. ئەوانەشی تێڕوانینی تایبەتیان هەیە و حەز دەکەن بۆ منی بنێرن ئەوا بە سنگێکی فراوانەوە پێشوازی لە تێڕوانینەکانیان دەکەم. دووبارە دەمەوێت زۆر سوپاسی هەموو ئەو هەڤاڵانە بکەم کە لە تایپ، هەڵەچنی، دیزاین و پێداچوونەوەدا هاوکارم بوون. سوپاسی ئەوانەش بکەم کە هاندەر بوون بۆ نوسینی ئەم پەرتوکە. چونکە بەبێ ئەوان ئەم بەرهەمە لە دایک نەدەبوو.

نووسەر

سەرەتا

هەر لەمنداڵییەوە حەزم لەباسکردن یاخود گوێگرتن لەڕوداوە مێژووییەکان دەکرد، چیرۆک و حیکایەتەکانی بەرئاگردانی بە تەمەنەکان و سەرگوزەشتەکان منیان بۆلای خۆیان ڕادەکێشا، بابەتی ناو چیرۆک و بەسەرهاتەکان دەیانخستمە جیهانێکی تایبەتەوە، جیهانێک کەخەیاڵ تێیدا باڵادەست بوو هیوای زۆریشی لەلا دروست دەکردم، زۆرجار حەزم دەکرد ببمە یەکێک لەپاڵەوانەکانی ناو چیرۆکەکان، بەڵام چارەنووسی زۆربەی پاڵەوانەکان لەوێنەی فەرهاد و شیرین، مەم و زین، لاس و غەزاڵ، محەمەد و سێوێ و چەندینی تر دەیانخستمە ناو دوودڵی و لەخەیاڵمدا دەمگوت پێویستەپاڵەوانەکانی خەیاڵی من بگەنە ئامانج و مورادی خۆیان.

هەر ئەمە وایکرد لە تەمەنێکی کەمدا گرنگی بەخوێندنەوەی بابەتە مێژووییەکان بدەم بێجگە لەو بابەتانەی لەخوێندنگە دەیخوێنین، خۆشم هەوڵ بدەم بە دوای مێژوودا بگەڕێم، لەم ڕێگەیەوە وردەوردە ئاشناییم لەگەڵ مێژووی جیهان و کۆمەڵگەی کوردستاندا زیاتر بوو، هەرچەندە ئاشنایم زیاتر دەبوو، پرسیاری زیاترم سەبارەت بەمێژوو، ئەمڕۆ و ئایندە لەلا دروست دەبوو، مێشکم زیاتر ئاڵۆز دەبوو، هەندێک جار بە خۆمم دەگوت زۆر دوای مێژوو مەکەوە ڕەنگە ئەمە ببێتە هۆکاری نائومێدبوون بەرانبەر ئایندە! هۆکاری ئەمەش ئەوەبوو کەهەندێک جار گوێ بیستی لەخۆم گەورەتر و بە ئەزموون تر دەبووم دەیانگوت؛ ڕۆڵە کورد مێژوویەکی پرشنگداری نییە، ئێمە نەمانتوانیوە لە مێژوودا ڕۆڵێک ببینین، ئێمەی کورد هەر خەریکی خۆخواردن بوین و تایبەتمەندی (کەو) مان هەیە و لەگەڵ کۆمەڵگەی خۆماندا خیانەت دەکەین. هاوکاتی ئەوە دەیانگوت زۆر کەس هەوڵیداوە بەڵام شتێکیان لە مێژوو هەڵنەکڕاندووە، لێرەدا نموونەیەک

بهێنمەوە سودی دەبێت بۆ بابەتەکە؛ لە پۆلی دووەمی ناوەندی بووم لە سەردەمی بەعسدا لە ناوەڕاستی هەشتاکاندا بوو داوام لە مامۆستای وانەی کوردی کرد کە هەندێک باسی مێژووی کوردمان بۆ بکات لە وەلامدا گوتی دانیشە (بە شێوازێکی توند و ناشیرین) گوتی کورد کەی مێژووی هەیە؟! ئەم بابەتە زۆر کاریگەری لەسەر دروست کردم، قەتیش لە یادم ناچێتەوە. ئەم هەڵوێست و ئامۆژگاریانە جارجار دەیخستمە ناو دوودڵیەوە بەڵام لە ئەنجامدا کۆڵم لە خوێندنەوەی مێژوو نەدەدا بە تایبەتیش بەدوای هەر پەرتوک و بابەتێکدا دەچووم کە کەمێک باسی کورد و کوردستانی کردبێت، گوێم لە هەر کەسێک دەگرت کە باسی هەندێک ڕووداو و بەسەرهاتی کوردەواریم بۆ بکات. لێرەدا گرنگە باسی (کاک خالیدی حاجی حەمە کەریم) ی خاڵۆزای باوکم بکەم چونکە ئەو کەسایەتیە (ڕەوانی شادبێت) ڕۆڵی بەرچاوی هەبوو لە هاندانی مندا بۆ خوێندنەوە و بە تایبەتیش خوێندنەوەی مێژووی کورد و کوردستان. کاک خالید ساڵی١٩٨٣خوێندنی لە زانکۆی موسڵ تەواو کرد، خۆی ئەندامی ڕێکخستنە نهێنییەکانی کۆمەڵەی ڕەنجدەرانی کوردستان بوو. ماڵی ئێمە و ماڵی حاجی فەریقی برای کاک خالید لەسلێمانی پێکەوە دراوسێ بوین. کاک خالید کەدەهاتەوە بۆ سلێمانی زیاتر لەماڵی حاجی فەریق دەبوو، هانی ئێمەی دەدا بۆخوێندەوە. یەکەم پەرتوکیش کە لەسەرمێژووی کورد و کوردستان خوێندمەوە ئەو پێشکەشی کردم کەپەرتوکی (قەلای دمدم) ی عارەبی شەمۆ بوو، بەداخەوە کاک خالید لەڕەشبگیریەکەی ١٩٨٥\١٠\١٧دا لە سلێمانی دەسگیرکرا و بێسەروشوێن کرا دوای ڕاپەڕین زانرا کە لە حامیەی سەربازی سلێمانیدا گوللەباران کراوە. هەر لێرەدا دەمەوێت ئاماژە بەکاک ئەحمەد کوڕە جوتیاری تێکۆشەر و نوسەر و باوکی هاوڕێم (هەردەوان) بکەم کە لە دوای ئەنفال و کیمابارانی کوردستان کردینی بە هاوبەشی پەرتوکخانە نهێنیەکەی خۆی و چەندین پەرتوکی گرینگی بۆ پەیدا کردین، لە وانەی کەبیرم ناچێتەوە مێژووی کۆماری کوردستان بوو. دیارە ئەو کاتە لە پەرتوکخانەی فەرمی و بە ئاشکرا هەموو پەرتوکێک پەیدا نەدەبوو لە بەرئەمە هاوکارییەکەی کاک ئەحمەد زۆر سودی بە من گەیاند.

ئاشنابوونم بەبیروبۆچونی ڕێبەر عەبدوڵلا ئۆجالان بەتایبەتی ئەو لایەنەی کە تایبەت بوو بە شیکردنەوەی مێژوو، کۆمەڵگە و هەڵسەنگاندنی تاکە

کەسەوە زیاتر هانی دام بۆ ناسینی مێژوو، دەکرێت وەکو وەرچەرخانێکیش لە هەڵوێست و تێگە(چەمک)ی مندا بۆ ژیان و کۆمەڵگە هەڵسەنگێندرێت، چونکە پێشتر زۆر بە سادەیی و ڕووکەشانە سەیری ژیانی کۆمەڵگە و مێژووم دەکرد، لایەنی شیکاری و قاڵبونەوەم کەم بوو، دەکرێت وەکو خولیایەکی فێربوون و کۆکردنەوەی زانیاری باسی لێ وەبکرێت، بەڵام تێزی ڕێبەر ئۆجالان فێری قاڵبوونەوە و شێوازی شیکردنەوەی مێژوو و کۆمەڵگەی کردم، فێری ئەوەی کردم کە مێژوو بکەمە مامۆستا بۆ تێگەیشتن لە ئەمڕۆ و کارکردن بۆ بونیادنانی ئایندەیەکی گەشتر. هەر ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی لە زۆر خولی ڕۆشنبیری ئەکادیمیای فکری و فەلسەفیدا کۆڕ و سیمینار و وانە پێشکەش بکەم ئەو کۆڕ و سیمینار و وانانەش بوونە یارمەتیدەرم بۆ قاڵبونەوەیەکی زیاتر. زۆرجاریش لە لایەن هەڤاڵ و هاوڕێ و دڵسۆزانمەوە داوای ئەوەم لێکرا کە ئەو وانانە بکەمە پەرتوک و بڵاویان بکەمەوە بەڵام کات ئەو دەرفەتەی نەدەدا هەتا لەم دواییەدا هەندێک دەرفەتم بۆ دروست بوو بەشێک لەقاڵبوونەوە و وانەکانم لەم پەرتوکەدا کۆکردەوە.

ئەم پەرتوکە ڕەنگە لە ڕووی زانیاری و بابەتەوە زۆر شتی نوێ پێشکەشی پەرتوکخانەی کوردی و مێژووی کوردستان نەکات، بەڵام لەڕووی تێز و هەڵسەنگاندنەوە شتی نوێی تێدایە، چونکە بەڕوانگەیەکی جیاوازتر لە ڕوانگەی باو، مێژوو تاووتوێ و قسەی لە سەر کراوە، هەر بۆ ئەوەش سەرەتا هەڵوەستەیەکم لەسەر ئەو تێزە کردووە کە پەیڕەوم کردووە. بەهیوام بەم کارەم توانیبێتم خزمەتێکی بچوک بە مێژووی گەلەکەم و پەرتوکخانەی کوردی و مرۆڤایەتی کردبێت. بێگومان هەتا دوا ڕادە هەوڵمداوە واقیعی بم و نە نکوڵی لە گەلەکەم بکەم و نە پەردە بدەم بە سەر کەموکورتیەکانیشدا، هەر ئەمەش وایکرد بگەمە ئەو ئەنجامەی کە کورد و کۆمەڵگەی کوردستان ڕۆڵێکی گرینگیان بینیوە لە بەرەو پێشەوەچونی ڕەوڕەوەی مێژوو و پاراستنی بەهاکانی مرۆڤایەتیدا. داوا لە هەموو خوێنەرێکی بەرێزیش دەکەم هەر سەرنج و ڕەخنە و پێشنیارێکیان هەبوو بۆم بنێرن، منیش بەسنگێکی فراوانەوە لێیان وەردەگرم.

بەشی یەکەم

جوگرافیای کوردستان

جوگرافیا یاخود ئەردنیگاری لە جیهانی ئەمڕۆماندا بووە بە بابەتێکی زۆر بە بایەخ و نیوەی زیاتری شەڕ و ناکۆکیەکانی جیهانیش لەسەر جوگرافیا و خاوەنداری زەوی و ئاو و ئاسمانە. کاتێک دەڵێین ئەمڕۆ وەهای لێهاتووە، بە واتای ئەوە ناڵێین کە لەڕابردوودا بەو شێوەیە نەبووە، بێگومان زەوی و زار و جوگرافیا، ئاو و سەرچاوە ئاوییەکان لە ڕابردووشدا بونەتە جێگەی مشتومڕ و کێشەیان لێ کەوتۆتەوە، بەڵام دەبێت ڕاشکاوانە بڵێین؛ کە لەم سەردەمەدا جوگرافیا کراوەتە چەکێکی سیاسی و ئەمەش وایکردووە کە جوگرافیا زیاتر ببێتە هۆکاری کێشە و ئاڵۆزی، ئەم وەرچەرخانەش لە ناوئاخنی چەمکی فەلسەفی و ژیانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا شاراوەیە. چونکە جوگرافیای کردووە بە ڕەگەزێکی سەرەکی ناساندن و ناسنامەی نەتەوەیەک، بە واتایەکی تر هەر نەتەوەیەک ئەگەر جوگرفیایەکی تایبەتی نەبێت ئەوا ناکرێت وەکو نەتەوە بژمێردرێت، تەنیا بەمەشەوە نەوەستاون بەڵکو گەورەیی جوگرافیا، سنوری دەریایی و بوونی سەرچاوەی زەنگینی وزەی سروشتییان کردووە بە پێوەر بۆ بەهێزی یان بێ هێزی، مەزنی یان بچوکی هەر نەتەوەیەک، لەمانەش زیاتر ئەوەیە لە مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا ناکرێت خاوەنداری جوگرافیایەک بۆ دوو نەتەوە یان زیاتر بگەڕێتەوە بەڵکو هەر جوگرافیایەک یەک خاوەنی هەیە، هەرئەمەش وایکردووە کە زۆربەی نەتەوەکانی جیهان لە هەوڵی ئەوەدان کە جوگرافیاکەیان فراوان بکەن، سنوری دەریایی هەبێت، ئەگەر بکرێت سنووری دەریاییەکەی زۆربێت، دەست بەسەر سەرچاوەی وزە سروشتیەکاندا بگرن بیخەنە دەستی خۆیانەوە، لەگەڵ ئەوەشدا هاوبەش لەجوگرافیاکەدا پەسند ناکەن، بێگومان ئەگەر هەندێک لە سەرخۆ و هێدی هێدی بە خۆماندا بچینەوە دەبینین ئەم چەمکانە کاریگەری لە سەر هەموومان هەیە. هەر ئەمەش هۆکارێکە بۆ ئەوەی کە دەوڵەتانی سەردەست لە کوردستاندا ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ نکوڵی لە هەبوونی جوگرافیای کوردستان بە گشتی یاخود بەشێکی زۆری دەکەن، هەر ئەمە وایکردووە بەشی زۆری کۆمەڵگەی عەرەب تورک و فارس ناخوازن وشەی

کوردستان ببیستن و پێیان وایە ئەو وشەیە وڵاتەکەیان پارچە دەکات و بچوکی دەکاتەوە. بێگومان هەر ئەو چەمکەیە وایکردووە زۆربەی تاکەکانی کوردیش لە خەیاڵی خۆیاندا جوگرافیای کوردستان زۆر فراوان دەکەن و دەیگەیەننە سەر دەریای خەزەر (قەزوین)، دەریای ڕەش، دەریای سپی و کەنداوی (عەرەب و فارس)، هاوکات زۆربەی تاکەکانی کوردیش لە ناخیاندا پێکهاتە نەتەوەییەکانی تری کوردستان وەکو میوانێکی بەرێز سەیر دەکەن نەک وەکو هاوبەش لە نیشتماندا، بێگومان ئەمەش ناکۆکی و ململانێیەکان لەسەر جوگرافیا قوڵتر و چڕتر دەکاتەوە. ڕەنگە ئەو پرسیارە بێت بە مێشکماندا کە ئایا لە ڕابردوودا وەها نەبووە؟ یان لە ڕابردوودا چۆن مامەڵە لەگەڵ جوگرافیادا کراوە یان دەبێت چۆن مامەڵە لەگەڵ جوگرافیادا بکەین؟ بە دڵنیاییەوە لە ڕابردووشدا کێشە لەسەر جوگرافیا دروست بووە، بەڵام بەو شێوەیەی ئێستا نەبووە، بۆ نمونە کاتێک ئیمپراتۆرییەک دروست بووە، ناسنامەی گەل و پێکهاتەکانی ناو ئەو ئیمپراتۆریەتە نەشاردراونەتەوە، هاوکات هەرچەندە سنوری خێڵ و تیرە و هۆزەکان یان گوندەکان دیاربوون، بەڵام ناسنامەی ئەو پێکهاتانە بە تەواوی نەبەستراوە بە جوگرافیایەکەوە و دەبینین زۆر هەرێمی جوگرافیای کوردستان هەیە لە خێڵێک یان تیرەیەک زیاتر تێیدا دەژین و تێکەڵاون، لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین هەتا سەدەکانی حەڤدە و هەژدەی زایینی جێگۆڕکێی پێکهاتەکانی کۆمەڵگە لە وێنەی خێڵ، تیرە و ئەتنیک لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر باو بووە لەکاتێکدا خێڵێک یاخود پێکهاتەیەک لە ناوچەیەکدا ژیابێت و ناوچەکەیان توشی کەم ئاوی بووبێت یان توشی ڕوداوی سروشتی بووبێت یان بەهۆی هێرش و ناکۆکیەوە یان بەهۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەوە یاخود هەر هۆکارێکی تر بێت شوێنی خۆیان بەجێ دەهێڵا و ڕوویان لە جێگەی تر دەکرد و هەندێک جار لە ڕێگەی دانوستاندن، هەندێک جاریش لە ڕێگەی پێکدادانی بچوکەوە شوێنی نوێیان بۆ خۆیان پەیدا کردووە و نیشتەجێ بوون، هۆکاری ئەوەش ئەوەبوو کە زەوی و ئاو بە موڵکی خودا و ئیمپراتۆرییەت پێناسە دەکرا نەک بە موڵکی خەڵک، لە بەر ئەمە نەدەکرا هەتا دوایی دەست بە سەر پارچەیەک جوگرافیادا بگیرێت و خەڵکی تری لێ بێ بەش بکرێت، بەڵام لەگەڵ گەشەکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا، لە ڕۆژهەڵاتی ناوینیشدا سەرەتا تاپۆی زەوی زار و پاوانی

گوند و خێڵەکان وەکو دیاردەیەک دەرکەوت، دواتریش تاپۆکردنی جوگرافیا لەسەر نەتەوەیەک بووە دیاردە و ئەمەش لەگەڵ خۆیدا بۆ جوگرافیایەکی لە وێنەی ڕۆژهەڵاتی ناوین گەلێک کێشەی خولقاند، کە لەچوارچێوەی چەمکی پەرتکە و زاڵبە و پەیمانی (سایکس پیکۆ) دا فۆرمیلە بوو. هەربۆیە کاتێک باس لە بابەتی جوگرافیا دەکەین گرنگە خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ جوگرافیا بکەین. ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی ورد و بابەتیدا ڕەخنەی لەچەمکی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بۆ جوگرافیا گرتووە. پێی وایە دەبێت جوگرافیا نەکرێتە پێوەرێک بۆ هەبوونی ناسنامەی نەتەوەیەک نمونەش بۆ ئەمە دێنێتەوە و دەڵێت کورد سەرەڕای ئەوەی نکوڵی لە جوگرافیا و ناسنامەکەی دەکرێت بەڵام لە واقیعدا وەکو نەتەوەیەک بوونی خۆی سەلماندووە. هاوکاتی ئەمە چەمکی جوگرافیای هاوبەش لە جێگەی جوگرافیای تاک نەتەوە و ئەتنیک بەکار دێنێت و دەڵێت؛ «دەکرێت چەند پێکهاتە لەسەر جوگرافیایەک پێکەوە بژین و خاوەنداری لەو جوگرافیایە بکەن». لەم ڕوانگەیەوە سەیری جوگرافیا بەگشتی و کوردستان بە تایبەتی دەکەم. ئەو جوگرافیایەی لێرەدا من وەکو جوگرافیای کوردستان باسی لێوەدەکەم ئەو جوگرافیایە کە لە ئەمڕۆدا بەڕێژەیەکی بەرچاو کورد تێیدا دەژی و تاڕادەیەک ناوی کوردستانی بەسەردا بڕاوە. ڕەنگە بە لای بەشێکی تاکەکانی کوردەوە غەدر لە کورد بکەین، بەلای تاکەکانی پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگەی ئەم جوگرافیاوە زیادەڕۆیی هەبێت. بە دڵنیاییەوە مەبەستم ئەوە نییە کە ئەو جوگرافیایەی باسی دەکەم بیکەمە ناسنامە بۆ کورد، چونکە دڵنیام لەم جوگرافیایەدا تەنیا کورد ناژی و تەنیا موڵکی کورد نییە، بەڵکو سەرجەم پێکهاتەکانی ئەم جوگرافیایە هاوبەشن لە خاوەنداری کردنیدا. هەربۆیە لێرەدا هەوڵدەدەم باسی پێگە و هەڵکەوتەی کوردستان لەسەر نەخشەی جیهان بکەم. دواتر باس لە ڕۆڵی ئەم جوگرافیایە لە مێژوودا بکەم و دوای ئەمە باس لە جوگرافیا و دیمۆگرافیای ئەمڕۆی کوردستان بکەم.

أ- پێگە و هەڵکەوتەی کوردستان لەسەر نەخشەی جیهان

لەلایەکەوە بەهۆی ئەو تێگەیەی کە باسمان کرد، لەلایکی ترەوە بە هۆی ئەوەی کە کورد لەم سەردەمەدا نەبووە بە خاوەنی دەوڵەت، کوردستان

ناسنامەیەکی فەرمی وەرنەگرتووە و سنورەکەشی دیارنییە، ئەمەش وایکردووە کە تێڕوانینی جیا جیا بۆ کوردستان هەبێت، بۆ نمونە؛ بە تێڕوانینی دەوڵەتی عێراق، کوردستان هەرێمێکی ئۆتۆنۆم یان تایبەتە و لە هەر سێ پارێزگەی هەولێر، دهۆک و سلێمانی پێکدێت. ئەم هەرێمەش بەشێکە لە جوگرافیای عێراق و عێراقیش بەشێکە لە نیشتیمانی عەرەب. بە تێڕوانینی دەوڵەتی ئێرانیش کوردستان تەنیا ئوستانی (پارێزگای) سنەیە و ئەویش هەرێمێکی ئیدارییە و لە سنوری دەوڵەتی ئێران دایە و بەشێکە لە جوگرافیای ئێران و لێی جیا نابێتەوە. بە پێی ئایدیۆلۆژی دەوڵەتی تورکیا و دەوڵەتی سوریا جوگرافیایەک بەناوی کوردستانەوە بوونی نییە!! بەڵام بەپێی ڕاستیە مێژووییەکان کە لە بەشی دواتردا باسیان دەکەین و بە پێی ڕاستی واقیعی ئەمڕۆی جیهانیش جوگرافیایەکی بەرفراوان هەیە لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن و لە کۆنەوە بە کوردستان ناسراوە.

بەو پێیە دەتوانین بەمشێوەیە باس لە پێگە و هەڵکەوتەی جوگرافیای کوردستان بکەین؛ کوردستان هەرێمێکی جوگرافیاییە دەکەوێتە ناو جەرگەی ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە، ڕووبەرەکەی (٤٥٠-٥٠٠) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دەبێت. لەشەڕی چاڵدێراندا لەساڵی ١٥١٤دا بووە بە دوو بەشەوە، بەشی ڕۆژئاوای کەوتۆتە ژێر دەستی عوسمانیەکانەوە و بەشی ڕۆژهەڵاتیشی لەژێردەستی سەفەویەکاندا ماوەتەوە. دواتر لە ساڵی ١٦٣٩ز دا و لە پەیمانی قەسری شیریندا لەلایەنی هەردوو دەوڵەتەوە دان بە ئەو دابەش بوونەدا نراوە و بووە بە سنورێکی فەرمی. لەسەدەی بیستەمیشدا بەپێی پەیماننامەی لۆزان لە١٩٢٣\٧\٢٤و لەپەیمانی ئەنقەرەدا لە١٩٢٦\٦\٥دا لە لایەنی هێزە باڵادەستەکانی جیهانەوە دابەش کرا بەسەر هەرچوار دەوڵەتی تورکیا، ئێران، عێراق، سوریا و سنورەکەشی لە چوارچێوەی نەخشەی نوێی جیهاندا لە برۆکسل دارێژرا. واتە ئیسماعیل بێشکچی گوتەنی کوردستان بووە کۆلۆنیەکی نێودەوڵەتی نەک کۆلۆنیەکی هەرێمی یان ناوچەیی. بە هەرحاڵ ئەوە بابەتی ئەم بەشەی نوسینەکەمان نییە، لەم بەشەدا زیاتر گرنگی بە پێگە و هەڵکەوتەی جوگرافیای ئەم جوگرافیایە دەدەین، سنوری جوگرافیای کوردستان لە باکوورەوە لەگەڵ سنوری ئەرمەنستاندا تێکەڵاو دەبێت لە ناوچەکانی ئەرزنجان ئەرزرۆم و سێواس لەگەڵ سنوری تورکیا و هەرێمی

دەریای ڕەش تێکەڵ دەبێت و لەقۆچگرییەوە بەرەو مەرش و دیلۆک و ئەنتاکیا لە ڕۆژئاوا نزیکی دەریای سپی دەبێتەوە، لەوێوە تێپەڕی سنوری لازقیە و حەلەب و ڕەقە و دێرەزوور دەبێتەوە لە سوریا، لە باشووریشدا لە شەنگال و موسڵەوە بەرەو مەخمور کەرکوک و خورماتوو چیای هەمرین(حەمرین) هەتا مەندەلی و بەدرە و جەسان درێژ دەبێتەوە و لەم هەرێمانەشدا لەگەڵ سنوری عێراقدا لێکدەدەن و لە باشوورەوە کە بەرەو ڕۆژهەڵات هەنگاو بنێین لە خوار ئیلامەوە بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات لەگەڵ خوزستان و لوڕستاندا تێکەڵ دەبێت و بەرەو باکووری ڕۆژهەڵات بڕۆین لە سنوری کرماشان و بەشێکی سنە بەرەو هەمەدان لەگەڵ فارسدا تێکەڵ دەبێت و لە باکووری ڕۆژهەڵاتی پارێزگەی سنەوە بەرەو پارێزگەی ئورمییە (ئازەربایجانی ڕۆژئاوا) لەگەڵ ئازەربایجاندا تێکەڵ دەبێت و هەتا سنوری ئازەربایجانی سۆڤێتی درێژ دەبێتەوە.

بەپێی هێڵەکانی پانی و درێژی، کوردستان دەکەوێتە نێوان هێڵەکانی پانی (٣١-٤١) ی باکووری گۆی زەوی و هێڵەکانی (٣٦-٤٩) ی ڕۆژهەڵاتی گرینیوژ. بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافیای کوردستان لەم ناوچەیەدا و بوونی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و تورۆس لە هەرێمەکەدا، کوردستان یەکێکە لەو هەرێمە جوگرافیاییانەی جیهان کە چوار وەرزی سالی هەیە. واتە ساڵێک لە کوردستان چوار وەرزە، نە وەکو هەرێمە کەمەرەیی و نزیک دەریاییەکان یەک وەرزە، نەوەکو ناوچەکانی جەمسەری باکوور و باشوور دوو وەرزە. جیاوازی لەئاستی بەرزی و نزمی پلەی گەرما لە کوردستاندا زۆرە و جیاوازییەکی زۆر هەیە لە نێوان بەرزترین پلەی گەرما و نزمترین پلەی گەرمای وەرزە جیاوازەکاندا. بۆ نمونە؛ لە هاویندا لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان (ناوچەی ئیلام و دەوروبەری) لە باشووری کوردستان لە گەرمیان کەرکوک و هەولێر و لە ڕۆژئاوای کوردستان لە ناوچەی جەزیرە و لە باکووری کوردستانیش لە مێردین ئامەد .... پلەی گەرمی هەندێک جار (٤٥) پلەی سەدی تێپەڕ دەکات. لە ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵات و سەرهەد لە باکوور پلەی گەرما (٣٠) پلە تێپەڕ ناکات. لە وەرزی زستانیشدا نزمترین پلەی گەرما لە باکووری ڕۆژهەڵات و لە سەرهەد دەگاتە (١٥) پلەی سەدی لە ژێر سفرەوە، ناوچەکانی تریش نزیک دەبنەوە لە سفری سەدی

ئەم هەڵکەوتە جوگرافیایە وایکردوە کە لە هەرێمە جیاوازەکانی کوردستاندا و لە وەرزە جیاوازەکانیدا زۆر جۆر بەروبومی سروشتی خۆڕسکانە بڕوێن. دەرفەتی چاندنی بەروبومی جۆراوجۆریش هەیە. هاوکاتی ئەمە هەبوونی سەرچاوەی زۆری ئاوی شیرین دەرفەتی ژیانی زیاتر کردووە. لەگەڵ ئەمانەدا بەهۆی نزیکی لە دۆڵی (ریف) کە بە کەنارەکانی دەریای سوور و ڕووباری نیلدا درێژ بۆتەوە و ئەفریقیا و ئاسیای لە ڕێگەی نۆکەندی سویسەوە پێکەوە بەستۆتەوە، هاوکات نزیکی لە ئەنادۆڵ و قەفقاسیاوە کە ڕێگەی پێکەوە بەستنەوەی ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپایە، لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی ئەوەی دەرگای سەرەکییە بۆ ئەوروپا و ئەفریقا بەرەو ئاسیا، گرنگی ئەم جوگرافیایەی لە هەموو بوارێکدا زیاتر کردووە.

بەهۆی پانی و بەرینی ئەم جوگرافیایەوە ڕۆژ هەڵهاتن و ڕۆژئاوابوون لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای کوردستاندا نزیکەی کاتژمێرێک ماوە دەکەوێتە نێوانیانەوە، زووترین خۆرهەڵهاتن لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتن لە نزیک خورەم ئاباد و بروجەرد کە نزیکەی (٣,٢٠) سێ کاتژمێر و بیست خولەک پێش گرینویژ دەکەوێت و درەنگترین خۆرهەڵهاتنیش لە ناوچەکانی مەرەش و نزیک دەریای سپین لە باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان کە دوو کاتژمێر و بیست خولەک دەکەوێتە پێش گرینویژەوە، یاخود کاتژمێرێک دوای ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە. جوگرافیای کوردستان بەشێکی زۆری زنجیرە چیاکانی زاگرۆسە و بەشێکی چیاکانی تۆرۆسیش دەکەوێتە سنوری کوردستانەوە. بەرزترین لوتکە چیای کوردستانیش (ئاگری) یە کە بەرزییەکەی (٥١٦٨م) ە. بەشێکی جوگرافیای کوردستانیش دەشتی بەپیتن لەوێنەی دەشتی هەڕان و جزیرە لە باکوور و ڕۆژئاوا، دەشتی هەولێر، گەرمیان و شارەزور لە باشوور، ماهیدەشت و سۆما لە ڕۆژهەڵات. بەشێکی جوگرافیای کوردستانیش گردۆڵکەن و هەندێکیشی بەرەو بیابان بوون دەچن بەتایبەتی لە باشووری کوردستاندا. ڕێژەی باران بارین لە نێوان (٣٠٠ملم) لە ناوچە کەم بارانیەکان بۆ (٢٠٠٠ملم) لە ناوچە شاخاوییەکان و زۆر باراناویەکان دایە. ڕووباری فورات درێژترین ڕووبارە لە کوردستاندا کە درێژییەکەی (٢١٧٠) کم ە. دەریاچەی ئورمیە گەورەترین دەریاچەی کوردستانە کە ڕووبەرەکەی (٦٠٠٠) کم٢ و قوڵیەکەی لە نێوان (٦-١٥)

م دایە و ئاوەکەی زۆر سوێرە و ئێستا لە ژێر هەڕەشەی وشکبوون دایە (بەپێی دوا زانیاری کە لە ساڵی ٢٠١٨ دا بڵاوبۆتەوە، نزیکەی ٦٠٪ ی ئاوی دەریاچەکە وشکی کردووە). دەریاچەی (وان) یش ڕووبەرەکەی (٣٧٦٥) کم٢ و قوڵیەکەی لە هەندێک جێگە دەگاتە (١٠٠م) و ئەمیش ئاوەکەی سوێرە. بەڵام دەریاچەی زرێبار کە ڕووبەرەکەی (٧٧) کم٢ و ئاوەکەی شیرینە و کەوتۆتە نزیک شاری مەریوانەوە. ئەم تایبەتمەندییانە دیمەنێکی جوان و دڵڕفێنی داوە بە جوگرافیای کوردستان، هەربۆیە لە دێرزەمانەوە وەکو بەهەشت یان بەهەشتی سەرزەمین بەناوکراوە.

ب- جوگرافیای کوردستان لەمێژوودا

پێشتر زۆربەی مێژووناسان ئاماژەیان بۆ ئەوە دەکرد کە ناوی کوردستان وەکو زاراوە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای هەزارەی دووەمی زایینی، ئەویش دوای ئەوەی کە سوڵتان سنجاری سەلجوقی کە لە نێوان ساڵانی (١١١٧-١١٥٧) ز حوکمی کردووە و بەشی زۆری جوگرافیای کوردستان کەوتۆتە دەستی سەلجوقیەوە و سوڵتان سنجار هەرێمەکانی (هەمەدان- دینەوەر- «کرمیسین»کرماشان- شارەزور- شەنگال) ی وەکو هەرێمێکی تایبەت بە ناوی هەرێمی چیاکان یان هەرێمی کوردستانەوە ڕێکخستووە و لێرەوە ناوی کوردستان کەوتۆتە ناو قاموس و نەخشەسازییەوە. بەپێی گێڕانەوەی (حەمەدوڵلای مستەوفی قەزوینی) سوڵتان سنجار شا (سلێمان) ی برازای دەکاتە فەرمانڕەوای ئەو هەرێمە. بە پێی هەمان سەرچاوە باج و پیتاکی ساڵانەی ئەم هەرێمە ٢ ملیۆن دیناری زێڕ بووە. وەکو لەپێکهاتەکەیدا دیارە ئەم هەرێمە هەموو ناوچە کوردنشینەکانی نەگرتۆتەوە، بەڵکو پێنج شار و ناوچەی ئەو سەردەمەی کوردستانی لە خۆگرتووە. ئەمەش دەکرێت بەراوردی بکەین بە ئەمڕۆی هەرێمی کوردستان لە عێراقدا، یاخود ئوستانی کوردستان لە ئێراندا کە هیچ کام لەم دوو هەرێم و ئوستانە گوزارە لە هەموو کوردستان ناکەن.

لە ئێستادا ئەوە پشتڕاستکراوەتەوە کە زیاتر لەسەدەیەک پێش سوڵتان سنجار مێژوونووسی ئەرمەنی مادتیۆس ئۆرهاتیسی وشەی کوردستانی بەکار هێناوە، هاوکات مەحمود کاشغەری جوگرافیاناسیش لەو نەخشەیەی

که له ساڵی ١٠٧٦ز دروستی کردووه ئاماژەی بۆ جوگرافیای کوردستان کردووه و به ئەرزی ئەکراد بەناوی کردووه. ئەوەی لێرەدا پێوسته گرنگی پێبدەین ئەوەیه که نزیکەی (٩٠٠) ساڵ پێش ئێستا له لایەن سوڵتانێکی بەرەگەز تورک و به ئایین موسوڵمانەوه هەرێمێکی ئیداری به ناوی کوردستانەوه دانی پێداندراوه و دروستکراوه، هەروەها له بەڵگه و نەخشەکانی ئەعلامی عوسمانلیدا له سەدەی نۆزدەیەمدا به شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا ئاماژه بۆ جوگرافیای کوردستان کراوه، بەڵام ئێستا بەشێکی زۆری دەسەڵاتدارانی تورک که خۆیان بەموسڵمان دەزانن، کورد و کوردستان پەسەند ناکەن، هاوکاتی ئەمانه دەبێت به وریایەوه مامەڵه لەگەڵ ئەم ناونان و سنور دیاریکردنەدا بکەین، چونکه هەندێک وای بۆ دەچن که پێش سوڵتان سنجار ناوی کورد و کوردستان بوونی نەبووه و ئەمه داهێنانی سوڵتان سنجار بووه. هەندێکیش ئەم هەرێمه دەکەنه بەڵگه و دەڵێن که سنوری کوردستان زۆر تەسک و بچوک بووه، کورد دەخوازن سنوری خۆیان فراوان بکەن، دیاره نامەوێت بکەومه ناو ئەو گفتوگۆ نابەجێیەوه، چونکه چاوێک به مێژوودا بخشێنین دەزانین لەم جوگرافیایەدا سنوری کێ تەسک کراوەتەوه و کێ فراوانخوازی کردووه. ئایا ئەوه عەرەب نەبووه له نیوه دورگەی عەرەبەوه هاتۆته کوردستان و کورد جێگەی کردۆتەوه؟ ئێستا له زۆر جێگەدا بوونەته زۆرینه و خاوەن ماڵ؟ ئایا ئەوه فارس نەبوون له باشووری ئێرانەوه بەرەو زاگرۆس هاتوون و ئێستا بەشێکی زۆری کوردستان بووه به نشینگەی فارس؟ ئایا ئەوه تورک نەبوون له ناوەڕاستی ئاسیاوه هاتوون و له جوگرافیایەکی فراوانی کوردستاندا نیشتەجێ بوون و ئێستا بوونەته خاوەن ماڵ له زۆربەی کوردستاندا و دان بەبوونی کورد و کوردستاندا نانێن؟ ئایا کورد له دەرەوەی پەیوەندی و کۆچی سروشتی یان له ژێر زۆری دەسەڵاته ناکوردییەکاندا، کەی چۆته دەرەوەی سنوری جوگرافیای ئەم هەرێمه؟ واته ئەوانەی که باس له گەورەکردنی سنووری جوگرافیای کوردستان دەکەن، بۆ خۆیان دەزانن، که ئەگەر پشت به بەڵگه مێژووییەکان ببەستین ئەوا ئەوان زۆر قەرزار دەبنەوه. هەربۆیه به پێویستی دەزانم که باس له چەند بەڵگەی مێژوویی له سەر کوردستان و کورد بکەم.

یەکەم: مێژوونوسی کورد محەمەدئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠-١٩٤٨) له

پەرتوکی کورد و کوردستاندا دەڵێت: ڕەنگە وشەی کورد لەزمانی ئاشورییەوە وەرگیرابێت، کە لەسەردەمی کۆندا وشەی (کاردۆ و کورد) یان بە واتای بەهێز و پاڵەوان بەکار هێناوە و لە هەندێک سەرچاوەشیاندا بە گەلی چیاکان ناوزەدیان دەکەن.

دووەم: بەشێکی زۆری نوسەر و مێژوونوس و سیاسەتمەداری تری کورد لە سەرچاوە سۆمەری، بابلی، ئاشوری، یۆنانی، فارسی و ئەرمەنییەکاندا گەڕاون و گەلێک نمونە دێننەوە بۆ ناو لێنانی کورد و کوردستان کە لێرەدا بەشێکیان باس دەکەم. هەندێک نوسەر پێیان وایە وشەی کورد لە گوردی فارسیەوە هاتوە کە لە شانامەدا بە واتای پاڵەوان بەکارهاتووە. هەندێک نوسەری نەژادپەرستی تورک دەڵێن: وشەی کورد لەو (کرتەکرت) ەی ژێرپێی مرۆڤەوە هاتووە کە کاتێک بەسەر بەفردا دەڕوات دروست دەبێت، هەر بۆیە دەڵێن: کورد تورکی شاخاوین.

ئاداد ناراری پادشای لەگەش کە لە (٢٤٠٠پ.ز) پاشا بووە لەنوسینێکدا باسی هۆزی (کارد) ی کردووە، هەندێک دەڵێن: ڕەنگە ناوی کورد لێرەوە هاتبێت. (نارام سین) ی پادشای ئەکادیش لە ساڵی (٢٢٠٠پ.ز) دا لەفەرمانێکدا کە لەسەر خشتە قوڕینەکان دۆزراوەتەوە، ئەمیر (وەردنەنر) ی کردووە بەحاکمی ناوچەی (کردە) کە کەوتۆتە نزیکی کرماشانی ئێستاوە، ژمارەیەک نوسەر پێیان وایە ناوی کورد لێرەوە هاتبێت. (شوبی لکمە) ی پادشای (هیتیتەکان) یش لەنوسراوەکانیدا لەساڵی (١٣٧٠پ.ز) باسی هۆزێک دەکات بە ناوی (گردەGurde) و دەڵێت: ئەم ناوە لە ناوی خوداوەندەکەیانەوە هاتووە کەپێیان گوتووە (گیر یان گر). هەروەها ئاشورییەکان لە هەندێک نوسراویاندا ناوی ناوچەی (کاردا) و هۆزی (کورگیە) و کورتی و ماددیان بەکارهێناوە بۆ گەلی ئەم ناوچەیە. ئەرمەنەکانیش کاردۆخ، کارداک، کوردۆئین و کوردۆچیغ یان بۆئەم ناوچەیە بەکار هێناوە. (هیرۆدت) ی یۆنانی میدیای بەکارهێناوە، گەزنەفۆن (٤٢٧- ٣٥٥پ.ز) کە دکتۆری سوپای یۆنانی لایەنگری کورشی بچوک بووە دژی داریوش و دوای شکانی سوپاکەیان و کوژرانی فەرماندەکەیان ئەو بووە بە فەرماندەی سوپاکە لەکاتی گەڕانەوەدا (٤٠١پ.ز)، گەڕانەوەکەیانی بەناوی ئاناباسیس کە باسی گەشتی سوپا (١٠٠٠٠) کەسیەکەی کردووە، کردوویەتی بەپەرتوک، لەو

باسکردنەدا باسی گەلی (کاردۆ) دەکات لە دەوروبەری (وان) ژیاون و زۆر کێشەیان بۆ دروستکردووە، دەڵێت: پادشای (کاردۆ) یەکان ناوی (ئەرونتاس) بووە. نوسەری ئەسکەندەرنامە (ئارستۆ ولسن) کاتێک باس لە ڕووبەڕووبوونەوەی دارویش و ئەسکەندەر دەکات دەڵێت: دارویش شەست هەزار سەربازی لە پشت بووە ئەم هێزەی لەناوچەی (کارداک) جێگیر کردبوو. هەروەها دەڵێت: ئەم هۆزە لە باشووری دەریاچەی وان نیشتەجێ بوون. لە سەردەمی دواتردا یۆنانیەکان ناوی میزۆپۆتامیان بۆ ئەم ناوچانە بەکار هێناوە. هەرچی عەرەبەکانن لەکۆندا ناوی (بلاد مابين نهرين) و (بلاد الرافدين) کە بە واتای وڵاتی نێوان دوو ڕووبار و وڵاتی دوو چەم دێت بەکار هێناوە. هەروەها ناوی هيلال الخصيب یان بەکار هێناوە کە بە واتای هیلالی بە پیت دێت. بێگومان ئەم ناوانە دەتوانرێت وەکو بەڵگە بۆ ڕەگ و ڕیشەی ناوی کورد و کوردستان لە مێژووی کۆندا پشتیان پێ ببەسترێت.

سێیەم: لە مێژووی نوێشدا زۆر نمونە هەن کە باس لە ڕاستی کورد و کوردستان دەکەن و دەکرێت چەند نمونەیەک باس بکەین: لە چەند سەرچاوەیەکی مێژوویدا باس لە هەبوونی (جابانی کوردی) دەکرێت کە یەکێک بووە لەهاوەڵان (ئەسحابە) ی پەیامبەری موسوڵمانان و (مەیمونی) کوڕی نوسەرێکی دیاری کۆمەڵگەی موسوڵمانانە. « دکتۆر مستەفا جەواد نامەی دکتۆراکەی لەسەر کوردە (جاوان) یەکانە و بەناوی (جابان القبيلة المنسية الكوردية) نوسیوە و مامۆستا هەژار کردویەتی بەکوردی «دیارە هەبوونی کەسایەتیەک بە پاشناوی کوردی لە سەردەمی پەیامبەری موسوڵماناندا ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ناوی کورد دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش دەرکەوتنی ئیسلام. (ئەبو علی حەسەن بن محەمەد مەدائنی) (٧٥٤_٨٤٠) ز کە نوسەرێکی بە ناوبانگی سەردەمی ئیسلامە وەکو یەکەم نوسەر بە ناو دەکرێت کە باسی کوردی کردووە، ئەویش لە پەرتوکی (قلاع الأكراد) دا باس لە هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان و شەڕ و پێکدادانی قەڵاکانی کورد دەکات. دیارە لەم پەرتوکەدا زۆر گرنگی بە کورد دراوە، بەڵام بە داخەوە ئەم پەرتوکە نەماوە و لە ناوچووە یاخود لەناو براوە. بەڵام (ئەبوحەسەن احمد بن یەحیا) کە خوێندکاری مەدائنی یە و لە (٨٩٠ز) دا کۆچی دوایی کردووە، زۆر زانیاری لە سەر ئەم پەرتوکە لە نوسینەکانی خۆیدا بڵاو کردۆتەوە.

تەبەری[1] کۆچکردوو لە ۹۲۳ز دا کە یەکێکە لە مێژوونووس و نوسەرە دیارەکانی دونیای ئیسلام لە زۆرجێگەدا باسی کوردی کردووە. لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ڕەنگە ناوی کورد لە یەکێک لە دەستەواژە کۆنەکانی پێش زایینەوە هاتبێت و لە دوای زایینی بە شێوەی کورد فۆرمی وەرگرتووە و لەگەڵ هاتنی ئیسلام و عەرەب و تورک بۆ ئەم جوگرافیایە لە سەدەی حەوتەم و هەشتەمەوە ئیتر وشەی گەل (شعب) خەڵک و ئوستان بوونەتە مۆرکێکی سەردەم و ناو لێنانی هەرێمی کوردستان لە لایەنی سوڵتان سنجارەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی سوڵتان سنجار لە ژێر کاریگەری ئاسیادا بووە و لە ناوەڕاستی ئاسیاشدا وشەی (ستان) وەکو پاشناو بۆ ناولێنانی وڵات بە ناوی گەلێکەوە زیاد دەکەن لەوێنەی تورکەمەنستان، هیندستان، پاکستان، تاجیکستان و هتد، کوردستانیش نمونەیەکە لەو نمونانە. ئەم ناولێنانەش بە واتای وڵاتی کورد دێت. لێرەدا گرنگە باسی ئەوەش بکەین کە بەڵگە مێژووییەکان سەلماندوویانە کە پێش سوڵتان سنجار ناوی کوردستان وەکو وڵات بە کارهاتووە. بەڵگەی ئاشکراش ئەوەیە کە مێژوونوسی ئەرمەنی (مادتیۆس ئۆهارتیسی) کە خەڵکی ڕوهایە و لە سەدەی یازدەیەم و دوازدەیەمدا ژیاوە. کاتێک باسی ڕوداوەکانی (روها) ی ساڵی ۱۰۳۰-۱۰۳۱)

۱-تەبەری لەجێگەیەکدا لە زمانی ئەردەوانی پاشای ئەشکانیەوە، ئەردەشێری پابەگان بەدانیشتوی ناو ڕەشماڵی کورد بەناو دەکات و پێی دەڵێت: کە لە ڕەوشتی خۆی لایداوە. لەجێگەیەکی تردا دەڵێت: کورد دەچنەوە سەر عەرەب و لەنەوەی (سەعسەعەی کوڕی نزاری کوڕی مەعد)ن و دەچنەوە سەر غەساسینیەکان. تەبەری و فەیروزئابادی نوسیویانە کورد دەچنەوە سەر کوردی کوڕی عەمرۆی کوڕی مۆزیقیا و لەوێوە دەچنەوە سەر یەعروبی کوڕی قەحتان و لەوێوە دەچنەوە سەر سامی کوڕی نوح. لە شوێنێکی تردا دەڵێت: کورد دەچنەوە سەر ئەسفەندیار و مەنوچەهری فارس. عەلی کوڕی حسێن مەسعودی نوسەر لە پەرتوکی (مروج الذهب) دا جارێک کورد دەباتەوە سەر ئەوانەی کە بەدێو ناوبراون و لەگەڵ کەنیزەکەکانی حەزرەتی سولەیماندا دەستیان تێکەڵ کردووە و کاری سێکسیان ئەنجامداوە. لە جێگەیەکی تردا دەڵێت: کورد لە پاشماوەی ئەو کەسانەن کە ڕزگاریان بوو لەوەی بکرێنە قوربانی و دەرخواردی مارەکانی سەر شانی زوحاک بدرێن. هەر ئەم نوسەرە لە پەرتوکی (التنبیه و الأشراق)دا دەڵێت: کورد لەنەوەی سەعسەعەی کوڕی نزاری کوڕی مەعدن و دەچنەوە سەر غەسانیەکان. لە جێگەیەکی تردا دەڵێت: کورد لە نەوەی ئەسفەندیار و مەنوچەهرن. فیردەوسیش لە هۆنراوەیەکدا دەڵێت: کورد لەنەوەی ئەوانەن کە ڕزگاریان بووە لەوەی ببنە قوربانی بۆ مارەکانی سەر شانی زوحاک.

ز دەكات. لەزاری سەركردەیەكی كوردەوە دەگێڕێتەوە كە «كوردستان لە دۆخێكی ئاڵۆز دایە « واتە وشەی كوردستانی بەكارهێناوە و ئەو مێژووەش پێش سوڵتان سنجارە بە نزیكەی سەدەیەك.

ئەم جوگرافیایەش وەكو پێشتر باسمان كرد هەر لە سەرەتاوە بە كوردستان نەناسراوە بەڵكو ناوی جیاجیای لێنراوە دیارترین ئەو ناوانەی كە هەتا ئێستا ماونەتەوە گۆتی، میتانی و ماددەكانە كە ئەمەی دواییان وەكو پێشینانی كورد سەیریان دەكرێت و كورد و زۆربەی مێژوونوسی گەلانی تریش ئەمەیان وەكو ڕاستیەک پەسند كردووە. «بەپێی لێكۆڵینەوە زانستی و ئەركۆلۆژییەكان ئەم جوگرافیایە ڕۆڵێكی سەرەكی هەبووە لە قۆناخە جیاجیاكانی مێژووی مرۆڤایەتیدا لە بەشەكانی داهاتودا تیشكی دەخەینەسەر». لە دوای سوڵتان سنجاریشەوە هەتا مێژووی نوێ چەندین نوسەری بە ناوبانگی جیهانی گرنگیان بە جوگرافیای كوردستان و كۆمەڵگەی كوردستان داوە و كردوویانە بە بابەتی لێكۆڵینەوە و بەدواداچونی خۆیان. لێرەدا ئاماژە بە چەند نمونەیەک دەدەم.

ئیبن ئەسیری جزری كە لە (١١٤٠-١٢٣٢ز) ژیاوە و مێژوونوسێكی ئیسلامە لە پەرتوكی (الكامل فی التأریخ) دا باسی چەندین بەسەرهاتی كورد دەكات. خۆی لە موسڵ ژیاوە و باسی سەردەمی سەڵجوقیەكان دەكات. سەبتی ئیبن جوزی كۆچكردوو لە ساڵی ١٢٥٦ز لە پەرتوكی (مرآة الزمان) دا زۆر بەوردی باسی شەڕی مەلازگردی كردووە، باسی لە ڕۆڵی كورد لە بزوتنەوەی (بەساسیری) دا كردووە. هەروەها باسی لە یاخیبوونی ئیبراهیم یەنال لە توغرول بەگ و ڕۆڵی كورد لە هاوكاریكردنی (یەنال) و باسی لەرۆڵی كوردی ئەرمینیا دژی ڕۆم كردووە. ڕەشیدالدین فزالله هەمەدانی كۆچكردوو لە ساڵی ١٣١٨ز دا مێژوونوسێكی سەردەمی مەغۆلە و لەپەرتوكی (تأریخ المغول) دا چەندین جار وشەی كوردستانی بەكار هێناوە. ماركۆ پۆلۆی گەڕیدەی ئیتاڵی كە لە ١٣٢٣ز دا كۆچی دوایی كردووە، ساڵی ١٢٧١ز دا گەشتێک بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین دەكات و لە گەشتەكەیدا باسی كورد و كوردستانی كردووە. حەمەدوڵلای مستەوفی قەزوینی كۆچكردوو لە ساڵی (١٣٨٨ز) دا لە پەرتوكی (نزهة القلوب) دا باسی كوردستانی كردووە و دەڵێت: كوردستان لەو سەردەمەدا لە (١٦) ناوچەی ئیداریی پێكهاتبوو ئەوانیش

بەمشێوەیە بەناو دەکات ١. الانی (هانێ) ٢. ئەلیشتەر کە پێشتر ئاتەشگەبووە ٣. بەهار (ناوەندی ئەو هەرێمە بووە کە سوڵتان سنجار دروستی کردووە و دەکەوێتە نزیک هەمەدانەوە) ٤. حفتیان ٥. دەربەند تاج خاتون ٦. دەربەندی زینکی ٧. دیزەبیل ٨. دینەوەر ٩. سوڵتان ئاباد چەمچەماڵ لە چیای بێستون کە سەدەی ١٤سوڵتان (محەمەدخودابەندە) ی ناسراو بە (ئۆسجاتۆ) بونیادی ناوە ١٠. شارەزوور کە زور بن زوحاک بونیادی ناوە ١١. کرماشان کە پێشتر (کرمسین) ی ناوبووە ١٢. کەرەندوخوشان کە دوو گوندی مەزن بوون ١٣. کەنگاوەر کە بە کۆشکی دزان ناسرابو ١٤. ماهی دەشت ١٥. هەرسین ١٦. وەستام. دیارە ئەم ناوچانەش بەشی زۆریان دەکەونە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە و ئەو ناوچانەن کە پێشتر سوڵتان سنجار وەکو کوردستان بەناوی کردوون.

ئیبن فەزلوڵایٚ عەمری کۆچکردوو لە ساڵی ١٣٤٨ز هەرێمی چیاکانی بە وڵاتی کوردان ناودێر کردووە و ناوی ناوە (چیاکانی کورد) و هەتا بیست هەرێمی ئەم ناوچەیە دەژمێرێت. ئیبن بەتوتە (١٣٠٣-١٣٧٧) ز لە پەرتوکی گەشتەکەیدا بۆ شنگال دەڵێت: گەیشتینە شاری شەنگار کە شارێکی فرەمیوە و دار و درەختی زۆرە سەرچاوەی ئاویشی زۆرە و لە دیمەشق دەچێ دواتر دەڵێت: خەڵکی شەنگال کوردن و دەستبڵاو و ئازان. ئیبن خەلدونی کۆچکردوو لە (١٤٠٥) ز دا چیای حەمرین کە پێشتر بە (بارما) ناسرابوو بە چیای کوردی ناو بردووە. یەعقوبی مێژوونوسیش هەرێمی چیاکانی بە هەرێمی کوردە دڵڕەقەکان ناو بردووە. ئیبن حەوقەل[٢] یش چیاکان بە هەواری زستانە و هاوینەهەواری کورد ناودێر دەکات.

فارقی کۆچکردوو لە (١١٧٦ز) کە مێژوونوسێکی خەڵکی فارقینە و باوکی بەرپرسی دارایی (حەسەن کێف) بووە لە دەوڵەتی مەروانیدا. ئەمیش لە پەرتوکی (تأریخ آمد و میافارقین) کە بە (مێژووی فارقی) ناسراوە باس لە میرنشینی مەروانی و سەردەمەکەی دەکات. هیبەتوڵڵا شیرازی بانگخوازی فاتمی کۆچکردوو لە (١٠٧٧ز) لە بیرەوەری خۆیدا «السیرە موەئید فی الدین» باس لە دەنگوباسی هەندێ لە میرە کوردەکانی بەساسیری دەکات.

٢- ئیبن حەوقەل دەڵێت کورد دەچنەوە سەر کوردی کوڕی ماردی کوڕی عەمرۆ.

شەرەفخانی بەدلیسی (١٥٤٣- ١٦٠٣ز) کە میری بەدلیس بوو شەرەفنامەی[٣] ساڵی ١٥٩٦ز نوسیوە و تێیدا باسی لە مێژووی ماڵە میرانی کورد بەگشتی و بەدلیس بە تایبەتی دەکات و پەرتوکەکەشی بووە بە سەرچاوەیەکی بەهادار بۆ ڕۆژهەڵاتناسەکان و هەتا لە ڕێگەیەوە کۆمەڵگەی کوردستان بناسن شەرەفخان یەکەم نوسەرە کە سنوری جوگرافیای کوردستانی دیاری کردووە و دەڵێت: سنوری کوردستان بە هێڵێکی ڕاست لەسەر خەلیجی فارسەوە تا بڕانەوەی مەلاتیە و مەرەش دەچێ. لای باکوورییەوە وڵاتانی فارس، ئێرانی عەجەم و ئازەربایجان و ئەرمەنستانی گەورە و بچوک، باشووریشی ئێرانی عەجەمە و هەتا سنوری دەریای سپی دەچێ. ئەولیا چەلەبی گەڕیدەی تورکیش کە لە (١٦٨٢ز) دا کۆچی دوایی کردووە لە گەشتنامەکەی خۆیدا (کەساڵی ١٦٣٠ لە کوردستاندا گەڕاوە) باسی کوردستان دەکات و ناوچەکانی ئەرزەرۆم - وان - هەکاری - دیاربەکر - جزیرە - ئامێدی - موسل - شارەزوور و ئەردەلان بە کوردستان پێناسە دەکات. ڕیچ، باسیلی نیکتین، مینۆرسکی، مێجەرسۆن، ئەدمۆنس و ڕۆزفێڵد لە دیارترین ڕۆژهەڵاتناس و کەسایەتیەکانن کە لە سەر کورد و کوردستان لێکۆڵینەوەیان ئەنجامداوە و بابەتیان نوسیوە.

ج_جوگرافیا و دیمۆگرافیای کوردستان لەرۆژگاری ئەمڕۆدا

لە بڕگەی پێشتردا باسمان لە جوگرافیای سروشتی و ڕیشەی ناولێنانی کوردستان کرد لەم بەشەدا هەوڵدەدەم باس لە جوگرافیای سیاسی ئیداری و دیمۆگرفیای کوردستان لەئەمڕۆدا بکەم، جارێکی تر ئەوەی کە پێویستە سەرنج بدرێت ئەوەیە کە ئەو زانیاریانەی لێرەدا باسیان لێوە دەکەم بەشی زۆری مەزەندە کراون یان بەراوردکارین، یان زانیاری دەوڵەتانی سەردەست و باڵا دەستن لە کوردستان و جیهاندا و زانیارییەکانیان بە تەواوی جێگەی باوەڕی نییە. چونکە هەمیشە خواستویانە کورد و کوردستان بچوک بکەنەوە هاوکاتی ئەمە کۆمەڵگەی کوردستانیش لە زانیاری و سەرژمێری سودمەند نەبووە و

٣- مەلا مەحمودی بایەزیدی ساڵی(١٨٥٨- ١٨٥٩) شەرەفنامەی کردووە بە کوردی و دەستنوسەکەی لەپەرتوکخانەی لینینگراد و پارێزراوە.

زیانمەند بووە، ئەمە وای لێکردووە کە زانیاری تەواو نەداتە ئەو لایەنانەی کە خواستویانە زانیاری لەسەر کۆبکەنەوە، ئەمەش وایکردووە کوردیش خۆی ببێتە هۆکارێک بۆ ئەوەی زانیاری بە ڕاستی لەسەری کۆنەکرێتەوە. بە هەرحاڵ لێرەدا هەوڵمانداوە کە زیادەڕۆیی نەکەین و زانیاریە دراوەکان و بەراورد و مەزەندەکانمان نزیکبن لە ڕاستیەوە. بابەتیکی تر کە دەبێت بە سەرنجەوە تێی بڕوانین ئەوەیە کە دیمۆگرافیای ئەمڕۆی کوردستان بە بەراورد بە سەدەکانی ڕابردوو زۆر گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، ئەمەش وایکردووە کە بەشێک لەو جوگرافیایانەی کە پێش سەد ساڵ یاخود ٧٠ساڵ مۆرکی کوردستانیان پێوە بووە، لە ئەمڕۆدا ئەو مۆرکە زۆر کاڵبۆتەوە. نمونەشمان بۆ ئەوە لە باشووری کوردستاندا بەدرە، جەسان، شارەبان و ناوەندی شاری موسڵە، لە ڕۆژهەڵات هەمەدان و لە باکوور ناوچەکانی ڕۆژئاوای مەرەش، قۆچگری و دیلۆکە، کە هەتا نیوەی یەکەمی سەدەی ڕابردوو بەشی زۆری دانیشتوانەکانیان کوردبوون و مۆرکی کوردیان پێوە بوو، بەڵام لە ئەمڕۆدا ڕێژەی کورد بووەتە کەمینە لەو ناوچانەدا. بە هەرحاڵ دەکرێت بەمشێوە باس لەم بابەتە بکەین؛

یەکەم :جوگرافیای سیاسی و ئیداری کوردستان

وەکو لە بڕگەی (ا) ی بەشی یەکەمدا باسمان کرد ڕووبەری خاکی کوردستان بە نزیککراوەیی نزیکەی (٤٥٠-٥٠٠) هەزار کیلۆمەتر چوار گۆشەیە. ئەم ڕووبەرە لە ڕووبەری ئەمڕۆی عێراق و سوریا و سەرجەم وڵاتانی عەرەب لە ئاسیادا گەورەترە بێجگە لە شانشینی سعودیە. نزیکەی ڕووبەری تورکیا بەبێ کوردستان دەبوو. واتە ئەگەر کوردستان قەوارەیەکی سەربەخۆ و جیاکراوە بوایە لەو دەوڵەتانەی کە سەردەستن لە سەر کوردستان ئەوا دەبووە پێنجەمین وڵاتی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە ڕووی جوگرافیاوە لە دوای سعودیە، ئێران، میسر و تورکیا. ئەم جوگرافیایە بە تەنیا کوردی تێدا ناژی، بەڵکو کورد زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێکدەهێنێت، لەگەڵ کورددا نەتەوە و پێکهاتەی تر لە کوردستاندا دەژین و لە بڕگەکانی ئایندەدا باسیان دەکەین. هاوکاتی ئەمە کوردیش تەنیا لەم کوردستانەدا ناژی بەڵکو لە چەندین جوگرافیا و وڵاتی تردا دەژی و لە داهاتودا ئاماژەیان پێدەکەین.

جوگرافیای کوردستان لەڕووی سیاسی و ئیداریەوە دابەشکراوە بەسەر هەرچوار دەوڵەتی تورکیا، ئێران، عێراق و سوریادا. هەر لەبەر ئەمەیە دەگوترێت کوردستان چوار پارچەیە. هەندێک نوسەر و سیاسەتمەدار دەستەواژەی کوردستانی تورکیا، کوردستانی ئێران، کوردستانی عێراق و کوردستانی سوریا بەکار دەهێنن. بێشکچی گوتویەتی: ئەمانە هیچ جێگە بۆ کوردستانی کورد ناهێڵنەوە. هەندێکی تر وشەکانی کوردستانی باکوور، کوردستانی ڕۆژهەڵات، کوردستانی باشوور و کوردستانی ڕۆژئاوا بەکار دەهێنن. هەرچەندە لەم ناو لێنانەدا دان بە هەبوونی کوردستاندا دەندرێت و ناسنامەی کوردستان و دەوڵەتانی سەردەست لەیەکتر جیادەکرێنەوە، بەڵام لێرەشدا کوردستان وەکو چوار کوردستان سەیردەکرێت و ئەمەش وادەکات دۆزی کورد وەکو چوار دۆز سەیربکریت و لە یەکتریان داببڕن ئەمەش کورد و دۆزەکەی لاواز دەکات. هەربۆیە من لێرەدا دەستەواژەی باکوور، ڕۆژهەڵات، باشوور و ڕۆژئاوای کوردستان بەکار دەهێنم و کاتێک باس لەگشتی کوردستان بکەم تەنیا کوردستان بەکار دەهێنم واتا کوردستان و دۆزی کورد وەکو یەک دۆز و وڵات دەگرمە دەست و لەیەکتریان دانابڕم.

١ـ باکووری کوردستان

لەشەڕی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤ز بەدواوە کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانییەوە، لەدوای پەیمانی لۆزانی ١٩٢٣ز و ئەنقەرەی ١٩٢٦ز بەفەرمی بوو بە بەشێک لە کۆماری تورکیا، ڕووبەرەکەی نزیکەی (٢٢٥-٢٦٠) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دەبێت، واتا ڕووبەرەکەی نزیکەی نیوەی ڕووبەری هەموو کوردستانە. ڕووبەرەکەی دەوروبەری سێ یەکی ڕووبەری تورکیایە. لە زمانی فەرمی تورکیادا بەشێکی بە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و بەشێکی بە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و بەشێکیشی بە باشووری ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ دەناسرێ. بەپێی دوا سەرژمێری فەرمی عوسمانی کە لە ئەرشیفی سۆڤێتیدا پارێزراوە ئاماژە بۆ ئەوە کراوە ڕێژەی کوردی موسوڵمان لە هەرێمەکانی دیاربەکر، ئەلعەزیز، وان، بەدلیس، ئەرزەرۆم و سێواس ٧٩٪ی دانیشتوان بووە و ڕێژەی ١٥,٥٪ی ئەرمەنی بووە و خەڵکی تریش ٤,٥٪ دانیشتوانیان پێکهێناوە. لەو سەرژمێریەدا باس لەوە کراوە کە

کوردی موسوڵمان (٣,٠٤٠,٨٩١) کەسن. واتا کوردی ئێزدیشیان نەخستۆتە سەر ئەم ژمارەیە، خۆ ئەگەر کوردی ئێزدی بخرایەتە سەر ئەم ژمارەیە، ئەوا ڕێژەکە ٨٠٪ ی تێپەڕ دەکرد. بەڵام بەپێی سەرژمێری ئینگلیزەکان لەو سەردەمەدا ژمارەی کورد (١,٨٨٧,١٠٣) کەس بوون و ڕێژەی ٦٩٪ی دانیشتوانیان پێک هێناوە و ئەرمەن لە ٢٤٪ و مەسیحی ٧٪ دانیشتوانیان پێک هێناوە. بەڵام بەپێی پەرتوکی زەرد ڕێژەی کورد ٧٣,٥٪ی دانیشتوانی هەرێمەکە پێکدێنێت و ژمارەکەشی (٢,٦٦٩,٣٨٦) کەس بووە و ئەرمەنەکان لە ١٨,٥٪ی دانیشتوانیان پێکهێناوە و ڕێژەی ٧,٥ ٪یش خەڵکیتر بوون ئەم سێ سەرچاوەیە ئەو ڕاستیەمان پێ دەڵێن کە ڕێژەی کورد لە باکووری کوردستاندا بەلای کەمەوە لە٧٠٪ی دانیشتوانی پێکهێناوە و ژمارەکەشی لە (٢) ملیۆن کەمتر نەبووە و لە گشتی تورکیاشدا خۆی لەسێ ملیۆن داوە. ئەمەش ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە کە دەڵێن: لەکاتی دروستبوونی کۆماردا، کورد زیاتر لە سێ یەکی ڕێژەی دانیشتوانی تورکیای پێکهێناوە. ئەوەی سەرنج ڕاکێشە ئەوەیە بەپێی سەرژمێری ساڵی١٩٥٥ ی تورکیا، کە هێشتا سیاسەتی ئاسیملاسیۆن نەگەیشتبووە هەموو گوند و ناوچەکانی کوردستان، زیاتر لە (١,٥) ملیۆن هاوڵاتی لە تورکیا هەبوون کە تەنیا کوردیان زانیوە و زمانی تورکیان نەزانیوە. بەڵام بە هۆی ئەوەی لە تورکیادا نکوڵی لە کورد دەکرێت و لە کاتی سەرژمێرییدا ئاماژە بۆ ناسنامەی نەتەوەی ناکرێت، ناتوانرێت بەتەواوی ژمارەی کورد لە تورکیادا دیاری بکرێت. بەڵام بەپێی ئەو ڕاستیە زانراوانە و ئەو سیاسەتانەشی کە دەوڵەتی تورکیا بەڕێوەی بردووە بۆ تواندنەوە و ڕیشەکێشکردنی کورد، دەکرێت بگوترێت لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا زیاتر لە ٢٠ملیۆن کورد لە تورکیادا دەژین و ڕەنگە ئەم ژمارەیە بگاتە زیاتر لە٢٥ملیۆنیش، چونکە سەرژمێری فەرمی تورکیا لە ساڵی ٢٠١٥ دا ٧٦ملیۆن بوو. ئەگەر سێ یەکی ئەم ژمارەیە کورد بێت ئەوا دەوروبەری ٢٥ ملیۆن دەکات. خۆ ئەگەر ئەوە ڕەچاو بکەین کە خێزانی کورد منداڵیان زیاتر دەبێت لە خێزانی تورک ئەوا ڕەنگە ئەم ڕێژەیە بە سودی کورد زیادی کردبێت. بەڵام کاتێک سیاسەتی ئاسیملاسیۆن و ئینتیگراسیۆن لە بەرچاو بگرین، ئەوا ڕەنگە هاوکێشەکە بە سوودی تورک تەواو ببێت و ئەمەش لە گۆڕەپانی کرداریدا دەبینین. هەربۆیە گوتم لە ئێستادا زیاتر لە

(٢٠) ملیۆن کورد لە تورکیادا دەژین یان هاولاتی تورکیان. بێگومان ئەم ژمارەیەش هەمووی لە کوردستاندا نیشتەجێ نیین. بەهۆی ئەو سیاسەتەی لە ساڵی (١٩٢٤) وە دەوڵەتی تورکیا لە چوارچێوەی یاساکانی چاکسازی ڕۆژهەلات لەساڵی (١٩٢٥) یاسای نیشتەجێکردنی بەزۆری ساڵی (١٩٢٦) و یاسا تایبەتەکانی (یاسای ژمارە (١٨٨٤) ی ١٩٣٥/١١/٢٥ کە تایبەت بووە بە گۆڕینی دیمۆگرافیای دێرسیم و دەورووبەری) گرنگی نەدان بە کوردستان ژمارەیەکی زۆری کورد بە ناچاری چوونەتە مەترۆپۆڵەکانی تورکیا یان بردراونەتە ناوچەکانی تری تورکیا، هەربۆیە ئێستا دەگوترێت ئەستەنبوڵ گەورەترین شاری کوردنشینە، چونکە زیاتر لە سێ ملیۆن کوردی تێدا دەژی. بە گشتیش مەزەندە دەکرێت یەک لەسەر سێی کورد لە شارەکانی تورکیا و ئەوروپا بژین و تەنیا دوو لە سەرسێی گەلی کورد لە کوردستان بژی.

بەپێی سیستمی ئیداری ئەمڕۆی تورکیا لە کۆی (٨١) پارێزگەی تورکیا، کورد لە (٢٥) پارێزگەی ڕۆژهەلات و باشووری ڕۆژهەلاتی تورکیا هەتا نزیکی دەریای سپی زۆرینەی دانیشتوان پێکدێنێت یاخود بە ڕێژەیەکی زۆر تێیدا نیشتەجێن و ئەوەش ئەو جوگرافیایە کە هەتا ساڵی ١٩١٥لە دەوڵەتی عوسمانییدا بە کوردستان دەناسرا و لە یەکەم (ئەنجومەنی مەزنی گەل) کە بە دەستپێشخەری مستەفا کەمال لە ١٩٢٠\٤\٢٣ز دا لە ئەنقەرە دروست بوو نوێنەرانی ئەم هەرێمانە کە (٧٢) نوێنەر بوون لە کۆی (٢٣٣) نوێنەری هەموو ئەنجومەن، پێیان دەگوترا نوێنەرانی کوردستان. ئەو پارێزگەیانەش لە (٢٠٦) قەزا و (١٢,٥٤٥) گوند پێکهاتوون کە ڕێژەی٧٠٪ زیاتری قەزا و ناحیە و گوندەکانیش کوردنشینن. ڕووبەری ئەم پارێزگەیانە پێکەوە (٢٦٧,٣٥٤) کیلومەتری چوار گۆشەیە، بێگومان هەندێک ناوچەی تری کوردی لە سنوری پارێزگەکانی ئەنتاکیە و عوسمانیە و ئەدەنە بونیان هەیە و ئەگەر ئەوانەش بخرێتە سەر سنوری ئەم ناوچانە ئەوا ڕەنگە ڕووبەرەکەی (٢٧٠هەزار کیلۆمەتری چوار گۆشە تێپەڕ بکات. بەلام بێگومان بەهۆی سیاسەتەکانی دەوڵەتی تورکیاوە بەشێکی زۆری پارێزگەکانی ڕۆژئاوای ڕووباری فورات لە وێنەی دیلۆک (عەنتاب)، گرگوم (مەرەش)، مەلەدی، سەمسور (ئەدیامان) و قۆچگیری (سێواس) و لە باکوورەوە پارێزگەکانی ئەرزرۆم، ئەرزنجان

و ئەردەخان لە ئێستادا ڕێژەی کورد زۆر تێیاندا کەمبوەتەوە. ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیانە بەپێی سەرژمێری ساڵی (٢٠٠٠) ی تورکیا کە ئەو کاتە تورکیا (٦٤,٢٥٢,٠٠٠) کەس بووە، (١٤,٥٠٣,٧٠٨) کەس بووە. لەو ژمارەیە زیاتر لە چارەکێکی کورد نیین و لەنەتەوەی تورک و نەتەوەکانی ترن. بەپێی سەرژمێری یاخود ژماردنی دەنگدانی سەرۆک کۆماری ٢٠١٤\٨\١٠کە ژمارەی دانیشتوانی (٧٤) ملیۆن بووە مەزەندە دەکرێت ژمارەی دانیشتوانی ئەم هەرێمە (١٧) ملیۆنی تێپەڕ کردبێت. بەگوێرەی هەمان سەرژمێری پێدەچێت کە نزیکەی (١٠) ملیۆن کورد لەشارەکانی تورکیا بژین. سنوری ئیدارەی پارێزگەکانی باکووری کوردستانیش بەمشێوەیە:

ئامەد؛ شارێکی دێرینی کوردستانە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پێش زایین. لەسەردەمی ئاشورییەکاندا و بەتایبەتی لەساڵانی (١٣٠٠پ.ز) بەئامێد یان ئامێدا ناسراو بووە و دواتر بەئامەدی ڕەش ناسرا چونکە زۆربەی بیناسازییەکانی بەبەردی ڕەش کە لەچیای (قەراجداغ) ەوە هێناویانن دروست کرابوو. دواتر لەسەردەمی هاتنی دەسەڵاتی ئیسلام و عەرەبدا بەدیاری بەکر ناسراو پاشان بووە دیاربەکر. ئێستا لەناو جەماوەری کورددا بەئامەد دەناسرێت و لەلای دەوڵەتیش ناوی (دیاربەکر) ە. ئامەد لەناو کورددا بە پایتەختی کوردستانی گەورە دەناسرێت. لەسەردەمی دروستبوونیەوە هەتا ئێستا ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لەمێژووی کوردستان و گەلی کوردا. لەسەدەی یازدەیەمدا ماوەیەک پایتەختی مەروانیەکان بووە. ئامەد بەشورا گەورەکەی کە لەدوای شورای چینەوە بەمەزنترین شورا دادەنرێت و بەپردی دە دەرگا و شوتی گەورە بەناوبانگە. ژمارەی دانیشتوانی بەپێی سەرژمێری ساڵی (٢٠٠٥) (١,٣٦٢,٧٠٨) کەس بووە و زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن و بەزاراوەی کورمانجی ژووروو قسە دەکەن، بەشێکی کەمی لە ناوچەکانی باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی بە دملکی قسە دەکەن. (١٣) قەزای هەیە کە ئەمانەن؛ بیسمل، سامکوس یان (چێرموگ)، چنار، چنگوش، پیران (دیجلە)، ئەگل، ئەرخەنی، هێنێ (هانی)، کارازێ، پاسور (قوڵپ)، لیجە، فارقین (سیلفان) و حەزرۆ. (١٨٤٤) گوندیش لەسنوری ئەم پارێزگەیەدا هەیە.

ئاگری؛ شارێکی دێرینە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆسەردەمی هۆریەکان

و لەسەردەمی ئۆرارتۆییەکاندا ڕۆڵی گرنگی بینیوە و بە (قەرەکۆسە) ش دەناسرێت. شاری ئاگری ناوەکەی لەچیای ئاگری وەرگرتوە کە بەهۆی گڕکانەکەیەوە بەئاگری ناسراوە. ئەم شارە و دەوروبەرەکەی لەساڵی ١٩٢٧هەتا١٩٣٠ دا ڕۆڵێکی ناوەندیان بینی لەتێکۆشانی گەلی کورددا. ئەم پارێزگەیە ژمارەی دانیشتوانی بەپێی سەرژمێری (٢٠٠٥) (٥٢٨,٧٤٤) کەس بووە. بەشی زۆری دانیشتوانی پارێزگەی ئاگری کوردن و بە زاراوەی کورمانجی ژووروو قسە دەکەن. حەوت قەزای هەیە کەبریتین لە: پاتنۆس، تۆتاک، هامور، ئەلەشکریت، تاشلیچای، دیادین، بایەزید. لەسنوری ئەم پارێزگەیەدا (٥٦٨) گوند هەیە، کە بەشێکی زۆریان لەلایەنی دەوڵەتەوە خاپورکران.

بەدلیس؛ (بەتورکی دەگوترێت بتلیس) ناوی لەفەرمانداریکی ئەسکەندەرەوە دێت کەناوی (بەدلیس) بووە و قەلایەکی لەو ناوچەیەدا دروست کردووە، ئەم ناوچەیە لەسەردەمی ئۆرارتودا ڕۆڵی زۆربووە. شاری بەدلیس لەهەزارەی دووەمی زایینی ڕۆڵێکی ناوەندی بینیوە لەڕووی ئایین و ئیدارییەوە، بەتایبەتی لەسەدەی (١٥و١٦) داو لەسەردەمی بنەماڵەی شەرەفخانی بەدلیسیدا ڕۆڵێکی زۆر دیاریان هەبوو. ئەم پارێزگەیە ژمارەی دانیشتوانی بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥، (٣٨٨,٦٧٨) کەس بووە. بەشی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن و بە زاراوەی کورمانجی ژووروو قسە دەکەن. شەش قەزای هەیە؛ تاتوان، موتکی، هیزان، گورویماک، خەلات و عادل جەواز هەروەها (٣٣٧) گوندیشی هەیە.

چەولیک؛ هەتا ساڵی ١٩٣٦ بە (چاپاکچور) دەناسرا لەوساڵەدا کرایە پارێزگە و ناوی کرا بە (بینگۆڵ). لەناو تورکیادا دەڵێن: بەهۆی هەبوونی ژمارەیەکی زۆر دەریاچە (گۆل) ی بچوک لەو هەرێمەدا وەها ناو نراوە، چونکە بەتورکی بە دەریاچە دەڵێن گۆل. بەڵام تێڕوانینێکی تر هەیە کە دەڵێت: ئەو ناوە لەوەوە هاتووە کە ئەو ناوچە گوڵی زۆری تێدایە و هەمیشە بۆنی گوڵی لێ دێت و بەکورمانجی ژوورینیش بە گوڵ دەڵێن گول، ناوی ناوچەکەش (بێن گول) ە کە بەواتای بۆنی گوڵە. ئەم پارێزگەیە حەوت قەزای بەناوەکانی گەنج، سۆلهان، کارلی ئۆفا، ئاداکلی، یایلە دەرە، کغی و یەدی سو هەیە و (٣١٨) گوندیشی هەیە. بەپێی هەمان سەرژمێر، ژمارەی دانیشتوانی

(٢٥٣،٧٣٩) كەس بووە و كوردی ئەم پارێزگەیە بەشی زۆری بەدملكی قسە دەكەن.

دێرسیم؛ شارێكی مێژوییە لە باكووری كوردستان و ناوەندی عەلەویگەریدا و لەسەدەكانی ناوەڕاستدا ناوەندی میرنشینی چەمشگەزەک بووە و لەسەردەمی كۆماری توركیاشدا ڕۆڵی دیاری هەبووە لە سەرهەڵدان و بەرخۆدانی گەلی كورددا، لەبەرئەوە ڕووبەڕووی كۆكوژی گەورە بوەتەوە، بەتایبەتی لەساڵانی ١٩٣٧ و ١٩٣٨ دا. حەوت قەزای بەناوەكانی چەمشگەزەک (مەلكشی)، خۆزات، مێزكر، قسلە (نازمیە)، پولور (ئاقاچوخێ – زەرەنک)، پێرتەگە و پلەمۆریە هەیە و (٣٧١) گوندیشی هەیە. دێرسیم ناوەندەكەی پێشی دەگوتریت (مامەكیا)، بەڵام لەدوای سەركوتكردنی بەرەنگاربونەوەكانی سەید ڕەزا و جەماوەری ناوچەكە لەساڵانی ١٩٣٧و ١٩٣٨ دا دەوڵەتی توركیا ناوەكەی گۆڕی بە (تونج ئەلی) بەواتای دەستی ئاسنین، لەوەشدا مەبەستی ئەوەبوو كە بەدەستی ئاسنین ئەو دەرگا پتەوەی كوردیان شكاند (چونكە دێرسیم، بەزمانی هەرێمەكە بەواتای دەرگای زیو و قایم دێت). بەپێی سەرژمێری ساڵی (٢٠٠٥) ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٩٣،٥٨٤) كەس بووە. كوردی ئەم پارێزگەیە بە دملكی قسە دەكەن و لەڕووی باوەڕیشەوە عەلەوین.

دیلۆک؛ یان دوولوک ئەم ناوە لە ناوی قەڵای دیلۆكەوە هاتووە كە كەوتۆتە باكووری شارەكە و گردێكیش لە باكووری قەڵاكە هەیە ناوی (كورد تەپە) یە و دەوڵەوتی توركیا ناوی ئەو تەپەیەی كردۆتە تورک تەپە و ناوی دیلۆكیشی گۆڕیوە بە (غازی ئەنتاب). ئەم شارە یەكێكە لە شارە گەورەكانی باكووری كوردستان و توركیا و شارێكی پیشەسازیە. ئەم شارە نۆ قەزای هەیە بە ناوەكانی: كەلە (ئەرەبان)، ئیسلاحییە، گرگامێش (كاركامش)، بێلقیس (نزیب)، كۆمرلحە (نورداخ)، تخ بشار (ئۆغوز عەلی)، چن چن (چین گڤە)، ئالێ بان (شەهید كامل)، مەژماخۆر (شاهین بەی). (٤٩٤) گوندیشی هەیە. بە پێی هەمان سەرژمێری، ژمارەی دانیشتوانی (١،٢٨٥،٢٤٩) كەس بووە، كوردی ئەم پارێزگەیە بە كورمانجی ژووروو قسە دەكەن.

خەرپوت؛ (ئەلعەزیز یان ئەلازیغ) ئەم پارێزگەیە دەكەوێتە باكووری ڕۆژئاوای چەمی فوراتەوە و ناوی خەرپوت لە قەڵای خەرپوتەوە هاتووە.

ده قەزای هەیە؛ مباران (ئاریجاک)، ئالەجەکایا (خولامان)، مادەن، سیڤرجی، باسکیل، کەبان، پالّو، کۆڤانجیلەر، قەرەقۆچان و ئاخن. بە پێی هەمان سەرژمێری ژمارەی دانیشتووانی (٥٦٩,٦١٦) کەس بووە. دانیشتوانی ئەم پارێزگەیەش بەشی زۆری کوردن، بەشێکیان بە کورمانجی ژووروو و بەشێکیشیان بە دملکی قسە دەکەن.

ئەلیح (باتمان) ؛ ئەم پارێزگەیە نوێیە و ناوچەیەکی زەنگینە بە نەوت. پێنج قەزای بە ناوەکانی قوبین (بەشیری)، کەرجۆس (کەرجوش)، حەسکیف (حەسەن کێف)، حەزۆ (قۆزلوک)، قابل جەوز (ساسۆن) هەیە و (٢٦٩) گوند لە سنوری ئەم پارێزگەیەدا هەیە. بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە ٤٥٦,٧٣٤ کەس بووە. کوردی ئەم پارێزگەیە بەشی زۆری موسوڵمانی سووننین و بەشی کەمی لەناوچەی بەشیری و دەوروبەری ئێزیدن، هەموویان بە کورمانجی ژووروو قسە دەکەن.

ئەردەخان (ئەردەهان) ؛ ساڵی ١٩٩٢ بووە بەپارێزگە و دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی باکووری کوردستانەوە. پێنج قەزای بە ناوەکانی گۆلە، چلدر، هاناک، دامال، پۆسۆڤ هەیە و ٢٣٧ گوندیش دەکەوێتە سنوری ئەم پارێزگەیەوە و بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ١٣٣,٧٥٦ کەس بووە. لە ئێستادا بەشی زۆری ئەم پارێزگەیە کوردن و بە کورمانجی قسە دەکەن. بەڵام ڕێژەیەکی بەرچاو لە نەتەوە و پێکهاتەی تریشی لێ دەژین.

ئەرزنجان؛ شارێکی مێژووییە و کەوتۆتە سەر ڕێگەی ئاوریشم و لە سنوری ئەم پارێزگەیەدا هەشت قەزا هەیە بە ناوەکانی؛ تەرجان، ئۆتلوک بەلی، چایرلی، ئۆزملو، کەماح، گێرجانس (ڕەفاحیە)، ئیلیچ، کەمالیە هەیە و ٥٣٤ گوندیش دەکەونە سنورییەوە. بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتووانی ئەم پارێزگەیە ٣١٦,٨٤١ کەس بووە. لە ئێستادا ڕێژەی کورد زۆر کەم بۆتەوە لەم پارێزگەیەدا.

ئەرزروم؛ گەورەترین شاری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵە و لە بناری چیای پالاندۆک هەڵکەوتووە، مەزەندە دەکرێت (٤٩٠٠پ.ز) دروست کرابێت. لە سەردەمە یەک لەدوای یەکەکانی مێژوودا ڕۆڵی هەبووە. پێشتر ناوی ئەرزەن بووە و دواتر وردەوردە بووە بە ئەرزرۆم. ئەم پارێزگەیە (١٠٣٧) گوندی

هەیە و ١٨ قەزاشی هەیە کە ئەمانەن؛ خنس، قەرەچۆبان، چات، تەکمان (تاتۆس)، قەرەیاز (گۆگس)، ئاسقەلە، ئیلیجا، پاسنلەر، کۆپروکۆی، خۆراسان، تۆرتوم، نارمان، پازاریۆلو، ئیسپر، ئوزو دەرە، ئولتو، شەن قایا، ئۆلور. بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ سەرژمێری ئەم پارێزگەیە (٩٣٧,٣٨٩) کەس بووە. لەناوەند و قەزاکانی باکوور و ڕۆژئاوای پارێزگەکە ژمارەی کورد زۆر کەم بۆتەوە.

ئیدر (ئخدر) ؛ دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی چیای ئاگری و لە سەر سنوری ئەرمەنستانە و شارێکی مێژوویە و شوێنەواری سەردەمە کۆنەکانی تێدایە لە وێنەی «هۆری – ئۆرارتو – ئیسکیت – و بیزەنتی و ئیسلامی. سێ قەزای هەیە بە ناوەکانی (ئۆزلوجە – قەرەقۆینلو – ئارالق) و (١٥٧) گوندیشی هەیە و بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ سەرژمێری ئەم پارێزگەیە (١٦٨,٨٣٤) کەس بووە.

مەلەدی (مەلاتیا) ؛ شارێکە لە کۆنەوە لە سەر ڕێگەی بازرگانی بووە، (١٠٠٠پ.ز) کۆمەڵە خەڵکێک لەم ناوچەیە ژیاون پێیان وتراوە میلیدی، دەگوترێت: ناوی شارەکە لێرەوە سەرچاوەی گرتووە. (١٣) قەزای هەیە : دۆغان شەهر – پوتورگە – دۆغان یۆل – قەلە – بەتاڵا گازی – ئاغچەداغ – یەشیل یورت – یازیهان – دارەندە – حەکیم خان – ئارگوڤان – قولنجاک – ئارەپ گر – بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٨٥٣,٦٥٨) کەس بووە. لە ئێستادا ڕێژەی کورد لەم پارێزگەیەدا بووەتە کەمینە.

مێردین (ماردین) ؛ شارێکی کۆنە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش ئاشورییەکان، قەڵایەکی لێ بووە بە قەڵای (مارد) ناسراوە، دەگوترێت: ئەم ناوە بۆ ئەو خەڵکە دەگەڕێتەوە کە هەزارەی دووەمی پێش زایین لەو هەرێمە ژیاون. فارسەکان ناوەکەیان کردووە بە (ماردە)، بیزەنتیەکان ناویان ناوە (ماردیا) و عەرەب ناوەکەیان گۆڕیوە بۆ ماردین کوردیش پێی دەڵێت (مێردین). لە ئێستادا زۆر شوێنی مێژوویی تێدایە. ئەم پارێزگەیە (٩) قەزای هەیە کە ئەمانەن: کەربۆران (دارگەچیت) – دێرک – کۆسەر (قۆسەر–قزڵ تەپە) – شەمرەخ (مازی داغ) - میدیاد– نسێبین – مەهسەرتی (ئۆمەرلی) – ستەور (ساڤور) – ڕشمل (یەشیلی). هەروەها (٥٦٨) گوندیش دەکەونە

سنوری ئەم پارێزگەیەوە. بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٧٠٥,٠٩٨) کەس بووە. بەشی زۆری ئەم پارێزگەیە کوردن و بە کورمانجی قسە دەکەن. بەشێکی کەمی کوردەکان ئێزدین. لەم پارێزگەیە ڕێژەیەکی بەرچاو ئاسوری، سریانی و عەرەب دەژین.

موش؛ مێژووی ئەم شارە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئورارتوویيەکان و بە توتنی موشی بۆندار و بەڕیشاڵ بە ناوبانگە. ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هۆزێک کە لەهەزارەی یەکەمی پێش زاییندا لەو هەرێمە ژیاون و بە پێی بەڵگەی ئاشووریەکان ناویان موشکۆ یان موسکۆ بووە. موش بە ئەرمەنیش بەواتای تەم و مژ دێت، لەو هەرێمەش تەم ومژ لە زستاندا زۆرە. (٥) قەزای هەیە کە بریتین لە؛ حەسکۆی – قۆرقوت – بولانق – گمگم (وارتۆ) – مەلازگرت. (٣٦٠) گوندیش دەکەونە سنوری ئەم پارێزگەیەوە. بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٤٥٣,٦٥٤) کەس بووە. بەشی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن و بەکورمانجی قسە دەکەن، لەهەندێک ناوچە بە دملکی قسە دەکەن.

قارس؛ ئەم هەرێمە ساردترین ناوچەی کوردستانە و دەکەوێتە سنوری ئەرمەنستانەوە و ژیان لەم هەرێمەدا دەگەڕێتەوە بۆ (٨٠٠٠پ.ز) و ٧ قەزای بەم ناوانە هەیە؛ کاغزمان – ساری قامش – دیگۆر – سەلیم – ئاق یاقا – ئارپاچای – سوسوز – (٣٨٢) گوندیشی هەیە و بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٣٢٥,٠١٦) کەس بووە.

ڕەها (ڕوها) (ئۆرفا) ؛ ئەم شارە یەکێکە لە کۆنترین شارەکانی جیهان و لە ڕۆژهەڵاتی ئەم شارە شوێنەواری (خەراب ڕەشک) هەیە کە بە کۆنترین شوێنەواری نیشتەجێبوونی مرۆڤ دادەنرێت و لە ئێستادا لە ژێر لێکۆڵینەوە دایە. مێژووی نوێی شارەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی خانەدانی ئۆر، هەربۆیە هەندێک نوسەر و لێکۆڵەر بە ئۆرفا بە ناوی دەکەن. ئەم شارە دەکەوێتە دەشتی (حەران) و جێگەی ژیانی پەیامبەر ئیبراهیم بووە و لەبەر ئەمە بە شاری پێغەمبەران دەناسرێت. ئەم پارێزگەیە دە قەزای هەیە، کە ئەمانەن: کانی غەزالان (ئاقچە قەڵا) – پرسوس (سروج) – هەواگ (بۆز ئۆڤا) – سەری کانی (جەیلان پنار) – خەلفەتی – هاران – جورنێ ڕەش (حیلوان) – سیوێرەک (سێوەرگێ – سیڤەرەک) - بێرەجوگ (بیرەجک) – وێرانشار.

ئەم پارێزگەیە (١٠٧٨) گوندی لە خۆگرتووە، بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (١,٤٤٣,٤٢٢) کەس بووە.

سەمسور (ئادیامان) ؛ پێشتر لە سەردەمی عوسمانیدا ناوی (حەسەن شور) بووە، ڕەنگە ناوە کوردییەکەی هەر لەو ناوەوە هاتبێت. بە شوێنەوارەکانی چیای نەمرود بە ناوبانگە. (٨) قەزای هەیە، کە ئەمانەن: بێسنی (بەسنە) - چێلیکان - ئالدوش (گەرگەر) - سەرگۆل (گۆلباشی) - کۆلیک (قەحتا) - سەمیساد (سامسان) - سنجق - توت. (٣٩٥) گوند دەکەونە سنوری ئەم پارێزگەیەوە. بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٦٢٣,٨١١) کەس بووە.

سێرت (سیرت) ؛ لە سەردەمی ئیسلامدا بە ناوی (سعرت) ڕۆڵی دەردەکەوێت و ناوی ئێستاشی هەر لەو ناوە عەرەبییەوە هاتووە. شەش قەزای هەیە کە ئەمانەن: تیلۆ (ئایدینلەر) - هەوێل (بایکان) - دهێ (ئەرۆ) - مسریج (کوردەلآن -کورت ئالان) -خسخێر (پەرواری) - شێروان (کوفرا - شیرڤان). ئەم پارێزگەیە (٢٧٤) گوندی هەیە بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانەکەی (٢٦٣,٦٧٦) کەس بووە. زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن، ڕێژەیەکی بەرچاو عەرەب لەم پارێزگەیەدا نیشتەجێن.

شڕناخ؛ ئەم شارە لە نزیکی چیای جودییەوەیە و بە شاری نوح دەناسرێت، دەگوترێت ناوەکەی لە (شاری نوح) ەوە هاتووە. شەش قەزای بە ناوەکانی - ئەلکێ (بیت و شەباب) - جزیر (جزرە) - باسێ (گوچلوقۆناخ) - هەزەخ (ئیدل) - سلۆپی -قلەبان (ئولودەرە) هەیە، (٢٣٠) گوندیشی هەیە و بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (٣٥٣,١٩٧) کەس بووە.

وان (ڤان) ؛ شارێکی دێرینە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی هۆری و میتانییەکان و لە سەردەمی ئورارتۆشدا ڕۆڵی هەبووە. لەو سەردەمەدا ناوی (توشبا) بووە دواتر ناویان کردووە بە (واین) کە دەگوترێت ناوی کەسایەتێکی ئورارتۆ بووە و ئاشوریش ناوەکەیان گۆڕیوە بە (نایری). ئەم شارە بە پشیلەی تایبەت کە هەر چاوێکی ڕەنگێکە و بە گۆلی وان بەناوبانگە و شوێنی مێژوییشی زۆرە. (١١) قەزای هەیە : موکس (باخچە سەرای) - ئەلباک (باشقەڵا) - بایز ئاغا (ئەبەخ - چاڵدێران) - شاخ (ساتاخ -

چەتاخ) – ئەرتەمێتان (ئەدرەمید) —ئەردش (ئەرجش) – وەستان (گەڤاش) – پایزئاوا (خاوەشۆر – گورپنار) – بێگری (مورادییە) – ئەبەخێ (قەرقەلی – ئۆزالپ) – سێرێ (مەحمودیە). ئەم پارێزگەیە (٥٧٨) گوندی هەیە و بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی (٨٧٧,٥٢٤) کەس بووە.

جۆلەمێرگ (هەکاری – خاکاری) ؛ جۆلەمێرگ ناوەندی پارێزگەی هەکارییە و ناوی هەکاری لە میرنیشینی هەکارییەوە هاتووە. ئەم پارێزگەیە دەکەوێتە سەر سێ سنوری باکوور، ڕۆژهەڵات و باشوور و ناوچەیەکی شاخاوییە، سێ قەزای بە ناوەکانی گەڤەر (یوکسەک ئۆڤا) – شەمزینان (شەمدینلی) و چەلێ (چکۆرجا) هەیە و (١٢٧) گوندی هەیە بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانەکەی (٢٣٦,٥٨١) کەس بووە.

مەرەش (گرگوم) ؛ سنوری باکوور و ئانادۆل و دەریای سپی پێکەوە دەبەستێتەوە زۆربەی دانیشتوانی کوردی عەلەوین و دەوڵەت زۆرکاری کردووە بۆ گۆڕینی دیمۆگرافیاکەی و لە ساڵی ١٩٧٨ کۆمەڵکوژییەکی مەزنی لەو شارە ئەنجامدا و بەو هۆیەوە کۆرەوێکی مەزن لەو هەرێمە ڕوویدا. (٩) قەزای بە ناوەکانی: پازارجک، (کورد) تورک ئۆغلو – ئاندرن – چاغلایان جەرت – نورهەق – ئەلبستان – ئەکین ئوزو – ئاڤشین – گۆکسون : (٤٧٦) گوندیش لەم پارێزگەیە هەیە، بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (١,٠٠٢,٣٨٤) کەس بووە.

قۆچگری (سێواز- سێواس) : سنوری باکووری ڕۆژئاوای کوردستانە لەگەڵ ئەنادۆڵ بەرەو دەریای ڕەش. لە سەدەی بیستەمدا بە ڕاپەرینی قۆچگری دەناسرێتەوە. (١٦) قەزای هەیە: قۆیلحسار – سوشەهری – زارا (قۆچگری) – کامیل ئاوا (ئیمرانلی) – هافیک –یلدزئەلی – شارقشلە – گەمەرەک – کانگال – گورون – دیڤرخی – دۆغان شار – گۆل ئۆڤا – ئالتون بایلە – ئولاش – ئاکینجیلەر. (١٢٣٥) گوند لە سنوری ئەم پارێزگەیەدا هەیە. بە پێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی (٧٥٥,٠٩١) کەس بووە. کوردی ئەم هەرێمە عەلەوین، بەڵام لە ئێستادا ڕێژەیان کەم بۆتەوە.

کلیس؛ دەکەوێتە سەر سنوری ڕۆژئاوای کوردستان لە نزیکی عەفرین. لەمێژوودا پێگەیەکی گرنگی هەبووە و میرێتی تایبەت بە خۆی هەبووە. ماوەیەکی زۆر کوردی ئێزدی و دورزیەکان لەم ناوچەیە حوکمیان کردووە.

سێ قەزای هەیە – ئەلبەیلی – پۆلات ئەلی موسا بەیلی، (١٣٦) گوندی لە خۆگرتووە بە پێی سەر ژمێری ساڵی ٢٠٠٥ ژمارەی دانیشتوانی (١١٤,٧٢٤) کەس بووە.

٢- ڕۆژهەڵاتی کوردستان

لەکاتی دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوییەوە لە ساڵی (١٥٠١) بە دواوە ئەم بەشەی کوردستان کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێرانی سەفەوییەوە. لە دوای شەڕی چاڵدێران و دواتر لە پەیمانی قەسری .شیرینی (١٦٣٩) دا بووە بەشێک لەو دەوڵەتە. لە سەدەی بیستەمیشدا، دوای داڕشتنەوەی سیستمی جیهانی لە ژێر دەستی دەوڵەتی ئێراندا مایەوە، نزیکی ئەم بەشەی کوردستان لە فارس و دەوڵەتی ئێران و مانەوەی بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ لە ژێر حوکمڕانی ئێراندا، وەهای کردووە کە زیاتر تێکەڵاوی لەگەڵ کولتوری ئاریایی بپارێزێت و کاریگەریش بێت بە سیستمی دەسەڵاتداری ئێران. ئەم بەشەی کوردستان لە ڕووی جوگرافیا و ژمارەی دانیشتوانەوە دووەم بەشی کوردستانە.

ئەگەر تەنیا هەر چوار ئوستان (پارێزگەی) کوردستان – ئورمیە – کرمانشان – ئیلام حساب بکەین (١٢٥) هەزار کیلۆمەتری چوار گۆشەیە، خۆ ئەگەر پارێزگەکانی (خورەم ئاباد) لوڕستان و بەختیاری (شهر کورد) و ناوچە کوردییەکانی کوهگیلۆییە و بویر ئەحمەد (یاسوج) کە زۆربەی زۆری ئەو سێ پارێزگەیەش کوردی لوڕن لەگەڵ ناوچە کوردییەکانی پارێزگەی هەمەدان وەکو (ئەسەد ئاباد- تویسرکان – نەهاوەند، بەهار و مەلایر) بخەینە سەری ئەوا ڕووبەرەکەی (١٧٥) هەزار کیلۆمەتری چوار گۆشە دەبێت.

بەڵام بەهۆی ئەو سیاسەتانەی دەوڵەتە یەک لە دوای یەکەکانی ئێران گرتوویانەتە بەر بۆ سەرکوتکردن و کۆنترۆڵکردنی گەلانی ئێران، لە بن ناوی پان ئێرانیزم و شیعەگەراییدا تا ڕادەیەک دابڕانێکی لە نێوان کورد بوون و لوڕبوونی بەشێک لە لوڕەکاندا دروست کردووە. بێگومان لاوازی جوڵانەوەی کوردی و قەتیسمانەوەی لە هەندێک جوگرافیای داریکراودا لە سەدەی بیستەمدا، دەرفەتی زیاتری داوەتە دەوڵەتی ئێران کە ئەو سیاسەتانە جێبەجێ بکات. هەربۆیە لە ئێستادا بەشێک لە مێژوونووسە پان ئێرانییەکانی

ناو لورستانیش لوڕ و کورد لەیەکتری جیا دەکەنەوە، ئەمە لە کاتێکدایە کە لوڕستان وەکو زێدی هەرە دێرینی کوردان و لوڕیش هەتا سەردەمی بالولی مایی و بابا سەرهەنگی دەودان خۆیان بە ڕزگارکەر و نوێکەرەوەی ئایین و کەلتووری کوردان دەزانن. لێرەدا پێویستە باس لەوەش بکەین کە کورد لە ئێراندا تەنیا لە کوردستان ناژی بەڵکو لە ڕۆژهەڵاتی ئێران لە خۆراسان و لە باکووری ئێرانیش دەژی. بە گشتی لە کۆی (٣١) ئۆستانی ئێران (٤) پارێزگەی ئیلام و کرماشان و کوردستان و ئورمیە کوردستانە و هەر سێ پارێزگەی لوڕستان (خوڕەم ئاباد) و چوار مەحال و بەختیاری (شهر کورد) و کوهگیلویە و بوێرئەحمەد (یاسوج) لوڕن و بەشێکیش لە هەمەدان و خوزستانیش کورد و لوڕن. شێروان و قوچان لە خوراسان زۆربەی کوردن. بەپێی سەرژمێری ساڵی ٢٠٠٧ی ئێران کە ئێران (٧١,٢٤٣,٠٠٠) کەس بووە. ژمارەی کورد و لوڕ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێراندا لە نێوان (١٥-١٧) ملیۆن کەس دەبێت. سنوری ئیداری ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش بەم شێوەیەیە:

کوردستان (سنە – سەنەندەج) ؛ ئەم شارە مێژوویيەکی دێرینی هەیە و ناوەکەشی لە قەڵایەکی مێژوویيەوە هاتووە کە ناوی (سنە) بووە و لە کۆندا (دەژ) یاخۆد (دژ) بە واتای قەڵا بەکار هاتووە لە بەر ئەمە بووە بە سەنەندەژ و بە تێپەڕبوونی کات بووە بە سنە. ڕووبەرەکەی (٢٨,٢٣٠) کیلۆمەتری چوار گۆشەیە، لە سەدەی حەڤدەیەمەوە (١٦٣٦ز) هەتا سەدەی نۆزدەیەم پایەتەختی میرنیشینی ئەردەڵان بووە. لە ئێستادا حەوت شارستان (قەزا) ی هەیە کە بریتین لە- مەریوان – بانە – سەقز – دیواندەرە – قروە – کامیاران و بیجار. بەشی زۆری دانیشتوانی ئۆستانی کوردستان کوردن و بە ئەردەڵانی قسە دەکەن. بەشێکی کەمیش بە هەورامی، کەلهوڕی و شێوە زاری بابانی قسە دەکەن. بەشی زۆری دانیشتوانەکەی موسوڵمانی سوونە مەزهەبن.

کرماشان (کریمیسین) ؛ یەکێکە لە شارە کۆنەکانی کوردستان و ئێران لە سەردەمی کۆندا بە کریمیسین ناسراوە. لە سەردەمی شاهەنشاهی ئێراندا خواستیان ناوی بکەن بە کرمانشا بەڵام نارەزایی خەڵکی لێکەوتەوە و کۆماری ئیسلامیش ناوەکەی گۆڕی بۆ باختەران، بەڵام ئەویش سەری نەگرت و ئێستا بە کرماشان دەناسرێت. شارێکی گەورە و پیشەسازییە

ڕووبەرەکەی (٢٤,٤٣٤) کیلۆمەتری دووجایە. لە ئێستادا (١٠) شارستانی هەیە: پاوە – جوانڕۆ – سەرپێڵ زەهاو – قەسری شیرین – گەیلانی غەرب – ئیسلام ئابادی غەرب – هەرسین – سەحنە – کەنگاوەر – سونقور. بەشی زۆری دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە بەکەلهوڕی قسە دەکەن، بەشی کەمی بە هەورامی و جافی قسە دەکەن. بەشی زۆری دانیشتوانەکەی موسوڵمانی شیعە مەزهەبن، بەشی کەمتری سوونّە و یارسانین.

ئیلام؛ مێژوویەکی دێرینی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیلامییەکان کە لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین لەو ناوچانە باڵادەست بوون. دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە کوردن بە کەلهوڕی قسە دەکەن. لەڕووی ئایینەوە پەیڕەوی لە ئایینزای شیعە دەکەن. لە ئێستادا شەش شارستانی هەیە: ئەیوان – شیروان وچەرداوڵ – میهران – دهلۆران – ئابدانان و دەرەشار. ڕووبەرەکەی (١٩,٠٨٦) کیلۆمەتر دووجایە.

ئورمیە (ئازەربایجانی غەربی) ؛ دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بە باخی میوە بە تایبەتی سێو بەناوبانگە، ڕووبەرەکەی (٤٣,٦٦٠) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە. دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە زۆربەی کوردن، ڕێژەکی بەرچاویش ئازەری لەناوەندی پارێزگەی هەندێک شارستان دەژین. کوردی ئەم پارێزگەیە بەشی زۆری موسوڵمانی سوونّەن، ژمارەیەکی کەمیشیان یارسانین. لەڕووی زاراوەی قسەکردنەوە، بەشی باشووری پارێزگەکە بە کورمانجی ناوین (موکریانی) قسە دەکەن و بەشی ناوەڕاست و باکووری پارێزگەکە بە کورمانجی ژووروو قسە دەکەن. ئازەری ئەم پارێزگەیە بەشی زۆریان شیعە مەزهەبن و بەشێکی کەمیان یارسانین. ئەم پارێزگەیە (١٣) شارستانی هەیە: تکاب - شاهین دژ – میاندووئاو – بۆکان – مهاباد – سەردەشت - پیرانشار (خانێ) - شنۆ – نەغەدە – سەڵماس – چاڵدێران – ماکۆ.

خورەم ئاباد (لوڕستان) ؛ دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ئیلام و کرمانشانەوە بەشی زۆری دانیشتووانەکەی لوڕ و لەکن. لەڕووی ئایینیشەوە شیعە مەزهەبن. لە کۆندا بە لوڕستانی بچوک ناسراوە و ناوەندەکەی خوڕەم ئابادە و دەگوترێت ئەم ناوەی لە خورەمی هاوڕێی مەزدەک و خوڕەم ئایینەکانەوە وەرگرتووە. ڕووبەرەکەی (٢٨,٥٥٩) کیلۆمەتری چوار گۆشەیە. (٨) شارستانی هەیە:

کۆهدەشت – پل دۆختەر – دلفان – سلسه – بروجەرد – دوو ڕوود – ئەزنا – ئەلیگودەرز.

شاری کورد؛ (چوارمەحال و بەختیاری) ئەم ناوچەیە پێشتر بە لوڕستانی گەورە ناسراوە و لە سەدەی (١٢) هەم هەتا سەدەی (١٥) هەم حکومەتی فەزلەوی و هەزار ئەسپ حوکمیان کردووە، لە ئێستادا بە پارێزگەی چوار مەحاڵ و بەختیاری دەناسرێت و ناوەندەکەی شاری کوردە گەلی ئەم هەرێمە لوڕی بەختیارین، لە ڕووی ئایینیەوە شیعە مەزهەبن. ئەم پارێزگەیە پێنج شارستانی هەیە – کوهرەنگ (چل کورد) – فارسان – ئەردل – بروجن و لوردگان.

یاسوج؛ (کوهکیلویە و بویر ئەحمەد) ؛ ئەم پارێزگەیەش بەشی زۆری کوردی بەختیاری و مامەسێنین. لە ڕووی ئایینیەوە شیعە مەزهەبن. ناوەندەکەی (یاسوج) ە چوار شارستانی هەیە: کوهگیلویە و بویر ئەحمەد، دەنا، گەچ ساران.

٣–باشووری کوردستان

ئەم بەشەی کوردستان هەتا شەڕی یەکەمی جیهان بەشێک بوو لە دەوڵەتی عوسمانی و بەشی هەرە زۆری دەکەوتە ناو ویلایەتی موسڵەوە، بەشێکی کەمیشی دەکەوتە سنوری ویلایەتی بەغدادەوە. کێشەی ئەم هەرێمە هاوشێوەی باکووری کوردستان هەتا ساڵی (١٩٢٦) بە تەواوی یەکلایی نەبووەوە، لەو ساڵەدا بەتەواوی یەکلایی بووەوە و بوو بە بەشێک لە دەوڵەتی نوێی عێراق. ڕووبەری ئەم بەشەی کوردستان ئەگەر بە تەواوی شار و شارۆچکەکانی کوردستان یەکلایی بکەینەوە ئەوا نزیکەی (٨٦,٢٦٩) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، ئەم ڕووبەرەش سەرجەم سنوری هەر چوار پارێزگەی کەرکوک – هەولێر – دهۆک – سلێمانی و ژمارەیەک قەزاو ناحیە لە پارێزگەکانی موسڵ – سەلاحەدین – دیالە و کوت لەخۆ دەگرێت، بەڵام لە ئێستا تەنیا پارێزگەکانی هەولێر و دهۆک و سلێمانی وەکو سنوری هەرێمی کوردستان لەلایەنی دەوڵەتی عێراقەوە دانی پێدانراوە، ئەمەش نزیکەی نیوەی جوگرافیای باشووری کوردستانە کە ڕووبەرەکەی (٤١,٩٣٩) کم٢ ە. ئەو شار و شارۆچکانەی کە نەکەوتوونەتە سنوری هەرێمەوە و لە

لایەنی عێراقەوە بە کوردستان حساب ناکرێت ڕووبەرەکەیان (٤٤,٣٣٠) کم٢ ە. ئەم ناوچانە بەناوچەکانی کێشە لەسەر لەدەستووری عێراقدا ناوبراون، کە بەستراونەتەوە بە ماددەی ١٤٠ ی دەستوورەوە. دانیشتوانی هەموو باشوور بەپێی ئاماری وەزارەتی بازرگانی ساڵی ٢٠١٣ (٨,٥٦٩,٦٤٧) کەس بووە. لەو ژمارەیە نزیکەی ملیۆن و نیوێکی کورد نیین و لە نەتەوەکانی ترن. بەپێی هەمان ئامار دانیشتوانی هەرێمی کوردستان (٥,١٦٩,٦٤٧) کەس بووە. دانیشتوان ناوچەکێشە لەسەرەکانیش (٣,٤٠٠,٠٠٠) کەسە. ئەمە جگە لەو کوردانەی کە لە ناوەندی شارەکانی بەغداد – موسڵ – دیالە و – تکریت و سامەڕا و ناوچە عێراقیەکانی تردا دەژین کە ژمارەیان بەلایەنی کەمەوە یەک ملیۆن تێپەڕ دەکات. بەم پێیە دەکرێت بگوترێت ژمارەی کورد لە عێراقدا لە نێوان (٧,٥ بۆ ٨) ملیۆن کە دەبێت». سنوری ئیدارەی باشووری کوردستان بەم شێوەیە:

هەولێر ؛ پایتەختی هەرێمی کوردستانە، یەکێکە لە کۆنترین ئەو جوگرافیایانەی کە بە درێژایی (٨٠٠٠) ساڵی ڕابردوو جێگەی ژیان بووە، دەگوترێت تەمەنی ژیان لە هەولێر (٨٠٠٠) ساڵە و تەمەنی شار و قەڵای هەولێریش (٤٠٠٠-٥٠٠٠) ساڵ دەبێت. چەند تێڕوانینی جیاواز لە سەر ناو و مێژووکەی هەیە. لە لای عەرەب و ئاشورییەکان بە (ئەربیل) دەناسرێت بە تێڕوانینی ئاشورییەکان (ئەربیل) لە ئەربائیلۆوە هاتووە کە بەواتای چوار خوداوەند هاتووە و واتا شاری چوار خوداوەند. هەندێک دەڵێن ئەربیل لە (ئاربێل) ەوە هاتووە و ئەوەش بە واتای ئەرزی بێل چونکە پێشتر شارەکان بە ناوی خوداوەندەکانیانەوە دەناسران و (بێل یان بەعل) خوداوەندی باکووری میزوپۆتامیا بووە و ئەم شارەش جێگەی ئەو خوداوەندە بووە، هەر بۆیە بەشاری بێل ناسراوە. ئەم شارە لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژوودا ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە و بە شاری هۆلاکۆ بەزێن دەناسرێت، چونکە هێزی هۆلاکۆی مەغۆل چەندین جار لە سەدەی سێزدەیەمدا هەوڵدەدا کە ئەم شارە داگیر بکات بەڵام ناتوانێت داگیری بکات. هەروەها ئەم شارە بە قەڵا و منارەکەیدا دەناسرێتەوە. لە سنوری پارێزگەی هەولێردا حەوت قەزا هەیە: دەشتی هەولێر (بنەسڵاوە) – کۆیە – شەقڵاوە – سۆران (دیانا) – چۆمان

– ڕەواندز – مێرگەسور بە پێی ئاماری ساڵی ٢٠١٠ [٤]ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (١،٥٣٢،٠٨١) کەس بووە. زۆربەی دانیشتوانی پارێزگەی هەولێر کوردن. کوردی ئەم پارێزگەیە بەشی زۆر بەکورمانجی ناوین قسە دەکەن، بەشێوەزاری سۆرانی. بەشێکی کەمی بە کورمانجی ژووروو قسە دەکەن. لەڕووی ئایینەوە بەشی زۆری کوردی هەولێر لەسەر مەزهەبی سوونین. بەشێکی کەمیان لەسەر باوەڕی کاکەیین. ڕێژەیەک لە دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە ئاشور، سریانی، کلدانی، ئەرمەنی، تورکمان و عەرەبن.

سلێمانی؛ وەکو شار، شارێکی نوێیە و لە لایەن ئیبراهیم پاشای بابانەوە لە ساڵی (١٧٨٤) دا دروست کراوە. لەسەر ناونانەکەشی چەند تێڕوانینێک هەیە. هەندێک دەڵێن بەهۆی پەیوەندی توندوتۆڵی ئیبراهیم پاشای بابان و سلێمان پاشای والی بەغدادەوە، ئیبراهیم پاشا ناوی سلێمانی لەم شارە نوێیە ناوە. هەندێکی تر دەڵێن بەهۆی دۆزینەوەی مۆرێک لەکاتی بناغەدانانی شارەکەدا کە ناوی (سلێمان) ی لە سەر بووە و هەندێکیش ئەو مۆرە بە مۆری سوڵتان سلێمانی قانونی بە ناو دەکەن و دەڵێن لەسەر ناوی سوڵتان سلێمانی قانونی شارەکە ناو نراوە. بەڵام زۆربەی خەڵک وای بۆ دەچن کە بەناوی سلێمان پاشای بابانەوە ناونرا بێت، کە لەناوەڕاستی سەدەی هەژدەیەمدا بۆ ماوەی نزیکەی ١٥ ساڵ میری بابان بووە و لەسەردەمی ئەودا میرێتیەکە بوژاوەتەوە. سلێمانی شوێنەواری نیشتەجێبوونی (٦٠٠٠) ساڵی تێدا دۆزراوەتەوە و لە مێژووی دێرین و نوێدا ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە، لەکۆندا بەشێک بووە لە شارەزوور. لەم دووسەد ساڵەی دواییدا ڕۆڵی دیاری هەبووە لە تێکۆشانی گەلی کورددا، ئەمەش وایکردووە کە ڕووبەڕووی زۆر هێرش و توندوتیژی ببێتەوە لە لایەنی دەسەڵاتە جیا جیاکانەوە و لە بەر ئەمەش بە شاری هەڵمەت و قوربانی ناسراوە. ئەم شارە پایتەختی میرنیشینی بابان و حکومەتی شێخ مەحمود بووە و لە ئێستادا (١٣)

٤- مەبەست لەو ژمارەیەیە کە لە هەڵبژاردنی ٢٠١٠ ی عێراقدا پشتی پێ بەستراوە، چونکە لە عێراقدا لە ساڵی ١٩٨٧ ەوە پرۆسەی ئاماری سەرتاسەری ئەنجام نەدراوە.

قەزای هەیە: هەڵەبجە٥ – هەڵەبجەی تازە – سەید سادق – پێنجوێن – کەلار – کفری – دەربەندیخان – قەرەداغ – چەمچەماڵ – چوارتا – دوکان – ڕانیە و قەڵادزێ. بە پێی ئاماری ٢٠١٠ ژمارەی دانیشتوانەکەی (١,٧٨٤,٨٥٣) کەسە ئەم پارێزگەیە و دەکەوێتە سنوری ئیدارەی هەرێمی کوردستانەوە. زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن، بەشێکی کەم سەر ئاسوری و کلدانی تێدا دەژی. کوردی ئەم پارێزگەیە بەشی زۆری بە کورمانجی ناوین قسە دەکەن. بەشێکی کەمیش بە هەورامی قسە دەکەن. لەڕووی باوەڕیشەوە بەشێکی زۆری کوردی ئەم پارێزگەیە موسوڵمانی سوونەن و بەشێکی کەمی لەسەر باوەڕی کاکەیین.

دهۆک؛ دەگوترێت ناوەکەی لە (دوو هۆقە یان دوو هۆکە) هوە هاتووە. چونکە لە سەردەمێکدا ئەو ناوچەیە باج و سەرانەکەیان دوو هۆقە بووە. یەکێکە لە پارێزگەکانی هەرێمی کوردستان و بە هۆی جوانی جوگرافیاکەیەوە بە دهۆکی ڕەنگین دەناسرێت. پارێزگەیەکی نوێیە و لە ساڵی ١٩٦٩دا بووە بە پارێزگە و پێشتر قەزایەکی سەر بە موسڵ بوو. لە سەدەکانی ڕابردووشدا گوند بووە و کەوتۆتە سنوری میرنیشینی بەهدینانەوە و سەر بەئامێدی بووە. لە ئێستادا قەزاکانی زاخۆ – ئامێدی – سێمێل – ئاکرێ – بەردەرەش و شێخان دەکەونە سنوری ئەم پارێزگەیەوە. بە پێی ئاماری ساڵی (٢٠١٠) ژمارەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە (١,٠٧٢,٣٢٤) کەسە. زۆربەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە کوردن، بەشێکی ئاشوری، سریانی، ئەرمەن و عەرەبن. کوردی ئەم پارێزگەیە بەشی زۆری بە کورمانجی ژووروو قسە دەکەن. بەشێکی کەمیان بە کورمانجی ناوین قسە دەکەن. لەڕووی باوەڕیشەوە بەشی زۆری کوردی ئەم پارێزگەیە موسوڵمانی سوونەن و بەشێکی کەمتری ئێزدین.

کەرکوک؛ شارێکی دێرینی کوردستانە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زایین و لەلایەن گۆتیەکانەوە دروستکراوە و ماوەیەک پایتەختیشیان بووە. قەڵاکەی لەسەردەمی گۆتیەکاندا دروستکراوە.

٥- هەڵەبجە لە ساڵی ٢٠١٤ دا حکومەتی هەرێم بڕیاریدا کە هەڵەبجە بکاتە پارێزگا، بەلام هەتا ئێستا دامەزراوە و سنووورە ئیداریەکەی بەتەواوی دیاری نەکراوە و حکومەتی عێراق ڕەزامەندی لەسەر نەداوە.

بەنەوت بەناوبانگە. پێکهاتەیەکی دیمۆگرافی دەوڵەمەندی هەیە و لەگەڵ کورددا، تورکمان، عەرەب، ئاشوری، کلدانی و ئەرمەنی تێدا دەژین. بە هۆی زەنگینیەکەیەوە ڕژێمە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق هەوڵیانداوە لە کوردستانی دابڕن و لەو پێناوەشدا هەموو جۆرە سیاسەتێکی نەژادپەرستیان لەم پارێزگەیەدا بەڕێوە بردووە. لە ئێستادا بە فەرمی ناکەوێتە ناو سنوری هەرێمی کوردستانەوە. بە پێی دوا ئامار ژمارەی دانیشتوانەکەی (١,٣٢٥,٨٥٣) کەسە قەزاکانی – دوبز – تاوق – حەویجە – دەکەونە سنوری پارێزگەی کەرکوکەوە. زیاتر لە نیوەی دانیشتوانی ئەم پارێزگەیە کوردن، بە کورمانجی ناوینی شێوە گەرمیانی قسە دەکەن. لەڕووی باوەڕییەوە بەشی زۆری کوردەکان موسڵمانی سوونەن، بەشێکی کەمی کاکەیین.

قەزاکانی – شەنگار – تل کیف – قەرەقوش (حەمدانیە) – تەلعەفەر – لە سنوری پارێزگەی موسڵدا و چەندین ناحیەی ئەم پارێزگەیە دەکەونە سنوری جوگرافیای کوردستانەوە. بە پێی هەمان سەرچاوە ژمارەی دانیشتوانی پارێزگەی موسڵ (٣,١٠٦,٩٤٨) کەس بووە و یەک لەسەر سێ زیاتری ئەم ژمارەیە بریتیە لە کورد.

قەزای خورماتوو لە پارێزگەی تکریت و قەزاکانی خانەقین – شارەبان و مەندەلی لە پارێزگەی دیالە و بەدرە و جەسان لە پارێزگەی کوت دەکەونە سنوری باشووری کوردستانەوە.

٤–ڕۆژئاوای کوردستان

ئەم بەشەی کوردستان هاوشێوەی باشووری کوردستان تا سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی دەکەوتە سنوری دەوڵەتی عوسمانیەوە. دوای شەڕ هاوشێوەی باشووری کوردستان لە تورکیا دابرا و خرایە سەر دەوڵەتی تازە دروستکراوی سوریا. ڕۆژئاوای کوردستان بە سەر پارێزگەکانی حەسەکە و ڕەقە و حەلەبدا دابەش بووە و ژمارەیەک کورد لە دیمەشقی پایتەختی سوریاش لە کۆنەوە دەژین. بەپێی ئەو زانیاریانەی سەبارەت بە شار و شارۆچکە کوردستانییەکان لە بەردەست دایە ڕووبەری ڕۆژئاوای کوردستان نزیکەی (٢٥) هەزار کیلۆمەتر چوار گۆشە دەبێت، ژمارەی دانیشتوانی لە (٣) ملێون کەس زیاترە (ڕووبەری سوریا ١٨٥,١٨٠ کیلۆمەتری چوار

گۆشەیە و بەپێی ڕاگەیەندراوی دەوڵەت لە ٢٠١٢ دا ژمارەی دانیشتوانەکەی ٢٢,٤٥٧,٣٣٦ کەسە). هەتا ئێستا دەوڵەتی سوریا بە فەرمی کوردستان و کوردی لە سوریا پەسەند نەکردووە و بەشێکی زۆریشی بە هاوڵاتی پەسەند نەکردووە، بەڵکو بە بیانی پێناسەی کردوون یان وەکو بێ ناسنامە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات. سنوری ئیداری ڕۆژئاوای کوردستان لە کۆی ١٤ پارێزگەی سوریا دەتوانین بەم شێوەیە باسی بکەین:

پارێزگەی حەسەکە : بەشی زۆری پارێزگەکە کوردە و حەسەکە ناوەندی پارێزگەکەیە و نزیکەی ٤٠ ٪ ناوەندی شارەکە کوردە و ئەوانەی تر عەرەب - ئاشوری – سریانی و پێکهاتەی ترن. قامیشلۆ گەورەترین قەزای سەر بە حەسەکەیە و بۆ کورد وەکو ناوەند و پایتەختی ڕۆژئاوایە و ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە زیندوو ڕاگرتن و پێشخستنی گیانی کوردایەتی ئەدەب و هونەری کوردیدا. (دێرک) یش وەکو قەزایەکی گرنگ ڕۆڵی هەیە لە ڕۆژئاوای کوردستاندا. گرکێ لەگێ – عامودێ – تربەسپی – درباسیە و – سەری کانی لە شارۆچکە دیارەکانی ڕۆژئاوای کوردستانن. لە ئێستادا ئەم شار و شارۆچکانە لە چوارچێوەی دوو کانتۆنی حەسەکە و قامیشلودا کە بە هەردووکیان هەرێمی جزیرە پێکدێنن، خۆیان ڕێکخستووە. ژمارەی ئەم هەرێمە لە ملیۆنێک زیاترە. کوردی ئەم هەرێمە بە کورمانجی ژووروو قسە دەکەن بەشی زۆریان سوونني مەزهەبن. بەشی کەمیشیان ئێزدین.

عەفرین؛ قەزایەکی مەزنی سەر بە پارێزگەی حەلەبە و دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای حەلەبەوە و لە ئێستادا وەکو کانتۆنێکی سەربەخۆ خۆی ڕێکخستووە و شەش ناحیەی هەیە کە ئەمانەن: جندرێس، ڕاجۆ، شیێ، ماباتە، بولبولە و شەڕا و زیاتر لە ٤٠٠ گوند دەکەونە سنووری ئەم کانتۆنەوە. ژمارەی دانیشتوانەکەی لە ئێستادا ملیۆنێک تێپەڕ دەکات. لە ٢٠١٨\٣\١٨ دا لەلایەنی تورکیاوە داگیر کرا.

عەزاز؛ قەزایەکە دەکەوێتە نێوان عەفرین و کۆبانیەوە و پێکهاتەکەی هەمەڕەنگە و ڕێژەیەکی بەرچاو لە دانیشتوانەکەی کوردە.

کۆبانێ؛ قەزایەکی سەر بە حەلەبە و لەئێستادا وەکو کانتۆنێک خۆی ڕێکخستووە و ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی ٤٠٠ هەزار کەسن. ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن و ڕێژەیەکی کەمی عەرەبن.

گردی سپی (گرێ سپی) شارەدێیەکی مەزنە و سەر بە پارێزگەی ڕەقەیە و لە ئێستا وەکو بەڕێوەبەرێتیەکی خۆسەر خۆی ڕێکخستووە لە ناو کانتۆنی کۆبانیدا. ئەم هەرێمەش ناوچەیەکی کوردستانیە، بەڵام بەهۆی سیاسەتی کەمەری عەرەبیەوە لە ئێستادا ڕێژەی دانیشتوانی کورد تێیدا بەبەراورد بە عەرەب کەمینەیە و ڕێژەیەکی بەرچاو تورکمانیش لەم ناوچەیە دەژین.
لەناوەندی پارێزگەکانی دیمەشق، حەلەب و ڕەقە ژمارەیەکی بەرچاو کورد دەژین.

دووەم: دیمۆگرافیا و پێکهاتەی گەلی کوردستان

کوردستان وەکو خاکێکی زەنگین و پێگەیەکی تایبەت و تەنیا نەبۆتە لانکە بۆ گەلی کورد، لەگەڵ ئەوەی لانکەی گەلی کورد و مرۆڤایەتی بووە، هاوکات بووەتە ئارامگە و جێگەی ژیان بۆ زۆر گەل و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، ئەمەش وایکردووە کە کوردستان وەکو موزائیکێکی گەلان بێت و شانبەشانی گەلی کورد چەند گەل و پێکهاتەی تر لە سەر ئەم خاکە بژین. شانبەشانی ئەوە کوردستان بووەتە جێگەی چاو تێبڕینی زۆر دەسەڵات و ئیمپراتۆرییەت لەمێژوودا. دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە گەلی کوردیش بە هۆی ئەو بارودۆخەی تێیدا ژیاوە، تەنیا لە سنوری جوگرافیای کوردستاندا ناژی بەڵکو بە هۆکاری جیاجیا بەشێکی گەلی کورد پەڕاگەندەی ناوچەی جیا جیا لە دەرەوەی کوردستان بوون و لێرەدا کەمێک تیشک دەخەینە سەر ئەم لایەنەی کۆمەڵگەی کوردستان .

١- گەلی کورد

بەپێی لێکۆڵینەوەی شوێنەوارناسیەکان، گەلی کورد گەلێکی ڕەسەنی ئەم جوگرافیایەیە، بەردەوامی هۆری، گۆتی، میتانی، ئۆرارتۆ و مادەکانە. واتە گەلێکی ئاری نەژادە و بەشێکە لەو گەلانەی کە وابەستەی زەوی و کشتوکاڵ بوون. لەڕووی زمانەوە بەشێکە لە خێزانی ئێرانی کە ئەمەش خێزانێکە لە ناو گەلی (ئاری) دا کە لە ئەمڕۆدا بە گەلانی هیندۆ ئەوروپیش دەناسرێن (بە پێی تێڕوانینی هەندێک لە مێژوونوسان بە واتای ئەو گەلانە دێت کە لە نێوان هیندستان و ئەوروپا دەژین). فارسی، بەلوجی، ئازەری، مازەتی و گیلەکی

شانبەشانی کوردی لەو زمانانەن کە دەکەونە ناو خێزانی ئێرانیەوە. بەپێی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، زمانی کۆنی کورد زمانی (ماد) ەکان بووە، دواتر زمانی ئاڤێستا و ئینجا پەهلەوی و لە ئێستاشدا زمانی کوردی لە چەند زاراوە و شێوەزار پێکدێت. بەڵام زۆربەی نوسەران و ئەدیبان ڕای جیاوازیان هەیە و بە تەواوی یەک ناگرنەوە لە سەر چۆنیەتی ناولێنان و پۆلێنکردنی زاراوەکان و شێوەزارەکانی زمانی کوردی. بۆ نمونە :

شەرەفخانی بەدلیسی زمانی کوردی وەکو سێ زاراوە باس دەکات و باس لە کرمانج و کەلهور و لوڕ دەکات. محەمەد ئەمین زەکی بەگیش باس لە سێ زاراوە دەکات و بە کرمانجی ڕۆژهەڵات، کرمانجی ڕۆژئاوا و کرمانجی باشووری ڕۆژئاوا باسیان لێوە دەکات. مامۆستا محەمەدی مەردۆخی باس لە چوار زاراوە دەکات و بەم شێوە ڕیزیان دەکات: کرمانج، گۆران، لوڕ و کەلهوڕ. شێخ محەمەدی خاڵ چوار زاراوە دەژمێرێت و بەم ڕەنگە پۆلێنی دەکات: کرمانجی سەروو؛ (بۆتانی، بادینی، هەکاری، بایەزیدی، شەمزینی). کرمانجی خواروو؛ سۆرانی، بابانی، موکریانی و ئەردەڵانی. زازا، لوڕی (بەختیاری، لەکی و فەیلی). تۆفیق وەهبی بەم شێوەیە باس لە زمانی کوردی دەکات؛ کرمانجی سەروو (بایەزیدی، بۆتانی، ئاشیتانی، هەکاری، بادینی) کرمانجی خواروو (موکری، سۆرانی، سولەیمانی، سنەیی) - لوڕی (بەختیاری، لەکی، فەیلی، کەلهوری، مامەسێنی) – گۆران؛ باجەلانی، کاکەیی، زەنگنە و هەورامی - زازا. تۆفیق وەهبی هەردوو کرمانجی وەکو یەک زاراوە باس دەکات. فوئاد حەمە خورشید چوار زاراوە دەژمێریت و کرمانجی سەروو، کرمانجی ناوەڕاست (موکری، سۆرانی، ئەردەڵانی، سلێمانی، گەرمیانی) کرمانجی خواروو (لوڕی، بەختیاری، مامەسێنی، لەک، کەڵهوڕ)، گۆرانی (هەورامی، باجەلانی، زازایی). دیارە ئەم بابەتە لێکۆڵینەوەی زۆری پێویستە و وەکو هەندێک نوسەر و ڕووناکبیر باسی لێوە دەکەن، تەنیا بە بڕیار ناتوانرێت ئەو بۆچوونانە یەک بخرێن. بە پێی تێگەیشتنی من و هەڵسووکەوتم لەگەڵ زارە کوردییەکاندا باشترین پۆلێنکردن، یاخود نزیکترین پۆلێنی زاراوەکان بۆ واقیعی ئەمڕۆی کوردستان ئەوەی فوئاد حەمە خورشیدە کە دەکرێت دەوڵەمەندتر بکرێت؛ کرمانجی سەروو (بادینی، بۆتانی، شەمزینانی، ئاشیتایی، بایەزیدی، مێردینی، ڕۆژئاوایی) - کرمانجی

ناوەڕاست (لێرەدا پێگەی جوگرافیای لەبەر چاو گیراوە) {موکریانی، سۆرانی، ئەردەڵانی، بابانی (سلێمانی) و (گەرمیانی) } هەندێک بۆ ئەم زاراوەیە دەڵێن کرمانجی خواروو، بەڵام لێرە بە دواوە منیش کرمانجی ناوەڕاست بەکار دەهێنم. کورمانجی خواروو (لوڕی، بەختیاری، مامەسێنی، لەک، کەلهوری-(فەیلی)) زاراوەی چوارەمیش وەکو گۆرانی (کورمانجکی) بە ناو بکەین زاراوەکانی (هەورامانی، باجەلانی، کرداکی»زازایی») لە خۆی دەگرێت. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لە زاراوەی کرمانجی سەروو و گۆرانیدا نێر و مێ جیادەکرێنەوە، بەڵام لە زاراوەکانی کرمانجی ناوەڕاست و خوارووداا نێر و مێ لە یەکتری جیا ناکرێتەوە.

دابەشبوونی گەلی کورد بە پێی زاراوەکان بەم شێوەیەیە؛ بەشی زۆری گەلی کورد بەزاراوەی کورمانجی ژوروو قسە دەکەن، زۆربەی باکووری کوردستان و کوردی قۆنیا و ناوچەکانی ڕۆژهەڵات لە ئۆرمیە بۆ سەرەوە و کوردی خوراسان، ڕۆژئاوای کوردستان بە گشتی و ناوچەی بەهدینان و بەشێکی پارێزگەی موسڵ، وەکو شێخان شەنگال و کوردانی زوومار و قەفقاسیا و لوبنان بەم زاراوەیە قسە دەکەن. کورمانجی ناوەڕاست لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە ڕەنگە سێیەم زاراوە بێت، بەڵام لە ڕووی سیاسی و ئەدەبیاتەوە زاراوەی دوویەمینی کوردستانە، ناوچەکانی موکریانی و ئەردەڵانی و بەشێکی پارێزگەی کرمانشان کە جافن لە ڕۆژهەڵات و بەشی زۆری پارێزگەی هەولێر و پارێزگەی سلێمانی و کەرکوک و گەرمیان و کەمێک لە پارێزگەی دهۆک و موسڵ لە باشوور بەم زاراوەیە دەپەیڤن، دەکرێت بڵێین نزیکەی چارەکێکی خەڵکی کوردستان بەم زاراوەیە دەپەیڤن.

کورمانجی خواروو، بەشی زۆری پارێزگەکانی کرمانشان، ئیلام، لوڕستان، بەختیاری، کوهگیلۆیە و بەشێکی کەمی هەمەدان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بەشێکی جەماوەری باشوور لەگەرمیان لە ناوچەکانی خانەقین، مەندەلی، بەدرە و جەسان و بەغداد بەم زاراوەیە قسە دەکەن. ئەگەر سەرجەم لوڕ وەکو کورد حساب بکرێن، ئەوا ئەم زاراوەیە دەبێتە دووەم زاراوەی کوردی و دەتوانین بڵێین چارەگێکی کورد زیاتر بەم زاراوەیە قسە دەکەن. زاراوەی چوارەم کە (گۆرانی) یە لە ناوچەکانی دێرسیم، چەولیک و باکووری ئامەد

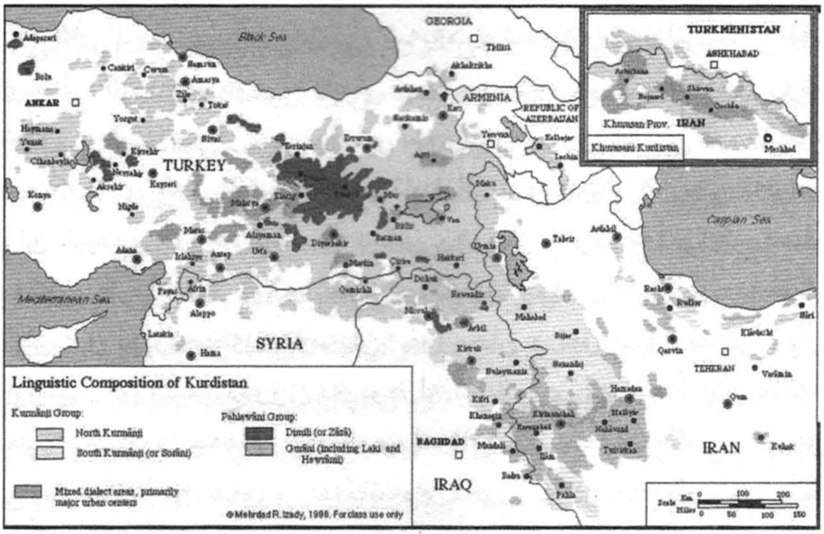

نەخشەی ژمارە (١) : زاراوەکانی زمانی کوردی لەرووی جوگرافیەوە

و بەشێکی خارپوت و ڕوها لە باکووری کوردستان، لە ناوچەی هەورامانی باشوور و (کاکەییەکان) کە لە گەرمیان، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی بە ڕێژەیەکی کەم هەن، شەبەک کە لە موسڵ و دەوروبەری هەن بەم زاراوەیە قسە دەکەن. هەروەها هەورامانی ڕۆژهەڵات و بەشێک لە کوردەکانی قەزوین و کوردەکانی هایمان لە نزیک ئەنقەرە بەم زاراوەیە دەئاخفن.

بە پێی پێوەرەکانی زماننانسی و ڕەگ و ڕیشەی زمانی کوردی؛ بە تایبەتی زاراوەی گۆرانی نزیکترین زمانە بۆ زمانی ئاڤێستا و هەربۆیە بەشێک لە زماننانسان گەیشتوونەتە ئەو بیروڕایەی کە زمانی ئاڤێستا زمانی خەڵکی کوردستانە، هەر بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانە زاراوەی گۆرانی و لوڕی کۆنترین زاراوەی کوردین، چونکە هەم نزیکترن بە زمانی ئاڤێستا هەم نزیکترن بە زمانی پەهلەوی کە زمانی سەردەمی پارت و ساسانیەکان بوو بۆ نوسینەوە وەک زمانی کوردی بە ناو دەکرێت. زاراوەی کورمانجی ژووروو لەڕووی تەمەنەوە لە پلەی دووەمدا دێت و زاراوەی کورمانجی ناوینیش نوێترین زاراوەی کوردییە و مێژووەکەی کەمترە لە هەزار ساڵ.

هەروەکو چۆن گەلی کورد لەڕووی زمانەوە دەوڵەمەند و ڕەنگاوڕەنگە، لەڕووی باوەڕی و ئایینیشەوە دەوڵەمەندە. لە ئێستادا لەناو گەلی کورددا پەیڕەوانی ئیسلام (سووننی، شیعی)، یارسانی (عەلەوی، عەلی ئیلاهی، ئەهلی

حەق، کاکەیی)، ئێزدی، زەردەشتی، شەبەک و سابئەی مەندائی هەیە. بەشی زۆری گەلی کورد پەیڕەوی لە ئایینی ئیسلام دەکات. کوردی باکوور، ڕۆژئاوا و باشوور بەشی زۆریان موسوڵمانی سوونەن، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش لە نیوە کەمتری گەلی کورد لەسەر ئایینزای سوونیین. هەرچی پەیڕەوانی ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامین بەشی زۆریان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانن. ناوچەکانی کرماشان، ئیلام، خورەم ئاباد، چوار مەحال و بەختیاری، کوهگیلویە و بویرئەحمەد، هەمەدان، خوزستان و خوراسان بەشی زۆریان لەسەر ئایینزای شیعە دەڕۆن بەڕێوە. لە باشووری کوردستانیش خانەقین، مەندەلی، بەدرە و جەسان پەیڕەوی لە ئایینزای شیعە دەکەن. پەیڕەوانی ئایینی یارسانی بە هەموو لقەکانیەوە دەوروبەری (٦-٧) ملیۆن کەس دەبن، بەشی زۆریان لە باکووری کوردستانن کە بە عەلەوی دەناسرێن و ئەهلی حەق و عەلی ئیلاهی لە ڕۆژهەڵات دەژین و کاکەیی لە باشوور لە ناوچەکانی هەڵەبجە، گەرمیان، کەرکوک و ڕۆژهەڵاتی موسڵ دەژین. ئێزدی لە ناوچەکانی شێخان و شەنگال لە باشوور، لە ناوچەی جزیرە و عەفرین لە ڕۆژئاوا، لە دەوروبەری مێردین و ئەلیح لە باکوور، لە ئەرمەنستان دەژین. ژمارەیەکی کەم کوردی زەردەشتی لە ڕۆژهەڵات دەژین. کوردی شەبەکیش لە ڕۆژهەڵاتی موسڵ دەژین و ژمارەیان لە (١٠٠) هەزار زیاتر دەبێت. لەناو گەلی کورددا ژمارەیەکی کەم کوردی بەهائی[٦] بوونیان هەیە.

٦- ئایینی بەهائی لەسەر دەستی (میرزا حسێن عەلی) کە دواتر بە بەهائوڵا دەناسرێت دامەزراوە. کوڕی میرزا عەباس نورییە و لە(١٨١٧.١١.١٢) لە تاران لە دایکبوو، باوکی وەزیری قاجارییەکان بوو. بە گوێرەی گێڕانەوەکان کاتی لەدایکبوون نەگریاوە، دواتر باوکی خەون دەبینێت، لە خەویدا کۆمەڵێک باڵندە دەوری (میرزا عەباس) دەدەن کە زیانی پێ بگەیەنن، بەڵام ناتوانن. میرزا حسێن عەلی لە ماڵی خۆیدا فێری خوێندن دەبێت و نەچووەتە مەکتەب. سەرەتا لەلایەن (مەلا حسێن) کە ناسراوە بە(حەزرەتی باب) مژدەی پێ دراوە. ساڵی (١٨٥٠) باب لەگەڵ گەنجێک بە ناوی ئەنیس تیر باران دەکرێت. ئیتر بەهائولا دەبێتە ڕێبەر و ساڵی(١٨٥٢) دووری دەخەنەوە بۆ بەغداد. ماوەیەک (یەحیا ئەزەل)ی برای کە بە(مەرجەعی بەناو) ناسرابوو پرسگری بۆ دروست کرد. ساڵی(١٨٥٤) ماوەیەک بەهائۆلا بەغداد بەجێدێڵێ و دەچێتە سلێمانی و زیاتر لە ساڵێک دەمێنێتەوە، دواتر دەگەڕێتەوە. لە نێوان ساڵانی(١٨٥٦ـ ١٨٦٣) لە بەغداد ماوەتەوە. دواتر دوورخراوەتەوە بۆ ئەستەمبۆڵ و نزیک چوارساڵ و نۆ مانگ لە ئەدرنە ژیاوە و دواتر لە (١٨٦٨.٨.١٢) دوورخراوەتەوە بۆ عەکا و میرزا یەحیای برای دوورخراوەتەوە بۆ قوبرس. لە (٢٩ ـ ٥ ـ ١٨٩٢) لە حەیفا کۆچی

وەک پێشتر باسمان کرد، گەلی کورد زۆربەی زۆری لەسەر خاکی خۆی دەژی و سەرەڕای چەوساندنەوە و ستەمی زۆری دەسەلاتداران، بەڵام گەلی کورد وابەستەی خاکی خۆی بووە و بە جێی نەهێڵاوە. ئەمەش هۆکارێک بووە بۆ ئەوەی کە توانیوێتی کولتور و فەرهەنگی خۆی بپارێزێت. ئەم ڕەوشە بە تایبەتی لە ناو ئەو کوردانەدا بە ڕوونتر دەبینین کە کۆچیان پێکراوە و لە کوردستانیش دورکەوتونەتەوە ئەوەتا ئەو کوردانەی لە خوراسان و ئەنادۆڵی ناویین دەژین، دوای سەدان ساڵ ژیان لە ناو میللەتانی تردا توانیویانە فەرهەنگ و زمانی خۆیان بپارێزن. لێرەدا جێگەی خۆیەتی بە کورتی باسی ئەو کوردانە بکەین کە لە دەرەوەی کوردستان دەژین.

أ–**کوردی خوراسان:** هەندێک پێیان وایە ئەو کوردانە هەر لە زووەوە، لە سەردەمی ماد و ئیسکیتەکانەوە لەم ناوچانە دەژین. نمونەش بۆ ئەمە (ئەبو موسلیمی خوراسانی) دێننەوە کە نزیکەی (١٢٥٠) ساڵ پێش ئێستا لەم ناوچانە بووە و زۆربەی مێژوونوسان وەکو کورد باسی دەکەن هەندێکیش کوردانی خوراسان بەو سیاسەتەوە دەبەستنەوە کە شاە عەباس پەیڕەوی کرد لە سەرەتای سەدەی حەڤدەیەم و کوردێکی زۆری عەلەوی لە باکووری کوردستانەوە برد بۆ ئەم ناوچانە و بۆ ئەوەی سنورێکی ئەتنیکی و مەزهەبیان پێ دروست بکات لە گەڵ تورکمانەکان لە ڕۆژهەلاتی ئێران. ئەم کوردانە نزیکەی (٢,٠٠٠,٠٠٠) کەس دەبن و لەڕووی باوەڕییەوە عەلەوین و زۆربەیان بە زاراوەی کورمانجی سەروو قسە دەکەن، بەشێکی کەمیان بە لوڕی و هەورامی قسە دەکەن. کەلیمولای تەوەحودی کە ناسراوە بە (کانی ماڵ) نوسەر و لێکۆڵەرێکی ئەو هەرێمەیە و گەلێک لێکۆڵینەوە و نوسینی گرنگی سەبارەت بە کوردی خوراسان نوسیوە. ئەو دەڵێت کاتێک کۆچیان پێ کراوە ٤٥,٠٠٠ خێزان بوون و ژمارەیان دەوروبەری ٢٢٥,٠٠٠ کەس بووە.

دوایی کردووە. دوای بەهائولا (عەبدولبەها)ی کوری بووەتە جێنشینی، ئەمیش لە ساڵی (١٨٤٤) لەدایک بووە و (١٩٢١) کۆچی دوایی کردووە. ئەمیش (شەوقی ئەفەندی) وەکو جێنشینی خۆی دیاری دەکات کە نەوەی خۆی بووە و ساڵی(١٩٥٧) کۆچی دوایی کرد. ساڵی(١٩٦٣) بەهائیەکان (خانەی دادی گەورەیی خوایی) کە بەرزترین دامەزراوەی بەهائیە دروست دەکەن. بەهائیەکان پەیرەوی لێ دەکەن. بەهائیەکان باوەڕییان وایە لە هەر سەردەمێکدا پەیامبەرێک دێت بۆ ئەوەی ڕێنمایی گەل بکات.

لە ئێستادا نزیکەی ١١٠ تیرە و خێڵ و هۆز لە خوراسان دەژین. دیارترین هۆز و خێڵەکان ئەمانەن: شادی، کەیوان، قەرەچۆرلو، قارەمان، میلان، جەلالی، شێخەمیری، لایینی، زاخوری، سەڤیکا، بادیلی، تۆپکان و ئۆمەری. کوردی خوراسان لە شارەکانی کەلات، چناران، دەرەگەز، قۆچان، شیرڤان (شیروان)، بۆژنورد، سەبزیوار و ئەسفەریان و ١٦٠٠ گوندی دەوروبەری ئەو شارانە دەژین. بەڵام وەکو دەردەکەوێت پێش ئەوەی شا عەباس کورد بنێرێت بۆ ئەو ناوچانە کورد لە ناوچانە هەبوون.

ب-کوردانی باکووری ئێران و قەزوین: سەبارەت بەم کوردانەش تیۆری هاوشێوەی کوردانی خوراسان هەیە. بەڵام بەڵگەی زیاتر بەدەستەوە هەیە لەسەر کوردی ئەم ناوچانە. بەشێکیان لە کۆنەوە لەو هەرێمە دەژین و کوردە دەیلەمیەکانن کە لەسەدەی دەیەم و یازدەیەمدا ڕۆڵ و کاریگەریان لەسەر دونیای ئیسلام زۆر بووە و دواتر بە ناوچەکانی تری کوردستاندا بڵاوبوونەتەوە، ئەم کوردانە بەزاراوەی کرمانجکی دەپەیڤن و عەلەوین. هەرچی بەشەکەی تریانە ئەوانەن کە نادرشای ئەفشاری لە ساڵی (١٧٣٠) بە دواوە کۆچی پێکردوون و بردوونییەتە ئەو ناوچانە و لەوێ جێگیری کردوون، ئەم کوردانە بەهەورامی و کەلهوڕی قسە دەکەن.

ج-کوردی ئەنادۆڵ: ئەم کوردانە بەشێکیان لە سەردەمی فەتحکردنی ئەنادۆڵدا لە ١٠٧١ز دا چوونەتە ئەو هەرێمانە و بەشێکیان لەدوای دابەشبوونی کوردستان و سەردەمی عوسمانیدا چوونەتە ئەو هەرێمانە و لە دەوروبەری قۆنیا، دەژین ئەوانیش هەتا ئەم دوایانە زمانی خۆیان کە کورمانجی ژووروو بووە پاراست بوویان و بەڵام لە ئێستادا زمانەکەیان بەرەو لاوازی دەچێت .

د کوردی هایمان: کوردی ئەم هەرێمە لە سەدەی هەژدەیەمدا چوونەتە ئەو ناوچانە، لە بنەڕەتدا کوردی ناوچەی کەرکوک و گەرمیانن. بەهۆی نەخۆشی وپەتا و قات و قڕی لە سەدەی هەڤدە و هەژدەدا زۆر هۆز و تیرەی کورد جێگۆڕکێ دەکەن، ئەمانیش لە هۆزی شێخ (بزێنی) بوون و ڕوودەکەنە باکووری کوردستان و ماوەیەک لە نێوان ڕەها و ئامەددا جێگیر دەبن و پاشان ڕوو دەکەنە هایمان لە نزیکی ئەنقەرە. زاراوەی ئەم کوردانە (هەورامانی) یە ئەمانیش چەند هەزار کەسێک دەبن.

ە-کوردی قەفقاسیا: بەشی زۆری ئەم کوردانە بەهۆی تێکەڵاوی

جوگرافیای کوردستان و قەفقاسیاوە نیشتەجێی ئەو ناوچانە بوون، بەشێکیشیان لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا کۆڕەویان کردووە و پەنایان بردۆتە بەر ئەو ناوچانە. زۆربەیان لە ناوچەکانی نێوان ئەرمەنستان و ئازەربایجاندا دەژین و لەساڵی (١٩٢٣) دا لە لایەنی یەکێتی سۆڤیەتەوە وەکو ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم دانیان پێدانرا و ناوچەکەیان بە کوردستانی سور ناسرابوو، شاری (لاچین) ناوەندەکەی بوو. بەڵام لە ساڵی (١٩٣٠) دا و دوای ڕێککەوتنی سۆڤیەت و تورکیا دژی ڕاپەڕینی ئاگری، کوردەکانی ئەم ناوچەیەش بڵاوەیان پێکرا و ئۆتۆنۆمیەکەشیان لێسەندرایەوە. لە ئێستادا ئەم کوردانە لە وڵاتەکانی ئەرمەنستان، ئازەربایجان، گورجستان، کازاغستان و ڕووسیا دەژین و بەشی زۆریان لە سەر ئایینی ئێزدیین و بە زاراوەی کرمانجی ژووروو دەپەیڤن و بە پێی مەزەندە ژمارەیان بەشێوەیەکی گشتی نزیکەی ملیۆنێک دەبێت.

و- کوردی لوبنان - ئوردون - یەمەن - میسر - سودان و لیبیا:

کوردی ئەم وڵاتانە لەسەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبی و دەوڵەتی ئەیوبیدا ڕوویان لەو ناوچانە کردووە و بەشداری دەسەڵاتی سیاسی و ئیداری بوون و لە سەردەمی عوسمانیەکانیشدا ئەم پرۆسەیە بە شێوەیەکی کەمتر بەردەوام بووە، هەندێکیشیان لە لایەنی دەوڵەتی عوسمانلیەوە کۆچیان پێکراوە بە تایبەتی ئەو کوردانەی لە لیبیا دەژین. کوردانی ئەو وڵاتانە لە ئێستا زۆربەیان تەنیا ڕەگ و ڕیشەیان بۆ کورد دەگێڕنەوە بەڵام بەشێکی کوردانی لوبنان هێشتا زمان و فەرهەنگی کوردیان پاراستووە. جێگەی ئاماژە پێکردنە کە ژمارەیەکی کەم کورد لە ئەفریقیای باشووریش دەژین، ئەمانەش وەکو دەرکەوتووە لە سەدەی نۆزدەیەمدا چوونەتە ئەو ناوچەیە و هەندێکیان زمان و فەرهەنگی کوردیان پاراستووە.

مێژوونوس «مەسعودی « کۆچکردوو لە (٩٤٣ ز) دا، لە پەرتووکی (مروج الذهب) دا باس لە چەندین هۆزی کورد دەکات کە لەو سەردەمەدا ژیاون و لەوانە جەلالی، گاوانی (جاوانی)، هەزبانی، شازنجان و هۆزی (دەبابڵا) کە لە شام ژیاون. لە پەرتوکی (الارشاد والتنبیە) دا باسی هەندێک هۆزی تریش دەکات.

٢-پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی کوردستان

لە کوردستاندا شانبەشانی گەلی کورد، گەلانی ئەرمەنی، ئاشوری، سوریانی، کلدانی، ئازەری، تورکمان، تورک، عەرەب، چیچان و چەرکەس بە ژمارەو ڕێژەی جیاجیا دەژین. گەلانی ئەرمەنی، ئاشوری سوریانی و کلدانی مێژوویەکی دووهەزار ساڵ زیاتریان پێکەوە هەیە وەکو ئەتنیک ڕەگ و ریشەیان جیاوازە، بەڵام لە ڕووی ئایینیەوە لە سەر ئایینی کریستیانی بەڕێوە دەچن. ئەم پێکهاتانە لە باشوور، باکوور و ڕۆژئاوا دەژین. گەلی (ئازەری) یش مێژوویەکی کۆنی لەگەڵ گەلی کورددا هەیە و لە هەمان نەژادن بەڵام ئازەری بە هۆی تێکەڵاویان لە گەڵ تورک و تورکماندا زمانەکەیان گۆڕدراوە، لە ئێستادا بە زمانی ئازەری قسە دەکەن و ئەم پێکهاتە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە پارێزگەکانی ئۆرمیە، کوردستان، کرمانشان و هەمەدان بە ڕێژەی جیاجیا دەژین لە ڕووی ئایینیەوە بەشی زۆریان موسڵمانی شیعەن و کەمێکیان (یارسانن) .

گەلی فارس لە هەمان نەژادی کوردە و مێژوویەکی دووردوودرێژی هاوبەش هەیە لە نێوان کورد و فارسدا. لە سەر ئایینی ئیسلام و شیعەی دوازە ئیمامی دەڕۆن لە ئێستادا سنورێکی جوگرافیای هاوبەش لە نێوان کورد و فارسدا نییە، بەڵام لە زۆربەی شار و ناوچەکانی کوردستاندا بەهۆی فەرمانبەری دەوڵەتەوە ڕێژەیەک لە فارس دەژین. گەلی تورک و تورکمانیش دوو گەلی تری کۆمەڵگەی کوردستانن، مێژووی ئەم دوو گەلە لە کوردستاندا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەلجوقیەکان، واتا نزیکەی (١٠٠٠) ساڵە. تورکەکان لە باکووری کوردستاندا لەگەڵ کورددا تێکەڵن و بەشی زۆریان موسڵمانی سوونەی حەنەفین. تورکمانەکان لە باکوور ڕۆژئاوا و باشوور لەگەڵ کورددا دەژین و دەکرێت بڵێین پێکهاتەی ژێردەست و چەوساوەی قەومە تورکەکان بوون، زمانیان لەگەڵ تورکی نزیکی یەکە، بەڵام ئەمان بەشی زۆریان لە سەر ئایینزای شیعە و ڕێبازی عەلەوی بەڕێوە دەچن، ژمارەیەکیشیان سووننین. بەشێکی تورک و تورکمان بە ڕەگەز دەچنەوە سەر کورد یان عەرەب، بەڵام بەهۆی باڵادەستی عوسمانیەکانەوە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ ئاسیمیلە بوون.

سابئەی مەندائی کە کلدانی کۆنن، لە ئێستا زمانیان بۆتە عەرەبی، باوەڕیان

به پەیامبەر یوحەنا هەیە. باوەڕیان وایە کە هەموو گوناهێک بەئاو پاک دەبێتەوە. هەر بۆیە هەمیشە لە نزیک ئاو نیشتەجێ دەبن. ناوەندەکەیان لە باشووری عێراقە و نزیک زۆنگاوەکانە، ژمارەیەکی کەمیان لە کەرکوک نیشتەجێن.

گەلی عەرەب لە کوردستاندا مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ دوای هاتنی ئیسلام و بەشی زۆریان ئیسلامی سوونین و کەمێکیان لە کوردستاندا شیعە مەزهەبن. ئەم پێکهاتە لە باکوور لەناوچەکانی ڕوها، ئادیامان، باتمان، سێرت، مێردین، ئەلیح و دیلۆک دەژین و لەبەشێکی زۆری ناوچەکانی ڕۆژئاواوی کوردستان و ناوچە سنوریەکانی باشوور و ڕۆژهەلاتیش دەژین.

پێکهاتەکانی چیچانی و چەرکەسی لەهەندێک ناوچەی ڕۆژئاوا و باکووری کوردستان بەژمارەیەکی کەم دەژین، سروشتی ئەم پێکهاتانە دەوڵەمەندە و لەڕوی زمان، فەرهەنگ و بوارە جیاجیاکانەوە کاریگەریان لەسەر یەکتر کردووە، لێرەدا دەبێت ئەوەشمان لەبیر نەچێت کە هەتا سالانی پەنجاکانی سەدەی ڕابردوو ڕێژەیەکی کەمی دانیشتوانی کوردستان جولەکە (یەهودی) بوون، بەلام دوای دروستبوونی دەوڵەتی ئیسرائیل، بەبڕیاری دەوڵەتە سەردەستەکانی کوردستان چوونەوە بۆ ئیسرائیل.

بەشی دووەم

چۆن باس لەمێژوو بکەین؟

ئاشکرایە کە لەم سەردەمەی ئێمەدا زۆر کەس قۆڵی چاکیان لێ هەڵکردووە و باسی مێژوو دەکەن، دەوڵەت و هێزە جیاوازەکانیش زۆر گرنگی بەمێژوو دەدەن، ئەوانەی مێژوویەکی باشیان هەیە هەوڵدەدەن مێژووەکەیان بەگەلانی تر بناسێنن، ئەوانەشی کە لەم بوارەدا هەژارن، هەوڵدەدەن بەهەر شێوەیەک بێت مێژوویەک بۆخۆیان دروست بکەن. هەر دەوڵەت، کۆمەڵە و زانایەکیش لەڕوانگەی خۆیانەوە باسی مێژوو دەکەن. ڕەنگە ڕووداوەکانی دوو مێژوونوس هەر یەک ڕووداوبن، بەڵام هەر یەکەیان بەشێوەیەک باسی دەکەن و قسەی لەسەر دەکەن. لێرەوە منیش دەمەوێت لەروانگەی خۆمەوە کەپشت ئەستورە بەتێزی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان، باسی مێژووی کۆمەڵگە و نیشتمانی کوردستان بکەم. واتە نامەوێت باسکردنێکی نەریتی و باو بێت. هەر بۆیە سەرەتا دەمەوێت لەسەر ئەو ڕێباز و شێوازە قسە بکەم کە پەیڕەوی دەکەم.

أ–مێژوو چییە؟

وەکو پێشینان دەڵێن؛ ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشێت، چونکە ئەم پرسیارە پرسیاری تریش لەگەڵ خۆیدا دێنێت. وەکو ئایا مێژوو ئەوەندە هەڵدەگرێ کەگرنگی پێ بدرێت و قسەوباسی لەسەر بکەیت؟ ئایا مێژوو نابێتە هۆکاری مانەوە و قەتیس مانەوە لەڕابردوودا؟ یاخود دەتوانرێت مێژوو بکرێتە بنەما بۆ بونیادنانی ئایندە؟ ئەمانە و چەندین پرسیاری تر بیرمەندان و دونیابینیەکانیان دابەشکردووە بەسەر زۆر گروپ و دەستەدا. لەم دووسەدەیەی دووایشدا ئەو پرسیارەی چووەسەر کە ئایا دەتوانین مێژوو وەکو زانست بەدەستەوە بگرین؟ لەروانگەی زاستیەوە سەیری بکەین؟ یان ئەگەر ئەم کارەشمان ئەنجامدا کام بابەت، کار و دیاردانەن کە دەچنە خانەی مێژووە و دەبێت وەکو مێژوو حسابیان بۆ بکرێت؟ دیارە لەناو گەلی کورددا زۆرکەم قورسایی دراوەتە سەر نوسینەوەی مێژوو؟ ئەگەر حیکایەتەکانی بەرئاگردان و حەیران، لاوک و هۆرە و مەقامەکانمان نەبونایە، ڕەنگە زۆربەی لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگەکەمان بەشاراوەیی بمایەتەوە، هەرچەندە

لەئێستاشدا بەشێکی زۆری شاراوەیە، بەڵام ئەو فەرهەنگە زارەکیانەی کورد بەشێک لەمێژوو، ڕاستی کۆمەڵگەکەمانیان لە فەوتان پاراستوە. هەربۆیە زۆر لەمێژوونوسان دەڵێن کۆکوژیەکانی ئەنفال، هەڵەبجە، دێرسیم و گەلی (حەوزە) ی زیلان تەنیا کۆکوژیەکی جەستەیی نەبووە، بەڵکو قڕکردنێکی کولتوریش بوو، چونکە بەهەزاران گوند و دەیان هەزار کەسانی بەتەمەنی گوندەکان لەناوبران، کە هەر یەکێکیان گەنجینەیەکی حیکایەت و بەسەرهات و فەرهەنگی کۆمەڵگە بوون. ڕەنگە ئەمەش هۆکارێکی نەنوسینەوەی مێژوو بێت لەلایەنی کوردەوە، واتە بەهێزی فەرهەنگی حیکایەت و گۆرانی گوتن بوونەتە هۆی ئەوەی بەمڕەنگە گوزارە لە ڕوداوەکانی ژیانی خۆی بکات، بەڵام بەشێکی هۆکارەکەشی بگەڕێتەوە بۆ هێرش و داگیرکاریەکانی دەرەوە، کە زۆرجار پەلاماری شتومەکە بەرجەستەکانیان داوە و ئەمەش کوردی هاندابێت کە لە دڵ و دەروونی خۆیدا خۆشی و ناخۆشیەکانی بپارێزیت و لەرێگەی چاند و هونەرەوە گوزارەی لێ بکات. بەهەرحاڵ هۆکارەکان هەرچی بن، ئەم ڕەوشە لەئێستادا تاڕادەیەک تێپەڕکراوە. دەکرێت شەرەفخانی بەدلیسی میری میرنشینی بەدلیس وەکو سەرقافڵەی مێژوونوسانی کورد دابنێین، کە هەستاوە بەنوسینەوەی مێژووی کوردستان و لەدوو توێی پەرتوکەکەیدا کە بەناوی (شەرەفنامە) لەساڵی (١٥٩٦) نوسیویەتەوە. هاوکات دەبێت مەستورەخانی ئەردەڵانی (ماە شەرەفخانی کوردستانی) ی بەشانازیەوە باس بکەین کە نزیکەی دووسەدە پێش ئێستا وەکو یەکەم ژنە کورد مێژووی میرنشینی ئەردەڵان دەنوسێتەوە. ئەمەش نەک تەنیا بۆ کورد، بەڵکو بۆ گەلانی تریش لەو سەردەمەدا دەسکەوتێکی گرنگ و بەبایەخ بووە.

بابێینەوە سەر سەرەتای بابەتەکە و پرسیار بکەین، ئایا مێژوو چیە؟ ئایا دەکرێت هەموو ڕوداوێک بخرێتە خانەی ڕوداوی مێژووییەوە، ئایا دەتوانین وەکو زانست سەیری مێژوو بکەین؟ بەشێکی کۆمەڵگە پێیان وایە مێژوو باسکردنی شتی خەیاڵ و بێسودە، کات بەفیڕۆدانە و مێژوو وا لەمرۆڤ دەکات هەر لەڕابردوودا بمێنێتەوە. ئەمەش وا لەمرۆڤ دەکات ببێتە مرۆڤی خەیاڵی یان دۆگماتیک و هەربۆیە دەڵێن دوای کڵاوی بابردوو و شتی ڕابردوو مەکەون. یاخود دەڵێن ئەو نانە نانە ئەمڕۆ لەخووانە: ئەمەش بەو واتایە دێت کە تۆ لەڕابردوودا هەرچیەکت کردبێت و هەرچی بووبیت، ئەوە

زۆرگرنگ نیە، بەڵکو ئەوە گرنگە کەئێستا کێی و چی دەکەیت؟ بێگومان ئەم پەند و قسانە ئەگەر لایەنێکی ڕاستیشیان هەبێت؟ بەڵام ناتوانن بەتەواوی گوزارە لە ژیان و گوزەرانی مرۆڤ بکەن، چونکە مرۆڤ پێویستی بەئەزمون و پاشخانی عەقڵی کۆمەڵگە هەیە. هەرئەمەش وایکردووە کە پێشینانی کورد دەڵێن: یان زانا بە یان پرسابە. هەندێک لە دانایانی کوردیش دەڵێن مێژوو لە وشەی مێژی کوردی (کرمانجی ژووروو) ەوە هاتووە کە بە واتای مێشک دێت. بەواتایەکی تر بەواتای هەموو ئەو شتانەدێت کە دەبنە یادگا و لە مێشکی مرۆڤ و کۆمەڵگەدا جێگیر دەبن و دەبنە پاشخانی زهنی و عەقڵی مرۆڤ و کۆمەڵگە.

ئەگەر مرۆڤ گرنگی بە مێژوو نەدات، ئەوا تەنیا ڕۆژانەیی دەژی و ئەوەش ژیانی مرۆڤ بێ واتا دەکات. دیارە شەرەفخانی بەدلیسی هەست بەم ڕاستیە دەکات و لەم بوارەدا بۆشایی دەبینێ، هەربۆیە دەستی کردووە بەنوسینی (مێژووی ماڵە میرانی کوردستان). ئەوەتا لەپێشەکی پەرتوکەکەیدا دەڵێ: ئەوانەی لەبازاڕی وتاردا گەوهەر فرۆش و دوڕناسن و ئەو مێژووناسانەی کە توتی ناو شەکەرستانی چیرۆک و دەنگوباسن. تائێستا ڕێگەی خۆیان نەخستۆتە ناو کوردستانەوە و باسوخواسی گەڕناسان و سەرناسانی کوردیان بەسەردەمی نوسینەوەدا ڕانەبردووە و ئەو مێژووە پڕ لەشانازی و خۆشەی (کە لە چێژ و بەرامەدا برەوبەری هەنگوین و گەزۆشە) بەداخەوە لەوانەوە دیاری نەبووە و کەوتۆتە بەر پیواری بەهیچ ئاوایەک دەست و دەمیان لێ نزیک نەکردۆتەوە. هەربۆیە منی بێ تین و توان و بێ دەست و زوان، کەوتمە سەر ئەو خەیاڵەی کە بەئەندازەی وزە و توانای خۆم لەباس و خواسی گەورە پیاوان و خاوەن ناوان و سەرداران و خونکارانی کورد و کوردستان کۆبکەمەوە و ئەوەی لەپیاوە پیرە ژیرەکانی ڕاست و بێ درۆوە بیستومە، بینوسمەوە و ناوی لێ بنێم (شەرەفنامە) .

لێرەدا هەست بەوە دەکەین کە (٤٠٠) ساڵ زیاتر پێش ئێستا شەرەفخان دەرکی بەوەکردوە کە مێژوونوس و نوسەرانی تر زۆر گرنگی بەکورد و کوردستان نادەن، هەروەها ئەو ڕاستیەشی هەست پێکردووە کە ئیتر پێویستە چیرۆک و سەرگوزەشتەکان بنوسرێنەوە. لەمەش سەرنج ڕاکێشتر ئەوەیە کە شەرەفخان زۆر بەوریایەوە سەیری مێژووی کردووە و کاریگەربووە

بەتێڕوانینەکانی میرخواند (محەمەد کوڕی خواندشای کوڕی مەحمود خاوەنی پەرتوکی (روضة الصفا) کە دەڵێ: خوێندنەوەی مێژوو بەهرە بەپیاو دەبەخشێت و بەمشێوەیە بەردەوام دەبێت:

١- مێژوو زانستە بۆمرۆڤ

٢- ئاگاداری و خوێندنەوە، ئاودەنگی وخەمڕەوێنە

٣- ڕێگەی دوور بۆ پیاو نزیک دەکاتەوە، کۆسپ و دژواریش لەڕێ لادەدا (لێرەدا نەمویستووە دەقەکە بگۆڕم و بەئەمانەتەوە هەڵسوکەوتم کردووە، ئەگەر نا پێویستە لەو شوێنانەی کە وشەی پیاو بەکار هاتووە، مرۆڤ بەکار بهێندرێت»نووسەر») .

٤- ڕاست و درۆ لێک جیادەکاتەوە و ناڕەوا لەڕەواش دەبژێرێ.

٥- هەڵسەنگاندن و بەراوردی تێدایە، زانایان گوتویانە ئەزمون پیاوان زانا دەکات، تاقیکردنەوەیان بە لقێک لە دە لقی زانست زانیوە. پیاو بەمێژوو خوێندنەوە زۆر فێری لێکدانەوە و توێژینەوە دەبێت و ئەزموون وەردەگرێت.

٦- مێژووزان کەمتر کاری بەپرسیاری لای ئەم و ئەو دەبێ، چونکە لەرێگەی مێژووەوە دەتوانێ لەشتەکان بڕوانێ و ڕاستیەکان بزانێ.

٧- گەورە پیاوان کە ڕووبەڕووی کاری قورس و زحمەت دەبنەوە، دەتوانن لەڕێگەی خوێندنەوەی مێژووەوە خۆیان ئارام بکەنەوە و کوڵی دڵیان دامرکێننەوە.

٨- مێژوو ناسین، ژیری و وریایی بۆپیاو و زیاد دەکات و ئاراستەی ڕاوێژ و بیری ڕاستی دەکات.

٩- ئەوانەی ئاگایان لەمێژووە، هەمیشە پشوو درێژ و لەسەرخۆن.

١٠- سەرداران و زۆرداران لەبەسەرهاتی ڕابردووانەوە، باڵادەستی و دەسەڵاتی خودایان دێتەوە بیر و ئیتر لە خۆبایی نابن. هەر لەم ڕوانگەیەشەوە دەبێ: لەهەرەتی جوانی و بەهاری ژیانمدا، لەدوای ئەوەی کە دەستی ڕاست و چەپی خۆم ناسی و لە خوێندەواریدا هێز و پێزم پەیدا کرد و هەزارە و دوولایی زانستیە ڕواڵەتی و نهێنیەکانم یەکلا کردەوە و هەرچی بۆ دونیا و دینم پێویست بوو لەهەر شتەی زۆر شتم زانی و بەسەرڕاستی و کارامەیی کەوتمە سەر کاروباری دیوان: لەو سەروبەندەدا هەتا لافاوی وەرزی ڕوی تێدەکردم، بەخوێندەوەی چیرۆکەکان و دیرۆکەکان بەرم دەگرت. هەرجارێ

تەم و مژی پەژارە و کەسەرم بەسەردا دەهات، بەسروەی بیرەوەری ڕوداوی ڕابردوان دەرم دەکرد. هەرکاتێک کزە و سۆزی سارد و سڕی نائومێدی نیازی وابوایە بەلامدا تێپەڕێ، بەپێداچونەوەی سەرگوزەشتەی میر و مەزنەکانی پێشو خۆم سەرگەرم دەکرد. تاوام لێهات لەو هونەرە جوانەدا بومە بژاردە و دەموپل ڕەوانێکی وەها کە دنەی دام و هێنامیە سەر ئەو بڕوا و بیرە کە بەپێی توانا منیش چەند گەوێک بخەمە ئەو زنجیرەوە.

بێگومان ئەم وتانە ئەگەر هی هەر مێژوونوس و نوسەرێکی تربوایە کە لەدەرەوەی کوردستان بکرایە، ئەمڕۆ بەزێڕ دەنوسرایەوە و لەهەمو زانکۆ و پەیمانگەکاندا باسی لێوە دەکرا. چونکە زۆر پێش گۆتە و هیگڵ و مارکس مێژووی وەکو زانست پێناسە کردوە و بەپێویستێکی ژیانیشی بینیوە بۆ مرۆڤ. مێژووی کردۆتە پێوەرێک بۆ ژیری، ئەزمون و کردەوەی مرۆڤەکان. بۆ خۆشی پەیڕەوی لەم ڕێگەیە کردووە. بێگومان هەر ئەم تێگەیەیە کە وای لە گۆتەی مێژوونوس و بیرمەندی ئەڵمانی کردووە بڵێ: پێویستە هەر مرۆڤێک مێژووی سێ هەزار ساڵی خۆی بزانێت. ئەگەرنا نەزانە. هەر ئەمەشە وای لە سوقرات کردووە هانی خوێندکارەکانی بدات پرسیار بکەن و لەو ڕێگەیەوە بەدوای نەزاندراوەکاندا بگەڕێن و خۆیان بناسن. دیارە (ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان) یش لەم ڕوانگەیەوە ئەوەندە گرنگی بەمێژوو دەدات و پێشی وایە تەنیا ناسینی سێ هەزارساڵ وەکو گۆتە دەڵێ بەس نیە بۆ (خود ناسین) و بەتێڕوانینی ئەو پێویستە مرۆڤ لەمێژووی گەردوون و مرۆڤایەتی بکۆڵێتەوە هەتا خۆی بناسێت. هەر ئەوەش وەهای لێکردووە کە بڵێ: مێژوو بناسین لەئەمڕۆ تێدەگەین و دەتوانین ئایندەش بونیاد بنێین. هەروەها دەڵێ: مێژوو مامۆستای ئێستا و ئایندەیە. لەم تێڕوانین و هەڵوێستانەوە بیرۆکەیەکی وەهامان لا پەیدا دەبێ کە مێژوو گرنگە و پێویستمان بەزانینی مێژوو هەیە. بەڵام پێویستمان بەوەڵامی ئەو پرسیارەش دەبێت کە ئایە کامانەن ئەو دیاردە و ڕوداوانەی کە دەبنە مێژوو. مێژوونوسی بریتانی (ئەدوارت هالیت کاڕ»١٨٩٢-١٩٨٢») لەپەرتوکی (مێژوو چیە؟) دا دەڵێ: مێژوو لەجەستەی ڕاستیە تەتەڵە کراوەکان پێکدێت. ڕاستیەکان لەبەڵگەنامەکان و نوسینەکاندا چنگ مێژوونوس دەکەون، مێژوونوسیش کۆیان دەکاتەوە و دەیانباتەماڵەوە و لێیان دەنێت. لێرەدا ڕۆڵی بەڵگەنامەکان و مێژوونوسەکە لەباسکردنی

مێژوودا هەیە و ڕەنگە زۆر ڕوداوی مێژوویی نەبووبنە بەڵگە و باس نەکرێن، لەبەر ئەمە مێژووناسان لێی نانێن و گرنگی پێ نادەن، ئەمەش کێشەیەکی مێژووە لە ئەمڕۆدا. (مستەر گراد-گریند) کە نوسەرێکی سەدەی نۆزدەیەمە، دەڵێ: ئەوەی دەمەوێت بیڵێم ڕاستیەکانە، ئەمەی لە (پەرتوکی سەردەمە سەختەکاندا) گوتووە. واتا پێی وایە ئەوەی نوسراوەتەوە یاخود دەنوسرێنەوە گوزارە لەڕاستیەکان دەکەن. ئەمەش تێڕوانینێک بووە لەسەدەی نۆزدەیەمدا پەسندبووە، بەڵام لەئەمڕۆدا ڕووبەڕووی پرسیار بۆتەوە، چونکە مەرج نیە ئەوانەی نوسرابێتنەوە هەمووی ڕاست بن یان گوزارە لەهەموو ڕاستیەکان بکەن! (گرۆسە) ی ئیتالی پێشنیاری بۆ ئەوە کرد کە فەلسەفەی مێژوو بونیاد بندرێت، لای ئەو ئەرکی مێژوونوس تۆمارکردن نیە، بەڵکو هەڵسەنگاندنە، دواتر (بێری) هاتوو گوتی (مێژوو) زانستێکە، نە زیاترە و نەکەمترە، واتە مێژووی وەکو زانست پێناسە کرد. ڕۆشنگەرەکانیش قسەیان لەسەر مێژوو کرد لەسەدەی هەژدەیەمدا و هاتن یاساکانی مێژوو و یاساکانی سروشتیان هاوتاکرد و یەکسانیشیان کردن. هیگڵ بە پێچەوانەی ڕۆشنگەرەکانەوە مێژوو و سروشتی لێک جیاکردەوە، مێژووی بەپێشکەوتووخواز و سروشتی بەپێشکەوتوونەخواز دانا. ئینگلیزەکانیش تیۆری ئەزمونی زیندەگیان بۆ مێژوو بەبنەما وەرگرت. (رانکە) ش دەڵێ: ئەرکی مێژوونوس ئەوەیە کە بەسادەیی باس لەوە بکات کە لەواقیعدا ڕویداوە و دژی بەئاکارکردنی مێژووە. هەرچەندە کات بەرەو پێشەوەچوو لایەنگرانی مێژوو و لێکۆڵەرەوانی مێژوو زیادیانکرد، هەتا کار گەیشتە ئەوەی مارکس لەچوارچێوەی ماتریالیزمی مێژووییدا مێژوو وەکو زانستێک پێناسە بکات و کۆمەڵێک پێوەر و بنەماشی بۆدیاری کرد. ئەوە زیاتر لەسەدە و نیوێکە خوێندەوە و نوسینەوەی مێژوو ڕێچکەیەکی زانستی وەرگرتووە و میتۆدەکەی مارکس شاڕێی باسکردنی مێژووە.

ب-ڕێبازەکانی باسکردنی مێژوو

لە بڕگەی پێشوتردا باسمان لەوەکرد کە مێژوو چیە و ئایا چۆن سەیری مێژوو بکەین؟ لەم بڕگەیەدا دەمەوێت قورسایی بدەمە سەر ئەوەی کە ئایا ڕێبازەکانی باسکردنی مێژوو چەندن و چۆنن؟ لەلێکۆڵینەوە و بەدواداچوونی

باسە مێژوویەکانەوە بۆمان دەردەکەوێت کە مێژوونوسان دوو ڕێبازی سەرەکیان گرتۆتەبەر بۆ گێڕانەوەی مێژوو، یاخود قسەکردن لەسەر مێژوو. ڕێبازی یەکەم: گێڕانەوەیە، ڕێبازی دووەمیش: شیکاریە. دیارە ئەم دوو ڕێبازەش هاوشێوەی فەلسەفە لەناو ململانێدابوون و لەئێستاشدا پەیڕەوانی ئەم دوو ڕێبازە هەرلایەنەی خۆی بەڕاست دەزانێ. لایەنگرانی گێڕانەوە، پێیان وایە ئەرکی مێژنووس تەنیا تۆمارکردنی ڕوداوەکانە و گەیاندنێتی بەخوێنەر یان گوێگر، هەروەکو (رانکە) دەڵێ: ئەرکی مێژوونووس ئەوەیە کە بەسادەیی باس لەوە بکات کە لەواقیعدا ڕویداوە. واتا پەیڕەوانی ئەم ڕێبازە ڕوداوەکان هەڵناسەنگێنن، بەڵکو تەنیا تۆماری دەکەن یاخود باسی دەکەن. چونکە پێیانوایە ئەم ڕێبازە دەتوانێت ڕاستیەکان بگەیەنێت، بەپێچەوانەوە ئەگەر هەڵسەنگاندن بۆ مێژوو بکرێت، ئەوە لەڕاستی و واقیع دووردەکەوێتەوە. ئەمەش وای لێکردوون هەوڵبدەن لەڕێگەی نوسین یان گێڕانەوەی زارەکیەوە تۆماری ڕوداوەکان بگەیننە دەوروبەر. دیارە بەهۆی لاوازی توانای شیکردنەوە و هەڵسەنگاندن لەلای مرۆڤ، ئەم ڕێبازە ڕەگو ڕیشەی کۆنترە، هاوکات بەهۆی سادەیی و سەرنجڕاکێشی ئەم ڕێبازەوە هەتا ئێستاش برەوی هەیە و بەشێک لەمێژوونوسان و زۆربەی جەماوەریش پەنا بۆ ئەم ڕێبازە دەبەن و هەوڵدەدەن کە لە ڕێگەی ئەم ڕێبازەوە باس لەڕوداو و دیاردەکان بکەن. بەپێی تێپەڕبوونی کاتیش گۆڕانکاری بەسەر ئەم ڕێبازەدا هاتوە، بۆنمونە: مرۆڤایەتی لەسەرەتای هەوڵدانی بۆ تۆمارکردنی ڕوداوەکاندا، پەنای بۆ ئەفسانە بردووە و هەوڵیداوە لەڕێگەی گەورەکردن و لێکچواندن و خەیاڵەکانیەوە گوزارە لەڕوداو و دیاردەکان بکات و داستانەکانی ژیانی بگێڕێتەوە. ئەمەش لە داستانەکانی گلگامشی سۆمەری، مەهابەهاراتا و ڕامایانای هیندی، ئەلیادە و ئۆدیسای هۆمیرۆسی یۆنانیدا ڕەنگی داوەتەوە. لێرەدا مەرج نیە پاڵەوانی ڕوداوەکان و ڕوداوەکان سەداسەد گوزارە لە ڕوداوێکی واقیعی بکەن. یان مەرج نیە پاڵەوانی ڕوداوەکان وەکو خۆیان لەداستان و چیرۆکەکەدا ڕەنگیاندابێتەوە، ئەوەی لەم شێوە نوسین و گێڕانەوەدا زاڵە، لێکچواندن و گەورەکردن و تێکەڵاوکردنی ڕاستی و خەیاڵە، هەربۆیە ناکرێت بەبێ لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەیەکی باش بگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەو داستان یان ئەفسانەیە گوزارە لەکام ڕوداو و

سەردەم دەکات. لەقۆناخێکی تردا، مرۆڤەکان پەنایان بردۆتە بەر گێڕانەوەی ئاسایی ڕوداو و دیاردەکان و ئەمەشیان ناوناوە چیرۆک یان حیکایەت. لەم حاڵەتەدا چیرۆکنوس یان حیکایەتخوان زیاتر لەواقیع نزیک دەبێتەوە و هەوڵدەدات باس لەڕوداو، دیاردە و واقیعێکی بەرجەستە بکات. لێرەدا ئوسلوب و لێهاتوویی چیرۆکنوس یان حیکایەتخوان ڕۆڵی بەرچاوی هەیە لەگەیاندنی مەبەستەکەدا. چیرۆکەکانی شیرین و فەرهاد، مەم و زین، لاس و غەزال، دەروێش و عەدول، سیامەند و خەجێ و چەندین چیرۆکی تری ناو کۆمەڵگە نموونەن بۆ ئەم شێوە باسکردنە. دەتوانین تۆمارەکانی دەوڵەت و میرەکانیش بە شێوەیەکی ئەم ڕێبازە دابنێین، کە لە ئێستادا نموونەی زۆرە و دەسەڵاتەکان هەوڵیانداوە لە ڕێگەی تۆمارەکانیانەوە کار و پرۆژە و ڕوداوەکانیان بگوازنەوە بۆدوای خۆیان و لەم بوارەشدا نمونەمان زۆرە. دیارە لەو تۆمارانەشدا خواستی فەرمانڕەواکان بەبنەما وەرگیراوە و ئەوەی خواستی ئەوانی لەسەر نەبوبێت تۆمارنەکراوە.

کۆی شێوە و نمونەکانی ئەم ڕێبازە هەوڵیانداوە ڕوداوەکان بگوازنەوە و تابلۆیەک لەلای وەچەی دواتر دروست بکەن، بەڵام بەهۆی ئەوەی خەیاڵ، هەستی مرۆڤەکان و خواستی دەسەڵاتداران تێکەڵ بەگێڕانەوەکان دەبێت. ناکرێت هەمویان وەکو واقیع و ڕاستی پەسەندبکەین، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە لایەنگرانی ئەم ڕێبازە پێیان وایە ئەو مێژووەی نوسراوەتەوە گوزارە لەڕاستیەکان دەکات، ئەوە ئەمانە وەکو ڕاستی وەردەگرن.

ڕێبازی دووەم شیکاریە: پەیڕەوانی ئەم ڕێبازە تەنیا ڕوداوەکە تۆمارناکەن و باسی ناکەن. بەڵکو شییدەکەنەوە و هەڵیدەسەنگێنن، دواتر تۆماری دەکەن. وەک مێژوونوسی بریتانی (کار) دەڵێ؛ مێژوو لەجەستەی ڕاستیە تەتەڵە کراوەکان پێکدێت، هەربۆیە لایەنگرانی ئەم ڕێبازە مێژوویان خستە ناو پۆلێنی زانستەوە و هەوڵیاندا بنەما و پێوەر بۆ شیکار و تەتەڵەکارییەکان دابنێن. هەرچەندە هیگڵ، بێری و گرۆسە هەوڵیاندا کە چوارچێوەی زانستی و فەلسەفی بۆ دابنێن، بەڵام مارکس ئەم ئەرکەی جێبەجێکرد. مارکس لەروانگەی ژێرخانی ئابوورییەوە مێژووی شیکردەوە و پێناسەی کرد و پێوەری بۆدانا. ئەو چوارچێوەیەی مارکس دایڕشت هەتا ئێستا وەکو پەیڕەوێکی زانستی لەزانکۆکاندا بەبنەما وەردەگیرێت. هەربۆیە گرنگە لێرەدا بەکورتیش بێت

باس لەم ڕێباز و چوارچێوەیە بکەین کە مارکس وەکو ماتریالیزمی مێژوویی ناودێری کرد.

مارکس مێژووی کۆمەڵگەی وەکو ململانێی چینەکان بەناوکرد. پێی وابوو ئەوە ململانێی چینەکانە مێژوو دروست دەکات. لەهەمانکاتدا پێی وابوو کە گۆڕانکاری لە ژێرخانی کۆمەڵگەدا واتا گۆڕانکاری لەبەرهەم و دەستی کار و ئامێرەکاندا دەبێتە هۆی پێشکەوتن و گۆڕانکاری لە ناو کۆمەڵگەدا. بە واتایەکی تر مارکس باوەڕی بە تیۆری پێشکەوتنی ڕاستە هێڵی کۆمەڵگە هەیە و پێی وایە بە تێپەڕکردنی کات کۆمەڵگە پێشدەکەوێت. لەگەڵ ئەمەدا مارکس کۆمەڵگە و سروشتی هاوشێوە گرتۆتە دەست و پێی وابووە کە لە ڕێگەی یاسای (نەفی نەفی) یەوە کۆمەڵگەی نوێ کۆمەڵگەی کۆن لە ناو دەبات و خۆی لەسەر ئەو بونیاد دەنێت. لەسەر ئەو بنەمایانەش هاتووە مێژووی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دابەشکردووە بە سەر پێنج قۆناغدا و بەم جۆرە ڕێکیخستوون:

١- کۆمۆنەی سەرەتایی
٢- کۆیلەداری
٣- دەرەبەگایەتی (فیودالی)
٤- سەرمایەداری
٥- سۆسیالیزم وکۆمۆنیزم

وەکو پێشتر باسمان کرد، ئەم ڕێبازە هەتا ئەمڕۆ زۆربەی ناوەندەکانی جیهان و جولانەوە شۆڕشگێڕ و کۆمەلایەتیەکانیش پشتی پێ دەبەستن. بەلام لەم سالانەی دواییدا ڕووبەڕووی ڕەخنە بۆتەوە و هەولدان هەیە بۆ پێداچوونەوەی ئەم ڕێبازە و گەلالەکردنی فۆرمی نوێ. ڕێبەر عەبدوللا ئۆجالان وەکو بیرمەند و مێژووناسێک کە پێشتر پشتی بەڕێبازی مارکس دەبەست لەشیکردنەوەی مێژوودا، لەم سالانەی دواییدا تێزێکی نوێی گەلالەکرد، لەم پەرتوکەدا پشت بەم تێزە بەستراوە، چونکە من پێم وایە ئەم تێزە نوێکردنەوەی زانستی مێژووە بەپێی ئەم سەردەمەی تێیدا دەژین. هەروەکو چۆن فیزیای نیوتن بۆ شیکاری دیاردە سروشتیەکان هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستەمیش تاکە ڕێباز بوو، بەلام لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمەوە وردەوردە فیزیای کوانتۆم جێگەی گرتەوە. دەکرێت

بڵێین لەسەردەمی ئەمڕۆشدا زانستی مێژووی ئۆجالان شوێنی زانستی مێژووی مارکس دەگرێتەوە. بۆ ئەوەی مەبەستەکە باشتر ڕوون ببێتەوە دەتوانین ڕوونکردنەوەیەکی بەمشێوەیە بخەینە ڕوو:

١. ڕێبەر ئۆجالان مێژوو وەکو کۆی دیاردە و ڕووداوەکانی گەردوون و کۆمەڵگە پێناسە دەکات، واتە مێژووی گەردوون و کۆمەڵگە لەیەکتری دانابڕێت و بەتەواوکەری یەکتریان دەزانێت، هەر لەبەر ئەمەش گەردوون بە سروشتی یەکەم و گەردوونی یەکەم پێناسە دەکات و مرۆڤ و کۆمەڵگەش وەکو گەردوونی دووەم یاخود سروستی دووەم پێناسە دەکات. ناسینی هەردوو گەردوون دەکاتە مەرج بۆتێگەیشتن لەمێژوو.

٢. ڕێبەر ئۆجالان هاوشێوەی (فرناند براودل) پێی وایە مێژوو و کۆمەڵناسی دەبێت تێکەڵی یەکتربکرێن و ناکرێت لێک جیابکرێنەوە. چونکە مێژووی کۆمەڵگەبوون کۆمەڵگەی ئەمڕۆی بەرهەمهێناوە، هەربۆیە کاتێک بخوازین کۆمەڵگە باش شیبکەینەوە دەبێ باش لە مێژوو تێبگەین، بۆ ئەوەی لە مێژووش تێبگەین، دەبێت کۆمەڵگەبوون بە باشی تێبگەین.

٣. ڕێبەر ئۆجالان مێژوو وەکو بەسەرهاتی دەوڵەت و میرەکان ناخوێنێتەوە، لەو ڕوانگەیەوە سەیری مێژووی کۆمەڵگە ناکات. پێی وایە مێژووی دەسەڵات و دەوڵەت بەشێکی بچوکی مێژووە، بەڵام زۆر لە ڕادەی خۆی گەورەتر کراوە و گەیشتۆتە ئاستێک وەکو سەراپای مێژوو سەیری دەکرێت، ئەمەش وەکو لادان دەبینێت. لەجێگەی ئەمە گرنگی بەبنەمای دروستبوونی زهنیەتی کۆمەڵگەبوون و فۆرمە کۆمەڵایەتیەکان دەدات و ئەمە وەکو بناغەی تێگەیشتنی مێژووی ڕاست پێناسە دەکات.

٤. ڕێبەر ئۆجالان مێژوو وەکو دیاردەیەکی وشک و بێ گیان نابینێ، بەڵکو مێژوو وەکو دیاردەیەکی زیندوو و خاوەن کاریگەری دەبینێت و دەڵێت؛ مێژوو چەکێکە بەردەوام کار دەکات، چەکێکی کارای پڕ لە فیشەکە کە بەردەوام پەنجەیەک لە سەر پەلەپیتکەکەیەتی. لێرەدا گرنگی و کاریگەری مێژوو لە سەر سات بە ساتەکانی ژیان باس دەکات و پێی وایە دەکرێت ئەم ڕەهەندە بە ئەرێنی یاخود نەرێنی بەکار بهێنرێت و بتەقێندرێت. هاوکات ئەو پێی وایە بە پێی تۆمار و زانیارییەکان و گەشەکردنی توانای شیکاری مرۆڤ، دەتوانرێت خوێندنەوەی نوێ بۆ مێژوو بکرێت و ئەنجامی جیاوازی لێ

دەربخرێت. واتا مەرج نییە ئەو تۆمار و ئەنجامانەی لەئەمڕۆدا بۆ ڕووداو و دیاردەیەک وەکو ڕاستی سەیری بکرێت، هەتا هەتایە بەو شێوەیە بمێنێتەوە .

٥. ڕێبەر ئۆجالان مێژووی کۆمەڵگە لەسەر بنەمای (نەفی نەفی) شیی ناکاتەوە، واتا لەسەر بنەمای تێز و دژە تێز سەیر ناکات، بەڵکو لەسەر بنەمای (تێز و دژە تێز و کۆتێز) کۆمەڵگە و مێژوو شی دەکاتەوە. بە واتایەکی تر پێی وایە لە ئەنجامی ململانێی کۆن و نوێدا ئەوەی دروست دەبێت کۆی هەردووکیانە لەناوئاخنی تێزێکی نوێدا، نموونەش بۆ ئەمە دێنێتەوە کە هەتا ئەمڕۆ لە کۆمەڵگەدا بە شێوازی جیا جیا، کۆیلایەتی، دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری و فۆرمی خێڵ و هۆز لە ناو یەکتردا ژیان دەکەن.

٦. ڕێبەر ئۆجالان وەکو مارکس لەسەر بنەمای پێشکەوتنی ڕاستەهێڵانە مێژوو ناخوێنێتەوە و شی ناکاتەوە، هاوکات وەکو ئەوانەش سەیری ناکات کە پێیان وایە مێژوو خولانەوەیە لەناو بازنەیەکی داخراودا و خۆی دووبارە دەکاتەوە. واتا وەها بیر ناکاتەوە کە مێژوو هەمیشە بەرەو پێشەوە دەڕوات، وەهاش بیر ناکاتەوە کە مێژوو هەمیشە خۆی دووبارە دەکاتەوە. بەڵکو پێی وایە لەگەڵ بەرەوپێش چوونی کاتدا، مێژوو بەشێوەیەکی ئیسپرینگی یان حەلەزۆنی دەگۆڕێت. واتە مەرج نییە کاتێک بەرهەم و دەستی کار و ئامرازەکانی بەرهەمهێنان گۆڕانکاریان بەسەردا هات گۆڕانکاریی پێشکەوتووخوازانە ڕوو بدات، ڕێبەر ئۆجالان ڕۆڵی فکر و هێزەکانی گۆڕانکاری بە یەکلاکەرەوە و سەرەکی دەبینێت و دەڵێت ئەوانن کە ئاڕاستەی گۆڕانکارییەکان دیاری دەکەن، واتە گۆڕانکارییەکانی ژێرخانی ئابووری وەکو هۆکاری زەمینە خۆشکەر دەبینێ بۆ گۆڕانکاری و دەڵێت ئەم فاکتەرانە گۆڕانکاری دەکەنە ناچاری، بەڵام شێوازی گۆڕانکارییەکە ناچاری نابێت، بەڵکو هێزە گۆڕانخوازەکان ئاڕاستەکەی دیاری دەکەن و ئەوە بژاردەی ئەوانە. لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ناکرێت سەردەمی کۆیلەداری بەسەردەمێکی پێشکەوتوتر لەسەردەمی کۆمەڵگەی سروشتی بەناو بکرێت، هەروەکو مارکس ناودێری دەکات. لەسەردەمی نوێشدا ئەگەر ئەم بەراوردە بکەین ڕوداوی هاوشێوە دەبینین، بۆنمونە؛ دەکرێت بپرسین ئایا دەتوانرێت گۆڕینی ڕژێمی پادشایی لە ئێران بەرەو کۆماری ئیسلامی وەکو گۆڕانکارییەکی سەرتاپا پێشکەوتوخوازانە سەیربکرێت؟ ئایا دەکرێت

کۆمەڵگەکان. هاوکات جیاکردنەوەی قۆناخەکانی دواتر و هەر یەکە وەکو سەردەم و قۆناخێک بە ناوکردنی، بە کەموکورتی دەبینێ. چونکە پێی وایە ئەو قۆناخانە جیاوازییەکی ڕیشەیی لە نێوانیاندا نییە. ئەوەی دەگۆڕێت تەنیا ناوی دەسەڵاتدارەکانە. لەبەرانبەر ئەمەدا قۆناخەکانی مێژووی کۆمەڵگە وەکو سێ قۆناخ ناودێر دەکات. ئەو قۆناخەی کە مارکس بۆ کۆمۆنی سەرەتایی بەناوی دەکات، ئەم وەکو کۆمەڵگەی سروشتی بەناوی دەکات. قورساییەکی زۆریشی داوەتێ و تێگەیشتنی لەم قۆناخە وەکو مەرجی تێگەیشتن لە کۆمەڵگەبوون و مرۆڤ دیاری کردووە، چونکە مرۆڤ لەم قۆناخەدا بوو بە مرۆڤ و کۆمەڵگەبوونی پێکهێناوە و بەشێوەیەکی سروشتی ژیاوە. چوار قۆناخەکەی تریش وەکو قۆناخی پلەداری بە ناوی دەکات. قۆناخی سێیەم وەکو کۆمەڵگەی دیموکراتی بە ناو دەکات.

٩. لەگەڵ ئەمانەدا ڕێبەر ئۆجالان پێیوایە مێژووی نوسراو، ئەو مێژووەیە کە دەسەڵاتداران نوسیویانەتەوە، لەبەر ئەمە مۆرکی ڕەگەز، چین، توێژ، نەتەوە، شارستانی، ئایین و ئایینزا سەردەستەکانی پێوەیە، بۆیە دەبێت لە کاتی شیکاری و خوێندنەوە و نوسینەوەی مێژوودا خۆمان لە کاریگەریی ئەو چەمکانە بپارێزین .

ج-چەمکی باسکردنی مێژووی کوردستان

باسمان لەوەکرد کە شەرەفخانی بەدلیسی زۆر بەگرنگی سەیری مێژوو دەکات، دواتریش بەشێک لە نوسەر و ڕوناکبیران و سەرکردەکانی کورد گرنگیان بە مێژوو داوە و تاڕادەیەک هەوڵ و تەقەلای خۆیان خستۆتە گەڕ بۆ ئەوەی ناوی کورد بە درەوشاوەیی بمێنێتەوە. مەستورە خانی ئەردەڵان (١٨٠٥-١٨٤٧)، مەلا مەحمودی بایزیدی، محەمەد ئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠-١٩٤٨)، محەمەد عەلی عەونی (١٨٩٧-١٩٥٣)، حسێن حوزنی موکریانی (١٨٩٣-١٩٤٧)، مەلا محەمەدی مەردۆخی و مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی (١٩١٢-٢٠٠٢) لەپێشەنگەکانن و جێگەی دڵخۆشیە کە لەئەمڕۆدا بەدەیان نوسەری دیارمان هەیە لەهەر لایەکی کوردستان قەڵەمی خۆیان لەم بوارەدا تاوداوە. بەڵام ئەوەی جێگەی نیگەرانیە ئەوەیە کە بەشێکی نوسەران تەنیا پشت بە بەڵگە و نوسراوە فەرمیەکان دەبەستن، یان لەسەرچاوە ڕۆژئاوایەکانەوە

سەیری مێژوو و کۆمەڵگەی کوردستان دەکەن. لەمەش بەئازارتر ئەوەیە کە لە ڕوانگەی دەوڵەتەوە سەیری مێژوو دەکەن. یاخود لەڕوانگەی ئەمڕۆوە ڕۆژگارە کۆنەکان شیدەکەنەوە. ئەمانە وایانکردووە زۆربەی تاکەکانی کۆمەڵگەکەمان، گەلی کورد وەکو گەلێکی بێ مێژوو سەیر بکەن، چونکە هێز لەمێژوو وەرناگرن، هاوشێوەی ڕێبەر ئۆجالان باسی کردووە و دەڵێ مێژوو وەکو چەکێکە هەمیشە کەسێک دەستی لەسەر پەلەپیتکەکەیەتی، بە پێچەوانەوە ئەو مێژووە بێهێزیان دەکات. بێگومان ئەرکی مێژوونوسان و سەرکردەکانە کە ئەم شێواندنە ڕاست بکەنەوە. بۆئەوەی تێگەکانیش ڕاست بکرێنەوە، پێویستە هۆکارەکانی ئەو شێواندنە بزانین و چارەسەریان بکەین و لەڕوانگەیەکی ڕاست و بابەتیانەوە سەیری مێژووی خۆمان و دەوروبەرمان بکەین و شیکاری بکەین. بێگومان بەشی زۆری نوسەرانی مێژووی کوردستان هەوڵیانداوە چارەسەری ئەو ڕەوشانە بکەن، بەڵام بەشی زۆریان بە کاردانەوە هەڵسوکەوتیان کردووە، ئەمەش نەبۆتە هۆی چارەسەرکردنی بابەتەکە. هەربۆیە لەم نوسینەدا دەمەوێت لەسەربنەمای ئەو پێوانانەی کە ڕێبەر ئۆجالان بۆ باسکردنی مێژوو دیاری کردووە، مێژووی کوردستان و کۆمەڵگەی کورد تاووتوێ بکەم. لەم پێناوەشدا سەرەتا دەمەوێت هەندێک لەو تێگانەی سەیری مێژووی کورد و کوردستانی پێ دەکرێت باس بکەم و لایەنە هەڵە و کەموکورتەکانی یان چەوتەکانی ڕاست بکەمەوە:

یەکەم: لەسەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا ڕۆژهەڵاتناسە ئەورووپاییەکان تێگەیەکیان بڵاوکردەوە سەبارەت بە مێژووی کورد و وایان نیشاندایین کە ئێمەی کورد گەلێکی هیندۆ ئەورووپایین و لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئەورووپاوە هاتوینەتە کوردستان و ئەم هاتنەش دەگەڕێتەوە بۆ (٢-٣) هەزارساڵ پێش زاین، ئێمەش ئەمەمان هەتا ڕادەیەک پەسند کردووە. بەڵام لە ئەمڕۆدا بەهۆی بەڵگە مێژوویەکانەوە ئەوە سەلمێندراوە کە گەلی کورد گەلێکی نیشتەجێی ئەم خاکەیە و لەجێگەیەکی ترەوە نەهاتووە. واتە ئەو تێگەیەی پێشتر ڕاست نیە. ئەمەش ئەو گومانە دروست دەکات کە ئەو تێگەیە خۆڕسک نەبێت و ئاماجی سیاسی لە پشتەوە بووبێت. چونکە ڕۆژهەڵاتناسەکان کە دەچونە هەر ناوچەیەک بەبەرنامە و لەپێناوی خزمەتی وڵاتەکانی خۆیاندا کاریان دەکرد، بۆ ئەمەش هەوڵیان دەدا زەمینەی کۆمەڵایەتی بۆئامانجەکانیان

دروست بکەن. هەمووشمان ئەوە دەزانین کە دەوڵەتانی ڕۆژئاوا بەهۆی جیاوازی ئاینیەوە لەکۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتدا نەخوازراو بوون. واتا زەمینەی کۆمەڵایەتیان لاوازبوو لەناو ئەم کۆمەڵگەیانەدا. بۆ ئەم مەبەستە هەوڵیانداوە خاڵی هاوبەش بۆ خۆیان بدۆزنەوە و لەوێوە خۆیان بخزێننە ناوچەکەوە. یان سوود لەناکۆکی نێوان گەلانی ناوچەکە وەربگرن یان ناکۆکی لەنێوانیاندا دروست بکەن و زەقی بکەنەوە. ئەوەتا دەبینین سودیان لەجیاوازی ئاینی عەرەب و جولەکە، تورک و ئەرمەن و جیاوازی نەتەوەیی نێوان تورک و عەرەب بەباشی وەرگرتووە. بەڵام لەسەدەی هەژدە و نۆزدەیەمدا بەهۆی باڵادەستی چەمکی ئوممەتگەرایی لەناو گەلی کورددا و هەبوونی پەیوەندی باش لەنێوان کۆمەڵگەی کورد و عەرەب، کورد و فارس و کورد و تورکدا ئەوان نەیاندەتوانی زۆر سود لەگەلی کورد وەربگرن. دیارە پێگە و شوێنگەی کوردستان و گەلی کوردستان لەناوجەرگەی ڕۆژهەڵاتی ناوین و لەنێوانی ئەو گەلانەدا بووە هۆکاری ئەوەی بیر لەچەکی تر بکەنەوە کە بەکاری بهێنن. بۆ ئەمە هاتن ئەو چەمک و تێگەیان لەناو ڕۆشنبیر و نوسەرانی کورددا پەرەپێدا. ڕەنگە ئەو پرسە بکرێت کە ئایا ئەم چەمک و تێگەیە چی کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەی کورد و تاکی کورد هەیە؟ ئەگەر بەباشی سەرنج بدەین هەست بەکاریگەریەکەی دەکەین. بۆنمونە ئەم تیۆرییە سایکۆلۆژی یاخود بارێکی دەروونی وەهای لەلای بەشێکی زۆری تاکی کورد دروستکردووە کەخۆی وابەستەی ئەوروپا ببینێ، هەمیشە حەز لە ئەوروپا بکات، بەخەیاڵی شکۆی ئەوروپاوە بژی، خۆی بەتاکێکی ڕۆژهەڵاتی ناوینی نەبینێ! خەڵکی ئەم جوگرافیایە بەبچوک ببینێ. وابەستەبوون و پابەندی بەخاک و بەهاکانی کوردستان و ناوچەکەوە لاواز بێت. بەم شێوەیە وردە وردە تاک و کۆمەڵگەیەکیان دروستکردووە کە لە ڕەگوڕیشەی خۆی دادەبڕێت و ناکۆکە لەگەڵ ئەو گەلانەی کە بە هەزاران ساڵە پێکەوە دەژین و چاوی لە ئەوروپایە. ئەم ڕەوشە لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا هەتا ئاستێک کاریگەری هەیە و ئەگەر بە ویژدانەوە قسە بکەین، ئەوە دانی پێدا دەنێین. ئەمە بۆخۆی یەکێکە لەو هۆکارانەش کە زۆرگرنگی بەشوێنەوار و بەهاکانی وڵاتەکەمان نادەین، چونکە بەهی خۆمانی نازانین. هەروەها ئەمە خاڵێکە و هۆکارێکە بۆ ئەوەی بەشی زۆری تاکی کورد خۆی لاواز دەبینێت لەبەرانبەر تاک و کۆمەڵگەکانی

تردا. چونکە پێی وایە خاوەنی مێژوویەک نییە کە باسی بکرێت و شانازی پێوە بکات. هاوکاتی ئەوە بەهۆی ئەم تیۆری و تێگەیەوە دەسەڵاتدارانی گەلانی ناوچەکە لە وێنەی عەرەب، تورک و فارس ئێمەیان بە هەڕەشە بۆ سەر خۆیان بینیوە و پێیان وابووە کە گەلی کورد موسوڵمانی ڕاست نییە و داردەستی ئەوروپایە و ئەمەشیان کردۆتە بنەمای تیۆری دەسەڵاتداری خۆیان. هەر ئەم هۆکارەشە لە ئەمڕۆشدا جاربەجار بە ئیسرائیلی دووەم ناوزەدمان دەکەن. ئەم ڕەوشە ناچارمان دەکات کە هەرچی زووە هەوڵبدەین خۆمان و کۆمەڵگەکەمان لەژێر کاریگەریی ئەم تیۆرییە ڕزگار بکەین و زانستی شوێنەوارناسی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا یارمەتیمان دەدات.

دووەم: بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی ئێمە و سەرجەم کۆمەڵگەکان لە ئەمڕۆدا مێژوو لەڕوانگەی دەوڵەتەوە سەیر دەکەن و مێژوو، ناسنامە و ڕاستینەی گەلان دەبەستنەوە بە هەبوون یان نەبوونی دەوڵەتی نەتەوەییەوە. ئەم تیۆرییەش مێژوویەکی دوو سەدساڵەی هەیە، پێش ئەم سەردەمە لەمێژووی مرۆڤایەتیدا دەوڵەت و میللەتان پێکەوە نەبەستراونەتەوە و ئامانجی ئەم تیۆرییەش سوود وەرگرتنە لە ناکۆکی نێوان میللەتان و زاڵکردنی هەندێک میللەت و فەرهەنگ بەسەر هەندێکی تردا. گەلی کوردیش لەبەر ئەوەی لەم ماوەیەدا نەبۆتە خاوەنی دەوڵەتی نەتەوەیی هەمیشە هەست بە لاوازی دەکات. هێزە دەسەڵاتدارە ناوچەیی و جیهانیەکانیش سوودیان لەم لاوازییەی وەرگرتووە، دیارە پێویستە مێژوونوسان و ڕۆشنبیرانی کورد زۆر گرنگی بە تێپەڕاندنی ئەم تێگەیەش بدەن. ئەویش کاتێک دەبێت کە گرنگی بە مێژووی خۆمان بدەین. شوێنەوارناسەکان سەلماندوویانە کە ئەم جوگرافیایە لانکەی مرۆڤایەتیە، کۆمەڵگە و جوگرافیاکەمان ڕۆڵێکی سەرەکیان بینیوە لە گەشەکردنی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا. هەر ئەمە وایکردووە کە گۆردن شێلد ناوی لە لێکۆڵینەوەکانی خۆی لە باکووری کوردستان ناوە (لەمێژوودا چی ڕوویداوە) و زۆر سەرسوڕمانی خۆی دیاری دەکات و دەڵێ لەم ناوچەیەدا شتگەلێک ڕوویانداوە کە لەهیچ جێگەیەکی تری دونیادا ڕوویاننەداوە. لەسەر بنەمای ئەو لێکۆڵینەوانەش ڕێبەر ئۆجالان دەڵێ؛« ئێمە لەمێژوودا شاراوەین، مێژووش لەئەمڕۆی ئێمەدا شاراوەیە». مەبەستی لەوەیە کە زۆر ڕاستی مێژوویی هەیە بەهۆی ونبونی شوێنەوارەکانەوە و بەهۆی لکاندنی مێژوو

و دەوڵەت پێکەوە بەشاراوەیی ماونەتەوە و هەتا ئەمڕۆ ئاشکرا نەبوون، لەبەرئەوەی بەشێکی زۆری ڕاستیە شاراوەکانی مێژووش لەسەر ئەم جوگرافیایەن و ئەم جوگرافیایەش زێدی کوردە و گەلی کوردیش لەئەمڕۆدا بێ دەوڵەتە، ئەوا ڕاستینەی گەلی کوردیش لەمێژوودا شاراوەیە. گومانی تێدا نیە ئەرکی سەرەکیمان ئاشکراکردنی ئەو ڕاستیانەیە و ئاشکرابوونیشان تاک و کۆمەڵگەی کورد لەو بارە دەروونیە ڕزگار دەکات کە ئەمڕۆ تێیدا دەژی.

سێیەم: بەهۆی ئەوەی گەلی کورد لەسەدساڵی ڕابردوودا ڕووبەڕووی ستەم و پارچەکردن و نکۆڵیکردن بۆتەوە و بەشێک لەنوسەر و دەزگاکانی دەوڵەتانی سەردەستی کوردستان هەوڵیانداوە کە وانیشان بدەن کورد خاوەنی مێژوویەکی پرشنگدار نییە. هەروەها لەبەرئەوەی لەڕوانگەی چەمکە باڵادەستەکانی سەردەمەوە ڕابردووی کۆن و نوێی خۆمان هەڵسەنگاندووە، هەمیشە لایەنە نەرێنیەکانی مێژووی کورد لەوێنەی ناپاکی، دووبەرەکی، شکان و خۆبەدەستەوەدان زەقکراوەتەوە و لایەنە باشەکانی کۆمەڵگەی کوردستان لەوێنەی ڕاپەرین، گیانبەختکردن، خۆنەویستی و مرۆڤدۆستی گرنگیان پێنەدراوە، ئەوانە بوونەتە هۆی ئەوەی تاک و گەلی کوردستان لە مێژوو و ڕاستی خۆی دووربکەوێتەوە. هەربۆیە پێویستە لەباسکردنی مێژووی کورد و کوردستاندا گرنکی بەو بەهایانە بدەین کە ئەم گەلە لە مێژووی کۆن و نوێدا خولقاندوویەتی، دیارە ئەمە بەو واتایە ناڵێم کە تەنیا بێین پەسنی خۆمان بدەین و بەشان و باڵی خۆماندا هەڵبدەین و کەموکورتی خۆمان نەبینین، بەڵکو شیکارێکی ڕاست بۆ مێژووی خۆمان بکەین و لەڕاستی و کەموکورتیەکانیشی ئەزموون وەربگرین، دوای ڕەچاوکردنی ئەم خاڵانە، ئەوا دەتوانین دوور لە دەمارگرژی و ڕەگەزپەرستی، هەروەها دوور لەخۆبەکەم زانین و نکۆڵی لەخۆکردن باس لەمێژووی خۆمان بکەین.

بەشی سێیەم

کوردستان لەسەردەمی کۆمەڵگەی سروشتیدا

بەپێی لێکۆڵینەوە مێژوویی و شوێنەوارناسیەکان، مێژووی پەیدابوونی مرۆڤ دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (٧) ملیۆن ساڵ پێش ئێستا، بێگومان ئەمەش تەنیا مەزەندەیە و بەڵگەیەکی دڵنیاکەرمان بەدەستەوە نیە کە ئەم مێژووە یان تەمەنە بەمسۆگەری باس بکات. بەڵکو ئەم مەزندە، دەرئەنجامی لێکۆڵینەوەیە لەو ئێسکە پەیکەرانەی مرۆڤ کە دۆزراونەتەوە. هەتا ئێستا ژمارەیەک ئێسکە پەیکەری مرۆڤ دۆزراونەتەوە کە تایبەتن بە قۆناخی ژیانی سروشتی مرۆڤ. واتە لەسەرەتای پەیدابوونیەوە هەتا (٤٠٠٠_٣٠٠٠) پ.ز، واتە هەتا ئەو قۆناخەی کە ئیتر کۆمەڵگەی پلەداری و چینایەتی پەیدا دەبێت. دێرینترین ئەو ئێسکە پەیکەرانەی دۆزراونەتەوە، پەیکەری کوڕ و کچێکن کەلەساڵانی ١٩٩٠ و ١٩٩٧ دا لەدۆڵی لیڤارس لەئەسیوپیا دۆزراونەتەوە و ئێستا بە (لوسی و ڕامیدۆ) دەناسرێن. ئەم دوو ئێسکە پەیکەرە مێژووی ژیانیان دەگەڕێتەوە بۆ (٣,٥- ٤) ملیۆن ساڵ پێش ئێستا. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەوە دەرکەوتووە ئەو مرۆڤانە هاوشێوەی مرۆڤی ئەمڕۆ بوون و لەسەر پێ ڕۆیشتوون و بالایان ١٢٠ سەنتیمەتر بووە و قەبارەی سەریشیان (٥٠٠) سەنتیمەتر سێجا بووە. لەڕێگەی بەراوردکاری ئەم نمونانە لەگەڵ نمونەکانی دوای ئەمان، واتە ئەوانەی کە مێژووەکانیان دەگەڕێتەوە بۆ ٢ ملیۆن یاخود ملیۆنێک ساڵ پێش ئێستا، شوێنەوارناسان گەیشتونەتە ئەو دەرئەنجامەی کە ڕەنگە تەمەنی مرۆڤی سەرەتا بگەڕێتەوە بۆ (٧) ملیۆن ساڵ پێش ئێستا.

دیارە قسەکردن لەسەر وردەکاری گەشەکردنی مرۆڤ و ئەو قۆناخە ئەرکی سەرەکی ئەم پەرتوکە نییە، لەبەر ئەوە زۆرناچمە ناوییەوە، تەنیا باسی ئەو شتانە دەکەم کە پێویستن بۆ بابەتەکەمان. بەپێی بەڵگە مێژوویی و شوێنەوارناسیەکان خوارووی ئەسیوپیا و تەنزانیا و ئەو ناوچانەی ناوەڕاستی ئەفریقیا کە نزیکن لەهێڵی کەمەرەیی زەوییەوە و ناوچەی ئاودار و شێدارن، مەڵبەندی پەیدابوونی مرۆڤی سەرەتایین، لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا لەرێگەی دۆڵی (ڕیف) کە لە ڕۆژهەلاتی (نیل) ەوە درێژ دەبێتەوە، بەرەو باکوور و

هەتا فەلەستین و لوبنانیش دەڕوات و لەوێوە بۆ ناوچە جیاجیاکانی جیهان بڵاو دەبێتەوە. دیارە هێڵی ڕیف لەگەڵ کەوانەی زێڕین (هیلالی بەپیت) بەیەک دەگەن و کوردستان کە بەشێکە لە جوگرافیای هیلالی بەپیت» کە زنجیرە چیاکانی لوبنان، تۆرۆس و زاگرۆس و بنارەکانیان دەگرێتەوە» و ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت لە بڵاوبوونەوەی مرۆڤ و مرۆڤایەتیدا، بەڵام لەوە گرنگتر ئەوەیە کە زانستی ئەرکۆلۆژی (شوێنەوارناسی) سەلماندویەتی ناوچەی هیلالی بە پیت ڕۆڵی سەرەکی بینیوە لە گەشەسەندنی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤدا، واتە لەکۆمەڵگەبووندا. زۆربەی زانا و لێکۆڵەرەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لەماوەی (٢٥٠٠٠٠-٢٠٠٠٠٠) پ.ز مرۆڤ هەنگاوی بەرەو کۆمەڵگەبوون هاویشتووە و ئەم هەنگاوەش لەسەر ئەم جوگرافیایە بووە. وەکو دەزانرێت کوردستانیش بەشی زۆر و سەرەکی ئەم جوگرافیایەی پێکهێناوە. زۆربەی ئەو شوێنەوار و بەرهەمانەی کە گوزارە لەم قۆناخ و ڕاستیە دەکەن لە ئەشکەوت و چەم و دۆڵەکانی کوردستاندا دۆزراونەتەوە. ئەشکەوتەکانی شانەدەر، هەزارمێرد و زەرزی باشترین نمونەن. لێرەدا بەپێویستی دەبینم کە باس لەچەند نمونەی شوێنەواری ئەو سەردەمە لە کوردستاندا بکەم:

یەکەم :شانەدەر؛ ئەشکەوتێکە دەکەوێتە سنوری قەزای مێرگەسورەوە لە پارێزگەی هەولێر، نزیکەی (٧٠٠م) لەئاستی ڕووی دەریاوە بەرزە. درێژی دەرچەی ئەشکەوتەکە (٢٥م) ە و بەرزییەکەی (٧م) ەو قوڵاییەکەی (٤٠م) ە، لەناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەنجام دراوە. (٩) پەیکەری مرۆڤی نیاندەرتاڵی تێدا دۆزراوەتەوە کە (٦) دانەیان بۆ (٦٠,٠٠٠) پ،ز دەگەڕێنەوە و (٣) پەیکەریشیان بۆ نزیکەی (٥٠,٠٠٠) پ.ز. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە لەدوو سەردەمی جیاجیادا ژیان لەم ئەشکەوتەدا هەبووە. شانەدەر یەکەم ئەشکەوتە کە شوێنەواری دووکاتی جیاوازی گوزەرانی مرۆڤی تێدا دۆزرابێتەوە، ئەو پەیکەرانەی کە دۆزراونەتەوە، (٢) دانەیان ژن بوون، (٢) دانەیان منداڵ بوون و (٥) دانەشیان پیاو بوون. بە پێی لێکۆڵینەوە شوێنەوارناسیەکان یەکێک لەو ئێسکە پەیکەرانە دەستێکی نەبووە، بۆچوونێکی وەها هەیە کە ئیفلیج بووبێت. ئەوەی سەرنجڕاکێشە ئەوەیە کە مەزەندە دەکرێت ٣٥ ساڵ ژیا بێت. لەوەش سەرنج ڕاکێشتر ئەوەیە کە ٨

جۆر تۆوی گوڵیش لەلای ئەو ئێسکە پەیکەرەدا دۆزراوەتەوە، یەکێک لەو تۆوانە ژەهر بووە و ئەوانی تر بۆ دەرمان بەکار هاتوون.

دووەم: هەزارمێرد؛ کۆمەڵە ئەشکەوتێکە لە چیای بەرانان لە باشووری ڕۆژئاوای سلێمانی و لەم ئەشکەوتانەدا بەرهەمی ژیانی مرۆڤ و ئێسکی ئاژەڵی ماڵی و کێوی دۆزراونەتەوە و مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ (٤٠,٠٠٠پ.ز).

سێیەم: زەرزی؛ ئەم ئەشکەوتە دەکەوێتە ناوچەی چەمی ڕەزانەوە لە ڕۆژئاوای سلێمانی و لەم ئەشکەوتەشدا شوێنەواری ژیانی مرۆڤ دۆزراوەتەوە، مێژووی ئەو شوێنەوار و بەرهەمانە دەگەڕێتەوە بۆ (٢٥,٠٠٠پ.ز) .

چوارەم؛ لەچیای شەنگالیش نمونەی ئێسکی مرۆڤ، ئێسکی ئاژەڵی ڕاوکراو و بەردی ڕاوکردن دۆزراوەتەوە.

پێنجەم؛ ئەشکەوتەکانی کونجی، قومری، گری ئارجنە و دوشە لەناوچەی لوڕستان لێکۆڵنەوەیان لەسەر کراوە و ئاشکرا بووە کە پێش (٤٠) هەزار ساڵ مرۆڤ تێیاندا ژیاوە.

شەشەم؛ ئەشکەوتی (دوو دەربیە دوو دەری) دەکەوێتە دۆڵی ئەسکەفتاو (١٣کم) لە باشووری شاری عەفرینە، پەیکەری مرۆڤی نیاندەرتاڵ و پێداویستی تری ژیانی لێ دۆزراوەتەوە.

نەخشەی ژمارە (٢) : هیلالی بەپیت

دیاره ئەمانه ژمارەیەکی کەمن له ئەشکەوتەکانی کوردستان، زۆربەی ئەشکەوتەکانی کوردستان هەڵکۆڵینیان بۆ نەکراوه، ئەگەر هەڵکۆڵینی شوێنەوارناسیان بۆ بکرێت، ڕەنگه چەندین نمونەی دەوڵەمەندتر بدۆزینەوه و مێژووی مرۆڤایەتی و ئێمەش شانازیان پێوه بکەین. ئەم نمونانەمان تەنیا بۆ ئەوه هێنایەوه که وەکو گەواهی بن لەسەر ئەوەی جوگرافیای کوردستان لانکەی مرۆڤایەتییه. ئەمەش ئەو پرسەمان لەلا دروست دەکات که بۆچی جوگرافیای زاگرۆس و کوردستان بوونه لانکەی مرۆڤایەتی؟ ئەگەر بوونه لانکەی مرۆڤایەتیش سوودی چی بووه؟ وەکو هەندێک کەس دەڵێن چی لەو مێژووه بکەین؟ ئەو نانه نانه ئەمڕۆ له خوانه؟ ئەمڕۆش ئێمه دوورین لەو ئاستەی بتوانین ڕۆڵێکی پێشەنگ بۆمرۆڤایەتی ببینین؟ بەدڵنیاییەوه وەڵامدانەوەیەکی ڕاست بۆ ئەو پرسانه پێویسته. لەسەرەتادا گرنگه بزانین بۆچی هیلالی بەپیت، که زاگرۆس و کوردستان بەشی سەرەکی پێکدێنن بوونه لانکەی مرۆڤایەتی؟ لەوەڵامدا دەتوانین ئەم چەند هۆکاره بژمێرین:

١. هیلالی به پیت درێژکراوەی دۆڵی ڕیفه و نزیکه له دۆڵی ڕیفەوه، ئەمه دەرفەتی بۆ مرۆڤەکان دروست کردووه له ئەنجامی جوڵەی مرۆڤ و گەشەی ژیان و گەڕان به دوای ژینگەی باشتردا، ئاشنای ئەم جوگرافیایه ببن.

٢. جوگرافیای زاگرۆس و کوردستان بەهۆی ئەو شوێنگەی هەیانه، دوور و نزیکی لەهێڵی ئەکواتۆر و جەمسەرەکانەوه و دوورونزیکی لەدەریاوه، خاوەنی کەش و هەوایەکی چوار وەرزیه، ئەوەش باشتر دەرفەتی ژیانی کۆمەڵایەتی دەخولقێنێ، وەک لەو ناوچانەی گەرمن و یەک وەرزین وەکو ناوچه کەمەرەییەکان، یان وەکو ئەو ناوچانەی ساردن و هەمیشه شێدارن و دوو وەرز دەژین وەکو باکووری ئەوروپا و ڕووسیا و ناوچه قوتبیەکان.

٣. هەبوونی ئەشکەوتی زۆر لەچیاکانی کوردستاندا، دەرفەتی بۆ مرۆڤ دروستکردووه که خۆی لەسەرمای زستان و گەرمای هاوین بپارێزێت. هەروەها مرۆڤ توانیویەتی لەرێگەی ئەو ئەشکەوتانەوه ژیانی به کۆمەڵ پەرەپێبدات و خۆشی لەگیانەوەری دڕنده بپارێزێت.

٤. هەبوونی سەرچاوەی زۆری ئاوی شیرین و بەرهەمی ڕوەکی یارمەتیدەرێکی سەرەکی تر بووه بۆ گەشەکردنی ژیانی کۆمەڵایەتی. ئەو

هۆکارانە بوونەتە زەمینە بۆ گەشەکردنی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە ئەشکەوتەکانی کوردستاندا. ئەم قۆناخە لەزمانی شوێنەوارناسی و مێژوودا بەچاخی بەردینی کۆن و چاخی بەردینی ناوەڕاست یان پالۆلەتیک و مەزۆلەتیک دەناسرێت و مرۆڤ لەو قۆناخەدا توانیویەتی گەورەترین شۆڕش ئەنجام بدات، کەئەویش شۆڕشی کۆمەڵگەبوونە. هەڵبەتە کە دەڵێین شۆڕشی کۆمەڵگەبوون، تەنیا بەو واتایە ناڵێین کە مرۆڤ بەکۆمەڵ ژیاوە. بێگومان ئەمەش لایەنێکی گرنگیتی. بەڵام کۆمەڵگەبوون گوزارە لە گەشەکردنی هزر و هەستی مرۆڤ دەکات، لەو قۆناخەدا هزر و هەستی پێکەوە ژیان لای مرۆڤ دەخولقێ، ئەمە ئەو بابەتەیە کە ئەمڕۆ زاناکان و کۆمەڵناسەکان لەڕێگەیەوە پێناسەی لایەنی کۆمەڵایەتی مرۆڤ دەکەن و دەڵێن مرۆڤ بونەوەرێکی کۆمەڵایەتیە و بەبێ کۆمەڵگە ناژی، ڕێبەر ئۆجالانیش دەڵێت، کەس یان مرۆڤ بەرهەمی دیرۆکە، واتە لەم قۆناخەدا هەست و نەستی کۆمەڵگەبونی تاک و کۆمەڵگەبوون دەخولقێ، هاوکاتی ئەمە لەم قۆناخەدا مرۆڤ هەست بەخۆی دەکات و ئەزموون لە ژیانی خۆی وەردەگرێت و فێری ئاگرکردنەوە بووە (ئەمەش لەدەوربەری (١٥٠) هەزار) ساڵ پێش ئێستا و لە (٥٠,٠٠٠-٤٠,٠٠٠) ساڵ پێش ئێستا فێری زمانی ئیشارەت و زمانی دەنگدار بووە، فێری بەکارهێنانی بەرد بووە و لەپێویستی ژیانی خۆیدا بەکاری هێناوە. هەربۆیە ئەم قۆناخە بەقۆناخی بەردین دەناسرێت، هەر لەو قۆناخەدا فێری ڕاوکردن و گۆشت خواردن بووە. ژیانی قلان کە سەرەتاییترین فۆرمی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیە، لەم قۆناخەدا دروست بووە. لەرووی باوەڕداریەوە، مرۆڤ هەموو شتەکان وەکو شتی زیندوو دەبینێت و (ئانیمیزم) باڵادەست بووە بەسەر هزر و هەستی مرۆڤدا. لەچاخی بەردینی ناوەڕاستیشدا کە دەکرێت وەکو قۆناخێکی گواستنەوە بەناوی بکەین لەنێوان چاخی بەردینی کۆن و نوێدا و لەنێوان (١٥,٠٠٠-١٢,٠٠٠) پ.ز گوزەراوە، مرۆڤ فێری بەکارهێنانی بەردی جۆرا و جۆر بووە و لەڕاوکردن و خۆپاراستندا بەکاری هێناوە. زمانی سامیەکان (سیمیتیک) پەیدا بووە و ناو لەگیانەوەران نراوە و خاوەنداری ئاژەڵ یاخود ئاژەڵداری دەستی پێ کردووە. کولتوری جلوبەرگی سادە لە چەرمی نێچیر پەیدادەبێت. تەوتەمیزم کە پیرۆزکردنی دیاردەکانی سروشتە پەیدا بووە. بێگومان ئەم ڕوداو و بەسەرهاتانە کە مێژووەکەیان

دەگەڕێتەوە بۆ دەیان هەزار ساڵ پێش ئێستا، بوونە بناخە بۆ ژیانی ئەمڕۆی مرۆڤ. ئەگەر ئەو شۆڕشە ڕوی نەدایە، ئەوا مرۆڤایەتی نەیدەتوانی بگاتە ئەمڕۆ. هەربۆیە بەشی زۆری شوێنەوارناسان ئەم ڕوداوانە بە یەکەم شۆڕشی ژیان بەناو دەکەن و ناوی دەنێن شۆڕشی کۆمەڵایەتی. ئێمەی کورد و کوردستانی ئەو شانازییەمان بۆ دەگەڕێتەوە کە جوگرافیاکەمان و پێشینانمان بوونەتە جێگە و داهێنەری ئەم شۆڕشە. هەر ئەم شۆڕشەش بوو کە بووە زەمینە بۆ شۆڕشێکی مەزنتر لەسەر ئەم جوگرافیایە، ئەویش شۆڕشی نیۆلیتیک بوو، کە تێیدا مرۆڤایەتی هەنگاوی تری لەبواری گەشەپێدانی ژیاندا نا. لێرەدا بە سوود وەرگرتن لە نرخاندنەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان باس لە داهێنانەکانی سەردەمی (نیۆلیتیک) دەکەم:

١- مرۆڤ کشتوکاڵ دەدۆزێتەوە و پەرەی پێدەدا.

٢- ژیانی نیشتەجێبوونی دەرەوەی ئەشکەوت پەرەپێدەدا و گوند دروست دەکات.

٣- پەرە بەماڵیکردنی ئاژەڵ دەدات.

٤- بەرد بەشێوەیەکی پێشکەوتوو بەکار دێنێ و دەفر و پێویستی ژیانی لێ دروست دەکات.

٥- فێری قوڕکاری دەبێت و خشت و کوپە و گۆزە دروست دەکات.

٦- فێری کاری هاڕین – تەون – چنین و – دروستکردنی پۆشاک دەبێت.

٧- فەرهەنگی خوداوەندی دایک جێگیر دەبێت.

٨- زمانی (ئاریایی) و ئۆراڵی پەیدا دەبێت.

٩- پەیوەندی ژیان لەسەر بنەمای خوێن، پەیوەندی جڤاکی و پرەنسیپی ئەخلاقی کۆمەڵگە بوونیان هەیە و فۆرمی گەورەتر لە قلان دروست دەبێت، کە لە ئەمڕۆدا دەکرێت وەکو تیرە بەناو بکرێت.

١٠- منداڵ لەسەر ناوی دایک دەناسرێتەوە و هێشتا ڕۆڵی باوک لە دروستبوونی منداڵدا دەرنەکەوتووە و خێزانی تاکە پیاو دروست نەبووە.

١١- لە کۆتایی سەردەمی نیۆلیتیکدا (مس) دەدۆزرێتەوە و بۆ دروستکردنی ئامێری بەرهەمهێنان و پێویستی بە کار دەهێندرێت.

١٢- ئامێرەکانی میوزیک داهێنراون. کۆنترین ئامێری میوزیک شمشاڵێکی لە ئێسک دروستکراوە و لە شوێنەواری (تەپەگەورە) دۆزراوەتەوە.

١٣- سەردەمی نیۆلیتیک کە نزیکەی (١٢,٠٠٠پ.ز) لەبناری زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و میزۆپۆتامیای سەروو سەریهەڵداوە، لە (٧٠٠٠پ.ز) لە باکووری ئێران نیشانەکانی دەرکەوتوون. لە (٥٠٠٠پ.ز) لەکوێستانەکانی تورکەمەنستان و لە (٤٠٠٠پ.ز) لەهیند، چین، یۆنان و دۆڵی نیل نیشانەکانی دەرکەوتووە و لە (٣٠٠٠پ.ز) لەڕێگەی گەرووی بیرینگەوە تێپەڕی ئەمریکا بووە. ئەمەش لە مێژووی کۆمەڵگەدا بەدووەم شۆڕش و قەڵەمبازی مێژوویی بەناو دەکرێت. وەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد ئەم جوگرافیا و کۆمەڵگەیە چەندهەزار ساڵێک مرۆڤی گۆش کردووە و پەرەی پێداوە، دواتر دەسکەوت و بەرهەمەکانی وەکو فەرهەنگێک بڵاو بۆتەوە. دیارترین ئەو شوێنەوارانەی گوزارە لەم قۆناخەی ژیانی مرۆڤ دەکەن، ئەمانەن لە کوردستاندا:

١- خەراب ڕەشک (گۆبەکلی تەپە) : مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (١٢,٠٠٠پ.ز) و (١٥کم) دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری (روها) ی باکووری کوردستانەوە. لە (٢٠) پەرستگەی بازنەیی پێکهاتووە و لەسەر ڕووبەری (٨٠٠٠) مەتری دووجادا دروستکراوە. ساڵی (١٩٩٤-١٩٩٥) دۆزراوەتەوە و دەست بەپشکنینی کراوە. شۆینەوارناسی ئەڵمانی (کلاوس شمیدیت) سەرپەرشتی پشکنینەکەی کردووە. هەتا ئێستا (٤) پەرستگەی هەڵدراوەتەوە. پایەکانی پەرستگەکان قورساییان لەنێوان (٢٠-٥٠) تەن دەبێت

شوێنەواری خەرابە ڕەش (گۆبەکلی تەپە)

و لە بەرد دروستکراون. لە کاتی پشکنیندا عەمباری دانەوێڵە و گۆشتی هەڵگیراو و ئێسکی ئاژەڵی کێویی لەم ناوچەیەدا دۆزراوەتەوە. شمیدت دەڵێ؛ ئەم شوێنە مەڵبەندی پەرستن بووە و لەجیهانی کۆندا جێگەی حەج کردنی ئایینی بووە. لەبواری خانووبەرەوە بەکۆنترین شوێنەوار دەناسرێت.

٢ـ نیڤالی چوری (نەوالی چۆری) : مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دەیەمی پێش زایین. ڕووبەرەکەی چوار هێکتارە و لە ڕۆژهەڵاتی زێی فوراتە لە باکووری کوردستان. سەرەتای هەشتاکان دەست بەپشکنینی کراوە و زانای ئەڵمانی (ە. هادیپتمان) پشکنینی بۆکردووە. (٥) جێگەی نیشتەجێبوونی مرۆڤی تێدا دۆزراوەتەوە. گرنگترینیان باڵاخانەیەکی (١٤×٦) م٢، کە بە بەرد دروستکراوە. دوو خانوو کە بازنەیین و ڕووبەرەکەیان ١٢م٢. دوو ژووری چوارگۆشەی (٩) م٢ تێدادۆزراوەتەوە. لەناو ژوورەکاندا جێگەی دانیشتن و پاڵکەوتنیش هەیە. لەچوار دەوری باڵاخانە و خانووەکانی ستوون هەیە و لەسەر یەکێکیان وێنەی مرۆڤ بەبەرزی (٢م) دروستکراوە. لێرەدا جەستەی (ژن) دۆزراوەتەوە و سەری بێ جەستەش دۆزراوەتەوە هەروەها سەری ڕم و پێداویستی نانکردنی تێدا دۆزراوەتەوە.

٣ـ زاوی چەمێ: مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف دەڵێت ناوەکەی (زەڤیا چەمێ) یە. مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (١٠,٠٠٠پ.ز). دەکەوێتە نزیکی ئەشکەوتی شانەدەرەوە. دوای کنە و پشکنین شوێنەواری خانوی سەرەتایی تێدا دۆزراوەتەوە.

٤ـ شوێنەواری چای ئونو: مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٩٠٠٠پ.ز) و دەکەوێتە ناوچەی ئەرغەنی لە ڕۆژئاوای ئامەد، تەرمی (٥٠٠) مرۆڤ لێرە دۆزراوەتەوە کە سەریان لەجەستەیان کراوەتەوە و بەجیا نێژراون. لەچاڵێکی تردا شاخی مانگا بەکۆمەڵ دانراوە و پەڕۆیان تێوە پێچاوە و ئاماژەیە بۆ چنینی قوماش و دروستکردنی پۆشاک. ئامرازی لە (مس) دروستکراو دۆزراوەتەوە، (برادوای) پشکنینی بۆکردووە و دەڵێ لەهیچ شوێنێکی جیهان، ژیان هێندەی بناری زنجیرە چیاکانی تۆرۆس و زاگرۆس واتادارنابێت.

شوێنەواری چای ئونو (کوتا بەر چەم)

٥- شوێنەواری یەبرودی: لەنزیکی (عەفرین) ی .ڕۆژئاوای کوردستانە و (ئەلفرێد ڕۆست) ی ئەڵمانی ساڵی١٩٣٠ بەڕێکەوت هەندێک شتی لێرە دۆزیوەتەوە و دواتر ساڵانی (١٩٨٧-١٩٨٩) دەست بەپشکنینی کراوە، ئەم شوێنەوارە لەدۆڵی (ئەسکەفتا) یە.

٦- گەنج دەرە: نزیکە لە کرماشانەوە و لە ساڵی ١٩٤٤ دا کنە و پشکنینی بۆ کراوە. دەرکەوتووە کە لەو جێگەیەدا هونەری گۆزەکردن هەبووە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٨٠٠٠ پ.ز).

٧- نەمرکێ: گوندێکە دەکەوێتە سنووری پارێزگەی دهۆکەوە. لە ساڵی ١٩٨٥ دا لە لایەنی (ستیڤان کۆزۆڤسکی) ی پۆڵەندییەوە کنە و پشکنینی بۆ ئەنجام دراوە. ستیڤان کۆزۆڤسکی دەڵێت ژیان لێرە بۆ (٨٠٠٠ پ.ز) دەگەڕێتەوە. ژمارەی دانیشتوانەکەی (٥٠) کەس زیاتر بووە. ڕووبەری هەر خانویەکی لە نێوان (٣٥- ٤٥) مەتر دووجا دا بوود. لەو گوندەدا پەیکەری جۆراوجۆر دۆزراونەتەوە. لەژێر خانویەکیشدا ئێسک و پروسکی (٢٣) کەس دۆزراوەتەوە.

٨- لە ناوچەی جۆلەمێرگی باکووری کوردستان لەساڵی ١٩٨٥ دا دەستەیەکی شوێنەوارناس گوندێکیان دۆزییەوە و کنە و پشکنینیان بۆ کرد، دەرکەوت کە تەمەنی ئەو گوندە دەگەڕێتەوە بۆ (٧٠٠٠پ.ز). خانوەکانی ئەو گوندە بە شێوەیەکی پێشکەوتوو درووستکراون. هەروەها شوێنەواری

کشتوکاڵ، ئاودێری، ئاژەڵداری و کاری گڵێنەی تێدا دۆزراوەتەوە.

٩- چەرمۆ: لە ڕۆژهەڵاتی چەمچەماڵە و لەسەر ڕووربەرێکی (١٣٠٠٠-١٤٠٠٠) م٢ دروستکراوە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٦٧٥٠پ.ز). لەبواری کشتوکاڵدا بەکۆنترین شوێنەوار دەناسرێت و خانووەکانی بە بەرد و قوڕ دروستکراون، جێگەی پەرستنی سەرەتایی هەبووە، دەفر و ئامرازەکانیان سەرەتایی بوون و پاشماوەی ئاژەڵی ماڵی و هەڵگرتنی دانەوێڵەی زۆرە، شوێنەواری نزیکەی (٢٠- ٣٠) خانوی تێدا دۆزراوەتەوە. بەپێی ئەو بەڵگانەی دۆزراونەتەوە نزیکە (٤٠٠سال) ژیانی تێدابووە و پێدەچێت نزیکەی (١٥٠-٢٠٠) کەسی تێدا ژیابێت. خانوەکانی بەشێکیان بازنەییە، بەڵام بەشی زۆریان لاکێشەیی و چوارگۆشەن. لێرە شوێنەواری دانەوێڵە چاندن، عەمباری هەڵگرتنی دانەوێڵە. ئامێری هاڕینی دانەوێڵە، ئامرازی دروێنە، ئێسکی ئاژەڵی ماڵی و دەفری دروستکراو لەقوڕ دۆزراونەتەوە.

١٠- شوێنەواری مەتارە: لەنزیکی کەرکوکە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٥٠٠٠) پ.ز خانووبەرە و گڵکاری و کشتوکاڵ تێیدا گەیشتۆتە ئاستێکی پێشکەوتووتر.

١١- تەلحەلەف (جۆزان) : نزیکی سەریکانی ڕۆژئاوای کوردستانە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٤٩٠٠- ٤٣٠٠) پ.ز. لەم سەردەمەدا مس دۆزراوەتەوە و ئەمەش قۆناخێکی تری لەگەڵ خۆیدا هێناوە کە بەقۆناخی (چاخی مسین) دەناسرێت و نمونەی ترمان هەیە لە کوردستان.

١٢- ئەرپەچی و تەپەکورە (تەپە گەورە) : دووشوێنەواری نزیک موسڵن و مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ (٤٠٠٠) پ.ز.

١٣- لە گوندی شەمشارەی نزیک ڕانیە (ئێستا لەژێر ئاوی دوکان دایە)، لە کورد عەلی ئاغا لەسەرزێی گەورە، لە چەتاڵ هیوک لە باکووری کوردستان و ئەریحای فەلەستینیش نمونەی دەفرەکانی چەرمۆ دۆزراونەتەوە.

لە ناوچەی (کەریم شار) لە نزیک چەمچەماڵ، لە (زاوی چەمێ) لە نزیکی ئەشکەوتی شانەدەر، لە نێوان هەولێر و موسڵیشدا بەڵگە دۆزراونەتەوە کە ئاماژەن بۆ سەرەتای هەوڵدان بۆ چاندن و ماڵیکردنی ئاژەڵ، چونکە لەم جێگەیانە بە ڕێژەیەکی کەم ئێسکی ئاژەڵی ماڵیکراو و دانەوێڵەی چێندراو دۆزراونەتەوە.

نەخشەی ژمارە (٣) : چەند شوێنەوارێکی سەردەمی نیۆلۆتیک

بێگومان هەتا ئێستا مێژووناسان و شوێنەوارناسان شوێنێکی جیهانیان نەبینیوە کە هاوشێوەی بنارەکانی چیاکانی زاگرۆس و تۆرۆس شوێنپەنجەی مرۆڤی سەرەتایی پێوە دیاربێت. هەر ئەمەیە وای لە گۆردن شیلد (چایلد)ی نەمساوی کردووە کە دوای لێکۆڵینەوەکانی باکووری میزوپۆتامیا و عێراق بەسەرسوڕمانەوە ناوی لێکۆڵینەوەکانی بنێت «لە مێژوودا چی ڕویداوە!» هەر ئەمەش بووەتە هۆی لێدوانە سەرنجراکێشەکەی «برادوای» کاتێک چای ئونو دەپشکنێت و دەڵێت: «لە هیچ شوێنێکی جیهان، ژیان هێندەی بنارەکانی کەوانەی چیاکانی تۆرۆس - زاگروس واتادار نابێت. هەر ئەمەش وا لە ڕێبەر ئۆجالان دەکات پشتیوانی لە تیۆری فرناند براودەل بکات سەبارەت بەوەی کە مێژوو و کۆمەڵناسی پێوستە بکرێنە یەک و کۆمەڵناسی درێژترین ماوەش دەپەژرێنێت و بە سۆسیۆلۆژیای ئازادی ناودێری دەکات. لێرەدا براودەل سۆسیۆلۆژیای تاک و کۆمەڵگە بەسەر سێ قۆناخدا دابەش دەکات. سۆسیۆلۆژیای کاتی خولقاندن کە ڕێبەر ئۆجالان بە سۆسیۆلۆژیای ئازادیشی بەناو دەکات، ئەم سۆسیۆلۆژیایە باس لەو بنەما زهنی و کۆمەڵناسییەی تاک و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دەکات کە لەکۆمەڵگەی سروشتیدا دروستبووە و گوزارە لە ئافراندنی باری سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی مرۆڤ و کۆمەڵگە دەکات. ڕێبەر ئۆجالان دەڵێ؛ ئەگەر نەتوانین سۆسیۆلۆژیای ساتە وەختەکانی خولقاندن تێبگەین. ناتوانین لەراستی سۆسیۆلۆژیای مرۆڤ و کۆمەڵگە تێبگەین. بێگومان ئەم قۆناخەی سۆسیۆلۆژیای تاک و کۆمەڵگەش

لەم جوگرافیایەی ئێمە و لەناو کۆمەڵگەی ئەم جوگرافیایەدا خولقاوە. گومانی تێدا نیە ئەمە هۆکارێکی سەرەکی بەقوڵی ڕۆچونی ڕەگ و ڕیشەی پێوانە کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگەی کوردستانە. هەر لەبەر ئەوەشە ڕێبەر عەبدوڵلا ئۆجالان دەڵێ؛ سۆسیۆلۆژیای بونیادنان کە باس لەو دیاردانە دەکات کە لە سەردەمی دەسەلات و دەولەتدا دروست بوون و سۆسیۆلۆژیای پۆزیتیڤیزم کە باس لەو کۆمەڵناسیە دەکات کە ڕوداوە سەردەمیەکان دەیخولقێنێ، ناتوانن بەتەواوی کۆمەڵگە شیبکەنەوە و مرۆڤ لە ڕێگەیانەوە ناتوانێ بگاتە حەقیقەت. چونکە هەروەکو ڕێبەر ئۆجالان دەڵێ هەر شتێک لە سەرەتاکەیدا شاراوەیە. دیارە بەبێ ناسینی سەرەتای کۆمەڵگەبوون و بنەماکانی ناتوانین لە ئەمڕۆی تاک بوون و کۆمەڵگەبوون تێ بگەین، بەتایبەتی لە کوردستاندا.

بابەتێکی تر کە گرنگە لەم بەشەدا باسی بکەین ئەوەیە کە بپرسین، پەیوەندی ئەم بابەتە بەرۆژگاری ئەمڕۆمانەوە چییە؟ یاخود پەیوەندی ئەم شتانە بەخودی مێژووەوە چییە؟ ئاشکرایە و لەژیانی ڕۆژانەشماندا سەلمێندراوە کە مرۆڤێک یاخود کۆمەڵگەیەک ماوەیەکی زیاتر پەیڕەوی لەکۆمەڵێک داب و نەریت بکات، ئەوە بەئاسانی گۆڕانکاری بەسەر ئەو دابونەریتەیدا نایەت، جا ئیتر ئەو داب و نەریتە باشبن یاخود خراپ. هەروەکو چۆن پێشینانی خۆمان دەڵێن خوویەک گرتت بەشیری، تەرکی ناکەی تا پیری! پێشینانی (عەرەب) یش لەم بوارەدا دەڵێن:»علم فی صغر، کنقش علی حجر» (واتە زانستێک بە منداڵی فێری ببیت وەکو نەخشێکە لەسەر بەرد هەڵیکۆڵیت) ئەمانەش دەمانگەیەننە ئەو دەرئەنجامەی کە دەستبەرنەدانی کۆمەڵگەی کوردستان لە زۆر بواری ژیانی کۆمەڵایەتی، دەگەڕێتەوە بۆئەم تایبەتمەندیە و زۆر مانەوەی لەکۆمەڵگەی سروشتیدا. لێرەدا جێگەی خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەوە بکەم کە نوسەر (بەختیار عەلی) یش لە ڕۆمانی شاری مۆسیقارە سپیەکاندا بەجوانی گوزارەی لەم بارودۆخەی مرۆڤ کردووە، ئەوەتا لەو کاتەدا کە پاڵەوانی ڕۆمانەکە، جەلادەتی کۆتر لەکارەساتی کۆکوژی ڕزگاری دەبێت، بۆئەوەی نەناسرێتەوە هەوڵدەدات مۆسیقا لەبیر خۆی بباتەوە، بەڵام زۆر ڕووبەڕووی زەحمەتی دەبێتەوە، دوای هەوڵدانێکی زۆر دان بەوەدا دەنێت کە لەبیرخۆبردنەوە زەحمەتترە لەفێربون. بەتایبەتی بۆ ئەو تایبەتمەندی و بوارانەی کە تێکەڵ بەهەست و نەستی مرۆڤ و کۆمەڵگە دەبێت. لێرەوە

ئەو تابلۆیەمان بۆ دروست دەبێت کە ئەمڕۆ و مێژووی کۆمەڵگەکەمان وابەستەی یەکترن. ناسینی مێژووی ژیانی کۆن، کار ئاسانیمان بۆ دەکات هەتا لە ئەمڕۆ تێبگەین.

هەر ئەمانە دەمانخاتەوە سەر ڕاستەڕێگەی مێژوو و پێمان دەڵێت کە پێویستە لەکۆمەڵگەی سروشتی و کۆمەڵگەی پلەداریشدا، مێژووی کۆمەڵگە لە بیرنەکەین و تەنیا کار و چالاکی دەسەڵات و دەوڵەت وەکو مێژوو نەبینین و کۆمەڵناسیش تەنیا وەک بەرهەمی دەوڵەت و دەسەڵات نەبینین. هەرئەمەش بەرەو ئەوەمان دەبات کە لەڕووی فۆرمی کۆمەڵایەتی و باوەڕمەندیەوە کۆمەڵگەی کوردستان تاوتوێ بکەین.

أ – کۆمەڵگەی کوردستان لەڕووی فۆرمی کۆمەڵایەتیەوە

بەگشتی باسمان لەوە کرد کە کۆمەڵگەی سروشتی و مرۆڤ دوو قەڵەمباز یاخود شۆڕشی مەزنیان ئەنجامداوە، ئەوانیش شۆڕشی بەکۆمەڵگەبوون و شۆڕشی کشتوکاڵی سەردەمی نیۆلۆتیکە. لێرەدا ئەوەی مەبستمانە باسی بکەین باسکردنە لەو فۆرمەی کە مرۆڤ و کۆمەڵگە بۆخۆیانی دروست دەکەن و دەخوازن لەڕێگەیانەوە گوزارە لەخۆیان بکەن. واتا دەکرێت بڵێین باس لەناسنامەی سەرەتایی تاک دەکەین لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە و باس لە فۆرمی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەش دەکەین کە شێوەی سەرەتایی خۆڕێکخستنی کۆمەڵگەیە. بەپێی زانیاریە مێژوویی و شوێنەوارناسیەکان. لەبەشی ڕابردووشدا باسمان لێوەکرد، یەکەم فۆرمی کۆمەڵایەتی مرۆڤ و کۆمەڵگە (قلان) ە. ئەم فۆرمە پێکهاتەیەک بووە لەکۆبونەوەی ژمارەیەک لەنێوان (٢٠-٣٠) کەسدا بووە. ئەو مرۆڤانە لەسەر بنەمای پەیوەندی خوێن یان پێویستی ژیان لە وێنەی خۆپاراستن و دابینکردنی ژیان، پێکەوە ژیاون. واتە مەرج نییە پەیوەندی تاکەکانی ئەم کۆمەڵە و فۆرمە تەنیا و تەنیا پەیوەندی خزمایەتی و خوێن بێت، بەڵام پەیوەندی (خوێن) یش یەکێکە لە هۆکارەکانی پێکەوە بوون، بەڵام ئەم پەیوەندییە هەستی پێنەکراوە و نەکەوتۆتە پێش پەیوەندییە ژیانی و کۆمەڵایەتیەکەوە، چونکە مرۆڤەکان لەو سەردەمەدا نەگەیشتونەتە ئەو ئاستەی کە ڕۆڵی پیاو لە منداڵبووندا بزانن و باوکی منداڵ دیار نەبووە و ئەوەی کە دیاربووە تەنیا دایکی منداڵ بووە، ئەوەش وەکو

سروشتێکی تایبەت بەژن بینراوە و نەکراوەتە هۆی پەیوەندی تایبەت یاخود جیاکاری. هەرئەمەش یەکێک بووە لە هۆکارەکانی پیرۆزی و گرنگ بینینی ژن. بەواتایەکی تر لەم کۆمەڵەدا پەیوەندی مرۆڤەکان پێکەوە پەیوەندییەکی سروشتی و لەسەر بنەمای پێویستی ژیانی بووە. ئەمەش دواتر بە هێڵکاری ڕوونکراوەتەوە.

لە هێڵکاریەکەدا ئەوە دەبینین کە پەیوەندی تاکەکانی کۆمەڵگە لەگەڵ یەکتریدا پەیوەندییەکی سروشتی و هاوسەنگە و هیچ پێوەرێک نەبووەتە هۆکاری لاسەنگکردنی پەیوەندییەکان. لەم ڕێگەیەوە هەرتاکێکی کۆمەڵگە گوزارە لەناسنامەی خۆی دەکات و کۆمەڵگەش شێوەی خۆی دیاری دەکات. لەسەردەمی نیۆلۆتیک و شۆڕشی کشتوکاڵیدا، بەتایبەتی لەسەرەتاکەیەوە، ئەوەی دەبینرێت ئەوەیە کە ژمارەی مرۆڤەکان زیاد دەبن و کۆمەڵەکان هەنگاو بەرەو بنارەکان دەنێن و شانبەشانی کشتوکاڵ، خانوو بۆخۆیان دروست دەکەن و شێوە سەرەتاییەکانی گوند دروست دەکەن. لەم قۆناخەدا زیادبوونی ژمارەی مرۆڤەکان و گەڕانی زیاتر و ئاشنابوونی قلانە نزیکەکان بەیەکتر بناخەی فۆرمێکی مەزنتر دادەڕێژێت کە لە ئەمڕۆی کوردەواری خۆماندا دەکرێت وەکو (تیرە) بەناوی بکەین. چۆن لە ئەمڕۆی کۆمەڵگەی ئێمەدا چەند خێزان بنەماڵەیەک پێکدێنن، چەند بنەماڵە تیرەیەک پێکدێنن، ئەوا ئەگەر قلان وەکو کۆبوونەوەی خێزانێکی گەورە یان بنەماڵەیەکی ئەمڕۆ سەیربکەین، ئەوا ئەو فۆرمەی لەنزیکبوونەوەی چەند قلانێک لە یەکتر دروست بووە یانْ لەزۆربوونی ژمارەی قلانێکەوە دروست بووە یان لە ئەنجامی هەردووکیاندا درووست بووە، دەتوانین ناوی بنێین (تیرە) ی سەرەتایی. ئەوەی لەپەیوەندی ئەم تیرانەشدا ڕۆڵی هەبووە، جارێکی تر پەیوەندیە ژیانیەکان بووە. لەگەڵ ئەمانەدا ڕۆڵی ژن زیاتربووە و پیرۆزی تێدا بینراوە، لەناو ئەم تیرە سەرەتایانەشدا تاکەکان و قلانەکان خاوەنی ناسنامەی خۆیان بوون و کۆمەڵگەش فۆرمێکی مەزنتر و فراوانتری بەخۆی بەخشیوە. لەگەڵ تێپەڕبونی کاتدا پێشەنگی تیرەکان وێنەی خوداوەندیشان وەرگرتووە، ئەمەیە لەگەڵ خۆیدا فەرهەنگی دایکە خوداوەندی هێناوە. ئەمەش لە هێڵکاریەکەدا ڕوونکراوەتەوە:

واتە لەنێوان تاکەکانی تیرە و قلانەکانی ناو تیرەدا پەیوەندیەکی هاوسەنگ

هەیە و کاری لەسەر دەکرێت. هاوکاتی ئەم پەرەسەندنە لەڕووی فۆرمی کۆمەڵایەتیەوە، ئابووری پەرەدەسەنێ و پیشەی جۆراوجۆر پەیدا دەبن، بەڵام پیشە و پیشەکەران بەتەواوی لە ناو پەیوەندیەکی هاوسەنگدان و جیاکاری لە سەر بنەمای پیشە لە کۆمەڵگەدا دروست ناکرێت. یاخود کار لەسەر بنەمای کاری ماڵ و کاری دەرەوە لە نێوان ژن و پیاودا دابەش نەکراوە و ئەویش دواتر بە هێڵکاری ڕوون کراوەتەوە.

ب – باوەڕمەندی لەکۆمەڵگەی کوردستاندا

باسمان لەوە کرد کە باوەڕمەندی یەکێکە لەو لایەنانەی ژیانی تاک و کۆمەڵگە کە بناخەکەی لەکۆمەڵگەی سروشتیدا دارێژراوە. لێرەدا گرنگە پێناسەیەکی ڕاستی باوەڕمەندی بکەین. باوەڕمەندی بریتیە لەلایەنێکی ڕووحی و میتافیزکی ژیان، بریتیە لەکۆی ئەو لایەنە مۆراڵیانەی کە مرۆڤ لەهەر قۆناخێکی ژیاندا پەنای بۆ دەبات و دەبێتە سەرچاوەی مۆراڵ و پڕکردنەوەی لایەنە ڕۆحیەکانی. واتە باوەڕ و باوەڕمەندی بەشێکی جیانەکراوەیە لە ژیان، بەڵام لەهەر سەردەم و قۆناخێکدا مەرج نیە هەمان شێوە و مەغزای هەبێت، بەڵکو لەهەر سەردەمێکدا بەپێی ئەو سەردەمە شێوە دەگرێت. هەندێک جار دەگوترێت باوەڕمەندی لەو لایەنەی ژیان و زهینەتی تاک و کۆمەڵگە دەکۆڵێتەوە یان گوزارە دەکات کە لە ئەنجامی نەبوونی توانای شیکردنەوەی دیاردەکانەوە پەیدادەبێت، یاخود لە ئەنجامی گرنگی دیاردەیەک بۆ ژیانی مرۆڤەوە پەیدادەبێت. ئەمە وا لە مرۆڤ دەکات لە ڕێگەی ئەو دیاردە یاخود بابەتەوە هەست بە ئاسودەیی بکات و لەکاتی تەنگانەدا پەنای بۆ ببات. بۆنمونە لەسەرەتای ژیانەوە مرۆڤ هەستی بە زیندویی شتومەکەکانی دەوروبەری کردووە و ئەمە لەئەمڕۆدا بە (ئانیمیزم) بەناو دەکرێت. ئەم باوەڕییە لەناو کۆمەڵگەی کوردیدا هەتا ئەمڕۆش بەردەوامی هەیە. لەگەڵ تێپەڕبونی کات و پەرەسەندنی ژیان و ئەزموندا دەبینین پیرۆزی دایک وەکو سەرچاوەی ژیان دەردەکەوێت و لە قۆناخی نیۆلۆتیکدا فەرهەنگی (خوداوەندی دایک) گەشە دەکات و ئەم فەرهەنگە هەتا ئێستا بەشێوەیەک لەلای بودایی و کۆنفۆشیۆسیەکان پارێزراوە. بەپێی سەرچاوە و زانیاریە شوێنەوارناسیەکان کیبەڵە یاخود قیبلە، نین هۆرساک یاخود نین خۆرساک

و ئاناهیتا نوێنەرایەتی خوداوەندە ژنیان کردووە لە کوردستان و چیاکانی زاگرۆسدا و هەر ئەمانەن دواتر لەسەردەمی شەڕی خوداوەندەکان و شەڕی پیاو و ژندا لەمیتۆلۆژیای سۆمەری، بابلی و ئاشوورییەکاندا ڕەنگیانداوەتەوە و ناوی لەوێنەی (ئینانا، عەشتار، تیامات) یان پێدراوە. لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە دەتوانین بڵێین مرۆڤایەتی لە کوردستاندا قۆناخەکانی سەرەتایی گەشەکردنی باوەڕی و ئایینی گوزەراندووە، قۆناخی یەکەمی ئەم باوەڕییەش ئانیمیزمە و قۆناخی دواتری کە لەخوداوەندبوونی ژن و دواتر تەوتەومدا خۆی ڕێکدەخات، لەلای ئاریانەکان کە پێشینانی کوردن بە میترابیزم دەناسرێت، واتە بەشوینکەوتوانی (میترا) ناسراون. لەلای ئاریانەکان (میترا) خوداوەندی ڕۆژ و ڕوناکی بووە، هەندێک دەڵێن خوداوەندی ئاگر و ڕوناکی بووە. هەربۆیە هەتا ئێستاش ئەوانەی نەیاری کوردن بە ئایینی کوردی کۆن دەڵێن ئاگرپەرست و ئەم دەستەواژەیە بۆ (فارسەکان) یش بەکاردێنن. ئەم خوداوەندە لەلای هیندییەکان دواتر وەکو (میهر) خۆی دەپارێزێت. لەلای ئاشوورییەکان وەکو (ئاسورا) ڕەنگدەداتەوە. لە زەردەشتییشدا وەکو»میهر« ڕەنگیداوەتەوە کە بەیەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەهورامەزدا دادەنرێت و بەخشندەیی و لێبوردەیی دەگەیەنێت. دەتوانین لێرەدا هەندێک لەبنەما و باوەڕییەکانی کۆمەڵگەی سروشتی کوردستان کە لە میترابیدا کۆ دەبێتەوە و هەتا ئەمڕۆ ڕەگو ڕیشەی ماوە بەمشێوەیە باسیان بکەین:

١. کۆمەڵگەی کوردستان باوەڕیان بەکۆمەڵێک پیرۆزی هەبووە و ئەو پیرۆزیانە وەکو خوداوەند بەناو دەکرێن و گرنگترین یاخود مەزنترین خوداوەندیان (میهر– میترا) یە و خوداوەندی (ڕۆژ، ڕوناکی یان ئاگرە) و هەموو خەسڵەتەکانی خودای تێدایە.

٢. میترابیەکان، میهر وەکو مەردێکی دلێر و ئازا دەبینن و چەکێکی تایبەتی هەیە کە بریتییە لە (ئێزدمیهر) و بەدەستیەوە دەگرێت. ئەم چەکە گورزێکە سەد تیخ و سەد گرێی هەیە.

٣. ژمارەی حەوت لە لای میترابیەکان پیرۆزییەکی گەورەی هەیە. چونکە پێیان وابووە کە جیهان لە حەوت ئاسمان، حەوت چینی زەوی، حەوت کۆمەڵی ئەستێرە، حەوت پایە و حەوت دەرگا و تاق لەپەرستگەدا پێکدێت. پلەی ئایینیشیان لەپەرستگەدا حەوت بووە، کە ئەمانەن؛ «قەلە ڕەشکە،

هاوسەر، سەرباز، شێر، ئاییندار، پەیکی خۆر، پیر».
٤. میترایی خۆر لەلایان پیرۆزە و دەیپەرستن، هاوکات میهرابە و پەرستگەی میترایی، ئاگر و ئاو بەپیرۆز دەزانن.
٥. میترایی دژی فرە ژنێن.
٦. میترایی دروشمیان ڕەوشتی بەرز و ئاکار باشیە.
٧. ئایین یان باوەڕی میترایی نهێنی خۆی دەپارێزێت و (موغ – ماگ) کە زانای ئایینین کاری پەرستن و پاڕانەوە جێبەجێ دەکەن، واتا ڕێ و ڕەسمی ئایینی کاری ماگەکانە.
٨. پلەی (پیر) لای میترایی دواپلەی ئایینیە.
٩. ڕەنگی ئاڵی ئاسۆی بەیانیان و دوای خۆرئاوابوون بە (ئێزد میهر) دەزانن.
١٠. هەنار میوەیەکی پیرۆز بووە لەلایان، مانگا ئاژەڵێکی پیرۆز بووە.
١١. (هۆما) شەرابی پیرۆزی میتراییەکان بووە و پێش ئەوەی قوربانی پیرۆز بکەن، ئەم شەرابەیان ڕژاندووە.
١٢. مار واتای ژیانی بەخشیوە لەلای میتراییەکان.
١٣. سیمورغ، باڵندەی پیرۆز بووە، دەگوترێت ئەو باڵندەیە کە میوەی حەرامی بەهەشتی نەخواردووە. کردوویانە بەسیمبۆل و خستویانەتە سەر داری پیرۆزی (موغ) ەکان و دەگوترێت (تاوسی مەلەک) ی ئێزدی گوزارە لەم باڵندەیە دەکات.

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە کۆمەڵگەی کوردستان خاوەنی باوەڕی تایبەت بەخۆی بووە و پێوەر و بنەماکانی ئەو باوەڕداریە لەئێستاشدا ڕەنگدانەوەیان لەناو هەست و نەست و زهنیەتی تاک و کۆمەڵگەی کوردستاندا هەیە.

بەشی چوارەم

کۆمەڵگەی کوردستان لە قۆناخی جیابوونەوەی چینایەتی و دروستبوونی دەوڵەتدا

وەکو پێشتر باسمان کرد، مرۆڤایەتی لە لانکەی کوردستاندا فێری گرۆگاڵ بوو، گەشەی کرد و هەنگاوی بەرەو ژیانێکی نوێ دەنا. ئەو بەرهەمە فکری، ژیانی و ئابورییانەی مرۆڤایەتی لەم جوگرافیایەدا خولقاندبووی، هاوکاتی ئەوە زیادبونی ژمارەی مرۆڤەکان و ئامرازەکانی ژیان و بەرهەمهێنان دەرفەتی ژیانێکی نوێیان دروست دەکرد. ئەگەر گونجاوبێت، دەتوانین بڵێین گەشەکردنی ژێرخانی ژیانی، فکری و ئابووری ببووە فاکتەرێکی کاریگەر بۆ فشارخستنە سەر سەرخانی سیاسی و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە. شانبەشانی ئەو فشارە ناوخۆییە، ئەم بارودۆخە کۆمەڵگەی کوردستانی ڕووبەڕووی بارودۆخێکی نوێ کردبووەوە. ئەو بارودۆخە چەند ئەگەرێکی خستبووە بەردەم کۆمەڵگەی کوردستانەوە. یان بە پشت بەستن بەبەها ژیانی و کۆمەڵایەتیەکانی خۆی وەرچەرخانێکی مەزن ئەنجام بدات و بەردەوامی بە پێشەنگایەتی خۆی بدات، ئەمەش پێویستی بە ڕێبەرایەتی و پێشەنگایەتیەکی بەهێز هەبوو کە باوەڕی بەخۆی و بە کۆمەڵگە و بە بەها کۆمەڵایەتیەکان هەبێت. یان لەسەر بنەمای زیادە بەرهەم و جیاکاری کۆمەڵایەتی وەرچەرخانێک دروست بکات و پێشەنگایەتی بۆ سیستمێکی نوێ بکات و ژیانێکی نوێ لەسەر بنەمای لاسەنگی کۆمەڵایەتی هاوشێوەی ئەوەی لە خوارووی میزۆپۆتامیا دروست بوو بونیاد بنێت، یاخود پێشەنگایەتی لەدەست بدات و لەنێوان دووانەی بەرخۆدان و پاشکۆیەتیدا گوزەران بکات.

ئەوەی لەمێژوودا دەیبینین، ئەوەیە کە کۆمەڵگەی کوردستان بژاری سێیەمی پەیڕەو کردووە. ئەم هەڵوێستەش هەتا ئێستا مۆرکی لەبەشێکی زۆری ژیانی کۆمەڵگەی کوردستان داوە. بێگومان خوێندنەوەیەکی بابەتی و دوور لە دەمارگیری نەژادی یان نکۆڵیکارانەی پێویستە. هەتا ئێستا بەشێکی زۆری کۆمەڵناس و مێژووناسەکان وەرچەرخانی کۆمەڵگەی سروشتی بۆ

کۆمەڵگەی دەوڵەت و چینایەتی بەهەنگاوێکی پێشکەوتووخوازانە لەقەڵەم دەدەن. لەم ڕوانگەشەوە سەیری مێژووی کۆمەڵگەکان دەکەن و چەندە فۆرمی دەوڵەت و دەسەڵات گەشەی کردبێت ئەوەندە کۆمەڵگە بە پێشکەوتوو لەقەڵەم دەدەن، بەپێچەوانەوە چەندە ئەو هەنگاوە نەنرابێت، یان لاواز نرابێت ئەوەندە کۆمەڵگەیان بە پاشکەوتوو داناوە. هەربۆیە زۆر بێ ڕەحمانە هێرش دەکەنە سەر کۆمەڵگەی سروشتی و بە بەربەرو هۆڤ یان دڕندە بەناوی دەکەن. کۆمەڵگەی کوردستانیش بەشێک لەم هێرش و هەڵسەنگاندنانەی بەرکەوتووە. هەنگاو نەنانی کۆمەڵگەی کوردستان بۆ کۆمەڵگەی چینایەتی و پلەداری وەکو کەموکورتیەکی سەرەکی دەبینن. لەم ڕوانگەوەیە نوسەرێکی ئەڵمان پەرتوکێکی لەسەر کوردوکوردستان نوسیوەو ناوی ناوە کوردە کێویەکان. بەڵام ئەگەر کۆمەڵگەو بەها مرۆییەکان بکەینە پێوەر، دەبێ وەها بیر نەکەینەوە، بەپێچەوانەوە دەبێت خۆشحاڵ بین کەکۆمەڵگەکەمان هەنگاوی بۆ سیستمیکی بەوشێوەیە نەناوە. بێگومان ئەمە بەو واتایە نیە کەکۆمەڵگەی کوردستان بژارێکی باشی دیاری کردووەو هەنگاوەکانی ڕاست بوون. دەکرێت بڵێین لەوەدا ڕاست بووە کەهەنگاوی بۆ کۆمەڵگەی دەوڵەت و پلەداری نەناوە، بەڵام لەوەدا هەڵەبووە کە نەیتوانیوە وەرچەرخانێکی دیموکراتیانە و پشت بەستوو بەهاوسەنگی ژینگە و کۆمەڵگە ئەنجام بدات. هەر ئەمانەش وایانکردووە پێشەنگایەتی لە دەست بدات و پەراوێز ببێت و لەمێژوودا بشاردرێتەوە، هێندەی بەرخودانەکەشی، چەمکی خۆبەدەستەوەدان و ناپاکی و بەکرێگیراوی و خیانەت لەناو کۆمەڵگەدا پەیدابێت. ئەمەش بابەتێکە کە هەڵوەستەی تایبەتی لەسەر دەکەم. بەهەرحاڵ کاتێک ڕوداوە مێژوویەکان تاوتوێ دەکەین دەبینین کۆمەڵگەی کوردستان وردەوردە پێدەنێتە ناو قۆناخێکی نوێوە، بەڵام سروشتی نابێت. ئەمەش چەند پرسیارێکمان لەلا دروست دەکات، ئایا کۆمەڵگەی کوردستان و باشووری میزۆپۆتامیا چۆن گەشەیان کرد؟ ئایا بۆچی دەوڵەت لە باشووری میزۆپۆتامیا دروستبوو؟ بۆچی لە کوردستان و باکووری میزۆپۆتامیا دروست نەبوو؟ ئایا کاریگەری کۆمەڵگەی باشووری میزۆپۆتامیا و دەوڵەت لەسەر کوردستان چی بوو؟ بەپێچەوانەوە کاریگەری کۆمەڵگەی کوردستان لەسەر باشووری میزۆپۆتامیا چی بوو؟

أ-گەشەکردنی کۆمەڵگە و پەیدابونی دەوڵەت لە باشووری میزۆپۆتامیا

تێڕوانینی جیاجیا هەیە لەسەر پێکهاتەی جیۆلۆجی باشووری میزۆپۆتامیا، (دی مۆرگان) شوێنەوارناسی فەرەنسی کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەسەر ئیلام و کەنداو لێکۆڵینەوەی ئەنجامداوە، دەڵێ: لەچاخی بەردینی کۆندا سنوری کەنداو لەسەر ڕووباری فورات لەهیت بووە و لەسەر ڕووباری دیجلە لەسامەڕا بووە. بەهۆی قوڕولیتەی هەردوو ڕووبارەکەوە لە ماوەی هەر (١٠٠) ساڵێکدا ئاوی کەنداو زیاتر لە (٢کم) پاشەکشەی کردووە و بەمشێوەیە لە هەزارەی چوارەمی پێش زایندا گەیشتۆتە سنوری ئور لەسەر ڕووباری فورات و میسان (کاراکس) لەسەر ڕووباری دیجلە و بەڵگەشی بۆ ئەمە ئەوەیە کە دەگوترێت ئەسکەندەر «کاراکس» ی لە دووری (٢،٥کم) لەسنوری کەنداوەوە دروستکردووە، بەڵام ئێستا ١٨٠کم دوورە لەکەنداوەوە، هەروەها دەگوترێت (ئور) لە سەردەمی خۆیدا بەندەری هەبووە. لیزا و فالکۆن کە دوو زانای جیۆلۆجی ترن و لە ساڵی ١٩٥٠ دا ئاماژەیان بۆ ئەوە کردووە کە تیۆری (مۆرگان) ڕاست نییە و (٥٠٠٠) ساڵە سنوری کەنداو نەگۆڕاوە. بەڵام پێش ئەو دیرۆکە، بەهۆی قورسی قوڕولیتەی ڕووبارەکانەوە، زەوی ڕۆچووە و ئاوی کەنداو هەڵکشاوە، بەڵام دواتر کشاوەتەوە جێگەی خۆی. ئەوەش وەکو لافاوی نوح بەناو دەکەن. (نوتزڵ[٧])ی شوێنەوارناسی ئەڵمانی دەڵێ: ساڵانی (١٤،٠٠٠- ١٣،٠٠٠) پ ز کۆتایی بە چاخی سەهۆڵبەندانی چوارەم هاتووە. ئەمەش وایکردووە ئاوی دەریا و زەریاکان جارێکی تر بەرز ببنەوە و هەڵکشێن بەرەو ژوور و زۆر جێگە کە پێشتر وشکانی بوون بەئاو داپۆشرێن. دەڵێت ئەو کاتە واتە لە (٥٠٠٠- ٣٠٠٠ پ.ز) ئاو هەتا ئور هاتووە، دواتر ئاو کشاوەتەوە جێگەی ئێستای و ئەمەش وەکو لافاوی نوح بەناو دەکات. بەهەر حاڵ هەموو تیۆرییەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە باشووری میزۆپۆتامیا هەتا هەزارەی پێنجەمی پێش زاین دەرفەتی ژیانێکی جێگیری سەقامگیری تێدانەبووە. زانستی شوێنەواریش ئەم ڕاستیەمان بۆ

٧- نوتزڵ دەڵێ لە چاخی سەهۆڵبەنداندا ئاوی زەریا و دەریاکان بۆ خوار(١٠٦)م لەئاستی ئێستای دابەزیوە، بەهۆی ئەوەی قوڵی کەنداو(١٠٠م)ە بەتاڵ بۆتەوە، بەڵام توانەوەی سەهۆڵەکان ئاستی ئاوی بەرز کردەوە، بەم شێوەیە پڕ بوەتەوە لە ئاو.

دەسەلمێنێ. ئەوەتا دەبینین کۆنترین شوێنەوارەکانی باشووری میزۆپۆتامیا تەمەنیان ناگاتە (٥٠٠٠پ.ز)، بەڵکو لەو مێژووە نوێترن. بەڵام شوێنەواری لەمانە بەتەمەنتر دەبینین لە ناوەڕاستی میزۆپۆتامیادا، بۆ نمونە؛ صەوان لە باشووری سامەڕا و لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە کە مێژووەکەی بۆ (٦٠٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە، حەسونە کە ٣٥کم دەکەوێتە باشووری موسڵەوە و لە ڕۆژئاوای دیجلە دایە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٥٨٠٠پ.ز) و سامەڕاش مێژووەکەی بۆ (٥٠٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە و تەل حەلەف (٤٩٠٠- ٤٣٠٠پ.ز). ئەمانە ئەوەمان نیشان دەدەن کە باشووری میزۆپۆتامیا خۆراکی خۆی لەناوەڕاست و باکووری میزۆپۆتامیا وەرگرتووە و گەشەی کردووە. واتە هەرچەندە لە باکووری میزۆپۆتامیا ئەزمونی ژیان و ئامرازەکانی ژیان و بەرهەمهێنان گەشەیان کردووە، بەڵام مرۆڤەکان لەشوێنی لە بارتر گەڕاون بۆ گەشەدان بەژیانیان. هەروەکو چۆن ئەشکەوت گوزارە لەشێوەی ژیانی کۆمەڵگە دەکات لەچاخی بەردینی کۆندا، گوندە سەرەتاییەکان گوزارە لەژیانی کۆمەڵگەی نیۆلۆتیک دەکەن. مرۆڤەکان لەجێگە و شێوازی نوێی ژیان دەگەڕان. لەباری و گونجاوی جوگرافیای میزۆپۆتامیای خواروو بۆ گەشەپێدانی بەرهەم و مەزنکردنی گوندەکان، دەرفەتی ژیانێکی نوێیان زیاتردەکرد. هاوکاتی ئەمانە ڕۆڵی ڕاهیبەکان لە ئافراندنی زهنیەتی نوێی کۆمەڵگە و خوداوەندی نوێی کۆمەڵگەدا ڕووی ئاڕاستەی گۆڕانکاری و نوێگەریەکەی بەرەو دەوڵەت و دەسەڵاتداری ئاڕاستە کرد. واتا لە باشووری میزۆپۆتامیا فۆرمی کۆمەڵگە و ژیان گۆڕانکاریەکی ڕیشەیی بەسەردا هات، بەڵام ئەم گۆڕانکاریە لەسەر بنەمای پێداویستیەکانی کۆمەڵگە نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای پێداویستی و بەرژەوەندی کۆمەڵێکی کەم ئەنجام درا، کە دەیانخواست دەست بەسەر ئیرادەی سیاسی و بەرهەمی کۆمەڵگەدا بگرن، ئیتر لێرە بەدواوە بەڕێوەبەر لەکۆمەڵگە دادەبڕێت و پەیوەندی کۆمەڵایەتی لەگەڵ کۆمەڵگەدا نامێنێت، بەڵکو لەسەر بنەمای دامودەزگا و سنوری جوگرافیا دەبێتە بەرپرس یان پادشا، جیاوازی چینایەتی و ڕەگەزی دروست دەبێت و مرۆڤەکان خۆیان دەکەنە ناوەندی گەردوون و ئیتر گەردوون وەکو دیاردەیەکی زیندو نابینرێت. هەر ئەمەیە ڕێبەر ئۆجالان بەلادانی کۆمەڵایەتی ناوی دەبات. ئیدی دەوڵەت هەوڵدەدات هەموو گروپ و تیرە

جیاوازەکان بخاتە ناو فۆرمەکەی خۆیەوە و بەشێوازی جیاجیا هەوڵدەدات، هەربۆیە بەدڕندانەترین شێواز هێرش دەکاتە سەر کۆمەڵگە سروشتیەکان و هێرشەکانی خۆی وەکو بابەتێکی پێشکەوتوخوازی و بەرخۆدانی تیرە و خێڵەکان وەکو دیاردە و بابەتێکی پاشکەوتوخوازی بەناو دەکات. ئەم ڕەوش و هەڵوێستە هەتا ئەمڕۆ بەردەوامی هەیە. دەتوانین بڵێین ئیدی کۆمەڵگەی باشووری میزۆپۆتامیا دەبێتە کۆمەڵگەیەک کە خاوەنی دوو فۆرمە، یەکەم فۆرمی کۆمەڵگەیە کە تیرە و هۆزەکانە، دووەم فۆرمی دەوڵەتە، دەوڵەتی خانەدان و پادشا خوداکانە. بەڵام فۆرمی دەوڵەت فۆرمی باڵادەست بووە و هەمیشە لە هەوڵی تواندنەوەی فۆرمی کۆمەڵگەدا بووە، فۆرمی کۆمەڵگەش لەبەرخۆدان و بەرەنگاربوونەوەدا بووە و خواستویەتی خۆی بپارێزێت و جاربەجار هێرشی کردۆتە سەر ناوەندەکانی دەوڵەت، چونکە وەکو هەڕەشە بینویەتی بۆسەرخۆی. دەتوانین لێرەدا بە هێڵکاری ئەم گۆڕانکاریە نیشان بدەین:

لەکۆمەڵگای سروشتیدا	لەکۆمەڵگای دەوڵەت دا
١-ژیان یەك فۆرمی هەیە و ئەویش لەسەر هاوسەنگی دروست بووە تەنیا فۆرمی کۆمەڵگایە	١-ژیان دوو فۆرمی هەیە، ئەوانیش فۆرمی کۆمەڵگا کە لاواز دەبێت و فۆرمی دەوڵەتیش کە لە سەر بنەمای لاسەنگی ژینگەیی، رەگەزی و چینایەتی دروست بووە
٢-هێلکاری لە رووی ژینگەوە	٢-هێلکاری لە روو ژینگەوە
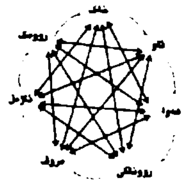	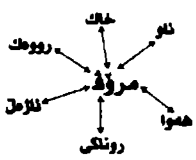

لەکۆمەڵگای سروشتیدا	لەکۆمەڵگای دەوڵەت دا
٣- هێلکاری لە رووی رەگەزییەوە	٣- هێلکاری لە رووی رەگەزییەوە
	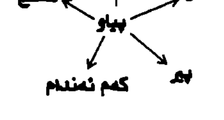

لەکۆمەڵگای سروشتیدا	لەکۆمەڵگای دەوڵەت دا
٤-هێلکاری لە رووی دابەشکردنی کارو پیشە وە	٤-هێلکاری لە رووی دابەشکردنی کارو پیشە وە
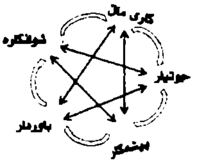	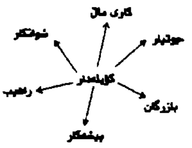 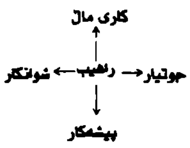

لێرەوە دەبینین کە لەکۆمەڵگەی پلەداری و دەوڵەتدا مرۆڤ خۆی لەژینگە دابڕیوە و خۆی کردۆتە ناوەندی ژینگە و لە هەوڵی کۆنترۆڵکردنی پەیوەندی نێوان هەموو پێکهاتەکانی گەردوون دایە و لەسەر بنەمای زیندوویی ژینگە و گەردوون نا، بەڵکو لەسەر ئەو بنەمایەی کە گەردوون بۆ خزمەتی مرۆڤ دروستبووە هەڵسوکەوتی لەگەڵدا دەکات. لەڕووی ڕەگەزی و پێکهاتە کۆمەلایەتیەکانیشەوە سەیربکەین، دەبینین لەکۆمەڵگەی دەوڵەتدا پیاو لەسەر بنەمای خۆ کردنە ناوەند، پەیوەندی خۆی و ژن و پێکهاتەکانی تر ڕێک دەخاتەوە و ئیتر ژن و پیاو دوو پێکهاتەی یەکتر تەواوکەر نین، بەڵکو پیاو ناوەندی هەموو ژیانە و ژن و پێکهاتەکانی تر لاوەکین، لەسەر بنەمای دابەشکردنی کار و پیشەش سەیری کۆمەڵگە بکەین، وەکو لە هێڵکاری خاڵی چوارەمدا دیارە، لە کۆمەڵگەی سروشتیدا، پەیوەندی هاوسەنگ لە نێوان کار و پیشەکاندا هەیە، بەلام لە کۆمەڵگەی دەوڵەتدا لاسەنگی دروست دەکرێت و هەر قۆناخێک خاوەن پیشەیەک هەوڵ دەدات خۆی بکاتە ناوەند و ژیان لەسەر بنەمای بەرژەوەندیەکانی خۆی ڕێکبخاتەوە و ئەو گۆڕانکاریانەشی کە لەدەسەلاتەکاندا ڕوو دەدات، تەنیا ئەم لایەنەیە، نەک جەوهەری لاسەنگیەکان.

ب-هۆکاری درووست نەبوونی دەوڵەت لە کوردستاندا و ئەڵتەرناتیڤی کۆمەڵگەی کوردستان

زۆربەی ئارکۆلۆژەکان و دیرۆکزانەکان گەیشتونەتە ئەو قەناعەتەی کە مرۆڤایەتی لە کوردستاندا دوو شۆڕشی مەزنی ئەنجامداوە، کە شۆڕشی کۆمەڵگەبوون و شۆڕشی کشتوکاڵ یاخود نیۆلۆتیکە. بەمشێوەیەش لەسەرەتای کۆمەڵگەبوونەوە کە زۆربەی زانایان دەیگێڕنەوە بۆ (٢٥٠-٢٠٠) هەزار ساڵ پێش ئێستا و هەتا نزیکەی (٤٠٠٠- ٣٠٠٠) پ.ز، واتە

(٦٠٠٠- ٥٠٠٠) پێش ئێستا پێشەنگایەتی بۆ کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی کردووە و لێرەوە کەلەپوور و بەرهەم و داهێنانەکانی مرۆڤ سەریانهەڵداوە و بڵاوبوونەتەوە. بەڵام لە (٦٠٠٠) ساڵ پێش ئێستاوە وردە وردە پێشەنگایەتی لە دەستدەدات و پێشەنگایەتی دەکەوێتە دەستی باشووری میزۆپۆتامیاوە. لەماوەی (٦٠٠٠-٥٠٠٠) ساڵ پێش ئێستادا دامەزراوەی دەوڵەت لە باشوری میزۆپۆتامیا جێگیردەبێت. ئیتر دەوڵەت و ئەو جوگرافیایە خواستیان لە جێگەی پێشەنگایەتی، حوکمی مرۆڤایەتی و جیهان بکەن. پرسیار لێرەدا ئەوەیە، کە ئایا بۆچی دەوڵەت لە کوردستاندا دروست نەبوو، ئایا گومان هەیە لەوەی کە کوردستان و میزۆپۆتامیای ژووروو لانکەی مرۆڤایەتی و شۆڕشەکانی کۆمەڵگەی سەرەتایی بن؟ ئایا وەکو هەندێک باسی دەکەن جوگرافیای کوردستان بەرتەسک بوو، دەرفەتی دروستکردنی شاری تێدا نەبوو؟ ئایا لە کوردستاندا ئەوەندە بەرهەم زیاد نەبوو کە بتوانێت بناغەی دەوڵەت دروست بکات؟ بۆچی ئەم پرسیارانە دەکەم، چونکە بەشێکی زاناکان دەڵێن لە باشووری میزپۆتامیادا بەرهەمی زۆر کەڵەکەبوو، ژمارەی مرۆڤەکان زۆر زیادیان کرد، ئەمەش کۆمەڵگەی ناچارکرد کە بەرەو سیستمێکی تر هەنگاو بنێن و ئەو سیستمەش دروستکردنی شار و دەوڵەت بوو. واتە وەکو لەبەشی پێشووتردا باسمان کرد، دروستکردنی کۆمەڵێک لاسەنگی بوو لە پێناوی چارەسەریدا.

ئەگەر سەیری ئەمڕۆی کوردستان بکەین، کە کەش و هەوای زۆر لە (٦٠٠٠-٥٠٠٠) ساڵ پێش ئێستا گەرمتر و وشکترە و نالەبارترە بۆ کشتوکاڵ و چاندن و نیشتەجێبوون، بەڵام دەبینین چەندین (شار) لە کوردستاندا هەیە کە ژمارەی دانیشتوانەکەی ملیۆنێکی تێپەڕ کردووە. هەتا گوندەکانی کوردستان تێک نەدرابوون، بەشی شارەکانیش بەرهەمیان دەهێنا و لە ئێستاشدا ئەگەر گرنگی بەئاودێری بدرێت لە کوردستاندا، ئەوا بەرهەمی چاندن و کشتوکاڵی کوردستان بەشی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەکات، جا دەبێت لەو سەردەمەدا چەندە توانای هەبووبێت؟! جوگرافیای کوردستانیش بەشی ئەوەی کردووە کە شاری گەورەی تێدا دروست بکرێت، چونکە لە سەردەمە کۆنەکانیشدا هیچ شارێک لەسەرەتاوە ژمارەی نەچۆتە سەدان هەزار، واتە ئەگەر کێشە بەرهەمی زیادە و هەبوونی جێگە بۆ دروستکردنی شار و

ئەزموون بێت، ئەمانە لە کوردستانیشدا هەبوون، دەتوانین هەبوونی بەرهەمی زیادە و زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان وەکو دوو هۆکار بۆ دروستکردنی ژینگەی مەزنتر و سیسمی نوێی ژیان بەناو بکەین، ئەم دوو هۆکارەش لە کوردستانیش و لە باکووری میزۆپۆتامیاش لەئاستی جیاوازدا بوونیان هەیە، بەڵام ئەو دوو هۆکارە نەبوونەتە هۆکاری سەرەکی دروستبوونی دەوڵەت و شار. لێرەدا گرنگە کە باسی شار و دەوڵەت دەکەین، وەکو گەورەبوونی ژینگە نا، بەڵکو وەکو فەرهەنگ و سیستمی ژیان و بەڕێوەبەرێتی سەیری بکەین، هەربۆیە گرنگە لێرەدا بەکورتیش بێت بەراوردێک لەنێوان مۆدیلی ژیانی گوند و ژیانی شاردا بکەین:

١- لەبیناسازی گونددا زۆر گرنگی بەحەوشە و شورا (دیواری بەرز) ی مەزن نەدراوە، ئەم مۆدیلە هەتا ساڵانێکی کەم پێش ئێستا و پێش خاپورکردنی زۆربەی گوندەکانی کوردستان، لە زۆربەی کوردستاندا دەبیندران، بەڵام ئێستا لەگوندەکانیشدا گرنگی بە حەوشە و شورا و دەرگای قایم دەدەن کە ئەمە سیستمی خانوبەرە و بیناسازی شارە. لێرە قسەمان لەسەر ڕێکوپێکی خانووبەرە نیە، قسەمان لەسەر هۆکاری ئەو شێوازە دروستکردنەیە. پرسەکە ئەوەیە کە ئایا بۆچی لەگونددا خانووەکان دەرگای قایم و دیواری بەرزیان نەبووە، بۆچی لە شارەکاندا پەنا براوەتە بەر ئەو شێوە بیناسازیە؟ ئەوەی دەردەکەوێت ئەوەیە کە لەگونددا بەهۆی ئەوەی کۆمەڵگە زۆربەی یەکتری دەناسن و باوەڕیان بەیەکتر هەبووە و ژیانی هەرەوەزی لەنێوانیاندا هەبووە، پێوستیان بەوە نەبینیوە کە ئەوەندە شتی خۆیان قایم بکەن و بیشارنەوە، بەڵام لەشاردا بەهۆی کەمی یەکتر ناسینەوە، متمانە بەیەکتری و متمانە بەدەرەوەش کەم بووە، ئەوەش بووەتە هۆی ئەوەی دەرگای توندوتۆڵ و حەوشەی گەورە بۆ خانوەکانیان بکەن و شوراش بەدەوری شاردا دروست بکەن. واتە باری کۆمەڵایەتی و دەروونی جەماوەر کاریگەری لەسەر شێوازی بیناسازی هەبووە. ئێمە ئەگەر بارودۆخی شارەکانی کوردستان لە ساڵانی (٥٠- ٦٠) ی سەدەی ڕابردوو بێنینەوە بیری خۆمان، دەبینین کە زۆربەی شارەکانی کوردستان تایبەتمەندی گوندبونیان لە پێشتربووە، خەڵک باوەڕی بەیەک هەبووە، دەرگای خۆی لە بەرانبەر دراوسێی قایم نەکردووە. بەڵام بەداخەوە لە ئەمڕۆدا ژیانی گوندەکانیشمان بەشێکی زۆری مۆرکی مۆدیلی

شاری وەرگرتوە. واتا دەکرێت نشینگەی گەورەتر لەو گوندە سەرەتایانەش دروست بکرێت و شێوازی خانوبەرە باشتر بکرێت، [نمونەی (تەلحەلەف) مان لە ڕۆژئاوای کوردستان هەیە. کە گوندێکی مەزن بووە و مۆدێلی شاری وەرنەگرتووە] بەڵام تایبەتمەندیە کۆمەڵایەتیەکانی ژیانی گوند و کۆمەڵگەی سروشتی تێدا پارێزراو بووە. دیارە لەبەرئەوەی تایبەتمەندی کۆمەڵایەتی لە کوردستاندا ڕەگو ڕیشەی زیاترە و ڕۆچۆتە خوارەوە، لەبەرئەوە گوندە گەورەکانی کوردستان وەرنەچەرخاون بۆشار.

٢. لە بەرئەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی لەگوندا هەرەوەز و هاوبەش بووە، کڕین و فرۆشتن بەبەرهەمەکانەوە نەکراوە، ئەم کارە وەکو شەرم و شورەیی بیندراوە، لەبەرئەوە دوکان و بازاڕ وەکو کارێکی لەڕێگەلادان سەیرکراوە و بەکارێکی باش نەبیندراوە. هەروەها بەهۆی توندوتۆڵی پەیوەندی کۆمەڵایەتیەوە، لەگونددا کەس بەبێ جێگە نەدەمایەوە، هەرکەسێکی نامۆش بهاتایەتە گوندەوە لە ماڵاندا دەحەوێندرایەوە، بەڵام لە شاردا دوکان و بازاڕ کارێکی ئاساییە. کەسیش ئامادە نیە خەڵکی نامۆ بحەوێنێتەوە و لەبەرئەمە کاروانسەرا و ئوتێل دروست دەکەن. لەم بوارانەشەوە سەیری بکەین. هەتا (٥٠-٦٠) ساڵ پێش ئێستا لە زۆر ناوچەی کوردستان شت گۆڕینەوە باوبوە و فرۆشتن زۆرکەم بووە و لە شارەکانی کوردستانیشدا دوکان و بازاڕیش کەمبوون و ئوتێل نەبووە یان زۆرکەم بووە و خەڵک خاوەنداری لەکەسانی نامۆ و نەشارەزا کردووە. بەڵام ئەمڕۆ ئەم بوارەش لاوازبووە. دیارە ئەم لایانەش هۆکارێکی تربووە هەتا کۆمەڵگەی کوردستان بنەما و کۆڵەکەکانی مۆدیلی شار و دەوڵەتی پێ پەسند نەبێت و پەنای بۆ نەبات.

٣. بەهۆی باڵادەستی باوەڕی ئانیمیست و کاریگەری کولتوری دایک لەکۆمەڵگەی کوردستاندا، مرۆڤەکان بەشێوەی سروشتی سەیری پەیوەندی خۆیان و سروشت و خوداوەندیان کردووە، هەربۆیە مرۆڤەکان بە پێویستیان نەبینیوە کە هیچ کەسێک یان دامەزراوەیەک ببێتە ئاڵقەی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و خوداوەند و باوەڕیەکەی. هەربۆیە دەبینین لە کۆمەڵگەی سروشتیدا کە بناخەکەی لە کوردستان دایە، زەمینەی دروستبونی ڕاهیب و زیگۆرات (پەرستگەی گشتی) کەم بووە و ئەوەش وایکردووە ڕاهیب و زیگۆرات لە میزۆپۆتامیای خواروو پەیدا ببن و ببنە داینەمۆی دروستکردنی زهنیەت و

یۆتۆپیای ژیانی نوێ و مۆدیلی خۆیان دروست بکەن. ئەم دیاردەیە هەتا ئێستاش لەبەشێک لە گوندەکانی کوردستاندا، ئەوانەی کە عەلەوی، ئێزدی و یارسانن پەسند ناکرێت و خەڵکی گوند لەناو ماڵی خۆیاندا جەم و کۆبونەوەی ئایینی دروست دەکەن. کاتێک لەم ڕوانگەیەوە لە مێژووی (٥٠٠٠) ساڵی مۆدیلە جیاجیاکانی دەوڵەت و ژیانی شار ورد بینەوە، هەست بەوە دەکەین کە کۆمەڵگەی کوردستان لەبەرچی پەنای بۆئەو بژادەیە نەبردووە. کۆمەڵگەی کوردستان ئەو بژاردەیەی بەلادان و دوورکەوتنەوە لە پیرۆزیەکانی کۆمەڵگە بینیوە. لە بەرانبەر ئەمەدا هەوڵیداوە مۆدیلی خۆی دروست بکات. ئەمەش لە بەشی داهاتودا باس دەکەین.

ج-ململانێی شارستانیەتی دەوڵەت و کۆمەڵگەی سروشتی لە کوردستاندا و کاریگەریەکانی لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان

گەشەکردنی کۆمەڵگەی کوردستان لەناوخۆدا و قوتبوونەوەی سیستمێکی نوێی ژیان لەتەنیشتیدا و هێرشە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکانی بۆسەر کۆمەڵگەی کوردستان، دوو فاکتەری سەرەکی و فشار دروستکەر بوون بۆ سەر کۆمەڵگەی کوردستان، زۆربوونی فشارەکان، گۆڕانگاری دەکردە ناچاری. ئەزمون و گەشەکردنی بیر و هۆشیاری، ئابوری و بەرهەم و زۆربوونی دانیشتوان لە ناوخۆدا بزاڤی بەئاڕاستەی گۆڕانکاریدا دروست دەکرد، پەیوەندی کۆمەڵگەی کوردستان و دەوروبەری و ئەو سیستمانەی لە باشووری میزۆپۆتامیا دروست ببوون کاریگەری ناڕاستەوخۆیان لەسەر تاکەکانی کۆمەڵگە دروست دەکرد و سەرنجی ڕادەکێشان، ئەرێنی بێت یان نەرێنی. لەگەڵ ئەمانەدا هێرشەکانی ئەو دەوڵەتانە بۆسەر کوردستان فشارێکی تری دروست دەکرد. زۆربەی کۆمەڵگەی کوردستان گۆڕانکاریان وەکو پێویستیەک دەبینی. بەلام مۆدیلی باشووری میزۆپۆتامیایان بەچارەسەر نەدەبینی. بەلام کەسانێکیش هەبوون تامەزرۆی ئەو ژیانە دەبوون و پێی کاریگەر دەبوون. لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا دیاردەی بەو ڕەنگە دەبینین. ئەوەتا بەشێکی کۆمەڵگەی ئێمە کەوتونەتە ژێر کاریگەری کۆمەڵگەی ڕۆژئاواوە و بەشێکیشی ڕووبەڕووی دەبێتەوە. لەم ململانێ و بێنە و بەردەدا، هەم کۆمەڵگەی کوردستان دەیخواست مۆرکی خۆی لە سیستمی

نوێی باشووری میزۆپۆتامیا بدات. هەم سیستمی باشووری میزۆپۆتامیا هەوڵیدەدا کۆمەڵگەی کوردستان وەک خۆی لێبکات. بێگومان چاند و پێوانەکانی کۆمەڵگەی سروشتی و فۆرمی کۆمەڵگە لە سیستمی باشووری میزۆپۆتامیادا ڕەنگدانەوەی دیار و ئاشکرایە و دەکرێت لەبەشەکانی تردا و بەپێی پێویست ئاماژەیان پێ بکەین. ئەوەی لێرەدا جێگەی مەبەستمانە، کۆمەڵگەی کوردستانە. بۆ ئەمەش ئەڵتەرناتیف و کاریگەریەکانی ململانێکە لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان، لەچەند خاڵێکدا کورت دەکەینەوە:

١. لەڕووی فۆرمی کۆمەڵایەتیەوە، لەبەر توندوتۆڵی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان، زەمینەی چینایەتی لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا کەم بوو. یان دەتوانین بڵێین نزیک بوو لەنەبوونەوە، لەبەرئەمە کۆمەڵگەی کوردستان ئامادە نەبوو هەنگاو بەرەو خانەدانی و کۆیلەداری بنێت. زۆربونی ژمارەی مرۆڤەکان و زیادبوونی پەیوەندی ژیانی بنەماڵە و تیرە جیاوازەکان لەگەڵ یەکتریدا زەمینەی فۆرمێکی کۆمەڵایەتی و ژیانی نوێی دروستکرد کە لەئەمڕۆی کوردستانیشدا بە خێڵ دەناسرێت و لەکۆمەڵگەی عەرەبیشدا بە (عەشیرەت) دەناسرێت. دواتریش یەکێتی و هاوپەیمانی لە نێوان خێڵەکاندا دروست دەبوون لەسەر بنەمای پێویستی ژیانی و ئاسایشی (مەرج نەبوو کە پەیوەندی نێوان تاکەکانی خێڵێک پەیوەندی خوێن بێت، ئەمە بۆ هاوپەیمانەکانیش هەروەها بوو). بەو هاوپەیمانیەش دەگوترێت ئێل (یان هەندێک دەڵێن هۆز) و لە عەرەبیشدا بە قەبیلە دەناسرێت. واتە فۆرمی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردستان و بەشێکی تر لەکۆمەڵگەکان لەتیرەوە هەنگاوی نا بۆ خێڵ و لەوێشەوە بۆ (ئێل) هۆز. واتە لەکاتێکدا لە باشووری میزۆپۆتامیا دەوڵەتی خانەدان لە هەڵکشاندابوو، لە کوردستان و ئەو ناوچانەی تایبەتمەندی سروشتیان لە پێشبوو، فۆرمی خێڵ و هۆز (عەشیرەت و قەبیلە) فۆرمی کۆمەڵگە و ئیرادەی سیاسی بوو. ئەم فۆرمەی کۆمەڵگەی کوردستان بە تێپەڕبونی کات و هەتا گەیشتۆتە ئەمڕۆ گۆڕانکاری زۆری بەسەردا هاتووە، واتا ئەو فۆرمەی ئەمڕۆ بەناوی خێڵ و هۆزەوە هەیە، هەموو تایبەتمەندیەکانیان هاوشێوەی خێڵ و هۆزەکانی سەرەتا نین. گومانی تێدانیە ئەو خێڵ و هۆزانەی سەرەتاش خاوەن هەمان تایبەتمەندی قلان و تیرە سەرەتایەکانی سەردەمی نیۆلۆتیک نەبوون. ئەوەی لەئەنجامی

لێکۆڵینەوە مێژووییەکانەوە دەستمان دەکەوێت، ئەوەیە کە لە خێڵ و هۆزی کوردستانیشدا ڕۆڵی پیاو دەردەکەوێتە پێش، بەڵام ژنیش بەتەواوی بێ ڕۆڵ ناکرێت. پەیوەندی سەرۆکی خێڵ و ئەندامانی خێڵ، یان سەرۆکی هۆز و هاوپەیمانەکانی لەسەر بنەمای خزمایەتی نیە، بەڵام لەسەر بنەمای کۆیلایەتیش نیە، بەڵکو لێهاتوویی کەسەکە ڕۆڵی هەیە لەدیاریکردنی سەرۆکی هۆزدا. لەسەرەتاشەوە سەرۆکایەتی خێڵ و هۆزەکان بەمیرات نەبوون، بەڵکو بەدیاری کردن بووە. تاکەکانی خێڵ پەیوەندی کۆمەڵایەتی و مەعنەویان لەگەڵ یەکتردا هەیە و لەهەر جێگەیەک بونایە خۆیان بەئەندامی خێڵی خۆیان دەزانی و خۆیان بە بەرپرسیار دەبینی لە بەرانبەر جێبەجێکردنی چاند و پێوانەکاندا. تیرە و خێڵ لە ناو هۆزدا ئۆتۆنۆمی خۆیان هەیە و لەکاروباری ناوخۆیاندا سەربەخۆن و بەرانبەر (هۆز) یش خۆیان بە بەرپرس دەبینن. سەرۆکی خێڵ و هۆزیش ڕۆڵێکی مەعنەویان هەیە و لەڕێگەی کاریگەریی مەعنەوی و ئیقناعەوە سەرۆکایەتی دەکەن، نەک لەسەر بنەمای هێز و تۆقاندن. نمونەی ئەم جۆرە خێڵ و هۆزانە هەتا ئەمڕۆش لە کوردستاندا بونیان هەیە. بۆ نمونە بەشێکی خێڵەکانی کوردستان ڕیش سپیان هەیە و دوای کۆچی دوایی ڕیش سپیەکەیان، کەسە دیارەکانیان کۆدەبنەوە و کەسێکی تر دیاری دەکەن بۆجێگەکەی. بەڵام هەندێک خێڵ و هۆز هەن ئاغایان هەیە و سەرۆکی خێڵ بەمیرات دەمێنێتەوە، ئەوە ئەو خێڵ و هۆزانەن کە زیاتر کاریگەربوون بەسیستمی دەسەڵات و دەوڵەتی خانەدان. یاخود دەبینین هەندیک خێڵ، ژن سەرۆکایەتیان کردوون لە وێنەی (قەدەم خێر)، خانزادی میری سۆران و قەرەفاتم، بەڵام هەندێک عەشیرەت (خێڵ) ئەوە بەشورەیی دەزانن. دیارە ئەمەش بۆهەمان هۆکار دەگەڕێتەوە.

خاڵێکی تر گرنگە لێرەدا باسی بکەین ئەوەیە کە فۆرمی خێڵ و هۆز لەو سەردەمەدا وەکو ئەڵتەرناتیفی فۆرمی دەوڵەت بووە و هەمیشە خۆی لە دەوڵەت پێ باشتر بووە و نزیکبوونەوەی لە دەوڵەت وەکو کەمبوونەوەی ئازادیەکانی بینیوە. بەڵام لەئەمڕۆدا زۆربەی خێڵەکان ئەم تایبەتمەندیەیان ونکردووە و بوونەتە خاڵی لاوازی کۆمەڵگە و لە ڕێگەی خێڵەوە دەوڵەت تاکەکان دەستەمۆ دەکات. ئەوەش بەتێپەڕبوونی کات و لاوازبونی خێڵ لەبەرانبەر دەوڵەتدا پەیدا بووە. بەگشتی دەتوانین بڵێین کۆمەڵگەی کوردستان

فۆرمێکی نوێی خولقاند و ئەو فۆرمەی پۆشی و هەتا ئێستاش بەشێوەیەک لە شێوەکان دەیپارێزێت.

٢. لەڕووی باوەڕیەوە وەکو پێشتر باسمانکرد کۆمەڵگەی کوردستان وەکو بەشێک لەکۆمەڵگەی (ئاریایی) لەسەر باوەڕی ئێزدانی (میترایی) بوو، کە باوەڕییەکی سروشتی و ئانیمیستە. ململانێی باوەڕی سروشتی یان ئانیمیزمی کۆمەڵگەی کوردستان و ئایینی ڕاهیبەکانی باشووری میزۆپۆتامیا، گۆڕانگاریی لەشێوازی پەرستن و ناوەڕۆکی باوەڕی میتراییەکاندا دروستکرد. کۆمەڵگەی کوردستان نەیدەخواست بچێتە سەر ئایینی ڕاهیبەکان، لەبەرانبەر ئەمەدا ئانیمیستی و میترایزم بەتەواوی وەڵامی ئەو قۆناخەیان نەدەدایە، لەبەر ئەمە پێشەنگ و پیرەکانی میتراییەکان کە بە (موغ ماگ) دەناسران، هەوڵیاندا شێوەی نوێ ببەخشنە باوەڕیەکەیان و فۆرمی نوێی بۆ بدۆزنەوە، هەتا بتوانن هەم ئایین و باوەڕیی خۆیان پەرە پێبدەن، هەم لەبەرانبەر چەمک و باوەڕی ڕاهیبەکاندا خۆیان بپارێزن. ئەمەش دەکرێت وەکو دوو قۆناخ سەیری بکەین. قۆناخی یەکەم کە موغەکان ڕۆڵی سەرەکیان تێدا بینی، قۆناخی دووەم کە زەردەشتەکان ڕۆڵی سەرەکیان تێدا بینی.

قۆناخی یەکەم: لەم قۆناخەدا کە لەنێوان ساڵانی (٤٠٠٠- ٢٠٠٠) پ.ز بەردەوام بوو، موغەکان چەمکی (کاست) یان بەبنەما گرت، کە بریتیە لە دابەشکردنی کۆمەڵگە لەسەر بنەمای پلەی ئایینی و بەو شێوەیە پیرۆزییەکیان دایە خۆیان و ڕۆڵی خۆیان لە پەرستن و پەیوەندی بەستن بەخوداوە بەرز کردەوە. کارەکەیان گەیاندە ئەوەی کە تەنیا موغەکان دەتوانن هۆرە و سروتی ئایینی و پاڕانەوە ئەنجام بدەن و هەر هاوڵاتییەکی تر پێویستیان بەموغەکان دەبوو بۆ ئەنجامدانی ئەو ڕێوڕەسمانە. کۆمەڵگەشیان بەسەر حەوت پلەی ئایینیدا دابەشکرد، وەکو پێشتر باسمان کرد: قەلە ڕەشکە، هاوسەر، سەرباز، شێر، ئاییندار، پەیکی خۆر، پیر، ئەم بەشانەی کۆمەڵگە هەریەکە و ڕۆڵێکی هەیە و هیچ بەشێک دەست لەکاری بەشێکی تر وەرنادات و پرۆسەی هاوسەرگیریش لە نێوان دوو بەشدا ئەنجام نادرێت. لەگەڵ دەرەوەشدا پرۆسەی هاوسەرگیری ئەنجام نادەن. ئەم چەمکە دواتر لەناو ئایینە ئارياييەکاندا ڕەنگیدایەوە، ئەوەتا لە ئایینەکانی هیندستان لەوێنەی هیندۆسی، بودایی، سیخی، جینی و لەئایینەکانی یارسانی، ئێزدی و عەلەویدا

ڕەنگدانەوەی هەیە. دیارە لەم قۆناخەدا و بەم میتۆدە موغەکان توانیان بەشێک لەبەهاکانی کۆمەڵگەکەیان بپارێزن و خۆیان ڕادەستی ئایینی ڕاهیبەکان نەکەن، بەڵام بەتێپەڕبوونی کات ئەم میتۆدەش کاریگەریی نەما و دەرهاویشتەی نەرێنی لە کوردستاندا زیادی کرد، ماگەکان دەبوونە چینێکی سەردەستی ئایینی و پێگەی مەعنەوی خۆیان ون دەکرد و تاکەکانی کۆمەڵگەش بەدوای پڕکردنەوەی بۆشاییە ڕوحیەکانیاندا دەگەڕان و ئەمەش وایدەکرد کەبەشێکیان ڕووبکەنە ئایین و باوەڕییەکانی دەرەوە. بەشێکیشیان بەدوای چارەسەری تردا بگەڕێن. ئەمەش بووە سەرەتای قۆتاخێکی نوێ لەڕووی باوەڕییەوە.

قۆناخی دووەم: ئەم قۆناخە بە قۆناخی زەردەشتیەکان دەناسرێت کە دەکەوێتە نێوان سالآنی (٢٠٠٠-٦٠٠) پ.ز. دیارە زەردەشت بە واتای ئەو کەسەی کە لەگەڵ خۆیدا فەڕ و بەرەکەت دێنێت. واتە زەردەشت ناوی کەسێک یان ڕێبەرێک نەبوو، بەڵکو لەقەب و ئاوەڵناوی ئەو کەسانە بوو کە دەیانخواست لەبواری بیر و باوەڕدا ڕیفۆرم و گۆڕانکاری ئەنجام بدەن و کۆمەڵگە لەو بارودۆخە ڕزگار بکەن. بەداخەوە زەردەشت لە ناو کۆمەڵگەی ئێمەدا وەکو تاکە کەسێک ناسراوە، بەڵام زەردەشت بۆخۆی نازناوی کەسە پێشەنگ و پیرەکانی کۆمەڵگەی (ئاریا) ە، ئەوانەی خواستویانە ڕیفۆرم لە ئایینی میترابیدا (ئێزدانی) ئەنجام بدەن. هەروەکو چۆن لەناو عەرەبدا (نەبی و ڕەسول) بەکارهاتووە بۆ پێشەنگە ئایینیەکان، لەناو کۆمەڵگەی ئارباییشدا بەو کەسە چاکانەیان گوتووە زەردەشت. وەکو دیارە چەندین کەسایەتی لە مێژوودا دەرکەوتون و بانگەشەی زەردەشتبوونیان کردووە. لە هەندێک سەرچاوەدا باس لە زەردەشتێک دەکەن کە لە نزیکەی (٢٠٠٠ پ.ز) دا ژیاوە و ناوی مهاباد بووە و باس لە زەردەشتێکی تریش دەکەن کە لە دەوروبەری (١٠٠٠ پ.ز) دا ژیاوە و ناوی هۆشەنگ بووە. واتە سەرەتای زەردەشتی دەگەڕێتەوە بۆ (٢٠٠٠پ.ز) و دوا زەردەشت (سیمیار) ە کە لەسەردەمی ماددەکاندا ژیاوە و ئەمڕۆ زەردەشت بەوەوە دەناسرێتەوە. زەردەشتەکان هەوڵیانداوە ڕیفۆرم لە پێوەر و کاستەکانی ماگەکاندا ئەنجام بدەن و لایەنی سروشتی باوەڕی و دیالەکتیکی دوانەی خێر و شەڕیان بەبنەما گرتووە. بەم شێوەیەش توانیویانە ورە و هێز ببەخشنەوە بە کۆمەڵگە و دەکرێت باوەڕی

زەردەشت و فۆرمی خێڵ و هۆز وەکو پارێزبەندیی سەرەکی کۆمەڵگەی کوردستان بۆ قۆناخێکی دووز و درێژ بەناو بکەین.

٣. لەرووی ژیانی ئابووری و بەرهەمهێنان و پیشەوە، گوندی مەزن بونیاد نران، کشتوکاڵ و ئاودێری و شوانکارەیی و ئاژەڵداری پەرەیان سەندووە. هەرچەندە ئاسن لەلایەنی میتانیەکانەوە دۆزراوەتەوە و بۆ ماوەیەک سودی زۆریان لێ وەرگرتووە بۆ چەک و ئامێرە جۆراوجۆرەکان، بەڵام پیشەی دەستی وەکو کارێکی لاوەکی دەبینرا و تەنیا بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی خۆیان ئەو پیشانەیان دەکرد و زۆربەی کات لەماڵدا ئەنجامیانداوە، هەر بەو شێوەیەش ڕستن و چنینیان پەرە پێداوە و فەرش، بەڕە، جاجم و جل و بەرگیان دروستکردووە. ئەم کولتوورە هەتا ئێستاش لەهەندێک جێگەی کوردستان هەر باوی ماوە و گرنگی پێ دەدرێت.

٤. بەهۆی ئەوەی کۆمەڵگەی کوردستان پێشەنگایەتی لەسەربنەمای بەها مرۆییەکان لەدەستدا، هاوکات ئامادە نەبوو لەسەر بنەمای لاسەنگی و جیاوازی ژینگەیی، ڕەگەزی و چینایەتی پێشەنگی بکات، وەکو کۆمەڵگە بەرخۆدان و خۆپاراستن بووە پیشەی سەرەکی و مۆرکی لەژیانی کۆمەڵگەی کوردستان دا. بەڵام لەناو کۆمەڵگەدا و لەقۆناخە جیاجیاکاندا کەسانێک دەرکەوتوون کە خواستویانە ببنە کۆپی هێزە داگیرکەرەکان و بۆئەوەش دەستی خۆیان لەگەڵ ئەو هێزانەدا تێکەڵ کردووە و ناپاکیان لە کومەڵگەکەی خۆیان کردووە و ئەنکیدۆی داستانی گلگامێش و هەرباکۆسی سەردەمی ماددەکان دیارترین نمونەی ئەو کەسانەن.

بەگشتی دەکرێت بڵێین قۆناخی تێپەڕبوونی کۆمەڵگە لەکۆمەڵگەی سروشتیەوە بۆ کۆمەڵگەی پلەداری و دەوڵەت، سەرەڕای ئەوەی لادانێکی کۆمەڵایەتی و ژیانی بوو، هێرشێکی مەزنیشی بۆ سەر کۆمەڵگەی سروشتی دەست پێکرد و لەو هێرشەشدا کوردستان بەشی شێری بەرکەوت. لەلایەک هەوڵی لەناوبردن و توانەوەی کۆمەڵگەکەی دراوە لەناو کۆمەڵگەی دەوڵەتدا، لەلایەکی ترەوە نکۆڵی لە ڕابردووەکەی و بەرخۆدانە دوور و درێژەکەی کراوە و هەوڵدراوە ژیان و مێژووەکەی بێ واتا بکرێت، هەر ئەمەش هۆکارێک بووە بۆ ئەوەی بەشێکی مێژوونوس و لێکۆڵەری کوردیش گرنگی مێژووی کۆمەڵگەی کوردستان نەزانن.

بەشی پێنجەم

کۆمەڵگەی کوردستان لە سەردەمی سۆمەرەوە هەتا ئاشنابوون بەئیسلام

لەم بەشەدا هەوڵدەدەم بەشێوەیەکی کورت کرۆنۆلۆژیای مێژووی ئەو قۆناخە لە کوردستاندا باس بکەم، ئەو مێژووەش بەچوار بەش دەگرمە دەست: یەکەم: فۆرمی دەسەلاّتداری و دەوڵەتە هێرشکارەکانی سەر کوردستان. دووەم: فۆرمی کۆمەڵگەی کوردستان. سێیەم: باوەڕمەندی و ئایینەکانی کوردستان. چوارەم: گوزەرانی کومەڵگەی کوردستان لەبوارە جیاجیاکاندا.

أ-فۆرمی دەسەلاّتداری و دەوڵەت لە کوردستاندا

لێرەدا دەمەوێ باس لەو دەوڵەت و دەسەلاّتانە بکەم کە لەو ماوەیەدا لە ململانێدابوون لەگەڵ کوردستاندا و داگیریان کردووە یا هەوڵی داگیرکردنیان داوە یاخود توشی گێرمە و کێشەبوون لە کوردستاندا. بەهۆی دەوڵەمەندی فەرهەنگی و پێگەی جیۆستراتیژی کوردستان و گرنگی لەڕووی ئابوری و سیاسییەوە کە ئەڵقەی بەستنەوەی هەرسێ کیشوەری ئاسیا، ئەفریقیا و ئەوروپایە، هەمیشە بۆتە جێگەی چاو تێبڕینی ئەو دەوڵەت و دەسەلاّتانەی کە خواستویانە ببنە هێزی جیهانگیری. هەروەها بەهۆی هەبوونی پاشخانێکی گەورەی بەها کۆمەلاّیەتی و ئەخلاقیەکان لە کوردستاندا، هەمیشە هێزە جیهانگیرەکان کۆمەڵگەی کوردستانیان بە مەترسی بینیوە بۆسەر خۆیان و پێیان وابووە کە ئەگەر کورد و کوردستان هەستنەوە، ئەوا بەواتای هەستانەوەی بەها کۆمەلاّیەتی و ئەخلاقیەکانی کۆمەڵگەیە و بەدیوێکی تردا سنور بۆ هەوڵە پاوانخوازیەکانی ئەوان دادەندرێت.

یەکەم: سۆمەریەکان و خانەدانی ئور:

هەرچەندە لەم ساڵانەی دواییدا زانستی سۆمەرۆلۆژی پەرەی پێدراوە و لێکۆڵینەوە لەسەر دەقە سۆمەریەکان لەهەڵکشان دایە، بەلاّم هێشتا ڕەگ و ڕیشەی سۆمەریەکان ڕوون نەبۆتەوە. گومان لەوەدا نیە کە دەوڵەتە شارەکانی سۆمەر کاریگەری گەلانی چیا و شۆڕشی کۆمەلاّیەتی و کشتوکاڵی کوردستانیان بەسەرەوەیە، بەلاّم لەڕووی ڕەچەڵەکەوە هێشتا

نەتواندراوە بسەلمێندرێت کە ئەو دەوڵەتە شارانە بەردەوامی یان درێژە پێدەری کۆمەڵگەی کوردستان و گەلە زاگرۆسیەکانن، یان هی گەل و کۆمەڵگەی ترن؟! دیارترین شوێنەوارەکانیان شارەکانی:

١. ئوروک (وەرکا) : دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای شاری (ناسریە) ی باشووری عێراقەوە. ئەم شارە بەکۆنترین شاری سۆمەر دادەندرێت و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٣٨٠٠پ.ز) و بەشاری ئینانا دەناسرێت و لێرە نوسین و وێنەی بزماری دۆزراوەتەوە. دەگوترێت ناوی (عێراق) لێرەوە هاتوە .

٢. ئەریدۆ: دەکەوێتە باشووری (سەماوە) وە لە باشووری عێراقی ئەمڕۆدا و بە یەکێک لەشارە دێرینەکانی سۆمەر دادەنرێت. ئەنکی دروستی کردووە و لەڕووی پیرۆزییەوە لەدوای (نیپور) ەوە دێت. لە عێراقی ئەمڕۆدا (تل أبو شهرين) ی پێ دەڵێن. لێرەدا شوێنەواری ژیانی گوند و باژێر دۆزراونەتەوە.

٣. نیپور (نفر) : ئەم شارە پایتەختی ئایینی سۆمەر بووە. نزیکەی (٣٠٠٠) پ.ز دروستکراوە. دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی بابلەوە. بەهۆی ئەوەی کە (فورات) ڕێڕەوی خۆی گۆڕیوە ئەم شارە بووە بە چۆڵەوانی. ئەمەش لە داستانی شیوەن بۆ نیپوردا ڕەنگیداوەتەوە.

٤. ئور (تل ألمقير) : مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٢٧٠٠پ.ز). (٥٠کم) دەکەوێتە خوارووی ڕۆژهەڵاتی (ئوروک) ەوە. پایتەختی خانەدانی (ئور) بووە. ئەم شارەش بەهۆی گۆڕانی ڕێڕەوی (فورات) ەوە بووە بەچۆڵەوانی. دەگوترێت ئیبراهیم لێرەوە چووە بۆ ڕوها (ئورفا).

٥. لەگەش (تللو) : دەکەوێتە پارێزگەی زیقارەوە، لەنزیک (شەترە) ی باشووری عێراقە، (٥٠٠٠٠) تابلۆی نوسراوی لێ دۆزراوەتەوە، کە باسی ژیانی سۆمەرییەکان دەکات و مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ (٣٠٠٠پ.ز) .

٦. کیش (تل الاحيمر) : (٢٠کم) دەکەوێتە خوارووی ڕۆژهەڵاتی (بابل) ەوە، (٢٣) پاشای سۆمەری هەتا (٢٣٥٠پ.ز) لەم شارەدا حوکمیان کردووە، لەم ساڵەدا لەلایەنی سارگۆنی ئەکادەوە داگیرکراوە.

٧. سبار (تل أبوحبە) : (٣٢کم) دەکەوێتە خوارووی ڕۆژئاوای بەغدادەوە، پەرستگەی خودای (ڕۆژ) ی لێبووە. (١٣٠٠٠) تابلۆی نوسراوی لێ دۆزراوەتەوە.

ماری (تل حریری)، لارسا (سنکره)، أوما (جوفه)، اداب (بسمایا) و اکشال (لاراک) چەند نمونەیەکی تری دەوڵەتە شارەکانی سۆمەرن کە لەنێوان (٣٠٠٠-٢٠٠٠) پ.ز ڕۆڵیان هەبووە. ئەم دەوڵەتە شارانەی سۆمەر هەریەکەیان سەربەخۆیی خۆی لەرووی سیاسی، ئیداری و ئایینییەوە هەبووە. بەڵام کاتێک خانەدانی ئەکاد ئیمپراتۆریەتی (ئەکاد) یان دروستکرد، هەموو شارەکانی سۆمەریان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. سۆمەرییەکان بەشێکی زمانەکەیان دەچێتەوە سەر هۆرییەکان کە بەپێشینانی کورد دەناسرێن و لە خیتابی (نێر و مێ) دا جیاوازیان نەکردووە، بەڵام ئەکاد، بابلی و ئاشوری جیاوازیان لەنێوان (نێر و مێ) دا کردووە، لەبەرئەوەی بابەتی باسەکەمان مێژووی کورد و کوردستانە، بە فراوانی باسی سۆمەر و ئەو دەوڵەتانە ناکەین کە لەدەرەوەی کوردستان دروست بوون، تەنیا گرنگی بەو لایەنانەیان دەدەین کەپەیوەندی بەباسەکەی ئێمەوە هەیە. کۆنترین بەڵگەی نوسینی سۆمەرییەکان دەگەڕێتە بۆ (٣٥٠٠پ.ز) کە بریتیە لە (١٠٠٠) نوسراوی سەر خشتی قوڕین و بەڵگەی ئابورین و لە شاری ئوروک دۆزراونەتەوە. ئەوەش نوسینی وێنەییە. وەکو دیار دەبێت سۆمەریەکان سەرەتا بەوێنە نوسیویانە و (٢٠٠٠) وێنەیان هەبووە. لەناوەڕاستی هەزارەی سێیەمی پ.ز وێنەکانیان کردووە بە (٨٠٠) وێنە. لەسەرەتای هەزارەی دووەمدا پ.ز کردوویانە (٥٥٠) وێنە. دواتر نوسینیان گۆڕیوە بۆ نیشانە (رەمز) و دواتر کردوویانە بەدەنگ (واتا هەردەنگێک نیشانەیەکیان بۆداناوە). هەرە دوایی نوسینیان کردووە بەبزماری کە تێکەڵەیەکە لە نیشانە و دەنگ. ئەم نوسینانە سەرەتا لەسەرەوە بۆ خوارەوە دەنوسرا، بەڵام دواتر گۆڕدرا بۆ لەچەپەوە بۆ ڕاست (واتە هاوشێوەی لاتینی). نوێترین بەڵگەی سۆمەری کە ماوەتەوە بەزاراوەی ژنان ناسراوە و پێی دەڵێن (ئەمەسال) و دەگەڕێتەوە بۆ (١٥٠پ.ز)، نوسەرەکەی (بیل أدنا) یە کە یاریدەدەری ڕاهیبێک بووە. وەکو دیارە ئەم زمانە هەتا ساڵی (٥٠ز) لەلایەنی ڕاهیبیەکانەوە بۆ تۆمارکردنی ڕۆژمێری بەکارهاتووە. لەزمانی سۆمەریدا جیاوازی لەنێوان مرۆڤ و ئاژەڵدا کراوە. لەزمانی سۆمەریدا حەوت زاراوە هەبووە و هەر چینێک یان پێکهاتەیەک زاراوەیەکی تایبەت بەخۆی هەبووە، لەوێنەی زاراوەی پادشایان، زاراوەی ڕاهیب، زاراوەی بازرگان و زاراوەی ژنان.

بازرگان و گەڕۆکی ئیتاڵی (بیترۆ دیلاڤالی) کە لە ساڵی (١٦٢١ز) سەردانی (پەرسە پۆلیسی) کرد، نوسینێکی دۆزیەوە و لەگەڵ خۆیدا بردیەوە بۆ ئیتاڵیا و شتی لەبارەوە نوسی. دواتر لەساڵی ١٧٦٥دا زانای ئەڵمانی (کارستن نیپوو) هەستا بەبڵاو کردنەوەی سێ دەقی بزماری، یەکێکیان (٤٠) نیشانەی تێدابوو، هەوڵیدا شی بکاتەوە. دوای ئەو زانای شوێنەوارناس (مۆنتێر) لە ساڵی (١٧٩٨ز) دا سەلماندی کە نوسینەکانی پەرسەپۆلیس وەکو ئەو زمانەیە کە (زەند ئاڤیستا) ی پێ نوسراوە و دواتر سەلماندی کە یەک دەقە، بەڵام بەسێ زمان نوسراوە. هەر هەمان ساڵ زانا (کروتفند) توانی بەشی یەکەمی ئەو نوسینە شی بکاتەوە، ئەمە بووە سەرەتای شیکاری نوسینی بزماری. دواتر (برنوف و لاسن) توانیان بەشەکانی تری دەقەکە شیبکەنەوە و هەندێک هەڵەی (کرو تفند) ڕاست بکەنەوە. ساڵی (١٨٥٧) دوای ئەوەی چەند دەقێک وەکو تاقیکردنەوە لەلایەنی چەند شوێنەوارناسێکەوە بەهەمان شێواز شی کرانەوە و هەمان ئەنجام دەرچوو، زانستی (ئاشورناسی) دامەزرا، کە بەفەرمی بۆ لێکۆڵینەوەی دەقەکانی میزۆپۆتامیایە.

ئەوەی لە نوسینە بزماریەکانی سۆمەری و ئەکاد و بابل و ئاشوریەوە دەرکەوتووە، ئەوەیە کە ئەو دەوڵەتانە زۆر سودیان لە باکووری میزۆپۆتامیا وەرگرتووە، هەربۆیە لەڕێگەی ئەفسانەوە خواستویانە ئەو ناوچانە دەستەمۆ بکەن. ئەفسانەی گلگامش و ئەنکیدۆ دیارترین نمونەیە. لەو ئەفسانەیەدا گلگامش کە پادشای شەشەمی (ئوروک) ەو لە (٢٦٥٠پ.ز) حوکمی کردووە، ئەنکیدۆی چیایی بەهۆی ڕاوچی و کچێکەوە دەستەمۆ دەکات و دەیباتە لای خۆی. دوای ئەوەی زۆرانبازی دەکەن و گلگامش سەردەکەوێت، دەبنە هاوڕێ. دواتر گلگامش و ئەنکیدۆ پێکەوە دەچن بۆ دارستان و دێوی دارستان کە (هەمبابا) [لە ئێستادا خێڵێکی ئێزدی هەیە بەناوی (هەبابا)، ڕەنگە ناوی ئەو خێڵە لە ناوی هەمباباوە هاتبێت] یە دەکوژن. دواتر (گای ئاسمان) یش کە لەسەر داوای (ئینانا)، ئانۆ دەینێرێت بۆکوشتنی گلگامش، بەڵام لەلایەنی گلگامش و ئەنکیدۆوە دەکوژرێت. دوای ئەم ڕوداوانە ئەنکیدۆ هەست بەپەشیمانی دەکات کە دارستانی بەجێ هێڵاوە و بووە بە هاوڕێی گلگامش و (هەمبابا) و گای ئاسمانی کوشتووە و بەئازارەوە دەمرێت. دیارە ئەمە بەشێک لەدەقی ئەفسانەکەیە، دەگوترێت ئەم چیرۆکە گوزارە لەهێرشی

سۆمەریەکان دەکات بۆسەر گەلانی زاگرۆس و سود لەناپاکی ئەنکیدۆ وەردەگرن بۆ لەناوبردنی گەورەی گەلانی زاگرۆس کە بە (دێو) وەسف کراوە و ناوی هەمبابا بووە، (گا) ش لەلای گەلانی زاگرۆس پیرۆز بووە، بەڵام لەو چیرۆکەدا وەکو نوێنەرایەتی و نیشانەی ترسێنەر نیشاندراوە و گلگامش و ئەنکیدۆ هەردووکیان لەناوی دەبەن و ئەمە بەواتای سەرکەوتنی دەسەڵاتی سیاسی و پیرۆزی سۆمەر بەسەر کۆمەڵگەی سروشتی و پیرۆزییەکانیدا دێت. هەرئەمەش وایکردووە کە دواتر ئەنکیدۆ هەست بە پەشیمانی بکات. بەڵام دوای چی؟! هەر لەچیرۆکی گلگامشدا باس لەوە دەکرێت کە ئینانا دووپارچە (بوکو) و (مکو) وەکو دیاری دەدات بەگلگامش، گلگامش ونیان دەکات و دواتر ئەنکیدۆ دەچێت بۆ دونیای ژێرزەمین بۆ ئەوەی بۆی بێنێتەوە، بەڵام ناتوانێت بگەڕێتەوە، گلگامش داوا لە (ئەنکی) دەکات هاوکاری بکات، ئەنکی هاوکاری دەکات و ڕۆحی ئەنکیدۆ دەگەڕێنێتەوە و گفتوگۆیەک لەسەر ژیان و مردن لە نێوانیاندا دروست دەبێت، کە تێیدا گلگامش تێدەگات هەردەبێت بمرێت. دەگوترێت ترس لەمردن لێرەوە هەڵقوڵاوە و ئەمە لەچیرۆکی پێغەمبەراندا، لەچیرۆکی (ئیدریس) دا دووبارە دەبێتەوە، لەم چیرۆک و بەسەرهاتانەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە لەسەردەمی دەوڵەتە شارەکانی سۆمەر و خانەدانی ئوردا ململانێ لەنێوان باشووری میزۆپۆتامیا و گەلانی زاگرۆسدا بەتەواوی یەکلایی نەبۆتەوە، سەرەڕای باڵادەستبوونی شارستانی سۆمەر، بەڵام گەلانی زاگرۆس سەربەخۆیی خۆیان دەپارێزن.

دووەم : ئەکاد (٢٣٧١– ٢٢٣٠) پ.ز

بنەماڵەیەکی بەڕەچەڵەک (سامی) ن و شاری (ئەکاد) دەکەنە پایتەختی خۆیان کە دەکەوێتە باشووری بەغدادەوە و لە نزیک مەحمودیە و نزیکی بابلە. بەڵام شوێنەوارەکەی نەدۆزراوەتەوە. لەنێوان (٢٣٥٠-٢١٥٩) پ.ز ڕۆڵی سەرەکی هەبووە لە باشوور و ناوەڕاستی میزۆپۆتامیا و زاگرۆسدا. سارگۆنی ئەکاد و نارام سینی نەوەی سارگۆن لەدیارترین پادشاکانیان. ئەکادییەکان لەگەڵ گەلانی زاگرۆسدا هەمیشە لەناو پێکداداندا بوون. زنجیرە چیاکانی قەرەداغ، زمناکۆ، بەمۆ و شاهۆ مەیدانی ئەو پێکدادانانە بوون. سارگۆن توانی هەموو باشووری میزۆپۆتامیا بخاتە ژێردەستی خۆیەوە،

بەڵام نەیتوانی بەسەر گەلانی زاگرۆسدا سەربکەوێت. (نارام سین) نەوەی سارگۆن توانی بەسەر (لۆلۆ) یەکانی (زاگرۆس) دا سەربکەوێت، دوای ئەو سەرکەوتنەش خۆی وەکو شای هەر چوارلا ڕاگەیاند. بەڵام ئەو سەرکەوتنە ماوە کورت بوو و لە ساڵی (٢١٥٩پ.ز) لەلایەنی گۆتیەکانەوە کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەکادەکان هاتووە. زمانی ئەکادی جیاوازی لەنێوان نێر و مێ دا دەکات و ماوەیەکی درێژ زمانی دیبلۆماسی بووە و دواتر بووە بەدوو بەشەوە: بابلی و ئاشوری. بابلی بووە بە زاراوەی جزیرەی عەرەبی و ئاشوریش زاراوەی کەنعانی، فینقی، ئارامی و عیبرییە. لەسەدەکانی (١٣و١٤) پ.ز زمانی ئەکەدی بووە بەزمانی زانست و دیبلۆماسی زۆربەی وڵاتانی ئەو سەردەمە و لە سەدەی (٩پ.ز) دا بووە بەزمانی (ئۆرارتۆ) و لەوێوە دەگاتە هیتیتییەکان و یۆنانیەکان. لەدوای ئەکادیەکان لەساڵانی (٢٠٠٠-٥٥٠) پ.ز گەلی کوردستان ڕووبەڕووی (بابل) لە باشوورەوە، (ئاشور) لە باشووری ڕۆژئاواوە، لیدی و هیتیتییەکان لە ڕۆژئاواوە و خالیدی (کە بەپێشینانی ئەرمەنی دەناسرێت) لە باکورەوە دەبووە و لە ناو ململانێدابووە لە گەڵیاندا و دوای ئەم قۆناخەش لەنێوان (٥٥٠-٣٣٠) پ.ز کوردستان کەوتە ژێردەستی پارسە ئەخمینیەکانەوە. دوای ئەم قۆناخەش (٣٣٠-٢٥٠) پ.ز لەژێر دەستی یۆنانیەکاندا بووە. لە (٢٥٠ پ.ز -٢٢٦ز) کوردستان دەکەوێتە ژێردەستی پارتەکان و لەم ماوەیەدا کاریگەری ئەرمەنی و ڕۆم و یۆنانیەکانیش هەیە. لە (٢٢٦-٦٤١) ز کوردستان دەکەوێتە ژێر دەستی ساسانیەکانەوە.

ب-فۆرمەکانی کۆمەڵگەی کوردستان

وەکو لەبەشی ڕابردوودا باسمان کرد، کومەڵگەی کوردستان سیستمی دەوڵەت و شاری هەڵنەبژارد، بەڵکو فۆرمی خێڵ و هۆزی پەرەپێدا و لەڕێگەی ئەم فۆرمەوە خۆی بەڕێوە دەبرد و پەرەی بەژیانی خۆی دەدا. بەڵام بەهۆی ئەو ململانێیەی لەنێوان هەردوو سیستمدا هەبوو جارجار کوردستان دەکەوتە ژێر دەستی ئەو هێزە دەرەکیانە و هەندێک جاریش بەسەربەخۆیی دەژیا و هەندێک جاری تریش خێڵ و هۆزەکانی کوردستان دەستیان بەسەر ناوچەکانی دەوروبەریاندا دەگرت. گومانی تێدا نیە کە کۆمەڵگەی کوردستان و فۆرمەکانی ڕۆڵی گرنگیان بینیوە لە گەیاندنی مرۆڤایەتی بە ڕۆژگاری

ئەمڕۆ، بەڵام لەبەر ئاڵوگۆڕە سیاسیەکان و گۆڕانکاری لە زمانی نوسیندا ڕۆڵی کۆمەڵگەی کوردستان بەشاراوەیی ماوەتەوە. چونکە ئەو هێزانەی لەدوای زایینەوە باڵادەستبوون لەلایەک زمانی نوسین و تۆمارەکانیان گۆڕی، لەلایەکی ترەوە ئەوەی کە خۆیان مەبەستیان نەبووبێت وەریان نەگێڕاوە بۆ زمانی سەردەم و ئەگەر توانیبێتیان لەناویشیان بردووە، هەروەکو چۆن مستەفا کەمال لەسەدەی بیستەمدا بۆ دابڕینی کۆمەڵگەی تورکیا لە عوسمانی و کۆمەڵگە ڕۆژهەڵاتیەکان شێوازی نوسینی گۆڕی و هەرشتێک بە فلتەری ئەودا تێپەڕ نەبوایە، وەریان نەدەگێڕا و دەیانخستە سەر ڕەفەکانی مێژوو یان لەناویان دەبرد. ئەمە هۆکارێکی سەرەکیە بۆ ئەوەی کە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بڵێ: مێژوو لەئەمڕۆماندا شاراوەیە و ئێمەش لەمێژوودا شاراوەین. بەڵام وەکو کوردەواری دەڵێ: بەری ڕۆژ بەبێژنگ ناگیرێت. یاخود پێشینان دەڵێن شەو چەندە درێژ بێت هەر ڕۆژدەبێتەوە. لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا بەهۆی گەشەسەندنی زانستی شوێنەوارناسیەوە، گەلێک ڕووی شاراوەی کومەڵگەی کوردستان دەردەکەوێت و گومان نیە کە زۆر زیاتریش دەربکەوێت، ئەم نوسینەش بەپشت بەستن بەو دۆزینەوانە نوسراوە.

١- هۆرییەکان:

بەپێی بەڵگە دۆزراوەکان، لەسالانی (٦٠٠٠-٤٠٠٠) پ.ز لە باکووری میزۆپۆتامیادا ژیاون و ڕۆڵیان لە بەدامەزراوە بوونی نیۆلۆتیکدا هەبووە. زۆر لێکۆڵەر سۆمەرییەکان وەکو قەومێکی بەڕەچەڵەک هۆری سەیر دەکەن. ئەم کۆمەڵەیە بەسەرچاوەی زۆربەی ژیار و شارستانیەکانی ناوچەکە دادەنرێن و وەکو کوردانی سەرەتایی دەبینرێت. عەرەب پێیان دەڵێن (حورییین) یاخود (حۆری) و دەگوترێت ناوی (حۆری) ی بەهەشت لەم قەومەوە وەرگیراوە. شوێنەوارەکانی ئورکیش، نامار (نامرو) لەنزیک دیالە و ئەربەخا هەبوونی ژیاری ئەوان دەسەلمێنێت.

٢-لۆلۆیی:

لە هەندێک بەڵگەدا بە لۆلۆبی ناو دەبرێن. ئەم گروپە لە باشوور و ناوەڕاستی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس ژیاون و هەتا سەرەتای سەدەی بیست و سێیەم لەپێش زایندا ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لەململانێ لەگەڵ سۆمەرییەکان و ئەکادەکاندا. هەتا لە سەردەمی نارام سین (٢٢٩١- ٢٢٥٥) پ.ز تێکدەشکێن

و بۆماوەیەک ئەکادەکان باڵادەست دەبن بەسەر ناوچەکانیاندا. چیاکانی قەرەداغ، زمناکۆ، بەمۆ و شاهۆ سنوری بەرخۆدانی ئەوان بووە لەبەرانبەر ئەکادەکان. لوڕ، لەک و کەلهوڕ وەکو نەوەی لۆلۆییەکان سەیردەکرێن. (ئانو بانینی) دیارترین ڕابەری لۆلۆییەکان بووە. لە بەڵگە ئەکادەکاندا ئانوبانینی بە پاشا و باوکی لۆلۆییەکان ناسێندراوە و (مالیلی) بە شاژن و دایکی لۆلۆییەکان باس دەکرێت. لە سەرپێڵی زەهاو مۆنۆمێنتی ئانوبانینی هەیە. هەرچەندە لە ڕابردوودا هەندێک شوێنەوارناس ئاماژەیان بۆ ئەوە دەکرد کە ئەو تابلۆیانەی کە لە دەربەندی گاوری قەرەداغ و دەربەندی بێلوولەی چیای بەمۆن هی نارام سین و نیشانەی سەرکەوتنەکانی ئەو سەرکردەیەی ئەکادن، بەڵام لە ئێستادا پشتڕاست بۆتەوە کە ئەو تابلۆیانە تابلۆی لۆلۆییەکانن. چونکە شێوەی نیگارەکانیان زیاتر نزیکە لە مۆنۆمێنتەکەی ئانوبانینیەوە.

لۆلۆییەکان لە شەڕدا بە توانا و چاو نەترس بوون. دەگوترێت لەو کاتەدا کە نارام سین هێرشی کردە سەر لۆلۆییەکان، ساتونی سەرکردەی لۆلۆییەکان بووە. چەند جارێک نارام سین توشی شکست دەبێت. ئەوە دەنگۆیەکی وەها لەلای ئەکادەکان دروست دەکات کە لۆلۆییەکان جۆرێکی باڵاترن لە مرۆڤ و نامرن. ئەوەش وا لە نارام سین دەکات کە هەوڵ بدات چەند کەسێکی لۆلۆیی دەستگیر بکات و تیر دەنێت بەسەریانەوە بۆ ئەوەی بزانێت مرۆڤن یان نا؟ ئەو پێی وایە ئەگەر خوێنیان لێ بێت ئەوە مرۆڤن و دەتوانن هێرش بکەنە سەریان بیانشکێنن، خۆ ئەگەر خوێنیان لێ نەیەت ئەوە بەو واتا دێت کە مرۆڤ نین و ئیتر دەبێت دەستیان لێ بەر بدەن و هێرش نەکەنە سەریان. کاتێک دەبینێت خوێن لەسەری دیلەکان دێت و دەمرن، بڕیار دەدات هێرش بکەنە سەر لۆلۆییەکان. بەو شێوەیە وورەی سەربازەکانی خۆی بەرز دەکاتەوە و سەردەکەوێت.

٣-خامازی:

ئەم پێکهاتەیە پێش سەردەمی ئەکەدەکان لەناوەڕاست و باکووری میزۆپۆتامیا باڵادەست بوون، بەڵام هەتا ئێستا مێژووی سەرهەڵدان و پەرەسەندنیان نازاندرێت. بەپێی سەرچاوەکان دەگوترێت ڕەنگە گوندی (خەمزە) ی شارباژێر یان ناوچەی سیروانی خواروو ناوەندەکەیان بووبێت. (خاتانیش) لە دیارترین پادشاکانیان بووە، کە لەدەوروبەری (٢٥٠٠پ.ز)

حوکمی کردووه. (زیزی) یش پادشایەکی تریان بووه و هاوسەردەمی پادشا (ئیرکاب دامۆ) ی شاری (ئێبلا) بووه کە حوکمداری ڕۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست و ناوچەکانی (حمص و حەما) بووه و لەساڵانی (٢٢٥٠پ.ز) دا ژیاوه و حاکم بووه و نامه و دیاری بۆ (زیزی) ناردووه. لەداستانی سۆمەری (ئێنمێر کار و ئاغا ئاراتتا) دا بەمشێوەیە باسی خامازی دەکرێت؛

زەمانی زوو، نه مار هەبوو نه دووپشک ..
سه گی کێوی و گورگ نەبوون..
ترس و سام نەبوون.
مرۆڤ ڕکابەری نەبوو
زەمانی زوو وڵاتی شوبور و خامازی هەبوون
وڵاتی سۆمەری فره زمانیش..
وڵاته مەزنەکەی خاوەن ڕێسا پیرۆزه تایبەتەکانی فەرمانڕەوایی
وڵاتی ئوری– وڵاتی ئەکاد – ئەو وڵاتەی هەموو شتێکی شیاوی تێدابوو
وڵاتی مارتو (ڕۆژئاوای عێراق و جزیره) ئەمین و دڵنیا بوو..

٤- ئۆرکیش:

ناوەندەکەی دەکەوێته گردی (مۆزان) ی نزیکی عامودەی ڕۆژئاوای کوردستان و گردی (شەرمۆڵه) ش بەشێک بووه لەو وڵاته. له گردی (مۆزان) سەدان پارچەی دروستکراو دۆزراوەتەوه کە مۆری (تۆپکیش) یان لەسەربوه، کە نازناوی (ئێندان) ی ئۆرکیش بووه. هەروەها پاشماوەی (تیشئاتاڵ تیشاری) دۆزراوەتەوه کە نزیکەی سێ سەدەی کۆتایی هەزارەی سێیەم لەپێش زاییندا حوکمیان کردووه و هاوسەردەمی ئەکەدی و دۆستی ئەوان بوون. شاری ئۆرکیش جێگەی خوداوەند (کۆماربی) ی خوداوەندی هۆری بووه، کە (خوداوەندی ئاسمان) بووەو تارئام ئاگادێی کچی نارام سین شاژنی ئۆرکیش بووه. ئەو گردەی کە دۆزراوەتەوه (٢٧م) بەرزه و ڕووبەرەکەی ٢,١ملیۆن م٢. هەر لەسنوری فەرمانڕەوایی ئۆرکیش له بەراک (تل بەراک) قەڵایەک دۆزراوەتەوه کە دەگەڕێتەوه بۆ سەردەمی ئەکادی، لەکۆندا به (ناگار) ناسراوه. شوێنەوارناس (مالوان) له ساڵانی (١٩٣٧– ١٩٣٨) ز دا پشکنینی بۆ کرد و (پەرستگەی چاو) ی دۆزیەوه، کە مێژووەکەی بۆ هەزارەی چوارەمی پێش زایین دەگەڕێتەوه.

٥- کارخار:

شوێنەوارەکانی دەکەوێتە ناوچەی گەرمیانەوە و هەندێک کەلاری کۆن بەشوێنەواری ئەم وڵاتە دەزانن. کیساری (تیشاری- تیشاتاڵ) لەبەناوبانگترین فەرمانڕەواکانی بووە و لەسەردەمی پادشای ئور (شولکی ٢٠٩٤- ٢٠٤٧) ز دا ژیاوە. کارخار نزیکەی سێ سەدە ڕۆڵی هەبووە لەناوچەکەدا.

٦- سیمورم–شیمورم:

ئەم وڵاتە ناوەندەکەی دەکەوێتە نزیکی پردێ (ئاڵتون کۆپری) لە باکووری کەرکوک. (ئیدی سین و زابازونا) لەبەناوبانگترین فەرمانڕەواکانی بوون، کە باوک و کوڕ بوون. لە ناوچەی ڕانیە و سورداش شوێنەواریان دۆزراوەتەوە. مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی هەزارەی سێیەم لە پێش زاییندا. بەردی غەریب هەڵەدنی کە بەردێکە و نوسینی لەسەر هەڵکۆڵراوە و لەلایەنی فەرماندەیەکی پێشمەرگەی یەکێتی نیشتمانیەوە دۆزرایەوە و لەدوای ڕاپەڕینەوە ڕادەستی مۆزەخانەی سلێمانی کرد، باس لەم وڵاتە دەکات.

٧- گۆتی: (٢٢١٠– ٢١١٦) پ.ز:

تێڕوانینی جیاجیا لەسەر ماوەی فەرمانڕەوایی و ڕۆڵی گۆتی هەیە، بەپێی نوسراوی تۆماری لیستی پادشایانی سۆمەر، کە چەند وێنەیەکی لێ دۆزراوەتەوە. هەتا سەردەمی (ئیسن–لارسا) باس لەوە دەکەن کە گۆتی ٩١ ساڵ حوکمیان کردووە، بەڵام هەندێکی تریشیان دەڵێن گۆتی (١٢٥) ساڵ لەوڵاتی دوو ڕووباردا حوکمی کردووە. گۆتیەکان لە ناوچەی کەرکوک (ئارباخا) فەرمانڕەواییان کردووە. دیارترین پاشایان ناوی گۆدیا بووە. دوای شارکالی شاری کوڕی نارام سین دەستیان بەسەر وڵاتی ئەکاددا گرتووە. دەسەڵاتی گۆتی لەلایەنی ئۆتۆخێگال (ئۆتۆهیکال) ی پادشای (ئوروک) ەوە دوای حەوت ساڵ شەڕکردن لە باشووری میزۆپۆتامیا کۆتایی پێ هات. بەڵام هەتا سەردەمێکی درێژتر لە ناوچەکانی خۆی فەرمانڕەواییەکەی بەردەوام دەبێت. بەپێی ڕۆژمێری پادشایانی ئەکاد و بنەماڵەی سێیەمی ئور نزیکەی (١١٥) ساڵ لەنێوان کۆتایی حوکمی شارکالی شاری کوڕی نارام سین و سەرەتای حوکمی ئۆتۆخێگالدا هەیە و ئەمەش ئەوە دەسەلمێنی کە گۆتیەکان ڕەنگە (١٢٥) ساڵ حوکمی باشووری میزۆپۆتامیان کردبێت. بەڵام هەندێک بەڵگە باس لەوە دەکەن کەگۆتیەکان ساڵی (٢١٥٩پ.ز) ئەکادیان

گرتوە، ئەگەر ئەمەیان ڕاست بێت ئەوە ڕەنگە کەمتر لەسەدساڵ حوکمی میزۆپۆتامیایان کردبێت. بەپێی نوسراوە ئەکادیمیەکان، (نارام – سین) لەکۆتایی دەسەڵاتداری خۆیدا لەگەڵ (گۆتی) یەکان کەوتۆتە شەڕەوە و لەئەنجامدا دەسەڵاتی ئەکاد بەسەر ناوچەکانی گۆتیدا کۆتایی پێهاتووە. بەپێی (یاکوبسون) کە سۆمەریناسێکی دانیمارکیە، (ئانریداوازیر) ی پێشەوای گۆتیەکان دوای ئەوەی بە سەر (نارام سین) دا سەردەکەوێت، دەسەڵاتی خۆی بەسەر مێزۆپۆتامیادا بڵاو دەکاتەوە و شاری پیرۆزی سۆمەرییەکان (نیپور) یش دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و پارچەیەک نوسینیشی وەکو بەڵگە لەوێ نوسیوە، کە نوسەرە ئەکەدییەکان بەئەکەدی بۆیان نوسیوە. بەپێی هەمان سەرچاوە گۆتیەکان خاوەنی سوپایەکی پۆشتە و ڕێک و پێک نەبوون و چەکی سادەیان هەبووە و لەرۆژگارێکی سەرەتایی و کەم کشتوکاڵی و دوور لەشارستانی ژیاون، ئەم بارودۆخەی گۆتیەکان بووەتە هۆی ئەوەی {شارکالی شاری (٢٢٥٥- ٢٢٣٠) پ.ز}ی کوڕی نارام سین (٢٢٩١- ٢٢٥٥) پ.ز بتوانێت خۆی کۆبکاتەوە و ڕووبەڕووی گۆتیەکان ببێتەوە و (سارلاگاب) ی پێشەوای گۆتیەکانی بگرێت و کۆتایی بەدەسەڵاتی گۆتیەکان لەمێزۆپۆتامیای خواروو بهێنێت. بەڵام دوای مردنی شارکالی شاری لەسەر میراتگری ئاژاوە کەوتۆتەوە ناو ئەکادەکان.

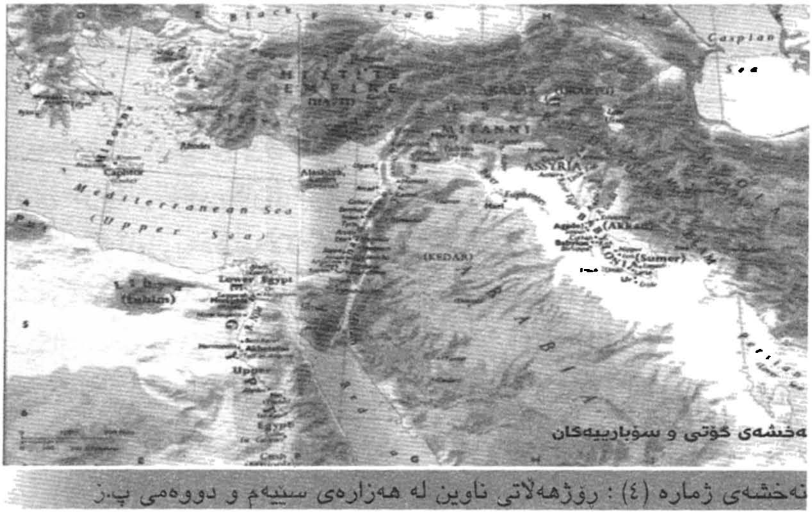

نەخشەی ژمارە (٤) : رۆژهەلاتی ناوین لە هەزارەی سێیەم و دووەمی پ.ز

بەپێی نوسینی ناوەڕۆکی پادشایانی سۆمەر. لەوکاتەدا کەس بەکەس نەبووە و کێ پاشابووە دیارنەبووە. ئەم ڕەوشە دەرفەت بۆ ئیلۆلۆمیش (ئەلۆ لۆمیش) ی پێشەوای گۆتی دروست دەکات و دەست بەسەر ناوچەی میزۆپۆتامیای خوارووودا دەگرێت و ئەکاد وەکو خانەدانێکی هەرێمی دەمێنێتەوە.

بەپێی سەرچاوە سۆمەرییەکان گۆتیەکان پادشایان نەبووە، بەڵکو پێشەوایان هەبووە و پێشەوا یان فەرماندە سەربازییەکانیش بۆ ماوەیەکی دیاریکراو هەڵبژێردراون. بەپێی بەڵگە و ناوەڕۆکی لیستی پادشایانی سۆمەر کە لسیتی ناوی گۆتیەکانیشی تێکراوە، پێشەواکانی گۆتی بەمشێوەیە پێشەواییان کردووە.

یەکەم پێشەوا کە (ئیمتا) بووە سێ ساڵ حوکمی کردووە.

دووەم پێشەوا هەتا حەوتەم هەر یەکەیان شەش ساڵ حوکمیان کردووە (ئین ماباکش پێش ئەوەی ماوەی پێشەوایەتی خۆی تەواو بکات دەمرێت) .

هەشتەم پێشەوا (یارلاگاب) ١٥ساڵ حوکمی کردووە.

نۆیەم هەتا دوازدەیەم هەریەکە و سێ ساڵ حوکمیان کردووە.

سیازدەیەم هەتا شازدەیەم هەریەکە و کەمتر لەدووساڵ حوکمیان کردووە.

هەڤدەیەم هەتا نۆزدەیەم هەریەکە و حەوت ساڵ حوکمیان کردووە.

نوسراوێک لە (ئوما) کە دراوسێی (لاگاش) ە دۆزراوەتەوە، مێژووی سەڵتەنەتی (سیوما) ی پێشەوای نۆزدەیەمی گۆتی پێوەیە. ئۆتۆخێگال پاشای ئورک سودی لەگۆڕینی پێشەوایانی گۆتی وەرگرتووە و دوا پێشەوای گۆتی کە ناوی تریگان (تیریکان) بووە، تەنیا (٤٠) ڕۆژ فەرمانڕەوا بووە، ئیتر ئۆتۆخێگال کۆتایی بەدەسەڵاتەکەی هێناوە و دوای دەستگیرکردنی دەیکوژێت. ئەم شەڕەش لەساڵی (٢١٠٩پ.ز) دا دەبێت. بەڵام لەساڵی (٢١٠٨پ.ز) ئۆتۆخێگال دەمرێت و (ئۆر- نامۆ) ی حاکمی ئور دەسەڵاتی گرتە دەست. هەندیک بەڵگە کە لە ئەرشیفی شمشارەدا دۆزراونەتەوە باس لە شاژنێکی گۆتی بەناوی (نەواریتۆم) دەکەن کە لە بەرانبەری هێرشی دەسەڵاتداری ناوچەی (لارسا) دا دە هەزار سەربازی کۆکردۆتەوە و ڕووبەڕوویان بۆتەوە.

٨- ئیلام: (٢٧٠٠ – ٥٣٩) پ.ز:

پایەختی ئەم وڵاتە (سوس) شوش بووە کە بەعیبری واتای خاکە بەرزەکان دەدات و یەکەم دەقی نوسینی کۆن لێرە دۆزراوەتەوە. هەندێک ئەمان وەکو کۆڵۆنیەکی سۆمەری و بابل سەیردەکەن و هەندێکیش وەکو وڵاتێکی سەربەخۆ. لەلایەنی کۆرشی ئەخمینیەوە کۆتاییان پێهێنراوە و خراوەتە سەر ئیمپراتۆری ئەخمینی.

٩- کاشی – کاسی –کاسیت:

کۆمەڵە هۆزێکن لە باشوری چیای زاگرۆس، واتە لە ناوچەی لورستانی ئەمڕۆدا نیشتەجێبوون. دەگوترێت کاسیەکان لەو هۆزە سەرەتاییانەن کە (ئەسپ) یان بەکارهێناوە وماڵیانکردووە، ئەوەش لەبەڵگە و نوسراوەکانی بابلیەکاندا باس دەکرێت. (گانداش) دامەزرێنەری زنجیرەی پێشەوایانی (کاسی) بووە و هاوچەرخی (سامۆئیلونی) کوڕی (حامورابی) ی پاشای بابل بووە. ساڵی ١٧٤١پ.ز واتە نۆیەمین ساڵی حوکمی سامۆئیلونی شەڕ لەنێوان پادشای بابل و کاسیەکاندا دروست بووە، کە (گانداش) سەرۆکایەتی کردوون، لەئەنجامدا بابل دەکەوێتە دەستی گانداشەوە و هەتا ١٧٢٦حوکم دەکات، دواتر ئاگۆمی گەورە (١٧٢٥-١٧٠٤) حوکم دەکات. گاشی تی لیاشی یەکەم (١٧٠٤-١٦٨٣)، ئاوشی (١٦٨٢- ١٦٧٤)، ئابی ڕاتاش ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەیەم، ئورشی گروماش لەکۆتایی سەدەی حەڤدەیەمی پ.ز بوون. گوایە ئاگومی دووەم دوای کشانەوەی هیتیەکان لە بابل لەساڵی ١٥٩٥ پ.ز بەتەواوی بووە بەحاکمی بابل، لەدوای ئاگۆمی کاسیەکان هێدی هێدی هاوشێوەی بابلەکان دەبوون و لەنیشتمانی خۆیان دادەبڕان، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئاشوریەکان لەسەدەی سیازدەیەمدا لەڕێگەی دیالە و کەرکوکەوە پەیوەندی بابل و چیایان بڕی، کاسیەکان لە ١١٧١پ.ز کۆتایی بەدەسەڵاتیان دێت، بەڵام خاوەن ڕێز و پێگەی خۆیان دەبن.

١٠–میتانی (١٦٠٠–١٢٥٠) پ.ز:

دەتوانرێت وەکو نەوەی هۆرییەکان لە باکووری میزۆپۆتامیا بەناوبکرێن. پایەختەکەیان (واشۆکانی) بووە کە دەکەوێتە ناوچەی سەری کانی لە ڕۆژئاوای کوردستان. ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە لەگەشەپێدانی مرۆڤایەتیدا و ئاسن و برونزیان دۆزیوەتەوە و بەکاریان هێناوە. لەگەڵ هیتیت،

فیرعەونەکانی میسر و ئاشوریەکاندا لەناو ململانێ و دانوستاندا بووە. نامەیەکی توشراتای پاشای میتانی کە بۆ ئەمین هۆرێب (حۆتیب)ی سێیەم ی پاشای میسری نوسیوە دۆزراوەتەوە، مێژووی ئەو نامەیە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٣٥٥ پ.ز). وەکو لە بەڵگەی مێژوویپیدا دەردەکەوێت ساڵی (١٤٠٠ پ.ز) ئەرتەتامای کچی پاشای میتانی دراوە بە پاشای میسر. هاوکات کۆمەڵێک تێکستی گرنگ لەشاری ئۆگاریت (لازقیە) دۆزراونەتەوە کەبریتین لە گۆرانی ئایینی کە بە نۆتەی مۆسیقاوە نوسراون و مێژووەکەیان بۆ ساڵی (١٤٠٠ پ.ز) دەگەڕێتەوە. ئەو بەڵگانە لەڕووی فەرهەنگ و میوزیکەوە بەڵگەی گرنگن و سەرمایەیەکی بەنرخی مرۆڤایەتین. میتانیەکان ڕێککەوتنی ئاشتیان لەگەڵ میسردا کردووە و نەفرەتیتی شاژنی میسریشش لەمیتانیەکانە. لەسەدەی پازدەیەمەوە میتانی دەست بەسەر ئاشوردا دەگرن، بەڵام پادشای ئاشور، ئاشور ئۆبالیتی کە لەسەدەی سیازدەیەمی پ.ز حوکمی ئاشوری دەکرد، سەربەخۆیی بەدەستهێنا و دواتر کۆتاییان بەدەسەڵاتی میتانی هێنا.

١١ـ نایری (نەهری):

ئەمانە گەلی ئاویشیان پێ دەگوتن و لەسەدەی دوازدەیەمی پ.ز دا ڕۆڵیان هەبووە و بەڵگە ئاشوریەکان باسیان دەکەن. لە باشوور و ڕۆژئاوای گۆلی وان ژیاون، دواتر بوونەتە بەشێک لەولاتی ئۆرارتۆ.

نەخشەی ژمارە (٥) : سنووری ژیانی نایریەکان

١٢- سۆباری (سۆبارتۆ زۆبارتۆ):

ئەم گەلە لەنێوان گۆلی ئورمێ و گۆلی (وان) دا بوون، لەسالآنی ١١٠٠پ.ز بەدواوە باسیان دەکرێت. هەندێک زێباری ئەمڕۆ دەبەنەوە سەر ئەو گروپە.

١٣- موشکو (موسکۆ):

گەلێکن لە ناوچەی موش و چەولیکی ئەمڕۆ ژیاون و دەکرێت وەکو بەشێک لە بەردەوامی میتانی سەیریان بکرێت، لەسەدەی دوازدە و سەدەی یازدەیەمی پ.ز زاییندا ڕۆڵیان هەبووە. ئەمانیش لەلایەنی تیگلات پلاسەری پادشای ئاشورییەوە کە لەنێوان (١١١٤-١٠٧٦) پ.ز حوکمی ئاشوری کردووە کۆتایی بەدەسەلآتیان هاتووە. ڕەنگە ناوی (موش) لەمانەوە هاتبێت.

١٤- ماردۆ (مارتۆ- مارت – مەرد):

ئەم وڵاتەش لە (١٠٠٠پ.ز) دا لە ناوچەی جزیرە و ڕۆژئاوای عێراق و دەشتی حەران خاوەن ڕۆڵ بووە و لەداستانەکەی سۆمەری (ئێنمێرکارو ئاغا ئاراتتا) کە پێشتر باسمان کرد، باسی لەم وڵاتە کردووە و بە مارتۆ ناوی بردووە، لەهەندێک بەڵگەی تردا بە (ماردۆ – مارد– مەرد) ناو دەبرێت و باس لەوە دەکرێت کە کەسانی ئەم ناوچەیە پاڵەوان بوون، بۆیە بەم شێوەیە ناوبراون و ناوی (ماردین) یش لەم چاوگەوە هاتووە. لەسەدەی دەیەمدا و دوای ئەوەش سەردەمی ئاشوری سێیەم هەڵکشا ئەم هەرێمە کەوتە ژێر دەسەلآتی ئاشوریەکانەوە.

١٥- میلیدی: (١٠٠٠پ.ز):

ئەم کۆمەڵە لە بەڵگە ئاشوریەکاندا باسکراون و کەوتونەتە ناوچەی مەلەدی (مەلآتیە) ی ئەمڕۆوە و بەهەرێمێکی ناو سنوری ئاشوریەکان بەناو کراوە و دیارە خاوەنی خۆبەڕێوەبەری خۆی بووە.

١٦- ئۆرارتۆ: (٨١٧–٦١٥) پ.ز:

وڵاتێکە دەکەوێتە باکوور و ڕۆژئاوای گۆلی (وان) ەوە و بەمیراتگری نایری و سۆبارتۆ دەناسرێن، پایتەختەکەیان (توشبا) بووە کە لە کەناری گۆلی وان دایە و ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە و دەوڵەتێکی سەربەخۆی هاوشانی ئاشوری، لیدی و بابل بووە. بەڵگەی خۆیان بە ئارامی تۆمار کردووە و لەم دواییانەدا زۆر بەڵگەی تۆمارکراوی ئۆرارتۆ دۆزراونەتەوە. بەردی کێلەشین دیارترین ئەو نوسراوانەن کە دۆزراونەتەوە، لەلایەنی دەوڵەتی ئێرانەوە لە

کاتی شەڕی عێراق و ئێراندا بردرا. ئۆرارتۆ ماوەیەک هاوشانی دەوڵەتی (مانا و ماد) بووە و لە ساڵی (٦١٥پ ز) دا دەبێتە بەشێک لە فیدراسیۆن و هاوپەیمانی (ماد)، هەندێک دەڵێن بەهۆی هێزەوە لەلایەنی مادەوە کۆتایی پێهاتووە و کۆنترۆڵ کراوە، بەڵام بەڵگە و شوێنەواری شەڕ کە ئەوە پشت ڕاست بکاتەوە لەبەردەستدا نیین. هەندێکیش دەڵێن لەئەنجامی دانوستاندنەوە بەشداری فیدراسیۆنی ماد بووە. ساردۆری لە بەناوبانگترین پادشاکانی بووە کە لە بەڵگەکانی ئاشوری و ئۆرارتۆییەکاندا باسیکراوە. لەڕووی ئەتنیکیەوە ئەم کۆمەڵە وەکو تێکەڵەیەک لەنەژادی کورد و ئەرمەنیش سەیر دەکرێن.

نەخشەی ژمارە (٦) : سنووری ئۆرارتۆ

١٧-ماننا:

نوسراوە ئۆرارتۆییەکان (ماننا) یان بە (مانا- نی ئابانی) ناوبردووە و نوسراوە ئاشوریەکانیش بە (مات ماننانی) ی ناویان بردووە. ئەنجومەنێکی ڕاوێژکاری پیاوە ڕیش سپییەکان و پادشا پێکەوە وڵاتیان بەڕێوە بردووە. دەگوترێت لەسەرەتای سەدەی هەشتەمی پ.ز قەڵایەک لەلایەنی (مینوا) ی پادشای ئۆرارتۆوە لەنزیک شاری میاندواوی ئێستا دروستکراوە، ئامانج لێی پاراستنی ئەو ناوچانە بوو کە تازە خستبوویە ژێردەستی خۆیەوە.

هەتا سەردەمی (ئارگیشتی یەکەم) ی پادشای ئورارتۆ ئەم ناوچەیە لە ژێر دەستی ئورارتۆدا بووە و لەساڵەکانی ٧٧٤و٧٧٢ و ٧٧٠ پ.ز هاوکاری (ئارگیشتی) بوون دژی ئاشوریەکان. بەڵام دوای ماوەیەکی کەمماننا لە ئورارتۆ جیابویەوە. لە ساڵانی (٧٥٠-٧٤٣) ساردووری دووەمی پادشای ئورارتۆ هێرشی کردۆتە سەر (ماننا) بەڵام سەرکەوتو نەبوو. بەهۆی ئەوەی لەگەڵ تیگلات پلاساری سێیەمی پادشای ئاشوریدا لە شەڕدابوو. ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی کە (ماننا) ببێتە وڵاتێکی هاوشێوەی ئاشور و ئورارتۆ. سەردەمی (ئیرانزو) کە لە ساڵی ٧١٨پ.ز کۆچی دوایی کردووە، بەسەردەمی خۆشگوزەرانی (ماننا) دەناسرێت. لەم ماوەیەدا ماننا ڕۆژهەڵاتی گۆلی ئورمێ و باشووری گۆلی ئورمێ هەتا ئاوی زێی مەزنی لەخۆوە دەگرت. پایتەختی ماننا ئیزیرتۆ یان (زەردە زیرتە) بووە، شوێنەکەی بەتەواوی نەدۆزراوەتەوە، بەڵام شوێنەوارناسان وای بۆ دەچن کە شوێنەواری حەسەنەلو (نزیکی سەقزەو مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ١٤٥٠ پ.ز) جێگەی پایتەختی وڵاتی ماننا بووبێت. لەڕووی ئیدارییەوە وڵاتی ماننا بەسەر چەند دەسەڵاتێکی ناوچەییدا دابەشکرابوو پێیان دەگوتن (شاکنو) کە: زەردە زیرتە، زیبیا (زێوێی ڕۆژهەڵات)، ئەرمێتە، سەنهاو شمێری (شامێری) بوون. ئەو گەنجینانەی کە لە (زێوێ) ی ڕۆژهەڵات دۆزراونەتەوە، ئاماژەن بۆ پێشکەوتنی پیشەگەری و هونەرمەندی خەڵکی ئەم ناوچەیە. شێوازی بەڕێوبەرایەتی هەرێمەکان بریتی بووە لە هاوپەیمانی خێڵەکان، هەر خێڵێک سەربەخۆیی خۆی هەبووە، بەڵام وابەستەی پەیمانی هاوبەشیش بوون. لە نوسراوە ئاشووریەکاندا گەواهی بۆ ئەو ڕاستیە دەدرێت و ئاماژە بۆ هەندێک نامە و نوسراوی پاشای ماننا دەکەن کە بۆ پاشای ئاشووری نوسیوە و تێیدا باس لە ڕۆڵی گەورە پیاوان و ڕاوێژکارانی وڵاتەکەی دەکات و لەگەڵ ناوی خۆیدا ناویان دەبات. خەڵکی ماننا ئەگەر دەسەڵاتیان بە دڵ نەبووبێت گۆڕیویانە و هەندێک جار پاشایان کوشتووە، نمونەش بۆ ئەمە پاشا ئاهێشری یە کە خۆی و بنەماڵەکەی لەلایەن خەڵکی ڕاپەڕیوەوە لەناو براون. ئەم وڵاتە دواتر وەکو مادی ڕۆژئاوا یاخود مادی ئەترۆپاتن ناسراوە و بووە بناخە بۆ دروستبونی کۆنفیدراسیۆنی مەزنی ماد و بووە بەشێک لەو هاوپەیمانیەی دژی ئاشوریەکان دروستبوو.

نەخشەی ژمارە (٧) : هەرێمی ماننا کان

دوای مردنی ئیرانزو (ئازا) ی کوڕی دەبێتە پادشا. بەڵام (بەگراتو) ی فەرمانڕەوای ئوئیشدیش لەبەرانبەری ڕاوەستا و بەهاوکاری چەند حاکمێکی تر لەناویان برد، سارگۆنی ئاشوری هێرشی کردەسەر (بەگراتو) و لەناوی برد و (ئولوسونو) ی کوڕی دووەمی ئیرانزوی کردە پاشا. ئەمیش ماوەیەکی کورت دوای ئەوە لەگەڵ (روسای) پاشای ئۆرارتۆ ڕێککەوت و دژی ئاشوری وەستایەوە، بەڵام سەرنەکەوت و بەناچاری خۆی ڕادەستی سارگۆن دەکات. لەم سەردەمەدا دیۆکی (دیاکۆ) ماننایی دەردەکەوێت کە هیرۆدت باسی دەکات.

١٨ـ ماد (میدیا ـ مەد ـ ئامادا) (٧٠٠–٥٥٠) پ.ز:

هەتا نوسینە (مێخیەکان) بزمارییەکان شی نەکرابوونەوە، زانیاری لەسەر وڵاتی (ماد) کەم بوو، تەنیا هەندێک لەو چیرۆک و سەرگوزەشتانەی کە لەناو کۆمەڵگەدا هەبوو بەکورتی ئاماژەیان بۆ ناوی (ماد) تێدابوو، ئەویش زۆر ڕوون نەبوو. تەنیا ئەوەی لای ئێمەی کورد دروست کردبوو کە (ماد) ە کان دەبنە پێشینانی ئێمە و شانازیمان پێوە دەکردن. نەورۆز و کاوەی ئاسنگەریش دوو ڕووداو یان دیاردەی ناو میتۆلۆژیای کوردبوون کە لە ڕێگەیانەوە گەلی کورد خواستویەتی ماد لە یادەوەری خۆیدا بهێڵێتەوە. لەگەڵ ئەمانەدا هەندێک بەسەرهاتی کورت کە لەلایەنی نوسەرانی ئێرانیەوە باسکراوە،

بەتایبەتی چیرۆکەکانی شانامەی فیردەوسی کە هەوڵیداوە مێژووی کۆنی ناوچەکە بکاتە مێژووی ئێران و فارس. هاوکات (هێرۆدت) مێژوونوسی یۆنانی کە بە باوکی مێژوو دەناسرێت و لەسەدەی پێنجەمی پ.ز ژیاوە و ماوەیەک لە ئاسیای بچوک، فینیقیە، میسر و بابل ژیاوە و دەگوترێت ڕەنگە سەرزەمینی (ماد و پرس) یشی بینیبێت. لە (٤٢٥پ.ز) کۆچی دوایی کردووە، لەنوسینەکانیدا باسی لە ماد و مێژووی ماد کردووە. ئەو نوسینە و بەڵگانەش بەتەواوی نەکەوتبونە دەستی گەلی کورد و خوێنەری کوردەوە. بەڵام لەم دواییانەدا ڕۆژ بە ڕۆژ بەڵگە و نوسراو و زانیاریەکان زیاتر دەبن و بەشێک لەو مێژووە دەکەوێتە بەر ڕوناکی و ئاشکرا دەبێت. لەئێستادا ژمارەیەک بەڵگە کەوتونەتە بەردەست کە بەشێکیان هی ئاشوریەکانن و پێکدێنن لە؛

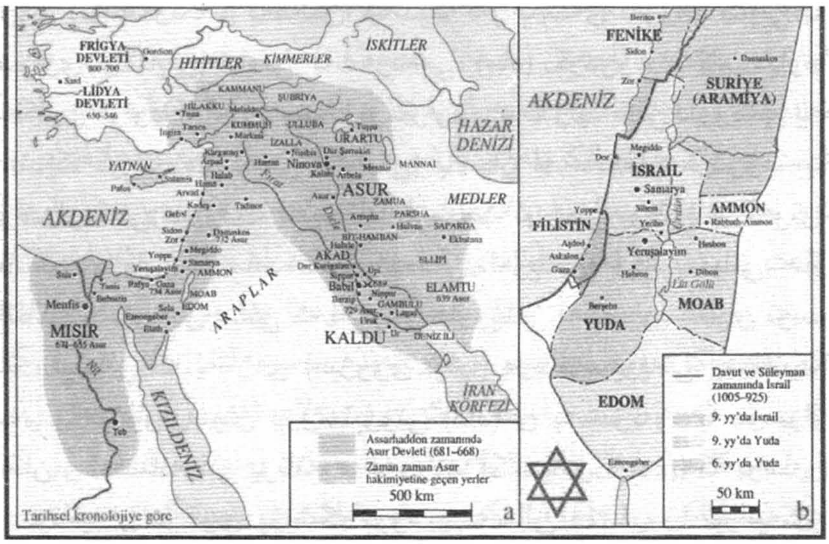

نەخشەی ژمارە (٨) : ئیمپراتوریەتی ئاسووری لەسەدەی ٨و٧ پ.ز.
وڵاتی کەنعان لەسەدەی دەیەمی پ.ز

١- ئەو نامانەی بۆ خودا نوسراون: ئەو نامانەی باس لە لەشکرکێشی سارگۆنی دووەم بۆسەر (ئۆرارتو) دەکەن لەساڵی (٧١٤پ.ز) دا پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بەمێژووی ماد و کوردەوە هەیە.

٢- ساڵنامەکان: بەسەرهاتی لەشکرکێشی ساڵانەی پادشاکانە، کە لەبەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتە سەرەتاییەکاندا ڕێکدەخران، ئەمانەش بەکورتی باس

لەڕوداوەکان دەکەن و لایەنگریان پێوە دیارە.

٣. نوسراوە گشتییەکان: باس لە لەشکرکێشی پادشایەک دەکەن لەچەند جێگە و کاتی جیاوازدا.

٤. سەرکەوتننامەکان: باس لە ئەنجامەکانی ئەو شەڕانە دەکەن کە ڕویانداوە و زیاتر گرنگی بەلایەنی سەرکەوتن دەدەن و زۆر گرنگیان بەوردەکاری نەداوە، هەندێک نوسینیش هەن کە ڕاپۆرتی نوێنەر و سیخوڕەکانن و ئەمانەش سودیان هەیە بۆ ناسینی مێژووی ماد. هەندێک سەرچاوەی بابلیش وەکو مێژووی (گد) کە باس لە ڕوداوەکانی سالانی (٦١٦-٦١٠) پێش زایین دەکات و مێژووی (وابونید) کە باس لەڕوداوەکانی ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی پ.ز دەکات. هەروەها نوسراوەی پادشاکانی بابل و هەندێک لەو ڕوداوانەی بەنیگار گوزارەیان لێ کراوە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی (ماد) گرنگ و بەکەڵکن. هەندێک لەو بەشەی تەورات کەپێی ئەڵێن (نوسراوی پاشایان) باسی لەسەردەمی (ماد) کردووە، بەڵام دیارە کە دەستکاری کراوە، لەگەڵ ئەمانەدا نوسراوە و هەڵکۆڵینەکانی دارویشی یەکەم و هەندێک گێڕانەوەی دەمی (زارەکی) باسیان لە مادەکان کردووە، بێجگە لە نوسراوەکانی هێرۆدت، لەئێستادا کۆمەڵێک نوسینی یۆنانی تر کەوتونەتە بەردەست و باس لە ماددەکانیش دەکەن، لەوێنەی؛ هکاتی میلتی، هارون لامپساکی و دیۆنیس میلتی کە لەبارەی دارویشی یەکەمەوە شتیان نوسیوە. کسانت لیدیائی کە لەبارەی (مێژووی لیدیا) ەوە نوسیویەتی. (هیلانیک) ی نوسەر و مێژوونوسیش دروستبوونی (ماد) ی بەستۆتەوە بە نوسراوەی قارەمان و ئەفسانەکانی یۆنانەوە، هەروەها (کتسیاس کیندی) کە نوسەرێکی تری یۆنانیە و بۆخۆی پزیشک بووە و لەساڵی (٤١٤پ.ز) ئێرانیەکان بە دیلیان گرتووە و بردویانە بۆ دەرباری دارویشی دووەم و دواجاریش لە دەرباری ئەردەشێری دووەمدا بووە و ماوەی (١٧) ساڵ لە ئێران بووە و لە ساڵی (٣٩٨پ.ز) نێردراوە بۆ ئەسپارتە و لەوێوە چۆتەوە بۆ وڵاتی خۆی و پەرتوکی (پرسیکا) ی نوسیوە کە زیاتر باس لەمێژووی هەخامەنشینەکان دەکات و (ئینديکا) شی نوسیوە کە باس لە مێژووی هیندستان دەکات. گرنگە باسی ئەوەش بکەین کە (گەزنەفۆن) ی یۆنانی لە باسی دە هەزار کەسەکەیدا باسی مادەکان دەکات. مێژوونوسی بابل (بروس) و ژمارەیەک

مێژوونوسی ئەرمەنی لەوانە (موسی خورنی) کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ژیاوە. باسی مادیان کردووە و دەکرێت ئەوانە هەمویان بکرێنە بابەتی چەندین لێکۆڵینەوەی فراوان لە سەر (ماد) هەتا بە تەواوی ڕیشە و نەژادی مادەکان و چۆنیتی فەرمانڕەواییان و گوزەرانیان بزانین. دیارە لەم نوسینەدا ناتوانین تیشک بخەینە سەر نوسین و تێڕوانینی هەموو نوسەرەکان و نوسینەکانیان و بەراوردیان بکەین، چونکە بابەتەکەمان بەتەنیا (ماد) نییە و وەکو دەڵێن ئەمە هەویرێکە ئاوی زۆر دەکێشێ و نوسین و پەرتوکی تایبەتی پێویستە. بەهیوام مێژوونوسان و لێکۆڵەرەوەکانمان ئەمە بکەنە ئەرکێکی سەرەکی خۆیان. ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە کەجاران بەڵگە و سەرچاوە کەم بوو، بەڵام ئێستا بەڵگەکان و سەرچاوەکان زۆربوون و زیاتریش دەبن. زیادبونی بەڵگەکان چەندە سودی هەیە و دڵخۆشکەرن، ئەوەندەش بابەتەکە ئاڵۆزدەکەن، چونکە هەموو بەڵگەکان هاوشێوەنین و زانیاری و تێڕوانینی جیاوازیان تێدایە. ئەمەش گومان دەخاتە سەر ڕاستیەکانیش، هەربۆیە بەدواداچون و لێکۆڵینەوە و بەراوردکاری گرنگە، هەتا بتواندرێت ڕاست و ناڕاست لەیەکتری جیابکرێنەوە. بۆنمونە هەتا ئێستا ئێمە وەها فێربوین کە یەکەم جار ماد لە ساڵی (٧٠٠پ.ز) دا دامەزراوە، بەڵام بەپێی زانیاریەکانی هێرۆدت و بەشێک لەو بەڵگانەی تر، ڕەنگە ماد لە ساڵی ٧١٥یان ٧٢٧پ.ز دروست بوبێت. هەروەها هەتا ئێستا ئێمە وەها فێر بوین کە (ماد) بەهۆی ناپاکی هەرباکۆسەوە لەناوچوە، هەرچەندە نوسینەکانی هێرۆدت و گەلێک بەڵگەی تر ئەوە پشت ڕاست دەکەنەوە، بەڵام (بروس) ی مێژوونوسی (بابلی) هۆکاری بونی (کۆرش) بەفەرمانڕەوای (ماد و پارس) بۆ کۆچی دوایی ئیستیاک و نەبوونی کوڕی ئیستیاک بۆ شوێنگرەوەی، هەروەها شیاوی کۆرش وەکو زاوا و نەوەی ئیستیاک و لێهاتوویی دەگەڕێنێتەوە. بە پێی گێڕانەوەی بروس کۆرش (ئامی تیدا) ی کچی ئیستیاک لەخۆی مارە دەکات و هاوسەرەکەشی کە بۆ جێگەی ئیستیاک دانرابوو ناوی (ئاسپیتام) بوو کوشتی. ناکۆکی تریش لە بابەتی کاوە و ئەژدەهاک دایە، وەکو چیرۆک و ئەفسانەی کوردی باسی دەکەن و هەتا ئێستا ئێمە فێربوین کە کاوەی ئاسنگەر نوێنەرایەتی کورد دەکات و ئەژدەهاکیش نوێنەرایەتی پادشای ئاشور (سین شاریشکون) کە ناسراو بوو بە (ساراک) دەکات. بەڵام

بەپێی ئەفسانە و چیرۆکی ئێرانییەکان، (کاوە) یان بە (کۆرش) ی ئەخمینی وێنا کردووە و ئەژدەهاکیش بە ئەستیاکس (ئیستیاک) ی پادشای میدیا دەچوێنن. ئەمانە و گەلێک نمونەی تر. لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە سەبارەت بە (مێژووی ماد) ئیگور میخائیلویچ دیاکۆنۆف پەرتوکێکی بە نرخی لەسەر مێژووی ماد نوسیوە و بورهان قانع لەفارسیەوە کردویەتی بە کوردی. لەو پەرتوکەدا لێکۆڵینەوەیەکی گرنگی ئەنجامداوە و زۆر سوودی هەیە بۆ ناسینی هۆزی ماد.

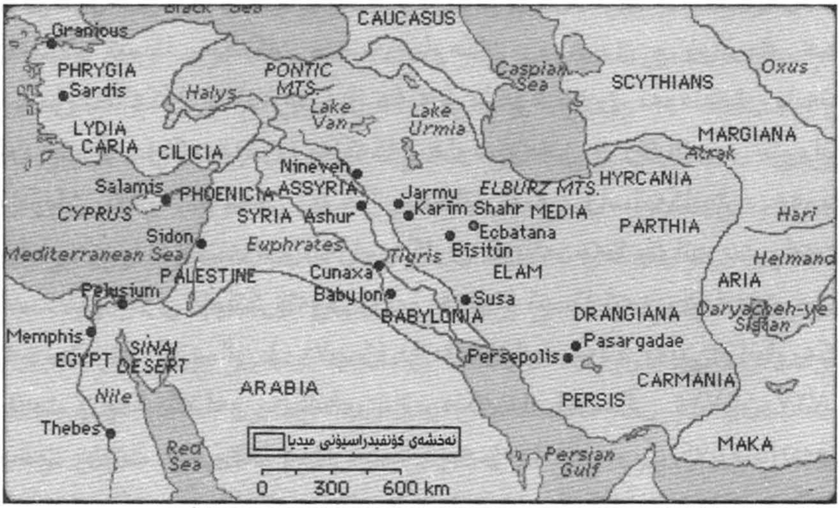

نەخشەی ژمارە (٩) : کۆنفیدراسیۆنی میدیا

سەرەڕای زانیاری جیاواز، زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە (ماد) هۆزگەلێک بوون لە دەوروبەری ئەکباتانا، کەشوێنەکەی نزیکی هەمەدانی ئەمڕۆیە و لەسەدەکانی نۆیەم و هەشتەمی پ.ز خاوەنی فۆرمی سیاسی و کۆمەلایەتی خۆیان بوون و خۆیان خۆیان بەڕێوەردووە و ماوەماوە باج و خەراجیان داوە بە دەوڵەتی ئاشوری و ماوە ماوە کەوتونەتە ناو ململانێ و شەڕەوە لە گەڵیدا. هێرۆدوت دەڵێت ماددەکان لە شەش هۆزی مەزن پێکهاتبوون، ئەوانیش بوسی، پارتاکنی، ئاستروخاتی، ئاریزانتی، بودی و موغەکان بوون. لە بەڵگەنامەکانی شەلمانسەر (شەمس نەسری سێیەم) ی پاشای ئاشوریدا کە ساڵی (٨٣٧پ.ز) هێزی بردۆتە سەرچیاکان، ئەو

کاتە بە وڵاتی پارسوا و ئامادییەکان ناسراوبووە، هاتووە کە (٢٧) میر و پاشا لەو ناوچە چیاییانە حوکمیان کردووە و بە (ئاماد – ماد) ناودەبران. لەسەردەمی دیاکۆ (دیۆکۆس) دا فیدراسیۆنیکی تۆکمە دروست دەکەن و ئەمەش ئەمڕۆ وەکو سەرەتای مێژووی کوردی لەلایەنی بەشێکی ڕۆشنبیر و کۆمەڵگەی کوردستانەوە مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، کە دەکاتە دەوروبەری (٧٠٠ساڵ پ.ز). هیرۆدت، دیاکۆ[٨] بەکەسێکی ڕەوشت چاک، دادپەروەر و یەکسانیخواز وەسف دەکات و دەڵێت بەو شێوەیە ناوی دەرکردبوو. ماوەیەک دەست لە بەرپرسیارێتی هەرێمەکەی بەردەدات. ئەمەش بەبیانوی ئەوەی کە دەرفەتی کاروباری تایبەتی خۆی نیە. هیرۆدت باس لەوەش دەکات کە بەرپرسیارێتی لە وڵاتی (ماد) لەلایەنی خەڵک و گەورەپیاوانەوە دیاری دەکرا. بەپێی گێڕانەوەی هیرۆدت: دوای ماوەیەک لەدەستبەردانی دیاکۆ لەبەڕێوەبردنی ناوچەکە، ڕەوشتی خەڵک خراپ دەبێت، لەبەر ئەوە داوا لە دیاکۆ دەکەن کە ببێتە پاشای هەموو هەرێمەکان، ئەویش لەساڵی (٧٠٨یان ٧٠٠پ.ز) دەبێت و هەتا (٦٧٥پ.ز) حوکم دەکات. دوای مردنی دیاکۆ فراوەرتیش هەتا (٦٥٣پ.ز) فەرمانڕەوا بوو. هەندێک فراوەرتیش بەکوڕی دیاکۆ لە قەڵەم دەدەن. بەپێی هەمان گێڕانەوە، فراوەرتیش لە شەڕی ئاشوریەکاندا تێکدەشکێت و دەکوژرێت، ئەمەش بەهۆی هاوکاری (سکای ئیسکیت) ە کانەوە بۆ ئاشوریەکان بووە، کە گەلێک بوون لە دەوروبەری دەریای خەزەرەوە هاتونەتە ناوچەکە و ئیتر لەو مێژووەوە هەتا (٦٢٥پ.ز) وڵاتی ماد بە وەکالەت لەلایەنی (سکای) یەکانەوە بەڕێوە دەبرا، بەڵام فۆرمی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئیداری خۆیان پاراستوە و کیاکیسار (هۆخشتر) ی کوڕی فراوەرتیش جێگەی باوکی دەگرێتەوە و باج دەداتە (سکاییەکان)، هەتا لەساڵی (٦٢٥پ.ز) بەرپرسانی (سکای) بانگێشتی خواردن دەکات و

٨- هیرۆدت باس لە (دیاکۆیماننا)ش دەکات کە کوڕی پاشای ماناکانە و بارمتەیە لەلای ئورارتوییەکان و دواتر ئورارتو لەڕێگای دیاکۆوە(٢٣) ناوچە و قەلایان لەوڵاتی ماننا و ماد بە دەست هێناوە، پاشان ساڵی(٧١٥)پ.ز سارگۆنی ئاشوری هێرش دەکاتە سەر دیاکۆ و بەدیلی دەگرێت و خۆی و خێزانەکەی دوور دەخاتەوە بۆ شاری هامات(حەما) لە سوریا. هەندێک ئەم دیاکۆیە و دیاکۆی ماد بە یەک کەسێتی دەزانن و دەڵێن دیاکۆ دواتر لە سوریاوە هاتوتەوە و خۆی ڕێکخستووە.

هەموو فەرماندەکانیان دەکوژێت و سوپاکەشیان لەناو دەبات. لەساڵی ٦١٥ پ.ز دا ماددەکان سنوری خۆیان بەرفراوان دەکەنماننا و ئۆرارتۆ دەخەنە ناو هاوپەیمانیەکەی خۆیانەوە. لەوسەروبەندەدا ئاشوریەکان لەگەڵ (بابل) دا لەشەڕدا بوون و ماننا و ئۆرارتۆ لەو کاتەدا وەکو هاوپەیمانی ئاشوری بوون، بەم کارەی کیاکسار خۆی وەکو هاوپەیمانی بابل نیشاندا. بابلەکان لەو ساڵەدا هەتا کەرکوکیان خستە ژێردەستی خۆیانەوە و دواتر خواستیان هێرش بکەنە سەر شاری پیرۆزی ئاشوریەکان (ئاشور) بەڵام سەرنەکەوتن و بەرەو تکریت پاشەکشەیان کرد و هەتا ساڵێک بەگەمارۆدراوی مانەوە و (ساراک) ی پادشای ئاشوری دەیخواست لەناویان ببات. لەهاوینی (٦١٤پ.ز) هێزەکانی ماد توانیان کەرکوک بگرن و شاری پیرۆزی (ئاشور) یشیان لە رۆژهەڵاتی دیجلە گرت و ئیتر پێشەنگایەتی شەڕ لەدژی ئاشورییەکان کەوتە دەستی کیاکسار و ماددەکانەوە. لەم سەروبەندەدا پادشای ئاشوری لە هەوڵی کۆکردنەوەی هاوکاری دابوو لە ئارامییەکانی سوریا و گەمارۆی سەر بابل کۆتایی پێ دێنێت و دەگەڕێتەوە بۆ پایتەختی خۆی (نەینەوا). لەو کاتەدا کیاکسار و نەبو بەلاسەری پاشای بابل ڕێککەوتنێکی دۆستانە مۆر دەکەن، بۆ پتەوکردنی هاوپیمانێتیەکەش کیاکسار (ئامی تیس) ی کچی خۆی دەداتە نەبوخەزنەسری کوڕی نەبو بەلاسەر. هەروەها کیاکسار توانی هاوپەیمانی پارسەکان و (ئالی بی) کە هەرێمێک بوو دەکەوتە نزیک کرماشانی ئەمڕۆوە و ماوەیەک (تالتە) پادشایان بوو، بۆ خۆی قازانج کرد و بوونە بەشێک لە وڵاتەکەی.

بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان هێزە هاوپەیمانەکان لەبەهار هەتا هاوینی ٦١٢ پ.ز سێ شەڕی مەزن لە دەوروبەری شورای نەینەوا ئەنجام دەدەن و دواتر لە مانگی تەباخ (ئاب) ی ٦١٢ پ.ز دا بە هۆی تاکتیکی کۆکردنەوەی ئاوی دیجلە و بەردانەوەی بە سەر شاردا، شورەکانی شار دەڕوخێنن و بەم شێوەیە دەتوانن بچنە ناو شارەکەوە و دەسەڵاتی ئاشورییەکان تێکدەشکێنن و (ساراک) یش خۆی فرێدەداتە ناو ئاگری کۆشکەکەیەوە و کۆتایی بە ژیانی دێت. بەم شێوەیە سەردەمێکی نوێ بۆ گەلانی ناوچەکە دەست پێدەکات. لە ڕێگەی کردنەوەی ئاگر لەسەر لوتکە چیاکان هەواڵی سەرکەوتنیان گەیاندە هەموو ناوچەکان و پەیامی ڕۆژێکی نوێیان دەدا. هەر بۆیە هەتا ئێستا،

ساڵانە گەلی کورد و گەلانی ناوچەکە نەورۆز پیرۆز دەکەن و ئاگریش وەکو سیمبوڵی سەرکەوتن دەبینن. جێگەی ئاماژە پێکردنە، ئاشورییەکان بە هاوکاری فیرعەونییەکان و بە سەرکردایەتی (ئاشور بالیتە) ی برای ئاشور بانیپال و مامی ساراک هەتا ساڵی ٦٠٥ پ.ز لە حەران و فەلەستین بەرخۆدانیان کرد. بەڵام لە ئەنجامی هێرشی هاوبەشی (ماد و بابل) دا کۆتایی بەو پاشماوەیەی ئاشورییەکان هێندرا. ساڵی ٦٠٥ پ.ز نەبو بەلاسەر دەمرێت و نەبوخەزنەسەری کوڕی لە قەڵای (کارکمیش) ئاشوری و میسرییەکانی تێکشکاند.

بەپێی ڕێککەوتنی (ماد و بابل)، ئاشور و حەران و بەشی زۆری باکووری میزۆپۆتامیا بەر (ماد) کەوت و سوریا و فەلەستین بەر بابل کەوت. سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن کە (ماد) ەکان زیانیان بە خەڵکی ئاسایی ئاشوری و شارەکانی تر نەگەیاندووە و ژمارەیەکی کەمیشیان لێ دەستگیر کردوون. هەندێک لە سەرچاوەکان هۆکاری ئەمە دەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی کە لە وڵاتی (ماد) کۆیلەداری پەرەی نەسەندبوو. لەبەر ئەمە زۆر گرنگیان بە کۆیلە نەدەدا و خەڵکیان نەدەکردە کۆیلە. هەندێکیش هۆکاری ئەمە دەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی کە بەشی زۆری لەشکری مادەکان لەو خێڵ و هۆزانە بوون کە ڕووبەڕووی فشار و چەوساندنەوە ببوونەوە و ئامانجیان ڕزگاربوون بووە لە دەسەڵاتی ئاشوری، نەک تاڵانکردن، ئەمەش وایکردووە کە خەڵک نەکەن بەکۆیلە. بە هەرحاڵ هۆکارەکەی هەرچی بێت ئەو دیاردەیە نموونەیەکی جوانە لە مێژووی پێشینیانی کورددا. دوای کۆتایی هێنان بەدەسەڵاتی ئاشوری، (ماد) بووە وڵاتێکی فراوان و لە ڕۆژئاواوە گەیشتە سنوری لیدیا و لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو کەنداوی فارس و وڵاتی کاسپی لە ڕۆژهەڵاتی دەریای خەزەر و سنوری باشووریشی بابل بوو. لە ساڵی ٥٩٣ پ.ز دا کیاکسار بە هۆی ناکۆکی لەگەڵ پادشای ئیسکیتەکانەوە بە تەواوی کۆتایی بە پادشایی ئیسکیت دێنێ. ساڵی (٥٩٠-٥٨٥پ.ز) شەڕێکی مەزن لە نێوان کیاکسار و (ئالیات کوڕی سادیات) ی پادشای لیدی دروست دەبێت و ماوەی پێنج ساڵ لە نزیک ڕووباری قزل ئیرماق (هالیس) شەڕ دەکەن. کەسیان سەرنەکەوتن، پاشان بەهۆی خۆر گیران و ناوبژیوانی نەبوخەزنەسر و (سیدنسی) ی فەرمانڕەوایی کاپادۆکیا پەیمانی ئاشتیان مۆر

کرد و ڕووبارەکە بووە سنوریان و (ئارنیس) ی کچی پادشای (لیدیا) ش درایە ئیستیاک (ئیخ تویگۆ) ی کوڕی کیاکسار. هەر ئەو ساڵە واتا ٥٨٥پ.ز کیاکسار کۆچی دوایی دەکات و ئیستیاک دەبێتە فەرمانڕەوای ماد.

کیاکسار لەساڵی (٦١٠پ.ز) دا وڵاتی پارس و ئەنشان (ئەنزان) ی دایە دەستی کەمبۆجیەی باوکی کۆرش و دواتر ئیستیاک کچێکی خۆشی کە لە ماندانای خوشکی ببووی دەدا بە کەمبۆجیە و کۆرشی لێدەبێت، لەسەردەمی ئیستیاکدا وڵاتی (ماد) فراوانتر دەبێت، بەشێوەی هەرێم هەرێم کە بە کۆمێ یان کۆما ناو براوە وڵات ڕێکدەخەن کە هەرێمی سەربەخۆن و خۆیان بەڕێوە دەبەن و ناوەند دەست وەرناداتە کاروباریانەوە و تەنیا باجێکی ساڵانەی زۆر کەم دەدەنە ناوەند. هاوکات کێشەی ناوخۆیی دروست دەبێت و لە ئەنجامی ئەو کێشانەدا ساڵی (٥٥٠پ.ز) کۆرشی کچەزای ئیستیاک و هەرباکۆس کە فەرماندەی سوپای (ماد) بوو کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیستیاک هێنا و کۆرش دەبێتە فەرمانڕەوای وڵات و خانەدانی ئەخمینی (هەخامەنشی) دروست دەکات، بەمشێوەیە کۆتایی بەفەرمانڕەوایی (ماد) دێت، بەڵام بەهۆی تێکەڵاوی ماد و ئەخمینیەکان و هەبوونی ئەزموونی (ماد) ەکان لە فەرمانڕەوایی و فەرمانداریدا، هەتا سەردەمی داریوشی یەکەم (٥٢١پ.ز) مادەکان هەر ڕۆڵی سەرەکیان هەبووە لەبەڕێوەبردندا، دواتریش هەرچەندە لەناو دەسەڵات و ئیمپراتۆریەتدا ڕۆڵی مادەکان پاشەکشەی کرد، بەڵام توانیان فۆرمی کۆمەڵایەتی و خۆبەڕێوەبەری خۆیان بپارێزن، بەتایبەتی مادی ئەترۆپاتن یان مادی ڕۆژئاوا کە هەتا سەردەمی یۆنانیەکانیش خۆیان بەڕێوەدەبرد و خاوەنی سەربەخۆیی ناوخۆیی خۆیان بوون.

لەڕابردوودا هەمیشە بێ ئەزموونی و لێ نەهاتوویی ئیستیاک بۆ فەرمانڕەوایی و خەریک بوونی بە ڕابواردن و ناپاکی هەرباکۆس (هارپاک) وەکو هۆکاری سەرەکی کۆتایهاتنی فەرمانڕەوایی مادەکان دیاری دەکرا. هێرۆدت و کتسیاس باس لەوە دەکەن کە هۆکاری خیانەتی هەرباکۆس ئەوەیە کە ئیستیاک زۆرتوند بووە لەگەڵ هەرباکۆسدا و کوڕێکی هەرباکۆسی کوشتووە و گۆشتەکەی دەرخوارد داوە. یاخود هیرۆدت دەڵێ ئیستیاک لەگەڵ مەزنەپیاواندا توندبووە. هەروەها دەڵێت ئیستیاک زۆر گوێی لە ئامۆژگاری موغە زەردەشتیەکان دەگرت، هەر ئەوانیش ئامۆژگاریان کرد بۆ ئەوەی

ڕێگە بە (کورش) بدات بچێتەوە وڵاتی (پارس)، ئیستیاکیش ڕێگەی پێدا. ئەویش کە چووەوە وڵاتی پارس دەستی بەیاخی بوون کرد، بەهۆی ئەمەوە ئیستیاک موغەکانی خنکان و ئەمەش ترسی لەلای پیاوانی ئایینی و گەورە پیاوان دروستکرد، لەگەڵ ئەمانەشدا باس لەوە دەکرێت کە بەهۆی (ئارنیس) ی کچی پادشای لیدیاوە کە هاوسەری ئیستیاک بوو، ڕۆڵ و کاریگەری لیدیایەکان لەناو (ماد) ڕووی لە زیادبوون دەکرد و ئەوەش گەورەکانی (ماد) ی نیگەران کردبوو. ئەمەش بووە هۆی هەڵگەڕانەوە لەئیستیاک، بەپێی ئەو سەرچاوانەی هەتا ئێستا کەوتونەتە بەردەست و باس لە کۆمەڵگەی (ماد) و فەرمانڕەوایانی دەکەن، بەتایبەتی فەرمانڕەوایی ئیستیاک، دەکرێت هۆکاری کۆتایهاتنی فەرمانڕەوایی (ماد) لەم چەند خاڵەدا کۆبکەینەوە:

١.سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆئەوە کردووە کە کۆمەڵگەی ماد و ئەو فۆرمەی کە دروستیان کردبوو فۆرمێکی کۆمەڵایەتی بوو، کۆمەڵگە لەسەربنەمای تیرە، خێڵ، هۆز (کە فیدراسیۆنی خێڵەکانن) و گوندەکان خۆی ڕێکخستبوو، پەیوەندی کۆیلایەتی و چینایەتی پەرەی نەسەندبوو. فەرمانڕەوا و سەرۆک لەلایەنی مەزنانی خێڵ، هۆز و گوندەوە دیاری دەکران و پەیوەندی نێوان فەرمانڕەوا و کۆمەڵگە پەیوەندییەکی سروشتی بووە و لایەنی بیرۆکراتی و دەسەڵاتداری نەبووە بەلایەنی سەرەکی. بەڵام لەگەڵ بەرفراوانبوونی وڵات و تواناکانی (ماد) ەکاندا، ئارەزووی دەسەڵاتداری و زەنگین بوون و دەسکەوتی تایبەت ڕووی لەزیاد بوون کرد و ئەمەش ناکۆکی لە نێوان سەرۆک و مەزنە پیاوەکان و فەرماندارانی سوپادا دروست کرد، بەپێی ئەو زانیاریانەی لەبەردەستدان ئیستیاک ڕێگری لەم هەوڵانە کردووە و نەیخواستووە فەرمانداران و مەزنەپیاوان دەسکەوتی تایبەت بۆخۆیان ببەن و خەڵکی بکەنە کۆیلە و ئەو شوێنانەی دەیگرن تاڵانی بکەن. ئەمەش نیگەرانی فەرمانداران و ڕاوێژکارانی لێکەوتۆتەوە. هەر ئەمەش هۆکارە بۆئەوەی کە هیرۆدت دەڵێ ئیستیاک لەگەڵ مەزنەکانی (ماد) دا توندوتیژ بووە. لە ئەنجامدا دەتوانین بڵێین کەلێنێک لەنێوان سەرۆک و ئەو پێکهاتانەدا دروست بووە.

٢. وەکو هیرۆدت باسی کردووە، ئیستیاک زۆر گوێی لەئامۆژگاری (ماگ) ەکانی زەردەشتی گرتووە و ئەوانیش دژی پەیڕەوانی ئایینی کۆن بوون و بەشێکی زۆری فەرماندە و بەرپرسانیش لایەنگری ئایینی کۆن بوون و

ئەوەش هۆکارێکی تر بووە بۆ دوورکەوتنەوەی بەشێک لەفەرماندار و ڕیش سپیان لە ئیستیاک و هەوڵیانداوە کە ناکۆکی بخەنە نێوان ئیستیاک و (ماگ) ەکانی زەدەشتیەوە، کاتێک (ماگ) ەکان ڕێنمایی ئیستیاک دەکەن بۆ ئەوەی ڕێگە بە کۆرش بدات بچێتە وڵاتی پارس و کۆرش ناپاکی دەکات، ئیستیاک توڕە دەبێت و سزای ئەو ماگانە دەدات بەخنکان کە ڕێنماییان کردبوو لە مەڕ بابەتی کۆرشەوە. ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی ئیستیاک پشتیوانی پیاوانی ئایینیش لەدەست بدات و فەرماندە و بەرپرسەکان سوود لەم بارودۆخە وەردەگرن و ئیتر ئیستیاک لاواز دەبێت.

٣ـ بەهۆی بەرفراوانبوونی وڵاتی ماددەوە، ئەو هۆز و خێڵانەی کە لەگەڵ ماددا بوون لەململانێی ئەوەدابوون کەخۆیان باڵادەست بن لەناوەندی ماددا و ململانێی سەرەکیش دەکەوێتە نێوان (لیدیا) یی و (پارس) ەکانەوە. چونکە ئەم دوو هۆزە یان خێڵە یان گروپە بەهۆی ئەوەی دوورتر بوون لەژیانی چیا و زیاتر تێکەڵاوی ژیانی دەشت بوون، کراوەتربوون بۆ وەرچەرخانی دەسەڵاتداری. خۆ خزاندنە ناو ناوەندی (ماد) یشیان بەڕێگەی گەیشتن بە ئامانجەکانیان دەبینی، ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی کە (لیدیا) یەکان سوود لە پێگەی (ئارنیس) ی هاوسەری ئیستیاک وەربگرن و هەوڵبدەن لەو ڕێگەیەوە پایەکانی دەسەڵاتی خۆیان بچەسپێنن. لەبەرانبەر ئەمەدا (پارس) ە ئەخمینیەکانیش خواستیان سوود لەو خزمایەتیە وەربگرن کە لەنێوان خانەوادەی کۆرش و ئیستیاکدا هەیە و خۆیان وەکو یەک نەژاد و ڕەچەڵەک بەناو بکەن و هەستی (ماد) ەکان لەدژی (لیدیا) یەکان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن.

٤ـ دوای زیاتر لە (٦٠) ساڵ فەرمانڕەوایی بەردەوام و فراوانبوونی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ماد، ئیتر (ماد) یش لەبەردەم تاقیکردنەوەیەکی مەزندا بوو، یان دەبوایە ببێتە کۆپییەکی ئاشوریەکان و سیستمی ئیمپراتۆریەت و کۆیلەداری پەیڕەو بکات، یان دەبوایە سیستمێکی نوێ دابهێنێت و بتوانێت لە ڕێگەیەوە کێشەی ئابووری، باوەڕی و دەسەڵات چارەسەر بکات، ئەگەر یەکێک لەو دوو هەنگاوە نەنێت، ئەوا دەبێت خۆی بداتە دەستی چارەنوس. ئەوەی لە هەڵوێستی ئیستیاکدا دەبینرێت، ئەوەیە کە ئامادە نیە ببێتە کۆپی پاشا ئاشوریەکان، هەوڵیش دەدا ڕووبەرووی کێشە ناوخۆیی و هێرشە دەرەکیەکان ببێتەوە. بەڵام ئەو شێوازەی دەیگرێتە بەر چارەئامێز نییە و

کێشەکانی زیاتر دەکات، بەواتایەکی تر ئیستیاک نەیتوانیوە لە کەسێتی خۆیدا ئەڵتەرناتیف بخولقێنێ و بەو شێوەیە خۆی ڕووبەڕووی چارەنوس کردەوە.

٥ـ خاڵێکی تر کە گرنگە باسی بکەین و پرسیاریشە لەلای زۆربەی تاکەکانی کۆمەڵگەی کوردستان، ئەویش ئەوەیە کە بۆچی (هەرباکۆس) بۆخۆی نەبووە سەرۆکی (ماد) ؟ مادام دەیزانی ئیستیاک توانای وڵات بەڕێوەبردنی نییە (بەپێی گێڕانەوەکانی ڕابردوو)، بۆچی خۆی نەدەکردە سەرۆکی ماد و بووە هاوکاری (کۆرش) و دەسەڵاتی گواستەوە بۆ (کۆرش) و پارسەکان؟ ئەمە خاڵێکی بەئازاری کوردە و پێشتر نمونەکەی (ئەنکیدۆ) مان باس کرد. دیارە هەڵوێستی هارباکۆسیش زۆر جیاواز نییە لەوەی ئەنکیدۆ، لە کاتێکدا چاوی لە دونیای دەرەوە و دەسەڵات و ئارەزووی خۆیەتی و حەز بە دەسەڵاتی ڕەها دەکات، ئەو هێزە لە خۆیدا نابینێ خۆی سەرکێشی کودەتایەکی بەو شێوەیە بکات، چونکە هەم لەناو بەڕێوەبەری (ماد) دا خاوەن ئەو هێزە مەعنەوی و سیاسی و کۆمەڵایەتییە نییە. هەم زەمینەیەکی بەم شێوەیە تۆکمە لە ناو مادەکاندا نابینێ، واتا هەست بەوە دەکات کە مادەکان کراوە نین بۆ سیستمێکی دەسەڵاتداری چینایەتی. لەبەرانبەر ئەوەدا هەست بە هەوڵەکانی پارسەکان و لیدیاکان دەکات کە دەخوازن ببنە فەرمانڕەوای ماد. ئەویش پارسەکانی پێ باشترە و خۆی ڕادەستی ئەوان دەکات و دەکەوێتە خزمەتی ئەوانەوە. بە پێی گێڕانەوەی هێرۆدت هەرباکۆس لە لایەنی کۆرشەوە کرایە حاکمی لیدیا و هەرباکۆسیش یۆنانی گرت و دەسەڵاتی کۆرشی گەیاندە لوتکە و دواتر لە ئەنادۆڵ مایەوە و نەیدەخواست بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی (ماد) و زەوی و زارێکی زۆری داگیر کرد و هەر لەوێ مایەوە. بە واتایەکی تر هەرباکۆس ئیتر ڕووی ئەوەی نەبوو بگەڕێتەوە ناو کۆمەڵگەی خۆی. بێگومان هۆکاری تریش هەن ڕەنگە باس نەکرابن، بەڵام دەکرێت ئەمانە وەکو هۆکارە سەرەکیەکان دابنێن و بەمشێوەیە سەردەمێکی زێڕین لە ژیانی کۆمەڵگەی کوردستان پەردەی بەسەردا درا.

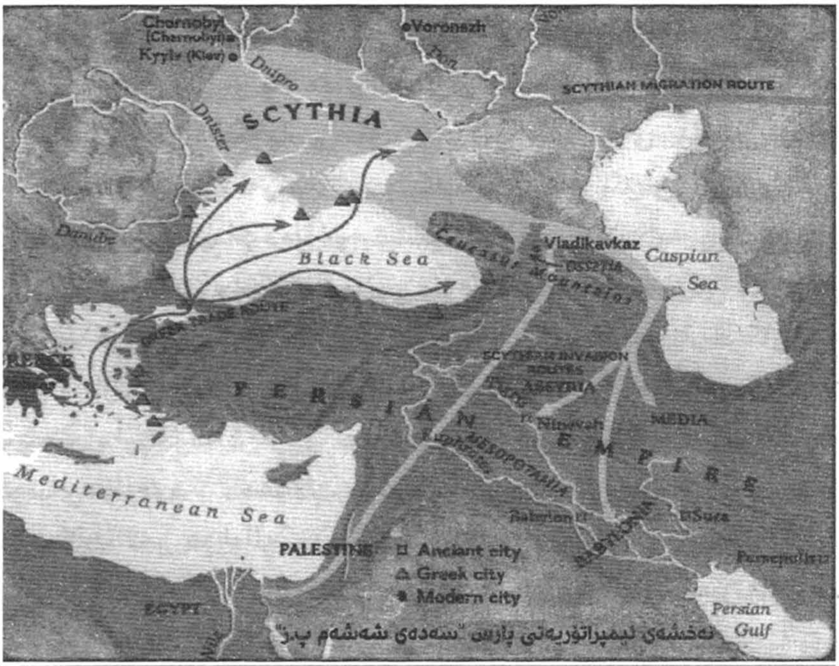

نەخشەی ژمارە (١٠) : ئیمپراتۆریەتی پارس لە سەدەی شەشەمی پ.ز

لە دوای کۆنفیدراسیۆنی هۆزەکانی ماد، لە ساڵی (٥٢٢پ.ز) دا فراوەرتیس کە بە خشتریتای دووەم ی خانەدانی کیاکسار دەناسرێت، سەرکردایەتی شۆڕشێکی مەزنی کرد لە بەرانبەر (داریوشی یەکەم) ی پاشای ئەخمینی، دانیشتوانی ماد، پارت و هیرکانیە پاڵیان پێوەدا و دوای کەوتن. خەڵکی ئەرمەنستانیش پشتیوانیان کرد. بەڵام دوای ئەوەی داریوش توانی دەسەڵاتی خۆی لە پارس و بابل بچەسپێنێت هێزێکی مەزن دەباتە سەر فراوەرتیس و لە ئەنجامی ڕووبەڕووبوونەوەدا فراوەرتیس شکا و ڕووی کردە شاری (ڕەی) و هاوکاری لە پارت و هێرکانەکان خواست، بەڵام هاوکارییەکانی پێنەگەیشت و دواتر لەوێ تێکدەشکێت و دەگیرێ و ڕادەستی داریوشی دەکەن، دوای لوت و گوێ کردنی، داریوش لە ئاکباتانا دەیکاتە نیشانەی تیر و دواتر سەری دەبڕن و هەڵیدەواسن. دوای دامرکانەوەی ئەو ڕاپەڕینە داریوش کۆکوژییەکی زۆر لە وڵاتی (ماد) ئەنجام دەدات و بەشێکی زۆری موغەکان، ئەوانەی کە لایەنگری (ماد) ە کانن دەکوژن و لە ناویان دەبەن. دوای فراوەرتیس کۆمەڵگەی (ماد) بێدەنگ نەبوون {چیتران تخمە} خۆی کردە پاشای (ماد) و هەوڵی دا شکۆ بۆ (ماد) بگێڕێتەوە، بەڵام لەشکری

(پارس و ماد) بە سەرکردایەتی (تهاسپ دای) ی (ماد) ی هێرشیان کردە سەری تێکیان شکاند و لە ناویان برد. بە پێی بیرو ڕای لێکۆڵەران هەتا ئەو سەردەمە، واتا سەردەمی داریوش و تێکشکانی ڕاپەرینەکانی (ماد)، (ماد) وەکو ناوەند و وڵاتی یەکەم بوو لە ناو ئیمپراتۆریەتی هەمخامەنیشیدا، بەڵام ئیتر (پارس) بە تەواوی بووە ناوەند و ماد پێگەی خۆی لە دەستدا. بەڵام بەشێک لە فەرماندە و بەرپرسەکانی (ماد) لەناو دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتەدا هەر ڕۆڵیان هەبوو و خزمەتی هەمخامەنشینەکانیان دەکرد. بەشی زۆری کۆمەڵگەی مادیش کشانەوە بەرەو گوند و ناوچەکانی چیا و هەوڵیانداوە فۆرم و ڕاستینەی خۆیان بپارێزن. بەڵام لەبەر ئەوەی کە بەڵگەی تەواو لەبەردەستدا نیە، ناتوانین زۆر بە وردەکاری لە سەر ئەم قۆناخە قسە بکەین. لەم قۆناخەدا تا ڕادەیەک سوود لە هەندێک لە نوسراوەکانی پادشایانی

نەخشەی ژمارە (١١) : ئیمپراتوریەتی پارس لەسەدەی پێنجەمی پ.ز

پارس لە وێنەی داریوش و نووسینی نوسەرە یۆنانییەکانی وەکو گەزنەفۆن و نووسەری ئەرمەنی (موسی خۆرنی) وەردەگرین. بەپێی ئەو سەرچاوانە. هەتا سەرەتای ساڵانی زایین ناوی ماد بۆ هۆزەکانی بەشێکی کوردستان بەکاردێت، بەتایبەتی (ماد) ی (ئەترۆپاتن). ئەم ناوچەیە لە ئەمڕۆدا بەشێکی زۆری دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە و بەشێکیشی بە (ئازەربایجان) دەناسرێت. ئەم ناوەش لە (ئەترۆپات) ی سەرکردەی مادەکانی ڕۆژئاواوە

وەرگیراوە کە لە سەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنی و سەلوقیە (سەلۆکسی) یۆنانیەکانی دوای ئەسکەندەردا فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیان کردووە و پێشەوای ماددەکان بووە و توانیویێتی خۆی و گەلەکەی لە هێرشی ئەسکەندەر و یۆنانیەکان بپارێزێت و بۆ ماوەیەکی درێژ ئەم هەرێمە سەربەخۆیی خۆی پاراست.

لەم بارەیەوە بیرۆسوسی کلدانی کە مرۆڤێکی ئایینی پەرستگەکانی بابلی بووە و لە سەدەی سێیەمی پێش زاییندا ژیاوە و زمانی یۆنانی بەباشی زانیوە، هەستاوە بە نوسینەوەی مێژوو و فەرهەنگی بابلی بە زمانی یۆنانی، ئەو پەرتوکەشی کە لەسێ بەش پێکهاتووە پێشکەشی ئەنتیفۆسی پاشای سەلوکسی کردووە. تێکستی پەرتوکەکەی نەماوە، بەلآم زۆر بەشی پەرتوکەکەی وەکو سەرچاوە لە لایەنی مێژوونوسانی یۆنانی و ڕۆمانەکانەوە سودی لێ وەرگیراوە. بیرۆسوس سۆمەرەکان و ماددەکانی بە یەک گروپ زانیوە. قۆناخی دەسەلآتی گۆتیەکانیشی وەکو دەسەلآتی ماددەکان بەناو کردووە، واتە ئەو پێی وابووە کە ماددەکان و گۆتیەکان یەک گروپ بوون. سترابو (٦٤پ.ز ٢٣ز) ی جوگرافیناسی یۆنانی پەرتوکێکی حەڤدە بەرگی لەسەر مێژوو و جوگرافیای ئەو سەردەمە نوسیوە. لەو پەرتوکەدا بە فراوانی باسی وڵاتی ماد دەکات. باس لە ماددی گەورە و ماددی ئەترۆپاتن دەکات کە هەتا ئەو سەردەمە بوونیان هەبووە. دیاکۆنۆڤیش کە باشترین لێکۆڵینەوەی لەسەر ماددەکان کردووە، دەڵێت؛ وڵاتی ماد هەروەکو سەردەمی میتانیەکان لە یەکەی دەسەلآتی ناوچەیی پێکهاتبوو کە پێیان دەگوتن کۆمێ (کۆما). دەڵێت ماددەکان بە خۆیان گوتووە ماسا یان مەس کە بە واتای گەورە یان پایە بەرز دێت. لە سۆمەریشدا ماسۆ بە واتای سەرکردە دێت. لە ئاڤێستادا ماسان بە واتای مەزن بەکار هاتووە. وەکو پێشتر باسمان کرد دوای ئەوەی کۆرش دەسەلآتی گرتە دەست، ماددەکان هەر خاوەن ڕۆڵی سەرەکی بوون. بۆ نمونە گۆبریاس ی پاشای میدیا لەساڵی ٥٣١ پ.ز دا ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لە گرتنی بابلدا. هەروەها دوای کوشتنی کۆرش، لەساڵی ٥٢٢ پ.ز کاتێک پشێوی کەوتبووە ناو وڵاتەوە، لەو کاتەدا فراوەرتیش ی پاشای ماد ڕایگەیاند کە ئەو لە نەوەی کەیخوسرەوە و دەیەوێت ئەو بنەماڵە زیندوو بکاتەوە و ئارامی بۆ وڵات بگەڕێنێتەوە. بۆ ئەو مەبەستەش خۆی

بە پاشای گشتی ڕادەگەیەنێت. ماد، ئەشکانی، هەرکانی و ئەرمەنیەکان پشتگیری دەکەن. بەڵام لە نزیک شاری ڕەی لەبەرانبەر سوپای داریوش تێکدەشکێت و داریوش زۆر بە دڕندەیی دەیکوژێت. هەر ئەو کینە وەها دەکات کە ئاتەرپاس ی سەرکردەی ماددەکان لە شەڕی گاوگامێلا ی نێوان ئەسکەندەر و داریوشی پاشای پارسدا، هاوکاری ئەسکەندەر بکەن. دواتر ئاتەرپاس کچێکی خۆی دەدات بە یەکێک لەسەرکردەکانی یۆنان. هەر لەم بارەیەوە شەمسەدینی شارەزووری (لەسەدەی دوازدەیەمی زاییندا ژیاوە) لە پەرتوکی نزهە أرواح دا زۆر بە فراوانی باسی هاتنی ئەسکەندەر بۆ ناوچەکە دەکات و بە کەسێکی مرۆڤدۆست و خواپەرست و زیرەکی لە قەڵەم دەدات. لەبەرانبەردا دارای پاشای پارس بە کەسێکی لەخۆبایی و خۆ بەزلزان باس دەکات. هەر ئەوەش وا دەکات کە یۆنانیەکان دەسەڵاتی ئاتەرپاس لەناوچەکانی خۆیدا پەسند بکەن و دۆستانە لەگەڵیدا مامەڵە بکەن. ئەو بارودۆخ و پەیوەندیەی ماددەکان و سەلوکیە یۆنانیەکان هەتا سەردەمی ئەشکانیەکان بەردەوام دەبێت. لەسەردەمی ئەشکانیەکاندا ماددەکان وەکو گەلێک و هەرێمێکی ئۆتۆنۆم خۆیان بەڕێوە دەبەن. هەر لەو لێکۆڵینەوانەدا باس لەوە دەکەن کە لەسەدەی یەکەمی پ.ز پاشای مادد لەگەڵ مارک ئەنتۆنی سەرکردەی سوپای ڕۆمەکان و هاوژینی کلیۆپاترای شاژنی میسردا ڕێککەوتننامەیەک مۆر دەکات. بەو شێوەیە ماددەکان لە ئەشکانیەکان دوور دەکەونەوە و دەبنە دۆستی ڕۆمەکان و ئەرمینیاش لە نێوان ڕۆم و میدیاکاندا دابەش دەکرێت. پاشای ماد گوتاپا (ژۆتاپا) کچی خۆی دەدات بە کوڕی مارک ئەنتۆنی. بەڵام دوای ماوەیەک ئەشکانیەکان بەهێز دەبنەوە و دەست بەسەر وڵاتی ماددا دەگرن و کەسێکی سەر بەخۆیان دەکەنە پاشای ماد. دوای ماوەیەک و ڕێک لەسەرەتای سەدەی یەکەمی زاییندا بە هۆی ململانێ و شەڕی ناوخۆییەوە چەند پاشایەکی ئەشکانی دەکوژرێن. ئەشکانیەکان داوا لە ڕۆمەکان دەکەن برایەکی پاشای پێشوو کە لە لای ڕۆمەکانە بینێرێتەوە، بۆ ئەوەی ببێتە پاشایان. ڕۆمەکان ئەوە بە هەل دەزانن و دەینێرنەوە، بەڵام ئەو پاشایە هەڵسوکەوتی لەگەڵ خەڵکەکەی ناگونجێت. لەبەر ئەوە داوا لەپاشای مادد دەکەن بۆ ئەوەی حوکمڕانی ئەشکانیەکان بگرێتە دەست. بەو شێوەیە هەرتەبانۆس سوپایەک کۆ دەکاتەوە و فۆنۆنیس ی پاشای ئەشکانی

دەردەكات و خۆی دەبێتە حوكمڕانی ئەشكانی.
لەسەدەی سێیەمی زاینیشدا زۆر بەڵگە باس لە هاوكاری پاشاكانی مادد، هەولێر (هەزەبان ئەدیابین) و كەركوك لەگەڵ پاشای ساسانیدا دەكەن بۆ سەركەوتن بەسەر ئەشكانیەكاندا. هەر لەو بەڵگانەدا باس لە هێرشی ئەردەشێری ساسانی دەكرێت بۆ سەر ماد. دوای چەندین هێرش توانیویەتی بەسەر پاشای ماددا سەر بكەوێت و خۆی و بنەماڵەكەی دەستگیر كردووە. لەو تۆمارەدا پاشای ماد بە كورد ناودەبرێت. دیارە هەر لەو سەردەمەدا ئەردەوانی پاشای ئەشكانی توانج لە ئەردەشێر دەگرێت و لە كاتی ڕووبەڕووبوونەوەدا پێی دەڵێت تۆ لە ژێر ڕەشماڵی كورددا گەورە بویت و ناتوانیت ڕووبەڕووی من ببیتەوە. ئەوەش یەكەم جارە بەو شێوەیە باس بكرێت و كورد و ماد تێكەڵ بكرێن. وەكو دەردەكەوێت ماد (كورد) هاوكاری ساسانیان كردووە بۆ سەركەوتن بەسەر ئەشكانیدا بەڵام دواتر ساسانیەكان لە كوردەكان هەڵگەڕاونەتەوە. ئەمانەش ئاماژەی ترن بۆ ئەوەی كە ماددەكان هەتا ئەو سەردەمە خاوەن ڕۆڵ و پێگە بوون لە ناوچەكەدا.
ئەوەی دیارە ناوی ماددەكان كە خۆیان گوتویانە ماسا لە لای پارسەكان بووە بە (ماها). لە سەردەمی عەرەبیشدا بووە بە ماه. بەلازەری نوسەر لە پەرتوكی (فتوح البلدان) دا دەڵێت؛ كە عەرەبەكان هاتنە ناوچەكەوە و دەسەڵاتیان گرتە دەست، ناوچەكەیان دابەشكرد بەسەر هەرێمی جیاجیادا و پێیان دەگوتن ماه. باجی هەر هەرێمێكیش دەچوو بۆ دەسەڵاتی هەرێمێكی ئیسلامی. بۆ نمونە بە دینەوەر و دەوروبەریان دەگوت ماه الكوفە. بە نەهاوەند و دەوروبەریان دەگوت ماه البصرە. ئەوەش بە واتای ئەوە دەهات كە باجی ئەو ناوچانە بۆ كوفە و بەصرا دەچوون. هاوكات واتای ئەوەیە كە هەتا ئەو كاتە ناوی مادد هەر بەكار هاتووە.
لەم قۆناخەدا ئەو هۆز و كۆمەڵانەی لە كوردستاندا ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە، یان بڵێین لەمێژوودا باس دەكرێن مادد، ئەدیابین، كوردۆبان، كوردە جابانیەكان و كۆمەگەنە بوون. ئەم گروپانە وەكو خۆبەڕێوەبەری خۆجێی خۆیان بەڕێوە بردووە و خۆیان پاراستووە. پێشتر هەندێك باسمان لە ماددەكان كرد. لە ئێستادا باس لەچەند هۆز و ناوچەیەكی تریان دەكەین؛

١٩-هەزەبان (ئەدیابین هەزەوان)

بۆ یەکەم جار لە مێژوودا لەسەدەی هەژدەیەمی پ.ز دا باسی ناوچەی هەزەبان کراوە و بەشێوەی (ئەهازۆم) ناوی هاتووە کە ناوچەیەکی دەسەڵاتی هۆری بووە. ئەو ناوچەیەش نزیکی شاری هەولێری ئەمڕۆ بووە. لە هەردوو ئەرشیفی شمشارە٩ و ماری دا ناوی هاتووە. هازی خودای چیایە لەلای هۆریەکان. هەربۆیە ڕەنگە شارەکەش بەناوی خودای چیای هۆریەکانەوە ناونرا بێت. (ئوم) پاشگرێکی ئاشووریە و بەو شێوەیە ناوەکە بووەتە ئەهازۆم. ئەو ناوە لە لای عەرەب بووە بە حزە و لای ئارامیەکان بووە بە (حەدیاب). لای یۆنانیەکان بووە بە ئەدیابین. دەگوترێت ئەم جێگەیە ١٢کم دەکەوێتە باشووری شاری هەولێرەوە. لەگێڕانەوەیەکدا باس لە (یاشوب ئادو) ی پاشای هەزەبانەکان دەکرێت کە لە سەدەی (١٨ پ.ز) هاوپەیمانی پاشای ئاشووری شەمشی ئادادی بووە. ئەو پاشایە خواستویەتی سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت. بەڵام لەچەند لاوە کەوتۆتە ژێر فشارەوە. هەر ئەوەش وایکردووە کە خۆی نزیکی سیموروم بکاتەوە. لە ئەنجامی ئەوەدا شەمشی ئادادی هێرش دەکاتە سەری و کۆتایی بە دەسەڵاتی یاشوب ئاد و دێنێت و هەلون پی ئومو دەخاتە جێگەی ئەو. لەشەڕەکانی سالآنی (٧٣ ٦٣) پ.ز لە نێوان ڕۆمەکان لە لایەک و تیگرانی پاشای ئەرمەنی و میسراداتی پاشای پۆنتۆسدا پاشاکانی هەزەبان، مادد و کوردیان هاوکاری پاشای ئەرمەن و پۆنتۆسیان کردووە. لە کۆتایی سەدەی یەکەمی پ.ز و سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینی دا و لەسەردەمی پاشای هەزەبان (مانوبازی) و (هێلینا) ی هاوژینیدا کاریگەریی هەزەبانەکان زۆربەی کوردستانی ئەمڕۆ هەتا ئیسرائیلی گرتۆتەوە. سەردەمی حوکمڕانی ئەمان لەسەرچاوە جولەکەکاندا زۆر بەفراوانی باسکراوە. (جۆزیفۆس) ی مێژوونووسی جولەکە بە وردی باسی ئەو بنەماڵەیەی کردووە. دیارە مانووباز و هێلینا دەخوازن ئێزدی کوڕیان بکەنە جێنشینی پاشا، بۆ ئەو مەبەستەش دەینێرنە لای پاشای ناوچەی چارەکس سپاسنی، کە ناوچەیەکە نزیکی میسان عەمارە ی ئەمڕۆیە لە باشووری عێراق. ئەو ناوچەیە لەو کاتەدا کەوتۆتە سنووری دەسەڵاتی هەزەبانەکانەوە. پاشا کچێکی خۆی دەداتە ئێزد و دواتر ئێزد و هاوسەرەکەی لە ژێر کاریگەریی جولەکەیەکدا

٩- شوێنەوارێکی دێرینە و لە ساڵی١٩٥٦ز دا دۆزراوەتەوە و ئێستا لە ژێر ئاوی دوکان دایە.

دەچنە سەر ئایینی جولەکە. پاش ماوەیەک ئێزد دەکەنە فەرمانڕەوای جزیرە. دوای مردنی مانوبازی، هێلینا بە شێوەیەکی کاتی دەسەڵاتی دایە دەستی کوڕە گەورەکەی. دوای گەڕانەوەی ئێزد خشڵی سامپسەر کە نیشانەی پاشایەتی بووە پێشکەشی کراوە و بووەتە پاشا. دوای ئەوە هێلیناش دەچێتە سەر ئایینی جولەکە.

دوای ئەو ڕووداوە، بەهۆی گۆڕینی ئایینەوە هەندێک لەسەرکردەکانی هەزەبانی بە هاوکاری ئەشکانیەکان دەخوازن ئێزد لەسەر دەسەڵات لاببەن، بەڵام ئەنجام بەدەست ناهێنن. ئێزد پەیوەندییەکی باش لەگەڵ هەرتەبان ی پاشای ئەشکانیدا دروست دەکات. لە کاتی دوورخستنەوەی هەرتەبان لە دەسەڵات، ئێزد هاوکاری دەکات بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ سەر دەسەڵات و ئەوەش پەیوەندیەکانیان توندوتۆڵتر دەکات. ئەوەی شایانی باسە ئەوەیەکە هەرتەبان خۆی بەڕەچەڵەک ماددە. دوای مردنی هەرتەبان، (بەرزان) ی کوڕی دەبێتە پاشای ئەشکانی. بەرزان داوا لە ئێزد دەکات کە هاوکاری بکات بۆ شەڕکردن لە دژی ڕۆمەکان. بەڵام ئێزد هاوکاری ناکات و ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە شەڕ ڕوو نەدات. ئێزد لە تەمەنی ٥٥ساڵیدا دەمرێت و هێلینای دایکیشی دوای ئەو دەمرێت. مانوبازی برای ئێزد ڕوفاتەکانیان دەنێرێت بۆ ئۆرشەلیم و لە باڵەخانەیەکدا دەنێژرێن کە هێلینا پێشتر بۆ ئەو مەبەستە دروستی کردبوو. ئەو جێگەیە لە ساڵی ١٨٦٣ز دا لەلایەنی شوێنەوارناسی فەڕەنسی (دی سۆلسی) یەوە دۆزرایەوە و تابووتە بەردینەکەی هێلینا بردرا بۆ مۆزەخانەی لۆڤەر.

لەسەدەی یەکەمی زایینیدا کاتێک تیریدادی پاشای ئەشکانی بانگێشت دەکرێت بۆ لای نیرۆنی قەیسەری ڕۆما، تیرداد کوڕەکانی هەردوو پاشای هەزەبانی و ماددەکان لەگەڵ خۆیدا دەبات. لەدوای سەدەی یەکەمی زایینیەوە سەرچاوە یۆنانیەکان پچڕ پچڕ باس لە هەزەبانەکان دەکەن. بە پێی ئەو باسانە، مێبارساپس پاشایەکی هەزەبانەکان بووە و ماوەیەکی زۆر لە دژی هێرشی تراجانی قەیسەری ڕۆم جەنگاوە، بەڵام ماوەیەک هەزەبان کەوتۆتە دەستی ڕۆمەکانەوە. دەگوترێت دوای ئەوەی هادریان بووەتە قەیسەری ڕۆم هەزەبانیەکان خۆیان ڕزگار کردووە. لەسەدەی دووەمی زایینیشدا (ناسرای) پاشای هەزەبان بووە و ڕەتیکردۆتەوە کە هاوکاری ئەشکانیەکان

بکات دژی ڕۆمەکان و دوای ئەوەی ئەشکانیەکان لە شەڕی دژی ڕۆمەکاندا سەرکەوتوون، هێرشیان کردۆتە سەر هەزەبان و داگیریان کردووە و (ناسرای) یان کوشتووە. مار ماری کریستیانی کە لەسەدەی یەکەمی زایینیدا چووەتە هەولێر، باس لەوە دەکات کە سەرکردەیەکی سوپای هەولێر ناوی زەردەشت بووە و باس لە چەندین ناوی تریش دەکات کە کوردی بوون. باس لەوە دەکات کە یەکەم قەشەش لە هەولێر ناوی پاکیزە بووە و کوڕی کەسێک بووە بە ناوی بێری. مار ماری دەڵێت ئەو قەشەیە پێشتر کۆیلەی موغێک بووە.

هەروەکو پێشتریش باسمان کرد ماددەکان، هەزەبان و کەرکوک هاوکاری ساسانیەکانیان کردووە دژی ئەشکانیەکان، بە پێی ئەو بەڵگانە لەسەدەی سێیەمی زایینیدا (شاهرات) ی پاشای هەزەبان و (دۆمژدانە) ی پاشای کەرکوک شانبەشانی پاشای ماددەکان هاوکاری ساسانیەکانیان کردووە. ئەوەی جێگەی ئاماژە پێکردنە ئەوەیە کە هەتا سەردەمی ساسانیەکان گەورەی ماد، هەزەبان، کەرکوک و ناوچە و هۆزەکانی تر پێیان دەگوترا پاشا، بەڵام ساسانیەکان نازناوی پاشایان لە فەرمانڕەوا هەرێمیەکان وەرگرتەوە و نازناوی مەرزەبانیان داپێیان.

لە سەدەی چوارەمی زایینیدا و لە سەردەمی شاپووری دووەمی پاشای ساسانیدا، مار قەرەداخ سەرکردەی سەربازی و ئایینی هەزەبانەکان دەبێت و دەچێتە سەر ئایینی کریستیانی و زۆربەی خەڵکەکەشی دوای دەکەون و دەبنە کریستیان. لە ئێستادا کڵێسایەک بە ناوی ئەو سەرکردەیەوە لە هەولێر هەیە. لە ساڵی ٣٥٩ز شاپوور هێرش دەکاتە سەر هەرێمی هەزەبان و هەولێر دەگرێت و مار قەرەداخیش دەکوژێت. بەڵام دوای مردنی شاپوور لە ساڵی ٣٧٩ز هەزەبان جارێکی تر بۆ ماوەیەک دەبوژێتەوە. لەسەردەمی عەباسیەکانیشدا هەزەبان دەبوژێتەوە.

٢٠-کوردۆبان (کۆردیان گۆردیان)

دەکەوێتە ناوچەی جزیرەی ئەمڕۆوە. دیارترین پاشایان حامورابی بووە و پێیان گوتووە سارکوردە، کە بە واتای سەرکردە دێت. خواکەیان کێردێکی مەزن بووە کە دوو شێری لەسەر بووە و لای هیتی و میتانیەکان بە نێرگەل

ناسراوە. زەینەفۆن (٤٣٠ ٣٥٤) پ.ز بە کاردۆخی باسی ئەم ناوچەیەی کردووە و باسی لە گەورەیی تیر و کەوانەکانیان دەکات. سترابۆ دەڵێت؛ ئەو شوێنانەی کە سەر بەگۆردیانن و نزیکی ڕووباری دیجلەن پێشتر پێیان دەگوترا کاردۆخی و لە هونەری تەلارسازیدا زۆر لێهاتوو بوون. پلۆتارکی مێژوونووسی یۆنانی لەسەدەی یەکەمی زایینیدا باس لە هاوکاری هەزەبان، کەرکوک، مادد و کوردیان دەکات لەگەڵ پاشاکانی ئەرمەن و پۆنتۆس. پلۆتارک هەروەها باس لەوەش دەکات کە (زەربینۆس) ی پاشای کوردیان هاوکاری پاشای ڕۆمی کردووە لە بەرانبەر ئەرمەنیەکان. تیگرانی پاشای ئەرمەن کە بەوە دەزانێت هێرش دەکاتە سەر کوردیان و زەربینۆس دەکوژێت. دواتر کە لۆکۆلوسی سەرکردەی ڕۆمەکان دەگاتە کوردیان ڕێز لە تەرمەکەی دەگرێت و مەراسیمی بۆ ساز دەکات. لەسەدەی دووەمی زایینیشدا باس لە پاشایەکی کوردیان دەکرێت بەناوی (مانی سەر) کە زۆر بەهێز بووە و بەشێکی ئەرمەنستانی خستۆتە ژێردەستی خۆیەوە و هەوڵیشیداوە دەسەڵاتی ئەشکانیەکان بگرێتە دەست و زۆر شەڕی لەگەڵدا کردوون و ڕووبەڕوویان بۆتەوە و نوێنەری ناردووە بۆ لای تراجانی قەیسەری ڕۆم بۆ ئەوەی پێکەوە دژی ئەشکانیەکان بجەنگن، بەڵام ڕێکناکەون. مێژوونووسی یۆنانی (مارسیلینۆس) یش باسی لە (جۆڤانیان) ی پاشای کوردیان کردووە کە لەسەدەی چوارەمی زایینیدا پاشابووە و دەڵێ هاوتای پاشای ئەلبانیا بووە و ڕۆمەکان داوای هاوکاریان لێکردووە دژی ساسانی. ئەم هەرێمە لە سەدەی نۆیەمی زایینیەوە گەشانەوەیەکی نوێی بە خۆیەوە بینی و زانای گەورەی وەکو ئیبن ئەسیری جزری[١٠] تێدا هەڵکەوتووە.

١٠- ئیبن ئەسیری جزری(١١٦٠-١٢٣٣)ز زانایەکی کوردی خەڵکی جزیرەیە و ناوی تەواوی ئەبو حەسەن عەلی کوڕی محەمەدی جزیریە. ماوەیەکی ژیانی لە موسڵ بەسەربردووە و زۆر هاتوچۆی بەغدادی کردووە. ماوەیەک لەگەڵ سەلاحەدینی ئەیوبیدا ژیاوە. چەند پەرتوکێکی گرنگی نوسیوە، دیارترینیان (ألکامل فی التأریخ) کە سەرچاوەیەکی چاک و گرنگە بۆ ڕابردووی کورد و ژیانی سەلاحەدین. هەروەها زۆر لە ڕووداوەکانی ناوچەکانی هەولێر، جزیرە، موسڵ، حەلەب و شارە کوردیەکانی تری ئەو سەردەمەی باس کردووە.

شوێنەواری کۆماگەنە (نەمرود) لە سەمسوورر (ئادیامان)

ج-باوەڕمەندی و ئایینی کۆمەڵگەی کوردستان

وەکو لەبەشی ڕابردوودا باسمان کرد ئایین یاخود باوەڕمەندی کۆمەڵگەی (ئاری) کە کۆمەڵگەی کوردستانیش بەشێک بوو لەو کۆمەڵگەیە باوەڕی میترایی بوو. کە بە (ئێزدانی یان ئەزدانی) یش دەناسرێت و هەتا ئێستاش ڕەگو ڕیشەی لە ناوکۆمەڵگەی کوردستاندا هەیە، بەتایبەتی لەناو پەیڕەوانی یارسانی (عەلی ئیلاییی، ئەهلی حەق، کاکەیی، عەلەوی)، ئێزدی و شەبەک دا زیاتر پارێزراوە. پەیڕەوانی ئەم باوەڕییانەش پێیان وایە کە ئێزدانی سەرچاوەی ئایینەکەی ئەوانە. دوای ئەوەی ئەم باوەڕییە لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا و زۆربوونی کاریگەری (موغەکان) و ململانێیان لەگەڵ باوەڕمەندی ڕاهیبەکانی سۆمەردا گۆڕانکاری بەسەردا هات و تایبەتمەندی کاستی وەرگرت و بەپێی پێویستی کۆمەڵگە خۆی نوێ نەکردەوە. (زەردەشتەکان) هەوڵیاندا ڕیفۆرمی نوێ و بەپێی قۆناخی نوێ لەم باوەڕییەدا بکەن، دەکرێت (سیمیار) وەکو دوا زەردەشت لە ڕیزبەندی ئەو زەردەشتانەدا بەناو بکەین کە لەهەزارەی دووەم و یەکەمی پ.ز دا هاتوون و لەو پێناوەدا کاریان کردووە. واتا چۆن ئایین و باوەڕی ڕاهیبەکانی سۆمەر لە ڕێگەی ئیبراهیم و پەیامبەرەکانی دوای ئەوەوە هەتا پەیامبەر محەمەد کە دوا پەیامبەری

ڕێبازی ئیبراهیمی بوو، گەیشتە ئەو قۆناخەی کە ئیسلام لێی دروست بوو. میترایی یان ئێزدانی لە ڕێگەی زەردەشتەکانەوە هەتا دەگاتە سیمیار گەیشتە قۆناخێکی نوێ، کە بە ئایینی زەردەشتی و زەندەڤێستایی دەناسرێت و زیاتر لە هەزار ساڵ بووە ئایین و باوەڕی گەلانی ئاریایی لە ڕۆژئاوای هیندوستانەوە هەتا باکووری میزۆپۆتامیا. بەڵام زەردەشتیش بە قۆناخی جیا جیادا تێپەڕ بووە و کۆمەڵگەی کوردستان هەرچەندە هەتا هاتنی ئیسلام بەشی زۆری زەردەشتی بوون، بەڵام ئایینەکانی بودا، کریستیانی بیرۆکەی هێلینی یۆنانی، صابئە، مانی، مەزدەکیش کاریگەریان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان کردووە. هەوڵدەدەین لەم بەشەدا تیشکێک بخەینە سەر ئەو باوەڕی و ئایینانە و کاریگەریان لە سەر کۆمەڵگەی کوردستان.

١- زەردەشتی:

ڕەگوڕیشەی زەردەشتی دەگەڕێتەوە بۆ میترایی. (زەردەشت) یش پەیامبەری گەلی ئارایییە. زەردەشت وەکو وشە بە واتای ئەو کەسەی کە تیشکی ڕۆژی لێدەبارێت و دەدرەوشێتەوە و لەگەڵ خۆیدا خێر و بەرەکەت دێنێ. بەپێی لێکۆڵینەوە و بەدواداچونەکان، گەلێک زەردەشت هەبوون و لە دوای (٢٠٠٠پ.ز) هەوڵیانداوە لە بیر و باوەڕ و ڕێساکانی میترابیدا ڕیفۆرم ئەنجام بدەن. دواترین زەردەشتەکان کە لە ئەمڕۆدا زەردەشتی بەناوەوەکراوە و پێوەی دەناسرێتەوە، ناوی خۆی (سیمیار) ە و پیرشالیاری زەردەشتی لە (ماریفەتنامە) کەیدا باسی دەکات و دەڵێ لە ئۆرمیە لە دایک بووە پاشان چووە بۆ ئەفغانستان و لە شاری بەڵخ جێگیر بووە. بەڵام هەندێکیش پێیان وایە ئەو (بەڵخ) ی کە باس دەکرێت (بەڵخ) ی ئەفغانستان و ڕۆژهەڵاتی ئێران نییە بەڵکو بەڵخی هەورامانە، چونکە هەر لە ژیاننامەکەیدا باس دەکرێت کە چۆتە چیای ئاویەر کە لە سنەیە و نزیکی هەورامانە. دایکی ناوی دەغدۆیە و باوکی ناوی (پورشاسپ) ە و نازناوی بنەماڵەکەیان (ئەسپێتمان) بووە کە واتاکەی سپی ڕەگەزە. بە پێی ساڵنامەی سەلوقی یۆنانی دەگوترێت زەردەشت لە نێوان (٦٣٠-٥٥٣) پ.ز، (٦٢٨-٥٥١) پ.ز یان (٦١٨-٥٤١) پ.ز ژیاوە و دەگوترێت (زەند) ی بە زمانی ئارامی نووسیوەتەوە، بەڵام لێکۆڵینەوەکانی ئەم دواییە دەری دەخەن کە زۆر پێشتر لەو سەردەمە ئامۆژگاریەکانی

زەردەشت لە ناو گەلدا بڵاو بووە و ڕەنگە بە زمانی بزماری نوسرابێتەوە (چونکە هەتا سەدەی حەوتەم پ.ز زمانی بزماری وەکو زمانی باو بووە لە وڵاتی ئاریادا)، بەڵام هەتا ئێستا هیچ نموونە و بەڵگەیەکی ئەو سەردەمە نەکەوتۆتە دەست، تەنیا ئەو وێنەیە نەبێت کە بەزمانی ئارامی نوسراوە و دەگوترێت لەسەردەمی داریوشدا لە کۆتایی سەدەی شەشەمی پ.زدا نوسراوەتەوە. هەندێک بۆچوونیش هەیە باس لەوە دەکەن کە زەردەشت خەڵکی (باکتریا) یاخود ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئاریایە کە دەکاتە ئەفغانستانی ئەمڕۆ، بەڵام بەو پێیەی کە (ماد) ەکان پێڕەویان لە زەردەشتیەت کردووە و شوێنەواری زەردەشتی لە کوردستان زۆرە، زۆرینە بۆی دەچن کە زەردەشت لە کوردستاندا لە دایک بووە و ژیاوە بیر و بۆچوونی خۆی بڵاو کردۆتەوە، زەردەشت باوەڕی بە دوانەی چاکە و خراپە هەیە و ئەهورامەزدا خوداوەندی چاکەیە و ئەهریمەنیش خوداوەندی خراپەیە. هەربۆیە زۆرکەس زەردەشتیەت وەکو ئایین سەیرناکەن، بەڵکو وەکو فەلسەفەیەک سەیری دەکەن. بەپێی بیر و باوەڕی زەردەشتی ئەهورامەزدا شەش فریشتەی هەیە کە (ئەشمەسپەندان) یشان پێ دەگوترێت. بەخۆیەوە دەبنە حەوت و پێیان دەگوترێت جاویدانی پیرۆز (بەواتای نەمران) و هاوکاری زەردەشت دەکەن. پەرتوکی پیرۆزی زەردەشت ئاڤێستایە و جێگەی پیرۆزی زەردەشتی ئاتەشگەیە و سێ ئاتەشگەی مەزنیان هەیە.

یەکەم: ئازەر گەشسپ؛ ئاتەشگەی پاشا و جەنگاوەرانە و لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بووە. بەواتای ئاگری ئەسپی بەهێزیش دێت و بەتەختی حەزرەتی سلێمانیش ناسراوە. ئەم ئاتەشگەیە شوێنی بەیەک گەیشتنەوەی ئاگر و ئاو و ئاشتبونەوەیانە و کەوتۆتە شاری تیکاب لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (٣٠٠پ.ز). ئاگری پیرۆزی ئەو ئاتەشگەیە بەبێ کوژانەوە نزیکەی (١٠٠٠) ساڵ درەوشاوەتەوە. هەندێک پسپۆر پێیان وایە زەردەشت لێرە لەدایک بووە. گەورەترین جێگەی پەروەردە بووە. لەسەردەمی پارتەکان و ساسانەکاندا پاشا و جەنگاوەر لەم ئاتەشگەیە تاج و بەربرسیارێتی خۆیان پیرۆز کردووە. لەساڵی (٦٢٤ز) دا و لەهێرشی هیراکلیۆسی ئیمپراتۆری ڕۆمادا ڕوخاوە. ڕووبەرەکەی (١٢٤,٠٠٠م٢) دووجایە. بەپێی بۆچونی زەردەشتیەکان ئەم جێگەیە ناوەندی ئافراندنی گۆی

زەوی و وزە بەخشینە.
دووەم : ئاتەشگەی ئازەر فەربیغ، ئەمەش ئاتەشگەی (موغ) موبەدەکانە.
سێیەم : ئاتەشگەی ئازەر بەرزین میهر ئاتەشگەی جوتیار و پاڵە بووە .
زەندئاڤێستای پەرتوکی پیرۆزی زەردەشتی لەسێ بەش پێکهاتووە و هەربەشەش (٧) بەرگە کە بەمشێوەیە؛
یەکەم: گاتاکان کە سروودەکانی خودی زەردەشتن.
دووەم: دادەکان کە باس لە داد، یاسا، زانست، هونەر و پیشەکانی سەردەم دەکات.
سێیەم: بابەتەکانی شایست و ناشایست و نوێژ و پەرستنە.
باوەڕی زەردەشتی کۆمەڵێک بنەمای هەیە کە دەکرێت بەم شێوەیە باسیان بکەین:
یەکەم: باوەڕبوون بەدوانەی چاکە و خراپە، ڕوناکی و تاریکی، ژیان و مردن.
دووەم: بیری چاک – وتەی چاک – کرداری چاک ئامۆژگاری و دروشمی بووە.
سێیەم: سێ ڕۆژ ڕۆژو دەگرن، ئەمەش ئەو سێ ڕۆژەیە کە بەمنداڵی زەردەشت دزراوە و خراوەتە ناو خۆڵە مێشەوە و شاردراوەتەوە. دواتر دۆزراوەتەوە و دەرهێنراوەتەوە. ئەو سێ ڕۆژ ڕۆژوو گرتنە بۆیادکردنەوەی ئێش و ئازارەکانی زەردەشتە.
چوارەم: مانگا لای زەردەشت پیرۆز بووە و قوربانی کردنی مانگای بەکارێکی خراپ وەسف کردووە. چونکە لەو کاتەی ک ەزەردەشت دزراوە، مانگا شیری خۆی داوەتێ و بەو هۆیەوە ژیاوە.
پێنجەم: (خودا) ی زەردەشت توڕە نیە و تۆڵەستێنیش نیە و سزای کەس نادات، بەڵکو بەخشندەیە و لەسەرخۆیە.
شەشەم: لای زەردەشت مرۆڤ بەندەی خودا نیە، بەڵکو هاوڕێ و هاودەمی خودایە.
حەوتەم: بەپێی بیری زەردەشت قوربانی لای ئێزدان پەسند نیە و هاوشێوەی بەرتیل سەیر دەکرێت.
هەشتەم: هاوسەری بەپیرۆز دەزانێت و وەچەخستنەوەی زۆر بە

بەردەوامی ژیان دەزانێت. جیابوونەوە بەناپەسند دەزانێت. کوڕ و کچ ئازادن لەهەڵبژاردنی هاوسەردا دەتوانن بەبێ ڕەزامەندی خانەوادە ژیانی هاوسەری پێکەوە بنێن.

نۆیەم: فرەژنی بەتاوان دەزانێت.

دەیەم: پێی وایە ژن و پیاو لەناو گوڵی ڕێواسدا خولقێندراون. مەشی و مەشیانە نوێنەرایەتی یەکەم پیاو و ژن دەکەن لەلای زەردەشت.

یازدەیەم : ژن هاوشێوەی پیاو لەبواری ئایین، بەڕێوەبردنی ژیاندا خاوەن مافە.

دوازدەیەم: چاندن لای زەردەشت پیرۆزە و هانی چاندنی دەدات.

سیازدەیەم: ڕوناکی پیرۆزە و کڕنوشی بۆ دەبەن و کڕنوش بۆ (خۆر، مانگ، چرا) دەبەن، زەردەشت لەلای یارسانیەکانیش پیرۆزە و ئەو کەسەیە کە ڕۆحی خودای تێدا جێگیربوە.

چواردەیەم: سروتی ئایینی زەردەشتی (هۆرە) بووە.

پازدەیەم: کار لای زەردەشت پیرۆزە و دەڵێ؛ کار خوێی ژیانە، ژیان بەبێ کار بێ سوود و بێ هوودەیە، ئایینی ئێمە پێمان دەڵێت کار مەبەست و ئامانجی ژیانە.

شازدەیەم: جەستە بە بۆچوونی زەردەشت پیسە و دەبێت نەخرێتە ناو خاکەوە، چونکە خاک پیس دەکات. دەبێت نەسوتێنرێت بۆ ئەوەی پیرۆزی ئاگر کەم نەکاتەوە. هەر بۆیە جەستەیان لە جێگەیەکی بڵند لەسەر تاشە بەردێک دادەنا، دوای ئەوەی داڵ و گیانەوەر گۆشتەکەیان خوارد ئێسکەکانیان دەخستە ناو چاڵێک کە لەناو بەرددا دروستیان دەکرد پێیان دەگوت ئەستۆدان. لە ئێستادا زۆر ئەستۆدان لە جوگرافیای کوردستاندا هەیە.

وەکو دیارە و لە ئامۆژگاری و پەیامەکانی زەردەشتدا دەردەکەوێت، ئەو هەوڵیداوە ئەو لادانەی لە میترابیدا ڕویداوە، ڕاستی بکاتەوە و بەپێی سەردەم باوەڕی و سروشت لێکتر نزیک بکاتەوە. لەدیارترین ڕیفۆرمەکانیشی ئەوەبوو کە هەوڵیداوە مرۆڤ و خوداوەندی خۆی زیاتر لێک نزیک بکاتەوە و مافی داوە بەهەموو مرۆڤەکان هۆرە بۆ خۆیان بخوێنن و جیاوازی لەنێوان بەشەکانی کۆمەڵگەدا نەهێڵێت. هەروەها هەوڵیداوە مرۆڤ و ئاژەڵ. مرۆڤ

و سروشت لێک نزیک بکاتەوە، چونکە بینیمان لەقۆناخی (٤٠٠-١٠٠٠) پ.ز مرۆڤ و خوداوەند، مرۆڤ و ئاژەڵ، مرۆڤ و ڕووەک، ژن و پیاو زۆر لە یەکتری دوورکەوتبونەوە و جیاوازی لەنێوانیاندا دروست کرابوو. بەحوکمی ئەوەی (سیمیار) بۆخۆی (پیری موغان) بووە. توانیویەتی ئەم کارە بەسەرکەوتویی ئەنجام بدات. واتە دەکرێت بگوترێت زەردەشت لەسەردەمی خۆیدا مەزنترین ڕیفۆرمی لەباوەڕی مرۆڤەکاندا ئەنجام داوە.

پارسەکان دوای کۆکوژی (موغ) ەکان، هەستان بە ڕێکخستنەوەی ئامۆژگاریەکانی زەردەشت و پەرتوکی پیرۆزیان کردە (زەند ئاڤێستا) واتە (ئاڤێستا) یان بۆ زەند زیادکرد، کەئەویش ئەو یاسایانەیە کە لە زانست، یاسا، دیاردەی شایستە و ناشایستەکان دەکۆڵێتەوە. ئیتر ناوی پەرتوکی پیرۆزی زەردەشتیەکان بووە (زەند ئاڤێستا) و نازناوی مرۆڤی ئایینی زەردەشتیش بووە مۆبەد (پێشتر موغ بوو) و گەورەی ئەوانیش پێیان دەگوتن (مۆبەدی مۆبەدان). واتا دەتوانین بڵێین زەردەشتی لە بیروباوەڕییەکی کۆمەڵگەییەوە ئیتر بووە ئایینی دەوڵەت. ڕەنگە لێرەدا پرس بکرێت کە ئایا لەسەردەمی (ماد) دا ئایینی زەردەشتی نەبووە ئایینی دەوڵەت؟ ئەمە پرسیارێکە لەجێگەی خۆیدایە. بۆ وەڵامەکەشی دەکرێت بڵێین لەقۆناخی (ماد) دا جومگەکانی دەسەڵات وەکو ئەوەی لای هەخامەنیشنەکان دروست نەببوو. پێگەی باوەڕی زەردەشتی و موغەکانیش بەهێزبوون، لەبەرئەمە تاڕادەیەک زەردەشتی سەربەخۆیی خۆی پاراستبوو.

ئایینی زەردەشتی لەسەردەمی ئەسکەندەر و سەلوقیەکانیشدا زیانی مەزنی بەرکەوت. ئەویش بەهۆی ئەوەی یۆنانیەکان دەیانخواست بیر و باوەڕی خۆیان جێگیر بکەن. دواتر لەگەڵ بودایی، کریستیانی و مانەوی مەزدەکیەتدا ڕووبەڕووبویەوە، بەڵام هەتا هاتنی ئیسلام و سەدەی یازدەمی زاینیش زەردەشتی ئایینی بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان بوو. لەسەردەمی ئیسلامیەتدا باس لەچۆنیەتی بەرەنگاری گۆڕانکاریەکانی زەردەشتیەت دەکەین. بەڵام گرنگە لێرەدا باس لەوە بکەین کە ساسانیەکانیش هەنگاوێکی هاوشێوەی پارسەکانیان هاویشت و لەسەردەمی وەهرانی یەکەم (بارامی یەکەم)دا کە کوڕی شاپوری یەکەم بوو و لە ساڵی ٢٧٣ دا بووە پاشا، لەلایەکەوە (مانی) یان کوشت، لەلایەکی ترەوە ئایینی زەردەشتیان

سەرلەنوێ کۆکردەوە و کردیانە ئایینی دەوڵەت و ئیتر بەشە سەرەکیەکانی پەرتوکی پیرۆز پشتگوێ خران و (ئاڤێستا) بووە بەشی سەرەکی و پەیڕەوی لێ دەکرا.

بێگومان بەهۆی ئەو داگیرکارییانەی کوردستان ڕووبەڕووی بۆتەوە و هەوڵی دەسەڵاتداران بۆ گونجاندنی زەردەشتی لەگەڵ خواست و بەرژەوەندییەکانیاندا، بیر و باوەڕەکانی زەردەشت و زەردەشتی بە تەواوی نەگەیشتۆتە ئەمڕۆ. ئەوەی هەیە کۆکراوە و نوسینەوەی (زەند ئاڤێستا) یە کە لەلایەنی پارسەکانەوە نوسراوەتەوە و دواتر لەلایەنی ئەشکانی، ساسانی و عەباسیەکانەوە ڕێکخراوەتەوە. ئەوانیش بەپێی تێگەیشتن، خواست و بەرژەوەندی خۆیان هەستاون بەم کارە و ناکرێت وەکو کارێکی ڕەسەن سەیری بکەین.

بەپێی سەرچاوەکانی پارسی و لێکۆڵینەوەکان، داریوشی یەکەمی پادشای هەخامەنشی لە خانەوادەی کۆرش نیە، بەهاوکاری ئەو جولەکانەی کە لەلایەنی ئاشوری و بابلەکانەوە ڕاگوێزرابوون و هێنرابوونە وڵاتی مادەوە، سەرکەوت بەسەر بنەماڵەی کۆرش و مادەکاندا و توانی ئەو ڕاپەڕین و سەرهەڵدانانەی کە گئۆماتای موغ و فراوەرتیسی ماد پێی هەستان سەرکوتیان بکات. بەپێی سەرچاوەکان دەگوترێت لەو سەردەمەدا زیاتر لە (٧٠,٠٠٠) کەس کۆکوژ کراون. کە بەشێکی زۆریان (ماک - موغ) بوون. لێکۆڵەران ئەم بەسەرهاتە وەکو ڕێککەوتنی (جولەکە و داریوش) بەناودەکەن، کە ئامانجی جولەکەکان گەڕانەوە بووە بۆ وڵاتی خۆیان و سەربەستکردنیانە لە ژیان و گوزەرانیاندا. داریوشیش ئامانجی گەیشتنە تەختی دەسەڵاتە و هەردوولاشیان لەڕێگەی ئەم پەیوەندی و ڕێککەوتنەوە گەیشتنە ئامانجەکانیان. کوشتنی (موغ) ەکان و کۆکوژی مادەکانیش ڕێگەی لەبەردەم دەکردنەوە بۆ ئەوەی کە باوەڕی زەردەشتی بەگوێرەی خۆیان دابرێژنەوە و بینوسنەوە. لەبەر ئەمە گومان لەسەر بەشێکی زۆری زەند ئاڤێستا هەیە. لەو سەردەمەدا دوو دانەی لێ دەنوسنەوە و یەکێکیان لەتەختی جەمشید و ئەوی تر لە ئەرشیفی دەوڵەتدا دادەنێن. دواتر وڵخش ی پاشای ئەشکانی (٥١-٧٨) ز فەرمانی دەرکردووە بۆ کۆکردنەوەی ئاڤێستا. ئەردەشێری بابەکی دامەزرێنەری فەرمانڕەوایی ساسانی (٢٢٦- ٢٤٢) ز بە ڕاوێژ لەگەڵ تەنسەر کە پیرێکی زەردەشتی بووە

بڕیاریداوە ئاڤێستا کۆ بکاتەوە. ئەو کارە لەسەردەمی وەهرانی نەوەی دا تەواو کرا. لەسەدەی نۆیەمی زایینیدا خەلیفە مەئمونی کوڕی هارونە ڕەشیدی عەباسی ئاتەرفەرنبەگ کە موبەدێکی زەردەشتی بوو ڕادەسپێرێت بۆ ئەوەی زەندئاڤێستا کۆبکاتەوە. ئەویش کۆی دەکاتەوە و بە زمانی پەهلەوی ئامادەی دەکات. بە دینکەرد دەناسرێت. ئەوەی جێگەی سەرنجە دەگوترێت ئەو دانەیەی کە لەسەردەمی ساسانیەکاندا کۆکراوەتەوە ٣٥٤،٥٧٠ وشە بووە. بەڵام ئەوەی کە ئێستا لەبەردەستدایە ٨٣،٠٠٠ وشەیە. ئەمەش ڕادەی دەست لێدان و گۆڕانکاریەکانی دیاری دەکات.

سەرەڕای ئەو هەموو گۆڕانکاریانەی بەسەر ئاڤێستادا هاتووە، بەڵام هەتا ئێستا زیاتر لە زمان و فەرهەنگی کوردەوە نزیکە وەک لە گەلانی تری زاگرۆسی. عیمادەدین دەوڵەتشاهی کە لێکۆڵەرێکی کوردە، لە ڕووی زمانناسیەوە لە ئاڤێستای کۆڵیوەتەوە پەیوەندی ماد و کوردی دۆزیوەتەوە. سەبارەت بە وشەی ئاڤێستا ئەو دەڵێ ئەو وشەیە بە واتای ستایش لە دڵەوە دێت، یان چاکترین ستایش. د.مەولود ئیبراهیم حەسەن لە پەرتوکی گەڕان بە دوای نەمریدا لە ئەفسانەی کوردیدا دەڵێ وشەی ئەفسانە لە ئاڤێستاوە هاتووە و ئەویش بە واتای گێڕانەوەی پیرۆزی و شتە باشەکان. سەبارەت بە (یەسنا) کە بەشێکە لە ئاڤێستا دەڵێت بە واتای سروتی جەژن و شادی دێت.

٢ـ بودایی، کریستیانی و هێلینی

ئایینەکانی بودایی و کریستیانی و بیرۆکەی هێلینی، ئەو بیرۆکە و باوەڕییانە بوون کە لەدەرەوەی کوردستان پەیدابوون، بەڵام کاریگەرییان لەسەر کوردستان و کۆمەڵگەکەی هەبوو. بودایی کە ئایینێکی کۆمەڵگەی هیندی بوو لەسەدەی شەشەمی پ.ز سەری هەڵدا، ئەم ئایینە بەناوی ڕێبەرەکەیەوە (بودا[11])ەوە دەناسرێت. دوای بڵاوبونەوەی لە هیندستاندا،

١١- بودا (٥٦٣-٤٨٣ پ.ز): لە هیند سەرهەڵدەدات و بڵاودەبێتەوە بۆ چین، کۆریا، ژاپۆن و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا. لەسەر ڕەوشتی باش و چاککردنی کۆمەڵگە دەوەستێت. پەرستگاکانی بودایی جێگەی خوێندن و زانست و گفتوگۆی فەلسەفی بوون. بودا داوای دان بەخۆداگرتن دەکات لە بەرانبەر ئازار.

کاریگەری لەسەر ئەفغانستان و ئێران و کۆمەڵگەی کوردستانیش دروستکرد، بەڵام نەیتوانی ببێتە ئایینێکی کاریگەر و جێگەی زەردەشتی بگرێتەوە، یان ببێتە خاوەنی پەیڕەوکارانێکی زۆر. هاوکاتی دەرکەوتنی کاریگەری بودایی لەسەر کۆمەڵگەی ئاریایی و کوردستان. کۆمەڵگەی کوردستان ڕووبەڕووی شاڵاوی یۆنانیەکان بویەوە، ئەوانیش لەگەڵ خۆیاندا چەمکی هێلینیان هێنابوو، کە دەیانخواست بەسود وەرگرتن لە بەهاکانی ڕۆژهەڵات، بیروباوەڕیەکانی خۆیان بڵاوبکەنەوە و باڵادەستی بکەن. لە سەردەمی ئەسکەندەر و یۆنانیەکاندا کۆمەڵگەی کوردستان توشی هەڕەشەیەکی مەزن بوویەوە، چونکە تەنیا لەڕووی ئیداری و سیاسیەوە داگیر نەکران، بەڵکو ئەو داگیرکەرە نوێیە لەهەوڵی ئەوەدابوو باوەڕی و ئایینی کۆمەڵگە بگۆڕێت. تاڕادەیەک توانیان کاریگەری خۆیان دروست بکەن. بەڵام ئەم فکر و چەمکە نەبووە جێگەی سەرنجی بەشی زۆری کۆمەڵگە و سنوردار مانەوە.

لەدوای زایینی عیسا و هەوڵدانی لایەنگرانی عیسا بۆ خۆبڵاوکردنەوە، لەکۆتایی سەدەی یەکەمی زایینی و سەرەتای سەدەی دووەمدا کاریگەری کریستیانی لەناوچەکە و کوردستان گەشەی کرد. بەشێکی پێکهاتەکانی ئەم سەرزەمینە باوەشیان بۆ کریستیانی کردەوە. ئاشوری، سوریانی، ئەرمەنی و کلدانی و بەشێک لە کوردەکانیش چونە سەر ئەم ئایینە و بەرێبازی گەیشتنە حەقیقەتیان زانی. بەڵام دوای ئەوەی لەساڵی (٢٧٦ز) دا دەوڵەتی ساسانی ئایینی زەردەشتی کردە ئایینی فەرمی و ئایینەکانی تری سنوردارکرد. لەبەرئەوە ئایینی کریستیانی سنوردار بوو، دوای ئەوەی لەنیوەی یەکەمی سەدەی چوارەمی زاینیدا، ئیمپراتۆری ڕۆمای ڕۆژهەڵات. قۆستەنتین چووە سەر ئایینی کریستیانی و ئایینەکەشی کردە ئایینی فەرمی دەوڵەت، بەهۆی شەڕ و ناکۆکی نێوان دەوڵەتی ساسانی و ڕۆماوە، لەو جێگەنەی کوردستان کە لە ژێردەستی ساسانیەکاندا بوو. دەرفەتی پەیڕەوکردنی کریستیانی کەمتر بویەوە. جێگەی ئاماژە پێ کردنە، کە ئەو سەردەمە بەشی زۆری کوردستان لە ژێر دەستی ساسانیەکاندا بوو.

٣ـ مانی (٢١٠–٢٧٦) ز

بەگوێرەی دەق و سەرچاوە بەردەستکەوتووەکان یەکێک لە نەجیبزادەکانی

ئێران بووە، دایکی ناوی (مەریەم) بووە و لەرەگەزی خانەدانی ئەشکانی بووە، لەکاتی لەدایکبوونی (مانی) دا ئەشکانیەکان حوکمی ئێرانیان کردووە. (فاتێک) ی باوکی خەڵکی هەمەدان بووە و ماڵی خۆی بردۆتە گوندێکی میشان (ئەمڕۆ پێی دەگوترێت ئەمارە - میسان) لەناوچەی بابل و پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵەی (موغتەسیلە صابئە) پەیدا کردووە، کە یەکێکە لە لق و پۆپەکانی گنۆستیکە. مانی لەم ناوچەیە (میشان) لەدایک بووە. بەشێکی لێکۆڵەرەوەکان ڕەچەڵەکی مانی دەبەنەوە سەر (کورد). (مانی) بەمنداڵی لەسەر ڕێبازی (موغتەسیلە) بووە و بەم ڕێبازە پەروەردەکراوە. بەڵام کە گەورە دەبێت ئاگاداری لەسەر ئایینەکانی {زەردەشتی –کریستیانی مەزهەبی گنۆستیکە بەتایبەتی ڕێبازی (ئیبنودەیسان) و (مەرقیون) } بەدەست دێنێت. ئەمەش وای لێ دەکات لە موغتەسیلە جیاببێتەوە دووربکەوێتەوە. دەگوترێت فریشتەیەک بەناوی (خاوەن و هۆگر) گرێ کوێرە و ڕەمزی ژیانی بۆ ئاشکراکردووە و ڕاستیەکانی خودای خستۆتە بەردەستی و خۆی بە فارقلیت (دڵنەوایکەر) بەناو کردووە، کە مەسیح باسی لەهاتنی کردووە. مانی دەڵێ: لەهەر دەورانێک پێغەمبەران حیکمەت و ڕاستەقینەیان لەلایەنی پەروەردگارەوە بۆخەڵک هێناوە. (بودا) لە هیند (زەردەشت) لە ئێران و عیسا لە ڕۆژئاوا و سەرئەنجام من کە «مانی» پێغەمبەری خودای (هەق) م، کرامە ڕاسپاردەی بڵاوکردنەوەی ڕاستی و ڕاستەقینەکان لەخاکی (بابل) دا. لە چامەیەکدا کە بەپەهلەوی هۆنیویەتەوە دەڵێ:» من لەسەر زەوی بابلەوە هاتووم، هەتا بانگەوازی هەق لەهەموو جیهاندا بڵاو بکەمەوە.» دەکرێ بڵێین سریانی زمانی زگماکی (مانی) یە، بەڵام بەزمانی ئێرانیش هەندێ نامیلکەی نوسیوە. پەرتوکی « شاپورەگان» ی بەپەهلەوی ساسانی نوسیوە. کۆمەڵێ سرودی بەپەهلەوی ئەشکانی نوسیوە. پەرتوکی» کێفلایە»ی لەسەر ژیانی خۆی نوسیوە. لەپەرتوکی نهێنیەکاندا باسی گەلێک بابەت دەکات و باسی لەبۆچوونەکانی ئیبنودەیسانیش کردووە. لە نامیلکەی (کوان) دا سەرهەڵدانی دێوەکان و هێرشیان بۆسەر ئاسمان و چەندین ئەفسانەی باس کردووە. لە پەرتوکی (پراگماتایا) دا نامیلکەی (کوان) ی تەواو کردووە. لە پەرتوکی (یاسا و ڕێساکاندا) ڕێوشوێنی ئەرکی ئەخلاقی و حیکمەتی کرداریانەی چینی هەڵبژاردان و نیوشاگانی دیاری کردووە. ئەم پەرتوکانەی بەسریانی

نوسراون، بەڵام وەرگێڕدراونەتە سەرزمانی پەهلەوی. مانی کۆمەڵگەکەی دەکات بەپێنج بەش یاخود چینەوە. بەشی یەکەم؛ ١٢پێغەمبەر (فەریستەگان). بەشی دووەم؛ ٧٢ کەسی ئۆسقۆف (ئیسپەسەگان). بەشی سێیەم؛ ٣٦٠ پیر (وەهیستەگان). بەشی چوارەم؛ هەڵبژاردەکان (ویزیدەگان). بەشی پێنجەم؛ بیسەران (پەهلەونیوشاگان) ئەم دووبەشەی دوایی لەژمارەدا سنوریان بۆ نەبوو.

مانی لەفکری خۆیدا لەژێر کاریگەری مەسیحی، زەردەشتی، بودا و گنۆستیکەی یۆنانیدا بووە. سیانەی (باوکی مەزنایەتی، دایکی زیندووان و یەکەم مرۆڤ) ی لەژێر کاریگەریی کریستیانی دایە. باوەڕی بەدۆنادۆن لەژێر کاریگەریی (بودا) دایە و باوەری (میهری زمان میهری دەست و میهری دڵ) ی لەژێر کاریگەری زەردەشت دایە. لەرووی فەلسەفیشەوە زۆر کاریگەری یۆنانی لەسەربووە. مانی زۆربەی بیر و بۆچوونەکانی لەڕێگەی تابلۆوە دەربڕیوە و نیگارکێشێکی بەتوانابووە و ئەم توانایەشی لە چینەوە هێناوە.

حیکمەتی کردارییانەی مانەوی لەسەر حەوت ڕێسا یاخود (حەوت میهر دامەزرا بوو، کە چواریان سەبارەت بوون بەکاروباری مەعنەوی. بیروباوەڕ و سێیەکەی تر دەگەڕانەوە سەر ئاکار و کرداری مرۆڤەکان ئەو سێ میهرەش میهری زمان (خۆپاراستن لەقسەی درێو و کوفراوی). میهری دەست (خۆپاراستن لەهەر کار یا کردەوەیەک کە نوورەکان توشی خەسارمەندی بکات) و میهری دڵ (خۆپاراستن لەداوێن پیسی و ئاواتی چەپەڵ) بوون. ئەم میهرانە حوکمەکانیان سەبارەت بەچینی هەڵبژاردان و چینی بیسەران جیاوازبوو. هەڵبژاردەکان نەدەبوو کار و پیشەیەک هەڵبژێرن کە توخمەکان زیانەمەند بکەن یان بکەونە شوێن کاروبارێکی ئەوتۆ کە سامان و حەسانەوەی دنیایی و تەسەلی بەدواوەبێت. خواردنی گۆشتی ئاژەڵان و دروێنەی گژوگیا و لێکردنەوەی بەری ڕووەک قەدەغە بوو بۆ هەڵبژاردەکان. مانی پێی وابوو تروسکەی تیشک لەرووەکدا حەشاردراوە. شەرابیشیان بەحەرام دەزانی. نەدەبوو لەماڵیاندا پتر لە خواردنی ڕۆژێک و جل و بەرگی ساڵێک هەبێت. دەبوو بە ڕەبەنی بژین و بەمەبەستی بڵاوکردنەوەی پاکی و شێوەی بژێوی ساکار بەناوچە و هەرێمەکانی جیهاندا بکەونە گەشت

و گەڕان. چینی بیسەران (نیوشاگان) ئەم ڕێسا دژوارە نەیدەگرتنەوە و دەیانتوانی سەرقاڵی کار و پیشەی ئاسایی ڕۆژانەیان بن و گۆشتیش بخۆن، بەو مەرجەی بەدەستی خۆیان ئاژەڵەکەیان نەکوشتبێ. دەیانتوانی زەماوەند بکەن. دەبوایە بەشێوەیەک بژین کە زۆر گرنگی بە دونیا نەدەن. ئەم چینە دەبوو خۆراکی کەسانی هەڵبژاردە دابین بکەن، ئەو گیایەی کە دەیانخوارد بۆیان کۆبکەنەوە و بۆیان بخەنە سەریەک و بچنە خزمەتیان و لەسەرچۆک پێشکەشیان بکەن. لەبەرانبەردا هەڵبژادەکان لەخودا دەپاڕانەوە ئەو گوناهەی کە نیوشاگان بەهەڵکەندنی ئەو گیایە توشی بوون بیانبەخشێ. زەکات دان، ڕۆژوو گرتن و نوێژکردن، ئەرکی تێکڕای چینەکانی خەڵک بوو. هەر مانگێک حەوت ڕۆژ بەڕۆژوو دەبوون و لەشەو و ڕۆژێکدا چوارجار نوێژیان دەکرد. پێش نوێژکردن بەئاو دەستنوێژیان هەڵدەگرت، ئەگەر ئاو نەبووایە، بەخاک و شتی تر تەیەمومیان دەکرد. لەنوێژدا (١٢) جار دەچوونە سوژدە (کڕنوشیان دەبرد) هەڵبژاردان دووشەممە و نیوشاگان یەکشەممەیان بەپیرۆز دادەنا. پەیڕەوانی مانی هەبوونی هەفتەیان سەلماندبوو. خێر و خێرات ئەرکی سەرشان بوو. بەڵام خۆیان دەپاراست لە نان و ئاودان بە کافر. چونکە ئەم کارەیان بەهۆکاری چەپەڵ بوونی وردە تروسکەی تیشک دەزانی کە لە نان و ئاودا بوونی هەیە. بەڵام جل و بەرگ، دراو و ئەو شتانەی کە وردەترووسکەی تیشکیان تێدانیە دەیاندایە کافرانیش بەپێی سەردەمی مانی. پەیامبەر هەڵگری ئەم تایبەتمەندیانەیە « فەرمانڕەوایی، حیکمەت، سەرکەوتن، باوەڕ، پاکی، ڕاستەقینە، بڕوا، سەبر، ڕاستی، چاکە، دادو تیشک».

بەپێی گێڕانەوەی مانی لە پەرتوکی (کیفلایە) دا، دوای سەفەرەکەی بۆ هیند و گەڕانەوەی بۆ ئێران دەڵێ؛ چوومە لای شاپورشا[١٢] و ئەو زۆر بەڕێزەوە وەریگرتم و مۆڵەتی گەشت و گەڕانی لەوڵاتی خۆیدا پێ بەخشیم. هەتا تۆوی وشەی ژیان بپرژێنم و بچێنم. بۆ ئەمە چەند ساڵێکم بەختکرد. لە وڵاتی پارت هەتا ئادیب و ئەو وڵاتانەی کە دراوسێی دەوڵەتی ڕۆمن سەفەرم کرد. بەپێی هەندێک گێڕانەوە گوایە شاپور بۆماوەی (١٠) ساڵ ئایینەکەی (مانی) قەبوڵ

١٢- شاپوری یەکەم، کوڕی ئەردەشێری پابەکانی دامەزرێنەری ساسانی بوو لەنێوان(٢٤٢ -٢٧٢) ز حوکمی کردووە.

کردووه و دواتر له وڵات دەری کردووه و چووه بەرەو ئاسیای ناوەڕاست و هیند و چین و دوای کۆچی دوایی شاپور مانی توانیویەتی بگەڕێتەوه بۆ ئێران. هۆکاری دوورخستنەوەی (مانی) یش بۆ ڕقەبەرایەتی (موغ) ە زەردەشتیەکان و سەرنەکەوتنی (مانی) لەچاککردنەوەی منداڵێکی نەخۆشی (شاپور) دەگەڕێننەوه. بەڵام زۆربەی لێکۆڵەرەوان پێیانوایه ئەم چیرۆکه و دوورخستنەوەی (مانی) لەلایەنی شاپورەوه ڕاست نییه و (شاپور) هەتا مردووه ڕێزی (مانی) زۆر گرتووه و (هۆرمزدی یەکەم) ی کوڕی شاپوریش که دوای باوکی بووه به پاشا و هەتا ٢٧٣ ز حوکمی کردووه ڕێزی له (مانی) دەگرت. بەڵام له سەردەمی (وەهرانی یەکەم) ی کوڕی شاپوردا که دوای هورمزدی برای بووه بەپاشا گلۆلەی (مانی) کەوتۆته لێژی و (مانی) داوەته دەست پیاوانی ئایینی زەردەشتی. یەعقوبی لەم بارەیەوه دەڵێ؛ دانیشتن و کۆبونەوه بۆ باسکردنی گفتوگۆی گشتی پێکهات و مانی لەگەڵ مووبەدان مووبەد کەهەم دادوەر بوو، هەم ڕکابەر کەوته دەمەتەقێ. بەپێی ئەم گێڕانەوەیه مانی بەلادان لەدین مەحکوم کرا و خرایه بەندیخانه و ئەوەندە ئەشکەنجه کرا، هەتاماڵئاوایی لەژیان کرد. بەپێی گێڕانەوەیەکی ڕۆژهەڵاتی (مانی) چوارمێخەی کێشراوه و دواتر کەوڵ کراوه و سەریان بڕیوه و کایان کردۆته کەوڵەکەیەوه و لەدەروازەی شاری (گوندی شاپور) هەڵیانواسی و ئەو دەروازه به (بابی مانی) ناسرا. ئەم ڕوداوه له ساڵی (٢٧٦ز) دابووه.

مانەوییەکان بۆ بیرەوەری ڕۆژی کوشتنی پەیامبەرەکەیان ڕۆژێکیان بەناوی (جەژنی بێما) دیاری کرد. لەم جەژنەدا سەکۆیەکی بەرزیان دادەنا که نیشانەی ئامادەبوونی مامۆستا بێ. (بێما) لەیۆنانی دا بەواتای سەکۆ دێت. دوای (مانی) سیسینۆس (سیسین یان سیس) که یەکێک بووه له قوتابیەکانی مانی، بەپێی وەسیەت و دیاریکردنی ڕێبەرەکەی بووه بەخەلیفەی تێکڕای مانەوییەکان، له بابل دادەنیشت که لەو ڕۆژه بەدواوه بوو بەناوەندی دەسەڵاتی ڕێبەرایەتی مانەوییەکان. پاش ئەوەی که (سیس) لەخاچدرا، (ئینابووس) بووه به ڕێبەر و ئایینەکەیان له وڵاتی ڕۆم له هەرێمی ڕۆژئاوا پەرەی گرت. (ئاگۆستین) که قەشەیەکی بەناوبانگی کرسیتیانیه بۆماوەی نۆ ساڵ پەیڕەوی لەم ئایینه کرد و دواتر هەڵگەڕایەوه و زۆر بەتوندی هێرشی بردەسەری. کریستیانەکان زۆر له ئایینی (مانی) ترسابوون. لەبەرئەوه زۆر

ناو و ناتۆرەی خراپیان پێوەنان.

٤–مەزدەکی

ئەم ئایینەش بەناوی ڕێبەرەکەیەوە دەناسرێت، بەڵام ژیانی ڕێبەرەکەی و چۆنێتی سەرهەڵدانی جێگەی مشتومڕێکی زۆرە. بەپێی گێڕانەوەی تەبەری مەزدەک کوڕی (بامداد) ە و ئێرانیە و لە مازەریا لەدایکبووە. (دینەوەری) دەڵێ لە (ئیستەخر) لەدایک بووە و نوسەری (تبصرة العوام) تەورێز بە زێدی مەزدەک دادەنێت. بەپێی» یەعقوبی، تەبەری و نوسەری پەرتوکی نهایە « مەزدەکی بەردەوامی ئایینی (مانی) یە و (زەردەشت) ناوێک کە کوڕی (خووەرەگان) ی خەڵکی (پەسا) بووە دایمەزراندووە. هاوکات (مەلالاس) دەڵێ لەسەردەمی (دیۆکلێسین) دا لە ڕۆما کەسێکی شوێنکەوتەی (مانی) بەناوی « بووندۆس» دەرکەوت کە تێڕوانینەکانی لەگەڵ (مانی) دا بەتەواوی یەکی نەدەگرتەوە. هەندێک لە لێکۆڵەرەوان پێیان وایە ئەو بووندۆس و زەردەشتە هەمان کەسن سەرەتای مەزدەکی داهێناوە، دواتر مەزدەک ئەم ئایینەی فراوان کرد و جیبەجێی کرد. لەبەر ئەمە ئایینەکە بەناوی مەزدەکەوە ناسرا. لای مەزدەک هاوشێوەی لای (مانی) خودای خێر و شەڕ لەیەک ئاستدا نین، بەڵکو خودای خێر سەرکەوتووە و پێویستە خودای خێر و ڕوناکی بپەرسترێت. ئەم ئایینە بەئایینی ڕاست (دروست) ناسراوە. مەزدەک هاوشێوەی مانی پێکهاتەکانی تیشکی بەپێنج توخم دیاری نەدەکرد، (مانی دەیگوت تیشک لە بۆشایی ئاسمان، سروەی با، ڕووناکی، ئاو و ئاگر پێک دێت)، بەڵام مەزدەک سێ توخمی دەژمارد؛ ئاو، ئاگر و خاک. گۆشت خواردن لای مەزدەک قەدەخەبوو. چونکە خوێنڕشتنی لێ دەکەوێتەوە. ئەوەش دەبێتە ئاستەنگ لەبەردەم ڕزگاری ڕۆحەکان. مەزدەک لەگەڵ یەکسانیدا بوو لەهەموو بوارێکدا. ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی تۆمەتبار بکرێت بە بەدڕەوشتی.

مەزدەک وێنای خودای خۆی وەها دەنەخشاند کە لە سەرتەختێک لەجیهانی باڵادا دادەنیشێت و چوارهێز لەخزمەتی دان: هێزی جیاکەرەوە (وریایی)، هێزی فام، هێزی بیرگە (زەین) و هێزی شادومانی. مەزدەک پێی وابوو ڕێگەی ڕزگاری مرۆڤ گۆشەنشینی و چلە کێشانە و مەرج ئەوەیە مرۆڤ هۆگری و تامەزرۆیی خۆی سەبارەت بە دوونیای ڕوون کەم بکاتەوە

و خۆی لەو شتانە بپارێزێ کە ئەم نێوان و پەیوەندیە خۆشتر دەکات. لەبەرئەوە خواردنی گۆشتیان قەدەخەکردووە و لەبابەتی نان و خوانەوە هەمیشە پەیڕەوی ڕێسایەکی دیاریکراویان دەکرد و خۆیان برسی دەکرد. بەپێی گێڕانەوەی شەهرستانی، مەزدەک فەرمانی دەکرد کە هاوەڵەکانی نەفسی خۆیان بکوژن، هەتا ڕزگاریان بێت و گیرۆدەی تاریکایی نەبن داوای دەکرد خۆیان لە دژایەتی قینەبەری و خوێنرێژی دووربخەنەوە. مەزدەک پێی وابوو نایەکسانی، هۆکاری سەرەکی ڕق و ناخۆشەویستی و نەسازان و نەحەوانەوەیە، هەربۆیە دەبوو نایەکسانی بنەبڕ بکرێت. بۆئەمەش مەزدەک دەیگوت؛ خوداوەندگار هەموو کەل و پەل و پێویستییەکی بەڕێوەچوونی لەڕووی زەوی خستۆتە بەردەستی کۆمەڵانی خەڵک، هەتا مرۆڤەکان بەشێوەی یەکسان لەبەینی خۆیاندا بەشی بکەن، بەجۆرێکی وەها کەکەس لەکەس دەوڵەمەندتر نەبێت. نایەکسانی و نابەرانبەری لەدونیادا دەگەڕێتەوە سەر زۆرملێ و ستەمی ئەو کەسانەی کە ویستویانە ئاواتەکانیان لەسەر حسێبی خەڵکانی دیکە دامرکێنن و دەستیان بردووە بۆ گیرفانی غەیری خۆیان. بەڵام لەڕاستیدا هیچ بۆی نیە شوری لێ هەڵکێشێ و زیاتر لەوانی تر ماڵ و داخواز و ژنی هەبێ. کەوایە دەبێ لەساماندااران وەرگیرێتەوە و بدرێتە هەژاران، هەتا لەم ڕێگەیەوە دووبارە یەکسانی لەم جیهانەدا سەقامگیر ببێتەوە. ژن و داخواز دەبێ وەکو ئاو، ئاگر و لەوەڕگا بەهاوبەشی و یەکسانی بگاتە دەستی هەمووان. ئەمە کارێکی خێرە کە خواوەند فەرمویەتی و چاکەی گەورە و هەرە باشی لەسەر دەداتەوە و جگە لەتێکڕای ئەمانەش، دەستگیرۆیی خەڵک ڕاسپاردەی لەسەرە و خودا کەیفی پێ ساز دەبێت.

مەزدەک هەمیشە جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە ئادەمیزاد دەبێ کاری چاک بکات و کوشتن و زیان گەیاندن بەکەسانی تر قەدەغە بووە، گوتویەتی دەبێ ماڵ میوانگربێت، میوان لەهەر تیرە و هۆزێک بێت، نابێ درێغی لێ بکرێ. تەنانەت دەبێ لەگەڵ دوژمنانیش بەنەرمی و دلۆڤانی هەڵسوکەوت بکرێت.

بەپێی گێڕانەوەکانی (فیردەوسی و سەعالبی) لەسەردەمی فەرمانڕەوایی کواد (قوباد) (٤٨٨-٥٣١) دا وشکەساڵی و قات و قڕی دروست بووە و مەزدەک سوودی لەم دەرفەتە وەرگرتووە و توانیویەتی خۆی لە (قوباد)

نزیک بکاتەوە و کاریگەری لەسەر دابنێ و کۆمەڵێک یاسا و فەرمانی پێ دەربکات کە خزمەتی جەماوەر بکات و چارەسەری ئەو بارودۆخە بکات. بەڵام ئەو یاسا و ڕێسایانە لەسەر حسابی خانەدان و دەوڵەمەندەکان بوو، ئەمەش نیگەرانی ئەو چین و توێژانە بەرانبەر قوباد و مەزدەک دروست دەکات. هەربۆیە دووجار کودەتا بەسەر (قوباد) دا دەکرێت، بەڵام لە کۆتاییدا قوباد دەتوانێت بگەڕێتەوە سەرتەختی فەرمانڕەوایی. دواجار پیاوە ئایینە زەردەشتیەکان و بەرپرس و دەوڵەمەندان هەوڵدەدەن قوباد و مەزدەک لەیەکتری دووربخەنەوە و هەوڵدەدەن ئەو نەهامەتی و ناڕەحەتیانەی ڕووبەڕووی قوباد و وڵات دەبێتەوە ببەستنەوە بەو یاسا و ڕێسایانەی کە لەبواری کۆمەڵایەتی و ئیداریدا بەهۆی مەزدەکیەکانەوە دەرکراوە. هەتا وای لێ دێت قوباد ڕازی دەکەن بەوەی کەپێش مردنی دەسەڵاتەکەی بگوازێتەوە بۆ خەسرەو (ئەنەوشیروان) ی کوڕی (٥٣١-٥٧٩) ز، کە کوڕە بچوکی بوو. ئەمەشیان بۆ ئەوە کرد هەتا دەسەڵات نەکەوێتە دەستی (کاوس) ی کوڕە گەورەی کە باوەڕی بەمەزدەکی هەبوو. ئەمەش نیگەرانی لای کاوس و مەزدەکیەکان دروست کرد و ئەوەبوو زۆر هەوڵیاندا کە پێش لەم بابەتە بگرن. بەڵام لەئەنجامی پیلانێکی بۆدارێژراو لەلایەنی خەسرەو و موبەدە زەردەشتیەکان و کریستیانەکانەوە، زۆربەی ڕێبەرانی مەزدەکی بانگێشت کران بۆ گفتوگۆیەکی ئایینی و ئیداری کە قوباد بۆخۆی سەرپەرشتی دەکرد، لەناکاودا ژمارەیەک لە دەست و پێوەندی (خەسرەو) هەڵدەکوتنە سەریان هەموو مەزدەکیەکان دەکوژن. ئیتر لێرە بەدواوە مەزدەکیەت بووە ئایینێکی قەدەغە و (خوڕەم) ی هاوڕێی مەزدەک کە دەگوترێت هاوژینی مەزدەکیش بووە، سەرپەرشتی مەزدەکیەکانی کرد و توانی کۆیان بکاتەوە، هەربۆیە دواتر بە (خوڕەم دینان) یش دەناسران، ئەم ئایینە و باوەڕییە کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەی ئێران بەگشتی و کۆمەڵگەی کوردستان بەتایبەتی هەبوو. هەرچەندە نەیتوانی بەتەواوی سەر بکەوێت و ئەو بۆشاییە فکری، باوەڕی و سیاسیەی لەو قۆناخەدا هەبوو پڕی بکاتەوە، بەڵام دەکرێت وەکو شۆڕشێکی فکری و باوەڕی بەناو بکرێت.

د–گوزەرانی کۆمەڵگەی کوردستان

قۆناغی سۆمەر هەتا ئاشنابوونی کۆمەڵگەی کوردستان بەئیسلام، ماوەیەکی درێژە. لەبڕگەکانی (أ، ب، ج) بەشێوەکی گشتی باسمان لەفۆرمی دەسەڵات، فۆرمی کۆمەڵگە و ئەو ئایین و ئایدیانە کرد کە کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان دروستکرد. لەم بەشەدا دەمەوێت باس لەشێوازی گوزەرانی کۆمەڵگەی کوردستان و ئەو گۆڕانکارییانەی لەم ماوەیەدا بەسەریدا هات بکەم.

بە پێی سەرچاوە بابلیەکانیش هەتا سەردەمی زایینی لۆلۆیی لە ناوچەکانی باشووری زاگرۆس ژیاون. گەزنەفۆنیش، بەشێکی کۆمەڵگەی کوردستانی ئەو کاتەی بە کاردۆخی بەناو کردووە و ئەرمەنەکانیش کوردۆئینیان بەکاربردووە. لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە کۆمەڵگەی کوردستان لە قۆناخی دوای (ماد) ەوە فۆرمی خۆی پاراستووە، ئیتر ئەوە جار بەجار لە ڕێگەی بەرخۆدان و شەڕەوە بووە و زۆربەی کاتەکانیش لە ڕێگەی دوورکەوتنەوەی لە ناوەندەکانی شارستانی و بەشداری نەکردن لە فۆرمی دەسەڵاتدا، فۆرمی خۆی و باوەڕی خۆی پاراستووە. بێگومان ئەگەر بەم شێوەیەش نەبووبێت نەدەگەیشتە ئەمڕۆ.

ئەوەی دەبینرێت لەم ماوەیەدا کۆمەڵگەی کوردی زۆربەی زۆری لە گوند و چیاکاندا دەژی و بەژیانی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە خەریکن و پێداویستیە ژیانیە سەرەتاییەکانی خۆیان لەجلوبەرگ وخۆراک، خۆیان دابینی دەکەن. ئەو شارانەی لە کوردستاندا دروست بوون نەیانتوانیوە سەرنجی بەشی زۆری کۆمەڵگە بەلای خۆیاندا ڕابکێشن و لەڕووی ژیانیەوە کاریگەرییان کەم بووە لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان. پیشەی ناو شارەکان لەجۆری مسگەریی، دوکانداری، ئاسنگەری، زێڕەنگەری و بازرگانی بەشی زۆری بەدەستی پێکهاتەکانی ئاشوری، جولەکە، ئەرمەنی و سریانیەوە بووە و کورد بەرێژەیەکی زۆرکەم کەوتۆتە ناو ئەو کارانەوە. ئەمەش هۆکارێک بووە بۆ ئەوەی کە گۆڕانکاری ڕیشەیی لەشێوازی ژیانی کۆمەڵگەی کوردستان، بەتایبەتی کورددا ڕوونەدات. هەر ئەمەش هۆکارە بۆئەوەی کە ئەو بوارانەی کە تایبەتە بە ژیانی کشتوکاڵی و ئاژەڵدارییەوە مۆرکی کوردی پێوەبێت، بەڵام بوارەکانی تر کەمتر مۆرکی کوردی پێوەیە و زیاتر

مۆرکی گەلانی وەکو ئەرمەن، ئاشور، سریانی، کلدانی و جولەکەی پێوەبێت. کۆمەڵناسان پتەوبوونی پەیوەندی مرۆڤ و ڕووەک یان مرۆڤ و ئاژەڵ وەکو هۆکارێک دەبینن بۆپاراستنی تایبەتمەندیە سروشتیەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگە و کەمتر ئاڵودەبوون بەدیاردە دەستکردەکانەوە، مرۆڤ دەتوانێت ئەم ڕاستیە لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا لەناو ڕەشماڵ و هۆزە شوانکارەکانی کوردستاندا بەڕوونی ببینێت، ڕاستە لەم ماوە درێژەدا کۆمەڵگەی کوردستان تەنیا لەسەردەمی (ماد) دا توانیویەتی لەهەمان کاتدا خاوەنی فۆرمی کۆمەڵگە و فۆرمی فەرمانڕەوایی بێت، لەکاتەکانی تردا خەڵکانی تر فەرمانڕەواییان کردووە، بەڵام بەهۆی ئەو تایبەتمەندیە ژیانیانەی خۆیەوە توانیویەتی تایبەتمەندی خۆی و فۆرمی خۆی هەتا ئاستێک بپارێزێت. ئەوەتا دەبینین فۆرمی خێڵ و هۆز لە کوردستاندا خۆیان پاراست و بێگومان هەروەکو چۆن لەکاتی ململانێی سۆمەرەکاندا خێڵ و هۆزی کوردستان تا ڕادەیەک لەناوەڕۆکە سەرەتاییەکەی خۆیان دوورکەوتنەوە و مۆرکی پیاوسالاری و خانەدانیان وەرگرت. لەقۆناخی دواتریشدا ئەم تایبەتمەندیانەیان زیاتر قوڵ بویەوە، لەگەڵ ئەمەشدا لەم قۆناخەدا هاوشێوەی گەلانی تر، ناسنامەی گەلی کورد وەکو گەل گەشە دەکات و لەساڵانی زایین بەدواوە ئەمە ڕوونتر دەبێتەوە. واتە هۆزە کوردەکان ئیتر لەفۆرمێکی کۆمەلایەتی مەزنتر و فراوانتردا خۆیان دەبیننەوە. ئەمە ئەو قۆناخەشە کە زمان و ناسنامەی گەلانی ئاریایی ڕوونتر دەبێتەوە و هەر گەلە و دەبێتە خاوەنی زمان و ناسنامەی خۆی. دەسکەوتێکی تری کۆمەڵگەی کوردی لەم قۆناخەدا گەشەپێدانی ئەستێرەناسی و ڕۆژمێری کوردییە. کۆمەڵگەی کوردی زۆر بە وریایی حسابی ئەستێرەیان کردووە و شەو و ڕۆژیان ژماردووە. لەدوای (بابل) یەکانەوە دەکرێت وەکو کۆنترین گەل دیاری بکرێت کە ساڵ و ڕۆژی ژماردووە. بەڵام دیارە ئەمە لە گێڕانەوەی دەماودەمدا ماوەتەوە و هەتا ئەم ساڵانەی دوایی نەکەوتۆتە ناو تۆمارەکانەوە، بۆیە زۆر گرنگی پێ نەدراوە. ئەگەرنا کورد لە (٧٠٠پ.ز) ەوە ساڵی ژماردووە، واتە لەو کاتەوەی کە فیدراسیۆنی (ماد) بۆ یەکەمجار لەسەر دەستی (دیاکۆ) دا دامەزراوە. هەرچەندە هەندێک تێڕوانینی جیاواز هەیە سەبارەت بەسەرەتای ساڵی کوردی. هەندێک مێژووی سەرکەوتنی (ماد) بەسەر ئاسوردا (٦١٢ پ.ز) وەکو سەرەتای ساڵنامەی کوردی حساب

دەکەن، بەڵام بەشی زۆری دامەزراندنی (ماد) وەکو سەرەتای ساڵنامەی کوردی حساب دەکەن و سەرکەوتن بەسەر ئاسوردا وەکو جەژنی ئازادی (نەورۆز) بەناو دەکەن. بێگومان ئەمەی دووەم ڕاسترە، چونکە ناکرێت گەلێک مێژووی خۆی لەسەر بناغەی ڕوخاندنی دەسەڵات و گەلێکی تر بنوسێتەوە. هاوکات بەم کارە ئێمە ئەو مێژووەی پێشتر هەمان بووە نکوڵی لێ دەکەین. بەو پێیە ڕاستتر وایە لە ئێستادا (کە ساڵی ٢٠١٤ز یە) ئێمە ساڵی (٢٧١٤ز) وەکو مێژووی ساڵنامەی کوردی بنوسین، نەک (٢٦٢٦ز). ئەم ساڵنامەیە چیمان پێ دەڵێ؟ بەبەراورد بەساڵنامەی جیهانی ڕۆژئاوا (٢٠١٤ز) مێژووی جیهانی عەرەب و ئیسلام (١٤٣٤مانگی و ١٣٩٢هەتاوی) کۆچی، دەردەکەوێت کە گەلی کورد خاوەنی داهێنان و مێژوویەکی دێرینترە لەو مێژووانە و ئەمەش وشیاری ئەم کۆمەڵگەیە دەردەخات. لایەنێکی تری ساڵنامەی کوردی گرنگە، ئەوەیە کە سەرەتای ساڵی لەگەڵ سەرەتای بەهاردا دیاری کردووە و ناوی مانگەکانیشی بەپێی وەرز و کاتەکانی داناوە. مانگە کوردییەکان لەگەڵ بورجی ئەستێرەکانیشدا گونجاون. دەتوانن سەیری ئەم خشتەیە بکەن.

مانگی زایینی		مانگی کوردی
٣/٢١ هەتا ٤/٢٠	یەکەم مانگی ساڵ، هاوکات یەکەم مانگی بەهارەو ٣١ ڕۆژە	خاکەلێوە، نەورۆز، ئاڤدار(ئادار)
٤/٢١ هەتا ٥/٢١	دووهەم مانگی ساڵ و دووهەم مانگی بەهارەو ٣١ ڕۆژە	گوڵان، بانەمەڕ ، ئاڤرێل
٥/٢٢ هەتا ٦/٢١	سێیەم مانگی ساڵ و سێیەم مانگی بەهارەو ٣١ ڕۆژە	جۆزەدان
٦/٢٢ هەتا ٧/٢٢	چوارەم مانگی ساڵ و یەکەم مانگی هاوینەو ٣١ ڕۆژە	پوش پەڕ، تیرمە
٧/٢٣ هەتا ٨/٢٢	پێنجەم مانگی ساڵ و دووهەم مانگی هاوینەو ٣١ ڕۆژە	خەرمانان، تەباخ
٨/٢٣ هەتا ٩/٢٢	شەشەم مانگی ساڵ و سێیەم مانگی هاوینەو ٣١ ڕۆژە	گەلاوێژ
٩/٢٣ هەتا ١٠/٢٢	حەوتەم مانگی ساڵ و یەکەم مانگی پایزەو ٣٠ ڕۆژە	ڕەزبەر
١٠/٢٣ هەتا ١١/٢١	هەشتەم مانگی ساڵ و دووهەم مانگی پایزەو ٣٠ ڕۆژە	گەڵارێزان، خەزەڵوەر، جوتمە
١١/٢٣هەتا ١٢/٢١	نۆیەم مانگی ساڵ و سێیەم مانگی پایزەو ٣٠ ڕۆژە	سەرماوەز، مژدار
١٢/٢٢ هەتا ١/٢٠	دەیەم مانگی ساڵ و یەکەم مانگی زستانەو ٣٠ ڕۆژە	بەفرانبار، بەرفانبار
١/٢١ هەتا ٢/١٩	یازدەیەم مانگی ساڵ و دووهەم مانگی زستانەو ٣٠ ڕۆژە	ڕێبەندان، سەبات
٢/٢٠ هەتا ٣/٢٠	دوا مانگی ساڵە و سێیەم مانگی زستانەو ٢٩ڕۆژەو چوار ساڵ جارێك دەبێتە ٣٠ ڕۆژ	ڕەشەمێ

بێگومان سەیری ئەم خشتەیە بکەین هەست بەسەلیقەی کۆمەڵگەی کورد و تێکەڵبوونی لەگەڵ سروشتدا دەکەین و گرنگیشە ئێمەی کورد

نەیەڵین ئەمساڵنامەیە بمرێت و زیندووی بکەینەوە. خاڵێکی تر کە گرنگە لێرەدا باسی بکەین ئەوەیە کە کۆمەڵگەی کوردستان سەرەڕای پاراستنی بەشێکی ناوەڕۆکی باوەڕی زەردەشتی و ئێزدانی خۆی، بەڵام بەهۆی ئەو گۆڕانگارییانەی پارسەکان و ساسانیەکان لە زەردەشتیدا ئەنجامیاندا و بەهۆی ئەو کاریگەرییانەی ئایینەکانی تر لە کوردستاندا دروستیان کرد، دەتوانین بڵێین بەشێکی پێوانەکانی زەردەشتی وەکو خۆی نەمابوون. بەشێک لەچینی سەردەست و شارنشینە کوردەکان دەچوونە سەر پەیڕەوی ئایینی جولەکە، کریستیانی و مانەوی و بەشێکیش هاوشێوەی دەسەڵات زەردەشتیان پەیڕەو دەکرد و ئەمەش کاریگەری لەسەر خەڵکی ڕەش و ڕووتیش دەکرد. بۆچی ئەم لایەنە باس دەکەین، چونکە دەمانەوێت وێنایەکی نزیکی ئەوەی هەبووە دروست بکەین، نەک تەنیا پەسنی کورد بدەین. بۆنمونە لەو سەردەمەدا ساسانی پەیڕەوی زەردەشتیان دەکرد فرەژنی لەناو دەسەڵاتدارانی ساسانیدا هەبوو، هێشتا هاوسەری ناویەک خێزان لەناو خانەدانی ساسانیدا باوی مابوو، پیاوانی ئایینی زەردەشتی هاوکاری ئەو دەسەڵاتەیان کرد بۆ لەناوبردنی مانی و مەزدەک. بەپێی یاسای ساسانی (٥) جۆر هاوسەرگیری هەبووە کە یەک جۆریان هاشێوەی هاوسەرگیری ئەمڕۆیە و ژن و مێرد پەیوەستی یەک دەبوون و بەو ژنانەیان دەگوت (ژنی سەرتۆپ) و بەجۆرەکانی تریان دەگوت (قەرەواش) کە وەکو کەنیزەک وابوون، پیاوێک توانیویەتی لەیەک ژنی سەرتۆپ زیاتر بێنی و چەند ژنی قەراوشیش بێنێ ئازادە. پیاوان توانیویانە ژن بگۆڕنەوە، یان ژنی خۆیان بدەنە دەستی پیاوی تر و لەلای بژی. میراتی نەدراوە بەو کچانەی کە شویان کردووە، مەگەر باوک پێشتر وەسیەتی کردبێ و ئەو کچانەشی شویان نەکردووە نیوەی براکانیان وەرگرتووە. بێگومان ئەم نەریتانە لەگەڵ ڕاستی زەردەشتیدا ناگونجێ، بەدڵنیاییەوە ئەم یاسا و ڕێسا و نەریتانە کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگەی کوردیش هەبووە. سەرەڕای ئەمانە دەگوترێت لەو سەردەمەدا ژن هەتا ئاستێک ئازادی هاوسەرگیری و ژیان و گوزەرانی هەبووە. گومانی تێدا نیە کە مانی و مەزدەک ئەم قەیرانانەیان بینیوە، بۆیە هەوڵیانداوە گۆڕانکاری ڕیشەیی ئەنجام بدەن. سەرنج بدەین هەردوو کەسایەتیەکەش زۆر گرنگیان بەپەروەردەی نەفس و خۆدابڕین لەژیانی دنیایی و تێرکردنی

ئارەزووەکان داوە و هەوڵیانداوە یەکسانی دروست بکەن و کۆتایی بەو جۆرە هاوسەرگیرییەش بهێنن، بەڵام سەرکەوتوو نەبوون. ئەوەی جێگەی سەرنجە هەردوو کەسایەتیەکەش لەخەبات و تێکۆشانی خۆیاندا پشت بە کوردستان و چیاکانی دەبەستن، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە لایەنگرانیان لەم هەرێمانە زۆربوون و دەرفەتی پەیڕەوکردنی باوەڕیەکانیان زیاتر بووە و نارەزایی بەرانبەر دەسەڵات و فەرهەنگ و باوەڕییەکەی لەناو کوردەکاندا زیاتربووە.

بابەتێکی تر کە گرنگە لێرەدا باسی بکەین ئەو پەیوەندییەیە کە لەنێوان کورد و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگەدا لەم ماوەیەدا هەبووە. ئێمە پێشتر باسمان لەوەکرد کە لەم قۆناخەدا وردە وردە ناسنامەی گەلان دروست بوون و ئیتر فۆرمی تیرە، خێڵ و هۆز نەیدەتوانی بەتەواوی گوزارە لە ئیرادەی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی پێکهاتەکان بکات. هەربۆیە ئەو خێڵ و هۆزانەی لە نزیکی یەکترەوە دەژیان و تایبەتمەندی کولتوری و زمانی و ژیانیان نزیکی یەکتربوون، هەوڵی ئافراندنی فۆرمێکی کۆمەڵایەتی بەرفراوانتریان دەدا و ئەمەش لەو سەردەمەدا بەگەل و خەڵک ناسران. بەڵام هەتا ئەو کاتە فۆرمی دەوڵەت مۆرکی گەلی وەرنەگرتبوو، ئەو دەوڵەتانەی هەبوون مۆرکی خانەدان یاخود هەرێمیان پێوە بوو. بۆنمونە دەوڵەتی مەزنی ساسانی مۆرکی بنەماڵەی ساسانیەکانی پێوەبوو. دەوڵەتی حیرە و یەمەن مۆرکی شار و ناوچەیان پێوە بوو. دەوڵەتی هەزبانیەکان کە باپیرانی ڕەوادییەکان و سەلاحەدینی ئەیوبین و لەنێوان هەولێر و ئەردەبلیدا حوکمیان کردووە، مۆرکی خێڵ و خانەدانیان پێوە بووە. خێڵی (کورد) ی جابانی کە لەگەرمیانی ئەمڕۆوە بەرەو بابل دەژیان خاوەنی هەرێمی ئیداری خۆیان بوون و بەناوی (جابان) یەکانەوە دەناسران، عەرەبەکانی مەککە بەناوی قورەیشەوە دەناسران.

ئەم جیابوونەوانە و فۆرمە کۆمەڵایەتیە نوێیەکان دەکرێت لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە وەکو ڕەوشێکی نوێ پێناسە بکرێت. چۆن دەوڵەت فۆرمی خۆی لەدەوڵەتی شارەوە، بەرەو دەوڵەتی پاشا- خوداوەندەکان و دواتر دەوڵەتی ئیمپراتۆریەت گۆڕی، کۆمەڵگەش پەرەی بەناسنامەی خۆیدا و فۆرمی نوێی دروستکرد. ئەوەی مەبەستی باسەکەی ئێمەیە ئەوەیە کە

ئیتر کوردستان بووە سەرزمینی ژیانی کۆمەڵگەی کورد و ژمارەیەک گەل یان پێکهاتەی تر کە ناسنامەی تایبەتی خۆیان هەبوو. لەم ماوەیەدا کورد هاوژیانی فارس (پارس)، پارت، ئەرمەنی، ڕۆم، سریانی، ئاشوری، کلدانی و عەرەب و تاڕادەیەک یۆنانیەکان و جولەکەی کرد. هەرچەندە ناوەندی ئەمڕۆی کوردستان و چیای زاگرۆس نشینگەی سەرەکی کورد بووە و پێکهاتەکانی تر ژمارە و ڕێژەیان بە بەراورد بەکورد کەمتر بووە، بەڵام لەو سەردەمانەدا جوگرافیای گەلان سنووردار نەکرابوو. کورد هەتا سەر دەریای خەزەر و کەنداوی (فارس - عەرەب) و دەریای سپی و ئەنادۆڵ و بابل و حەلەب بەرێژەیەکی زۆر نیشتەجێ بوون. وەکو باسمان کرد لەئازەربایجانی ئەمڕۆدا هەتا پێش هاتنی ئیسلام کورد زۆرینە بووە و حوکمدار بووە. واتە دەتوانین بڵێین کورد لەجوگرافیایەکی فراوانتر لەوەی ئەمڕۆ کەپێی دەوترێت کوردستان ژیاوە و ئەو جوگرافیای ئەمڕۆش پێی دەگوترێت کوردستان لەڕووی دیموگرافیاوە دەوڵەمەندتربووە.

ئەوەی سەرنج ڕاکێشە کورد و گەلانی تری ناوچەکە سەرەڕای تایبەتمەندی جیاوازیان، زۆربەی سەردەمەکان لە ناو ئاشتی و ڕێز لەیەکتر گرتندا ژیاون. خاڵێکی تر کە سەرنج ڕاکێشە و ڕەنگە ببێتە جێگەی پرسیار، ئەوەیە کە بۆچی گەلی کورد هاوشێوەی گەلانی ئەرمەن، ڕۆم، ئاشوری، سریانی، کلدانی ئامێزی بۆ ئایینی کریستیانی نەکردەوە؟ یان بۆچی نەبووە پەیڕەوکەری مانەوی یان مەزدەکی یان جولەکە؟ دیارە کە ئەم بابەتە باس دەکەین بەو واتایە نایەت کە هیچ کوردێک بە هیچ شێوەیەک نەبووە بە شوێنکەوتەی ئەو ئایینانە. چونکە وەکو باسمان کرد کۆمەڵگەی کوردستان لە ناوچە جیاوازەکاندا بە ڕێژەی جیاواز و بە شێوەی کاتی یان بەردەوام پەنای بۆ ئەو ئایینانە بردووە. بەڵام ئەوە نەبووەتە گشتگیر و هاوشێوەی ئایینی ئیسلام بەشی زۆری کۆمەڵگەی نەگرتۆتەوە و بەردەوام نەبووە. گومانی تێدا نیە کە هۆکار زۆربوون و لایەنی بابەتی و خودی هەیە و ڕەنگە نەتوانین هەمووی بەوردی دیاری بکەین. بەڵام دەکرێت هەندێک خاڵی سەرەکی باس بکەین:

١. گەلی کورد خۆی بەخاوەنی ئایین و باوەڕییەکی سەردەمی و پیرۆز زانیوە، کە زەردەشتی یە، پێی وابووە کە دەتوانێت لە ڕێگەی ئەو باوەڕییەوە

لایەنی ڕوحی خۆی ئاسوودە بکات و گوزارە لە ناسنامەی خۆشی بکات، بەڵام ئەو گەلانەی تر ئایینە کۆنەکانیان لەدەستچوو بوو، هەربۆیە پێویستیان بەئایین و خودای نوێ هەبوو، ئیتر ناچار مابوون لەنێوانی زەردەشتی و کریستیانیدا یەکێکیان هەڵبژێرن. لەبەر ئەوەی لەو سەردەمەدا بەشی زۆری ئەو قەومانە (بێجگە لەرۆمە بیزەنتیەکان) لەژێر دەستی پارتە ئەشکانیەکان و ساسانیەکاندا بوون و ئەوانیش پەیڕەویان لەئایینی زەردەشتی دەکرد، ئەوانیش پەیڕەوی کردنیان لەئایینی کریستیانی پێ باشتر بووە لە زەردەشتی. چونکە پێیان وابووە کە لەڕێگەی ئەو ئایینەوە دەتوانن زیاتر ناسنامەی خۆیان بپارێزن.

٢- لەبەرئەوەی ئایینی کریستیانی لەناو فینقیەکان دەرکەوتبوو و بە بەردەوامی یەهودی دەناسرا کورد و پەیڕەوانی کریستیانی خۆیان لەدوو نەژادی جیاواز دەبینی، ئەمەش دەرفەتی نزیکبوونەوەی کەمتر دەکرد. بەپێچەوانەوە ئاشوری، کلدانی و سریانی خۆیان بە بەشێک لەو نەژادە دەبینی، لەبەرئەمە پێیان وابوو (کریستیانی) ڕێگەی چارەسەری ئەوانە.

٣- پێدەچێ کریستیانی کەمتر لەگەڵ تایبەتمەندی کۆمەڵگەی کوردستان یەکانگیر بووبێت، چونکە کۆمەڵگەی کوردی زیاتر گوندنیشین بووە و بەکشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە خەریک بوون، ئایینی کریستیانی زیاتر هەستی شارنشین و چینی ناوەند و پیشەکارانی دەبزواند.

٤- لەگەڵ ئەمانەشدا دژایەتی دەسەڵاتی ساسانی و موبەدەکانی زەردەشتی هۆکاریکی تر بوون بۆ کەم بڵاوبوونەوەی کریستیانی و مانەوی لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا.

خاڵێکی تر یاخود لایەنێکی تری کۆمەڵگەی کوردستان کە گرنگە باسی لێوە بکەین، زمان و نوسینە. کۆمەڵگەی کوردستان بەپێی زانستی زمانناسی لەدوای مادەکانەوە تایبەتمەندی زمانی خۆی وەرگرتووە، کە لە ئەمڕۆدا پێی دەڵێن زمانی (ماد) و دواتر پەهلەوی کۆن بووە و لەدوای زایینەوە شێوەی ئەمڕۆی وەرگرتووە، کە بەپێی بەراوردی زمانەوانی لە نێوان زمانی پەهلەوی کۆن کە ئاڤێستای پێ نوسراوەتەوە و زمانی کوردیدا. نزیکترین زاراوەی کوردی (هەورامی و کرمانجکی) یە. هەربۆیە شارەزایان پێیان وایە دێرینترین زاراوەی کوردی ئەم دوو شێوە زارەی کوردین، بەبەراوردی

زمانی ئاڤێستا و زمانە زیندووەکانی ئەمڕۆ، دەردەکەوێت کە نزیکترین زمان و زاراوە، زمانی کوردیە، بۆیە بەشی زۆری شارەزایان پەهلەوی کۆن وەکو کوردی بەناو دەکەن، بەڵام دواتر بەهۆی باڵادەستی فارس و گۆڕانکاری لەبنەماکانیدا بەدروستکردنی پەهلەوی نوێ، ئەو زمانەیان کردە بناخە بۆ زمانی فارسی. هەرچی سەبارەت بەنوسینە، بەپێی ئەو بەڵگە و شوێنەوارانەی دۆزراونەتەوە سەرەتا لە کوردستاندا هێرۆگلۆفی بەکار هێنراوە، دواتر لەسەردەمی سۆمەرییەکاندا نوسینی بزماری سۆمەری و ئۆرارتۆیی بەکارهاتووە. لەدوای مادەکان نوسینی ئارامی بەکارهاتووە. لەسەردەمی پارت و ساسانیەکاندا پەهلەوی کۆن و دواتر پەهلەوی نوێ بەکار هاتووە. لەم بارەیەوە ئیبن وحشیە کە ناوی خۆی (ئەحمەد بن ئەبوبەکر بن وحشیە ألنبتی الکلدانی) بووە و لەسەدەی نۆیەمی زاییندا ژیاوە و باسی لە ئەلف و بێی کوردی کردووە و دەڵێت: بەنوشاد و ماسی سۆراتی بە ئەلف و بێی کوردی زانیاری و هونەرەکانیان نوسیوەتەوە. هەروەها دەڵێت کورد لە زانستی کشتوکاڵ و ڕووەکدا کارامەن. ئەو دەڵێت: کوردەکان خۆیان بە نەوەی بەنوشاد دەزانن و پەرتوکی زانستی کشتوکاڵیان لە ئادەمەوە بۆ ماوەتەوە. هەردوو پەرتوکی (سەفریس و قوسامی[١٣]) یان لە لایە. هەروەها دەڵێت ئەوان ئاشنای حەوت پەرتوکەکەی پێش لافاوەکە و پەڕاوی (پیر دوانای) ن. ئیبن وحشیە بەردەوام دەبێت و دەڵێت من لە بەغداد (٣٠) پەرتوکم بینی کە بە ئەلف و بێی کوردی نوسرابوون، لە شام دوو پەرتوکم لەوانە لە لابوو. پەرتوکێکیان سەبارەت بە مێو و دارخورما بوو. پەرتوکەکەی تر دەربارەی کێشەکانی ئاو و چۆنێتی دەرهێنانی ئاو بووە لە ناوچە نەناسراوەکاندا. من ئەو دوو پەرتوکەم لەزمانی کوردییەوە وەرگێڕایە سەر زمانی عەرەبی، بۆ ئەوەی هەموو مرۆڤایەتی سوودی لێ وەربگرێت. ئەوەی جێگەی داخە ئەوەیە کە لەئێستادا هیچ یەکێک لەو پەرتوکانەی کە

١٣- لە سۆمەریدا باس لەوە دەکرێت کە زیوسودرا(نوح)پێش لافاوەکە حەوت پەرتوکی لە شاری(سیچا) شاردۆتەوە. عەرەب ئەو ناوەیان کردووە بە سەفریس. قوسامیش لە شاری (گۆتیۆم)ەوە هاتووە کە لە ئێستادا بە کوت دەناسرێت. بە گوێرەی ئیبن حەوقەل کورد شاری (کوت)یان بە هی خۆیان زانیوە.

ئیبن وحشیه باسیان دەکات نەماون. دیارە ئەگەر ئیبن وحشیه ٣٠ پەرتوکی بینیبێت ئەوا بێگومان زیاتر لەو ژمارەیه پەرتوک هەبووە کە بەو زمانە نوسرابێت. ئەوەش دەوڵەمەندیەکی زمان و فەرهەنگ و زانستی گەلی کورد لەو سەردەمەدا نیشان دەدات.

بەگشتی کاتێک باس لەم قۆناخەی ژیان بکەین لە کوردستاندا دەگەینە ئەم ئەنجامانە:

١- کوردستان و کۆمەڵگەکەی ڕۆڵی پێشەنگایەتیان لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا لەدەستدا و ئیتر پێشەنگایەتی تێپەڕی ناوچەکانی دەرەوەی کوردستان بوون.

٢- کۆمەڵگەی کوردستان هەوڵێکی زۆری داوە کە بەهاکانی کۆمەڵگەی سروشتی بپارێزێت و بۆ ئەمەش قوربانی زۆری داوە. لەم بارەیەوە وتەیەکی باسیلی نیکتین بێنینەوە گرنگە کە دەڵێت؛ داب و نەریتی کوردەکان بەقەد تاشە بەردەکانی شاخ و چیای وڵاتەکەیان نەگۆڕن.

٣- لە ئەنجامی گەشەکردنی ناوخۆیی و ململانێ لەگەڵ دەرەوەدا بەرخۆدان و داستانی مەزن لە کوردستاندا تۆمار کراون، بەڵام مەیلی ناپاکی و خۆبەدەستەوەدانیش لەچینی سەردەستی کوردستاندا گەشەی کردووە و چەمکی لاساییکردنەوەی دەرەوە و لەخۆدوورکەوتنەوە یان بیانی بون گەشەی کردووە.

٤- کۆمەڵگەی کوردستان توانیوێتی نوێنەرایەتی فۆرمی کۆمەڵایەتی بکات و فۆرمی خۆی بەرفراوان کردووە و نوێی کردوونەتەوە.

٥- کۆمەڵگەی کوردستان لەڕووی زهنیەتەوە، ئایینی خۆی خولقاندووە و پێوەی پابەند بووە.

٦- هەرچەندە لە هەندێک قۆناخدا شار و شارستانیەتی دروستکردووە. بەڵام دەستی لەژیانی گوند بەرنەداوە و ئەمەش وایکردووە کە جیاوازی چینایەتی و کۆمەڵایەتی قوڵ نەکاتەوە.

٧- بەهۆی پابەندبوونی بە ژیانی گوندەوە توانیوێتی زیاتر پابەند بێ بەبەهاکانی ژیانی سروشتیەوە و بیانپارێزێت، بەڵام توشی داخرانیش بووە.

٨- لەڕووی زانستی سروشتیەوە گەلێک داهێنانی کردووە و خزمەتی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی کردووە.

بەشی شەشەم

کۆمەڵگەی کوردستان لەکاتی ئاشنابوونی بە ئیسلام هەتا سەدەی شازدەیەم

که باسی پەیدابونی ئیسلام، یاخود چۆنیەتی گەیشتنی بە کوردستان دەکرێت، پێویستە بەکورتیش بێت باسێکی بارودۆخی سەردەمی پێش پەیدابونی ئیسلام بکەین. واتا کۆتایی سەدەی شەشەم و سەرەتای سەدەی حەوتەمی زایینی، ئەگەر بەساڵنامەی کوردیش باسی بکەین ئەوە لە کۆتایی سەدەی سیازدەیەم و سەرەتای سەدەی چواردەیەمی کوردی دەدوێین. لەو سەردەمەدا ڕۆژهەڵاتی ناوین کە ناوەندی جیهان و پێشکەوتن بوو لە ژێردەستی هەردوو ئیمپراتۆریەتی ساسانی و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای ڕۆژهەڵاتدا بوو. لە ڕۆژهەڵاتی جیهانیش سەرەڕای هەبوونی ئیمپراتۆریەتی چین، چەندین دەسەڵات و دەوڵەتی هەرێمی هەبوون. لە ڕۆژئاوای دونیاش ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای ڕۆژئاوا لە کاتە لاوازەکانی خۆیدا دەژیا و سەردەمی دەسەڵاتە ناوچەییەکان بوو. بێگومان لە ڕۆژهەڵاتی ناوینیشدا دەسەڵاتی هەرێمی لە کوردستان و عەرەبستان و میسر هەبوو، حەبەشەش نمونەیەکی دەسەڵات بوو لە ئەفریقیا. ئەوەی جێگەی سەرنجە، دەسەڵاتە ئیمپراتۆریەتەکان لەسەردەمی پوکانەوە دابوون و ئیتر توانای هەڵکشانیان نەمابوو. دەسەڵاتە هەرێمیەکانیش لەهەوڵی گەشەکردن و بەدەستهێنانی توانای زیاتردا بوون. گەلانیش لەهەوڵی گەشەپێدانی فۆرمی کۆمەڵایەتی خۆیاندا بوون و دەیانخواست بەسود وەرگرتن لە پێشکەوتنەکان و ئەو بارودۆخەی دەسەڵاتەکان تێیدا دەژیان، ئامانجەکانیان بپێکن. واتا لەم سەروبەندەدا ململانێ لە نێوان هێزی گەلان و دەسەڵاتەکانی ئیمپراتۆرییەت و دەسەڵاتە ناوچەییەکاندا هەبوو، هاوکات ململانێ لەنێوان دەسەڵاتە هەرێمی و دەسەڵاتە ئیمپراتۆریەتەکاندا هەبوو. ئەمەش بارودۆخێکی نائارامی دروست کردبوو. ئەوەبوو شەڕ لەنێوان ساسانیەکان و دەوڵەتی حیرەی عەرەبی دروست بوو، باڵادەستی ساسانی بەسەر یەمەن و حەبەشەدا کەم بویەوە. ململانێ لەنێوان ڕۆما و ئەرمەنەکاندا زیادی دەکرد و کاریگەری ڕۆما لەسەر میسر و شام کەم دەبویەوە. دورگەی عەرەبیش بەتایبەتی مەککە و مەدینە وەکو دوو دەوڵەتە شاری سەربەخۆ کە دەسەڵاتەکەیان بەدەستی خێڵە عەرەبەکانەوە بوو، گەشەیان دەکرد و سودیان لەپێگەی جوگرافیای خۆیان وەرگرتبوو، کە نە ساسانی، نە ڕۆم و نە حەبەشە لەو سەردەمەدا نەیانتوانی باڵادەستی

خۆیان بەسەریاندا بسەپێنن و شکانی هێرشی حەبەشیەکان بۆسەر مەککە لەساڵی ٥٧١.ز دا، کە بەساڵی فیل دەناسرێت و هێرشەکەشیان بەهێرشی فیل دەناسرێت و ساڵی لەدایک بوونی پەیامبەری موسوڵمانان (محەمەد) ە، ئاماژەن بۆ ئەم ڕاستیە. واتا دەکرێت بڵێین پەیامبەری موسڵمانان لە بارودۆخ و کاتێکدا لەدایک بووە و گەورەبووە، کە سیستمی سیاسی جیهان و ناوچەکە بەقەیرانێکی مەزندا تێپەڕ دەبوو. کۆمەڵگەی عەرەب بەگشتی و مەککە و مەدینەش بەتایبەتی لەناو سەربەخۆییەکی ناوچەیی و پەرتەوازەدا دەژیان و خێڵ و بازرگانە عەرەبەکان لەهەوڵی پاراستنی سەربەخۆیی خۆیان و گەشەپێدانی دەسەڵاتەکانیاندا بوون. لەو قۆناخەدا کومەڵگەکان گەشەیەکی فکری و ئابوریان بەخۆیانەوە دەبینی، زمانی ئەدەب و نوسین گەشەی دەکرد. بەتایبەتی لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا زمانی هۆنراوە لە ئاستێکی بەرزدا بوو. هاوکات بازرگانی گەشەی دەکرد. زانستی ئەستێرەناسی پێشکەوتنێکی زۆری بەخۆیەوە بینیبوو. ئەوەش وایکردبوو کە گەلانی دونیا بەدوای فریادڕەسێکدا دەگەڕان و ئەستێرەناسان پێیان وابوو لەو سەردەمەدا فریادڕەسێک لەدایک دەبێت. لەو سەردەمەشدا پەیامبەرێتی ڕێگەی ڕزگاری بوو، یان بەشێوەیەکی تر باسی بکەین پەیامبەران دەبوونە فریادڕەسی کۆمەڵگەکان. هەربۆیە لەناو بەشێکی زۆری کۆمەڵگەکاندا ئەم بیرۆکەیە بڵاو دەبوویەوە. بێگومان پەیدابوونی مەزدەک لەکۆتایی سەدەی پێنجەمی زایینی و سەرەتای سەدەی شەشەمی زایینیدا هەوڵێک بووە بۆچارەسەرکردنی ئەو قەیران و ئاڵۆزیە، بەڵام بەهۆی چەندین هۆکاری بابەتی و خودی کەپێشتر باسمان لەهەندێکی کرد، ئەو نەیتوانی ئەو بۆشایە ڕوحی، فکری و سیاسیە پڕبکاتەوە و سەرکەوتوبێت. لەبەرئەوە دوای مەزدەک قەیرانەکان کەڵەکەتر بوون. واتە دەکرێت بڵێین لەکەسێتی مەزدەکدا کۆمەڵگەی ئاریایی یاخود کۆمەڵگەی زاگرۆس خۆی تاقیکردەوە و خواستی پێشەنگایەتی پێهەڵگرتنێکی نوێ بکات و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیش لەو ئاڵۆزی و قەیرانانە ڕزگار بکات، بەڵام سەرنەکەوت. ڕەنگە ئەگەر مەزدەک بیتوانیایە لەو قۆناغەدا سەربکەوێت ئەوا زەمینە بۆ دەرکەوتنی ئیسلام نەمایە. هەر ئەو هۆکارە سەلمانی فارسی و جابانی کوردی هانداوە بچن بەدوای ئەو پەیامبەرەدا بگەڕێن کە چاوەڕوانی دەکەن. جێگەی ئاماژە پێکردنە لەسەرەتای سەدەی

حەوتەمی زاییندا، ئەستێرەناسەکان ئەوەیان بڵاودەکردەوە کە لەوڵاتی شام و دەوروبەری پەیامبەری نوێ پەیدادەبێت. پێشتریش پەیامبەر عیساش ئاماژەی بۆ هاتنی پەیامبەرێک لەدوای خۆیەوە کردبوو. هەربۆیە سەلمانی فارسی سەرەتا ڕوو لە شام دەکات و دواتر ناوی (محەمەد) دەبیستێت لەدورگەی عەرەبی دەچێت بۆ لای و باوەڕ دێنی کە ئەو (واتا محەمەد) ئەو پەیامبەرەیە کە چاوەڕوانی دەکرێت.

کوردستانیش ئەو کاتە بەشی زۆری لەژێردەستی ساسانیەکاندا بوو، بەشی باشووری ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای، واتا ناوچەکانی کۆبانێ، عەفرین، ڕوها، دیلۆک و مەرەش و دەوروبەری لەژێردەستی ڕۆمانەکاندا بوو. بەڵام لەئەنجامی شەڕی مەزنی ساڵی (٦٢٤ز) ی نێوان ساسانی و ڕۆم بەسەرۆکایەتی خەسرەو ئەبەرویز (زاڵ) و هیراکلیوس (هەرقل)، ساسانیەکان گورزێکی مەزنیان بەرکەوت و ساڵی ٦٢٨ پایتەختی ساسانیەکان کەوتە دەستی قەیسەری ڕۆماوە کە (تیسفۆن) بوو لەخوارووی بەغداد. خەسرەو یش بەهۆی ڕاپەرینی ناوخۆ و ململانێی دەسەڵاتەوە لەناوبرا. ئەو ساڵەش هاوکاتی سەرکەوتنەکانی ئیسلام بوو لەدوای ڕێککەوتنی حودەیبیە و ماوەیەکی کەم پێش سەرکەوتنی تەواوەتی ئیسلام بوو بەسەر قورەیشدا. دوای ئەوەی خەسرەو ئەبروێز (پەروێز) لەناوچوو، هەتا ساڵی ٦٣٢ واتە لە ماوەی چوار ساڵدا، (١٠) پادشای ساسانی گۆڕدران، کە دواترینیان یەزگردی سێیەم بوو کە ساڵی ٦٣٢ز بووە پاشا و ڕۆستەم سەر لەشکری بوو، توانی تاڕادەیەک ئێران یەکبخاتەوە و بەشێک لەخاکەکەی لەدەستی ڕۆمەکان دەرهێنایەوە. ڕۆمەکانیش دوای ئەو پاشەکشەی ڕووبەرووی بوونەوە، توشی بارودۆخێکی ئاڵۆزبوون. شەڕی ئەم دوو دەوڵەتە و سیستمەکەیان کە ستەم و زۆرداریان بەبنەما دەگرت، دابڕانێکی زۆری لەنێوان ئەو دەسەڵاتانە و گەلانی ناوچەکەدا دروستکردبوو. دەتوانین بڵێین گەلی کورد زیاتر لە سیستمی ئەو دوو دەوڵەتە دابڕابوو. هەربۆیە دەکرێت بڵێین ئەم ڕووداوانە هیوای گەلانی بۆ ئازادی زیاتر کرد. لەم بارودۆخەدا ئیسلام وەکو بانگەوازییەکی خودایی لەنیوە دوورگەی عەرەبەوە بانگی ڕزگاربوونی لەستەم کرد و هەنگاوی بەرەو شام و عێراق و کوردستان نا. کەدەتوانین لەچەند تەوەرێکدا باسیان بکەین.

أ- گەشەکردنی ئیسلام و چۆنێتی گەیشتنی بە کوردستان:

باسکردنی ئیسلام و چۆنێتی سەرهەڵدانی و بنەماکانی بابەتێکە بۆخۆی چەندین پەرتوک و نوسینی پێویستە، لەبەر ئەوە ئێمە زیاتر گرنگی بەو لایەنانەی دەدەین کە پەیوەندی بە کورد و کوردستانەوە هەیە.

وەکو باسمان کرد پەیامبەری ئیسلام لەبارودۆخێکی بابەتی زۆر ئاڵۆز و قەیراناویدا لەدایکبوو، گەشەی کرد. بارودۆخی جیهان و ناوچەکە ژانی لەدایکبوونێکی فکری، سیاسی، کۆمەلایەتی و باوەڕی نوێی گرتبوو. عەرەب و قوڕەیش و بنەماڵەی هاشمیش لەڕەوشێکی هاوشێوەدابوون. لەلایەک قەیران و کێشە باوەڕی، سیاسی، ئابووری و کۆمەلایەتیەکانیان گەیشتبووە لوتکە، لەلایەکی ترەوە لەڕووی توانای شەڕ، بازرگانی و ئەدەبی گەیشتبوونە ئاستێک کەبەپێگەی خۆیان ڕازی نەبوون و عەرەب ئیتر لە شانازی بۆخۆی دەگەڕا و قورەیشیش دیارترین قەبیلەبوو کە دەیخواست ڕابەرایەتی ئەو شانازی و ڕابوونە بکات. بنەماڵەی هاشمیش وەکو بنەماڵەیەکی خاوەن پێگەی ئایینی و سیاسی لەناو قورەیشدا، کە لەو کاتەدا پێگەی سیاسی خۆی لەدەست چووبوو، دەیخواست پێگەی خۆی بگەڕێنێتەوە. هاوکاتی ئەمانە لەڕووی باوەڕ و ئایینەوە لەناو ئەتنیک و پێکهاتە (سامی) یەکاندا تەنیا عەرەب ڕوویان لەئایینی تاک خودایی نەکردبوو. ئاشوری، سریانی، کلدانی و فینقی هەتا ئیسرائیلی کە لە پێکهاتەی (حام) دەژمێردرێن و نزیکی عەرەبن خودای ئاسمانیان دەپەرست و دەستیان لەبت پەرستی بەردابوو. ئەم بارودۆخەش عەرەبی خستبووە ناو ڕەوشێکی ناهەموارەوە. چونکە لەڕوی ژمارەوە عەرەب لەو پێکهاتانەی تر زۆرتر بوون، لەڕووی فکری و ئابووری و کۆمەلایەتیشەوە خۆی لەو پێکهاتانەی تر بەکەمتر نەدەزانی، هەربۆیە لە هەوڵی تێپەڕکردنی ئەو بارودۆخەدا بوون. پەیامبەری موسوڵمانان (محەمەد) یش وەکو کەسایەتیەک لەمنداڵییەوە زۆر ئێش و ئازاری چەشتبوو، کەسایەتیەک بوو کە لەناو زەحمەتیدا مەزن ببوو. ئەمە ئەو توانایەی لەلا دروست کردبوو کە خۆی ئامادە ببینێت بۆ ئەوەی وەڵامی ئەو قۆناخە بداتەوە و پێشەنگایەتی بنەماڵەی هاشمی و قورەیش و عەرەب بکات بۆ ڕابوون و یەکگرتن لە دەوری خودایەکی تاک و تەنیا کە (ئەڵڵا) یە و کۆمەڵێک یاسا و ڕێسا و پێوانەی لە چوارچێوەی قورئان و فەرموودەکانی خۆیدا خستە

بەردەم کۆمەڵگە، کە لەو کاتەدا دەیتوانی قەیران و کێشەکانی کۆمەڵگەی عەرەب هەتا ڕادەیەک چارەسەر بکات و ئەم هەنگاوانەشی لەنێوان ساڵانی (٦١٠ز هەتا ٦٣٢ز) هەڵنا و توانی بەشی زۆری نیوە دوورگەی عەرەب بخاتەژێر ئاڵای ئیسلامەوە.

سەرکەوتنی ئیسلام لەنیوەدوورگەی عەرەبدا هاوکاتی ئاڵۆزی و شەڕ و پێکدادانی ساسانی و ڕۆمەکان بوو. ئەو پەیامانەشی کە ئیسلام لەو کاتەدا بانگەوازی بۆ دەکرد لەوێنەی یەکتاپەرستی، ئازادی، ئاشتی، یەکسانی گەلان و جیاکاری نەکردن لە نێوان گەلان و خێڵ و پێکهاتە جیاوازەکاندا، ڕەتکردنەوەی کۆیلایەتی مرۆڤ بۆ مرۆڤ، ڕەتکردنەوەی کۆمەڵێک نەریتی پاشکەوتوو لەناو هەندێک خێڵی عەرەبدا لە وێنەی زیندەبەچاڵکردنی کچان، گۆڕینەوەی هاوسەر و بە سووڕ دانی ژنان (پیاوان ژنی خۆیان بۆ ماوەیەک دەدایە پیاوانی تر) هەروەها ڕەتکردنەوەی بتپەرستی. لەلایەکی ترەوە بانگەوازیکردنی (محەمەد) بۆ پاشای ساسانی، قەیسەری ڕۆم، پاشای حەبەشە و میسر هەتا دەست لەستەم بەربدەن و بچنە سەر ڕێگەی حەق و ئاینی ئیسلام پەسند بکەن، کە خۆی بە ئاینی ئاشتی بەناو کردبوو. ئەم بارودۆخە کەش و هەوایەکی گونجاوی بۆ بڵاوبوونەوەی ئیسلام دروستکرد.

دوای ئەوەی ئیسلام بەمشێوەیە دەنگی دایەوە، سەرنجی گەلانی بندەستی ناوچەکەی بەلای خۆیدا ڕاکێشا. هاوکاتی ئەمە چینی سەردەستی عەرەب و بەشی زۆری خێڵە عەرەبەکان دەرکیان بەوەکرد کە لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئیسلام هیچ سوود وەرناگرن، بەپێچەوانەوە لەبەشداریکردن لە ئیسلامدا زۆر دەسکەوتی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵاتیان دەست دەکەوێت. لەبەرئەمە بەشێکی زۆری خێڵ و سەرکردە عەرەبەکان ئیتر کەوتنە کێبەرکێ بۆ بەشداریکردن لە ئیسلامدا. لەم قۆناخەدا پەیامبەری موسوڵمانان کۆچی دوایی کرد. کۆچی دوایی پەیامبەر لە ساڵی (٦٣٢ز) دا لەلایەک موسوڵمانانی توشی شۆک و دڵەڕاوکە کرد، چونکە پەیامبەر قورساییەکی ڕوحی و مەعنەوی زۆری هەبوو. ئەمە بووە هۆی ساردبوونەوە و پەشیمان بوونەوەی کۆمەڵێک خەڵک، بەتایبەتی ئەوانەی کەخاوەنی باوەڕی بەهێز نەبوون. لەگەڵ ئەمەشدا ناکۆکی لەناو موسوڵماناندا دروستبوو لەسەر جێنشینی. ئەوەبوو بەشێک پێیان وابوو (ئەنسار) ەکانی مەدینە مافی ئەوەیان

هەیە ببنە جێنشین، چونکە هەم لەدایکەوە خزمی پەیامبەرن، هەم بەهۆی ئەوانەوە ئیسلام سەرکەوتووە. هەندێکی تریش پێیان وابوو کە ئەو مافە هی موهاجرەکانی مەککەیە، چونکە ئەوان لەسەرەتاوە لەگەڵ پەیامبەردابوون و زەحمەتی زیاتریان بینیوە و ئەوان لەپێشترن بۆ ئەو ئەرکە. ئەو ناکۆکیە بەهۆی کاریگەریی یار و هاوڕێیەکانی پەیامبەرەوە بەسوودی موهاجرەکانی مەککە کۆتایی هات. بەڵام لەناو ئەوانیشدا دوو بۆچوونی پەیدا بوو، هەندێک پێیان وابوو کە (ئەبوبەکر) هاوڕێی منداڵی پەیامبەرە و یەکەم (پیاو) بووە باوەڕی بە پەیامبەر هێناوە و کاتێکیش پەیامبەر نەخۆش بووە بە ئەبوبەکری گوتووە بچۆ پێش نوێژی بکە بۆ موسوڵمانان. لەبەرئەوە مافی ئەوەببێتە خەلیفە. بەشێکی تری موسوڵمانان پێیان وابوو (عەلی) پێویستە ببێتە خەلیفە (جێنشین) چونکە لەخانەوادەی پەیامبەرە، لەمنداڵیەوە لەلای پەیامبەر مەزن بووە، یەکەم کەسە لە تەمەنێکی منداڵیدا بووەتە موسوڵمان و بتپەرستی نەکردووە. ئەم بارودۆخە تاڕادەیەک گەشەی ئیسلامی بۆ ماوەیەکی کاتی ڕاوەستاند. لەئەنجامدا هەمووان ڕێککەوتن لەسەرئەوەی ئەبوبەکر ببێتە جێنشین و ئەبوبەکر بووە جێنشین. ئەبوبەکر هەتاساڵی (٦٣٤ز) واتە دووساڵ دوای پەیامبەر جێنشینی کرد و کۆچی دوایی کرد. کاری سەرەکی خەلیفە ئەبوبەکر ڕزگارکردنی ئیسلام و عەرەب بوو لە پەرتەوازەیی و تاڕادەیەک لەم ئامانجەیدا سەرکەوت و ڕووی عەرەب و ئیسلامی ئاراستەی کۆمەڵگەکانی دەرەوەی عەرەب کرد و تاڕادەیەک عەرەب و ئیسلامی بۆ (فەتح) ئامادە کرد، بەڵام تەمەنی بەشی ئەوەی نەکرد کە ئامانجەکانی بپێکێ. بە پێشنیاری ئەبوبەکر، لەئەنجامی ڕاوێژ و ڕا گۆڕینەوەدا بڕیار دەدەن (عومەری کوڕی خەتاب) دوای خەلیفە ئەبوبەکر ببێتە جێنشین و ئەو بۆماوەی (١٠) ساڵ واتا هەتا (٦٤٤ز) جێنشینی کرد. (عومەری کوڕی خەتاب) یش کەسێک بوو بەجەنگاوەری خۆی ناوبانگی دەرکردبوو. ڕەنگە هۆکاری سەرەکی بۆ ئەوەی لەو کاتەدا ئەو کرایە جێنشین ئەم تایبەتمەندیەی بووبێت. چونکە دوای ئەوەی ناوبانگی ئیسلام بڵاوبویەوە، ئیتر ڕۆم و ساسانی ئیسلامیان بۆخۆیان وەکو هەڕەشە دەبینی، بەتایبەتی ڕۆمەکان چەندجار هەوڵدەدەن سنور بۆ هەوڵەکانی ئیسلام دابنێن. ئەمەش دەبووە هەڕەشە لەسەر ئایندەی ئیسلام و عەرەب. ئەم بارودۆخەش عومەری کوڕی خەتابی دەخستە بەردەم

ئەرکێکی قورسەوە.

عومەری کوڕی خەتاب، لەم بارودۆخەدا بەناوی جیهاد لەڕێگەی خودا و فەتحی ئیسلامیدا سوپایەکی مەزنی کۆکردەوە، لەسەر بنەمای پەیمانی خودا و پەیامبەری ئیسلام بۆ ڕازیکردنی خودا و بەدەستهێنانی بەهەشت جەنگاوەرەکانی ئامادەکرد. هاوکات ئەوە ئاشکرا بوو کە دەبنە خاوەنی دەسکەوتی مادی زۆر لەکاتی سەرکەوتندا. سوپاکەشی بۆ پشتیوانی ئەو دوو هێزە نارد کە پێشتر چووبوونە عێراق و شام[١٤]. سەعدی کوڕی ئەبی وەقاسی بە ئاڕاستەی عێراق و ساسانیدا نارد. بەشێکیشیان بەئاڕاستەی وڵاتی شام و باکووری میزۆپۆتامیا بوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ڕۆمەکان بەسەرکردایەتی ئەبوعوبەیدەی جەڕاح، کە دواتر خالیدی کوڕی وەلید بەشێکی ئەرکەکەی تەواوکرد. هەردوو هێزەکە لەنێوان ساڵانی (٦٣٦-٦٤٢) ز سەرکەوتنی گەورەیان بەدەستهێنا. سەعد[١٥] و سوپاکەی توانیان لەچەند شەڕێکی ڕووبەڕوودا سوپای ئێران تێک بشکێنن و کۆتایی بەدەسەڵاتی ساسانیەکان بهێنن و باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بەشی زۆری ئێران بخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. خالید و سوپاکەشی توانیان وڵاتی شام و بەشێکی زۆری باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان بخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. بەم شێوەیە لەدەیەی چوارەم و پێنجەمی سەدەی حەوتەمی زایینی بەدواوە زۆربەی خاکی کوردستان بوو بە بەشێک لەدەوڵەت و وڵاتی ئیسلام.

١٤- پێشتر خەلیفە ئەبوبەکر سوپایەکی بە فەرماندەیی موسەننا کوڕی حارسی شەیبانی ناردبوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوی ساسانیەکان. دواتر ماوەیەک خالیدی کوڕی وەلید دەنێرن بۆ هاوکاری. بەڵام بە فەرمانی خەلیفە عومەر خالید دوای ماوەیەکی کەم دەچێت بۆ هاوکاری سوپای شام. دوای ئەو سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس دەچێت سەرکردایەتی شەڕ لە دژی ساسانیەکان دەکات.

١٥- دەگوترێت کە سەعد سودی لە سەلمانی فارسی و جابانی کوردی وەرگرتووە بۆ دزەکردنە ناو سوپای ساسانیەکانەوە و ژمارەیەک لە فەرماندە و جەنگاوەرانی ساسانی ڕادەکێشنە لای خۆیان. وەکو (دێلم) کە فەرماندەی سوپای تایبەتی کیسرا بووە. قوبادیش یەکێک بووە لەو فەرماندانەی کە لای دێلم بووە. ئەمیش هاوکاری سوپای ئیسلام دەکات بۆ ئەوەی لەشەڕی قادسیەدا دژی ساسانی سەر بکەون. هەر لە بەر ئەمەش دوای شەڕ سەلمانی فارسی دەکەنە بەرپرسی مەدائن کە پێشتر پایتەختی ساسانی بوو. قوبادیش دەکەنە بەرپرسی حەلوان. بەرپرسیاری جەلەولاش دەدەنە کوردێکی تر.

ئاشکرایە کەگەلێک پرسیار لەسەر چۆنیەتی گەیشتنی ئیسلام بە کوردستان و مامەڵەی ئیسلام لەگەڵ کورددا و بەرخوردی کورد لەگەڵ ئیسلامدا، لەناو کۆمەڵگە و ناوەندە رۆشنبیری، سیاسی و کۆمەڵایەتیەکاندا هەیە، هەروەها پرسیار لەسەر کاریگەریەکانی ئیسلام و عەرەب لە کوردستاندا هەیە. هەوڵدەدەم بەشێوەیەکی بابەتی، ئەوەندەی بابەتەکە دەرفەتم بدات هەتا دەگەینە پارچەبونی کوردستان لەسەر دەستی عوسمانی و سەفەویەکاندا، قسە لەسەر ئەم بابەتانە بکەم. بۆ ئەم مەبەستەش لەسەر چەمکی رێکخستنی کۆمەڵگە و دەسەڵات و سەردەمە مێژوویەکان و چۆنێتی بڵاوبوونەوەی باوەڕی ئیسلام لە کوردستان و کاردانەوەکانی کۆمەڵگە هەڵوەستە دەکەم.

ب-چەمکی رێکخستنی دەسەڵات و کۆمەڵگە لە ئیسلامدا:

ئیسلام وەکو ئایینێکی ئاسمانی و یەکتاپەرست، بەپێی (قورئان) و فەرمودەکانی پەیامبەر خۆی رێکدەخات. یەکێک لەو بابەتانەی هەر لەسەرەتاوە ئیسلام گرنگی پێداوە، بابەتی رێکخستنی کۆمەڵگە و ئیدارەکردنی کۆمەڵگەیە. بەپێی پێوەرەکانی ئیسلام، مرۆڤ جێنشینی خودایە لەسەر زەوی، ئەمەش لەچەندین ئایەتدا باسکراوە، بۆنمونە؛ لە ئایەتی ٦٩ لە سورەتی (ئیسرا) دا هاتووە: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»، لەم پەیامەدا خودا رێزی لەمرۆڤ ناوە و پیرۆزی دەکات و پلەی باڵاتر دەکات لە گیانەوەرەکانی تر. بێگومان ئەگەر بە شێوەیەکی

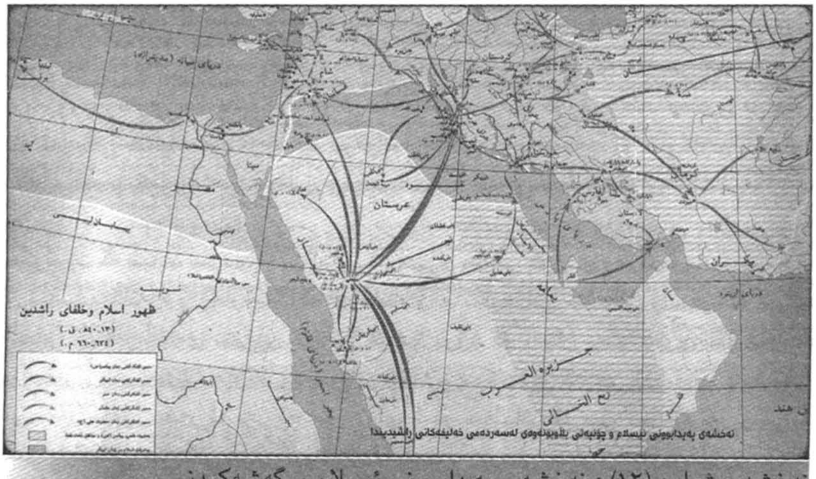

نەخشەی ژمارە (١٢) : نەخشەی پەیدابوونی ئیسلام و گەشەکردنی

ئاسایی سەیری ئەم ئایەتە بکەین ئەوا لێرەدا ئەوە دەردەکەوێت کە خودا دەخوازێت مرۆڤ پێگەی خۆی بزانێت و بەرانبەر گەردوون و گیانەوەرانی تر بەخشندە بێت. بەڵام ئەگەر بە دیوێکی تریدا سەیری بکەین ئەم ئایەتە مرۆڤ دەکاتە ناوەندی گەردوون و گیانەوەرەکانی تر. مرۆڤیش ئەمە وەکو دەسکەوتێک بۆخۆی و پاداشتێک دەبینێ لەلایەنی خوداوەندەوە. ئەمەش وایکردووە مرۆڤ ئەم پەیامە بکاتە بنەما بۆ ئەوەی ئەو لادان و شکانەوەیەی کە لەکاتی دروستبوونی دەوڵەت و شاردا دروست ببوون قوڵتری بکاتەوە. لە جێگەیەکی تردا لە قورئاندا هاتووە: « وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» لەڕوانگەی ئەم ئایەتەشەوە مرۆڤ جێنیشینی خودایە لەسەر زەوی، بەمەش ڕەوایی لەئایین و خودا وەردەگرێ و حاکم بەوەکالەتی خودا حوکم دەکات لەسەر زەوی و ڕەوایی لە خودا و شەریعەتەوە وەردەگرێت. بەم پێیە ئەوەی بەناوی ئیسلامەوە حوکم بکات، ئەوا دەبێتە وەکیلی خودا و بەناوی شەریعەتەوە حوکم دەکات. ئەم دوو بابەتەی باسمان کردن دەستی مرۆڤ ئاوەڵا دەکات بۆ ئەوەی لەناو گەردووندا خۆی بکاتە ناوەند و زیندەوەرانی تر و گەردوون بەگشتی وەکو تەواوکەر و لاوەکی ببینێت، ئەمەش وا دەکات بەمافی خۆی ببینێت چۆن سوودیان لێ وەربگرێت و هاوسەنگی گەردوون و ژینگە لەبەرچاو نەگرێت. مرۆڤی دەسەڵاتداریش لەناو کۆمەڵگەدا خۆی بکاتە ناوەند و بە مافی خۆی بزانێت کە چۆن حوکمی مرۆڤەکانی تر بکات. لەلایەکی ترەوە هەرچەندە ئیسلام هەوڵیداوە بابەتی ژن و پیاو چارەسەر بکات، بۆ ئەمەش هەندێک هەنگاوی ناوە، بەڵام بەهۆی ئەوەی لەچەندین جێگە لە قورئان و فەرمودەکانی پەیامبەری ئیسلامدا باس لەوە دەکرێت کە پیاوان لە ژنان بەهێزترن، یان ژن وەکو ناموس پێناسە دەکرێت، یاخود دوو ژن بە پیاوێک دەژمێردرێت لەکاتی گەواهیدان و میرات دابەشکردندا و ئەو مافەش دراوە بە پیاو کە هەتا چوار هاوسەری هەبێت. ئەمەش ئەو دەرفەتەی داوە بەپیاو خۆی بکاتە چەقی ژیان و ژن وەکو بوونەوەرێک کە بۆ خزمەتی پیاو دروست بووە ببینێت. ئەمە ئەو بابەتەیە کە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بە شکاندنەوەی دووەم ناودێری کردووە. شکاندنەوەیەکی زۆر قوڵیشە چونکە مرۆڤ بەناوی خوداوە ئەنجامی دەدات.

هاوکاتی ئەمە ئیسلام کۆیلایەتی مرۆڤ بۆ مرۆڤ پەسند ناکات، بەم

پێیە دەخوازێت مرۆڤەکان هاوشان بکات و ڕێگە لەچەوساندنەوەی مرۆڤ لەلایەن مرۆڤەوە بگرێت. ئەمەش بابەتێکی گرنگە کە لەڕێگەیەوە ئیسلام خواستویەتی ڕێگە لە درندەیی مرۆڤ بەرانبەر هاوڕەگەزەکەی خۆی بگرێت.

ئیسلام جیاوازییەکانی نێوان فۆرمی دەسەڵات و فۆرمی کۆمەڵگەی بینیوە و یەکسانی و هاومافی فۆرمە کۆمەڵایەتیەکانی پەسند کردووە. هەربۆیە کۆمەڵگەی لەسەر دوو فۆرم ڕێکخستووە. فۆرمی دەسەڵاتی لەسەر بنەمای دەسەڵاتی جیهانی ئیسلام کە خۆی لەخەلافەت و سەڵتەنەتدا دەبینێتەوە. لێرەدا خەلیفە، نوێنەری خودایە لەسەر زەوی و ڕێبەرایەتی کۆمەڵگە دەکات لەبواری ئاییندا، هاوکات خەلیفە نوێنەری خودایە. سوڵتانیش کە دەسەڵاتداری یەکەمە لەناو ئیمپراتۆریەتی ئیسلامدا و ڕەوایەتیەکەی لە ئایینەوە وەردەگرێت، نوێنەرایەتی دەسەڵاتی دونیایی دەکات. سوڵتانیش دەوڵەتەکەی و دەسەڵاتەکەی دابەش دەکات بەسەر هەرێم و دەسەڵاتدارە هەرێمیەکاندا. ئەویش لەسەر بنەمای ئەو مافەی لە قورئانەوە وەریگرتووە[١٦]. بەواتایەکی تر دوو فۆرمی دەسەڵات هەیە لە مۆدێلی ئیسلامدا، دەسەڵاتی جیهانی و دەسەڵاتی هەرێمی. ئەگەر بەراوردی بکەین بەئەمڕۆ دەکرێت دەوڵەتی ئیسلامی هاوشێوەی نەتەوە یەکگرتووەکان سەیر بکرێت، بەڵام بەدەسەڵات و ڕەوایەتیەکی زیاترەوە. دەوڵەتە هەرێمیەکانیش هاوشێوەی ئەو دەوڵەتانە سەیر بکەین کە لەڕۆژی ئەمڕۆماندا هەیە، بەڵام لەسەر بنەمای نەتەوە دروست نەبوون، بەڵکو لەسەر بنەمای جوگرافیا و ڕەوایی وەرگرتن لە خەلیفە و سوڵتان دروست دەبوون، لەو دەوڵەتانەدا نکۆڵی لەناسنامەی نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەکان نەدەکران.

هەرچی فۆرمی کۆمەڵگەیە سەربەخۆیە لەفۆرمی دەوڵەت، دەوڵەتەکان ناتوانن ببنە سنور و پۆشاک بۆ فۆرمی کۆمەڵگەکان. بەپێچەوانەشەوە ناکرێت فۆرمێکی کۆمەڵایەتی بکرێت بەبەرگی فۆرمێکی دەوڵەتیدا. لەم

١٦- لە قورئاندا هاتووە؛ «فلاتزکوا انفسکم هو اعلم بمن أتقى» بەواتای ئێوە خۆتان پێ باشتر نەبێت و خۆتان نەپاڵێون، ئەو(واتە خودا) دەزانێ کامەتان شایستەترن. هەر لەم بارەیەوە پەیامبەری ئیسلام بە ئەبو موسای ئەشعەری دەڵێ «ئێمە بەرپرسیاری نادەینە کەسێک کە چاوی لەپۆست و بەرپرسیاری بێت و داوای بکات چونکە بەرپرسیاری تەکلیفە نەک تەشریف.

ڕوانگەیەوە ئیسلام هەوڵیداوە سیستمی خۆی ڕێکبخات و ژیانی کۆمەڵایەتی پێکهاتە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگەی موسوڵمانانیش ڕێک بخات. بۆ ئەمەش هاتووە فۆرمێکی جیهانی بۆ کۆمەڵگەی ئیسلام دروستکردووە و ناوی لێناوە ئوممەتی ئیسلام یان ئوممەتی محەمەد. ئەم پێکهاتە و فۆرمە فۆرمی باڵای کۆمەڵگەی موسوڵمانانە و موسوڵمان بوون مەرجی بوونە ئەندامی ئەو کۆمەڵگەیەیە، واتە مرۆڤ لەهەر جێگەیەکی جیهان بێت بەڵام باوەڕ بە ئیسلام بهێنێت ئەو کاتە دەبێتە ئەندامێک لەئوممەتی ئیسلام. لەژێر چەتری ئوممەتی ئیسلامدا فۆرمی کۆمەڵایەتی قەوم میللەت، هۆز، خێڵ و تیرە و بنەماڵە دانیان پێدانراوە و ڕێزیان لێ دەگیرێت. پەیوەندی ئەم فۆرمانەش، پەیوەندی ژیانی و فەرهەنگیە و هیچ کامەیان یەکتری ڕەت ناکەنەوە. هەر لەسایەی فۆرمی ئوممەتی ئیسلامدا فۆرمی ئایینزایی و تەریقەتی دروستبوون، ئەم فۆرمانەش شرۆڤەی ئایین و ڕێبازەکانی پەرستن بەبنەما دەگرن و فۆرمە کۆمەڵایەتی و دەوڵەتیەکان ناکەنە سنوور و پۆشاک بۆخۆیان. وەکو سوونەگەرایی، شیعەگەرایی، قادری، نەقشبەندی و ڕەفاعی و هتد.

ئەوەی ئێمە باسی دەکەین لایەنە تیۆریەکەی حوکمەکانی ئیسلامە بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگە و دەسەڵات، بێگومان دەکرێت لەسەر ناوەڕۆکەکەی و لەسەر جێبەجێکردنەکەشی قسەمان هەبێت، کە ئەوە بابەتی سەرەکی ئەم باسە نیە. ئەوەی دەمانەوێت لێرەدا باسی بکەین. کاریگەریی ئەو فۆرمانەیە لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان و چۆنیەتی خۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگەی کوردستانە لەو سەردەمەدا.

یەکەم : فۆرمی دەسەڵات لە کوردستاندا:

وەکو ئاماژەمان پێدا لەسەردەمی ئیسلامدا فۆرمی دەسەڵاتداری دوو ئاستی هەبوو، ئاستی گشتی و ئاستی هەرێمی و لێرەدا باس لەهەردوو ئاستەکە لە کوردستاندا دەکەین.

١ـ دەسەڵاتی خەلافەت و سەڵتەنەت لە کوردستاندا:

لەدوای ساڵی ٦٤٢ز ەوە بەشی زۆری کوردستان کەوتە ژێردەستی سوپای ئیسلامەوە. لێرەدا گرنگە ئاماژە بەخاڵێکی گرنگ بکەین، ئەویش ئەوەیە کە ئیسلام لەماوەیەکی کورتدا توانی خۆی فراوان بکات و کۆتایی

بەدەسەڵاتی ساسانی بهێنێت و دەسەڵاتی ڕۆمەکانیش سنوردار و لاواز بکات و جوگرافیای کوردستان و ئێران بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئەمەش ئەو پرسەی وروژاندووە کە ئایا هۆکاری زوو بڵاو بوونەوەی ئیسلام و گەیشتن بە کوردستان چی بوو؟ ئایا کۆمەڵگەی کوردستان پێشوازی لە ئیسلامی کرد یان ڕووبەڕووی بوویەوە؟ ئەگەر پێشوازی کردووە ئەوا بۆچی باس لەکوشتارگە و ئەنفال دەکرێت کەسوپای ئیسلام لە کوردستاندا ئەنجامیداوە؟ خۆ ئەگەر ئیسلامیان قەبوڵ نەکردووە، ئەوا چۆن ئیسلام لەو ماوە کورتەدا توانیویەتی دەست بەسەر کوردستاندا بگرێت؟

لەبڕگەی گەشەکردنی ئیسلام و چۆنیەتی گەیشتنی بە کوردستاندا تیشکمان خستەسەر چەند خاڵێکی سەرەکی. لەلایەکەوە باسمان لەوە کرد کە بانگەوازەکانی ئیسلام و دەسکەوتەکانی لەنیوە دورگەی عەرەب دەنگدانەوەیەکی لەناو کۆمەڵگەکاندا دروستکردبوو. ئەمەش سەرنجی خەڵکی کوردستانیشی بەلای خۆیدا ڕاکێشا بوو. بەشێکی کۆمەڵگەکان گەیشتبوونە ئەو قەناعەتەی کە ئیسلام دەتوانێت لە ستەمی دەسەڵاتەکان ڕزگاریان بکات. بەشێکی کۆمەڵگەی کوردیش ئەو هیوایەی لەلا دروست دەبێت. هاوکاتی ئەمە بەهۆی ستەمی دەسەڵاتی ساسانی و ڕۆمەوە، پەیوەندی ئەو دەسەڵاتانە و کۆمەڵگەی کوردستان زۆر لاواز ببوو. زۆربەی کۆمەڵگەی کوردستان حەزیان بە ڕوخان و نەمانی ئەو دەسەڵاتانە دەکرد، نەک هەوڵبدەن بیانپارێزن. دەتوانین بەراوردی بکەین بەرۆژگاری ئەمڕۆمان، ئەوەبوو لەدوای پرۆسەی ئەنفال و کیمیابارانی کوردستان دابڕانێکی زۆر لەنێوان کۆمەڵگەی کورد و شیعە و دەسەڵاتی عێراقدا دروستبوو. کاتێک ناکۆکی کەوتە نێوان ڕژێمی بەعس و ئەمریکا و ڕۆژئاواوە لەسەر مەسەلەی داگیرکردنی کووەیت لەلایەنی عێراقەوە لە ١٩٩٠/٨/١٢دا، کورد و شیعە وەکو ڕزگارکەر لەهێزە هاوپەیمانەکانیان دەڕوانی و هەرئەمەش وایکرد شەڕێکی جددی بەرانبەر هێزی هاوپەیمانەکان نەکەن و ئەوان زوو سەرکەوتن بەدەست بهێنن. بەڵام کاتێک ئەمریکا خواستی پرۆژەکانی خۆی بەسەر گەلانی عێراقدا بسەپێنێ ئیتر کاردانەوە و شەڕ لەدژی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی لەناو عێراقدا پەرەی سەند. هەربۆیە لەو سەردەمەشدا سوپای ساسانی و ڕۆم نەیانتوانیوە زۆر بەرەنگاری سوپای ئیسلام ببنەوە. بەڵام کە ئیسلام کەوتۆتە ناو کوردستان

و ناوچە کوردیەکانەوە تاڕادەیەک شەڕ و بەرەنگاری دروستبووە و ئەو کوشتارگە و ئەنفالەشی کە باس دەکرێت لەو سەردەمەدا بەسەر کوردستاندا هاتووە لەناوچەکانی شارەزوور، جزیرە، مێردین و هەکاری و هەورامان ئاماژەن بۆئەوەی کەبەشێکی کۆمەڵگەی کوردستان لەناوچەکانی خۆیاندا ڕووبەڕووی سوپای ئیسلام بوونەتەوە، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە بەرەنگاربونەوەکان ناوچەیی بوون و سوپای ئیسلامیش سوپایەکی مەزن و سەرکەوتوو بووە، ئەو بەرخۆدانانە سەرکەوتوو نەبوون. هاوکات بەشێکی کۆمەڵگەی کوردستانیش باوەشیان بۆ ئیسلام کردۆتەوە. لێرەدا ئەو هەڵوێستە دەبینرێت کە بەشی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان خۆشحاڵ بوون بەوەی سوپای ئیسلام لەسیستمی دەسەڵاتداری ساسانی و ڕۆم ڕزگاریان بکات، بەڵام ئامادە نەبوون کە ژیان و باوەڕی خۆیان بگۆڕنەوە بە ئیسلامیەت و لە ئەنجامی ئەوەدا پێکدادان لەنێوان کۆمەڵگەی کوردستان و سوپای ئیسلامدا دروستبووە، لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەم واقیعە دەبینین لە عێراق و باشووردا. وەکو باسمان کرد کۆمەڵگەی عێراق و کوردستان زۆربەی پێشوازی هێزی هاوپەیمانانی کرد و خۆشحاڵ بوون بە ڕوخاندنی ڕژێمی سەدام، بەڵام بەشی زۆری کۆمەڵگە ئامادە نەبوو بەها و پێوانەکانی خۆی بگۆڕێتەوە بەبەهاو پێوانەکانی ئەمریکا و ڕۆژئاوا و ئەمڕۆش دەبینین چی پێکدادانێکی لێ کەوتۆتەوە.

ئەو بارودۆخە وایکرد کە دەسەڵاتی خەلافەت لەقۆناخە جیاجیاکاندا سیاسەتی جیاواز بەرانبەر بە کورد و کوردستان پەیڕەو بکەن. لەو ماوەیەدا، واتە لەنێوان ساڵانی (٦٣٢ - ١٥١٤) ز دا دەسەڵاتەکانی خەلافەتی ڕاشدین (٦٣٢-٦٦١) ز، خەلافەتی ئەمەوی (٦٦١-٧٥٠) ز، خەلافەتی عەباسی (٧٥٠-١٢٥٨) ز، مەغۆل (١٢٥٠-١٣٥٥) ز، تەتار (١٣٥٥-١٤٥٠) ز، قەرەقۆینلەر (١٤٠٤-١٤٦٠) ز و ئاق قۆینلەر (١٤٦٠-١٥٠٨) ز حوکمی بەشی زۆری کوردستانیان کردووە. لەدوای شەڕی مەلازگرتی ساڵی ١٠٧١ز بەوە دەتوانین بڵێین کوردستان بەگشتی لەلایەنی خەلیفە و سوڵتانی ئیسلامەوە حوکم کراوە.

لەسەردەمی خەلافەتی ڕاشیدین و بەتایبەتی لەسەردەمی خەلیفە عومەردا کوردستان بووە بەشێک لەجیهانی ئیسلام. لەسەرەتادا کە ئیسلام

هاتە کوردستان ئایینی زەردەشتی وەکو ئایینی ئاسمانی و خەڵکەکەشی وەکو ئەهلی کتاب پەسند کردووە و بەکافری نەزانیون، هەر لەبەر ئەمە و بەگوێرەی پەیامی ئیسلام، کۆمەڵگەکەی سێ ڕێگەیان لەبەردەمدا بوو، یەکەم ڕێگە ئەوەبوو کەببنە موسوڵمان و بەو شێوەیە دەبوونە بەشێک لە ئوممەتی ئیسلام، بەو پێیەش دەبوونە خاوەن ماف و ئەرک. دووەم ڕێگە ئەوەبووە کە لەسەر ئایینی خۆیان بمێننەوە کە زەردەشتی بوو، بەڵام لەم کاتەدا پێویست بوو هاوشێوەی کریستیان و جولەکەکان (جزیە) بدەنە دەسەڵاتی ئیسلامی. ڕێگەی سێیەمیش ئەوەبوو کە ڕووبەڕووی ئیسلام ببنەوە و شەڕ بکەن و لەم حاڵەتەشدا سەر و ماڵیان بۆسوپای ئیسلام حەڵاڵ دەبوو. بەپێی ئەو بەڵگانە گەیشتوونەتە ئەمڕۆ و ئەو ڕوداوانەی ڕوویانداوە بەشێکی کەمی کۆمەڵگەی کوردستان لەو قۆناخەدا دەچنە سەر ئایینی ئیسلام. کە ئەمانە دوو جۆر بوون، یەکەمیان ئەوانەبوون کە ئاگاداری دونیای دەرەوە بوون و ئیسلامیان وەکو چارەسەر بینیوە بۆ کێشەکانی دەسەڵات و کۆمەڵگەکەیان و هەندێکیان لەوێنەی جابانی کوردی خۆیان چوون بەدوایدا گەڕاون. بەشێکیشیان لەچینی سەرەوەی کۆمەڵگەی کوردی بوون، یان دانیشتووی شار و دەشتەکان بوون و لەڕوانگەی بەرژەوەندی ژیانی خۆیانەوە هەنگاویان ناوە[17] (لێرەدا دەبێت وەها بیر نەکەینەوە کە هەموو دانیشتوانی پێدەشتەکان و شارەکان بوونەتە موسوڵمان، بەڵکو ئەوانەی کە بوونەتە موسوڵمان زیاتر لەوان بوون و کوردی کۆچەر و دانیشتوی چیاکان بەدەگمەن لەسەرەتاوە بوونەتە موسوڵمان). بەشی زۆری کۆمەڵگەش ئایینی خۆی پاراست و جزییەی دایە دەسەڵات[18]. (عەبدولڕەقیب یوسف دەڵێت هەتا

١٧- شەرەفخانی بەدلیسی دەڵێت ٩ کەسی بازرگان لەهۆزی (باجن) لە ناوچەی جزیرە چوونەتە تایف و لەسەر دەستی پەیامبەردا بوونەتە موسوڵمان، ئەوانیش ڕۆڵیان هەبووە لە موسوڵمانبوونی ناوچەکەدا.

١٨- بەپێی زۆر سەرچاوەی کۆن خەڵکی ڕوها لەڕێگەی سوڵحەوە دەسەڵاتی ئیسلامیان قبوڵکردووە. ساڵی ١٩ک کە دەکاتە ٦٤١ز فەرماندەی هێزی ئیسلامەکان عەیاز بن غەنەم فەهری لەگەڵ مەزنی زۆزانەکانی کوردستاندا سوڵحی کردووە. حەزیفەی کوڕی یەمامەش لەگەڵ بەرپرسیاری ئازەربایجاندا سوڵحی کردووە.

سەدەی یازدەیەم بەشی زۆری کورد ئاینی خۆی پاراستووە و نەبووە بەموسوڵمان)، بەشەکەی تریشی خواستی بەسەربەخۆیی بمێنێتەوە، واتە نە بووە بەموسوڵمان و نە ئامادەش بووە کە جزیە بداتە دەسەڵاتی ئیسلام. لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا ڕووبەڕووی سەرکوتکردن بوونەوە و ئەمەیە کە ئەبو عەلی حەسەن بن محەمەد مەدائنی (٧٥٤-٨٤٠) ز لە پەرتوکی (قلاع الأكراد) دا باسی کردووە. ژمارەیەک مێژوونوسی تریش باسی دەکەن و بەپێی ئەو نوسینانە لەناوچەکانی خانەقین، کرماشان، شارەزوور، هەورامان، هەکاری و جزیرە کوشتارێکی زۆر ئەنجامدراوە و زیاتر لە (٤٠,٠٠٠) کچ و ژنی کورد[١٩] کراون بەجاریە و دەسکەوتی شەڕ و ئەنفال کراون. لەو قۆناخەدا باس لە ژنێکی قارەمان دەکرێت کە بە زێرینای ئامێدی ناسراوە، لە ناوچەی ئامێدی و بەهدینان ڕووبەڕووی دەسەڵاتی ئیسلام بووەتەوە و ماوەیەکی زۆر توانیویەتی ناوچەکە بپارێزێت. هەتا ئێستاش بوەتە وێردی سەر زمانی خەڵک و لە یادگایاندا ماوەتەوە. دوای ئەو کردەوانە بەرخۆدەرانی کورد پەنا بۆ خۆحەشاردان دەبەن و هەندێکیشیان بۆ خۆ پاراستن پەنا بۆ جزیەدان دەبەن. لەو قۆناغەدا خەلیفە عومەریش لەلایەنی ئەبو مەرجانەی فەیروزیەوە[٢٠] بەخەنجەر هێرش دەکرێتە سەری و بەقورسی

١٩- لەنوسینێکدا کە لەسەر پێستە بەهەورامی نوسراوە و لەناوچەی شارەزوور دۆزراوەتەوە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ زیاتر لە هەزار ساڵ پێش ئێستا، ئاماژە بۆ هێرشی عەرەب دەکات و نوسراوە:

ئاتران کوژان هورمزان ڕمان
وێشان شاردەوە گەورەی گەورەکان
زۆرکاری عەرەب کرنە خاپوور
کناڵە یاڵە هەتا شارەزوور
ژن و کەنیکا وەدیل بەشینا
مەرد ئازا کەفتن وەناو هۆنیتا
ڕەوشت زەرتوشت مانەوە بێکەس
هورمز بەزیکا نیکا وە هیچ کەس

٢٠- عومەری کوڕی خەتاب لەلایەنی باوکی مەرجانەی فەیروزیەوە بەخەنجەر لەکاتی نوێژدا دەپێکرێت. فەیروزی بەرەچەڵەک ئێرانیە و لەشەڕی ڕۆمدا لە ئەحواز بەدیل دەگیرێت و دەبێتە مەسیحی. دواتر کەوتوتە دەستی عەرەبەوە و کەسێکی دەست ڕەنگین بووە. دەگوترێت بەپلانی

بریندار دەکرێت، ئەویش پێش ئەوەی کۆچی دوایی بکات، دەخوازێت کەسێک بکات بە جێنشین. لەو کاتەدا حەوت کەس لەو دە کەسەی کە پەیامبەر لە ژیاندا موژدەی بەهەشتی پێدابوون لە ژیاندا مابوون، خەلیفە عومەر شەش کەس لەوانی ئەکدار کرد کە لەناو خۆیاندا ڕاوێژ بکەن و یەکێک لەناو خۆیاندا دیاری بکەن بۆ خەلیفایەتی. ئەوانیش عەلی کوڕی ئەبوتالیب، عوسمانی کوڕی عەفان، عەبدولڕەحمانی کوڕی عەوف، سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس، زوبێری کوڕی عەوام و تەڵحەی کوڕی عوبەیدوڵلا بوون. عەبدوڵلای کوڕی خۆشی وەکو چاودێر دانا بەسەریانەوە، بەڵام مافی دەنگدان و خۆپاڵاوتنی نەداپێی. هەرچەندە کە سەعیدی کوڕی زەیدیش یەکێکە لەوانەی پەیامبەر موژدەی بەهەشتی پێداوە، بەڵام لەبەر ئەوەی خزمی خەلیفە عومەرە، خەلیفە ڕێگەی نادات بەشداری ڕاوێژ بێت و مافی خۆ پاڵاوتنیشی ناداتێ. لەکاتی ڕاوێژدا عەبدولڕەحمانی کوڕی عەوف خۆی لە پاڵاوتن دەردەخات و دەبێتە سەرپەرشتیاری پرۆسەکە. زوبێر دەنگ بە عەلی دەدات، ئەوانی تر دەنگ بە عوسمان دەدەن. شیعە لەو شێوازی ڕاوێژە ڕازی نین و پێیان وایە خەلیفەیی مافی عەلی کوڕی ئەبوتاڵیب بووە و لێی داگیر کراوە. ئەمەش ئاڵۆزی و لاوازی دەخاتە ناو دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامیەوە. لەبەرئەوە لەو قۆناخەدا تاڕادەیەک بێ دەنگی باڵ بەسەر کوردستاندا دەکێشێ و ئەمەش دەرفەت بۆ کورد دروست دەکات کە ژیان و ئایینی خۆی بپارێزێت، لایەنگرانی عەلی و خەواریجەکانیش[٢١] کە کوفە و عێراقیان بۆخۆیان کردبووە

هورمزان کە ئەویش لەشەڕی ساسانیەکاندا بەدیل گیراوە عومەری کوشتووە. دواتر هەردووکیان لەلایەنی عەبدوڵلای کوڕی عومەرەوە کوژران.

٢١- دیارە ئەم گروپەش سەرەتا لایەنگری عەلی بوون و بە خەواریج نەدەناسران، بەڵام دوای ئەوەی کە عەلی ڕازی دەبێت بەوەی کە دانوستان و ڕێککەوتن لەگەڵ معاویە و لایەنگرانی بکات و بۆ ئەو مەبەستە دەستەی بڕیار (لجنة الحکم) پێکبێت، ئەمانە ئیدی لە سوپاکەی عەلی جیادەبنەوە. بە هۆی جیابوونەوەیان لە عەلی و دەرچوونیان لە فەرمانی ئەو بە خەواریج واتە لەڕێ دەرچوو لە دەسەلات و فەرمانی خەلیفە ناوزەد دەکرێن. عەلی سەرەتا گفتوگۆ و دانوستانیان لەگەڵ دەکات و هەندێکیان دەگەڕێنەوە ریزەکانی ئەو. بەڵام زۆربەیان یاخی دەبن و عەلی ناچار دەبێت کە بکەوێتە شەڕەوە لەگەڵیاندا. ئەمانە چ عەلی و چ معاویە بە لادەر و گومڕاو دەزانن. چونکە ڕازی بوون بەوەی کە دانوستان بکەن و بەڕێککەوتن کێشەکە چارەسەر بکەن. هەربۆیە دروشمی

ناوەند ڕۆڵیان هەبووە لەو نەرمیەدا چونکە ئەوان بۆخۆیان ناڕازی بوون لە دەسەڵاتی خەلیفە و بەدوای ئەوانەدا دەگەڕان کە لەدەسەڵاتی خەلیفە و ئیسلامی ئەو سەردەمە ناڕازی بن، دەکرێت ئەمە وەکو سەرەتایەکیش بۆ لێکنزیکبوونەوەی کورد و لایەنگرانی عەلی لێکبدرێتەوە. دوای ئەوەی لە ساڵی ٦٥٦ز دا عوسمان لەلایەنی خەواریجەکانەوە کوژرا و عەلی بووە خەلیفە، لەلایەک سیاسەتی عەلی نەرم بوو لەلایەکی ترەوە بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیی لەناو دەسەڵاتدا نەیاندەپەرژایە سەر کورد و کوردستان، لێرەوە دەتوانین بڵێین کە لەسەردەمی خەلافەتی ڕاشدیندا سەرەڕای ژمارەیەک شەڕ و پێکدادان و کوشتاری زۆر لە هەندێک جێگە، کە لەسەردەمی خەلیفە عومەردا بەڕێوە چوون، ژیان و گوزەرانی کۆمەڵگەی کوردستان ئاسایی بویەوە و بەشی زۆری گەلی کوردستان شێوەی ژیان و باوەڕی خۆیان پاراست.

لە سەردەمی خەلافەتی ئەمەوییدا کە لەنێوان ساڵانی (٦٦١-٧٥٠) ز حوکمیان کرد، بەهۆی ئەو جیاکارییەی کە لەنێوان عەرەب و میللەتانی تردا دەیانکرد، بەخەڵکی موسوڵمانی ناعەرەبیان دەگوت (مەوالی)، بەواتای لایەنگر یان شوێنکەوتوو. واتە ئەوانەیان بە ئیسلامی ڕاست و تەواو نەدەزانی و بە لایەنگری عەرەب و شوێنکەوتەی عەرەبیان لەقەڵەم دەدان، ئەمەش کاردانەوەی زۆری لەناو کۆمەڵگە نا عەرەبەکاندا دروستکردبوو، بەتایبەتی کورد و ئێرانیەکان. هاوکات بەهۆی هەڵوێستیان لەبەرانبەر بنەماڵەی عەلی و کۆکوژی کەربەلاوە کە تێیدا ئیمامی حسێن و هاوەڵەکانیان لەناوبردن، ناکۆکی زۆر لەنێوان بنەماڵەی دەسەڵاتداری ئەمەویدا لەلایەک و لایەنگرانی ئیمامی عەلی و حسێن، بنەماڵەی عەباس و خەواریجەکان و کۆمەڵێک بنەماڵە و گروپی تردا پەرەی سەند. لەم ماوەیەدا ئەمەوییەکان پەنایان دەبردە بەر جێگیرکردنی نوێنەری خۆیان لەناوچەکانی وەکو کوردستاندا و لەڕێگەی دەسەڵات و توانای مادیشەوە دەیانخواست خەڵکێکی زیاتر بۆلای خۆیان ڕابکێشن. پێگەی تایبەتیشیان دەدا بەو کەسانەی کە ئامادەبوون خزمەتی ئەوان بکەن. هەرچەندە ئەو سیاسەتەیان بەڕێوە برد بەڵام ئەمەوییەکان نەیانتوانی

ئەوانە ئەوە دەبێت کە تەنیا خودا بۆی هەیە بڕیاردەر و فەرمانڕەوا بێت (لا حکم الا الله).

گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی لە کوردستاندا دروست بکەن. بە پێچەوانەوە سۆز و هەستی کۆمەڵگەی کوردستان ڕووی لە نەیارانی ئەمەویەکان دەکرد. بەهۆی سیاسەتی دواخەلیفەی ئەمەوی مەروانی کوڕی محەمەد کە بە مەروانی دووەم یان (مەروانی حیمار) ناسرا بوو، ناڕەزایی گروپە نەیارەکان زیاتر بوون و بنەماڵەی عەباسی مامی پەیامبەر بەپێشەنگایەتی (ئیبراهیم ئیمام –عەباسی سەفاح – ئەبوجەعفەری مەنسور) خۆیان ڕێکخست و سودیان لەناڕەزایی گەلانی ناعەرەب، لایەنگرانی عەلی و خەواریجەکانیش وەرگرت. دیارترین ئەو کەسانەش ئەبو موسلمی خوراسانی[٢٢] بوو. لە ئەنجامدا کۆتاییان

٢٢ ئەبوموسلیمی خوراسانی ناوی خۆی بەهزادان کوڕی وەنداد هورمزدە و کەسێکی بەنەژاد کوردە و پشتیوانی عەباسیەکان دەکات و ڕۆڵی زۆر دەبێت لەسەرخستنی عەباسیەکاندا. ئەبو موسلیم هەندێک پێیان وایە لە شاری (مەرو) لەدایک بووە و هەندێکیش دەڵێن لە ئەسفەهان لەدایک بووە و بەشێک لەمێژوونوسانی ئێرانی بە کوردی نازانن و دەڵێن فارسە. بەڵام ئەبو دولامەی شاعیری خەلیفەی عەباسی دوای کوشتنی ئەبوموسلم، بە هۆنراوەیەک هەم خۆشحاڵی خۆی دەردەبڕێت، هەم دان بەکوردبوونی ئەبوموسلمدا دەنێت و دەڵێت:

أبا مُجرمٍ ما غير ألله نعمةً   على عبدهِ حتى يُغيرُها العبدُ

أفي دولةِ المنصور حاولت غدرهِ   ألا أنَ أهل الغدر آبائك الكرد

واتە ئایا دەزانی گوناهکار؟ کە خودا بەخشندەیی خۆی بۆ بەندەی خۆی ناگۆڕێت، هەتا بەندە لە خۆی نەگۆڕێت. تۆ هەوڵتدا غەدر لە مەنسور بکەی، ئایا دەزانی باوانی کوردیشت هەروا ئەهلی غەدر بوون.

ئەبوموسلم لەکاتی دەست بەسەریدا (ئیبراهیم ئیمام)ی عەباسی دەناسێت و دوای ئازادبوونی بەڕێنمایی ئەو دەچێتە خوراسان و لەقەبی خوراسانی پێوە دەکەن. لەساڵی ٧٤٧ز دا ڕاپەڕین لە خوراسان لەدژی ئەمەویەکان دەست پێدەکات و ڕەنگی ڕەش بۆ ئاڵا و جلەکانی هەڵدەبژێرێت لەبەر ئەمە پێیان دەگوتن جل ڕەشەکان. هەڵبژاردنی جلی ڕەش بۆ دوو هۆکار دەگێڕنەوە، یەکەم لەبەرئەوەی تۆڵەی هەردوو کوڕەکەی (زەید و یەحیا) وەربگرێتەوە، دووەم گوایە جلی ڕەش شکۆ و سامێکی تایبەتی هەیە. ڕاپەڕینەکەی ئەبوموسلم بووە بناغەی سەرکەوتنی عەباسیەکان و هەتاساڵی (٧٧٥ز) ئەبوموسلیم فەرمانڕەوای خوراسان و ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئیسلام بوو. گوایە ڕەچەڵەکی خۆی بردۆتەوە سەر بنەماڵەی عەباسییەکان و ئەمەش دڵی (ئەبوعەباسی سەفاح) ی خەلیفەی عەباسی و ئەبوجەعفەری مەنسوور برای خەلیفەی لێ کرمێ دەکات و گومانی لێ دەکەن کە هەوڵی بوونە خەلیفە بدات، لەبەرئەمە ئەبوجەعفەری مەنسوور بانگی دەرباری خەلیفەی دەکات و بە فێڵ چەکی دەکات و دەیکوژێت. دوای ئەبو موسلیم ژمارەیەک لەلایەنگرانی هەوڵدەدەن تۆڵەی وەرگرنەوە. بەڵام سەرناکەون.

بەدەسەڵاتی ئەمەوی هێنا و بنەماڵەی عەباسی لەنێوان ساڵانی (٧٥٠ - ١٢٥٨) ز حوکمی ئیسلامیان گرتەدەست.

عەباسیەکان لەبەرئەوەی بەهاوکاری مەوالیەکان و گروپە ناڕازیەکانی ناو عەرەب ببوونە دەسەڵاتدار، لەسەرەتاوە لەهەوڵی ئەوەدا بوون کەجێ پێی خۆیان قایم بکەن، بۆ ئەم مەبەستە لەلایەک لەناوەندا دەیانخواست دەسەڵاتی خۆیان بچەسپێنن، بۆ ئەمەش گومانیان لەهەر کەس و گروپێک بکردایە یان لەناویان دەبرد یان پەراوێزیان دەخست. ئەوەی کە لەگەڵ ئەبو موسلیمی خوراسانی، بەرمەکیەکان، ئەهلی بەیت و لایەنگرانی عەلی و حسێن و خەواریجەکاندا ئەنجامیاندا لەو پێناوەدا بوو. لەلایەکی ترەوە لەدەسەڵاتە هەرێمیەکاندا نەرمیيان دەنواند و ئەمەش وایکرد لەماوەی نێوان ساڵانی «٧٥٠ ٨٥٠» دا توانیان دەسەڵاتی خۆیان فراوان بکەن و بگەنە وڵاتی پشتی ڕووبارەوە لە ناوەڕاستی ئاسیا. ئەمەش گەلێک قەوم و میللەتی تری بە ئیسلام ئاشنا کرد کە: یەکێک لەو میللەتانە تورک بوو.

بەهۆی فراوانبوونی جوگرافیای ئیسلام و کەم ئەزموونی عەرەب بۆ بەڕێوەبردن و پێداویستی سیستم بە ئەزموونی گەلانی خاوەن ئەزموون لە بەڕێوەبردندا و هەبوونی ئەزموونێکی زۆر لە وڵاتی ئێراندا، لەسەدەی نۆیەمەوە وردە وردە ڕۆڵی فارسەکان لەناو دەوڵەتی عەباسیدا ڕوو لەزیادبوون دەکات و ڕۆڵی عەرەبەکان لەناوەندا کەمتردەبێتەوە. هەر لەم قۆناخەدا بەهۆی کۆچکردنی تورکەکانەوە بۆ ناوچەکە و موسوڵمان بوونیان. ڕۆڵی تورک لەبەرەکانی شەڕدا هەڵدەکشێ. هاوکات بەهۆی بەرفراوانبوونی دەسەڵاتی خەلافەت و دەوڵەتی ئیسلامەوە، ئیتر نەدەتوانرا دەوڵەت وەکو ڕابردوو لەیەک ناوەندەوە بەڕێوە ببرێت لەبەر ئەمە لەو قۆناخەدا پەرە بەدەسەڵاتە هەرێمیەکان درا. لەو قۆناخەدا لە کوردستانیشدا کۆمەڵێک کەسایەتی و خانەدان دروست ببوون، بەشێکیان لەو کوردانە بوون کەببونە ئیسلام و گوێڕایەڵی ئیسلام و دەسەڵاتی ئیسلام بوون، بەشێکیشیان لەو نوێنەرە عەرەب و نا کوردانەبوون کە لەلایەنی دەوڵەتی ئیسلامەوە لە کوردستان جێگیرکرابوون و جێگەی خۆیان لەناو کۆمەڵگەدا کردبووەوە، ئەوانە دەیانتوانی ببنە حوکمداری هەرێمی و وەڵامی ئەو قۆناخە بدەنەوە. هەربۆیە لەو قۆناخەدا چەندین دەوڵەتی هەرێمی لە کوردستاندا دروست دەبێت.

دوای ڕوخاندنی خەلافەتی عەباسی لەلایەنی مەغۆلەکانەوە لەساڵی (١٢٥٨ز) دا ئەو دەسەڵاتانەی لە کوردستاندا دروستکران هاوشێوەی مەغۆل، تەتەر، قەرە قۆینلەر و ئاق قۆینلەر خاوەنی فۆرمێکی زۆرجیاوازتر نەبوون و لەناو ئاڵۆزی و هەوڵدان بۆ خۆ بەناوەند کردندا کۆمەڵێک کوشتارگەیان لە کوردستان و ناوچەکەدا دروست کرد. بەڵام نەیانتوانی ناوەندێتی پێش بخەن و ئەمەش دەرفەتی بۆ دەسەڵاتە هەرێمیە کوردییەکان زیاتر کرد و بەردەوامیان بەخۆیاندا.

٢ـ دەسەڵاتە هەرێمیەکانی کوردستان:

دوای ئەوەی بەشێکی کورد دەبنە موسوڵمان، وەکو پێشتر باسمان کرد دەرفەتی ئەوەیان زیاتر دەبێت کە پێگەی زیاتریان هەبێت لەناو دەوڵەت و دەسەڵاتی ئیسلامیدا. هەوڵدەدەین باس لەژمارەیەک کەسایەتی و خانەدان بکەین کە لەسەدەی دەیەمی زاینیەوە ڕۆڵ و شوێنیان دیاربووە لە ناو دونیای ئیسلامدا:

أـ کوردە دەیلەمیەکان (بووەیهییەکان):

ڕۆڵ و پێگەی دەیلەمیەکان لەسەدەکانی شەشەم و حەوتەمی زایینییەوە گەشەی کردووە. کە لەچیاکانی ئەلبورزەوە لە گەیلانەوە شۆڕبوونەتەوە سەر دەریای خەزەر و بەرەو ناوەوەی کوردستان و میزۆپۆتامیا هاتوون. هەربۆیە بەشێکی نوسەران ئەم پێکهاتەیە بەکورد نابینن و بەئێرانی سەیریان دەکەن. بەڵام کاتێک لێکۆڵینەوە بکەین، بۆمان دەردەکەوێت کە پێش ئیسلام لە باکووری سەرچاوەکانی ڕووباری دیجلەوە هاتوون بەرەو ئەم ناوچانە و لەپەرتوکی پیرۆزی زەردەشتیەکاندا باسی جێگەی دیلەمان (کە پاشتر بوون بەدەیلەمان) دەکات و سەرچاوەی دیجلە بە شوێنی سەرەکی ئەوان دادەنێ نەک چیاکانی کەناری خەزەر. ئەرشیفەکانی (کەنیشتی کریستیانی) کە هی سەردەمی مەسیحیەتی ئەربێلا (ئەربیلی ئێستا) ن، سەرزەمینی دەیلەمان بە باکووری سنجار دادەنێ و پێی دەڵێ؛ (بێت دەیلەمایە)، بنەماڵەی بووەیهی کە ساڵانی (٩٣٢-١٠٦٢) حوکمێکی بەرفراوانیان کرد، لە ئەنادۆڵەوە هەتا ڕۆژهەڵاتی هیند بەدەستی ئەوانەوە بوو. لەسەردەمی فەرمانڕەوایی (پەنا

خەسرەو) کە ناسراو بوو بە (عضد ألدولة) و لە نێوان (٩٤٩-٩٨٣) حوکمی کرد توانیان سەر بە خەلیفەی عەباسی نەوی بکەن و دەسەڵاتی دنیایی لێ وەربگرن. هەربۆیە نزیکەی سەد ساڵ فەرمانڕەوایی ڕاستەقینەی دەوڵەتی ئیسلامی لەدوای عەرەب و فارسەکان کەوتە دەستی کوردە دەیلەمیەکان. ئەبو فیدای مێژوونوسی کورد لە (التواريخ القادمة) دا کورد و دەیلەمیەکان دەکاتە ڕۆڵەی یەک نەتەوە. نمونەش بۆ ناوی گەورەکانی بووەیهی دێنێتەوە، وەکو شەرەف الدوله شێرزیل (٩٨٣-٩٩٠) ز کە بەواتای (شێردڵ) دێت. پێدەچێت هەربەم هۆیەوە بێت کوردەکانی دێرسیم و بینگۆل و ئەوانەی بەزاراوەی کرمانجکی قسە دەکەن، پێیان دەگوترێت دملی و زاراوەکەشیان نزیکترین زمان و زاراوەیە بۆ ئەو گروپانەی کە لەئێستادا لەچیاکانی ئەلبورز نیشتەجێن و بەپاشماوەی دەیلەمەکان دەناسرێن و هەردوولاش لەسەرپەیڕەوی عەلەوی و یارسانی دەڕۆن، کە هەمان ئایینی دەیلەمیەکانە، چونکە دەیلەمیەکان بەفەرهەنگ لەسەر پەیڕەوی ئایینی ئێزدانی بوون و بە ڕواڵەتیش پەیڕەوی شیعەی عەلەویان دەکرد. بەڵام لەکاتی فەرمانڕەواییاندا جگە لە مەرداویجی پاشای زیاری و ماکانی پاشای کاکەوەیهی کە دەیانخواست ئیسلام لەڕیشەوە دەربهێنن، بەگشتی فەرمانڕەوایانی بووەیهی دەستیان لەکاروباری ئایین وەرنەدا و خەلیفەی سوونییان لەجێگەی خۆی هێڵایەوە. حوکمڕانی بنەماڵەی بووەیهیەکان لەلایەنی سەلجوقیەکانەوە کۆتایی پێ هێنرا و ئیتر دوای بووەیهیەکان ڕۆڵی تورکەکان لەناو خەلافەتی عەباسیدا زیادی کرد و بوونە فەرمانڕەوای ناو دەوڵەت.

باوەندییەکانی خوارووی دەریای خەزەر (٦٦٥-١٣٤٩) ز، زیاریەکانی تەبەرستان و گورگان (٩٢٧-١٠٩٠) ز، گەرگەرییەکانی ئازەربایجان و باکووری ئێران (٩١٦-١٠٩٠) کە بەموسافیری یان سالاریش ناسراون: شوانکارەکان و کاکەوەیهیەکانی ناوەندی باشووری ئێران (١٠٠٨-١١١٩) ز لەو بنەماڵە و خانەوادە دیلەمیانەن کە ڕۆڵیان بینیوە و فەرمانڕەوا بوون.

ب–عەیشانی (٩١٢–٩٦١) ز:

ئەم میرنشینە لەسەردەمی عەباسیەکاندا لە ناوچەی شارەزوور لەلایەنی عەیشانیەکانەوە دروست دەکرێت. نزیکەی نیو سەدە فەرمانڕەوایی

شارەزوور و دەورووربەری دەکەن و لەلایەنی بووەیهیەکانەوە تێکدەدرێت.

ج-هەزەبانی (ئەدیابین) :

وەکو پێشتر باسمان کرد مێژووی ئەم هۆزە کوردە کۆنە، بەڵام لەسەدەی سێیەمی پێش زایین و لە سەردەمی ئەشکانیەکانەوە ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە و لە باشووری زاگرۆسەوە هاتونەتە ناوچەکانی هەولێر هەتا ئازەربایجان و خاوەن ڕۆڵ و پێگە بوون و ناوەندەکەیان هەولێر (ئەربیل) بووە. بەپێی بەڵگە مێژووییەکان لەسەدەی یەکەمی پ.ز دا زۆربەی دانیشتوانی (هەولێر) کە ناوەندی (هەزبانی) یەکانە دەچنە سەر ئایینی جولەکە و هاوکاری (یەهودا و سامیرا) یان کردووە لەبەرانبەر هێرشی ڕۆمەکان لەساڵانی (٦٧-١٧پ.ز) بۆ سەر ئەو ناوچە جولەکەنشینانە. لەسەدەی چوارەمی زاینیشدا ئەدیابین دەچنە سەرئایینی مەسیحیەت. تۆمارەکانی کەنیسەکانی ئەو سەردەمە گەواهیدەری ئەوکاتەی کوردن. دیارە ناوە کوردییەکەی هەزاوەندە (هەزەوان) ە بەڵام بەعەرەبی بووە بەهەزەبان و بە لاتینی بووە بەئەدیابین. هەزبانیەکان ناوی ئەربێلا دەگۆڕن بۆ (هازا)، بەڵام ساسانیەکان ناوەکەی دەگۆڕن بۆ (نۆتار ئەرتەخشیر) و کاتێک ئیسلام هاتونەتە ناوچەکەوە، ناوەکەیان کردووە بە ئەربێلا.

هەزەبانیەکان لەسەردەمی ساسانیەکاندا ڕۆڵ و پێگەی خۆیان تاڕادەیەک لەدەستدا. بەڵام لەسەردەمی عەباسیەکاندا وردە وردە ڕۆڵ و پێگەی پەیداکردەوە و کۆتایی سەدەی دەیەم و سەرەتای سەدەی یازدەیەمدا میرنشینی هەزبانی لەناوچەی هەولێر دروست دەکەنەوە و لەوێ نیشتەجێ دەبن. بەلازەری کە باسی هاتنی سوپای ئیسلام دەکات بۆ ناوچەکە دەڵێت؛ سوپا لایدا بەرەو خوارەوە و لە ڕووبارەکە پەڕییەوە و چووە ناو هەزبان، هەزە حزە ی گرت کە ناوەندی هەزەبان بوو. لە سەدەی نۆیەمی زاییندا دەرفەت دروست بوو بۆ بوژاندنەوەی دەسەڵاتە هەرێمیەکان و لەو کاتەشدا جارێکی تر هەزەبان گەشە دەکات و دەبێتە ناوەندێکی زانست و فکر لە دونیای ئیسلامدا. بەڵام هەتا ساڵی (١٠٢٩ز) ڕۆڵیان زۆر دیارنیە. لەو ساڵەدا موسا کە ناسراوە بە ئەبوهیجا دەبێتە میری هەزەبانەکان، دوای خۆی عیسای کوڕی دەبێتە میر و هەتا ساڵی (١٠٤٦ز) فەرمانڕەوا دەبێت و

ئەمیش لەلایەنی برازایەکیەوە دەکوژرێ. دوای ئەم میر (سالار) بەپشتیوانی عەقیلیەکانی موسڵ بووە فەرمانڕەوا و ساڵی (١٠٤٩ز) ئەبوحەسەنی کوڕی موسای هەزبانی بووە میر و دواتر ئەبو عەلی برای لەسەرکاری لادەبا. بەڵام دواتر بووە گوێڕایەڵی سەلجوقیەکان. ئیبن خەلەکان، عومەر سوهرەوەردی، کەمالەدین سالار کوڕی حەسەن عومەر کوڕی سەعید هەولێری شافیعی، ئەبو هیجای هەزەبانی[٢٣] (١٢٢٣ - ١٣٠١) ز و عیزی زەریر[٢٤] لە پێشەنگی ئەو بیرمەندانەن کە لەو هەرێمەدا دەرکەوتوون یان گەشەیان کردووە.

د-شەدادی (٩٥١-١٠٧٥) ز :

ئەم میرنشینە لەلایەنی (محەمەد کوڕی شەداد) سەرۆکی بنەماڵەی شەدادی کوردی یەوە لەناوچەی ئاران (ئازەربایجانی ڕۆژئاوا- باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان) دروست دەکرێت. شەدادی بەشێکن لە هۆزی هەزبانی. (محەمەد) سوودی لەبارودۆخی نالەباری عەباسی وەرگرت کە لەبن کاریگەریی بووەیهیدا بوون. بووەیهیەکانیش کە تازە باڵادەست ببوون لەناوخەلافەتدا نەیاندەخواست دوژمن بۆخۆیان دروست بکەن. بێجگە لەمە (محەمەد) سوودی لەوەش وەرگرتبوو کە (مەرزەبانی یەکەم) ی میری سالاریان کە فەرمانڕەوای ئازەربایجان و ئاران بوو لەلایەنی بووەیهیەکانەوە دەستگیرکرابوو.

ئەم میرنشینە شاری دووین (دبیل) پایتەختی بووە. میر فەزڵون (٩٨٥-١٠٣٠ز) دیارترین فەرمانڕەوایان بووە. دوای ئەم (موسا) ی کوڕی و دواتر (لەشکری) بونەتە فەرمانڕەوا. ئەبو ئەسوار شاور (١٠٤٩-١٠٦٧) فەرمانڕەوایەکی تری دیاری ئەم میرنشینەیە و دوای ئەمیش میرفەزڵونی

٢٣- ئەبو هیجا(١٢٢٣-١٣٠١)ز: ناوی میر عیزەدین محەمەدی کوڕی ئەبی هیجای کوڕی محەمەدی هەزەبانی هەولێریە و ئەمیرێکی هەزەبانەکان بووە و ئەدیب و شاعیر بووە. مێژووشی نوسیوە. یەکێک لە پەرتوکە گرنگەکانی (تأریخ إبن أبی هیجا)یە.

٢٤- عیزی زەریر(١١٩٠-١٢٦٤)ز: ناوی حەسەنی کوڕی ئەحمەد کوڕی نەجای هەولێرە و بیرمەندێکی ناسراو بووە. لە ئەدەبی عەرەبیدا زۆر شارەزا بووە. هاوڕێی ئەبی هیجا بووە. بەرهەمەکانی ون بوون. ئەبی هیجا چەندین هۆنراوەی بۆ وتووە.

کوڕی ئەبو ئەسوار دەبێتە فەرمانڕەوا و ساڵی ١٠٧٥ز لەلایەنی نیزام الملک و مەلیک شای سەلجوقیەوە لەکاردەخرێت و لە بەغداد بەدیلی دەمرێت. دوای ئەم ڕووداوە میرنشینەکە بەشێوەیەکی زۆر لاواز دەمێنێتەوە و هەتا ساڵی (١١٩٨) ز بەردەوام بووە و بەڵگەش بۆ ئەمە سکەی پارەیە کە ناوی (کەیکاوسی کوڕی مەحمودی کوڕی شەداد) ی لەسەر هەڵکەندراوە. هەرە دوایی لەلایەنی تەتەرەکانەوە لەناو براون.

٥–ڕەوادی (٩٥٤– ١٠٧٦) ز:

ئەم میرنشینە لەلایەنی (محەمەد حسێن ڕەوادی) یەوە دامەزراوە. ئەم بنەماڵەیەش سەر بە هۆزی (هەزبانی) ین و لەناوچەی ئازەربایجان حوکم دەکەن. بنەماڵەی سەلاحەدینی ئەیوبی لەم بنەماڵەیەن. ساڵی (٩٥٦ز) میرمحەمەد کۆچی دوایی دەکات و (حسێن) ی کوڕی دەبێتە جێنشینی. ساڵی (١٠٥٨ز) هسوزانی کوڕی مەملانی ڕەوادی دەبێتە میری ڕەوادی و لەلایەنی سەلجوقیەکانەوە کۆتاییان پێهاتووە.

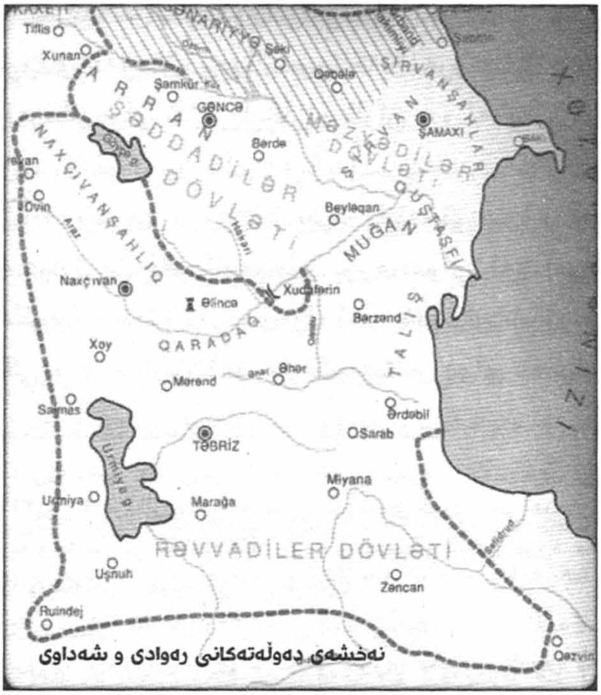

نەخشەی ژمارە (١٣) : دەوڵەتی ڕەوادی و شەدادی

و–میرنشینی عەننازی (شازنجانی) (٩٥٩–١١١٧) ز :

ئەبوفەتح محەمەد کوڕی عەننازی کوردی سەرۆکی هۆزی (شازنجانی) گەورە، ئەم میرنشینەی دامەزراندووە. سەرەتاکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی کە لەساڵی (٩١٥ ز) دا بووەیهیەکان پۆستی جێگری (بریکار) یان لە ناوچەی حەلوان (سەرپێڵ زەهاو) و ڕێگەی خۆراسان دایە (ئیبن و ئەبی شەوکی کوردی) کە لەو بنەماڵەیە بوو. ئەوانیش ئەم باروودۆخەیان بە دەرفەت زانی بۆ فراوانکردنی فەرمانڕەوایی و قەڵەمڕەوی خۆیان. بەڵام ناکۆکیان لەگەڵ حەسنەوەی (٩٥٩-١٠١٥) لاوازی کردبوون. ئەبو فەتح دوای ڕووخانی حەسنەوەی دەسەڵاتی خۆی فراوان کرد و ناوچەکانی «حەلوان – دینەوەر – قەرەمیسین – شارەزوور – داقوق – سامخان – خانەقین –– بەندێجین – دسکەرە» ی خستە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیەوە. دوای ئەم ئەبو شەوک کە ناسراو بوو بە حیسام الدولە هەتا (١٠٤٦ز) حوکمی کرد، دوای ئەویش (موهەلهیلی) کوڕی ئەبو فەتح حوکمی گرتە دەست. لە سەردەمی سەلجوقییەکاندا لاواز بووە. لە ساڵی (١١٠١) ز دا میر (سەرخاب) بۆ ماوەیەک قەڵای (خەفتیکان) ی گرتەوە هەتا ساڵی (١١١٧ز) حوکمی کردووە.

ز–حەسنەوەی (٩٥٩–١٠١٥) ز :

لە لایەنی حەسەن وای کوڕی حسێن سەرۆکی (بەرزیکان) ی شارەزورییەوە دامەزراوە. حەسەن وای لە لای بووەیهیەکان کاری دەکرد. فەرمانڕەوایی حەسەن وای لە هەمەدانەوە هەتا نەهاوەند، دینەوەر و شارەزوور درێژ دەبووەوە. بەشێکی زۆری باشوور و ڕۆژهەلاتی کوردستان لە ژێر فەرمانڕەوایی حەسەن وای دا بوو. لە ساڵی (٩٧٩ز) بەدرەدینی کوڕی بوو بە جێنشینی و لە لایەنی پاسەوانەکانیەوە کوژراوە. دوای ئەو کوڕێکی و دواتر نەوەی حەسەن وای بۆنەتە جێنشینی. ئەم میرنیشینە لە لایەنی بووەیهیەکانەوە کۆتایی پێهات. (شمس الدولة) ی بووەیهی کۆتایی پێهێناوە.

ح–دۆستکی (٩٣١–٩٩٠) ز :

ئەم دەوڵەتە لەلایەنی دۆشتک (دۆستیک) کە لەخانەدانی حەمیدی (حەمودی) بووە دامەزراوە. ناوەندەکەی لە (ئامەد) بووە. ساڵی ٩٥٨

دۆستک دەمرێت (حسێن) ی کوڕی کە دواتر بەئەبو عەبدوڵلا دەناسرێت و خەلیفەی عەباسی (القادربالله) نازناوی (باز ئەبوشوجاع) ی پێ دەبەخشێ، دەبێتە جێگری باوکی. (باز) دەسەڵاتی خۆی فراوان دەکات و هەتا جزیرە و موسڵ دەخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. ساڵی (٩٩٠ز) بۆجاری سێیەم کێشە لەنێوان فەرمانرەوای موسڵ و بازدا دروست دەبێت و باز هێرش دەکاتە سەر موسڵ. بەڵام لەکاتی شەڕدا لەئەسپەکەی بەردەبێتەوە و دەکوژرێت و سەری دەبڕن. لاشەی (باز) بەدەروازەی ئیمارەی موسڵدا هەڵدەواسن و سەرەکەشی پێشکەشی (حەمدانیەکان) دەکەن و دەینێرن بۆ بەغداد. باز ساڵی ٩٦٨ز سکەی پارە بەناوی خۆیەوە لێدەدا و ڕەزامەندی خەلیفەی بەغدادیشی بۆ وەردەگرێت. شاری شاباز (عادل جەواز) دروست دەکات، مەلیک عادلی ئەیوبی ناوەکەی دەگۆڕێت.

خ-مەروانی (٩٩٠-١٠٩٥) ز:

ئەم دەوڵەتە بەردەوامی دەوڵەتی دۆستکیە، دوای کوشتنی (باز)، ئەبوعەلی حەسەن کوڕی مەروان کە خوشکەزای (باز) ە کرایە جێنشینی، دوای ئەوەی لەشکری حەمدانیەی تێکشکاند، چووە (ئامەد) و دەوڵەتی مەروانی دامەزراند و ساڵی (٩٩٧ز) بەناپاکی دەکوژرێت و ئەبو سەعیدی برای دەکرێتە جێنشینی. ئەویش لەساڵی (١٠١١) ز شیروەی کوڕی ماسە کە خاوەنی قەڵای (ئاتاخ) بوو، هاوکات دۆستی ئەبوسەعید بوو، داوەتی دەکات و بەنامەردانە دەیکوژێ. لەدوای ئەم ئەحمەدی کوڕی مەروان کە ناسراوە بە (مەلیک عادل ناصرالدولة) هاتە سەر حوکم و لە نێوان ساڵانی (١٠١١-١٠٦١) ز حوکمی مەروانی کرد. لەتەمەنی هەشتا ساڵیدا کۆچی دوایی کرد. دوای ئەم نصرالدولەی کوڕی ئەحمەد (١٠٦١-١٠٨٠) فەرمانڕەوایی کرد. پایتەختی نصر لە میافارقین بوو، ناکۆکی لەگەڵ مەعیدی برایدا هەبوو کە لەئامەد دادەنیشت. دوای کۆچی دوایی نصر، مەنصوری کوڕی بووە فەرمانڕەوا. بەڵام لەلایەنی فەخرالدولەی عەباسی و جگەرمژی[٢٥] فەرمانڕەوای لەشکری

٢٥- شمس الدولة جگەرمژ: کوردێکی جزیرەیە، لەبنەماڵەی بەنی وەهاب بووە و لەلای پاشای دۆستکی خزمەتکار بووە، کەسێکی ئازا و بەجەرگ بووە. پاشای دۆستکی پایە و دەسەڵاتی

موسڵ تێکدەشکێندرێت و بەدیل دەگیرێت و لەجزیرە بەندی دەکەن، هەتا لەساڵی (١٠٩٥ز) دا کۆچی دوایی دەکات و ئەم دەوڵەتەش کۆتایی پێ دێت.

مەروانیەکان زۆر ڕۆڵی گرنگیان بینیوە لەمێژووی خۆیاندا. هەوڵیانداوە پەیوەندیەکی دۆستانە لەگەڵ سەلجوقیەکاندا دابمەزرێنن و خۆیان لەشەڕی ئەوانە دوور بگرن. بەتایبەتی دوای ئەوەی کاریگەریی سەلجوقی لەساڵی ١٠٤١ز بەدواوە لەسەر خەلیفەی عەباسی زیادی کرد. هاوکاتی ئەمە خواستویانە سوود لەوان وەربگرن بۆ کەمکردنەوەی فشاری ڕۆمەکان لەسەر خۆیان، چونکە ڕۆمەکان دراوسێی ڕۆژئاوای مەروانی بوون. سەلجوقیەکانیش بەدوای فەتح بۆ ئیسلام و شوێنی ژیانێکی باشتر بۆخۆیاندا دەگەڕان. دوای ئەوەی ئامانجەکانیان یەکانگیر بوو، هاوکاری یەکتریان کرد بۆ (فەتح) ی ئەنادۆڵ و ئەوەبوو لەساڵی (١٠٧١ز دا و لەشەڕی (مەلازگرت) دا توانیان ئەنادۆڵ بەڕووی ئیسلامدا بکەنەوە. ئەم دوڵەتە لەلایەنی سەلجوقیەکانەوە کۆتایی بەدەسەڵاتیان دێت و پاشان شاماران لە (١١٠٠ز) بەدواوە جێگەی مەروانی دەگرنەوە.

چ-حکومەتی شوانکارە : (١٠٣٥-١٣٥٥) ز:

ئەم دەوڵەتە لە باشووری زنجیرە چیای زاگرۆس لەلایەنی ئەمیر فەزلەوییەی کوڕی عەلی کوڕی حەسەنی ئەیوبییەوە دامەزراوە. هۆزی شوانکارە لەپێنج تیرەی گەورە پێکهاتبوون و نەبەرد و زیرەک بوون.

ع-فەرمانڕەوایانی لوڕی گەورە (فەزلەوییە و هەزار ئەسپ) :

بەپێی گێڕانەوەی شەرەفخانی بەدلیسی: لەمەڵبەندی (مانرود) گوندێک هەبووە ناوی (کورد) بووە، لەنزیک ئەو گوندە دەربەندێک هەبووە بە لوڕی پێیان گوتووە (کول) لەناو ئەو دەربەندەش شوێنێک هەیە پێی دەڵێن (لوڕ). لەبەرئەوەی بنەچەی ئەو هۆز و تیرانە لەو شوێنە بووە، ناوی خۆیان ناوە (لوڕ) گوایە ئەم باسوخواسە لە (٩١٢ز) دا بووە، ناوچەی (لوڕ) لەلایەنی

داوەتێ. بەلام ئەو لێی هەڵگەڕاوەتەوە و چووەتە پاڵ فخرالدولەی عەباسی و موسڵی بۆخۆی داگیر کردووە.

دووبراوە بەناوی (بەدر و ئەبومەنسور) ەوە بەڕێوەبراوە. دواتر بەهەرێمی بەدر گوتراوە لوڕستانی گەورە کە دەکاتە ناوچەکانی بەختیاری و کوهگیلوە و بویەرئەحمەدی ئەمڕۆ، بە هەرێمی ئەبومەنسوریش گوتراوە لوڕستانی بچوک کە ناوچەکانی لوڕستان و بەشێک لەهەمەدان و ئیلامی ئەمڕۆی گرتۆتەوە.

ئەبوتاهیر کوڕی محەمەد کوڕی عەلی کوڕی ئەبوحەسەنی فەزلەوی لای ئەتابەگ سینقور کاری کردووە. ساڵی (١١٥٥ز) بەناوی سینقورەوە دەستی بەسەر لوڕستاندا گرتووە و دواتر ئاڵای سەربەخۆیی تێدا هەڵکردووە و هەتا (١١٦٠ز) حوکمی کردووە و پاشان کۆچی دوایی کردووە. دوای ئەم (هەزار ئەسپ) ی کوڕی جێگەی دەگرێتەوە و دەوڵەتەکە بەرفراوان دەکات، هەربۆیە بەهەزار ئەسپ دەناسرێت. ئەبوتاهیر خۆی بەئەتابەگ ڕادەگەیەنێت، بەڵام ئەمان زڕئەتابەگن، چونکە ئەتابەگی ڕەسەن ئەوانەبوون کەلایەنی خەلیفەوە پارێزگەری سنوریان پێدەسپاردن و پادشایانی سەلجوقی منداڵیان پێ بەخێو دەکردن. ئەبو تاهیر جگە لە هەزارئەسپ چوارکوڕی تریشی هەبوو (بەهمەن –عیماددەین پەهلەوان –نەسرەت دین ئیل واکوش –قزڵ ئەتابێگ). لەسەردەمی هەزار ئەسپدا (٢٧) هۆزی کورد و چەند هۆزی عەرەب لەژێر فەرمانڕەوایی هەزارئەسپدا دەبن. هۆزە عەرەبەکان عوقەیلی و هاشمی دەبن و کوردەکانیش: ١-ئەستەرکی ٢- مەماکۆیە ٣- بەختیاری ٤- جوانەکی ٥- بێ دانیان ٦- زامەدیان ٧- عەلانی ٨- لووت وەن ٩-بتوەند ١٠- پوازەکی ١١- شنوەند ١٢- ڕاکی ١٣- خاکی ١٤- هارونی ١٥- ئەشکی ١٦-کۆیی ١٧-لێراوی ١٨- مۆیی ١٩- بەحسەفودی ٢٠- کەمانکە شنی ٢١- مووماستی ٢٢- ئۆمەکی ٢٣- تەوابی ٢٤- گراوی ٢٥- مەدیجە ٢٦- ئاکورد ٢٧- کۆلارد.

هەزار ئەسپ لەساڵی (١٢٥٧ز) کۆچی دوایی کردووە. واتا تەمەنێکی درێژی بردۆتەسەر و دوای ئەو (توکلە) ی کوڕی بوو بەپادشا. توکلە هاوکاری (هۆلاکۆ) ی کردووە بۆگرتنی بەغداد، بەڵام پەشیمان بۆتەوە و هۆلاکۆش هێرشی کردۆتە سەری و دەسگیری کردووە و سزای کوشتنی بەسەردا سەپاندووە و لە تەورێز دەیکوژن. پیاوەکانی توکلە تەرمەکەی دەدزن و دەیبەنەوە گوندی (زەردە) بەخاکی دەسپێرن. ئەم دەوڵەتە هەتا (١٤٢٣ز) بەردەوام دەبێت. دوای ئەم (ئەلپ ئەرگونی) برای توکلە دەبێتە

فەرمانڕەوای لوڕستان و دوای مردنی توکلە (١٥) ساڵ فەرمانڕەوایی دەکات. دواتر (یوسف شا و عیمادەدین پەهلەوان) ی کوڕی فەرمانڕەوایی دەکەن. یوسف شا بەفەرمانی (ئەبقاخان) ی کوڕی هۆلاکۆ دەبێتە فەرمانڕەوای لوڕستان. چونکە یوسف لایەنگری ئەبقاخانی کرد لە بەرانبەر (بوراق خان) ی برایدا. ئەویش ساڵی (١٢٨٥ز) کۆچی دوایی دەکات و ئەفراسیاب و ئەحمەدی لەدوای خۆی بەجێهێلا و ئەفراسیاب بووە جێنشینی باوکی، بەڵام کەسێکی بەفیز و سەرەڕۆ بووە و لەساڵی (١٢٩٦ز) دا بەدەستی (غازی خان) ی مەغۆلی کوژراوە. دوای ئەم (ئەحمەد) ی برای دەبێتە فەرمانڕەوا و بەکەسێکی باش و ئاکار چاک ناسراوە و (٣٨) ساڵ فەمانڕەوایی دەکات، هەتا لە ساڵی (١٣٣٢ز) دا دەمرێت. دوای ئەو یوسف شا دەبێتە فەرمانڕەوا و شەش ساڵ فەرمانڕەوایی دەکات. بەرێکوپێکی حوکم دەکات. دوای ئەو ئەفراسیاب ئەحمەد کوڕی یوسف شا دەبێتە فەرمانڕەوا و ئەم لەسەردەمی تەیموری لەنگدا، فەرمانڕەوا دەبێت و لەسەردەمی شا حسێن و غیاسەدین کە ئامۆزای یەکن، وڵات پەرتەوازە دەبێت و ساڵی (١٤٢٣ز) کۆتایی بەم دوڵەتە دێت.

غ–فەرمانڕەوای لوڕی بچوک :

دوای لێکدابڕانی لوڕستانی گەورە و بچوک لەیەکتر، لەساڵی ١١٥٥ز دا شوجاعەدین کوڕی خورشید لەلایەنی حوسامەدین شوهلی ئەفشارییەوە[٢٦] دەکرێتە فەرمانڕەوای بەشێک لە لوڕدستانی بچوک. دواتر هەتا ساڵی (١٢٢٤ز) فەرمانڕەوایی دەکات و لەکۆتایی ژیانیدا هۆشی لەدەست دەدا و پاشان دەمرێت. دوای ئەم سەیفەدین ڕۆستەمی کوڕی نورەدینی برای دەبێتە فەرمانڕەوا. (دەوڵەت خاتون) خێزانی عیزەدین محەمەدی فەرمانڕەوای لوڕستان، دوای مردنی هاوسەرەکەی لە (١٣١٦ز) دەبێتە فەرمانڕەوای ئەم هەرێمە. بەڵام زۆر درێژە ناکێشێت و دەسەڵات ڕادەستی براکەی دەکات. کە ئەویش (عیزەدین حوسێن) ە. ئەم فەرمانڕەواییە هەتا سەردەمی شاعەباس

٢٦- ئەفشاریەکان بەتێڕوانینی هەندێک مێژوونووس کوردن و بەتێڕوانینی هەندێکی تر دەچنەوە سەر تورکە سەلجوقیەکان.

بە بەهێزی بەردەوام دەبێت. شاعەباس پەیوەندی خێزانی لەگەڵ شاوێردی دروست دەکات، شا عەباس خوشکی شاوێردی کە پێشتر براژنی خۆی بوو دەخوازێت، ئامۆزای خۆشی دەداتە شاوێردی. بەڵام ئەم پەیوەندیە خێزانیەش متمانەی تەواوی لە نێوانیاندا دروست ناکات. هەر بۆیە شاعەباس ئەغوەر لولوبەگی بەیات کە ناحەزی شا وێردی یە وەکو کاربەدەستی خۆی دەنێرێتە هەمەدان. شاوێردیش ئەغوەر لولو دەکوژێت. شا عەباسیش ئەمە دەکاتە بیانوو ساڵی (١٥٩٧ یان ١٥٩٩) ز هێرش دەکاتە سەر (شاوێردی کوڕی محەمەد) کە فەرمانڕەوای لوڕستان بوو، تێکی شکاند و کوشتی، دوای ئەوە فەرمانڕەوای لوڕستانی بچوک لاواز بوو، کەوتە ژێر فەرمانی شاهانەی ئێرانەوە. ئەم میرنشینە هەتا لەساڵی ١٩٢٨ز کە غولام ڕەزاخانی سەرۆکیان بوو بەردەوام بوو.

ف-فەرمانڕەوایی ئەیوبی (١١٧٢-١٢٥٠) ز :

ئەم فەرمانڕەواییە لەلایەنی یوسف سەلاحەدین کوڕی نەجم الدین ئەیوبی ڕەوادییەوە دامەزراوە. ئەم خێڵە هەندێک بە (ڕەوەند) یش ناویان دەبەن و بنەچەیان دەچێتەوە سەر شادی کوڕی مەروان و دەچنەوە سەر شەدادییەکان. وەکو پێشتر باسمان کرد ئەم دوو هۆزە لە هەزبانیەکانن و لەنێوان هەولێر و ئازەربایجاندا ژیاون. ئەمیر جەمالەدین بەهرۆز کە خزمەتکاری شادی بووە و دواتر چووەتە لای مەلیکشای سەلجوقی و بووە بەوالی بەغداد و ئەویش (شادی) دەکاتە بەربرسیاری قەڵای تکریت، دوای شادی، نەجمەدینی کوڕی دەبێتە بەرپرسیاری قەڵاکە و ئەسەدالدین شێرکۆی برای هاوکاری دەبێت، دواتر بەهۆی ئەوەی شێرکۆ پیاوێک دەکوژێت والی بەغداد دەریان دەکات و ئەوانیش دەچنە موسڵ و لای عیماد الدین زەنکی و ئەویش نەجمەدین دەکاتە فەرمانڕەوای بەعلەبەک و دوای مردنی عیمادالدین نورەدین زەنکی کوڕی جێگەی دەگرێتەوە و ئەویش شێرکۆی برای نەجمەدین دەکاتە سەرلەشکری شاری (حمص). ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە ئەستێرەی بەختیان بکرێتەوە.

شێرکۆ دوای ئەوەی لەچەندین شەڕدا خۆی دەسەلمێنێ، سەرکردایەتی سوپای دەدرێتێ بۆ گرتنی میسر و لەساڵی ١١٦٩دا میسر دەگرێت و دەکرێتە

وەزیری خەلیفە (عازدی فاتمی) میسر. لەهەمانساڵدا و دوای (٦٥) ڕۆژ شێرکۆ دەمرێت. سەلاحەدین کە یارمەتیدەری مامی بوو، دەچێتە جێگەی. نورەدین زەنکی (١١١٧-١١٧٣) ز ژیاوە و ساڵی ١١٥٥ بووە بەفەرمانڕەوا، سەلاحەدین (١١٣٧-١١٩٣) وەکو جێنشینی شێرکۆی مامی پەسند دەکات. دوای کۆچی دوایی نورەدین و خەلیفەی فاتمی، سەلاحەدین ئیتر بەتەواوی دەبێتە فەرمانڕەوای شام، میسر، یەمەن و بەشێکی باشوور و ڕۆژئاوای کوردستان. سەلاحەدین لەفەرمانڕەوایەتی خۆیدا بەکەسێکی وریا و عادل ناسراوە، لەشەڕیشدا کەسێکی بوێر و بەبەرنامە بووە. توانی دوای نزیکەی سەدساڵ، لە ساڵی ١١٨٧ ز دا کریستیانەکان لە (قودس) دەربکا و قودس بخاتەوە ژێر فەرمانی ئیسلامەوە. لەساڵی ١١٩٣دا لەشام کۆچی دوایی دەکات و هەر لەوێ بەخاک دەسپێردرێت. دوای سەلاحەدین، عوسمانی کوڕی کە بەمەلیک عەزیز دەناسرا، لەگەڵ ئەبوبەکری برای کە بەمەلیک عادل دەناسرا بوونە فەرمانڕەوا و عەلی کوڕی سەلاحەدین کە بەمەلیک ئەفزەل دەناسرا لە شام ڕووبەڕووی عوسمان بویەوە. بەڵام سەرنەکەوت و لەفەرمانڕەواییان لابرد. ساڵی ١١٩٦مەلیک عەزیز دەمرێت، دوای ئەم ئامۆزاکەی کە کوڕی ئەبوبەکر بوو موسای ناوبوو، بەمەلیک ئەشرەف دەناسرا بووە فەرمانڕەوا و هەتا ١٢٣٧ حوکم دەکات. لەسەردەمی مەلیک موعەزەمی کوڕی مەلیک صالحدا و لەساڵی (١٢٥٠ز) خاچپەرستەکان هێرشیان کردە سەر میسر،

نەخشەی ژمارە (١٤) : دەوڵەتی ئەیوبی

هەر چەندە لەشەڕدا تێکشکان، بەڵام دوای لەخۆبایی بوونی مەلیک موعەزەم مەمالیکەکان لەناویان برد و کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئەیوبی هێنا.

ق-فەرمانڕەوایانی ئەردەڵان : (١١٦٨– ١٨٦٧) ز :

بەگوێرەی میرشەرەفخانی بەدلیسی، فەرمانڕەوایی ئەردەڵانیەکان دەچێتەوە سەر بابا ئەردەڵان، هەندێکیش دەڵێن ناوی قوباد ئەردەڵ بووە و بە ڕەچەڵەک دەچێتەوە سەر بنەماڵەی (ئەحمەد مەروانی – ناصرالدولة) ی فەرمانڕەوای ئامەد. دوای هەڵوەشانەوەی فەرمانڕەواییەکەیان لەساڵانی (١١٠٠ز) بەدواوە بەرەو شام دەڕۆن و دواتر بەرەو شارەزوور کۆچ دەکەن و بابا ئەردەڵان لێهاتویی خۆی سەلماندووە و توانیوەتی فەرمانڕەوایی ناوچەکە وەربگرێت و لەساڵی (١١٦٨ز) دا لە زەڵم قەڵا و قایمکاری دامەزراندووە و ماوەی ٤٢ ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە. دوای بابا ئەردەڵان، کڵۆڵی کوڕی دەبێتە فەرمانڕەوا. ئەحمەدبەگی هەڵۆخان (١٦١٠-١٦٣٦) دیارترین فەرمانڕەوای ئەردەڵان بووە کە توانیوەتی لەنێوان شا عەباس و عوسمانیەکاندا سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت و بەشی زۆری ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان هەتا جزیرەی بۆتان بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. لەساڵی (١٥٦١ز) پایتەختیان گواستۆتەوە بۆ مەریوان، دوای ماوەیەک گواستویانەتەوە بۆ پڵنگیان و دواتر گواستویانەتەوە بۆ (حەسەن ئاوا) و دوایین جار لەساڵی (١٦٣٦ز) دا لەسەردەمی (سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدین تەیمورخانی ئەردەڵان) کە بەپشتیوانی شاصەفی بووە بە میر، پایتەختی میرنشین گوازراوەتەوە بۆ (سنە). میرنشینی ئەردەڵان لەسەردەمی خان ئەحمەد خاندا مەزهەبی شیعەی کردە نەریت و لەگەڵ شاکانی سەفەویی ئێراندا ژن و ژنخوازیان دەکرد. لەدوای پەیمانی قەسری شیرین لەساڵی ١٦٣٩داو دیاریکردنی سنوری هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی ئەمارەتی ئەردەڵانیش پارچە دەبێت و بەشێکی دەکەوێتە ژێردەستی عوسمانی و ئەو بەشەی دواتر دەبێتە بەشێک لە میرنشینی بابان.

ئەمە و شەرەفخانی بەدلیسی باس لەچەندین میرنشین و دەوڵەت و خانەدانی کوردان دەکات کە لە سەدەکانی سیازدەیەمی زاینی واتە دوای ڕوخانی خەلافەتی عەباسی و شاڵاوەکانی مەغۆل و تەتەرەکان دروست

بوون و زۆریان هەتا سەردەمی عوسمانی و سەفەوی فەرمانڕەواییان کردووە و بەشێکیان توانیویانە لەدوای پارچەبوونی کوردستانیشەوە قەڵەمڕەوی خۆیان بپارێزن و هەتا ڕادەیەک مۆرکی خۆیان لەو قۆناخانە داوە. ئێمە لێرەدا تەنیا ناویان دێنین و لە دوای پارچەبوونی کوردستان. باس لەژمارەیەک لەو میرنشین و دەوڵەتانە دەکەین.

فەرمانڕەوایی هەکاری کە (شەنبۆ) شیان پێگوتووە و ناوچەکانی جۆلەمێرگ هەتا وانی گرتۆتەوە. فەرمانڕەوایی جزیرە کە بەختیە (بۆهتی) و عەزیزان (ئازیزان) یشی پێگوتراوە. فەرمانڕەوایی حەسەن کێف کە بە (مەلەکان) یش ناسراون. فەرمانڕەوایی چەمشگەزەک کە لەناوچەی دێرسیم و قۆچگری باکووری ڕۆژئاوای کوردستان بووە و سێ لقی لێ بۆتەوە؛ مجەنکورد، پەرتک و سوقمان. فەرمانڕەوایی مەرداسی کە ئەویش سێ هەرێمی هەبووە کە ئەگیل، پالۆ و چەرمیگ بوون. فەرمانڕەوایی ساسۆن (حەزۆ) کە حەزۆ، موکس و ئەسپارود (ئەسبایرد) ی دەگرتەوە. فەرمانڕەوایی (کلز، کلیس). فەرمانڕەوایانی شێروان کە کفرا، ئەروە و کرنی (کرتی - کورتی) لەخۆ دەگرت. فەرمانڕەوایانی دەرزینی، گردکان عیتاق و تەرجیل. فەرمانڕەوایی سوێدی. فەرمانڕەوایی سوهران (سۆران). فەرمانڕەوایی بابان، موکری و فەرمانڕەوایی برادۆست کە دوو بەش بوون؛ ئەشنۆ (شنۆ) و سۆما. فەرمانڕەوایی مەحمودی. فەرمانڕەوایی دونبوڵی – زەرزا – فەرمانڕەوایی ئەستۆنی – فەرمانڕەوایی داسنی (تاسنی) کە لە ناوچەی شێخانی ئێزدی بووە. فەرمانڕەوایی کەلهوڕ کە لەپلنگان (پاڵەنگان)، دەرەتەنگ و ماهیدەشت پێکهاتووە. فەرمانڕەوایی بانە و فەرمانڕەوایانی تەرزا. فەرمانڕەوایی کوردانی گۆران کە چواربەشن؛ سیا مەنسور، چەکنی، زەنگنە و پازۆکی.

بێگومان ئەمەی کە ئێمە باسمان کرد ناتوانێت گوزارە لەهەموو ئەو ستاتۆ و قەوارانە بکات کە کوردان دروستیان کردووە یاخود ئەو ڕۆڵەی کە کورد لەناو دەسەڵاتی خەلافەت و سەڵتەنەتی ئەو سەردەمەدا بینیویەتی، یان ئەو ڕۆڵەی کە لەگۆڕانکارییەکانی دەسەڵاتدا بینیویەتی. بەڵام دەکرێت ئەم باس و نمونانە ببنە زەمینە و ژێرخانێک بۆ لێکۆڵینەوە لەڕۆڵی کورد لەو سەردەم و قۆناخەدا. ئەوەی جێگەی سەرنجی ئێمەیە ئەوەیە کە ڕۆڵی کورد لەناو فەرمانڕەوایی گشتی ئەو سەردەمەدا ئەگەر هاوتای عەرەب، فارس و تورک

نەبێت زۆر کەمتر نییە. هاوکات ئەو قۆناخانەی کە کورد ڕۆڵی لەدەسەڵاتی خەلافەتدا زۆر بووە، وەکو سەردەمی بووەیهیەکان و ئەیوبیەکان سەردەمی پرشنگداربوون لەفەرمانڕەواییدا و خزمەت زیاتربووە لەستەم، کرانەوە بەڕووی پێکهاتە و فەرهەنگە جیاوازەکاندا زیاتربووە و چەوساندنەوە کەمتر بووە و هەندێک مێژوونوس و شاهید حاڵ باس لەم ڕاستیانە دەکەن. هەروەها کورد ڕۆڵی زۆربووە بۆ گۆڕانکاری و وەرچەرخان. لەگەڵ ئەمانەدا لەسەر ئاستی هەرێمی ئەو دەوڵەتە هەرێمیانەی کە کورد دروستی کردوون لەرووی ژمارەوە زۆر زیاترن لەوەی کە گەلانی تر دروستیان کردوون. بەڵام لەبەرئەوەی سەدەی ڕابردوو چەمکی دەوڵەت نەتەوە باڵادەست بوو، مێژووش بەو چەمکە نوسرایەوە و ڕێکخرایەوە، دەبینین لەمێژووی نوێدا باسی ئەو واقیعەی کوردان ناکرێت و هەندێکیشیان دەشێوێنن و دەیکەنەماڵی گەلانی تر، دیارە کاتێک باسی ئەمە دەکەین، بەو واتایە باسی ناکەین کە هەبوونی دەوڵەت وەکو دیاردەیەکی باش ببینین، بەڵکو بۆ ئاماژەکردنە بەو واقیعەی کە بۆ گەلانی تر وەکو سەروەری سەیر دەکرێت، بەڵام نکوڵی لەوەی کورد دەکرێت.

دووەم: فۆرمی کۆمەڵگە لە سەردەمی ئیسلامدا لە کوردستاندا:

کۆمەڵگەی کوردستان وەکو کۆمەڵگەی دایک و لانکەی کۆمەڵگەی سروشتی، لەقۆناخەکانی پێش دەرکەوتنی ئیسلامدا هەوڵیداوە کۆمەڵگەی سروشتی و فۆرم و پێوانەکانی بپارێزێت. هەروەکو چۆن سەرچاوەی کانی هەمیشە لە هەوڵی خاوێنکردنەوە و نوێکردنەوەی ئاوەکەی دایە و چەندە لەخوارەوە لێڵ ببێت، سەرچاوە خاوێنی دەکاتەوە، کۆمەڵگەی کوردستانیش هەمیشە لەهەوڵی خاوێن ڕاگرتنی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا تێکۆشاوە. لەسەردەمی ئیسلامیشدا ئەوەی سەرنجڕاکێشە، ئەوەیە کۆمەڵگەی کوردستان پەرەی بەم لایەنەی خۆیداوە. هەرچەندە بەشێک لەخانەدان و زانایانی کوردستان و سوارچاکانی کورد هەوڵیانداوە لەناو فۆرمی دەسەڵاتدا ڕۆڵ ببینن و کاریان لەسەر ئەم لایەن و بوارە کردووە. بەشی زۆری کۆمەڵگە هەوڵیانداوە گەشە بەفۆرمی کومەڵایەتی خۆیان بدەن و ناسنامەی کۆمەڵگەیی خۆیان بپارێزن. دیارە لەم بوارەدا سودیان لەچەمکی ئیسلام بۆ فۆرمی کۆمەڵگە وەگرتووە. ئەو فۆرم

و چەمکانەی کە لە پەیامەکانی قورئان و فەرمووەدەکاندا هاتووە، وەکو؛ خودا کۆمەڵگەی لە گەلان و هۆزە جیاوازەکان دروستکردووە بۆئەوەی یەکتر بناسن و خودا جیاوازی لەنێوان پێکهاتەکاندا ناکات و ئەوەی خوداپەرستی خۆی باشتر بکات ئەوە چاکترینی مرۆڤەکانە. بەم پێیە نەناسینی ناسنامە کۆمەڵایەتیەکان و جیاوازی خستنە نێوانیان و بەرزکردنەوەی ناسنامەیەک لەسەر حسابی ناسنامەکانی تر، پێچەوانەی پەیامی خودایە. بێگومان ناوەڕۆکی ئەم پەیامە لەگەڵ پێوەری کۆمەڵگەی سروشتیدا یەکدەگرێتەوە، هەربۆیە کورد باوەڕی بەم پەیامە هێناوە و لەلایەک فۆرمی کۆمەڵایەتی خۆی پاراستووە و گەشەی پێداوە، هەمان کات چەمکی فۆرمی گشتی ئیسلام کە ئوممەتە بەهەندی وەرگرتووە و بەرجەستەی کردووە.

دەبینین کۆمەڵگەی کوردی فۆرمی بنەماڵە، تیرە، خێڵ و هۆزی پاراستووە، هەرچەندە لەهەندێک بواردا گۆڕان بەسەر ئەو فۆرمانەدا هاتووە. بۆ نمونە پێشتر زۆربەی خێڵ و هۆزە کوردەکان (ڕیش سپی)، یاخود پیر و باوا و سان[٢٧] یان هەبوو، بەڵام لەو سەردەمەدا بەهۆی تێکەڵاوی زیاتر لەگەڵ عەرەب و تورکدا، بەشێکی خێڵ و هۆزە کوردەکان بوونە خاوەنی بەگ، خان، میر یان ئەمیر و پادشا، واتا دەستەواژە و فۆرمی نوێی کۆمەڵایەتی خزاونەتە ناو کۆمەڵگەی کوردییەوە. کە بەگ و خان لەگەڵ فەرهەنگی تورکدا هاتووە، پاشا کاریگەری فەرهەنگی ساسانییە و ئەمیر و میریش لەگەڵ فەرهەنگی عەرەبدا هاتووە، ئەمانەش بوونەتە هۆکاری ئەوەی تیرە و خێڵ و هۆزە کوردەکان بکەونە ژێر کاریگەریی ئەو جۆرە پێکهاتانەی ئەو گەلانەی ترەوە. ئەوەتا لەو سەردەمەدا دەبینین تیرە و خێڵ و هۆزە کوردەکانیش بەشێکیان دووردەکەونەوە لەکشتوکاڵ و ئاودێریی و زیاتر گرنگی بە بەشداریکردن لەشەڕ و ململانێیەکاندا دەدەن و بەمەش لەکاراکتەری ڕەسەنی خۆیان دوور دەکەونەوە. سەرەڕای ئەمەش دەبینین ئەم پێکهاتانەی کۆمەڵگە بەشێکی باشی فەرهەنگی کۆمەڵگەیان پاراستووە.

لەگەڵ ئەمەدا، دەبینین سەردەمی ئایینە ئاسمانیەکان هەمان ئەو سەردەمەیە کە ناسنامەی کۆمەڵایەتی و فۆرمی کۆمەڵگە بەرفراوانتر بوو، ئیتر میللەت یان

٢٧- لەکۆندا بەواتای سەرۆک یاخود مەزنی ناوچەیەک یاخود خێڵ بەکار هاتووە.

قەوم دەبووە ناسنامەی فراوانتری کۆمەڵگە و دەبووە چەترێک بۆ تیرە، خێڵ و هۆزە لێک نزیکەکان. ئەم هەنگاوە لەناو کۆمەڵگەی کوردیشدا هاویشتراوە، ئەوەتا دەبینین و باسمان کرد لەکاتێکدا ئیسلام و قورئان بۆ عەرەب بوونە پەیام و هاوکاری بۆ دورستبونی ناسنامەی قەومی و خۆ قەتیس نەکردن لەناو ناسنامەی خێڵ و هۆزەکاندا. خێڵ و هۆزە کوردەکان لەپێش ئیسلامدا بگرە پێش زایینیش هەنگاویان بۆ بە گەلبوون یان بە قەوم بوون ناوە و ناسنامەی کوردبوون لەهەستی زۆربەی خێڵە کوردەکاندا جێگیربووە. کوردەکان شانازییان بەکوردبوونی خۆیانەوە کردووە. ڕەنگە هەندێک ڕەخنەی ئەوە بکەن کە بۆچی کورد بەناوی کوردەوە کاری نەکردووە، بۆ نمونە بڵێن بۆچی دەوڵەتی بۆخۆی دروست نەکردووە؟ یان بڵێن بۆچی کورد خزمەتی خەڵکی تری کردووە؟ بێگومان ئەم پرسیار و ڕەخنانە هەرچەندە پێویستیان بە بەدواداچوون هەیە و پێویستە وەڵامی تێر و تەسەل بدرێنەوە، بەڵام نابێت ئەوەمان لەیاد بچێت کە ئەو پرسیارانە و ئەوانەشی کە ئەو پرسانە دەکەن لەژێر کاریگەریی چەمکی دەوڵەتی نەتەوە و ئەتنیکی دان. ئەو چەمکەش یاخود ئەو مۆدیلە هەتا دوو سەد ساڵ پێش ئێستا لەهیچ جێگەیەکی دونیا نەببوو بە مۆدێل. تەنیا جولەکە دەوڵەتی لەسەر بنەمای ئەتنیکی و قەومیەت دروستکردووە، ئەویش هەمیشە ڕووبەڕووی کۆکوژی بووەتەوە. دیارە نابێت ڕەخنە لەوە بگرین کە کورد باوەڕی بەیەکسانی و هاوتایی ناسنامە کۆمەڵایەتیەکان هێناوە و نەیخواستووە خۆی بسەپێنێ بەسەر کومەڵگەی تردا. چونکە ئەوە پێوەرێکی مرۆیی و دیموکراتیە و لەهەموو سەردەمێکدا کۆمەڵگەکان بەپشت بەستن بەو بەهایانە بەردەوامیان بەخۆیان داوە. ئەوەی کە دەبێت ڕەخنە بکرێت بەشی دووەمی بابەتەکەیە. ئەویش ئەوەیە کە کورد لەکاتی بازەڕهێنانی بەچەمکی ئوممەت کە فۆرمێکی کۆمەڵایەتی نوێ بوو، وەکو چەترێک بوو بۆ کۆکردنەوەی فۆرم و پێکهاتەی گەلان و خێڵ و هۆزە جیاوازەکان لەسەر بنەمای پێوەرە ئایینیەکانی ئیسلام، هاوکات گرنگی بە فۆرمە کۆمەڵایەتیەکەی خۆی نەداوە و خستویەتیە پلەی دووەم و سێیەمەوە. تەدبیری خۆ پاراستنی نەبووە! کاتێک چەمکی ئوممەت بەتەواوی جێگەی خۆی گرت، چەمکی (گەل) قەوم لەناو کورددا کاڵبوویەوە. ئەم ڕەوشە لەسەدەی بیستەمیشدا ڕووبەڕووی دەبینەوە. ئەوەبوو کاتێک

چەمکی سۆسیالیستی و ئەنتەرناسیونالیستی گەشەی کرد لە کوردستاندا، کوردبوون و کوردایەتی جارێکی تر لاواز بوون، سۆسیالیستە کوردەکان گرنگیان بە ناسنامەی نەتەوە و پێکهاتەی خۆیان نەدەدا و ئەمەیان وەکو شەرم و دواکەوتوویی دەبینی. ئەم تێگە و هەڵوێستە لەلای سەرکردە و فەرمانڕەوا کوردەکانیش لەسەردەمی گەشەکردنی ئیسلام لە کوردستاندا دەبینین. جێگەی ئاماژە پێکردنە کاتێک باسی ئەم لایەنە دەکەین، بەو واتایە باسی ناکەین کە کورد هەڵەی کردووە، بەڵام ئەو فەرمانڕەوا و سەرکردە عەرەب، تورک و فارسانەی ئایینیان خستوتە خزمەتی خۆیانەوە، کارێکی باشیان ئەنجامداوە و بانگەشەی ئەوە بکەین کە پێویستە لێرە بەدواوە ئێمەش وەها بکەین! ئەگەر ئەوەی کورد هەڵەبێت، ئەوا ئەو کەس و لایەنانەی لەژێر ناوی ئیسلام و ئوممەتگەراییدا قەومی خۆیان بەرزکردۆتەوە و قەوم و پێکهاتەی تریان بچوک کردۆتەوە، ئەوە ئەوان نەک هەڵەیان کردووە بەڵکو تاوانیان ئەنجامداوە و پێویستە ئێمە تاوانی بەو شێوەیە نەکەین، هەروەها ڕێگە نەدەین خەڵکانی تریش ئەم تاوانە ئەنجام بدەن.

ج: باوەڕ و ئایین لەکۆمەڵگەی کوردستاندا:

ئیسلام وەکو ئایینێکی یەکتاپەرست و جیهادی و فەتحکار، هەمیشە لە هەوڵی خۆ فراوانکردندا بووە، دەسەڵاتدارانی ئیسلامیش لەئاستی جیاجیادا هەوڵیانداوە لەکاتی فەتحکردنی هەر ناوچەیەکەدا تەنیا وەکو دەسەڵاتێکی سیاسی نەچنە ناویەوە، بەڵکو کاریان کردووە بۆ ئەوەی ئایین، باوەڕی نەریت و دابە کۆمەلایەتیەکانیشیان بگۆڕن. کوردستانیش وەکو وڵات و کۆمەڵگە ڕووبەڕووی ئەم سیاسەتە بوویەوە. لەم بەشەدا هەوڵدەدین هەڵوەستە لەسەر ئەو گۆڕانکاری و ململانێیانە بکەین کە لەم بوارەدا لە کوردستاندا ڕوویانداوە. ئەمەش بە دوو قۆناغ باس دەکەین، یەکەم قۆناخی هاتنی ئیسلام هەتا سەردەمی ئیمام غەزالی، قۆناخی دووەم سەردەمی ئیمام غەزالی هەتا سەدەی شازدەیەم.

قۆناخی یەکەم:

لەسەرەتاوە ئیسلام وەکو پەیامێکی ئاسمانی و ڕزگارکەر خۆی ناساند و

خواستی بەو شێوە بچێتە هەموو وڵاتەکانەوە. هەربۆیە ناویان لەشەڕەکانیان نا جیهاد یان غەزو (غەزا) کە بەواتای شەڕی پیرۆزە و سەرکەوتنەکانیشیان ناونا (فەتح) بەواتای کرانەوە یاخود کردنەوە، کە لەمەشدا مەبەستیان لەکردنەوەی ئەو ناوچانە بەڕووی پەیامی ئیسلامدا بوو. کاتێک کوردستانیشیان (فەتح) کرد خواستیان بەپێی حوکمی ئیسلام هەڵسوکەوت بکەن و لەرابردوودا کەمێک باسی ئەمەمان کرد. لەم قۆناخەدا ئیسلام ئایین و باوەڕی زەردەشتی قەدەغە نەکردبوو، وەکو ئایینێکی ئاسمانی سەیری زەردەشتیان دەکرد، هەربۆیە دەرفەتی ژیانیان دەدایە زەردەشتیەکان، بەڵام بەو مەرجەی کە جزیە بدەن. ئەم هەڵوەستەیە دەرفەتێکی بۆ کۆمەڵگەی کوردستان دروستکردبوو کە ئایینی دێرینی خۆی بپارێزێت. هەر بۆیە هەتا سەدەی دوازدەیەم[٢٨] بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان پەیڕەویان لە ئایینی زەردەشتی دەکرد.

ئیسلامی سوونني وەکو ئایینی دەسەڵاتدار کاریگەریی لەسەر بەشێکی کۆمەڵگە دروست کرد، ئەویش بەچەند ڕێگەیەک بوو. دیارە بەشێکی کۆمەڵگە بەتایبەتی لەچینی سەردەست، ئەو کوردانەی دەشتنشین و شارنشین بوون و بەرژەوەندیان لەگەڵ دەسەڵاتدا یەکانگیر دەبوو، یان ئەوانەی ئیتر زەردەشتیان وەکو پەیامێکی ئاسمانی کە بتوانێت لایەنی ڕوحی و ژیانیان تێر بکات بۆخۆیان نەدەبینی و پەیوەندییان لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا زیاتر بوو، پێیان وابوو کە ئیسلام دەتوانێت وەڵامی کێشەکانیان بداتەوە، بۆ ئەم مەبەستە ئامێزیان بۆ ئیسلام کردەوە، بەشێکی ئەو چین و توێژەش بەهۆی ئەو ئیمتیاز و دەسکەوتانەی کە لەئیسلامبوون دەستیان دەکەوت بوونە موسوڵمانی سوونني. دیارە نوێنەرەکانی دەوڵەتی ئیسلامیش لەبواری پەروەردە و بانگەوازیدا کاریگەرییان لەسەر بەشێکی کۆمەڵگە کردووە و دەسەڵاتیش پەنای بۆ ئەم ڕێبازەش بردووە و لەزۆربەی ناوچەکاندا کەسانی

٢٨- عەبدولرقیب یوسف لەپەرتوکی (حضارة الدولة الدوستكية فی كردستان الوسطى) بە بەڵگەی مێژووییەوە ئەمەی سەلماندووە. گەڕیدە و شاعیری ناسراوی فارس ناسر خەسرەو(١٠٠٣-١٠٨٨) لەسەفەرنامەکەی خۆیدا ئاماژەی بەوە کردووە کە هەتا سەدەی پێنجەمی کۆچی لەڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ئایینی زەردەشتی پەیرەو دەکرا.

باوەڕپێکراوی خۆی دەکردە ناوەند بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامی ئیسلام. هاوکاتی ئەمە، بەتایبەتی لەسەردەمی عەباسیەکاندا و دوای ئەوەی فارس، بووەیهی و تورکەکان باڵادەستبوون لەناو دەسەڵاتی ئیسلامدا، دەسەڵاتەکان نەرمیان زیاتر دەنواند لە کوردستان و جێگە نزیکەکانی ناوەندی خەلافەتدا و زیاتر خۆیان سەرقاڵ کردبوو بە فەتحکاری ناوچە دووره دەستەکانەوە و کوردیش دەیتوانی سوود لەو دەرفەتە وەربگرێت. هەربۆیە وەکو پێشتر باسمانکرد هەندێک سەرکردە و سوارچاک لەهەرێمەکانی خۆیاندا سودیان لەم دەرفەتە وەرگرت و ڕۆڵیان بینی لەناو دەسەڵاتی ئیسلامدا، هەندێکیش لەناو دەسەڵاتی گشتی خەلافەتدا ڕۆڵیان بینی و ئەمەش زەمینەی گەشەکردنی سوونئیگەرایی پەرەپێدەدا. هەربۆیە لەو قۆناخەدا بەشێکی کۆمەڵگەی کوردستان ورده ورده دەبنە موسوڵمانی سوونی. بەڵام دەکرێت بڵێین ڕێژەیەکی کەمن بەبەراورد بەزەردەشتی.

لەم قۆناخەدا بەشێکی تری کۆمەڵگەی کوردستان بەگروپ و کۆمەڵەی تر کاریگەر بوون. بەتایبەتی لەسەردەمی ئەمەوییەکاندا، لەلایەکەوە بەهۆی سیاسەتی جیاکاری ئەمەویەکانەوە کە جیاوازیان دەخستە نێوان عەرەب و قەومەکانی ترەوە. لەلایەکی ترەوە ئیسلامیان بەرەو خانەدانی و پاشایەتی برد، ئەمانە کاریگەریی نەرێنی کردە سەر کۆمەڵگەی کوردستان، ئەوانەشی ئیسلامیان پێ پەسند بوایە، ڕوویان لەگروپە ئۆپۆزسیۆنەکان دەکرد، نەک لەدەسەڵات. لەو کاتەشدا عەباسیەکان لەلایەک، لایەنگرانی ئیمامی عەلی و حسێن کە دواتر ناویان لە خۆیان نا شیعەش لەلایەکی دیکەوە، کە بوون بەچەند لقێک{جەعفەری (دوازده ئیمامی)، ئیسماعیلی (حەوت ئیمامی)، زەیدی و فاتمی}ەوە و خەوارج ڕۆڵی ئۆپۆزسۆنیان دەبینی.

بێگومان ئەم گروپانەش هەر یەکە و بەپێی توانا و کاریگەری خۆی کاریان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان کرد و بەشێکی کۆمەڵگەی کوردستان لەرێگەی ئەم گروپ و کۆمەڵانەوە بوونە موسوڵمان. ئەوانەی لە ڕێگەی ئەم گروپانەوە بوونە موسوڵمان، تاڕادەیەک توندڕەویان پێوە دیاربوو، هۆکاری ئەمەش ئەوەبوو کە لەلایەکەوە بەناوی ئیسلامەوە دەچەوسانەوە یاخود دەچەوسێندرانەوە. لەلایەکی تریشەوە ئیسلامیان لەو گروپانە وەرگرتبوو کە دەیانخواست ئیسلام وەکو ئەوان تێگەیشتوون جێبەجێ ببێت و کاردانەوە

بەشرۆفەکانیانەوە دیاربوو. دیارە ئەم ڕەوشە هەتا ئەمڕۆ کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان هەیە، ئەم گروپ و مەیلانەش هەتا سەردەمی ئیمام غەزالی دەکرێت بڵێین ئەگەر لەئیسلامی سوونی کاریگەرییان زیاتر نەبوو بێت، ئەوا هێندەی ئەوان کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان دروست کردبوو.

هاوکاتی ئەم ڕەوتانە، هەندێک کەسایەتی لە ئێران و کوردستاندا دەرکەوتن کە دەیانخواست ئایینی ئێرانی و کوردستان نوێ بکەنەوە و فۆرمێکی نوێی پێ ببەخشن. بۆ نمونە بابەکی خورەمی کە لەسالانی (٨١٥-٨٣٧) ز دا هەوڵیداوە ئایینی خورەمی زیندوو بکاتەوە، کە بەبەردەوامی مەزدەکی دەناسرێت و ماوەی (٢٠) ساڵ زیاتر لەبەرانبەر خەلافەتی عەباسیدا شەڕ و بەرخۆدانی کردووە و لەناوچە چیاییەکانی ئازەربایجان و ئەرمەنستان (کەهەتا ئەوکاتە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون) خۆیان قایم کردووە و ئاڵاکەیان سوربووە. هەرچەندە تێڕوانینی جیا هەیە لەسەر بابەک، بەڵام هەندێک دەیبەنەوە سەر ئەبوموسلیمی خوراسانی و بەکوردی دادەنێن و دەڵێن کوڕی متەهەری کوڕی فاتمەی کچی ئەبوموسلمە. لەدوای جاویدانی کوڕی شەهرەک سەرۆکایەتی ڕاپەرینی خورەمیەکانی کردووە. بەڵام سهل کوری سنبات ئەمیری ئەرمەنستان ناپاکی لێ دەکات و ڕادەستی ئەڤشینی تەبەری فەمانداری خەلیفە (معتەصەم)ی دەکات. دواتر خەلیفە دەستەکانی بابەک دەبڕێت و هەڵیدەواسن.

هەروەها کەسانی وەکو بالولی مائی[٢٩] لەسەدەی دووەمی کۆچیدا لە لوڕستانەوە دەخوازێت ئایینی کوردان زیندوو بکاتەوە. باوە سەرهەنگی دەودان کە (٣٤٤ک =٩٣٥ز) لەکێوی شاهۆ لەدایکبووە و خواستویەتی ئایینی کوردی نوێ بکاتەوە و دەڵێ؛

سەرهەنگی دەودان سەرهەنگی دەودان
ئەز کە نامێ مەن سەرهەنگی دەودان

٢٩- (ناوی خۆی عومەری کوڕی لەهەبە و لە ناو کورددا بە بالولی دانا ناسراوە). سوود لەپەرتوکی («یارسان» لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی - دینیە سەبارەت بەکاکەیی) لەنوسینی ئەیوب ڕۆستەم، وەرگیراوە.

چەمی ئێرمانان مەگێلم نەهەردان
مەکۆشم پەرێ ئایینی کوردان

کەلێرەدا مەبەستی ئەوەیە ئەو سەرهەنگی دەودانە و بەچەم و هەردانداد دەگەڕێت و تێدەکۆشێ بۆ ئایینی کوردان. دوای ئەمانیش شاخۆشێنی لوڕستانی کە (١٠١٥ز) لەدایک بووە و باوە ناوسی جاف کە (١٠٥٥ز) لەدایک بووە. هەربۆ هەمان مەبەست هەوڵیانداوە و کاریگەریی زۆریان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان کردووە. هەر ئەم هەولانە بوونە ژێرخان بۆ ئایینی یارسانی (عەلەوی، عەلی ئیلاهی، ئەهلی حەق، کاکەیی) و زۆر دید و بۆچونی تر کە هەتا ئەمڕۆ لە کوردستاندا بوونیان هەیە.

قۆناخی دووەم:

ئایین و باوەڕی لە کوردستاندا لەدوای سەردەمی ئیمام غەزالیەوە (١٠٥٥-١١١١) ز، هاوشێوەی ئایین لەناوچەکانی تری دونیا و بەتایبەتی جیهانی ئیسلامی هەنگاوی بۆ قۆناخێکی نوێ دەنا. هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەسەدەی دەیەم و یازدەیەمدا ئیسلام گەیشتە لوتکەی فراوانی خۆی. ئاستی گفتوگۆی فکری و مەزهەبی لەجیهانی ئیسلامیشدا زۆر گەشەی کردبوو، ئەوەبوو لە دونیای سووننەدا هەر چوار مەزهەبی حەنەفی (ئەبوحەنیفە نوعمان بن سابت ٧٠٠-٧٦٨ز)، مالیکی کوڕی ئەنەس (٧١٠-٧٩٥) ز، شافیعی (محەمەد ئیدریس شافیعی ٧٦٧-٨٢٠) ز و حەنبەلی (ئەحمەدی کوڕی حەنبەل ٧٨٠-٨٥٥ز) نەیاندەتوانی وەڵامی زانا و صۆفی و عارفەکان بدەنەوە. هەربۆیە لەلایەک مەزهەبە شیعیەکانی (جەعفەری دوازدە ئیمامی، ئیسماعیل حەوت ئیمامی، زەیدی و فاتمی) گەشەیان دەکرد. لەلایەکی ترەوە چەمکی موعتەزیلەکان گەشەی دەکرد کە عەقڵیان دەکردە بنەما بۆ لێکدانەوەی ئایین. هەروەها زانای وەکو فارابی (٨٧٠-٩٥٠) ز و ئیبن سینا (٩٨٠ - ١٠٣٧) فەلسەفەی ئەفلاتۆن و ئەرستۆیان شرۆفە دەکرد و خوێندنەوەی نوێیان بۆدەکرد و دواتریش ئیبن ڕوشد (١١٢٦ - ١١٩٨) ئەرستۆی خستە بەرباس و دەیخواست لەقالبی ڕزگار بکات و بیکاتە بنەما بۆ هەنگاوی نوێ لەرووی فکری و باوەڕیەوە.

هەر لەم سەردەمانەدا کەسانی وەکو مەنسوری هەلاج[30] کە بانگی ئەوەی دەکرد کە حەق لەناخی مرۆڤ خۆیدایە و دروشمەکەی (ئەنالحەق) بوو، عەینولقوزانی هەمەدانی (۱۱۳۱ز کوژرا) و شەهابەدین سوهرەوەردی[31] دەرکەوتن. ئەم کەسایەتیانە هەر یەکەیان بە شێوەیەک و لە ڕوانگەیەکەوە لەهەوڵی نوێکردنەوەی ئایین و باوەڕی خەڵکدابوون.

هاوسەردەمی ئەم باوردۆخە لەسەدەی دەیەم و یازدەیەمدا بزوتنەوە باتنیەکانی ئیسماعیلیەکان و حەسەن صەباح لە یەمەن، باکووری ئەفریقیا، میسر، شام و ئێران و بزوتنەوەی قرمتیەکان لە ڕۆژهەڵاتی دورگەی عەرەب، عێراق و شام گەشەیان کرد. ئەوەبوو لەساڵی ۹۱۰ز لە باکووری ئەفریقیا لەسەردەستی عوبەیدوڵلای مەهدیدا خەلافەتی فاتمی وەکو قەوارەیەکی سەربەخۆ و دابڕاو لە خەلافەتی عەباسی دامەزرا و لەسەدەی یازدەیەمدا لە میسرەوە کاریگەرییەکی زۆریان کردە سەر دونیای ئیسلام. فاتمیەکان مەزهەبی شیعەی فاتمیان پەیڕەو دەکرد. سەرهەڵدانی ئەمازیغەکان لە باکووری ئەفریقا. سەرهەڵدانی هەردوو هۆزی هەلال و سولەیمی عەرەب لە میسر و هێرشیان بۆ سەر لیبیا و تونس و وێرانکردنی ئەو دوو وڵاتە. دروستبوونی ئیمپراتۆریەتی گورجی و هێرشی بۆ سەر ئیسلام. هاوکات هێرشی کریستیانەکانی ڕۆژئاوا بۆ سەر دونیای ئیسلام بەناوی هەڵمەتی خاچ. ئەم ڕەوشە خەلافەتی عەباسی و ئیسلامی سووننی خستبووە بەردەم تاقیکردنەوەیەکی چارەنوسسازەوە. یان ئەوەبوو کرانەوەیەکی سەردەمیانە بکرایە و گۆڕانکارییەکانی لەئامێز دەگرت، یان بەپێچەوانەوە ڕێگەی سەرکوتکردن و خۆ داخستنی بەڕووی گۆڕانکاریدا دەگرتەبەر و پێشی لەو گەڕان و لێکۆڵینەوانە دەگرت. ئەوەی کە خەلافەت کردی ڕێگەی دووەم بوو.

۳۰- مەنسوری هەلاج: ناوی حسێنی کوڕی ئەبو مەنسوری محەمەدی بیزاوی هەلاجە، کە لەساڵی ۸۵۵ز لە شاری بەیزای فارس لەدایکبووە و ساڵی ۹۲۳ز بەتۆمەتی خۆهاوتاکردن لەگەڵ خودا کەوڵ کرا و پارچە پارچە کرا.

۳۱- سوهرەوەردی: خەڵکی شەهرەوەردی نێوان شارەزوور و بیجاری ڕۆژهەڵاتی کوردستانە و بەهەڵە دەگوترێت سوهرەوەرد. ئەم کەسایەتیە کورد بووە و داهێنەری فەلسەفەی ئیشراقە و لەساڵی ۱۱۹۱ز لە حەلەب لەسێدارە دەدرێت.

ئەوەبوو لەبواری زانست و ئایینیشەوە زانایانی ئایینی بە ڕێبەرایەتی ئیمام غەزالی (١٠٥٥-١١١١) ڕێگەیان لەبەردەم اجتهاد و داهێنانی فکری و ئایینی گرت و دەرگایان داخست. فەتوای ئەوەیاندا کە ئیتر قورئان و فەرموودەی پەیامبەر پێویستە شرۆڤە نەکرێت و هەر چوار ئیمام حەنەفی، مالیکی، شافیعی و حەنبەلی هەموو بوارەکانیان شرۆڤە کردووە و پێویستە تەنیا پەیڕەوی لەمەزهەب و ڕێبازەکانی ئەوان بکرێت. زانستی خودا ناسیشیان لەبەرنامەی خوێندن و زانستەکان دەرهێنا و بەمشێوەیە قسەکردنیان لەسەر خودا و گەڕان بەدوای حەقیقەتدا قەدەغە کرد. ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە ئەوەندە زانا و کەسایەتی مەحکوم بکرێن و لەناو ببرێن. هەر لەو قۆناخەدا پەیڕەویکردنی زەردەشتی و زەدەشتایەتی و فەلسەفەکانی یۆنانیان قەدەغەکرد، چونکە زەردەشتی و فەلسەفەی یۆنانیان بەمەترسی دەبینی بۆ سەر ئایین و باوەڕی خۆیان. لە لایەکی ترەوە لەڕێگەی دەسەڵاتی تورکە سەلجوقیەکانەوە لەنیوەی دووەمی سەدەی یازدەیەم و سەرەتای سەدەی دوازدەیەمدا هەوڵیاندا بزوتنەوەی ئیسماعیلی، فاتمی و دەسەڵاتە هەرێمیەکان سەرکوت بکەن.

بێگومان ئەم هەنگاوانە گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی لەجیهانی ئیسلام و ڕۆژهەڵاتی ناویندا دروستکرد. جیهانی ئیسلامی بەڕووی کرانەوەی ناوخۆیی و دەرەکیدا داخست. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە جیهانی ئیسلام و ڕۆژهەڵاتی ناوین وردە وردە لە پێشەنگایەتیکردنەوە بۆ جیهان، هەنگاو بەرەو پاشکۆبوون بنێن. دیارە ئەگەر ئەو گۆڕانکاریانە بۆجیهانی ئیسلام لەیەک لایەنەوە زیانبەخش بوو بێت، ئەوا بۆ کورد لەدوولاوە زیانبەخش بوو، چونکە ئایینی کوردان قەدەغەکرا. دیارە هەتا ئەو سەردەمە سەرەڕای ئێش و ئازار و چەوساندنەوە، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە زەردەشتی بەتەواوی قەدەغە نەبوو، کۆمەڵگەی کوردی کوردی دەیتوانی پەیڕەوی لێ بکات. بەڵام دوای ئەم گۆڕانکاریانە، ئیتر ئەوەی زەردەشتی بوو، پێویست بوو ئایینی خۆیان بگۆڕن و چونکە قەبوڵ نەدەکرا کە ئیتر زەردەشتی بن. زەردەشتی بوونیان بەواتای مردنیان بوو. ئەم ڕەوشە گەلی کوردی خستە ناو بارودۆخێکی ئاڵۆزەوە، لەدەرەتانێک دەگەڕا بۆئەوەی خۆی لەم بارودۆخە ڕزگاربکات. چونکە هەتا ئەو سەردەمە وەکو پێشتر باسمان کرد بەشی زۆری کۆمەڵگەی

کوردستان لەسەر ئایینی زەردەشتی دەڕۆیشتن. ئەو بارودۆخە وایکرد کە زانا و پیر و ڕێبەرانی کورد هەوڵبدەن چارەسەرێک بۆ ئەم ڕەوشە بدۆزنەوە. ئەوەش بووە بناغە بۆ ئایینەکانی یارسان (عەلەوی، ئەهلی حەق، عەلی ئیلاهی، کاکەیی) و شەبەک و تەریقەتی قادری و نوربەخشی. ئیتر لەسەدەی دوازدەوە ئایینی کۆنی کوردان بووە ئایینێکی قەدەغە و گەلی کورد لەژێر ناوی مەزهەب و تەریقەتی ئیسلامی یان نزیکی ئیسلامیدا و بەپۆشاکێکی نوێیەوە خواستی بنەما سەرەکیەکانی ئایین و باوەڕی خۆی بپارێزێت. کە دەکرێت بەمشێوەیەی خوارەوە بەکورتی باسیان بکەین:

١- یارسانی[٣٢]:

بەپێی بەراوردی بنەماکانی یارسان، عەلەوی، ئەهلی حەق، عەلی ئیلاهی و کاکەیی گەیشتومەتە ئەو قەناعەتەی کە یەک ڕیشەیان هەیە و ئەویش ئایینی ئێزدانی (میترایی) یە. واتە بەردەوامی میترایی و زەردەشتین و ڕێبەرانی یارسانی بناخەیان داناوە. لەناوخۆیاندا هەمویان یارسانین و ڕێبەرانی یارسانی بە پێشەنگ و ڕێبەری خۆیان دەزانن، وەکو ئایینێکی سەربەخۆ پێناسەی خۆیان کردووە، بەڵام لەبەر بارودۆخ و ڕەوشی ئەوکاتەی کوردستان و دونیای ئیسلام، زۆربەی کات خۆیان وەکو مەزهەبێکی ئیسلام و لایەنگری (عەلی) نیشانداوە. بەمشێوەیەش توانیویانە خۆیان لەکوشتن ڕزگار بکەن و بەشێک لە بناغە و نەریتی ئایینی و کومەڵایەتی خۆشیان بپارێزن. بێگومان لەم پرۆسەیەدا موتوربەیەکیان لەئایینی کۆنی کوردی و ئیسلامی شیعە دروستکردووە، ئەمەش هۆکارە بۆئەوەی کە لەهەندێک سەردەمدا ئەو باوەڕییانە وەکو ئایینی سەربەخۆ ناسراون و هەندێک جاریش وەکو لقێکی ئیسلام خۆیان پێناسە کردووە، بەڵام لەڕاستیدا ئەکرێت یارسانی و لقەکانی وەکو ئایینی نوێ و ڕیستۆرەکراوی کورد سەیر بکرێت. بەتێپەڕبوونی کات

٣٢- بۆ ئەم بابەتە سودم لەپەرتوکی (مێژووی فەلسەفەی سەرئەنجام)ی تەیب تاهیری و و پەرتوکی (یارسان)ی ئەیوب ڕۆستەم چەند نوسین و بەدواداچوونی فەلەکەدین کاکەیی و حەمەئەمین هەورامی، چەند نوسین و بەدواداچونی تایبەت بەعەلەوی وەرگرتووە. هەروەها سوودم لەچەندین کەسایەتی کاکەیی، ئێزدی و عەلەوی وەرگرتووە.

لەهەر ناوچەیەکدا شێوەیەکی وەرگرتووە و ناوێکی وەرگرتووە، بۆنمونە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لەهەندێک ناوچەی کرماشان و ئازەربایجان بەناوی یارسانیەوە ماونەتەوە، لەهەندێک ناوچە بەئەهلی حەق و عەلی ئیلاهی ناویان دەرکردووە، لە باشووردا بەکاکەیی ناسراوە و لە باکووری کوردستانیش بەعەلەوی ناسراون. دەتوانین بڵێین لەسەدەی دوازدە بەدواوە هەتا کۆتایی سەدەی شازدەیەم و سەرەتای سەدەی حەڤدەیەم بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان لەسەر ئەم ئایینە و لقەکانی بوون، بەشی زۆری ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەتا دەگاتە ئازەربایجانی ئەمڕۆ، لە باشووریش لە ڕۆژهەڵاتی موسڵ هەتا ناوچەکانی هەولێر، کەرکوک، شارەزوور و گەرمیان بەشی زۆری لەسەر ئەم ئایینە بوون. لە باکووری کوردستانیش لە ناوچەکانی چەولیک، موش، ئەرزرۆم، ئەرزنجان، دێرسیم، قۆچگری هەتا مەرەش و دیلۆک بەشی زۆری پەیڕەوی ئەم باوەڕییەیان کردووە.

ئەگەر بێینە سەر باسی یارسانی وەکو ناو و ناوەڕۆک و سروتەکانی، ئەوا زۆربەی لێکۆڵەر لەم ئایینە و باوەڕمەندانی ئەم ئایینەش پێیان وایە کە وشەی (یارسان) بەواتای (یاری سان) دێت. واتا ئەوانەی هاوڕێیەتی (سان) پەسند دەکەن. وەکو پێشتریش باسمان کرد لە کۆمەڵگەی دێرینی کورددا (سان) بەواتای پێشەنگ و ڕێبەر هاتووە و بەو واتایە بەکارهاتووە و هەتا ئەمڕۆش لە هەورامان و هەندێک ناوچەی کوردستان وشەی (سان) بۆ کەسی بە ئەزمون و گەورەی خانەوادەکان یان وەکو لەقەب بەکاردێت. سەرەتای ئەم ئایینە دەگەڕێتەوە بۆ بیرۆکەکانی بالولی مایی کە لەناو کورددا بەباڵوڵی دانا ناسراوە و لەنیوەی دووەمی سەدەی هەشتەم و نیوەی یەکەمی سەدەی نۆیەمی زایینیدا ژیاوە. بابا سەرهەنگی دەودان، شاخۆشێنی لوڕستانی و باوە ناوسی جاف تەواوکەری ئەم بیرۆکەیە بوون. بەڵام (سان سەهاک) ی بەرزنجی چوارچێوەی پێداوە و شێوەی ئەمڕۆی وەرگرتووە. یارسانەکان سان سەهاک وەکو پەیامبەر یاخود وێنەی خودا دەبینن و پەرتوکەکەشیان ناوی (سەرئەنجام) ە و بەزمانی کوردی هەورامی نوسراوەتەوە. جێگەی کۆبوونەوەی یارسانەکان پێی دەگوترێت جەمخانە، یان ماڵی جەم. سەبارەت بەوەی کە لە ڕۆژهەڵات پێیان دەڵێن ئەهلی حەق، چونکە ئەوان پێیان وایە سەردەمێک دێت کە هەموو ئایینەکانی دونیا کۆتاییان دێت، تەنیا ئەوان

دەمێننەوە، لەبەرئەمە دەڵێن ئێمە (ئەهلی حەق) ین. ئەوانەشی کەپێیان دەڵێن عەلی ئیلاهی، ئەمە دەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی کە ئیمامی عەلی وەکو خودا دەبینن و پێیان وایە خودا چۆتە جەستەی عەلیەوە. ئەوانەشی کەپێیان دەڵێن کاکەیی، گوایە لە بەرئەوەی وەکو برا سەیری یەکتر دەکەن و هەر یەکەیان ئەوی تر بە براگەورەی خۆی دەزانێت بۆیە بەیەکتریان گوتووە کاکە، ئەمە بووە بەهۆی ئەوەی پێیان بگوترێت کاکەیی. هەرچی (عەلەوی) ین هۆکاری ناو لێ نانەکەیان دەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کە لایەنگری (عەلی) ن.

یارسانەکان پێیان وایە کە هەر ماوەیەک ڕێبەرێک دێت بۆ ئەوەی مرۆڤایەتی بەرەو کاری ڕاست ئاراستە بکات. هەر لەم ڕوانگەیەوە بەشی زۆریان پێیان وایە کە لە پێنج خولدا یاخود دەورەدا یارسانی گەلاڵە بووە و فۆرمی وەرگرتووە. ئێمە دەتوانین سەردەمەکانی یارسانی بەمشێوەیە باس بکەین:

یەکەم: بالولی مایی (باڵوڵی دانا)

بەپێی پەرتوکی (سەرئەنجام) ناوی (عومەری کوڕی لەهەب) ەو یەکەم کەسە هەوڵیداوە ڕێگە و ڕچەی یارسان بڵاو بکاتەوە. لەناوەڕاستی سەدەی دووەمی کۆچیدا لە لوڕستان لەدایک بووە. هەر لەسەرەتای لاوییەوە دوای زانست و عیرفان کەوتووە. کەسێکی دانا بووە و زۆر پەندی ژیانی هەیە و هەتا ئێستاش لە زۆر ناوچەی کوردستان پەندە ژیانیەکانی وێردی سەر زمانی خەڵکین. دواتر کاری کردووە بۆ داهێنانی ڕێ و ڕچەیەکی ئایینی کە تایبەتمەندی ئایینی کۆنی تێدا پارێزراو بێت. بۆ ئەم مەبەستەش لەزێدی خۆیەوە چووەتە هەورامان. بۆ خوێندنیش لەگەڵ چەند یارێکیدا دەچێتە بەغداد و لای ئیمام (جەعفەری صادق) (٨٣ - ١٤٨ک) ئیمامی شەشەمی شیعەکان، خوێندویەتی. باڵوڵ بە ئاشکرا تێڕوانینی خۆی دەربڕیوە و بەهۆی ئەوەی کە لای هارونەرەشید خەلیفەی عەباسی سکاڵایان لەسەر تۆمار کردووە، بڕیاری کوشتنی دراوە، ئەمەش بەتاوانی گومڕابوون و بێ باوەڕی. لەسەر ڕاسپاردەی ئیمام جەعفەر خۆی کردووە بەشێت هەتا شمشێر لەسەر گەردنی دوور بخاتەوە. دوای ڕزگاربوونی خۆی دەگەیەنێتەوە هەورامان و چووە بۆ (کرماشان – کرمسین) هەر بۆیە لەناو کۆمەڵگەی کوردیدا

هەندێکیش پێی دەڵێن بالوولی شێت. دەروێش نەورۆزی سۆرانی لەکەلامی خۆیدا زۆربەباشی پێناسەی (بالوول) دەکات. باوەنجومی لوڕستانی. باوە لوڕەی لوڕستانی، باوە ڕەجەبی لوڕستانی و باوەحاتەم لەیارە دیارەکانی (بالوول) ن.

دوای باڵووڵی دانا، باوە سەرهەنگی دەودان ڕۆڵی پێشەنگی دەبینێ. باوە سەرهەنگ لەساڵی (٣٢٤ک= ٩٣٤ز) لەدەوروبەری کێوی شاهۆ لەدایک بووە و کەسێکی زیرەک بووە و پێشتر باسمانکرد کەخواستویەتی ئایینی کوردان زیندوو بکاتەوە. باوە سەرهەنگ یارێکی زۆری هەبووە، لەوانە: باوە قەیسەری هەورامی، باوە سەرنجی کەلانی، باوە گەرچەکی هەورامی، دایە تەورێزی هەورامی.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم کە بەکورتیش بێت باس لە ڕۆڵی ژن بکەم لەناو ئەم ئایینەدا. ئەم ئایینە لەو ڕوانگەیەوە کە پشت بە فەرهەنگ و کەلەپووری کۆمەڵگەی کورد دەبەستێت، گرنگی بە ژن داوە، یاخود دەکرێت بڵێین کە ژن ڕۆڵی گرنگی تێدا بینیوە. لەسەردەمی باوە سەرهەنگی دەودانەوە ڕۆڵی ژن بەڕوونی دەردەکەوێت. لەو قۆناخەدا (دایە تەورێز) وەکو ژنێک دەبێتە یەکێک لەو حەوت تەنە پیرۆزەی یارسان کە هاوڕێ و هاودەمی ڕێبەرن. واتە یەکێکە لەحەوت تەنی پیرۆز لەگەڵ باوە سەرهەنگدا. ئیتر لەو قۆناخە بەدواوە هەمیشە لەهەر خولێکدا ژنێک بووەتە یەکێک لە حەوت تەنی پیرۆز. دوای دایە تەورێزیش لەخول و دەورەکانی تری یارسانیدا ژنانی وەکو (دایەخەزانی سەرگەتی، ڕێحانە خانمی لوڕستانی، لیزاخانمی جاف، جەلالە خانم، خاتوو دایراکی ڕەمزبار) دەرکەوتوون کە ڕۆڵیان هەبووە لەکۆمەڵگەی یارساندا. دایە تەورێزی هەورامی شاعیر، عارف و تەنبورژەنێکی دیار بووە. ئەم ژنە سەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچی لەدایک بووە و لەناوەڕاستی ئەو سەدەیەدا کۆچی دوایی کردووە. ئەمەش نمونەیەکە لەهۆنراوەکانی دایە تەورێز:

جەم پەی ڕاسانەن جەم پەی ڕاسانەن
یاران یاوەران جەم پەی ڕاسانەن
هەرکەس نێوەکە کەرۆ ئاسانەن
جەم پەی ڕۆشنی ڕێک خاسانەن

واتە یاران جەم بۆ خەڵکانی ڕاست و چاکەکارە، ئەوەی بیەوێت لەوێدا چاکە بکات کارێکی ئاسانە، چونکە جەم ڕۆشنکەرەوەی دڵی خواناسان و چاکە کارانە.

دوای باوەسەرهەنگ، شاخۆشێنی لوڕستانی کە بەموبارەک شا دەناسرێت ڕێبەرایەتی ئەم باوەڕییە دەکات، بەپێی پەرتوکی سەرئەنجام (موبارەک شا) کوڕی جەلالە خانمی کچی میرزا ئامانی حاکمی لوڕستانە و ساڵی (٤٠٦ک = ١٠١٥ز) لەدایک بووە و بەبێ باوک لەدایک بووە. بەپێی باوەڕی یارسان، جەلالەخانم ڕۆژێک بەرانبەر بەخۆر دانیشتووە، تاڵە دەزوویەک لەتیشکی خۆر جیابوەتەوە و لەسەر زەوی نیشتۆتەوە و بەدەمیدا چۆتە ناو سکیەوە، لەئەنجامی ئەوەدا سکی پڕ بووە و شاخۆشێن لەدایک بووە. جەلالە خانم لەم بارەیەوە دەڵێ؛

کاکە ڕەیا سواری دانا
بەحوکمێ ئاما جە هەفت ئاسمانا
خەڵکی لوڕستان بە زۆڵش مزانا

واتە لەئەنجامی حوکمێکی ئاسمانیەوە دووگیان بووە. کەچی خەڵکی لوڕستان بەزۆڵی دەزانن. موبارەک شا هەر لەمنداڵییەوە نازناوی شاخۆشێنی وەرگرتووە. لەهەمەدان خوێندنی تەواو کردووە، بەپێی تێکستی پیرۆزی یارسان لەتەمەنی (٣٢)ساڵیدا ڕۆحی خودایی تێدا جێگیربووە. بابا تاهیری هەمەدانی، بابا فەقێ لوڕستانی، بابا بوزورگی لوڕستانی، پیرشالیاری هەورامی[٣٣]، کاکە ڕەدا، هندۆڵە، خوبیار، حەیدەر، قازی نەبی سەرگەتی، پیرخدر، لیزاخانمی جاف و ڕیحانە خانم لەیارە دیارەکانی شاخۆشێن بوون. بەپێی فەلسەفەی یارسان و باوەڕی دۆنادۆن، شاخۆشێن پێشتر (مەولاعەلی= ئیمام عەلی) بووە. بەپێی پەرتوکی سەرئەنجام شاخۆشێن ساڵی ٤٦٧ک = ١٠٧٤ز لەتەمەنی (٦١) ساڵیدا لەگەڵ ژمارەیەک لەیارەکانیدا لەنزیک ڕووباری گاماسپ دەبن، بەمەبەستی مەلەکردن دەچێتە ناو ئاوی ڕووبارەکەوە و ئیتر نایەتە دەرەوە و غەیب دەبێت.

٣٣- پیرشالیاری زەردەشتی یان پیرشالیاری یەکەم خاوەنی کتێبی پیرۆز (ماریفەتنامەی پیر شالیار)ە.

باوەناوسی جاف یان باوەناوسی سەرگەتی بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان لەسەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچیدا ژیاوە. ناوی خۆی (ئیبراهیم ئەحمەد) ە و مەزارەکەشی لەسەرگەتە لەهەورامان. کوڕی پیاوێکی ناودارە. (دایەخەزان) ی سەرگەتی زۆر دژی باوەناوس بووە، بەڵام دواتر بووە بە (یار) ێکی نزیکی و دەبێتە یەکێک لە حەوت تەنەکان.

بەگشتی ئەم قۆناخە لەمێژووی یارساندا دەتوانین وەکو قۆناخی گەڵاڵەبوونی بیر و باوەڕ و بنەماکانی یارسانی بەناو بکەین، چونکە هەتا ئەم قۆناخە ئایینی زەردەشتی بەتەواوی قەدەغە نەکراوە، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە ڕێبەرانی ئەم باوەڕییە لەچوارچێوەی گشتیدا کار بکەن و خۆیان نەخەنە ناو چوارچێوەیەک یان قاڵبێکەوە. هەر بۆیە ئەمەمان وەکو قۆناخێک بەناو کرد.

دووەم: سان سەهاکی بەرزنجی

ناوی سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجییە و کوڕی شێخ عیسای بەرزنجییە و دایکی ناوی (خاتودایراک) ە. لەپەرتوکی سەرئەنجامدا دەگوترێت ساڵی (٥٣٨ک - ٦٣٨ک) بەرانبەر (١١٣٣-١٢٣٠) ز ژیاوە. لەناو یارسانیەکاندا بە سان سەهاک دەناسرێت. ئایینەکەش بە ناوی ئەوەوە دەناسرێت. سەرەتا لای باوکی خوێندوویەتی و دواتر چووەتە لای مەلا ئەلیاسی شارەزووری. بەپێی سەرئەنجام دایکی خەڵکی (حەلوان) ە و کچی (حسێن بەگی جەڵد) بووە، ئەدمۆنز دەڵێ دایکی کچی میر محەمەدی سەرۆکی جاف بووە، لە تەمەنی پیریدا شێخ عیسا لەسەر داوای سێ ئەولیا خواستویەتی.

سان سەهاک چووەتە بەغداد و شام و بووە بە مەلا و دواتر حەجی کردووە و گەڕاوەتەوە بۆ ناوچەکەی خۆی. لەتەمەنی (٢٩) ساڵیدا چووەتە هەورامان لە (پەردیوەر) ی نزیک دەودان نیشتەجێ بووە و دەستی بە ڕێکخستنەوەی ڕێبازی یارسان کردووە. گۆڕی سان سەهاک هەر لەو گوندەیە. دەگوترێت سان سەهاک بەهۆی براکانیەوە کە ژمارەیان (١٢) بووە و لەژنی یەکەمی شێخ عیسا بوون واتە لەفاتمەخانی شێخ خالیدی کاژاو بوون، بەرزنجەی بەجێ هێڵاوە و ڕووی کردۆتەوە هەورامان. یارسانەکان باوەڕیان وایە کە سان سەهاک موعجیزەی هەیە و چەندین ڕوداوی موعجیزەئاسای لێ

دەگێڕنەوە. بۆ نمونە: لەکاتی چوونی بۆ هەورامان لەئەشکەوتی (نەویَ) لەشکری چیچک هێرش دەکەنە سەریان. سان سەهاک بە (داوود) ی هاوڕێی کە داوودی دەلیلیشی پیَ دەڵێن، دەڵیَ؛ مشتێک خۆڵ لەژێر ڕاخەرەکەم دەربێنە بەناو لەشکری دوژمندا بیوەشێنە. (داود) خۆڵەکە دەپرژێنێت و دونیا ڕەش دەبێت. وەکوتر لەکاتی دروستکردنی خانوو لە (پەردیوەر) پیر میکایل دەودانی ڕێگەی لیَ دەگرێت، ئەویش بە (داود) دەڵیَ سواری دیوارەکە ببە و بڕۆ، ئەویش سوار دەبێت و دەڕوات، بەئاوی سیروان دەڵیَ بووەستە، دەوەستێت. دواتر لەگەڵ پیر میکایل لەسەر ڕووباوەکە دادەنیشن و سان سەهاک دەست دەکات بەئاوەکەدا و ماسیەکی بۆ دەردەخات و دەڵیَ بیخۆ بەڵام ئێسکەکەی مەشکێنە، دوای ئەوە ماسیەکی تر سەر دەردێنیَ و داوا دەکات هاوسەرەکەی بۆ زیندوو بکاتەوە، ئەویش بۆی زیندوو دەکاتەوە و دەیخاتەوە ناو ئاوەکە. بەم شێوەیە پیرمیکایل باوەڕی پیَ دێنیَ و دەبێتە یاری. سان سەهاک لەبەر ئەوەی زۆربەی سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن کە لەو سەردەمەدا ژیاوە کە زەردەشتی قەدەغە دەکرێت و ڕێگەی ئیجتهاد و گەڕان بەدوای زانستدا سنووردار کراوە و هێرش لەسەر باوەڕی و ئیمان و کۆمەڵگەی کوردستان و خۆ بەڕێوەبەرێتیە هەرێمیەکان هەیە، ئەمە ئەرکی ئەوی قورستر کردووە. هەر بۆیە هەستاوە بە ڕێکخستنی ڕێساکانی یارسانی. هەر ئەمەش وایکردووە کە یارسانی بەناوی ئەوەوە بناسرێت. ئەمەش ئەو هەنگاوانەیە کە سان سەهاک ناویەتی بۆ ڕێکخستنی کاری یارسانەکان:

١- ڕازی (یار) یتی فێری خەڵک دەکات.

٢-یاران و لایەنگرانی خۆی کردووە بەپازدە بەشەوە. هەربەشێک ئەرکێکی تایبەتی بۆ دیاری کردوون: «حەوت تەن، حەوتەوانە، حەوت خەلیفە، چل تەن، حەفتاودوو پیر، یارانی قەوەڵتاس، حەوت خادم، حەوت حەوتەوان، چل چل تەن، نەوەد و نۆ پیری شاهۆ، شەست و شەش غولامی کەمەر زێڕین، هەزارویەک بەندە و خواجەوێنە، پێوەن بەندە، پەیوەر هەزاربەندە»

٣- (جەم) ی ڕێکخستووە و فەرهەنگی گوێزشکاندنی داهێناوە.

٤- سیَ ڕۆژی دیاری کردووە بۆ ڕۆژووگرتن و دیاریکردنی جەژن.

٥- سروتە ئایینەکانی دیاریکردووە و خوێندنی شیعر و ژەنینی تەمبووری

کردووە بە نەریت لەکاتی سروتەکاندا. بەفەرمانی ئەو ڕەوشتە ئایینیەکانی یارسان وەکو» تەڵقینی مردوو، خۆشتن، قوربانیکردن، هاوسەرگیری ... هتد» بەشیعر و هۆنراوەی کوردی ڕێکخراوە.

٦. بەپێی بیر و باوەڕی یارسانەکان، حەزرەتی عەلی دەرکەوتەی تەواوی خودایە و ڕوحانیەت و جەستەی تێدایە و بە (میهر عەلی) ناودەبرێت.

٧. لای یارسانەکان عەلی نمونەی ئازایەتی و دلێرییە و ئەسپ و چەکی تایبەت بەخۆی هەیە کە دلْدلْ و زولفقارە.

٨. ژمارەی حەوت لای یارسانەکان تایبەتە و زۆربەی ئەڵقەکانی لەسەر حەوت ڕێکخستووە.

٩. یارسانەکان میهرابەی داوود و جەمخانە لەگەڵ خۆر و ئاگردا بە پیرۆز دەزانن. پێیان وایە ڕوحی عەلی چووەتە ناو خۆرەوە.

١٠. یارسانەکان فرەژنی بەکارێکی خراپ دەزانن.

١١. یارسان درۆکردن، خیانەتکردن، سوێندی درۆ و دزیکردن بەتاوانی گەورە دادەنێن.

١٢. یارسان ڕێبازێکی نهێنیە و درکاندنی نهێنی ئایین بەتاوانی گەورە دادەنرێت.

١٣. پیر لای یارسانەکان یەکێکە لەپایە ئایینیەکان و لەسەر هەر کەسێکی یارسان پێویستە سەری خۆی بسپێرێت بە (پیر) ێک.

١٤. دیمەنی سووری ئاڵی ئاسۆی بەیانیان پێش دەرکەوتنی خۆر و دیمەنی پرشنگەکانی دوای خۆرئاوابوون بە (ئێزدمیهر) دەزانن. پێیان وایە شەو و ڕۆژ بەفەرمانی (عەلی) یە و چەرخی شەو و ڕۆژی پێ دەڵێن.

١٥. تێڕوانین بۆدروستبونی دونیا بەمشێوەیە: سەرەتا هیچ شێک نەبووە، (مەولا = خودا) دوڕ بووە و لەناو دەریادابووە، بەهۆی گێژاوی ئاوەوە هاتۆتە دەرەوە و دونیای دروستکردووە و خۆی ناو ناوە (خاوەنکار) و ٧٢ هەزار ساڵ بەتەنیا لەکەناری دەریادا بووە. پاشان جوبرەئیل، میکایل و ئیسرافیلی بۆ هاوڕازی خۆی دروستکردووە. دواتر لەخۆڵی کێوی (سەرەندیل) و لەشێوەی (مەولاعەلی) دا مرۆڤی دروستکردووە.

١٦. یارسان پێیان وایە خودا بەدرێژایی ژیان حەوت جار خۆی دەخاتە جەستەی مرۆڤەوە و هەر جارێکیش چوار فریشتەی لە گەڵدا دەبێت.

١٧. یارسان باوەڕیان بە فەلسەفەی دۆنادۆن هەیە، واتە گیان نامرێت و ئەوەی دەمرێت جەستەیە و گیان لەجەستەیەکەوە دەچێت بۆ جەستەیەکی تر، هەتا هەزارویەک جار دەچێتە جەستەوە و دوای ئەوە دەچێتە دونیای نەمرییەوە. بەپێی فەلسەفەی دۆنادۆنی یارسان چوار جۆر دۆنادۆن هەیە؛ نەسخ = کاتێک کاری مرۆڤ باش بێت گیانەکەی دەچێتە مرۆڤێکی ترەوە. مەسخ = کاری مرۆڤ باش نەبێت گیانی دەچێتە جەستەی گیانەوەرێکەوە. ڕەسخ = گیانی مرۆڤ دەچێتە ناو ڕووەکەوە. فەسخ = ئەگەر کاری مرۆڤ زۆرخراپ بێت، ئەوا گیانی دەچێتە ناو جەستەی گیانەوەری جزودارەوە لەوێنەی مار و دوپشک.

١٨. دوای سێ ڕۆژ ڕۆژوو جەژن دەکەن و خواردنی جەژن تایبەتە و بریتی یە لە (گۆشتی کەڵەشێر بەکوڵاوی، برنج و شیرینی) ئەمەش بۆ یادی ئەو خواردنەیە کە سان سەهاک دوای سەرکەوتنی بەسەر لەشکری (چیچک) دا خواردوویەتی.

١٩. جەم لای یارسان بریتییە لەکۆبوونەوە و سروتی ئایینی یارسانی.

٢٠. قوربانی دەبێت تەمەنی لەشەش مانگ کەمتر نەبێت و ساغ بێت.

٢١. سمێڵ پیرۆزە و نابێت کورت بکرێتەوە. هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگێڕنەوە کە ئەو سێ دەروێشەی لە شەڕی (چیچک) دا هاوکاری (سان سەهاک) یان کردووە سمێڵیان درێژ بووە. هەروەها پێیان وایە هەر تاڵێکی مووی سمێڵ پەرییەک خۆی پێوە هەڵواسیوە و ئەگەر ئەو تاڵە موانە ببڕن، ئەوا ئەو پەریانە دەکەونە خوارەوە، لەبەرئەمە نابێت بیبڕن.

٢٢. خواردنی سەرخۆشکەر حەرامە. تەنیا لەو کاتانەدا ڕێگە پێدراوە کە بەرژەوەندی دینی تێدابێت.

٢٣. هەرکەسێکی یارسانی دەبێت هەموو شەوێک پێش خەوتن تۆبە بکات.

٢٤. سەرسپاردن: پەیوەندی نێوان کەسێکی یارسان و دوو پێشەوای ئایینە و یەکێکیان پیرە و ئەوی تر دەلیلە. سان سەهاک پیر میکایلی کردبووە پیری خۆی و داوودی کردبووە دەلیل.

لەئایینی یارسانیدا (ژن) پێگەیەکی گرنگی هەیە و لەهەموو دەورێکدا ژنێک لەناو حەوتەنی پیرۆز کە یارانی سەرەکی ڕێبەرن هەیە و سان سەهاک ئەمە دەکاتە بنەمایەکی سەرەکی یان ڕێسا. پێشتر ناوی چەند ژنێکمان هێنا.

لەسەردەمی سان سەهاکیشدا خاتودایراکی ڕەمزبار کە دایکیشێتی دەبێتە یەکێک لە یارانی حەوت تەن. وەکوتر لەبۆنە و کارەکاندا ژن و پیاو پێکەوە مەراسیم دەکەن و هۆرە یان (قەول) دەڵێن. زمانیش زۆر لایان گرنگ بووە. هەربۆیە پەرتوک و سروتە ئایینەکانیان بەکوردی گوتووە و نوسیوە. هەروەکو چۆن باسمان کرد کە باوە سەرهەنگ باسی نوێکردنەوەی ئایینی کوردان دەکات و سەید فەرزیش کە عارفێکی یارسانیە دەڵێ :

لەوز عەرەبمان گێلانە دەوران

کەردمان کەلاّم وە لەوز گۆران

واتە زمانی عەرەبیان وەرگێڕایە سەر قەول و کەلامی گۆرانی (کوردی) .

لەئێستادا دەورەی سێیەمی یارسانی هەیە کەدوای دەورەی باڵوڵ و سان سەهاک دێت و بەدەورەی (سەید براکە) دەناسرێت کە ساڵی ١٨٧٢ز لەگوندی توشایی ناوچەی گۆران هاتۆتە دونیاوە و چل تەن لەدەوری کۆبوونەتەوە و ئێستاش شوێنکەوتوانی لەسەر ڕێبازەکەیان دەڕۆن.

بەگشتی لە کۆمەڵگەی یارسانیدا تاڕادەیەک بیر و باوەڕیە ئێزدانیەکانی کۆمەڵگەی کوردی و ئاریایی پارێزراوە. هەروەها هەوڵدراوە فۆرمی کۆمەڵگە و هاوسەنگی کۆمەلایەتی لەسەر ئاستی ڕەگەز، پیشە، گەردوون لەبەرانبەر فۆرمی دەسەلات و ئەو لاسەنگیانەی کە دروستی کردوون بپارێزێت. بەتایبەتی تاڕادەیەکی باش پێگەی ژنی پاراستووە و ئەمەش لەژیان و سروتە ئایینیەکان و ڕۆڵی ژن لەناو ئەو کۆمەڵگەیانەدا دەردەکەوێت. لەگەڵ ئەمانەدا ئەم ئایینە توانیویەتی هونەر و کەلەپووری کوردی، بەتایبەت هونەری میوزیک و گۆرانی گوتن بپارێزێت. ئەویش بەوەی کە ڕێبەرانی ئەم ئایینە بۆ خۆیان میوزیک ژەن بوون و گۆرانیان گوتووە. بابەتێکی تر کە زۆر گرنگە ئەوەیە کە لە یارسانیدا گرنگی دراوە بە زمانی کوردی، ڕێبەرانی ئەم ئایینە بە کوردی شیعر و بابەتیان نوسیوە و قەولەکانیان و مەراسیمەکانیشیان بەکوردی بووە. پەرتوکی پیرۆزیشیان، سەرئەنجام، بەکوردی نوسراوە.

٢- عەلەوی

وەکو پێشتر باسمانکرد پێم وایە کە عەلەوی لقێکی یارسانیە و پەرتوکی سەرئەنجام و ڕوداوەکان زۆر بەڵگە دەدەن بەدەستەوە. چونکە یارەکانی

سان سەهاک بڵاو بوونەتەوە بۆ گەیاندنی بیر و باوەڕکەیان، هەندێکیان چوونەتە ناوچەی ئەردەبیل و تەورێز، هەندێکیان چونەتە ئەنادۆڵ و لەکاتی چوون و هاتن و جێگۆڕکێشدا لەبەر نهێنی بوون ناوی خۆیان گۆڕیوە، بەڵام بەرنامە و ناوەڕۆکی ئایینیەکەیان هەروەکو یەکن. لەبەر ئەوەی کە یارسانی پشتی بە فەرهەنگی کۆمەڵگە و ئایینی ئێزدانی کۆن و زەردەشتی بەستووە، ئەوا یارەکانی سان سەهاک چوونەتە هەر جێگەیەک بە پێی تایبەتمەنی ئەو جێگەیە هەڵسوکەوتیان کردووە. هەر بۆ ئەمە لەناوچەی ئازەربایجان و ناوەوەی ئەنادۆڵ گرنگیان بەزمانی ئازەری و تورکمانی داوە، لە باکووری کوردستان و باکووری ئێرانیش بە زاراوەی کورمانجی ژووروو و زاراوەی کرمانجکی (دملی) سروتەکانیان گوتووە. بەڵام لەلای عەلەویەکانی باکووری کوردستان لەم سەدساڵەی دواییدا بەشی زۆری سروتەکان بوونەتە تورکی یان تورکمانی، کە ئەمەش بەهۆی باڵادەستی تورک و قەدەغەکردنی زمانی کوردیەوە ڕوویداوە و دیاردەی ئەم سەدساڵەی دواییە. لەئێستادا عەلەوی دوو ڕێبازیان هەیە، پیر سوڵتان عەبداڵی و بەکتاشی. عەلەوی پیرسوڵتان عەبداڵی عەلەوی ڕەسەنن و زۆربەی لێکۆڵەرەوان دامەزرێنەری ئەم ڕێبازە بە بابا ئیسحاق دادەنێن. بەپێی سەرئەنجام سان سەهاک و یارانی سودیان لە بارودۆخی ناوچەکانی سێواس و مەلاتیە وەرگرتووە و لەسەدەی سیازدەیەمدا و لەساڵانی (١٢٣٦-١٢٤٦ز) دا شۆڕشیان دژی غیاسەدین کەیخەسرەوی دووەم ئەنجامداوە و ئەم شۆڕشە هەتا سەردەمی شێخ سەفیدەین و دواتریش بەردەوام دەبێت. عەلەوی بەتایبەتی لەسەردەمی قەرەقۆینلەردا و لەساڵانی ١٤٤٧ز بەدواوە زیاتر گەشەدەکەن. هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی ئەو گەشەکردنە بەردەوام بووە و بوونەتە لایەنگری دەوڵەتی سەفەوی.

دوای ئەوەی لەشەڕی چاڵدێراندا بەشێکی کوردستان کەوتە ژێر دەستی عوسمانی سوونە مەزهەبەوە، عەلەوی ڕووبەڕووی جیاکاری بوونەوە و ئەمەش وایکرد کە شاقوڵی بابا لەسەرەتای سەدەی شازدەیەمدا بەپشتیوانی سەفەوی دژی عوسمانیەکان ڕابوەستێ. لەو قۆناخەدا عەلەویەکان بە قزڵ باشیش دەناسران، چونکە هێزە عەلەویەکان کڵاوی سووریان دەکردە سەریان. هەر بۆیە لە ئێستاشدا بەعەلەوی پیر سوڵتان عەبدالی دەگوترێت قزڵ باش. ڕێ و ڕەسم و سروتەکانی عەلەوی قزڵ باش یان پیرسوڵتان

عەبدالی لەناوەڕۆکدا هەمان ڕێ و ڕەسمی یارسانین، لەبەر ئەوە بە پێویستی نازانم کە دووبارەیان بکەمەوە. سیاسەتی دەوڵەتی سەفەوی، کە لەدوای دروستکردنی دەوڵەتی سەفەوی شیعی دوازدە ئیمامیان کردە ڕێبازی خۆیان، بووە هۆی ئەوەی کە دابڕان لە نێوان عەلەوی و دەوڵەتی سەفەویدا دروست بێت (لەکاتی خۆیدا هەڵوەستە لەسەر ئەوە دەکەین). ئەمەش وایکرد کە عەلەویەکانی باکووری کوردستان و ئەنادۆڵ بەتەنیا ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی ببنەوە. عوسمانیەکان بینیان بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی کورد، ئازەربایجان و تورکمان ڕویان لەعەلەویگەری کردووە، هەستان بەهەوڵدان بۆ دەستوەردانە ناو عەلەویگەرییەوە. ئەمەشیان لەڕێگەی حاجی بەکتاشەوە[٣٤] ئەنجامدا. ئەم ڕێبازەش لەناوەڕۆکدا کارکردن بوو لەسەر دروستکردنی ڕێبازێکی عەلەوی وابەستەی دەوڵەتی تورک یاخود گونجاو لەگەڵ ئەو دەوڵەتەدا.

٣- ئێزدی:

ئەم ئایینە لەسەر دەستی شێخ عودەی کوڕی مسافیری هەکاریدا (١٠٧٢-١١٦٢) ز گەڵاڵە کراوە. کە لەناو ئێزدییدا وەکو ڕێبەر دەناسرێت و بە (شێخ ئادی) دەناسرێت. لەگوندی (بیت فاز) ی بعلبک لە شام لەدایکبووە. سەبارەت بەناوی ئێزدی بیر و بۆچوونی جیاواز هەیە. ئەوانەی باوەڕیان بەیەک ڕیشەیی کورد و ئێزدی هەیە، پێیان وایە ناوی ئێزدی لەباوەڕبوون بە (ئێزدان) ەوە هاتووە و هەر لەم ڕوانگەیەوە بەخۆیان دەڵێن ئێزدایی یان ئێزدانی. هەندێکیش پێیان وایە ناوی ئەزد یان ئێزد بە واتای فریشتە دێت و کۆن پێیان گوتون فریشتە پەرست یان ئەزدپەرست (نەیارەکانیشیان پێیان گوتون دێو پەرست). بەڵام هەندێک وشەی یەزیدی بەکار دەهێنن

٣٤- حاجی بەکتاش: ناوی محەمەد کوڕی ئیبراهیم کوڕی موسای خۆراسانیە کە لە نیشاپور لەدایکبووە و دواتر ڕووی کردۆتە ئەنادۆڵ و لەسوپای یەنی چەریدا لایەنگری بۆخۆی پەیداکردووە. بەهۆی سوپاوە ڕێبازەکەی بڵاودەکاتەوە و دەوڵەتیش کارئاسانی بۆ دەکات و ئیتر دەبێتە مەزهەبێکی دەوڵەت و بەو شێوەیە بەشێکی عەلەوییەکان بۆلای دەوڵەتی عوسمانی ڕادەکێشێت. لەگوندی بەکتاش لەنێوان قونیا و قەیسەری کۆچی دوایی کردووە.

بۆ ئێزدیەکان. ئەم تێگەیە زیاتر لەناو نوسەرانی عەرەب و ئەو ئێزدیانە بڵاوە کە خۆیان بەعەرەب دەزانن، یاخود ڕیشەی کورد و ئێزدی بەیەک ڕیشە نازانن. هەندێک لەنوسەرانی عەرەب ئەم ناولێنانە دەکەنە بەڵگە و گوایە ئەمانە لایەنگری خانەوادەی ئەمەویی بوون و بۆئەمە بەناوی یەزیدی کوڕی معاویەوە ناوی خۆیان کردووە بە یەزیدی. هەندێکیش دەڵێن ئەمان شوێنکەوتوی (یەزیدی کوڕی ئەنەسی خەوارج) بوون، لەبەرئەوە بەیەزیدی دەناسرێن. من پێم وایە کە ئەمانە دوورن لەڕاستیەوە. چونکە کە بەڕەگ و ڕیشەی ئێزدیدا بچینە خوارەوە و سەیری داب، نەریت، سروتی ئایینی و قەولەکانیان بکەین ئەو ڕاستیە دەبینین کە ئێزدی گوزارە لەڕەسەنایەتی کورد دەکەن. ڕەنگە هاوشێوەی یارسانەکان بۆخۆ پارێزی پەنایان بردبێتە بەر گوتەی بەو ڕەنگە. بەڵام ئەمە بەواتای عەرەب بوون و یەزیدی بوونیان نایەت. گومان لەوەدا نییە کە شێخ ئادی بەڕەگەز عەرەب بووە، بەڵام تێکەڵاوی کورد بووە و لەناو کوردا خۆشەویست بووە و ئەویش سودی لەپێگەی خۆی وەرگرتووە و توانیویەتی هاوشێوەی یارسانی بەپشت بەستن بە بنەماکانی ئایینی کۆنی کوردی و ڕووکەشێکی نزیک لەمەزهەبێکی ئیسلامیەوە، ئایینێکی نوێ بخولقێنێ و لەم کارەشیدا سەرکەوتوو بووە. شێخ ئادی هاوڕێی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بووە، لەبەرئەوە شێخ عەبدولقادری گەیلانی لەلای ئێزدیەکان پێگەیەکی تایبەتی هەیە. دوای شێخ عودەی، شێخ هەسنی برازای شێخ ئادی کە ناوی (صخر) ە و بە ئەبو بەرەکات ناسراوە و لای ئێزدیەکان بە شێخ هەسنی داسنێ و شێخ هەسنی هەکاری ناسراوە بەردەوامی بە ڕێبازەکە دەدات. دوای ئەو شێخ ئادی دووەم (١١٦٢- ١٢٢٣) ز و دوای ئەو شێخ حەسەنی کوڕی شێخ ئادی دووەم (١١٩٤- ١٢٤٦) ز پەرە بە بیروباوەڕەکە دەدات و خۆی وەکو پێغەمبەر و ئێزدی وەکو ئایین ڕادەگەێنێت، لەبەرانبەردا فەرمانڕەوای موسڵ (بەدرەدین لوءلوء) کە شیعە بووە هێرش دەکاتە سەریان و کۆکوژیەکی مەزن لە ناو ئێزدیەکاندا ئەنجام دەدات و (شێخ حەسەن) یش دەگرن و دەیخنکێنن. ئەمەش ڕێکەوتی ساڵی (١٢٤٦ز) بووە.

پەرتوکی پیرۆزی ئەم ئایینە (جیلوە) و (مەسحەفی ڕەش) ە. جیلوە باسی سیفەتەکانی ئێزدان لە دەسەڵات، ڕەوشت، عیلمی غەیب، لەگەڵ بەڵێنەکانی

ئێزدان بۆ پاداشتی چاکە و خراپە، دەکات. (مەسحەفی ڕەش) یش باس لە دروستبوونی سروشت، ئادەم و حەوا و هاتنە خوارەوەی (تاوسی مەلەک) دەکات. دەستنوسی ئەم دوو پەرتوکە لە بەرلینی ئەڵمانیا پارێزراوە. بە پێی بیر و وباوەڕی ئێزدی (تاوسی مەلەک) ئەو فریشتەیە کە مرۆڤی فێری ژیان کردووە، بەڵام ئیسلام ناویان ناوە شەیتان و نەفرەتیان لێکردووە. لەبەر ئەمە بە هەردوو وشەی (شەیتان و نەفرەت) نارەحەت دەبن. تۆفیق وەهبی لە لێکۆڵینەوەیەکی بەرفراواندا لەسەر ئێزدی دەڵێت مەزنترین خودای فریشتە پەرستەکان ناوی دیاوس بووە و ناوی تاوسی مەلەکیش لەوێوە هاتووە، بە تێپەڕبوونی کات ناوی فریشتە دیاوس بووە بە تاوسی مەلەک. لەبەرئەوە تاوسی مەلەک لە لای ئێزدی پیرۆزە. ئەم ئایینە لەپەیڕەو و نەریتدا وەکو بەردەوامی میترایی و زەردەشتی یە، هەبوونی کاست، باوەڕبوون بە ئێزدان هەڵۆ و مار (تاوسی مەلەک و مار) و گەلێک بواری تر کە هاوشێوەی یارسانیەکان پەیڕەوی دەکەن گوزارە لەم ڕاستیە دەکات. بەڵام بەشێکی زۆری ئێزدی بەهۆی ئەوەی لە مێژووی کۆندا و بە پێی (قەول) ی ئێزدی (٧٢) جار ڕووبەڕووی کۆمەڵکوژی (فەرمان) بوونەتەوە و زەردەشتیش قەدەغە بووە و هۆکارێک بووە بۆ کۆمەڵکوژ کردنیان، لەبەر ئەمە نکۆڵی لە زەردەشتی بوونی خۆیان دەکەن، بەڵام ئێزدایی بوونی خۆیان دەپارێزن.

بە پێی ڕۆژژمێری ڕۆمی کۆن یەکەم ڕۆژی چوارشەممەی نیسان، بە پێی ڕۆژژمێری نوێ چوار شەممەی دوای ١٣/نیسانی هەرساڵێک پیرۆزە و جەژنی ئافراندنی دونیایە و لای ئێزدی دەبێتە سەری ساڵی نوێ. بە پێی میتۆلۆژیای بابلیش ئەم ڕۆژە ڕۆژی ئافراندنی دونیایە و ئەو ڕۆژەیە کە ماردۆک بە سەر تیامەتدا سەردەکەوێت. بە پێی بۆچوونی زەردەشتیەکانیش ئەم ڕۆژە، ڕۆژی لە دایک بوونی زەردەشتە. وەکوتر ڕۆژانی (٦ هەتا ١٣/١٠) هەر ساڵێک جەژنی لالەشە و حەج دەکەن و بە جەژنی (جما) دەناسرێت. مانگی ١٢ی هەر ساڵێکیش (٣) ڕۆژ ڕۆژوو دەگرن، بەپێی باوەڕی ئێزدی هەر ڕۆژێک بە (١٠) ڕۆژ دەژمێردرێت. ڕۆژووی تایبەتیشیان هەیە و (٨٠) ڕۆژە و ساڵانە بە دوو بەش دەگیرێت. ژن لەناو ئێزیدا خاوەنی پێگەیەکی گرنگە و لەڕووی ژیان و کۆمەڵایەتیەوە خاوەنی بڕیاری خۆیەتی. لە بواری ئایینیشەوە ژن دەتوانێت پێشەنگایەتی بۆ جێبەجێکردنی سروتە ئایینیەکان

بکات. ستیا زین هاوژینی ئێزدین میرو دایکی شێخ شەمس، شێخ فەخرێ ئادیا، ناسردین و سجادینە یەکێکە لەو ژنە ناودارانەی کە لەناو قەولی ئێزدیدا باسی دەکرێت:

شەمسەدینە و فەخرەدینە
هەردوو پسێت ستیا زینە
هەردوو خەلەفێت میر ئێزدینە

خاتوونی فەخرای کچی شێخ فەخرێی ئادیایە یەکێکە لەو ژنە دیارانەی کە لە مێژووی ئێزدیدا جێگەی دیارە و لە ئێستاشدا مەزار و قوبەکەی لە بناری باکووری چیای شەنگالە.

ستیا تاوس کچی شێخ حەسەن و ستیا بلغان، ستیا ئێس و ستیا نسرەت کچانی شێخ شەمس لەو ژنانەن کە ڕۆڵ و کاریگەرییان لەناو کۆمەڵگەی ئێزدیدا هەبووە و هەتا ئێستاش ئەو کاریگەرییانەیان ماوە. بە پێی باوەڕی ئێزیدی (٧) پلەی ئایینی یان کۆمەلایەتی هەیە:

یەکەم: میر: لەوەچەی (شێخ ئادی) ین و خاوەنی بەرزترین دەسەلاتی ئایینی و دونیایین، میر هەتا ئەمرێت هەر بە میری دەمێنێتەوە و لە کاتی چۆڵ بوونی جێگەکەیدا لە خانەوادەی میر کەسێکی تر دیاری دەکەن.

دووەم: شێخ: ئەم کاستە لە سێ بنەماڵە پێک دێن، بە ناوەکانی (شەمسانی- ئادانی- قاتانی) هەر بنەماڵەیەک کاری خۆی هەیە و تەنیا لەناو خۆیاندا ژن و ژنخوازی دەکەن و بنەماڵەکان لەگەڵ دەرەوەی شێخ و ناو شێخەکانیشدا نوێنەرایەتی دەسەلاتی ئایینی دەکەن. بابە شێخ لە خانەوادەی (شەمسانی) هەڵدەبژێردرێت و دەبێتە سەرۆکی مەجلسی ڕوحانی و دەسەلاتی ئایینی بەڕێوە دەبات. ئەرکەکانی ئایینی بۆ خەڵک ڕوون دەکاتەوە و لە کاتی پێویستدا لەگەڵ مەجلسی ڕوحانی فەتوا دەردەکات. میریش لە بابەتی ئایینیدا پرس و ڕای پێدەکات. ڕیش ناتاشێ، مەی ناخواتەوە، بە مردنی یاخود بە بڕیاری میر لە ئەرکەکەی لادەبرێت، ئەو کاتە شێخەکان کۆدەبنەوە و کەسێکی تر لە بنەماڵەی شەمسانی هەڵدەبژێرن، بنەماڵەی (ئادانی) ئەرکیان خوێندنە. خوێندن بۆ گروپەکانی تر قەدەغەیە. پێویستە هەر ئێزدییەک شێخێکی هەبێت، بۆ ئەوەی کاتێک کۆچی دوایی کرد کفن و دفنی بکات و بیشوات و تەسلیم بە گۆڕی بکات. هەر کەسێک شێخەکەی مرد دەبێت بچێتە لای میر بۆ ئەوەی

شێخێکی تری بۆ دیاری بکات.

سێیەم: پیر: ڕیش سپی خەڵکە و بەناوخەڵکدا دەسوڕێتەوە. خێر و سەدەقەی دەدەنێ و نەخۆش دەبەنە لای بۆ ئەوەی دوعایان بۆبکات.

چوارەم: فەقیر: کەسێکە کە خۆی لەژیانی دونیا دادەبڕێت و خۆی بۆ خزمەتی ئایین تەرخان دەکات. هەرکەسێک دەتوانێت ببێتە فەقیر بەمەرجێک خۆی بۆ تەرخان بکات، ئەوکاتە میر بەرگی فەقیری (خەرقە) دەکاتە بەری. خەرقە هەتا بەتەواوی نەدرێت ناگۆڕدرێت. نابێت بیشۆن و ئەگەر ئەسپێشی تێبدا نایکوژن. فەقیر کاتێک مرد بە بەرگەکەیەوە دەیخەنە گۆڕەوە. ئەگەر سەرپێچی لەڕێنمایی و بنەماکانی ئایین بکات، ئەوا بەرگەکەی لەبەر دادەکەنن، سەر و ڕیشی دەتاشن و لەناو خۆیان دەری دەکەن. ئەگەر ئەرکی خۆشی بەباشی جێبەجێ کرد ئەوا هەموو چینەکان ڕێزی لێ دەگرن.

پێنجەم: قەوال: هەڵگری (مەلەک تاوس) ە و بەدێهاتەکاندا دەگەڕێت. سرودی ئایینی دەچڕێ و لەبۆنە ئایینیەکاندا دەف لێ دەدات. پاککردنەوەی جێگە پیرۆزەکان ئەرکی پیرۆزە لەلای قەوال. خێر و سەدەقە کۆدەکاتەوە. لەئێستادا قەوال و مورید دەتوانن ژن و ژنخوازی لەنێوانیان خۆیاندا بکەن. ڕیش و سمێڵ ناتاشن.

شەشەم: کوچەک: مردوو شۆرن و چارەنوس دەدۆزنەوە. خزمەتی مەزارە پیرۆزەکانی شێخان و شەنگال دەکەن. هەر ئێزدییەک لەژێر چاودێری بابا شێخ دا دەتوانێت ببێتە کوچەک و لەژێر سەرپەرشتی (مجێور) دا کاردەکەن. (مجێور) (کوچەک) ێکی ڕەبەن و خۆ تەرخانکەرە و هەتا مردن ئەم کارە دەکات.

حەوتەم: مورید : چینی گشتی ئێزدییە. دەبێت شێخ و پیریان هەبێت. خێر و سەدەقە دەدەنە شێخ و پیرەکەیان و ئامۆژگاریان لێ وەردەگرن. هەر ئێزدیەک دەتوانێت (کریف) ی لەناو ئیسلامدا هەبێت. ئەوانیش دەبنە برای یەک و بەرپرسیار دەبن بەرانبەر بەیەکتر. ئێزدی هاوشێوەی یارسانی (قەول) و پەرستن و پەرتوکەکانیان بەکوردین. بەڵام بە کورمانجی ژووروون. ئێزدی جلی شین لەبەرناکەن و کاهو ناخۆن. ئێزدی لەسەدەی سیازدەیەمەوە هەتا سەدەی شازدەیەم ڕێژەیەکی زۆری خەڵکی کوردستانیان پێکهێناوە، ناوچەکانی موسڵ، جزیرە، مێردین، باتمان، ڕوحا، کۆبانێ، عەفرین بەرەو

سەرحەد و ئەرمەنستان بەشێکی زۆری ئێزدی بوون، بەڵام بەهۆی ئەو فەرمان و کۆکوژیانەی ڕووبەڕووی بوونەتەوە لەئێستادا ئەو ژمارەیە کەمبۆتەوە. پەرستگەی پیرۆزی ئێزدی لە (لالەش) ە و جێگەی بەرخۆدانیشیان شەنگالە.

ئەگەر بەشێوەیەکی باش لەناوەڕۆکی ئەم ئایینانە وردبینەوە، ئەوا دەبینین لەناوەڕۆکدا زۆر نزیکی یەکترن خاڵی هاوبەشیان زۆرە و خاڵە هاوبەشەکانیشیان زۆربەی دەچێتەوە سەر ئایینی ئێزدانی (میترایی و زەردەشتی)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە لەو قۆناخەدا ئیتر کۆمەڵگەی کوردی بەو شێوەیە توانیویەتی ئایین و بیر و باوەڕی خۆی بپارێزێت. هاوکاتیش دەبینین بەهۆی ئەو قۆناخە دژوار و سەختانەی پێیدا تێپەڕبوون بەشێک لەنەریت و تایبەتمەندی عەلەوی (شیعەگەرایی) و ئیسلامیەتیان وەرگرتووە. ئەمەش ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە کە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان دەڵێت: «ئەو کاتەی ئایین دەبێتە ئایینی دەسەڵات، مەزهەب و تەریقەت دەبنە ڕێبازی گوزارە لەخۆکردنی پێکهاتە جیاوازەکان». دیارە گەلی کوردیش لەم پێناوەدا پەنای بۆ ئەم ڕێبازانە بردووە. هاوکاتی ئەم ئایینانە، لە کوردستاندا ئەو سەردەمە ڕێبازەکانی قادری، نوربەخشی و عەلەوی سەفەوی بڵاوبۆتەوە و کاریگەریان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان هەبووە.

٤- ڕێبازی قادری:

شێخ عەبدولقادری گەیلانی[٣٥] کە بە (غەوزی گەیلان) یش دەناسرێت

٣٥- شێخ عەبدولقادری گەیلانی: (٤٧١-٥٦٠ک)(١٠٧٧-١١٦٦ز): کوڕی سەید نورەدین ئەبوساڵح موسا جەنگی دۆستی کوڕی سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید یەحیایە و بە یازدە پشت دەچێتەوە سەر ئیمام حەسەنی کوڕی ئیمام عەلی. بە ناوی باوکیدا دیارە کە کوردە و بۆچوونێک هەیە کە لە کوردە دەیلەمیەکان بێت. دایکیشی ناوی (فاتمە)یە و بە (أم الخیر) ناسراوە و لەتەمەنی شەستساڵیدا شێخ عەبدولقادری هێناوەتە دونیاوە. دایکی کچی ئەبی عەبدوڵڵای سومعییە و دەچێتەوە سەر ئیمامی حسێن. مینۆرسکی پێی وایە شێخ عەبدوالقادر خەڵکی گەیلان غەربی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە و لەدایک و باوکەوە کوردە. بەڵام هەندێک نوسەری تر ئەم بۆچوونە ڕەتدەکەنەوە. شێخ عەبدوالقادر هاوەڵی جاگیری کوردی(کۆچکردوو لە٥٩٠ ک)، شێخ تاج العارفین ئەبو وەفای کورد (کۆچکردوو لە ٥٣٠ ک)، عەممار یاسر بەدلیسی کۆچکردوو لە(٥٨٢ک)، شێخ عودەی کوڕی موسافیری هەکاری (ڕێبەری ئێزدییەکان) و شێخ ئەبو محەمەد عەبدولڕەحمان

کوڕی شوعەیبی کوردی بووە. ٢٧ کوڕو ٢٢ کچی هەبووە. عەبدوڵڵا، محەمەد، ئیبراهیم، ساڵح، موسا، عیسا، عەبدولجەبار، عەبدولعەزیز، یەحیا، عەبدولڕەزاق و عەبدولعەزیز ڕۆڵیان بنیوە لە بڵاوکردنەوەی ڕێبازەکەی باوکیاندا لە کوردستان. شمس الدینی کوڕی عەبدولعەزیز دەچێتە ناوچەی شەمزینان و لەوێ ڕێبازەکە بڵاو دەکاتەوە و ناوچەکەش بەناوی ئەوەوە ناو دەنرێت شەمزینان. تاڵەبانی، کەسنەزانی و سۆڵەیی کە سێ بنەماڵەی شێخی قادرین خۆیان دەبەنەوە سەر عەبدولڕزاق. شێخانی بەرزنجەش دەچنەوە سەر شێخ موسا و شێخ عیسا(ئەم دوو شێخە کوڕەکانی شێخ عەبدولقادر نین، بەڵکو کوڕی سەید بابەعەلی هەمەدانین) کە دەبنە کوڕەزای شەهابەدین یوسف کوڕی سەید مەنسوری کوڕی سەید عەبدولعەزیز کوڕی سەید عەبدوڵڵای کوڕی ئیسماعیلی کوڕی ئیمام موسای کازم و لە بەرزنجە جێگیر دەبن. شێخ موسا و شێخ عیسا بەهۆی ئەو ئاڵۆزییەی لە ڕۆژئاوای ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بەهۆی هاتنی مەغۆل و ڕاپەڕینی عەلەوییەکانەوە دروست دەبێت ڕوو دەکەنە بەرزنجە و لەو ناوچەدا جێگیر دەبن.

شێخ موسا فاتمەی کچی شێخ خالیدی کاژاو دەکاتە هاوسەری خۆی، پاش ماوەیەک شێخ موسا لە ناوچەی ئاغجەلەر دەکوژرێت و شێخ عیسا تەرمی براکەی دەباتەوە بۆ بەرزنجە و فاتمەی براژنیشی مارە دەکات و دوازدە کوڕی لێی دەبێت. عەبدولکەریم، محەمەد، سادق، میرەسور، ویسال الدین، ئیسحاق، کەمالەدین، جەمالەدین، عەباس، بایەزید، حەسەن و حسێن. ئەم بنەماڵەیە هەرچەندە بۆ خۆیان عەلەوین، بەڵام دواتر دەچنە سەر ڕێبازی قادری و ڕۆڵیان زۆرە لەبڵاوکردنەوەیدا. دوای شێخ عیسا، عەبدولکەریمی کوڕە گەورەی دەبێتە جێنشینی باوکی و دواتر بایەزید و حەسەنی کوڕەزای و عیسای ئەحدەبی کوڕی حسێن و عەبدول سەیدی کوڕی عیسای ئەحدەب و سەید قەلەندەری کوڕی سەید عەبدولسەید و سەید عەبدولڕەسولی کوڕی سەید قەلەندەر و سەید عەبدول سەیدی دووەمی کوڕی عەبدولڕەسول و دواجار بابەڕەسولی بەرزنجی(٩٧٠-١٠٥٧ک) کوڕی عەبدولسەیدی دووەم دەبێتە جێنشین. بابەڕەسول (١٩) کوڕی هەبووە. سەید محەمەد نۆدێ کە کوڕەزای بابە ڕەسوڵە و کوڕی (عەلی)یە، ڕۆڵی مەزن دەبینێ لەبڵاوکردنەوەی ڕێبازەکەدا و لەگوندی نۆدێ جێگیر دەبێت. ئەویش (٥) کوڕی دەبێت (شێخ ئیسماعیل ولیانی١٠٨١-١١٥٨ک) یەکێکە لەکوڕەکانی و ناوبانگێکی زۆری پەیداکردووە. لە قازانقایە لەدایکبووە، باپیرەی سەیدەکانی قازانقایە، دێلێژە، کەسنەزان، خاوێ، گۆپتەپە، قەرەچێوار، کانی خاکی، هەشەزێنی و کانی کەوە. دوای کۆچی دوایی باوکی دەبێتە جێنشین و بنکەی خۆی دەگوازێتەوە بۆ (گوندی ولیان)ی ناوچەی قەرەداغ، چوار کوڕەکەی تری شێخ محەمەد {شێخ حەسەن گلەزەردەیی، شێخ عەلی کوسەی دۆڵ پەموو، شێخ ئەحمەد غەزایی و شێخ محەمەدی میری سوور} وابەستەی شێخ ئیسماعیلی برایان بوون، شێخ ئیسماعیل بەنوێکەرەوەی هەزارەی دووەم دادەنرێت لە قادریدا. بەهۆی کاریگەری ئەوەوە زۆر کەس لە کاکەیی و ئەهلی حەق دەبنە موسوڵمان و بە پێشەنگی سۆڵەیی و کەسنەزانی دادەنرێت و دوای ئەو شێخ عەلی کوسەی دۆڵ پەموو دەبێتە جێنشین و سەرەتای شێخانی سۆڵەیی دەست پێ دەکات و شێخ مارفی نۆدێ بەردەوامی بەم ڕێبازەدا. شێخ محی الدین کەرکوکی (١١٣٣-١١٩٤ک) کەسنەزانی دادەهێنێ وەکو لەم هێڵکارییەدا روون کراوەتەوە.

ڕۆژهەڵاتی کوردستانە و لەبەغداد خوێندویەتی. لەنێوان ساڵانی (١٠٧٧-١١٦٦) ز دا ژیاوە. واتە لەو سەردەمەدا ژیاوە کە لەلایەک گەڕان و لێکۆڵینەوە لە زانست، فکر و حەقیقەت زۆربووە و لەلایەکی تریشەوە ڕێگە لەداهێنان گیراوە. دیارە لەو سەردەمەدا چۆن گەلان بەدوای چارەسەری کێشەکانیاندا دەگەڕان. زانایانیش لەچارەسەری دەگەڕان بۆ ئەم بارودۆخە. ئیتر بەشێکی زانایان وازیان لەشرۆڤەی ئایین و کارکردن لەسەر داهێنانی مەزهەبی نوێ هێنا. لەجێگەی ئەوە دوای داهێنانی ڕێبازی پەرستن و سۆفیگەری کەوتن. شێخ عەبدولقادر یەکێک لەو زانایانە بوو کە پێشەنگایەتی کرد لەم بوارەدا. هەرئەمەش وایکرد کە زوو کاریگەری بەوڵاتانی جیهاندا بڵاو ببێتەوە و زووش بگاتە کوردستان. مەزاری شێخ عەبدولقادر لە بەغدادە، ئەم ڕێبازە لەڕێگەی عەبدولعزیزی کوڕی شێخ و ئەبوبەکری کوڕەزایەوە کە چوونەتە ئاکرێ بە کوردستاندا بڵاو بۆتەوە. ڕەنگە بەهۆی دۆستایەتی شێخ عەبدولقادر و شێخ ئادی ئێزدیەوە کوڕ و کورەزاکەی ناوچەی (ئاکرێ) یان هەڵبژاردبێ بۆنیشتەجێبوون. چونکە لەو کاتەدا ئێزدییەکان زۆرینە و باڵادەست بوون لە ئاکرێ و دەوروبەری.

بەپێی ئەم ڕێبازە زیکر و خواپەرستی ئاشکرا و بەکۆمەڵ بێت خێری زیاترە، هەربۆیە بانگەوازی دەکات کە نوێژەکان بە کۆمەڵ و لەمزگەوت بکرێن. هەفتەی دوو ڕۆژیش (ڕۆژانی سێ شەممە و هەینی) زیکری بەکۆمەڵ ئەنجام

شێخ ئیسماعیل ولیانی
١. کەسنەزانی ٢. سوڵەیی
محێ الدین کە رکوکی عەلی کۆسە دۆڵ پەموویی
عەبدالسمد گلەزەردەیی مەعروف نودێ
سەید حسێن قازانقایە کاک ئەحمەدی شێخ
سەید عەبدولقادر قازانقایە حسێن قەرەچێوار
عەبدولکەریم شاە کەسنەزانی حسێن چرچەقەڵا
عەبدولقادری دووەم (مهاجر) محەمەد خانیلە عەبدولقادر قەمچی ڕەش
سەید حسێن کەسنەزانی هادی هاشمی محەمەد تاهیر حسێن
عەبدولکەریم کربچنە کەسنەزانی
محەمەد عەبدولکەریم کەسنەزانی
نەهرو محەمەد

بدرێت. لەم ڕێبازەدا دەروێشی ڕێبازی پاکبونەوەیە. کە پێویستە دەروێش بچێتە لای شێخ و تۆبە بکات و ڕێنماییەکانی شێخ پێکبێنێت. بەپێی ئەم ڕێبازە ژن ناتوانێت ببێتە ڕێبەر و پێشنوێژ. بەپێی ئەم ڕێبازە فەرمانڕەوا دەبێت هەم ڕێبەری دونیا هەم ڕێبەری ئاخیرەت بێت و زانایانی ئایینی دەبێت ڕێگەی ڕاستی نیشان بدەن. سیستمی پەرستن و پەروەردەیان جیایە و لەناویەکدا نیین. مزگەوت جێگەی پەرستنە و تەکیە جێگەی شێخ و پەروەردەیە هەتا سەدەی نۆزدەیەم بەشی زۆری موسوڵمانی سوننەی کوردستان لەسەر ئەم ڕێبازە دەڕۆیشتن. بەڵام دوای بڵاو بوونەوەی نەقشبەندی ئەم ڕێبازە لەکزی دا و لەئێستادا لە ڕۆژهەڵات و بەشێکی باشووری کوردستاندا کاریگەری خۆی پاراستووە و شێخانی بەرزنجە، تاڵەبان و کەسنەزان ڕێبەرایەتی ئەم ڕێبازە دەکەن لە کوردستاندا و پێشتر خانەوادەی سەید تەهای نەهری لەسەر ئەم ڕێبازە بوون، بەڵام دواتر جوونەتە سەر ڕێبازی نەقشبەندی. بنەماڵەی شێخ مەحمودی بەرزنجی قادرین و بنەماڵەی بارزانی لە شێخانی نەقشبەندن. شێخ ئەبو تاهیری کوردی (مورشیدی شێخ ئەحمەدی جام ژەندەبیل)، شێخ عەلی کوردی هاوچەرخ و هاوڕێی عومەر شەهابەدین سوهرەوەردی. کاک ئەحمەدی شێخ (١٢٠٧- ١٣٠٥) و شێخ عەبدولڕەحمان خالیسی تاڵەبانی (١٢١٢- ١٢٧٥) لەشێخ و کەسە ناودارەکانی ئیسلامین کە کوردن. لەئێستادا ئەم بنەماڵانەی شێخانی قادری لە کوردستاندا هەن:

١- بنەماڵەی شەمزینانی، ئەم بنەماڵە لەدوای سەید تەهای نەهری شەمزینانیەوە بەشی زۆریان بوون بە نەقشبەندی.

٢- بنەماڵەی تاڵەبانی کە لە ناوچەی تاڵەبانی نزیک کەرکوکن، بەڵام لەئیستادا لەکۆیە، کفری و بەشێکی زۆری باشوور و هەندێکیش لە ڕۆژهەڵات بڵاوبوونەتەوە.

٣ بنەماڵەی بریفکانی لە بەهدینان.

٤- بنەماڵەی زەنبیل، ناوەندەکەیان لەگوندی زەنبیلی نێوان بۆکان و سەقزە.

٥- بنەماڵەی شێخ بەهادین کەفراوی لەناوچەی وان و بەدلیسی باکووری کوردستان.

٦- بنەماڵەی شێخ فەهیم ئارووسی لەناوچەی هەکاری.

٧- بنەماڵەی سەندۆڵان لەناوچەی پشدەر.

٨- بنەماڵەی شێخ مستەفای کۆکەیی لەگوندی قزقەڵای نێوان مەهاباد و میاندوئاو.

٩- شێخ عەلی دەرگا شێخانی لەگوندی دەرگا شێخانی لە باشووری شاری بانە.

١٠ بنەماڵەی چویسە، گوندێکی ناوچەی شلێرە و سەر بەقەزای پێنجوێنە.

١١ بنەماڵەی شێخ سەلامە سوورە لەشاری سنە.

١٢ بنەماڵەی خالیسی لەپاوەی هەورامانی ڕۆژهەڵات.

١٣- بنەماڵەی شێخ بابەسەعید دانیشتوی گوندی غەوساوای شاری بۆکانن.

١٤- بنەماڵەی شێخ حەسەنی دۆڵاو لەناوچەی ڕەوانسەر لەگوندەکانی (دۆڵاو و خانیلە و تەمتەم) نیشتەجێن.

٥- ڕێبازی سەفەوی:

ئەم ڕێبازە صۆفیگەرییە لەلایەنی شێخ سەفیەدینی ئەردەبیلیەوە داهێنراوە. شێخ سەفیەدین خەڵکی (کۆیە) ی سەر بە هەولێرە و لەنێوان ساڵانی (١٢٧١-١٣٥١) ز دا ژیاوە. هەندێک مێژوونوس ڕەچەڵەکی دەبەنەوە بۆ سەر بابا عەلی هەمەدانی کە دەبێتە باپیرە گەورەی شێخ عیسای باوکی سوڵتان ئیسحاقی یارسانی. بەپێی بەڵگە مێژووییەکان بنەماڵەی شێخ سەفیەدین لەسەر مەزهەبی سوونني بوون، بەڵام بەهۆی تێکەڵاوییان لەگەڵ یارسانیەکان و چوونی بۆ پەردیوەر کە ناوەندی یارسانیەکان بووە، ڕێبازێکی تایبەتی بۆخۆی داهێناوە. هەندێک لەنوسەران وای بۆدەچن کەئەویش بوویێتە یەکێک لە (یار) ەکانی یارسانی و لەسەر ڕێنمایی یارسانەکان چووەتە ئەردەبیل و ئیتر بەئەردەبیلی ناسراوە. بێگومان لەو سەردەمەدا بەشێکی زۆری ئەردەبیل کورد بوون و ناوچەکەش بەشی زۆری یارسانی بوون. دوای خۆی کوڕ و نەوەکانی پەرەیان بەرێبازەکە داوە و گۆڕانکاریشیان تێداکردووە، زنجیرەی ڕێبازەکەی لەدوای خۆی بەمشێوەیە ڕۆیشتووە {بەدرەدین، سەدرەدین، عەلی (خواجە عەلی سیاپۆش)، ئیبراهیم (شێخ شا)، جونەید (سوڵتانی ئەردەبیل)، حەیدەر، شا ئیسماعیل}. تەیمورلەنگ بووەتە موریدی (خواجەعەلی سیاپۆش) و ناوچەی ئەردەبیل دەکاتە وەقفی شێخ

سەفیەدین و دیلە ڕۆمەکانیش ئازاد دەکات و ڕادەستی (خواجە عەلی) یان دەکات و ئەمەش زەمینەی کاری سەفەوییەکان زیاتر دەکات و بەشی زۆری دیلەکانیش دەچنە ڕیزی موریدەکانەوە. لەسەردەمی (جیهان شای) قەرەقۆینلەردا فشار دەخرێتە سەر شێخ جونەید و ئەویش ئەردەبیل بەجێ دێڵێ و دەچێتە ئامەد و لەگەڵ خوشکی (حەسەن ئوزون) ی سەرۆکی ئاق قۆینلەر زەماوەند دەکات. دواتر لەگەڵ قەرەقۆینلەردا ڕێکدەکەوێت و دەگەڕێتەوە بۆ ئەردەبیل و دەبێتە هێزێکی کاریگەر. دوای شێخ جونەید حەیدەری کوڕی موریدەکانی وەکو سوپایەکی باش پەروەردە دەکات و کڵاوی سوور دەکەنە سەریان، بەکڵاوی حەیدەریش دەناسرێت و پێیان دەڵێن (قزڵ باش) و عەلەوی بوونیان لێرەوە یەکلایی دەبێتەوە و ڕێبازەکانی حەیدەرییە دادەنێ. لەم کاتەدا قەرەقۆینلەر لاواز دەبن و ئاق قۆینلەر وەکو هێزێکی سوونی بەهێزدەبن. حەیدەر لەساڵی (١٤٧١ ز) دا هێرش دەکاتە سەر ناوچەکانی ئاق قۆینلەر، تێکدەشکێت و ناوچەکەیان هەمووی کەوتە دەستی ئاق قۆینلەر و خۆی و سوڵتان عەلی کوڕەگەورەکەی دەکوژرێت و خێزانەکەشی دەکەوێتە دەست و شوو دەکات بەفەرماندەیەکی ئاق قۆینلەر. بەڵام موریدەکانی (ئیبراهیم و ئیسماعیل) ی کوڕی دەشارنەوە و دەیانبەن بۆ ناوچەکانی گیلان و مازندەران و هەتا ساڵانی (١٤٩١-١٤٩٢) ز لەو ناوە دەبن و باش خۆیان ئامادە دەکەن و دواتر لەساڵی ١٤٩٩ز شا ئیسماعیل خۆی وەکو شا ڕادەگەیەنێت و لەساڵی (١٥٠١) ز تەوریز دەگرێت و دەوڵەتی سەفەوی ڕادەگەیەنێت. هەتا (١٥٢٤) حوکم دەکات. لەم ماوەیەدا سەفەوێتی لەسەر بنەمای شیعەی دوازدە ئیمامی ڕێکدەخاتەوە و دەیکاتە ئایینی دەوڵەت و دەسەڵات. واتە دەکرێت بڵێین ڕێبازی سەفەوی لەسەرەتاوە هەتا سەردەمی شا ئیسماعیل گەلێک گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. لەسەرەتاوە ڕێبازێکی تەسەوفی عیرفانی کۆمەڵایەتی سوونی نزیک لە یارسانی بوو، دواتر لەسەردەمی شێخ حەیدەردا دەبێتە ڕێبازێکی عەلەوی (قزڵ باشی حەیدەری)، لەسەردەمی شا ئیسماعیل و دەوڵەتی سەفەویشدا دەکرێتە ڕێبازی شیعەی دوازدە ئیمام و دەبێتە ئایینی دەسەڵات. بەمەش بەتەواوی لە ناوەڕۆکە تەسەوف و کۆمەڵایەتیەکەی دوور دەکەوێتەوە. ئەمەش پارچەبوونێکی لە نێوان شیعەکان یاخود عەلەوییەکاندا دروستکرد. کوردی

عەلەوی جارێکی تر هەوڵیاندا ئایینەکەی خۆیان بپارێزن، واتە هەوڵیاندا عەلەویگەریی وەکو خۆی بهێڵنەوە و بیپارێزن لەو ڕەوتە سەفەویە نوێیە. بەم هۆیەوە بەشی زۆری کۆمەڵگەی عەلەوی ناوەڕۆکی باوەڕیەکەی خۆیان پاراست، بەشێکی کەمیش لەگەڵ سەفەویدا مانەوە. بەشی زۆری تورکمان و ئازەرەکان بوونە پەیڕەوکاری سەفەوی. ئەمەش کاریگەرییەکی لەسەر گۆڕینی ئایین و باوەڕی ناوچەکە و کوردیش کرد.

٦- نور بەخشی:

بناخەی ئەم ڕێبازە لە لایەن (محەمەد کوڕی عەبدوڵڵا) ی موسەوی خوراسانی کە لەنێوان سالآنی (٧٩٥-٨٦٩) کۆچی بەرانبەر (١٣٩٣-١٤٦٥) ز دا ژیاوە، دامەزراوە. سەید محەمەد دەچێتە سەردانی شاری هەرات و لای خواجە ئیسحاقی فەتلانی دەخوێنێ و خواجە لەسەر ڕێبازی (کوبرەویە) بووە، بەهۆی خەون بینینەوە نازناوی (نوربەخش) دەداتە سەید محەمەد و خەرقەی (سەید باباعەلی هەمەدانی) دەخاتە سەرشانی و لەناو موریدەکانیدا شاهیدی بۆ دەدات کە سەید محەمەد مەهدی زەمانە. سەید محەمەد لای خواجە دەمێنێتەوە هەتا سالی (١٤٢٤ز) کە شارۆخ میرزا هێرش دەکاتە سەر نوربەخشیەکان و خواجە ئیسحاق و دوو کوڕەکەی دەکوژن، ئیتر سەید محەمەد دێتە کوردستان و خەڵکی زۆر باوەڕی پێدەکەن و لێی کۆدەبنەوە. شێخ حوسامەدینی بەدلیسی باوکی شێخ ئیدریسی بەدلیسی یەکێک بووە لە خەلیفەکانی تەریقەتی نوربەخشی. هۆکاری سەرەکی بۆ ئەوەی کە بەخێرایی کاریگەریی لە کوردستاندا بلاو دەبێتەوە، دەگەڕێتەوە بۆ دوو بابەت؛ یەکەم: سەید محەمەد لەگەڵ یارسانیەکاندا پەیوەندی باش بوو. دووەم: باوەڕی بە پیرۆزی ڕووناکی هەبوو. کە ئەمە بنەمایەکی ئایینی کۆنی کوردان بوو. (شارۆخ میرزا) لەڕێگەی بەرپرسانی کوردستانەوە دەستگیری دەکات و دەینێرێتە سولغان لەنزیک تەورێز و بەدەستبەسەری دەژی هەتا دەمرێت. ئەم ڕێبازە هەتا ماوەیەک دواتریش کاریگەری لەسەر بەشێکی کۆمەڵگەی کوردستان هەر بەردەوام دەبێت. بەلآم هێدی هێدی کاریگەری لە کوردستاندا کەم دەبێتەوە.

لەئەنجامدا دەبینین ماوەی نێوان سالآنی (١١٠٠-١٥٠٠) لەڕووی ئایین،

مەزهەب، تەریقەت و بیر و باوەڕەوە سەردەمێکی نوێیە بۆ کۆمەڵگەی کوردستان و گۆڕانکاری ڕیشەیی دروست دەبێت. لەلایەک خۆری زەردەشتی بەرەو ئاوابوون دەچێت. لەلایەکی ترەوە ئیسلامیەت بەهەردوو ئایینزاکەی شیعە و سوونەوە گەشە دەکات، لەولا ترەوە ئایین و ئایینزای نوێ بەناوەڕۆکی فەرهەنگی کۆنی کورد و ڕوخساری جیاوازەوە دەردەکەون و گەشە دەکەن. ئەم قۆناخە قۆناخێکە کە تێیدا لەڕووی باوەڕییەوە ئیدی هێدی هێدی خودای کورد دەگۆڕدرێت، لەئێزدان و ئەهورامەزداوە بەرەو (ئەڵڵا) یان بەرەو مەولاعەلی و تاوسی مەلەک هەنگاو دەنێت. چەمکی دووئالیزمی خوداوەندی باشە و خراپە (هاوتایی خودای باشە و خراپە)، دەگۆڕێت بۆچەمکی یەکتاپەرستی (ئەڵڵا). پەیامبەر لە زەردەشتەوە دەگۆڕێت بۆ محەمەد، سان سەهاک، شێخ ئادی و عەلی. پەرتوکی پیرۆزی کوردان لە زەندئاڤێستاوە بەرەو قورئان، سەرئەنجام، جیلوە، مەسحەفی ڕەش گۆڕا. چەمکی ئامۆژگاری ئایینی گۆڕا بۆ چەمکی فەرمان و پاداشت لەبەرانبەر باشە و سزا لەبەرانبەر خراپەدا. پەیوەندی مرۆڤ و خوداوەندەکەی لە هاوڕێیەتیەوە بەرەو سەردار و بەندە هەنگاوی نا. لەڕووی کۆمەڵایەتیشەوە هاوسەنگی نێوان ژن و پیاو گۆڕا بەرەو لاسەنگی و تاڕادەیەک ڕۆڵی ژن بەرەو دواوە چوو. لەجێگەی پیر، سان، موغ و بابا (باوە)، پێشەنگانی ئایینی گۆڕان بەرەو سان، پیر، دەلیل، شێخ، میر، سەید و مەلا. چەمکی حەرام و حەڵاڵ، فەرز و سوونەت، جێگەی باشە و خراپە، پەسند و ناپەسندی دەگرتەوە و ئەمەش گۆڕانکاری ڕیشەیی لەزهنیەتی تاک و کۆمەڵگەدا دروست دەکرد. لەڕووی زمان و فەرهەنگی جلو بەرگ و ژیانەوە، کاریگەری زمانی عەرەبی و فەرهەنگی ژیان و جل و بەرگیان بەرەو پێش دەچوو، پۆشاکی عەرەبی و پێوانەکانی ژیانیان لە کوردستاندا پەرەی دەسەند. سەرەڕای هەوڵدانی یارسان و ئێزدی بۆ پاراستن و گەشەپێدانی زمانی کوردی و ئایین و فەرهەنگی کوردی، بەڵام باڵادەستی زمان و فەرهەنگی عەرەبی بەبۆنەی قورئانەوە وایدەکرد کە بەشێکی کۆمەڵگە و ڕۆشنبیری کورد پەنا بۆ زمانی عەرەبی ببەن لەنوسینەکانیاندا و لەم بوارەدا نمونەمان زۆرن، وەکو؛ مێژوونووسان ئەبوفیدا، ئیبنو ئەسیر، ئیبن شەرداد، ئیبن خەلەکان، ئەبوحەنیفەی دینەوەری و ئیبنی قوتەیبەی دینەوەری، بیرمەند و عاریفی وەکو سوهرەوەردی و

بەدیعوزەمانی هەمەدانی، توێژەر ئیبنو فەزلان و موسیقاناس سەفیولدینی ئورمێی و محەمەد خەتیبی ئەربیلی و مۆسیقا ژەنان ئیبراهیم و ئیسحاقی موسڵی و زەریاب. ئەندازیار و بیناساز مونیس، ماتماتیکزان و ئەستێرەناس محێدین ئەخلاتی. ئینسکلۆپیدیازان ئیبنی نەدیم و چەند کەسی تر کە ئێرە جێگەی نابێتەوە بۆ ناو هێنانیان و ئەمانەش بەشی زۆریان وەکو عەرەب یان ئێرانی ناسێندراون.

د-بارودۆخی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردستان:

لەسەرەتای ئاشنابوونی کوردستان بەئیسلام هەتا سەدەی شازدەیەم، بۆ کۆمەڵگە ماوەیەکی زۆر ئاڵۆز و هەڵگری ئاڵوگۆڕ بوو. لەڕووی ئاینییەوە باسمان کرد کەچۆن گۆڕانکاریەکان ڕوویاندا. لەڕووی دەسەڵات و فۆرمی کۆمەڵگەوە گۆڕانکارییەکان لەوانەی بواری ئایینی و باوەڕی دابڕاو نەبوون و کەمتر نەبوون و تاڕادەیەکیش ئاماژەمان بۆکردن. بابەتێکی تر کە کاریگەریی لەسەر کومەڵگەی کوردستان و ژیانی کۆمەڵایەتی هەبوو، جگە لەئایینی و دەسەڵات و فاکتەرە ناوخۆییەکان، ئەو ئاڵوگۆڕە دیموگرافیانە بوون لەم قۆناخەدا ڕوویاندا. لەلایەکەوە لەسەدەی حەوتەم بەدواوە عەرەب لەڕێگەی ئیسلامەوە بەرەو کوردستان هەڵکشان و ڕۆژبەرۆژ دەسەڵات و ژمارەیان زیادی کرد و لەزۆر جێگەی کوردستاندا بوونە پێکهاتەیەکی بەرچاو لەڕووی ژمارەوە. لەسەدەی نۆیەم بەدواوەش واتە لەسالانی (٨٠٠ز) بەدواوە ئیتر کۆچە بێ ژمارەکانی خێڵە تورکەکان بۆ ئێران و کوردستان کاریگەری زۆری لەسەر کوردستان و کۆمەڵگەکەی هەبوو.

لەڕووی جوگرافیا و دیمۆگرافیاوە هاتنی عەرەب وایکرد لەناوچەکانی خوارووی کوردستان، لە باشوور و ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و باکووردا کورد کەم ببێتەوە و بکشێنەوە بەرەو چیاکان یان بتوێنەوە لەناو عەرەبدا. بۆ نمونە هەتا سەردەمی ساسانیەکان بەشی زۆری دانیشتوانی بابل و شوێنی بەغدادی پایتەختی عێراق و میسان و عەبادان لەسنوری ئێران و عێراق، هەروەها تکریت، موسڵ بەرەو حەلەب، لازقیە و هاتای و دیلوک زۆربەی کوردبوون و بەرێژەیەکی کەم گەلانی تری لەوێنەی فارس، کلدانی، ئاشوری، سریانی و ئەرمەنی تێدا ژیاون. بەڵام لەدوای هاتنی ئیسلامەوە دەبینین

ڕێژەی کورد کەم دەبێتەوە و عەرەب لەزۆربەی ئەو ناوچانەدا دەبێتە زۆرینە. هاوکاتی ئەمە کۆچ و ڕەوی خێڵە تورکەکان و قەڵەمڕەوی ئەوان وایکرد ناوچەکانی ئازەربایجان (بەڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و ئازەربایجانی سۆڤێتیشەوە) مۆرکی کوردی کەم ببێتەوە و ئیتر گەلێکی تر لەم ناوچانە لەدایک ببێت یان بخولقێندرێن کە ئەویش ئازەرییە، کە بەنەژاد کوردن و ئارییین و بەزمان و فەرهەنگ بوونەتە تورک. ناوچەکانی میزۆپۆتامیای ژووررووش لە باکووری کوردستان تورک ببنە هاوبەش و باڵادەست بەسەرخاکی کوردستانەوە. هاوکاتی ئەمانە کاریگەری و ڕێژەی فارس، ئەرمەن و گەلە کریستیانەکان و جولەکەکان بەرەو کەمی چوو لە کوردبستاندا، واتە ئەم قۆناخە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر جوگرافیای کوردستان کرد، جوگرافیای ژیان و گوزەرانی گەلی کوردی بچوک کردەوە، لەسەر خاکی کوردستانیش هاوبەشی تری بۆزیاد بوو. بێگومان ئەم بارودۆخە پێویستە لەڕوانگەیەکی نەژادی و دەوڵەت نەتەوەوە سەیری نەکەین، بەڵام دەبێت وەکو بابەتێکی ئاسایی سەیری نەکەین. هاتنی هەردوو گەلی عەرەب و تورک بۆ کوردستان وەکو دوو گەلی کۆچەر و شەڕکەر، کاریگەریی لەسەر ژیانی خێڵ و تیرە کوردەکان کرد. بەو ئاڕاستەیەی کە زیاتر بەشەڕ و خۆپاراستن و شوانکارەییەوە خەریک بن و تاڕادەیەک لەم سەردەمانەدا لایەنی سوارچاکی و شوانکارەیی لە کوردستاندا گەشە دەکات، لەبەرامبەردا چاندنی و کشتوکاڵ و ژیانی نیشتەجێبوون توشی هەژاندن دەبێت. لەو قۆناخەدا شارە دێرینەکانیش ڕۆڵیان کەمتر دەبێتەوە و گوند و قەڵا بچوکەکان ڕۆڵیان دەردەکەوێتە پێش.

بەپێی هەندێک سەرچاوەی وەکو (ئیبن موتەیب) ی دینەوەری لەهەندێک جێگەی کوردستان پیشەکاری وەکو ئاسنگەری و مسگەری لە کوردستان و لەناو کورددا پەرە دەسەنێت، ئەم پیشەیە پێشتر وەکو پیشەی ئەرمەن، ئاشوور، سریان و جولەکەکان بوو. ئەمەش ڕەنگە بەهۆی پێویستی ئەو قۆناخەوە بێت کە ڕۆڵی ئاسن و مس زیاتر بوو، دیارە ئەرمەن و پێکهاتەکانی تر کە وەستای ئەم جۆرە کارانەبوون فریای ئەوەندە کار نەدەکەوتن یان ڕەنگە بۆ هەموو کارێک ئەوانیان بەجێی باوەڕی نەزانیبێت. ئەم گۆڕانکارییانە لەژیانی خێزانی و پەیوەندی ژن و پیاویشدا گۆڕانکاری دروستکرد. ئیتر ڕۆڵی

پیاو زیاتر دەردەکەوتە پێش. هەرچەندە کۆمەڵگەی کوردی و ژنی کورد لە ڕێگەی باوەڕی یارسانی عەلەوی و ئێزدییەوە هەوڵیاندەدا ئەم هاوسەنگیەی ناو کۆمەڵگە بپارێزن و کاریگەریشی هەبوو، ژنی بەتواناش لەو قۆناخانەدا دەرکەوتن لەناو یارسانەکاندا، بەڵام ئەو ژنانەش و باوەڕییەکەشیان لەژێر هەڕەشەدا بوون و ڕێگەیان پێ نەدەدرا کە بەئاشکرا گوزارە لەو بیر و باوەڕەی خۆیان بکەن. لەلایەکی تریشەوە هەموو سەکۆ و مینبەرەکان لەخزمەتی ئەو لاسەنگیەدا بوون، کە باوەڕی نوێ دروستی دەکرد و وردە وردە کاریگەری زیادی دەکرد.

لەڕووی ئابوورییەوە کۆمەڵگەی کوردستان گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی بەخۆیەوە نەبینی، کۆمەڵگە بەشی زۆری گوندنشین یان کۆچەر بوون، بەژیانی کشتوکاڵ و شوانکارەییەوە خەریک دەبوون. ئەمەش هۆکارێک بووە بۆ بەهێزکردنی توانای خۆڕاگری لەبەرانبەر ئەو شاڵاوە فەرهەنگی و سیاسیەی کە ڕووبەڕووی دەبویەوە. لەگەڵ ئەمەدا کۆمەڵگەی کوردی و کوردستان هەتا ڕادەیەک کاریگەریی فەرهەنگ و زمانی عەرەبی، فارسی و تورکی لەسەر دروست ببوو. هەر بۆیە بەشێکی زۆری نوسەر و زانایانی کورد بەزمانی عەرەبی یان فارسی شتیان دەنوسی. ئەمەش کاریگەری نەرێنی لەسەر گەشەی زمانی کوردی هەبوو. هاوکات لەڕووی فۆرمی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگەوە ئەم کاریگەرییانە بەڕوونی دەبینین. بۆنمونە؛ پێشتر لەناو کورددا وشەی پیر، سان، بابا، کەی، کەیبانۆ بۆ پێشەنگ و ڕێبەرانی کۆمەڵگە بەکار هاتووە، وشەکانی ماگ و مۆبەد بۆپێشەوا ئایینیەکان بەکارهاتووە. بەڵام لەگەڵ باڵادەستبوونی ئیسلام بەسەر کوردستاندا جێگەیان بۆ میر، شێخ سەید، مەلا، خان، حاجی، سوڵتان و پاشا چۆڵکرد.

خاڵێکی تر کە گرنگە لێرەدا باسی بکەین ئەوەیە کە لەم قۆناخەدا و بەتایبەتی لەسەدەکەنی (١١و١٢) زایینیدا نوسین و ئەدەبیاتی کوردی گۆرانی بەپیتی ئارامی سەرهەڵدەدات و بابا و دایە پێشەنگەکانی یارسانەکان ڕۆڵی سەرەکیان لەم بوارەدا بینیوە، چونکە سروتە ئایینیەکانی خۆیان بە زاراوەی گۆرانی نوسیوە و بابا تاهیری هەمەدانی و دایە خەزانی سەرگەتی لە پێشەنگەکانی ئەم ڕەوتەن. لەسەدەی (١٣و١٤) بەدواوەش نوسینی کوردی بەزاراوەی کورمانجی سەروو سەریهەڵداوە و گەشەی کردووە. لەم بوارەشدا

ڕێبەرانی ئێزدی لەوێنەی شێخ ئادی و شێخ حەسەن ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە. دواتر ئەم ڕەوتە لەلایەنی مەلا ئەحمەدی جزیری، مەلا ئەحمەدی باتێ و فەقێی تەیرانەوە زیاتر گەشەی پێدرا.

بەشی حەوتەم

کوردستان لەیەکەم دابەشبوونەوە هەتا سەدەی نۆزدەیەم

أ-بارودۆخی جیهان، ناوچەکە و کوردستان پێش پارچەکردنی کوردستان:

دوای ڕووخانی دەوڵەتی عەباسی لەلایەنی مەغۆلەکانەوە لەساڵی ١٢٥٨ز هەتا سەرەتای سەدەی شازدەیەم، واتە هەتا (١٥٠٠ز) کوردستان و ناوچەکە ڕووبەڕووی بارودۆخێکی نوێ بوونەوە. مەغۆلەکان (١٢٥٠-١٣٥٥) ز بەسەرۆکایەتی هۆلاکۆ، تەتارەکان بەسەرۆکایەتی تەیمورلەنگ (١٣٥٥-١٤٥٠) ز، قەرەقۆینلەر (١٤٠٤-١٤٦٠) ز و ئاق قۆینلەر (١٤٦٠-١٥٠٨) ز هێرشیان کردە سەر ناوچەکە و داگیریان کرد و هەر یەکە و بۆ ماوەیەک حوکمی ناوچەکەیان کرد، ئەو هێرشانە چەندە سەربازی و سیاسی بوون لەوە زیاتر هێرش بوون بۆسەر بەرهەمە زانستی و ڕۆشنبیریەکانی ناوچەکە. مێژوونوسان باس لەوە دەکەن کە بە هەزاران پەرتوک لە بەغداد و ناوەندەکانی تری ناوچەکەدا لەناوبراون. ئەمەش کاریگەریی نەرێنی کردە سەر ژێرخانی زانستی و ڕۆشنبیری ناوچەکە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هێزانە خۆیان زۆر گرنگیان بەزانست و ڕۆشنبیری نەدا. دیارە ئەو ڕەوشە بووە تەواوکەری ئەو هەوڵانەی کە ئیمام محەمەد غەزالی دابووی کە لە بن ناوی پاراستنی ئیسلام دای و داخرانێکی لەزهن و بیرکردنەوەی کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتدا دروستکرد.

ئەوەی تێبینی دەکرێت لەسەدەکانی «١٣،١٤،١٥» تەنیا کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوین و جیهانی ئیسلام نا، بەڵکو سەرجەم کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بەقۆناخێکی تاریکدا تێپەڕ دەبن، هەربۆیە ئەو سەردەمانە بەسەردەمی تاریک ناوزەد دەکرێن. سەرەڕای ئەم ناولێنانە بەڵام مرۆڤایەتی و ژیان ڕانەوەستا و لەهەوڵی داهێنان و نوێگەریدا بوو. لەبەرئەوەی ئایین و باوەڕمەندی ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لەرێکخستن و شێوەپێدانی ژیانی کومەڵگە و شێوازی بەڕێوەبردنی دەوڵەتدا، دەبینین لەو سەردەمەدا هەم لە ڕۆژهەڵات و دونیای ئیسلامدا، هەم لە ڕۆژئاوا و دونیای کریستیانیدا هەوڵی جیاجیا هەیە بۆ

ئەنجامدانی ڕیفۆرم و نوێگەری لەحوکمەکانی ئاییندا. لەدونیای ئیسلامدا قوڵبونەوەی جیاوازیەکانی نێوان سوونیگەرایی و شیعەگەرایی لەلایەک و دروستبوونی تەریقەتەکان لەلایەکی ترەوە مۆرکی خۆیان لەو قۆناخە دەدەن و هەوڵدەدەن ئەو بۆشاییەی کە بوونی هەیە لەڕووی باوەڕی، زانستی، سیاسی ئابووری و کۆمەڵایەتیەوە پڕی بکەنەوە. لەدونیای کریستیانیشدا لەلایەک ناکۆکی نێوان ئارسۆدۆکسەکان و کاسۆلیکەکان قوڵ دەبووەوە، لەلایەکی ترەوە لە سەدەی پازدەیەم و شازەیەمدا پرۆتستانتی وەکو ئایینیزایەکی نوێ و خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ کریستیانی سەریهەڵدا. ئەم بارودۆخەی باسمان کرد لەناو هاوسەنگیەکدا لەنێوان ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتدا بەڕێوەدەچوو. واتە نە ڕۆژهەڵات و نە ڕۆژئاوا نەیاندەتوانی جڵەوی پێشەنگایەتی بگرنە دەست.

وەکو پێشتر باسمان کرد لەو قۆناخەدا زۆر گروپ و دەوڵەت دروستبوون و خواستیان جڵەوی بارودۆخەکە بگرنە دەست. لەوێنەی مەغۆل، تەتار، قەرەقۆینلەر و ئاق قۆینلەر، بەڵام لەو هەوڵانەدا سەرکەوتوو نەبوون. هەر لەو قۆناخەدا چەندین دەوڵەتی کوردی (یان بەڕێوەبەری هەرێمی لە کوردستان) هەن لەوێنەی هەکاری، بەدلیس، لوڕستانی گەورە و لوڕستانی بچوک، ئەردەڵان، حەسەنکێف، چەمشگەزەک و داسنی، بەڵام ئەوانیش نە لەڕووی فکری و باوەڕییەوە نە لەڕووی مۆدێلی ئیداریەوە شتێکی نوێیان نەئافراند و لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا خۆیان دەگونجاند. هەر لەم زەمینەیەدا دوو گروپ یاخود دوو کۆمەڵەی تر هەبوون کە بارودۆخەکەیان هەڵسەنگاند و بەسوود وەرگرتن لەو ململانێ و کێبەرکێی ئایینزا و تەریقەتەی هەبوو، بەهێواشی ڕەگی خۆیان داکوتا و توانیان بۆ ماوەیەکی درێژ، کە هەتا ئێستاش کاریگەری هەیە، مۆرکی خۆیان لەشێوەگرتنی باوەڕی و ژیانی کۆمەڵگەی ناوچەکە و کوردستان بدەن. ئەوانیش سەفەوی و عوسمانیەکان بوون. کە پێویستە بە کورتی قسەیان لەبارەوە بکەین.

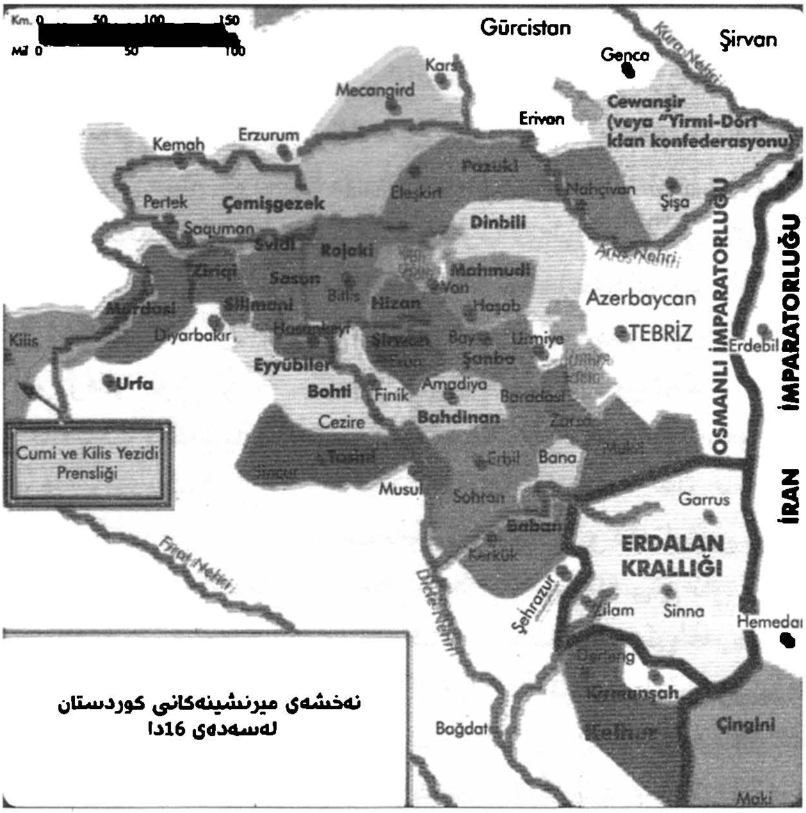

نەخشەی ژمارە (١٥) : نەخشەی میرنشینەکانی کوردستان لە سەدەی ١٦ ز دا

سەفەوییەکان، وەکو پێشتر لەبواری تەریقەت و مەزهەبی نوێدا باسمان کردن، ناوەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ شێخ سەفیەدینی ئەردەبیلی کە لە (١٢٧١-١٣٥١ز) ژیاوە. شا ئیسماعیلی (١٤٨٧- ١٥٢٤) ز کوڕی شێخ حەیدەر لەساڵی (١٥٠١ز) دا بەپشت بەستن بەباوەڕی و موریدەکانی سەفەوی دەوڵەتی سەفەوی ڕادەگەیەنێت. ئەوەی لێرەدا کرنگە ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کە دەوڵەتی سەفەوی هاوشێوەی سەلجوقی، قەرەقۆینلەر، ئاق قۆینلەر یان عوسمانلی نیە کە لەسەر بنەمای خانەدانێک و پشت بەستن بەعەشیرەتێک یان چەند عەشیرەتێک دروست بووبێت. بەڵکو پشتی بە پەیوەندی ئایینی و مەزهەبی بەستووره، واتە ئایدیۆلۆژی و لایەنە ڕوحیەکەی ئایینزایە و ئەویش ئایینزای شیعەیە، هێزی ماددیشی شوێنکەوتوان و موریدانی ئەم ئاییزایەن. خاڵێکی تر کە گرنگە لێرەدا باسی بکەین ئەوەیە کە شێخ سەفیەدین

و ڕێبازەکەی شیعەی دوازدە ئیمامی نەبووە. بەڵکو ڕێبازێکی سوونی تایبەت بەخۆی بووە و پەیوەندییەکی توندوتۆڵی هەبووە لەگەڵ یارسانەکانیشدا، دوای سەدساڵ لەکۆچی دوایی شێخ سەفیەدین و لەسەردەمی شێخ جونەید و شێخ حەیدەری کوڕی شێخ جونەیدا مۆرکی عەلەوی دەکەوێتە سەر ڕێبازەکەیان و هەتا ئەو کاتە وەکو دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی و ئاینی کار دەکەن و خۆیان ڕێکدەخەن. بەڵام لەسەردەمی (شا ئیسماعیل) دا وەرچەرخانێکی ڕیشەیی ئەنجام دەدەن. ئەویش ئەوەیە کە ئیتر وەکو فۆرمێکی ئاینی نا، بەڵکو وەکو فۆرم و دامەزراوەی دەوڵەت خۆیان ڕێکدەخەن. هاوکات لایەنی ئایدیۆلۆژیەکەشیان لە عەلەوی قزڵ باشیەوە هەنگاو بەرەو شیعەی جەعفەری دوازدە ئیمامی دەنێ.

.ئەم کارەکتەرەی دەوڵەتی سەفەوی لەلایەک و لەناوچوونی شێخ حەیدەری باوکی شا ئیسماعیل و عەلی براگەورەی بەدەستی ئاق قۆینلەری سوونی مەزهەب و هەڵگرتنی دایکی شا ئیسماعیل لەلایەنی فەرماندەیەکی ئاق قۆینلەرەوە ڕق و کینێکی زۆری لەلای شا ئیسماعیل و موریدەکانی دروستکردبوو، ڕەنگدانەوەی لەسەر سیاسەت و مامەڵەیان هەبوو لەگەڵ خەڵکی سوونی مەزهەبدا. بەڵام وەکو پێشتر باسمانکرد هەتا ئەو سەردەمە بەشی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان نەببوونە موسوڵمانی سوونی، بەشێکی زۆری یارسانی (عەلەوی – عەلی ئیلاهی – کاکەیی –ئەهلی حەق) بوون بەشێکی بەرچاویش ئێزدی بوون بەشە کەمەکەی سوونی بوون. ئەوانەشی ببوونە موسڵمانی سوونە، زۆربەیان لەچینی سەردەست و پێدەشتەکاندا بوون. هاوکاتی ئەمانە، هەتا ئەو کاتە دابڕانێکی زۆر لەنێوان کوردی یارسان، ئێزدی و موسوڵماندا نەبوو، هەرچەندە لەڕووی ئاینەوە گۆڕانکاری ڕویدا بوو، بەڵام لەڕووی فەرهەنگ و دابونەریت و زمانەوە هاوبەش بوون و ئەمەش دەرفەتی گونجان و سازانی دروستدەکرد. ئەم هۆکارانە بوونە یارمەتیدەر بۆ ئەوەی دەوڵەتی سەفەوی و شا ئیسماعیل لە ماوەیەکی کورتدا هەموو کوردستان بخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. ئەوەبوو ساڵی (١٥٠٨) ز کۆتایی بە دەسەڵاتی ئاق قۆینلەر لە (ئامەد) هێنا و هەتا ساڵی (١٥١٠ز) سنوری دەوڵەتی سەفەوی گەیشتە سەر کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. دەسەڵاتی سەفەوی هەتا ساڵی (١٧٢٢ز) بەردەوام بوو، دوا شای

سەفەوی شا حسێن بوو کە لە نێوان (١٦٩٤-١٧٢٢) ز حوکمی کرد و ئیتر دەسەڵاتی ئێران هەتا ساڵی (١٧٣٠) ز کەوتە دەستی ئەفغانەکان و محەمەد شا (١٧٢٢-١٧٢٥) ز و ئەشرەف شای ئەفغانی (١٧٢٥-١٧٣٠) ز حوکمیان کرد. دواتر ئەفشاریەکان حوکمی ئێرانیان کرد، نادر شا (١٧٣٠-١٧٤٧) ز، عەلی قولی میرزا ئەفشاری (١٧٤٧-١٧٤٨) ز و شارۆخی ئەفشاری نەوەی نادرشا کە تەنیا خۆراسانی بە دەستەوە بوو لە ساڵی (١٧٤٨-١٧٦٠) ز و دوای ئەوان کەریم خانی زەند (١٧٥٢-١٧٧٩) ز حوکمی کرد و دوای ئەویش ململانێ لە نێوان زەندیەکان و قاجاریەکاندا بۆ ماوەیەک بەردەوام بوو، هەتا لەساڵی ١٧٩٦ز دا بە سوودی قاجاری شکایەوە. سەردەمی قاجاری لە ئاغا محەمەدخانەوە دەستی پێکرد کە لە ساڵی (١٧٨١-١٧٩٨) ز حوکمی کردووە و بە ئەحمەد شای قاجاری لە ١٩٢٥/١٠/٣١ دا کۆتایی پێهات. دەسەڵاتی قاجاریەکان هەرچەندە لەناوەڕۆکدا لەڕووی کاراکتەرەوە بەتەواوی هاوشێوەی سەفەوی نەبوو، بەڵام لەسیاسەت و مامەڵەکردنی لەگەڵ کۆمەڵگە و پێکهاتەکانیدا سیاسەتێکی هاوشێوەی پەیڕەو کرد.

دەوڵەتی عوسمانی جیاواز لە دەوڵەتی سەفەوی، لەسەر نەریتی خانەدانی دروستبوو. ڕەگ و ڕیشەی ئەم خانەدانە دەگەڕێتەوە بۆ خێڵێکی تورک بە ناوی (کندوز ئەلب) و سەرۆکەکەیان ناوی (سلێمان شاە) بووە. لە کۆتایی سەدەی دوازدەیەمدا و لەسەردەمی سەلجوقیەکاندا دێنە کوردستان و ناوچەکە. لەسەرەتای سەدەی سێزدەیەمدا دەخوازن بچنە ئەوبەری فوراتەوە و بەرەو حەلەب و کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی بچن، بەڵام ژمارەیەکیان لە ئاوی فوراتدا دەخنکێن، (شا سلێمان) ی سەرۆکیشیان لەناو ئاوی فوراتدا دەخنکێت[٣٦]. دواتر بەشێکی خێڵەکەی بە سەرۆکایەتی دویداری کوڕی سلێمان شا دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی ئاسیا. بەڵام بەشێکی تری خێڵەکەی بە سەرۆکایەتی (ئەرتغرول) ی کوڕی سلێمان شا پێشڕەوی دەکات و دەچێتە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و لەوێ جێگیر دەبێ. ئەرتەغرول لە دەوروبەری ساڵانی (١٢٥٠ز) دا هاوکاری سوڵتانی سەلجوقی دەکات

٣٦- مەزارگەکەی لە نزیک ڕووباری فورات بوو، لەساڵی ٢٠١٥ز دا گوازرایەوە بۆ گوندی ئاشمێ لە ڕۆژئاوای کۆبانێ.

و لە دژی جەلالەدین خوارەزم شای تورکستان لە ناوچەی قۆنیا شەڕ دەکات. سوڵتان عەلائەدینی سەلجوقیش ئەو ناوچانە پێشکەشی ئەرتەغرول دەکات. دوای ئەرتەغرول (١٢٨٨ز) عوسمانی کوڕی دەبێتە سەرۆکی خێڵەکە و لەساڵی١٢٩٩ دا ئیماراتی عوسمانی ڕادەگەیەنێت. دواتر لە سەردەمی کوڕ و نەوەکانیدا وردە وردە سنوری خۆیان فراوان دەکەن و لە سەردەمی سوڵتان محەمەددا کە تورک بە (محەمەد فاتح) ناوی دەبەن، لە ساڵی ١٤٥٣ز دا ئەستەنبوڵ دەخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە، ئیتر ئەنادۆڵ هەتا ئەستەنبوڵ دەبێتە سنوری دەسەڵاتی ئەوان. لە سەردەمی سوڵتان سەلیم (١٥١٢ـ ١٥٢٠) ز دا و لە ساڵی ١٥١٤ز دا بەشی زۆری کوردستان و لە ساڵی ١٥١٦ز دا وڵاتی شام و لە ساڵی ١٥١٧ز شدا میسر بوونە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی. بە گوێرەی گێڕانەوەی عوسمانیەکان، دوای ئەوەی سوڵتان سەلیم میسری گرت، دوایەمین خەلیفەی عەباسی (متوکل علی الله) دەبینێ و ڕاسپاردەکانی خەلافەتی لێ وەردەگرێت و خۆی بەخەلیفەی ئیسلام ڕادەگەیەنێت و دەبێتە یەکەم خەلیفەی عوسمانی، عەبدولمەجیدی دووەمیش دوا خەلیفەی عوسمانی[٣٧] بوو، مستەفا کەمال لە ١٩٢٤/٣/٣ز دا سیفەتی خەلیفەیەتی لێ وەرگرتەوە و کۆتایی بە دەوڵەتی عوسمانی و خەلافەت هێنا.

ئەم دوو دەوڵەتە هەرچەندە لە شێوازی درووستبوون و گەشەکردنیاندا و لە ئایدیۆلۆژیایاندا جیاواز بوون، بەڵام هەردووولایان لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆژیای ئایینی دەیانخواست پاوانی خۆیان زیاد بکەن و خۆیان ڕێک بخەن. بەڵام هەر یەکەیان ئایینزایەکی هەڵبژاردبوو. شا ئیسماعیل دەرکی بەوەکرد کە تەنیا لە ڕێگەی چەمکی عەلەویگەراییەوە ناتوانێت دەوڵەتێکی بەهێز بۆخۆی دروست بکات، چونکە عەلەویگەرایی لایەنی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی لەپێشە و بنەماکانی لەگەڵ دەسەڵاتدا ناکۆکن و یەکناگرن، ئەوا پەنای بردەبەر شیعەی دوازدە ئیمامی کە ئیمام جەعفەری صادق بناغەکەی دانابوو، لە بنەماکاندا شێوازی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی دیاریکردبوو، کە بریتیە لە ویلایەتی فەقێ. لەم شێوازەدا ڕێبەری ئایینی دەبێتە خاوەنی هەموو

٣٧- سوڵتان سەلیم نۆیەم سوڵتانی عوسمانییە لە کۆی(٣٧) سوڵتانی دەسەڵاتی عوسمانییەکان کە هەتا ساڵی ١٩٢٤ز بەردەوام بوو.

دەسەڵات و بڕیارێک.

عوسمانیەکانیش مەزهەبی سووننی حەنەفیان هەڵبژارد. ئەم هەڵبژاردنەی تورکەکانیش جێگەی تێڕامانە، چونکە تورکەکان لە ئێران و کوردستاندا ئیسلامیان ناسی، بەڵام مەزهەبی فارسەکان و کوردەکانیان بۆخۆیان هەڵنەبژارد. بەڵکو ئەوان چوون مەزهەبی حەنەفیان هەڵبژارد کە ڕێگەی پێ دەدان ببنە خەلیفە. ئەمە لەکاتێکدابوو کە لە ڕێگەی مەزهەبی شافیعی، یان عەلەوی و شیعەگەراییەوە نەیاندەتوانی ببنە خەلیفەی ئیسلام. چونکە لەو مەزهەبانەدا سنور بۆ خەلیفایەتی و ئیمامەت دیاری کراوە. بەگوێرەی مەزهەبی شافیعی تەنیا عەرەب دەتوانن ببنە خەلیفە. بەگوێرەی شیعەش ئیمامەت بۆ ئەهلی بەیتە، کە خانەوادەی پەیامبەری موسوڵمانانە. تورکەکان تەنیا لەڕێگەی مەزهەبی حەنەفییەوە دەیانتوانی حوکمی جیهانی ئیسلام بکەن، هەر بۆیە ئەو مەزهەبە هەڵدەبژێرن. عوسمانیەکان لە شێوازی بەڕێوەبردندا لەسەر چەمکی سوونیگەرایی بەڕێوەدەچوون و خەلیفەی موسوڵمانان خاوەنی دەسەڵاتی ئایینی و دونیایی بوو.

ئەوەی سەرنج ڕاکێشترە ئەوەیە کە هەم سەفەویەکان، هەم عوسمانیەکان بەڕەچەڵەک تورکن و دەچنەوە سەر یەک فەرهەنگ، بەڵام هەر گروپێکیان مەزهەبێک بۆخۆیان هەڵدەبژێرن. بەڵام لەڕووی زمانەوە سەرەتا هەردوولایان پشتیان بە عەرەبی بەست، دواتر سەفەویەکان قورساییان دایە سەر زمانی فارسی، عوسمانیەکانیش قورساییان دایە سەر زمانی عوسمانی کە تێکەڵەیەکە لەزمانی ناوەڕاستی ئاسیا، عەرەبی و کوردی.

ب- دابەشکردنی کوردستان و سیاسەتی هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانی بەرانبەر بە کورد

کوردستان بەهۆی شوێنگە جوگرافیەکەیەوە هەمیشە گرنگی زۆری هەبووە و هەیە بۆ ئەو هێز و گروپانەی بخوازن لە جیهان و ناوچەکەدا باڵادەست بن. ئەم تایبەتمەندییە وایکرد هەردوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی چاوی تێ ببڕن و هەوڵبدەن بیکەنە بەشێک لە قەڵەمڕەوی خۆیان. ئەمەش ململانێ و کێبڕکێی لە نێوانیاندا دروستکرد. سەفەویەکان بەهۆی ئەو بارودۆخەی کە باسمان کرد و زوتر گەشەکردنیان و نزیکیان لە ڕووی جوگرافیاوە لە

کوردستان (چونکە پایتەختی سەفەویەکان سەرەتا تەوریز بوو)، توانیان زوتر دەست بە سەر کوردستاندا بگرن و بە شێوەیەکی سروشتی وەکو بەشێک لە ولاتی خۆیان دەبینی. عوسمانیەکانیش کە نیازی خۆ فراوانکردنیان هەبوو، پێشتریش خاوەنی ئەزموون و کاری هاوبەش بوون لەگەڵ کورددا، لە وێنەی هاوکاری نێوان مەروانی و سەلجوقیەکان بۆ کرانەوەی ئەنادۆڵ و هەروەها ئەیوبیەکان و زەنکیەکان بەرەو میسر، هەربۆیە دەیانخواست خۆیان بگەیەننە کوردستان. بۆ ئەم مەبەستەش بە دوو شێوە هەوڵیاندەدا، لە لایەک گرنگیان بە پەروەردەی ئایینی دەدا و خوێندنگەی ئایینیان دەکردەوە، هەتا لە ڕێگەیەوە بتوانن ئایدۆلۆژیا و ئایینزاکەی خۆیان بڵاو بکەنەوە، لە لایەکی تریشەوە دەیانخواست پەیوەندی لەگەڵ فەرمانڕەوا و میرانی کوردستان دروست بکەن. ئەمەش ململانێیەکەی چڕتر کردەوە، بە تایبەتی کاتێک کە سەفەویەکان گەیشتبوونە ئەنادۆڵ و ئیتر دەبوونە مەترسی بۆ سەر عوسمانییەکان.

سەفەویەکان بە پشت بەستن بەو سەرکەوتنە خێرایانەی بە دەستیانهێنا و نزیکایەتی فەرهەنگی کوردستان و سەفەویەکان لە یەکترەوە، پێیان لە سەر ئەوە دادەگرت کە هەرچی زووە میر و فەرمانڕەواکانی کورد بە تێکڕایی بچنە سەر ئایینزای شیعە و لەو پێناوەشدا توندوتیژیان بەکارهێنا. لەبەرانبەردا زانای ئایینی و فەرمانڕەوایانی کوردستان دەیانخواست خۆیان لەگەڵ دەسەلاتی سەفەویەکاندا بگونجێنن، بۆ ئەم مەبەستە کەسایەتیەکی لە وێنەی شێخ ئیدریسی بەدلیسی (١٤٥٢ـ ١٥٢٠) کە هەتا ساڵی (١٥٠٨) لە خوێندنگەی ئاق قوینلەر دەرسی دەگوتەوە و دوای لەناوچوونی ئاق قوینلەر، دەچێتە لای شا ئیسماعیل و دەخوازێت ڕێگەی پێبدات لە کاری خۆیدا بەردەوام بێت و خزمەتی ئایین بکات. بە پێی زۆر سەرچاوە شێخ ئیدریس هەتا ساڵی ١٥١١ لەگەڵ شا ئیسماعیلدا هەوڵیداوە، بەلام ڕێک ناکەون. ئەمەش وا لە شێخ ئیدریس دەکات کە ڕوو بکاتە دەرباری عوسمانیەکان. لەم ماوەیەدا سوڵتان سەلیم دەسەلاتی عوسمانی دەگرێتە دەست و دەخوازێت هەنگاو بەرەو کوردستان بهاوێژێت.

لەلایەکی ترەوە زۆربەی فەرمانڕەواکانی کوردستان بالادەستی شا ئیسماعیل و سەفەوییەکان پەسەند دەکەن و لەسەرەتادا ڕووبەڕووی نابنەوە

بەڵکو هەوڵیانداوە ڕازی بکەن. بۆ ئەم مەبەستەش لە ساڵی (١٥١٠) دا شازدە سەرۆک هۆز و میری کورد[٣٨] دەچنە شاری (خۆی) بۆ لای شا ئیسماعیل و داوای لێدەکەن لە گەڵیاندا نەرم بێت و ڕێک بکەوێت، بەڵام شا ئیسماعیل دەست بە سەریان دەکات و لە جێگەی ئەوان کەسانی نزیکی خۆی و بەگی تورک دەکاتە فەرمانڕەوای هەرێمەکانیان. (محەمەد ئۆستاجلو) ش دەکاتە فەرمانڕەوای باکووری کوردستان و ئەرمەنستان. دواتریش بەو مەرجە سەرۆک هۆز و میرە کوردەکان بەردەدات کە ئەو فەرمانڕەوایانەی شا ئیسماعیل دایناون پەسەندی بکەن و گوێ ڕایەڵیان بن. ئەمەش ساردی لە نێوان ئەو میرانە و شا ئیسماعیلدا دروست دەکات و دواتر بەشی زۆری ئەو میرانە دەچنە بەرەی سوڵتان سەلیمەوە. لەبەرانبەر ئەمەدا سوڵتان سەلیم پەیمان دەدات بە شێخ ئیدریس کە ئەگەر کورد هاوکاری بکەن لە بەرانبەر سەفەویەکاندا، ئەوا ئەویش ماف و ئازادی کوردەکان لەناوخۆدا پەسند دەکات و دەست لە کاری ئایینی و دنیاییان وەرنادات. بۆ ئەم مەبەستە شێخ ئیدریس دەکاتە بریکاری خۆی بۆ ڕێککەوتن لەگەڵ میر و سەرۆک هۆزە کوردییەکاندا. دواتر شێخ ئیدریس دەگەڕێتەوە کوردستان و بە هاوکاری میر (شەرەف) ی بەدلیس کار دەکات بۆ ڕێککەوتنی کورد و عوسمانی. دوای ماوەیەک لە هەوڵ وکۆششکردن ژمارەیەک میری کورد (هەندێک سەرچاوە باس لە ٢٠ میر دەکەن، هەندێکیش باس لە ٢٨ میر دەکەن)[٣٩] ڕازی دەکەن

٣٨- ئەمە ناوی بەشێک لەو میرانەیە کە چووونەتە لای شا ئیسماعیل: میر شەرەفی بەدلیس، مەلیک خەلیلی حەسەنکێف کە زاوای شا ئیسماعیل بووە، عەلی بەگی ساسۆن، شامحەمەدی شێروەیی، شا عەلی بەگی بۆتانی، میر داودخانی خیزان(نەمیران)، میر هەمزەی کوڕی میر خەلیلی دەرزینی، میر حامید کوڕی میر حسێنی مەحمودی، حاجی ڕۆستەمی چەشگەزەک و میر دیادینی کوڕی میر ئیبراهیمی سلیڤانی.

٣٩- ئەمە ناوی ژمارەیەک لەو میرانەیە کە شەرەفخانی بەدلیسی باسیان دەکات:» میر شەرەفی بەدلیس، مەلیک خەلیلی حەسەنکێف، محەمەد بەگی ساسۆن(حەزۆ)، سەید ئەحمەدی زەرقی، جەمشید بەگی مەرداسی، بەدر بەگی بۆتی، سەیدی بەگی کوڕی شاعەلی میری سۆران، میر حەمزەی کوڕی میر خەلیلی میری دەرزینی، عەلی بەگی کوڕی بداغ بەگی تەرجیل، خالد بەگی کوڕی شاسوار بەگی پازۆکی(سەرەتا لایەنگری شا ئیسماعیل دەبێت و دواتر خۆی دەداتە پاڵ سوڵتان سەلیم، سوڵتان دوای شەڕی چالدێران دەیکوژێت)، سوبحان بەگ و سوڵتان ئەحمەد

بۆ پەیمان بەستن لەگەڵ عوسمانیدا. میرەکان لە ناو خۆیاندا ڕێکدەکەون و مەرجی خۆیان ئامادە دەکەن و شێخ ئیدریس و محەمەد ئاغای ساسۆن دەیبەن بۆ لای سوڵتان. لێرەدا بە پێویستی دەبینم سەرنجی خوێنەر بۆ چەند بەندێک لە پەیمانی نێوان میرە کوردەکان و سوڵتان سەلیمی عوسمانیدا ڕابکێشم:

١. لە کاتی ڕووداني شەڕدا لە نێوان عوسمانی و سەفەویدا، پێویستە میرە کوردەکان بەهەموو هێزی خۆیانەوە بەشداری لە شەڕدا بکەن و دژی سەفەوی بوەستنەوە.

٢. میرە کوردەکان ساڵانە یەک جار باج دەدەنە سوڵتانی عوسمانی.

٣. هەر کاتێک میرانی کورد ڕووبەرووی هێرشی دەرەکی بوونەوە، عوسمانی پشتیوانیان دەکات و دەیانپارێزێت.

٤. میرانی کورد لە کاروباری ناوخۆی خۆیاندا سەربەخۆن.

٥. لە کاتی هەبوونی ناکۆکی لە نێوان میرە کوردەکاندا لە ناو یەک میرنشیندا یان لە کاتی ڕوودانی کێشە لە گواستنەوەی دەسەڵاتدا، سوڵتان دەستوەردان ناکات. ئەگەر داواشیان لێکرد، ئەو کاتە پێویستە بێ لایەنی بپارێزێت و پەیڕەوی لە داب و نەریتی کۆمەڵگەی کوردستان بکات.

٦. لەکاتێکدا (میر) ێک لە فەرمانی سوڵتان دەربچێت، سوڵتان بۆی هەیە هێرش بکاتە سەری و لێپرسینەوەی لەگەڵدا بکات.

ئەوەی لێرەدا سەرنج ڕاکێشە ئەوەیە کە لەو ڕێککەوتنەدا هاوسەنگیەک دروست کراوە لە نێوان فۆرمی دەسەڵاتی جیهانگیر کە عوسمانی خواستویەتی نوێنەرایەتی بکات. لەگەڵ فۆرمی دەسەڵاتی هەرێمی لە کوردستاندا. هاوکات جەخت لەوە کراوەتەوە کە دەبێت عوسمانی ڕێز لە داب و نەریتی کوردان بگرێت. پێشتر زۆربەی نوسەران و سیاسەتمەداران شێخ ئیدریسیان بە خیانەت و ناپاکی تۆمەتبار دەکرد، گوایە کوردی خستۆتە خزمەتی عوسمانیەوە. بێگومان ئەو هەڵسەنگاندنانە یان لەبێ ئاگاییەوەیە لە

بەگی سوێدی، قاسم بەگی عەگیل، داود بەگی نەمیران(خیزان)، شاوەلەد بەگی سلیڤانی، سارم بەگی کوڕی میر سەیفەدینی موکری، غازی قرانی کوڕی سوڵتان ئەحمەدی برادۆستی، میر سەید ئەحمەدی کۆرگێل و جەمشید بەگی کوڕی ڕۆستەم بەگی پالۆ.

بارودۆخی ئەو کاتانەی کوردستان و ناوەڕۆکی ڕێککەوتنەکە بووە، یان لەژێر کاریگەری چەمکی دەوڵەت نەتەوەدا هەڵسوکەوت کراوە و دۆستایەتی گەلان و پێکهاتە جیاوازەکانی پێ هەرس ناکرێت. ئەگەرنا وەکو باسمان کرد ئەو سەردەمە بە گشتی ئایدۆلۆژی ئایین باڵا دەستە و فۆرمەکانی دەسەڵات و کۆمەڵگەش بە پێی ئایینزا شێوەیان وەردەگرت. دەکرێت بپرسین و ڕەخنە بگرین کە بۆچی کورد یان شێخ ئیدریسی بەدلیسی نەیانتوانی ئەو بۆشاییە پڕ بکەنەوە کە عوسمانی و سەفەوی پڕیان کردەوە. کە ئەمە بابەتێک نیە تەنیا پەیوەست بێت بە شێخ ئیدریس و میرانی ئەو سەردەمەوە، بەڵکو بابەتێکە کە پەیوەستە بە داب و نەریت و تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەی کوردستانەوە، کە تایبەتی جڤاکییە و هەرێمی بوونی لە پێشە و چاوی لەوە نییە فەتحی ناوچە و هەرێمی تر بکات، هاوکات لەگەڵ بیر و باوەڕی خۆیدا ڕاستگۆیە و خزمەتی دەکات، نەک بیر و باوەڕ بکاتە ئامراز و بەکاری بهێنێت. هەربۆیە دەبینین بەشی زۆری کوردی موسڵمانی سوونە پەیڕەوی لەمەزهەبی شافیعی دەکەن، کە بەپێی ئەو مەزهەبە تەنیا عەرەب دەتوانن ببنە خەلیفەو ڕێبەری ئایینی ئیسلام. لەو ڕێککەوتنەدا شێخ ئیدریس و میرە کوردەکان خواستوویانە تایبەتمەندی کۆمەڵگەو دەسەڵاتە هەرێمیەکانی خۆیان بپارێزن و بتوانن ئازادانە پەیڕەوی لە بیر و باوەڕی خۆیان بکەن. وەکو دەرکەوت سەرەتا خواستویانە لەگەڵ شا ئیسماعیلدا هەمان پەیمان ببەستن، بەڵام شا ئیسماعیل پێشوازی بیر و بۆچوونەکەی نەکردوون و خۆسەپاندنی بە بنەما وەرگرتووە، بەڵام سوڵتان سەلیم لێزانانە هەڵسوکەوتی کرووە و داخوازیەکانی کوردەکانی پەسەندکردووە. لەئەنجامیشدا هەم سوڵتان سەلیم هەم شێخ ئیدریس و میرە کوردەکان قازانجیان کردووە. چونکە لەئەنجامدا سوڵتان سەلیم قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی عوسمانی فراوانکردووە، توانیشی هەڕەشەی سەفەوی لە ڕۆژهەڵاتەوە لەسەر خۆی کەم بکاتەوە. بەمەش دەستی کرایەوە هەتا بەرەو ئەورووپا و باکووری ئەفریقیا هەنگاو بنێ، توانیشی زەویەکانی خۆی زۆر فراوان بکات. میرە کوردەکانیش توانیان دەسەڵاتی خۆیان بپارێزن و شێخ ئیدریس دەرفەتی بۆ دروست بوو کە بیر و باوەڕی خۆی بڵاو بکاتەوە.

بەڵام ئەوەی کە پێویستی بە هەڵوەستەکردن و ڕەخنەکردن هەیە ئەوەیە کە

کاتێک سوڵتان دەخوازێت کەسێک بکاتە میری میران و نوێنەری سوڵتان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی قەرەخانی فەرماندەی سەفەوی، داوا لە میرە کوردەکان دەکات کە کەسێک لەناو خۆیاندا دیاری بکەن، بە گوێرەی سەرچاوەکان دەگوترێت میرە کوردەکان ڕازی نەبوون کە یەکێک لە ناو خۆیاندا هەڵبژێرن. سەرئەنجام سوڵتان سەلیم (محەمەد بیقلی) دەکاتە فەرماندەی گشتی و میری میران. گرنگە ئێمەی کورد لەسەر ئەم بابەتە هەڵوەستە بکەین. هۆکاری چییە میر، بەگ و ئاغای کورد ئامادەن سازش لەگەڵ دەرەوەدا بکەن، بەڵام ئامادە نین لە ناوخۆدا ڕێککەوتن و سازش بکەن؟! بێگومان سازان و ڕێککەوتن لەگەڵ پێکهاتەی تردا، لەسەر بنەمای ڕاست کاری خراپ نییە، بەڵکو کارێکی باشە. بەڵام لەوە باشتر و لەپێشتر سازان و ڕێککەوتنی ناوخۆییە، کە هەتا ئەمڕۆش لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا ئەم کێشەیە هەیە و ئاستەنگە لەبەردەم دروستبوونی سەکۆیەکی نەتەوەیی کە بتوانێت سەرجەم مەیل و هێزەکان لەخۆیدا کۆبکاتەوە. وەکو باسمان کرد ڕێککەوتنی شێخ ئیدریس و میرە کوردەکان لەگەڵ سوڵتان سەلیم بەگوێرەی ئەو کات و بارودۆخە بژارێکی گونجاو بووە بەڵام لەبەر نەبوونی تەبایی و نەسازانی میرە کوردەکان پێکەوە، لەئەنجامدا ئەوەی قازانجی ستراتیژی کرد عوسمانیەکان بوون و کورد کەمتر قازانجی کرد و بەشێک لە میرە کوردەکان دواتر بوونە نێچیرێکی ئاسان بۆ دەوڵەتی عوسمانی. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە ڕێککەوتن و دەسکەوتی کاتی بەواتای گەرەنتیکردنی سەرکەوتنی یەکجاری و ستراتیژی نیە. ئەوەتا لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا زۆرجار باس لەوە دەکرێت کە کورد لەشەڕدا دەسکەوت بەدەستدێنێ، بەڵام لەسەر مێزی گفتوگۆ لەدەستی دەدات. لەو سەردەمەشدا ئەگەر بەشێوەیەکی کاتی سەیری ڕێککەوتنەکە بکەین، بۆ کورد دەسکەوتێکە، بەڵام لەبەر نەبوونی تەبایی و یەکریزی ناوخۆیی و هاوکات کورتبینی و ڕوخساربینی ڕێبەرانی کورد، کورد نەیتوانی خاوەنی تەگبیر بێت لەبەرانبەر ئەگەری جیاوازدا و ئەمەش ڕوویدا و کورد زیانی بەرکەوت.

لەسەر بنەمای ئەو مەرجانە ڕێکدەکەون و سوڵتان لە ١٥١٤/٢/٢٨ز.دا هێزی خۆی کۆدەکاتەوە بەرەو کوردستان ڕێدەکەوێت. ڕۆژی ١٥١٤/٧/١٣ز هێزی سوڵتان دەگاتە چاڵدێران و هەتا ئەو ناوچانە ڕووبەڕووی نارەزایی

و پێکدادان نابێتەوە. بەپێچەوانەوە هێزی بەشێکی زۆری میرە کوردەکان دەچنە پاڵ سوپای سوڵتان سەلیم. دەگوترێت سوپای عوسمانی کە گەیشتە چاڵدێران ژمارەکەی نزیکی (٢٠٠) هەزار کەس بووە و بەهۆی ڕێککەوتنی عوسمانی و کوردەوە، شا ئیسماعیل زوو هەستی بەجموجۆڵی سوپای عوسمانی نەکردووە و خۆی بۆ بارودۆخێکی وەها ئامادە نەکردبوو. لەکاتێکدا شا ئیسماعیل هەواڵی هێرشی عوسمانی دەبیستێت، ئەو بۆخۆی چووتە ناوچەی سنە (ئەردەڵان). هەتا دەگەڕێتەوە و هەوڵدەدات سوپا ئامادە بکات، کات درەنگ دەبێت و سوڵتان سەلیم بەشێکی زۆری جوگرافیاکەی ئەوی تێپەڕ کردووە. بەو پەلەپەلەش تەنیا دەتوانێت (٢٥) هەزار کەس کۆبکاتەوە و بچێتە ڕووبەڕووی سوپای سوڵتان سەلیم. لەئەنجامدا سوڵتان سەلیم و سوپاکەی بەهاوکاری بەشی زۆری میرە کوردەکان شا ئیسماعیل و سوپاکەی تێکدەشکێنن و هەتا (تەورێز) ی پایتەختی سەفەوی دەگرن. ئەم ڕووداوە بە شەڕی چاڵدێران بە ناوبانگە، کە ١٥١٤/٨/٢٣ز ڕوویداوە و لە ئەنجامی ئەو شەڕەدا کوردستان دابەش دەبێت بەسەر دوو دەوڵەت و هێزدا، بەشی زۆری کوردستان کە باکووری کوردستان و بەشێکی ڕۆژهەڵات و باشوورە دەکەوێتە دەستی عوسمانی و بەشەکەی تریش کە بەشی خوارووی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و باشووری کوردستان بووە لە دەستی سەفەویدا ماوەتەوە.

لەم شەڕەدا (محەمەد ئۆستاجلو) ی نوێنەری شا ئیسماعیل و بەرپرسی باکووری کوردستان و ئەرمەنستان دەکوژرێت. بەڵام شا ئیسماعیل دوای ماوەیەکی کورت هێزێکی مەزن لە مورید و لایەنگرانی کۆدەکاتەوە و عوسمانییەکان دەشکێنێت و هەتا نزیکەی (ئامەد) دەگرێتەوە و قەرەخان (کە فەرماندەیەکی بە توانای سەفەویەکانە) دەکاتە بەرپرسی کوردستان و ئەرمەنستان، ئەویش زیاتر لە ساڵێک (ئامەد) گەمارۆ دەدات، بەڵام بۆی ناگیرێت. ئیتر سنورەکانی کوردستان دەبنە مەیدانی شەڕ و ململانێی سوپای عوسمانی و سەفەوی، هەتا ساڵی ١٦٣٩ز کە تێیدا ڕێککەوتن لە نێوان عوسمانی و سەفەویەکاندا ئەنجامدرا و سنوری نێوان هەردوولا بە فەرمی لەلایەن هەردوولاوە دانی پێدانرا و ئەمجارە بەفەرمی کوردستان کرایە دوو بەش. بەشی زۆری کە بەپێی جوگرافیای ئەمڕۆ پێکدێت؛ لە باکووری

کوردستان، باشووری کوردستان و ڕۆژئاوای کوردستان، کەوتنە دەستی عوسمانیەکانەوە و بە کوردستانی عوسمانی ناسرا و بەشی کەمیشی کە پێکدەهات لە ڕۆژهەلاتی کوردستانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بووە بەشێک لە دەوڵەتی ئێرانی سەفەوی و بە کوردستانی ئێران ناسرا. ئەم ڕێککەوتن و پەیمانە بە پەیمانی (قەسری شیرین) هاوکات بە پەیمانی (زەهاو) یش دەناسرێت.

بابەتێکی تر کە سەرنج ڕاکێشە و جێگەی تێڕامانە، ئەوەیە لە ڕێککەوتنی کورد و عوسمانیدا هەروەها لە ڕێککەوتنی قەسری شیرینی نێوان عوسمانی و ئێراندا، ماف و ئازادییەکانی گەلی کورد ڕەچاو کراوە. ئەوەتا لە ڕێککەوتنی کورد و عوسمانلیدا گوتراوە هەر کاتێک داوا لە سوڵتان بکرێت دەست وەربداتە ناو کێشەیەکی میرنشینێکی کوردیەوە، ئەوا پێویستە داب و نەریتی ئەو میرنشینە ڕەچاو بکات. لە پەیمانی قەسری شیرینیشدا هاتووە کە هەردوو دەوڵەت پابەند دەبن بە پاراستنی مافی ئەو هۆزانەی کە کۆچەرن و گەرمیان و کوێستان دەکەن و هاتووچونەکانیان دەکەوێتە سەر سنوور و ئەمدیو و ئەودیو دەکەن. ئەم بابەتە ئەوە نیشان دەدات کە لەو سەردەمەدا سەرەڕای ماف و پێوەرەکانی دەوڵەت، گرنگی بە ماف و ئازادییەکانی کۆمەڵگەش دراوە. ئەم پێوەرەش زۆر لەو پێوەرانە پێشکەتووترە کە لەسەدەی بیستەمدا و دوای پارچەبوونی کوردستان گیرایە بەر بۆ پارچەکردنی کوردستان. چونکە لە دابەشکردنی سەدەی بیستەمدا بە هیچ شێوەیەک مافی گەلی کورد ڕەچاو نەکرا و خێزان، تیرە و هۆزە کوردەکان لە یەکتری دابڕێندران.

قۆناخی (١٥١٤ هەتا ١٦٣٩) ز لەڕووی سیاسیەوە قۆناخی یەکەم دابەشبوونی جوگرافیا و کۆمەڵگەی کوردستان بوو لە سەردەمی نوێدا. سەرەتا بە کرداری و لە ڕێگەی شەڕ و هێزەوە دابەشکرا، دواتر بووە واقیعێکی سیاسی و یاسایی و ڕێککەوتن لەسەر سینگ و جوگرافیای کوردستان کرا. قۆناخی دوای ساڵی ١٦٣٩ز هەتا کۆتایی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم ئەو دوو دەوڵەتە و هێزەکانی تریش لەچوارچێوەی ئەم واقیعەدا هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کوردستان و کورد کردووە. گرنگە لێرەدا بە کورتیش بێت باس لە سیاسەتی ئەو دوو دەوڵەتە بەرانبەر کورد و کوردستان بکەین.

دەوڵەتی سەفەوی کە بەشێکی زۆری کورد و کوردستانی لەدەست دەرچووبوو، لە هەوڵی ئەوەدابوو قەرەبووی زیانەکانی بکاتەوە. بۆ ئەم مەبەستە لە لایەک پەنای بۆ ڕاکێشانی کوردی یارسانی و عەلەوی دەبرد، لە لایەکی ترەوە هەوڵیدەدا سوود لە ناکۆکی نێوان میرە کوردەکان و عوسمانی وەربگیرێت. لەگەڵ ئەمانەشدا دەستی لە توندوتیژی خۆی بەرنەدا و دەیخواست بەم سیاسەتانە جارێکی تر باڵ بەسەر کورد و کوردستاندا بکێشێت. ئەوەبوو بەشێکی زۆری کوردەکانی ناوچەی چەمشگەزەک و دێرسیم و سەرحەدی بە لای خۆیدا ڕاکێشا، لەشەڕی عوسمانیدا سوودی لێوەرگرتوون و بەشێکی زۆری ئەو کوردانەش لە لایەنی شا عەباسی سەفەوی (١٥٨٨-١٦٢٩) ز یەوە گوێزرانەوە بۆ ناوچەی خۆراسان لە ڕۆژهەڵاتی ئێران، ئەمەشی بە ئامانجی دروستکردنی پەرژینێکی شیعە یان عەلەوی بوو لە نێوان دەوڵەتەکەی و تورکمانەکانی ئاسیای ناوەڕاست، کە سوونني مەزهەب بوون. لە لایەکی ترەوە سودیان لە ناکۆکی نێوان (شەرەف) خانی میری بەدلیس و عوسمانی وەرگرت و ماوەیەکی زۆر دالّدەی میرانی بەدلیسیاندا. ئەمیرخانی لەپ زێڕین، سەرۆکی هۆزی برادۆست یەکێک بوو لەو میرە کوردانەی کە زۆر هاوکاری سەفەویەکانی کرد و لەڕێگەی ئەوەوە دەسکەوتی گرنگی بە دەستهێنا. هاوکات کوردانی شارەزوور، ئەردەڵان، کرماشان، لوڕستان و ئیلام زۆر هاوکاری سەفەویەکانیان کرد. بەڵام لەبەرئەوەی سەفەویەکان لەسەر بنەمای ئایدۆلۆژی وشک هەڵسوکەوتیان دەکرد، ناکۆکی کەوتە نێوان میرە کوردەکان و سەفەویەکانەوە. ئەمەش وایکرد لە سەردەمی شا عەباسدا ئەو ناکۆکیانە بگاتە لوتکە و ئەوەبوو شا عەباس میرنیشینەکانی لوڕستان، ئەردەڵان و برادۆستی بە دڕەندەترین شێوە سەرکوت کرد. ئەو سیاسەتە لە سەردەمی نادرشای ئەفشاری (١٧٣٠-١٧٤٧) ز و سەردەمی قاجاریەکانیشدا بەردەوام بوو. ئەمەش وایکرد زۆربەی میرنیشینە کوردەکانی سنوری دەسەڵاتی ئێران یان لە ناو بچن و ڕاستەوخۆ لە لایەنی ناوەندەوە بەڕێوە ببرێن، یان زۆر لاواز بن و سنوردار ببن.

لێرەدا گرنگە باسی ئەوە بکەین کە لەدوای سەردەمی نادرشاوە هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی قاجاری واتە لە نێوان ساڵانی (١٧٤٧ـ ١٧٩٦) ز ئێران بە قۆناخێکی ڕاگوزەردا تێپەڕ بوو. لەو قۆناخەشدا کەریم خانی زەند و

خانەوادەکەی ڕۆڵی سەرەکیان بینی. کەریم خان کوڕی یەناق خانی زەندە. هۆزەکەیان لەسەردەمی نادر شادا دوور دەخرێنەوە بۆ ناوچەی دەرەگەز لە خوراسان. دوای کۆتاییهاتنی دەسەڵاتی نادرشا دەگەڕێنەوە ناوچەکەی خۆیان لە سنووری کرماشان. لەساڵی ١٧٥٢ز بە دواوە کەریم خان بەشی زۆری خاکی ئێران دەخاتە ژێر دەستی خۆیەوە و هەتا ساڵی ١٧٧٩ز کە کۆچی دوایی دەکات فەرمانڕەوایی دەکات و شیراز دەکاتە ناوەندی دەسەڵاتی خۆی. لە دوای ئەویش کوڕ و برا و برازاکانی بەردەوام دەبن. بەڵام بەهۆی ناکۆکیانەوە ناتوانن زۆر بەردەوام بن و لەلایەنی قاجاریەکانەوە کۆتایی بەفەرمانڕەواییان دێت. ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە کە کەریم خان نازناوی پاشایەتی بۆ خۆی هەڵنابژێرێت و پەسندی ناکات. لە جێگەی ئەوە نازناوی نوێنەری گەل (وکیل الرعایا) هەڵدەبژێرێت. لەو قۆناخەدا گرنگی بە دەسەڵاتە هەرێمیەکان دراوە و بەهێزکراون. خاڵێکی تر کە گرنگە باس بکرێت ئەوەیە کە ژن لەو قۆناخەدا ڕۆڵی دەردەکەوێتە پێش. خورشیدی کچی بوداق خانی زەند و ماە مەنزەری دایکی کەریم خان دوو ژنی دیار بوون کە لە بەڕێوەبردنی هۆزەکە و شەڕ و سیاسەتدا خاوەن ڕۆڵ و کاریگەری بوون.

هەرچی دەوڵەتی عوسمانییە هەڵوێست و مامەڵەی جیاوازتر بوو. وەکو بەردەوامی ئەو سیاسەتەی لە سەردەمی پێش شەڕی چاڵدێران هەڵسوکەوتی کرد. لە لایەک هەوڵیدەدا ناکۆکی نێوان میرە کوردەکان بۆ سودی خۆی بەکار بهێنێت، لە لایەکی ترەوە هەوڵیدەدا ناکۆکی خۆی و میرە کوردەکان کەم بکاتەوە و ئەو میرانەشی کە لە دژی عوسمانی هەڵوێستیان نیشانداوە ئاشتیان بکاتەوە و ڕایانکێشێتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. لەم سیاسەتەشدا بەرانبەر میرانی چەمشگەزەک کە عەلەوی بوون و میرانی بەدلیس کە دوای شەڕی چاڵدێران و لە سەردەمی (محەمەد بیقلی) یدا دژی سیاسەتی عوسمانی ڕاوەستان، سەرکەوتن. بەم شێوەیە عوسمانی توانی هاوسەنگییەک لەنێوان دەسەڵاتی خۆی و دەسەڵاتە هەرێمەکانی کورددا دروست بکات و ئەمەش پاراستنی بەرەی ڕۆژهەڵاتی بۆ مسۆگەر کرد. هەروەها هێزی پێبەخشی بۆ چوونی بەرەو ئەوروپا و دورگەی عەرەبی و باکووری ئەفریقیا. هەروەها ئەم بارودۆخە دەرفەتی بۆ عوسمانی و شێخ و زانا ئایینەکانی سوونی لەو سەردەمەدا خۆش کرد کە پەرە بە خوێندنگەی ئایینی سوونی بدەن و

برەو بە سوونیگەرایی بدەن لە کوردستاندا. ئەو بارودۆخە تاڕادەیەک بە پێچەوانەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوو، هەربۆیە لەم ماوەیەدا واتا لە نێوان سالانی (١٥١٤-١٨٠٠) ز زۆربەی میرە کوردەکانی ژێر دەستی عوسمانی دەسەڵاتی خۆیان پاراست و خۆیان بەڕێوە دەبرد. میرانی بۆتان، موکس، هەکاری، بەدلیس، بەهدینان، سۆران و بابان نموونەی ئەو میرانەن لەو قۆناخەدا.

ج- بارودۆخی کۆمەڵگەی کوردستان لە سێبەری هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانیدا

ئەم قۆناخە، واتە سالانی (١٥١٤-١٨٠٠) ز قۆناخێکە زۆرترین گۆڕانکاری لە کوردستاندا ڕوویداوە و دەکرێت بگوترێت کۆمەڵگەی ئەمڕۆی کوردستان، زۆرترین خەسڵەتەکانی لەم قۆناخەوە وەرگرتووە. هەرچەندە باسمان لەوەکرد کە مامەڵە و هەڵسوکەوتی عوسمانی و ئێرانیەکان بەرانبەر بە کورد و کوردستان لەڕووخساردا جیاواز بوو، بەلام لەناوەڕۆکدا هەردوو دەوڵەت وەکو ئەندازیاری کۆمەلایەتی کاریگەری خۆیان لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان داناوە و لە ئەمڕۆشدا بە ئاشکرا هەست بەو کاریگەریانە دەکەین. لەم بەشەدا هەوڵدەدەم بە کورتی باس لەو کاریگەریانە بکەم و سەرنج ڕاکێشمە سەر گۆڕانکارییەکان.

١- فۆرمی کۆمەلایەتی و پێکهاتەی کۆمەلایەتی لە کوردستاندا

وەک پێشتر باسمان کرد فۆرمی کۆمەلایەتی (خێزان، بنەماڵە، تیرە، خێڵ، هۆز) لە کوردستاندا ڕەگ و ڕیشەیەکی قوڵی هەیە. لە هەزارەی یەکەمی زاییندا فۆرمی قەوم یان بە قەومبوون و بە میللەتبوونیش لە کوردستاندا گەشەی کرد و بە هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان فۆرمی (ئوممەت) یش وەکو فۆرمێکی کۆمەلایەتی و ئایینی لە کوردستاندا گەشەی کرد. ئەوەی کە لەم قۆناخەدا هەستی پێدەکرێت ئەوەیە بەرخۆدانی فەرهەنگی کۆمەلایەتی میترایی (ئێزدانی) و زەردەشتی کە لە بەرخۆدانی یارسانی (عەلەوی، عەلی ئیلاهی، ئەهلی حەق، کاکەیی) و ئێزدیدا گوزارەی لە خۆی دەکرد و لە ناوەڕۆکی کۆمەڵگەی کوردی موسوڵمانیشدا خۆی دەپاراست، بە تەواوی ڕووی لە کزی کرد. واتە ئەو فەرهەنگەی کە ڕەگو ڕیشەی لەناو کۆمەڵگەی

کوردستاندا داکوتابوو و سەرچاوەی لە کۆمەڵگەی سروشتی و باوەڕی ئێزدانی و زەردەشتی وەردەگرت و هەتا پێش سەردەمی عوسمانی و سەفەوی بە شێوەیەکی بەرچاو خۆی پاراستبوو، تا ڕادەیەکی زۆر بەرەو نەمان چوو. بۆ نموونە لەم قۆناخەدا خێزانی کوردستان زۆر کەوتە ژێر کاریگەریی چەمکی خێزانی ئیسلامیەوە، هەر لەم قۆناخەدا تیرە، خێڵ و هۆزە کوردەکان لەدوو لایەنەوە کەوتنە ژێر کاریگەریەوە. لەلایەکەوە بۆ خۆ پاراستن خۆیان لەدەسەڵات دابڕی، هاوکاتی ئەمە خۆشیان لە پێشکەوتنەکانی سەردەم دابڕی، ئەمەش وایکرد تاڕادەیەک گۆشەگیر بن، بەڵام ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی بەشێک لە تایبەتمەندییەکانی خۆیان بپارێزن. بە پێچەوانەوە بەشێکی ئەم پێکهاتەیە زیاتر دەستەمۆی دەسەڵات بوو، بەڵام ئەو بەشەی خێڵەکانیش کە بوونە هاوکاری دەسەڵات و دەستەمۆبوون، فەرهەنگێکی نامۆیان پەرە پێدا، ئەویش مامەڵەکردن بوو لەسەر بنەمای بەرژەوەندی خێڵ و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان لەگەڵ دەوڵەتەکاندا. ئەوەتا لە ئەمڕۆشدا دەبینین کە بەشێک لە خانەدان و خێڵە کوردیەکان لەسەر ئەم سیاسەتە دەڕۆن. لەگەڵ ئەمەدا دەتوانین بڵێین لەم قۆناخەدا کاریگەری عەقڵیەتی دەسەڵات و پیاوسالاری زیادی کرد و تایبەتمەندی دیموکراتی کۆمەڵایەتی و ڕەنگی ژن لەناو کۆمەڵگەدا بەرەو لاوازی و کاڵبوونەوە دەچوو. بەمشێوەیە دەتوانین بڵێین ئەم پێکهاتە کۆمەڵایەتیانەی کوردستان تایبەتمەندی جیاوازیان لە تایبەتمەندیە ڕەسەنەکانی خۆیان هەڵگرت.

لەلایەکی ترەوە فۆرمی میللی کورد لەڕووی چەمک و شێوەی ژیانەوە تا ڕادەیەک گەشەی کرد، بەڵام ئەم فۆرمە نەبووە ئەڵتەرناتیفی فۆرمی بنەماڵە، تیرە و خێڵ. واتا فۆرمی میللەت یان قەوم لە کوردستاندا نەبووە ئیرادەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی، تەنیا وەکو چەمکێکی فەرهەنگی و زمانی گەشەیەکی سنورداری بە خۆیەوە بینی، لە بەرانبەر ئەمەدا چەمکی ئوممەتگەرایی گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی. لەم قۆناخەدا ئوممەت وەکو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و ئایینی خۆی چەسپاندووە و تا ڕادەیەک لە زهنیەتی تاک و کۆمەڵگەی کوردستاندا جێگەی بەفۆرمی خێڵ و قەوم لەق کرد. ئەم چەمکەش لەڕێگەی هەردوو مەزهەبی سوونني و شیعەی دوازدە ئیمامی و تەریقەتی قادرییەوە گەیشتە ئامانج.

٢- فۆرمی دەسەڵات لە کوردستاندا:

لەم قۆناخەدا هەردوو دەسەڵاتی ئێرانی و عوسمانی ڕۆڵی فۆرمی دەسەڵاتی سەروویان دەبینی، بە شێوەیەکی گشتی باسمان لەم دوو دەسەڵاتە کرد. هەرچی دەسەڵاتی هەرێمیە کە لەقۆناخی پێشتردا، واتا لەسەردەمی عەباسی و دوای عەباسییەکاندا خۆی لە دەوڵەتی هەرێمیدا دەبینیەوە کە لەلایەنی دەسەڵاتی خەلیفەوە دانیان پێدانرابوو، لەدوای عەباسیەکانیش دەسەڵاتە هەرێمیەکان لە شێوەی میرنیشینی ناوچەییدا گەشەیان کرد، بەڵام دەبوو خۆیان لە هێرشی مەغۆل و تاتار و خێڵە تورکەکان بپارێزن. لەقۆناخی دوای دابەشبوونی کوردستان، میرنیشینە کوردەکان ناچار بوون لەگەڵ یەکێک لە دەسەڵاتەکانی عوسمانی یان ئێرانی ڕێک بکەون و دانیان پێدابنرێت. هەر دەسەڵاتێکی کوردی هەرێمی ئەگەر ڕەزامەندی یەکێک یان هەردوو دەوڵەتی وەرنەگرتبێت، نەیدەتوانی ژیانی خۆی بەردەوام بکات. بێگومان پێشتر باسمان کرد کە هەلومەرجی دانپێدانان لە لای عوسمانی نەرمتر بوو. ئەمەش وایکرد کە میرنیشینە کوردەکانی سنوری دەسەڵاتی عوسمانی زیاتر دەرفەتی ژیانیان هەبێت. ئەوەی لەم قۆناخەدا سەرنج ڕاکیشە بە بەراورد بە سەردەمی عەباسی و سەلجوقیەکان، کورد لەناو دەسەڵاتی ناوەندیدا ڕۆڵی کەمتر بۆتەوە و هاوشێوەی ئەو سەردەمانە کورد لەناو دەسەڵاتی عوسمانی و سەفەویدا ڕۆڵی نەبینیوە. بێگومان ئەمە بەو واتایە نالێین کە کورد هیچ ڕۆڵی نەبووە، بەڵکو ئەوەی مەبەستمانە بیلێین ئەوەیە کە پاشەکشەیەک هەیە لەسەر ئاستی گشتی، ئەمەش ڕەنگە کاریگەری نەیاریتی هەردوو دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی بێت بۆ یەکتر، کە زەمینەی ئەو نەیاری و دژایەتیە ئەتنیکی و مەزهەبیە لە کەسایەتی کورددا ئەوەندە ڕەگی دانەکوتابوو. کورد خۆی بۆ هەردوولا تا ڕادەیەک بە کراوەیی هێلابووەوە، ئەمەش وایدەکرد کە کورد نەتوانێ ڕۆڵی سەرەکی ببینێ لەو ململانێیەدا هەروەها دەسەڵاتداری ئەو دوو دەوڵەتەش باوەڕی تەواویان بە کورد نەبێت هەتا ڕۆڵێکی وەها ببینن.

جیاواز لەمانە بەهۆی کاریگەری شێوە و ناوەڕۆکی فۆرمەکانی دەسەڵات لە ناو ئیسلام، تورک و فارسدا. لەم قۆناخەدا فۆرمەکانی (میر) کە لە ئەمیری عەرەبی و ئیسلامیەوە هاتووە، (شێخ) کە دەستەواژەیەکی عەرەبیە و لە ناو

عەرەبدا تایبەتمەندی ئایینی نییە و تەنیا لایەنی کۆمەلایەتی هەیە، لەناو کورددا بە تەواوی جێگیر بوون و هەردوو تایبەتمەندی ئایین و دەسەلاتگەریان لە خۆیاندا کۆکردۆتەوە. شانبەشانی ئەوانە فۆرمی بەگ و خانی تورکەکانیش لە ناو فۆرمی دەسەلاتە هەرێمیەکاندا جێگەی خۆیان گرت.

سەرەڕای ئەوەی کە پێشتر باسمان کردبوو کە دەولەتی سەفەوی توندوتیژ بوو بەرانبەر میرە هەرێمیەکان، بە تایبەتی ئەو میرانەی کە لە سەر مەزهەبی ئەوان نەبوون، یان دەسەلاتی ڕەهای ئەوانیان پەسەند نەدەکرد، نموونەشمان لەم بوارەدا هێنابووەوە، گرنگە لێرەدا جارێکیتر سەرنجی خوێنەری بۆ ڕابکێشین، ئەوەبوو هەرچەندە میرانی لوڕستان و ناوچەی لوڕستان لە ڕووی مەزهەبی و باوەڕیەوە نزیکی سەفەوی بوون و لە بواری سیاسەتیشدا هاوکاریان بوون، بەلام لەبەرئەوەی تایبەتمەندی کۆمەلایەتی و ئیداری خۆیان دەپاراست و تا ڕادەیەکیش تایبەتمەندی یارسانی (عەلی ئیلاهی و ئەهلی حەق) ی خۆیان دەپاراست، شا عەباسی سەفەوی هەتا زاڵ نەبوو بەسەریاندا دەستی لێبەرنەدان و لەم ڕێگەیەشەوە وردەوردە لە باوەڕی خۆیان دووری خستوونەتەوە و بەرەو شیعەگەریی بردن و لە ڕووی ئەتنیکیشەوە بەرەو فارس بوونی ڕاکێشان و لە کورد بوونی دورخستنەوە. خۆ ئەگەر باسی میرانی ئەردەلان بکەین، ئەوا زەحمەتی زیاتریان بینیوە، ئەوەندە کەوتوونەتە ژێر فشارەوە، ناچار بوون لە سەردەمی خان ئەحمەد خاندا مەزهەبی خۆیان بگۆڕن بۆ شیعە و لەگەڵ سەفەویەکاندا ژن و ژنخوازی بکەن. بەلام ئەوەی کە زۆر جێگەی تێرامان و گرنگی پێدانە، بەرخۆدان و بەرەنگاربوونەوەی ئەمیرخانی لەپ زێڕینە. خانی لەپ زێڕین کە سەرۆکی عەشیرەتی برادۆست بوو، لە کۆتایی سەدەی شازدەیەمدا، بەتایبەتی لەسەردەمی (شاعەباس) دا (١٥٨٨-١٦٢٩) ڕۆلی زۆری بینیوە و هاوکاری (شا عەباس) ی کردووە و ڕووبەڕووی عوسمانیەکان بۆتەوە. ئەمەش وا دەکات (شاعەباس) خەلاتی بکات و زۆریش ڕێزی لێ بگرێت، بەلام کاتێک دەبینێ ئەمیرخانی لەپ زێڕین لەقەلای (دمدم) دا پایەی خۆی بەهێز دەکات، گومانی لێ دەکات. دواتر کە شاعەباس دەخوازێت بەشێک لە هۆزی جەلالی و هۆزی تر کە لە ترسی هێرشی عوسمانی هەلدێن بباتە ئەو ناوچەیە، بەلام خان پەسندی ناکات، ئەمە دەبێتە هۆی دڕدۆنگ بوونی شا

و بڕیار دەدات کە هێرش بکاتە سەر خانی لەپ زێڕین. بەپێی گێڕانەوەی عەرەبی شەمۆ و هەندێک سەرچاوەی تر زیاتر لەساڵێک (١٦٠٧ـ١٦٠٨) ز خان لەقەڵای دمدمدا بەرەنگاری دەکات و خۆی و گەلەکەی دەپارێزێت، بەڵام دوای ناپاکی ئەحمەد ئاغای لێتان، سەرچاوەی ئاوی قەڵا ئاشکرا دەبێت و ئەمەش وادەکات کە خان و جەماوەرەکەی توشی زەحمەتی ببن و لەئەنجامدا سەرجەم ئەوانەی لەقەڵادا دەبن بە ژن و پیاو و منداڵەوە بڕیاردەدەن کە بەرخۆدانێکی بەکۆمەڵ بکەن و هەموویان شەهید دەبن. ئەو چالاکیە بووەتە داستانێکی مەزن و بەداستانی قەڵای دمدم دەناسرێت و سەربەرزییە بۆ کۆمەڵگەی کوردی. هاوکاتیش ستەم و سیاسەتی سەفەوییەکان نیشان دەدات. لە ساڵی ١٦١٠ز شاعەباس هێرش دەکاتە سەر قوباد بەگی کوڕی حەیدەر بەگی میری موکری و کۆتایی بەو میرنشینەش دێنێت. بیانوشی بۆ ئەو هێرشە ئەوەیە کە شا داوا لە قوباد بەگ دەکات کە لەدژی خانی لەپ زێڕین هاوکاری بکات، بەڵام قوباد بەگ هاوکاری شاعەباس ناکات.

٣ـ گەشەکردنی نوسینی مێژوو و ئەدەبیاتی کوردی

ئەو بارودۆخەی لەو قۆناخەدا دروست ببوو، هەروەکو چۆن لەڕووی ئیدارییەوە لەبەشی عوسمانیدا دەرفەت زیاتر بوو، لەڕووی نوسین و ئەدەبیاتیشەوە دەرفەت بۆ کوردی بەشی ڕۆژئاوای کوردستان لەبارتر بوو. لە کوردستانی بندەستی ئێران و بەشی خوارووی باشووری کوردستان کە لەبن کاریگەریی دەسەڵاتی ئێراندابوو، پێش ئەو قۆناخە ئەدەبیاتی کوردی گۆرانی تێیدا گەشەی کردبوو، بەڵام لەو قۆناغەدا ئەدەبیاتی کوردی تاڕادەیەک لەگەشەکردن ڕاوەستا و بەرەو کزی چووو، دیارە ئەم بارودۆخە پەیوەست بوو بەو وەرچەرخانەی لەبواری بیروباوەڕیشدا لەم هەرێمانەدا ڕوویاندا. ئەوەبوو بەشێکی زۆری کوردی ئەو هەرێمانە دەبوونە شیعە و لەیارسانی و زەردەشتی دوور دەکەوتنەوە، لە باشووری کوردستانیشدا بەشێکی ڕوویان لە سوونیگەری کرد، ئەمەش کاریگەریی نەرێنی هەبوو لەسەر ئەدەبیاتی کوردی گۆرانی. هەر ئەمەش هۆکاربوو بۆ ئەوەی کە لەسەدەکانی ١٦هەتا سەرەتا سەدەی نۆزدەیەم نوسینی کوردی گۆرانی بەرەو کەمی بچن و لەئێستادا کەم بەردەست دەکەون. سەرەڕای ئەوەش هەندێک لەبەرهەمی

شاعیران و نوسەرانی وەکو سەیدی هەورامی کۆچکردوو لە ١٥٢٠ز، مەحزونی کە لەنێوان سالانی (١٧٥٤- ١٧٨٩) کاتبی کۆشکی خەسرەوخانی ئەردەلان بووە، خانای قوبادی کۆچکردوو (١٧٦٠ز) لە لەندەن ماون.

لەبەرانبەر ئەمەدا لە کوردستانی بندەستی عوسمانیدا ڕەوشێکی پێچەوانە دەبینین، لەبەشی باکووری کوردستاندا نوسین و ئەدەبیاتی کوردی گەلێک پێشدەکەوێت، دیارە ئەدەبیاتی کورمانجی ژوورین پێشدەکەوێت. وەکو مامۆستا مارف خەزنەدار باسی دەکات، بەشێک لەبەرهەمی ئەو سەردەمی نوسەرەکانمان، بەدەستنووسی لە پەرتوکخانەکانی ئەڵمانیا، ڕووسیا و بریتانیا دەست دەکەون، هەر لەم بارەیەوە مامۆستا مارف خەزنەدار دەڵێت: ئاگۆست ژابا کە ناسراوە بە ئەلیکساندەر ژابا و کۆنسوڵی ڕووسیا بوو لە ئەرزرۆم لەسەدەی نۆزدەیەمدا (٧٤) دەستنووسی کوردی پاراستووە و لێکۆڵینەوەشی لەسەریان کردووە. دەستنووسی شیعرەکانی مەلا پەرێشان کە لەنیوەی دووەمی سەدەی چواردەمی زایینی و سەرەتای سەدەی پازدەیەمدا ژیاوە، مەلا ئەحمەدی جزیری کە بە پێشەنگی ئەم کاروانە دەبینرێت لە ئەڵمانیا پارێزراون. مەلا ئەحمەدی جزیری بەبۆچوونی مامۆستا عەلادین سەجادی لەدەوروبەری سالانی (١٤٠٧- ١٤٨١ز) دا ژیاوە، دیوانێکی شیعری زۆر دەوڵەمەندی هەیە. هەروەها مەلا ئەحمەدی باتێ کە خەڵکی هەکارییە و لە نێوان سالانی (١٤١٧- ١٤٩٠) ز دا ژیاوە و خاوەنی مەولودنامەی کوردی و چیرۆکی زەمبیل فرۆشە، ڕۆڵێکی گرنگی بینیوە لەگەشەپێدانی ئەدەب و هۆشیاری لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا و هەنگاوێکی بوێرانەی ناوە کاتێک مەولودنامەی کردووە بەکوردی. دەکرێت ئەمە وەکو سەرەتایەک ببینیرێت بۆ بیرکردنەوە لەوەرگێڕانی دەقە ئایینیەکانی ئیسلام و سروتەکانی[٤٠]، چونکە هەتا سەردەمانێک دوای مەلا ئەحمەدی باتێ، بە تێڕوانینی زۆر مەلا و زانای ئایینی وەرگێڕانی دەقەکانی ئایینی ئیسلام حەرام بووە و پێویست بووە تەنیا بەعەرەبی بخوێندرێن. هاوکات چیرۆکی زەمبیل فرۆش بووەتە وێردی سەرزمانی زۆربەی کۆمەڵگەی کوردستان و گۆرانی بێژەکانیش. دوای سەدەیەک لەو بەروارە عەلی تەرەماخی هەستاوە بە نوسینی سەرفی

٤٠- لەم بوارەدا پێش مارتن لۆسەر هەنگاوی ناوە.

عەرەبی بەکوردی، ئەمەش هەنگاوێکی تر بووە بۆ فێربوونی عەرەبی و نوسینی کوردی. دوای ئەوانیش مەلا یونسی هەڵکەتەینی کە (١٧٨٥ز) کۆچی دوایی کردووە، هەوڵیداوە قوتابخانەی ئایینی بکات بە کوردی و بۆ ئەم مەبەستەش (تەصریف، زەرف، تەرکیب) بەکوردی نوسیوەتەوە.

فەقێی تەیران کە لە ساڵانی (١٥٩٠- ١٦٦٠) ز دا ژیاوە، بەهەردوو بەرهەمەکەی (شێخی سەنعان و بەردەرەش) دوو شاکاری گەورەی تۆمارکردووە. هاوکات عەلی حەریری (١٠١٠-١٠٨٠ ک) کە دەکاتە (١٦٠٠-١٦٦٨) ز ژیاوە و هاوسەردەمی عەلی بەردەشانی بووە. دیوانی هەردووکیان نەماوە، بەڵام بەشێکی زۆری نوسەر و ئەدیبانی سەدەی هەژدەیەم باسیان دەکەن. هەر لەو سەردەمەدا ئەحمەدی خانیی (١٦٥١-١٧٠٦) کە لە بایەزید لەدایکبووە و ژیاوە و لەلایەک هەوڵیداوە منداڵانی کورد فێری زمانی شیرینی کوردی بکات، بۆ ئەمەش نوبەهاری نوسیوە. وەکو نوسەرێک و بیرمەندێکی کورد شۆڕشێکی مەزنی دروستکردووە. ئەحمەدی خانیی لەلایەک بەچیرۆکی مەم و زین خواستویەتی بارودۆخی ئەو سەردەمەی کوردستان لە هەموو بوارێکدا شیبکاتەوە. هەم تەکانێک بەبیری نەتەوەیی کورد بدات. هەربۆیە بەپێشەنگی بیری نەتەوەیی کورد دادەنرێت و هەرخۆشی مەرامی خۆی لەنوسینی (مەم و زین) دا باس دەکات و دەڵێت؛

شەرحا دلی خۆ بکەم فەسانە
زین و مەمێ بکەم بەهانە

لەبەیتێکی تردا گرنگی بە نوسینی کوردی دەدات و دەڵێت؛

دا خەڵق نەبێژیتن کو ئەکراد
بێ مەعریفەتن بێ ئەسڵ و بونیاد
ئەنواعێ مللەل خودان کتێبن
کورمانج تەنێ د بێ حسێبن
هەم ئەهلێ نەزەر نەبێن کو کورمانج
ئێشقەک نەکرن ژبۆ خوە ئامانج
کورمانج نە پڕ د بێ کەمالن
ئەمما د یەتیم و بێ مەجالن

هاوکات لەجێگەیەکی تردا دەڵێ؛
گەردێ هە بوویا مە سەر فرازەک
صاحب کەرەمەک سوخەن نەوازەک
نەقدێ مە دبوو ب سککە مەسکوک
نە دما وە هەبێ ڕەواج و مەشکوک
گەردێ هەبوویا مە ئیتفاقەک
ڤێکرا بکرا مە ئینقیادەک
رۆم و عەرەب و عەجەم تەمامی
هەمیا ژمە ڕا دکر غولامی
تەکمیل دکر مە دین و دەوڵەت
تە حصیل دکر مە عیلم و حیکمەت
تەمیز دبوون ژ هەم مەقالات
مومتاز دبوون خودان کەمالات

دیارە لەم چەند دێڕە هۆنراوەیەدا ئەحمەدی خانێ ڕەخنەی لەنەبوونی سەرکردە و پێشەنگی خەمخۆری میللەت کردووە و هاوکات ڕەخنەی لەنەبوونی ڕێککەوتن و پەیمان لەنێوان کورداندا کردووە و پێی وابووە کە ئەگەر سەرکردەی بەتوانا و خەمخۆرمان هەبوایە و یەکگرتووبوینایە، ئەوا دەمانتوانی ئایین و دەوڵەتی خۆمان تەواو بکەین و (رۆم، عەرەب و عەجەم) یش غولامیان بۆدەکردین. لە بەیتی پێشتردا نیازی خانێ بەڕوونتر دەردەکەوێت کە چۆن وەکو پێشەنگێک دەخوازێت گرنگی بە ئەدەبیاتی کوردی بدات و پێشی بخات. هەر لەو ڕوانگەیەوە فەرهەنگی نوبەهاری نوسیوە بۆ ئەوەی منداڵانی کورد فێری زمانی کوردی بکات. هەر لەو قۆناخەدا شەرەفخانی بەدلیسی (١٥٤١-١٦٠٣) زدا بۆجاری یەکەم وەکو کوردێک هەستا بەنوسینەوەی مێژووی کوردستان و لەساڵی (١٥٩٦) ز دا شەرەفنامەی نوسی کە مێژووی میر، خێڵ و کۆمەڵگەی کوردستانە، بەزمانی فارسی نوسیویەتی. شەرەفنامە بەهۆی گرنگی و زەنگینیەوە بووەتە بەڵگەیەکی گرنگ لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان، ئەمەش وایکردووە وەرگێڕدراوەتە سەر زۆر زمانی زیندووی جیهان. فارسی بوونەکەی لەگرنگی کەم ناکاتەوە. ئەمەش جاری

یەکەمە لەمێژووی نوێدا کورد هەوڵدەدا خۆی مێژووی خۆی بنوسێتەوە[41].
مەلامەحمودی بایەزیدی کە لەسەدەی نۆزدەیەمدا ژیاوە و هاوسەردەمی میری بۆتان بووە، ئەحمەدی کۆر کە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ژیاوە توانیویانە بەردەوامی بەو ڕێچکەیە بدەن.

هەر لەم سەردەمانەدا لە باشووری کوردستانی عوسمانیدا زاراوەی کورمانجی ناوەڕاست گەشە دەکات و دوو فاکتەر ڕۆڵیان هەبووە لەگەشەکردنی کورمانجی ناوەڕاستدا؛ یەکەم؛ میرنشینی ئەردەڵان و زاراوەی گۆرانی بەرەو لاوازی دەچوو، میرنشینی بابان گەشەی دەکرد و بۆجاری یەکەم میرانی بابان لەکۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا بڕیاریاندا کە زمانی کوردی (شێوەی سلێمانی زاراوەی کورمانجی ناوەڕاست) بکەنە زمانی فەرمی میرنشین و ئیتر ئەم زمانە جێگەی زمانی فارسی، زاراوەی هەورامی یان گۆرانی گرتەوە کە هەتا ئەو کاتە باڵادەست بوون. هۆکاری دووەم؛ هەوڵی کەسانی ئاینی لەوێنەی شێخ مارفی نۆدێ کە لە ساڵانی (١٧٥٣-١٨٣٨) ژیاوە و هەستاوە بە ئامادەکردنی پەرتوکی (ئەحمەدی) بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی لەڕێگەی هۆنراوەوە. کە بەم شێوەیە دەست پێ دەکات؛

(رأس) سەرە، (عین) چاوە
(بدن) قالب، (أسم) ناوە
جبین و جبهە تەوێڵە
مکر و کید و حیلە فێڵە

بەو شێوەیە بەردەوام دەبێت. هەروەها مەولانا خالیدی نەقشبەندی شارەزووری کە لەساڵانی (١٧٧٦-١٨٢٧) ز ژیاوە و ڕێبەری تەریقەتی نەقشبەندی نوێ بوو، بەشێک لەنامە و نوسینەکانی بەکوردی نوسیوە و مەلاعەبدولکەریمی مودەڕس لەپەرتوکی (یادی مەردان) دا کۆیکردۆتەوە و

٤١- لێرەدا دەبێت ئەوە لەبیر نەکەین کە لەهەزارەی یەکەمی زایینیدا کورد خاوەنی شانامەی کوردی بووە، ئێستاش ئەم شانامەیە کەوتۆتە بەردەست و بەشێوەی ئەفسانە و چیرۆک باس لەرابردووی کورد و گەلانی دراوسێ دەکات. بەپێی هەندێک بۆچوون فیردەوسی لەڕێگەی خێزانەکەیەوە کە کوردبووە چیرۆکەکانی شانامەی کوردی وەرگرتووە و کارەکتەرەکانیانی گۆڕیوە یاخود کردوونی بە فارسی و شانامەکەی خۆی بەو شێوەیە داڕشتووە.

بڵاوی کردۆتەوە. ئەمانەش بوونە بنەما بۆ دەرکەوتنی هەرسێ شاعیر و نوسەری بەتوانا کە بە سێ کوچکەی بابان دەناسرێن؛ مەلا خدری ئەحمەدی میکایلی ناسراو بە نالی (١٧٩٧-١٨٥٦ز)، عەبدولڕەحمان ئەحمەدبەگی ساحێبقڕانی ناسراو بە سالم (١٨٠٠-١٨٦٦ز)، مستەفا ئەحمەدبەگی ساحێبقڕانی ناسراو بە کوردی (١٨٠٩- ١٨٤٩ز). هەروەها مەلای جەباری (١٨٠٦ـ١٨٧٦)، سەید یاقۆ (١٨٠٨ـ١٨٨١)، حاجی قادری کۆیی (١٨١٧ـ ١٨٩٧) (کە بەشاعیر و پێشەنگی بیری نەتەوەیی لە کورمانجی ناوەڕاستدا دەناسرێت) لەو سەردەمەدا دەردەکەون، مەحوی (١٨٣٠ـ١٩٠٤)، شێخ ڕەزای تاڵەبانی (١٨٣٥ـ١٩٠٩)، وەفایی (١٨٤٤ـ ١٩١٤)، سالمی مەردۆخی (١٨٤٥ـ١٩٠٩)، مەجدی (١٨٤٩ـ١٩٢٥)، حەریق (١٨٥١ـ١٩٠٧) و عەبدوڵلابەگی مهابادی (ئەدەب) (١٨٥٩ـ١٩١٢) وەکو بەردەوامی ئەو هێڵەن.

گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هەر لەو قۆناغەدا مەستوورەخانی ئەردەڵانی ناسراو بە ماە شەرەفخانی کوردستانی و لە (١٨٠٥-١٨٤٧ز) ژیاوە. مەستورەخان خێزانی خەسرەوخانی ناکام جێگری ئەمانوڵاخانی ئەردەڵانی باوکی بووە، دوای کۆچی دوایی میر و تێکچونی باری گوزەرانیان دەچێتە سلێمانی و دیوانە (٢٠٠٠٠) بەیتە شیعرییەکەی و پەرتوکی مێژووی ئەردەڵان دەنوسێت، دەکرێت وەکو یەکەم مێژوونوسی ژن نەک تەنیا لە کوردستاندا، بەڵکو لەناوچەکەدا بەناو بکرێت. هەر لەو قۆناخەدا چیرۆکی دەماودەمی کوردەواری گەشەی کردووە و لەڕێگەی هۆرە، حەیران، لاوک و دەنگبێژیەوە بوونەتە ماڵی کۆمەڵگە. دەرویشی عەبدی و عەدول، لاس و غەزال، شیرین و فەرهاد، ئەسمەر و مامەر، محەمەد و سێوێ و..... چەند نمونەیەکن لەو چیرۆکانە کە بوونەتە وێردی سەر زمانی کۆمەڵگەی کوردی.

٤ـ گەشەکردنی ئابووری و پیشە لە کوردستاندا:

کۆمەڵگەی کوردستان بەهۆی ئەوەی کە داهێنەری ژیانی کۆمەڵایەتی و شۆڕشی کشتوکاڵە، لەناخیدا پیشەکانی ژیانی سروشتی ڕەگی داکوتاوە و زەوی و ئاو و کەشە لەبارەکەشی ئەم دەرفەتەی زیاتر بۆ ڕەخساندووە. هەربۆیە زەمینەی پیشەکانی تر لە کوردستاندا کەمە و کۆمەڵگەی کورد ئەگەر دەرفەتی هەبوبێت زیاتر بە کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە خەریک بووە.

لەم ماوەیەشدا بەهۆی ئەوەی کە تاڕادەیەک خۆبەڕێوەبەری میرە کوردەکان پەرە دەسێنێ لە کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا، ئەمەش دەرفەتی پەرەپێدانی پیشەکاری ڕەخساندووە، لەبەشی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا کە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێراندابووە هەرچەندە زەمینە کەمتر بوو بێت، بەڵام زەمینە لەبارتر بووە بە بەراورد بەقۆناخی ڕابردوو کە کوردستان کەوتبووە ژێر هێرشی مەغۆل، تەتەر، قەرەقۆینلەر و ئاق قۆنیلەرەوە. ئەم بارودۆخە وا دەکات کە کشتوکاڵ، ئاژەڵداری و کاری پیشەی دەست لەوێنەی چنین، ڕستن، گڵکاری، بیناسازی، ئاسنگەری و مسگەری لە کوردستاندا گەشە دەکات. ئێستاش شوێنەوار و بەرهەمی دەستی هەیە کە لەو سەردەمانەدا دروستکراون. لەڕێگەی بەرهەمە کشتوکاڵی و ئاژەڵدارییەکانیشیەوە پێگەیەکی بۆخۆی دروست کردبوو. هەر لەو سەردەمانەدا بازرگانی لە کوردستاندا گەشە دەکات و میرنشینی بابان لەم بوارەدا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە. تاڕادەیەک پیشەکاری دروستکردنی چەک لەڕێگەی ئاسنگەرییەوە گەشەی کرد و هەر ئەمە بووە بناخە بۆ ئەوەی لەسەدەی نۆزدەیەمدا میرانی سۆران، بۆتان و بابان تۆپ و چەکی پێشکەوتوو دروست بکەن. ئەوەی جێگەی سەرنجە جولەکە، ئەرمەن، ئاشوری و سریانیەکان لەکاری پیشەکاری زێڕ و زیو و بازرگانیدا ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە.

٥- گۆڕانکاری دیمۆگرافیا ، ئەتنیکی و ئایینی لە کوردستاندا:

دەکرێت ئەو قۆناخەی ژیانی کۆمەڵگەی کوردستان بە دووەم قۆناخی گۆڕانکاری لە دیمۆگرافیا، پێکهاتەی ئەتنیکی و باوەڕمەندی بەناو بکەین. پێشتر باسمان لەوەکرد کە لەسەرەتای هاتنی ئیسلام و کۆچی عەرەب و تورکەکان بۆ کوردستان هەتا سەدەی سیازدەیەم، واتە لە نێوان سەدەی حەوتەم و سیازدەیەمی زایینیدا گۆڕانکاری ڕیشەیی یەکەم ڕویدا و لەو ڕێگەیەوە کۆمەڵگەی کوردستان ئاشنای دوو ئەتنیکی تربوو، کە خاوەنی تایبەتمەندی جیاواز بوون لەکۆمەڵگەی کوردستان. هاوکات ڕووبەڕووی هەژموونی ئاینێکی نوێ بویەوە، کە ئەویش بنەماکانی جیاوازبوو لە باوەڕیە ئارياييەکانی خۆی. ئەمەش کاریگەری لەسەر بەشێکی کۆمەڵگە دروستکرد. پێشتر باسمان لەوەکرد کە هەتا ئەو سەردەمانە نزیکەی نیوەی کۆمەڵگەی

کوردستان ببوونە موسوڵمان یان کاریگەری ئیسلامیان لەسەر دروست ببوو. هاوکات بەهۆی دەوڵەمەندی فەرهەنگ و زمانی کوردییەوە بەشێک لەو هۆز و گروپە عەرەب و تورکانەی دەهاتنە کوردستان دەبوونە کورد. بەواتایەکی تر کاریگەری دوو لایەنەیان لەسەریەکتر هەبوو. لەسەدەی شازدەیەم بەدواوە، دوای ئەوەی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ئازەری وەکو ئەتنیکێکی نوێ ڕۆڵی زۆربوو، لەبواری زمانەوانیشەوە ئەدەبیاتی فارسی زۆر گەشەی کرد، لەڕووی ئایین و بیر و باوەڕیشەوە شیعەگەریی و شیعەی جەعفەری یاخود دوازدە ئیمامی گەشەی کرد. ئەمانە بوونە هۆکاری ئەوەی کە لەڕووی ئەتنیکیەوە ئازەری بەتەواوی لە کورد داببڕێن و لەڕووی ئایین و بیر و باوەڕەوە ئەو ئازەریانەی کە زەمینەی عەلەویگەری و قزڵ باش بوون و بەشێکی زۆریشیان یارسان بوون، ئیتر بەشی هەرە زۆریان ببنە پەیڕەوکاری شیعەگەرایی. کوردی لوڕ، لەک و کەلهوڕ کە زۆربەیان یارسانی بوون بەهۆی فشار و ستەمی دەسەڵاتەوە زۆربەیان بوونە شیعە و پەیڕەوانی یارسانی تێیاندا کەم بوویەوە. کوردی ناوچەی موکریان و ئەردەڵان و شکاک و جەلالییش لەبن ناوی بەرخۆداندا لەبەرانبەر شیعەگەرایی زیاتر ڕوویان لە سوونیگەری کرد. بەمشێوەیە لەم هەرێمانەشدا یارسانی، زەردەشتی و قزڵ باشی عەلەوی بەرەو نەمان چوون. ئیتر کاتێک هەنگاومان بۆسەدەی نۆزدەیەم دەنا، تاڕادەیەک کۆمەڵگەی کوردستان ڕەنگێکی نوێ کە نزیک بوو لەوەی ڕۆژگاری ئەمڕۆمانی گرتبوو.

لەبەشی کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا هەرچەندە لەڕووی ئیداری و خۆبەڕێوەبەرییەوە بارودۆخ باشتربوو، بەڵام بەهۆی باڵادەستی و هەژموونگەرایی ئەتنیکی تورک و زمانی عوسمانیەوە، کاریگەریی تورک لەسەر کۆمەڵگەی کورد زیاتر دەبوو، بەواتایەکی تر بە بەراورد بەڕابردوو ئاسیملەبوونی (پرۆسەی تواندنەوە و بەزۆر گۆڕینی نەتەوەیەک بۆ نەتەوەیەکی تر) کوردەکان بەرەو تورکبوون زیاتر بوو بە بەراورد بە ئاسیملەبوونی تورک بۆ کورد. هاوکات بەهۆی باڵادەستی ئایینزای سوونەوە و شێوازی پەروەردەی عوسمانییەکانەوە، بەشێوەی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ، هاوکات ئەو فەرمان و هێرشانەی کراونەتە سەر ئێزدیەکان، بەشی زۆری کۆمەڵگەی کوردی ئەم هەرێمە ڕوویان لە ئایینزای سوونە کرد، دیارە

ناوچەکانی خانەقین، مەندەلی و بەدرە و جەسان زۆربەی کات لەژێر کاریگەریی ئێراندا بوون، لەبەرئەوە بوونەتە شیعە. لەبەرانبەر (عەلەوی) یشدا ئەو سیاسەتەی عوسمانیەکان گرتیانەبەر لەڕێگەی (حاجی بەکتاش) ەوە بۆ موتوربەکردنی عەلەوی لەگەڵ دەسەڵاتدا، تاڕادەیەک سەرکەوت و ئیتر بەشێکی زۆری عەلەوی کە کورد بوون یان تورک و تورکمان بوون، بوونە لایەنگری دەسەڵات و لەناوەڕۆکی خۆیان دوورکەوتنەوە و بەشێکیشیان ڕوویان لە ئایینزای سووننە کرد و بەمشێوەیە بەشی زۆری کۆمەڵگەی ئەم پارچەیەی کوردستان چوونەسەر ئایینزای سوونە و هەندێکیش چوونە سەر ئایینزای شیعە، لەبەرانبەردا کاکەیی، عەلەوی و ئێزدی زۆرکەم بوونەوە.

لەئەنجامدا دەتوانین بڵێین؛ لەنێوان سەدەکانی (١٦هەتا ١٩ز) دا گۆڕانکاری ڕیشەیی لە ئایین و بیروباوەڕی کوردستاندا دروستبوو. لەڕووی دیمۆگرافیاشەوە گۆڕانکاری ڕوویاندا و ئیتر دەبینین دیمۆگرافیای کوردستان گۆڕانکاری ڕیشەیی بەسەردا هاتووە و بەشێکی جوگرافیا سنووریەکانی کوردستان مۆرکی کوردیان پێوەنەما یان زۆر لاوازبوون. بۆنمونەی ئەمەش دەکرێت باس لە هەمەدان، ئازەربایجانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، ناوچەکانی کوت لە عێراق و ناوچەکانی قۆچگری، مەرەش و ئەرزنگان لە باکووری کوردستان بکەین.

دەکرێت لێرەدا باس لەگۆڕانکاری نشینگەی خێڵەکانیش بکەین. بەهۆی ئەوەی لەو سەردەمانەدا ماوە ماوە شەڕی خێڵایەتی ڕوویانداوە، یان نەخۆشی و دەرد بڵاوبۆتەوە یان ناکۆکی لەنێوان دەسەڵاتی هەرێمی میرەکان یان دەسەڵاتی ناوەند و خێڵەکاندا دروست بوون، یاخود بەهۆی تایبەتمەندی ژیانی کۆچەری خێڵەکانەوە، بەشێک لەخێڵەکان پەرتەوازەبوون یان بڵاو بوونەتەوە و هەرئەوەش هۆکارە بۆئەوەی کە دەبینین هەندێک خێڵ بەشێکی لە باکوورە و بەشێکی لە باشوورە یان جێگەی ترە، نمونەشمان بۆئەمە خێڵی بەرازیە کە بەشێکی لە شارەزوورە، بەشێکی لە ڕوهایە و بەشێکیشی لە ڕۆژئاوایە. یان خێڵی شێخ بزێنی کە بەشێکی لە کەرکوکە و بەشێکیان لە ڕوها و بەشێکیان لەنزیک ئەنقەرەن، ئەمەش بابەتێکی ترە کە کاریگەریی لەسەر دیمۆگرافیای کوردستان و کۆمەڵگەی کوردستان کردووە.

بەشی هەشتەم

کۆمەڵگەی کوردستان لە سەدەی نۆزدەیەمەوە هەتا دابەشکردنی بۆ چواربەش

أ-بارودۆخی جیهان، ڕۆژهەڵاتی ناوین و کوردستان:

دوای ئەوەی سەدە تاریکەکان و شەڕە ئایینی و ئایینزاییەکانی ئەوروپا ژیانی کۆمەڵگەی لە ئەوروپا خستە بەردەم مەترسیەکی مەزنەوە، بەتایبەتیش شەڕی (٣٠) ساڵەی ساڵانی (١٦١٨ - ١٦٤٨) ز کە بووە هۆکاری لەناوچوونی سێیەکی دانیشتوانی ئەوروپا، ئەو گەشەکردنەی لەبواری فکری کۆمەڵایەتی، زانست و تەکنەلۆژیادا بەرهەم هاتن، کۆمەڵێک ڕیفۆرمی لەسیستمی دەسەڵاتی بریتانیادا لەسەدەی حەڤدەیەمدا دروستکرد. بەدوای ئەویشدا لەسەدەی هەژدەیەمدا شۆڕشی فەڕەنسا کە لەساڵی ١٧٨٩ز دا ڕویدا و سیستمی حوکمڕانی پاشایەتی گۆڕی، ئابووری ئەوروپا گەشەی کرد. ئەمانە بوونە سەرەتایەکی نوێ بۆ خۆڕێکخستنەوەی ژیان و سیستم. چونکە ئەو گۆڕانکاریانە لەگەڵ خۆیاندا وەرچەرخانێکیان لەبواری ئابووری، پیشەسازی و سیستمی جوگرافیدا بەدیهێنا، کە دواتر بە شۆڕشی پیشەسازی ناسێندرا. ئەم وەرچەرخانە بووە هۆی ئەوەی ناوەندی شارستانی و سیستم لە ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە بگوێزرێتەوە بۆ ئەوروپا، هاوکاتی ئەمە ڕۆژهەڵاتی ناوین لەناو کێشەکانی خۆیدا دەتلایەوە و هەردوو دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری (میراتگری سەفەوی) نەیانتوانی وەرچەرخانێک ئەنجام بدەن لەسیستمی حوکمڕانی و بەڕێوەبەرێتی خۆیاندا. هێزە کۆمەڵایەتیەکانی ناوچەکەش لەو ئاستەدا نەبوون بتوانن ئەو سیستەمانە تێپەڕ بکەن و کۆمەڵگە بەرەو ئاسۆیەکی نوێ ببەن، ئەمەش وایکرد کە ئیتر دەسەڵات و بەشێکی کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی ناوین چاویان لە ڕۆژئاوا بێت و ببنە پاشکۆ و چاولێکەری ڕۆژئاوا. لەبەرانبەر ئەمەدا بەشێکی کۆمەڵگەش لەپێناوی پاراستنی بەها و فەرهەنگی ناوچەکەدا کەوتنە بەرخۆدان لەبەرانبەر شاڵاوە نهێنی و ئاشکراکانی هێزە ڕۆژئاواییەکان. لەم قۆناخەدا، واتە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە هەژموون و باڵادەستی بریتانیا و فەڕەنسا سنووری ئەوروپای تێپەڕاند. لەڕێگەی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتەوە و کردنەوەی نۆکەندی سوێس لەنێوان دەریای سپی و دەریای سووردا ڕێگەی ڕۆژهەڵاتیان بۆ خۆیان کورتکردەوە و دەیانخواست لەڕێگەی باڵادەستی پیشەسازی و

بازرگانیەوە جیهان بخەنە ژێر دەسەڵات و هەژموونی خۆیانەوە. هاوکات لەڕێگەی بڵاوکردنەوەی نوێنەرانی خۆیان لەناو کۆمەڵگە جیاجیاکاندا بەنهێنی و بەئاشکرا و لەبن ناوی مسیۆنەر یان مژدەدەرەکانەوە کە ئامانجیان بڵاوکردنەوەی ئایینی کریستیانی و فەرهەنگی ئەوروپی بوو، دەیانخواست فەرهەنگی خۆشیان بکەنە فەرهەنگێکی جیهانی. یەکێک لەو ناوچانەش کە ڕوویان تێکرد و گرنگبوو بەلایانەوە، زەمینی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی بوو. هەرچەندە بەهۆی گەشەسەندنی ڕێگەی ئاوی و دروستکردنی نۆکەندی سوێسەوە ڕۆڵی ئەم جوگرافیایە لە بازرگانیدا کەم ببوویەوە، بەڵام بەهۆی نزیکییان لە ڕووسیای قەیسەری و هەوڵەکانی ڕووسیای قەیسەری وەکو زلهێزیک بۆزیادکردنی هەژموونی خۆی لەجیهان و ناوچەکەدا و گەیشتنی بە ئاوە گەرمەکان، ئەم ناوچەیە گرنگی بۆ هەردوولایان هەبووە. هەر لایەنەی دەیخواست کاریگەری خۆی زیاتر بکات. لەم بوارەدا ڕووسیاش لەهەوڵی بەردەوامدا بووە، ئەمەش ململانێیەکەی چڕتر کردۆتەوە.

شانبەشانی ئەم بارودۆخە کە ناوچەکەی ڕووبەڕووی ململانێیەکی دژوار کردبووەوە هەردوو دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی لەناوخۆی وڵاتەکانی خۆشیاندا ڕووبەڕووی بارودۆخێکی نوێ دەبوونەوە، دەسەڵاتی ئەو دوو دەوڵەتە ئیدی لەلایەنی کۆمەڵگەکانیانەوە بە ڕەوا نەدەبینران و بەشێکی پێکهاتەکانی کۆمەڵگەکانیان ڕووبەڕووی دەسەڵاتەکانیان بوونەوە و داوای ئازادیان دەکرد. بۆنمونە لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا لە نەمسا، یۆنان و بولگاریا لەلایەک و لە میسر لەسەردەستی محەمەدعەلی پاشای میسردا و لە عەرەبستانی سعودیەش لەسەردەستی وەهابیەکاندا لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا عوسمانیەکان ڕووبەڕووی شکان بوونەوە و سنووری دەسەڵاتیان تەسک دەبووەوە و ئەمەش لەلایەک دەسەڵاتی عوسمانی دەترساند و لەلایەکی تریشەوە خەڵکانی تریشی هاندەدا بۆئەوەی هەوڵبدەن کاریگەریی عوسمانی لەسەر خۆیان کەمبکەنەوە، یان ئەگەر بتوانن سەربەخۆ بن. هەرچی دەوڵەتی ئێران بوو، قاجاریەکان لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا و لەسەردەمی فەتح عەلی شای قاجاری (١٧٩٨-١٨٣٤) ز لەلایەکەوە هەوڵیاندەدا دەسەڵاتی خۆیان جێگیربکەن، لەلایەکی تریشەوە لەهەوڵی ئەوەدابوون خۆیان لەهێرش و هەژموونی ڕووسیا بپارێزن. ئێران لەشەڕی ساڵانی (١٨٠٤-

١٨١٣ز) لەگەڵ ڕووسیادا تێکشکا و ناچاربوو پەیمانی گوڵستان (١٨١٣ز) مۆر بکات، ئەم پەیمانە لەناوچەی گوڵستانی قەرەباغ ئیمزاکرا. بەپێی ئەو پەیمانە ئێران ناوچەکانی (باکۆ – گەنجە – شیروان – قەرەباغ – تالیش لەسەر دەریای قەزوین – جۆرجیا و داغستان) یشی لەدەستدا و بوونە موڵکی ڕووسیا و هاوکات دەریاوانی لەئاوی دەریای قەزویندا بووە مافی ڕووسیا و تەنیا ڕووسیا بۆی هەبوو کە بۆ مەبەستی سەربازی بەکاری بهێنێ. ڕێگەی بازرگانی ئازاد لەنێوان هەردوو وڵاتدا کرایەوە بەمەرجێک گومرگی ٥٪ زیاتر نەخرێتە سەر شتومەکی دەرەکی. دواتریش بەهۆی هاندانی بریتانەوە ئێران خواستی لەم ڕێککەوتنە پەشیمان ببێتەوە و لەساڵی ١٨٢٦ز دا هێرشی کردە سەر سوپای ڕووسیا لە باکووری ڕووباری ئاراس، سەرەتا هەندێک دەسکەوتی بەدەستهێنا، بەڵام دواتر زۆرخراپ تێکشکا و بەناچاری لە ١٨٢٨\٢\٢٢ز دا ڕێککەوتنێکی تری لەگەڵ ڕووسیادا ئیمزاکرد، کە بە ڕێککەوتنی (تورکمان چای) دەناسرێت و تێیدا قاجارییەکان هەموو بەندەکانی ڕێککەوتنی گوڵستانیان پەسند کرد و یەریڤان و هەندێک ناوچەی تریشان لەدەستدا. دەسەڵاتی قاجاری بەهۆی ئەو ڕێککەوتن و سازشانەی لەگەڵ ڕووسیا ئەنجامیدا لەلایەکەوە، لەلایەکی تریشەوە بەهۆی پەیماننامەی دووقۆڵی مانگی ١١ی ١٨١١ز ەوە کە لەگەڵ بریتانیا لە سەردەمی جۆرجی سێیەمدا مۆریکرد، توانی خۆی بپارێزێت، بەڵام ڕۆژبەڕۆژ کاریگەری هەردوو دەوڵەتی ڕووسیا و بریتانیا لە وڵاتەکەیاندا زیاتر دەبوو.

بارودۆخی ئەم دوو دەوڵەتە، واتە عوسمانی و قاجاری دەرفەتی بۆ بریتانیا، فەڕەنسا و ڕووسیا خۆشکرد کە باشتر دزە بکەنە ناو کۆمەڵگە و دامودەزگای ئەو دەوڵەتانەوە. ئەوەی گرنگە لێرەدا ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە کە هەردوو دەسەڵاتی ناوچەکە بۆ مانەوەی خۆیان پێویستیان بە هاوکاری دەرەکی هەبوو، ئیتر توانایان نەمابوو لە سەرپێی خۆیان ڕاوەستن و بڕۆن. لەبەرانبەریشدا ئەو دەوڵەتە زلهێزانەش (بریتانیا، ڕووسیا و فەڕەنسا) کە نامۆبوون بەناوچەکە و ئایین و فەرهەنگیان جیاواز بوو، هەستیان بەوە دەکرد کە ڕاستەوخۆ ناتوانن ناوچەکە بەڕێوەببەن و پێویستیان بەدەسەڵاتی هەرێمی لاواز و دەستەمۆ هەبوو، هەتا بتوانن ناڕاستەوخۆ ببنە باڵادەست، ئەمەش وایدەکرد کە ئەوانیش مانەوەی هەردوو دەسەڵاتی (عوسمانی و

قاجاری) یان بەشێوەیەکی لاواز پێ باشتر بوو بێت، لەوەی کە لەناوبچن یان بەهێزببن. بۆ ئەمە لەلایەک لەهەوڵی پەیمان بەستندابوون لەگەڵ ئەم دوو دەوڵەتەدا، لەلایەکی تریشەوە لەهەوڵی زەمینە خۆشکردندا بوون بۆخۆیان لەناو گەلانی ناوچەکەدا. دەتوانین بەم شێوەیە باس لە سیاسەتی ئەو دەوڵەتانە بەپێشەنگایەتی بریتانیا لەگەڵ هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری و گەلانی ناوچەکەدا بکەین:

یەکەم: لەڕێگەی ئەو پەیمان و ڕێککەوتنە ئابووری، سیاسی و سەربازیانەی لەگەڵ هەردوو دەوڵەتەکەدا ئەنجامیاندا لە ساڵی ١٨٠٨ز بەدواوە، هەتا ساڵی ١٨٨٠ز، زەمینەیان بۆخۆیان لەناو هەردوو دەوڵەتدا دروستکرد و پێگەی خۆیان لەناو دامودەزگاکانی ئەو دەوڵەتانەدا دروستکرد. سیستمی پەروەردەی خۆیان بونیادنا، سیستمی سوپاکانی عوسمانی و قاجارییان گۆڕی، پێگەی ئابووری خۆیان بەهێزکرد و مۆدێلی ئابووری خۆیان خزاندە ناو سیستمی ئەو دوو دەوڵەتەوە. بابەتی حوکمکردنیان لەڕێگەی دەستوورەوە کردە بابەتێکی دامەزراوەکانی هەردوو دەوڵەت و هەوڵەکانی سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٦١-١٨٠٨) ز، سوڵتان مەحمودی دووەم (١٧٨٦-١٨٣٩) و سوڵتان عەبدولمەجید (١٨٢٣-١٨٦١) لەسالانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا و هەوڵەکانی قاجارییەکانیش لەم سەردەمەدا لەژێر ئەو کاریگەرییانەدا بوو.

دووەم: ئەو دەوڵەتانە لەڕێگەی جێگیرکردنی سیستمی پەروەردەی خۆیانەوە وردە وردە کاریان بۆ هەڵوەشاندنەوەی سیستمی پەروەردەی باوی ناوچەکە کرد، کە سیستمی پەروەردەی حوجرەی ئیسلامی بوو و لەژێر چاودێری زانایانی ئایینی ئیسلامیدا بەڕێوە دەچوو، بەمەش زەمینەیان بۆ نەوەیەک دروست دەکرد کە بەفەرهەنگ و زانستی ڕۆژئاوا گەشە بکات و پێ بگات.

سێیەم: لەڕێگەی هاندان بۆ هەڵوەشاندنەوەی هێزی (یەنی چەری[٤٢]) و

٤٢- یەنی چەری: بەشێکی سەرەکی و خاوەن کاریگەر بوو لە سوپای عوسمانیدا و لەو منداڵانە دروست دەکرا کە لە گەلانی ناموسڵمان وەکو دەسکەوت کۆکرابوونەوە و پەروەردە کرابوون. بۆ یەکەمجار لەلایەنی سوڵتان (ئۆرخان)ەوە کرابوونە سوپایەکی تایبەت و لەسەدەی هەژدەیەمدا ببوونە خاوەن دەسەلاتی ڕەها.

پەیڕەوکردنی سیستمی نوێی سەربازی و پێشکەشکردنی ئەزموون و چەک و پێویستی سەربازی بەو دوو دەوڵەتە، تاڕادەیەک لەناو سوپادا پێگەیان بۆخۆیان دروست دەکرد.

چوارەم: لەڕێگەی هاندان بۆ پەیڕەوکردنی سیستمی ئابووری بازاڕ و ڕیفۆرمی ئابورییەوە و ئەنجامدانی وەبەرهێنان و خستنە بازاڕی کاڵاکانی خۆیان لە بازاڕەکانی ئەم دوو دەوڵەتەدا بە گومرگێکی کەمەوە مسۆگەر کرد، وەکو لەڕێککەوتنی گوڵستانی نێوان ڕووسیا و قاجاریدا دیاریکراوە، ٥٪ ی تێپەڕ نەکردووە، ئەمەش بووە هۆکاری لاوازبوونی بەرهەمی ناوخۆیی وابەستەکردنی بازاڕی ناوچەکە بە بازاڕی خۆیانەوە. ئەمەش کاریگەری ئەو دەوڵەتانەی لەناوچەکەدا بەرەو پێشەوە برد.

پێنجەم: هەمیشە هەوڵیانداوە بۆ قوڵکردنەوەی ناکۆکی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە هەتا بتوانن بەردەوامی بەسیاسەتی خۆیان بدەن.

شەشەم: ئەو دەوڵەتانە هەوڵیاندەدا پەیوەندی لەگەڵ گەل و پێکهاتە جیاوازەکانی ناوچەکەدا دروست بکەن، هەتا بتوانن بیانکەنە زەمینە بۆ سیاسەتی خۆیان و لە هەر کاتێکدا پێویستیان پێیان بێت لەبەرانبەر دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاریدا بەکاریان بهێنن. لەم بوارەشدا سوودیان لەچەمکی نەتەوە دەوڵەت وەردەگرت، کە تازە لە ئەوروپا گەشەی دەکرد و لەڕێگەیەوە هەر گەلێک دەیخواست دەوڵەتێک بۆخۆی دروست بکات. ئەوەبوو لەلایەکەوە ڕووسیا لەهەوڵی دابڕانی تورکمان و ئازەری و بەشێکی ئەرمەنی و ئاسورییەکاندا بوو لە ئێران و لەسەر ئەرمەن و ئاشورییەکانی سنووری دەوڵەتی عوسمانیش هەمان سیاسەتی بەڕێوە دەبرد، لەلایەکی ترەوە بریتانیا و فەڕەنسا کاریان لەسەر عەرەب، ئاشوری، کلدانی، سریانی، کورد، قیبتیەکانی میسر و سۆدان و ئەمازیغەکانی بیابانی گەورەی لیبیا، جەزائیر و مەغریب دەکرد. بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان پەنایان بۆ ڕێباز و شێوازی جیاواز دەبرد. لە ئێراندا جیاوازی نەتەوەییان بۆ دابڕانی تورکمان، ئازەری عەرەب و کورد بەکار دەهێنا و پێیان وابوو بەمشێوەیە دەتوانن ئەو نەتەوانە لەنەتەوەی فارسی سەردەست دابڕن و ناکۆکیش لەنێوان ئەو نەتەوانەشدا دروست بکەن و ئەوانیش سیاسەتی لەسەربکەن، ئەو سیاسەتەش دواتر و لەسەدەی بیستەمدا و لەپەیمانی (سایکس پیکۆ) ی ساڵی ١٩١٦دا بووە

سیاسەتێکی فەرمی و ئاشکرا. هاوکات بۆ دابڕانی ئەرمەنیەکان و ئاشوریەکان فاکتەری ئایینیان بەکاردەهێنا. لەزەمینی دەوڵەتی عوسمانیشدا بەرانبەر عەرەب و کورد سیاسەتی جیاوازی نەتەوەییان بەکارهێنا و هەوڵیاندا لەو ڕێگەیەوە کەلێن لەنێوان عەرەب و کورد لەلایەک و تورک لەلایەکی ترەوە دروست بکەن. هەوڵیشیان دەدا جیاوازی ئایینی بەرانبەر ئەرمەنی، ئاشوری، سریانی، کلدانی، قیبیتی و ئەمازیغەکان و کوردی ئێزدیش بەکار بهێنن. بەمشێوەیە لەلایەکەوە جیاوازی نەتەوایەتی، لەلایەکی تریشەوە جیاوازی ئایین و ئایینزایان قوڵکردەوە و ئەمانەش بوونە هۆکاری پێکدادانی نێوان نەتەوەکانی ئەم ناوچانە و هەردوو دەسەڵاتی نەخۆش.

بەمشێوەیە ئەو هێزانە زەمینەی کار و ژیانی خۆیان پەرەپێدا و هێدی هێدی دەبوونە حوکمڕانی ڕاستەقینە، بەڵام بە ناڕاستەوخۆ. لەبەرانبەر ئەوەدا هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری لەم چوارچێوەی کە لەخوارەوە باسی دەکەین سیاسەتیان بەرانبەر زلهێزەکان و گەلانی خۆیان کرد؛

یەکەم: خواستیان لەڕێگەی ئەو ڕێککەوتن و پەیوەندیانەی کە لەگەڵ زلهێزەکاندا ئەنجامیاندا و لەسەری دەڕۆیشتن، تەمەنی خۆیان درێژ بکەنەوە، تاڕادەیەک سیستمەکەشیان بگونجێنن لەگەڵ سەردەمەکەدا. هەر لەم پێناوەدا وەکو باسمان کرد لەبواری پەروەردە، سەربازی، ئابووری و سیاسی دا زنجیرەیەک گۆڕانکارییان ئەنجامدا.

دووەم: لەترسی لەدەستدانی خاک و هەژموونی خۆیان، تەگبیری جۆراو جۆریان وەرگرت.

سێیەم: بەهۆی کاریگەری چەمکی نەتەوە دەوڵەت و سیاسەتی زلهێزەکان لەناوچەکەدا، هێدی هێدی لە ئێران چەمکی پان ئێرانیزم و فارسگەرایی، لەدەوڵەتی عوسمانیشدا چەمکی پان ئیسلامیزم و تۆرانیزم گەشەی دەکرد.

چوارەم: ئەو بارودۆخە جیهانی و ناوچەییە کاریگەری لەسەر گەلانی ناوچەکە دەکرد و ئەمەش وایکرد لەبەرانبەر ئیسلامی دەسەڵاتدا تەریقەت و ڕەوتی جیاجیا سەرهەڵبدەن، لەبەرانبەر چەمکی دەسەڵاتی ناوەندیشدا هەوڵدان و گەڕان بەدوای دەسەڵاتی هەرێمی و نەتەوەییدا سەریان هەڵدا.

ئەو بارودۆخە نزیکەی سەدەیەک تەمەنی هەردوو دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری درێژ کردەوە. بێگومان ئەگەر دەستێوەردانی دەرەکی نەبوایە. ڕەنگە

ئەم هەرێمە بیتوانیایە کێشەکانی خۆی چارەسەر بکات و مۆدێلێکی تایبەت بەخۆی بئافرێنێت. لەژێر ڕۆشنایی ئەم بارودۆخەدا دەتوانین بەمشێوەیە باس لەبارودۆخی کوردستان بکەین:

لەبەرئەوەی کە پێشتر هەردوو دەسەڵاتی قاجاری و سەفەوی لەڕێگەی دەسەڵاتەوە خۆیان سەپاندبوو، ئەو ڕوداوانەی سەرەتا و نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم نەبوونە هۆی دابڕان و پێکدادانێکی بەرچاوی نێوان کورد و دەسەڵاتی قاجاری. چونکە پێشتر لەساڵانی (١٥٠٠-١٧٢٣) ز سەفەوییەکان زۆربەی میر و خێڵە کوردەکانیان سەرکوت کردبوو، لەبەشەکانی ڕابردوودا باسمان لە هەندێکیان کرد.

بەڵام لەبەرئەوەی کە کورد لە خاکی عوسمانیدا خاوەنی سەربەخۆیی ناوخۆیی خۆیانبوون و لەڕێگەی ئەو بارودۆخەوە گەشەیان بە کشتوکاڵ و ئاودێری، بازرگانی، پیشەسازی دابوو. تاڕادەیەک فێرببون کە سەربەخۆ بژین. بەڵام کە عوسمانی خواستی هەژموونی خۆی زیادبکات و سیستمی ئیداری گۆڕی، ئەمانە کاردانەوەی لەلای کورد دروستدەکرد، ترسی لەدەستدانی ئازادییەکانی لەلا دروست دەکردن. ئەمە و هەوڵی میرەکوردەکان بۆ فراوانکردنی دەسەڵاتەکانیان بوونە هۆکاری تێکچوونی ئەو پەیمانەی کە لە نێوان میرە کوردەکان و دەوڵەتی عوسمانیدا مۆرکرابوو. ئەمەش لەگەڵ خۆیدا شەڕی میرە کوردەکان و دەسەڵاتی عوسمانی هێنا، کە کورد بەشۆڕشەکانی کوردی ناوزەد دەکەن و دەوڵەتی عوسمانیش بە یاخیبوون (عصیان) یان بەناو دەکات. لێرەدا بەکورتی باس لەو ڕوداوانە دەکەین و دواتر هەڵیاندەسەنگێنین؛

ب-ڕاپەڕینەکانی کوردستان و دەرئەنجامەکانی:

یەکەم: ڕاپەڕینەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم

ئەو بارودۆخە جیهانی و ناوچەییەی کە باسمان کرد بوونە هۆکاری ئەوەی کە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری لەلایەک هەوڵیاندەدا خۆیان لەگەڵ ئەو بارودۆخە نێودەوڵەتی و هەرێمیە بگونجێنن، لەلایەکی تریشەوە لەهەوڵی ئەوەدابوون کە گۆڕانکاریەکانی ناوخۆی وڵاتەکانیان کۆنترۆڵ

بکەن. بەتایبەتیش ئەو سیاسەتەیان لە کوردستاندا بەڕێوە دەبرد. هاوکاتی ئەو سیاسەتەی لەلایەنی دەوڵەتی عوسمانیەوە بەڕێوە برا، دەستێوەردانی هێزە ڕۆژئاواییەکان و هەوڵدانیان بۆ جێگیرکردنی چەمکی نەتەوەگەرایی و دەوڵەت نەتەوە لە ناوچەکەدا و کارکردنیان لەسەر قوڵکردنەوەی ناکۆکی نەتەوایەتی نێوان گەلانی ناوچەکەدا بوونە هۆکاری گەشەکردنی چەمکی نەتەوەگەرایی لە ناوچەکەدا. ئەوەش زەمینەی دوورکەوتنەوەی نەتەوەکانی لەیەکتر دروست دەکرد. گەلی کوردیش بەهۆی ئەوەی لەڕابردوودا خاوەنی میرنشین و بەڕێوەبەرێتی بووە لەناوچەکانی خۆیدا. زۆربەی کات پەیوەندیەکی نەرم لەنێوان دەسەڵاتی ناوەند و میرە کوردەکاندا هەبووە، هەربۆیە میرەکوردەکانیش لەلایەک لەهەوڵی ئەوەدابوون کە سنووری فەرمانڕەوایی خۆیان بەرفراوان بکەن، لەلایەکی تریشەوە لەهەوڵی ئەوەدابوون دەسەڵاتەکانی خۆیان بپارێزن. ئەمەش وایکرد کە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە پەیوەندیەکانی میرە کوردەکان و دەسەڵاتی عوسمانی بەرەو خراپی بچێت و ئەوەش کۆمەڵێک جوڵانەوە و بەرخۆدانی لێکەوتەوە. کە لێرەدا باسیان دەکەین:

١- میرنشینی بابان:

بناخەی ئەم میرنشینە لەلایەنی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە کە لەخێڵی نورەدینیە لەسەدەی شانزەیەمدا دانراوە. فەقێ ئەحمەد لەپشدەردا بەکەسایەتی ڕێکوپێک و چاکەخواز و دادپەروەر ناسراو بووە. دوای کۆچی دوای فەقێ ئەحمەد (ماوەند) ی کوڕی جێگەی دەگرێتەوە، ئەویش لەسەر ڕێبازی باوکی دەڕوات و کاریگەری زیاتر دەبێت و ناوبانگی هەتا شارباژێر بڵاو دەبێتەوە. دوای ئەمیش (سلێمان بەگی کوڕی ماوەند) جێگەی دەگرێتەوە و لەسەدەی حەڤدەیەمدا و دوای ئەوەی لەساڵی ١٦٣٩ز کوردستان پارچە دەکرێت و ناوچەکانی شارباژێر، شارەزوور و پشدەر کەپێشتر دەکەوتنە ژێر فەرمانڕەوایی میرانی ئەردەڵانەوە، لەژێر فەرمانڕایی ئەردەڵاندا نامێنێ، ئەمە وایکرد کە سلێمان بەگ لەنیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەیەمدا میرێتی خۆی ڕابگەیێنێت و قەڵاچوالانی کردە پایتەختی خۆی. ساڵی ١٦٩٤ز سەفەوییەکان بە هاوکاری ئەردەڵانیەکان هێرش دەکەنە سەری و ئەویش خۆی دەداتە پاڵ

عوسمانیەکان و دوای سلێمان بەگ، بەکربەگی کوڕی جێگەی دەگرێتەوە و ئەویش لە ساڵی ١٧١٥ز دا لەشەڕدا دەکوژرێت. ئەوەش وا دەکات هەتا ساڵی ١٧٣٠ز ڕاستەوخۆ ئەم میرنشینە لەلایەنی عوسمانیەکانەوە بەڕێوە ببرێت. هەر لەم ماوەیەدا بۆماوەیەک ئەم ناوچەیە دەکەوێتە ژێر دەستی ئەفغانەکانەوە کەحوکمڕانی ئێرانیان دەکرد و هەتا ساڵی ١٧٤٣ز ماوە ماوە دەکەوتە بەر هێرشی ئێرانیەکان و ئەمەش وادەکات کە بابانیەکان بکەونە ژێر هەژموونی ئێرانەوە. دوای تێپەڕبوونی ئەو بارودۆخە سلێمان پاشا بۆماوەی (١٤) ساڵ میرێتی دەکات، بەڵام عوسمانیەکان لەساڵی ١٧٦٣ز دا هێرش دەکەنە سەری و لەساڵی ١٧٦٥ز دا لەخەودا دەکوژرێت و ئیتر میرنشینەکە دەکەوێتەوە سنوری دەسەڵاتی عوسمانیەوە. ساڵی ١٧٨٢ز ئیبراهیم پاشا دەبێتە میری بابان و ئەویش پایتەختی میرنشینەکەی لە قەڵاچوالانەوە دەگوازێتەوە بۆ سلێمانی (کەخۆی بناخەی شارەکە دادەنێ لەساڵی ١٧٨٤) دا و هەتا لەساڵی ١٧٨٩ز دا عەبدولڕەحمان پاشا[٤٣] دەبێتە میری بابان و پچڕپچڕ هەتا ١٨١٣ز فەرمانڕەوایی دەکات و دوای ئەم مەحمود پاشای کوڕی دەکرێتە میر.

عەبدولڕەحمان پاشای بابان بەهۆی ئەوەی کە ناکۆکە لەگەڵ والی بەغدادا، والی بەغداد و عوسمانی کاریان کرد بۆ لادانی عەبدولڕەحمان پاشا و دانانی ئیبراهیم پاشای ئامۆزای لەجێگەی کە ئەمە بۆجاری سێیەمی بوو ببێتە میری بابان و فەرمانڕەوای ئیبراهیم پاشا درێژەی نەکێشا، عەبدولڕەحمان پاشا بۆ جاری دووەم بویەوە بە میر و ئەمجارە عەلی پاشای والی بەغداد

٤٣- عەبدولڕەحمان پاشا کوڕی خالید پاشای بابانە کە لەسەدەی هەژدەیەمدا پاشای بابان بووە و ئەویش کوڕی بەکربەگ بووە و ئەویش کوڕی سلێمان بەگی مەزن بووە. عەبدولڕەحمان پاشا لەدوای خۆی شەش کوڕی بەجێهێڵا(مەحمود ـ سلێمان ـ عوسمان ـ حسێن ـ یوسف ـ عەزیز) و سێ براشی بەجێهێڵا کە ئەحمەد، عەبدوڵڵا و عومەر بوون. لەدوای عەبدولڕەحمان پاشا مەحمودی کوڕی بووە پاشا، بەڵام ناکۆکی هەبوو لەگەڵ هەردوو مامەکەیدا و زۆر کات پێکەوە هەڵیاننەدەکرد و عوسمانیەکانیش سودیان لەم ناکۆکیانە وەرگرت بۆ لاوازکردنی میرنشینەکە. نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بریتانیا کلۆدیۆس جیمس ریچ(١٧٨٧-١٨٢١) لەگەشتەکەیدا بۆ کوردستان کە ساڵی١٨٢٠ کە بەشی زۆری لە سلێمانی بەسەر دەبات، دەڵێ؛ مەحمود پاشا گوتویەتی ناوی هۆزەکەی ئێمە کورمانجە و بنەماڵەکەشمان بەبەیە. بەم پێیە بێت لەو سەردەمەدا لەو هەرێمەشدا وشەی کورمانج بۆ کورد بەکار هاتووە.

داوای هاوکاری لیّ دەکات بۆ سەرکوتکردنی وەهابیەکان لەبەسرە (کە ئەوکاتە دەستیان بەسەر بەسرەدا گرتبوو) عەبدولڕەحمان پاشا و هێزەکەی ڕۆڵی زۆر دەبینن لەسەرکەوتنی والی بەغدادا. بەڵام جارێکی تر لەساڵی ۱۸۰۵دا ناکۆکی لەنێوان والی بەغداد و عەبدولڕحمان پاشا دروست دەبێت و لەئەنجامدا والیی بەغداد بەسوپایەکی مەزنەوە هێرش دەکاتە سەر عەبدولڕەحمان پاشا و لەدەربەندی بازیان میری بابان دەشکێنێ و خالید پاشای برای ئیراهیم پاشا دەکەنە میر و عەبدولڕەحمان پاشا و لایەنگرانی پەنا دەبەنە بەر ئێران و بۆجاری سێیەم بەهاوکاری ئێرانیەکان لەساڵی ۱۸۰٦دا بووەوە بەمیری بابان. هەتا ساڵی۱۸۰۸ز لەکفری و ساڵی ۱۸۱۲ز لەناوچەی بازیان ڕووبەڕووی والی بەغداد و عوسمانیەکان دەبێتەوە، بەڵام لەهەردوو ڕووبەڕووبوونەوەکەدا تێکدەشکێت و لەهەردووجارەکەدا خالیدپاشای ئامۆزای کە برای ئیبراهیم پاشا بوو کرایە میری بابان، بەڵام عەبدولڕەحمان پاشا بە هاوکاری ئێرانیەکان دەسەڵات دەگرێتەوە دەست و هەتا لەساڵی ۱۸۱۳ز دا کۆچی دوایی دەکات.

میرنشینی بابان لەسەردەمی عەبدولرەحمان پاشا و دواتر لەسەردەمی مەحمود پاشای کوڕیدا سەرەڕای کێشە و ململانێیەکانی ناو بنەماڵەکەیان و دابەشبوونیان بۆ دووبەرە کە هەر بەرەی لایەنگری یەکێک لە دەسەڵاتەکانی عوسمانی و قاجاری بوون، توانیان گەشە بە پیشەسازی، بازرگانی، کشتوکاڵ، وێژە و نوسینی کوردی بدەن. لەو سەردەمەدا، واتە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا سلێمانی و میرنشینی بابان وەکو ناوەندێکی گرنگ ڕۆڵ دەبینن و هەر لەو سەردەمەدا زمانی کوردی (کورمانجی ناوەڕاست شێوەی سلێمانی) دەکرێتە زمانی فەرمی میرنشینەکە، ئەمەش وا دەکات ڕۆڵێکی بەرچاو ببینێت لەگەشەکردنی ئەدەب و وێژەی کوردیدا. هەر لەو سەردەمەدا سلێمانی دەبێتە ناوەندی هەردوو تەریقەتی قادری کە شێخ مارفی نۆدێی باپیرەگەورەی شێخ مەحمود ڕێبەرایەتی دەکرد و تەریقەتی نەقشبەندی کە مەولانا خالید ڕێبەرایەتی دەکرد. لەو سەردەمەدا سنوری دەسەڵاتی بابانەکان فراوان بوو و هەندێک جار هەتا نزیک موسڵ و بادینان و بەغداد کاریگەرییان هەبووە. ئەمەش دەسەڵاتی عوسمانی و والی بەغدادی ترساندووە و لەبەرئەوە هەمیشە هەوڵیانداوە سوود لە ململانێ و ناکۆکیە

خێزانیەکانیان وەربگرن و کۆنترۆڵیان بکەن و ئەو شەڕ و پێکدادانەی کە لەسەردەمی عەبدولڕەحمان پاشا لەساڵانی ١٨٠٥و ١٨٠٦ و ١٨١٢ لەنێوان بابانەکان و عوسمانیەکان ڕوویاندا، بۆ ئەو هۆکارە دەگەڕێتەوە. هەرچەندە دوای کۆچی دوایی عەبدولڕەحمان پاشا شەڕ و ئاڵۆزییەکان کەم بویەوە، بەڵام عوسمانیەکان لە مەحمود پاشای کوڕیشی نیگەران بوون هەر ئەمە وایکرد هاوکاری سولەیمان پاشای برای بکەن بۆ ئەوەی دەست بەسەر تەختدا بگرێت. ئەوەبوو لە ١٨٢٧ دا تەختەکەی لێ داگیر کرد و هەتا ساڵی ١٨٣٨ز حوکمی کرد و دوای ئەویش ئەحمەد پاشای کوڕی سولەیمان پاشا بووە میر. بەڵام عوسمانیەکان لەویش ڕازی نەبوون لەساڵی ١٨٤٧ دا ناچاریان کرد واز لەمیرێتی بهێنێت و عەبدوڵڵا پاشای برایان خستە جێگەی، دوای ئەوە ئیتر بابانەکان سەروەری خۆیان لەدەستدەدەن و دوای پەیمانی ئەرزرۆمی دووەم کە لە ساڵی ١٨٤٧ز دا لە نێوان عوسمانی و قاجاریەکاندا مۆرکرا و بابەتێکی سەرەکیان سنورداركردنی بابانەکان بوو، هەردوولا ڕێککەوتن کە کۆتایی بەو میرنشینە بهێنن و لەسەر ئەو بنەمایە ساڵی ١٨٤٧ز ئەحمەد پاشا لەمیرێتی لابرا و کۆتایی بە سیستمی میرێتی بابان هێنرا. بەڵام عەبدوڵڵا پاشایان کردە فەرمانڕەوای سلێمانی و ئەویش هەتا ساڵی ١٨٥١بەردەوام بوو. ئەمەش کۆتایی دەسەڵاتی بابانەکان بوو. سەبارەت بەسەربەخۆیی و گەشاوەیی میرێتی بابان، شێخ ڕەزای تاڵەبانی دەڵێ:

لەبیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکومی عەجەم نە سوخرە کێشی ئالی عوسمان بوو
لەبەر قاپی سەرا سەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مەتافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بوو
لەبەر تابووری عەسکەری نەبوو ڕێ بۆ مەجلسی شا
سەدای مۆسیقە و نەقارە تا ئەیوانی کەیوان بوو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جریت بازی لەدەوری کانی ئاسکان بوو

ئەوەی لەمیرنشینی باباندا دەبینرێت، بەهۆی ئەوەی کە ناوچەیەکی سنوری نێوان عوسمانی و قاجارییە و بەتەواوی لەژێر کۆنترۆڵی هیچ لایەکیاندا

نیە، بەڵام هەردوولاش هەمیشە دەستیان تێوەرداوە و لەهەوڵی ئەوەدابوون کە کاریگەریان لەسەری هەبێت. ئەم بارودۆخە دەرفەتێکی بۆ میرنشینەکە دروستکردبوو کە تاڕادەیەک سەربەخۆ بژی، بەڵام بەهۆی ناکۆکی خێزانی لەناو خانەدانی بابانەکاندا و ڕاکێشانی دەستی دەرەوە بۆناو ململانێیەکان و نەبوونی ستراتیژ و بیرۆکەیەکی ڕوون و ئاشکرا کە لەسەری کار بکەن و ناکۆکی تەریقەتەکانیش لەسنوری دەسەڵاتی بابانەکاندا بوونەتە هۆکار بۆ ئەوەی کە نەتوانن بگەنە ئامانجەکانیان و ئەو دەسەڵاتانە بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاریان بهێنن و کە کاریان پێیان نەما، ئەو کاتە بەتەواوی کۆتاییان پێهێنان.

٢ـ میرنشینی سۆران:

بناخەی ئەم میرنشینە لەسەدەی دوازدەیەمی زاینیدا لە ڕەواندوز دانراوە، دواتر پایتەختەکەی دەگوازرێتەوە بۆ هەریر، لەماوەی تەمەنیدا چەندجار هەوراز و نشێوی بینیوە و پایتەختەکەی لەنێوان ڕەواندوز و هەریردا هاتوچۆی کردووە، سوڵتان سلێمانی قانونی لەساڵی ١٥٣٤ز دا هێرش دەکاتە سەر ئەم میرنشینە و عیزەدین شێری میری سۆران دەکوژێت و حسێن بەگی داسنێی ئێزدی دەکاتە میری سۆران و میرنشینەکەش دەلکێنێت بە هەولێرەوە. بەڵام دوای ماوەیەک بنەماڵەی سۆران فەرمانڕەوایی دەگێڕنەوە بۆخۆیان و حسێن بەگی داسنێ لەلایەنی سوڵتانەوە دەکوژرێت. ئەم میرنشینە لەساڵی ١٧٣٠بەدواوە بووە بەشێک لەسنوری فەرمانڕەوایی بابانیەکان. لەکۆتایی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا ئوغوزبەگ میری سۆران بوو، ئوغوزبەگ لەساڵی ١٨٠٣دا کۆچی دوایی دەکات و لەدوای خۆی شەش کوڕ بەجێ دێڵێ؛ مستەفا، تەمەر یان تەیمورخان، یەحیابەگ، بایز بەگ، حەسەن بەگ و ئەحمەد بەگ. مستەفا کوڕە گەورەیەتی، ئەم کوڕانە سنوری دەسەڵاتی باوکیان لە نێوان خۆیاندا دابەش دەکەن و مستەفا دەبێتە فەرمانڕەوای ڕەواندوز و ناوچەی باڵەکایەتی و لە جێگەی باوکی دەبێت. مستەفا بەگ چوار کوڕی هەبووە؛ محەمەد، ئەحمەد، سلێمان و ڕەسول. بەهۆی ناکۆکی و ململانێی نێوان براکانەوە لەساڵی ١٨١٣ز دا مستەفا بەگ دەست لەمیرێتی بەر دەدات و محەمەدی کوڕی لەجێگەی ئەو دەبێتە میر.

میر محەمەد (١٧٧٤-١٨٣٧) لەناو بەشی زۆری گەلی کورددا بە (پاشای گەورە) دەناسرێت و ئێزدیەکان و ئەوانەشی نەیاری بوون بە میری کوێر ناویان بردووە، ئەویش بەهۆی ئەوەی کە نەخۆشی چاوی هەبووە. میر محەمەد کەسێتییەکی فراوانخوازی هەبووە و هەر لەسەرەتای بوونی بەمیر هەوڵیداوە مام و براکانی بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. بۆ ئەو مەبەستەش تەیمورخان و یەحیا بەگی مامی هەڵدەواسێت و ئەوانی تریش ناچار دەکات کە گوێڕایەڵی بن. لەساڵی ١٨١٧ز بەدواوە ناوچەکانی هەریر، خۆشناوەتی و هەولێر دەخاتە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیەوە. هاوکات گرنگی بەبواری کشتوکاڵ داوە و خواستویەتی لەڕێگەی گشتوکاڵ و ئاودێری و باج وەرگرتنەوە ژێرخانی ئابووری خۆی بەهێزبکات، لەگەڵ ئەمەدا گرنگی بەپیشەسازی چەک و تەقەمەنی دەدا و سوود لە ئەزمونی دەرەوە وەردەگرێت و لەم بوارەدا وەستا ڕەجەب کە وەستای چەک دروستکردنە ڕۆڵێکی دیاری هەبووە و بەپێی سەرچاوەکان (٢٢٠) تۆپ و ژمارەیەکی زۆر تفەنگ و دەمانچە و خەنجەر دروست دەکات. هێزێکی شەست هەزار کەسی پێکەوە دەنێت و لەساڵی ١٨٢٦ بەدواوە سوود لەلاواز بوونی بابانەکان و ململانێی نێوان عوسمانی و قاجاری و شەڕی قاجاری و ڕووسیا وەردەگرێت و سنوری دەسەڵاتی خۆی فراوان دەکات و سنوری دەسەڵاتی دەگەیەنێتە ناوچەی شێخانی ئێزدی، بەهدینان و هەتا سنوری جزیرەی بۆتان، مێردین و نسێبینیش دەخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. ساڵی ١٨٣٢ ئیسماعیل پاشای ئاکرێ دەشکێنێ و ئاکرێ دەگرێت. سەعید پاشای ئامێدی بەدیل دەگرێت. شێخان دەگرێت و میری ئێزدی بەدیل دەگرێت و دووساڵ لە ڕەواندوز زیندانی دەکات و دواتر دەیکوژێت. ئەم بارودۆخە وادەکات کە والی بەغداد (عەلی ڕەزا) و سوڵتانی عوسمانی وەکو هەڕەشەیەک بۆ سەر خۆیانی ببینن. جێگەی ئاماژەیە هەتا ساڵی ١٨٣١ عوسمانیەکان لەپێناوی لاوازبوونی بابانەکاندا چاوی خۆیان لەفراوانبوونی دەسەڵاتی میری سۆران دەگرت و ئەمەش دەرفەتی بۆ میر محەمەد زیاتر دەرەخساند، بەڵام فراوانبوونە زۆرەکەی ترسی لای ئەستەنبوڵ و بەغداد دروست کرد و ئەمەش وایکرد کە لەلایەک لەڕێگەی والی بەغدادەوە خواستیان سەرکوتی بکەن، بەڵام پێیان نەکرا، لەلایەکی ترەوە هەوڵیاندا ناکۆکی ئایینی لە نێوان میر و کوردانی

ئێزدیدا دروست بکەن، بۆ ئەوەش سودیان لەو کێشە و ئاڵۆزیانە وەرگرت کەپێشتر تا ڕادەیەک لە نێوان میرانی سۆران و میرانی ئێزدیدا ڕوویاندا بوو و ڕک و قینی لە نێوانیاندا دروستکردبوو. ئەو شێوازەی کە میر محەمەدیش گرتیە بەر بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی خۆی لەناوچەی ئێزدیدا، کەپەیڕەوی لە توندوتیژی و سەندنی باجی زۆر دەکرد، زەمینەی ناکۆکیەکانی زیاتر کرد. لەساڵی ١٨٣٥دا بەسوود وەرگرتن لەناکۆکی ناوخۆیی و بەبیانوی ئەوەی کە میری سۆران پێکهاتەکانی ناوچەکە بەتایبەتی ئێزدی دەچەوسێنێتەوە و باجی زۆریان لێ وەردەگرێت و گوێ بەدەسەڵاتی سوڵتان و خەلیفە نادات، بە هاوکاری بریتانیا و فەرەنسا و لەیەک کاتدا عوسمانی و قاجاریەکان لە دوولاوە هێرشیان کردە سەر میرمحەمەد. هێزی عوسمانیەکان (محەمەد ڕەشید پاشا) ی سەرۆک وەزیری عوسمانی فەرماندەیی دەکرد کە سوپایەکی (١١٠,٠٠٠) کەسی هێنایە سەر میر، سوپای قاجاریش پێکهاتبوو لە (٢٠,٠٠٠) سەرباز کە لە ڕۆژهەڵاتەوە بە سەرۆکایەتی شازادە (قارەمان میرزا) هێرشیان کرد. سەرکردەی هێزەکانی میرمحەمەد (محەمەد باس) بوو، محەمەد باس لەبەرانبەر سوپای عوسمانیدا شەڕی نەکرد، هەرچەند میر فەرمان دەردەکات، بەڵام ئەو شەڕ ناکات. بەپێی گێڕانەوەی حسێن حوزنی موکریانی شەڕ نەکردنی لەشکری ڕەواندوز بەهۆی فتوای (مەلا محەمەدی خەتێ) وە بووە کە لەوکاتەدا موفتی ئەمارەت بووە و مەلایەکی بەناوبانگ بووە، گوایە گوتویەتی شەڕکردن لەگەڵ خەلیفەی موسوڵماناندا حەرامە و ئەوەی شەڕ بکات تەلاقی دەکەوێت بەڵام هەندێک سەرچاوە و بنەماڵەی مەلا محەمەدی خەتێ و خەڵکانێکی بەئاگا لەڕوداوەکان دەڵێن فەتوایەکی بەو ڕەنگە لەلایەنی مەلا محەمەدەوە نەدراوە. بەڵکو هۆکاری ئەو شەڕ نەکردنە بۆ ئەوە دەگێڕنەوە کە (محەمەد باس) ی فەرمانداری لەشکری میری سۆران پێی وابووە ناتوانن بەرەنگاری ئەو دوو هێزە ببنەوە، بۆ ئەم مەبەستە بەنهێنی لەگەڵ (محەمەد ڕەشید پاشا) ی سەرۆک وەزیری عوسمانیدا پەیوەندی دروست دەکات و پەیمان دەدات کە شەڕ نەکات و هەوڵبدات میر محەمەد ڕازی بکات بەوەی خۆی بەدەستەوە بدات، بەو مەرجەی لە میر ببورن. دوای ئەوەی کە میر دەبینێ لەشکرەکەی شەڕ ناکات و سوپای عوسمانی داوای لێ دەکەن خۆی بەدەستەوە بدات و بەڵێنی

دەدەنێ کەلێی خۆش دەبن. میر خۆی ڕادەستی محەمەد ڕەشید پاشا دەکات. ئەویش دەستی بەسەر سامانەکەیدا گرت و لەشکرەکەی بڵاوە پێکرد. دوای میر محەمەد ئەحمەدی برای دووساڵ لە جێگەی دادەنێن و دوای ئەویش سلێمانی برای شەش مانگ میرێتی کردووە. دوای ئەویش ڕەسوڵی برای میرێتی کردووە. بەڵام حاکمێکی عوسمانی دەکەنە فەرمانڕەوای ڕاستەقینە و (میر محەمەد) یش دەبەنە ئەستەنبوڵ بۆلای خەلیفە و نزیکەی دووساڵ لە ئەستەنبوڵ دەمێنێتەوە، دواتر سوڵتان ڕێگەی پێ دەدات کە بگەڕێتەوە و ببێتەوە بەمیری ناوچەکە، بەمەرجێک پەیڕەوی یاسا و ڕێساکانی ئەوان بکات. لەکاتی گەڕانەوەیدا والی بەغداد (عەلی ڕەزا) نارەزایی خۆی نیشان دەدات و داوا لە سوڵتان دەکات کەڕێگە نەدات میر بگەڕێتەوە و دەڵێت ئەم جارە میرمحەمەد ببێتەوە بەمیر بۆمان چارەسەر ناکرێت و مەگەر سوڵتان بۆخۆی بێت چارەسەری بکات، چونکە پێشتر سەرۆک وەزیر چارەسەری کرد و بەکەسی تر چارەسەر نەکرا، ئەمجارە سەرۆک وەزیریش پێی چارەسەر ناکرێت. لەبەر ئەوە سوڵتان فەرمان دەردەکات بۆ میر محەمەد، کە هێشتا لەڕێگەی ترابزۆن و سیواس دایە و پێی دەڵێ پێش ئەوەی بچیتە ڕەواندوز بچۆ بۆ بەغداد، دڵسۆزی و گوێڕایەڵی خۆت بۆ والی بەغداد نیشان بدە. میر وەڵامی سوڵتان دەداتەوە کەئەوە پەسند ناکات و ئەو پێشتر حیسابی بۆ عەلی ڕەزا نەکردووە، ئێستاکە بەدیداری سوڵتان شادبووە، چۆن حساب بۆ عەلی ڕەزا دەکات. بەگوێرەی سەرچاوەکان سوڵتان بۆ جاری دووەم فەرمان دەنێرێت و هەمان داوای لێ دەکات، هاوکات فەرمان بەو هێزە دەکات کە هاوڕێیەتی میر دەکەن، دەڵێ ئەگەر ئەمجارەش میر سوور بوو لەسەر بڕیاری خۆی ئەوا بیکوژن و بیخەنە تورەکەیەکەوە و دەمی ببەستن و بیخەنە ناو ئاوەوە. بەهۆی ئەوەی کە میر بۆ دووەم جاریش سور دەبێ لەسەر هەڵوێستی خۆی، ئیتر میر بەو شێوەیە دەکوژن. دوای ئەوە دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٨٤٦ دا کۆتایی بەدەسەڵاتی (رەسول) یش دێنن و ڕەسوڵ دەچێتە بەغداد و لەوێ نیشتەجێ دەبێ.

لەم ململانێ و بەرخۆدانەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە سەرەڕای ئەوەی میر محەمەد توانیویەتی فەرمانڕەوایی خۆی فراوان بکات و بۆ ماوەیەک دەسەڵاتی بەسەر ناوچەیەکی فراواندا بڕوات و زۆر قەڵای پتەوی

دروستکردووە بەشێکیان لەئێستادا ماون، بەڵام میر زیاتر پشتی بەهێز بەستووە بۆ فراوانکردنی فەرمانڕەوایی خۆی و لەبواری فکری و سیاسیەوە شتێکی نوێی نەئافراندووە و کاریگەری دەسەڵاتی ئایینی بەسەریدا زاڵ بووە. ئەمەش هۆکارێک بووە بۆ ناکۆکیەکانی لەگەڵ ئێزدی و کریستانەکاندا و نەیارانیشی لەم بارودۆخە سودمەند بوون. هەروەها لەچاودێری بارودۆخی سیاسیدا یان شارەزا نەبووە یان زۆر بەوریایی هەڵسوکەوتی نەکردووە. ئەوەتا لەیەک کاتدا شەڕی دوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری کردووە و خۆی لەشەڕی لایەکیان نەپاراستووە، ئەمەش بووەتە خاڵێکی تری لاواز بۆ میر محەمەد و ئەمارەتەکەی.

لەمیرێتی سۆراندا ڕۆڵی ژنان بەرچاو و دیار بووە، بەتایبەتی ژنی وەکو خانزاد (١٥٥٥-١٦١٥) لەم میرنشینەدا دەرکەوتووە، هەندێک مێژوونووس دەڵێن خانزاد خێزانی میر سلێمان بووە و دوای ئەوەی میر سلێمان لەلایەن والی بەغدادەوە دەکوژرێت، خانزاد دەبێتە میر و پایتەختەکەی لە هەریر بووە. هەندێکی تر دەڵێن خوشکی بووە، هەندێکیش دەڵێن کچی بووە. بەپێی مێژووناسان خانزاد توانیویەتی هەتا لەژیاندا بووە بەشێوەیەکی سەرکەوتوو فەرمانڕەوایی بکات، کاریگەری لەسەر کۆمەڵگەی ئەو ناوچەیە هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هەر ماوە. ئەوەتا لەسەردەمی پادشایەتی عێراقیشدا، فاتمەخان لەلایەنی خەڵکی ڕەواندوز و دەوروبەرییەوە دیاری دەکرێت بۆئەوەی نوێنەرایەتیان بکات لە ئەنجومەنی (ئەعیان) ی عێراقدا کە وەکو ئەنجومەنی سیناتی ئەمڕۆی ئەمریکا بوو، بەڵام لەبەرئەوەی یاسای عێراقی لەو سەردەمەدا ڕێگە نادات ژن ببێتە ئەندامی ئەو ئەنجومەنە، ئەوە پەسند ناکەن کە فاتمەخان ببێتە ئەندامی ئەو ئەنجومەنە.

٣- میرنشینی بۆتان:

ئەم میرنشینە مێژوویەکی کۆنی هەیە، لەسەر دەستی بنەماڵەی (عەزیزان یاخود ئازیزان) لە شاری جزیرە کە لەکۆندا پێیان گوتووە جزیرەی ئیبنو عومەر دامەزراوە. لەسەدەی حەڤدەیەمدا ڕۆڵی زیادبووە و میر شەرەفخانی یەکەم لەمیرە دیارەکانی بووە و سەرەتایەکی نوێی بۆ میرنشینەکە دەست پێکردووە. دوای ئەو ئەمیر محەمەدخان، ئەمیر شەرەفخانی دووەم،

مەنسورخان، ئیسماعیل خان، مستەفاخان و عەبدوڵلاخان کە دەکاتە باوکی میر بەدرخانی بۆتان و دواترینیشیان میر بەدرخانی بۆتان بووە کە لەساڵی ١٨٢١ز دا و لە تەمەنێکی گەنجیدا دەبێتە میری بۆتان. بەپێی هەندێک سەرچاوە بەدرخان بەگ ساڵی ١٨٠٣ز لەدایک بووە و بەقسەی عەبدولڕەحمان بەدرخانی کوڕی میر، میر لەساڵی ١٨٠٦ز دا لەدایک بووە. میر بەدرخان لەکۆشکی (بورجابەڵەک) ی جزیرە دانیشتووە و فەرمانڕەوایی کردووە. بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان میر لەژیانیدا ژمارەیەکی زۆر ژنی هێناوە، بەڵام کاتێک کۆچی دوایی کردووە چوار هاوسەری هەبووە و لەهاوسەرەکانی (٢١) کوڕ و) ١٩ (کچی هەبووە. لەکوڕەکانی؛ ئەمین عالی بەدرخان، میقداد مدحت بەدرخان، عەبدولڕحمان و کامیل بەدرخان ناودارترینیان بوون و نەفیسە، فەخریە، سامیە، ساریە و فاتمەش هەندێک لەکچەکانی میرن.

بەدرخان بەگ لەساڵی ١٨٢٦ز ەوە دەستی کرد بەخۆ تاودان بۆ فراوانبوون، سەرەتا هەستا بەدابەشکردنی زەوی کشتوکاڵی بەسەر جەماوەردا و تەنیا بە موڵکانەی ٣٪ کە ئەوە ڕێژەیەکی زۆر کەم بوو بۆ ئەو سەردەمە، بەتایبەتی بە بەراورد بەموڵکانەی عوسمانی. دوو کارگەی بۆ دروستکردنی چەک و ئامێری کشتوکاڵی لە جزیرە دروستکرد. پەیوەندی خۆی لەگەڵ میر و خێڵە کورد و ئەرمەن، جولەکە و ئاشوریەکاندا پەرەپێدەدا. چەند ڕاوێژکارێکی ئەرمەنی هەبوو، وەکو دۆمیستیهان مانکولیان، ئوجانسی شالکترین و میر مارتو. میر گرنگی بەخوێندنا و خوێندنگەی کردەوە و خوێندەڤانی کوردی دەنارد دەرەوە بۆخوێندن و فێربوونی پیشەسازی چەک و هونەری شەڕ. دوای ئەوەی هەوڵەکانی میری سۆران لەلایەنی دەسەڵاتی عوسمانیەوە کۆتایی پێ دێت، میر لەساڵی ١٨٣٥ز دا بۆ جاری یەکەم سەربەخۆیی خۆی ڕادەگەیەنێت، بەڵام لەساڵی ١٨٣٧ز دا بەرگەی هێرشی عوسمانیەکان ناگرێت و خۆی بەدەستەوە دەدات. مێژوونوسان و شیکەرەوەکان دەڵێن ڕەنگە ئەم هەوڵەی میر خۆ تاقیکردنەوەیەک بووبێت و ئامادەکاریەک بووبێت بۆ هەوڵەکانی دواتری. لەساڵانی ١٨٣٨ز هەتا ١٨٤٢ز میر بەدرخان هاوکاری سوپای عوسمانی دەکات بۆ سەرکوتکردنی ئەو میر و دەسەڵاتانەی سەرپێچی فەرمانی عوسمانی دەکەن. لەساڵ ١٨٣٨ز دا دژی (سەعیدبەگ) و ساڵی ١٨٣٩ز دژی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی پاشای میسر

لەنزیک دیلوک (عەنتاب) و لەدژی بەدوەکان کاتێک هێرشیان کردە سەر بەغداد ئەمەش بەواتای ئەوەی کە حاکمی ناوچەیەکە .

لەساڵی ١٢٥٨کۆچی کە دەکاتە ساڵی ١٨٤٢ز میر بەدرخان بەگ لە ڕێگەی پەیمانی پیرۆزەوە توانی بەشێکی زۆری خێڵ و تیرە کوردەکان و میری هەکاری میر نوراللە، میر ئیسماعیلی ئامێدی، میر شەریفی بەدلیس، عەبدال خان و محەمەد خان میریی موکس یەک بخات، کە ئەم پەیمانە بە یەکەم پەیمانی نەتەوەیی دەناسرێت. میر سکەی پارەی لێدەدا، کە لە دیوێکی ناوی میر نوسرابوو لە دیوەکەی تر ساڵی (١٢٥٨ک) نوسراوە، کە دەکاتە ساڵی ١٨٤٢ز. هەردوو میسیۆنەری ئەمریکی {م.م ڕایس و برات}کە لەساڵی ١٨٤٦ز چوونەتە میرنشینەکە و بۆ ماوەی چوار هەفتە ماونەتەوە، باس لەوە دەکەن کە ئارامی و ئاسایش لە ناوچەکەدا هەبووە و ئەوانیش ڕووبەڕووی هیچ کێشەیەک نەبوونەتەوە و خەڵکی میرنشینەکەش میری خۆیان خۆشویستووە. ئەم بارودۆخە دەسەڵاتی عوسمانی سەخڵەت دەکات و دەخوازن سنورێکی بۆ دابنێن، ئیتر چەند جارێک شەڕ و پێکدادانی بچوک ڕوودەدات لەنێوان میری بۆتان و عوسمانیەکاندا و چەندین جاریش دیالۆگ دەکەن و مەلا مەحمودی بایەزیدی لەدانوستاندنەکاندا نوێنەرایەتی میر دەکات. بەڵام ناگەنە ئەنجام.

عوسمانیەکان هەوڵدەدەن ناکۆکی بخەنە نێوان میری بۆتان و نەستوریەکانی هەکارییەوە و بابەتی باج و سەرانە دەبێتە کێشە لەنێوانیاندا. لەئەنجامدا میر هێز و توندوتیژی بەکار دێنێ بۆ سەرکوتکردنی ئاشوریەکان و سەپاندنی دەسەڵاتی خۆی بەسەریاندا، دوایی ئەمە دەکەنە هۆکارێک بۆ سەرکوتکردنی میر و بەم بیانووەش عوسمانی هاوکاری لە بریتانیا و ڕووسیا وەرگرت. عوسمانیەکان بەسەرۆکایەتی عوسمان پاشا لەساڵی ١٨٤٧ز هێزێکی (٤٥,٠٠٠) کەسی دەنێرنە سەر میری بۆتان {ئەم سوپایە (٣٠,٠٠٠) سەرباز و (١٥,٠٠٠) بەکرێگیراو و ٤٠ تۆپ دەبێت}لەکاتی هێرشی عوسمانیدا یەزدان شێری ئامۆزای میر فەرماندەری سوپای جزیرەیە و لەسەر میراتگری میرنشین هەندێک نیگەرانی هەیە و عوسمانیەکان ئەم بارودۆخە دەقۆزنەوە و پەیمانی پێ دەدەن کە ئەگەر هاوکاریان بێت لەکپکردنەوەی بەدرخان بەگدا، ئەوا ئەو واتە یەزدان شێر دەکەنە میری بۆتان، بەمشێوەیە یەزدان

شێر شەڕ ناکات و جزیرە دەدات بەدەستەوە. هەردوو کارگەی چەکیش دەکەوێتە دەستی عوسمانیەکان. بەدرخان بەگ ماوەی هەشت مانگ لە قەڵای هەورەخ(ئەروخ) بەرخۆدان دەکات و دواتر خۆی بەدەستەوە دەدات. بەدرخان بەگ لە ١٨٤٧/٨/١٢ز دا خۆی بەدەستەوە دەدات و لە ١٨٤٧/٨/١٩ز دەیبەنە ئەستەنابوڵ و لەوێشەوە لەگەڵ (صالح بەگ و ئەسعەد بەگی) برای و خێزانەکانیان ڕەوانەی دورگەی (کریت) ی یۆنانی دەکرێن و ماوەی ١٠ساڵ لەوێ دەمێنێتەوە. لەو ماوەیەدا زۆر هاوکاری عوسمانیەکان دەکات و ڕۆڵی باشی بینیوە لەچارەسەرکردنی ئاژاوەی نێوان کورد و کریستیانەکاندا. ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی سوڵتان لێبووردنی بۆ دەربکات و لەساڵی ١٨٥٨ز گەڕایەوە بۆ ئەستەنبوڵ و دوای ماوەیەک لەسەر داوای خۆی چووەتە شام و هەتا کۆتایی ژیانی لەوێ بووە، کە لەساڵی ١٨٦٩ز دا ژیانی سپاردووە و لەئارامگای مەولانا خالیدی نەقشبەندی لەگەڕەکی ڕوکنەدیین نێژراوە.

دوای ئەوەی هەوڵەکانی میر بەدرخان کپ دەکرێتەوە عوسمانیەکان یەزدان شێر دەکەنە میری بۆتان، ئەویش هەتا ساڵی ١٨٥٦ز میرایەتی دەکات، بەڵام بەهۆی دروستبونی ناکۆکی لەنێوان یەزدان شێر و عوسمانیەکاندا لەلایەک، لەلایەکی تریشەوە عوسمانیەکان هەوڵیاندەدا سیستمی سیاسی و ئیداری خۆیان بگۆڕن و کۆتایی بەسیستمی میر و بەگە ناوچەییەکان بهێنن. ئەوەبوو لەساڵی ١٨٥٨ز بڕیار لەسەر یاسای موڵکایەتی درا و ئیتر زەوی تاپۆ دەکرا و لەموڵکی گشتی دەردەکرا و بەشێکی دەبووە موڵکی دەوڵەت و ئەوەی تریش دەبووە موڵکی ئەو کەسانەی کە بەناویانەوە دەکرێت و تاپۆی ڕەش دروستکرا. لەساڵی ١٨٧٩ز دا و لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا سیستمی ویلایەت و سنجەق و قەزا دروستکرا و بەو پێیە سیستمی ئیداری ڕێکخرایەوە و ئەم بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی کە کۆتایی بەدەسەڵاتی (یەزدان شێر) یش بهێنن. ئەمەش کۆتایی سەردەمی میرنشینی بوو لە کوردستاندا.

بنەماڵەی بەدرخانیەکانی میری بۆتان هەتا نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لەتێکۆشانی نەتەوەیی گەلی کورددا و پێشەنگی ڕۆژنامەگەری کوردبوون کە میقداد مدحت، عەبدولڕەحمان و جەلادەت بەدرخان لەم بوارەدا پێشەنگایەتیان کردووە. هەروەها لەدروستکردنی

کۆمەڵە و ڕێکخراوی کوردیدا ڕۆڵی پێشەنگیان هەبووە و بەشداری چالاکیان هەبووە لەدروستکردنی کۆمەڵەی تعاون و تەرەقی کورد (١٩٠٨/٩/١٩)ز و جەمعیەتی تەعالی کوردستان لە ١٩١٨/١٢/٣٠ز دا. ڕەوشەن بەدرخان و لەیلا بەدرخانیش دوو ژنی ناوداری ئەم بنەماڵەیەن بەتایبەتی ڕەوشەن بەدرخان کە لەبواری نوسین، ئەدەب و کوردایەتیدا خاوەن ڕۆڵ بووە و چالاک بووە.

ئەگەر بەگشتی ئەو سەردەمە هەڵسەنگێنین دەبینین کە کۆمەڵگەی کوردستان و ناوچەکە لە هەوڵداندان بۆ دەستپێکردنی سەردەمێکی نوێ، بەڵام نە چینی سەردەستی کورد نە دەسەڵاتی ناوچەکە ئامادەگی ئەوەیان تێدایە کە پێشەنگایەتی نوێگەریی بکەن، ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی ململانێیەکانیان بکەوێتە خزمەتی هێزە هەژموونگەراکانەوە و نە چینی سەردەستی کوردی توانی بگاتە ئامانجی خۆی نە دەسەڵاتی هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و قاجاری توانیان خۆیان بپارێزن و بکەونە سەرپێی خۆیان. ئەو بارودۆخە لە کوردستان و ناوچەکەدا و بەرەو پێشەوە چوونی چەمکی دەوڵەت نەتەوە لە ئەوروپا و دروستبونی هەردوو دەوڵەتی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا لەساڵی (١٨٧٠و ١٨٧١) ز دا زەمینەی بارودۆخێکی نوێی دروستکرد. لە کوردستاندا میرەکان نەبوونە وەڵام بۆ گەلی کورد و ناوچەکە، بەڵام داخوازی گەلی کورد و گەلانی ناوچەکە کۆتاییان پێ نەهات و لە هەڵکشان دابوون. ئەو ڕیفۆرم و هەوڵانەی عوسمانی و قاجاری بەیارمەتی بریتانیا، فەرەنسا و ڕووسیا ئەنجامیاندا ئەو دەوڵەتانەی لەقەیران و کێشە ڕزگار نەکرد و عوسمانی و قاجاریەکان هەستیان بەوە دەکرد کە ئیتر لەبەرانبەر ئەو زلهێزانەدا سەربەخۆیی خۆیان لەدەستدەدەن، هەربۆیە بیریان لە گۆڕینی سیاسەتی خۆیان دەکردەوە.

دووەم: ڕەوشی کوردستان و جوڵانەوەی کوردی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا

وەکو پێشتر باسمانکرد لەسەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا جوڵانەوەیەکی ڕۆشنبیری و ئەدەبی کوردی گەشەی کردبوو، هەبوونی میرنشینە کوردیە ئۆتۆنۆمەکانیش دەرفەتیان بۆ وەها جوڵانەوەیەک لەبارتر کردبوو، هاوکات کردنەوەی خوێندنگە لەسەر بنەمای سیستمی ڕۆژئاوایی لەشارە گەورەکاندا زەمینەی زیاتری بۆ ئەو توێژە دروستکرد، لەگەڵ ئەم بارودۆخەدا کۆتایهێنان بەمیرە کوردەکان و دەست بەسەرداگرتنی کورەکانیان لەلایەنی سوڵتان

و پاشاکانی عوسمانی و قاجارییەوە و پەروەردەکردنیان، هەوڵدانی ئەو ناوەندانە بوو بۆ ئەوەی لەڕێگەی ئەو خانەوادانەوە کۆنترۆڵی کوردستان بکەن. ئەم بارودۆخە زەمینەی دروستبوونی توێژێکی نوێی لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا دروستکرد، کە وردەوردە گەشەیان کرد و کاریگەرییان زیاد دەبوو. ئەو توێژە، توێژی نوێخواز بوون و لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەڕووی کردارییەوە جێگە دەست و پەنجەیان دەرکەوت. ئەو توێژە لەبەر ئەوەی بەهەستی نەتەوەیی کاریگەر بوون و ئەو جیاکارییانەشیان دەبینی کە دەسەلات پەیڕەوی دەکات لەبەرانبەر نەتەوەکاندا. هاوکات لەخوێندنگە ڕۆژئاوایەکاندا فێر ببوون و کەوتبونە ژێرکاریگەریی چەمکی دەوڵەت نەتەوەی ڕۆژئاواوە، لەبەر ئەوە چارەسەرییان لەو مۆدیلەدا دەبینیەوە، تێگە و بۆچوونەکانیشیان خزمەتی ئەو مۆدیل و چەمکەی دەکرد. بەلام ئەم توێژە لەبەرئەوەی لەباوەشی دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا مەزن بون و بەشی زۆریان لەبنەماڵە بەناوبانگەکانی کوردستان بوون، زۆربەیان نەیاندەتوانی خۆیان لە کاریگەریی دەسەلاتی ئەو دوو دەوڵەتە و چینی سەردەستی کورد ڕزگار بکەن، ئەمەش خاڵی لاوازی ئەو توێژە نوێیە بوو، هەربۆیە وەکو لە ئایندەدا باسی دەکەین نەیانتوانی ببنە وەلام بۆ داخوازی گەل و قۆناخەکە.

هەر لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا چینێکی تر یاخود توێژێکی تر کەدواتر بوونە چین گەشەیان کرد و جێگەی میرەکانیان گرتەوە ئەو توێژەش بریتی بوون لەشێخانی تەریقەتی نەقشبەندی. بەهۆی کاریگەری ئەم ڕێبازەوە لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان و تێکۆشانی گەلی کوردستان، لێرەدا بەکورتی باسی چۆنێتی سەرهەڵدان و گەشەکردنی لە کوردستاندا دەکەین.

١ـ ڕێبازی نەقشبەندی و جولانەوەی کوردی بە سەرۆکایەتی شێخانی کوردستان

ئەم ڕێبازە لەسەردەستی شێخ محەمەد بەهادین نەقشبەندی بوخاری (١٣٨٩ـ١٣١٨) ز دا داهێنراوە، ئەویش سەرچاوەی خۆی دەباتەوە سەر ئەبویوسفی هەمەدانی (١٠٤٩ـ١١٤٩ز). بەپێی بیر و بۆچوونی سۆفیگەریی،

ئەم ڕێبازە سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەبوبەکری صدیق. ئەم ڕێبازە لەسەردەستی شێخ محەمەد بەهادین نەقشبەندیدا چوارچێوەی بۆ دانراوە و ناوی نەقشبەندی وەرگرتووە. لەسەدەی پازدەیەمدا لەسەردەستی شێخ عوبەیدوڵڵای ئەحرار (١٤٠٤-١٤٩٠) ز و موریدەکانیدا لەوێنەی ئەحمەد فاروق، ئەم ڕێبازە گەیشتۆتە ئێران و تورکیا. لەسەردەستی مەولانا خالیدی نەقشبەندیدا ئەم ڕێبازە گەیشتۆتە کوردستان و لە کوردستانەوە بە تورکیا، ئێران و بەشێکی ئەفریقیا و مالیزیا و ئەندەنوسیادا بڵاو بۆتەوە.

مەولانا خالید (١٧٧٦-١٨٢٧ز)، هەندێک پێیان وایە ساڵی ١٧٧٩ز لە دایک بووە، ناوی خالید کوڕی حسێنە و لەتیرەی میکایەڵی جافە. دایکی ناوی فاتمەیە و لەساداتی پیرخدرییە. ناوی تیرەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ (پیرمیکایل) کە یەکێک بووە لە ئەولیا و چاکەکانی ڕۆژگار و نەوەی خەلیفەی سێیەمی موسوڵمان (عوسمان) ەو ساڵی ٧٣٨کۆچی، هاتۆتە ئەو ناوچەیە و بۆ بانگکردنی خەڵک بۆسەر ڕێگەی ئیسلام و لەدێی دەودان جێگیر بووە و گۆڕەکەی لەوێیە. دوای خۆی نەوەکانی چوونەتە قەرەداغ و مەولانا خالیدیش لەو نەوانە کەوتۆتەوە. لە قەرەداغ لەدایک بووە و لەتەمەنی حەوت ساڵیدا لە قەرەداغ خستویانەتە بەرخوێندن و لەوێ قورئانی خەتم کردووە و پەرتوکی تەسریفی زنجانی، عەواملی جورجانی و موحەڕڕی فقهی شافیعی خوێندووە. کە گەورە بووە چووەتە سلێمانی و لەمزگەوتی عەبدولڕەحمان پاشا (ئێستا مزگەوتی شێخ باباعەلی یە) خویندوویەتی و دواتر لە خورماڵ لای مەلاجەلالی خورماڵی و پاشان دەچێتە سنە و لەلای شێخ محەمەد قەسیمی کوڕی شێخ ئەحمەدی مەردۆخی مامۆستای مزگەوتی دارولئیمان و مۆڵەتی مەلایی وەردەگرێت. دواتر دەچێتە لای مەلا محەمەدی باڵەک کە ناسراوە بەئیبنول ئادەم و خەڵکی ڕۆستێیە. مەولانا خالید لەتەمەنی ٢٢ ساڵیدا دەبێتە مامۆستا و بەئەرکی دەرس گوتنەوە لە مزگەوتی عەبدولڕەحمان پاشا بەفەرمانی عەبدولڕەحمان پاشا دادەمەزرێت. لەساڵی ١٨٠٥ز دا دەچێت بۆ حەج و سەردانی مەککە و مەدینە دەکات. ئەو سەردانەی لەڕێگەی موسڵ و شامەوە دەکات و لەڕێگەی خۆیدا لە شام سەردانی شێخ محەمەد کەزبەری و شێخ مستەفای کوردی دەکات و مۆڵەتی گێڕانەوەی فەرمودەی پەیامبەریان لێ وەردەگرێت و ڕێبازی قادریش لەسەر دەستی شێخ مستەفای کوردیدا وەردەگرێت. لە

شامەوە بەرەو مەدینە دەڕوات. بەگوێرەی گێڕانەوە، لە مەدینە کەسێکی باشی بینیوە و بە مەولانای گوتووە پەلە مەکە، کە چویتە مەککە و کەسێکت بینی لەنزیکی کەعبە کارێکی ناگونجاوی ئەنجامدا، خۆت سەغڵەت مەکە و کردەوەکەی بەپەلە ڕەت مەکەوە، بەڵکو لەڕێگەی ئەوەوە بەمەبەستی خۆت بگەیت. کاتێک مەولانا دەچێتە مەککە. لەڕۆژێکی هەینیدا سەردانی کەعبە دەکات، لەبەرانبەر کەعبە دادەنیشێت و قورئان دەخوێنێتەوە، پاش ماوەیەک سەرهەڵدەبڕێ و دەبینێ کەسێک پشتی داوە بەکەعبەوە و ڕووی کردۆتە مەولانا، مەولانا لەدڵی خۆیدا گوتویەتی ئەو کابرایە بۆچی بێ ئەدەبی دەکات و پشتی کردۆتە کەعبە، لەکاتێکدا ئەو وەها بیر دەکاتەوە، کابرا بانگی لێ ئەکا و ئەڵێ تۆ نازانی کەوا حورمەتی مرۆڤ لای خودا لە حورمەتی کەعبە زۆرترە و ئیتر بۆچی ڕەخنە لەوە دەگری کەوا من پشتم لە کەعبە و ڕووم لەتۆیە! ئاخۆ لە مەدینە ئامۆژگاریان نەکردی؟ ئیتر مەولانا دەچێتە لای داوای هاوکاری لێ دەکات و پێی ئەڵێ کە ڕێگەی نیشان بدات، ئەو کابرایە پێی دەڵێ ڕێگەی تۆ لێرە نیە، بەڵکو لە هیندستانە، لەبەر ئەوە مەولانا دوای تەواوکردنی ئەرکی حەج دەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی و دەست دەکاتەوە بەوانە گوتنەوە.

ڕۆژێک دەروێشێک کە ناوی (محەمەد) ە و ناسراوە بەمیرزا ڕەحیموڵڵا و یەکێکە لە موریدەکانی شاە عەبدوڵڵای دەهلەوی، دەچێتە لای مەولانا خالید لە مزگەوتی عەبدولڕحمان پاشا و داوای لێ دەکات ڕێگەی پێ بدات بمێنێتەوە، مەولاناش ڕێگەی پێدەدا و دوای ماوەیەک پێی ڕادەگەیەنێت کە لەسەر ڕاسپاردەی شاە عەبدوڵڵا هاتۆتە لای و داوای لێ دەکات هاوڕێیەتی بکات بۆچوونە هیندستان و مەولانا بڕیار دەدا کە لەگەڵیدا بچێت. مەولانا خالید دەچێتە دەلهی و ماوەیەک لەلای شاە عەبدوڵڵا دەمێنێتەوە و مۆڵەتی هەر پێنج ڕێبازی نەقشبەندی، قادری، سوهرەوەردی، کوبرەوی و چەشتی دەداتێ و دواتر دەگەڕێتەوە بۆ کوردستان و بەگشتی سەفەرەکەی نزیکەی دووساڵ دەخایەنێت. دوای ماوەیەکی کورت مانەوە لە سلێمانی کە خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا فەرمانڕەوای سلێمانی دەبێت، مەولانا دەچێتە بەغداد و پێنج مانگ لە مەرقەدی شێخ عەبدولقادری گەیلانی (لێرە عوسمان سیراجەدین دەناسێت) و دواتر دەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی و لەو کاتەدا عەبدولڕەحمان پاشا بووەتەوە بەمیری بابان و ئەم گەڕانەوە ڕێکەوتی ساڵی ١٨١١زیە. ئیتر لە

سلێمانی دەست دەکات بە بڵاوکردنەوەی ڕێبازی نەقشبەندی. لەدوای نزیکەی دووساڵ ناوبانگێکی زۆر پەیدا دەکات و ژمارەیەکی زۆر مورید و خەلیفە و لایەنگر پەیدا دەکات، ئەمە لەکاتێکدا بوو کە سلێمانی لەو کاتەدا ناوەندی ڕێبازی قادری بوو، هاوکات ململانێی زۆر لەنێوان عەبدولڕەحمان پاشا و خالید پاشای ئامۆزایدا هەبوو. لەو کاتەدا بەهۆی ئەو بارودۆخەوە لەساڵی ١٨١٣ز دا بڕیار دەدات سلێمانی بەجێ بهێڵێت و بچێتە بەغداد و هەتا ساڵی ١٨١٦لە بەغداد دەمێنێتەوە. لەو ساڵەدا لەسەر داوای مەحمود پاشای بابان دەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی و مەحمود پاشا (خانەقا) ی مەولانای بۆدروست دەکات و هەتا ١٨٢٠/١٠/٢٥ز لە سلێمانی دەمێنێتەوە و لەو بەروارەدا جارێکی تر سلێمانی بەجێدێڵێ و دەچێتەوە بەغداد و هەتا لەساڵی ١٨٢٣ز لەسەر داوای موریدەکانی لە شام، لە هاوینەهەواری هەورامانەوە لەڕێگەی دێرەزوورەوە دەچێت بۆ شام و هەتا لەساڵی ١٨٢٧ز لە شام بەهۆی نەخۆشی تاعونەوە کۆچی دوای دەکات و لەگەڕەکی ڕوکنەدین بەخاک دەسپێردرێت. مەولانا خالید بەنەخۆشی تاعون دەمرێت. مەولانا خالید بەپێی گێڕانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕس سێ هاوسەری هەبووە، بەڵام بەگوێرەی (ریچ) چوار هاوسەری هەبووە، بەڵام ئەوانەی بەڵگەیان لەسەرە سێ ژنە. یەکەم خزمی خۆی بووە و کچی یوسف ئاغای میکایەلی بووە. پاش کۆچی دوایی مەولانا بەماوەیەک کۆچی دوایی دەکات. دوای گەڕانەوەی لە هیندستانەوە بۆ سلێمانی لەگەڵ ژنێکی تردا ژیانی هاوسەری پێکەوە ناوە کە لەبنەماڵەی حەیدەری بووە و لە بەغداد هێناویەتی. سێیەم ژنیشی لە غەززە هێناویەتی و خوشکی سەید ئیسماعیل غەززەیی بووە. لەژنی یەکەمی چوار کوڕی هەبووە (عەبدولڕەحمان، بەهادین، شەهابەدین و نەجمەدین). لەخوشکەکەی سەید ئیسماعیلی غەززەیی کچێکی بووە. شەهابەدینی کوڕی لەڕێگەی چوونە شامدا و لەساڵی ١٨٢٣ز دا لەڕوها کۆچی دوایی کردووە. عەبدولڕەحمان و بەهادین لە تەمەنی ٦ساڵی و ٥ساڵیدا لەشام هەر بەنەخۆشی تاعون بەماوەیەکی کورت پێش باوکیان کۆچی دوایی دەکەن، نەجمەدینیش دوای کۆچی دوایی مەولانا لەدایک دەبێت و لەساڵی ١٨٥٤ز کۆچی دوایی دەکات.

بەپێی بۆچوونی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕس، مەولانا دوو برای هەبووە، یەکێکیان لەخۆی گەورەتر بووە، ناوی (حەمەخان) بووە، ئەوی تر

ناوی مەحمود بووە و بووەتە خەلیفەی مەولانا و بە (مەحمود صاحیب) ناسراوە و بەپێی گێرانەوەی ڕیچ برایەکی تریشی هەبووە ناوی (یوسف) بووە و فەرمانڕەوای پشدەر بووە. خوشکێکیشی هەبووە. مەولانا خالید ٣٤ خەلیفەی کورد و ٣٣ خەلیفەی لە نەتەوەکانی تر هەبووە. هەروەها (٤٨) مەنسوبی لە مەلا و مامۆستا ناودارە کوردەکان هەبووە و (٣٧) مەنسوبی لە نەتەوەکانی تر هەبووە. لەگەڵ ئەوانەدا (٢٠,٠٠٠) موریدی هەبووە. مەولانا خالید (١٨) پەرتوک و نامیلکەی لەسەر زانستی تەسەوف و تەفسیر و ئادابی تەسەوف نوسیوە. نوسینەکانی بەزمانەکانی فارسی، عەرەبی و کوردی بوون، دیوانێکی شیعری هەیە بەهەر سێ زمانی کوردی، عەرەبی و فارسی نوسیوێتی.

مەولانا خالید پێش ئەوەی کۆچی دوایی بکات، وەسیەت دەکات کە شێخ ئیسماعیلی هەنارانی ببێتە جێنشینی ڕەهای خۆی، دوای ئەو شێخ عەبدوڵلای هیراتی و دوای ئەویش شێخ عەبدولفەتاح ئاکرەیی ببێتە جێنشین. دوای کۆچی دوایی مەولانا خالید شێخ ئیسماعیل هەنارانی دەبێتە جێ نشینی، بەڵام (٢٤) ڕۆژ دوای مەولانا ئەویش بەنەخۆشی تاعون دەمرێت. شێخ عەبدوڵلا هیراتیش ساڵی ١٨٣٠ز کۆچی دوایی دەکات و شێخ عەبدولفەتاح دەبێتە جێنشین و هەتا ١٨٤٢ز بەردەوام دەبێت. لەو ساڵەدا لەسەر بڕیاری سوڵتانی عوسمانی لای دەبەن و شێخ مەحمود صاحبی برای مەولانا دەبێتە جێنشین و هەتا ١٨٦٧ز جێنشین دەبێت و کۆچی دوایی دەکات. هەندێک دەڵێن مەولانا لەدوای شێخ ئیسماعیل هەنارانیەوە گوتویەتی شێخ محەمەد ناصح ببێتە جێنشین، ئەویش دوای شێخ ئیسماعیل بەچەند ڕۆژێک دەمرێت. هەروەها شێخ ئیسماعیلی غەززی کە ژنبرای مەولانا بووە، وەکو کەسی چوارەم دیاریکراوە، بەڵام ئەمیش لەسەردەمی جێنشینی عبدالفتاح ئاکرەیدا لەساڵی (١٨٣١ز) دا کۆچی دوایی دەکات. لە کوردستان شێخ عوسمان سیراجەدین (١٧٨١-١٨٦٧)[٤٤] ز، ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت لەبڵاوکردنەوەی ئەم ڕێبازەدا و

٤٤- شێخ عوسمان سیراجەدینی بیارە: کوڕی خالید ئاغای کوڕی مەحمود ئاغای کوڕی عەبدوڵلا ئاغای کوڕی سەید محەمەد دەرویشی کوڕی سەید تاهیری کوڕی سەید جومعەیە. ڕۆڵی سەرەکی دەگێڕێت لەبڵاوکردنەوەی ڕێبازەکەدا. سەید جومعە لە ساداتی نعیم بووە و لەناوچەی هەمرینەوە

پەیوەندیەکی پتەویش لەگەڵ عوسمانیەکاندا دادەنێت و کۆتایی بەو ئاڵۆزیانە دێنێ کە لەنێوان دەسەڵاتی عوسمانی و شوێنکەوتوانی نەقشبەندیدا هەیە. بێجگە لە شێخ عوسمان سیراجەدینی یەکەم و جێنشینەکانی، سەید تەهای نەهری کە دووەم جێنشینی مەولانا خالید بووە لە کوردستاندا و شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری شەمزینانی کوڕی سەید تەها نەهری و نەوەکانی کاریگەرییان زۆربووە و شێخانی بارزانیش لە جێنشینانی ماڵی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرین. لەئێستادا ئەم بنەماڵانە لەدیارترین شێخەکانی نەقشبەندین لە کوردستاندا.

١. خانەقای نەهری شەمزینان.

٢. خانەقای بورهانی کە لە نزیک بۆکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە.

٣. بنەماڵەی سەیدانی زەنبیل لە نێوان بۆکان و سەقز کە لەسەر هەردوو ڕێباز دەڕۆن.

٤. شێخانی چەمپاراو کە نەوەی شێخ مەلا قادری چەمپاراون لە ڕۆژئاوای بانە.

٥. شێخانی بارزان.

٦. شێخانی بجێل کە بەشێخانی سورچی دەناسرێن.

چۆتە تەوێڵە و دایکی شێخ عوسمان ناوی (حەلیمە)یە و کچی فەقێ ئەبوبەکرە. شێخ عوسمان حەوت هاوسەری هەبووە و شەش کوڕیشی هەبووە. دوانیان بەلاوی مردوون. بەڵام ئەوانی تر بوونەتە جێنشین و مەنسوبی باوکی خۆیان. محەمەد بەهادین (١٨٨٢.١٨٣٧)ز کوڕە گەورەی بووە، عەبدولڕەحمان ئەبووەفا (١٨٦٩.١٨٣٨)ز، عومەر زیائەدین (١٩٠١.١٨٤٠)ز و ئەحمەد شمس الدین (١٨٩١.١٨٥١)ز. محەمەد بەهادین دوای کۆچی باوکی دەبێتە جێنشین و براکانی دەبنە شوێنکەوتوی. لەم کاتەدا عەبدولڕەحمانی باوک برای دەمرێت. دوای محەمەد بەهادین. عومەر زیائەدین دەبێتە جێنشین لەم ماوەیەشدا ئەحمد شمس الدین کە باوک برایەتی دەمرێت. عەلی حوسامەدین (١٨٦٢-١٩٤٠)ز ی کوڕی محەمەد بەهادین لەگەڵ عومەر زیائەدینی مامیدا ناکۆک دەبێت و بارەگای خۆی دەباتە تەوێڵە، ئەمە لەکاتێکدایە کە مامی لەبیارەیە، بەڵام کاریگەریی هێندەی مامی نابێت. دوای عومەر، محەمەد نجمەدینی کوڕی عومەر (١٩١٩.١٨٦٢)ز دەبێتە جێنشین و دوای ئەو محەمەد عەلادین کوڕی عومەر زیائەدین (١٨٦٤-١٩٥٣)ز دەبێتە جێنشین و ئەو پێشتر شێخایەتی (محەمەد نەجمەدین)ی برای پەسند دەکات و خانەقای دووڕووەی پێدەسپێرن لە ڕۆژهەڵات و دوای کۆچی دوایی براکەی دێتەوە بیارە و دەبێتە جێنشین و هەتا ١٩٥٣/٣/٢١ز شێخایەتی دەکات. لەسەر وەسیەتی محەمەد عەلادین، محەمەد عوسمان سیراجەدینی دووەم کە کوڕی خۆیەتی (١٨٩٥-١٩٩٧/١/٣٠)ز دەبێتە جێنشین و بەشێخ عوسمانی دوو ڕووە دەناسرێت. مەولانا خالیدی برای هاوکاری دەکات.

٧. بنەماڵەی دۆزەخدەرە کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی سەقزن.
٨. بنەماڵەی سیریێ، سیریێ گوندێکە دەکەوێتە ناوچەی سیوەیل.
٩. بنەماڵەی غەیاسی لە شاری سنە.
١٠. بنەماڵەی شەهبازی لە سنە.
١١. بنەماڵەی دیانەت لە سنە.

پەیڕەوانی نەقشبەندی پێیان وایە ئیمان ئەو ئیمانەیە کە لەسەر دڵ هەڵبکۆڵدرێت و نەقش بگرێت، بۆیە پێیان دەڵێن نەقشی یاخود نەقشبەند. لای نەقشبەندییەکان پەرستن و ئیمانداری دوو بەشە، بەشی یەکەم ئەصلیاتە (ریشەییە) و بریتییە لەباوەڕبوون بە خودا، پەیامبەرانی و پەرتوکەکانی. بەشی دووەم (فەرعیاتە) واتە لقەکانە کە بریتییە لە شەهادەت و جێبەجێکردنی ئەرکەکانی نوێژ، ڕۆژوو، زەکات و حەجە. واتە لای ئەمان باوەڕبوون ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ. لەبەرئەوەی پێیان وایە پەرستنی ڕاست ئەو پەرستنەیە کە لە سەردڵ نەقشی گرتووە، هەربۆیە پەرستنی بەدڵ و بەبێ دەنگ بەرزکردنەوە بەڕاستتر دەزانن و پێیان وایە ئەوانەی لەکاتی پەرستندا دەنگ بەرز دەکەنەوە بۆ خودای ناکەن، بەڵکو بۆ خەڵکی دەکەن، هەروەها پێیان وایە پەرستن کە بەدڵ بوو، بەتاک بێت یاخود بەکۆمەڵ هەمان واتای خۆی هەیە و خودا پەسندی دەکات. هاوکات پێیان وایە زیکرکردنیش بەبێ دەنگ ڕاستترە، هەربۆیە خۆدابڕین و خەڵوەت بەرێبازی گەیشتن بەڕاستی دەبینن، نەک زیکری ئاشکرا و دەنگ بەرزکردنەوە. لای نەقشبەندییەکان مزگەوت (کەپێی دەڵێن خانەقا) جێگەی شێخە و جێگەی دەرس گوتنەوە و پەرستن و زیکرکردن و چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکانە. واتە جیاوازن لە قادری کە مزگەوت و تەکیەی شێخ لەیەکتری جیادەکەنەوە. لای نەقشبەندی مورید دەبێت پەیڕەوی لەڕێنمایی شێخەکەی بکات و هیچ ئیرادەیەکی تری مرۆڤ بەسەرخۆیەوە پەسند نەکات. لە نەقشبەندیدا ژن دەتوانێت ببێتە شێخ و لەئێستادا شێخی بجێل (شێخی سورچی ژنە)، ئەمە لەکاتێکدایە کە لە قادریدا ئەم دەرفەتە نەدراوە بە ژن. لە نەقشبەندیدا شێخ دەبێت بەکاری کۆمەڵگە و ئایینەوە خەریک بێت و نەکەوێتە ناو دەسەڵاتەوە. ئەرکی شێخ ڕێنماییکردنی کۆمەڵگە و دەسەڵاتە، نەک خۆی ببێتە دەسەڵات یان پاشکۆی دەسەڵات. لە

نەقشبەندیدا هەرکەسێک بەتوانابێت دەتوانێت ببێتە ڕێبەری تەریقەت، چونکە شێخایەتی بەپشتاوپشت نیە، مەولانا خالید بۆخۆی نمونەیەکە و دیاریکردنی جێنشینەکانیش ئەوە دەسەلمێنن، بەڵام لەئێستادا زۆربەی شێخەکانی نەقشبەندیی بوونەتە پشتاوپشت و بنەماڵە ئەمەش لادانە لە ڕێبازەکە.

نەقشبەندی لەڕێگەی مەولانا خالیدەوە نوێبوونەوەیەک بەخۆیەوە دەبینێ، لەبەر ئەمە لەدوای مەولانا خالیدەوە بەنەقشبەندی خالیدی موجەددی دەناسرێت. ئەم ڕێبازە یاخود نوێبوونەوەیە وەکو ڕێبازێکیش کە مۆرکی کورد و کوردستانی پێوەیە دەناسرێت. وەکو باسمان کرد لەکۆتایی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا قەیران و کێشەی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری و تەسەوفیش لەقوڵبوونەوەدا بوون. زانایانی ئایینی وەکو کەسانی پێشەنگی کۆمەڵگە بەدوای ڕێگە چارەدا دەگەڕێن، ئەوەتا لەدورگەی عەرەبی وەهابیەت کە ڕێبازێکی سەلەفی توندڕەوە پەیدا دەبێت و گەشە دەکات. لە ئێران و بەشێکی کوردستان ئایینی بەهایی دەردەکەوێت. لە کوردستانیش مەولانا خالید ڕێبەرایەتی نوێبوونەوەی نەقشبەندی و تەریقەت دەکات و دواتر ڕێبازەکەی کاریگەریی دەکاتە سەر جیهانی ئیسلام. لەبەر ئەوەی ئەم ڕێبازە میانڕەوی پێوە دیارە و گرنگی بەتەسەوف دەدات و خیتابی خەڵکی هەژار دەکات زوو لەناو کومەڵگەی کوردستان و ناوچەکەدا بڵاو دەبێتەوە، هاوکات بەهۆی ئەوەی کە مەولانا خالید بەشێک لەهۆنراوە و نوسین و نامەکانی بەکوردی دەنوسێت و گرنگی بە ناوماڵی کوردی دەدات لەناو کورددا بایەخی پێ دەدرێت و هەندێک پێیان وایە کە مەولانا دەخوازێت دەوڵەتێکی کوردی دروست بکات و خۆی ببێتە سەرۆکی ئەو دەوڵەتە، هەربۆیە خەڵکانێک بەمە خۆشحاڵ دەبن و هەندێک کەسیش لەم سۆنگەیەوە دژایەتی دەکەن. هەرئەمەش هۆکارە بۆئەوەی کە عوسمانیەکانیش دڵی لێ کرمێ بکەن و کاتێک لە بەغداد دەبێت سوڵتان فەرمان دەنێرێت بۆ والی بەغداد و دەخوازێت چاودێری مەولانا خالید بکات و زانیاری لەسەری بنێرێت بۆ ئەستەنبۆڵ. ئەو بارودۆخە و ئەو ڕەوشەی کە لە سلێمانی دەگوزەرا و مەولانا خالید نەیتوانی چارەسەری بکات، وای لێ دەکات داوای مەحمود پاشای بابان بۆگەڕانەوە بۆ سلێمانی پەسد ناکات و بڕیار دەدات بچێت بۆ شام. بەپێی بەڵگەکانی میرانی بابان و ئەو نامانەی

لەنێوان مەولانا خالید و میرانی باباندا ئاڵوگۆڕ کراوە، مەولانا خالید زۆر هەوڵیداوە پاشاکانی بابان ڕێکبخات و لەناو خۆیاندا یەکگرتووبن، هاوکات خواستویەتی جیاوازی ڕێبازەکەی لەگەڵ قادریەکاندا نەبێتە هۆی ئاژاوە و شڵەژانی میرنشینەکە، بەڵام کە ئەمەی بۆ نەچۆتە سەر، بڕیار دەدات سلێمانی بەجێ بێڵێت و دەچێتە بەغداد و دواتریش چووەتە شام. هاوکات مەولانا خالید هەتا لەژیاندا بووە ڕێگەی نەداوە کە خەلیفەکانی ڕوو لەدەسەڵات بکەن و بۆخۆشی ئەوەی نەکردووە. ئەو هەڵوێستەی لەنامەکانی و ڕێنمایەکانیدا بۆ سەید تەهای نەهری و خەلیفەکانی تریدا بەڕوونی دەردەکەوێت. واتە ئەوەی بەڕاست نەزانیوە کە ڕێبازەکەی تێکەڵی دەسەڵات بکات. هەر ئەمەش هۆکار بووە کە عوسمانی، قاجاری و بریتانیەکانیش بەگومان و ورياییەوە مامەڵەی لەگەڵدا بکەن. هەتا هەر لایەک گومانی ئەوەی بخاتەسەر کە بۆ لایەکانی تر کار دەکات. دوای کۆچی دوایی مەولانا خالید، وەکو باسمان کرد ئەو کەسانەشی کە دیاریکردبوون بۆ ئەوەی ببن بەخەلیفەی ڕەها، زوو لەژیان دەرچوون. ئەمەش وایکرد لە ساڵانی ١٨٣١ز بەدواوە و لەسەردەمی عەبدولفەتاح ئاکرەییەوە ئیتر ناوەندێتی ڕێبازەکە بەرەو لاوازی بچێت و هەر خەلیفەیەک لەناوچە و هەرێمێک خۆی وەکو ناوەند ببینێ و ئەم بارودۆخە لەلایەک زەمینەی بۆ خەلیفەکان دروستکرد کە هەریەکەیان چیان پێ ڕاست بێت وەها هەڵسوکەوت بکەن، لەلایەکی تریشەوە دەسەڵاتەکان، بەتایبەتی دەسەڵاتی عوسمانی هەوڵبدات دزە بکاتە ناو ڕێبازەکەوە و ڕێبەرانی ئەو ڕێبازە بەلای خۆیدا ڕابکێشێت. هەندێک لە ڕێبەرانی ئەو ڕێبازە بانگێشت دەکات بۆ ئەستەنبوڵ. ئەوەتا هەر ئەم بارودۆخە دەبێتە هۆی ئەوەی کە سوڵتانی عوسمانی بتوانێت بەفەرمانێک لەساڵی ١٨٤٣ز دا شێخ عەبدولفەتاح ئاکرەیی لەخەلیفەیەتی مەولانا لاببات و شێخ مەحمود صاحبی برای مەولانا بکاتە خەلیفە، ئەمە لەکاتێکدایە کە مەولانا خۆی عەبدولفەتاحی دیاری کردبوو کە ببێتە خەلیفەی سێیەمی. ئەم گۆڕانکارییە لەلایەکەوە شکۆی ڕێبازەکە دەشکێنێ، چونکە دەسەڵات دەست وەردەداتە ناوییەوە، لەلایەکی تریشەوە زەمینەی ئەوە دروست دەکات کە شێخەکانی تریش کوڕ و براکانیان بکەنە خەلیفەی خۆیان. هەروەکو دواتر لە سەید تەهای نەهری و شێخ عوسمانی سیراجەدینی هەورامانیشدا دەردەکەوێت.

ئەم بارودۆخەی ڕێبازی نەقشبەندی کە لەلایەکەوە لەگەشەکردن دابوو، لەلایەکی ترەوە دەسەڵات دەستی تێوەر دەدا، بووە هۆکاری ئەوەی کە دوو چەمکی سیاسیش لەناو ئەم ڕێبازەدا گەشەبکات. پێش ئەوەی باسی ئەو دوو چەمکە بکەم، گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هۆکاری لادانی عەبدولفەتاح ئاکرەیی لەخەلیفایەتی مەولانا خالید، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە عەبدولفەتاح ئاکرەیی ئامادە نەبووە بۆ دەست تێکەڵکردن لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، بەڵام نەشیتوانیوە هەموو خەلیفە و شێخەکان کۆنترۆڵ بکات. دەوڵەتی عوسمانیش توانیویانە سوود لەو بارودۆخە و ئەو پەیوەندیانەی کە لەگەڵ ژمارەیەک لە شێخ و خەلیفەکانی نەقشبەندیدا دروستیان کردبوو وەربگرێت. هەر ئەمەشە دەبێتە هۆی ئەو دوو هەڵوێستیە یان دوو چەمکیە. بابێینەوە سەر باسکردنی هەردوو چەمکەکە؛ چەمکێکیان پێی وابوو کە لەڕێگەی سازش و سازانەوە لەگەڵ دەسەڵاتەکاندا دەتوانن ئایینەکەیان و کۆمەڵگەش بپارێزن، کە شێخ مەحمود صاحب، شێخ عوسمان سیراجەدین لەسەر ئاستی گشتی و کوردستان نوێنەرایەتی ئەو چەمک و هێڵەیان دەکرد. چەمکی دووەم پێی وابوو لەڕێگەی ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەڵاتەوە دەتوانن ئایین و کۆمەڵگە بپارێزن و لەسەر ئەو بنەمایەش بەشێک لەشێخ و خەلیفەکانی مەولانا خالید دەستیان بەشۆڕش کرد. شێخ شامیلی داغستانی، شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و شێخ سەلامی بارزانی پێشەنگایەتی ئەم چەمکەیان کرد. ئەم بارودۆخە وایکرد کە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمەوە شێخەکان بەگشتی و شێخانی نەقشبەندی بەتایبەتی ببنە چینێکی نوێ کەخاوەنی دەسەڵاتی ئایینی و دونیایی بوون و ڕێکخستنیان هەبوو و هەریەکە و بەگوێرەی چەمکی خۆی ڕێبەرایەتی جەماوەر بکات. دیارترین جوڵانەوەش کە لەو قۆناخەدا بە پێشەنگایەتی ڕێبەرانی ئایینی ئەنجام دەدرێن ئەمانەن:

یەکەم: جوڵانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەهری

شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕی سەید تەهای نەهری (سەید تەهای یەکەم) و ساڵی ١٨٣٠ز لەدایک بووە. دوای کۆچی دوایی باوکی لەساڵی ١٨٥٣ز و محەمەد صالحی مامی لەساڵانی شەستەکانی هەمان سەدەدا، دەبێتە شێخ و لەسەر خانەقای نەهری دادەنیشێت. شێخ عوبەیدوڵڵا لە باکوور،

باشوور و ڕۆژهەڵات موریدی هەبووە و خولیای ئازادی کورد و دەوڵەتێکی کوردی دەکەوێتە سەرییەوە. شەڕ و ململانێی نێوان ڕووسیا و عوسمانی و ڕووسیا و ئێران لەساڵانی ۱۸۷۸ز و۱۸۷۹ز بەدەرفەت دەزانێت بۆگەیشتن بەئامانجەکانی خۆی. هەوڵدەدات خەڵکی کوردستان کۆبکاتەوە و یەکیان بخات. بۆ ئەم مەبەستە لەساڵی (۱۸۸۰) ز دا کۆبوونەوەیەکی فراوان ڕێکدەخات و نوێنەری زۆر جێگەی کوردستان تێیدا بەشدار دەبن و ڕێکخراوێک یاخود کۆمەڵەیەکیش بەناوی (یەکێتی کوردان) دادەمەزرێنێ. ئەم کۆمەڵەیە یەکەم هەوڵە بۆ دروستکردنی ڕێکخراو و کۆمەڵەی سەردەمیانە لە کوردستاندا. دوای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا خۆی ئامادە دەکات، لەمانگی ئەیلولی ۱۸۸۰ز دا دەست بەچالاکی خۆی دەکات و ناوچەی موکریانی ڕۆژهەڵات دەگرێت و پاشان وردە وردە سنوری فەرمانڕەوایی خۆی فراوانتر دەکات. کاتێک عوسمانی و قاجارییەکان هەست بەمەترسی ئەم هەوڵە دەکەن، ڕێکدەکەون و بەپشتیوانی ڕووسیا گەمارۆی شێخ عوبەیدوڵڵا دەدەن و لەحوزەیرانی ۱۸۸۱ز دا لە بن ناوی دانوستاندندا بانگی شێخ دەکەن و دەستگیری دەکەن. لە ۱۸۸۲/۱۲/۲۳ز دا دووردەخرێتەوە بۆ مەدینە و لە ۱۸۸۳/۱۰/۱۲ لە مەدینە کۆچی دوایی دەکات. شێخ عەبدولقادری کوڕی (۱۸۵۷-۱۹۲۵) ز جێگەی باوکی دەگرێتەوە و بەشداری لەدروستکردنی ڕێکخراوەکانی تەعاونی کورد (۱۹۰۸) ز و تەعالی کوردستان (۱۹۱۸) ز دا دەکات و دەکرێتە سەرۆکی هەردوو ڕێکخراوەکە. بەڵام دواتر بەشداری جوڵانەوەی هاوبەشی تورک و کورد بەسەرۆکایەتی مستەفا کەمال دەکات و ماوەیەکیش دەیکەنە سەرۆکی ئەنجومەنی گەلی تورکیا و لەکاتی ڕاپەرینەکەی شێخ سەعیددا لەساڵی ۱۹۲۵. بە تۆمەتی ئەوەی کەپەیوەندی لەگەڵ جوڵانەوەکەدا هەیە لەگەڵ دکتۆر فوئاد (کە ناسرابوو بە بەرخۆ) و کوڕەکەی خۆی و ژمارەیەک کەسایەتی تری کورددا لە ۱۹۲۵/۵/۱٤ز لە ئەستەنبوڵ دەگیرێن و دەبرێنە ئامەد و دوای دە ڕۆژ بڕیاری لەسێدارەدانیان بۆ دەردەچێت و لە۱۹۲۵/٥/۲۷ز دا لە دەروازەی چیا لەبەردەم شورای ئامەد لەسێدارە دەدرێن.

دوای ڕاپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری، گەلی کوردی ئەو ناوچەیە لەلایەنی دەسەڵاتی قاجارییەوە چەوسێنرانەوە، کاربەدەستانی حکومەت فشاری زۆریان دەخستە سەر کوردە نیشتمانپەروەرەکان. ئەو

فەرمانڕەوایانەشی لەلایەنی دەسەڵاتی ناوەندەوە دیاری دەکران کورد نەبوون. ئەمە بووە هۆی ئەوەی هۆزی (دەشت) بەسەرۆکایەتی (حەسۆ بەگ و بەدربەگ) ی کوڕانی حەسەن بەگ کە لەزینداندا گیانی لەدەستدا، لەدژی حاکمی ئورمێ (میر جیهانسۆز میرزا) دەستیان بەجوڵانەوە کرد و لەماوەیەکی کەمدا ڕاپەرینەکەیان گەیشتە ناوچەی سابڵاغ (مهاباد) و سەردەشت و حاکمی ناوچەکە (عیزەتوڵلا خان) ی فارسیان ناچار کرد شار بەجێ بهێڵێ و ڕاپەڕیوەکان هەڕەشەشیان لەشاری (ورمێ) ش کرد. دەسەڵاتدارانی ئێران نەیانتوانی ڕاپەرینەکە سەرکوت بکەن و هەتا بەناچاری ناصرەدین شا (١٨٣١-١٨٩٦) ز لەساڵی ١٨٨٧ز دا داواکارییەکانیانی پەسند کرد و حاکمی شاری سەردەشتی گۆڕی و ئەحمەد بەگی موکری لەجێگەی دانا و دواتریش فەرمانڕەوای ئورمێی گۆڕی و کەسایەتیەکی خەڵکی شاری کردە حاکم.

دووەم: جوڵانەوەی شێخانی بارزان:

پێش ئەوەی باسی جوڵانەوەی بارزان بکەین، گرنگە تیشکێک بخەینە سەر شێخانی بارزان و بارزانیەکان، چونکە ڕەگو ڕیشەی بارزانیەکان پرسیاری زۆری لەبارەوە دەکرێت و قسەی زۆری لەسەر دەکرێت. کاتێک بمانەوێت قسە لەسەر ئەم بابەتە بکەین ئەوە دەبینین کە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە تاڕادەیەک ڕوون و ئاشکرایە، بەڵام پێش ئەو مێژووە ڕوون نیە و تێڕوانینی جیای لەسەرە. بەتێروانینی مام خان شێروانی کە لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی و مێژوویی لەسەر بارزان تاساڵی ١٩٧٤ز ئەنجامداوە و لەپەرتوکێکدا بەناوی (بارزان و ڕەچەڵەکی بارزانیەکان) بڵاوی کردۆتەوە، ڕەگ و ڕیشەی بارزانیەکان دەگێڕێتەوە بۆ میرانی ئامێدی، کەیەکێک لەکوڕانی میرێکی ئامێدی بەناوی مەسعودەوە لەلایەنی براکەیەوە دەردەکرێت و ئەویش دەچێت لەناو زێباریەکاندا دەمێنێتەوە و دواتر نەوەکانی دەچنە گوندی بارزان و ئیتر بە بارزانی ناو دەردەکەن. ئەم تێڕوانینە لەلایەنی مەسعود بارزانی و بەشێک لە بارزانیەکانەوە پشت ڕاست دەکرێتەوە. بەڵام لەلایەنی زۆر مێژوونوس و لێکۆڵەرەوە ئەو تێڕوانینە پشت ڕاست ناکرێتەوە، جەخت لەوە دەکەنەوە کە لەسەدەکانی ١٧و ١٨دا و لەمێژووی میرانی ئامێدیدا چیرۆکێکی بەو

ڕەنگە بوونی نییە. ئەیوب بارزانی و فەرید ئەسەسەرد و هەندێک نوسەری تر جەخت لەوە دەکەنەوە کە بارزانیەکان سەر بە خێڵی زێبارن، وەکو گوند خەڵکی گوندی بارزانن و دوای گەشەکردنی شێخایەتی و تەکیەی بارزان ئیتر ناوی شێخانی بارزان زاڵ دەبێت بەسەر لایەنی خێڵایەتیاندا و بۆ ئەوەش پشت بەو هۆنراوەیە دەبەستن کە شێخ عەبدولسلامی گەورە (یەکەم) لە ساڵی ١٨٤٢ز نوسیویەتی لە ٩٥ بەیتی شیعری پێکهاتووە و لە کۆتاییدا خۆی ناساندووە و دەڵێ: لەڕووی سۆفیگەرییەوە خالیدیم، لەڕووی خێڵەوە زێباریم و لەڕووی گوندەوە بارزانیم. دیارە ئەم بۆچونەیان نزیکترە لەڕاستییەوە، چونکە هەتا ئێستاش شێخەکان بەناوی گوندەکانیانەوە دەناسرێن نەک خێڵەکانیان، بۆنمونە شێخانی بیارە بەناوی جاف و هەورامانەوە ناناسرێن، بەڵکو بەناوی بیارە، تەوێڵە و دوو ڕووەوە کە جێگەی تەکیە و خانەقاکانیان بوون دەناسرێن. شێخانی بجێل بەناوی خێڵی سورچیەوە ناناسرێن، بەڵکو بەناوی گوندەکەیانەوە دەناسرێن. شێخانی لۆلان بەناوی گوندی لۆلانەوە دەناسرێن نەک خێڵ و هۆزی برادۆستەوە. شێخانی نەهری و پیران، بەرزنجە و تاڵەبان یش هەر بە هەمان شێوەن. ئەوەی بارزانیەکان لە شێخەکانی تر جیادەکاتەوە ئەوەیە کە توانیویانە پەیوەندی شێخ و مورید زاڵ بکەن بەسەر پەیوەندی ئەو موریدانە و خێڵەکانیان و بەمشێوەیە شێخانی بارزان سنوری گوندیان تێپەڕکردووە و تۆڕێکی کۆمەڵایەتی نوێیان دروست کردووە کە بنەماکەی تەریقەتە، بەڵام شێوەکەی هاوشێوەی خێڵە. لەم تۆڕە کۆمەڵایەتیە نوێیەدا پەیوەندی نێوان تاکەکان خزمایەتی نیە، بەڵکو تەریقەت و بیرو باوەڕە. هەربۆیە مەرج نیە هەرکەسێک بووبێتە موریدی شێخانی بارزان خەڵکی گوندی بارزان بێت و پەیوەندی خوێنی و خزمایەتیان لەگەڵ یەکتری و لەگەڵ شێخانی بارزاندا هەبێت، هەروەها مەرج نیە هەرچی مرۆڤی ئەوان بێت و لەخێڵی ئەوان بێت، بووبێتە موریدی شێخانی بارزان. هەروەها مەرج نیە هەر کەسێک لە گوندی بارزان دانیشتبێت، بووبێتە موریدی شێخانی بارزان. چونکە لەگوندی بارزاندا ژمارەیەکی زۆر جولەکە و مەسیحی بوونیان هەبووە و وەکو گوندنشین بارزانین، بەڵام نەبوونەتە موریدی شێخانی بارزان. هەروەها کەسانی تری زێباری لەگوندی بارزان هەبوون بەڵام هەموویان نەبوونەتە موریدی شێخی بارزان و بەشداری

تۆڕە نوێیەکەی بارزانیەکان نەبوون. بەپێچەوانەوە زۆر کەس لەخێڵەکان و گوندەکانی دەوروبەری ناوچەکە لەوێنەی شێروانی، مزوری، گەردی، دۆڵەمەڕی و ئەرگوشی بوونە موریدی بارزانیەکان و خۆیان لەخێڵ و گوندەکانیان دابڕیوە و دڵسۆزی و پەیوەستبوونی خۆیان بەشێخی بارزان و بارزانیەکانەوە نیشانداوە. هەندێکیش پێیان وایە ڕەگو ڕیشەی بارزانیەکان جولەکەیە و لەمەشدا پشت بەوە دەبەستن کە لەگوندی بارزان و دەوروبەری جولەکە ژیاون، هەروەها پەیوەندی توندوتۆڵی پارتی دیموکراتی کوردستان، بەتایبەتی پەیوەندی خانەوادەی مەلا مستەفای بارزانی و دەزگاکانی هەواڵگری ئیسرائیل دەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کە ڕەگوڕیشەی بارزانیەکان جولەکە بن. بەڵام هیچ بەڵگەیەکیان نیە کە ئەمە پشت ڕاست بکاتەوە. بەهەر حاڵ ناسینی ڕەگو ڕیشەی هەر کەس و کۆمەڵەیەک گرنگە، بەڵام زانستی کۆمەڵناسی و مێژووی کۆمەڵگە ئەوەیان دەرخستووە کە ڕەنگە دوای چەند پشتێک پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکان یاخود کەسایەتیەکان گۆڕانکاری ڕیشەییان بەسەردا بێت. بۆ نمونە، شێخ ئادی ئێزدی کە عەرەبە، بەڵام لەناو کورددا خاوەن جێگە و پێگەیە. ئەو شێخ و بنەماڵانەی باسمان کردن، بەشێکی زۆریان ڕیشەی خۆیان دەبەنەوە سەر ئیمامەکانی شیعە یان خەلیفەکانی ئیسلام، بەڵام لە ئەمڕۆدا خۆیان بە کوردێکی خاوێن دەزانن. ئەوەی هەتا ئێستا زیاتر نزیکە لە ڕاستیەوە، ئەوەیە کە شێخانی بارزان لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە سەر بە خێڵی زێبارن. هەروەکو چۆن مەولانا خالید لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە سەر بە تیرەی میکایەلیە لەهۆزی جاف. گومانیشی تێدا نیە کە ناکۆکی نێوان ئاغاکانی زێبار و شێخانی بارزان بۆ ئەو بابەتە دەگەڕێتەوە. وەکو دەزانرێت هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم ئاغاکانی زێبار لەزۆر ناوچەی بادینان باڵادەست بوون، بەڵام بەهۆی بەهێزبوونی پێگەی شێخانی بارزانەوە وردەوردە ڕۆڵی ئەوان کەم بوویەوە، ئەمەش وایکرد کە ململانێ و پێکدادان لەنێوانیاندا ڕوو بدات.

با بێینەوە سەر ئەو بەشەی مێژووی شێخانی بارزان کە دیارە. ئەو مێژووە دەگەڕێتەوە بۆ شێخ عەبدولڕەحمان کە دەگوترێت لە نێوان ساڵانی (١٨٢٠-١٨٢٥) ز دا تەریقەتی نەقشبەندی وەرگرتووە و بە تاجەدین ناسراوە. شێخ عەبدولڕەحمان لەساڵی ١٨٦٥ز کۆچی دوایی کردووە و نازانرێت کە لەسەردەستی کام شێخدا مۆڵەتی وەرگرتووە، بۆچوونێک هەیە کە

لەسەردەستی سەید تەهای نەهری کە ئەویش خەلیفەی مەولانا خالیدە، ڕێبازەکەی وەرگرتووە. دوای کۆچی دوایی شێخ عەبدولڕەحمان، هەرچەندە کوڕێکی هەبووە بەناوی مەحمود بەڵام موریدەکانی عەبدولسەلامی کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا محەمەدیان هەڵبژاردووە بۆ ئەوەی ببێتە جێنشینی شێخ. واتە شێخایەتیەکەیان لەباوکەوە بۆ کوڕ نەگواستۆتەوە. ئیتر هەتا ساڵی (١٨٨٤) ز شێخ عەبدولسەلامی یەکەم دەبێتە شێخی ئیرشاد و لەوکاتەدا شێخ عەبدولسەلام و خێزانەکەی لە گوندی (ئاستێ) ی نزیکی بارزان دەژین. لەبەر بچوکی گوندەکەیان و گونجاوی و مەزنی گوندی بارزان، شێخ عەبدولسەلام بنکەی خۆی دەگوازێتەوە بۆ گوندی بارزان. لەبەڵگە و نوسراوەکاندا دیارە و ئاشکرایە کەشێخ عەبدولسەلام ڕێبازەکە و مۆڵەتی لەشێخانی نەهری وەرگرتووە. شێخ عەبدولسەلام کەخۆی دەناسێنێ وەکو عەبدولسەلام کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا محەمەد دەناسێنێت و چەندین دەستنوسی هەیە. هەروەها خۆی بۆ تەسەوف تەرخان دەکات و دەخوازێت وەکو هەژارێک بژی، نانی گەنم ناخوات، بەرهەمی گیایی دەخوات و گۆشت ناخوات، ڕێگەنادات هاوسەرەکانی خشڵ و زێر لەخۆیان بدەن و موڵکداری زەوی لەخۆی قەدەغە کردووە. هەتا وای لێ هاتووە ناوی خۆی ناوە (غەوز) کەئەمەش نیگەرانی لەلای شێخەکانی نەهری دروست دەکات، چونکە پلەی غەوز بەرزترە لە پلەی شێخایەتی و ئەمەش بەو واتایە دێت شێخ عەبدولسەلام خۆی لەمورشیدەکانی خۆی کە شێخانی نەهرین پێ گەورەتر بووە، بەڵام شێخ عەبدولسەلام هەوڵدەدات ئەو نیگەرانیانە بڕەوێنێتەوە. هەر ئەم نیگەرانیە و جیاوازییەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە بارزانیەکان چالاکانە بەشداری ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدڵڵای نەهری نەکەن.

سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری دەرفەت بۆ شێخایەتی بارزان دروست دەکات کە ئیتر سەربەخۆ هەڵسوکەوت بکات و خۆی وابەستەی ناوەندێکی تر نەبینێ، ئەو سەردەمەش لەشێخایەتی بارزاندا ڕێکەوتی شێخایەتی شێخ محەمەدی کوڕی شێخ عەبدولسەلامی یەکەمە (١٨٣٧-١٩٠٢) ز کە لەساڵی ١٨٨٤ز ەوە دەبێتە جێنشینی باوکی. شێخ محەمەد لەسەر ڕێبازەکەی باوکی بەردەوام دەبێت و ئیتر خەڵکانێکی زۆر لە خێڵی زێبار و خێڵەکانی دەوروبەر ڕوو لەشێخی بارزان دەکەن و

کار دەگاتە ئەوەی بەشێک لەچینی سەردەستی ناڕازی ناو ئەو خێڵانەش ڕوو لەشێخی بارزان بکەن و ئەمەش شکۆی شێخی بارزان بەرزدەکاتەوە و شکۆی ئاغاکانی زێباری و برادۆستی و شێخانی نەهری کەم دەکاتەوە، هەربۆیە لە ساڵی ١٨٩٥ز دا پێکدادان لەنێوان ئەو لایەنانە و شێخی بارزاندا دروست دەبێت، سەرەڕای ئەوەی کە شێخایەتی بارزان گورزی مەزنی بەرکەوت، بەڵام بەهۆی ئەوەی بەرگەی گرت و سوور بوو لەسەر هەڵوێستی خۆی، قورسایی زیاتر بوو لەناوچەکەدا. دوای کۆچی دوایی شێخ محەمەد، سەلامی کوڕە گەورەی بووە جێنشینی و لەساڵی (١٩٠٢-١٩١٤) ز شێخایەتی کرد، کەدواتر بەشێخ سەلامی دووەم ناسرا. شێخ سەلام لەساڵانی سەرەتای شێخایەتی خۆیدا خواستی کارەکانی شێخەکانی پێش خۆی تەواو بکات و هەستا بە دروستکردنی تۆڕێک یاخود پێکهاتەیەکی کومەڵایەتی ئایینی نوێ بەناوی بارزان، واتە لەو سەردەمەدا شێخایەتی بارزان دەبێتە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی و لەپێکهاتەیەکی ئایینی نەرمەوە دەگۆڕێت بۆ پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی و ئایینی پتەو. هەر لەو سەردەمەدا جامانەی سوور وەکو سیمبۆڵێک بۆ شێخایەتی و پێکهاتە نوێیەکە دەردەکەوێت. ئامانج و کارەکانی شێخ سەلام عوسمانیەکانیش دەترسێنێت. لەبەر ئەوە دەخوازن ڕێگری لێ بکەن و دەستەمۆی بکەن، بۆ ئەم مەبەستە لە ساڵی١٩٠٣دا بۆ ماوەیەک دەیگرن و دواتریش لە ساڵی ١٩٠٩دا شەڕ و پێکدادان لە نێوان شێخ سەلام و عوسمانیەکاندا دروست دەبێت. هەرچەندە عوسمانیەکان بە زەبری هێز دەچنە ناوچەکەوە، بەڵام شێخ سەلام خۆی نادات بەدەستەوە و ماوەیەک دەچێتە باکوور و ماوەیەکیش دەچێتە ڕۆژهەڵات لەلای سمکۆی شکاک دەمێنێتەوە. ساڵی ١٩١١ کۆنگرەی سەرۆک خێڵ و شێخە کوردەکانی بەهدینان بەسەرۆکایەتی شێخ محەمەد نوری قادری ئەنجام دەدرێت و شێخ سەلامیش بەشداری تێدا دەکات. لەو کۆنگرەیەدا یاداشتێک ئیمزا دەکەن کە ئەم خاڵانەی لەخۆ گرتووە؛

١- زمانی کوردی لەقەزاکانی «دهۆک، زاخۆ، ئامێدی و ئاکرێ»بکرێتە زمانی فەرمی.

٢- بەڕێوەبەر و فەرمانبەرەکانی ئەو ناوچانە کوردی بزانن.

٣- باج وەکو خۆی بمێنێتەوە و سیستم نەگۆڕێت و حکومەت پارە خەرج

بکات بۆ دروستکردنی مەکتەب.

٤- دادگاییکردن و حوکم بەپێی شەریعەتی ئیسلام بێت.

٥- باج بەگوێرەی شەریعەتی ئیسلام بێت و ئەو باجانەی بەو شێوەیە نین لاببرێن.

٦- قازی و موفتیەکان سەر بەمەزهەبی شافیعی بن.

والی موسڵ کە لەو کاتەدا محەمەد فازڵ داغستانی بوو، بەتوندی وەڵامی داخوازیەکانی سەرۆک خێڵەکانی دایەوە و هێرشی کردە سەر ناوچەی بارزان و بارزان و چەند گوندێکی تری وێران کرد. شێخ سەلام پاشەکشەی کرد بۆ چیا و چەندین جار بە شێوەی پارتیزانی هێرش دەکاتە سەر ئەو هێزەی کە لە بارزان مۆڵی خواردبوو. هەروەها هێرش دەکاتە سەر ئۆردوگای ئاکرێ. پاش ماوەیەک نازم پاشا بووە والی بەغداد، ئەم لەگەڵ کورددا نەرم بوو. لێبووردنی بۆ شێخ دەرکرد و بەهەزار لیرە قەرەبووی کردنەوە. بەڵام پاش ماوەیەک و لەساڵی ١٩١٣ داو بەگەڕانەوەی ئیتحادیەکان بارودۆخەکە ئاڵۆز بوویەوە. داواکانی سەرۆک خێڵەکان و شێخ سەلامیان بە داوای سیاسی لەقەڵمدا. لەگەڵ ئەوەشدا بەزۆرە ملێ دەستیان کرد بەناونوسینی خەڵک و سەرژمێرکردنی ئاژەڵ و لە ئەنجامدا لەمانگی ١٩١٤/١ دا عوسمانیەکان لە موسڵەوە سوپایەکیان بردە سەر بارزان و گەمارۆی بارزانیان دا. بەڵام بارزانیەکان توانیان گەمارۆکە بشکێنن و بچنە ڕۆژهەڵات. دوای ماوەیەک و هەر لەساڵی ١٩١٤دا شێخ سەلام دەگەڕێتەوە باشوور و لەماڵی صۆفی عەبدوڵڵا کە دۆستێتی دەمێنێتەوە، ئەویش دەیدات بەدەستەوە و لەگەڵ محەمەد ئاغای هیشتی، عەبدی ئاغای مزوری ژووروو، عەلی کوڕی محەمەد ئەمینی باب سیفی دەستگیر دەکرێت و لە موسڵ لەلایەنی سلێمان نەزیفەوە کە والی موسڵ بوو، بڕیاری لەسێدارەدانیان بەسەردا دەسەپێندرێت و لە ١٩١٤/١٢/١٤دا لەسێدارە دەدرێن. بەمشێوەیە سەروەرییەک بۆخۆی و ڕێبازەکەی تۆمار دەکات دوای ئەو شێخ ئەحمدی برای دەبێتە شێخی بارزان[٤٥]. شێخ ئەحمەدیش لەسەر ڕێبازەکەی شێخ سەلام بەردەوام دەبێت،

٤٥- شێخ محەمەدی بارزان پێنج کوڕی دەبێت؛ شێخ سەلامی دووەم، شێخ ئەحمەد، محەمەد سدیق، شێخ بابۆ و مستەفا. مەلا مستەفا بچوکترین کوڕی باوکێتی و پێش ئەوەی لەدایک ببێت

هەتا ساڵی ١٩٦٩کۆچی دوایی دەکات. دوای کۆچی دوایی شێخ ئەحمەد ئیتر شێخایەتی بارزان قورسایی خۆی لەدەست دەدات و بەهۆی گەورەبوونی پێگەی مەلا مستەفا بارزانیەوە، وەکو سەرۆکی جوڵانەوەی کوردی لەو سەردەمەدا، ئیتر کاریگەریی ئەو لەسەر بارزانیەکان بووە کاریگەری پلەیەک و میراتگرانی شێخ ئەحمەدیش نەیانتوانی یەکێتی ناوخۆیان بپارێزن و ئەوە قورسایی شێخانی بارزانی کەم کردەوە .

سێیەم: شێخ سەعیدی حەفید

کوڕەزای کاک ئەحمەدی شێخی ڕێبەری تەریقەتی قادریە و باوکی شێخ مەحمود بەرزنجیە لەساڵی ١٩٠٩دا لە بەر چالاکبونیان لەناو جوڵانەوەی کوردی و ڕێکخراوی تعاونی کوردستاندا. لەگەڵ شێخ ئەحمەدی کوڕی و شێخ مەحمود دا دەبردرێنە موسڵ و لەوێ بەپیلانێک شێخ سەعید و شێخ ئەحمەدی کوڕی دەکوژرێن و ئەمەش پێگەی بنەماڵەکەیان لەجوڵانەوەی کوردیدا بەهێزتر دەکات. شێخ سەعید کەسێکی ڕۆشنبیر و وشیار بووە و دەستی هۆنراوە نوسینشی هەبووە. ئەمەش پارچەیەکە لەهۆنراوەکانی کە بۆ لاواندنەوەی شێخ مستەفای برای گوتویەتی:

مردنە بێ تۆ ژیانم، زەلیلە بێ تۆ عیزەتم
دەردە خۆراکم بەبێ تۆ ژەهری مارە شەربەتم
تۆش وەکو من قوڕ ئەپێوی گەر بزانی عیللەتم

چوارەم: مەلا سەلیمی بەدلیسی:

وەکو کەسایەتیەکی ئایینی لە بەدلیس لەساڵی ١٩١٣دا سەرۆکایەتی جوڵانەوەیەک دەکات لەدژی عوسمانیەکان. مەلا سەلیم دەتوانێت پشتیوانی بەشێک لە سەرۆک خێڵەکان بەدەست بێنێ و لەگەڵ زانا ئایینیەکاندا فەتوا دەردەکەن کە بەپێی شەرع نابێت زانا ئایینیەکان، ئیمام و قازێتی و موفتێتی پەسند بکەن، لەبەر ئەوەی خەلافەتی عوسمانی بە پێچەوانەی ئیسلام و

باوکی کۆچی دوایی دەکات.

شەرعەوە کار دەکات. ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە حکومەت هەڵبکوتێتە سەر ماڵی مەلا سەلیم بۆ ئەوەی دەستگیری بکەن و بینێرن بۆ بەدلیس. جەماوەر کەپێی دەزانن هەڵدەکوتنە سەر جەندرمەکان و مەلا سەلیم ڕزگار دەکەن. لە ١٩١٤/٣/٢٠ دا مەلا سەلیم و هێزەکەی دەچنە ناو بەدلیسەوە و بەدلیس دەگرن و هەتا ١٩١٤/٤/٧ تورک سوپایەکی مەزن ڕێکدەخەن و هێرش دەکەنە سەر بەدلیس و کوردەکان تێکدەشکێنن و مەلا سەلیم و سێ هاوڕێی پەنا دەبەنە بەر کۆنسلگەری ڕووسیا، هەتا شەڕی جیهانی دەستی پێکرد لەوێ مایەوە. بەڵام شێخ شەهابەدین و نۆ سەرکردەی تری جولانەوەکە لە ١٩١٤/٥/٧ لەسێدارە دەدرێن. لەکاتی دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانیدا تورکەکان هێرشیان کردە سەر کۆنسلخانە و مەلا سەلیمیشیان کوشت[٤٦].

ئەگەر بە گشتی ئەم جولانەوانە و ڕێبازەکەیان هەڵسەنگێنین، دەبینین لەچارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا تاڕادەیەکی زۆر سەرۆکایەتی جولانەوە کوردییەکان کەوتونەتە دەستی ڕێبەرە ئایینیەکان و نەقشبەندیەکانیش ڕۆلی بەرچاویان هەیە لەو جولانەوانەدا. ئەمە لەلایەک هەستکردنی ئەو ڕێبەرە ئایینیانە بە بەرپرسیاریتی بەرانبەر کۆمەڵگە نیشان دەدات، بەڵام لەلایەکی ترەوە دەرچوونە لەڕێنمایەکانی ڕێبەرەکەیان کە دەیگوت خۆتان بەدەسەلاتەوە خەریک نەکەن، هەروەها شکانەکانیشیان کاریگەریی نەرێنی لەسەر کۆمەڵگە و پێگەی خۆشیان دروستکرد و بووە هۆکاری ئەوەی بەشێکی زیاتر لەشێخ و بنەماڵە ئایینیەکان لەگەڵ دەوڵەتدا سازش بکەن. هاوکاتی ئەمە دەبینین بەشی زۆری شێخایەتیەکان لە توانا و باوەڕییەوە دەگوازرێنەوە بۆ میرات و پشتاوپشت. لەلایەکی ترەوە بەهۆی ئەو ململانێیەی لەنێوان قادری و نەقشبەندییەکاندا هەیە گەلێک خوو و

٤٦- مەلا سەلیم: دانیشتوی ناحیەیی (خیزان)ی سەر بە بەدلیسە و لەسەر ڕێبازی نەقشبەندی بووە و لەجێنشینانی بنەماڵەی (غەوزی خیزان)ی بەناوبانگ بووە، لەبنەماڵەی شێخ عەلی بووە. ساڵی ١٨٩٤ز لەگەڵ شێخ عەبدولقادری نەهری و حاجی موسا بەگی خوەیتلی بەفەرمانی سوڵتان عەبدولحەمید دوور دەخرێنەوە بۆ مەدینە و هەتا ساڵی ١٨٩٦ بەفەرمانێک لێبوردنیان بۆ دەردەچێت و دەگەڕێنەوە. مەلا سەلیم لە مەدینە و مەککە پەیمان دەدا بۆ سەربەخۆیی کوردان تێبکۆشێت، خۆی و لایەنگرانی لە ساڵی ١٩٠٨ز لقێک بۆ کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردستان لە بەدلیس دەکەنەوە و هانی خەڵکیانداوە و داوای لامەرکەزی و ئۆتۆنۆمیان بۆ کورد کردووە.

نەریتی یەکتر دەگرن. بۆنمونە لە ئەمڕۆدا دەبینین زۆربەی موریدەکانی شێخانی نەقشبەندی هاوشێوەی موریدانی قادری زیکر و پەرستن دەکەن. ئەمەش لەپێناوی ئەوەدا کە خۆیان بسەلمێنن بۆ دەوروبەر.

٢-گەشەکردنی ئاغای زەوی و سوارە (فیرقە)ی حەمیدی:

بابەتێکی تر کە گرنگە لێرەدا باسی بکەین ئەوەیە کە لەگەڵ هەڵوەشانەوەی میرنشینە کوردەکاندا و لاوازکردنی هەژموونی خێڵە کوردەکان، دەوڵەتی عوسمانی پەنای بۆ دوو جۆر سیاسەت برد و ئامانجی لەم سیاسەتە دروستکردنی شێوازێکی نوێی وابەستەکردنی کۆمەڵگەی کوردی بوو، بۆ ئەوەش هەوڵی ئافراندنی دووتوێژی نوێی دا، ئەو دوو توێژەش ئاغای زەوی (خاوەن زەوی) و فیرقەکانی حەمیدیە بوون. ئەوەبوو لەسەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیددا لەساڵی ١٨٥٨ز دا یاسای موڵکایەتی دەرکرا و لە ویلایەتی بەغداد و باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یش لەساڵی ١٨٦٩ز دا و لەسەردەمی مدحت پاشادا جێبەجێ کرا. گوایە لەڕێگەی ئەم یاسایەوە چاکسازی دەکەن، بەڵام بەمشێوەیە ئەو زەوییانەی پێشتر لەسنوری میرنشین و گوندەکاندا لەژێر چاودێری میرە کوردەکان و خێڵەکاندا بوو، بەشێکیان کردە زەوی دەوڵەت و بەشێکشیان لەسەر ناوی ئەو کەسانەی کە پەیوەندیان لەگەڵ دەوڵەت باشە تاپۆکرد و ئەوانیان کردە بەرپرسیار لەکۆکردنەوەی باج. سوڵتان عەبدولحەمیدیش لەساڵی ١٨٧٩ز دا بڕیاریدا کە ئیدارەی وڵات سەرلەنوێ ڕێکبخاتەوە و پەیکەرێکی نوێی دیاریکرد، کە بە هۆیەوە دەرفەتی بۆ حوکمڕانی میرنشینی نەهێڵایەوە و سیستمی ویلایەت، سنجەق، قەزا و گوندی دامەزراند و ئیتر بەو پێیە وڵاتی بەڕێوەبرد. بەمشێوەیە توێژێکی نوێیان دروستکرد کەدواتر لەڕێگەی زەوییەوە پەیوەندی لەگەڵ جەماوەردا هەبوو، واتە لەڕێگەی پەیوەندی کۆمەڵایەتیەوە بەکۆمەڵگەوە نەبەسترابووەوە، لەبەرئەمە هەمیشە بۆ خۆپاراستن پشتی بەهێزی دەوڵەت و دەسەڵات دەبەست و ئەمەش دەرفەتی زیاتری بۆ دەوڵەت دروستکرد کە سیاسەتی خۆی بسەپێنێت. لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هەندێک سەرۆک خێڵ لە کوردستاندا پێیان دەگوترێت ئاغا، ئەمانە بەشێکیان ئاغا نین، بەڵکو سەرۆک خێڵن و بەکاریگەریی دەسەڵات و ئاغاکان ئەو ناوەیان

بەسەردا سەپاوە. ئەم ئاغایانە بۆ لێدانی جولانەوەی کوردی و جولانەوە پێشکەوتوخوازەکان ڕۆڵێکی نەرێنیان بینی و هەر بەشێک لەم ئاغایانەش دواتر بوونە زەمینە بۆ دروستبوونی فیرقەکانی حەمیدیە.

فیرقەی حەمیدیە کە وەکو ڕێبازێکی تر دەوڵەت پشتی پێ بەست، لەساڵی ١٨٩١ دا لەلایەنی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە بڕیاری دروستکردنی دراو. هەربۆیە ناویشی لێنرا فیرقەی حەمیدیە. بەهۆی ئەو بۆشاییە سیاسی، ئیداری و سەربازییەی لە کوردستاندا هەبوو، کوردیش هێزی نامۆ و نیزامی پەسند نەدەکرد. سوڵتان ئەم یاسایەی بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات، بەتایبەتی بۆ کوردەکان دەرکرد. سەرەتا وەها باسکرا کە ئەم هێزانە لەخەڵکی ناوچەکە دروست دەکرێن و ڕۆڵی پۆلیس و هێزی ئامادە دەبینن بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوچەکانی خۆیان و ڕاستەوخۆ لە ژێر سەرپەرشتی سوڵتاندا دەبن. بەپێی یاساکە هەر تیپ (فیرقە) ی ژمارەیان لەنێوان (٨٠٠-١٠٠٠) کەسدا دەبوو. لەساڵی ١٨٩٩دا ژمارەی ئەم تیپانە گەیشتە (٦٢) تیپ. ئیبراهیم پاشای میللی و مستەفا پاشای میران دوو فەرماندەی دیاری ئەم تیپانە بوون، کە لەناو کورددا بەسوارەی حەمیدیەش دەناسران. بەپێی یاساکە هەر سەرۆک خێڵ یان ئاغایەک بتوانێت ئەوەندە کەس کۆ بکاتەوە، ئەوا پێداویستی دەدەنێ بۆ دروستکردنی تیپەکە و فەرماندەیەکی سوپاشی دەدەنێ هەتا هاوکاری بکات لەڕاهێنان و فێرکردنی ئەندامانی تیپەکەدا. بەشێکی زۆری سەرۆک خێڵ و ئاغاکان ئەمەیان بۆ خۆیان وەکو دەرفەت بینی بۆخۆ بەهێز کردن و پێیان وابوو بەمشێوەیە دەتوانن ڕێگە لە هاتنی سوپای تورک بگرن بۆ ناوچە کوردیەکان و خۆشیان بەهێز بکەن و ناوچەکانی خۆیان بپارێزن. بەلام دواتر دەرکەوت کە سوڵتان ئەم هێزەی بۆ بەهێزکردنی خۆی و مەرامی تر دروستکردووە. ئەوەبوو لەسالانی (١٨٩٤-١٨٩٦) فەرمانی بەم هێزە کرد کە ئەرمەنەکان سەرکوت بکەن و بەشێکی ئەم هێزانە بەشدارییان لە سەرکوتکردن و کۆکوژی ئەو کاتەی ئەرمەنەکاندا کرد. بەشێکی ئەو هێزانە بەشداری ئەو سەرکوتکردنەیان نەکرد و هەڵوێستیان نیشاندا و مەلا سەلیم بەدلیسی و هاوڕێکانی کەسانێک بوون کە بەتوندی ڕەخنەیان لەم سیاسەتە گرت، هەربۆیە دوورخرانەوە بۆ مەدینە. ئەمەش وایکرد کە کەسانی نیشتمانپەروەری کورد بکەونە گومان لەم هێزانە و دواتر ئەوانەی

لەناو ئەو هێزانەدا مانەوە وەکو (جاش) ی سەردەمی نوێ سەیریان دەکرا. واتە دەتوانین بڵێین یەکەمین پرۆژەی جاش و گوندپارێز لەو سەردەمەدا بناخەی دانرا. ئەوەتا ئێستاش لە باکووری کوردستان لەبن ناوی (گوندپارێز) دا و لە ڕۆژهەڵات لەبن ناوی بەسیج و لە باشووریش لەڕابردوودا لەبن ناوی تیپی سوارە (فەوجی فرسان) دا پرۆسەی جاشایەتی بەڕێوە دەبرا یان دەبرێت.

ئیبراهیم پاشای میللی کە یەکێک بوو لەنەوەکانی (ئەیوب پاشا) ی هۆزی میللی و هۆزەکەیان لە باشووری ئامەدە و هەتا ناوچەی جزیرە و دەشتی حەران بڵاو ببوونەوە، دەیخواست لەڕێگەی هاوکاری بریتانیەکانەوە دەوڵەتێکی کوردی دروست بکات. ئەوەتا کاتێک (مارک سایکس) ی بریتانی وەکو پسپۆڕێک سەردانی ناوچەکەی کردووە، ئەو پێی دەڵێ: پشتیوانیتان لەشێخی کووەیت کرد بۆ ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی، بۆچی پشتیوانی لەمنیش ناکەن؟ منیش هەمان هەڵوێستم دەبێت، ئێمەی کورد ئامادەین لەگەڵتاندا کاربکەین و ئامادەم لەگەڵتان بێم بۆ بریتانیا هەتاکو هەڵوێستی خۆمان بۆ پاشای بریتانیا ڕوونبکەمەوە[٤٧]. بەڵام دیارە دەخوازێت لەژێر چەتری سوارەی حەمیدیدا کار بۆ ئەو ئامانجەی بکات. دوای ئەوەی تورکە ئیتحادیەکان هاتنە سەر دەسەڵات، هەوڵیاندا کە ئیبراهیم پاشا و ئەوانەی لایەنگرییان بۆ سوڵتان عەبدولحەمید هەبوو لەناویان ببەن. لەو کاتەدا ئیبراهیم پاشا بەفەرمانی سوڵتان چووبوو بۆ شام، هەتا لەوێوە بچێت بۆ حیجاز بۆ سەرکوتکردنی ئەو خێڵە عەرەبانەی کە دژی ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەری شام و حیجاز بوون. ئیتحادییەکان دەخوازن ئیبراهیم پاشا لە شام لەناو ببەن، بەڵام بریتانی و فەڕەنسیەکان ئاگاداری دەکەنەوە و ئەویش هەندێک لە کەسە نزیکەکانی خۆی دەنێرێت بۆ وێرانشار بۆ لای کوڕەکانی هەتا خۆیان ئامادە بکەن بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئیتحادیەکان و خۆشی دەگەڕێتەوە، ئیتحادیەکان هێزێکی مەزن ڕەوانەی ناوچەکە دەکەن. وێرانشاریان وێران کرد و ئیبراهیم پاشایان تێکشکاند و خێڵەکانی دەور و بەریان بڵاوە پێکرد. ئەویش خواستی

٤٧- کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهانی... عەبدوڵڵا عەلیاوایی لا ٢٤٣.

بەرەو چیای شەنگال بچێت و جارێکی تر خۆی کۆبکاتەوە، بەڵام لە گوندی (صفا) ی باکووری شاری حەسەکە بە نەخۆشی کۆچی دوایی دەکات و دواتر کوڕەکانی خۆیان دابەدەستەوە و خرانە زیندانەوە.

٣-گەشەکردنی توێژی خوێندەواری نوێ

هاوکاتی ئەمانە، وەکو لە سەرەتاوە باسمان کرد بارودۆخی میرنشینە کوردییەکان لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا گەشانەوەی پێوە دیار بوو، دواتر ئەو سیاسەتەی کە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی، قاجاری و دەوڵەتانی بریتانیا، ڕووسیا و فەرەنسا لەسەر ناوچەکە بەڕێوەیان برد و کاریگەربوونی لاوانی کورد بەپێشکەوتن و گۆڕانکارییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان، لەچارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا توێژێکی ڕۆشنبیر و چالاکوانی سیاسی نوێ دەرکەوتن. ئەم توێژە لە ژێر کاریگەرییەکانی ئەحمدی خانی، نالی، سالم، کوردی، مەستورەخان و مەلا مەحمودی بایەزیدی، فەقێ تەیران و عەبدولڕەحیمی مەولەوی و چەند نوسەر و ڕۆشنبیری پێش خۆیاندا مەزن بوون. لەوانە وەفایی کە نوسەر و یاوەری شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بوو، بەشیعر و نوسینەکانی گەنجینەیەکی گەورەی بۆ بەجێ هێڵاوین. حاجی قادری کۆیی کە لە ساڵانی (١٨١٧-١٨٩٧) ژیاوە و بەمامۆستای نەوەی نوێی هۆنراوە و وێژەی نەتەوەیی دەناسرێت و دوا ساتەکانی ژیانی لە ئەستەنبوڵ بەسەربرد و هەر لەوێ کۆچی دوایی کرد. حاجی قادر لەبواری کۆمەڵایەتی و داکۆکیکردن لەژنیش خاوەن هەڵوێست و وتەی خۆی بووە، بۆ نمونە لە کۆپلە شیعرێکدا دەڵێ:

بۆچی فەرمویەتی نەبی ئەمین - اطلب العلم و لو بالصین
نێر و مێ لەو حەدیسە فەرقی نیە- گەر مەلا نەفی فەرموو دینی نیە

هەروەها مەلای گەورەی کۆیە، مەلا محەمەدی کۆیی (١٨٧٦-١٩٤٣) هاوشێوەی حاجی قادر بانگی گۆڕانکاری دەکات و یەکەم کەسە لەکۆیە کە ساڵی (١٩٢٦) کچی خۆی دەخاتە مەکتەب و لەگەڵ کوڕاندا دەرسی پێ دەخوێنێ. ئەویش لە کۆپلەیەکی خۆیدا دەڵێ:

ژنیش وەک موزەکەرە عەینەن ئەویش بەشەرە
چاو لادانی لەسەرە هەردوو لەیەک حوکمدان

حاجی تۆفیق (پیرەمێرد) (١٨٦٧-١٩٥٠) یەکێکی ترە لەو ڕۆشنبیرانەی کە لەکۆتایی سەدەی نوزدەیەم هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی تورکیا لە ئەستەنبوڵ دەبێت و ڕۆڵی دیاری هەبووە لەچالاکیە سیاسی و ڕۆشنبیریەکانی ئەستەنبوڵدا. دواتریش لە باشووری کوردستاندا دەبێتە سەرقافڵەی جوڵانەوەی ڕۆشبیری و خوێندنی کوردی و پەرەپێدانی وێژەی کوردی. ڕۆڵێکی بەرچاوی بینی لەزیندووکردنەوەی پەندی کوردی و پەرەپێدانی. هەروەها ڕۆڵی بینی لەگەشە دان بەئازادی ژن لەشیعر و ئەدەب و خوێندندا. ئەمەش دوو نمونەیە لەبەرهەمەکانی:

ئەبێ بەخشندە مل کەچ کا لەڕاستی موچە خۆری خۆی
سوراحی سەر فرودێنێ لەبۆ پیاڵە کە تێکا بۆی
کە ئاو داری لەسەر سەری گرتووە، ئەزانێ چی تیایە
لەلای نەنگە کە پەروەردەی نوقم کا گەورەیی وایە

هەروەها دەڵێ:

ئەی کچینە وەرنە مەکتەب ئێوە تەسکینی دڵن
زینەتی باغ و تەرەقین ڕەونەقی دەستەی گوڵن
تازە ئێمە تێگەیشتوین دایکی چاکی خوێندەوار
نەسلی وا دێنێتە مەیدان قەومەکەی پێ بێتەکار
خۆزگە من ببمە درەختێ بۆ قوتابخانەی کچان
ئەو کچانەی وا دەخوێنن ببمە سێبەر بۆ ئەوان

هەر لەو قۆناخەدا میقداد مدحت بەدرخان و عەبدولڕەحمان بەدرخان و مەلامحەمەدی مەردۆخی و چەندین کەسی تر دەرکەوتوون کە لە بواری ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەوانیدا ڕۆڵی گرنگیان بینیوە. هەروەها لەو سەردەمەدا ژنانی ڕۆشنبیر و چالاکیش دەرکەوتوون. لەوێنەی میهرەبان خاتوون

(١٨٥٨-١٩٠٥) ز ی کچی مەلا حەسەنی مایی بەرواری کە دەستی نوسین و ئەدەبی هەبووە. جیهان ئارا (١٨٥٨.١٩٠١١) کچی مەلا نەشئەتی پاوەیی کە یەکێک بووە لە زانا و ئەدیبەکانی سەردەمی خۆی. ئامینە خانی خێزانی شەریف پاشای خەندان (بابان) کە هەتا ساڵ ١٩٠٨لە ئەستەنبوڵ وەکو ژنێکی چالاک کار دەکات و دواتر کە ڕێکخراوی ژنانی کورد لە ئەستەنبوڵ دروست دەبێت، ئەو لە پاریس دەبێت و دەیکەنە سەرۆکی فەخری (ساڵی ١٩٠٨بە هۆی ئەوەی شەریف پاشا دەبێتە باڵوێز دەچێتە پاریس)، ئەنجوم خان کە پزیشکە و کچی مستەفا پاشای یامولکیە و یەکێکە لە ژنە چالاکەکانی ئەو سەردەمە و دواتر دەبێتە بەڕێوەبەری ڕێکخراوی ژنان لە ئەستەنبوڵ. قەرەفاتم کە لەشەڕەکانی قرم و ئەزرۆمدا وەکو سەرکردەیەکی جەنگاوەری ژن دەرکەوتووە سەرۆکایەتی نزیکەی (٥٠٠) سەربازی کردووە، لەشەڕدا قارەمانی بێ وێنەی نواندووە و ئەمەش بووەتە هۆکار کەببێتە چیرۆکی سەر زمانی خەڵک. عادیلەخانی (١٨٥٧.١٩٢٥) ز خێزانی وەسمان پاشای جاف یەکێکی ترە لەو ژنانەی کە لەو سەردەمەدا دەرکەوتووە و ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لە سەرۆکایەتی هۆزی جاف و ناوچەکەیاندا. دوای کۆچی دوایی وەسمان پاشای جاف خۆی بووەتە سەرۆکی هۆزی جاف و ڕاستەوخۆی بەڕێوەی بردوون و یەکەم ژنیشە کە لەسەردەمی عوسمانیدا بووە بەقایمەقام. لەساڵی ١٩٠٩بووەتە قایمەقامی هەڵەبجە.

ج-مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە و کورد

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم گۆڕانکاریەکانی ئاڵۆزتر و خێراتر کرد. چونکە لەم قۆناخەدا لە ئەوروپا کە سەردەستی خۆی بەسەر دونیادا سەپاندبوو، مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە بەرەو جێگیر بوون دەچوو، هاوکات دروستبوونی هەردوو دەوڵەت نەتەوەی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا ململانێی هێزە ئەوروپیەکانی لەناو خۆیاندا چڕ کردەوە بۆ دابەشکردنی دونیا. پەیدابوونی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا وەکو دوو زلهێز و هەوڵەکانی هەردوولایان بۆ خۆ فراوانکردن، هاوسەنگیەکانی ڕابردووی لاسەنگ کرد. هاوکات جوڵانەوەی زایۆنیزم

(ماسۆنیەت[48]) کە سەرەتا خۆی وەکو بزوتنەوەیەکی ڕۆشنگەری و زانستی و مرۆیی نیشاندا لەهەوڵی خۆفراوانکردندا بوو. جوڵانەوەی جولەکەکانی جیهانیش لەڕێگەی ئەم بزوتنەوەوە هەوڵیاندەدا خۆیان بخزێننە ناو هەموو بوارەکانی ژیان و هەموو کونجێکی دونیاوە. ئەم دوو هەوڵەش ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر گۆڕانکارییەکان بەگشتی و لەناوچەکەی ئێمەدا بەتایبەتی هەبوو. چونکە لەلایەک ئەڵمانیەکان دەیانخواست خۆیان بکەنە جێگرەوەی بریتانیا و فەرەنسا و باڵ بەسەر ناوچەکەدا بکێشن، بۆ ئەمەش دەیانخواست سوود لەناکۆکی و ململانێی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری لەگەڵ ئەو هێزانەی تردا وەربگرن. لەلایەکی ترەوە دەیانخواست سوود لە هەوڵەکانی جولەکە وەربگرن، کە دەیانخواست وڵاتێک بۆخۆیان دروستبکەن. بۆ ئەم مەبەستەش چاویان بڕیبووە دوو جێگە. یەکەم؛ فەلەستین بوو، دووەم ناوچەی حەران بوو.

ئیتاڵیا هەر دوای دروستبونی دەوڵەتە یەکگرتووەکەی بەزەبری هێز باکووری ئەفریقیای بەگشتی و لیبیای بەتایبەتی کردە ئامانج و خواستی بەو شێوەیە خۆی فراوان بکات. هەرچی ئەڵمانیایە جیاوازتر هەڵسوکەوتی کرد،

٤٨- ماسۆنیەت (زایۆنیزم): لەسەردەمی شارلی دووەم، پاشای ئینگلتەرادا لە دەوروبەری(١٧٧٠) ز دا دادەمەزرێت. ئەمەش بەرانبەر کڵێساکانی کاسۆلیکی ئەوروپا و دادگاکانی ئەنگیزاسیۆن بوو. هەندێک پێیان وایە ماسۆنیەت درێژکراوەی ڕێکخراوی «هێزی شاراوە»یە کە ساڵی (١٧٤٤) لەلایەنی « هیرۆدس ئەکریا ، حیرام ئەبیود و موئاب لامی « یەوە بۆ تیرۆرکردنی مەسیحیەکان دروست بوو، دواتر لەلایەن (ئادەم وایزهاویت)ەوە کە مەسیخیەکی ئەڵمانی بوو سەرلەنوێ ڕێکخرایەوە. (مەتزینی) ئیتاڵی دوای وایزهاویت بەڕێکخەرەوەی ماسۆنی دادەنرێت، وتاربێژی شۆڕشی فەرەنسا میرابۆ ـ جان جاک رۆسۆ ـ ڤۆڵتێر ـ ئەلبێرت مایک کە جەنەڕاڵێکی ئەمریکی بوو ـ لیۆن بلومی فەرەنسی کە پەرتوکێکی بڵاو کردەوە لەسەر(هاوسەری) و گەلێک شتی ئابڕووبەری تێدابوو ـ کودیرلوس ـ کارل مارکس ـ جرجی زەیدان ـ جەمالەدین ئەفغانی ـ محەمەد عەبدە ـ عەبدولڕەحمان کەواکبی لەسەرەتادا ئەندامی کۆمەڵەی ماسۆنی بوون. چونکە ماسۆنیەت دەیگوت ئێمە کۆمەڵەیەکی خێرخوازین و چاودێری و پشتیوانی هەژاران دەکەین و لەگەڵ پێشکەوتنخوازی و گۆڕانکاری داین. ڕێکخستنی ماسۆنی لەسێ چین پێکدێت و هەر چینەی چەند پلەیەکن و بەگشتی (٣٣)پلەیە. چینی یەکەم سەرەتاییەکانن و خەڵکی ڕەشۆکن. چینی دووەم شازادەکان و کەسانی زانا و خاوەن پێگەن کە ئەمانیش چەندین پلەیان هەیە، چەرچل و بەلفۆر لەم چینە بوون. چینی سێیەم لوتکەی پلەکانە و گەردوونیان پێ دەگوترێت و ڕێبەرەکانی جولەکەی زایۆنی لەم چینەن و هێرتزل نمونەیە.

خواستی هاوتەریبی جولانەوەی زایۆنیزم هەڵسوکەوت بکات. لەبەر ئەوەی ئەڵمانیا وڵاتێکی پیشەسازی مەزن بوو، خاوەنی سەرمایەیەکی زۆربوو، هاوکات ژمارەیەکی زۆر جولەکەش لە ئەڵمانیا دەژیان و سەرمایەی جولەکە بەشێکی گرنگی سەرمایەی ئەڵمانیای پێکدەهێنا، ئامانج و داخوازی ئەڵمانەکان و زۆربەی جولەکەکان یەکیاندەگرتەوە. لەو سەردەمەشدا ئەڵمانیا و ڕووسیا دوو ناوەندی سەرەکی جولەکە بوون و جولەکەکانی بریتانیا لەپلەی سێیەمدا دەهاتن. وەکو ڕەوتی جولەکەکانیش بەشێکیان پێیان وابوو لە ڕێگەی دەوڵەتی نەتەوەوە دەگەنە ئامانجەکانیان، بەشێکیش پێیان وابوو سۆسیالیزم ئەو ڕێگەیەیە کە دەیانگەیەنێتە ئامانجەکانیان. کارل مارکس و هاوڕێکانی لەو کەسانە بوون دەیانخواست جیهان بەرەو سۆسیالیزم ببەن و هیوایان بەستبووەوە بە کۆمۆنەی پاریس (١٨٧١ز) کە هاوکاتی دروستبونی دوو دەوڵەت نەتەوەی ئەڵمان و ئیتاڵیا بوو. بەڵام سەرنەکەوتنی کۆمۆنەی پاریس و سەرکەوتنی دەوڵەت نەتەوەی ئەڵمان و ئیتاڵیا چەمکی دەوڵەت نەتەوەی لەلای زایۆنیەکان پەرەپێدا و ئیتر بەشی زۆریان کەوتنە هەوڵدان بۆ ئەوەی هەرچی جولەکەکانی جیهانە ڕێکبخەن و ئاڕاستەیان بکەن بۆ دروستکردنی دەوڵەت نەتەوەی جولەکە.

یەکێک لەهەنگاوە سەرەتاییەکانیان بەئاڕاستەی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو. دوای ئەوەی لە (١٨٧٨/٧/٣) ز دا ئەڵمانیا و عوسمانیەکان ڕێککەوتنیان مۆر کرد، کار و چالاکی جولەکەکانیش لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا زیادی کرد، هەتا لەساڵی ١٨٩٠ز بەدواوە بناخەی ڕێکخستنی تورکە لاوەکان یان ئیتحادیەکانیان (جەمعیەتی ئیتحاد و تەرەقی[٤٩]) دامەزران، کەئامانجیان

٤٩- ئیتحاد و تەرەقی: سەرچاوەی ئەم ڕێکخراوە دەگەڕێتەوە بۆ بیرۆکەی تۆرانیەت کە سەرەتا لەلایەنی (زیا گۆک ئەڵپ)ی کورد نەژاد و جولەکەیەکی روسی بەناوی (ئەسارۆس) ەوە بناخەکەی دادەنرێت و ئەوان فکری نەژادپەرستی تورکیان پەرەپێدا و پێیان وابوو کە دەبێت ئایین و نەتەوە لەیەکتری جیابکرێنەوە. دواتر لەلایەنی(موئیز کۆهین) کە جولەکە بوو، پەرەی پێدرا و پەرتوکێکی بەناوی (توران) بڵاو کردەوە و جەختی لەوە دەکردەوە کە دەبێت سەرجەم گەلانی ناو ئیمپراتوریەتی عوسمانی بکرێنە تورک. تورانیەکان بۆچونێکیان هەیە بەناوی (رۆژ) کە دەڵێ: زمانی تورکی دایکی زمانەکانە و شارستانی تورک پێش ئیسلام سەرچاوەی هەموو شارستانیەکانە. جولانەوەی ئیتحاد و تەرەقی لەسەر بنەمای بیر و بۆچوونی ماسۆنیەت

دروستکردنی دەوڵەتێکی تورک نەژاد بوو. ئامانجی جولەکەکان لەم هەنگاوە ئەوەبوو کە زەمینەی دەوڵەتی نەتەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا دروستبکەن، چونکە هەتا ئەو سەردەمە زەمینەی دەوڵەتی نەتەوە لەم ناوچەدا نەبوو. جولەکە ئەوەیان دەزانی کە ئەگەر ئەو زەمینە دروست نەبێت، ئەوا قسەکردن لەسەر دروستکردنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی و ئایینی بۆ جولەکە هیچ زەمینەیەکی نابێت. ڕێبەر عەبدوڵلا ئۆجالان دەڵێ «پرۆژەی دەوڵەت نەتەوە، پرۆژەیەکی زایۆنیزمە و ئامانج لەو پرۆژەیە ئەوەبوو کەدەرفەت بۆ دروستکردنی دەوڵەتێک بۆ خۆیان برەخسێنن». بێگومان ئەوە ئاشکرایە کە گەشەکردنی چەمکی تۆرانیزم، لەگەڵ خۆیدا گەشەکردنی چەمکی میللیگەرایی گەلانی تریشی دەهێنا و ئەمەش ڕویدا. هاوتەریبی ئەمە جولەکەکان دەیانخواست لەڕێگەی جوڵانەوەی زایۆنیزم کە ئەوکاتە وەکو جوڵانەوەیەکی پێشکەوتوخواز دەناسرا پەیوەندی لەنێوان جیهانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا پتەو بکات و ناوەندی ئەو پەیوەندیانەش ببێتە هەردوو دەوڵەتی ئەڵمانیا و عوسمانی، بۆئەمەش سودیان لەتوانای ئابووری، زانستی و ڕێکخستنی جولەکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی و ئەڵمانیا وەرگرت. ئەوەبوو لەڕێگەی ئەم هەوڵانەوە لەدوای ساڵی ١٨٩٠ز هوە هێدی هێدی ئەڵمانیا بووە جێگرەوەی بریتانیا بۆ دەوڵەتی عوسمانی و چەندین پەیمانی ستراتیژی ئابووری، سیاسی و سەربازی لەنێوانیاندا مۆرکرا و بەو پێیە بەرنامە داڕێژرا کە لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە بەرلین، ئەستەنبوڵ، بەغداد، بەسرە، شام و حیجاز پێکەوە ببەستن و هێڵی بازرگانی بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. هاوکات ئەڵمانیا هەستا بەناردنی ئەفسەری پسپۆر بۆ ڕێکخستنەوەی سوپای عوسمانی و

و تورانیەت دروستبوو. سەرەتا لەلایەنی (ئیمانوئێل قەرەسو) کە جولەکەیەکی ئیسپانی بوو، ئەندامی بنکەی(ریزورتای مەکەدۆنی) ماسۆنی سەلانیک بوو، بناخەی دانرا، ئەم کەسە نوێنەری سەلانیک بوو لە پەرلەمان. سەرەتا ساڵی ١٨٩٠ز لەناو (کۆمەڵەی ئازادی پەروەری عوسمانیدا) خۆیان ڕێکخستووە، دواتر لەساڵی ١٩٠٧ز دا بەناوی (ئیتحاد و تەرەقی) خۆیان ڕادەگەیەنن و لە ١٩٠٨/٧/٢٣ دەسەڵاتیان گرتە دەست. هەتا کۆتایی شەڕی جیهانی لە ساڵی ١٩١٨دا خاوەنی دەسەڵاتی ڕەهابوون لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا و بە تورکە گەنجەکانیش دەناسران. لەسەردەمی فەرمانڕەواییاندا هەرسێ جەنەراڵ (ئەنوەر پاشا ـ جەمال پاشا ـ تەلعەت پاشا) وەکو سێ کوچکەی ئەو کۆمەڵەیە و دەسەڵات دەناسران

لەڕووی سیاسیشەوە هەنگاو بەهەنگاو ئەو دوو دەوڵەتە دەبوونە هاوپەیمانی ستراتیژی.

ناوەندەکانی جولەکە دوای ئەوەی تووی خۆیان چاند، هەوڵیاندا کەخۆشیان ئامادە بکەن بۆ دروستکردنی دەوڵەتی جولەکە. ئەوەبوو لەساڵی ١٨٩٧ز دا بەپێشەنگایەتی تیۆدۆر هیرتزل لە (بازل) ی سویسرا یەکەمین کۆنگرەی جولەکەی جیهانیان ئەنجامدا و لەو کۆنگرەیەدا بڕیاریاندا کە کار بۆ دروستکردنی دەوڵەتێک بۆخۆیان بکەن. بۆ ئەو مەبەستەش بڕیاریاندا کە هەوڵبدەن سوڵتان عەبدولحەمید[٥٠] ڕازی بکەن بەوەی کە جێگەیان بۆ تەرخان بکات و ڕێگەیان بدات کە جولەکەکانی جیهان لەو جێگەیە کۆ بکەنەوە و دەوڵەتی خۆیانی تێدا دروست بکەن. هەرچەندە هەوڵیاندا لەو بوارەدا سەرکەوتوو نەبوون و نەیانتوانی سوڵتان عەبدولحەمید ڕازی بکەن. ئەمەش ئەو قەناعەتەی لەلای جولەکەی جیهان و ئەو ڕێکخراوانەی کەوابەستەیانن لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا دروستکرد کە سوڵتان عەبدولحەمید ڕێگر و ئاستەنگە لەبەردەم پرۆژەکەیاندا کە دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیە بۆ تورک و بۆ جولەکەش، هەرئەمە بووە هۆکاری ئەو کودەتایەی کە بەناوی مەشروتیەتی دووەم[٥١] لە (٢٣-٧-١٩٠٨) ز ئەنجامیاندا و جڵەوی دەسەڵاتیان لە عەبدولحەمید وەرگرت و لە ١٩٠٩/٣/١٣ز دا بەتەواوی لەسوڵتانێتیان دەرکرد و (محەمەد ڕەشاد) یان خستە جێگەکەی کەهیچ دەسەڵاتێکی نەبوو.

لەبەرانبەر ئەو سیاسەتەی کە ماسۆنیەت و سەرمایەی ئەڵمان لەناو

٥٠- سوڵتان عەبدولحەمید: لە (١٨٤٢/٩/٢١)ز دا لەدایکبووە. کوڕی سوڵتان عەبدولمەجیدە. لەتەمەنی یازدەساڵیدا بووە دایکی مردووە و باوەژنی بەخێوی کردووە. لە (١٨٧٦/٨/٣١)ز دا بووە بە سوڵتان و چووەتە جێگەی مورادی پێنجەم کە برای بوو. ماسۆنیەکان لەبن ناوی ئەوەی کە شێت بووە مورادی برایان لەدەسەڵات دوورخستۆتەوە. ڕۆژی ١٨٧٨/٧/٣ز ڕێککەوتنی لەگەڵ ئەڵمانیا ئەنجامدا. لە ١٩٠٨/٧/٢٣ز دا دەسەڵاتی سنوردار کرا لەلایەنی ئیتحادیەکانەوە و ڕۆژی ١٩٠٩/٣/١٣ز لە دەسەڵات دووریان خستەوە و لە ١٩١٨/٢/١٠ز دا کۆچی دوایی کرد.

٥١- مەشروتەی یەکەم لەسەردەمی عەبدولمەجیدی باوکی عەبدوالحمید (١٨٣٩-١٨٦١)ز دا ڕاگەیەندرا، بەڵام کاتێک عەبدولحەمید لەساڵی ١٨٧٦ز دا دەسەڵاتی گرتە دەست، پاش ماوەیەک کۆتایی بە مەشروتیەت هێنا و میدحەت پاشا و ئەوانەی ماسۆنی بوون و ڕۆڵیان لەو پرۆسەیەدا هەبوو لەدەسەڵاتی دوورخستنەوە.

دەوڵەتی عوسمانیدا پەرەیان پێدا و هەوڵیاندەدا ئەم کاریگەرییانە تێپەڕی ئێرانیش بکەن. بریتانیا و فەڕەنسا و ڕووسیا لەلایەک هەوڵیاندەدا کاریگەریی خۆیان لەناوەندەکانی دەسەڵاتدا بپارێزن و بەتەواوی لەناونەچن، لەلایەکی تریشەوە هەوڵیاندەدا لەڕێگەی گەلانی ناو چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیەوە کار بۆ پرۆژەکانیان بکەن، لە ئێرانیشدا هەوڵیاندا لەڕێگەی بزاڤی مەشروتیەتی ساڵانی (١٩٠٥هەتا ١٩١١) ز ەوە کاریگەریی خۆیان لەدەسەڵاتدا بپارێزن. لەگەڵ خانەدانەکانی عەرەبیشدا هەوڵیاندەدا کۆمەڵگەی عەرەب لە عوسمانی داببڕن و ئەم پرۆژەیەیان سەرەتا لە میسر گەشە پێدا و ئەوەبوو لە ساڵی ١٨٨٠ز ەوە میسریان لە عوسمانی دابڕی، لەنیوە دورگەی عەرەبیشدا لەگەڵ خانەوادە گەورە و خاوەن کاریگەرییەکانی وەکو هاشمی و ئال سعود و بەهاوکاری کەسایەتی ئەفسانە ئاسای (لۆرانس) ی عەرەب خواستیان دورگەی عەرەبی و عێراق و شامیش لە عوسمانی دابڕن. بێگومان بەهۆی ناکۆکیان لەگەڵ ئیدارەی عوسمانیدا، بەرانبەر هەوڵەکانی ئیتاڵیا بۆ دەستبەسەردا گرتنی لیبیا و باکووری ئەفریقیاش هەڵوێستی جدیان نیشان نەدا. لەلایەکی ترەوە لەهەوڵی دابڕینی کورددا بوون لە دەوڵەتی عوسمانی و بۆ ئەم مەبەستەش پشتیان بە تیۆری ئەوروپی بوونی نەژادی کورد دەبەست و دەیانخواست لەم ڕێگەیەوە کەلێنێک لەنێوان تورک و کورددا دروست بکەن، چونکە دەیانبینی تەنیا لەڕوانگەی جیاوازی نەتەوایەتیەوە ناتوانن کورد بەتەواوی لەتورک دابڕن و پەیوەندی دێرینەی کورد و تورک لەلایەک و قاڵبوونەوەی کۆمەڵگەی کوردی لەناو چەمکی ئوممەتگەراییدا، ڕێگربوون لەسەرکەوتنی پرۆژەکانیان لە کوردستاندا.

هاوکاتی ئەو سیاسەتە، بریتانیا و فەڕەنسا و ڕووسیا هەوڵیاندا لەڕێگەی پەیماندان بە ئاشوری، کلدانی، سریانی و ئەرمەنەکان بەوەی کە دەوڵەتیان بۆ دروستبکەن، ئەو گەلانە زیاتر بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، بەمەش یەکێتی و دۆستایەتی نێوان ئەو گەلانە و هەردوو گەلی تورک و کورد تێکبدەن. ئەوەبوو پەیمانیاندا بە ئەرمەنەکان کە دەوڵەتێکیان بۆ دروست بکەن هەتا شارەکانی وان، بەدلیس، ئەرزرۆم، ئەرزنجان، ئاگری و موش لەخۆی بگرێت، کە ئەمەش نارەزایی توندی لەلایەن تورک و کوردەکان دروستکرد. هەروەها پەیمانیاندا بە ئاشورییەکان کە لەناوچەی ئورمێ و هەکاری دەوڵەتێکیان بۆ

دروستبکەن، ئەمەش بووە هۆکاری تێکدانی پەیوەندی ئاشوری لەگەڵ کورد و تورکدا، کە دواتر ئەم سیاسەتانە پێکدادانی دەوڵەتی عوسمانی و ئەرمەن و ئاشوریەکانی لێکەوتەوە و کۆکوژی ئەرمەنەکان ۆ تاڕادەیەک سەرکوتکردنی ئاشوریەکانیشی لەگەڵ خۆیدا هێنا.

شانبەشانی ئەو ڕەوشە کە لەسەر گۆڕەپانی عوسمانی بەڕێوە دەچوو، ئێرانی قاجاری بەهۆی کاریگەرییەکانی دەرەوە و گۆڕانکارییەکانی ناوخۆوە شڵەژابوو، چین و توێژە جیاوازەکانی ئێران، بەتایبەتی پیشەکاران، ڕۆشنبیران و زانایانی ئایینی ناڕازی بوون لە سیاسەتی دەرەوەی ئێران. کە لەژێر کاریگەریی بریتانیا و ڕووسیا دابوو، هاوکات ناڕازی بوون لە سیاسەتی ئابووری و بازرگانی ئێران. بەتایبەتی ئەو هەنگاوانەی کە لەساڵی ١٨٩٧دا حکومەتی ئێران نای و گەلێک ئیمتیازی دا بەکۆمپانیای (تالبوت) ی بریتانی و بازرگانی ئێرانی خستەژێر کۆنترۆڵی ئەم کۆمپانیاوە. دیارە ئەم هەنگاوەش لەژێر فشاری بریتانیادا بوو، هەتا ئێرانیش هاوشێوەی عوسمانی ڕوو نەکاتە ئەڵمانیا. ئەمەش لەلایەک بازرگانی بۆ بریتانیا قۆرخ دەکرد، لەلایەکی ترەوە بەرهەمی ناوخۆیی لەناودەبرد، چونکە کاڵاکانی دەرەوە لەناو ئێراندا یەکجار گومرگ دەکرا، بەڵام کاڵا ناوخۆییەکان لە هەموو شارێک گومرگ دەکرا و ئەمەش کاریگەری لەسەر بەهاکەی هەبوو. دیارە ئەم بارودۆخە دابڕاو نەبوو لەکاریگەریی ململانێیەکانی هێزە مەزنەکان و هەر لایەنەی دەیانخواست بارودۆخەکە بەلای خۆیاندا بشکێننەوە. بەڵام بەهۆی زۆری کاریگەریی بریتانیا و ڕووسیاوە لە ئێراندا و بەهێزی پۆتانسیالی ناوخۆیی ئێران بۆ گۆڕان و کاردانەوەی ئەو پۆتانسیالە بەرانبەر دەستێوەردانە دەرەکیەکان ئەم ململانێیە زوو یەکلایی نەبویەوە. ئەوەبوو ئەو مەشروتیەتەی کە لەناو دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩٠٨دا بە پێشەنگایەتی ئیتحادییەکان و بەپشتیوانی ماسۆنیەت و ئەڵمانەکان ئەنجامدرا. لە ئێران لەچوارچێوەی پرۆسەیەکی درێژدا بەکاریگەریی بریتانیا و ڕووسیا ئەنجامدرا، بەڵام بە پۆتانسیالێکی ناوخۆیی زیاترەوە. ئەوەبوو سەرەتا لەساڵی ١٨٩٦دا بەراپەڕینی توتن دەستی پێکرد و ساڵی (١٩٠٥) مظفرالدین شا (١٨٩٦-١٩٠٧ز) ناچارکرا کە دەستور پەسند بکات و لە ١٩٠٦/٨/١٤ز دا یاسای هەڵبژاردن دارێژرا و ساڵی ١٩٠٧ز ئەنجومەنێکی پێنج کەسی لە زانایانی

ئایینی پێکهێنرا بۆ پێداچوونەوەی ئەو یاسایانەی کە دەردەچوون، هەر لەو ساڵەدا مظفرالدین شا کۆچی دوایی کرد و (محەمەد عەلی شا) ی کوڕی بووە جێنشین و ئەویش لە ساڵی ١٩١١ز دا لەدەسەڵات دوورخرایەوە و ئەحمەد شای کوڕی (١٩١١-١٩٢٥) ز خرایە جێگەی و بەمشێوەیە ململانێیە ناوخۆیی و دەرەکیەکانی ئێران هەتا ساڵی ١٩٢٥ز بە تەواوی یەکلایی نەبویەوە و لەناو هەوسەنگی قورسایی ناوخۆ و کاریگەریی بریتانیا، فەرەنسا، ڕووسیا و ئەمریکا لەلایەک و ئەڵمانیا و لایەنگرانی لەلایەکی ترەوە بەڕێوە دەچوو.

لەگەڵ ئەو سیاسەتانەدا لەسەر ئاستی گشتی جیهان، بریتانیا و فەرەنسا لەهەوڵی ئەوەدابوون لۆبی جولەکە بەلای خۆیاندا ڕابکێشن و هاوپەیمانی لۆبی جولەکە و ئەڵمانیا و عوسمانیەکان تێکبدەن. بۆ ئەم مەبەستەش لەسەر هەموو ئاست و گۆرەپانەکان لەهەوڵدابوون. بەمشێوەیە جیهان و کوردستان پێیان نایە ناو سەدەی بیستەمەوە.

د-جیهان و کوردستان لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە هەتا دابەشکردنی کوردستان

کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم چەند ئاماژەیەکی لەگەڵ خۆیدا زەقکردەوە. یەکەم: ململانێی زلهێزە جیهانیەکان لەسەر پاوانکردنی جیهان گەیشتبووە ئاستێک کە هەموو کاتێک ئەگەری دروستبوونی شەڕ لە نێوانیاندا هەبوو، هەر ئەمەش هۆکاربوو کە کوشتنی شازادەی نەمسا لەلایەنی لاوێکی سربیەوە بووە هۆی بەرپابوونی شەڕ. دووەم: جوڵانەوەی ئازادی گەلان و چین و توێژە بندەستەکان هاوتەریب پێشدەکەوت و گەشەی دەکرد و ئیتر مافی گەلان و مافی چین و توێژە بندەستەکان پێویست بوو ڕەچاو بکرێن و نەدەکرا فەرامۆش بکرێن، هەر ئەمەش وایکردبوو کە جوڵانەوەکانی گەلان، جوڵانەوە سۆسیال دیموکراتەکان، چەپەکان، ئانارشیست و فێمینیستەکان و هەروەها دەوڵەتە زلهێزەکانیش دروشمی بەدیهێنانی مافی گەلانیان کردبووە دروشم بۆخۆیان. هەرئەمەش هۆکاربوو بۆ ئەوەی کە لەبەرنامەی سۆسیالیستەکاندا مافی چارەی خۆنوسین بۆ گەلان بەمافێکی ڕەوا ببینرێت و بانگەشەی بۆ بکرێت. «ودرۆ تۆماس ویسلن» (١٩١٣-١٩٢١) ی سەرۆکی ئەمریکاش لە ژێر ئەو

کاریگەریانەدا بەیاننامە (١٤) خاڵیەکەی لە١٩١٨/١/٨دا ڕاگەیاند و داکۆکی لەمافی ئەو نەتەوانە کردبوو کە لەژێر دەستی عوسمانیدا بوون. سێیەم : مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە زەق کرایەوە و ئیتر بووە مۆدێلێک کە دەبوو جێبەجێبکرێت، چونکە هەموو لایەک داکۆکیان لێ دەکرد. هەرچەندە ئەم بابەتانە کاریگەرییان لەسەر هەموو پێکهاتەکانی ناوچەکە دروستکردبوو، بەڵام هەر پێکهاتەیەک لەئاستی جیاوازدا پێی کاریگەر بوو.

گەلی کورد بەهۆی ئەوەی دابەش ببوو بەسەر هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا. هەروەها هەتا ئەو کاتە تایبەتمەندیە ناوچەییەکان خەسڵەتێکی زاڵی هەبوو، لەگەڵ ئەمانەدا کاریگەری چەمکی ئوممەتگەرایی لەسەر گەلی کورد زۆربوو، گەلی کورد کەمتر بەچەمکی دەوڵەت نەتەوە کاریگەربوو. بێگومان ئەمە بەو واتایە ناڵێم کە کورد داخوازی نەتەوەیی و ئارەزووی بۆ دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی نەبووە یان گەشەی نەکردووە. لەهەڵوێستی بەدرخان بەگ و شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، ئیبراهیم پاشای میللی، شێخ سەلامی بارزانی، مەلا سەلیمی بەدلیسی و زۆربەی ڕێبەرە ئایینی و کۆمەڵایەتیەکانی ئەو سەردەمەدا داخوازی نەتەوەیی دەبینرێت. لەهەندێکیشیاندا گەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە بەدیهێنانی ئەو داخوازییانە ببەستن بە دروستکردنی قەوارەیەکی کوردییەوە. بەڵام چەندە ئەم قەوارە وەکو دەوڵەت نەتەوەیەک شێوە دەگرێت، یاخود چەندە سیستمی خەلافەت و سەڵتەنەت و ئوممەتگەرایی ڕەتدەکەنەوە، ئەوەیان جێگەی پرسیارە؟ وەکو لەئەنجامی تێکۆشانەکانیشدا دەبینرێت بەشی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان لەو سەردەمەدا نەگەیشتۆتە ئەو قەناعەتەی کە خەلافەت و سەڵتەنەت و ئوممەتگەرایی بەلاوە بنێت و مۆدێلی تر لە جێگەی دابنێ. ئەم واقیعە لەجوڵانەوە ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانیشدا دەبینین. واتە دەکرێت بڵێین کۆمەڵگەی کوردی هێشتا نەبوو بووە هەویرێکی شێلدراو و ئامادە بۆ دروستکردنی دەوڵەت نەتەوەی کورد. ڕەنگە هەر ئەمەش هۆکاری سەرەکی بێت بۆ پەراوێزخستنی کورد لەهاوکێشەکانی سەدەی بیستەمدا، نەک هۆکاری تر. لێرەدا بەکورتی باس لە بارودۆخی کوردستان و جوڵانەوەکانی دەکەین لە پێش شەڕی جیهانی یەکەمدا؛

یەکەم: جوڵانەوەی کوردی لەپێش شەڕی یەکەمی جیهانیدا

پێشتر باسمان لەوەکرد کە بەهۆی ئەو گۆڕانکارییانەی لەپێکهاتەی چینی سەردەستی کورددا ڕویدا. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ڕۆڵی سەرەکی کەوتە دەستی کەسانی ئایینی و لەم بوارەشدا باسمان لەچەند جوڵانەوەیەک کرد کە لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا بە ڕێبەرایەتی کەسایەتیە ئایینیەکان ئەنجامدران. لێرەدا گرنگە باسی ئەوەش بکەین کە دوای ئەوەی جەعفەر ئاغای شکاک لە تەوریز لەساڵی ١٩٠٥ز دا لەلایەنی ڕژێمی ئێرانەوە لەسێدارەدرا، سمکۆی برای کەوتە ناڕەزایی دەربڕین بەرانبەر سیاسەتی ئێران ماوەیەک دۆستایەتی لەگەڵ ڕووسیا پەرەپێدا، بەڵام دواتر بەهۆی ئەوەی کە ڕووسیا دەیخواست لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەوڵەتێک بۆ ئاشورییەکان دروست بکات پەیوەندی تێکچوو، ئەمەش جوڵانەوەیەکی لێ پەیدابوو کە هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەردەوام بوو. هەندێک کەسایەتیش لە وێنەی داوود خانی کەلهور و عەلی خانی لوڕستانی هاوکاری سالارالدولەیان کرد خواستیان لە ڕێگەی ئەوەوە مافەکانیان بەدەست بهێنن. سالارالدولە برای محەمەد عەلی شای قاجاربوو. دوای لابردنی محەمەد عەلی شا لەتەخت لەساڵی ١٩١١ز دا، سالارالدولە داوای تەختی شاهانەی کرد و ناوچەکانی سنە و کرماشانی خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و خۆی وەکو شا ڕاگەیاند و نازناوی ئەبوفەتح شای قاجاری لەخۆی نا. ئەو دژی مەشروتیەکان بوو، پەیمانیدا بەکوردەکان کە باجیان لێ وەرنەگرێت و مافی زیاتریان بداتێ، هەربۆیە داوودخان و عەلی خان هاوکارییان کرد و لەپێناوی ئەودا لە ١٩١٢/٥/١٩ز دا (یبریم خان) ی پێشەوای ئەرمەنی و یەکێک لەپێشەواکانی شۆڕشی دەستوریان کوشت. بەڵام هەوڵەکانی سالارالدولە سەرنەکەوت و هەوڵەکانی ئەوانیش هیچی لێ سەوز نەبوو.

هاوکات لەناوچەی سێرت خێڵەکانی بنجار بەسەرۆکایەتی (بەشاری چەتۆ) لەساڵی ١٩٠٦ دا ڕاپەرینیان ئەنجامدا و حکومەت هێرشی کردە سەریان، بەڵام سەرنەکەوت و بەشار پەنای بۆ چیاکان برد، هەتا لەساڵی ١٩٠٨ دا ڕاپەرینەکە تاوی سەند و ناوچەکانی ئامەدیشی گرتەوە. دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی نەیتوانی بەسەر ڕاپەڕینەکەدا سەربکەوێت. دەستی کرد بەسوتاندنی ناوچەکان و وێرانکردنی گوندەکان. بەشاری چەتۆ هەوڵیدا

یارمەتی لە ڕووسیا و بریتانیەکان وەربگرێت، بەڵام سەرنەکەوت و دواتر خۆی شاردەوە و جوڵانەوەکەی کپ بویەوە. هەرلەم قۆناخەدا بەشێکی زۆری خێڵە کوردەکانی ژێردەستی ئێران و عوسمانی بەشداری جوڵانەوەی مەشروتیەتیان کرد و هەوڵیاندا لەڕێگەی گۆڕانکاری و چەسپاندنی یاسا و دەستوورەوە ماف و ئازادییەکانی خۆیان دەستەبەر بکەن.

هاوتەریبی ئەو هەوڵانە، ڕۆشنبیر و توێژی نوێی سیاسی کورد لەڕێگەی خەباتی سیاسی هاوبەش یان سەربەخۆوە دەیانخواست بگەنە مافەکانیان. بۆ ئەمەش هەستان بە دامەزراندنی کۆمەڵە و ڕێکخراو هەتا لەڕێگەیەوە بگەنە مافەکانی گەلی کورد. لەو بوارەشدا دەتوانین چەند نمونەیەک باس بکەین؛

١ـ کۆمەڵەی عەزمی قەومی کوردستان (کوردستان عەزمی قومی جەمعیەتی) ١٩٠٠ز

یەکەم کۆمەڵەی کوردیە کە لەسەدەی بیستەمدا دروست بوو، بەسەرۆکایەتی (فیکری ئەفەندی دیاربەکر) ی دامەزراوە و ئەحمەد ڕامیز کوردیزادەش یەکێک بووە لە کەسە چالاکەکانی و بەپێی نوسینی ئەحمەد ڕامیز و کەمال مەزهەر ئەم کۆمەڵەیە بەنهێنی کاری کردووە و هەتا ساڵی ١٩٠٤کاری کردووە و دواتر بەهۆی ئاشکرابوونیەوە کار و چالاکیەکانی ڕاوەستاوە.

٢– کۆمەڵەی ئیتحاد و تەرەقی (جمعیتی ئیتحاد و تەرەقی)

وەکو پێشتر باسمان کرد ئەم کۆمەڵەیە سەرەتا وەکو کۆمەڵەیەکی نوێخواز و گۆڕانخواز دروست بوو، پەیمانی ئەوەی دەدا بەگەلانی ناو دەوڵەتی عوسمانی کە ماف و ئازادیەکانیان دەستەبەر دەکات، بەتایبەتی پەیمانیان بە کورد دەدا کە سەربەخۆییان بۆدەستەبەر دەکەن. ئەمەش وایکرد ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان چالاکانە بەشداری ئەم ڕێکخراوە ببن و بۆ ئامانجەکانی کاربکەن. دیارترین ئەو کەسانەی کاریان لەم ڕێکخراوەدا کردووە، عەبدولڕەحمان بەدرخان، حیکمەت بابان و شەریف پاشای خەندان بوون. بەڵام دوای کودەتاکەیان لەساڵی ١٩٠٨و ئاشکراکردنی ڕووی خۆیان، زۆربەی کوردەکان و پێکهاتەکانی تریش لەم ڕێکخراوە دوورکەوتنەوە و هەوڵیاندا ڕێکخراو و کۆمەڵە بۆخۆیان دروست بکەن.

٣- کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کورد (کورد تەعاون و تەرەقی جەمعیەتی) ١٩٠٨/٩/١٩ز

ئەم کۆمەڵەیە لەلایەنی کومەڵێک کەسایەتی ئایینی و ڕۆشنبیرەوە دادەمەزرێت، سەید عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدڵڵای نەهری[٥٢]، ئەمین عالی بەدرخان، شەریف پاشا، داماد مشیر ئەحمەد پاشا، خەلیل خەیالی مودان، ئەحمەد جەمیل پاشا، ئەحمەد ڕامیز کوردیزادە، د.شوکری محەمەد سەگبان، نەعیم بابان، مەلا سەعیدی نورسی، حاجی توفیقی پیرەمێرد، مدحت بەدرخان، سەیفوڵلا بەگی ئەرزڕۆمی، تەها ئەفەندی هەکاری، کامیل بەدرخان کە نوێنەری گەنجان بووە، محەمەد ئەفەندی، میرسەیفەدین زادە، حسێن عەونی بەگ، مەحمود بەگ، محەمەد فایق ئەفەندی لە کەسە دیارەکانیان بوون. سەید عەبدولقادر سەرۆکی کۆمەڵەکە بوو، مشیر ئەحمەدپاشا بووە سەرۆکی دووەم، ئەم کۆمەڵە لە ئەستەنبوڵ دامەزرا و لە ١٩٠٨/٩/٢٥ز دا بنکەی فەرمی خۆی کردەوە. لە١٩٠٨/١٢/٥ز ەوە هەفتانە ڕۆژنامەی (کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی) ی دەرکردووە و پیرەمێرد خاوەن ئیمتیازی بووە و ئەحمەد جەمیل پاشا سەرنوسەری بووە.

ئەم کۆمەڵەیە سێ لیژنەی هەبووە، لیژنەی (ڕاوێژکاری) کە لە (٤٠) کەس پێکهاتووە و (٢٥) کەسیان لە شێخ و ئەشراف و ڕۆشنبیری کوردی نیشتەجێی ئەستەمبوڵ بوون و بێ هەڵبژاردن دیاری دەکران و دەبوو تەمەنیان لە (٢٥) ساڵ کەمتر نەبن و ئەوانی تر بەهەڵبژاردن دیاری دەکران. لیژنەی بەڕێوەبەری لە (١٥) کەس پێکدەهات و ئەمانیش دەبوو لە ئەستەنبوڵ بن و خاوەنی هەمان تایبەتمەندی لیژنەی ڕاوێژکاری بن و خوێندەواریش بن و بەهەڵبژاردن دیاری دەکران. لیژنەی (گشتی) یش لەهەردوو لیژنەی پێشوو پێکدەهات و دووساڵ جارێک کۆدەبوونەوە و ئەم لیژنە پێویست بوو لە

٥٢- شێخ عەبدولقادری نەهری:(١٨٥١- ١٩٢٥) کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریە. ساڵی ١٨٥١ لە شەمزینان لەدایکبووە. ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لە ڕاپەڕینی ساڵی ١٨٨٠دا کە باوکی پێشەوای بووە دوای ڕاپەڕینەکە لەگەڵ باوکیدا دوورخراوەتەوە بۆ مەککە. پاش گەڕانەوەی لەساڵی ١٩٠٨ دا پێشوازییەکی زۆری لێ کراوە. لەنێوان ساڵانی (١٩١٨- ١٩٢٠) سەرۆکی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان بووە. لە٢٨-٥-١٩٢٥ دا لەلایەنی دەسەڵاتی تورکیاوە لەئامەد لەسێدارە دەدرێت.

(٢٠٠) کەس کەمتر نەبێت. ئەم لیژنەیە لە مزگەوتی (ئەیا سۆفیا) بەدەنگدان، لیژنەی بەڕێوەبەری هەڵدەبژێرێت و نەعیم بابان زۆرینەی دەنگ بەدەست دێنێ و ئەمین عالی بەدرخان، زهنی پاشای بابان، خەلیل خەیالی، ئەحمەد جەمیل پاشا و ئەحمەد ڕامیزی لیجە بۆ لیژنەکە هەڵبژێردان، لەماوەیەکی کورتدا لە ئامەد، بەدلیس، سلێمانی، موش، موسڵ، بەغداد، ئەرزرۆم و خنس بنکە دەکەنەوە و گەشەدەکەن. لە ١٩٠٩/٤/١٣ز دا ئەو کۆمەڵەیە قەدەغەکرا و ئەوانیش کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیریان دامەزراند بۆ ئەوەی بیکەنە چەترێک بۆ کارەکانیان بەناوی کۆمەڵەی نەشر و مەعارفی کورد، قوتابخانەی نمونەیی کوردیان لەسەرەتای ١٩١٠ز دا دامەزراند و ئەحمەد ڕامیز فێرکاربوو تێیدا.

٤ـ جڤاتا فقیە هێڤی کوردان (هێڤی) ١٩١١ز

یەکەم کۆمەڵەی خوێندەڤانی کوردە، لەبەرئەوەی تورکە لاوەکان ڕێگەیان نەدەدا کە کومەڵەی سیاسی کوردی دروست ببێت، کوردەکان هەوڵیاندەدا لەژێر ناوی کۆمەڵەی بەمشێوەیەدا خەبات بکەن، هەربۆیە ئەم کۆمەڵەیە خەباتی سیاسی دەکرد. نوری دێرسیمی (١٨٩٢-١٩٧٣) ز و جەعفەری کوڕی تەیمورئاغا[٥٣] و ئەکرەم جەمیل پاشا لە پێشەنگانی ئەم ڕێکخراوە بوون. ئەکرەم جەمیل پاشا دەبێتە سکرتێری کۆمەڵەکە. کۆمەڵەکە لەساڵی ١٩١١ز دا دامەزراوە و ساڵی ١٩١٢ز مۆڵەتی فەرمی وەردەگرێ. «د.شوکری محەمەد سەگبان، نەجمەدین کەرکوکی، عەبدوڵڵا جەودەت، ئیسماعیل حەقی بابان، مەمدوح سەلیم، یوسف زیاء، کەمال فەوزی، عەبدولکەریم سلێمانی، هەمزە موکسی، تەیب عەلی خەرپوتی، عەبدولقادر دیاربەکری، ئاسەف بەدرخان، ڕەشاد دیاربەکری « لە کەسە دیارەکانی بوون. گۆڤارێکی مانگانە بەناوی (ڕۆژی کورد) بەهەردوو زمانی کوردی و تورکی دەردەکات. لە ١٩١٣/٦/١٩ز یەکەم ژمارەی لێ دەرچووە و دوای چوار ژمارە ڕاوەستاوە. بەرپرسی ئەم گۆڤارە (عەبدولکریم سلێمانی) بووە. دوای داخستنی (ڕۆژی کورد) ئەم ڕێکخراوە گۆڤاری (هەتاوی کورد) ی دەرکردووە و لەنێوان

٥٣- تەیمور ئاغا ئەندامی کومەڵەی تەعالی کوردستان و ئەندامی کۆمەڵەی موحبانێی کوردستانیش بووە و ڕۆڵی لە ڕاپەڕینی قوچگریشدا هەبووە.

۱۹۱۳/۱۱/۲٤ز و ۱۹۱٤/۷/۳ز (۱۰) ژمارەی لێ دەرچووە و (عەبدولعزیز بابان) خاوەن ئیمتیاز و سەرنوسەری بووە. ئەم ڕێکخراوە بەهۆی شەڕی جیهانیەوە خەباتی خۆی هەڵپەساردووە.

٥- جەمعیەتی ئیستخلاسی کوردستان ۱۹۱۲ز

ئەم ڕێکخراوە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دامەزراوە و سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادری نەهری سەرۆکی بووە و سەید تەهای برازای سەید عەبدولقادر و سمکۆی شکاکیش ئەندامی دیاری ئەو کۆمەڵەیە بوون و بۆ گەشەپێدانی کۆمەڵگەی کوردستان و دەستەبەرکردنی ماف و ئازادییەکانی کورد خەباتی کردووە، بەڵام تەمەنی درێژ نەبووە.

٦- حزبی محبانی کوردستان ۱۹۱۲ز

ئەم پارتە لە ئەستەنبوڵ لەلایەنی مەلا خدری دێرسیمییەوە دامەزراوە و جەعفەری کوڕی تەیمور ئاغا و لوتفی فکریش[54] ئەندامی چالاک بوون تێیدا.

۷- کۆمەڵەی جیهانزانی (جیهاندانی (۱۰/۱۰/۱۹۱۳ ز

لەلایەنی عەبدولڕەزاق بەدرخان (۱۸٦٤-۱۹۱۸) ز ەوە لە (خوی) لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دامەزراوە. عەبدولڕەزاق کوڕی نەجیب پاشای کوڕە گەورەی بەدرخان بەگە و لەنەوەدەکانی سەدەی نۆزدەیەم بووەتە باڵوێزی عوسمانی لە بوترسبۆرگ و دواتر لەساڵی ۱۸۹۲ز هەڵهاتووە بۆ ڕووسیا و هەتا ساڵی ۱۹۰۸ز بەلێبوردنی گشتی دەگەڕێتەوە و دواتر بەهۆی سیاسەتی ئیتحادییەکانەوە ڕوو دەکاتە ڕۆژهەڵات و لە ساڵی ۱۹۱۸ز دا تورکەکان دەستگیری دەکەن و لەسێدارەی دەدەن .

۸- حزبی تەرەقی و تەهزیب ئەخلاق کوردستان (۱۹۰۹/۱۲/۲۰) ز

٥٤- لوتفی فکری: (۱۸۷۲-۱۹۳٤)ز: کوری حسێن فکری پاشای خەڵکی دێرسیمە، کولێژی مافی لە پاریس تەواو کردووە. ساڵی ۱۹۰۸ز بووەتە نوێنەری دێریسم لە ئەنجومەنی مەبعوسان. ناکۆک بووە لەگەڵ ئیتحادییەکاندا و لەسەر ئەوە (١٤) مانگ بەندکراوە. ساڵی ۱۹۱۲ز بەشداری لە دامەزراندنی جەمعیەتی موحیبانی کوردستانی لە ئەستەنبوڵ کردووە. دواتر هەڵهاتووە بۆ پاریس و لەوێ کۆچی دوایی کردووە.

ئەم پارتە لەلایەنی مەلا محەمەد مەردۆخی و حاجی ارفع ملک و صارم سوڵتان و محەمەد باقر حەبیبی و ژمارەیەک کەسایەتی لەشاری سنە دامەزراوە. مامۆستا محەمەد مەردۆخی بووەتە سەرۆک و حاجی ئەرفع و صارم سوڵتان بوونەتە جێگر و محەمەد باقر بووەتە سکرتێری پارتەکە. ئەم پارتە مۆڵەتی فەرمی هەبووە و هەتا کاتی شەڕی جیهانی خەباتی کردووە. دامەزرێنەرانی ئەم پارتە لەساڵی ١٩٠٩ز دا یەکەم ڕۆژنامەیان لە سنە بەناوی (نداء ئیتحاد) ەوە دەرکرد. محەمەد مەردۆخی خاوەنی بووە و میرزا ئیسماعیل ئیفتخار دەفتەرداری بووە، حاجی خان سەنندجی تەمویلداری بووە و ئەشرەف نیزامی کەمانگەر (سالار ئەشرەف) بەڕێوەبەری ڕاپەڕاندنی بووە.

شانبەشانی ئەم کۆمەڵانە ژمارەیەک کۆمەڵەی تریش دروست کراون کە لەهەندێک سەرچاوەدا ئاماژەیان پێ دەکرێت. هەروەها بەشێک لە ڕۆشنبیرانی کورد گرنگیان بە ڕاگەیاندنی کوردی داوە، میقداد مدحت بەدرخان و عەبدولڕەحمان بەدرخانی برای ڕۆڵی پێشەنگیان بینیوە لەم بوارەدا. لە ١٨٩٨/٤/٢٢ز دا یەکەم ڕۆژنامەی کوردیان لە قاهیرە بەناوی (کوردستان) ەوە دەرکردووە. ئەم ڕۆژنامەیە ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ لە گەشەدان بەنوسین و وشیاری کورد. خولی یەکەمی هەتا (١٩٠٢) ز بەردەوام دەبێت و لەژمارەکانی یەکەم هەتا چوارەم میقداد بەرپرسیاری دەبێت و بەهۆی نەخۆشیەوە ناتوانێت بەردەوام بێت و ئیتر عەبدولڕەحمان بەدرخانی برای بەرپرسیارێتی هەڵدەگرێت. ژمارە (١-٥) لە قاهیرە دەردەچێت، (٦-١٩) لە جنێڤ، (٢٠-٢٣) لە قاهیرە، (٢٤) لە لەندەن، (٢٥-٢٩ لەشاری (فولکستۆن) ی باشووری لەندەن، ژمارە (٣٠-٣١) بۆجاری دووەم لە جنێڤ دەردەچێت، پاشان ڕادەوەستێت و دوا ژمارەی لە (١٩٠٢/٤/١٤) ز دا دەردەچێت. ئەم ڕۆژنامەیە (١٥) ڕۆژ جارێک بەکوردی (کورمانجی) و تورکی دەردەچێت و بەپیتی ئارامی دەردەچێت. خولی دووەمی لەدوای مەشروتیەتی ١٩٠٨ز ەوە لەلایەنی « ئەحمەد سورەیای برازای مقداد مدحت بەدرخانەوە» دەردەچێت و هەتا ساڵی ١٩٠٩ز بەردەوام دەبێت، بەڵام نازانرێت چەند ژمارەی لێ دەرچووە. خولی سێیەمی لە (١٩١٧/٩/١٢-١٩١٨/٨/٢٩ز لە قاهیرە دەرچووە و (١١) ژمارەی لێ دەرچووە و سورەیا بەدرخان دەریکردووە. گرنگی

ئەم ڕۆژنامەیە لەوەدایە کە ئەهلی بووە و لەلایەنی دەوڵەتەوە دەرنەکراوە، بەڵکو دەوڵەت زۆر کێشە و ئاستەنگی بۆ دروستکردووە، بەڵام سەرەڕای ئاستەنگیەکان ماوەیەکی باش بەردەوام بووە و بووە بە پردی پێکەوە بەستنەوەی ڕۆشبیرانی کورد لەناوخۆ و دەرەوە.

دوای ئەم ڕۆژنامەیە و لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەو کۆمەڵە و ڕێکخراوانەی کە دروستبوون هەریەکەیان بەپێی توانای خۆیان هەستان بەدەرکردنی گۆڤار و ڕۆژنامە لە شارە گەورەکانی وەکو ئەستەنبوڵ، ورمێ و سنە، هەروەها کەسایەتیەکی وەکو (جەمالەدین بابان) یش لە بەغداد هەستا بەدەستپێشخەریەکی هاوشێوەی مقداد مدحت و عەبدولڕەحمان بەدرخان و لە ١٩١٤/٢/١٥ز گۆڤارێکی مانگانەی بەناوی (بانگی کورد) دەرکرد و (٥) ژمارەی لێ دەرچووە. بەڵام دواتر بەهۆی بەرپابوونی شەڕی جیهانیەوە ڕاوەستا. جەمالەدین بابان لەنێوان سالآنی (١٨٩٣- ١٩٦٥ز) دا ژیاوە.

وەکو ئەنجام؛ ئەوەی کە سەرنجمان ڕادەکێشێت ئەوەیە کە سەرجەم جولآنەوە چەکداریەکانی کورد و ئەو جولآنەوە سیاسی، ڕۆشنبیریانەشی کە بەڕێوەی بردووە یان سەرتاپاگیر نەبوون، یاخود توانای بەردەوامیان نەبووە. هاوکات لەو خەباتە هاوبەشانەشی کە لەگەڵ گروپ و پێکهاتەکانی تردا لەناو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا بەڕێوەیان بردبوو ئەنجامی چاوەڕوان کراوی لێ نەکەوتەوە و ئەمانەش بوونە هۆکاری ئەوەی کە کورد بەشێوەیەکی ڕێکخراو و خاوەن ئیرادەیەکی یەکگرتوو نەیتوانی ڕووبەڕووی ڕووداوەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم ببێتەوە و ئەمەش هۆکار بوون بۆ ئەوەی کە کورد بەبێ ئیرادەی خۆی، ببێت بە بەشێک لەشەڕێک کە ئەنجامەکەی دیارنیە و ئەوەبوو کاتێک شەڕی جیهانی لە (١٩١٤/٦/٢٨) ز دەستی پێ کرد و عوسمانیش لە ١٩١٤/١٠/٢٩ز دا بووە بەشێک لە شەڕەکە، ئیتر کوردستان و کۆمەڵگەی کوردستان بوونە بەشێک لەشەڕەکە و سەرجەم گروپ، کۆمەڵە و ڕاگەیاندنەکانی کورد هەڵوەشانەوە یان کارەکانیان ڕاوەستا و بەڕێوەبەرەکانیشیان بوونە بەشێک لەو شەڕە و خەون و هیوای خۆیان لەسەر ئەنجامی شەڕ هەڵچنی، شەڕێک کە ئەنجامەکەی دیار نەبوو، هاوکات بۆ کورد هیچ بابەتێکی وەها لە گۆڕێ نەبوو کە دڵنیایان بکاتەوە، بەڵام خۆیان دایە دەستی چارەنوس و ئیرادەی هێزە شەرکەرەکان. شەڕی یەکەمی جیهانی

که له ۱۹۱٤/٦/۲۸ز هەتا ۱۹۱۸/۱۱/۱۱ز لەنێوان هاوپەیمانەکان کە بریتانیا، فەڕەنسا، ڕووسیا (ساڵی ۱۹۱۷ز لەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەشەڕەکە کشایەوە)، بەلجیکا، ئیتاڵیا و ئەمەریکا و سوێندخۆرەکان کە ئەڵمانیا، مەجەڕ (هەنگاریا) و عوسمانی دابوو، هەردوولا خۆیان وەکو پارێزەری مافەکانی گەلان ناوزەد دەکرد، بەڵام لەڕاستیدا شەڕ لەسەر دابەشکردنی سامان و پاواندا بوو، ئەنجامی شەڕەکە و ئەو هاوکێشانەی داڕێژران ئەوەی سەلماند کە ئەو هێزانە تەنیا بیر لەخۆیان دەکەنەوە و باسکردن لەمافی گەلان تەنیا دەمامکێکە بۆ ئەوەی لەڕێگەیەوە بگەنە ئامانجەکانی خۆیان. دوای زیاتر لەچوار ساڵ شەڕ و لەناوچوونی زیاتر لە (۳۰) ملێون کەس، کە بەپێی ئاماری کۆمەڵەی گەلان ۱۳ ملیۆن کەس بەشەڕ و ۱۸ملیۆنیش بەهۆی شەڕەوە لەناوچوون، شەڕ بەسەرکەوتنی هاوپەیمانانی بریتانیا و فەڕەنسا کۆتایی هات و عوسمانی و ئەڵمانیا و هاپەیمانەکانیان لەشەڕەکەدا دۆڕان و عوسمانی لە ۱۹۱۸/۱۰/۳۰ز دا لە ئاگربەست (هودنە)ی (مۆدرۆس) دا خۆی دابەدەستەوە و ئەڵمانیا و هاوپەیمانەکانی تریان لە ۱۹۱۸/۱۱/۱۱ز دا خۆیان دا بەدەستەوە. گرنگە لێرەدا ئاماژە بۆ چەند بابەتێک بکەین کە بوونە فاکتەری یەکلا کەرەوەی شەڕەکە و سەرکەوتنی بریتانیا و فەڕەنسا.

یەکەم: سەرەڕای گەشەکردنی تێکۆشانی چینی بندەست و گەلانی بندەست، بەڵام لەکاتی ڕوودانی شەڕدا زۆربەی پارت و ڕێکخراوە سۆسیالیستەکان و بزوتنەوەکانی ڕزگاری گەلان لە ئەورووپا بوونە بەشێک لەشەڕ و پشتیوانی چینی سەردەست و دەسەلاتدارەکانی خۆیان کرد. ئەمەش بووە پشتیوانیەکی مەزن بۆ ئەو هێزانە. هەرچەندە سۆسیالیستەکانی ڕووسیا بەپێشەنگایەتی (لینین) دژی شەڕ ڕاوەستانەوە، پێیان وابوو کە دەبێت سەرجەم کرێکار و جوتیاری جیهان دژی ئەو شەڕە هەڵوێست وەربگرن و بەشداری لەشەڕدا نەکەن و نەبنە سوتەمەنی، بەڵام بانگەوازییەکەیان سنووری ڕووسیای تێپەڕ نەکرد و تەنیا توانیان ڕووسیا لەشەڕ و هاپەیمانی دووربخەنەوە. بەڵام ئەم هەوڵەش درەنگ کەوت هەتا ساڵی (۱۹۱۷) کە شۆڕشی ئۆکتۆبەر سەرکەوت، خۆیان لەشەڕ کشاندەوە و ئەم هەوڵە کاریگەریی لەسەر هاوسەنگی شەڕ هەبوو، ئەگەر فاکتەرەکانی تر نەبوونایە، ڕەنگە کشانەوەی ڕووسیا لەشەڕەکە ببوایە بەهۆی سەرکەوتنی بەرەی ئەڵمانیا و عوسمانی.

دووەم: بریتانیا و فەرەنسا لە ڕێگەی ئەو هەوڵانەی لەسەردەمی ڕابردوودا، واتە لەسەدەی نۆزدەیەمدا دابویان، توانیبویان زەمینە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین، باکووری ئەفریقیا و بەلقان بۆ خۆیان دروست بکەن و لە بن ناوی داکۆکیکردن لەمافی ئەو گەلانە و پەیماندان پێیان کە دەوڵەتیان بۆ دروستدەکەن، توانیبویان بەشێکی زۆری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بۆلای خۆیان ڕابکێشن و بیانکەن بەلایەنگری خۆیان و بەمەش کەلێنێکی گەورە بخەنە نێوان ئەو گەلانە و دەسەڵاتی عوسمانی کەهێزێکی سەرەکی ناو بەرەی سوێندخۆرەکان بوو. ئەوەبوو توانیان بەشێکی زۆری خێڵ و سەرکردەکان لە عوسمانی دابڕن و لە کاتی شەڕدا بوونە هاوکاری بریتانیا و فەرەنسیەکان. هاوکات ئەرمەن، ئاشوری، چیچانی و یۆنانیەکانیان بەلای خۆیاندا ڕاکێشا و تەنیا کوردەکان لەم بوارەدا بەقورسی لەگەڵ تورکەکاندا مانەوە و بەرگرییان لە دەوڵەتی عوسمانی کرد. دیارە ئەمە بەو واتایە نیە کە کورد هیچ هەوادارییەکیان بۆ بریتانیا و فەرەنسا نەبوو، هەندێک کەسایەتی کورد لەوێنەی عەبدولرزاق بەدرخان، شەریف پاشای خەندانی بابان، «محەمەد تەقی خانی پسیان، میرزا حسێن خانی کوردی و میرزا مەهدی خانی فرەهپور کوردستانی کە لە کرماشان بەپشتیوانی ڕووسیا پارتێکی چەپیان دروستکرد بەناوی (حزبی سۆسیال دیموکراتی چەپ) « لەهەوڵی ئەوەدابوون بەپشتیوانی بریتانیا، فەرەنسا و ڕووسیا جەماوەری کورد لە عوسمانیەکان دوور بخەنەوە، بەڵام کاریگەرییەکی ئەوتۆیان نەبوو، بەشداری زۆربەی زانا و کەسایەتی ئایینی و سەرۆک خێڵ و ئاغاکانی کورد و بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرانی کورد چالاکانە لەشەڕدا بۆ پاراستنی عوسمانی بەڵگەی ئەوەبوون.

ئەو ڕەوشەش بووە هۆکاری ئەوەی کە عوسمانیەکان بەشێکی زۆری توانای خۆیان بۆ کپکردنەوەی ناڕەزاییەکانی ناوخۆ خەرج بکەن. هەر ئەو بارودۆخە بووە زەمینە بۆ ئەوەی عوسمانیەکان لەساڵی ١٩١٥دا بڕیاریاندا ئەرمەنەکان لەسنووری ڕووسیا دوور بخەنەوە و بیانگوێزنەوە بۆ ناوچەکانی ڕۆژئاوای کوردستان و سوریا و بەم بڕیارەش دەیانخواست بەر لەهاوکاری نێوان سوپای ڕووسیا و ئەرمەنەکان بگرن، هەتا بتوانن پێش لە پێشڕەوی سوپای ڕووسیا لە ڕۆژهەڵاتەوە بگرن. ئەمەش کۆکۆژی ئەرمەنەکانی لێکەوتەوە کە مەزندە دەکرێت لەپرۆسەی ڕاگواستن و مامەڵەی سوپای

عوسمانی لەکاتی ڕاگواستنی ئەرمەنەکاندا ملیۆن و نیوێک ئەرمەنی گیانیان لەدەستدابێت یان کوژرا بن، کە ئەمەش ئەمڕۆ بە کۆکوژی ئەرمەنیەکان دەناسرێت و وەکو یەکەم کۆکوژی سەدەی بیستەم بەناودەکرێت. بێگومان ئەم ڕەوشەش بووە فاکتەرێکی نەرێنی بۆ عوسمانیەکان و کاریگەری لەسەر لاسەنگکردنی تای تەرازووی هاوکێشەکان لەناو جەماوەردا و ناشیرینکردنی ڕووی عوسمانی و هاوپەیمانەکانی هەبوو. واتا ئەو کردەوانەی عوسمانیەکان ئەنجامیاندا بۆ یەکلاییکردنەوەی ململانێ ناوخۆیەکان و کپکردنەوەی دەنگی ناڕەزایی و دوورخستنەوەی ئەو پێکهاتانە لە نەیارەکانی، ناوبانگی عوسمانی و هاوپەیمانەکانی زڕاند و ئەمەش بووە پشتیوانیەکی مەزنی جەماوەری و ڕەوایی بۆ بەرەی بەرانبەر. ئیتر بەرەی بەرانبەر خۆیان وەکو نوێنەری گەلان نیشان دەدا. بۆئەوەی بگەنە ئامانجەکانیشیان لەم بوارەدا بەیاننامەی (١٤) خاڵیەکەی (ودرۆ تۆماس ویلسن) ی سەرۆکی ئەمریکا (١٩١٣-١٩٢١) ز کەلە ١٩١٨/١/٨ز ڕایگەیاند، کە لەخاڵی (١٢) دا هاتبوو: پێویستە ژیانێکی پڕ ئاسودەیی بۆ ئەو نەتەوانە دابین بکرێ کە هەتا ئێستا لەژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا ژیابوون، پێویستە ڕێگەیان بدرێتێ کاروباری خۆیان بەڕێوەببەن. دواتر بەڕاگەیاندنی ویلسن بۆ مافی گەلان ناسرا، ڕۆڵی زۆری بوو لەڕاکێشانی سەرنجی گەلانی ئەم ناوچەیەدا.

سێیەم: هەرچەندە شۆڕشی ڕووسیا بە پێشەنگایەتی سۆسیالیستەکان سەرکەوت و گورزێکی گەورەیان لە بریتانیا و هاوپەیمانەکانی دا، ئەویش لە دوو لاوە بوو؛ لەلایەکەوە بەرەیەکی شەڕیان بۆ عوسمانی، ئەڵمانیا و مەجەڕ بەردا و بەمەش باری شەڕیان لەسەرسوککردن، لەلایەکی ترەوە ئەو پەیمانە نهێنیەیان ئاشکراکرد کە لە نێوان بریتانیا، فەرەنسا و ڕووسیای قەیسەریدا مۆرکرابوو بۆ پارچەکردنی ڕۆژهەڵاتی ناوین و دابەشکردنی لەنێوان خۆیاندا، کە بەڕێککەوتنی (سایکس–پیکۆ) و سازانۆف دەناسرێت و لە (٩-١٦/٥/١٩١٦) ز لەنێوان سێر مارک سایکس (١٨٧٩/٣/١٦- ١٩١٩/٢/١٦) ز ی گەورە دیبلۆماتی بریتانیا و شارل فرانسوا جۆرج پیکۆ (١٨٧٠/١٢/١٢- ١٩٥١/٦/٢٠) ز ی گەورە دیبلۆماتکاری فەرەنسادا لەشاری لەندەن ئیمزاکرا و دواتر سەردانی ڕووسیایان کرد و لە ١٩١٦/٩/١ز دا لەلایەنی سێرجی سازانۆف (١٨٦٩-١٩٢٧) ز ی وەزیری دەرەوەی ڕووسیاشەوە ئیمزا کرا.

بەپێی ئەم پەیمانە ئەو ناوچانەی دەکەوتنە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانیەوە لەدوای شەڕ لەنێوان بریتانیا، فەڕەنسا و ڕووسیادا دابەش دەکرا و هەر ناوچەیەک دەبووە سنووری دەسەڵات و فەرمانڕەوایی یەکێک لەو دەوڵەتانە. ئەم دوو فاکتەرە کاریگەریی نەرێنیان لەسەر هاوسەنگیەکان هەبوو، تای تەرازووی لە گۆڕەپانی شەڕ و سیاسەت و جەماوەردا بەلای ئەڵمانیا و عوسمانیەکاندا قورس دەکرد. هەر ئەمەش وایکرد کە بریتانیا هەرچەندە لە ١٩١٧/٣/١١ز دا بەغدادی گرت، بەڵام هەتا ساڵی ١٩١٨ز نەیتوانی زۆر پێشڕەوی بکات.

بۆ ڕاستکردنەوەی تای تەرازووەکە، بریتانیەکان و هاوپەیمانەکانیان چەند هەنگاوێکیان نا، لەلایەک هەوڵیاندا شۆڕشی ڕووسیا لەناو ببەن و بۆ ئەمەش لەڕێگەی ژاپۆن و سوپای سپی قەیسەریخوازی ڕووسیاوە ڕووبەڕووی شۆڕشی ڕووسیا بونەوە و خواستیان بەردەوامی بەشەڕ بدەن. لەلایەکی ترەوە سوودیان لەهەڵوێستی عوسمانییەکان لەدژی ئەرمەنەکان و ڕازی نەبوونیان بەدروستکردنی دەوڵەتێک بۆ جولەکەکان وەرگرت و توانیان لەڕێگەی بەڵێنی بەلفۆر کە لەلایەن وەزیری دەرەوەی بریتانیا (ئارسەر جێمس بەلفۆر) ەوە لە ١٩١٧/١١/٢ز دا بەجولەکەکان درا، لۆبی جولەکە و سەرمایەی جولەکە بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، بەمەش توانیان لەماوەیەکی کورتدا هاوکێشەکە ڕاست بکەنەوە و سەنگی خۆیان زیاتر بکەن. ئەم هەنگاوە کاریگەریی زۆری هەبوو لەسەر بەهێزکردنی بریتانیا و هاوپەیمانەکانی و لاوازکردنی ئەڵمانیا و عوسمانی، چونکە جومگە سەرەکیەکانی ئابووری ئەڵمانیا و عوسمانی لەدەستی جولەکەکاندا بوو. ئەم هەنگاوە بووە هۆی ئەوەی بەشێکی زۆری سەرمایەی ئەو دەوڵەتانە بگوازنەوە بۆخزمەتی بریتانیا و هاوپەیمانانی و ئەمەش ژێرخانی ئابووری ئەڵمانیا و عوسمانی بەرەو هەرەس برد، لەهەمان کاتدا بووە پشتیوانیەکی گەورە بۆ بریتانیا و هاوپەیمانەکانی. دیارە ئەم سەنگەرگۆڕینەی جولەکە بووە هۆکاری ئەوەی لەساڵانی سییەکان و چلەکاندا جولەکەکان باجێکی مەزنی لەسەر بدەن. ئەوەبوو دەوڵەتی تورکیاش لەڕێگەی کۆمەڵێک یاساوە زۆر مافی مەدەنی، کۆمەڵایەتی و سیاسی لە جولەکەکانی تورکیا وەرگرتەوە و ئەڵمانیای نازیش گەورەترین کۆکوژی لەسەر بەڕێوەبردن .

چوارەم: لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا ئەڵمانیا و ئەمریکا و تاڕادەیەک ژاپۆنیش وەکو سێ هێزی مەزنی ئابووری و پیشەسازی دەرکەوتنە سەرشانۆی جیهان. ئەڵمانیا هەڵوێستی خۆی لە بەرانبەر بریتانیا و فەرەنسا هەرزوو دیاریکرد و ئامادە نەبوو ڕێگە بدات کە ئەو دوو دەوڵەتە جیهان بۆخۆیان قۆرخ بکەن. هەرئەمە وایکرد زوو کەوتنە ناو ململانێی سیاسی، سەربازی و ئابووری لەگەڵیاندا و ئەمەش هۆکارێکی سەرەکی شەڕبوو. بەڵام ئەمریکا و ژاپۆن بە وریاییەوە هەڵسوکەوتیان کرد، بەتایبەتی ئەمریکا، ئەوەبوو سەرەتا خۆی نەخستە ناو شەڕەوە و بەرەی خۆی بەتەواوی یەکلایی نەکردەوە، چاوەڕوانی لاوازبوونی هەردوو بەرەکە بوو، لەم سیاسەتەشدا سەرکەوت، ئەوەبوو لەکۆتایی شەڕەکەدا بووە لایەنگری بریتانیا و فەرەنسا و ڕۆڵی یەکلایکەرەوەی بینی و بەهۆی ئەم ڕۆڵەوە و لەلایەکی ترەوە بەهۆی ئەوەی جوگرافیاکەی دوور بوو و زیانی زۆری بەرنەکەوت و توانی هێزی خۆی لەهەموو بوارێکدا بپارێزێت و لەدوای شەڕ ببێتە هێزێکی چالاک و یەکلاکەرەوە لەململانێ و چارەسەرکردنی کێشەکاندا.

ئەم فاکتەرانە بوونە هۆکاری سەرکەوتنی بریتانیا و هاوپەیمانەکانی و بنکەوتنی ئەڵمانیا و عوسمانی و هاوپەیمانەکانیان. کاریگەرییەکانی شەڕ لەسەر کوردستان و ناوچەکە زۆربوو، چونکە ژمارەیەکی زۆر گەنجی کورد و بەشێکی جوگرافیا و کومەڵگەی کوردستان بوونە سوتەمەنی شەڕ. ئەمەش هەم لەرووی ئابوورییەوە قەیرانی لەگەڵ خۆیدا هێنا، ئەوەبوو قات و قڕییەکی زۆر بڵاو بویەوە، برسێتی زۆر بڵاوبویەوە، بەهەزاران کەس لەبرسا مردن. لەرووی کۆمەڵایەتیەوە پەیوەندی کورد و پێکهاتەکانی تر بەرەو لاوازی چوو، لەلایەک درز کەوتە نێوان کورد و تورک وەکو دوو نەتەوەی پارێزەری دەوڵەت و سیستم، لەلایەکی ترەوە پەیوەندی دۆستانەی کورد، ئەرمەن و ئاشوری بەرەو لاوازی چوون، کە ژیانێکی هاوبەشیان پێکەوە هەبوو، هەم لەڕووی سیاسیەوە ئاڵۆزی زۆری لەگەڵ خۆیدا هێنا، ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین بووە پاشکۆی هێزە ڕۆژئاواییەکان و زۆربەی جوڵانەوە سیاسیەکان لەهەوڵی لاسایکردنەوەی ڕۆژئاوادا بوون. هەرچی جوڵانەوەی کوردی و پێشەنگانی کوردیشە ئەوانەی لەهەوڵی لاساییکردنەوەی ڕۆژئاوا و دەستەبەرکردنی مۆدیلی دەوڵەت نەتەوەدا بوون زۆر لاواز و بێ هێز بوون،

ئەوانەی تریش کە خەونی خۆیان بەستبووەوە بەسەرکەوتنی عوسمانیەوە، خاوەنی پرۆژەیەکی ئەڵتەرناتیف نەبوون و دوای بنکەوتنی عوسمانی و خۆ بەدەستەوەدانیان هەندێکیان کەوتنە هەوڵدان بۆخۆ گەیاندنە بریتانیا و هاوپەیمانەکانی، هەتا جێگەیان بدەنێ لەهاوکێشەی نوێدا. هەندێکیشیان بەبێ ئامادەگی و ڕێککەوتنی ناوخۆیی و تەدبیر وەرگرتن لەبەرانبەر دەرەوەدا، خۆیان خستەوە ناو پرۆژەی مستەفا کەمال و ئەمەش لەبن ناوی میساقی میللی و پرۆژەی ڕزگاری نیشتمانیدا ئەنجام درا.

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کە لەئەنجامی ڕووداوەکانی پێش شەڕی یەکەمی جیهانی و لەکاتی شەڕیشدا لۆبی جولەکە و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و مۆدیلی ژیانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کە خۆی لەمۆدیلی دەوڵەت نەتەوە، پیشەسازیگەرایی و سەرمایە قازانجدا دەبینیەوە سەرکەوتنیان بەدەست هێنا. چونکە ئەوە لۆبی جولەکە و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بوو هێزەکانیان لەبەرانبەر یەکتردا هاندا و هەموو توانای خۆیان خستبووە گەڕ بۆ بەجیهانیکردنی مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە و تێپەڕکردنی مۆدیلی دەوڵەتی ئیمپراتۆرییەت. هەروەها هەموو توانای خۆیان سەفەربەر کردبوو بۆ ناشیرینکردنی مۆدیلی ئوممەت و پێکەوە ژیانی گەلان و لەبەرانبەر ئەوەدا بەستنەوەی ناسنامەی هەر میللەتێک بەهەبوونی دەوڵەتێکەوە. لەو پرۆسەیەشدا تاڕادەیەکی زۆر سەرکەوتن. ئەوەبوو توانیان سۆسیالیستەکانی ڕووسیاش کە لەبەرانبەر پرۆژەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا تاڕادەیەک بەهەڵوێست و وشیاربوون، ڕاکێشنە سەرهێڵی خۆیان. ئەوەش کاتێک ڕویدا کە بەلشەفیەکان لە ڕێگەی پرۆژەکەی ستالینەوە مافی چارەی خۆنوسینی گەلانیان وەکو مافی دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوە پێناسەکرد. ئەمەش هێزێکی مەزنی بەخشیە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و بووە سەرەتای لەخۆ نامۆبوونی سۆسیالیستەکان و دوورکەوتنەوە لە بەها کۆمەڵایەتیەکان و خۆبەستنەوە بەدەوڵەتەوە، ئەم لادانەش بەسەرکەوتنی نوێنەرە ڕاستەقینەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کۆتایی هات. ئەوانەش بنکەوتن کە خواستیان بەچەک و ڕێبازی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ململانێی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بکەن و کۆمەڵگە و بەها دیموکراتی و سۆسیالیستەکان بپارێزن. لێرەدا بە پێویستی دەبینم کە هەڵسەنگاندنێکی

ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان لەم بارەیەوە بخەمە بەر دیدی خوێنەران، کە دەڵێت؛ «مۆدێرنیتەی سەرمایەداری هێزی بنەڕەتی خۆی لەپارە و چەکەکانیەوە وەرناگرێت، بەڵکو هێزی ڕاستەقینەی خۆی لەو لیبرالیزمەوە وەردەگرێت کە لەجادوگەرێک زۆر ئەفسوناوی تر سەرجەم یۆتۆپیاکان، بە یۆتۆپیای سۆسیالیستیشەوە کە دوایەمین و بەهێزترینیانە بۆ ڕەنگی جیاواز دەگۆڕێت و لەناو خۆیدا نوقمیان دەکات و دەیانتوێنێتەوە».

گەلی کوردیش وەکو گەلێکی دێرینی جیهان و ناوچەکە، بەهۆی ئەوەی کە بە قووڵی لەژێر کاریگەری بەها کۆمیناڵەکان دایە، مۆدێلی ژیانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری وەکو چارەسەری پەسەند نەبوو، یاخود دەتوانین بڵێین کە بەشی زۆری کۆمەڵگەی کورد ئەو مۆدیلەی هەرس نەکردبوو، هەرئەوەش هۆکار بوو بۆ ئەوەی کە بەگەرمی پێشوازی ئەو مۆدیلە نەکات. داخوازی نەتەوەیی گەشەی دەکرد و هەستی بە چەوسانەوەی نەتەوەیی کردبوو لەسەدەی نۆزدەیەمدا، بەڵام ئەوانەی کە دروستکردنی دەوڵەت نەتەوە و مۆدیلەکەیان پەژراندبوو هەم کەمینە بوون، هەم پێداویستیەکانی ئەو مۆدیلەیان لەکەسێتی خۆیان و تەڤگەرەکانیاندا دابین نەکردبوو. بۆ نمونە مۆدیلی دەوڵەت نەتەوە پێداگیری لەسەر یەک ڕەنگکردنی کۆمەڵگە و زاڵکردنی ڕەنگ و نەتەوە و زمانێک بەسەر ئەوانی تردا ئەکات، بەڵام ئەم تایبەتمەندیانە لەلای کورد و ڕێبەرەکانی نەبوونە تایبەتمەندی زاڵ. هەروەها مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەو مۆدیلەی پەرەپێدەدا کە ڕۆڵ و گرنگی تاک بکەوێتە سەروو کۆمەڵگەوە، پارە و مادە گرنگی و بایەخ و ڕۆڵیان بکەوێتە سەروو بەها کۆمەڵایەتیەکانەوە، واتە ئیتر بەرژەوەندی تاک، قازانج و سەرمایە حوکمی کۆمەڵگە بکات و بەرژەوەندی کۆمەڵگە و ئەتنیک و بەهاکانی کۆمەڵگە لەسێبەری ئەو سیستمە دابن و چاوەڕوانی ڕەحم و ویژدانی تاک و سەرمایە بن. ئەم ڕەوشەش لەناو کۆمەڵگەی کورد و کوردستاندا زەمینەی کەم بوو، هەربۆیە کورد بەئاسانی نەبوو بەسوارەی ئەو مۆدیلە و ئەمەش هۆکاری سەرەکی بوو کە کورد پەراوێز دەخرا و دواتریش نکۆڵی لێکرا و لەهاوکێشەکان دوورخرایەوە و بێ ناسنامە دەکرا. واتە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و لۆبی جولەکە کە هەڵسوڕێنەری سەرەکی ئەو مۆدیلە بوو لەگەڵ هێزەکانیدا بینیان کورد نابێتە نێچیرێکی ئاسان بۆ ئەو

مۆدیلە یان نابێت بە سوارچاکێکی باش بۆ جێبەجێکردنی ئەو مۆدیلە، ئەمەش هۆکاربوو کە بەشێوەیەکی تاکتیکی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کورددا کرد و لە ستراتیژی خۆیاندا جێگەیان نەدا بەکورد. واتە هۆکاری پەراوێزخستنی کورد ئەوە نەبوو کە سەرکردە کوردەکان وەکو هەندێک باسی لێوە دەکەن: گوایە شێخ مەحمود یان پێشەواکانی تری کورد ئامادە نەبوون تەوقە لەگەڵ نوێنەری بریتانیەکاندا بکەن. لەبەرئەوە کورد پەراوێز خراوە. ئەوەی کەمێک شارەزابێت لەمێژوودا و ئاگای لەبەڵگە و ڕووداوە مێژووییەکان بێت، ئەو ڕاستیە دەبینێ کە زۆربەی سەرکردە و ڕێبەرە کوردەکان هەر لە ڕۆشنبیرەکانی هەتا زانا ئایینیەکانی پێش شەڕی جیهانی و لەکاتی شەڕی جیهانی و دوای شەڕی جیهانیش پەیوەندییان لەگەڵ بریتانیا، ڕووسیا و فەڕەنسا و دواتریش ئەمریکا نەبڕیوە و هەمیشە داوای دۆستایەتی و هاوکارییان لێ کردوون، نەک تەوقەیان لەگەڵدا کردوون، بەڵکو زۆر خزمەتیشیان کردوون، بەڵام کورد خواستویەتی وەکو خۆی بژی و بەهاکانی بپارێزێت، نەک بۆ بەها و پێوەرەکانی ئەوان بژی، دەکرێت ئەمە وەکو تەوقە نەکردنێکی ئەخلاقی بەناوبکرێت! خۆ ئەگەر سەرکردە و ڕێبەرە کوردەکان ئەوەیان نەکردبێت، ئەوا تاوانیان نەکردووە، بەڵکو ئەرکی ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی خۆیان جێبەجێ کردووە. ئەوەی کە جێگەی ڕەخنە و هەڵسەنگاندنە ئەوەیە کە بەشی زۆری چینی سەردەستی کورد، پێشەنگ و ڕێبەر و ڕۆشنبیرانی کورد زوو هەست بە بەسەرچوونی مۆدیل و سیستمی ڕابردوو ناکەن، ئەوانەشی هەستی پێ دەکەن خۆیان خاوەنی مۆدیلێک نین کە بتوانێت مۆدیلە بەسەرچووەکە تێپەڕ بکات و چارەسەریش لەگەڵ خۆیدا بێنێ و بەهاکانی کۆمەڵگەش بپارێزێت. ئەوەش وا دەکات بەشی زۆری کۆمەڵگەی کوردی لەناو مۆدیلی وادە بەسەرچوودا خۆی بخواتەوە. ئەم ڕەوشە لەئەمڕۆشدا لەناو بەشێکی زۆری سەرکردە و پارتە سیاسیەکانی کوردستاندا دەبینرێت. ئەوەتا مۆدیلی دەوڵەت نەتەوە بەئەزموونی سەدساڵەی خۆی سەلماندی کە مۆدێلێکی گونجاو نیە بۆ چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگە و کێشەکان قوڵتر دەکاتەوە و گەلان دەکات بەگژ یەکتردا و مەیلی سڕینەوەی یەکتر لەلای گەلان و خۆ سەپاندن بەسەر یەکتریدا دروست دەکات. لەجیهانیشدا زۆربەی بیرمەند و جوڵانەوە سیاسیەکان لە ئەڵتەرناتیڤ دەگەڕێن، کەچی هەندێک

سەرکردە و پارتی سیاسی کوردستانی تازە بەتازە ئازادی و سەربەخۆیی و چارەسەری کێشەکان دەبەستنەوە بەدروستکردنی دەوڵەتێکی نەتەوەییەوە. لەبارودۆخێکی بەمشێوەیەدا شەڕی جیهانی تەواوبوو. گەلان چاوەڕوانی ئەوەبوون دوای شەڕ بەئاواتەکانیان بگەن، بەتایبەتی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ڕووسیا، ڕاگەیاندنی ویلسن بۆ مافەکانی گەلان و هەرە دوایی ئەو بڵاوکراوەیەی بریتانیا و فەڕەنسا کە لەدوای سەرکەوتنی شەڕەکە بەماوەیەکی کورت لە ١٩١٨/١١/٢٨ز دا، واتە (١٧) ڕۆژ دوای ئاگربەست و خۆبەدەستەوەدانی بەرەی سوێندخۆرەکان، ڕایانگەیاند و تێیدا هاتبوو؛ «بریتانیا و فەڕەنسا پێکەوە هەوڵدەدەن بۆ ڕزگارکردنی ئەو نەتەوانەی کە چەندین ساڵە لەژێر دەسەڵاتی تورکەکاندا دەناڵێنن. بەشێوەیەک کە سەربەست بن لەدامەزراندنی حکومەت و بەڕێوەبەرایەتی نیشتمانی بەپێی ئارەزووی دانیشتوانە ڕەسەنەکانیان و هەڵبژاردنی خۆیان» کوردیش یەکێک بوو لەو گەلانەی کە خەیاڵی خۆی لەسەر ئەو ڕاگەیاندنانە هەڵچنی بوو.

دووەم- دەرئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی و دابەشکردنی کوردستان

شەڕی جیهانی تەواو بوو، دەوڵەتی عوسمانی زۆربەی جوگرافیاکەی لەدەست چوو، ئەوەشی لە ئاگربەستی (مۆدرۆس) ی ١٩١٨/١٠/٣٠ز پەسندکردبوو. بەپێی ئەو ئاگربەستە سەرجەم ئەو جوگرافیایانەی کەوتبوونە ژێردەستی هاوپەیمانەکانەوە دەبوونە موڵکی ئەوان و مافی عوسمانیەکانی بەسەرەوە نەدەما. ئێران لەناو ئاڵۆزی ناوخۆییدا بوو و لەژێر کاریگەریی جیهانیشدا ڕۆژانە قەیرانەکانی زیاتر دەبوو، ئەحمەد شای قاجاریش نەدەبووە وەڵام بۆکێشە ناوخۆیی و گۆڕانکارییە دەرەکیەکان. لەلایەکی ترەوە هەر گەل و نەتەوەیەک لەهەوڵی خۆ ئامادەکردندا بوون و چاوەڕوانی بەشی خۆیان دەکرد. ئەوەبوو ئەرمەنەکان دەوڵەتیان بۆ خۆیان ڕاگەیاند و لەهەوڵی گەورەکردنی جوگرافیای دەوڵەتەکەیاندا بوون. ئاشوریەکان کە پێشتر بەهاوکاری ڕووسیا و بریتانیا لەناوچەکانی ئورمێ و هەکاری کۆدەبوونەوە، خۆیان بۆ دروستکردنی دەوڵەت لەو ناوچانە ڕێکدەخست. عەرەبەکانیش هەوڵەکانیان بۆ هەمان مەبەست چڕ کردبووەوە. کوردیش هەوڵیاندا لەو کاروانەدا جێگە بگرن و هەوڵەکانیان چڕکردەوە. لەم بەشەدا باس لەهەوڵدانەکانی کورد لەدوای

شەڕی جیهانی هەتا دابەشکردنی کوردستان دەکەین. لەبەرانبەر ئەمانە هەمویدا هێزە سەرکەوتووەکانی شەڕ لەهەوڵی ئەوەدابوون ئەو پەیمان و ڕێککەوتن و بەڵێنانەی لەڕابردوودا بە یەکتریان دابوو یاخود ئیمزاکردبوو جێبەجێی بکەن، بەتایبەتی هەردوو ڕێککەوتنی سایکس پیکۆ و بەڵێنی بەلفۆر. بەپێی ڕێککەوتنی سایکس پیکۆ، پێویست بوو ڕۆژهەلاتی تورکیا بکەوێتە ژێر دەستی ڕووسیا، ویلایەتی بەسرە و بەغداد و ئوردون بکەوتایەتە دەستی بریتانیا لەگەڵ بەشێک لەخوارووی سوریا، ویلایەتی موسڵ و حەلەب هەتا دیلۆک، خەربوت و گرگوم (مەرەش) بکەوتایەتە دەستی فەرەنسیەکان و ناوچەی ئیزمیر و کەناراوەکانی ڕۆژهەلاتی دەریای ئیجە بکەوتایەتە دەستی یۆنایەکان، واتە تەنیا ئەستەنبوڵ و ناوەوەی ئەنادۆڵ بۆ تورکەکان دەمایەوە. ناوچە کەنارییەکانی لوبنان لە دەریای سپی و فەلەستینیش بکەوتایەتە ژێر چاودێری فەرەنسا و بریتانیا و دەزگا نێودەوڵەتیەکانەوە. لەلایەکی ترەوە بەڵێنی بەلفۆر کە لەخوارەوە دەقەکەی هەیە، بریتانیا لەڕێگەی وەزیری دەرەوە بەڵێنی دابوو بە جولەکە کە لە فەلەستین دەوڵەتێکیان بۆ دروست بکەن، کە ئەمە دەقی بەڵێنەکەیە؛

> وەزارەتی کاروباری دەرەوە
>
> ٢ ی نۆڤەمبەری ١٩١٧
>
> لۆرد ڕۆتشیلدی بەڕێز
>
> مایەی خۆشحاڵیمە بەناوی حکومەتی شاژنی خاوەنشکۆوە ڕاگەیاندراوێکتان بە لەخۆگرتنی ئامانجەکانی زایۆنیزم، کە لەلایەن کابینەی حکومەتەوە خوێندراوەتەوە و پەسندکراوە پێ ڕابگەیەنم «حکومەتی شاژنی خاوەنشکۆمان لەبەرانبەر دامەزراندنی ماڵێکی نیشتمانی بۆ گەلی جولەکە لە فەلەستیندا ئامادەیە و باشترین تواناشی بۆ ئاسانکردنی بەدیهێنانی ئەو ئامانجە بەکار دەهێنێ. تیاشیدا ڕاشکاوانە ڕایدەگەیەنێ کە نابێ گەیاندنامەکە وا لێکبدرێتەوە کە زیان بەمافە مەدەنی و ئاینیەکانی کۆمەڵگەی غەیرە جولەکە لە فەلەستیندا بگەیەنێ، یان زیان بەماف و پێگەی سیاسی جولەکە لە هەر وڵاتێکدا هەبن بگەیەنێ»
>
> من سوپاست دەکەم کە ڕاگەیاندنەکە بگەیەنێتە فیدراسیۆنی زایۆنیزم.
>
> ئیمزا
>
> ئارسەر جێمس بەلفۆر

ئەم بەڵێنە لەلایەنی ئارسەر جێمس بەلفۆر (١٨٤٨-١٩٣٠ز) ی وەزیری کاروباری دەرەوەی بریتانیاوە پێشکەشی لۆرد ڕۆتشیلد (١٨٦٨-١٩٣٧) ز کرا هەتا بیگەیەنێتە فیدراسیۆنی زایۆنیزم.

ئەو پەیمانانە و ڕاستی سەرزەوی یەکیان نەدەگرتەوە، چونکە کاتێک پەیمانی (مۆدرۆس) مۆرکرا، هێشتا بەشێکی ئەو جوگرافیانەی بریتانیا و فەرەنسا چاویان تێبڕیبوو نەکەتبوونە ژێر کۆنترۆڵی ئەو هێزانەوە. بۆنمونە ویلایەتی موسڵ و باکووری سوریا و ناوچەکانی دیلوک و مەرەش و ڕوها لە ژێردەستی عوسمانیدا مابوونەوە. هەر بۆیە بریتانیا و فەرەنسا هەوڵیاندا ئەو ناوچانە بخەنە ژێردەستی خۆیانەوە و ئەوەبوو لە ١٩١٨/١١/٢ز و سێ ڕۆژ دوای ئاگربەست سوپای بریتانیا بە سەرپەرشتی عەقید لیچمان داوای لە (عەلی ئیحسان پاشا) ی جەنەراڵی تورک کرد کە لە باشووری موسڵدا بوون، موسڵ چۆڵ بکەن و ڕادەستی ئینگلیزی بکەن. لەرۆژی ١٩١٨/١١/٥دەستیان بەسەر موسڵدا گرت. فەرەنساش بەرەو باکووری سوریا هەڵکشا. ئەم هەڵوێستەی بریتانیا و فەرەنسا تورکەکانی سەغڵەت کرد، چونکە پێیان وابوو پەیمانی ئاگربەست دەشکێنن و بۆ ئەوە سوود لەلاوازی عوسمانی وەردەگرن، بریتانیا و فەرەنسیەکانیش دەیانگوت ئێمە پەیمانەکەمان نەشکاندووە، بەڵکو هەردوو ماددەی (٧و١٦) ی پەیمانەکە جێبەجێ دەکەین کە لە مادده (٧) دا هاتووە؛ سوپای بریتانیا و هاوپەیمانەکانی لەهەر جێیەک توشی هەڕەشە ببن دەتوانن بیخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. لەماددەی (١٦) شدا هاتووە؛ دەبێت بنکە سەربازییەکانی عەسیر، یەمەن، سوریا و میزۆپۆتامیا بدرێنە دەست نزیکترین فەرماندەی هاوپەیمانەکان. بەو پێیەی موسڵ بەشێکە لە میزۆپۆتامیا و حەلەب و ناوچەکانی حەڕان بەشێکن لە سوریا پێویستە ڕادەستی بریتانیا و فەرەنسا بکرێن. بەڵام عوسمانیەکان ئەم تەفسیرەیان پەسند نەدەکرد، بریتانیا و فەرەنساش نیگەرانیەکانی دەسەڵاتی عوسمانیان ڕەچاو نەکرد و بریتانیا بەشی زۆری ویلایەتی موسڵی خستە ژێر دەستی خۆیەوە، فەرەنساش باکووری سوریا و بەشێک لە باکووری کوردستانی خستە ژێر دەستی خۆیەوە.

لەم بارودۆخەدا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان سمکۆی شکاک، سەردار ڕەشید خانی سنە، عەلی مەهخان و موراد خانی عەشیرەتی پیرەوەندی

لەک و خالۆقوربان و ژمارەیەک کەسایەتی کورد سەربەخۆ، یان لەگەڵ پێکهاتەکانی تردا لەهەوڵی دەستەبەرکردنی ماف و ئازادییەکانیاندا بوون لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێراندا. لەکاتی خۆیدا تیشک دەخەینە سەر ئەو بارودۆخەی لە ئێران و ڕۆژهەڵات دەگوزەرا. ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کە ڕوداوەکانی ئێران و ڕۆژهەڵات کاریگەرییان سنوردار بوو لەسەر سیاسەتی ناوچەکە و گۆڕانکارییەکانی ناوچەکەش. ئەوەی زیاتر کاریگەر دەبوو بەگۆڕانکارییەکان یاخود کاریگەریی لەسەر گۆڕانکاریەکان و ڕوداوەکان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ هەبوو، ئەو بەشەی کوردستان بوو کە هەتا ئەو سەردەمە لەژێر دەستی عوسمانیدا بوو. هێزە جیهانیەکانیش کێشەیان زیاتر لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو، هەروەها چاویان لەو بەشەی کوردستان بوو کە بە کوردستانی عوسمانی بەناویان دەکرد. ئەو بەشەی کوردستانیش وەکو ئەمڕۆ دەبینرێت لەپرۆسەیەکی ئاڵۆزدا دابەشکرا بۆ سێ بەش، ئەو پرۆسەیەی کە نەخشەی نوێی جیهانی تێدا دارێژرا و نکۆڵی لە ناسنامە و مافەکانی کرا. هەربۆیە پێویستە و گرنگە هەڵوەستە لەسەر ئەم قۆناغ و پرۆسەیە بکەین.

لەکاتێکدا بریتانیا و فەڕەنسا و هاوپەیمانەکانیان لەهەوڵی ئەوەدابوون بەپێی ڕێککەوتنەکانی ڕابردوویان و لەچوارچێوەی بەرژەوەندیەکانیاندا و لەسەر بنەمای سیاسەتی پەرتکە و زاڵبە هاوکێشەکان ڕێکبخەنەوە و نەخشەی نوێی جیهان دابڕێژن، گەلی کورد و پێشەنگ وسەرکردەکانی کورد، هەروەها بەرپرسانی تورک و نەتەوەکانی تریش لەهەوڵی ئەوەدابوون مافەکانی خۆیان مسۆگەر بکەن. لەم نێوەندەدا کوردیش کۆمەڵێک جوڵانەوەی سیاسی و ڕێکخستنی بەڕێوەبرد، کە دیارترینیان ئەمانە بوون؛

١- جوڵانەوەی شێخ مەحمودی بەرزنجی و ڕاگەیاندنی یەکەم حکومەت

شێخ مەحمودی بەرزنجی لەبەر ئەوەی لە بنەماڵەی شێخ مارفی نۆدێ و کاک ئەحمەدی شێخ بوو، هەروەها باوکی لەساڵی ١٩٠٩ز دا لەلایەنی ئیتحادییەکانەوە لە موسڵ لەگەڵ شێخ ئەحمەدی برای شێخ مەحموددا کوژرابوون، خۆشی خاوەنی کەسایەتیەکی لێهاتوو بوو، ئەمانە وایکردبوو کە لەلایەنی جەماوەری سلێمانی و دەوروبەرییەوە ڕێزێکی تایبەتی لێ

بگیرێت و لەکاتی ئەو قاتوقڕیەی کە بەهۆی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە دونیای گرتەوە، شێخ لە سلێمانی و دەوروبەری ڕۆڵێکی بەرچاوی بینی بۆ سوککردنی باری ژیانی جەماوەر و هەم لەڕووی ئیداری و هەم لەرووی ئابوورییەوە ژیانی خەڵکیان بەشێوەیەک ڕێکخست کە بتوانن کاریگەریی برسێتی و شەڕ لەسەر خەڵک کەم بکەنەوە. ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی لەکاتێکدا شەڕ بەرەو کۆتایی دەچوو، خەڵک هیوا و ئومێدیان بەشێخ مەحمود زیاتر بێت بۆ ئەوەی مافەکانیان بۆ دەستەبەر بکات. شێخ مەحمودیش کەوتە سەر ئەو بیرۆکەیەی کە هەوڵبدات بۆ سەربەخۆیی کورد و لەم پێناوەدا هەوڵیدەدا سوود لەو بەڵێنانە وەربگرێت کە هاوپەیمانەکان دەیاندا بەگوێی خەڵکدا، بەتایبەتی ڕاگەیاندراوە (١٤) خاڵییەکەی ویلسنی سەرۆکی ئەمریکا و لەو چوارچێوەیەدا پێش کۆتایهاتنی شەڕ بریتانیەکانی لەنیاز و داواکەی ئاگادارکردەوە. ئەو کاتە بریتانیەکان هێشتا ویلایەتی موسڵیان نەگرتبوو. شێخ مەحمود هاوکاتی ئاگادارکردنەوەی بریتانیەکان خۆی بۆ ڕاگەیاندنی حکومەت ئامادەکرد. دوای ئەو ئاگادارکردنەوەیە لەڕۆژی ١٩١٨/١١/١ز واتە دوو ڕۆژ دوای ئاگربەستی (مۆدرۆس) و خۆبەدەستەوەدانی عوسمانیەکان (مێجەرنۆئێل) وەکو نوێنەری بریتانیا گەیشتە سلێمانی و پشتیوانی حکومەتی بریتانیای گەیاندە شێخ مەحمود بۆ ڕاگەیاندنی حکومەتی کوردستان و شێخ مەحمودیش لە ١٩١٨/١١/٢ز دا حکومەت ڕادەگەیەنێت و مێجەر نۆئێلیش ئامادەی ئەو ڕاگەیاندنە دەبێت و شێخ مەحمودیش وەکو شای (مەلیک) کوردستان خۆی ڕادەگەیەنێت. شێخ مەحمود دەیخواست کە بریتانیا وەکو مەلیکی هەموو کوردستان پەسندی بکات و هاوکاریشی بکات، بریتانیاش چاودێری بارودۆخەکەی دەکرد و هاوکاری شێخ مەحمودی نەکرد، بەڵکو بەپێچەوانەوە کەوتە هەوڵدان بۆ دروستکردنی پەیوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ سەرۆک خێڵ و کەسایەتیەکانی کوردستاندا و نەیدەخواست سنوری دەسەڵاتی شێخ مەحمود سلێمانی و دەوروبەری تێپەڕبکات. شێخ مەحمود خۆشی نەیتوانی هەموو سەرۆک خێڵ و شێخ و ئاغاکانی کوردستان و خەڵکی کوردستان ڕازی بکات بەوەی کە بێنە پاڵ حکومەتەکەیەوە، دیارترین نمونە چارەسەرنەکردنی ناکۆکیەکانی بوو لەگەڵ عادیلەخانی سەرۆکی هۆزی جاف کە ئەو کاتە حاکمی هەڵەبجە بوو. سەرەڕای ئەم بارودۆخە پەیوەندی

حکومەتەکەی شێخ مەحمود و بریتانیا هەتا کۆتایی نیسانی ۱۹۱۹به شێوەیەکی ئاسایی بەڕێوە دەچوو، ئەویش بەهۆی ئەوەی کە مێجەر نۆئێل کاری بۆئەوە دەکرد کە ئەو پەیوەندییە ڕابگرێت. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە مێجەرنوئێل یەکێک بووە لەو ئەفسەر و بەرپرسانەی بریتانیا کە لایەنگری کورد بووە و داکۆکی لەوە کردووە کە لەو کاتەدا کورد سەربەخۆبێت[٥٥]. لە ۱۹۱۹/٤/۲٤ز دا بریتانیا مێجەرنوئێل بانگێشت دەکەن و بەنوێنەرایەتی بۆ پەیوەندی دروستکردن لەگەڵ سەرۆک خێڵ و کەسایەتیەکانی کورد دەینێرن بۆ باکووری کوردستان و لەهاوینی ئەو ساڵەدا دەچێتە باکووری کوردستان. (مێجەرسۆن) لەجێگەی ئەو دەبێتە نوێنەری بریتانیا لە سلێمانی. ئەوەش دەبێتە سەرەتای کۆتایی پەیوەندی بریتانیا و حکومەتەکەی شێخ مەحمود، چونکە بریتانیا دەخوازێت لەڕێگەی (مێجەرسۆن) ەوە فەرمانڕەوایی سلێمانی بکات و فەرمانڕەوایی شێخ مەحمود ڕەچاو ناکات. ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە شێخ مەحمود داوای هاوکاری لە دەوروبەر بکات بۆ سنوردارکردنی دەسەڵاتی بریتانیەکان لە سلێمانیدا و لەسەر ئەو بنەمایە لە ۱۹۱۹/٥/۱۲ز دا مەحمود خانی دزلی لە ڕۆژهەڵاتەوە دێت بۆ هاوکاری شێخ مەحمود، بەڵام هێزی (لیڤی) کە هێزێکی سەر بە بریتانیا بوون و لە ئاشوریەکان دروستیان کردبوو، ڕێگەیان لە مەحمودخان گرت کە بچێتە ناو سلێمانیەوە و بەم هۆیەوە شەڕ دروست دەبێت. لەشەڕەکەدا مەحمودخان سەرکەوت و لە ۱۹۱۹/٥/۱۹دا چووە ناو سلێمانییەوە. ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی مێجەرسۆن سلێمانی بەجێ بهێڵێ و پەیوەندی حکومەتەکەی شێخ و بریتانیا بپچڕێت، دواتر لەمانگی شەشدا بریتانیا هێزێکی (٤٠) هەزار کەسی بەفەرمانداری جەنەراڵ (فرایزەر) و بەپشتیوانی هێزی ئاسمانی لە کەرکوکەوە ناردە سەر سلێمانی. شێخ مەحمود بەهێزێکەوە لەدەربەندی بازیاندا ڕووبەڕوویان بوویەوە و شەڕێکی دژوار ڕوودەدات، هەتا لە ۱۹۱۹/٦/۱۸ز دا هێزەکانی بریتانیا بەچاو ساغی مشیری حەمەی سلێمانی

٥٥- مێجەر نوئێل لە یادەوەری و ڕاپۆرتی خۆیدا گوتویەتی؛» لەخۆرهەڵاتدا نەتەوەیەکم نەدیوە ئەوەندەی کورد زیندوو بێت و هیچ میللەتێکم نەدی هێندەی ئەوان شایانی سەربەخۆیی بێت. بەداخ و پەژارەوە کە ئەوروپا تائێستا ئەم میللەتەی وەکو خۆی بەشایستەیی نەناسیوە«.

هەمەوەندی دزە دەکەنە پشتی هێزە کوردییەکانەوە و ئەمەش هاوسەنگی شەڕ دەگۆڕێت و هێزی کورد دەشکێت و شێخ مەحمودیش لە بەردەقارەمان بریندار دەبێت و بەدیل دەگیرێت و دەیبەنە بەغداد. لە ١٩١٩/٧/٢٥ز لە بەغداد حوکمی سێدارەی بەسەردا دەسەپێنن. ماکماهۆن کە لەو کاتەدا فەرماندەی هێزەکانی بریتانیا بوو لە عێراق بڕیارەکەی گۆڕی بۆ زیندانکردنی بۆ ماوەی (١٠) ساڵ و دوورخستنەوەی بۆ دوورگەی (هینگام) لە هیندستان و هەتا ١٩٢٢/٩/٣٠ز لەوێ مایەوە. لەسەر داوای چەرچل[٥٦] بە یاوەری مێجەر نوئێل گەڕایەوە سلێمانی.

٢- ڕاپەڕینی مەلەدی (مەڵاتیا)

ئەم جوڵانەوەیە یەکەمین جوڵانەوەی چەکداری کوردەکانی باکوور بوو کە لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە ڕویدا. لەهاوینی ساڵی ١٩١٩ز دا دەستی پێکرد، باڵی سەربەخۆخوازی ناو کۆمەڵەی تەعالی کوردستان کە بەدرخانیەکان سەرۆکایەتیان دەکرد لەپشتی ئەم جوڵانەوەیەوە بوون. سەرەتا ژمارەیەک سەرۆک هۆز و کەسایەتی کورد لە ناوچەی (شێرۆ) ی نزیک مەڵاتیا (مەلەدی) کۆبوونەوەیەک ئەنجام دەدەن و لەجاڕنامەی کۆبوونەوەکەیاندا ئاماژەیان بەوەدا بوو «کورد لەنیشتمانەکەیاندا لەلایەنی بەرپرسانی حکومەتی تورکەوە ڕووبەڕووی ستەمێکی زۆر بوونەتەوە، ئیتر کاتی ئەوە هاتووە کە بەخۆشی و ئاسودەییەوە پێشوازی لەسەربەستیەکانی خۆیان بکەن و لەئەمڕۆوە کۆتی کۆیلایەتی دەخەینە لاوە» هەروەها ئاماژەیان بەوەدا بوو کە لەسەر ئەم خاڵانە ڕێککەوتوون:

١- (خەلیل بەدرخان) کە لەوکاتەدا موتەسەڕفی مەڵاتیا بوو کرا بەفەرمانڕەوای کوردستان و عەلی غالب بەگ بەدرخان کە والی خەرپوت بوو بە فەرمانڕەوای ناوچەکەی خۆی پەسندکرا.

٢- پۆلیس و پاسەوان و هێزە سەربازییەکان لەژێر سەرکردایەتی خەلیل

٥٦- چەرچل دوای کۆنگرەی قاهیرە لە٢١/٤/١٩٢١ز دا داوا لە پێرسی کۆکس دەکات، کە ئەو کاتە کۆمیسیاری باڵای بریتانیا بوو لە عێراق کە شێخ مەحمود ئازاد بکەن و بیگەڕێننەوە بۆ کوردستان.

بەدرخاندا دادەنرێت.

٣. هەموو چەک و تەقەمەنیەکان و پۆشاکی سەربازی، کە حکومەت ڕەوانەی کردووە بۆ سوپا بۆ لێدانی خەباتکارە کوردەکان، دەبێت لەژێر فەرمانی خەلیل بەدرخاندا بن.

٤. پێویستە لێبوردنی گشتی دەربکرێت بۆ ئەو کوردانەی کە ئەندامی کۆمەڵە کوردییەکانن.

٥. لابردنی وێنەکانی سوڵتان و هەرسێ کەسە دیارەکەی ئیتحادییەکان (تەڵعەت_ئەنوەر_جەمال) لەشوێنە گشتیەکان و قوتابخانەکاندا.

٦. خوێندن بەشێوەیەکی کاتی ڕابگیرێت تاکو ئەو کاتەی خوێندن بەزمانی کوردی دەست پێدەکات.

ئەم بزوتنەوەیە ناوچەکانی مەلاتیا و خەرپوتی خستە ژێردەستی خۆیەوە و داوای هاوکاریی لە بریتانیا و هاوپەیمانەکانی کرد کە هاوکارییان بکەن. هاوکات داوایان لەسەرۆک هۆز و کەسانی نیشتمانپەروەری ناوچەکانی دەوروبەر کرد کە بەشداری جوڵانەوەکەیان بکەن. هەروەها فیرقەی دیموکراتی کورد کە مەمدوح سەلیم سەرۆکایەتی دەکرد و کەمال فەوزی بەدلیسی و عەزیزبەگی بابان لەکەسە دیارەکانی بوون پشتیوانی ئەم جوڵانەوەیان کرد. سەبارەت بەم جوڵانەوەیە نامەیەک ئاراستەی مەندوبی سامی بریتانی دەکەن و دەڵێن؛ «کەمالیەکان بەناوی جیهادی ئیسلامیەوە هەندێک لە کوردەکانیان هەڵخەڵەتاندووە و ئامانجیان ئەوەیە کورد لەبۆتەی تورکدا بتوێننەوە. بەڵام کورد بەرەو ڕووی دوژمنەکانی دەبێتەوە و واز لەخەباتی خۆیان ناهێنن. لەپێناوی پێکهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆدا بەپشتیوانی بریتانیا». هەر لەو کاتەدا ژمارەیەک لەهۆزەکانی دەوروبەری مەلاتیا هەتا سیڤەرک و دێرسیم ئامادەیيان نیشاندا کە بەشداری جوڵانەوەکە بکەن .

حکومەتی بریتانیا مێجەر نوئێلی بە ئەرک ڕەوانەی باکووری کوردستان کرد، نوئێل لە بروسکەیەکدا کە ڕۆژی ١٩١٩/٩/٤ز و ڕۆژێک دوای گەیشتنی بەناوچەکە، بەناوی (هەڵوێستی سیاسی و هەڵوێستی کوردەکان) دەڵێ؛ گەیشتمە مەلاتیا، کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن. ڕێژەیان دەگاتە (٧٥٪_٨٠٪) ی ژمارەی خەڵکی ناوچەکە. گیانێکی بەرزی نەتەوایەتیم تێیاندا بەدیکرد. هیچ جۆرە شتێکم نەدی کە بۆنی دژایەتی بریتانیای لێ بێت. من ئەم

هەڵوێستەیان دەگێڕمەوە بۆ ئەوەی کە لەو ناوچانەدا کێشەی ڕەگەزپەرستی نە لەپێش جەنگ و نە لەئێستاشدا هەستی پێ ناکرێت، چونکە هاوڵاتی ئەرمەنی لەم ناوچەدا نیە «

نوئێل و لازاریف باس لەوە دەکەن کە فەڕەنسیەکان هاوکاری کەمالیەکانیان کرد لە دژی ئەو جوڵانەوەیە. (مێجەر برونوالدی) فەڕەنسی بەئاشکرا لایەنگری حکومەتەکەی بۆ کەمالییەکان ڕاگەیاندووە. وەکو لەزۆر بەڵگە و نوسراودا دەردەکەوێت عوسمانیەکان و بریتانیەکان دەخوازن سوود لەم جوڵانەوەیە وەربگرن بۆ دژایەتی کەمالییەکان. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە داوای سەربەخۆییان دەکرد هیچ لایەک بەدەم بانگەوازیەکەیانەوە نەچوون. ئەمەش دەرفەتی دایە مستەفا کەمال کە هێزێک کۆبکاتەوە و بچێتە سەریان. کاتێک مستەفا کەمال هێرشی کردەسەر ئەو جوڵانەوەیە، نوئێل بەناوی حکومەتی بریتانیاوە بەکوردەکان ڕادەگەیەنێت کە بەپەلە هێزەکانیان هەڵبوەشێننەوە. چونکە هەرجوڵانەوەیەکی چەکداری کە لەلایەنی کوردەکانەوە بکرێت، ئەگەر بچوکیش بێت ئەوا دۆزی کورد لەلای وڵاتانی ئەوروپا ڕووبەڕووی مەترسی دەکاتەوە، ئەمە لەکاتێکدایە کە لە ئێستادا ئەو وڵاتانە لە دۆزی کورد ڕازین. لە (حەلەب) یش کە سورەیا بەدرخان خواستی بەیاننامەیەک لەسەر کردەوەکانی مستەفا کەمال و هێرشی بۆسەر کوردەکان بڵاو بکاتەوە، کۆلۆنێل (جی، ئێچ، بیل) نەیهێشت ئەو کارە بکات و سورەیا بەدرخانی قەناعەت پێکرد کە لەو کاتەدا بێ دەنگبێ و هیچ جوڵانەوەیەک بەرپا نەکا، هەتا لە کۆنگرەیەکی جیهانیدا بڕیارێک لەسەر کورد دەردەچێت. ئەم هەڵوێستانە بوونە هۆکاری لێکترازانی هێزەکانی کورد و ئەو کوردانەشی کە خۆیان ئامادە کردبوو بەشداری جوڵانەوەکە بکەن، بڵاوەی لێ بکەن. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی مستەفا کەمال بتوانێت کۆتایی بەو هەوڵە بهێنێت. لەئەنجامدا عەلی غالب بەگ بەدرخان هەڵهات بۆ ڕوها بەڵام زۆربەی هاوەڵەکانی دەستگیرکران.

ئەوەی جێگەی سەرنجە بریتانیا و فەڕەنسا کە مستەفا کەمال وەکو یاخی و دوژمن ڕادەگەیەنن، کەچی هاوکاری کوردەکان ناکەن لەدژی کەمالیەکان، بەپێچەوانەوە داوای بێ دەنگی لە کوردەکان دەکەن کە ئەمەش ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ هاوکاریە بۆ مستەفا کەمال، ئەمەش ئەو شیکردنەوەیەی ڕێبەر عەبدوڵلا ئۆجالان پشتڕاست دەکاتەوە کە پێی وایە ڕەنگە هەر لەسەرەتاوە

مستەفا کەمال بە ئاگاداری بریتانیا و فەڕەنسا ئەو هەڵوێستەی نیشان دابێت و هەڵوێستە فەرمیەکانی بریتانیا و فەڕەنسا لەدژی مستەفا کەمال و پشتیوانی دەسەڵاتی خەلیفە بەتەنیا بۆمەبەستی بەهێزکردنی کارتەکانی مستەفا کەمال بوو بێت.

٣–ڕاپەڕینی قۆچگری ١٩١٩

ڕاپەڕینی قۆچگری بەپێشەنگایەتی عەلی شان، عەلی شێر، حەیدەربەگی برای عەلی شان، زیاب ئاغا، حەسەن خەیری، ئەحمەد ڕامیس و مچۆ ئاغا بەڕێوە چوو. ناوچەی قۆچگری، دێرسیم و ئەلازیغی گرتەوە و داوای مافی خۆیان دەکەن لەبواری سیاسیدا. ئەم ڕاپەڕینە سەرەتای ساڵی (١٩١٩) ز دەست پێدەکات و فەرمانڕەوایی ناوچەکە دەخەنە دەستی خۆیانەوە. لەو کاتەدا مستەفا کەمال دێتە سێواس و ئەرزرۆم[٥٧] و داوای پەیوەندی لە سەرکردەکانی ئەو ڕاپەڕینە دەکات و (زیاب ئاغا، حەسەن خەیری، ئەحمەد ڕامیس، مچۆ ئاغا) ڕازی دەکات بەوەی کە پێکەوە شەڕی ڕزگاری بکەن و وڵاتی هاوبەش دروست بکەن. ئەو کەسانە دەکاتە نوێنەری گەل و لەو ئەنجومەنەی لە ١٩٢٠/٤/٢٣ز دا بەناوی (ئەنجومەنی گەورەی گەل) دروستی کرد، کردنی بەئەندام. ئەم بارودۆخە جوڵانەوەی قۆچگری لاواز کرد. ئەوەی جێگەی سەرنج و باسە، مستەفا کەمال (زیاب ئاغا، حەسەن خەیری، مچۆ ئاغا و ئەحمەد ڕامیس) بەجلی کوردییەوە دەباتە ناو پەرلەمان و داوایان لێ دەکات بەکوردی قسە بکەن. هەر لەسەر ئەو بنەمایە حەسەن خەیری لەساڵی ١٩٢٣ز دا بەتەلەگراف پەیوەندی بەڕێکخەرانی کۆنگرەی لۆزانەوە دەکات و

٥٧- مستەفا کەمال لە١٩/١٩١٩/٥/١٩ز دا بەفەرمانی خەلیفەی عوسمانی و ڕەزامەندی بریتانیا دەچێتە سامسۆن بۆ ئەوەی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرەی ڕۆژهەڵات ڕێکبخاتەوە و کاربکات بۆ جێبەجێکردنی بەندەکانی ئاگربەستی مۆندرۆس، بەڵام کە دەچێتە سامسۆن سەرپێچی لەو بڕیارە دەکات و بڕیار دەدات هێزەکان و خەڵک کۆبکاتەوە و لە دژی بریتانیا و هاوپەیمانەکانی شەڕ بکات و ئەمەشیان ناونا قەڵەمبازی ١٩١٩/٥/١٩ز لە سامسۆن. ئێستا هەموو ساڵێک وەکو ڕۆژێکی پیرۆز یادی دەکرێتەوە. ئەو جوڵانەوەش کە دەستی پێکرد ناوی نا شەڕی ڕزگاری نیشتمانی و بۆ سەرخستنی جوڵانەوەکەشی دەستی کرد بە پەیوەندیکردن لەگەڵ سەرۆک خێڵ و کەسایەتیەکانی کورد و نەتەوەکانی تر.

پێیان دەڵێ ئێمەی کورد ناخوازین لە تورکیا جیاببینەوە. کەچی دواتر لەساڵی ١٩٢٧ز دا دادگای دەوڵەت لەسەر ئەوەی کە بەجلی کوردییەوە چۆتە ناو پەرلەمانەوە و بە کوردی قسەی کردووە، حەسەن خەیری دادگایی دەکات و بڕیاری سێدارەی بەسەردا دەسەپێنن و لەخەرپوت لەسێدارەی دەدەن. دەگوترێت حەسەن خەیری پێش ئەوەی لەسێدارەی بدەن گوتویەتی؛ داوام وایە دوای مردنم پارچە پارچەم بکەن و هەر پارچەیەکم بخەنە سەر ڕێگەی شار و ناوچەیەکی کوردستان. بۆ ئەوەی هەرکەس بینی تفی لێ بکات و با کەسیش ئەو کارەی من دووبارە نەکاتەوە و توشی هەمان هەڵەی من نەبێت.

نوری دێرسیمی لەبارەی ئەم ڕاپەڕینەوە دەڵێت؛ لەمانگی ١١/١٩٢٠ز دا کوردەکانی ناوچەی دێرسیم کە کوردی (کرمانجکی دملی) ین، کۆبونەوەیەکیان ئەنجامدا و یاداشتێکیان ئاڕاستەی حکومەتی ئەنقەرە کرد بۆ پێکهێنانی ئیدارەیەکی خۆیی لە کوردستاندا و بڕیاریاندا کە هەموو تواناکان یەکبخەن بۆ ئەم ئامانجانە؛

١- حکومەتی ئەنقەرە دان بنێت بەسەربەخۆیی ویلایەتە کوردییەکاندا.

٢- لەلایەن وڵاتانی هاوپەیمانەوە، سنوری کوردان دیاری بکرێت.

٣- کارمەندە تورکەکان هەموو خاکی کوردستان بەجێ بهێڵن.

٤- نابێت تورکەکان دەست بخەنە ناو پێکهێنانی حکومەتێکی کوردی سەربەخۆوە.

٥- حکومەتی ئەنقەرە پۆشاکی سەربازی و باجەکان بۆ کوردەکان بگەڕێنێتەوە.

٦- حکومەتی ئەنقەرە، تەئمیناتی کەمینە کوردەکانی دانیشتوی ویلایەتە تورکیەکان بکات.

٧- تورکەکان سەربەستی بەئەفسەرە کوردەکانی ناو سوپای تورکی بدەن .

وەڵامی حکومەتی ئەنقەرە بۆ ئەو داخوازییانە، کۆکردنەوەی ئەفسەرە کوردەکان بوو لەشوێنێکدا و دەرکردنیان لەسوپا و ڕەوانە کردنیان بوو بۆ ناوچەی (قۆچگری) و دانانیان لە هەندێک فەرماندا کە بایەخی نەبوو. کوردەکان سوور بوون لەسەر داخوازییەکانیان، لە دوای ئەوە حکومەت شاندێکی نارد بۆ دێرسیم، هەرچەندە شاندەکە دانی نا بە داخوازییە ڕەواکانی کوردا،

بەڵام ئامۆژگاریکردن کە ڕاپەرین ئەنجام نەدەن، لەبەر ئەمە سەرکردەکان ئەو شاندەیان دەرکرد و دواتر لە ۱۹۲۰/۱۱/۲۵ز دا لەڕێگەی پارێزگەری ئەلازیغەوە بروسکەیەکیان بۆ ئەنجومەنی (گەورە) باڵای گەل نارد و تیایدا هاتبوو: «لەپەیمانی سیڤەردا، دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ بڕیاری لێدراوە، کە ویلایەتەکانی دیاربەکر، ئەلازیغ، وان و بەدلیس دەگرێتەوە، لەبەر ئەوە پێویستە دابمەزرێت، ئەگەرنا بۆ بەدستهێنانی ئەو مافانە پەنا بۆچەک دەبەین «

کوردەکان وەڵامێکی نوسراویان نەدراوە، بەڵام سەرانی حکومەت بۆ فریودانی کوردەکان و سود وەرگرتن لەکات، لەڕێگەی پارێزگەری ئەلازیغەوە پێی ڕاگەیاندن کە داواکانیان پەسند دەکات. هاوکاتی ئەمە کاریان دەکرد بۆ ڕاکێشانی سەرکردەکانی وەکو خالید جبران و عەبدولقادرنەهری و لەلایەکی تریشەوە هێرشی کردە سەر جوڵانەوەکەی سێواس (قۆچگری). مستەفا کەمال بۆ ڕاکێشانی سۆزی سەرکردە کوردەکان باسی لەوە دەکرد کە بەشێکی زۆری کوردستان دەکەوێتە ناو ئەو دەوڵەتەوە کە هاوپەیمانان بڕیاریانداوە بۆ ئەرمەنەکانی دروست بکەن. هەروەها هەردوو دەوڵەتی ئازەری و گورجی یەکیان گرتبوو لەدژی عوسمانی و هەڕەشەشیان لە کورد دەکرد. لەو کاتەدا و دوای دامرکاندنەوەی مەلاتیا و ڕاکێشانی بەشێک لەسەرکردەکانی قۆچگری، لەهاوینی ۱۹۲۰ز دا خالید جبران و یوسف زیا و سەید عەبدولقادر شەمزینی و عەبدولرەحمان هەکاری کە لە سەرکردەکانی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان بوون. لەلایەک هەوڵیاندا لەڕێگەی مستەفا پاشای یامولکییەوە داخوازی خۆیان بگەیەننە شەریف پاشای خەندان و ئەویش بیگەیەنێتە کۆمەڵەی گەلان. هاوکات کاریان دەکرد بۆ ئەوەی هەڵوێسی خاوەن زەوی، پیاوماقوڵ و موختاری گوندەکانی ناوچەکانی (وارتۆ، بۆلانک، ئەلازیغ، خنس، کارلیون، سولمان، چاپاکچور) یەکبخەن. ئەمانە کاریگەری لەسەر بەشێکی سەرکردە کوردەکان هەبوو کە ڕازی بن بە بەشداریکردن لەجوڵانەوەکەی مستەفا کەمالدا. بەڵام بەشێکی سەرکردەکان نەکەوتنە داوی گفت و پەیمانەکانی مستەفا کەمالەوە. کە عەلی شان و حەیدەر بەگ لەوانە بوون. لەم کاتەدا عەلی شان بەگ وتویەتی «لەبەر ئەوەی کە ئەوەندە مەترسی لەسەر کورد هەیە، وەکو سەرکردەیەکی ئەو دەڤەرە لەسەرمانە

مافی کوردستان بپارێزین».

ئەمە وایکرد ١٩٢٢/٣/٤ز دا شەڕ لەناوچەکانی قۆچگری دەستی پێکردەوە و دوای چوار ڕۆژ لە شەڕی دژوار ناوچەکانی قۆچگری، ئەرزنجان و عەرەبگیر کەوتنە ژێر دەستی کوردەکانەوە، جەنگاوەرانی کورد هەنگاو بەرەو ناوچەکانی تریش دەنێن. بەڵام مستەفا کەمال پەنای بۆ دانوستاندن برد و دەستەیەکی ئامۆژگاری پێکهێنا و هەردوو والی قۆچگری (سێواس) و ئەلازیغ ڕۆڵی سەرەکیان بینی لەو دەستەیەدا. بەڵێنی ئەوەیان دەدا کە کورد و تورک برای یەکترن و دوای دەرکردنی بریتانیا و فەڕەنسا کە بێگانەن، حکومەتی ئەنقەرە خودموختاری دەدات بەکوردەکان. بەو هۆیەوە شەڕ ڕاگیرا. کەمالیەکان سودیان لەو هەلە بینی و لەمانگی نیساندا هێرشیان کردە سەر هێزە کوردییەکان و دوای چەند ڕۆژێک توانیان ئەو ڕاپەڕینە دابمرکێننەوە. لەو هێرشانەدا جگە لەماڵوێرانکردنی کوردەکان چەند سەرکردەیەکیشیان دەستگیر کران. لەوانە؛ حەیدەر بەگ، عەزمەت بەگ، بەحری بەگ و خەلیل عەلی. دواتر مستەفا کەمال قەناعەت بە حەیدەربەگ دەکات کە شەڕ نەکات، گوایە شەڕی ئەوان خزمەتی هێزە دەرەکیەکان دەکات و لەڕێگەی (حەیدەر بەگ) یشەوە عەلی شان ناچار دەکەن کە دەست لە شەڕ بەربدات. دواتریش بەپلانێکی نهێنی عەلی شان دەکوژرێت و ئەو جوڵانەوەیە کۆتایی پێدێت. هەرچەندە ئەم جوڵانەوەیە سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا، بەڵام ڕۆڵی سەرەکی هەبوو لەوەدا کە ئەنجومەنی باڵای گەل لە ١٩٢٢/٢/١٠ز دا پشتگیری بۆ پرۆژەی خودموختاری دەربڕی[٥٨].

٥٨- مستەفا کەمال لە ١٩٢٢/٢/١٠ز دا پشتگیری بۆ پرۆژەی خودموختاری لە ١٨بەنددا بۆ کوردستان دەربڕی کە ئەمە گرنگترین خاڵەکانێتی؛

١ ـ ئەنجومەنی گەورەی گەل، بەئامانجی زەمانەتی پێشکەوتنی میللەتی تورکیا و لەسەر رۆشنایی هەلومەرجی شارستانی، بڕیاریدا بە دامەزراندنی ئیدارەیەکی خودموختاری بۆ میللەتی کورد کە لەگەڵ داب و نەریتە نەتەوەییەکانیدا بگونجێت.

٢ ـ لیژنەیەک پێکبهێنرێت بۆ دیاریکردنی سنوری ناوچەی ئیداری بۆ کوردستان.

٤-کۆمەڵەی تەعالی کوردستان (کوردستان تعالی جمعیتی) ١٩١٨/١٢/٣٠

بیر و بۆچونی جیاواز لەسەر کاتی دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە هەیە. هەندێک سەرچاوە باس لەوە دەکەن لە ١٩١٧/١١/١٩ز دا دامەزراوە، هەندێکی تر دەڵێن لە ١٩١٨/٢/١٧ز و بەپێی هەندێک سەرچاوەش لە ١٩١٨/١٢/٢٠ز دا دامەزراوە. زنار سلۆپی دەڵێ لەدوای ئاگربەستی عوسمانی و دەوڵەتە هاوپەیمانەکان دامەزرا، بەو پێیە ١٩١٨/١٢/٢٠ز وەکو مێژووی دامەزراندن دیاری دەکرێت. بەهەر حاڵ لەسەروبەندی کۆتاییهاتنی شەڕی جیهانیدا و لەو کەش و هەوایەدا کە هەموو لایەنەکان بانگەشەیان بۆ مافی گەلان دەکرد، بەشێکی ڕۆشنبیران و سیاسەتمەدارانی کورد هەوڵیاندا کۆمەڵە و ڕێکخراوی کوردی دروست بکەنەوە و لەو ڕێگەیەوە کار بۆ گەیشتنە ئامانجەکانیان بکەن. ئەم کۆمەڵەیەش لە ١٩١٨/١٢/٢٠ز لە ئەستەنبوڵ لەلایەنی کۆمەڵێک کەسایەتیەوە دامەزراوە کە دیاترینیان ئەمانە بوون؛ شێخ عەبدولقادری نەهری (سەرۆک)، ئەمین عالی بەدرخان جێگری یەکەم، فوئاد پاشای کوڕی سەعید پاشای خەندان (جێگری دووەم) و حەمدی پاشا سکرتێر و ژمێریاریش سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادر. هەروەها محەمەد ئەمین زەکی بەگ، شوکری بەگی بابان، عەبدولعەزیز یامولکی کوڕی مستەفا پاشای یامولکی بوون. ئەم کۆمەڵەیە دەزگای (کورد نشر و تعمیم معارف جمعیتی) یان دانا. ئەم کۆمەڵەیە لەسەرەتادا چالاکانە کاری کرد. (شەریف پاشای خەندان) یان لەپاریس کردە نوێنەری خۆیان بۆ ئەوەی بەشداری لەکۆنگرەی ئاشتی پاریسدا بکات. هاوکات پەیوەندییان بەڕاپەڕین و جوڵانەوەی مەلەدی، قۆچگری و حکومەتی شێخ مەحمودەوە کرد لە ١٩١٩/٣/١٥ز دا شاندێکیان ڕەوانەی لای شێخ مەحمود و حکومەتەکەی کرد. هەروەها پەیوەندی بە سمکۆی شکاک و شێخ ئەحمەدی بارزانەوە دەکەن و داوای هەمئاهەنگیان کردووە و ئەوانیش بە ئەرێنی وەڵامیان داونەتەوە و پشتیوانی خۆیان بۆ داخوازی کۆمەڵەکە و شەریف پاشا دەربڕیوە. ئەم کۆمەڵەیە گۆڤاری (ژین) ی دەرکردووە کە پیرەمێرد بەرپرسیاری بووە. هەر لەو ساڵەدا ژنانی کورد لە ئەستەنبوڵ هەڵدەستن بەدروستکردنی کۆمەڵەیەک بۆخۆیان و شانبەشانی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان خەبات دەکەن. ئەم کۆمەڵەیە ناوی «کۆمەڵەی پێشخستنی ژنانی کورد» بوو، بە تورکی پێیان

دەگوت (کورد تەعالی قادن جەمعیەتی)، ئەم کۆمەڵەیە هەڵدەستا بەپەروەردە و فێرکردن و وشیارکردنەوەی ژنان و (ئەنجوم خان[٥٩]) ی کچی مستەفا پاشای یامولکی، سەرۆکایەتی کۆمەڵەکەی کردووە. کار و چالاکیەکانی کۆمەڵەکەش لەگۆڤاری (ژین) دا بڵاودەبوویەوە. (ئامینەخان) ی خێزانی شەریف پاشای خەندان کە ئەوکاتە لە پاریس بووە کراوەتە سەرۆکی فەخری کۆمەڵەکە. بابێینەوە سەر کۆمەڵەی تەعالی کوردستان، ئەم کۆمەڵەیە هاوشێوەی جوڵانەوەی قۆچگری، دوای پەیدابوونی مستەفا کەمال بوونە دووبەش و دەستە و بەشێکیان بەسەرۆکایەتی سەید عەبدولقادری نەهری لایەنگری خەباتی هاوبەش و پێکەوەژیان بوون لەگەڵ تورکدا، بەشەکەی تریان لایەنگری جیابوونەوە بوون لە تورکەکان و داوای سەربەخۆییان دەکرد، ئەو بەشەیان ئەمین عالی بەدرخان سەرکێشی دەکردن و لەئەنجامدا لەساڵی ١٩٢٠دا بوونە دووبەش و دوو ڕێکخستن، ئەوانەی لایەنگری خەباتی هاوبەش بوون لەگەڵ تورکدا چوون بەشداری پرۆژەکەی (مستەفا کەمال) یان کرد و بەشەکەی تریش بەلاوازی مانەوە. دەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە بابەتی دروستکردنی دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەر خاکی کوردستان بابەتێکی سەرەکیە کە دەبێتە هۆی ناکۆکی لەنێوان ئەو دوو دەستەیەدا. شەریف پاشا و بەدرخانیەکان لەگەڵ ئەوەدابوون کە هاوپەیمان بن لەگەڵ ئەرمەنەکاندا و پشتی یەکبگرن لەکۆنگرەی سیڤەردا، بەڵام سەید عەبدولقادر و لایەنگرانی ئەمەیان ڕەتکردۆتەوە و هەر ئەمەش بووەتە هۆی لێکترازانیان بەتەواوەتی.

ئامانجە دیارەکانی ئەم کۆمەڵەیە:

١ـ کارکردن بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، کەدەبێت هەموو بەرپرسەکان و بەڕێوەبەرەکان و فەرمانبەرەکانی

٥٩- ئەنجوم یامولکی: کچی مستەفا پاشای یامولکیە و خەڵکی سلێمانیە. باوکی میرئالای(پلەیەکی سەربازیە هاوتای لیوا ڕوکنی ئێستایە) بووە لە سوپای عوسمانیدا. ئەنجوم ژنێکی چالاک و زیرەک بووە و بووەتە پزیشک. سەرۆکی یەکەم کۆمەڵەی ژنانی کوردبووە کە لەساڵی ١٩١٩ز دا لە ئەستەنبوڵ دامەزراوە، لەوتارێکی دا کە لە گۆڤاری (ژین) دا لە ١٩١٩/٦/٢٠ز بڵاوکراوەتەوە باسی لەوە کردووە کە کوردیش وەکو میللەتانی تر دەیەوێت ببێتە خاوەن مافی خۆی و ئەو ئافرەتانەی هاتوونەتە ناو ڕیزی کۆمەڵەکەوە، پەیمانیانداوە کە بۆ پێشکەوتنی کوردایەتی چی پێویست بێت بیکەن.

ئەو حکومەتە کورد بن. بەڵام حکومەتەکە خەلیفەی ئیسلام لە ئەستەنبوڵ پەسندبکات و وەفای بۆی هەبێت.

٢. گەڕانەوەی ئەو کوردانەی بەهۆی جەنگەوە ئاوارەکراون، یاخود دوورخراونەتەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان .

٣. سەربەخۆبوونی کوردستان و جیابوونەوەی بەتەواوی لە تورکەکان.

لێرەدا گرنگە باسی چەند بابەت و ڕووداوێک بکەین کە ڕاستەوخۆ پەیوەندیان بە دۆزی کورد و هاوکێشە جیهانی و ناوچەییەکانەوە هەیە؛

کۆنگرەی ئاشتی پاریس ١٨–١٩١٩/١/٣٠

ئەم کۆنگرەیە لەکۆشکی کۆنی شاهانەی فەڕەنسا (ڤەرسای) بەسەرپەرشتی جۆرج کلیمەنسۆی سەرۆکوەزیرانی فەڕەنسا و بەشداری (٢٩) دەوڵەت ئەنجامدرا. لەناو کۆنگرەدا و لەسەر داخوازی ئەمریکا و فەڕەنسا لە ١٩١٩/١/٢٥ز دا بڕیاری دامەزراندنی (کۆمەڵەی گەلان) درا کە (٤٤) وڵات بوونە ئەندامی و جنێف کرایە بنکەی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە. شەریف پاشا و فەخری بەگ وەکو نوێنەری کورد بەشداربوون تێیدا، شێخ مەحمود لەو کاتەدا سەید ڕەشید کابان و سەید ئەحمەد بەرزنجی دەنێرێتە حەلەب بۆ ئەوەی لەوێوە بچنە پاریس بۆ پشتیوانی شەریف پاشا و نامەی شێخی پێ بگەیەنن، بەڵام فەڕەنسیەکان ئاستەنگیان بۆ دروست دەکەن و ڕێگە نادەن بچن بۆ پاریس. (ئارنۆڵد تالبون ویلسن) ی کۆمیسیاری باڵای بریتانیا لە عێراق لەنێوان ساڵانی (١٩١٨-١٩٢٠) ز و (هێنری ماکماهۆن) ی کۆمیساری باڵای بریتانی لە قاهیرە، هەر لەو سەردەمەدا داوا لەوڵاتەکەیان دەکەن کە ویلایەتی موسڵ بەبێ مەرج بخەنە سەر عێراق.

کۆنگرەی پاریس بڕیارێکی دەرکرد کە بەمجۆرە بوو؛ «وڵاتانی هاوپەیمان و ئەو وڵاتانەی لەتەکیاندا بوون، لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە ئەرمینیا، سوریا، وڵاتی نێوان دوو ڕووبارەکە، کوردستان، فەلەستین و نیمچە دوورگەی عەرەبی بەتەواوی لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیابکرێنەوە. شەریف پاشا[٦٠]

٦٠- شەریف پاشای خەندان کوڕی سەعید پاشای خەندانی بابانی یە و لەساڵی ١٨٦٥ز لە

[١]لەوکاتەی لەکۆنگرەی پاریسە یاداشتێک دەداتە حکومەتی بریتانیا و دەڵێ: سەرۆک هۆزە کوردەکان لەتواناياندا نییە ڕژێمێکی دیموکراتیانەی خۆرئاوایی پیادە بکەن، کورد پێویستی بەکەسێکی شارەزا لەبوارەکانی ئیداری و سوپاییدا هەیە، کە ڕاوێژکارانی بریتانیا و وەزیرەکانی کورد پشتگیری لێ بکەن. بۆ هێشتنەوە و پارێزگەریکردنی شکۆ و سەروەری خانەوادە دێرینەکانی کورد، چاکتر وایە ئەنجومەنێکی سەربەخۆیان لێ هەڵبژێردرێت و خاوەن شکۆی بریتانیا یەکێکان بکاتە میر. شەریف پاشا ئامادەیی خۆی بۆ گرتنە ئەستۆی ئەو بەرپرسیارێتیە دەربڕیوە «دوای ئەمە لە ١٩١٩/٢/٦ز دا جۆرج کلیمەنسۆ دەبینێت و دوو یاداشت و نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی دەداتێ و داوای دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی کردووە، کە لە ویلایەتەکانی «ئامەد – بەدلیس – خەرپوت –موسڵ – ئۆرفا» پێک بێت. لە ١٩١٩/١٢/٣٠ز دا شەریف پاشا لەگەڵ (بۆگۆس نۆبار پاشا) ی نوێنەری ئەرمەنەکاندا کۆبووەتەوە و لە ١٩٢٠/٣/١ز دا یاداشتێکی هاوبەش بۆ کۆنگرەی سیڤەر ئامادە دەکەن، ئەم ڕێککەوتنە وەکو پێشتر باسمان کرد ڕیزەکانی کۆمەڵەی تەعالی لەبەریەک هەڵوەشاند. لەیاداشتەکەدا داوای دروستکردنی دوو دەوڵەتیان بۆ کورد و ئەرمەن کردبوو، هەروەها داوایان کردبوو کە نابێت کوردستان بەش بەش بکرێت و دیاریکردنی سنوری کوردستان و ئەرمەنستانیان بۆ هاوپەیمانەکان بەجێ هێڵا بوو. هەروەها لە ١٩٢٠/٧/٢٩ز دا شەریف پاشا یاداشتێک دەداتە ئامادەکارانی کۆنگرەی سیڤەر و «تێیدا داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی کردبوو، ئاماژەی بۆ ئەوە کردبوو کە کورد ئەویان وەکو سەرۆکی دەوڵەتی کوردی پەسندکردووە.» بەڵام بریتانیا بەبیانوی ئەوەی شەریف پاشا کەسێکی بەتەمەنە و ماوەیەکی زۆرە لە کوردستان دوورە ئەمەی پەسند نەکردووە.

سلێمانی لەدایکبووە و پێش فەرمانڕەوایی ئیتحاد و تەرەقی فەریق یاوەر پاشایی بووە. سالانی (١٨٩٨-١٩٠٨) باڵوێزی عوسمانی بووە لە سوید و پاشان بووەتە باڵوێز لە پاریس و یەکێک بووە لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردی لە ئەستەنبوڵ. وەکو نوێنەری کورد بەشداری لە کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس کردووە و ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لە گەلاڵەنامەی سیڤەر بۆ کورد و ساڵی ١٩٥٧لەژیان دەرچووە .

جوڵانەوەی مستەفا کەمال

مستەفا کەمال[٦١] ڕۆژی ١٩١٩/٥/١٥ فەرمان وەردەگرێت و بەڕێگەی ئاویدا لەدەریای ڕەشەوە ڕێدەکەوێت و ڕۆژی ١٩١٩/٥/١٩دەگاتە سامسۆن. لەوێ پەیوەندی لەگەڵ بەرپرسانی سەربازی ئەو ناوچەدا دروست دەکات و ئامانجی هاتنەکەی خۆی بۆ ئەوان ڕوون دەکاتەوە. هاوکات ئەوەشیان پێ ڕادەگەیەنێت کە ئەو نایەوێت ئەو فەرمانە جێبەجێ بکات. دەڵێت ئەو فەرمانە لەژێر فشاری داگیرکەراندا دراوە، لەبەر ئەوە ڕەوایەتی نیە و لەئێستادا خەلیفە، حکومەت و وڵات پێویستیان بەوەیە کە ئێمە خۆمان کۆبکەینەوە و دژی هاوپەیمانەکان کە وڵاتەکەمانیان داگیرکردووە بجەنگین و جەنگی ڕزگاری ڕابگەیەنین، نەک خۆمان کۆبکەینەوە و خۆمان بدەینە دەستی داگیرکەر. بەمشێوەیە مەبەستی خۆیان بۆ ڕوون دەکاتەوە و ئەفسەرانی سوپا ئەم بیر و بۆچوونەی مستەفا کەمال پەسند دەکەن و بەو شێوەیە هەنگاوی یەکەم دەنێن، هەر بۆیە ئەو ڕۆژە لەمێژووی کۆماری تورکیادا وەکو ڕۆژێکی پیرۆز سەیری دەکرێت. دوای ئەو هەنگاوە مستەفا کەمال و هاوڕێکانی بەدوو ئاڕاستەدا هەوڵدەدەن، یەکەم؛ ڕێکخستنەوە و کۆکردنەوەی سوپا و ڕازیکردنیان بەوەی کە لەدژی هاوپەیمانەکان بجەنگن بۆ ڕزگارکردنی نیشتمان و ئایین و خەلیفەی موسوڵمانان. دووەم هەوڵدان بۆ ڕازیکردنی گەل لەناوچەکەدا. بۆ ئەو مەبەستە پەیوەندی بەسەرۆک خێڵ و کەسایەتیە دیارەکانی کورد، ئەرمەن، تورک و تورکمان و پێکهاتەکانی ترەوە دەکەن.و هەوڵدەدەن کە ڕازییان بکەن پێکەوە بۆ ڕزگاری و سەربەخۆیی و وڵاتێکی

٦١- مستەفا کەمال (١٨٨٠-١٩٣٨)، ناسراو بە ئەتاتورک واتە باوکی گەورەی تورک، ئەم نازناوەی لەدوای دروستکردنی دەوڵەتی تورکیا پێبەخشرا. لە سالۆنیک لەدایکبووە و یەکێک بووە لە جەنەراڵەکانی سوپای عوسمانی و لە ڕێکخراوی تورکە لاوەکانیشدا چالاک بووە. پێش شەڕی جیهانی ماوەیەک لە کوردستان فەرماندار بووە و لەم ڕێگەیەوە پەیوەندی لەگەڵ سەرۆک خێڵە کوردەکاندا هەبووە. لایەنگری سیاسەتی هاوپەیمانیکردن لەگەڵ ئەڵمانیادا نەبووە، هەرئەمەش هۆکاربووە کە لەو سەردەمەدا زۆر سەرنجی ئەڵمانەکان بەباشی ڕاناکێشێت. دوای شەڕی جیهانی بەهۆی ئەم هەڵوێستەیەوە بریتانیەکان ڕازی دەبن کە وەکو سەرپەرشتیاری سوپا ڕەوانە بکرێت بۆ ڕۆژهەڵاتی تورکیا بەمەبەستی کۆکردنەوەی سوپا و جێبەجێکردنی بەندەکانی ئاگربەستی(مۆدرۆس).

هاوبەش تێکۆشان بکەن و شەڕی ڕزگاری بکەن. پەیمان دەدەن بە گەلان کە هەر گەلێک دوای ڕزگاری خاوەنی سەربەخۆیی خۆی دەبێت لەناو دەوڵەتێکی سەربەخۆدا. بۆ ئەم مەبەستە لە ١٩١٩/٦/٢٠ز دا لە ئەماسیا کۆبوونەوەیەکی بەرفراوان لەگەڵ ئەفسەرانی سوپادا دەکات و بەرنامە بۆخۆیان دادەڕێژن. لە (٧/٢٣هەتا ١٩١٩/٨/٧) ز لە ئەرزرۆم کۆنگرەیەک بۆ نوێنەری پێکهاتەکانی کۆمەڵگە ڕێکدەخەن و لەسەر خاڵە سەرەکیەکانی خەباتی ڕزگاری نیشتمانی ڕێکدەکەون و دواتر لە ٤-١٩١٩/٩/١٢ز لە سێواس کۆنگرەیەکی تر ئەنجام دەدەن و بریار دەدەن کە (ئەنجومەنی گەورەی گەل) دروست بکەن و میساقی میللی ڕادەگەیەنن، کە پەیمانی تێکۆشانی هاوبەشی گەلانی عوسمانییە لەبەرانبەر داگیرکاری هاوپەیمانان و هاوکات ئەو سنورانەی هەتا پەیمانی (مۆدرۆس) بەدەستی عوسمانیەوە ماوەتەوە وەکو سنوری ئەو وڵاتە هاوبەشە دیاری دەکەن و بەو پێیە ویلایەتی موسڵ و باکووری سوریا هەتا سنوری حەلەب دەکەوێتە ناو ئەم میساقەوە. بڕیاردرا بۆ ڕزگارکردنی ئەو ناوچانە خەبات بکرێت. لەسەر ئەو بنەمایە شەڕی ڕزگاریان دەست پێکرد و لە ١٩٢٠/٤/٢٣ز یشدا یەکەم پەرلەمانیان دامەزراند کە ئەندامەکانی بەسازان و پێکهاتن دیاری کران و لەهەموو ناوچەکان نوێنەر بەشداری تێدا دەکەن و ژمارەی ئەندامەکانی (٢٣٢) ئەندام دەبێت، لەو ژمارەیە (٧٢) ئەندامی کورد دەبێت، کە بە نوێنەرانی کوردستان دەناسرێن. لە ١٩٢٠/٥/٣ز یەکەم حکومەت بەسەرۆکایەتی مستەفا کەمال دروستکرا و ئەنقەرەیان بۆ خۆیان کردە ناوەندی کار و چالاکی. مستەفا کەمال و حکومەتەکەی ڕاستەخۆ دژی خەلیفە ڕانەدەوەستان، بەڵکو دەیانگوت ئێمە دژی خەلیفە و دەسەڵاتەکانی نین، بەڵام حکومەتی ئەستەنبوڵ لەبندەستی هاوپەیمانان دایە، بۆیە ڕەوایەتی نیە و حکومەتی ئەنقەرە ڕەوایە و نوێنەرایەتی گەل دەکات.

نەخشەی ژمارە (١٦) : نەخشەی میساقی میللی

مستەفا کەمال هەوڵیدا پەیوەندی لەگەڵ دەرەوەشدا بەرەو پێشەوە ببات و لەلایەک پەیوەندی لەگەڵ ڕووسیادا بەست، دیارە ڕووسیاش وەکو دەوڵەتێکی نوێ کە بریتانیا و هاوپەیمانەکانی دژایەتیان دەکرد، ئەم بارودۆخەی بەهەل دەزانی بۆ ئەوەی کە هاپەیمانەکان لاوازبکات، ئەوە لەکاتێدابوو کە مستەفا کەمال بانگەشەی ڕزگاری گەلان و ماف و ئازادییەکانی دەکرد، ئەم پەیوەندیانە بوونە هۆکار کە ڕووسیا هێزەکانی لەسنورەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا بکشێنێتەوە و هاوکاری سەربازیش پێشکەشی تورکیا بکات و پەیمانی (ئەلیکساندەرپۆڵ) ی لێکەوتەوە کە لە ١٩٢٠/١/٣ز دا ئیمزایان کرد. دواتر لە (١٩٢١/٣/١٧) ز دا ئەو پەیمانە نوێکرایەوە و بەرەوپێشەوەبردرا. هاوکات مستەفا کەمال هەوڵیدا پەیوەندی لەگەڵ فەرەنسادا ببەستێت، دوای ئەوەی لە ناوچەکانی مەرەش، دیلۆک و ڕوها هێزە فەرەنسیەکانیان دەرکرد، لە٢٠/٥/١٩٢٠ز پەیمانی ئەنقەرەیان بە نهێنی لەگەڵ فەرەنسا بەست، ئەمەش هەنگاوێک بوو بۆ پارچەکردنی بەرەی هاوپەیمانەکان. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە مستەفا کەمال سوودی لەو ناکۆکیە وەرگرت کە لەسەر خاوەنداریکردنی ویلایەتی موسڵ لەنێوان بریتانیا و فەرەنسادا هەبوو. دواتر لە ١٩٢١/٣/١٣ز دا پەیمانی لەگەڵ ئیتاڵیا بەست. هەر لەم کاتانەدا و لەساڵی ١٩٢١ز دا یەکەم دەستوریان دارشت. لەو دەستورەدا ماف درابوو بە سەرجەم گەل

و پێکهاتەکانی دەوڵەتی عوسمانی کە لە سنورەکانی خۆیاندا سەربەخۆبن و خۆیان بەڕێوەبەرن و دەوڵەتی عوسمانیش بەهاوبەشی بەڕێوەببەن. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئەو پەرلەمانەشی دروستیان کردبوو لەو کاتەدا ناوی تورکیان نەخستبووە سەر و تەنیا ناوی (ئەنجومەنی گەورەی گەل) بوو، بەڵام دواتر لە ساڵی١٩٢٤دا ناوی کرایە (ئەنجومەنی گەورەی گەلی تورکیا). لەم سەروبەندەدا لە سوریا فەیسەڵی کوڕی حسین بن عەلی شەریفی مەککە بەپشتیوانی بریتانیا لەساڵی ١٩١٨دا خۆی وەکو فەرمانڕەوا ڕاگەیاند. لە ١٩٢٠/٣/٨ز کۆنگرەی گشتی سوریا ئەنجامدرا و سەربەخۆیی خۆی ڕاگەیاند، بەڵام فەڕەنسا کە سوپاکەی باڵادەست بوو لە سوریادا ئەو دەسەڵات و ڕاگەیاندنەی پەسند نەکرد. چونکە فەڕەنسا بەپێی پەیمانی سایکس پیکۆ دەبوو ببێتە خاوەنی ویلایەتی موسڵ، بەڵام سوپای بریتانیا ئەو ویلایەتەی داگیرکردبوو، هیچ حیسابی بۆ فەڕەنساش نەدەکرد، لەبەرئەمە فەڕەنساش کە سوپاکەی لە سوریا باڵادەست بوو، ئامادە نەبوو حکومەتێک و سیستمێک پەسند بکات کە بریتانیا و لایەنگرانی داڕێژەری بن. ئەم بابەتە ببووە ململانێیەکی جدی لە نێوان هەردوو هێزدا. هاوکات بریتانیا لە هەوڵی دروستکردنی حکومەتێکدا بوو لە عێراقدا، بەڵام بەهۆی ناڕەزایی خەڵکی عێراق لە ڕەفتاری بریتانیەکان، دەستیان بە ڕاپەڕین و دژایەتی بریتانیەکان کرد، کە بە شۆڕشی ساڵی (١٩٢٠) دەناسرێت، هەر لەم کاتەدا ئیبراهیم خانی دەلۆش[٦٢] لەبەرانبەر بریتانیایەکاندا ڕاپەڕینی کرد. ئەمەش وایکرد بریتانیا

٦٢- ئیبراهیم خانی دەلۆ (١٧٨٤-١٩٢٠)ز کوڕی ساڵح خانی ئەمین بەگی دەلۆیە، لەئاوایی (هەیەرە کەل) هاتوتە دونیاوە، لە تیرەی خویباروەندی هۆزی دەلۆیە. لە سیاسەتی بریتانیەکان لە کفری و دەوروبەری ناڕازیی بووە، کەسێکی وشیار و خاوەن کاریگەرییە و لەئەدەبیاتی کوردی، فارسی و عەرەبیدا شارەزایی هەبووە. پەیوەندی لەگەڵ هۆزەکانی جاف، باجەلان، بەیات و دەوروبەری باش بووە. هەروەها پەیوەندی لەگەڵ تورکمان و عەرەبەکانی دەوروبەر باش بووە. لەمانگی ئابی ١٩٢٠ز دا لەگەڵ خورشید بەگی دەلۆ لە خانەقین و کاکەیی، باجەلان و هۆزی سورەمێری ڕێکدەکەوێت و خانەقین و قز ڕەبات لە بریتانیەکان پاک دەکەنەوە و ڕۆژی ١٩٢٠/٨/١٤ز ناوچەکە ڕزگار دەکەن، لە ١٩٢٠/٨/٢٠ز یش لەگەڵ ڕەفعەت ئیسماعیل بەگی داودە ڕێکدەکەوێت و خورماتو ڕزگار دەکەن و لە ١٩٢٠/٨/٢٢ز یشدا شاری کفری ڕزگار دەکەن و حکومەتێکی کاتی بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم خان دروست دەکەن و شێخ عەبدولوهاب تاڵەبانی کوڕی شێخ حەمید تاڵەبانی کە بریتانیەکان کردبوویان بە قائیمقام لایان برد. دوای ماوەیەکی

لە عێراقدا تەنگاوبێت. مستەفا کەمالیش لە هەوڵی ڕازیکردنی سەرۆک خێڵەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)[63]دا بوو، بۆ ئەم مەبەستە ئۆزدەمیر پاشا کە فەرمانداریکی تورک بوو ناردیە ڕەواندوز و کاری بۆ ئەم مەبەستە دەکرد، ئەمەش فشارێکی تر بوو لەسەر بریتانیەکان. واتە لەیەک کاتدا تورکەکان، فەرەنساییەکان، عەرەبەکان و کوردەکانیش داوای موسڵیان دەکرد، بریتانیاش چاوی بڕیبوویە نەوتی کەرکوک و موسڵ و نەیدەخواست لە دەستی دەربچێت، بەڵام چۆن ئەم کارە ئەنجام بدات هاوکێشەیەکی زەحمەت بوو. ئەم ڕەوشە بووە هۆی ئەوەی بریتانیا و فەرەنسا ڕێککەوتنی سان ڕیمۆ ئەنجام بدەن.

پەیمانی سان ڕیمۆ (٢٥/٤/١٩٢٠) ز

ئەم پەیمانە لە ٢٥/٤/١٩٢٠ز دا ئیمزاکرا. لەو کۆنگرەیەدا سیستمی ئینتدابی بریتانیا و فەرەنسا لەسەر وڵاتانی عێراق و سوریا پەسندکرا و ئاڵوگۆڕ لەبەشی فەرەنسا و بریتانیادا کرا، ئەو بەشەی بەپێی پەیمانی سایکس – پیکۆ دیاریکرابوو. بەپێی ئەم پەیمانە فەرەنسا دەستی لە ویلایەتی موسڵ هەڵگرت و بریتانیاش ئەو داوایانەی کە کلیمەنسۆی سەرۆک وەزیری فەرەنسا[64] لە

کورت بریتانیەکان بەهاوکاری شێخانی تاڵەبانی کفری و بەشێک لە هۆزی زەنگنە هێرش دەکەنە سەر ڕاپەڕیوەکان، لەبەر کەمی تەقەمەنی هێزەکەی ئیبراهیم خان دەشکێت و پاشەکشە دەکەن بەرەو خورماتوو و لەناوچەی تورکمان و عەرەبەکان جێگیر دەبن و خۆیان ئامادە دەکەن بۆ هێرشی نوێ، بەڵام ئیبراهیم خان دوای چەند ڕۆژێک بەنەخۆشی دەمرێت و ئەمەش دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی ڕاپەڕینەکە.

٦٣- ویلایەتی موسڵ: ساڵی ١٨٧٩ز لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیددا سەرلەنوێ ئیدارەی ویلایەتەکان ڕێکخرایەوە و ویلایەتی موسڵیش کرایە سێ (سنجەق) کە بریتی بوون لە (موسڵ ـ کەرکوک ـ سلێمانی) و ئەو کاتە هەولێر قەزابوو سەر بە سنجەقی کەرکوک بووە، لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا خراوەتە سەر سنجەقی موسڵ. دهۆکیش قەزابووە و سەر بەسنجەقی موسڵ بووە.

٦٤- داواکانی کلیمەنسۆ ئەمانە بوون: پێویستە بریتانیا دەست لە سوریا (شام و حەلەب) هەڵبگرێت و لە ٢٥٪ی نەوتی موسڵیش بداتە فەرەنسا و لەکاتی ناکۆکی فەرەنسا و ئەمریکادا بریتانیا پشتی فەرەنسا بگرێت.

١٩١٩/٩/١٥ز پێشکەشی کردبوو لە بەرانبەر دەست هەڵگرتن لە ویلایەتی موسڵ، پەسەند کرد. بەپێی ئەو ڕێککەوتنە، پەیماننامە (دەستور) ی ئینتیداب لە (١٩٢٠/١٢/٩) ز دا ڕاگەیەندرا بۆ چۆنێتی بەڕێوەبردنی ئەو وڵاتانەی لەژێر ئینتیدابی بریتانیا و فەڕەنسادان و لە خاڵی (١٦) ی دەستورەکەدا مافی ئەوە دراوە بە کورد کە حکومەتی سەربەخۆی هەبێت و تێیدا هاتوە: هەر شتێک لەدەستورەکەدا هاتبێت، ڕێگر نابێت لەبەردەم وڵاتی سەرپەرشتیاردا کە (حکومەتێکی سەربەخۆ) ی بەڕێوەبەرایەتی بۆ ئەو هەرێمە کوردیانە دابمەزرێنێ. ئەو پەیمانە بووە هۆکاری ئەوەی ناکۆکی و ململانێیەکانی بریتانیا و فەڕەنسا کەمتر ببێتەوە و هەر لایەکیان لە هەوڵی ڕێکخستنی کاروباری ئەو ناوچانەدا بن کە دەبوونە ئینتیدابی خۆیان. بەو پێیە فەڕەنسا لە مانگی ئەیلولی ١٩٢٠ز دا سوریای کرد بە پێنج هەرێمەوە و لە هەر هەرێمێکدا بەڕێوەبەرایەتیەکی دروستکرد و خۆی سەرپەرشتی دەکردن. هەتا لە١٩٢١/١٠/٢٠ز لەپەیمانی فرانکلین بیلۆفی دا لەگەڵ مستەفا کەمالدا لەسەر مژاری سوریا ڕێککەوتن.

پەیمانی سیڤەر (١٩٢٠/٨/١٠) ز

ئەم کۆنگرەیە وەکو یەکێک لەڕاسپاردەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس ئەنجامدرا. بەپێی ئەو ڕاسپاردەیە پێویست بوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی هەر وڵاتێک کۆنگرەیەک ئەنجام بدرێت. ئەم کۆنگرەیەش بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی دەوڵەتی عوسمانی بوو، لە شاری سیڤەری نزیکی پاریس بەڕێوەچوو، بە بەشداری بریتانیا - فەڕەنسا - ئیتاڵیا - ڕۆمانیا - بەلجیکا - ئەرمینیا - چیکۆسلۆڤاکیا - پورتوگال - پۆلۆنیا - ژاپۆن – یوگۆسلافیا و حیجاز. ئەمانە هەموو یەک لایەنی ناو دانوستاندنەکان بوون، دەوڵەتی عوسمانیش لایەنەکەی تربوو. ئەمریکا و شاندێکی کوردیش وەکو چاودێر ئامادەبوون. بڕیارەکانی کۆنگرە لە (١٣) بەش و ٤٣٣بەند پێکهات. بەندی سێیەم لەبەشی سێیەمدا لەژێر ناوی کوردستان دایە و سێ خاڵی لەخۆ گرتوە کە خاڵەکانی (٦٢،٦٣،٦٤) ەو بەمشێوەیەیە:

بەندی (٦٢) : کۆمیسیۆنێک پێکدێت کە بارەگای بەردەوامی لە ئەستەنبوڵ دەبێت و لە سێ ئەندام پێکدێت کە حکومەتەکانی بریتانیا، فەڕەنسا و ئیتاڵیا

بەشێوەیەکی فەرمی دەستنیشانیان دەکەن. لەپاش مۆرکردنی ڕێککەوتنەکە ئەم کۆمیسیۆنە لەماوەی شەش مانگدا پلانێک پێشکەش دەکات بۆ ئۆتۆنۆمی ناوخۆیی ئەو مەڵبەندانەی کە دانیشتوانیان کوردە و دەکەونە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات و خوارووی ئەرمەنستان کە دەکرێت لەدواییدا سنورەکەیان دیاری بکرێت، یان کەوتۆتە باکووری سنوری نێوان تورکیا، سوریا و نێوان دوو ڕووبارەوە. هەروەکو لەماددەی (٢٧) ی بەشی دووەمدا لەخاڵەکانی (٢و٣) داهاتووە: هەرکاتێک کۆمیسیۆنەکە لەسەر کێشەیەک نەیتوانی بڕیارێکی هاوبەش بدات هەریەکە لەئەندامان کێشەکە لەگەڵ وڵاتی خۆیاندا باس دەکەن. ئەم پڕۆژەی خودموختارییە دەبێ مافی تەواوی ئاشوورییەکان، کلدانەکان و کەمە نەتەوەکانی تر لەناوچەکەدا دابین بکات. بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە کۆمیسیۆنێک لەنوێنەرانی بریتانیا، فەڕەنسا، ئیتاڵیا، ئێران و کوردەکان پێکدێت. کۆمیسیۆنەکە هەڵدەستێت بەسەردانی ئەو ناوچانە، ئەگەر بینی پێویستە گۆڕانکاری یان هەر چەشنە دەستکارییەک لەسنورەکانی تورکیا و ئێراندا بکات، ئەوا بەگوێرەی مەرجەکانی پەیمانی سنوری نێوان ئێران و تورکیا بڕیار دەدات و ساغی دەکاتەوە.

بەندی (٦٣) : حکومەتی عوسمانی تورکی لەسەریەتی کە بڕیارەکانی هەردوو کۆمیسیۆنەکە کە لەبەندی (٦٢) دا وەریدەگرن، پەسندیان بکات و لەماوەی سێ مانگدا لەدوای ئاگادارکردنەوەی جێبەجێیان بکات.

بەندی (٦٤) : پاش پەسندکردنی ئەم پەیماننامەیە ئەگەر لەماوەی ساڵێکدا کوردەکانی دانیشتوی ئەو ناوچانەی کەبەندی (٦٢) دەیانگرێتەوە، پێشنیارێکیان پێشکەشی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان کرد و بیسەلمێنن کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە دەیانەوێت لە تورکیا جیاببنەوە. ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلانیش بۆی دەربکەوێت کە ئەو خەڵکە بەکەڵکن و شیاوی سەربەخۆیین، ئەوا تورکیا ڕادەسپێرێ کە سەربەخۆیی بدات بە کوردەکان و لە تورکیا جیاببنەوە. دەبێت تورکیا ڕاسپاردەکە پەسند بکات و دەست لەهەموو مافەکانی خۆی لەو مەڵبەندانە هەڵبگرێت. بۆ وردەکارییەکانی ئەو مافانە دەبێ ڕێککەوتنێکی جیا لەنێوان هاوپەیمانان و تورکیادا ئەنجام بدرێت، ئەگەر تورکەکان دەستیان هەڵگرت لەو مافانە، هاوپەیمانان هیچ ڕەخنەیەکیان نابێت بەرانبەر بە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ و ئەگەر بەخواستی خۆیان

ویستیان بچنە پاڵ ئەو حکومەتە کوردییەوە، هاوپەیمانە گەورەکان هیچ ڕێگرییەک ناکەن.

لێرەدا ئەو بەندانەی کە ڕاستەوخۆ لەسەر کورد و کوردستانە تەواو دەبێت. بەڵام لە بەندی (A-٩٣) ی بەشی سێیەمدا کە تایبەتە بە ئەرمەنستان، شارەکانی (ترابزۆن ئەرزرۆم وان بەدلیس) خراونەتە ناو سنووری ئەرمەنستانەوە. هاوکات وەکو لە بەندی (٦٤) دا دیارە ویلایەتی موسڵ ڕاستەوخۆ ناکەوێتە ناو سنوری ئەو حکومەتە کوردییەی کە شیمانەی دروستکردنی دەکرێت. هەروەها شارەکانی ڕۆژئاوای فوراتی وەکو دیلۆک، مەرەش، مەلەدی، ئەدیامان و قۆچگریش ناکەونە ناو ئەو سنورەوە. دیارە ڕۆژهەڵاتیش لەدەرەوەی ئەو سنورە دەمێنێتەوە. کەواتە بەپێی پەیمانی سیڤەریش کە ئێمەی کورد زۆر دڵمان پێی خۆشە، ئەگەر حکومەتی کوردی دروست ببوایە، ئەوا تەنیا ناوچەکانی ڕوها، مێردین، ئامەد و بۆتانی دەگرتەوە. بەڵام بەهەرحاڵ ئەم کۆنگرەیە بۆ کورد گرنگ بوو، چونکە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و لەبەڵگەنامەیەکی نێودەوڵەتیدا دان بەهەبوونی کورددا نراوە و ئەو مافەشی دراوەتێ کە خۆی بەڕێوەببات. هاوکات ئەو کۆنگرەیە بەتەواوی دەوڵەتی عوسمانی پارچە دەکرد و بچوکی دەکردەوە، چونکە بەپێی بڕیارەکانی ئەو کۆنگرەیە تەنیا ئەستەنبوڵ و ناوەوەی ئەنادۆڵ بۆ تورکیا دەمایەوە و ڕۆژهەڵاتی بۆ ئەرمەن، باشووری ڕۆژهەڵاتی بۆ کورد، ڕۆژئاوا و باشووری ڕۆژئاوای بۆ یۆنانیەکان دەبوو. ئەوەی دەمایەوە دەبووە تورکیا کە نیوەی جوگرافیای ئەمڕۆی نەدەمایەوە. هەر بۆیە مستەفا کەمال و حکومەتەکەی زۆر بە توندی دژی ئەم پەیمان و کۆنگرەیە بوون و کردیانە چەکێک بۆ لاوازکردنی حکومەتی عوسمانی لە ئەستەنبوڵ و گەرمکردن و تاودانی جەماوەر لەدژی بریتانیەکان. هەرئەمەش هۆکارێک بوو کە بەشێکی کوردەکان لە کۆمەڵەی تەعالی کوردستان چوونە پاڵ مستەفا کەمال، چونکە پێیان وابوو بەشێکی وڵاتەکەیان دراوە بەئەرمەنەکان و بەشێکی بریتانیا بۆ خۆی دەبیات و بەشێکیشی چارەنوسی دیار نیە. مستەفا کەمالیش ئەم بارودۆخەی قۆستەوە و کاری لەسەرکرد.

بەپێی پەیمانی سیڤەر کوردەکان ماوەی ساڵێکیان لەبەردەستدابوو بۆ ئەوەی حکومەتێکی خۆیان دروست بکەن. بەڵام لەو کاتەدا زۆربەی سەرۆک

خێڵ و کەسایەتیە ناودارەکانی کورد لە باکوور چووبوونە پاڵ مستەفا کەمال، لە باشووریش حکومەتی شێخ مەحمود لەناوبرابوو. لەو کاتەدا شەریف پاشای خەندان، بەشێک لەرۆشنبیران و ئەندامانی جەمعیەتی تەعالی کوردستان، بەشێک لەڕاپەڕیوانی قۆچگری، عەشیرەتەکانی بەهدینان و گەرمیان لەناو هەوڵدا بوون و داوای مافەکانی خۆیان دەکرد، بەڵام کاریگەرییان زۆر نەبوو. چونکە جوڵانەوەکەی قۆچگری لاواز ببوو، هەرچەندە لەو کاتەدا هێشتا بەتەواوی لەناو نەچوو بوو، پاش ماوەیەک مستەفا کەمال بەهاوکاری ئەو کوردانەی کە لەگەڵیدا بوون وەکو باسمان کرد کۆتایی پێهێنا. هەربۆیە ئەو ساڵەی کە دیاری کرابوو کۆتایی هات، بەڵام هەنگاوێکی جددی لەلای کوردەوە بەئاڕاستەی جێبەجێکردنی بەندەکانی سیڤەردا نەنرا. شەریف پاشای خەندان دەڵێت: «دوای پەیمانەکە هاتمەوە کوردستان بۆجێبەجێکردنی، بەڵام لەسەر گۆڕەپانی کوردستان شتێک نەبوو، نەمانتوانی چوار کەس کۆبکەینەوە بۆ جێبەجێکردنی پەیمانەکە.» ڕەفیق حیلمی لەیاداشتەکانیدا باس لەوە دەکات کە زەمینەی بابەتی بۆ جێبەجێکردنی سیڤەر نەبوو، چونکە کوردەکانی باکوور بەشی زۆریان چووبوونە پاڵ مستەفا کەمال و شەڕی ڕزگاری هاوبەشیان دەکرد، ئەوانەی تریش سەرکوتکرابوون، لە باشووریشدا حکومەتەکەی شێخ مەحمود تێکدرابوو، هاوکات سەرکردە کوردەکان یەکگرتوو نەبوون بۆ کارکردن بەو ئاڕاستەیەدا و کەسێک نەبوو کۆیان بکاتەوە. شەریف پاشای خەندانیش هەر چەندە هەوڵیدا بەڵام لەبەرئەوەی ماوەیەکی زۆر بوو لە کوردستان نەبوو، کاریگەرییەکی ئەو تۆی نەبوو، وەکوتر زمانی کوردی بەباشی نەدەزانی و داب و نەریتی خەڵکیشی بەباشی نەدەزانی، هەربۆیە ئەویش نەیتوانی ئەنجامێک بەدەست بهێنێت و ساڵەکەش تەواو بوو.

لەبەرانبەردا لەو ماوەیەدا مستەفا کەمال بەشی زۆری ئەو ناوچانەی کە لەپەیمانی سیڤەردا باسکرابوو خستیە ژێردەستی خۆیەوە و یۆنانیەکانیشی لە ئیزمیر و ناوچەکانی کەناری دەریای ئیجە دەرکرد. لەڕووی سیاسیشەوە هەندێک هەنگاوی نا، ئەوانە بوونە هۆکار کە لە ١٩٢١/٣/١٣ز ئیتاڵیا پەیمانی ئاشتی لەگەڵ مستەفا کەمالدا مۆربکات، لە ١٩٢١/٣/١٦ز دا ڕووسیا پەیمانی لەگەڵدا مۆربکات، لە ١٩٢١/١٠/٢٠ز فەرەنسا پەیمانی فرانکلین بۆیۆنی لەگەڵدا مۆرکرد و تاڕادەیەک لەسەر سنورەکانی سوریا ڕێککەوتن و هەرەدوایی

له ۱۹۲۲/۱۱/۱۱ز دا ئاگربەستی مۆدانیای لەگەڵ بریتانیا مۆرکرد و دانوستاندنەکانی لۆزان وەکو ئەڵتەرناتیڤی سیڤەر لەنێوانیاندا دەستی پێکرد.

دروستکردنی دەوڵەتی عێراق

بریتانیا دوای ڕووبەڕووبوونەوەکانی خەڵکی باشووری عێراق کە بە شۆڕشی (۱۹۲۰) ز ناسراوە و ناڕەزایی کوردەکان لە ویلایەتی موسڵدا، بڕیاریدا کە هەرچی زووە دەوڵەتی عێراق و حکومەتی عێراق دروست بکات، بەپێی بەڵگەکانی بریتانیا هەتا بەهاری ۱۹۲۱ز ئەو عێراقەی کە بریتانیا خواستویەتی دروستی بکات پێکهاتووە لە هەردوو ویلایەتی بەسرە و بەغداد و سنوری باکووری عێراق هەتا چیاکانی هەمرین درێژ دەبووەوە. واتە ویلایەتی موسڵ نەدەکەوتە ناو سنوری عێراقەوە. چونکە کێشەی موسڵیش چارەسەر نەببوو. دوای پەیمانی سان ڕیمۆ لە (۱۹۲۰/٤/۲٥) ز دا فەڕەنسا دەستی لێ هەڵگرت، بەڵام کورد، تورک و عەرەبەکان داوایان دەکرد. لەم بارودۆخەدا بریتانیا لە ۱۹۲۰/۱۰/۲٥ز دا یەکەم حکومەتی عێراقی بەسەرۆکایەتی (عەبدولڕەحمان نەقیب) دروستکرد و بڕیاریدا سیسمتێکی پاشایی دروست بکات. بەڵام دیاریکردنی پاشاش بۆ عێراق بووە کێشەیەک و هەتا ماوەیەک هاوشێوەی موسڵ بەناڕوونی مایەوە. لەو ماوەیەدا بریتانیەکان دوو کۆنگرەیان ئەنجامدا کە پەیوەستبوون بە عێراق و کوردەوە. ئەوانیش کۆنگرەکانی لەندەن و قاهیرە بوون، کە لێرەدا باس لەهەردووکیان دەکەین:

یەکەم: کۆنگرەی لەندەن (فرانکلین بۆیۆن) : (۲/۲۱ ۱۹۲۱/۳/٤) ز

ئەم کۆنگرەیە بەمەبەستی جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیمانی سیڤەر ئەنجامدرا. لەبارەگای سەرۆک وەزیرانی بریتانیا (لۆید جۆرج) بەڕێوەچوو. لوید جۆرج، لۆرد کیرزن وەزیری دەرەوەی بریتانیا، نوێنەرانی فەڕەنسا مسیۆ کامبۆ، بیرتلیۆ و نوێنەرانی ئیتاڵیا، ژاپۆن و تورک (بەکرسامی بەگ) ئامادەی بوون. لەکۆنگرەدا بە ڕاشکاوی باسی دۆزی کورد و کێشە هەڵپەسێردراوەکانی تر کرا. پاش وتووێژێکی دوور و درێژ، فەڕەنسا و بریتانیا هەریەکەیان چەند خاڵێکیان وەکو پێشنیار سەبارەت بەدۆزی کورد پێشکەش کرد. پێشنیارەکانی بریتانیا لەلایەنی (لۆردکیرزن) ەوە پێشکەش کرا و ئەوەی فەڕەنساش لەلایەنی (مسیۆ کامبۆ و بیرتلیو) ەوە پێشکەشکرا.

پێشنیارەکانی فەڕەنسا

١. داننان بەبوونی سەربەخۆیی دۆزی کورددا و نەلکاندنی بەپرسی ئەرمەنیەوە. لەبەرئەوەی پێگەی جوگرافیای کوردستان و سروشتی خاکەکەی و تایبەتمەندی دانیشتوانەکەی وای لێکردووە کە وڵاتێکی جیابێت. هەروەها کوردەکان دەتوانن بە شارستانیەت قایل بن و سەلاحەدینی پاڵەوانی بەناوبانگی چاپوک (وەکو نوێنەری فەڕەنسا وەسفیکردووە) یەکێکە لە کوردەکان.

٢. کاروباری کوردستان بەلای هەریەک لە بریتانیا و فەڕەنساوە بەشێوەیەکی تایبەت گرنگی خۆی هەیە. پێویستە ئەوە ببێتە بابەتێک بۆ ڕێککەوتنێکی تایبەت لەنێوانماندا و بەبێ دەستوەردانی لایەنی تر.

٣. پێویستە بەشێوەیەکی کاتی لەچوارچێوەی فیدراڵیدا کوردستان ڕێکبخرێت و لەژێرچاودێری ئەوروپادا بێت.

٤. سەروەری سوڵتان بەشێوەیەکی ڕووکەشی لەسەر کوردستان بمێنێتەوە. ئەنجومەنی خۆیی هەڵبژێردراو پێکبهێنرێت لەژێر سەرپەرشتیاری فەڕەنسا و بریتانیادا.

٥. ناکرێت ڕێکخستنی سنوری کوردستان دیاری بکرێت تەنها لەپاش دیاریکردنی سنووری ئەرمینیا و چارەنوسی ویلایەتی موسڵ نەبێت.

پێشنیارەکانی بریتانیا

١. نابێت تەنیا بە ناویش بێت دەسەڵاتی تورکی لەسەر کوردستان بمێنێت.

٢. ناکرێت یاخود ناگونجێت هەر سپاردە (چاودێری)، یان منداتێکی بریتانی یان فەڕەنسی لەسەر هەموو کوردستان دابنرێت، جگە لەهەندێک ناوچەی ئارام نەبێت لە کوردستانی باشووردا.

٣. کوردەکان بەتەواوی دەتوانن کارە پێویستەکانیان لەگەڵ ئاشورییەکاندا لەلایەک ڕێکبخەن و لەلایەکی تریشەوە لەگەڵ ئەرمەنەکاندا، لەبەرئەوە ناکرێت بەو جۆرە لەدۆزی کورد بڕوانین بەدابڕینی لە پێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنستان کە بریتانیەکان و فەرەنسیەکان لەسەری ڕێککەوتوون.

٤. پێویستە ئەگەر توانرا زەمانەت بدرێت بەکوردەکان لەدژی دەسەڵاتە دەستدرێژییەکانی عوسمانی.

٥- ڕێگە بدرێت بەکوردەکان بڕیار لەسەر خۆیان بدەن بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەچەند ناوچەیەکی بچوکی نزیک بەیەک. ڕۆژانی داهاتوو ئەوە دەردەکەوێت کە کوردەکان دەتوانن کاروباری خۆیان بەڕێوە ببەن ئەگەر تورکەکان دەست وەرنەدەنە کاروباریانەوە.

لەکۆتایی کۆنگرەکەدا هەردوولا لەسەر داڕشتنی پێشنیارەکان ڕێککەوتن، بەڵام پێیان باش بوو جێبەجێ نەکرێن هەتا ئەو خاڵانەی گفتوگۆ لەسەر ویلایەتی موسڵ و دەوڵەتانی عەرەبی و ئەو خاڵانەی پەیوەستە بەوانەوە یەکلایی دەبێتەوە. هەربۆیە بریتانیا بڕیاریدا کە (وینستۆن چەرچل) کە وەزیری بریتانیا بوو بۆ ناوچە داگیرکراوەکان بکاتە بەرپرس و ئەرکداری بکات بۆ گفتوگۆکردن لەسەر ئەو بابەتانەی پەیوەندی بە موسڵ و وڵاتە عەرەبیەکانەوە هەیە و لەسەر ئەو بنەمایە کۆنگرەی قاهیرە بەسترا.

دووەم: کۆنگرەی قاهیرە: (١٢- ١٩٢١/٣/٣٠) ز

ئەم کۆنگرەیە، کۆبوونەوەیەکی تایبەت بوو کە بریتانیا ڕێکیخست، (وینستۆن چەرچل) ی وەزیری کاروباری وڵاتە داگیرکراوەکانی بندەستی بریتانیا لەسەر ڕاسپاردەی (لویدجۆرج) ی سەرۆک وەزیران و بۆ چارەسەرکردنی ئاستەنگیەکانی بەردەم کۆنگرەی لەندەن ڕێکیخست و سەرپەرشتی کرد. نوێنەری چل وڵاتیش بەشدارییان تێداکرد. ئەو بابەتانەی خرانە بەردەم کۆبوونەوەکە بۆ تاووتوێکردن، چوار بابەت بوون: یەکەم؛ خەرجیەکانی بریتانیا بوو لە عێراق. دووەم؛ دیاریکردنی پادشایەک بۆ عێراق. سێیەم؛ دیاریکردنی چارەنوسی ویلایەتی موسڵ و دۆزی کوردەکان. چوارەم؛ دروستکردنی سوپایەک بۆ عێراق. لەکۆنگرەکەدا بڕیار درا کە فەیصەڵی کوڕی حسێن کوڕی عەلی شەریفی مەککە[٦٥] ببێتە پادشای عێراق. بێجگە لە فەیصەل گفتوگۆ لەسەر چەندین کەسی تریش دەکرێت، کە دیارترینیان، شێخ خزعل بوو کە لەشێخە بەناوبانگەکانی ناوچەی خوزستان

٦٥- فەیسەڵ پێشتر خۆی وەکو پاشا لە سوریا ڕاگەیاند، بەڵام فەڕەنسیەکان پەسندیان نەکرد و دوای پەیمانی سان ڕیمۆ لە سوریا دەریانکرد. لەبەر ئەوەی خۆی و خانەوادەکەی هاوکاری زۆریان پێشکەشی بریتانیا کردبوو، بریتانیا پێی باش ئەو ببێتە پاشای عێراق.

بوو، هەروەها عەبدولڕەحمان نەقیب کە یەکێک بوو لەکەسە ناودارەکانی بەغداد و لەبنەماڵەی گەیلانیەکان بوو، لەو سەردەمەشدا کرابووە سەرۆکی یەکەم حکومەتی عێراق. بریتانیەکان ڕایان وابوو کە فەیصەل بەهۆی ئەوەی لەخانەوادەی هاشمیە و باوکیشی سەرپەرشتیاری مەککە بوو، بنەماڵەی هاشمی لەلایەنی سوونی و شیعەوە پەسند دەکرێن. هەروەها بنەماڵەی (ئال سعود) کە وەهابی بوون و دەستیان بەسەر وڵاتی حیجازدا گرت، بنەماڵەکەیان دەرکردن، ئەمەش وا دەکات کە خەڵکی عێراق بەسوونە و شیعەوە پێشوازی لە فەیصل بکەن وەکو پادشا، لەبەر ئەمانە فەیصەڵی پێ باشتر بوو.

هەر لەکۆنگرەکەدا بڕیاردرا کە سوپایەک بۆ عێراق دروستبکرێت و بریتانیا هاوکاری دروستکردنەکەی بکات و لەڕووی پەروەردە و تەکنەلۆژیاوە پشتیوانی بێت. جەعفەر عەسکەری[٦٦] لە ١٩٢١/٣/٢٥ز دا و لەکاتی بەڕێوەچوونی گفتوگۆکانی کۆنگرەکەدا، دامەزراندنی سوپای عێراقی ڕاگەیاند. بەڵام لەبەر ئەوەی پێشتر لە ١٩٢١/١/٦ز دا، لە بەغداد (١٠) ئەفسەری کورد و عێراقی لە بارەگای جەعفەر عەسکەری بۆ مەبەستی دروستکردنی سوپای عێراق کۆببوونەوە، ئەو ڕۆژە وەکو ڕۆژی دامەزراندنی سوپای عێراق دیاریکرا. کۆنگرەکە سەبارەت بەدۆزی کورد و چارەنوسی ویلایەتی موسڵ کۆمیتەیەکی حەوت کەسی دروستکرد کەبریتی بوون لە چەرچل (بووە سەرپەرشتیاری کۆمیتەکە) و ناوی کۆمیتەکە (کۆمیتەی ڕامیاری لەپێناوی کوردستان) بوو. مێجەرنوئێل، کۆلۆنێل ت.ئەی لۆرانس (ئەم دوانە هەردووکیان ڕاوێژکاری چەرچل بوون و وەکو ڕاوێژکار بەشداری کۆنگرەکەش بوون) لەگەڵ میجەر ئارنۆڵد هیربەرت یۆنگ دا جەختیان لەسەر دروستکردنی دەوڵەتێکی کوردی دەکردەوە. بەڵام سێر پێرسی کۆکس (کۆمیسیاری باڵای بریتانیا لە عێراق) و مس گێرترود بێل کە ئەمینداری کۆمیسیاری عێراق بوو، دژی بیرۆکەکە بوون، پێیان وابوو کە دەبێت ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر عێراق. ئار. دی.

٦٦- جەعفەر عەسکەری: فەرماندارێکی کورد بوو، ماوەیەک لەناو سوپای عوسمانیدا خزمەتی کرد بوو، لەکاتی دروستکردنی حکومەتی عێراقدا بەشداری کرد و ئەو کاتە وەزیری پاراستنی عێراق بوو، بەشدار بوو لە کۆنگرەی قاهیرەدا.

باباکۆک بێ-دەنگی هەڵبژارد و دواتر بڕیاردرا کە ویلایەتی موسڵ بکەوێتە سەر عێراق.

بۆچی بڕیاردرا کە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر عێراق؟ ئەمە پرسیارێکە هەتا ئێستا دەکرێت و جێگەی سەرسوڕمانە، چونکە بریتانیا لە کۆنگرەی لەندەندا ئەوەی پێ باش بوو کە کورد سەربەخۆ بن! هەروەها یەکێک لەپێشنیار و تێڕوانینەکانی بریتانیا ئەوەبوو کە نابێت بەهیچ شێوەیەک دەسەڵاتی تورک بەسەر کوردەکانەوە بمێنێ! ئەی بۆچی کوردی پارچە کرد و بەشێکی زۆری لەژێر دەستی تورکەکاندا بەجێ هێڵا؟ ئەمە لەکاتێکدایە کە سەرۆکی ئەو لیژنەیەی بۆچارەسەری دۆزەکە دروست کرابوو لەگەڵ سێ ئەندامی لیژنەکەدا جەختیان لەدروستکردنی دەوڵەت دەکردەوە بۆ کورد و ئەندامێکیش بێ لایەن بوو، تەنیا دوو ئەندام جەختیان لە لکاندنی موسڵ بە عێراقەوە دەکرد و ئەوانیش بەرپرسانی بریتانیا بوون لە عێراق، ئایا چۆن توانیان بیر و بۆچوونەکانی خۆیان بکەنە بڕیار و ناوەندە بڕیار بەدەستەکانی وڵاتەکەیان ڕازی بکەن؟

بەپێی ئەو دۆکۆمێنتانەی کە تایبەتن بە گفتوگۆکانی کۆنگرەی قاهیرە و گفتوگۆکانی لیژنەکە، نوێنەرایەتی بریتانیاش لە هیندستان کە سەرپەرشتی کاروباری بریتانیای دەکرد لە ئاسیادا هەمان بیر و بۆچوونی نوێنەرانی عێراقی هەبووە، جەختی لەوە کردۆتەوە کە دەبێت ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر عێراق هۆکاری ئەمەشیان گەڕاندۆتەوە بۆ چەند بابەتێک، کە گرنگترینیان بەم شێوەیە بوون:

١- ئەگەر ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر عێراق، ئەوا بریتانیا سۆزی نەتەوەییەکانی عەرەب بەدەست دێنێت کە ژمارەیان زۆرە و کاریگەرییان لەسەر ناوچەکە هەیە، ئەمەش دەبێت بەپشتیوانی بۆ سیاسەتی بریتانیا لەبەرانبەر سیاسەتی تورکیا و فەڕەنسا و ڕووسیا.

٢- ئەگەر ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر عێراق، ئەوا هاوسەنگی ئایینزایی لەنێوان شیعە و سووننەدا دروست دەبێت، چونکە ئەگەر ویلایەتی بەغداد و بەسرە لەڕووی ئایینزاییەوە بگرینە دەست ئاوا لە ٧٥٪ زیاتری دانیشتوانی ئەو دوو ویلایەتە شیعەن و ئەمەش لاسەنگییەک دروست دەکات و ڕەنگە ئەو وڵاتەی کە بەناوی عێراقەوە دروست دەکرێت نەتوانێت لەسەرپێی خۆی

بوەستێت و دواتر بەهۆی کاریگەریی ئایینزایشەوە بکەوێتە ژێر دەستی ئێرانەوە. بەڵام لەکاتێکدا ویلایەتی موسڵیش بکەوێتە سەر عێراق، بەهۆی ئەوەی کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بە کورد، عەرەب و تورکمانەوە سوونەن، ئەوا تارادەیەک هاوسەنگی لەنێوان هەردوو ئایینزاکەدا دروست دەبێت و ئەمەش دەبێتە فاکتەرێکی کۆنترۆڵ و هاوسەنگی.

٣. ئەگەر ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر عێراق، ئەوا حکومەتی عێراق خۆی قەرزاری بریتانیا دەبینێ و ناچارە کە بەرژەوەندیەکانی بریتانیا ڕەچاو بکات. بەمشێوەیە عێراق دەبێتە هاوکاری بریتانیا بۆ سنوردارکردنی خواستی تورکەکان، هەروەها بریتانیا دەتوانێت لە ڕێگەی دەسەڵاتی عێراقەوە ڕووبەڕووی خواستی کوردەکانی ویلایەتی موسڵ ببێتەوە و داواکانی کورد ڕووبەڕووی حکومەتی عێراق بکاتەوە. بەمەش خۆی لە پێکدادانی ڕاستەوخۆ لەگەڵ کوردەکاندا بپارێزێت و هاوکاری حکومەتی عێراقیش بکات بۆ سەرکوتکردنی جوڵانەوە کوردییەکان. بەپێچەوانەوە ئەگەر حکومەتی عێراق بەرژەوەندییەکانی بریتانیای ڕەچاو نەکرد ئەوا بریتانیا دەتوانێت ناکۆکی نێوان عەرەب و کورد قوڵ بکاتەوە و کورد لەبەرانبەر دەسەڵاتی حکومەتی عێراق بەکار بهێنێت و بەوشێوەیە جڵەوی هەردوولا دەکات.

٤. دەتوانرێت لە ڕێگەی دابینکردنی هەندێک مافی فەرهەنگی و نەتەوەییەوە سۆزی کوردەکان بەلای خۆیدا ڕابکێشێت. هاوکات لەڕێگەی کوردەکانی ویلایەتی موسڵەوە کۆنترۆڵی کوردەکانی پارچەکانی تریش بکرێت. هەروەها هەرسێ دەوڵەتی تورکیا، ئێران و سوریا کۆنترۆڵ بکرێن ئەویش بەشێوەیەک کە هەمیشە کورد وەکو هەڕەشەیەک بۆسەر یەکپارچەیی دەوڵەتەکانیان نیشان بدرێت و بەم شێوەیە ئەو دەوڵەتانەش بەرژەوەندی بریتانیا ڕەچاو دەکەن.

بە پێچەوانەوە ئەگەر ویلایەتی موسڵ بکرێتە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، ئەوا بریتانیا سۆزی عەرەب لە دەست دەدات، ڕەنگە دەوڵەتی عێراقیش زۆر لەسەرپێی خۆی نەوەستێت، دەوڵەتانی تورکیا، ئێران و سوریا دەبنە دوژمنی بریتانیا و ئەمەش زیان بە بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری بریتانیا دەگەیەنێت، هاوکات بەهۆی ئامادە نەبوونی کورد لە ڕووی سیاسی و ئیداریەوە بۆ خۆ بەڕێوەبردن، ڕەنگە نەتوانێت خۆی بەڕێوە ببات و تورکیا

ئەم ڕەوشە بقۆزێتەوە و سود لەلاوازی کورد و پەیوەندی مێژوویی کورد و تورک وەربگرێت و بەو شێوەیە ویلایەتی موسڵ بخاتەوە سەر تورکیا، هەروەکو چۆن ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا و دەریای سپی گێڕایەوە بۆ خۆی. واتە خاڵێکی تر کە کاریگەر بوو لەو کاتەدا نائامادەگی کورد بوو بۆ خۆبەڕێوەبردن و گومانی بریتانیەکان لە پەیوەندی کورد و تورک. هەمان کات گەشەکردنی جوڵانەوەکەی مستەفا کەمال و خۆسەپاندنی لەسەر واقیع و ئەوەبوو لەو ماوەیەدا مستەفا کەمال توانی خۆی بە ڕووسیا، فەڕەنسا و ئیتاڵیا بەقەبوڵ کردن بدات و هەر لەکاتی بەڕێوەچوونی کۆنگرەی قاهیرەدا مستەفا کەمال دوو پەیمانی لەگەڵ ئیتاڵیا لە ١٩٢١/٣/١٢ز و ڕووسیا لە ١٩٢١/٣/١٦ز دا مۆر کرد. ئەم بارودۆخە بریتانیای دەترساند، کە ڕەنگە هەرچی زووە مستەفا کەمال هەوڵبدات ویلایەتی موسڵ بەزۆر بگەڕێنێتەوە سەر تورکیا، ئەوەبوو لەو کاتەدا مستەفاکەمال (ئۆزدەمیر پاشا) ی ناردبووە ڕەواندووز بۆ پەیوەندی دروستکردنی لەگەڵ کوردەکانی ویلایەتی موسڵدا. هەرئەمەش بریتانیای ترساند و وایکرد بڕیار بدات کە ویلایەتی موسڵ بکەوێتە سەر عێراق، چونکە لەم حاڵەتەدا ئەگەر تورکیا هێرشی بکردایەتە سەر ویلایەتی موسڵ ئەوا بریتانیا بەتەنیا نەدەمایەوە، بەڵکو عێراق ڕاستەوخۆ دەکەوتە ناو کێشەکەوە و عەرەبەکانیش بۆ پاراستنی عێراق هاوکاری بریتانیایان دەکرد.

ئەوەی جێگەی تێڕامانە ئەوەیە کە بریتانیا هەر لەو سەروبەندەدا بڕیاریدا کە شێخ مەحمود بەرزنجی بگەڕێنێتەوە. ئەویش لەسەر داوای چەرچل کە لە١٩٢١/٤/٢١ز دا داوای لە پێرسی کۆکس کرد کە شێخ مەحمود لە هیندستان بگەڕێننەوە. ئەوەبوو لە ١٩٢٢/٩/٣٠ز دا و دوای ٣ساڵ لەدوورخرانەوە بەیاوەری مێجەر نوئێل گەڕایەوە سلێمانی.

لێرەدا باسی هەڵوێستی لینین و یەکێتی سۆڤێت بکەین لەجێگەی خۆیدایە. لینین لەکاتێکدا لە ١٩٢٠/١/٣ز دا پەیمانی (ئەلیکساندەر پۆل) ی لەگەڵ مستەفا کەمالدا ئیمزاکرد و دواتر لە ١٩٢١/٣/١٦ز پەیمانی ئاشتی لەگەڵدا بەست، لەهەمان کاتدا هەوڵیدا کە کاریگەریی خۆی زیاتر بکات و ڕۆڵ ببینێ لە یەکلاییکردنەوەی کێشەکاندا، بەتایبەتی کێشەی گەلان. بۆ ئەم مەبەستە لە (١-١٩٢٠/٩/٨) ز دا لە باکۆ بەسەرپەرشتی (زینۆفیف) ی وەزیری دەرەوەی یەکێتی سۆڤێت، کۆنگرەی گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی ئەنجامدا. ئەو

کۆنگرەیە ڕاستەوخۆ دوای کۆنگرەی سیڤەر ئەنجامدرا و ئەلتەرناتیڤی یەکێتی سۆڤێت بوو بۆ پڕۆژەکانی بریتانیا و هاوپەیمانەکانی. لەم کۆنگرەیەدا هەشت کورد وەکو نوێنەر بەشداربوون. ئەو کۆنگرەیە شتێکی ئەوتۆی لێ نەکەوتەوە، بەڵام یەکێتی سۆڤێت بۆ ئەوەی سەرنجی کورد بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، لەدوای ئەو کۆنگرەیەوە کاری کرد بۆ ئەوەی مافی گەلی کورد لەسنووری جوگرافیای خۆیدا بدات. ئەوەبوو لەساڵی ١٩٢٣ز دا بڕیاری دا قەوارەیەکی سەربەخۆی ئۆتۆنۆم بۆ کوردەکانی (لاچین، گڵبازو، قوبالکور، تەنگیان، ناگۆڕنا قەرەباغ) بەناوی کوردستانی سوور لەناو ئازەبایجاندا دروست بکات. ئەم ئیدارە ئۆتۆنۆمە هەتا ساڵی ١٩٣٠ز بەردەوام بوو. لەسەردەمی ڕاپەڕینی ئاگریدا و دوای ڕێککەوتنی یەکێتی سۆڤێت و تورکیا، ئەو کۆمارە ئۆتۆنۆمیە هەڵوەشێندرایەوە و لەساڵی ١٩٣٧ز دا خەڵکە کوردەکەشی ڕاگوێزران بۆ کازاخستان و کۆمارەکانی تری یەکێتی سۆڤێت.

بێینەوە سەر باسی کۆنگرەی قاهیرە و چارەنوسی عێراق و ویلایەتی موسڵ و دۆزی کورد. دوای ئەوەی بڕیاردرا فەیصەڵ ببێت بە پادشای عێراق، فەیصەڵ چووە عێراق و لەرۆژی ١٩٢١/٨/٢٣ز دا تاجی پادشایی نرایە سەر و ژمارەیەک لە کەسایەتی ناودار و سەرۆک خێڵ و ڕۆشنبیران لەشارەکانی عێراق بەشداری مەراسیمەکە بوون، بەڵام لەهەردوو شاری کەرکوک و سلێمانی کەس نەچوو بۆ ئاهەنگەکە، هۆکاری ئەم هەڵوێستەشیان گەڕاندەوە بۆ ئەوەی کە ئەوان دەوڵەتی کوردی سەربەخۆیان دەوێت و بەشێک نین لە عێراق. بابەتی موسڵیش هێشتا بەتەواوی یەکلایی نەببووەوە چونکە لەناو بریتانییەکان خۆشیاندا ناکۆکی هەبوو، هاوکات حکومەتی عێراق هێشتا لەسەرەتای دروستبوونی دابوو، ئەمەش ئەو گومانەی دروست دەکرد کە ئایا دەتوانێت لەسەرپێی خۆی بوەستێت و ویلایەتی موسڵیش ئیدارە بکات؟ لەلایەکی ترەوە ئەو بڕیارە پێویستی بەڕێککەوتنی لایەنە ناکۆکەکان هەبوو لەسەری، واتە پێویست بوو بریتانیا، تورکیا و عێراق لەسەری ڕێکبکەون، دواتریش ڕەزامەندی نێودەوڵەتی لەسەر نیشان بدرێت، لەگەڵ ئەمانەدا کوردیش داوای سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵی دەکرد. لەبەرئەوەی بەشی زۆری کوردی ویلایەتی موسڵ فەیصەڵیان وەکو شای خۆیان پەسند نەکرد و تورکیاش ئامادە نەبوو دەست لە ویلایەتی موسڵ هەڵبگرێت، ئەوا کۆنگرەی

قاهیرە سیفەتی نێودەوڵەتی وەرنەگرت و شیمانەی جێبەجێ نەبوونی هەبوو.

کۆنگرەی لۆزان وەکو ئەڵتەرناتیڤی سیڤەر

ئەو بارودۆخە لەبەرژەوەندی تورکیای کەمالیدا بوو، چونکە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ مستەفا کەمال و جوڵانەوەکەی و حکومەتەکەی پێگەی خۆیان پتەوتر دەکرد و لەناوخۆ و لەدەرەوەشدا ڕەوایی پەیدا دەکرد، ئەوەبوو هەتا کۆتایی ١٩٢١ز مستەفا کەمال و حکومەتەکەی لەلایەنی ڕووسیا، ئیتاڵیا و فەرەنساوە پەسند کران و تەنیا بریتانیا وەکو ڕەقیبیان مایەوە. ئەم ڕەوشەش لەبەرژەوەندی بریتانیادا نەبوو. هەرئەمەش هۆکاربوو بۆئەوەی بریتانیا لەلایەک پەنا بباتە بەر گێڕانەوەی شێخ مەحمود لەساڵی ١٩٢٢ز دا، لەلایەکی ترەوە لە ٢٢- ١٩٢٢/٣/٢٦ز دا، واتە ساڵێک دوای کۆنگرەی قاهیرە، لەگەڵ فەرەنسا و ئیتاڵیادا، لەپاریس کۆنگرەیەکیان سازکرد بەمەبەستی گفتوگۆکردن لەسەر ڕەوشی تورکیا، بەڵام ئەنجامێکی لێ نەکەوتەوە، چونکە فەرەنسا و ئیتاڵیا ئیتر وەکو ڕابردوو سەیری تورکیا و مستەفا کەمالیان نەدەکرد. هەر لەو کاتەدا ئیتاڵیاش بەهۆی کێشەی ناوخۆیی و ڕێککەوتنی لەگەڵ تورکیادا هێزەکانی خۆی لە ئەنادۆڵ کێشایەوە. دوای ئەوە (ئەنجومەنی گەورەی گەل) لە ١٩٢٢/١١/١ز بڕیاریدا کە سیستمی سەڵتەنەت لە تورکیا هەڵبوەشێنێتەوە و حکومەتی ئەنقەرەی وەکو تاکە دەسەڵاتی ڕەوای تورکیا پێناسەکرد. هەر ئەوەش بووە هۆکاری ئەوەی کە بریتانیاش لە ١٩٢٢/١١/١١ز دا ئاگربەستی مۆدانیا لەگەڵ حکومەتی ئەنقەرەدا مۆر بکات و دواتریش لە ١٩٢٢/١١/٢٠ز دا دانیشتنەکانی کۆنگرەی لۆزان دەستی پێکرد، ئامانج لەو کۆنگرەیە بەستنی پەیماننامەیەکی ئاشتی نوێ بوو لەگەڵ تورکیادا کە جێگەی پەیماننامەی سیڤەر بگرێتەوە. لەو کۆنگرەدا کە دانیشتنەکانی لە ١٩٢٢/١١/٢٠ز هەتا ١٩٢٣/١/٣١ز درێژەی کێشا، نەگەیشتنە ئەنجام. چونکە نوێنەری تورکیا (عیصمەت ئینینۆ) پێداگیری لەسەر ئەوە دەکرد کە دەبێت بریتانیا دەست لە موسڵ هەڵبگرێت، نوێنەری بریتانیاش (لۆرد کیرزن) و (چەرچل) ئەمەیان بە لەدەستدانی عێراق ناوزەد کرد و ئامادە نەبوون دەستبەرداری بن. لەکاتی کۆنگرەدا یەکێتی سۆڤێت پشتیوانی لە سیاسەتی تورکیا کرد و باوەڕی بەوە هێنابوو کە جوڵانەوەی کەمالیەکان جوڵانەوەیەکی ڕزگاریخوازی گەلانە

لەدژی ئیمپریالیزم. لەئەنجامدا نوێنەری بریتانیا داوای کرد کێشەی ویلایەتی موسڵ ڕەوانەی (کۆمەڵەی گەلان) بکرێت. لەبەرانبەردا ڕۆژی ١٩٢٣/٢/٤ز نوێنەری تورکیا داوای کرد کە کێشەی ویلایەتی موسڵ لەگفتوگۆکانی لۆزاندا لاببرێت و نوێنەری بریتانیاش بەوە ڕازی بوو.

لەو ماوەیەدا لەسەر واقیعی کوردستان و تورکیاش ململانێیەکان بەردەوام بوو. ئەوەبوو شێخ مەحمود لە١٩٢٢/٩/٣٠ز دا بەبڕیاری بریتانیا گەڕایەوە سلێمانی. بریتانیا بەڵێنی پێدابوو کە هاوکاری بێت لەدروستکردنی حکومەتێکی کوردی لە سلێمانیدا و ئامادەیە پشتیوانی لەداواکانی بکات بۆ سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵ. لەسەر ئەو بنەمایە لە ١٩٢٢/١١/١٨ز دا حکومەتی دووەمی خۆی ڕاگەیاند و لە ١٩٢٢/١١/٢٢ز خۆی وەکو پاشای کوردستان ڕاگەیاند. (مێجەرنوئێل) یش کرایە ڕاوێژکاری. لێرەدا بیرەوەرییەکی سەرنج ڕاکێش هەیە باسی بکەین سودبەخش دەبێت، ئەویش ئەمەیە: کاتێک کۆمیسیاری باڵای بریتانیا لە عێراق گفتوگۆ لەگەڵ شێخ مەحموددا دەکات، پێی دەڵێ (واتە بەشێخ دەڵێ) دەبێت هەموو شتێک بەقسەی نوئێل بکەیت، چونکە ئەو ڕاوێژکاری تۆیە. شێخ مەحمودیش لەوەڵامدا دەڵێ؛ ئەگەر وایە با ئەو ببێتە حوکمدار و من ببمە ڕاوێژکار باشترە. دیارە ئەم هەڵوێستەی بریتانیا ئەوە نیشان دەدات کە ناخوازن شێخ مەحمود لە بەرنامەی ئەوان دەربچێت. دوای ئەوە لە ڕۆژی ١٩٢٢/١٢/٢٢ز شێخ مەحمود داوا لە حکومەتی عێراق و بریتانیا دەکات کە دان بەحکومەتەکەی و پاشایەتیەکەی خۆیدا بنێن، ئەوانیش لەوەڵامدا ڕۆژی ١٩٢٢/١٢/٢٤ز ئەو بروسکەیە ئاشکرادەکەن کە لەرۆژی ١٩٢٢/١١/٢٨ز (واتە ١٠رۆژ دوای ڕاگەیاندنی حکومەت لەلایەنی شێخ مەحمودەوە و شەش ڕۆژیش دوای ڕاگەیاندنی پاشایەتیەکەی ناردوویانە). بەژمارە (٦٧٦) وەزارەتی وڵاتە داگیرکراوەکانی بریتانیا ناردوویەتی کە دان بەحکومەتی کوردیدا دەنێت و داوا دەکات کورد لەناو خۆیاندا لەسەر شێوازی حکومەت ڕێکبکەون و نوێنەری خۆیان بنێرن بۆ دیالۆگ لەگەڵ هەردوو حکومەتی بریتانیا و عێراقدا. هەروەها (جۆرج ی پێنجەم) ی پاشای بریتانیاش لەبروسکەیەکدا بۆ شێخ مەحمود نوسیویتی؛ ئێمە پیرۆزبایی بەختەوەری و سەربەخۆیی کوردستان دەکەین. ئومێد دەکەین دۆستایەتیمان لەپێشکەوتندابێت. لەسەر ئەو بنەمایە لە ١٩٢٣/١/١٩ز دا شێخ

مەحمود (کەریم بەگی جاف و تاهیری ئەمین ئاغا) وەکو نوێنەر دەنێرێت بۆ کەرکوک بۆ دانوستاندن لەگەڵ هەردوو حکومەتی عێراق و بریتانیادا، بەڵام وتووێژ بێ ئەنجام بوون، دوای ئەم دانوستاندنە، بریتانیا جارێکی تر مێجەر نوئێل لەراوێژکاری لادەبەن و دەینێرن بۆ هیندستان و مێجەر چاپمان دەنێرن و دەیکەنە ڕاوێژکاری شێخ. دیارە ئەمەش وەکو هەڵوێستێکە، لەمانگی شوباتدا نێوانی شێخ و بریتانیا تێکدەچێت. دیارە ئەم تێکچوونە دوو هۆکاری هەیە، یەکەم لە ٤/شوباتدا عیصمەت ئینینۆ داوای لەنوێنەری بریتانیا کرد کە کێشەی ویلایەتی موسڵ لەگفتوگۆکانی لۆزان دەربهێندرێت، ئەمەش مەترسی تورکیای لای بریتانیەکان کەم دەکردەوە. دووەم هۆکاریش ئەوەبوو کەئەوان لە کارەکانی شێخ مەحمود ڕازی نەبوون و نەیاندەخواست شێخ وەکو پاشایەک کە داوای کوردستان دەکات هەڵسوکەوت بکات، بەڵکو دەیانخواست شێخ وەکو حاکمی سلێمانی هەڵسوکەوت بکات و بەبێ پرسی ئەوانیش هیچ کارێک نەکات. شێخ مەحمودیش ئەمەی پەسند نەدەکرد و لەلایەک لەگەڵ ئۆزدەمیری نوێنەری مستەفا کەمال ڕێکدەکەوێت و لەلایەکی تریشەوە نامە بۆ لینین دەنوسێت و نوێنەر دەنێرێت بۆ لای قونسڵی سۆڤێت لە ئورمێ[٦٧].

٦٧- بەپێی ڕاپۆرتی دوبسون ئەرکادی باریسۆڤیچ ی قونسوڵی سۆڤێت لە ئورمیە، کە ژمارە٧٣ی ١٩٢٣/١٠/٢٨پێوەیە، لەسەر زمانی ئەحمەد تەقی نوێنەری شێخ مەحمودەوە کە چۆتە سەردانی قونسوڵ دەگێڕێتەوە: شێخ مەحمود و نوێنەری تورکەکان لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٣ دا لە ڕەواندوز ڕێککەوتون و ڕێککەوتنەکەیان لە(١٠) خاڵدا بووە. هەشت خاڵیان ئاشکرا بووە و دوانیان نهێنی بووە. خاڵە ئاشکراکانی ئەمانە بوون:

١. دەوڵەتی تورکیا بەڵێنی سەربەخۆیی کوردستانی باشوور و دەستێوەرنەدانی لەکاروباری ناوخۆی وڵات دەدات، بەڵام بەبێ ئەوەی کوردستان مافی پەیوەندیگرتنی بە وڵاتانی ترەوە هەبێت.

٢. دەوڵەتی تورکیا شێخ مەحمودی بەرزنجی وەک حاکمی کوردستانی باشوور دەناسێنێت و مافی ئەوەشی هەبێت لە سلێمانی مەجلیسی خۆی هەبێت.

٣. سنوری باشووری کوردستان لە باکوور لەگەڵ قەزای شەمزینان و لە باشوور جەبەل حەمرین و لە ڕۆژهەڵات تا سنوری ئێران و لە ڕۆژئاوا تا ڕووباری دیجلە دەبێت.

٤. دەوڵەتی باشووری کوردستان مافی ئەوەی هەیە کە لەشکری خۆی هەبێت.

٥. باشووری کوردستان بەرپرسە لەوەی کە ئەگەر هاتوو تورکیا توشی شەڕ بوو یارمەتی لەشکری تورکیا بدات.

هەر ئەمەش وادەکات کە سوپای بریتانیا لە ٢١و٢٢ی شوباتی ١٩٢٣ز دا نوێنەری خۆی بنێرێتە سلێمانی و کۆبوونەوە لەگەڵ شێخ مەحموددا بکەن ئەم مەرجانە بخەنە بەردەمی شێخ مەحمود:

١. خەزێنەی تەواوی چەند دەوڵەمەندێکی شاری سلێمانی بداتە دەستی دەوڵەتی ئینگلیز و بە بروسکە نوێنەری ئینگلیز لە کەرکوک لەم بڕیارە ئاگادار بکرێتەوە.

٢. قۆرخخانە ڕادەستی قۆرخانداری شاری سلێمانی بکرێت.

٣. شێخ مەحمود بەزوترین کات بچێتە کەرکوک.

٤. بەزووترین کات چەند پیاوێکی ناودار دیاری بکرێن و وەکو بارمتە بنێردرێنە بەغداد و لای کۆمیسیاری ئینگلیز بمێننەوە.

٥. شێخ مەحمود وەکو سەرۆکی دەوڵەت ڕاپۆرت دەداتە نوێنەری ئینگلیز.

٦. سلێمانی ڕادەستی هێزەکانی ئینگلیز بکرێت.

شێخ مەحمود لە کۆپلەیەکی شیعریدا گوزارە لەو بارودۆخە دەکات و دەڵێ:

نامەوێ ژینی ئەسارەت بەسمە عومری گومڕەهی
نایکەمە سەر خۆم بەدەستی مودەعی تاجی شاهی
قەت بەئەمری دوژمنانم نامەوێ فەرماندەیی

کاتێک شێخ مەحمود ئامادە نابێت داواکانی بریتانیەکان پێکبهێنێت، بریتانیا لە ١٩٢٣/٢/٢٨ز دا بەفڕۆکە ئاگاداری بەسەر شاری سلێمانیدا بڵاو دەکاتەوە، شێخ مەحمود بەناچاری لە ١٩٢٣/٣/١ز دا سلێمانی بەجێ دێڵێت و دەچێتە ئەشکەوتی جاسەنە و لەوێوە حوکمداری دەکات. ڕۆژی ١٩٢٣/٣/٣ز بریتانیا

---

٦. تورکیا مافی ئەوەی هەیە کە بە پەسندکردنی باشووری کوردستان، هێزی لەشکری خۆی بەخاکی کوردستاندا بگوازێتەوە.

٧. دەوڵەتی تورکیا دەتوانێت یارمەتی ماددی و مەعنەوی کوردستانی باشوور بدات.

٨. حکومەتی باشووری کوردستان بۆ خۆی بڕیار دەدات کە هێزە سنوور پارێزەکانی لەناوچەکدا جێگیر بکات.

بەفڕۆکە هێرش دەکەنە سەر سلێمانی[68]. دوای ئەمە جارێکی تر شەڕ لەنێوان شێخ مەحمود و بریتانیا ڕوودەدا. شێخ مەحمود یەکەمین ڕۆژنامەی چاپی کوردستانی لە ۱۹۲۳/۳/۲۸ز بەناوی (بانگی حەق) لە ئەشکەوتی جاسەنەدا دەردەکات، کە زمانحاڵی حکومەتەکەی بوو. دروشمی ڕۆژنامەکەش «ناشکێ بەتۆپ و بۆمبا سەرفرازە بانگی حەق « بوو. لە ۱۹۲۳/۵/۲٦ز دا بریتانیا سلێمانی داگیر دەکات و دواتر و لەسەرەتای تەموزدا سلێمانی بەجێ دێڵێ و لە ۱۹۲۳/۷/۱۱ز دا شێخ مەحمود دەگەڕێتەوە سلێمانی. هەتا ۱۹۲٤/٤/۲٥ز حوکمداری سلێمانی دەکات. لەو ماوەیەدا ماوە ماوە شەڕ لەنێوان حکومەتی شێخ مەحمود و بریتانیا ڕوو دەدات و بریتانیاش سلێمانی بۆمباران دەکات و ئیتر شێخ مەحمود لە ۱۹۲٤/٤/۲٥ز دا سلێمانی بەجێ دێڵێ و دەچێتە چیاکانی سنووری ڕۆژهەڵات و هەتا ساڵی ۱۹۳۱ز بەوشێوەیە دەمێنێتەوە.

هاوتەریبی ئەو ڕووداوانە، مستەفا کەماڵ لە تورکیا ئەنجومەنی گەورەی گەلی هەڵوەشاندەوە، بیانوشی بۆ ئەوە، ئەوەبوو کە ئەو ئەنجومەنە بەئەنجامی دانوستاندنەکانی لۆزان ڕازی نەبوو. دیارە وەکو پێشتر باسمان کرد ئەو ئەنجومەنەی لە ۱۹۲۰/٤/۲۳ز دا دامەزرا و ژمارەی ئەندامەکانی ۲۳۳کەس بوو، لەوانە ۷۲ ئەندامیان کوردبوو. لە ۱۹۲۳/٤/۲۳ز دا ئەنجومەنێکی نوێ لەلایەنی مستەفا کەمالەوە دیاریکرا، ئەنجومەنی نوێ بەشی زۆری ئەو کەسایەتیانەی لەخۆ دەگرت کە گوێڕایەڵی مستەفا کەمال بوون، ئامانجیش لەوە دروستکردنی ئەنجومەنێک بوو کە هەم ئەنجامی دانوستاندنەکانی لۆزان پەسند بکات، هەم پڕۆژەکانی مستەفا کەمال و هاوڕێکانی بۆ ئاییندەی تورکیا پەسند بکات. ئەو گۆڕانکارییەش هاوکاتی هێرشەکانی بریتانیا بوو بۆ سەر شێخ مەحمود و سلێمانی و دوای ڕێککەوتنی تورکیا و بریتانیا بوو لەسەر دەستپێکردنەوەی دانوستاندنەکانی لۆزان. ئەوەبوو هەر لە ۱۹۲۳/٤/۲۳ز دا بڕیاریاندا دانوستاندنەکانی لۆزان دەست پێبکەنەوە و دوای زیاتر لەدوو مانگ گفتوگۆکردن لەکاتژمێر ۱٥ی ڕۆژی ۱۹۲۳/۷/۲٤ز دا لە کۆشکی (ئۆشێ) لەشاری لۆزانی سویسرا پەیماننامەکەیان مۆرکرد. بریتانیا، فەڕەنسا، ئیتاڵیا، ڕۆمانیا، یوگوسلافیا، ژاپۆن، بولگاریا و یۆنان لەلایەک و حکومەتی ئەنقەرە

٦٨- ئەمە بۆ جاری یەکەمە بەفڕۆکە لە شارێکی کوردی بدرێت.

بەسەرۆکایەتی عیسمەت ئینینۆ لەلایەکەی تر بوون. لەو کۆنگرەیەدا ئەمریکا و ڕووسیا پشتیوانی تورکیایان کرد، مۆسۆلۆنیش نوێنەرایەتی ئیتاڵیای دەکرد. لایەنەکان لەو ڕێککەوتنەدا بڕیاریاندا کە سنووری نێوان تورکیا و عێراق بەدانوستاندن و ڕێککەوتن دیاری بکرێت و ئەگەر هەتا نۆمانگ دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنەکە نەگەیشتنە ئەنجام، ئەوا کێشەکە ڕەوانەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان بکەن. ئەم بابەتە لەبەندی دووەمی ماددەی سێیەمدا هاتووە.

پەیمانەکە لە (١٤٢) بەند پێکهاتووە و هیچ بەندێک بەڕاشکاوی باسی کورد و دۆزی کورد ناکات. هەر ئەوەش بووە هۆی نیگەرانی کوردەکان. بەڵام لەبەندەکانی (٤٠، ٤١، ٤٢) دا باس لەدابینکردنی مافەکانی فەرهەنگی، زمان و خوێندن کراوە بۆ سەرجەم هاوڵاتیانی تورکیا. لەبەندی (٣٨) دا هاتووە کە حکومەتی تورکیا بەڵێن دەدات بەزامنکردنی بەرگریکردن لەهەموو گەلانی تورکیا بەبێ جیاوازی ڕەگەز، نەتەوە، زمان، توخم و ئایین. هەروەها سەربەستی هاوڵاتیان دابین دەکات. بەڵام ئەو ماددانەش هیچیان جێبەجێ نەکران.

دوای ئەو پەیمانە حکومەتی تورکیا و ئەنجومەنی گەورەی گەل لە ١٩٢٣/١٠/٢٩ز دا کۆماری تورکیایان ڕاگەیاند و لە ١٩٢٤/٤/٣ز دا خەلافەتیان هەڵوەشاندەوە و لە ١٩٢٤/٤/٢٠ز دا دەستوری نوێی تورکیایان داڕشت. لەو دەستوورەدا پاشگەزبوونەوە لەسەرجەم ئەو مافانەی بۆ پێکهاتە جیاوازەکان لەدەستووری ساڵی ١٩٢١ز جێگیریان کردبوو. هاوکات پاشگەزبوونەوە بوو لەو پەیمان و ڕێککەوتنانەی کە لەکۆنگرەکانی ئەرزڕۆم و سێواسدا بەناوی میساقی میللیەوە هەمووان لەسەری ڕێککەوتبوون. ئەوەش گەلی کورد و بەشی زۆری پێکهاتەکانی تورکیای نیگەران کرد و دەستیان بەکاردانەوە کرد. لەو ماوەیەدا هەر یەکە لە بریتانیا و تورکیا لەهەوڵی ئەوەدابوون لایەنگری کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بەدەستبهێنن، هەر بۆیە تورکیا لە ڕێگەی لایەنگرانیەوە هەوڵیدەدا سود لە پێکدادانی شێخ مەحمود و بریتانیا وەربگرێت و بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە کورد تۆرانین. لەبەرانبەر ئەوەدا بریتانیا بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە کورد لە نەژادی (ئاری) ن و هەوڵیدەدا لەڕێگەی گرنگیدان بەراگەیاندنی کوردی و دەرفەت دروستکردن بۆ

دامەزراندنی کۆمەڵە و ڕێکخراوی کوردی سۆزی خەڵکی کورد و بەتایبەتی سلێمانی بەلای خۆیدا ڕابکێشێت.

لەمانگی ئایاری ١٩٢٤ز بریتانیا و تورکیا لە ئەستەنبوڵ دەستیان بەگفتوگۆ کرد لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵ و دیاریکردنی سنووری تورکیا و عێراق، لەو گفتوگۆیانەدا نەگەیشتنە ئەنجام. دواتر لەسەر بنەمای بەندی دووەمی ماددەی سێیەمی پەیمانی لۆزان، بریتانیا لە ١٩٢٤/٨/٦ز دا داوای لەئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان کرد کە کێشەی موسڵ بخاتە بەرنامەی کارەکانی خۆیەوە. ئەنجومەنیش ڕۆژی ١٩٢٤/٨/١١ز بڕیاریدا ئەو دۆزە بخاتە ناو خشتەی کاری داهاتوویەوە. بریتانیا پێی وابوو کە کۆمەڵەی گەلان لەژێر کاریگەریی خۆیدایە و لەبەرژەوەندی ئەو بڕیار دەدەن، هەربۆیە دەیخواست زوو ئەو بابەتە بداتە کۆمەڵەی گەلان. لەئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلاندا یەکێتی سۆڤێت، ئەڵمانیا، ئەفغانستان و ئێران لایەنگری تورکیا بوون. فەڕەنسا، ئیتاڵیا، بولگاریا، یۆنان، دەوڵەتانی عەرەب پشتیوانی بریتانیایان کرد. لەئەنجامدا ئەنجومەن کۆمیسیۆنێکی سێ کەسی بەسەرۆکایەتی (ئاینەرتروئێف ڤێرسن) ی سویدی و ئەندامێتی (کۆنت پۆول تێلەکی) هەنگاری و (کۆلۆنێل ئا.پاولس) ی بەلجیکی بۆ بەدواداچوونی کێشەی موسڵ دروستکرد.

کۆمیسیۆنەکە لە ١٩٢٤/١١/٢٥ز دا سەردانی بریتانیایان کرد، لە ١٩٢٤/١٢/٣ز دا سەردانی تورکیایان کرد و لە ١٩٢٥/١/١٦ز دا گەیشتنە بەغداد. حکومەتی تورکیا جەنەراڵ (جەواد پاشا) ی پشکنەری سەربازی ناوچەی ئامەدی، کردە نوێنەری خۆی لەلای کۆمیسیۆنەکە، کامیل بەگ لە موسڵ، نازم بەگ نەوتچی لە کەرکوک و فەتاح بەگ لە سلێمانی وەکو شارەزا و هاوکار بۆ کۆمیسیۆنەکە دیاریکران. سەرەڕای ئەوەی (یاسین هاشمی) سەرۆک وەزیرانی عێراق نارازی بوو کە کۆمیسیۆنەکە بچێت سەردانی موسڵ بکات، بەڵام کۆمیسیۆنەکە لەڕۆژی ١٩٢٥/١/٢٧ز دا سەردانی موسڵیان کرد و چوار دەستەیان بۆ لێکۆڵینەوە پێکهێنا و سەردانی ناوچەکانیان کرد و لە ١٩٢٥/٧/١٦ز ڕاپۆرتی خۆیان ئامادە کرد و لەچوارچێوەی (٩١) لاپەڕەدا پێشکەشی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلانیان کرد و هاوپێچی ڕاپۆرتەکە (١١) نەخشەشیان دایە ئەنجومەن. لەڕاپۆرتەکەدا سێ خاڵی تایبەت بەکوردی تێدابوو کە بەمشێوەیە بوو:

١ کوردەکان پێنج بەش لە هەشت بەشی ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدێنن، ئەگەر ئێزدی و تورکمانەکان بخەینە سەر ژمارەی کورد ئەوا حەوت بەش لەهەشت بەش پێکدینن. کورد گرنگترین ڕەگەزی ململانێیەکەن، نە تورکن و نە عەرەبن. ئەوان جیاوازیان زۆرە لەگەڵ تورکدا لەداب و نەریتدا، بەتایبەتی دەربارەی پلە و پایەی ژن. لەڕووی پێکهاتەی لەش و جەستەشیانەوە جیاوازن. کوردی ویلایەتی موسڵ لە کوردەکانی ئێرانەوە نزیکترن وەک لە کوردەکانی تورکیا. بەڵام ئێرانی نین و توانیویانە ژیانێکی گونجاو لەگەڵ نەتەوەکانی تری نیشتمانەکەیان بژین.

٢ سنووری عێراقی عەرەبی لەسنووری هیت و تکریت یان زنجیرەچیاکانی هەمرین (کێوەسوور) تێپەڕ نابێت.

٣ لەهەموو سەرچاوە جوگرافیەکاندا لەسەردەمی داگیرکاری عەرەبەوە هەتا کاتی لێکۆڵینەوەکەی کۆمیسۆنەکە، نە باسکراوە و نە دەرکەوتووە کە بەو ناوچانە گوترابێت عێراق و ئەو ناوە بۆ دانیشتوانی ناوچەکە ئاشنا نەبووە. کەرکوکیش کورد بونیادی ناوە.

کۆمەڵەی ئازادی (سەربەخۆیی) و ڕاپەڕینی ١٩٢٥ز

دوای ئەوەی حکومەتی تورکیا ئەنجومەنی یەکەمی هەڵوەشاندەوە و کۆمەڵێک کەسی شایستەی لە ئەنجومەنەکە دوورخستەوە و کەسانی ناشایستەیان خستە جێگەیان و ئەنجومەنی دووەمیان دروستکرد و لە ١٩٢٣/٧/٢٤ز یشدا پەیمانی لۆزانیان ئیمزاکرد و لەبەڵێن و پەیمانەکانی سەرەتای جوڵانەوەی ڕزگاری هاوبەش پەشیمان بوونەوە، بەشێکی زۆری ڕۆشنبیر، سیاسەتمەدار و کەسانی دیار بیریان لەوە کردەوە کار بۆ سەربەخۆیی بکەن و ئیتر ئەوەیان بەتەنیا چارەسەر دەبینی لەو کاتەدا. هەربۆیە لەهاوینی ١٩٢٣ز دا خالیدبەگی جبران و یوسف زیاء پێشەنگایەتی دروستکردنی کۆمەڵەیەک دەکەن و ناوی دەنێن کۆمەڵەی ئازادی. ئەم کۆمەڵە لە ئەرزرۆم دروستکرا. هەندێک سەرچاوە دەڵێن ناوی (کۆمیتەی ئیستقلالی کوردستان) بووە نەک کۆمەڵەی ئازادی. ئیسماعیل حەقی شاوەیس (کە یەکێکە لەکەسە چالاکەکانی ئەو قۆناخە) دەڵێ ئەو کۆمەڵەیە سەرەتا لەساڵی ١٩٢١دروستکراوە و ناوی کۆمیتەی ئیستقلال بووە، بەڵام کارەکانی نهێنی

بووه و دواتر خۆی ئاشکرا کردووه و بەناوی کۆمەڵەوە ناسراوە. بەهەرحاڵ ئەو کۆمیتە یان کۆمەڵەیە هەتا ساڵی ۱۹۲۳ز زەمینی کاری کەم بووە، چونکە زۆربەی کورد باوەڕیان بە مستەفا کەمال هێنابوو، وەکو تریش نهێنی بووە، لەبەرئەوە زۆر گەشەی نەکردووە، بەڵام دوای پەیمانی لۆزان، ئەم کۆمەڵەیە زەمینەیەکی باشی بۆ ڕەخسا و چالاکانە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی پلانی حکومەت دەستی بە خۆڕێکخستن کرد. ئەو کۆمەڵەیە خالید بەگی جبران[٦٩] سەرۆکایەتی دەکات و یوسف زیاء نوێنەری بەدلیس لە ئەنجومەنی گەورەی گەل هاوکاری دەبێت. دوای ئەوەی خۆیان ڕێکدەخەن، بڕیار دەدەن پەیوەندی بکەن بەسەرجەم سەرۆک خێڵ، ڕۆشنبیر و کەسانی ئایینی و ئەفسەرانی کورد لەناو سوپادا. بۆ ئەوەی خۆیان ئامادە بکەن بۆ ڕاپەڕینێکی سەرتاسەری. هەر لەو چوارچێوەیەدا پەیوەندی لەگەڵ شێخ مەحمود بەرزنجی و سمکۆی شکاکدا دەکەن.

دوای ساڵێک خەبات کردن لەهاوینی ۱۹۲٤ز دا کۆمەڵە کۆبوونەوەیەکی[٧٠] بەرفراوان ئەنجام دەدات و بڕیار دەدەن کە نەورۆزی ۱۹۲٥ز دەست بەهەڵمەتی ڕزگاری بکەن و بۆ ئەو مەبەستە داوا لە هەمووان دەکەن خۆیان ئامادە بکەن. پلانی ڕێکخەرانی هەڵمەتەکە ئەوەبوو کە هەتا ئەو کاتە

٦٩- خالید بەگ کەسایەتیەکی ناوداری عەشیرەتی جبرانە و فەرماندارێکی سەردەمی عوسمانی بووە، بەهۆی لێهاتووییەوە ناوبانگێکی باشی هەبووە.

٧٠- لەمانگی ئابی ١٩٢٤ز دا بەهاندانی کۆمەڵەی ئازادی ژمارەیەکی زۆر سەرۆک هۆز و کەسایەتی کورد لە ئامەد کۆنگرەیەک ئەنجامدەدەن و داواکانیان لەچەند خاڵێکدا دەخەنە بەردەم حکومەتی تورکیا و بەڵێن دەدەن کە ئەگەر ئەو داخوازییانەی ئەوان پێکبێت، ئەوا ئەوان پشتیوانی تورکیا دەکەن لە بابەتی ویلاتی موسڵدا. داواکانیشیان ئەمانەبوون:
١ ـ کوردستان خاوەنی ئیدارەی خۆی بێت و لەلایەن کوردانەوە بەڕێوەببرێت.
٢ ـ قەرزێکی باش بەجوتیارانی کورد بدرێت بۆ چارەسەرکردنی ئەو قەیرانانەی دوای شەڕ ڕووبەڕوویان بۆتەوە.
٣ ـ لێبوردنی گشتی بۆ هەموو گیراوە سیاسیەکانی کورد ڕابگەیەندرێت و ئازادبکرێن.
٤ ـ گەڕانەوەی دادگا شەرعیەکان بۆ کوردستان، کەپێشتر دەوڵەت هەڵیوەشاندبوونەوە.
٥ ـ لە کوردستان بۆماوەی(٥)ساڵ سەربازی ڕابگیرێت.
٦ ـ ئەفسەر و بەدناوانی حکومەت لە کوردستان بگوازرێنەوە.

بەتەواوی جەماوەر ئامادە بکەن و هەرخێڵ و ناوچەیەک ئەرکەکانیان بۆ دیاری کرا و ئەفسەرە کوردەکانی ناو سوپاش ئەوانەی لە کوردستانن خۆیان و هێزەکانیان ئامادە بکەن بۆ بەشداری لە هەڵمەتەکەدا. ئەوانەشی لەجێگەکانی ترن هەریەکە و بەپێی توانا و پێگەکەی کار بخرێتە بەردەمی. بۆ ئەو مەبەستە دەست دەکەن بە خۆتاودان.

بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان دەوڵەت هەست بەهەندێک جموجۆڵ لەناو ئەفسەرانی کورد و کەسایەتیە کوردەکاندا دەکات، بۆ ئەوە چاودێری دەخاتە سەر ئەفسەرانی کورد. لەهاوینی (١٩٢٤) یشدا یوسف زیاء بۆ سەرنج ڕاکێشانی برایەکی و چوار ئەفسەری تری کورد لە هەکاری، کە یەکێکیان ئیحسانی نوری پاشا دەبێت، تەلەگرافێکیان بۆ دەنێرێت و داوایان لێ دەکات کە وریابن، بەڵام ئەوان بەهەڵە تەلەگرافەکە شیدەکەنەوە (چونکە بەشیفرە بووە) و هەر پێنجیان دەچنە چیا و جاڕی بەرخۆدان دەدەن و پێیان وایە ئەو پەیامە بۆ دەستپێکردنی بەرخۆدانە. ئەمە لەکاتێکدایە کە هێزێکی مەزنی دەوڵەتی تورک ماوەیەکە لەو ناوچەیە دایە بۆ سەرکوتکردنی ئاشورییەکان کە دەیانخواست لەو ناوچەیە دەوڵەت بۆخۆیان دروست بکەن. جولانەوەی ئەو پێنج ئەفسەرە زیاتر سەرنجی دەوڵەت ڕادەکێشێ و بەزوویی بڵاوەیان پێ دەکەن. دوای ئەوە حکومەتی تورکیا دەست دەکات بەدەستگیرکردنی ئەفسەرە کوردەکان و سەرۆک خێڵە کوردەکان. لە ١٠/١٠/١٩٢٤دا یوسف زیاء دەگرن، لە ٢٠/١٢/١٩٢٤یشدا خالید بەگی جبرانی و ژمارەیەک ئەفسەری تریش دەگرن و لەکۆتایی ساڵدا هەموویان لە بەدلیس دەکوژن. خالید بەگ پێش دەستگیرکردنی هەواڵ دەنێرێت بۆ شێخ سەعیدی پیران[71]، پێی ڕادەگەیەنێت

٧١- شێخ سەعیدی پیران: لە پالۆ لە ساڵی ١٨٦٥ز دا لەدایکبووە، کوڕی شێخ مەحمود فەیزی کوڕی شێخ عەلی سپتی ئامەدیە. یەکێکە لەو زانا ئایینی و خاوەن کاریگەرییانەی کە بڕیاریداوە بەشداری لەجولانەوەکەدا بکات، هەروەها یەکێک بووە لەوانەی کە کڕین و فرۆشتنیان بە ئاژەڵەوە کردووە و پەیوەندی بازرگانی لەگەڵ دەوروبەردا فراوان بووە. دوای ئەوەی دەبێتە سەرپەرشتیاری تەکێ و مەدرەسەی پالۆ، یەکێک بووە لەپیاوە سەرەکیەکانی بڵاوکردنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی لەناوچەکانی مەلەدی، ئەلازیغ و سەمسور و چەند شارێکی تر. زمانەکانی عەرەبی، فارسی و تورکی زانیوە لەبەردەم پەتی سێدارەدا دەڵێ؛ داخ لەوە ناخۆم کە گیانی خۆم لەپێناوی میللەتەکەمدا بەخت دەکەم، ئێمە خۆشحاڵین چونکە نەوەکانمان لەبەرانبەر دوژمندا

کە بەئەرکی خۆی هەستێت و لەلای خۆیەوە دەست بەسازدانی خەڵک بکات بۆ هەڵمەتی ڕزگاری. لەسەر ئەو بنەمایە شێخ سەعید لەکۆتایی ساڵدا و لەو کاتەی کە خالید جبران دەگیرێت، دەست بەجموجۆڵ دەکات. کوژرانی خالید بەگ، عەلی ڕەزای برای و فایق بەگی زاوای و یوسف زیاء و چەندین ئەفسەری تر و هەڵهاتنی هەندێک ئەفسەر بۆ دەرەوە و دەستگیرکردنی ژمارەیەک لە سەرۆک خێڵە کوردەکان، کاریگەریی زۆری کردە سەر ئامادەکاری و ڕێکخستنی جوڵانەوەکە و ڕوخساری جوڵانەوەکەش. بەڵام شێخ سەعیدی پیران و ژمارەیەک لەوانەی پەیمانیان دابوو سوور بوون لەسەر ئەنجامدانی جوڵانەوەکە. شێخ سەعیدی پیران دوای ئەوەی گەڕانێک دەکات بەناو جەماوەردا بۆ خۆ سازدان، لە ١٩٢٥/٢/٨ز دا دەگەڕێتەوە پیران و دەچێتە لای عەبدولڕەحیمی برای. لەو کاتەدا بەرپرسی سەربازی پیران چەند کەسێکی لایەنگری شێخ کە بۆ پێشوازی شێخ دەچنە لای دەستگیر دەکات. ئەم هەڵوێستە بارودۆخەکە دژوار و ئاڵۆز دەکات. شێخ هەرچەندە داوا لە ئەفسەرەکە دەکات ئەم کارە نەکەن هەتا لەلای منن، پێی دەڵێت کە ئەو کارە کاریگەریی خراپی لەسەر جەماوەر دەبێت، بەڵام ئەفسەرەکە گوێ ناداتە ئەو داخوازییانە و داواکراوەکان دەبات. هەرچەندە تێڕوانینی جۆراوجۆر هەیە سەبارەت بەهۆکاری گرتنی ئەو کەسانە، بەڵام زۆربەی ئەوانەی ئاگاداری بابەتەکەن جەخت لەوە دەکەنەوە کە ئەوە پیلانێکە و بۆ ئەوەی شێخ سەعید بخەنە ناو کاردانەوە و بەبێ ئامادەکاری وای لێ بکەن کە ئەگەر مەبەستێکی هەیە، ئەوا مەبەستەکەی ئاشکرابکات، شێخ سەعید دان بەخۆیدا دەگرێت. بەڵام شێخ عەبدولڕەحیمی برای بەهاندانی ئەفسەر قاسم جبران هێرش دەکەنە سەر بنکەی پۆلیسی پیران و پاسەوانەکانی دەکوژن و لایەنگرەکانی خۆیان ئازاد دەکەن. ئەم ڕووداوە هەندێک دەڵێن ١٣ی شوبات بووە. هەندێکیش دەڵێن ١٥ی شوبات بووە، ڕێبەر ئۆجالان ئەم ڕووداوە وەکو سەرەتای پیلانگێڕی سەدەی بیستەم لەسەر کوردان بەناو دەکات. ئەم ڕووداوەش دەبێتە هۆی ئەوەی شەڕ بەرپابێت و بەبێ ئامادەکاری تەواوەتی جوڵانەوە دەست پێ بکەن.

شەرمەزار نین.

لەو ماوەیەدا حکومەتی تورکیا ژمارەیەک لەو سەرۆک خێڵانە ئازاد دەکات کە دەستگیری کردوون و ژمارەیەکیشیان بەدەست بەسەرکراوی دێڵتەوە، ئەو بارودۆخە ناکۆکی دەخاتە ناو بەشێکی خێڵەکانەوە و یەکتری تۆمەتبار دەکەن بەخۆبەدەستەوەدان و ئەوەش کاریگەریی لەسەر گوڕی جوڵانەوەکە دەکات. لەلایەکی ترەوە فەتحی ئۆقیار سەرۆکی حکومەتی تورکیا و کازم قەرەبەکر فەرمانداری سوپا، هەردووکیان لە ئەفسەرەکانی سەرەتای جولانەوەکەی مستەفا کەمالن، بەلام هەلویستیان بەرانبەر بە کورد زۆر توند نابێت، ئەمەش دەبێتە هۆکار کە فەتحی ئۆقیار لە سەرۆکایەتی حکومەت لاببەن و عیسمەت ئینینۆ بخەنە جێگەکەی، هەروەها مستەفا کەمال خۆی سەرپەرشتی شەڕ دەکات و لەڕۆژی ١٩٢٥/٣/٢ز دا ئەم گۆڕانکاریانە دەکەن و بڕیار دەدەن (٣٥) هەزار سەرباز بنێرن بۆ سەرکوتکردنی جولانەوەکە. فەڕەنساش لە ڕێگەی ئاسنی سنوری سوریاوە هاوکاری حکومەتی تورکیا دەکات.

لە ئەلازیغ و موش و زۆر جێگەی تریش سەرهەڵدان دەستپێدەکات و ئەو جێگەیانە دەکەونە دەستی کوردەوە. هێزی کوردی ڕۆژی ١٩٢٥/٣/٧ز هێرش دەکاتە سەر ئامەد و هەرچەندە ماوەیەک ئابلوقە دەخەنە سەر ئامەد، بەلام ناتوانن ئامەد بگرن، هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە سوپای تورکیا باش خۆی قایمکردووە و شەڕ دەکات، هاوکات بەشێک لە خەڵکی ئامەد بەهۆی ئەو ناکۆکیانەی کە دروست ببوون بەشداری ڕاپەڕینەکە ناکەن. دواتر هێزی پشتیوانی دەوڵەت لەسنوری سوریاوە دەگاتە ئامەد و ئەمە دەبێتە هۆی شکانی ئابلوقەی کوردان و هێزە کوردیەکان دەکشێنەوە بۆناوچەی لیجە. دوای ئەوەی هێزی دەوڵەت هێرش دەکەنە سەر لیجە، شێخ بەرەو وارتۆ پاشەکشە دەکات و لە ١٩٢٥/٤/١٥ز لەژێر پردی وارتۆ خۆی و خێزانەکەی و چەند کەسێک لەیاوەرەکانی دەگیرێن، لەسەر ئەم ڕووداوەش دوو تێڕوانین هەیە، یەکێکیان ئەوەیە کە (قاسم بەگی جبران) ی هاوزاوای لەبن ناوی دانوستاندندا قەناعەتی بە شێخ کردووە کە بچێت بۆلای فەرمانداری تورکەکان. تێڕوانینێکیش ئەوەیە کە قاسم بەگ جێگەکەی ئاشکراکردووە و داویەتی بەدەستەوە. هەردوو تێڕوانین پێیان وایە کە قاسم بەگ ڕۆڵی لەدەستگیرکردن و پلانگێرییەکەشدا هەیە. و ئەو کارەی بەپلان کردووە.

هەربۆیە لەکاتی دادگایکردنیاندا قاسم خۆی ئەم بابەتە دەکاتە هۆکارێک بۆ داکۆکی لەخۆکردن، گوایە ئەو قەناعەتی بەشێخ کردووە شەڕنەکات و دانوستاندن بکات.

شێخ سەعید لە ١٩٢٥/٥/٢٦ز دا لە ئامەد دەدرێتە دادگا و لە ١٩٢٥/٥/٢٩ز دا بڕیاری لەسێدارەدان بۆ شێخ و (٤٦) لە هەڤاڵەکانی دەردەچێت و شەوی ١٩٢٥/٦/٢٨ لەدەروازەی چیا لەبەردەم شورای ئامەددا هەموویان لە سێدارە دەدرێن. جێگەی ئاماژەیە سەید عەبدولقادری نەهری شەمزینی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کە لە ئەستەنبوڵ بوو، ١٩٢٥/٥/١٤ز دەیگرن و دەیبەنە ئامەد و دەیدەنە دادگا و دوای دە ڕۆژ بڕیاری لەسێدارەدانی بەسەردا دەسەپێنن و خۆی و کوڕەکەی و د.فوئاد (بەرخۆ[٧٢]) و گەلێک کەسی تر لە ١٩٢٥/٥/٢٨ز لە دەروازەی چیا لەبەردەم شورای ئامەد دا لە سێدارە دەدرێن. ئەم ڕاپەڕینە بە لەسێدارەدانی شێخ سەعید و هەڤاڵەکانی گورزێکی مەزنی خوارد، بەڵام سەرهەڵدان بەگشتی کۆتایی نەهات و لەزۆر ناوچەی وەکو چەولیک، گەلی زیلان و لیجە جوڵانەوە بەردەوام بوو. شێخ مەهدی برای شێخ سەعید و شێخ عەلی کوڕی شێخ سەعید لە شوبات و نیسانی ١٩٢٦ز دا، داوایان لە بریتانیا کرد هاوکاریان بکات بۆ بەردەوامیدان بەجوڵانەوەکە. بەڵام بریتانیا هاوکاری نەکردن و دوای ڕێککەوتنیان لەگەڵ تورکیا لە ١٩٢٦/٦/٥ز دا شێخ مەهدی لە زاخۆ دەگرن و ڕەوانەی بەغدادی دەکەن.

قسە و باس زۆرە لەسەر ئەوەی کە بۆچی ئەو جوڵانەوەیە سەرنەکەوت. هەروەها ناوی جیاجیا دەخەنە سەر ئەو جوڵانەوەیە. بێگومان ئەو جوڵانەوەیە بەرفراوانترین و ڕێکخراوترین جوڵانەوەی گەلی کوردە کە لەو قۆناخەدا پێی هەستاوە. ماوەیەکی باش ئامادەکاری بۆ دەکرێت، تەنیا لەناکاو دەست پێ ناکات. ژمارەیەکی زۆر لە کەسایەتی سەر بە چین و توێژە جیاجیاکانی

٧٢- دکتۆر فوئاد: نەوەی حاجی ئیبراهیم ئەفەندی ئامەدی یە، ناسراوە بە بەرخۆ. بۆ خوێندن چەندین شار و وڵات چووە و هەتا بۆتە پزیشک. لەلاویتیەوە لەمەیدانی تێکۆشانی نەتەوەییدا بەشداربووە. لەساڵی ١٩٢٥ز دا دەگیرێت و لەگەڵ شێخ عەبدولقادری نەهری و ژمارەیەکی تر لە نیشتمانپەروەراندا دادگایی دەکرێت و بڕیاری لەسێدارەدانی بۆ دەردەکەن و لە ١٩٢٥/٥/٢٨ز دا لەسێدارە دەدرێت.

کۆمەڵگە بەشداری تێدا دەکەن و تەنیا چینێک یاخود توێژێک پێی هەڵناستێ. ژمارەیەکی باش لە ئەفسەر و سەربازی کوردیش پەیوەندی بە جوڵانەوەکەوە دەکەن و ڕۆڵ دەبینن تێیدا. جوڵانەوەکە ناوچەیەکی فراوان دەگرێتەوە و سەرکردەکانی پەیوەندی بە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستانیشەوە دەکەن. دەوڵەتی تورکیاش هێشتا خۆی لەسەر پێ نەگرتبوو، هاوکێشەکانی دونیاش بەتەواوی یەکلایی نەبیوونەوە. لەبەر ئەو هۆکارانە سەرنەکەوتنی جوڵانەوەکە قسە زۆر هەڵدەگرێت. دەکرێت هۆکارە سەرەکیەکانی سەرنەکەوتنی ئەو جوڵانەوەیە لەم چەند خاڵەدا کورت بکەینەوە:

١ دەستگیرکردنی خالید جبران و یوسف زیاء وەکو دوو کارەکتەری سەرەکی و ڕێبەر سەربازی و سیاسی جوڵانەوەکە، بووە هۆی ئەوەی کە جوڵانەوەکە لەبواری پێشەنگی و سەرۆکایەتیدا لاواز بێت و کۆنترۆڵی جوڵانەوەکە لەدەست دەر بچێت. چونکە خالید بەگ کەسایەتیەکی سەربازی و سیاسی بوو، هاوکات یوسف زیاء کەسایەتیەکی سیاسی و خاوەن ئەزموون بوو، ئەو دوو کەسایەتیەش لەسەرەتای ئامادەکاری کارەکانەوە سەرۆکایەتی جوڵانەوەکەیان دەکرد، پەیوەندیشیان لەگەڵ سەرجەم چین و توێژەکانی کوردستان باش بوو. هەتا ئاستێک پەیوەندیشیان لەگەڵ هێزە جیهانیەکاندا هەبوو و دەیانتوانی لەبواری دیبلۆماسیشدا ڕۆڵ ببینن و جوڵانەوەکە وەکو خۆی بناسێنن.

٢ بەهۆی ئەوەی سەرکردە سەرەکیەکانی جوڵانەوەکە دەستگیر کران و لەناو بران، شێخ سەعید و سەرکردە ئاینیەکانی تر بوونە ڕووی جوڵانەوەکە. هەرچەندە جوڵانەوەکە بەرگی نەتەوەیی هەبوو، هاوکاتی ئەمە یەکێک لە ئامانجەکانی جوڵانەوەکە داواکردنی گەڕانەوەی سیستمی خەلافەت بوو، شێخ سەعیدیش ئاڵای سەوزی بەرزکردەوە و بەناوی جیهادەوە شەڕی دژی کۆمار ڕاگەیاند، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە مستەفا کەمال و دەوڵەتی تورکیا بتوانن بانگەشەی ئەوە بکەن کە ئەو جوڵانەوەیە ئازادیخواز نیە و داکۆکی لە گەل ناکات، بەڵکو کۆنەخواز و ئاینیە و بەو شێوەیە جوڵانەوەکە لەناوخۆ و دەرەوە گۆشەگیر بکەن. هەر ئەمەش بیانویەک بوو بەدەستی ڕووسیا، بریتانیا و هاوپەیمانەکانیەوە کە نەک پشتیوانی جوڵانەکەیان نەکرد، بەڵکو بە پێچەوانەوە پشتی مستەفا کەمال و دەوڵەتی تورکیایان گرت.

٣ لەو کاتەدا دەوڵەتی تورک بانگەشەی ئەوە دەکات کە ئەو جوڵانەوەیە بەدەستی دەرەوە، بەتایبەتی بەدەستی بریتانیا ئەنجام دەدرێت. بەڵگەشیان بۆ ئەوە هەندێک پەیوەندی سەرکردەکانی کورد و بەرپرسانی بریتانیایە[٧٣]، هاوکات هەندێک بەڵگەنامەی بریتانیە کە تێیدا هاتووە کوردەکان دەخوازن بە پشتیوانی بریتانیا سەربەخۆیی بەدەست بهێنن. دیارە ئەو بانگەشەیەش تەنیا بۆ ئەوەیە کە لە ڕەوایی جوڵانەوەکە کەم بکرێتەوە و لەناوخۆدا جوڵانەوەکە وەکو بەکرێگیراوی دەرەوە نیشان بدەن. لەسەر ئاستی دەرەوەش ڕێگە لەدروستبوونی پەیوەندی جوڵانەوەکە و یەکێتی سۆڤێت بگرن. لەو دوو ئامانجەشدا دەوڵەتی تورک سەرکەوت. ئەگەرنا لەو سەردەمەدا هەموو گەلان لەهەوڵی ئەوەدابوون کە پشتیوانی زلهێزەکان بەدەست بهێنن بۆ مسۆگەرکردنی مافەکانیان. ئەوەشی لەهەموو لایەک زیاتر کەوتۆتە ناو پەیوەندی و ڕێککەوتن لەگەڵ ئەو هێزە دەرەکیانەدا مستەفا کەمال و حکومەتەکەی بووە و لە ڕابردوودا باسمان کرد. بەڵام ئەوان زانیویانە چۆن کارەکانی خۆیان بکەن. ئەگەر گەلی کوردیش خواستبێتی پشتیوانی ئەو هێزانە بەدەست بهێنێت ئەوە مافێکی خۆی بووە. بەڵام سەرکردەکانی کورد لەم کارەدا سەرکەوتوو نەبوون. دیارە بریتانیا یان هاوکاری نەکردوون یاخود هەرئەوەندە هاوکاری کردوون هەتا بتوانێت وەکو فشارێک لەسەر تورکیا بەکاریان بهێنێ، بۆئەوەی ڕاسپاردەکانی ئەو لیژنەیەی بۆ کێشەی موسڵ دروستکرا پەسندی بکات. بێگومان ئەو جوڵانەوەیە و ئەو ئاڵۆزیانەی لە باکووری کوردستان دروست بوون، حکومەتی تورکیای توشی شلەژانێکی مەزن کرد. هەر ئەو شڵەژانە بوو وایکرد کە لە پێناوی پاراستنی تورکیادا دەست لە موسڵ هەڵبگرێت و مەرجەکانی بریتانیا پەسند بکات سەبارەت بەدەستبەرداربوون لە ویلایەتی موسڵ.

٧٣- لەبەڵگەنامەیەکی بریتانیدا هاتووە: «ئامانجی کۆمەڵەی ئیستقلالی کوردستان بریتی بووە لەزەمانەتی یەکێتی لەنێوان کوردەکاندا و بەدەستخستنی سەربەخۆیی کورد بەپشتیوانی بریتانیا». ئەمەش وەکو بەڵگە نیشان دەدرێت کە جوڵانەوەکە پەیوەندی لەگەڵ بریتانیا هەبووە. بەڵام وەکو ئیحسانی نوری پاشا باسی دەکات ئەوان زۆر هەوڵیانداوە کە بریتانیا هاوکاریان بکات، بەڵام هاوکاری نەکردوون.

٤-سەرکردە کوردەکان بەباشی بارودۆخی ئەو کاتەیان نەخوێندۆتەوە. ئەوەش وایکردووە کە نەتوانن سیاسەتێکی سەرکەوتوو ئەنجام بدەن و لە ئەنجامدا بریتانیا بۆ ئەوەی ویلایەتی موسڵ لە تورکیا دابڕێت سوودی لەو جوڵانەوەیە بینیوە. دەرفەتی داوە بە مستەفا کەمال و تورکیاش کە بەدڕندانە هەوڵ بدەن جوڵانەوەکە سەرکوت بکەن.

٥ لەسەر ئاستی ناوخۆی جوڵانەوەکەش، دەستگیرکردن و کوژرانی بەشی سەرەکی سەرکردەکانی جوڵانەوەکە، لەلایەکەوە وایکرد کە ئامادەکاریەکان بەتەواوی ئەنجام نەدرێن. هاوکات کۆنترۆڵی جوڵانەوەکە لەدەست دەربچێت. ئەوەبوو کە جوڵانەوەکە زوو دەستی پێکرد. کە دەستیشی پێکرد بەڕێکوپێکی بەڕێوە ناچێت. بۆ نمونە لە خەرپوت ئاڵۆزی و بشێویەکی زۆر دەردەکەوێت. بەشێکی سەرکردە و خێڵەکان ئەرکی خۆیان جێبەجێ ناکەن. مەحمود پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای میلان دەبوو ڕێگە نەدات کە لەڕێگەی ئاسنەوە سوپای تورک پشتیوانی بگەیەنێتە کوردستان، بەڵام بەئەرکی خۆی هەڵناسێت. هەروەها دەوڵەت توانی لەڕێگەی هەندێک تاکتیکەوە ناکۆکی لەناو خێڵ و کەسایەتیەکاندا دروست بکات. ئەوەبوو هەستا بەئازادکردنی هەندێک سەرۆک خێڵ و لەسێدارەدانی هەندێکی تر، ئەمەش ناکۆکی خستە ناو خێڵەکانەوە. هەر بۆیە بەشێک لە خێڵەکان بەشداری جوڵانەوەکەیان نەکرد. بێجگە لەوانە دەوڵەت توانی سوود لە جیاوازی سوونني و عەلەوی وەربگرێت و لەم ڕێگەیەشەوە کاریگەریێ لەسەر بەرتەسک کردنەوەی جوڵانەوەکە کرد. واتە بەگشتی دەکرێت بڵێین نەبوونی سەرۆکایەتیەک کە بتوانێت بە پێی ئەو سەردەمە سیاسەت بەڕێوە ببات، نەبوونی ستراتیژ و تاکتیکی ڕوون و ئاشکرا و سەردەمیانە و پیلانگێڕی هێزە نێودەوڵەتیەکان، ناپاکی ناوخۆیی و دڕندەیی سەرکردەکانی دەوڵەتی تورک بوونە هۆی سەرنەکەوتنی ئەو جوڵانەوەیە.

لەو ماوەیەدا بریتانیا و عێراق پێکەوە لە هەوڵی سەرکوتکردنی شێخ مەحمود و دەنگە نارازیەکاندابوون و دەستوری عێراقیان خستە ناو ڕاپرسییەوە، لەمەشدا خەڵکی سلێمانی بایکۆتیان کرد، خەڵکی کەرکوک دەستوریان پەسند نەکرد و ڕەتیان کردەوە، خەڵکی هەولێر و موسڵیش بەمەرجی دابینکردنی مافەکانی گەلی کورد دەنگیان بۆ دەستووردا. واتە لەو

دەستورەشدا تێڕوانینی بەشێکی زۆری کورد ڕەچاو نەکرا.

هێڵی برۆکسل و چارەسەری کێشەی موسڵ

دوای ئەوەی کە بریتانیا داوای لە کۆمەڵەی گەلان کرد دۆسیەی موسڵ بخاتە ناو خشتەی کارەکانیەوە، ئیتر لەهەوڵی ئەوەدا بوو هەرچی زووە ئەو دۆسیەیە بەسوودی خۆی یەکلایی بکاتەوە. ڕۆژی ١٩٢٤/١٠/٢٩ز ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان کۆبوونەوەیەکی نائاسایی لە بروکسلی پایتەختی بەلجیکا ئەنجام دەدات. لەسەر پێشنیاری (مسیۆ برانتین) کە ناوبژیوانێکی بەلجیکی بوو، گفتوگۆ دەکرێت. برانتین پرۆژەیەکی بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان عێراق و تورکیا ئامادەکردبوو، دەیخاتە بەردەم کۆبوونەوەکە، پێشنیارەکان لەکۆبوونەوەکەدا پەسندکرا و ئەوەش بەهێڵی برۆکسل ناسرا. ئەو کۆبوونەوەیە لەکاتێکدا ئەنجامدرا کە هێشتا ئەو لیژنەیەی بۆ چارەسەری کێشەی موسڵ دروستکرابوو دەستی بەکارەکانی نەکردبوو. ئەوەش ئەوە دەگەیەنێت کە دروستکردنی لیژنەکە و کارەکانی لیژنەکە تەنیا خۆڵکردنە چاوی کورد و تورکیا بوو. ئەگەرنا لە کۆبوونەوەی بروکسلدا بڕیار درابوو کە ویلایەتی موسڵ لە تورکیا دادەبڕدرێت و دەکەوێتە سەر عێراق. چونکە هێڵی سنوری نێوان عێراق و تورکیایان دیاری کردبوو.

وەکو پێشتر باسمانکرد ئەو لیژنەیەی بۆ کێشەی موسڵ لەلایەنی کۆمەڵەی گەلانەوە دروستکرا، لە ١٩٢٤/١١/٢٥ز دەستی بەهەنگاوی کرداری کرد و لە ١٩٢٥/٧/١٦ز دا کۆتاییان بەکارەکانیان هێنا و ڕاپۆرتەکەیان پێشکەشی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان کرد. لە ڕاپۆرتی لیژنەکەدا ئاماژەیان بەوە کردووە کە زۆرینەی دانیشتوانی موسڵ کوردن و کوردیش نە عەرەبە و نە تورکە، ئەمەش بەو واتایە دێت کە دەبێت داخوازی کورد ڕەچاوبکرێت. بەڵام کۆمەڵەی گەلان لەژێر فشاری بریتانیادا ڕۆژی ١٩٢٥/١٢/١٦ز بەبێ گوێدانە ڕاپۆرتەکە، بە بڕیاری ژمارە (٧٧)، ویلایەتی موسڵی لکاند بە عێراقەوە و هێڵی برۆکسلی وەکو سنووری نێوان تورکیا و عێراق پەسند کرد. لەسەر داخوازی بریتانیاش ئەم خاڵانە وەکو مەرج خرانە ناو بڕیارەکەوە:

١- هێڵی برۆکسل سنوری جیاکردنەوەی نێوان هەردوو دەوڵەتی تورکیا و عێراقە.

٢. عێراق بۆ ماوەی (٢٥) ساڵ لە ژێر ئینتیدابی بریتانیادا دەمێنێتەوە.

٣. عێراق دەبێت ویست و ئارەزووەکانی کوردان لەبەرچاو بگرێت و زمانی کوردی زمانی فەرمی بێت لە دادگا و خوێندنگە و تەواوی بەڕێوەبەرایەتیەکانی ناوچەکەدا .

٤. بریتانیا پێویستە بەرنامەی مافی بەڕێوەبەرێتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ بداتە دەست کۆمەڵەی گەلان و ڕاسپارەکانی کۆمیسۆنی توێژینەوەی ویلایەتی موسڵ جێبەجێ بکات.

ڕۆژی ١٩٢٦/١/١٨ز پەرلەمانی عێراق ئەو مەرجانەی پەسندکرد و لە ١٩٢٦/٢/٢٤ز دا بریتانیاش گەرەنتی دایە کۆمەڵەی گەلان و بەڵێنیدا کە ئەو (واتە بریتانیا) مافە نەتەوەییەکانی کورد دەپارێزێت. دواتر لە ١٩٢٦/٦/٥ز دا پەیمانی ئەنقەرە[٧٤] لەنێوان تورکیا بریتانیا و عێراقدا ئیمزاکرا و تورکیا هێڵی بڕۆکسلی وەکو سنووری خۆی لەگەڵ عێراقدا پەسند کرد و دەستی لەویلایەتی موسڵ هەڵگرت. لەبەرانبەردا داوای ١٠٪ ی نەوتی ناوچەکەی کرد بۆماوەی (٢٥) ساڵ و مافیان دایە یەکتر کە بەدرێژایی سنوور دەتوانن

٧٤- ڕێککەوتنی عیراق و تورکیای ساڵی ١٩٢٦ز: بەڕێککەوتنی ساڵی ١٩٢٦ز یان ئەنقەرە ناودێری دەکەن و لە ١٩٢٦/٦/٥ز دا بەچاودێری بریتانیا ئیمزاکراوە. ئەو ڕێککەوتنە لە ساڵی ٢٠٠٧ز دا نوێکرایەوە بە چاودێری ئەمریکا. ڕێککەوتنەکە سێ بەشە و ١٨ماددەی لە خۆوە گرتووە. بەشی یەکەمی بە ناوی (سنوری نێوان تورکیا و عێراقە) و پێنج ماددەیە و هاوپێچێکی هەیە. بەشی دووەم بەناوی دراوسێیەتی باشەوەیە هەشت ماددەیە و بەشی سێیەمیش پێنج ماددەیە و بەناوی حوکمە گشتیەکانەوەیە و باس لەمافی کۆمپانیا نەوتیەکان دەکات. بەپێی ئەو ڕێککەوتنە تورکیا دەستی لە خاوەنداری ویلایەتی موسڵ هەڵگرت. بەڵام بەو مەرجەی کە عێراق بەیەکگرتوویی بمێنێتەوە و سەربەخۆیی نەدرێت بە کورد و لەحاڵەتی پارچەبوونی عێراقیشدا ئەو مافە درا بە تورکیا کە ویلایەتی موسڵ بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. هەر لەو ڕێککەوتنەدا بڕیار درا ١٠٪ی نەوتی ویلایەتی موسڵ بۆ تورکیا بێت. ئەو ڕێککەوتنە هەتا سەردەمی کۆماری جێبەجێ دەکرا و ئەو ڕێژە نەوتە دەدرا بە تورکیا. ساڵی ١٩٨٢ز لە چوارچێوەی ئەو ڕێککەوتنەدا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی تێکۆشانی گەلی کورد لە باشوور و باکوور ڕێککەوتنێکی تر لەنێوان تورکیا و عێراقدا بەناوی ڕاوەدوونانی گەرم (المطاردة الساخنة) ئیمزا کرا و بە پێی ئەو ڕێککەوتنە:

أ - ڕێگە بەهێزی هەردوولا دەدرێت بۆ ماوەیەکی دیاریکراو کە لەسێ ڕۆژ تێپەڕ نەکات و بە قوڵایی (١٧کم) بچنە ناو خاکی یەکترەوە بۆ سەرکوتکردنی نەیارەکانیان.

ب - عێراق بڕی تێچوونی جوڵە سەربازییەکانی تورکیای لە ئەستۆ دەگرت.

بچنە ناو سنوری یەکترەوە بۆ سەرکوتکردنی هەر جوڵانەوەیەکی کوردی. هەروەها تورکیا دەبوو (٥٠٠) هەزار پاوەن قەرەبوو وەربگرێت. لەگەڵ ئەو مەرجانەدا ئەو مەرجەش دانرابوو کە لەحاڵەتی پارچەبوونی عێراقدا، تورکیا مافی دەست بەسەرداگرتنی ویلایەتی موسڵی هەیە. ئەو مەرجەش بۆ دڵنیابوونی تورکیا دانرابوو، هەتا بزانن کە ڕێگە نادرێت بەسەربەخۆبوونی کوردەکانی ویلایەتی موسڵ. جێگەی ئاماژەیە ئەو ڕێککەوتنە لە ساڵی (٢٠٠٧) ز دا، لەکاتێکدا هاوپەیمانی سێ لایەنی تورکیا، عێراق و ئەمریکا دروست بوو بۆ لێدانی پەکەکە، نوێکرایەوە. بەو پێیە لەحاڵەتی پارچەبوونی عێراقدا، تورکیا مافی هەیە ویلایەتی موسڵ داگیر بکات و ئەو داگیرکردنە ڕەوایی نێودەوڵەتی دەبێت.

بەمشێوەیە نەخشەی ڕۆژهەڵاتی ناوین دارێژرایەوە و کوردیش وەکو نەتەوەیەکی مەزنی ناوچەکە، سەرەڕای ئەوەی لەپەیمانی سیڤەردا هەندێک بەڵێنی پێدرا بوو، هاوکات لەزۆر کۆڕ و کۆبوونەوە و بروسکەدا لە نێوان ساڵانی ١٩١٩ز هەتا ١٩٢٦ز باسی لێوە دەکرا و پەیمانی پێدەدرا کە مافەکانی دەپارێزن. بەڵام لەکۆتاییدا بێجگە لە هەندێک مافی فەرهەنگی و زمان و ژیانی کە لە لۆزاندا بەناڕاستەوخۆ باسکراوە و هەمان ماف بەڕاشکاوی لەو گەرەنتیانەی کە تورکیا و بریتانیا دابویانە (کۆمەڵەی گەلان[٧٥]) دا هاتبوو،

٧٥- کۆمەڵەی گەلان: لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی لەسەر پێشنیاری ئەمریکا و فەڕەنسا داواکرا کە دامەزراوەیەکی جیهانی دروستبکرێت و لە ١٩١٩/١/٢٥ز لە کۆنگرەی ئاشتی پاریسدا بڕیاری لەسەردرا و (کۆمەڵەی گەلان) ڕاگەیەندرا و ٤٤ وڵات بوونە ئەندامی. ئەو کۆمەڵەیە ناوەندەکەی لە سویسرا بوو. لەبەرئەوەی نەیتوانی ڕێگا لە هەڵگیرسانی شەڕێکی جیهانی بگرێت لە ١٩٤٦/٤/١٨ز دا بڕیاریدا خۆی هەڵبوەشێنێتەوە و هاوکات بڕیاریدا بە گواستنەوەی سەرجەم بڕیار و پەیماننامە و ڕێککەوتنە نێودەوڵەتیەکان بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەککگرتووەکان و بەبێ هیچ دەستکاری و گۆڕانکارییەک. نەتەوە یەککگرتووەکانیش کە سەرەتا وەکو دەستپێشخەرییەکی ئەمریکا بەناوی دەستپێشخەری ئەتڵەنتییەوە لە ساڵی ١٩٤٢ز دا ڕاگەیەندرا بوو، دواتر لە ١٩٤٥/١٠/٢٤ز دا بەناوی نەتەوە یەککگرتووەکانەوە خۆی ڕاگەیاند. نەتەوە یەککگرتووەکان ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی گەلانی پەسندکرد. بەپێی ماددەی (٢٧)ی دادگای دادی نێودەوڵەتی، دادگا ڕێگای پێویست دەگرێتە بەر لە کاتی جێبەجێ نەبوونی هەر بڕیارێکی نەتەوە یەککگرتووەکاندا. جێگەی ئاماژە بۆکردنە پەیمانی ئەتڵەسی لە (١٩٤١/٨/١٤)ز ئیمزاکرا، ئامانجی تێکشکاندنی سوێند خۆرەکان و سەقامگیر کردنی ئاشتی بوو لە جیهاندا و لە ١٩٤٢/١/١ز دا (٢٦) وڵات ئیمزایان کرد و ئەوەیان وەکو

هیچی تری پێ ڕەوا نەبینرا. دواتریش نە تورکیا بەندەکانی لۆزانی جێبەجێ کرد، نە بریتانیا بەڵێنەکانی خۆی بردەسەر. ئەمەش بەو واتایە بوو کە کورد وەکو نەتەوەیەک مافی هەبوونی لێ زەوت کرا و ناسنامەکەی پەسند نەکرا. چونکە سەدەی بیستەم ئەو سەدەیە بوو کە زۆرترین بانگەشە بە ناوی مافی گەلانەوە کرا، ئەو مافانەش پەیوەستکران بە دەوڵەت نەتەوەوە، ئەو گەلەشی مافی دروستکردنی دەوڵەتی لێ وەرگیرایەوە یاخود ئەو مافەی پێ ڕەوا نەبینرا، بەو واتایە دێت کە ئەو گەلە مافی ژیانی سروشتی لێ زەوت کراوە. ئەم ڕاستیەش لەدوای چەسپاندنی ئەو پەیمانانە و جێگیربوونی هاوکێشەکانەوە بە ئاشکرا دەرکەوتن. ئەمە هۆکارێکە بۆ ئەوەی کەسێکی وەکو ئیسماعیل بێشکچی دەڵێ: کوردستان کۆلۆنیەکی نێودەوڵەتیە! هاوکات ڕێبەر ئۆجالان دەڵێ؛ پیلانگێڕی نێودەوڵەتی لەساڵی ۱۹۲۵ز دا دژی کورد دەستی پێکردووە. ئەگەر سەرنج بدەین هەر ئەمەش هۆکار بووە بۆ ئەوەی کە لە سەدەی بیستەمدا و دوای ئەم بەروارە هێزە جیهانیەکان و هێزە هەرێمیەکانیش هیچ کاتێک مامەڵەیەکی دۆستایەتی ستراتیژی و سیاسیان لەگەڵ دۆزی کورد و جوڵانەوەکانیدا نەکردووە، هەمیشە بە تێکدەر، پاشڤەڕۆ، چەتە، یاخی و تیرۆر ناوزەدیان کردووە. لەباشترین حاڵەتدا کە پێویستیان پێی هەبووبێت مامەڵەیەکی تاکتیکی و لەژێر ناوی مامەڵەی مرۆییانەدا پەیوەندییان لەگەڵ کورد و جوڵانەوەکانیدا دروست کردووە. هەرکاتێکیش جوڵانەوەکانیش بووبنە هەڕەشە بۆ سەر هاوکێشە و نەخشە داڕێژراوەکەی جیهان و ناوچەکە، یان کاریان بە جوڵانەوەکە نەمابێت، ئەوا بەبێ دوودڵی هێزە نەیارەکان دەستیان خستۆتە ناو دەستی یەک و لەبەرانبەر کورد و جوڵانەوەکانیدا بوونەتە یار و دۆستی یەک. ڕێککەوتنی ڕووسیا، ئێران، ئەمریکا و بریتانیا لە دوای شەڕی دووەمی جیهانی و دەست بەردانی ڕووسیا لە کۆماری کوردستان لە مهاباد، ڕێککەوتنی ئێران و عێراق بەسەرپەرشتی ئەمریکا لە جەزائیر لە ۱۹۷۵/۳/٦ز دا و دەستبەردانی ئێران و ئەمریکا لە هاوکاری بارزانی و جوڵانەوەکەی، گەلەکۆمەی نێودەوڵەتی ۱۹۹۸/۱۰/۹ز هەتا ۱۹۹۹/۲/۱۵ز و دەستگیرکردنی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان و هێرش کردنە سەر پەکەکە بەهەموو شێوەیەک

سەرەتای ڕاگەیاندنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەناو کرد.

ئاماژەی بەرچاون بۆ ئەو سیاسەتە. هەر بۆیە هەر جوڵانەوەیەکی کوردی دەرک بەم ڕاستیانە نەکات، ئەوا ناتوانێت تێکۆشانێکی سەرکەوتوو بکات و ئەنجامیش بگرێت. بەمشێوەیە کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوو بەسێ بەشەوە و بەشی گەورەی لەژێر دەستی تورکیادا مایەوە، بەشێکیشی کەوتە ژێر دەستی بریتانیا و عێراقەوە و بەشەکەی تریشی کەوتە ژێردەستی فەڕەنسا و سوریاوە.

ڕەزاخان و دامەزراندنی شاهنشاهی پەهلەوی

ڕەزاخان[٧٦] ساڵی ١٩١٩ز دەبێتە بەرپرسیاری هێزی (قازاغ). کاتێک ساڵی ١٩١٩ز پەیمانی نێوان ئێران و بریتانیا ڕاگەیەندرا، ناڕەزایی ناوخۆیی و فەڕەنسی و ئەمریکی لێ کەوتەوە. ئەوەش بووە هۆکاری ئەوەی حکومەتەکانی ئێران یەک لەدوای یەک بکەون. هەر لەو ماوەیەدا شێخ محەمەد خیابانی لە حوزەیرانی ١٩٢٠ز دا لە تەورێز حکومەتی (ئازادیستان) ی ڕاگەیاند و (میرزا کوچکخان) یش لە ١٩٢٠/٧/١٠ لە گەیلان کۆماری گەیلانی ڕاگەیاند.

ڕۆژی ١٩٢١/٢/٢١ز ڕەزاخان بەهاوکاری زیائەدین تەباتەبایی (١٨٨٨-١٩٦٩) ز کودەتای بەسەر حکومەتە پێنج ڕۆژیەکەی (سپادار ئەعزەم) دا کرد. دوای دوو ڕۆژ حکومەتی نوێیان بەسەرۆکایەتی زیائەدین تەباتەبایی دروستکرد، ڕەزاخان بوو بە فەرماندەی گشتی سوپا. لە ١٩٢١/٢/٢٦ز ڕێککەوتنی ڕووسیا و ئێران لەسەردەستی تەباتەبایی ئەنجامدرا، ئەوە ناڕەزایی بریتانیا، ئەمریکا و بەشێک لە ناوەندە ناوخۆییەکانی لێ کەوتەوە.

٧٦- ڕەزاخان لە خێزانێکی مامناوەندی مازەندەرانە، کوڕی عەباس قولی خانە، عەباس قولی لە تاران بەرپرسیار بووە، دایکی ناوی (نۆش ئافرین)ەو ناوچەکەی دایکی دەکەوێتە بندەستی ڕووسیاوە، لەبەر ئەوە خێزانی دایکی دەچنە تاران و لەوێ دایک و باوکی خێزان پێکەوە دەنێن. ڕەزاخان لە ١٨٧٨/٣/١٦ز لەدایک دەبێت. پاش ساڵێک باوکی دەمرێت، دایکی شودەکاتەوە. ڕەزاخان لای خاڵی دەمێنێتەوە، خاڵیشی دەیداتە لای (جەنەڕاڵ ئەمیر تومان کازم خان)، ساڵی ١٩٠٣ز ڕەزاخان دەچێتە خزمەتی سەربازی و ساڵی ١٩١٢ز دەبێتە باش چاوش. هەر ئەو ساڵە دەچێتە ژیانی هاوسەرییەوە و لەو ژنەی تەنیا کچێکی دەبێت و ساڵی ١٩٢٤ز لە بەرچاوان ون دەبن. ساڵی ١٩١٨ز(تاج ملک)ی کچی فەرماندەی سەربازی تەیمورخان میربنج کە لە خێزانێکی قەوقازییە دێنێ و دواتر بووە یەکەم شاژنی پەهلەوی. ساڵی ١٩١٩ز(محەمەد)ی کوڕی لە تاج ملک دەبێت.

ڕەزا خان ئەمەی بە هەلزانی و بووە وەزیری شەڕ، گوایە بۆ هاوکاری تەباتەبایی. بەڵام کە جێ پێی خۆی قایم کرد، لەگەڵ شا دا لە ١٩٢١/٥/٢٥ز دا تەباتەباییان لە حکومەت دوور خستەوە. دوای زیائەدین تەباتەبایی، قەوام سەڵتەنە (ئەحمەد قەوام) بوو بەسەرۆک وەزیر، لەو حکومەتەشدا کە لە ١٩٢١/٦/٤ز دا دروستیکرد ڕەزاخان بووەوە بە وەزیری شەڕ و فەرمانداری سوپا. قەوام سەڵتەنە بەهۆی کێشەی سیاسی و داراییەوە لە ١٩٢٢/١/٢٠ز دا دەستی لەکار کێشایەوە. دواتر موشیر دەولە حکومەت دروست دەکات، کە لە ١٩٢٢/١/٢٢ز هەتا ئایاری هەمان ساڵ بەردەوام بوو. لە حوزەیراندا جارێکی تر قەوام سەڵتەنە بووەوە بەسەرۆک وەزیر. قەوام لەگەڵ ئەمریکا و بریتانیا لەسەر نەوت ڕێککەوت و ئەمەش ڕووسیای نارەحەت کرد، جارێکی تر نارەزایی ڕۆشنبیران و خەڵکی لێکەوتەوە و بەو هۆیەوە لە ١٩٢٣/١/٢٥ز ناچارکرا دەست لەکار بکێشێتەوە. دواتر مستەوفی مەمالیک بوو بە سەرۆک وەزیر، حکومەتەکەی ئەویش هەتا حوزەیران بەردەوام بوو. دوای ئەو موشیر دەولە بۆ دووەم جار بووەوە بەسەرۆک وەزیر و لە ١٩٢٣/٦/١٦ز هەتا ١٩٢٣/١٠/٢٢ز لەکارەکەیدا بەردەوام بوو. ئیتر کەس ئامادە نەبوو حکومەت دروست بکات. ڕەزاخان لە ١٩٢٣/١٠/٢٩ز[٧٧] دا بووە سەرۆک وەزیر و هاوکات وەزیری شەڕ و فەرماندەی گشتی سوپاش بوو. ڕەزا خان، شای ناچارکرد بچێتە ئەوروپا و پەیمانی لەجێنشینەکەشی وەرگرت کەدەست لەکارەکانی وەرنەدات. دواتر ڕاستەکان و دیموکراتەکانی دوورخستەوە. لە ١٩٢٤/٤/٢ز هەڵبژاردنی خولی پێنجەم بۆ پەرلەمان ئەنجام دەدرێت و لایەنگرانی ڕەزا خان زۆرینە مسۆگەر دەکەن. ڕەزاخان سەرەتا دەخوازێت سیستمی ئێران لە شاهنشاهیەوە بگۆڕێت بۆ کۆماری. ئەم بابەتە دەکاتە ڕۆژەڤی پەرلەمان و کۆمەڵگە، بەڵام ئەمە نارەزایی زانایانی ئایینی لێ دەکەوێتەوە، ئەوەش دەبێتە هۆکاری پەشیمان بوونەوەی. لەبەرانبەردا لەگەڵ دەزگای ئایینی ڕێکدەکەوێت بۆئەوەی سیستمێکی نوێی شاهنشاهی دروست بکەن. بەمەش پشتیوانی ڕاستڕەوەکانیش بەدەست دەهێنێت. لەم کاتەدا ئەحمەد شا داوا لەپەرلەمان دەکات کە متمانە لە ڕەزاخان وەربگرنەوە، بەڵام لەکۆی (١٠٠)

٧٧- جێگەی سەرنجە ئەم ڕۆژە هەمان ڕۆژی ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیایە.

ئەندامی پەرلەمان (٨٦) ئەندام پشتیوانی خۆیان بۆ حکومەتەکەی ڕەزاخان دەردەبڕن. سوپاش هەڵوێستی دیاری دەکات و لایەنگری لە ڕەزاخان دەکات، ئەوەش نیشانی دەدا کە ئیتر کاریگەریی ئەحمەد شای قاجاری لەسەر دامەزراوەکان نەماوە و دەبێتە دەرفەت بۆ ڕەزا خان. ڕەزاخان لەبەر ئەو هەڵوێستەی شا خۆی دەتۆرێنێت و داوای دەسەڵاتی زیاتر دەکات، هەتا بتوانێت وڵات بەڕێوە ببات. ١٩٢٥/٢/١٢ پەرلەمان بۆ ئەوەی ڕەزاخان ڕازی بکەن بگەڕێتەوە، دەسەڵاتی ڕەهای دەدەنێ، واتە بەکرداری دەچێتە جێگەی پاشا. لەم قۆناخەدا ڕەزاخان گرنگی بە پەیوەندی لەگەڵ ئەمریکادا دەدا و دەخوازێت کاریگەریی ڕووسیا و بریتانیا لە ئێراندا کەم بکاتەوە. لەو پێناوەدا لە ١٩٢٥/٢/١٧ز دا داوا دەکات لیژنەیەکی (١٢) کەسی لە پەرلەمان دروست بکرێت و هاوکاری بکەن لە بەڕێوەبردنی کارەکانیدا، پاش ماوەیەکی کەم ئەو لیژنەیە دروست دەکەن. ڕۆژی ١٩٢٥/٥/٣ ڕەزاخان داوا دەکات بەپاشناوی پەهلەوی بانگی بکەن و بۆی بنوسن. ڕۆژی ١٩٢٥/١٠/٣١ز بەفەرمی تاج لە ئەحمەد شای قاجاری وەردەگیرێتەوە و ڕەزاخان ئەرکدار دەکرێت بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت.

دواتر ئەنجومەنی دامەزراندن دروست دەکەن بۆ ڕێکخستنەوەی دەوڵەت. ئەو ئەنجومەنە یاسای لابردنی خانەدانی قاجاری گەڵاڵە دەکات. بەپێی ئەو یاسایە هیچ کەس لەبنەماڵەی قاجاری ناتوانن داوای تەختی شاهانە بکەن. لە ١٩٢٥/١٢/١٢ز دا لە (٢٦٠) ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن (٢٥٧) ئەندام ڕەزا خان وەکو شا هەڵدەبژێرن. لە١٩٢٥/١٢/١٥ز دا ڕەزا خان وەکو شا سوێندی یاسایی دەخوات. ڕۆژی ١٩٢٦/٤/٢٥ز ڕەزا خان تاجی شاهانەی پەهلەوی دەنێتە سەری. لە ١٩٤١/٩/٦ز دا بەهۆی سیاسەتی لایەنگری بۆ ئەڵمانیا لەلایەنی بریتانیا و ئەمریکاوە لەسەر تەختی شاهانە لادەبرێت و محەمەدی کوڕی دەخرێتە جێگەی.

بەهۆی ئەوەی کە دەوڵەتی قاجاری بەشداری شەڕی جیهانی نەکرد ئەم بەشەی کوردستان وەکو ئەو بەشەی عوسمانی گێرمە و کێشەی لەسەر نەبوو، هەروەها نەبووە بابەتی مامەڵەی هێزە جیهانیەکان، بەڵام لەم بەشەی کوردستانیشدا، لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیەوە هەتا ساڵی ١٩٢٥ز قۆناخێکی دژوار تێپەڕ کرا و گێرمە و کێشەی کورد و دەسەڵاتی ئێران زۆر

سەخت تێپەڕ بوو. وەکو پێشتر باسمان کرد لەسالآنی (١٩٠٥-١٩١١) ز دا شۆڕشی مەشروتیەت لە ئێران ڕویدا و ئەو شۆڕشە جموجۆڵی سیاسی و بازرگانی لە ئێراندا پەرەپێدا. هەروەها بەهۆی (ئەنجومەنی پێنج) ی کە لە کەسایەتی ئاینی پێکدەهاتن، ڕۆڵی زانایانی ئاینی لەدەسەلآتدا زیادی کرد. هەرچەندە جولآنەوەی مەشروتیەی ئێران دینامیکیەتی ناوخۆیی بەهێزبوو، بەلآم هەرسێ هێزی مەزن، بریتانیا، ڕووسیا و ئەڵمانیا لەهەوڵی ئەوەدابوون بەرەو لای خۆیان کێشی بکەن. کاتێک شەڕی جیهانی دەستی پێکرد ئێران ڕاستەوخۆ نەچووە ناو شەڕەکەوە، بەلآم ڕووسیا لە باکوورەوە و بریتانیا لە باشوورەوە هێزەکانیان خزاندە ناو خاکی ئێرانەوە، هەتا لەڕێگەی خاکی ئێرانەوە سنوور بۆ بەرفراوانبوونی بەرەی ئەڵمانیا و عوسمانی دابنێن و سودیان لەخاکی ئێران وەگرت. دەسەلآتدارانی ئێران هەرچەندە پەیمانی دۆستانەیان لەگەڵ ڕووسیا و بریتانیادا هەبوو. بەلآم ئەو بارودۆخە نیگەرانی کردبوون، لەگەڵ ئەوەی نیگەرانیش بوون، نەیانتوانی هەڵوێستێک نیشان بدەن، چونکە ڕێگری کردنیان بەواتای چوونە بەرەی عوسمانیەوە بوو. ئەوەش ڕەوشی ئێرانی خراپتردەکرد.

ئەو بارودۆخە ڕەوشی ئێرانی بەرەو ئاڵۆزی برد، چونکە بەشێکی زۆری جەماوەر پێشتر نیگەران بوون لە چۆنێتی پەیوەندییەکانی دەسەلآت و ئەو دەوڵەتانە. هاوکات ڕووسیا و بریتانیا کاریان دەکرد بۆ ئەوەی کە لەناوچەی ئورمێ و هەکاری دەوڵەتێک بۆ ئاشورییەکان دروست بکەن و ئەوەش ئاڵۆزییەکی زۆری لەناوچەکەدا دروستکردبوو. شانبەشانی ئەوە، بەهۆی هەبوونی سوپای ڕووسیا و بریتانیاوە بۆشاییەکی سیاسی و بەڕێوەبەری لەزۆر ناوچەدا دروستبوو، چەندین کەسایەتی و جولآنەوەی گەلەری خواستیان ئەو بۆشاییانە پڕبکەنەوە و ماف و ئازادییەکانی خۆیان دەستەبەربکەن. کوردیش یەکێک بوو لەو گەلانەی کە دەستی بەجولآنەوە کرد.

جولآنەوەی سمکۆخانی شکاک

هۆزی شکاک هۆزێکی مەزنی کوردە و لە ڕۆژهەلآت و باکووری کوردستان دەژین. خێڵی (عەبدۆ) یی سەرۆکایەتی ئەو هۆزە دەکەن و لەسەردەمی

کەریم خانی زەند و سەرەتای قاجارییەکانەوە ڕۆڵیان لەسیاسەتی ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا هەبووە. ساڵی ۱۷۸۱ز کاتێک ئاغا محەمەد خانی قاجار خۆی وەکو شای ئێران ڕاگەیاند، سوودی لەپشتیوانی صادق خانی شکاک وەرگرت، بەڵام دواتر بەتۆمەتی کوشتنی ئاغا محەمەد خانی قاجاری لەساڵی ۱۷۹۸ز دا تاوانبار کرا و ناکۆکی لەنێوان دەسەڵاتی قاجاری و شکاکدا دروست دەبێت. ساڵی ۱۹۰۵ز جەعفەرخانی کوڕی محەمەد خانی عەلی خانی شکاک لە تەورێز دەستگیرکرا و لەگەڵ دوو لەیاوەرەکانی بەناوی (محۆ و سەیدۆی شکاک) لەسێدارەدران. دوای لە سێدارەدانی جەعفەر خانی شکاک، محەمەد خانی باوکی کە ئەو کاتە سەرۆکی هۆزی شکاک بوو، پەنا دەباتە بەر دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام بەهۆی ئەوەی لە ئەستەنبوڵ دیدار لەگەڵ باڵوێزی ئێران ئەنجام دەدات، سوڵتان بڕیار دەدات محەمەدخان دوور بخرێتەوە بۆ جزیرەی کریت و لە ساڵی ۱۹۰۷ز دا لەوێ کۆچی دوایی دەکات. ئیتر ئیسماعیلی کوڕی کە دواتر ناسرا بە سمکۆخانی شکاک (۱۸۸۷–۱۹۳۰) ز سەرۆکایەتی هۆزی شکاکی کرد.

سمکۆخان بەشداری لەو چالاکیە سیاسی و ڕۆشنبیریانەدا کرد کە لەساڵانی (۱۹۱۱ – ۱۹۱۳) ز بە پێشەنگایەتی عەبدولڕەزاق بەدرخان و پشتیوانی ڕووسیا بەڕێوە دەچوو. سمکۆ کەسێکی وریا و چالاک بووە. لەساڵی ۱۹۱٤ز ەوە کە شەڕی جیهانی دەستی پێکرد خواستویەتی لەناوچەکەی خۆیدا حوکم بکات. دواتر بەهۆی دژایەتی بۆ هەوڵەکانی ڕوسیا و بریتانیا سەبارەت بە دروستکردنی دەوڵەتێک بۆ ئاشوری لەناوچەکەیاندا چەند جارێک لەگەڵ سوپای ڕووسیا و ئێران و ئاشورییەکاندا ئاڵۆزی لەنێوانیاندا دروست دەبێت و ماوەیەک دەچێتە باکووری کوردستان. ساڵی ۱۹۱۹ز مارشەمعونی ڕێبەری ئاشوریەکان دەکوژێت. ئەو کارەی بووەتە بەشێک لەناسنامەکەی و جوڵانەوەکەی پێ پێناسە دەکرێت و ڕەخنە دەکرێت. بەپێی هەندێک سەرچاوە، سمکۆ گوتویەتی ئەگەر من مار شەمعونم نەکوشتایە ئەوا ئەو منی دەکوشت. ئەوەش بۆ ئەوە دەگێڕێتەوە کە ئەوکاتە ڕووسیا و بریتانیا ژمارەیەکی زۆر ئاشوری ناو خاکی عوسمانی و قاجاریان لەو ناوچەیەدا کۆکردبووەوە و هێزێکی تۆکمەی چەکداریان بۆ دروستکردبوون و پەیمانیان پێ دابوون کە دەوڵەتیان بۆ دروست بکەن. سمکۆش بەهێزێکی کەمەوە دژی ئەم پرۆژەیە

دەوەستایەوە. هەربۆیە سمکۆ دەڵێ ئەگەر ئەوان دەستیان بە پرۆژەکەیان بکردایە، ئەوا یان دەبوو ئێمە خۆمان بدەین بەدەستەوە و خاکەکەی خۆمانیان بۆ بەجێ بهێڵین، یان شەڕبکەین. ئەگەر شەڕی بەرانبەریش بکەن لەو کاتەدا ئاشوریەکان زۆرتر و پۆشتەتر بوون و پشتیوانی دەرەکیان هەبووە، هەر بۆیە شیمانەی سەرکەوتنیان زیاتر بووە، ئەوە وایکردووە سمکۆ لەڕێگەی دانوستاندنەوە (مارشەمعون) لەناو ببات. دیارە هۆکار هەرچی بێت ئەوە هەڵوێستێکی جوامێرانە نەبووە و پێویستە ڕەخنە بکرێت. بەڵام ناکرێت هەموو کارەکانی سمکۆ تەنیا بەم کردەوەیە پێناسە بکرێت. هەروەها ئەمەش جارێکی تر ئەو سیاسەتەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە هێزەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەڕێوەیان بردووە و لەو ڕێگەیەوە گەلانیان کردۆتە دوژمنی یەکتری. لەو قسانەی سمکۆوە دەردەکەوێت کە سمکۆ هەستی بە مەترسی ئەو سیاسەتە کردووە کە لەناوچەکەدا بەڕێوە دەبرێت، بەڵام نەیزانیوە یاخود نەیتوانیوە پێش لەو سیاسەتە بگرێت. بەپێچەوانەوە بەو کارەی بووەتە ئامرازێک بۆ ئەو سیاسەتەی کە ئەو هێزانە بەڕێوەیان بردووە.

سمکۆ لە گوڵانی ١٩١٩ز دا دەسەڵاتێکی کارگێڕی لەناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان دروست دەکات و فەرمانڕەوا و بەرپرس و فەرمانبەر بۆ شار و گوندەکانی ناوچەکە دادەنێت، لەگەڵ سەرۆک هۆزەکانی ناوچەکەدا کۆبوونەوەیەکی فراوان ئەنجامدەدا و بڕیار دەدەن ئەنجومەنێک بۆ سەرۆک هۆزەکان دروست بکەن و ئامادەکاریی دەکەن بۆ ڕاگەیاندنی دەوڵەتی کوردی. بەڵام بەهۆی ئامۆژگاری سەید تەهای نەهرییەوە ڕاگەیاندنی دەوڵەتی کوردی دوا دەخات. سەید تەها دەیخواست پشتیوانی زیاتر کۆبکاتەوە و دواتر دەوڵەت ڕابگەیەنن، هەر بۆ ئەم مەبەستە بەنوێنەرایەتی سمکۆ دەچێتە بەغداد و (ئارنۆڵد ویلسن) ی حاکمی سیاسی بریتانیا لە بەغداد دەبینێ، بەڵام وەڵامێکی ئەرێنی وەرناگرێت، بەپێچەوانەوە دوای ڕێککەوتنی ١٩١٩/٨/٩ز ی نێوان بریتانیا و ئێران، بریتانیا هاوکاری ئێران دەکات بۆ هێرش کردنە سەر سمکۆ. سمکۆ لە ساڵی ١٩٢١ز دا ڕۆژنامەی (ڕۆژی کورد و شەوی عەجەم) بڵاو دەکاتەوە و لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٢١ز ئورمێ دەگرێت و دەیکاتە ناوەندی خۆی. پاشان لە (١٠/١٧) ی هەمان ساڵدا مهاباد دەگرێت و دواتر سەلماس، خوی، سەقز و بانەش ڕزگار دەکات و هەتا ناوەڕاستی ساڵی

١٩٢٢ز فەرمانڕەوایی ئەو ناوچانە دەکات. ڕەزاخان کە ئەو کاتە فەرماندەی هێزی قازاخ و وەزیری شەڕی ئێران بوو، هێرشێکی بەرفراوان دەکاتە سەر ناوچەکە و سودی لە هەندێک کەسایەتی کورد لەوێنەی خالۆ قوربان[٧٨] وەرگرت. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لەشەڕەکانی سالانی١٩١٩–١٩٢٢ز دا هۆزەکانی مامەش، مەنگور، دیبوکری، پیران، زەرزا، گەورک، فەیزوللا بەگی پشدەری، بانە و قادرخانی پشتیوانی سمکۆیان کردووە. مەنگوڕەکان لەسەرکەوتنی شەڕی میاندوئاوی نیسانی ١٩٢٢ز کە (خالۆ قوربان) ی تێدا کوژرا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە. سمکۆ لە سالی ١٩٢٢ز دا تێکشکاوە و چووەتە باکوور، لە باکوور دەچێتە ناو شکاکەکانی باکوور، بەلام کە تورکیا پێی دەزانێ کە سمکۆ پەیوەندی لەگەڵ بریتانیادا هەیە، لەشەوێکدا هەڵدەکوتنە سەری و خێزانەکەی دەکوژن و خەسرەوی کوڕی بەدیل دەگیرێت، بەلام خۆی دەرباز دەبێت و دەچێتە باشووری کوردستان و لەوێ دەچێتە لای شێخ مەحمود. پاش ماوەیەک بریتانیەکان لە شێخ دووری دەخەنەوە و دەینێرنە پشدەر. دواتر لە سالی ١٩٢٤ز دا بەهۆی لێبوردنی ڕەزاخانەوە (کە ئەو کاتە ڕەزاخان سەرۆک وەزیری ئێران بوو) سمکۆ دەگەڕێتەوە و دادەنیشێت. هەتا سالی ١٩٢٦ز چالاکی سەربازی وسیاسی خۆی ڕادەگرێت.

دوای ئەوەی ڕەزاخان تاجی شاهانە لەسەر دەنێت و دەخوازێت هۆزەکان بێ چەک بکات، سمکۆ دەست بەچالاکی دەکاتەوە و بەیارمەتی هۆزی هەرکی و بەگزادە گەمارۆی شاری دیلمانی دا. بەلام سەرکەوتوو نەبوو. ئەمەش وایکرد کە ڕووبکاتەوە باشووری کوردستان، بەلام بریتانیا ڕێگەی پێ نەدا بمێنێتەوە، لەبەرئەوە هەتا سالی ١٩٣٠ز لەسەر سنورەکان مایەوە. دواتر دەستیکرد بەدانوستاندن بۆگەڕانەوە، بەمەرجێک لێبوردنی بۆ دەربکەن.

٧٨- خالۆ قوربان: دیارترین سەرکردەی کورد بوو، سالی ١٩١٧ز بەشداری لە شۆڕشی جەنگەڵیەکاندا کرد، کە میرزا کوچک خان پێشەوایەتی دەکرد، ئەو شۆڕشە لەناوچەی گەیلان بوو، لە ١٩٢٠/٧/١٠ز دا کۆماری گەیلانیان ڕاگەیاند. لەمانگی ١٩٢١/١٠ز ڕەزاخان بەهاوکاری بریتانیەکان کۆمارەکەی لەناو برد و میرزا کوچکیش لە مانگی ١١دا لەچیای تالش کوژرا. خالۆ قوربان خۆی دا بەدەستی سوپای ئێرانەوە و پاشان لەهێرش بۆ سەر سمکۆدا هاوکاری سوپای ئێرانی کرد، بەلام لەشەڕی سمکۆدا کوژرا.

لەسەر ئەو بنەمایە ئێران لێبوردنی بۆ دەردەکات و ئەویش لەگەڵ ٤٠٠سوار و ٢٠٠پیادەدا دەگەڕێتەوە. دوای ماوەیەک دەنگۆی ئەوە بڵاو دەبێتەوە کە سمکۆ نیازی وایە هۆزە کوردییەکان بۆ ڕاپەڕین هانبدات. هەر بۆیە لەڕێگەی فەرماندەی سوپای ئێران لەناوچەکەدا لە ڕۆژی ١٩٣٠/٧/١٨ز دا بەپلانێک دەیبەن بۆ میوانداری و دواتر پێکەوە وێنە دەگرن و دوای جیا بوونەوەیان سمکۆ و هاوڕێکانی کە سیازدە کەسن تیرباران دەکرێن. دیارترین یاوەرەکانی خورشید خانی سەرۆکی هۆزی هەرکی، کەریم خان ئاغا سەرۆکی هۆزی خەیلانی، محەمەد برادۆستی و مەروان ئاغا بوون.

سەردار ڕەشید خانی ئەردەڵان

سەردار ڕەشیدخان، لە بنچینەدا ناوی عەباس خانی کوڕی عەلی خانی کوڕی ئەکبەرخان شەرەفولمولک کوڕی محەمەد صادق خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خانی گەورەی میری ئەردەڵانە. لەکاتی شەڕی جیهانیدا دەسەڵاتی ئێران لەناوچەکەیاندا لاوازبوو، ئەویش سوودی لەو دەرفەتە وەرگرتووە و بانگێشتی سەرۆک هۆزەکانی ناوچەی ئەردەڵانی کردووە و هەوڵیداوە میرنشینی ئەردەڵان زیندوو بکاتەوە و سەربەخۆیی لەکاروبارەکانی نێوخۆیاندا بەدەست بهێنن. توانیویەتی پشتیوانی وەکیلی جوانڕۆ، حسێن خان ڕەزا، جافرسانی لهۆنی، مەحمودخانی کانی سانان، مەحمودخانی دزڵی، حەمەڕەشید خانی بانە و سەنجەرخانی میاوەران بەدەست بهێنێت و لەساڵی ١٩١٦ز دا جوڵانەوەکەی دەستپێدەکات. سەردار ڕەشید توانی دەست بەسەر ناوچەیەکی فراوان لە ئەردەڵاندا بگرێت، دواتریش شاری کرماشانی گرت، ئەویش دوای شەڕێکی دژوار و کوشتنی فەرمانڕەوای کرماشان محەمەد خان. کاتێک ڕووسەکان سوپای عوسمانیان تێکشکاند و بەرەو خوارەوە دەچن، سەردار ڕەشید پەیوەندی دەکات بەفەرمانداری سوپای ڕووسیا جەنەراڵ (باراتۆف)، کە فەرماندەی سوپای ڕووسیا بوو لە ئێران، بەڵێنی هاوکاری و دۆستایەتی لێ وەرگرتن، بەڵام بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە ڕووسەکان زۆر لە ئێران نەمانەوە و ناوچەکەیان بەجێهێشت، ئەو هەڵوێستەی ڕووسیا دەرفەتی دایە دەوڵەتی ئێران بۆ ئەوەی ئەو ناوچانە بخاتەوە ژێر دەستی خۆی، سەد‌ر ڕەشیدخان توانی هەتا دوای شەڕ ناوچەکانی خۆی بپارێزێت.

دوای شەڕ دەوڵەتی ئێران خواستی لەڕێگەی پیلان و فریودانەوە کۆتایی بەجوڵانەوەکەی سەردار ڕەشید خان بێنێت. بۆ ئەم مەبەستەش (عەلی محەمەدخان شەریف الدولة) ی فەرمانڕەوای نوێی (سنە) کە تازە ئەرکی وەرگرتبوو، کرا بە بەرپرس بۆ کۆتایهێنان بەجوڵانەوەکە. (عەلی محەمەد خان) کاتێک دەگاتە سنە لەڕێگەی نێردراوێکەوە پەیامێک بۆ سەردار ڕەشیدخان دەنێرێت کە لەسەر قورئان نوسراوە، تێیدا (عەلی محەمەدخان) لەسەر ناوی دەوڵەت گوتبووی کە ئەگەر بچێتە سنە و ڕاستەوخۆ دانوستاندن بکات ئەوا بەفەرمانێکی فەرمی بەڕێوەبردنی ناوچەکەی پێدەبەخشێت. سەردار ڕەشید باوەڕ بەو پەیامە دەکات و دەچێتە سنە و لەوێ ڕاستەوخۆ دەستگیر دەکرێت. دوای کودەتاکەی ١٩٢١/٢/٢١ز ی ڕەزاخان و زیائەدین تەباتەبایی سەردار ڕەشیدخان توانی خۆی ڕزگار بکات و بگەڕێتەوە ناوچەکە.

سەردار ڕەشیدخان ئەم جارەش هەوڵیدا خۆی ڕێک بخاتەوە و دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرێت. بەڵام بەهۆی دەستێوەردانی دەوڵەت و ڕاکێشانی ژمارەیەک سەرکردەی کورد بۆ لای خۆی، ئەرکی سەردار ڕەشید قورستر بوو. ئەوەبوو لەشەڕی جافرسانیەکاندا لەکێوی شمشێرە تێکدەشکێت و دەگەڕێتەوە ڕەوانسەر. ئیتر لەسنووری ڕەوانسەردا کار و چالاکیەکانی قەتیس دەبێت. دوای ئەوەی کە حکومەتی ئێران دامودەزگاکانی خۆی ڕێکدەخاتەوە. دەست دەکات بە چەککردنی هۆزەکان. سەردار ڕەشید ڕاستەوخۆ پەیوەندی بەژمارەیەک سەرۆک هۆزەوە دەکات بۆ دەستپێکردنی جوڵانەوە. هەر بۆ ئەم مەبەستە نامەیەک دەنێرێت بۆ غولام ڕەزای میری پشتکۆ و داوای یەکخستنی هێزەکانیان دەکات، بۆئەوەی هەتا کەناری کەنداو بچن، بەڵام غولام ڕەزا وەڵامی ناداتەوە، هۆکاری ئەمەش ئەوەبووە لەوکاتەدا غولام ڕەزا لەگەڵ ئەمیر موجاهید خانی لوڕستان، یوسف خانی پێشەوای بەختیاریەکان و شێخ خەزعەلی میری عەرەبستان (خوزستان) دا پەیمانێکی بەناوی پەیمانی بەختەوەری مۆرکرد بوو، بەمەبەستی هاوکاری یەکتر بۆپاراستنی ناوچەکانیان. ئەمجارەش سوپای ئێران هێرشی کردەسەری و نەیتوانی خۆی ڕابگرێت و پەنای بردە بەر شێخ مەحمود و ماوەیەک لەلای ئەو مایەوە. دەگوترێت داوای لە شێخ کردووە کە داوای لێ بووردنی بۆ بکات لە ڕەزاشا و دواتر چۆتە لای شێخ خەزعەل بۆهەمان مەبەست و

هەتا لەو کاتەدا ڕەزاشا دێتە بەغداد و سەردانی نەجەف دەکات. سەردار ڕەشید لەو کاتەدا داوای لێبوردنی لێ دەکات و دوای ئەوە دەگەڕێتەوە سنە. بەپێی زانیاریە تۆمارکراوەکان لەو کاتەدا سەردار ڕەشید (٤٥٠٠) جەنگاوەری هەبووە. خۆی ڕادەستی دەوڵەت دەکات و هەتا ساڵی ١٩٣٤بە دەستبەسەری لە تاران دەژی و لەو بەروارەدا بە لێبوردنی گشتی ئازاد دەکرێت و دەچێتەوە ناوچەکەی خۆی. بەڵام پاش ماوەیەکی کەم دەستگیری دەکەنەوە و هەتا ١٩٤١/٩/٢٦ز لەزینداندا دەبێت و بەهۆی ڕوداوەکانی ئەو کاتەی ئێران لەکاتی شەڕی دووەمی جیهانیدا، زیندان دەشکێت و ئەویش دەگەڕێتەوە ناوچەکەی خۆی. کەچی پاش ماوەیەک جارێکی تر دەستگیری دەکەنەوە و لە تاران لەبن چاودێریدا نیشتەجێی دەکەن. ساڵی ١٩٤٦ز کۆچی دوایی دەکات، بەڵام تەرمەکەی لە ئوتێلەکەدا مابووەوە و پاش ماوەیەک پێی دەزانن.

ڕاپەڕینی هۆزەکانی لوڕستان (١٩٢١–١٩٢٨)

ڕەزاخان دوای کودەتاکەی شوباتی ١٩٢١خواستی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر هەرێمەکاندا بسەپێنێ و بۆ ئەو مەبەستەش هێزێکی نارده ناوچەی لوڕستان و خواستی دەسەڵاتە هەرێمیەکانی لوڕستان لەناو ببات. لەم کاتەدا غوڵام ڕەزای کوڕی حسێن قولی خان میری پشتکۆ بوو لەگەڵ شامحەمەدی سەرۆک هۆزی مەلەک شاهی و هۆزی بەبری ڕووبەڕووی سوپای ئێران بوونەوە و تێکیان شکاندن، ئیلام و ناوەندی بڕیارگەی سوپاکەیان دەگرن و سوپا هەتا نزیکی کرماشان ڕاو دەنێن، بەڵام بەهۆی پشتیوانی فڕۆکەوە هۆزە کوردیەکان دەکشێنەوە بۆ چیاکانی ئیلام و ڕاپەرینەکەیان کۆتایی پێدێنن. دوای ئەوە قەدەمخێر هاوژینی عەلی مەهخان و خوشکی سەید مورادخان لەعەشیرەتی پیرەوەندی لەک دەستی بەڕاپەرین کرد. ئەویش دوای ئەوە هات کە براکەی و هاوسەرەکەی بەپیلان لەلایەنی ڕەزاخانەوە لەناو دەبرێن. قەدەم خێر پێنج ساڵ بەرخۆدان دەکات و ڕێگە نادات هێزەکانی ئێران بچنە ناوچەکەوە و جوڵانەوەکەی قەدەم خێر و غوڵام ڕەزا دەبنە پشت بۆ یەکتری. بەڵام دوای ئەوەی جوڵانەوەکەی غوڵام ڕەزای میری لوڕستانی پشکۆ لەلایەنی ڕەزاشای ئێرانەوە لە ساڵی ١٩٢٨ز دا تێکشکێندرا. گورزێکی

مەزن بەر جوڵانەوەکەی قەدەم خێریش دەکەوێت. بەڵام قەدەم خێر هەر بەرخۆدان دەکات. لەو ماوەیەدا ڕەزاشا دەخوازێت بەناوی دۆستایەتیەوە بچێتە ناوچەکە و داوای هاوسەرگیری لەقەدەم خێر دەکات، دەڵێن قەدەم خێر بەم شێوەیە وەڵامی ڕەزاشا دەداتەوە: دەڵێ من ژن نیم هەتا شوو بەتۆ بکەم. لەبەرانبەردا قەدەم خێر نامە بۆ شێخ مەحمود دەنوسێت و داوای هاوکاری لێ دەکات و ئامادەیی خۆی بۆ هاوسەرگیری لەگەڵ شێخ مەحمود نیشان دەدات. شێخ لەوەڵامدا ئامادەیی خۆی بۆ هاوکاری نیشان دەدات، بەڵام لەرووی کردارییەوە ئەو هاوکارییە دروست نابێت. لەدوای ئەوە ڕەزاشا لەرێگەی سوێند و پەیمان بەقورئان، پەیمانی ڕێککەوتن و لێبوردن دەدات بە قەدەم خێر و سەرۆک هۆزەکانی تر، هاوکات پەیمانی گەشەپێدانی ناوچەکە و بەرقەرارکردنی دادوەریان دەداتێ لەناوچەکەدا. بۆ ئەو مەبەستە و داوای دیدار لە قەدەم خێر دەکەن و بەو شێوەیە فریوی دەدەن و دەستگیری دەکەن. ڕەزاشا لە لوڕستان (شاموراد خان و شێخە دۆسە) تیر باران دەکەن و قەدەم خێریش دەبەنە تاران و زیندانی دەکەن و دوای ماوەیەک لە زینداندا کۆچی دوایی دەکات. ئەمەش لاواندنەوەیەکە کە لەسەر پاکتاوی ڕەگەزی لوڕستان و ئیلام وتراوە:

ئیلام هەی ئیلام، ئیلام خاسەگەم ئیلام کوردان، کورد شوناسەکەم
لەبان قڵاوە تاوێ بکەیم سەیر ئیلام نشینەیل یادتان وەخەیر

لەگەڵ ئەم جوڵانەوانەدا هەندێک جوڵانەوەی تریش هەبوون کە کەمتر کاریگەرییان هەبووە، بەڵام بەگشتی ئەو جوڵانەوانە سەرکوت کراون و لەو ماوەیەشدا واتە لە ١٩٢١/٢/٢١ز ەوە هەتا ١٩٢٦/٣/٢٥ز ڕەزاخان توانی وردە وردە هەموو دەسەڵاتەکانی ئێران بگرێتە دەست و تاجی شاهانە بنێتە سەری و کۆتایی بەدەسەڵاتی قاجارییەکان بهێنێ و شاهنشاهی پەهلەوی فارسی ڕاگەیاند. واتە هاوتەریبی گەیشتنە ئەنجامی ململانێکانی عوسمانی، بریتانیا و فەڕەنسا و یەکلاییبوونەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ و پرسی سنووری تورکیا، عێراق و سوریا، گۆڕانکارییەکانی ئێرانیش بەهەمان ئاراستە بەرەو ئەنجام چوو. ئیتر ناوەندی سەرمایەداری و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کە ناوەندەکەی بریتانیا، فەڕەنسا و ئەمریکای زلهێزی نوێ بوو، سەرکەوتنی

خۆی ڕاگەیاند و جیهان و ڕۆژهەڵاتی ناوینی بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆی ڕێکخست و هەوڵیدا بەها و پێوانە و مۆدیلەکەی بەتەواوی بەجیهانی بکات و ئەو زایۆنیزمەی کە ناوەندەکەی بریتانیا و ئەمریکا بوو ڕۆڵی سەرەکیان لەم بابەتەدا بینی.

وەکو ئەنجام دەکرێت هەڵسەنگاندنێک بۆ ئەو قۆناخەی ژیانی مرۆڤایەتی و سیستمی دەسەڵاتداری بکەین و لە ناویدا بارودۆخی کوردستانیش بنرخێنین و بزانین بۆچی کوردستان پارچەکرا و گەلی کوردیش بێ ماف کرا؟ ئەوەش لە چەند خاڵێکدا کۆ بکەینەوە:

١. سەدەی نۆزدەیەم کە سەدەیەکە تێیدا شۆڕشی پیشەسازی ئەنجامدرا هاوکات هۆشیاری گەلان گەشەی کرد و داخوازی گەلان بۆ سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی کۆمەڵگە بەرەو ژوور هەڵکشا. لەگەڵ ئەمانەدا سەرمایەداریش گەشەی کرد و دەیخواست ئەو سنورە تێپەڕبکات کەدەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵگە بۆیان دیاری کردووە. ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان لەم بارەیەوە دەڵێت: «سەرمایەداری هەتا ئەو کاتە لەناو سنووردا بوو، هەمیشە کۆمەڵگە و دەسەڵات سنووریان بۆ دادەنا، بەڵام لەسەردەمی سەرمایەداریدا سنوورەکان شکان و وەکو قوتوی باندۆرا بڵاو بویەوە. سەرمایەداری هەوڵی دەدا دەستی کراوە بێت لەمامەڵەکردن و قازانجدا. واتە زانست، پیشە و سەرمایە ئەوسێ فاکتەرە سەرەکیە بوون دەیانخواست ژیانی کۆمەڵگە سەرلەنوێ دابڕێژنەوە و شێوەیەکی نوێ ببەخشنە کۆمەڵگە و سیستمی بەڕێوەبردن و دەسەڵاتداری.»

ململانێیەکی بەهێز لەنێوان کۆن و نوێ لەلایەک و تێزە نوێیەکان کە خۆیان بەچارەسەری و ئەڵتەرناتیڤی یەکتر دەبینی لەلایەکی ترەوە هەبوو. بۆ نمونە ململانێی سۆسیالیزم، لیبراڵیزم، ئانارشیزم و فێمنیزم کە لە ڕۆژئاوا دەرکەوتن چەندە لەگەڵ سیستمی کۆندا بوو، لەوە زیاتر لەگەڵ یەکدا توندبوون. لە ڕۆژهەڵاتیشدا چەندە بەرخۆدان و بەرهەڵستی کۆن بۆ گۆڕانکاری بەهێزبوو، لەگەڵ ئەوانەدا تێزەکانی ڕۆژئاوا کاریگەری خۆیان دانا بوو. بەتاییەتی چەمکەکانی لیبراڵیزم و تاڕادەیەک سۆسیالیزم، لەگەڵ ئەمانەشدا لەژێرناوی تەریقەتدا گەڕان بەدوای ژیانێکی نوێدا دەستی

پێکردبوو، نەقشبەندی، بەهایی، نوێبوونەوەی یارسانی و وەهابی جۆریک بوون لەو هەولانە. ئەمانە پێکەوە و دەستێوەردانی هێزە جیهانیەکان لەناوچەکەدا، ململانێیەکی بەهێزی لە ڕۆژهەلاتی ناوینیشدا دروستکردبوو. کوردستانیش بەشی خۆی بەرکەوت. ململانێیەکانی ڕۆژئاوا لەچارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا بەسەرکەوتنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کۆتایی هات و فاکتەرەکانی زانست، پیشەسازی و سیاسەت کەوتنە ژێر چەتری سەرمایەوە. ئەو مۆدیلەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەرهەمی هێنا، خۆی وەکو چارەسەر بۆ قەیرانی هەموو بوارەکانی ژیان پێشکەشکرد و توانی تێزەکانی سۆسیالیزم، ئانارشیزم و فێمنییزمیش بەلای خۆیدا ڕابکێشێت و بیانخاتە سەر سکەی خۆی. وەکو پێشتر باسمان کرد ڕێبەر عەبدوڵلا ئۆجالان لەم بوارەوە دەڵێت «سەرمایەداری هێزی بنەڕەتی خۆی لەپارە و چەکەوە وەرناگرێت، بەڵکو هێزی ڕاستەقینەی خۆی لەو لیبراڵیزمە وەردەگرێت کە لەسیحربازێک زۆر ئەفسوناوی تر سەرجەم یۆتۆپیاکان، بەیۆتۆپیای سۆسیالیستیشەوە کە دوایین و بەهێزترینیانە، بۆ ڕەنگی جیاواز دەگۆڕێت و لەناو خۆیدا نوقمیان دەکات و دەیانتوێنێەوە». واتە ئەوەی سەرکەوت سەرمایە بوو، نەک داخوازی گەلان و پێویستی زانست. هەر بۆیە ڕاسترە کە مۆدیلێ سەدەی بیستەم بەمۆدێرنیتە نا بەڵکو بەمۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەناو بکرێت. ئەمە ئەو ناونانەیە کە ڕێبەر عەبدوڵلا ئۆجالان جێگیری کردووە لەتێزەکانی خۆیدا. ئەم مۆدیلە لە سەدەی بیستەمدا بووە مۆدیلی باڵادەست و مۆرکی خۆی لەهەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگەدا. هەرچەندە تێز و مۆدیلەکانی تریش بەرخۆدانیان کرد و هەتا ئێستاش لەناو ململانێیەکی تونددان و هەوڵدەدەن بیسەلمێنن کە مۆدێرنیتەی سەرماریەداری لەگەڵ بەهاکانی مرۆڤدا ناگۆنجێت و لەدەرەوەی ئەو مۆدیل و شێوە ژیانە مۆدێل و ژیانی جیاوازتر بوونی هەیە. بەڵام مۆدێرنیتەی سەرمایەداری خۆی وەها نیشان دەدا کە ئەو کۆتایی مێژووە و جیاواز لەو مۆدیلە شێوە ژیانێکی تر مومکن نییە. ئەو مۆدیلەی ژیان چی بۆ مرۆڤایەتی هێنا و بۆچی لەناو ئەو مۆدیلەدا جێگەی کورد نەبویەوە؟ ئەمە پرسیارێکی کرنگە بەبێ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ناتوانین دەرک بەڕاستی بابەتەکان بکەین.

٢- مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کە بووە مۆدیلی ژیان و ڕێکخستنی

سیستمی سەدەی بیستەم سێکوچکەیەکی هەیە و لەسەر ئەو سێکوچکەیە دەڕوات و دەژی. ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان دەڵێت « دەوڵەت نەتەوە، پیشەسازیگەرایی، سەرمایەگوزاری « سێکوچکەی ئەو سیستمەیە. ئەگەر ئەم سێ بابەت و بوارە شیبکەینەوە، ئەو کاتە هەست دەکەین کە بۆچی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دوورە لەبەهاکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیەوە و هاوکاتیش دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بۆچی لەو مۆدیلەدا جێگەی کورد نەبویەوە.

وەکو پێشووتر باسمان کرد، مرۆڤ لەکۆمەڵگەی سروشتیدا خاوەنی فۆرم (پەیکەرێکی) ی کۆمەڵایەتی بووە و ژیانی خۆی لەچوارچێوەی ئەو پەیکەرە یان فۆرمەدا ڕێکخستووە و لەو فۆرمەدا هەموو تاکەکان ڕاستەوخۆ بەشداربوون لە بەڕێوەبردندا و جیاکارییەک لەشێوەی بەڕێوەبەر و بەڕێوەبراو نەبووە. قلان، بنەماڵە، تیرە، خێڵ و هۆز لەقۆناغە جیاجیاکاندا گوزارەیان لەو فۆرمە کردووە. باسمان لەوەش کرد کە بناخەی ئەو فۆرمە لە کوردستاندا دانراوە، هەرئەوەش وایکردووە کە ڕەگوڕیشەی لە کوردستاندا قوڵ بێت و پلەداری سەرەتا لە کوردستان پەیدا نابێت و لە باشووری میزۆپۆتامیا سەرهەڵدەدا.

کاتێک کە پلەداری سەری هەڵدا، سیستمی بەڕێوەبردنی ژیان بوو بە دوو فۆرم، یاخود وەکو ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان دەڵێ: «وەکو دوو ڕووبار شەپۆلیان دا، ڕووبارێکیان نوێنەرایەتی کۆمەڵگەی دەکرد، ئەوەی تریش نوێنەرایەتی چینی سەردەست و دەسەڵاتی دەکرد.» وەکو لە مێژووی (٥٠٠٠) ساڵی ڕابردوودا، هەر لە سۆمەرەوە هەتا یۆنانی و ڕۆمایی، یاخود سەردەمی عوسمانی و قاجاری دەبینین کە سەرەڕای ململانێ و پێکدادانی دوو فۆرمەکە، بەڵام دانیان بە هەبوونی یەکتردا ناوە. هیچ کاتێکیش ناسنامەی دەوڵەتێک نەکراوە بە ناسنامە بۆ ئەو خێڵ، هۆز، میللەت، گەلە جیاوازانەی لە ناو ئەو دەوڵەتەدا ژیاون. تەنیا کراوە بە ناسنامەی خانەدانی دەسەڵات یان فۆرمی دەسەڵات. ئایین و شارستانیەکانیش هەوڵیانداوە مۆدیلەکانیان لەگەڵ ئەو واقیعەدا بگونجێنن. هەوڵیشیانداوە بەو پێیە شێوە بە کۆمەڵگە بدەن. لەو بوارەدا ئیسلام زۆر بە ڕوونی لە ڕوانگەی خۆیەوە هەوڵیداوە ئەم بابەتە چارەسەر بکات. ئەوەتا هاتووە لەلایەک فۆرمی دەوڵەتی لەچوارچێوەی

دەسەڵاتی ناوچەیی و جیهانیدا دارِشتووە، لەلایەکی ترەوە خواستویەتی کۆمەڵگەکانیش لە یەکتری نزیک بکاتەوە و بۆ ئەوەش فۆرمی ئوممەتی دروستکردووە. نە لەرِێگەی دەوڵەتەوە نکۆڵی لە ناسنامەی تیرە، خێڵ، هۆز و میللەتان کردووە، نە لە رِێگەی ئوممەتەوە کارێکی وەهای کردووە. بەو شێوەیە خواستویەتی ناسنامەی کۆمەڵایەتی مرۆڤەکان بپارێزێت. بەڵام کاتێک مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دێت و ناسنامەی میللەتێک دەبەستێت بەهەبوونی دەوڵەتێکەوە، لەرِوخساردا خۆی وا نیشان دەدات کە لایەنگری مافی گەلانە و دژی ستەم و ستەمکارییە، چونکە گەلان دەکات بەخاوەنی دەوڵەت! بەڵام لە ناوەرِۆکدا گەلان لەناسنامەی راستەقینەی خۆیان دادەماڵێت. رەنگە بپرسین بۆچی؟ چونکە ناسنامەی دەوڵەت ناسنامەی چینی سەردەستە و ناسنامەی کۆمەڵایەتی هەرگەلێک وابەستەی بوونی خۆیەتی. تێکەڵکردنی ئەو دوو ناسنامەیە بەبێ گومان لەسەر حسابی یەکێکیان دەبێت. واتە لایەکیان دەبێت دەست لەراستیی خۆی بەربدات. کاتێک لەسەر بنەمای فۆرمێکی دەوڵەتی هەردوو ناسنامەکە تێکەڵ بکرێت، ئەوا بەو واتایە دێت کە گەل لە ناسنامەی خۆی داماڵراوە و بێ ناسنامە دەبێت و دەبێت ئەو دەست لەراستی خۆی بەربدات و تەنیا چینی سەردەست خاوەن ناسنامەی خۆی دەبێت. ئەوەش لەو روانگەیەوە ئەنجام دەدرێت و قەناعەت بە گەل دەکەن کە گەل دەبێتە خاوەنی ئاڵا و ناسنامەی خۆی لەجیهاندا. بەو شێوەیە میللەت و تاکەکانی لەگەڵ فۆرمی دەسەڵاتدا یەکانگیر دەکەن. لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە دەوڵەت نەتەوە لەناو نەتەوەکاندا ناسنامەی چینی سەردەست پیرۆز دەکات و ناسنامەی کۆمەڵگە بێ واتا دەکات، هەر ئەوەشە وادەکات کە دەوڵەت نەتەوە لەناو خۆیدا فرە رەنگی پەسند ناکات و بەهەموو شێوەیەک دژی پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکانی شێوەی خێڵ، هۆز، زاراوە و رەنگەکانی ترە و دەخوازێت تاک لەکۆمەڵگەبوون دووربخاتەوە و بیکاتە نێچیرێکی ئاسان بۆ دەسەڵات و ئەوەش لەبن ناوی ئەوەی کە دەوڵەت نەتەوە دەوڵەتی هاوڵاتییە و ئەو فۆرمانە رِێگرن لەدروستبونی نەتەوە و دەوڵەتی هاوڵاتی. بێگومان هەرئەمەش هۆکارە بۆ ئەوەی سەدەی بیستەم و دەوڵەت نەتەوەکان زۆرترین پێکهاتە و گروپ و رەنگیان لەناو نەتەوەکاندا سرِیوەتەوە.

لەلایەکی ترەوە مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە کێبرِکێیەکی کوژەرانە لە نێوان

نەتەوەکاندا دروست دەکات. هەروەکو نەبیل مەعلوف لە پەرتوکەکەیدا بەناوی «ناسنامە بکوژەکان» پێناسەی ئەو کێبڕکێ و ململانێیە دەکات. بەهۆی ئەوەی لەو مۆدیلەدا ناسنامەی میللەتان دەبەسترێن بە دەوڵەتەوە. بۆئەوەی دەوڵەتیش دروست ببێت خاک، زمان، مێژوو، فەرهەنگ و ئابووری نەتەوەیی کراوەتە مەرجی سەرەکی و ئەمەش وادەکات کە هەر میللەتێک هەوڵ بدات لەسەر ئەو خاکەی تێیدا دەژی زمان، فەرهەنگ، مێژووی خۆی باڵادەست بکات و ڕەنگەکانی تر بسڕێتەوە. هەوڵ بدات دەست بەسەر داهاتی ئەو خاکەدا بگرێت. ئەوەش لەناو نەتەوەکانی سەر هەمان خاکدا ململانێی خوێنین دروست دەکات، چونکە هەر نەتەوەیەک بۆ ئەوەی ببێتە خاوەنی ناسنامە، دەبێت یان مردن پەسەند بکات یاخود ئەوانی تر بکوژێت. لێرەشدا کێ بەهێز بوو ئەوا دەتوانێت ئەوی تر بسڕێتەوە. ئەمە ئەو تیۆریەیە کە داروین بۆ جیهانی ئاژەڵ بەکاری دێنێت و پێی دەڵێت «ململانێ لەپێناوی مانەوەدا و مانەوەش بۆ بەهێزترینەکانە». دیارە ئاژەڵەکان ئەوە بەسروشتی خۆیان دەکەن، بەڵام لە ئەمڕۆدا مرۆڤەکان ئەمە لەڕێگەی عەقڵ و ئەو تەکنەلۆژیایانەی لەبەردەستیان دایە ئەنجامی دەدەن، خۆشیان پێ مۆدێرن و پێشکەوتووە. مێژووی سەدەی بیستەم و ئەو شەڕ و جینۆسایدانەی لەم سەدەیدا ڕوویانداوە سەلمێنەری ئەو تێز و فەلسەفەیەن. گوڕبوون و گەورەبوونی ململانێی نێوان پێکهاتەکانیش هەر بۆ ئەو تێزە دەگەڕێتەوە. هەر ئەو ڕەوشەشە وا لە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان دەکات کە بڵێ؛ «نەتەوە دەوڵەت، سەرمایەداری و تەکنەلۆژیا ڕۆژهەڵاتی ناوینیشیان گەیاندووە بە ئاستی خۆکوشتن.» لێرەوە ئەگەر بە وردی سەیری مۆدیلی دەوڵەت نەتەوەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بکەین، دەبینین نەک هەر نەبۆتە چارەسەری بۆ دۆزی گەلان و دەستەبەرکردنی ماف و ئازادییەکانی گەلان، بە پێچەوانەوە کێشەکەی قوڵتر کردۆتەوە.

پیشەسازیگەرایی کۆڵەکەیەکی تری مۆدێرنیتەی سەرمایەداریە، بێگومان گرنگیدان بە پیشە و پیشەسازی بەپێی پێویستیی کۆمەڵگە کارێکی کۆمەڵایەتیە و خزمەتی کۆمەڵگە دەکات، بەڵام تەنیا لەپێناوی قازانجدا پیشەسازی پێشخستن، لەجێگەی خزمەتی کۆمەڵگە، دەبێتە بەڵا بەسەر کۆمەڵگە و ژینگەوە. مرۆڤ لە ژیانی کۆمەڵایەتی دادەبڕێت و بێکاری زیاد دەکات و

لەگەڵ خۆشیدا هەڕەشە بۆ ئایندەی ژیان دروست دەکات، ئەمڕۆ هەموو لایەک ئەو هەڕەشانە دەبینن.

قازانج بە بنەماگرتن سێیەم کۆڵەکەی ئەو مۆدیلەیە و لە ڕێگەیەوە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بێ سنور هەوڵدەدا بۆ قازانج و بەرژەوەندی تایبەت. لە کەمترین ئاستدا بیرنەکردنەوە لەکۆمەڵگە و بەهاکانی دەکاتە پێوەرێک. هەرکەسێک چەندە ئەو پێوەرە پێکبهێنێت، ئەوەندە لێهاتوو و سەرکەوتووە، بە پێچەوانەوە چەندە بیر لەکۆمەڵگە و دەوروبەر بکاتەوە، ئەوەندە دەبێتە کەسێکی بن کەوتوو. ئەمەش لە ئاستی تاکدا، مرۆڤەکان دەکات بە گورگی یەکتر. هەروەکو تۆماس هۆبز دەڵێ؛ مرۆڤ گورگی مرۆڤە. لێرەدا مەبەستم ئەوە نیە مرۆڤ بە سروشتی خۆی گورگی مرۆڤ بێت، بەڵکو ئەو مۆدیلە لە مرۆڤ لە سروشتی خۆی دوور دەخاتەوە و بەرەو گورگ بوونی دەبات.

لێرەوە بەچاوخشاندنێک بەمێژووی ئەم دوو سەدەی ڕابردووی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا، بەتایبەتی دوای باڵادەستبوونی، دەبینین کۆمەڵێک پێوەر و بەهای خوڵقاند کە ناکۆکن لە گەڵ پێوەر و بەها سروشتیەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی، هەر ئەوەش هۆکارە بۆ ئەوەی کە ئەمڕۆ گەڕان و هەوڵدان زۆرن بۆ تێپەڕکردنی ئەو مۆدیلە. هەوڵەکانی ڕێبەر ئۆجالان دیارترین و کاریگەرترینی ئەو هەوڵانەیە.

٣. کاتێک مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەسەر ئەو بنەما و پێوەرانە هەڵسوکەوت بکات، بێگومان ئەو کاتە ماف و ئازادی گەلان لای باڵادەستەکان تەنیا دەبنە بانگەشەی بێ ناوەڕۆک، ئیتر پێوەری ئەخلاقی و ویژدانی لە سیاسەتدا ڕۆڵی نامێنێ و ئەوەی دەردەکەوێتە پێش بەرژەوەندی دەبێت، نەک ماف، ئەخلاق و ویژدان، هەروەکو لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا دەگوزەرێت.

بچوکترین سیاسەتمەدار یان ڕۆشنبیر دەبینین کە هێشتا دەستی بە هیچ خەباتێک نەکردووە، کەچی دەڵێ سیاسەت لەسەر بنەمای بەرژەوەندی دەکرێت و لە پەیوەندی سیاسی و دیپلۆماسیدا دۆستایەتی هەتا سەر نیە، بەڵکو بەرژەوەندی هەتا سەر هەیە. کاتێک بەرژەوەندی لەگەڵ هێزێک یاخود کەسێکدا نەمێنێ، بەپێی سیاسەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و چەمکی ماکیاڤیلی بۆ سیاسەت، ئەوا دەتوانێت دەستبەرداری ببێت. دیارە ئەو زلهێزە

جیهانیانەش هەر لەسەر ئەم بنەمایانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کورددا کردووە و دەیکەن. لەبەر ئەوە ئەگەر ئەم مۆدیلە و سیاسەتەمان لا پەسەند بێت، ئەوا دەبێ سەرزەنشتی ئەمریکا، سۆڤێت، بریتانیا و هێزەکانی تر نەکەین کە پشتیان لە ئێمە کردووە و بە پێی بەرژەوەندی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵ ئێمەدا کردووە.

ئەگەر ئەمانە خاڵی سەرەکی بن کە سیاسەت و سیستمی نوێیان لە سەر بونیادنرابێت و بە هۆکاری دەرەکی ببینین بۆ پەراوێزخستنی کورد لە نەخشە و هاوکێشەی جیهانیدا، ئەوا دەبێت باس لە هۆکارە ناوخۆیەکانیش بکەین. بەڵام لێرەدا گرنگە لە ڕوانگەی دەوڵەت نەتەوە و پێوەرەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریەوە سەیری بابەتەکە نەکەین و هەڵینەسەنگێنین، چونکە ئەگەر بەو شێوەیە هەڵسەنگاندن بکەین، ئەوا شتێکی نوێمان نەکردووە. چۆن لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا جیهان ڕووی لە گۆڕانکاری دەکرد و بەشێکی کوردیش دەیخواست خۆی بگۆڕێت، بەڵام بەشی زۆری چینی سەردەستی کورد نەیانتوانی خۆیان لە کاریگەری باوی دەوڵەتی ئیسلامی و ئوممەتگەرایی ڕزگار بکەن، ئێمەش لەناو مۆدیلێکدا دەخولێینەوە کە بەسەرچووە و ئاشکرابووە کەچی نەهامەتی بۆ کۆمەڵگە هێناوە و دەیهێنێ. دیارە کاتێک باس لەوە دەکەم کە لەڕوانگەی دەوڵەتە نەتەوەوە ڕووداوەکان هەڵنەسەنگێنین، بەو واتا نیە کە لەسەر بنەمای ئوممەتگەرایی یان لەسەر بنەمای موحافەزەکاری قۆناخەکە هەڵسەنگێنین، بەڵکو لەسەر بنەمای پێوەر و ڕاستیە کۆمەڵاتیەکان هەڵسەنگاندن ئەنجام بدەین و ئاست و پێویستی ئەو قۆناخەش ڕەچاو بکەین، ئەو کاتە دەتوانین بگەینە ئەنجامێکی ڕاست یاخود نزیک لەڕاستیەوە. لەسەر ئەو بنەمایەش ڕەوشی جوڵانەوەی کوردی هەڵسەنگێنین دەتوانین هۆکارە ناوخۆییەکان لەم چەند خاڵەدا کۆبکەینەوە:

یەکەم: لە ڕووی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیەوە کۆمەڵگەی کوردستان و کورد گەیشتبوونە ئەو ئاستەی هەستیان بەوە دەکرد کە دەبێت هەنگاو بەرەو پێشەوە بنێن. هەر ئەمەش سەرچاوەی ئەو ڕێنسانسەیە کە لەسەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا بەرهەم هات. ئەوەتا لەو قۆناخەدا لەڕووی ئەدەب، ڕۆشنبیری، زمان، هەڵبەست، لاوک، حەیران، هۆرە، دەزگا

(مەقام)، سیاچەمانە، چەمەری، دەنگبێژی، میوزیک و چیرۆک و کەلەپوری کوردیەوە کورد و کوردستان لە گەشانەوە دایە. ئەمەیە وا لە کەسێکی وەکو نوئێل دەکات کە بڵێت لە ڕۆژهەڵات میلەتێکم نەبینی وەکو کورد شایستەی سەربەخۆیی بن. ئەگەر بە ناوەڕۆکی هەموو ئەو بەیت و حکایەت و داستانانەدا بچینە خوارەوە، ئەوە دەبینین کە لەهەموویاندا تامەزرۆیی بۆ ئازادی و عەشق و خۆشەویستی ڕاستەقینە هەیە. بێگومان کۆمەڵگەیەک پڕ بێت لەو بەرهەمانە ناتوانێت بندەست بژی. یاخود دەتوانین بەمشێوەیە دایڕێژینەوە: ئەو هەموو بەرهەمە لەناو کۆمەڵگەیەکی کۆیلەدا بەرهەم نایەت.

دووەم: لە کوردستاندا پیشە و پیشەکاری هەنگاوێکی باشی ناوە. لەبواری کشتوکاڵ و ئاودێری، ئاژەڵ بەخێوکردن، بیناسازی، کارە دەستیەکان و بازرگانی. ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەوەیە هاوتەریبی ئەو پیشانە، پەرە بە پێوانە کۆمەڵایەتیەکان و پەیوەندیە ژیانیەکان دراوە. واتە لە کوردستاندا جیاوازی چینایەتی زۆر نەبووە و لەهەندێک کات و جێگەدا هەستی پێ نەکراوە. هەربۆیە ئەو کۆمەڵگەیە بە ئاسانی هەنگاو بەرەو کۆمەڵگەیەکی لاسەنگ نانێت.

سێیەم: ڕاستی ژیانی کۆمەڵگەی کوردستان و گەواهی زۆربەی نوسەر و گەڕیدە بیانیەکانیش ئەوەیان نیشانداوە لە کوردستاندا جیاکاری نەتەوەیی و ئایینی و ئایینزایی زۆر کەمە، چەوساندنەوەی گروپە جیاوازەکان لەلایەنی کۆمەڵگەی کوردیەوە کارێکی قێزەون و نامۆیە بەڕاستینەی کۆمەڵگەکە. جگە لەهەندێک نمونەی دەگمەن کە باسمانکرد، بێگومان ئەوانیش لەژێر کاریگەری سیاسەتی دەوڵەت نەتەوەدا شاراوەیە کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری خزاندیە ناو ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە. دیارە کۆمەڵگەیەک کە خاوەنی ئەو تایبەتمەندیەش بێت، ئەوا کراوە نیە بۆ ئەو جۆرە ململانێیەی کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لە نێوان ناسنامەکاندا دروستی دەکات.

چوارەم: ئەو ئاستەی کە ژنی کورد لەسەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا تێیدا دەژی، نەک کەمتر نیە لەوەی کە لە ئەمریکا و ئەوروپا هەیە، بەڵکو لەزۆر بواردا دەکرێت بڵێین لە پێشتربوو. ژنی کورد بە حوکمی ئەوەی دایکایەتی بۆ کۆمەڵگەی سروشتی کردووە، هەتا ئێستاش زۆرترین داکۆکی لەتایبەتمەندیەکانی کۆمەڵگەی سروشتی دەکات. هاوکات

داکۆکی لە ڕاستینەی ژن دەکات و هەمیشە هەوڵیداوە پێگەی خۆی وەکو ژن بپارێزێت، نەک هەوڵ بدات ببێتە کۆپی پیاو یان سێبەری پیاو. ئەوەتا لەناوخۆدا ڕۆڵی دابینکەری ئاشتی کۆمەڵایەتی بینیوە، لەبەرانبەر دەرەوەش جەنگاوەر بووە. قەرە فاتم، قەدەم خێر و عادیلەخان مشتێکن لەخەرمانێک. ئەوەی کوردستانی بینیبێت و بەویژدانەوە قسەی کردبێت ئەو ڕاستیانەی بینیوە. لەبواری ڕۆشنبیری و نوسینیشدا مەستوورەخانی ئەردەڵانی ناکرێت ڕەنجی بچوک بکرێتەوە و ئەوەی ئەو کردوویەتی لەو سەردەمەدا وێنەی نیە. هەروەها ئەوەی، جیهان ئارا، میهرەبان خاتون، ئەنجوم یامولکی، ئامینە خان، گوزیدەخان، فاتمە محێدین و حەپسەخانی نەقیب کردویانە هاوتای ئەوانەیە کە ڕۆزا لۆکسەمبۆرگ و کلارا زیکتین و هاوڕێکانیان کردوویانە. لەگەڵ ئەمانەشدا ژنی کورد بەکاراکتەری خۆی زیاتر ڕووبەڕووی چەمکەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بۆتەوە. ئەو خەسڵەتانەی ژنی کورد زیاتر کۆمەڵگەی کوردی پاراستووە.

پێنجەم: کۆمەڵگەی کوردستان لەو سەردەمەدا لەبواری باوەڕمەندیشدا لەگەشانەوە دایە و لەهەوڵی ڕیفۆرمدایە. دەرکەوتنی کەسایەتی وەکو مەولاناخالیدی نەقشبەندی، هەوڵەکانی بۆ نوێکردنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی دەکرێت وەکو ڕیفۆرمێک لە باوەڕی و تەسەوفدا لێکبدرێتەوە. ئەم دوو ڕەوتە هەردووکیان دوو ڕەوتن کە کار لەسەر گەڕان بەدوای ڕاستی و حەقدا دەکەن. هاوکات هەوڵەکانی سەید براکە بۆ نوێکردنەوەی یارسانی هەر لەو سەردەمەدا و هاتنی بەهائولای ڕێبەری بەهاییەکان لەو قۆناخەدا بۆ کوردستان ئاماژەن بۆ ئەو ڕێنسانسەی کە لەو کاتەدا لە کوردستاندا لەبواری باوەڕیدا هەیە. بەڵام تەمەنی کورتی مەولانا خالید و کەمی دەرفەت بۆ سەید براکە و دەستێوەردانی هێزە ئەوروپیەکان لەو قۆناخەدا بۆ ناوچەکە ئەو هەولانەی لەبار برد و ڕێگەی لێ گرتن کە بتوانن بەپێی پێویستی کۆمەڵگە لەو سەردەمەدا هەنگاو بنێن و بەشێکی زۆریشی لە ڕاستەڕێگەی خۆی لادا. بەڵام هەتا ئێستاش هەندێک لەوانە لەهەوڵی خۆ پاراستن و کۆمەڵگە پاراستن دان.

شەشەم: چینی سەردەستی کوردی، چینە کۆنەکەی کە میرەکان بوو، چینە نوێیەکەش شێخەکان، (کە شێوەی چینێکی کۆمەڵایەتی سەردەستیان

وەرگرت)، ئاغاكان و سیاسەتمەدارە نوێیەکان بوون، هەرچەندە بانگەشەی کوردبوونیان دەکرد، بەڵام لە لایەک نەیانتوانیبوو سنوری بنەماڵە و ناوچەکانی خۆیان تێپەڕ بکەن، لەلایەکی تریشەوە بەشێکیان زۆر لەژێر کاریگەری دەوڵەتی ئیسلام و ئوممەتگەرایدا بوون، بەشێکیشیان لەژێر کاریگەری مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا بوون، هاوکاتی ئەمە لەناوخۆشدا پەرتەوازە بوون و یەکگرتوو نەبوون. ئەو هۆکارانە بوونە هۆی ئەوەی سەربەخۆ نەتوانن هەنگاو بنێن و ئەوانەشی لایەنگرییان لە خەلافەت و چەمکی ئوممەت دەکرد لەگەڵ خەلافەت و ئوممەتدا توشی شکست بوون، ئەوانەشی لەژێر کاریگەری مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا بوون نەیانتوانی پێداویستیەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەستەبەر بکەن، هەربۆیە لەگەڵ سەرکەوتنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا، ئەوان ژێرکەوتن و خەونی گەلیشیان لەگەڵ خۆیاندا ڕووبەڕووی گورزی مەزن کردەوە.

ڕەنگە ئەو پرسیارە بکرێت کە ئایا ئێمە دەبێت سەرزەنشتی کام بەرەیە بکەین؟ یان لایەنگری کامەیان بین؟ یان دەبێت ئەوە وەکو چارەنوس پەسەند بکەین و بێ دەنگ بین؟ یاخود توانای چارەسەری جیاوازتر نەبوو؟ بێگومان ئەو بەرانە و کەسایەتیانەی لەو قۆناخەدا خەباتیان کردووە لەکام بەرەدا بووبن، بەتایبەت ئەوانەی هەتا دوایی پەیوەست بوون بە دۆز و بانگەشەکانی خۆیانەوە پێویستە ڕێزیان لێبگرین و شانازی گەلی ئێمەن. بەڵام هەردوو بەرەکە پێویستە ڕەخنە بکرێن و هەریەکەیان لەزەمینی خۆیاندا هەڵبسەنگێندرێت. بۆ نموونە ئەوانەی لایەنگری خەلافەت و ئوممەتگەرایی بوون، لەو خاڵەدا هەڵە نەبوون کە ڕووبەڕووی چەمکەکانی دەوڵەت نەتەوە و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بوونەتەوە، هەروەها لەوەشدا هەڵە نەبوون کە باوەڕییان بە یەکێتی و هاوکاری گەلان هەبووە و پێیان وابووە دەکرێت گەلان پێکەوە بژین و خاوەن ناسنامەی خۆیان بن. بەڵام لەوەدا هەڵەبوون کە پێیان وابووە خەلیفەی عوسمانی و ئوممەتگەراکانی تورک یان پاشاکانی قاجار هاوشێوەی ئەوان بیر دەکەنەوە و بنەماکانی پێکەوە ژیان دەستەبەر دەکەن. هاوکات لەوەدا هەڵەبوون کە بیریان لە ئەڵتەرناتیڤ نەکردۆتەوە، لەناو خۆیاندا یەکگرتوو نەبوون و تەدبیریشیان بەرانبەر ئەگەری خراپ نەبووە و هەموو هێلکەکانی خۆیان خستۆتە سەبەتەی ئەوانەی ترەوە.

هەرچی دەوڵەتخوازەکانە، لەوەدا هەڵە نەبوون کە داوای سەربەخۆیان کردووە بۆ گەلەکەیان، بەڵام لەوەدا کەوتونەتە هەڵەوە (هاوشێوەی سۆسیالیستەکان و ئازادیخوازەکانی گەلانی تریش) کە سەربەخۆیی و دەوڵەتیان پێکەوە بەستۆتەوە. هەروەها لەوەدا هەڵە نەبوون کە خەلافەت و سیستمی عوسمانی و قاجارییان ڕەتکردۆتەوە و پێیان وابووە ئەوان ناتوانن چارەسەری دۆزی گەلان بە گشتی و گەلی کوردیش بە تایبەتی بکەن. بەڵام لەوەدا هەڵە بوون کە بۆ تێپەڕکردنی ئەو سیستمە پشتیان بە زلهێزەکانی وەکو بریتانیا، ڕووسیا و فەرەنسا بەستووە و بەپشتی خۆیان کاریان نەکردووە، یاخود وەکو پێویست نەیانکردووە. لەگەڵ ئەوانەدا کوردیش لەناوخۆدا یەکگرتوو نەبوون و خاوەن تەدبیر نەبوون. بەگشتی دەکرێت بڵێین کۆمەڵگەی کورد و چینی سەردەستی کورد و پێشەنگەکانیشی نەبوونە وەڵام بۆ داخوازییەکانی سیستم، هاوکات وەڵامی پێویستی گەلیشیان بە تەواوی نەدایەوە، ئەوە بووە هۆکاری ئەوەی کە ڕووبەڕووی ئەو چارەنوسە ببینەوە. ئەوەش سەردەمێکی نوێی بۆ کۆمەڵگەی کوردی دروستکرد. ئەو سەردەمە کە نکۆڵی لە ناسنامەی کۆمەڵایەتی دەکرێت و لە ناو سیستمیشدا جێگەی نیە. ئیتر بەشێکی زۆر لە نوسەران و مێژوونوسان هەوڵیاندا وا نیشان بدەن کە کورد لە مێژوودا بێ ڕۆڵ بووە، ئەمەش کاریگەری نەرێنی لە سەر بونیادی کۆمەڵگەی کوردیش کرد، بەڵام ئاشکرایە کە ئەو هەڵسەنگاندنانە هەڵەبوو، هەر ئەو هەڵەیەش هێزە سەردەستەکانی بردبووە ئەو باوەڕییەی کە دەتوانرێت لە ماوەیەکی کورتدا، کورد لە ناو سیستمی نوێدا بتوێندرێتەوە، بەڵام ڕاستی کورد و کۆمەڵگەکەی پێچەوانەی ئەوەی سەلماند.

ئەوەی جێگەی ئاماژەپێدانە ئەوەیە کە کۆمەڵگەی کوردی و پێشەنگەکانی هەوڵیاندا تێز و شێوازی ئەڵتەرناتیڤ پەرە پێبدەن، بەڵام لەو هەنگاوەدا سەرکەوتوو نەبوون، بێگومان ئەگەر کۆمەڵگەی کوردستان یان ڕۆژهەڵاتی ناوین بیانتوانیایە تێزێکی ئەڵتەرناتیڤ گەڵاڵە بکەن و پەیڕەوی لێ بکەن لە ژیان و تێکۆشاندا، ئەوا ئەم هەرێمە نەدەبووە پاشکۆی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و خۆی دەیتوانی پێشەنگ بێت.

ئەوەی ماوە باسی بکەین ئەوەیە کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری تەنیا خاک و کۆمەڵگەی کوردستانی پارچە نەکرد، بێگومان ئەگەر تەنیا پارچە

کردنەکە کێشە بوایە، ئەوا بە زوویی دەتوانرا چارەسەر بکرێت. بەڵام کێشەکە تەنیا ئەوە نەبوو، چونکە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کاری کرد بۆ ئەوەی عەقڵیەت و زهنیەتی تاک و کۆمەڵگە بگۆڕێت، کاتێک کوردستان بووە یەکێک لە مەیدانەکانی ئەسپ تاودانی ئەو هێزانە، ئەوا کۆمەڵگەی کوردستانیش بە پێوەرەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کاریگەر بوو، بەڵام ئەو کاریگەریانە لە ئاستی بەرزدا نەبوو، چونکە ڕەگ و ڕیشەی کۆمەڵگەی سروشتی و کۆمەڵگەی ئایینی لە کوردستاندا قوڵ بوو، هاوکات لەو قۆناخەدا ئامرازەکانی گەیاندن و پەروەردەی سەرمایەداری زۆر سنوردار بوو، تەنیا دەیتوانی بگاتە کۆمەڵێکی سنورداری ناو کۆمەڵگە. ئەوەش دەبووە هۆکار کە کاریگەری مۆدێرنیتەی سەرمایەداری زۆر قوڵ و بەرفراوان نەبێت لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان و ئەوانەشی کەپێی کاریگەر بوون هەم خۆیان زۆر تێیدا قوڵ نەببوونەوە، هەم نەیانتوانی پشتیوانی بە پێی پێویست لە ناو کۆمەڵگە دەستەبەر بکەن.

بەشی نۆیەم

بارودۆخی کوردستان لە دوای دابەشبوون

هەتا ئێستا بەشێکی زۆری کۆمەڵگەکەمان لای وایە کە لە کۆنگرە و پەیمانی لۆزاندا کوردستان و کورد دابەشی چوار پارچە بووە، بەڵام وەکو لە دەقی کۆنگرە و پەیماننامەکاندا ڕوونبویەوە لە پەیمانی لۆزاندا باس لە دابەشکرن و پارچەکردنی کوردستان نەکراوە. بەڵکو ئەو بابەتە لە ڕێککەوتنی ئەنقەرەدا یەکلایی بوەتەوە. هەروەها زۆربەی گەلی کورد هەتا ئێستا پەیمانی سیڤەر وەکو پەیمانێک دەبینن کە هەموو ماف و ئازادیەکانی بۆ گەلی کورد دەستەبەر کردووە. بەڵام کە سەیری دەقی پەیمانەکە دەکەین جگە لەوەی کە مافی بە بەشێکی کەمی کورد لە باکووری کوردستان داوە بۆ دروستکردنی دەوڵەتێک (ئەویش لەگەڵ کۆمەڵێک مەرجدا)، باس لە مافی گەلەکەمان لە ناوچەکانی تر ناکات. سەیر لەوەدایە ئەگەر پەیمانی سیڤەریش بەو شێوەیەی کە دارێژرا بوو، جێبەجێ ببوایە، ئەوا کوردستان و گەلی کورد دەبوونە شەش پارچە. چونکە ناوچەکانی ئاگری، ئێخدر، قارس، ئەردەهان، موش، ئەرزرۆم و بەدلیس درابوو بە ئەرمەنستان، ناوچەکانی ئەرزنگان، دێرسیم، قۆچگەری، خەرپوت، مەلاتیا، سەمسور، گرگوم و دیلۆک بۆ تورکیای عوسمانی دەمایەوە، بەشێکیش لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای کوردستان بۆ فەرەنسا و سوریا دەبوو، بەشێکیشی کە ویلایەتی موسڵ بوو بۆ بریتانیا و عێراق دەبوو، بەشی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش هەرچەندە هەندێک گفتوگۆی لەسەر هەبوو، بەڵام وا دیاربوو کە بۆ ئێران دەمایەوە. بەو شێوەیە کوردستان دەبووە شەش پارچە. بەشێکی سەربەخۆ و پێنج بەشی وابەستە بەو دەوڵەتانە لەناوچەکەدا هەبوون. هەربۆیە پێویستە ئەو تێڕوانینەمان بۆ هەردوو پەیمانەکە ڕاست بکەینەوە. پەیمانی سیڤەر دەکرێت لەو خاڵەدا کە مافی خۆبەڕێوەبردن بە کورد ڕەوا دەبینێ و دۆزی کوردی وەکو دۆزێکی نێودەوڵەتی گرتۆتە دەست، وەکو پەیمانێکی ئەرێنی سەیری بکەین، بەڵام لەبەر ئەوەی بەشێکە لە پرۆژەکانی دەوڵەتە سەرکەوتووکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و لە چوارچێوەی سیاسەتی پەرتکە و زاڵبەدا

ئەم پەیمانە ئیمزا کراوە و هەوڵێکە بۆ جێبەجێکردنی پەیمانی سایکس-پیکۆ و تێیدا کوردستان پارچە دەکرێت و گەلانی ناوچەکە لە یەکتری دادەبڕن، ناکرێت وەکو پەیمانێکی بێ کەموکورتیش سەیری بکەین. هاوکات دەبێت ئەو پرسیارەش لە خۆمان بکەین کە ئایا باسکردنی بەشێک لە مافەکانی کورد تەنیا بۆ ئەوە نەبووە کە کورد بەلای خۆیاندا ڕابکێشن و لە مستەفا کەمالی دوور بخەنەوە؟ ئایا ئەگەر بریتانیا و فەڕەنسا بەڕاستی دەیانخواست بڕگەکانی ئەو پەیمانە سەبارەت بە کورد جێبەجێ بکەن، بۆچی هاوکاری کوردەکانیان نەکرد بۆ ئەو ئامانجە. ئەمەش ئەو گومان و پرسیارەش زەقتر دەکاتەوە کە ئەو هێزانە بەم پەیمانە تەنیا خواستویانە فشاری زیاتر بخەنە سەر تورکەکان بۆ پەسەندکردنی ئەنجامەکانی شەڕ. هاوکات سود لە کوردیش وەربگرن بۆ ئەم مەبەستە.

هەرچی پەیمانی لۆزانە کە بوو بە جێگرەوەی سیڤەر، دەکرێت لەو بوارەدا ڕەخنەی لێبگرین کە بە ڕوونی باسی لە مافە سیاسی و مەدەنی و کۆمەڵایەتیەکانی کورد و گەلانی تری تورکیای نەکردووە. بەڵام نکۆڵی لە هەبوونی پێکهاتەکانی تورکیا نەکردووە و باسی لە دەستەبەرکردنی مافەکانیان کردووە. هەروەها باسی لە دابەشکردنی کوردستان نەکردووە، بەڵکو باسی لەوە کردووە کە بابەتی سنووری تورکیا و عێراق لە ڕێگەی دانوستاندنەوە دیاری بکرێت و ئەویش دوای یەکلاکردنەوەی دۆسیەی ویلایەتی موسڵ. واتە بەپێی ئەم پەیمانە بێت، ڕەنگ بوو ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بکەوتایەتەوە سەر باکوور و تورکیا و بەو شێوەیە دابڕانێکی تر دروست نەبوایە لەناو کورددا. لە بیریشمان نەچێت تورکیا و فەڕەنسا لە ڕێککەوتنی (فرانکلین-بۆیۆن) ی ١٩٢١/١٠/٢٠ز دا لە سەر سنور ڕێککەوتن و ڕۆژئاوای کوردستان دابڕێندرا بۆ فەڕەنسا و سوریا. واتا پێش بەستنی لۆزان پارچەیەک لە جەستەی کوردستان کرایەوە. دوای لۆزانیش کۆمەڵێک پەیمان و کۆنگرە بەستران، کە دیارترینیان کۆبوونەوەی برۆکسلی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان بوو لە ١٩٢٤/١٠/٢٩ز کە لە ساڵیادی یەکەم ساڵ تێپەڕبوون بە سەر دامەزراندنی کۆماری تورکیادا بڕیاریاندا سنوری ئێستای عێراق و تورکیا ببێتە سنور و لە ١٩٢٥/١٢/١٦ز دا کۆمەڵەی گەلان ئەو سنورەی بە فەرمی ناسی و بڕیاریدا کە ویلایەتی موسڵ دابڕێت لە تورکیا،

هەروەها ڕێککەوتنی ئەنقەرەی ١٩٢٦/٦/٥ز کە تورکیا ئەم دابەشبوونەی پەسەند کرد، ئیدی بەمرەنگە کوردستانی ژێردەستی عوسمانی بووە سێ پارچە و لەگەڵ ئەو پارچەیەی کە پێشتر لە پەیمانی (قەسری شیرین) ی ساڵی١٦٣٩ز دا دابڕابوو، بوونە چوار بەش.

لەم بەشەی پەرتوکەکەدا دەمەوێت لەسەر قۆناخی دوای دابەشبوونی کوردستان هەڵوەستە بکەم. لەبەرئەوەی هەر بەشێکی کوردستان خرایە ناو سنوری دەوڵەتێکەوە و سنورەکانی دەوڵەت وەکو (تابۆ) یان لێکرا، ئەمە وایکرد کە دۆزی کورد لەهەر بەشێکی کوردستان شێوەیەکی تایبەت بە خۆی وەربگرێت، دیارە ئەمە بەو واتایە نالێم کە کێشە گشتیەکە لە یەکتری دابڕابێت و ئیتر پەیوەندیان پێکەوە نەبێت، نەخێر لەڕووی ستراتیژییەوە ئەم کێشەیە خاوەنی خەسڵەتێکی جیهانیە، چونکە لە کۆمەڵێک کۆنگرە و پەیمانی نێودەوڵەتیدا بڕیار لەسەر چارەنووس و پارچەکردنی کوردستان و کورد دراوە و ناکرێت لەو بوارەدا دایبڕین لە یەکتر. بەڵام لە ڕەوشی ڕۆژانەیی و تاکتیکدا جیاوازی هەیە، پێویستبوو ڕەچاو بکرێت، هەربۆیە لەم بەشەدا بەش بەش لە سەر بارودۆخی کوردستان هەڵوەستە دەکەم.

أ -بارودۆخی باکووری کوردستان و تورکیا

دەوڵەتی کۆماری تورکیا کە لەسەر پاشماوەی دەوڵەتی عوسمانی دروستبوو، بەهۆی ئەوەی خۆی بە میراتگری دەوڵەتی عوسمانی دەزانی و ئەو پەیمانانەی کە پەیوەستبوون بە عوسمانیەوە و کوردیشی پەیوەندیدار دەکرد، لە لایەنی تورکیاوە ئیمزا دەکرا، لە وێنەی فرانکلین بۆیۆن، لۆزان، برۆکسل و ئەنقەرە، هەروەها لەبەر ئەوەی بەشی زۆری جوگرافیای کوردستان و کۆمەڵگەی کوردستان کەوتۆتە ناو سنوری ئەم دەوڵەتەوە، هاوکاتی ئەمانە دەوڵەتی تورکیا لە کاتی دروستبوونیەوە هەتا ئەمڕۆ هاوپەیمانی زلهێزە جیهانیەکان بووە و بە کۆمەڵێک پەیمان و ڕێککەوتنەوە پێکەوە بەستراون، ئەمانە وایان کردووە کە ڕۆڵی تورکیا لە کێشەی کورددا سەرەکی بێت. ئەمەش لەگەڵ ئەو ستراتیژەدا یەکانگیر بوو کە سەبارەت بە دۆزی کورد دارێژرابوو، هەربۆیە تورکیا و زلهێزە جیهانیەکان لە (٩٠) ساڵی ڕابردوودا هەمیشە کاریان لە سەر ئەوە کردووە کە لەڕووی ستراتژییەوە

نکۆڵی لە بوون و ناسنامەی کورد بکەن. لەڕووی تاکتیکیشەوە ئەگەر بتوانن سوودی لێ وەربگرن، ئەوا بۆ ئامانجەکانی خۆیان بەکاری بهێنن.

دامەزرێنەرانی دەوڵەتی تورک، لەپەیمانی لۆزان و ڕاگەیاندنی کۆمارەوە لە ١٩٢٣/١٠/٢٩ز هەنگاوێک لەو پەیمانە دوورکەوتنەوە کە لە ساڵی ١٩١٩ز دا لە کۆنگرەکانی ئەرزەرۆم و سیواسدا بە جەماوەری کورد و پێکهاتەکانی تریان دابوو. چونکە پێشتر بانگەشەی هاوبەشی کورد و تورک و گەلانی تریان دەکرد، باسیان لەدروستکردنی وڵاتێکی هاوبەش دەکرد، بەڵام لەڕاگەیاندنی کۆمارەکەدا، مۆرکی (تورک) بوونیان لێ دا. دواتر لە ١٩٢٤/٤/٢٠ز دا بە تەواوی لە پەیمان و بەڵێنەکانیان پەشیمان بوونەوە، ئەویش لەو کاتەدا بوو کە دەستوری نوێی تورکیایان پەسەند کرد. لەو دەستورەدا بە پێچەوانەی ئەو بەڵێنانەی کە لە دەستووری یەکەمی ساڵی ١٩٢١ز و بەڵگەی پێدانی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد کە لە شوباتی ١٩٢٢ز دا لە چوارچێوەی (١٨) ماددەدا دابوویانە کورد و گەلانی تری هاوپەیمانیان. ئیتر ڕۆژبەڕۆژ سنور بۆ کورد بەرتەسک دەکرایەوە، هەروەها دەستوری ساڵی (١٩٢٤) ز پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بوو کە دابویانە جەماوەری باوەڕداری گەل و دەیانگوت ئێمە ئایین و خەلیفە ڕزگار دەکەین، ئەوەبوو ماوەیەکی کورت پێش داڕشتنی دەستوری ١٩٢٤ز سیستمی خەلیفایەتیان هەڵوەشاندەوە. لە دەستوریشدا بە هەموو شێوەیەک لە دژی ئیسلام و ئایینەکانی تر هەڵوێستیان نیشاندا و ئەمەشیان لە ژێر ناوی جیاکردنەوەی ئایین لە دەوڵەت و عەلمانیەتدا دەکرد. هاوکاتی ئەمانە پەیمانیان دایە فەرەنسا و بریتانیا کە ببنە بەربەست لە بەرانبەر جوڵانەوەی سۆسیالیستی و ڕێگە بە گەشەکردنی نەدەن. ئەم بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی کە لە لایەک دەوڵەت بۆ جێبەجێکردنی ئامانجەکانی کۆمەڵێک یاسا دەربکات و هەنگاو بنێت لە لایەکی ترەوە جەماوەری کورد و ئەو گروپ و ڕەوتە فکریانەی ناکۆک بوون لەگەڵ هەنگاوەکانی دەسەڵاتدا، پەنا بۆ بەرەنگاربوونەوە و نیشاندانی هەڵوێستی خۆیان ببەن. ئەم هەڵوێستە جیاوازانە بوونە هۆکاری ئەوەی لە نێوان ساڵانی ١٩٢٤-١٩٤٠دا خوێنێکی زۆر بڕێژرێت و کورد و ئەوانەی ڕووبەڕووی هەنگاوەکانی دەوڵەت دەبوونەوە و داوای جێبەجێکردنی پەیمان و بەڵێنەکانی سەردەمی شەڕی ڕزگاری نیشتمانیان دەکرد، بە توندترین شێوە سەرکوت بکرێن و

کۆکوژ بکرێن. لەبەر ئەوە، ئەو قۆناخە لەلایەنی زۆربەی نوسەر و لێکۆڵەر و مێژوونوسانەوە بە قۆناخی کۆکوژی سوور لە مێژووی گەلی کورد لە باکووردا پێناسە دەکرێت. قۆناخی دووەمیش کە لە دوای ساڵی ١٩٤٠ەوە دەست پێدەکات بە قۆناخی کۆکوژی سپی بەناوی دەکەن، چونکە بێدەنگیەک باڵی بەسەر کۆمەڵگەی کورد و پێکهاتەکانی تری تورکیادا کێشابوو، ئەو کۆکوژیانەی لە قۆناخی یەکەمدا ئەنجامدرابوون بارێکی دەروونی خراپی لەناو جەماوەردا دروستکردبوو. دەوڵەتیش لەرێگەی رێبازەکانی توانەوەی (لە سەرخۆ) و بە پلان کە لە زمانی سیاسیدا پێی دەگوترێت ئینتگراسیۆن و ئاسیملاسیۆن، هەوڵیدا ناسنامەی کورد بسرێتەوە، ئەو شێواز و رێبازەش ئەو رێبازانەن کە مرۆڤەکان دەکاتە کەسی بێ بەرگری و کاردانەوەی نامێنێ بەرانبەر هێرشەکانی دەرەوە. هەربۆیە رێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان ئەم سیاسەتە بە جینۆسایدی فەرهەنگی ناوزەد دەکات. لێرەدا دەمەوێت باس لەو دوو قۆناخە بکەم، لەلایەک باس لە سیستم و سیاسەتی دەوڵەت بەرانبەر بە کورد بکەم، لە لایەکی ترەوە باس لە هەڵوێستی گەلی کورد و جوڵانەوەی کوردی بکەم.

یەکەم: قۆناخی ساڵانی ١٩٢٣–١٩٤٠

لەو قۆناخەدا و بەتایبەتی لەسەرەتای ڕاگەیاندنی کۆمارەوە هەتا رێککەوتنی ئەنقەرە، مستەفا کەمال و عیسمەت ئینینۆ خۆیان وەها نیشاندەدا کە دەخوازن کۆمارێک بۆ هەمووان دروست بکەن. ئەوەبوو لە ١٩٢٣/٧/٢٠دا و پێش ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا، پارتی کۆماری گەل (CHP) لە لایەنی مستەفا کەمالەوە دامەزرێندرا و ئەرکی ڕاگەیاندنی کۆماری گرتە ئەستۆ (هەربۆیە بەم پارتیە دەوترێت پارتی دامەزرێنەری دەوڵەتی تورکیا). دواتر لەساڵی ١٩٢٤ و دوای داڕشتنی دەستوری دووەم رێگە درا بە دامەزراندنی پارتی سیاسی و بانگەشەی سیستمێکی فرە پارتی کرا. لەو سەر و بەندەدا (پارتی کۆماری پێشکەوتوخواز) لەلایەن (کازم قەرەبەکر، حسێن ڕەئوف بەگ، عەلی فوئاد پاشا) ەوە دامەزرا کە هەرسێکیان لە هاوڕێ سەرەتاییەکانی مستەفا کەمال بوون لە شەڕی ڕزگاری (١٩١٩-١٩٢٢) دا. ئەوان داوای گەڕانەوەی سەڵتەنەت و خەلافەتیان دەکرد. دەیانخواست پایتەخت بچێتەوە

بۆ ئەستەنبوڵ. بەڵام دوای ماوەیەک ڕێگەیان لێگیرا و دەرفەتی خەباتی سیاسیان پێ نەدرا و لە بن ناوی (کۆنەخواز) ی دا سەرکوتیان کردن. هەروەها لەو ماوەیەدا پارتی کۆمۆنیستی تورکیا بە سەرۆکایەتی مستەفا سوبحی کەوتە چالاکی، بەڵام مستەفا سوبحی و هاوڕێکانی لە ڕێگەی دەستێکی شاراوەوە لە ناو بران و کار و خەباتی چەپەکان کۆنترۆڵ کرا. هەربۆیە ئەو سەردەمە هەتا ساڵی ١٩٤٦ بەسەردەمی دەسەڵاتی یەک پارتی لە تورکیا بەناو دەکرێت، کە ئەویش پارتی گەلی کۆماری (CHP) بوو. سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتی تورکیا لەو قۆناخەدا لەناو هاوسەنگیەکدا کە بتوانێت لە لایەک بریتانیا و فەرەنسا ڕازی بکات، لەلایەکی تریشەوە یەکێتی سۆڤێت ڕازی بکات بەڕێوە دەچوو، بەهۆی پێگەی ستراتیژی تورکیاشەوە هەردوولا هاوکاریان دەکرد و لە هەوڵی ئەوەدابوون زیاتر بەلای خۆیاندا ڕایبکێشن. بەڵام ڕۆژبەڕۆژ، ماوە بە ماوە ئەو دەسەڵاتە لە هەوڵی ئەوەدابوو کە تورکیا لە ڕۆژهەڵات دابڕێت و مۆرکی ڕۆژئاوایی لێبدات. بۆ ئەو مەبەستەش کۆمەڵێک یاسای دەرکرد کە خزمەتی ئەو ئامانجانەی دەکرد. بۆ نموونە: یاسای «پلانی ئیسلاحی شەرق» (پلانی چاکسازی ڕۆژهەڵات) لە ١٩٢٥/٩/٢٤، یاسای نیشتەجێکردنی بەزۆر (١٩٢٦)، یاسای بەکارهێنانی پیتی لاتینی (١٩٢٨) دا و یاسای بەکارهێنانی پاشناو لە ساڵی ١٩٣٤دا. یاسای ژمارە (٢٨٨٤) ی ١٩٣٥/١١/٢٥ تایبەت بە ناوچە عەلەوییەکان.

دەوڵەت لەڕێگەی یاسای چاکسازی ڕۆژهەڵاتەوە، لەبن ناوی چاکسازی و خزمەتکردن و ئاوەدانکردنەوەدا گەلێک گوندی لەجێگەی خۆی هەڵکەند و بەکۆمەڵێک پلان هەوڵیدا خێڵ و هۆزە کوردەکان لەژیانی کشتوکاڵی و کۆچەری دابڕێت و جێگەی نیشتەجێبونیان بگۆڕێت و هەروەها چەکەکانیان لێ وەربگرێتەوە و بێ چەکیان بکات. بۆ تەواوکردنی ئەو یاسا و پڕۆژەیە یاسای نیشتەجێبوونی بەزۆری دەرکرد و لە ڕێگەی ئەو یاسایەوە بەشێکی کوردەکانی دەبرد لە ناوچە دوورەکانی تورکیا جێگیری دەکردن و کەمترین دەرفەتی ژیانی بۆ دروست نەدەکردن. لە بەرانبەردا تورکی دەبردە ناوچە کوردییەکان و پێداویستی ژیانی بۆ دابین دەکردن. لەڕێگەی ئەم دوو یاسایە و و بە بیانوی سەرکوتکردنی ڕاپەڕینە کوردییەکان هەتا ساڵی ١٩٣٥ گۆڕانکارییەکی بەرچاویان لە دیمۆگرافیای کوردستان، بە تایبەتی لەناوچە

سوونییەکاندا ئەنجامدا. لەدوای ئەو مێژووەش لەڕێگەی یاسای (٢٨٨٤) ەوە لە ناوچە عەلەویەکاندا هەمان سیاسەتیان پەیڕەو کرد. لەڕێگەی گۆڕینی پیتی ئارامی (عوسمانی) ەوە بۆ پیتی لاتینیەوە کە ساڵی ١٩٢٨ دەستیان پێکرد خواستی کۆمەڵگەی تورکیا لە ڕابردووی خۆی داببڕێت، هەتا بەئاسانی بتوانێت ببێتە ڕۆژئاوایی و یاسای پاشناویش هەر بۆ هەمان مەبەست بوو. کاریگەری ئەو دوو یاسایەش لە دوای ساڵانی شەڕی دووەمی جیهانیەوە بە ئاشکرا دەرکەوت، چونکە ئیتر نەوەی نوێ بەو فەرهەنگە پەروەردە ببوو و گۆش کرابوو، ئەوەش کاریگەری عوسمانی و ئوممەتگەرایی کەم دەکردەوە، لەبەرانبەریشدا نەژادپەرستی تورکی پەرەی دەسەند.

هەر ئەمەش هۆکاربوو بۆ ئەوەی کە بە توندترین شێوە هێرش بکەنە سەر گەلی کورد و جوڵانەوەکانی. لێرەدا باسی دیارترین جوڵانەوە کوردییەکانی ئەو قۆناخە دەکەین.

١ـ کۆمەڵەی ئازادی (سەربەخۆیی) و جوڵانەوەی شێخ سەعید

پێشتر باسمان لەم جوڵانەوەیە کرد، ئەم جوڵانەوەیە لە سەرەتای خۆیدا بە دەستپێشخەری (کۆمەڵەی ئازادی) و بە سەرۆکایەتی خالید جبران و یوسف زیاء بەرنامەی بۆ دانرا، بەڵام بە هۆی ئەوەی کە خالید جبران و یوسف زیاء گیران و لە سێدارە دران. ڕاپەڕین و جوڵانبەوەکە کەوتە ئەستۆی شێخ سەعیدی پیران و ئەویش ئەوەندەی کە لە توانایدا بوو کردی، بەڵام ئەنجامی نەگرت و سەرکوتکرا. لەبەرئەوەی ئەم جوڵانەوەیە لە قۆناخی ڕابردوودا باسمان کرد، دووبارەی ناکەمەوە.

٢–ڕاپەڕینی ئەلکێ (بیت الشباب) ١٩٢٤

ئەم ڕاپەڕینە لەلایەنی ئیحسانی نوری پاشاوە دەستی پێکرد. ئەویش دوای ئەوەی یوسف زیاء کە یەکێکە لەسەرکردەکانی کۆمەڵەی ئازادی بروسکەیەک دەنێرێت بۆ (عەلی ڕەزا) ی برای بۆ ئەوەی بیگەیەنێتە جەنەڕال ئیحسان نوری پاشا- ڕاسم-خورشید و تۆفیق جەمیل بۆ ئەوەی خۆیان ئامادە بکەن بۆ ڕاپەڕینی مەزن. بۆ ئەم مەبەستەش ئیحسانی نوری پاشا لەژێر ناوی مانۆری سەربازیدا ڕۆژی ١٩٢٤/٩/٤ دا هێزەکانی خۆی دەبات

بۆ ناوچەکانی چەلێ، جۆلەمێرگ، ئەلکێ. بەپێی هەندێک سەرچاوە بروسکەکە بە هەڵە لێکدراوەتەوە و ئەمە وایکردووە کە کارەکەی خۆیان و کاری گشتی کۆمەڵەی ئازادی ئاشکرا بێت و گورزی مەزن بخۆن. هەندێکیش دەڵێن هەڵە لە بروسکە و تێگەیشتنەکەیدا نەبوو، بەڵکو چەند سەرکردەیەکی هۆزی (خۆرمیک) ناپاکیان کردووە و ناوەڕۆکی ئامانجی مانۆڕەکەیان بۆ دەوڵەت ڕوونکردۆتەوە و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی دەوڵەت هەست بە نیازەکانیان بکات و هێرش بکاتە سەریان و لە ئەنجامدا هێزە کوردییەکان بەرگە ناگرن و ڕوو لە باشووری کوردستان دەکەن و دەچنە موسڵ[79]. لەو کاتەدا بریتانیا بەهۆی چڕبوونەوەی ناکۆکیەکانی لەسەر موسڵ هەوڵدەدا ئەو ئەفسەرانە و سەربازەکانیان کە نزیکەی (٥٠٠) کەس دەبن بخاتە ناو سوپاوە و لە دژی تورکەکان بە کاریان بهێنێ، بەڵام ئەفسەرەکان ئەوە پەسەند ناکەن، ئەفسەرەکان لەجێگەی ئەوە داوای هاوکاری دەکەن بۆ بەرپاکردنی شۆڕش لەدژی تورکیا. هەروەها داوا دەکەن کە بیانگەیەننە ئێران بۆ ئەوەی چاویان بە سمکۆی شکاک بکەوێت و بەرەیەک لە ناوچەی وان و هەکاری دژی دەوڵەتی تورک بکەنەوە. هاوکات داوای بینینی شێخ مەحمود دەکەن، بەڵام بریتانیەکان ئەوە پەسەند ناکەن کە بچن شێخ مەحمود ببینن، بەڵام ڕەوانەی ئێرانیان دەکەن بۆ ئەوەی سمکۆ ببینن و بەو شێوەیە جوڵانەوەی (ئەلکێ) کۆتایی دێت.

٣- شەڕەکانی بشیری، خەرزان و مۆتکی

دوای دەستگیرکردنی شێخ سەعید، دەوڵەت هێزی خۆی بە ناوچەکانی کوردستاندا بڵاو دەکاتەوە، ئەمە دەبێتە هۆی ناڕەزایی خەڵک. لەگوندی (قوبین) ی سەر بە فارقین بەهۆی ئەوەی کە سوپای تورک مەرقەدی شێخ تۆپباران دەکات. سەرجەم عەشیرەتەکانی ناوچەی فارقین، بشیری و خەرزان (بێجگە لەعەشیرەتی ڕامان کە ئەوانیش ناکۆکی عەشیرەتی دەکەنە

٧٩- ئێستاش ژمارەیەک لە خانەوادەی ئەو خێڵانە لە موسڵن کە بەهۆی ئەو ڕاپەڕینە و ڕاپەرینەکانی دواترەوە پەنایان بردۆتە بەر موسڵ، لەوانە؛ گۆیانی(گوویی)، هۆمەری(عومەری)، هەسنی.

بیانو بۆ بەشداری نەکردنیان) و شەڕی حکومەت دەکەن و ئەم شەڕە لە مانگی نیسان دەست پێ دەکات و هەتا مانگی ئەیلول دەخایەنێ، سەرەتا حکومەت گورزی مەزن دەخوات، بەڵام لەمانگی هەشتدا هێزەکانی خۆی کۆدەکاتەوە و ڕۆژی ١٩٢٥/٨/٩ هێرش دەکاتە سەر عەشیرەتی (ڕامان) و (ئەمین ئەحمەد) ی سەرۆکی ڕامان دەستگیر دەکەن و دەیبێنن بۆ (ئامەد) و لە ڕێگە دەیکوژن. لەبەرانبەر ئەوەدا خەڵکی ناوچەی خەرزان بەسەرۆکایەتی ئەلێی یونس بەرخۆدان دەکەن و بەرخۆدانەکەیان هەتا ساڵی ١٩٣٨ بە شێوەیەکی پچڕ پچڕ بەردەوام دەبێت. دەوڵەت زۆر هەوڵدەدات ئەلێی یونس بیکوژن بۆیان ناکوژرێت. جێگەی خۆیەتی لێرەدا باسی ڕندێخان بکەین کە کچی ئەلێی یونسە و فەرماندارێکی بەرچاوی ئەو بەرخۆدانەیە و لە چەندین شەڕ و نەبەردیدا ڕووبەڕووی سوپای دوژمن دەبێتەوە و گورزی گەورە لە دوژمن دەدات. بەڵام لەشەڕێکدا بریندار دەبێت و دەکەوێتە دەستی سوپای دوژمن. دوای ئەوەی دێتەوە هۆشی خۆی فەرماندەی سوپا داوای لێدەکات کە ببێتە هاوسەری، ئەویش دەبینێت کە هیچ دەرفەتی نیە بەڵێنی پێدەدا و دەڵێت باشە، بەڵام دەبێت لەهەرێمی خۆمان بمبەیتە دەرەوە، فەرماندەیش داواکەی پەسند دەکات. کاتێک دەڕۆن و ناوچەکە بەجێدێڵن، لەسەر پردی ماڵە بادێ لەسەر ئاوی خەرزان ڕندێخان داوا دەکات کە فەرماندە ڕێگەی بدات بۆ دواجار ماڵئاوایی لە ناوچەکەی بکات، فەرماندەیش ڕێگەی پێدەدات کە دابەزێت و ماڵئاوایی بکات. لەو کاتەدا ڕندێخان دادەبەزێت و خۆی لەسەر پردەکەوە فڕێ دەداتە خوارەوە و خۆی دەکوژێت. ئەمەش دەبێتە داستانێکی مەزن و گەلێک کاریگەری لەسەر خەڵکی ناوچەکە دەکات. لەم ڕاپەڕینەدا جەمیلی چەتۆ ناپاکی لە ئەلێی یونس دەکات، ئەمەش وا دەکات ڕاپەڕینەکە کۆتایی پێ بێت.

٤-شەڕەکانی قوڵپ و لیجە

شێخ عەبدولڕەحیمی برای شێخ سەعید لە ناوچەی قوڵپ، لیجە و دارا هێنێ لەگەڵ ژمارەیەک شێخ و فەرماندار و لایەنگری خۆیان، دوای لە سێدارەدانی شێخ سەعید دەست دەکەنەوە بە چالاکی و ئەو ناوچانە دەخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە و هەتا ساڵی ١٩٢٧ تێیدا باڵادەست دەبن. دەوڵەت لە ١٩٢٧/١٠/٧دا

هێرشێکی مەزن دەکاتە سەر ناوچەکە، لەو هێرشەدا دەگوترێت شێخ سەلیمی شێخی خیزان هاوکاری دەوڵەتی کردووە. مستەفا بەگی پیچاری سەرۆکایەتی بەرخۆدانەکە دەکات، بەڵام لە کۆتایی مانگی (١٠) دا دەشکێن و ناوچەکان دەکەوێتە دەستی سوپای تورکیاوە و زیاتر لە (٢٠٠٠) کەسی مەدەنیش دەکوژرێن. بەمشێوەیە ئەو بەرخۆدانە کپ دەکرێتەوە.

٥- خۆیبوون و بەرخۆدانی گەلی زیلان و ئاگری

دوای تێکشکانی ئەو بەرخۆدانانە، گەلی کورد کۆڵی نەدا و لەزۆر ناوچە خێڵ و هۆزە کوردەکان لەدژی سیاسەتی دەوڵەت و جێبەجێکردنی پلانەکانی بەناو چاکسازی ڕۆژهەڵات و نیشتەجێکردنی بەزۆری ئەو تورکانەی کە لە بولگاریا و یۆنانەوە بۆ ئالوگۆڕ گەڕێندرابوونەوە، دەوڵەت دەیخواست لە کوردستان جێگیریان بکات. یەکێک لەو بەرخۆدانانە بەرخۆدانی گەلی زیلان و ئاگری بوو، کە لە ساڵی ١٩٢٧ هەتا ١٩٣١بەردەوام بوو. ئەم بەرخۆدانە لە لایەنی (کۆمەڵەی خۆیبوون) ەوە پێشەنگایەتی کرا.

وێنەی ئیحسانی نوری پاشا و ئالای شۆڕشی ئاگری

کۆمەڵەی خۆیبوون؛ لەساڵی ١٩٢٧دا ژمارەیەک کەسایەتی نیشتمانپەروەری کورد لەناوخۆ و لەدەرەوە هەوڵیاندا کورد کۆبکەنەوە، بۆ ئەو مەبەستەش کەوتنە هەوڵدان و ئامادەکاری، ئامادەکاریەکانیان لەدەرەوە زیاتر کرا. جەلادەت بەدرخان[٨٠] سەرۆکایەتی ئەو هەوڵەی کرد و قەدری جەمیل پاشا، ئەکرەم جەمیل پاشا، حەسەن ئاغای حاجۆ، مەمدوح سەلیم[٨١] و عارف عەباس ئەندامانی دامەزرێنەر و بەرێوەبەرایەتی ئەم کۆمەڵەیە بوون. سەرەتا ئەوان ئامادەکارییان کرد بۆ ئەوەی لەگەڵ سەرۆک هۆز و خێڵەکان و نیشتمانپەروەراندا کۆنگرەیەک ئەنجام بدەن و ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٢٧دا کۆبوونەوەیەکی بەرفراوان لەسنوری باکووری کوردستان ئەنجام دەدەن و مانگ و نیوێک دەخایەنێ و کۆمەڵێک بڕیار دەردەکەن، کە گرنگترینیان ئەمانە بوون؛

١ـ هەڵوەشاندنەوەی هەموو کۆمەڵە کوردییەکان، تاکو ڕێگە خۆش بکات بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی گەورەی کوردی، کە سەرجەم ئەندامانی کۆمەڵەکانی پێشوتر و ئەندامانی نوێش لەخۆیدا کۆبکاتەوە.

٢ـ درێژەپێدانی تێکۆشان و شۆڕش لەدژی دەوڵەتی تورک، تاوەکو دوا سەربازی تورکی خاکی پاکی کوردستان بەجێ دەهێڵێن.

لەسەر بنەمای ڕاسپاردەکان ئەو کۆنگرەیە لە ١٩٢٧/٨/٥لە هاوینە هەواری (بحمدون) ی لوبنان بڕیاری دامەزراندنی خۆیبون دەدرێت و لەمانگی ١٠ی هەمان ساڵدا ڕادەگەیەندرێت. جەلادەت عالی بەدرخان دەبێتە سەرۆکی. لەزۆر

٨٠- جەلادەت بەدرخان (١٨٩٧/٤/٢٦)ز لە ئەستەنبوڵ لەدایکبوو و کوڕی ئەمین عالی بەدرخان و برای سورەیا و کامەران بەدرخانە، کۆلێژی حقوقی لە ئەستەنبوڵ تەواو کردووە و لەسەردەمی مستەفا کەمالدا لەگەڵ باوکی و هەردوو براکەیدا بڕیاری لە سێدارەدانیان بۆ دەردەچێت، لەبەر ئەمە ئەستەنبوڵیان بەجێهێشت و چوونە دەرەوە. جەلادەت لە ساڵی ١٩٢٥دا دەگەڕێتەوە و بەشداری لە بزوتنەوەکەی شێخ سەعیددا دەکات و دواتر دەچێتە سوریا و لوبنان و هەتا ١٩٥١/٧/١٥ز کە کۆچی دوایی کرد لەوێ ژیا.

٨١- مەمدوح سەلیم (١٨٨٠ـ ١٩٧٨)ز: خەڵکی شاری (وان)ی باکووری کوردستانەو لە ئەستەنبول سیاسەت و فەلسەفەی خوێندووە. یەکێک بووە لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی هێڤی قوتابیانی کورد لە ئەستەنبوڵ، هەروەها لە دامەزرێنەرانی (فرقەی دیموکراتی کوردی و کۆمەڵەی خۆیبوون) بووە. بەرپرسی گۆڤاری (ژین) بووە کە لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی لە ئەستەنبوڵ دەرچووە.

شاری کوردستان لق دەکاتەوە، لەهەردوو شاری سلێمانی و هەولێریش لقیان کردۆتەوە. ناوەندەکەی هەتا ساڵی ۱۹۲۸له حەلەب بووە و دواتر لە بەیروت بووە. ئامانجی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە وەکو لە بەرنامەکەیدا هاتووە؛ کار دەکات بۆ ڕزگارکردنی کورد و کوردستان لە ژێر دەستی تورکدا و لە سنوری خۆرسک و نەتەوەیی کورداندا، دەوڵەتی کوردستانێکی ئازاد و سەرخۆ دابمەزرێت. لەپێناوی ئەو ئامانجەشدا خۆی دەگەیەنێتە سەرجەم کوردان و لەدەوروبەری خۆی کۆیان دەکاتەوە. خۆیبون پەیوەندییەکی پتەو لەگەڵ (تاشناقی) ئەرمەنیدا دروست دەکات. جەلادەت بەدرخان ساڵانی (۱۹۲۷-۱۹۳٤) سەرۆکایەتی خۆیبوون دەکات و دواتر بە هۆی ناکۆکی لەگەڵ خانەوادەی جەمیل پاشادا دوور دەکەوێتەوە. لەنێوان ساڵانی (۱۹۳٤-۱۹۳۹) دا قەدری جەمیل پاشا و ساڵانی (۱۹۳۹-۱۹٤٦) ئەکرەم جەمیل پاشا[۸۲] سەرۆکایەتی کۆمەڵەکە دەکەن. ئەم کۆمەڵە لەنێوان ساڵانی (۱۹۳۲-۱۹۳٤) دا گۆڤاری هاوار دەردەکات و (۲٤) ژمارەی لێ بڵاو کردۆتەوە و لە شام چاپ بووە. ساڵانی (۱۹٤۱-۱۹٤۳) یش (۳۳) ژمارەی تری لێ دەردەچێت ساڵانی (۱۹٤۲-۱۹٤٥) (۲۸) ژمارەی گۆڤاری ڕوناهی بڵاو دەکەنەوە و (۷۳) ژمارەی ڕۆژنامەی (ڕۆژانوو) لەساڵانی (۱۹٤۳-۱۹٤٦) لە لوبنان دەردەکەن.

خۆیبوون لە هەنگاوی یەکەمدا بڕیاردەدا کە ئیحسان نوری پاشا (۱۸۹۲-۱۹۷٦/۳/۲٥) بکاتە بەرپرسی کۆمیتەی سەربازی و ڕایدەسپێرێت کە بچێت بۆ ئاگری و خاوەنداری لەو جوڵانەوانە بکات کە لەو هەرێمانە لە پەرەسەندندا بوون. دیارترین ئەو جوڵانەوانە جوڵانەوەی هۆزی جەلالی

۸۲- ئەکرەمی جەمیل پاشا: کوڕی قاسم بەگی کوڕی جەمیل پاشای دیاربەکریە لەساڵی ۱۸۹۱ز لەدایکبووە بۆ ماوەی سێ ساڵ لەماڵەوە لە ڕێگەی مامۆستای تایبەتەوە خوێندوویەتی. ساڵی ۱۹۰۱ چووەتە ڕوشدیەی سەربازی. بەشداری لە دامەزراندنی کۆمەڵەی (هێڤی)دا کردووە. ساڵی ۱۹۱٦بەشداری شەڕی جیهانی کردووە، بەشداربووە لە زۆربەی ڕێکخراو و چالاکیەکانی دوای شەڕی جیهانی و هاوینی ۱۹۲٤ لقێکی ڕێکخراوی ئازادی لە ئامەد دەکەنەوە. دواتر دەچێتە سوریا و لوبنان و بەشداری لە کۆمەڵەی خۆیبووندا دەکات و لەنێوان ساڵانی (۱۹۳۹. ۱۹٤٦) سەرۆکی ئەو کۆمەڵەیە دەبێت و لە ساڵی ۱۹٤٤ سەردانی مهاباد دەکات بۆ دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ (ژ.ک) دا.

بوو به سەرۆکایەتی ئیبراهیم ئاغا کە ناسراو بوو بە (برۆ حەسەکوتیلی[٨٣]). ئیبراهیم ئاغا بە هاوکاری ئەمیر ئاغای شمکی سەرۆک هۆزی شمکان و شێخ عەبدولقادر ئەحمەدی یەکێک لە سەرۆک هۆزەکانی (ساکان) ڕاپەرینی دەستپێکرد. هەرچەندە لەساڵی ١٩٢٧دا دەوڵەت هێزێک دەنێرێتە سەر ڕاپەرینەکە، بەڵام دەوڵەت دەشکێ و دواتر ئیحسان نوری پاشا بە خۆی و بیست کەسایەتیەوە دەگاتە لایان. ئیحسان نوری پاشا لە لایەن خۆیبوونەوە وەکو فەرماندارى سەربازی دیاری دەکرێت و حکومەتێکیش بە سەرۆکایەتی (برۆ حەسەکۆتیلی) دروست دەکەن. سەرەڕای کەمی توانایان بەڵام توانیان ڕۆژنامەیەک بە ناوی (ئاگری) یەوە دەربکەن. حکومەتی تورکیا کاتێک ئەو هەواڵانە دەبیستێت داوای وتوویژ لەگەڵ کوردەکاندا دەکات. زنار سلۆپی (قەدەری جەمیل پاشا) لەم بارەیەوە دەڵێ: ساڵی ١٩٢٨ لە نزیک پردی شێخلی کە (٣٠) کم لە ناوەندی ویلایەتی (بایەزید) دوور بوو، ژمارەیەک لە نوێنەرانی حکومەت لەگەڵ ئیحسان نوری پاشا و چەند یاوەرێکیدا کۆبوونەوە. دوای گفتوگۆکردنێکی دوور و درێژ، لایەنی کوردی داوای گەڕانەوەی ماڵ و سامانی کوردەکانی ئەرزڕۆمی کرد، هەروەها داوایکرد کە لێبوردنی گشتی جێبەجێ بکرێت و ئەو بەندکراوانەی بەهۆی ڕاپەرینەوە گیراون ئازاد بکرێن. نوێنەری حکومەتیش لە بەرانبەردا داوای خۆبەدەستەوەدانی کوردەکان دەکات. عیسمەت ئینینۆ سەرۆک وەزیرانی تورکیا بەشێک لەداوای کوردەکان جێبەجێ دەکات، بێگومان حکومەتی تورکیا ئەو هەنگاوە وەکو تاکتیکێک بەکاردێنێ بۆ پارچەکردن و لاوازکردنی جوڵانەوەکە. بەڵام کوردەکان ئامادە نەبوون کە چەکەکانیان دابنێن. ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی کە ساڵی ١٩٢٩شەڕ دەست پێ بکاتەوە. لەساڵی ١٩٣٠دا شەڕ بەرفراوان بوو، پێویستبوو لەبەرەی باشووردا واتە لە ناوچەکانی (کۆبانێ، سەری کانی، درباسیە، تربەسپی و دێرک) شەڕ بەرفراوان بکرێت. بەڵام هۆزەکانی ئەم ناوچانە ڕۆڵی خۆیان بەباشی نەبینی، بەتایبەتی مەحمود بەگی کوڕی ئیبراهیم

٨٣- برۆی حەسەکوتیلی لەکاتی بەرخۆدان لە دژی هێرشی دەوڵەتدا هاوژین و منداڵەکانی خۆی بەدەستی خۆی دەکوژێت. دەڵێت بۆ ئەوەی چاوم لە گەڕانەوە و پاشگەزبوونەوە نەبێت و هەموو توانام بۆ سەرکەوتن تەرخان بکەم. لەکاتی بنکەوتنیشدا نەکەونە دەستی دوژمن.

پاشای میللی لەسەری کانی ڕۆڵی خۆی نەبینی، لەگەڵ ئەوەشدا حاجۆ ئاغای هەڤێرکی و هەندێک لە هۆزی (میللی) چوونە ناوچەی میدیات و دواترچوونە ناوچەی دیلۆک بۆ شەڕی دەوڵەت و ڕۆڵێکی بەرچاو دەبینن. بەڵام بەهۆی ئەوەی هەموو سەرۆک هۆزەکان و کەسایەتیەکان ڕۆڵی خۆیان بەتەواوی نابینن، کوردەکان دەشکێن و زۆربەیان ڕوودەکەنە چیای ئاگری و ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە سنوری مانۆڕ و تێکۆشانیان بەرتەسک ببێتەوە.

لەساڵی ١٩٢٩دا تورکیا و ئێران کەوتنە یەکتری تۆمەتبارکردن و دواتر تورکیا و سۆڤێتیش کەوتنە پەیوەندی لەگەڵ یەکتر. ئیحسان نوری پاشا لەبیرەوەرییەکانیدا دەڵێ؛ دەستێوەردانی حکومەتەکانی ئێران، شورەوی و تورکیا بۆ ڕاپەڕیوەکان زۆر ترسناکبوو، لەو کاتەدا بوو کە شورەویی دەستی لەهاوکاری کوردەکان بەردا و کوردستانی سوریشی هەڵوەشاندەوە ئەوەش لەبەرانبەر دۆستایەتی تورکیادا بوو. دوای ئەوەی تورکیا توانی ڕاپەڕینەکە سنورداربکات، لە ١٩٣٠/٨/١٠هەتا ١٩٣٠/١٢/١٠هێرشی دڕندانەی کردە سەر گوندنیشینەکان و گوندەکان دەسوتێنن. هەر لەم ماوەیەدا لەنێوان ساڵانی ١٩٢٧ هەتا ١٩٣٠لەگەلی زیلان بەهەزاران کەسیان کۆکوژ کرد و گوندەکانیان خاپورکردن، جوڵانەوەکەی ئاگری لەئەیلولی ١٩٣٠دا توشی شکست بوو. دوای ئەوەش ناکۆکی کەوتە نێوان جەلادەت بەدرخان و خانەوادەی جەمیل پاشا ئەمەش بووە هۆی ئەوەی نەتوانرا بەردەوامی بەخەباتی سەربازی بدرێت و ئیحسان نوری پاشاش چووە ئێران و ساڵی ١٩٧٦لە تاران کۆچی دوایی کرد. دەوڵەتی تورک دوای شکست پێهێنانی ڕاپەرینەکە هەتا ساڵی ١٩٣٢خەریکی جێبەجێکردنی دەسەڵاتی عورفی بوو. ئەوەی سەرنجڕاکێشە لەسەر چیای ئاگری گۆڕێکی بەکۆمەڵیان دروستکرد و لەسەریان نوسی (موخەیەل کوردستان بورەیا مەدفونتر)، واتە (ئەو کوردستانەی لەخەیاڵی ئێوەدا بوو، لێرەدا لەگۆڕنراوە). شکستی ئەو ڕاپەرینە و ئەو کوت و زیانەی ئەنجامیاندا، کاریگەرییەکی نەرێنی کردە سەر ناوچەکە. هەروەها دوورخستنەوەی جەماوەرێکی زۆری ناوچەکە بۆ شارە تورکیەکان لە ئەنادۆڵ و جێگیرکردنی ژمارەیەک لەو تورکە موسوڵمانانەی کە لە سربیا و بولگاریاوە گەڕێندرابوونەوە بۆ تورکیا، بەشێوەیەکی بەرچاو دیمۆگرافیای ناوچەکەی گۆڕی.

٦- جوڵانەوەی دێرسیم

دوای سەرکوتکردنی ڕاپەرینەکەی ئاگری، لە ١٩٣٢/٥/٥ دا کاربەدەستانی دەوڵەتی تورکیا یاسایەکی تایبەتیان دەرکرد، ئەو یاسایە بۆ ئاسانکاری جێبەجێکردنی پلانەکانیان بوو لە کوردستاندا، لەخاڵی نۆیەمی ئەو یاسایەدا هاتبوو؛ «ئەوانەی سەران و ڕابەرانی کوردبوون یاخود ئاغا و بەگ و سەرۆک خێڵ بوون و ئەوانەشی لەنێو کوردەکاندا ڕێزی تایبەتیان هەیە، تەنانەت خزم وکەسوکاری ئەوانە، دەبێت بەخێزانەوە ناوچەکانیان لێ چۆڵ بکرێت» لەخاڵی دەیەمی ئەو یاسایەشدا هاتبوو؛» لەڕووی یاساییەوە کورد هیچ مافێکی نییە، هەموو جۆرە مافێکی یاسایی ناوچەکە، تەنانەت ئەوەی بڕیاری دادگاش بێت هەڵدەوەشێنرێتەوە» دوای دەرچوونی ئەو یاسایە ناوچە کوردیەکان زیاتر ڕووبەڕووی چەوسانەوەبوون، ناوچەکانی دێرسیم و دەوروبەریشی پریشکی ئەو کردەوانەیان بەرکەوت. هەرچەندە دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەرینەکانی قۆچگری و مەلاتیا لەکاتی شەڕی ڕزگاریدا، دەوڵەت تاڕادەیەک نەدەچووە سەر دێرسیم و ناوچە عەلەوییەکان، ئەمەش لەبەر دڵسۆزی نەبوو بۆ ئەو ناوچانە، بەڵکو تاکتیکێکی دەوڵەت بوو بۆ ئەوەی هەرێمی سوونییەکان و هەرێمە عەلەویەکان لەیەکتر نزیک نەبنەوە، بەڵام دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەرینی ناوچە سوونییەکان ئیتر دەوڵەت ڕوویکردە دێرسیم و ناوچە عەلەوییەکان، جێبەجێکردنی ئەو بڕیارەش سەرەتایەک بوو بۆ ئەو ناوچانە.

دواتر لە ١٩٣٥/١١/٢٥ دا لەسەر داوای حکومەتی تورکیا، پەرلەمان یاسایەکی تایبەت بە دێرسیم و ناوچە عەلەوی نیشینەکان دەردەکات، کە بەیاسای ژمارە (٢٨٨٤) دەناسرێت. بەپێی ئەو یاسایە ئەو ناوچانە وەکو ناوچەی ئاوارتە ڕاگەیەندران و لەسەر ئەو بنەمایەش فەرمانداریتی و بەڕێوەبەرێتی ئاوارتەی تێدا ڕاگەیەندرا. لەساڵی ١٩٣٧ دا (عەبدوڵڵا ئەلپ دۆغان) کە فەرمانداریکی سەربازی بوو کرایە فەرمانداری ئەو ناوچانە کە (دێرسیم – خەرپوت – جەبەخچورە) ی دەگرتەوە. لەهەنگاوی یەکەمدا ناوی (دێرسیم) ی گۆڕی بە (تونجەلی) یەکێک لەو هەنگاوانەی تر کە دەیانخواست لەناوچەکەدا بینێن، ئەوەبوو کە سەرەتا داوای کۆکردنەوەی (٢٠٠,٠٠٠) پارچە چەکیان لەو ناوچانە دەکرد. ماوەیەکی کورتیان بۆ دیاریکردبوون، کە

ئەگەر لەو ماوەیەدا ئەوەندە چەک ڕادەستی حکومەت نەکەن، ئەوا حکومەت بۆ خۆی هەموو ناوچەکە و ماڵەکان دەگەڕێت و چەکەکان کۆدەکاتەوە و سزای خەڵکی ناوچەکەش دەدا. حکومەتی عوسمانی لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بۆ بەرگریکردن لە خۆی و ڕووبەڕووبوونەوەی سوپای ڕووسیا ژمارەیەکی زۆر چەکی دابەشکردبوو بەسەر خەڵکی ناوچەکەدا و هەروەها ئاڵۆزییەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و پەرتەوازەبوونی سوپای عوسمانی و فیرقەی سوارەی حەمیدی بوونە هۆکاری ئەوەی چەکێکی زۆر بکەوێتە ناو خەڵکەوە. هەربۆیە حکومەت پێی وابوو کە ژمارەیەکی زۆر چەک لەناو جەماوەردا هەیە و دەیشارنەوە، ئەوەش دەبێتە هەڕەشە بۆ سەر حکومەت، لەبەر ئەوە ئەو ژمارە زۆرە چەکەی لەخەڵکی ئەو ناوچەیە داوا دەکرد. هاوکاتی ئەوە ژمارەی سەربازانی لەناوچەکەدا زیاتر کرد و هەوڵیدا لە ژێر ناوی چاکسازیدا دیمۆگرافیای ناوچەکە بگۆڕێت. لەبەرانبەر ئەو بارودۆخەدا سەید ڕەزای دێرسیمی[84] لەگەڵ عەلی شێر قۆچگریدا توانیان حەوت هۆزی ناوچەکە ڕێکبخەن و پەیمان بدەن بۆ ئەوەی دژی کردەوەکانی دەوڵەت ڕابوەستن، ئەوانیش هۆزەکانی عەباسانی سەروو، فرهەدان، قەرەبلان، بەختیاران، ئوسیڤان، دەمەنان، حەیدەران و بەشێک لەهۆزی قالان یان (کالان) بوون، بەڵام بەشێک لەهۆزەکانی ناوچەکە بە بیانوی جیاجیاوە بەشداری ئەو پەیمانە نەبوون، هەندێکیان لەبەر ناکۆکیان لەگەڵ هۆزە بەشدارەکاندا، وەکو (ڕێبەر) ی برازای سەید ڕەزا، هەندێکیشیان پێیان وابوو کە ئەگەر ڕووبەڕووی دەوڵەت نەبنەوە، ئەوا دەوڵەت وازیان لێ دێنێ و دەتوانن ژیانی خۆیان بپارێزن. ئەوە لەکاتێکدابوو کە ڕۆژانە داوای حکومەت بۆ باج و سەرانە و بێگاری زیاتر دەبوو. مستەفا کەمالیش لەساڵی ١٩٣٦دا و لەکاتی کردنەوەی خولی نوێی پەرلەماندا دەڵێت؛ ئەگەر لەم کاتەدا کێشەیەکی ئاڵۆز و زەحمەتمان هەبێت لەنیشتماندا، ئەوا کێشەی دێرسیمە،

٨٤- سەید ڕەزا کوڕی سەید ئیبراهیمی سەرۆک تیرەی حەسەنان لە هۆزی عەباسانی سەروو، لە گوندی(دەری ئاهری) باکووری خۆرهەلاتی دێرسیم هاتووتە دونیاوە. لە سەروبەندی کۆمەڵکوژییەکەی ئەرمەنییەکان لە لایەنی کاربەدەستانی عوسمانییەوە سەید ڕەزا ژمارەیەکی زۆر پەناهەندەی ئەرمەنی دەپارێزێت.

ئەوە برینێکە لەدڵماندا و دەبێت ئەو لووە ترسناکە چاکبکرێتەوە و لە ڕەگەوە دەربهێندرێت.» لەسەر ئەو بنەمایە هێزەکانی دەوڵەت ڕوودەکەنە ناوچەکە.

هۆزە کوردەکان لە ١٩٣٧/٣/٢٠دا ڕووبەڕووی سەربازەکان و بڕیارەکانی حکومەتی تورکیا دەبنەوە و سەرەتا پردی چەمی (خارچک) خراپ دەکەن و دەیسوتێنن. دواتر لە ٣/٢٧/دا هێڵی تەلەفۆن دەبڕن و هێرش دەکەنە سەر بنکەی سەربازی (سینە) و بەشی زۆری ناوچەکە ڕزگار دەکەن. ڕۆژی (١٩٣٧/٥/٨)[٨٥] حکومەتی تورکیا بڕیار دەدات کە دەبێت بەهەموو شێوەیەک هۆزەکان سەرکوت بکرێن. ئیتر حکومەت هێرشێکی مەزن دەکاتە سەر ناوچەکە. دوای ماوەیەک شەڕ و پێکدادانی نابەرابەر و هێرشی فڕۆکە. سەیدڕەزا بەمەبەستی ڕێگەگرتن لەشەڕێکی مەزنتر و کاولکاری، (ئیبراهیم) ی کوڕی بۆ گفتوگۆ دەنێرێتە لای (ئەلپ دۆغان). دوای گفتوگۆ لەکاتی گەڕانەوەی ئیبراهیم بۆ لای باوکی لەناو هۆزی (کرگان – قرگان) دا بەپێی پیلانی بەرپرسی ئاسایش (شەوکەت)، ئیبراهیم دەکوژرێت. سەید ڕەزا بەمەبەستی ڕادەستکردنی بکوژەکە دەچێتە ناوچەکە و داوایان لێ دەکات کە بکوژەکەی ڕادەست بکەن، بەڵام ڕادەستی ناکەن و بەپێچەوانەوە لەلایەنی (عەبدوڵلا ئەلپ دۆغانی فەرمانداری ڕەوشی ئاوارتە) وە خەڵات دەکرێت. ئەمەش کێشەکە قورستر دەکات و هۆزە ڕاپەڕیوەکان دەگەنە ئەو بڕوایەی کە حکومەت ئاشتی ناخوازێت و بەم هۆیەوە شەڕ گەورەتر دەبێت.

لەکاتی مەزنبوونی شەڕدا (ڕێبەر) ی برازای سەید ڕەزا بە ڕێنمایی دەوڵەت دەچێتە ناو ڕاپەڕیوەکانەوە و (عەلی شێر) یش متمانەی پێ دەکات و لە نزیکی یەکترەوە دەمێننەوە، ئەویش سوود لەو متمانەیە وەردەگرێت و دەرفەت دەبینێ و سەری عەلی شێر و زەریفەی هاوژینی، کە ئەویش قارەمانێکی ناو مەیدانەکە بووە، دەبڕێت و دەیبات ڕادەستی فەرمانداری سوپای تورکی دەکات. ئەوەش گورزێکی گورچکبڕ دەدات لەڕاپەڕیوەکان، چونکە عەلی شێر سەرکردایەتی شەڕی دەکرد و کەسێکی شارەزا بوو. پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە زەریفەی هاوژینی عەلی شێریش جەنگاوەرێکی بەتوانا بووە و زۆر نەبەردی نواندووە. لە کاتێکدا ڕێبەر و ئەفەندی ڤانکی هاوڕێی،

٨٥- لە ئێستادا ئەم ڕۆژە وەکو ڕۆژی فەرمان دژی عەلەوی و کۆکوژی دێرسیم ناوزەد دەکرێت.

عەلی شێر دەکوژن، زەریفە دەچێتە سەریان و ئەفەندی ڤانکی دەکوژێت، بەڵام فریا ناکەوێت ڕێبەر بکوژێت و ئەو فرسەتی لێ دێنێت و زەریفە دەکوژێت. هاوکاتی ئەوە (خدر پرچەوی) لە هۆزی بەختیاری هەڵدەستێ بەکوشتنی (شاهین ئاغا) ی بەختیاران و عەلی شانی مامی، ئەویش بەوەی کە شوێنەکەیان ئاشکرا دەکات و سوپای تورک دەوریان دەگرێت و دەیانکوژێت. ئەو ڕوداوەش لە ١٩٣٧/٨/٨دا ڕوو دەدات. هەر لەم ماوەیەدا (شێخ حەسەن) ی کوڕە گەورەی سەید ڕەزا و بەسیەی هاوژینی سەید ڕەزا کە هاوژینی بچوکی بووە، لەگەڵ سێ نەوەیدا دەکوژرێن. لێرەدا گرنگە باس لە بەرخۆدانی بەسیەش بکەین. دەگوترێت کە دوژمن هێرش دەکاتە سەر ئەو ژن و منداڵانەی هەرێمەکە کە پەنایان بردۆتە بەر چیا، بەسیە سەرپەرشتی بەرخۆدانی ئەوان دەکات و لەکاتێکدا فیشەکی پێ نامێنێت و دەکەوێتە ناو ئابڵوقەوە و دەرفەتی ڕزگاربوونی نیە، لەسەر چیاکەوە خۆی فڕێ دەداتە خوارەوە و بەو شێوەیە ژیانی خۆی لەدەست دەدات. دوای ئەویش ژمارەیەک ژنی تر هەمان هەڵوێست نیشان دەدەن. ئەوەش وا دەکات کە باری شەڕەکە هەمووی بکەوێتە سەر ئەستۆی سەیدڕەزا. هەرچەندە سوپای تورک هەندێک ناوچەی داگیرکردووە، بەڵام ڕۆژانە گورزی مەزن دەخوات و زیانی بەردەکەوێت. هەربۆیە دەخوازن پەنا بۆ ڕێگەی تر ببەن، هەتا بتوانن ڕاپەرینەکان سەرکوت بکەن. لەو کاتەدا عەبدوڵڵا ئەلپ دۆغان لەڕێگەی والی ئەرزنجانەوە پەیوەندی لەگەڵ سەید ڕەزا دا دروست دەکات و پەیمانی ئەوەی پێ دەدات کە ئەگەر ڕازی بن بە گفتوگۆ کێشەکان چارەسەر بکەن، ئەوا داواکارییەکانیان جێبەجێ دەکەن. سەید ڕەزا متمانە بە بەڵێنەکەی دەکات و بەمەبەستی گفتوگۆ ڕۆژی ١٩٣٧/٩/١٠ دەچێتە ئەرزنگان. هەر کە دەگاتە ئەرزنگان دەیگرن و ڕۆژ ٩/١٤/دەینێرن بۆ خەرپوت. ئەوانیش دەیدەنە دادگای ئیستقلال و لە ١٩٣٧/١١/١٠دا بڕیاری لە سێدارەدانی بەسەردا دەسەپێنن. سەید ڕەزا دە کەسی لە سەرۆک هۆز و یاوەر لەگەڵدا بووە. بڕیارەکە بەسەر هەموویاندا سەپێدرا، کە (حسێن) ی کوڕە بچوکیشی تێدا بوو. لە ڕۆژی (١١/١٨) هەندێک دەڵێن ڕۆژی ١٩٣٧/١١/١٤ لە سێدارەدران.

سەیدرەزا لەکاتی لەسێدارەدانیدا دەڵێت؛ لەتەمەنی حەفتا و پێنج ساڵی دام، خوێنی خۆم دەبەخشم و بە خوێنبەخشەکانی کورد شاد دەبم. دێرسیم

سەرنەکەوت، بەڵام کوردایەتی و کوردستان هەر دەژین و کورد تۆڵەی ئەو تاوانانە هەر دەکاتەوە، بمرن درۆزن و نامەردان» هەروەها دەڵێ « من فێڵ و تەڵەکەکانی ئێوە فریوی دام، ئەمە بۆمن بوو بە کول و دەرد. بەڵام سەرم بۆ ئێوە دانەنەواند با ئەوەش بۆئێوە ببێتە کول و دەرد»

دوای لەسێدارەدانی سەید ڕەزا، حەسەن و خەلیل ی برازای سەید ڕەزا و کوڕانی حسێن ئاغا چەند چیایەکیان لەسوپای تورک پاک کردەوە و بەهۆی زستانیشەوە سوپای تورک نەیتوانی بەرگە بگرێت پاشەکشەی کرد. بەڵام بەهاری ١٩٣٨ سوپای تورک هێرشێکی بەرفراوانی کردە سەر ناوچەکە و کوشتارێکی زۆری ئەنجامدا و زۆربەی گوندەکانی ناوچەکەی خاپور کرد و بەو شێوەیە ڕاپەڕینی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی دێرسیمی دامرکاندەوە. دواتر سوپا ڕوودەکاتە ئەو ناوچانەی کە بەشداری ڕاپەڕینەکەیان نەکردبوو، واتە ڕۆژئاوای دێرسیم، لەمانگی حوزەیرانەوە هەتا کۆتایی ساڵ کوشتارگەیەکی مەزنی لەوێش دروستکرد، هۆزەکانی ئەو ناوچەیە ڕووبەڕووی حکومەت بوونەوە، بەڵام بەرخۆدانەکەیان زۆری نەخایاند و تێکشکان. ئەوەش ئەوەی نیشاندا کە ئەو هۆزانە لەناو هەڵەدا بوون کە نەبوونە هاوکاری سەید ڕەزا و هۆزەکانی تر، چونکە حکومەت بڕیارەکانی گشتگیر بوو نەک بۆ چەند هۆز و ناوچەیەک، بەڵام بۆ ئەوەی هۆزەکان پارچە بکات سەرەتا هەموو ناوچەکانی نەدایە بەرخۆی .

لەماوەی دووساڵدا سوپای تورکیا یەکێک لەقێزەونترین تاوانەکانی مێژووی لەو ناوچانەدا پەیڕەوکردووە، کە تێیدا ناوچەکەی هەموو خاپورکرد و دەیان هەزار کەسی مەدەنی کۆکوژکرد و هەندێکیان بەزیندوویی سوتاندووە. چیرۆکەکانی ئەم تاوانە بووەتە بەستە و لاوانەوەی کوردانی عەلەوی. بەڵام حکومەتی تورکیا هەتا ئێستا ئامادە نیە داوای لێبوردن لە گەلی کورد و ناوچەکە بکات.

دوای دامرکاندنەوەی ئەم ڕاپەرینانە و سوتماککردنی ناوچەکە، ئیتر کۆتایی بەبەرخۆدانی چەکداری هات و دەوڵەتی تورکیا کەوتە هەوڵی جێبەجێکردنی یاسا و ڕێساکانی خۆی.

دووەم: قۆناخی ١٩٤٠-١٩٧٥ :

دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەرینەکانی دێرسیم، لە ١٩٣٨/١١/١٠ دا مستەفا کەمال لەتەمەنی (٥٨)ساڵیدا کۆچی دوایی کرد و عیسمەت ئینێنۆ بووە سەرۆک کۆماری تورکیا و لەساڵی ١٩٣٩شەڕی دووەمی جیهانی دەستی پێکرد و هەتا ساڵی ١٩٤٥ی خایاند. کە تێیدا زیاتر لە (٥٢) ملیۆن مرۆڤ کوژران و زۆر لەو ژمارەیەش زیاتر زیانمەندبوون. تورکیا لەو شەڕەدا هەوڵیدا بێ لایەنی بپارێزێت، هەرچەندە پەیوەندی لەگەڵ بریتانیا، ئەمریکا، ڕووسیا و فەڕەنسادا هەبوو، بەڵام لەسەرەتاوە مەیلی بەلای ئەڵمانیادا بوو، سەرەڕای ئەوەش هەتا شەڕ نزیکی کۆتایی نەبوویەوە خۆیان نەخستە ناو شەڕەوە.

لەمانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٥دا تورکیا یاسای فرەپارتی دەردەکات و بەو پێیە ئیتر لە تورکیادا مافی سیاسەتمەداران هەیە پارتی بۆ خۆیان دابمەزرێنن، بەڵام بەپێی یاساکە ڕێگە نەدەدرا لەسەر بنەمای نەتەوەیی و ئایینی پارتی دروست بکرێت. بەسوود وەرگرتن لەو یاسایە لەمانگی ١ی ١٩٤٦دا لەلایەنی عەدنان مەندەرێس و جەلال بایارەوە پارتی دیموکرات (DP) دامەزرا، کە لەناوەڕۆکدا مەیلی ئیسلامی هەبوو، بەڵام بەناو و ڕواڵەت بانگەشەی دیموکراتی دەکرد. ئەو پارتە لەهەڵبژاردنی ١٩٤٦/٧/٢٠دا بەشداری کرد و توانی (٦٢) کورسی لەپەرلەماندا بەدەست بهێنێ. دواتر لەهەڵبژاردنەکانی ساڵانی ١٩٥٠، ١٩٥٤و ١٩٥٨ دا سێ جار لەسەر یەک سەرکەوتنی بەسەر پارتی کۆماریدا بەدەستهێنا و لەساڵی ١٩٥٠ەوە کۆتایی بەهەژموونی ئەو پارتە هێنا. جەلال بایار بووە سەرۆک کۆماری تورکیا و عەدنان مەندەرێس بووە سەرۆک وەزیر. لەو ماوەیەدا کە لەجیهاندا لەلایەک شەپۆلی شۆڕشی گەلان و جوڵانەوە چەپەکان ڕۆژانە لەبەرزبوونەوەدا بوون، لەلایەکیشەوە شەڕی سارد لە نێوان ئەمریکا و ئەورووپا لەلایەک و ڕووسیا و هاوپەیمانەکانی لەلایەکی ترەوە بەرفراوان دەبوو. تورکیاش بە بەشداریکردنی لە ناتۆ[٨٦]دا بەرەی خۆی یەکلاییکردەوە. لەناوخۆشیدا

٨٦- ناتۆ: پەیمانی باکووری ئەتڵەنتیک کە لە ١٩٤٩/٤/٤ دا دروست بووە. بەشێک بوو لەپرۆژەی ترومان و مارشاڵ بۆ ڕووبەڕووبونەوەی یەکێتی سۆڤێت و فکری کۆمۆنیزم. ئەمریکا، کەنەدا،

کرانەوەیەکی بەڕووی خەباتی سیاسی، ڕێکخراو و کۆمەڵە مەدەنی و کولتورییەکاندا ئەنجامدا. لەو قۆناخەدا هەندێک کەسایەتی چەپ، ئیسلامی و کورد لەوێنەی سەعیدی نورسی (١٨٧٦- ١٩٦٠)[٨٧] و نازم حیکمەت لەزیندان ئازادکران و دەرفەتێکی سنووورداری کار و چالاکیان بۆ ڕەخسا.

بارودۆخی ناوخۆیی کە لەلایەک ئاستی وشیاری کۆمەڵگە بەرەوپێش دەچوو، ئاستی خوێندەواری زیادی دەکرد، بەهۆی ئەو سیاسەتەی لەبواری

بریتانیا، دانیمارک، فەرەنسا، ئایسلەند، ئیتاڵیا، لۆکسمبۆرگ، هۆڵەندا، نەرویژ، پورتوگال پەیمانی دامەزراندنی ئەو پەیمانەیان مۆر کرد. لەساڵی ١٩٥٢ دا تورکیا و یۆنان بوونە ئەندام و لەساڵی (١٩٥٥)یشدا ئەڵمانیاش بووە ئەندام.

٨٧- سەعیدی نورسی: (١٨٧٦-١٩٦٠)ز لە گوندی (نورس)ی نزیک وان لە دایک بووە، باوکی ناوی میرزایە و دایکی ناوی (نوریە). هەتا ساڵی ١٩٠٧لە کوردستان بەخوێندن و گەڕان بە دوای زانستدا خەریک بووە. ساڵی ١٩٠٧ چووەتە ئەستەنبوڵ و بەشداری کاری سیاسی کردووە. لەئەندامە چالاکەکانی کۆمەڵەی نەشری مەعاریفی کوردی بووە. لایەنگری بیری پێکەوە ژیان و ئوممەت بووە. هەربۆیە لەسەرەتای شەڕی مستەفا کەمالدا لەو کوردانەیە کە پشتیوانی دەکات، بەڵام دواتر کە مستەفا کەمال لەسەر بەڵێنەکانی ناڕوات، سەعیدی نورسی بەرهەڵستی دەکات و بەو بۆنەیەوە لە نێوان ساڵانی(١٩٢٣-١٩٤٩) بەزیندانی و دەستبەسەری و دوورخراوەیی بەسەر دەبات. لەساڵانی ١٩٤٩ەوە هەتا کۆچی دوایی لە(١٩٦٠) دا خۆی بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامەکانی تەرخان دەکات. سەعیدی نورسی زانایەکی ئایینی بەناوبانگ بووە، هەربۆیە پێیان گوتووە (بەدیع زمان) واتە داهێنەر بووە و لەسەر تەریقەتی نەقشبەندی ڕۆیشتووە و بە سەعیدی کوردیش بانگکراوە. خاوەنی خوێندنگە و ڕەوتی خۆی بووە. لەڕێگەی نوسین و نامەکانیەوە بیر و بۆچوونەکانی خۆی بڵاو کردۆتەوە. شاگرد و لایەنگرانی بەسەر سێ دەستە و پۆلدا دابەشکردووە؛(سدیق) کە سەرەتاییە، برا کە ئەندامێتییە لەگەڵ تاڵب(خوێندکار) کە بەرزترین پلەی ئەندامێتی بووە لەلای ئەو. توانیویەتی کاریگەریی زۆر لەسەر کۆمەڵگە دابنێت و دوای خۆی شوێنکەوتوانی بوونەتە چوار دەستە:

١. جەماعەتی یەنی ئاسیا (ئاسیای نوێ).

٢. جەماعەتی خزمەت (فەتحوڵا گولەن).

٣. جەماعەتی وەقفی زەهرا، (عزەدین یلدرم) سەرۆکایەتی دەکرد لە ساڵانی نەوەدەکاندا کوژرا.

٤. جەماعەتی نەسلی نوێ (مستەفا سونکر و عەبدوڵلا ئەکین) سەرۆکایەتیان دەکرد.

لە ئێستادا جەماعەتی فەتحولا گولەن کاریگەرترین دەستەیە، بەڵام گرنگی بە سەعیدی نورسی نادەن و هاوشێوەی گروپێکی سەربەخۆ هەڵسوکەوت دەکەن، جەماعەتی وەقفی زەهرا وەکو بەردەوامی سەعیدی نورسی خۆیان پێناسە دەکەن.

ئیداری و ئابووریدا دەوڵەت بەڕێوەی دەبرد، زەمینەی ژیانی لەگوند و شارە بچوکەکاندا کەم دەکردەوە و هاوکاتی ئەوە کاردانەوەی ململانێیەکانی نێوان ئەمریکا و ڕووسیا و ئەو شۆڕشانەی لەجیهان و ناوچەکەدا ڕوویاندا لەوێنەی شۆڕشی میسری ساڵی ١٩٥٢، جوڵانەوەی محەمەد موصەدقی لە ئێران (١٩٥٢– ١٩٥٣) و شۆڕشی عێراقی ساڵی ١٩٥٨، شۆڕشەکانی چین، هیندستان، کۆریا و کوبا کاریگەرییان لەسەر جیهان بەگشتی و تورکیا و باکووری کوردستانیش بەتایبەتی هەبوو. ئەوانە بوونە هۆکاری ئەوەی لەساڵانی پەنجاکاندا لەچوارچێوەی کۆمەڵە و ڕێکخراوی ڕۆشنبیریدا کوردەکان، چەپەکان و ئیسلامیەکان گەشە بکەن. هەتا کار گەیشتە ئەوەی کە لەساڵی ١٩٥٩دا (٥٠) کەسایەتی کورد بەتۆمەتی جوداخوازی و بانگەشە بۆ جوداخوازی و کوردایەتی بگیرێن و یەکێک لەوانە لە زینداندا دەمرێت و ئەوانی تر ڕووبەڕووی دادگا دەکرێنەوە کە موسا عەنتەر و سەعید قرمزی تۆپراغ لەدیارترینی ئەو کەسایەتیانە بوون. هەربۆیە دۆزەکەیان بەدۆزی (٤٩) کەس ناسرا. لەو قۆناخەدا دەکرێت ئەو هەنگاوە وەکو هەنگاوی یەکەمی زیندووکردنەوە یان هەوڵدان بۆ زیندووکردنەوەی گیانی کوردایەتی لە باکووری کوردستان بەناوبکرێت. هەر لەو ماوەیەدا شەپۆلی چەپ لە تورکیا زۆر گەشەی کرد و بانگەشەی دژایەتی ئیمپریالیزم و ئەمریکایان دەکرد و نازم حیکمەت لەدیارترین نوسەر و کەسایەتی چەپی ئەو سەردەمە بوو، کە بەهۆی هەڵوێستییەوە ناچاری دوورکەوتنەوە لە تورکیا کرا. هەمان کات شەپۆلی ئیسلامی بە ڕێبەرایەتی (سەعیدی نورسی) کەچوار ئامانجی سەرەکیان هەبوو؛ یەکەم: پابەند بوون بەقورئان و سوونەتەوە. دووەم: باوەڕی بەخودا. سێیەم: ڕەتکردنەوەی کولتوری ڕۆژئاوا. چوارەم: گۆڕانکاری. ئەو بارودۆخە دەسەڵاتی تورکیای نیگەران کردبوو. بەڵام لەوان زیاتر ناتۆ و ڕۆژئاواییەکانی نیگەران کردبوو، هەربۆیە گڵۆپی سەوزیان بۆ سوپای تورکیا هەڵکرد و بەهاوکاری نەتەوەپەرستە تورکەکان لە ١٩٦٠/٥/٢٧دا کودەتایان بەسەر دەسەڵاتدا ئەنجامدا. جەنەراڵ جەمال گورسێل، جەمال مودان ئۆغلو و ئەلب ئەرسەلان تورکەش[88] سەرۆکایەتی کودەتاکەیان کرد. ئامانجی ئەو

٨٨- عەمیدی سوپا بوو، ڕێبەری نەتەوەپەرستە تورکەکان بوو، دواتر پارتی تەڤگەری نەتەوە

کودەتایە ڕێگریکردن بوو لەڕوودانی هەر ڕووداوێکی چاوەڕوان نەکراو لەڕێگەی چەپەکان یاخود ئیسلامیەکانەوە کە ڕووی تورکیا لە ڕۆژئاوا وەرگەڕێنێت بەرەو یەکێتی سۆڤێت. چونکە ئەمریکا و بریتانیا، میسر و عێراقیان لەناوچەکەدا لە دەست دەرچووبوو، ئەگەر تورکیاشیان لەدەست بدایە ئەوا سیاسەتی ئەوان لەناوچەکەدا زۆر لاواز دەبوو. هەروەها ئاسایشی ئیسرائیلیش دەکەوتە بەر مەترسیەوە. هەربۆ ئەمە کودەتایەکی پێچەوانەی کودەتاکانی عێراق و میسریان ئەنجامدا.

دوای ئەو کودەتایە سوپا و نەتەوەپەرستەکان تاوانی کۆنەپارێزییان خستە پاڵ عەدنان مەندریس و جەلال بایار و گوایە ئەوان تورکیا بەرەو پاشەوە ڕادەکێشن و کودەتا پێشکەوتوخوازییە و سوپا ئەرکی پاراستنی کۆماری جێبەجێکردووە[89] هەربۆیە کودەتاچیەکان بەڕێنمایی وەرگرتن لە ناتۆ و گلادیۆ کۆمەڵێک ڕیفۆرمی سیاسی، ئیداری و ئابوریان ئەنجامدا و تورکیاشیان بەستەوە بەبازاڕی ئەوروپا و ڕۆژئاواوە[90] و هاوکات کاریان کرد بۆ گەشەپێدانی سەرمایەی سەوزی ئیسلامی و گەشەپێدانی ئیسلامێک کە لەژێر چاودێری و کۆنترۆڵی خۆیاندابێت. ئەوەبوو لەو قۆناخەدا فەتحوڵا گولەن و ڕێبازەکەی لەلایەک و نەجمەدین ئەربەکان و پارتەکەی لەلایەکی ترەوە دەردەکەون و گەشە دەکەن. بێگومان کۆچی دوایی سەعیدی نورسی لە کۆتایی مارتی١٩٦٠دا دەرفەت بۆ ئەو ڕەوتانە خۆش دەکات. ئەو هەنگاوانە دەبنە هۆی ئەوەی کە تاڕادەیەک جومگەکانی دەسەڵات و کۆمەڵگە بەشێوەیەکی کاتی کۆنترۆڵ بکەن. بەڵام شانبەشانی ئەو بارودۆخە گەشەی ڕەوتی چەپ لەدونیادا و کاریگەری شەڕی ڤێتنام و جوڵانەوەکانی گیڤارا و

پەرستی MHPی دروستکرد.

٨٩- لای تورکە نەژاد پەرستەکان بیرۆکەیەکی وەها هەیە کە سوپا پارێزەری خەڵک و کۆمارە و ئەمەش لە وتەی مستەفا کەمالەوە وەریان گرتووە، هەربۆیە سوپا پیرۆزە لەلایان و خاوەنی دەسەڵاتی سەرەکیە لە تورکیا.

٩٠- لە ئابی ١٩٦٠دا تورکیا بووە ئەندامی ئەنجومەنی ئەوروپی و لەساڵی ١٩٦٣دا بووە ئەندامی بازاڕی ئەوروپی هاوبەش.

دەستپێکردنی جولانەوەی کورد لە باشووری کوردستان لە ١٩٦١/٩/١١ بە سەرۆکایەتی مستەفا بارزانی و پارتی دیموکراتی کوردستان کاریگەرییان لەسەر ڕەوتی چەپ و کورد لە تورکیا هەبوو.

لەو بارودۆخەدا ڕۆژی ١٩٦٥/٧/١١ (پارتی دیموکراتی کوردستان) لە باکوور دامەزرا. ئەم پارتە لەلایەنی « فایەق بوجاق، سەعید ئەلچی، شەرەفەدین ئەلچی، دەروێشی سەعدۆ، شاکیر ئۆزدەمیر و عومەر تۆران» ەوە دادەمەزرێت و فایەق بۆجاق بووە سەرۆکی پارتەکە و سەعید ئەلچی دەبێتە سکرتێر. ساڵی ١٩٦٦ فایەق بوجاق لەکردەوەیەکی ئاڵۆزدا دەکوژرێت، کە هۆکارەکەی دەگێرنەوە بۆ ناکۆکی خێڵەکی و دەڵێن بەو هۆیەوە کوژراوە و کوشتنەکەی سیاسی نەبووە. دوای ئەو ڕووداوە سەعید ئەلچی دەبێتە سەرۆکی پارتی، بەڵام دەستگیر دەکرێت و دەبرێتە زیندانی ئەنتالیا، لەو کاتەدا سەعید قرمزی تۆپراق کە ناسراو بوو بە د.شڤان خۆی وەکو هێڵی چەپی ئەو پارتە ڕادەگەیەنێت و ئەمەش دوای ئەوەی کە ناکۆکی فکری و کەسایەتی هەیە لەگەڵ سەعید ئەلچیدا. دیارە ئەم پارچەبوونەی پەدەکە لە باکوور، لەژێرکاریگەریی پارچەبوونی پەدەکەی باشووردا دەبێت کە لەساڵی ١٩٦٦دا شەڕی ناوخۆی لێ کەوتەوە. سەعید قرمزیش ماوەیەک لەلایەنی دەوڵەتی تورکیاوە دەستگیر دەکرێت و لە ساڵی ١٩٧٠دا ئازاد دەکرێت. دوای ئازاد کردنی بەمەبەستی دەستپێکردنی خەباتی چەکداری دەچێتە باشووری کوردستان و پەیوەندی بەپارتی و بارزانیەوە دەکات. ماوەیەک هاوکاری جولانەوەی کوردی باشوور دەکات و کاری دکتۆری دەکات لەناوچەی بەرواری بالا لەنزیک قەلای قومری. هاوکاتی ئەوە پێداگیری دەکات لەسەر خۆ تاودان بۆخەباتی پارتیزانی لە باکوور و لەو بوارەدا داوای هاوکاری لە بارزانی و پارتی دیموکراتی کوردستانی باشوور دەکات. ئەوە دەبێتە هۆی ناکۆکی و نیگەرانی لەنێوان ئەو و بارزانیدا. لەو سەر و بەندەدا سەعید ئەلچیش لە ساڵی ١٩٧١دا لەزیندانی تورکیا ئازاد دەکرێت و دەچێتە باشوور. دوو تێڕوانین لەسەر چوونەکەی هەیە بۆ باشوور؛ ڕوونکردنەوەی فەرمی پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق دەڵێت: سەعید ئەلچی هاتۆتە باشوور و پەیوەندی بە پارتی دیموکراتی باشوورەوە کردووە و خواستویەتی بەهاوکاری ئەوان بچێت بۆ لای سەعید قرمزی، پارتی دیموکراتیش هاوکاری

کردووەو ناردوویەتی بۆلای (سەعید قرمزی)، بەڵام بەهۆی ئەو ناکۆکیە کۆنەی لەنێوان هەردوو سەعیدا هەبووە، سەعید قرمزی سەعید ئەلچی دەکوژێت و دواتر پارتی دیموکرات سەعید قرمزی دەگرن و دادگایی دەکەن و لەکاتی لێکۆڵینەوەدا دانی بەوەدا ناوە کە ئەو سەعید ئەلچی کوشتووە. بەو هۆیەوە دادگای پارتیش لە باشوور بڕیار دەدات کە سەعید قرمزی بکوژن. بەڵام لایەنگرانی سەعید قرمزی ئەو گێڕانەوەیە ڕەتدەکەنەوە و دەڵێن ئەو دان پێدانانە هی سەعید قرمزی نیە و دروستکراوە و ئەوە سیناریۆیەکی میت و دەزگای پاراستنی پارتی بووە، ئەو سیناریۆیە دروستکراوە بۆ لەناوبردنی هەردوو سەعیدەکە و ڕێگرگرتن لە یەکگرتنی ئەوان و دەستپێکردنی شەڕی پارتیزانی لە باکووردا. چونکە دەڵێن سەعید ئەلچیش لەو باوەڕەدا بووە کە دەبێت خەباتی پارتیزانی بکرێت و بۆ ئەوە خواستبووی سەعید قرمزی ببینێت، بەڵام پاراستن و میت ئەوە پەسند ناکەن، لەبەرئەوە خۆیان دەیکوژن بەڵام تاوانەکە دەخەنە ئەستۆی سەعید قرمزی و بەو شێوەیە بیرۆکەی تێکۆشانی پارتیزانی لە باکووردا لەبار دەبەن. دوای ئەوەش پەدەکەی باکوور پەرتەوازە بوو.

لەو قۆناخەدا ژمارەیەکی زۆر گروپی چەپ، کوردی و بزاڤی جیاجیا دروست بوون، هۆکاری ئەوەش ئەوەبوو کە نە چەپەکان و نە کوردەکانیش خاوەنی کەسایەتی کاریزماتیک و خاوەن ئەزموونی وەها نەبوون کە بتوانن سەرجەم گروپ و بزاڤەکان کۆبکەنەوە. هاوکاتی ئەو ڕەوشە کە گروپە چەپ و کوردەکانی تێدابوو، بەهاوکاری ناوەندە جیهانیەکان و ناوەندەکانی دەوڵەتی تورکیا هێزی ئیسلامی سیاسی و نەتەوەپەرستەکانی تورک گەشەیان دەکرد و ئیتر ساڵانی ١٩٨٠-١٩٧٥ ساڵانێک بوو کە تورکیا بەرەو شەڕی ئەهلی هەنگاوی دەنا. ئەو باوردۆخەش لەلایەنی دەوڵەتەوە بەپشتیوانی هاوپەیمانە ڕۆژئاواییەکانی گوڕ دەکرا، ئامانجیشیان ئەوەبوو کە بارودۆخێکی ئاڵۆز بخولقێنن هەتا ڕەوتە شۆڕشگێڕییەکان نەتوانن ئەنجام بەدەست بهێنن. هاوکات بەمشێوەیە دەیانخواست دەوڵەت و حکومەت بەرپرسیار نەبینرێن لەو ڕووداوانەی کە ڕوو دەدەن. دیارترین ئەو ڕووداوانەش کۆکوژییەکانی مەیدانی تەقسیم بوو کە لە ساڵی ١٩٧٨دا لەبەرانبەر چەپەکان لە ئەستەنبوڵ بەڕێوەچوو. هەروەها کۆکوژیی شاری مەرەشی باکووری کوردستان

بوو کە لە ٢٤ هەتا ١٩٧٨/١٢/٢٧ بەرانبەر خەڵکی عەلەوی بەڕێوەیان برد. هەروەها ئەو پێکدادان و کوشتنانەی کە ڕۆژانە لەنێوان گروپە جیاوازەکان و هێزە وابەستەکانی دەوڵەتدا ڕوویاندەدا. هەر ئەو ڕووداوانە کرانە پاساو بۆ ڕەواییدان بە دەستێوەردانی سوپا لە سیاسەتی ناوخۆی وڵات و ئەوەبوو لەکۆتاییشدا سوپای تورکیا بەپشتیوانی دەرەکی لە ١٩٨٠/٩/١٢دا بەسەرۆکایەتی (جەنەڕاڵ کەنعان ئەڤرن) ی فەرماندارى گشتی سوپای تورکیا کودەتای ئەنجام دا.

دیارە ئەنجامدانی ئەو کودەتایە هاوشێوەی کودەتاکانی تر هەوڵدانی ڕۆژئاواییەکان و سوپا بوو بۆ ڕێگە گرتن لەسەرکەوتنی جوڵانەوە ئازادیخوازەکان، بەتایبەتی کە لەو قۆناخەدا گروپە چەپەکان و کوردەکان زۆر چالاک بوون و ئیتر دەوڵەت لەڕێگەی ناڕاستەوخۆوە نەیدەتوانی پێشیان لێ بگرێت و ئەوەش شیمانەی ئەوەی دروستدەکرد کە تورکیا ڕووبەڕووی چارەنوسێکی هاوشێوەی ئێران ببێتەوە. هەربۆیە ناوەندەکانی ڕۆژئاوا گڵۆپی سەوزیان بۆ کودەتا داگیرساند. ئەو کودەتا توانی هێز و گروپە چەپەکان بڵاوە پێ بکات و گورزێکی مەزنیش لەجوڵانەوە و پارتە کوردیەکانیش بدات و تەنیا یەکەکە (پارتی کرێکارانی کوردستان) توانی لەبەرانبەر ئەو گورزەدا خۆی بگرێت و ئەو خۆڕاگرتنەش بووە هۆی گەشەکردنی تێکۆشانی ڕزگاری گەلی کورد و سەرەتایەکی نوێ بۆ گەلی کورد. ئەو قۆناخەی مێژووی کورد لە باکوور و سیاسەتی دەوڵەتی تورکیا کە مێژوویەکی نزیکە پێویستی بە هەڵوەستەیەکی تایبەت هەیە. ئەگەر دەرفەت دروست بوو ئەوا لەپەرتوکێکی تایبەتدا هەڵوەستەی لەسەردەکەم.

ب-ڕۆژهەڵاتی کوردستان

وەکو پێشتر باسمان کرد، ڕەزاخان بەهاوکاری بریتانیا و ئەمریکا و بەسوود وەرگرتن لەو بارودۆخەی کە جیهان و ناوچەکە و دەسەڵاتی قاجاری لە ئێراندا تێیدا بوو، توانی بچێتە سەر تەختی پاشایەتی ئێران و سیستمێکی نوێی دامەزراند. ڕەزاشا لەچەند ساڵی سەرەتای فەرمانڕەواییەکەیدا دەیخواست خۆی وەها نیشان بدات کە ڕێز لەئایین و بیروباوەڕ و فەرهەنگی گەلانی ئێران دەگرێت، هەر بەو سیاسەتە توانی زۆربەی کەسایەتی و دامودەزگا

ئایینیەکان بەلای خۆیدا ڕابکێشێت و ڕاپەڕینەکانی ناوچەکەنی لوڕستان، ئەردەڵان و شکاک کۆتایی پێ بهێنێ. دوای ئەوەی جێگەی پێی خۆی جێگیر کرد، ئیتر هاوشێوەی مستەفا کەمال کەوتە هەڵپەی دروستکردنی دەوڵەتێکی ناوەندی، یەک ڕەنگ و دوور لە ئایین و پشتبەستوو بەفۆرمەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری. بۆ ئەو مەبەستەش لەنێوان سالآنی ۱۹۲۸هەتا ۱۹۳۸ کۆمەڵێک یاسا و بڕیاری دەرکرد و خواستی لە ڕێگەی ئەو هەنگاوانەوە ئامانجەکانی بپێکێ.

سەرەتا ڕەزا شا خواستی دەسەلاتی ناوەندی بسەپێنێ، بۆ ئەو مەبەستەش بڕیاریدا کە سەرجەم ئیدارە خۆجێییەکانی میر و خێڵەکان کۆتایی پێ بهێنێ و ئەوانەی ئامادەبن بڕیار و فەرمانەکانی ناوەند جێبەجێبکەن و دەست لەو شێوە ژیانەی خۆیان بەربدەن و بەپێی ڕێنمایی نوێنەرانی دەسەلاتی ناوەندی هەڵسوکەوت بکەن، ئەوا دەبوو هاوکاربن بۆ جێبەجێکردنی یاسا و بڕیارەکانی ناوەند، ئەوەش لەڕاستینەی خۆیانی دوور دەخستنەوە، ئەوانەشی کە بەرهەڵستیان بکردایە، ئەوا لە ڕێگەی فشار، سەرکوتکردن و هێرشکردنە سەریانەوە، هەوڵیاندەدا کە ئەو یاسا و ڕێسایەیان بەسەردا بسەپێنن. ئەوەشیان لە ژێر ناوی چەسپاندنی دەسەلاتی یاسا و ئارامیدا ئەنجامدەدا .

لەگەڵ ئەوەدا، لە چوارچێوەی سیاسەتی (تەختە قابۆ ئیسکان عەشایر) دا، حکومەت هەوڵیدا کۆتایی بەژیانی شوانکارەیی بهێنێ و هۆز و خێڵە شوانکارەکان نیشتەجێ بکات. ئەو سیاسەتەشی لەبن ئەو ناوەدا جێبەجێ دەکرد، کە گوایە دەخوازێت خەڵکی هەژار لەژیانی ژێر ڕەشمال و بێ ماڵی ڕزگاربکات و هەرخێزانێک ببێتە خاوەنی ماڵێک کە دەرگایەکی داری هەبێت هەربۆیە پێیان دەگوت: (سیاسەتی تەختە قابۆ). لەڕێگەی ئەو سیاسەتەشەوە کۆتاییان بە ژیانی شوانکارەیی و فەرهەنگەکەی دەهێنا. کە بەشێکی زۆری کۆمەڵگەی ئێران و کوردستان بەو شێوەیە دەژیان. بەو شێوەیەش ژیانی هۆز و خێڵەکانی کۆنترۆڵ دەکرد، دەرفەتی بۆ سەپاندنی یاسا و ڕێساکانی خۆی خۆشتر دەکرد. لەڕووی ئابووریشەوە گورزێکی مەزنی لە کۆمەڵگە دەدات و ئابوورییەکەشی وابەستەی ناوەندی شارەکان دەکرا و بەو شێوەیەش هاوکێشەی کۆمەلایەتی بەلای دامودەزگاکانی دەسەلاتدا لاسەنگ دەبوو.

لەگەڵ ئەوانەدا ڕەزاشا لەڕێگەی قەدەغەکردنی پۆشاکی میللی و ناچارکرنی جەماوەر بە پۆشینی جل و بەرگی ڕۆژئاوایی و شەپقەی پەهلەوی، گۆڕینی ناوی شارەکانی کوردستان و ئێران لەوێنەی گۆڕینی ناوی ئورمێ بۆ ڕەزاییە و گۆڕینی ناوی سەلماس بۆ شاپور هەوڵیدەدا کۆمەڵگە لە فەرهەنگی خۆی دوربخاتەوە. لەوانەش زیاتر هەوڵیدا بۆ سەپاندنی زمانی فارسی بەسەر هەموو پێکهاتەکانی ئێراندا و ڕێگەی نەدەدا میللەتانی ئێران بە زمانی خۆیان بخوێنن و ئاخافتنی لە شوێنە فەرمیەکاندا کردبوو بە فارسی. لە بواری ئایینیشدا کاری کرد بۆ کەمکردنەوەی کاریگەریی زانایانی ئایینی شیعە و گرنگیدا بە بوژاندنەوەی ئایینی کۆنی ئێرانی. ڕەزا شا بەهەموو شێوەیەک هەوڵیدا کۆپیەکی تورکیا لە ئێراندا دروست بکات .

لەبەرانبەر ئەو سیاسەتانەی دەوڵەتی ئێران، کۆمەڵگەی ئێرانی بەگشتی و کوردستان بە تایبەتی نارەزاییان نیشاندا و بەرهەڵستی ڕەزا شایان دەکرد. هەتا کۆتایی دەسەڵاتەکەی لە ١٩٤١/٩/٦ دا لە کوردستاندا چەند کۆمەڵە و ڕێکخراوێکی سیاسی دروست بوون، کە بۆ دەستەبەرکردنی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد خەباتیان دەکرد، لەلایەکی ترەوە چەند جوڵانەوەیەکی جەماوەری دروست بوون کە سیاسەتەکانی دەوڵەتیان پەسند نەدەکرد و لە پێناوی مافە نەتەوەیی، ئابووری کۆمەڵایەتییەکاندا تێدەکۆشان، کە دەتوانین لێرەدا بەکورتی باسیان لێوە بکەین:

یەکەم: کۆمەڵە و ڕێکخراوەکان

١ـ جەمعیەتی خەیری کوردی ساڵی ١٩٢٧

بەپێی چەند بەڵگەنامەیەکی بریتانی ئەم کۆمەڵەیە سیاسی بووە و بەنهێنی لە ساڵی ١٩٢٧ دا لە سابڵاغ دامەزراوە. ئامانجی کۆمەڵەکە سەربەخۆیی کورد بووە لە چنگی دەسەڵاتی ئێرانی، بۆگەیشتن بەو ئامانجانەش پشت بە وڵاتە ئەورووپیەکان دەبەستێت. هەر بە پێی ئەو بەڵگەنامەیە ئەو کۆمەڵەیە هەوڵیداوە بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ بریتانیاندا. دامەزرێنەران و بەرپرسانی ئەم کۆمەڵەیە پێکهاتبوون لەزانایانی ئایینی و سەرۆک هۆزەکان، لەوێنەی کوێخا ڕەحیمی کوڕی شێخ بورهان نەقشبەندی، حاجی بابەشێخ، قەرەنی ئاغای مامەش و عەزیز ئاغای دیاربەکری. ئەو کۆمەڵەیە لقی خۆی لە

تاران و چەند شارێکی کوردستان لەوێنەی ئورمێ کردۆتەوە. عومەرخانی شکاک بەرپرسی لقی ئورمێی کۆمەڵەکە بووە. ئەو کۆمەڵەیە لەڕووداوەکانی کۆتایی بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا ڕۆڵی بینیوە. وەکو دەردەکەوێت دوای سەقامگیربوونی سیستمی پەهلەوی و ڕەزاشا و چەسپاندنی پەیوەندی بەشێوەیەکی توندوتۆڵ لەگەڵ ئێراندا، ئەم کۆمەڵەیە کار و چالاکی نامێنێت .

٢ـ کۆمەڵەی کوردی، ساڵی ١٩٢٧

ئەم کۆمەڵەیە لە ساڵی ١٩٢٧ دا لە ساباڵغ دروست بووە، بەپێچەوانەی «کۆمەڵەی خەیری کورد» ە وە هەوڵیداوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەژێر چاودێری یەکێتی سۆڤێتدا. ئەم کۆمەڵەیەش لەژێر کاریگەریی یەکێتی سۆڤێتدا بووە و ماوەیەکی کورت کار و چالاکی ئەنجامداوە .

٣ـ حزبی ئازادی کوردستان ١٩٣٩ز

لەکۆتایی ساڵانی بیستەکانی سەدەی بیستەمەوە هەتا کۆتایی سییەکانی هەمان سەدە، بەهۆی سیاسەتی قەدەغەکاری دەوڵەتی ئێرانەوە، دەرفەتی دروستکردنی کۆمەڵە و ڕێکخراو و پارتی زۆر بەرتەسک کرایەوە. ئەمەش وایکرد لەم ماوەیەدا سەرکردە و کەسایەتیە کوردییەکان و سەرۆک هۆزەکان، بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی حکومەت پەنا ببەنەبەر بەرەنگاربوونەوەی سەربازی (کەلەبەشی دواتردا باسیان دەکەین) بەڵام دوای ئەوەی بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆوە و لایەنگری ڕەزاشا بۆ ئەڵمانیا، جیهان و ئێران توشی شڵەژان بوون، بارودۆخی ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان ڕوویان لە گۆڕان کرد. لەو سەروبەندەدا و لەساڵی ١٩٣٩ز دا حزبی ئازادی کوردستان بەسەرۆکایەتی (عەزیزی زەندی) دروستبوو. عەلادین سەجادی لە شۆڕشەکانی کورددا باس لەوە دەکات کە ژمارەیەک لاوی دیاری ساباڵغ لەڕیزی ئەو حزبەدا بوون، لەوێنەی کەریم یاهو، مەحمود مەحمودیان و محەمەد نانەوازادە. تێڕوانینی جیاجیا لەسەر کاتی دامەزراندنی ئەم حزبە هەیە، هەژار موکریانی کاتی دامەزراندنی دەگەڕێنێتەوە بۆ ساڵی ١٩٤١. هەندێکیش دەیگێڕنەوە بۆ ساڵی ١٩٣٨. بەڵام مێژووی بەرنامە و ئامانجەکانی کە لە (٢٨) مادده پێکهاتبوو، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٣٩. دەتوانین لەم چەند

ماددەی بەرنامەکەیەوە تارادەیەک ئەم حزبە بناسین:

١- بۆ ڕێککەوتن و یەکێتی گشتی بێ جیاوازی کورد، ئەرمەنی، تورک و ئاشوری لەسەرتاسەری کوردستاندا خەبات دەکات.

٢- بۆ گەشەپێدانی پەیوەندی ماددی و مەعنەوی برایانی کوردستانی، بێ جیاوازی زمان، جل و بەرگ، ئایین و گێڕانەوەی سنوورەکانی کوردستان و لوڕستانی کۆن بۆ حاڵەتی پێش دەسکاریکردنی .

٣- لەماددەی نۆیەمی ئامانجەکانیشدا هاتووە؛ کار دەکەین بۆ چەکدارکردن و ئامادەکردنی پێویستیەکانی بەرگریکردن لە کوردستان و تێکۆشانی چڕ لە دژی دیکتاتۆری و فاشستی.

لێرەوە تێدەگەین کە ئەم حزبە ئامانجی نەتەوەیی هەبووە، هاوکات باوەڕی بەپێکەوەژیانی پێکهاتەکانی کوردستان هەبووە، لەگەڵ ئەمانەدا ئامادەبووە کە خۆی و گەل چەکدار بکات بۆ ڕووبەڕوونەوەی توندوتیژی و ستەمی دەوڵەت. هەرئەوەش هۆکارە بۆئەوەی کە ڕۆڵی بەرچاو ببینێ لە ڕاپەڕینەکانی ئورمیە لە ساڵانی (١٩٤١-١٩٤٢) دا .

لە ڕاپۆرتێکی وەزیری جەنگی ئێرانی (ئیبراهیم زەندی) کە بۆ (عەلی سوهەیلی) ی سەرۆک وەزیری ناردووە، هاتووە؛ «هەواڵەکانی لەشکری چواری کوردستان ئەوە ڕادەگەیەنن کە بەم دواییانە حزبی ئازادی کوردستان لە مهاباد دامەزراوە و بەرنامەی حزبی ناوبراو بەزمانەکانی (کوردی، ئەرمەنی، ئاشوری) نوسراوە.» ئەو ڕاپۆرتەش بەرنامە و کارنامەکەیان پشت ڕاست دەکاتەوە. وەکو دەردەکەوێت ئەو حزبە سوودی لەو بارودۆخە بابەتیە وەرگرتووە کە بەهۆی شەڕی جیهانی و دەستێوەردانی بریتانیا و یەکێتی سۆڤێت لە ئێرانەوە خولقابوو. بەڵام کار و خەباتیان بەردەوام نابێت، بۆ ئەوەش دوو تێڕوانین هەیە هەندێک پێیان وایە ئەو پارتە ناوی خۆی گۆڕیوە و بووەتە کۆمەڵەی (ژ.ک). بەڵام (کریس کۆچێرا) بەپشت بەستن بە ڕاپۆرتێکی (ریدریۆ پۆلارد) ی باڵوێزی بریتانیا لە تاران کە بۆ وەزارەتی دەرەوەی وڵاتەکەی خۆی بەرزکردۆتەوە، دەڵێت؛ ئەو حزبە لەلایەنی یەکێتی سۆڤێتەوە هەڵوەشێندراوەتەوە. چونکە لەو ڕاپۆرتەدا هاتووە؛ «دوو ڕووداو هەن کە هەڵوێستی ڕوسەکان دەردەخەن بەرانبەر بەچالاکی نەتەوەیی کوردان، لەو ساڵەدا واتە لەساڵی (١٩٤٢) دا بەجوانی دەردەکەوێت بەسنوور و خۆپارێزی

هەڵسوکەوت دەکەن، ئەویش ئەوەیە کە لەمانگی کانونی دووەمی ١٩٤٣دا دەسەڵاتدارانی یەکێتی سۆڤێت کۆمیتەی (حزبی ئازادیخواز) کە کورد و ئاشوری و ئەرمەنی لەخۆگرتبوو، دوای ئەوەی چوون بەگژ جەندرمەی ئێراندا، هەڵیانوەشاندەوە.» هەروەها هەر حزب و جوڵانەوەیەک ئارامی ناوچەکەی لەق بکردایە بەردەوام گومانی فاشیزمبوونیان دەخستە پاڵیان. ئەوەشیان بەو مەبەستە کردووە هەتا ناوچەکە ئارام بێت و هاوکاریان لەرێگەی ئێرانەوە لەلایەنی هاوپەیمانەکانەوە پێ بگات بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەڵمانەکان بۆ ئەوەش دۆزی کورد و گەلانی ناوچەکەشی کردووە بەقوربانی پاراستنی خۆی.

دووەم: جوڵانەوە چەکدارییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان

پێشتر باسمان لە جوڵانەوەکانی لوڕستان، ئەردەڵان و سمکۆی شکاک کرد، کە هەتا ساڵانی ١٩٢٨بەشێوەی جیاجیا دامرکێندرانەوە، یان بێ کاریگەرکران. لێرەدا دەمەوێت گرنگی بەو جوڵانەوانە بدەم کە لە نێوان ساڵانی ١٩٢٧هەتا ١٩٤٢بەرپا بوون و دەیانخواست ڕێگە لە جێبەجێ کردنی یاسا و بڕیارەکانی ڕەزا شا بگرن .

١- ڕاپەرینی حەمە ڕەشیدخانی بانە (١٩٢٤-١٩٣٠، ١٩٤١-١٩٤٤)

حەمەڕەشیدخانی بانە[٩١] لەساڵی ١٩٢٤دا بۆجاری یەکەم هەڵوێست لەدژی دەسەڵاتی ئێرانی نیشاندەدات. هەرچەندە حکومەت تێکدەشکێنێت و ئەمەش وادەکات حەمەڕەشیدخان کاریگەریی لەناوچەکەدا زیاد ببێت و حکومەتیش بەهۆی خەریک بوونی بە ڕاپەڕینەکانی لوڕستان، ئەردەڵان و سمکۆی شکاکەوە ناپەرژێت کە بچێتە سەر حەمەڕەشیدخان، هاوکاتی ئەوە دەوڵەتی ئێران سنوری لەسەر هۆزە پشدەرییەکان داخست و ڕێگەی نەدان سوود لە لەوەڕگاکانی سنوور وەربگرن و سێ مەرجی بۆ دانان هەتا سوود لەو

٩١- حەمە ڕەشید خان ساڵی ١٨٩٨ز لە گوندی شیوە و گوێزان لە ناوچەی شلێری پێنجوێن لە دایکبووە، ساڵی ١٩٧٤ز کۆچی دوایی کردووە. کوڕی قادرخانی عەبدوڵلابەگی بارام بەگە و لەبەگزادەکانی شاری بانەیە و دوای مردنی باوکی لەساڵی ١٩٣٥دا دەبێتە گەورەی بنەماڵەکەیان.

لەوەرگایانە وەربگرن، ئەوانیش ئەم مەرجانە بوون؛ دەبێت هەر کەسێک لیرەیەکی عوسمانی وەکو موڵکانە بداتە دەوڵەتی ئێران. هەروەها چەکەکانیان ڕادەستی دەوڵەتی ئێران بکەن و باجی (١٠) ساڵی ڕابردووش بدەنە دەوڵەت. ئەوەش بووە هۆی ڕودانی ئاڵۆزی لەنێوان هۆزەکانی مامەش و مەنگوڕ لەگەڵ دەوڵەتدا و ئەو ئاڵۆزییانە هەتا ساڵی ١٩٢٧درێژەی کێشا. دواتر ئەو هۆزانە خۆیان دایە پاڵ حەمەڕەشید خانی بانە و بەمەش شەڕ و پێکدادان لە نێوان سوپای ئێران و حەمە ڕەشید خاندا دەستی پێ کردەوە. هەتا لە ساڵی ١٩٢٨ئێران داوای لە عێراق کرد کە سنوری خۆی بەڕووی حەمەڕەشیدخاندا دابخات و ڕێگەی نەدات ئەمدیوو ئەودیوو بکات. هاوکات داوای لەهەندێک هۆزی ناوچەکە کرد کە ناکۆکیان لەگەڵ حەمە ڕەشید خاندا هەبوو، بۆ ئەوەی هاوکاری بکەن. دوای ئەوەی توانی پشتیوانی چەند تیرە و خێڵێک پەیدا بکات و پەیمانی هاوکاری لە عێراق وەرگرت، بەهێزێکی مەزنەوە هێرشی کردە سەر ڕاپەڕیوەکان. هەرچەندە بەرخودانێکی گەورەیان کرد، بەڵام لەئەنجامدا حەمە ڕەشیدخان تێکشکا و سنوری باشووری تێپەڕاند و چووە زێدی خۆی لە دارۆخان لە ناوچەی شلێر. ئەحمەد تۆفیق بەگی پارێزگەری سلێمانی لەبن ناوی میوانداریدا بانگی دەکات بۆ سلێمانی و بەفەرمانی سەرۆکی حکومەت نوری سعید دەستگیری دەکات و ڕەوانەی موسڵ دەکرێت و لەناوەڕاستی مانگی تەموزی ١٩٣٠هەتا تەموزی ١٩٣١بە دەستبەسەری لە موسڵ دەبێت و پاشان دوور دەخرێتەوە بۆ ئامێدی و هەتا تەموزی ١٩٣٢لەوێ دەبێت و پاشان ئازاد دەکرێت (بەکەفالەتی شێخ لەتیف و حەمەی ئەوڕەحمان ئاغا) دواتر گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی، مانگی نیسانی ١٩٣٦جارێکی تر و بەپلان و لەکاتی چونیدا بۆ سلێمانی دەستگیری دەکەن، دواتر بەهاوکاری شێخ لەتیفی حەفید و کۆمەڵەی برایەتی و بەرپرسیاری زیندانی سلێمانی لە ١٩٣٧/٨/٢٢دا هەڵدێت و دەچێتەوە ناوچەی خۆیان. هەتا دوای کودەتای ١٩٤١ی ڕەشید عالی گەیلانی، بێ دەنگ بووە، بەهۆی ئەو کودەتایەوە گەڕایەوە بانە.

دوای گەڕانەوەی بۆ ڕۆژهەڵات، بانگەوازی بۆ هۆزەکان کرد و داوای کرد کە کۆببنەوە بۆ ڕاپەڕین، داوای لە هێزەکانی ئێرانیش کرد کە خۆیان بدەن بەدەستەوە. دواتر لە ١٩٤١/٩/١ دا شاری (بانە) ی ڕزگار کرد و ئیدارەی کاتی بۆ دروست دەکات. ڕۆژی ١٩٤١/٩/١٣شاری سەقز و ١٩٤١/٩/٢٤سەردەشت

ڕزگار دەکات، دوای ئەوە دەخوازێت مهاباد ڕزگاربکات، بەڵام بەهۆی هاوکاری نەکردنی هەندێک لە خێڵەکانەوە ناتوانێت مهاباد ڕزگار بکات، لەساڵی ١٩٤٣دا بەهاوکاری ئینگلیزەکان کە ئەو کاتە هەتا (سنە) یان داگیر کردبوو، توانی دیواندەرە و مەریوان ڕزگار بکات، ئەم ڕاپەڕینەی حەمە ڕەشیدخان هاوکاتی دەستێوەردانی بریتانیا و ڕوسیا بوو لە ئێران و لابردنی ڕەزا شا و دانانی محەمەدی کوڕی لە جێگەیدا لە ١٩٤١/٩/٦ دا. دەسەڵاتی ئێران کاتێک کە زانی ناتوانێت ڕاپەڕینەکەی حەمەڕشیدخان سەرکوت بکات لە ڕۆژی ١٩٤٣/٥/٨ دا وەکو حاکمی ناوچەکە دانی بە حەمە ڕەشید خاندا نا. بەڵام حەمە ڕەشید خان وەکو حکومەتێکی سەربەخۆ دەجوڵایەوە و ڕادیۆیەکی هەرێمیشی بۆ خۆی دانا. ئەم هەڵسوکەوتەی حەمەڕەشیدخان ئێرانی نیگەران کردبوو، ئێران دوای ئەوەی لەگەڵ بریتانیادا بەشێک لە کێشەکانی خۆی چارەسەر کرد، دڵنیابویەوە لەوەی کە ئیتر بریتانیا هاوکاری ڕاپەڕیوەکان ناکات، هێرشی زەمینی و ئاسمانی کردە سەر ناوچەکە و سوودی لە ناپاکی و زانیارییەکانی سەلیم خان[٩٢] و نەسرەتوڵاخان وەرگرت کە زۆر زانیاریان لەسەر توانا و نهێنی هێزەکانی حەمە ڕەشیدخان دایە دەوڵەت و بەو شێوەیە دەوڵەت توانی ڕاپەڕینەکە سەرکوت بکات و حەمە ڕەشید خان و بەشێک لەهێزەکانی کشانەوە بۆ ناوچە چیاییەکان. دواتر حەمە ڕەشیدخان لە ١٩٤٦/٢/١٥دا لەگەڵ (٢٥٠) چەکداردا چووە مهاباد و بەشداری کۆماری کرد، لەوێ پلەی جەنەراڵی پێ بەخشرا. جێگەی ئاماژەیە کە حەمە ڕەشید خان لە ساڵانی بیستەکاندا ماوەیەک هاوکاری شێخ مەحمودی کردووە .

٢ـ جوڵانەوەی ناوچەکانی هەورامان و مەریوان

مەحمودخانی کانی سانانی، مەحمودخانی دزڵی و جافرسانی هەورامی لە بەهاری ١٩٢٦ دا لە دژی حکومەتی ئێران ڕاپەڕینان بەرپاکرد. لەو کاتەدا شێخ

٩٢- سەلیم خان پێشتر سێ ساڵ لەزینداندا بووە و کە ئازاد بووە بەشداری جوڵانەوەکەی حەمە ڕەشید خانی کرد و لەکاتی حکومەتی حەمە ڕەشید خاندا کرایە فەرمانداری بانە. نەسرەتوڵا خان بەرپرسی دارایی و ئابووری حکومەتی بانە بوو. بەڵام خۆیان ڕادەستی حکومەتی ئێران دەکەن و زانیاری لەسەر تواناکانی حەمە ڕەشید خان دەدەن بە دەوڵەت.

مەحمود بەهۆی شەڕی لەگەڵ بریتانیەکاندا دەچێتە لای مەحمودخانی کانی سانانی و هاوکاری ڕاپەڕینەکەیان دەکات. ڕاپەڕیوەکان هەوڵدەدەن شاری (سنە) ش بخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە، بەڵام هیچ لایەکیان سەرناکەون. دواتر لە ساڵی ١٩٢٧دا دەوڵەت هێزێکی مەزن لە تاران و هەمەدانەوە دێنێت و لەڕێگەی فەرماندار (عەبدوڵلاخان تەهماسپ) ەوە هەوڵیدا ڕاپەڕینەکە سەرکوت بکات، سەرەتا جەنەڕاڵ عەبدوڵلاخان پەیوەندی کرد بەسەرۆک هۆزەکانەوە و پەیمانی پێدان کە ئەگەر ڕووبەڕووی سوپای دەوڵەت نەبنەوە و چەکەکانیان لێ وەرناگرێت و ئەندامانی خێڵەکانیشان نابات بۆ سەربازی، بەو شێوەیە توانی مەحمود خانی دزڵی و جافەرسانی هەورامی ڕازی بکات. ئەوە بووە هۆی پارچەبوونی ڕاپەڕینەکە. دوای ئەوە سوپایەکی ڕەوانەی مەریوان کرد و توانیان هێزەکانی مەحمود خانی کانی سانانی تێکبشکێنن و ئەویش ڕووی کردە باشووری کوردستان و خۆی ڕادەستی هێزەکانی عێراق کرد و هەتا ساڵی ١٩٤١بە زیندانی مایەوە و دواتر گەڕایەوە بۆ زێدی خۆی و پاش ماوەیەک دەستگیر کرایەوە و بردیان بۆ تاران و لە زیندانی قەسری قاجاری بەندکرا و لە ١٩٤٥/١/١ دا ڕۆژنامەی (کوهستان) هەواڵی کۆچی دوایی بڵاو دەکاتەوە .

دوای تێکشکانی مەحمودخانی کانی سانانی سوپاکەی دەوڵەت هەوڵدەدات یاسا و فەرمانی دەوڵەت بچەسپێنێ، لە ئەنجامدا لە حوزەیرانی ١٩٢٧ دا مەحمود خانی دزڵی هێرش دەکاتە سەر سوپای ئێران و ژمارەیەکیان لێ دەکوژێت. بەمشێوەیە هەتا ساڵی ١٩٣٠شەڕ و پێکدادان لە نێوانیاندا بەردەوام دەبێت هەتا لە مانگی ١٩٣٠/١٢ دا هێزێکی مەزنی سوپای ئێران هێرش دەکاتە سەر مەحمود خانی دزڵی و ناچاری دەکەن ناوچەکە جێ بهێڵێ و سنوری باشوور تێپەڕ بکات و بریتانیەکان دەیگرن و بۆماوەی ٧ ساڵ لە کەرکوک زیندانی دەکەن و لە ساڵ ١٩٣٧دا ئازاد دەبێت و دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەکەی خۆی، لە ١٩٤٧/٩/٣دا لەماڵی خۆیدا لە گوندی ملە خورد بەدەستی ئەفسەرێکی ئێرانی ژەهرخوارد دەکرێت و کۆچی دوایی دەکات. هەر لەو کاتەدا هێرش دەکەنە سەر (جافەرسان) و ئەویش ناچار دەکەن ڕووبکاتە باشووری کوردستان. دوای ئەوە دەوڵەت ئەو ناوچانە داگیر دەکات و دەست دەکات بە چەکداماڵینی هۆزەکانی ناوچەکانی لهۆن و مەریوان و دواتریش

دەستیان بەتاڵان کرد و بەشێکی هۆزەکانی ئەو هەرێمەیان بۆ ناوچەکانی (قوم و سمنان) ڕاگواست و بەزۆر نیشتەجێیان کردن .

٣- ڕاپەڕینی مەنگوڕەکان (١٩٢٨و ١٩٢٩)

مەنگوڕەکان لە دژی هەوڵەکانی حکومەتی ڕەزاشا بۆ زۆرلێکردنی خەڵک بۆ ئەوەی جلو بەرگی بیانی و کڵاوی پەهلەوی لەبەربکەن، ناڕەزاییان دەربڕی، مەلا خەلیل[٩٣] سەرۆکایەتی ئەو ناڕەزاییە و ڕاپەڕینە دەکات. سەرەتای ڕاپەڕینەکە دەگەڕێتەوە بۆ زستانی ساڵی ١٩٢٨کە (سالار ئەشرەف) ی کاربەدەستی حکومەت لە مهاباد، خەڵکی شاری لەناوچەی (کانونی ئەفسەران) کۆکردەوە و خواستی بە زۆر بڕیاری داکەندنی جلی کوردی و لە بەرکردنی جلی بیانی و کڵاوی پەهلەویان بەسەردا بسەپێنێ. مەلا خەلیل ناڕەزاییەکی توندی بەرانبەر ئەم بڕیارە نیشاندا و بڕیاریدا کە هۆزی مەنگوڕ بۆ دژایەتی ئەو بڕیارە ئامادە بکات و ناوەندێکی دامەزراند بۆ پەیوەندیکردن بە هۆزەکانی تری کوردستانەوە. ناوەندەکەی ناونا (ئیتحاد و ئیتفاق) و سەرۆک هۆزەکانی (گەورەک _سەردەشت_نەعیلی) بانگێشت کرد و فەقێ عیسا و عەلی ئاغای سوێناسی هاتنە لای و بڕیاریاندا کە گوندی (حاجی مامیان) بکەنە ناوەندی خۆیان و ڕاپەڕینەکەیان.

سەرەتا هێرشیان کردە سەر دەزگا سەرکوتکەرەکانی حکومەت و دواتر هێڵی پەیوەندی نێوان سابلاخ و سەردەشتیان بڕی و ناوچەکانی نێوان ئەو دووشارەیان گرت و کاریگەرییان گەیشتە (نەغەدە و خانە). ئەو بارودۆخە دەوڵەتی سەغڵەت کرد و ئیتر دەوڵەت پەنای بردە بەر فێڵ و تەڵەکە و ژمارەیەک سەرکردە و کەسە دیارەکانی هۆزی مەنگوڕ کە پێشتر گرتبوونی ئازادی کردن، لەوێنەی (هەمزە ئاغا و حەسەن ئاغا)، دیارە ئەوەی لە خۆشەویستی بۆ ئەو کەسانە یاخود لە دڵسۆزییەوە بۆ گەلی کورد نەبوو، بەڵکو ئەوەی کرد بۆ ئەوەی هۆزی مەنگوڕ دوای مەلا خەلیل نەکەون و

٩٣- مەلا خەلیل: ساڵی ١٨٧٦ز لە گوندی گۆڕهۆمەری ناوچەی سەردەشت لەدایک بووە و ماوەیەک ڕێبازی سۆفیگەری گرتوتەبەر و بووە بە موریدی شێخ یوسف بورهانی نەقشبەندی. کەسێکی تێگەیشتوو و کۆمەڵایەتی بووە و ساڵی ١٩٥٧کۆچی دوایی کردووە.

ڕاپەڕینەکەیان شکست بێنێ، بەڵام مەلا خەلیل و ڕاپەڕیوەکان گرنگیان بەم کارە نەدا و بەردەوام بوون لە کاری خۆیان. لەم کاتەدا مەلا خەلیل داوای پشتیوانی لە عەباس ئاغای سەرۆکی هۆزی پشدەر و شێخ مەحمود کرد، بەڵام بەدەم هاوارەکەیەوە نەچوون. دواتر دەوڵەت توانی (بایبزئاغا) لە مەلا خەلیل دابڕێت و بەهاوکاری خێڵەکانی (مامەش و دیبوکری) مەلا خەلیل لاواز دەکەن و لە ڕێگەی هێرشی ئاسمانی و زەمینیەوە مەلا خەلیل ناچار دەکەن ڕوو بکاتە باشووری کوردستان. بەمەش ڕاپەڕینەکەی مەلا خەلیل و مەنگوڕییەکان تێکشکا، بەڵام دەوڵەت ناچار بوو کە بەبڕیار و هەڵوێستەکانی خۆیدا بچێتەوە .

٤- ڕاپەڕینی ئاراراتی بچوک (١٩٣٠-١٩٣١)

عەبدوڕەحمانی قاسملو دەڵێ؛ ڕاپەڕینی هۆزی جەلالی پەیوەستە بە ڕاپەڕینی ئاگری کە بەسەرکردایەتی ئیحسان نوری پاشا بەڕێوە چوو، بەسەرکردایەتی «بێرهۆ برۆحەسکۆتیلی (ئیبراهیم پاشای جەلالی کە ئەندامی کۆمەڵەی خۆیبوون بوو) و فەرزەندە بەڕێوەچوو. ئەم جوڵانەوەیە لە نێوان ساڵانی (١٩٣٠-١٩٣١) دا ڕوویاندا .

سەرەتای ڕووداوەکان لەوێوە دەستی پێکرد کە دوای شکستی ڕاپەڕینی ئاگری، بەشێک لە سەرکردەکانی ڕاپەڕینەکە سنوریان بەزاند و چوونە ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە، بەڵام خۆیان ڕادەستی حکومەت نەکرد، بەڵکو پەنایان بردە بەر تیرەی (خەلیکان لو) ی هۆزی جەلالی و لای خالید ئاغا مانەوە. لەو کاتەدا ئەو تیرە خەریکی کۆچکردن بوون بەرەو گەرمێن. بەڵام دەوڵەت ڕێگەیان لێ دەگرێت و لە ناوچەی (ماکۆ) (حەسەن ئەیوب) ی ئامۆزای خالید ئاغا دەکوژن. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی خالید ئاغا هێرش بکاتە سەر پاسگای (تنگ کاجوت) و دەستی بەسەردا دەگرن. هەر لەو کاتەدا دەوڵەت دەیخواست خێڵەکانی (حەسەنلو وحەیدەرانلو) ڕابگوازێت ئەوەش وایکرد ئەو هۆزانەش بچنە پاڵ ڕاپەڕیوەکان. دوای ئەوەی چەندین هەوڵی دەوڵەت بۆ تێکشکانی ڕاپەڕینەکە سەری نەگرت. لە پایزی ساڵی ١٩٣١دا دەوڵەت پەلامارێکی مەزنی ناوچەکەی دا و (برۆحەسکۆ تیلی) ی سەرۆکی ڕاپەڕینەکە کوژرا، دوای ئەوە (فەرزەندە) سەرۆکایەتی ڕاپەڕینەکەی کرد، پاش

ماوەیەک ئەویش کوژرا، ئەوەش بووە هۆی ئەوەی ڕاپەڕینەکە تێکبشکێت و لە ١٩٣١/١١/١ دا دەوڵەت دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرت، لەدوای ئەو ڕاپەڕینە ئێران و تورکیا لە ١٩٣٢/١/٢٣ دا پەیمانی هاوکاری سنوریان ئیمزاکرد. ئێران شکانی ئەم ڕاپەڕینەی کردە دەرفەت بۆ جێبەجێکردنی مەرامەکانی و بەشێکی هۆزی جەلالی ڕاگواست بۆ شارەکانی سولتان ئاباد، کرمان و شیراز و هەتا ساڵی ١٩٣٥بەشێک لەپلانەکانی جێبەجێ کرد.

٥- ڕاپەڕینەکانی کوردەکانی ئورمێ ١٩٤١- ١٩٤٢

دوای ئەوەی محەمەدڕەزا شا چووە جێگەی باوکی و بوو بە پاشای ئێران، هەوڵیدا لە ڕێگەی زەبر و زەنگەوە دەسەڵاتی خۆی بەسەر ناوچەکانی ئێراندا بسەپێنێ. ئەوەش کاردانەوەی لێکەوتەوە و لەناوچەی ئورمێ «عومەرخانی شکاک، ڕەشید بەگی جیهانگیری، تەها هەرکی، زێرۆ بەگی هەرکی» لەدژی دامودەزگاکانی دەوڵەت ڕاپەڕین و لەماوەیەکی کورتدا توانیان دەست بەسەر ناوچەیەکی فراواندا بگرن و دەسەڵاتی ناوەندی وەدەرنێن. ئەو جوڵانەوەیەش ترسی لە دڵی دەسەڵاتی ئێراندا دروستکرد و سەرنجی زلهێزە جیهانیەکانیشی بەلای خۆیدا ڕاکێشا. ڕاپەڕیوەکان توانیان ئورمێ گەمارۆ بدەن. بەپێی هەندێک بەڵگە حزبی ئازادی ڕۆڵی سەرەکی لە ڕێکخستنی ئەو ڕاپەڕینەدا هەبووە. بەڵام یەکێتی سۆڤێت دژی ئەو ڕاپەڕینە و هەڵوێستی حزبی ئازادی بووە و فشار دروست دەکات بۆ هەڵوەشاندنەوەی حزبی ئازادی و ئەمەش وادەکات کە ڕاپەڕینەکە دابمرکێتەوە .

سێیەم: کومەڵەی (ژ. ک) و کۆماری کوردستان

وەکو پێشتر باسمان کرد، هەندێک سەرچاوە باس لەوە دەکەن کە حزبی ئازادی کوردستان لە ساڵی ١٩٤٢دا ناوی گۆڕیوە و بووە بە کۆمەڵەی (ژ.ک) هەندێکیش پێیان وایە کە ئەو کۆمەڵەیە جیاوازە و لە ئەنجامی ئەو بارودۆخەی کە لەوکاتەدا لە مهاباد خولقابوو، نە دەسەڵاتی ناوەند، نە دەسەڵاتی یەکێتی سۆڤێت و نە دەسەڵاتی بریتانیای تێدابوو، بۆشاییەکی ئیداری و سیاسی هەبوو، کۆمەڵێک ڕۆشنبیر و کەسایەتی مهاباد بە سوود وەرگرتن لە

ئەزموونی ڕابردوو و بە هاوکاری حزبی هیوای باشووری کوردستان ئەو کۆمەڵەیان دروستکرد. عەبدولڕەحمان زەبیحی و مستەفا خۆشناو کە دوو ئەندامی چالاکی حزبی (هیوا) بوون، لە کۆبوونەوەی دامەزراندنی کۆمەڵەی (ژ.ک) دا ئامادەبوون. کاریگەریی هیوا بەسەر گۆڤارەکەی (ژ.ک) کە بەناوی (نیشتمان) هوە دەریاندەکرد دیاربوو. کۆمەڵەی (ژ.ک) بەپێی هەندێک بەڵگە ناوی (کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان) بووە و هەندێکی تر دەڵێن (کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد) بووە.

هەموو سەچاوەکان کۆکن لە سەر ئەوەی کە ئەو کۆمەڵەیە لە ١٩٤٢/٨/١٦ دامەزراوە و لە نیسانی ١٩٤٣دا کۆنگرەی بەستووە و بەرنامە و پەیڕەوی خۆی دادەڕێژێت و سەرۆک و سەرکردایەتی دیاری دەکات و بڕیاریش دەدات کە پەیوەندی لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت دروست بکات و گۆڤارێکیش بە ناوی (نیشتمان) هوە دەربکات. عەبدولڕەحمان قاسملو دەڵێت؛ دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکە ئەمانەبوون؛ حسێن فروهەر کە سەرۆکی کۆمەڵەکەش بوو، عەبدولڕەحمان زەبیحی، عەبدولڕەحمان ئیمامی، عەبدولقادری مودەڕیسی، نەجمەدین تەوحیدی، محەمەد نانەوازادە، عەلی مەحمودی، محەمەد ئەسحابە، عەبدولڕەحمان کەیانی، سەدیقی حەیدەری و قاسمی قادری.

ئامانجەکانی کۆمەڵەی (ژ.ک) لەم خاڵانە دا کۆکراوەتەوە:

١. کۆمەڵەی (ژ.ک) لەبەرانبەر ئەو کۆسپ و تەگەرانەدا تێدەکۆشێت کە ئاستەنگن لەڕێگەی پێشکەوتن و سەرکەوتنی کورددا لەوێنەی دوژمنایەتی خۆبەخۆ، دووبەرەکی و هەرکەس بۆخۆی، پول پەرستی و بێگانە دۆستی.

٢. کۆمەڵە بەهەموو هێز و توانایەوە تێدەکۆشێت هەتا زنجیر و کۆتی دیلی و ژێردەستی لە ئەستۆی نەتەوەی کورد دابماڵێت و کوردستانی گەورە بونیاد بنێت .

٣. یەکخستنەوەی هەموو پارچەکانی کوردستان و ئازادکردنی نەتەوەی کورد.

٤. خزمەتکردن و هەوڵدان بۆ گەشەپێدانی کۆمەڵی مرۆڤایەتی و شارستانیەتی گەلانی جیهان.

٥. کۆمەڵە بەچاوێک سەیری هەموو هۆز و خێڵەکانی کورد دەکات و بۆ برایەتی هەمووان کۆشش دەکات.

٦- کۆمەڵەی (ژ.ک) لەسەر چوار کۆڵەکەی: ئیسلامیەتی، کوردایەتی، مەدەنیەت، سوڵح و ئاشتیخوازی دامەزراوە .

کۆمەڵەی (ژ.ک) سەرەڕای دۆستایەتی لەگەڵ حزبی هیوا، پەیوەندی لەگەڵ حزبی شیوعی، حزبی ڕزگاری لە باشوور و کۆمەڵەی خۆیبوون هەیە لە ڕۆژئاوا. لەساڵی ١٩٤٤ ئەکرەم جەمیل پاشا سەرۆکی کۆمەڵەی خۆیبوون و قازی مەلا وەهاب وەکو نوێنەری خۆیبوون سەردانی مهاباد دەکەن و پشتیوانی خۆیان بۆ هەنگاوەکانیان نیشان دەدەن. دواتر لە مانگی ئابی ١٩٤٤ دا ڕێککەوتنی سێ سنوور لە چیای دالانپەر لەسەر سێگۆشەی سنووری نێوان باکوور، ڕۆژهەلات و باشووردا لە نێوان نوێنەری کۆمەڵەی (ژ.ک) قاسم قادری، شێخ عەبدوڵلای زێنوێیی نوێنەری حزبی (هیوا) و قازی مەلا وەهاب نوێنەری خۆیبوون، واژۆ دەکرێت و ئامانج لەو ڕێککەوتنە هاوکاریکردن و پشتیوانیکردنی کوردەکانی هەرچوار بەشی کوردستانە بۆ یەکتری بوو.

کۆمەڵەی (ژ.ک) لەو ڕوانگەوە کە باوەڕی بەیەک پارچەیی کوردستان هەیە، دوو لقی لە شارەکانی هەولێر و سلێمانی دامەزراند. حامید گەوهەری دەڵێ لقی سلێمانی لەمانگی ئابی ١٩٤٣ دا لەلایەنی کەسانی نیشتمانپەروەری وەکو (ئیسماعیل حەقی شاوەیس، ئیبراهیم ئەحمەد، صدیق شاوەیس، فایەق بێکەس و عوسمان دانش) ەوە دامەزرا و دوو ژمارەی ڕۆژنامەی (دەنگی ڕاستی) یان دەرکرد. ئیبراهیم ئەحمەد باس لەوە دەکات کە چەند ژنێک لەو لقەدا بوونەتە ئەندام، وەکو (ناهیدە شێخ سەلام، بەهیە مەعروف، زەکیە بابان، ڕەعنا ئەحمەد) .

کۆمەڵەی (ژ.ک) لە سەرەتادا زیاتر لەناو ڕۆشنبیران و گەنجاندا خۆی ڕێکدەخات، بەڵام دواتر دەبینێ کە بەو شێوەیە ناتوانێت وەڵامی هەموو گەل بداتەوە، ئیتر ڕوو دەکاتە کەسانی خاوەن پێگەی کۆمەڵایەتی. لەساڵی ١٩٤٤ دا قازی محەمەد[٩٤] دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەکە و نازناوی (بینایی) وەردەگرێت.

٩٤- قازی محەمەد کوڕی قازی عەلی شاری مهابادە و بنەماڵەیەکی ناوداری ناوچەکەن. ڕەچەڵەکی بنەماڵەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ عیسای باپیرە گەورەی کە لەسەدەی شازدەیەمدا و لەسەردەمی (شاتەهماسپ)ی کوڕی شا ئیسماعیلی سەفەویدا لە شاری قازانشاری گورجستانەوە هاتونەتە

لەم قۆناخەدا کۆمەڵە بەنهێنی خەبات دەکات. دوای ئەوەی قازی محەمەد دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەکە، ئیتر کۆمەڵەکە زووتر هەنگاو دەنێت و فراوان دەبێت. لەهاوینی ١٩٤٥ه وە ئەندامانی ڕێکخراوەکە گەیشتنە ئەو باوەڕییەی کە ئەو ڕێکخراوە ناتوانێت ببێتە وەڵام بۆ ئەو قۆناخە. چونکە لەو کاتەدا شەڕی جیهانی بەسەرکەوتنی بریتانیا و یەکێتی سۆڤێت و هاوپەیمانەکانیان بەسەر ئەڵمانیا و هاوپەیمانەکانیدا کۆتایی هات و جوڵانەوەی گەلان لە ئێران و جیهاندا زۆر بەرفراوان ببوو. قازی محەمەد و شاندێکی کورد بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی دەچنە (باکۆ) ی پایەختی ئازەربایجان و (جەعفەر باقرۆف) دەبینن، ئەویش پشتیوانی داخوازییەکانی کورد دەکات. هەربۆیە کە دەگەڕێنەوە داوا دەکەن کە کۆنگرە ببەستن و پارتییەک دروستبکەن. لە ٢٥-١٩٤٥/١٠/٢٨ دا (ژ.ک) کۆنگرەی خۆی ئەنجام دەدا و (حزبی دیموکراتی کوردستان) دادەمەزرێنن. بەرنامەکەشی لە (٩) ماددە پێکهاتبوو کە دیارترینیان ئەمانە بوون؛

١. نەتەوەی کورد لەنێو خۆی ئێراندا ئازاد و سەربەخۆبێت بۆ هەڵسوڕانی کاروباری ناوخۆیی خۆی لەناو سنوری دەوڵەتی ئێراندا خودموختاری خۆی بەدەست بێنێت.

٢. حزبی دیموکراتی کوردستان تێدەکۆشێت بۆ ئەوەی لەگەڵ نەتەوەی

ناوچەی موکریان و دوای ئەوەی عیسا موسوڵمان بووە و پەیوەندی لەگەڵ (بداغ سوڵتانی موکری) دروست کردووە، لەشاری سابڵاخ نیشتەجێ بووە. قازی محەمەد لە ١٩٠١/٥/١ لە شاری سابڵاخ لە دایک بووە. لە تەمەنی حەوت ساڵیدا لەلای باوکی دەست بە خوێندن دەکات، لەو کاتەدا پێیان گوتووە (میرزا محەمەد) دواتر لەچەند مزگەوتێک زانستە ئاینیەکان دەخوێنێت. هاوکات گرنگی بە بابەتی ئەدەبی و زانستی دەدات و خۆی دەڵێ؛» زۆرم هەوڵ ئەدا کتێبی جۆراوجۆری زانستی بخوێنمەوە و بۆ بەدەستهێنانی هەر کتێبێک زەحمەتی و کوێرەوەری زۆرم دەکێشا». ساڵی ١٩٣١ دەبێتە سەرۆکی دائیرەی پەروەردە لە سابڵاخ. لە ١٩٤٦/١/٢٢ بەرانبەر ٢٦٤٥/١١/٢ی کوردی دەبێتە سەرۆکی کۆماری کوردستان لە مهاباد. لە شەوی ١٩٤٧/٣/٣١ بەرانبەر ٢٦٤٧/١/١١ لەگەڵ محەمەد حسێن خانی سەیفی قازی و ئەبو ئەلقاسمی سەدری قازی لە سێدارە دەدرێن. لەکاتی لە سێدارەدانیدا جەندرمەکان دەیانەوێت چاوی ببەستنەوە، ڕێگەیان پێ نادات و دەڵێ؛ «من شەرمەندە نیم لە ئاست نەتەوە و نیشتمانی خۆشەویستم هەتا چاوم ببەستنەوە، من دەمەوێت لە دوا دەقیقەی ژیانمدا، بەسەربەرزییەوە لەنیشتمانی جوان و خۆشەویستم بڕوانم، من کوڕی ڕاستەقینەی نەتەوەکەم بووم و هەم، بژی نەتەوەی کورد بژی ڕزگاری کوردستان».

ئازەربایجان و کەمایەتیەکانی (ئاسووری و ئەرمەنەکان) دا یەکێتی و برایەتی تەواو پێکبهێنێت.

٣. ئێمە دەمانەوێت گەلەکانی ئێران بەتەواوی هەلی تێکۆشانی ئازادییان بدرێتێ بۆ بەختەوەری و پێشکەوتنی نیشتمانی خۆیان.

دوای دامەزراندنی حزبی دیموکراتی کوردستان یەکێک لەو بڕیارانە ئەوەبوو کە پەلە بکرێت بۆ دامەزراندنی کۆمارێکی سەربەخۆ کە ناوەندەکەی سابڵاخ بێت. لە ١٩٤٥/١٢/١٧ دا بەرانبەر ٢٦٤٥/٩/٢٦ی کوردی ئاڵای ئێران لەسەر دامودەزگاکان دادەگرن و ئاڵای (کۆماری کوردستان) بەرز دەکەنەوە. هەر بۆ ئەوەش ئەو ڕۆژەیان ناونا ڕۆژی ئاڵای کوردستان. دواتر لە ١٩٤٦/١/٢٢ی زایینی بەرانبەر ٢٦٤٥/١١/٢ لە مەیدانی چوارچرادا کۆماری کوردستان ڕاگەیەندرا و قازی محەمەد وەکو سەرۆکی کۆمار، کۆماری ڕاگەیاند. هاوکات حکومەتیش بەسەرۆکایەتی حاجی بابەشێخ و یازدە وەزیر ڕاگەیەندرا. کە سەیفی قازی بووە وەزیری جەنگ. کۆماری کوردستان نزیکەی (١١) مانگ تەمەنی کرد و لە ١٩٤٦/١٢/١٧ دا، کۆتایی پێ هێنرا. لەماوەی ئەو یازدە مانگەدا لە بواری ڕۆشنبیری، پەروەردەیی، ڕێکخراوەیی و خزمەتگوزاریدا هەنگاوی گرنگ نرا. پەروەردە بە زمانی کوردی پەرەی پێدرا و لە خوێندگەکاندا بەکوردی وانە گوترایەوە[٩٥]. لەبواری ڕاگەیاندندا ڕۆژنامەی کوردستان، ڕادیۆی (ئێزگەی کوردستان لە ١٩٤٦/٥/١دا دامەزرا) و چەندین گۆڤار و ڕۆژنامە دەرکران. لەوانە گۆڤاری (گڕوگاڵی منداڵانی کورد) کە یەکەمین گۆڤاری منداڵانی کوردی بوو. لەڕووی ڕێکخراوەییەوە لە ١٩٤٦/٣/١٣ دا بە پێشەنگایەتی (میناقازی) یەکێتی ئافرەتانی کوردستان دامەزرا و زۆر ڕێکخراوەی تر دروست بوو. لەڕووی سەربازییەوە سوپای کۆمار دروست کرا.

کۆماری کوردستان بووە هیوایەک بۆ گەلی کوردی هەرچوارلای کوردستان و دەرەوە. ئەوەش وایکرد ژمارەیەکی زۆر لە کەسایەتی و لاوانی کورد ڕوویانکردە مهاباد و هەریەکە و بەپێی توانای خۆی بەشداری لە خزمەتی ئەو کۆمارەدا کرد. مەلا مستەفای بارزانیش دوای ئەوەی لە

٩٥- لە باشووری کوردستانەوە ژمارەیەک مامۆستا چوونە مهاباد بۆ ئەوەی بەکوردی وانە بڵێنەوە.

پایزی ١٩٤٥ دا ڕووبەڕووی شکان بوویەوە لەبەرانبەر سوپای عێراق و بریتانیادا، بەخۆی و نزیکەی (٦٠٠٠) کەس کە نزیکەی (٢٠٠٠) ی جەنگاوەر بوون سنووری ڕۆژهەڵاتیان تێپەڕکرد و ماوەیەک لە شنۆ دەمێننەوە دواتر چوونە مهاباد و لەوێ بەشدارییان لە دامەزراندنی کۆماردا کرد، مستەفا بارزانیش[٩٦] لەناو سوپای کۆماردا پلەی جەنەراڵی پێ بەخشرا[٩٧]. حەمەڕەشید خانی بانەییش لە١٥-٢-١٩٤٦ چووەتە مهاباد و بەشداری لە کۆماردا کرد.

چۆن دامەزراندنی کۆمار کاریگەریی ئەرێنی لەسەر کۆمەڵگە و تاکی کورد هەبوو، ئەوا ڕووخانی کۆمارەکەش کۆستێکی مەزن بوو بۆ سەرجەم گەلی کوردستان و یار و دۆستەکانی، بێگومان پێویستە هەڵوەستەیەک لەسەر هۆکارەکانی ڕووخان و تێکچوونی کۆمارەکە بکەین .

١- کۆماری کوردستان پشتی بە یەکێتی سۆڤیێت بەستبوو، هاوکات[٩٨]

٩٦- لەناو سوپای کۆماردا مستەفا بارزانی، سەیفی قازی، حەمە ڕەشید خانی بانە، عومەر خانی شکاک پلەی جەنەڕاڵی وەردەگرن و زێڕوبەگی هەرکی (زێڕۆی بەهادوری) بەرزترین پلەی پێ بەخشرا کە پلەی مارشاڵ بوو.

٩٧- ڕۆژی ١٩٤٦/٢/١٥ حەمە ڕەشید خان دەچێتە سابڵاخ و بەشداری لە کۆماردا دەکات و پلەی جەنەڕاڵی پێ دەبەخشن و دەبێتە بەرپرسی بەرەی بۆکان و هەتا ١٩٤٦/٨/٢فەرمانداری ئەو هەرێمە دەبێت و لەو ڕۆژەدا واز دێنێت و دەچێتەوە داڕۆخان لەناوچەی شلێر. چەند ڕۆژ دوای ئەوە عەبدولئیلای وەسی عێراق بانگی دەکات بۆ بەغداد بەبیانوی گفتوگۆکردن لەسەر دۆزی کورد، بەڵام کە دەچێتە بەغداد دوای بینینی وەسی بڕیاری گرتنی دەردەچێت و ڕەوانەی ڕوومادی دەکرێت و هەتا تەموزی ١٩٥٠ لە ڕوومادی دەست بەسەر دەبێت، دواتر دەگوێزرێتەوە بۆ کەرکوک و هەتا ١٩٥٨/٧/٨لەوێ دەست بەسەر دەبێت و ئیتر ئازاد دەبێت و دەچێتەوە داڕۆخان هەتا ١٩٧٢/١٢/٤کۆچی دوایی دەکات لەوێ دەژی. دابڕانی حەمە ڕەشید خان لە کۆمار بۆ ئەوە دەگێڕنەوە کە گوایە دوای ئەوەی قازی محەمەد لە ١٩٤٦/٧/٢٠دا دەچێتە تاران بەوە ڕازی بووە کە کۆماری کوردستان وەکو ئوستانێک ڕێکبخرێت و قازی محمدیش ببێتە ئوستاندار و حکومەتیش ببێتە ئەنجومەنی ئوستان. وەکوتر ناکۆکی خێڵەکی زۆربووە و تێڕوانینی حەمە ڕەشید خان و فەرماندارەکانی تر و حکومەت جیاواز بووە، بەتایبەت لەسەر هەڵگرتنی ئابڵوقە لەسەر ناوچەی سەقز و سەردەشت، کە سوپای ئێرانیان گەمارۆداوە و ١٧٠ڕۆژ بەردەوام دەبێت، کە عێراقیش دەیگرێت بەو ئامانجە دەیگرن لەگەڵ مەلامستەفا ئاڵوگۆڕی پێ بکەن بەڵام لەبەر ئەوەی ئێران ناتوانن مەلامستەفا بگرن ئیتر حەمە ڕەشید خان بەدەست بەسەری دەمێنێتەوە.

٩٨- ڕۆژی ١٩٤٦/٤/٢٤ ڕێککەوتنی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایجان لە کۆشکی

هاوپەیمانی کۆماری دیموکراتی ئازەربایجان بوو. ئەمەش وایکرد ئێران و یەکێتی سۆڤێت کە لە ١٩٤٦/٤/٥ ڕێککەوتن و بەپێی ئەو ڕێککەوتنە پێویست بوو هەتا ١٩٤٦/٥/١٠سوپای سۆڤێت خاکی ئێران بەجێبێڵێت و لەو ماوەیەدا سوپای سۆڤێت خاکی ئێرانیان بەجێهێڵا. بەپێی ئەو ڕێککەوتنە کۆمپانیایەکی هاوبەشیان دروستدەکرد بۆ دەرهێنانی نەوتی ئێرانی. واتە ئێران ئیمتیازی نەوتی خۆی دەدا بە یەکێتی سۆڤێت و یەکێتی سۆڤێت دەسکەوتی سیاسی و ئابووری چنگ دەکەوت، لە بەرانبەردا یەکێتی سۆڤێت داوای کرد کە پرسی ئازەربایجان بەئاشتی چارەسەر بکرێت، بەڵام بەهیچ شێوەیەک باسیان لە دۆزی کورد نەکرد، ئەمەش ئەوە نیشان دەدات کە پەیوەندی کورد و یەکێتی سۆڤێت پەیوەندییەکی دۆستانەی دوولایەنە نەبووە، ئەوەش خاڵی لاوازی کورد بووە لەو پەیوەندییەدا. هەر بۆیە کاتێک یەکێتی سۆڤێت هێزەکانی خۆی کشانەوە و دواتر کۆماری ئازەربایجان خۆی بەدەستەوە دا، ئیتر کۆماری کوردستانیش نەیتوانی خۆی بپارێزێت، لێرەدا پێویستە ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کە زۆرجار باس لەوە دەکرێت کە کۆماری کوردستان نرەنگ دامەزرا، ئەگەر بهاتایە زووتر ڕابگەیەندرایە و بکەوتایەتە سەر پێی خۆی ئەوا بە ئاسانی لە ناو نەدەچوو! ئەم تێڕوانینەش بەشێکە لە ڕاستی و کورد دواکەوت لەو کارەیدا، ئەوەبوو شەڕی جیهانی تەواوبوو، دوای ئەوە ئامادەکارییان کرد بۆ دامەزراندنی کۆمار. بەڵام وەکو دەردەکەوێت هۆکاری ئەوەش پەیوەندییەکانی کۆمەڵەی (ژ.ک) و یەکێتی سۆڤێت بووە.

ئەوەبوو پێشتر باسمان کرد یەکێتی سۆڤێت (حزبی ئازادی) هەڵوەشاندەوە، چونکە ئەو حزبە خواستی بە سەربەخۆ هەڵسوکەوت بکات، بەڵام کە کۆمەڵەی (ژ.ک) دروست دەبێت، کۆمەڵەکە داخوازییەکانی یەکێتی سۆڤێت

مەجلیسی میللی ئازەربایجان ڕاگەیەندرا. قازی محەمەد سەرۆکایەتی شاندی کۆماری کوردستانی کرد و حاجی میرزا عەلی شەبوستەری سەرۆکی مەجلسی میللی ئازەربایجان و جەعفەر پیشوەری سەرۆکی حکومەتی ئازەربایجان نوێنەرایەتی ئازەربایجانیان کرد و لەڕێککەوتنەکەدا بڕیاریاندا کە هاوکاری یەکتر بکەن و پێکەوە دانوستاندن لەگەڵ دەوڵەتی ئێراندا بکەن، هەتا بەئاشتی کێشەکان چارەسەر ببن و بۆ ئەم مەبەستەش پێشتر لە ١٩٤٦/٤/١٠ دا شاندێکی هاوبەشیان ناردبووە تاران و دواتریش لە ١٩٤٦/٧/٢٠ دا شاندێکی تریان ناردە تاران، بەڵام زۆر گرنگی بە کورد و داخوازییەکانی نەدرا.

ڕەچاو دەکات، هەربۆیە هەتا شەڕ یەکلایی نەبێتەوە هەنگاوێکی جددی نانێن، ئەوەش دەکرێت وەکو خاڵێکی لاواز و شێوازی سەرنەکەوتوو لە چۆنێتی پەیوەندی لەگەڵ هێزە دەرەکیەکان و خوێندنەوەی ڕووداوەکاندا هەڵیسەنگێنین، ئەمەش هۆکارێکی سەرەکی لە ناوچوونی کۆمارەکە بوو.

٢. هۆکاری ناوخۆیی وەکو دووەم هۆکاری سەرەکی بوو بۆ ڕووخانی کۆمارەکە. ئەویش ئەوەبوو کە جەماوەر و پێکهاتەکانی کۆمارەکە وەها ئامادە نەکرابوون کە پشت بەخۆیان ببەستن و ئەوەش خاڵێکی لاوازی سەرەکی کۆمار و کۆمەڵگەکە بوو. ئەم هۆکارە وایکرد کە ئیرادەی ڕووبەڕووبوونەوەی سەرجەم پێکهاتەکانی کۆمەڵگە بۆ هێرشی دەرەکی زۆر لاواز بوو، لەگەڵ ئەوەدا کۆمار نەیتوانی سوپایەکی مەشق پێکراوی ئامادە و بە دیسپلین ئامادەبکات، بەڵکو پێکهاتەی سوپاکەی و فەرمانداریێتی لەسەر بنەمای هێزی خێڵەکان دروستکرا، ئەوەش وایکرد کە لەکاتی دروستبوونی هەڕەشە بۆ سەر کۆمارەکەدا سوپا نەیتوانی وەکو هێزێکی ئامادە و یەکگرتوو ڕۆڵی خۆی ببینێ و هەندێک لە سەرۆک خێڵەکان و جەنگاوەرەکانیان شەڕیان نەکرد. لەگەڵ ئەوەدا کۆمار نەیتوانی خێڵەکان لە بۆتەی کۆماردا بەباشی کۆبکاتەوە و چارەنوسیان ببەستێت بەکۆمارەوە. ئەوەش وایکرد بەشێکی خێڵە کوردەکان خاوەندارییان لە کۆمار نەکرد و نەیانپاراست. هەر وابەستە بەم خاڵەوە کۆمار نەیتوانی سنووری خۆی فراوان بکات و ئەوەش بووە خاڵێکی تری لاوازی کۆمار. بەوشێوەیە هۆکارە ناوخۆیی و دەرەکیەکان یەکتریان تەواوکرد و کۆماری کوردستان لەناوچوو.

هەرەسهێنانی کۆماری کوردستان و لە سێدارەدانی قازی محەمەد و هاوڕێکانی و ڕێککەوتنی ئێران لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت و بریتانیا بووە هۆکاری ئەوەی لەلایەک دەستی دەسەڵاتداری ئێران واڵا بکات بۆ سەرکوتکردنی هەر جوڵانەوە و نارەزاییەک، ئەمەش دەرفەتی خەباتی زەحمەتتر کرد، هاوکاتی ئەمە ئەو تێکشکانەی لە مهاباد کورد ڕووبەڕووی بویەوە بارێکی دەروونی خراپی لەسەر کۆمەڵگەی کوردی بە گشتی و ڕۆژهەلاتی کوردستان بەتایبەتی دروستکرد. ئەو بارودۆخە تێکۆشانی کوردایەتی لاوازکرد و دەرفەتی دایە دەوڵەتی ئێرانیش کە سیاسەتی بە ئێرانیکردنی کۆمەڵگەی کوردی پەرەپێبدات. ئێران لەلایەک لەبن ناوی شیعە و سوونەدا بەڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ

کاری بۆ ئەوەکردووە کە ناکۆکی لە نێوان کوردی سوونە و کوردی شیعەدا دروست بکات و بەمەش کوردی شیعە زیاتر نزیکی فارس بکاتەوە و کار گەیشتە ئەوەی تیۆری دابڕینی کورد و لوڕی لەیەکتر پەرەپێدا و هەتا ڕادەیەکیش کاریگەریی کرد. هەر لە ڕێگەی ئەو سیاسەتەوە کوردایەتی لەناوچەیەکی تەسکی کوردی سوونەدا قەتیس کرد. بۆ ئەوەی بتوانن لەو سیاسەتەدا بەرانبەر کورد و گەلانی تری ئێران سەربکەون، لەساڵی ١٩٣٥ دا ڕەزا شا ناوی دەوڵەتەکەی لە شاهنشاهی پەهلەوی فارسیەوە گۆڕی بۆ شاهنشاهی پەهلەوی ئێرانی. بێگومان هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە حکومەتی ئێران هەستی بەوەکرد کە پۆتانسیالی کۆمەڵگەی ئێران ئەوە پەسند ناکات کە هەموو پێکهاتەکان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بە فارس بکرێن، هەربۆیە خواستیان لەژێر پەردەی ئێرانیبووندا سیاسەتی پان فارسی بەڕێوە بەن و لەو سیاسەتەشدا تاڕادەیەک ئەنجامیان وەرگرت. بێگومان ئەگەر لەسەر بنەمای دیموکراتی ئەو هەنگاوە بنرایە و هەوڵبدرایە خاوەنداری لە فەرهەنگی ئاریایی بکرێت و دەرفەتی یەکسان بدرایەتە هەموو پێکهاتەکان، هەتا بەفەرهەنگی خۆیان ئەو فەرهەنگە هاوبەشە دەوڵەمەند بکەن، ئەوە کارێکی باش دەبوو، ئێران ئەو دەرفەتەی تێدایە، بەڵام ئێرانی بوون و ئاریایی بوون بکرێتە ئامراز بۆ تواندنەوەی فەرهەنگ و پێکهاتەکانی تر لەناو فەرهەنگ و نەتەوەی فارسدا ئەمە کارێکی ڕاست نیە و بەشێکە لەسیاسەتی دەوڵەت نەتەوە و ئاسیملەکردن و جینۆسایدی کولتوری .

دوای ئەوەی کە دەوڵەت پەنای بۆ ئەم سیاسەتە برد، هەوڵیدا لەبن ناوی ئاریاییبووندا کوردی ڕۆژهەڵات لە پارچەکانی تر داببڕێت. هاوکات کاری بۆ لاوازکردن و توانەوەی فەرهەنگ و زمانی کوردی کرد. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە وزەیەکی شاراوەی گەورەی فەرهەنگی وێژەیی و زمانەوانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بوونی هەیە، ڕێگەنەدان بە بەکارهێنانی زمانی کوردی بۆ خوێندن و نوسین و گرنگی نەدان بەو فەرهەنگە زەنگینە، نەیتوانی ببێتە هۆی توانەوە و لەناوچوونی ئەو فەرهەنگە. دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە وەکو پێویست و بەپێی توانای خۆی گەشەی نەکرد و گەشەکردنەکەشی وەکو بەشێک لە فەرهەنگ و وێژەی ئێرانی دەبینرێت و تایبەتمەندییە خۆییەکەی کاڵ دەکرێتەوە .

سەرەڕای ئەو سیاسەتەی دەوڵەتی ئێران، بەڵام بەهۆی گەشەسەندنی جوڵانەوەی ئازادی گەلان لەساڵانی پەنجاکاندا لە جیهان و ناوچەکەدا، جوڵانەوەی چەپ لە ئێران و کوردستاندا گەشەی دەکرد و تێکۆشەرانی کوردیش لە ڕۆژهەلات لەناو ئەو ڕەوتەدا جێگەیان گرت و کار گەیشتە ئەوەی جوڵانەوەی چەپ و دیموکراتی بوونە هێزێکی مەزن بۆ سەرۆک وەزیران محەمەد موصەدقی کە لە ١٩٥٢/٧/٢٥ هەوڵیدا کۆمەڵێک ڕیفۆرمی سیاسی و ئابووری ئەنجام بدات و هەندێک هەنگاویشی نا، بەڵام بەهۆی دەستێوەردانی بریتانیا و ئەمریکا و پشتیوانیان بۆ محەمەد ڕەزا شا لە ١٩٥٣/٨/١٩ ئەو هەوڵە لەبار بردرا و جوڵانەوەی چەپ و دیموکراتیش گورزێکی مەزنیان خوارد. ئەمە بۆ جوڵانەوەی کوردیش گورزێکی تر بوو، چونکە لەلایەک بەشێکی ڕۆشنبیر و لاوانی کورد هیوایان وابوو بەهۆی گەشەکردنی چەپ و دیموکراتیەتەوە کورد دەگاتە ئامانج و ئاواتەکانی، بەشێکیش پێیان وابوو سەرکەوتنی چەپ و دیموکراتەکان دەرفەت بۆ کورد دروست دەکات، نەک پرسی کورد چارەسەر دەکات، بەڵام هەردوو تێڕوانینەکە پێیان وابوو ئەو بارودۆخە دەرفەتێکە بۆ کورد بۆ ئەوەی دۆزەکەی خۆی بەرەو پێشەوە ببات. بەڵام بێ هیوا بوون، چونکە ئەو جوڵانەوەیە کە تایبەتمەندی دیموکراتی و چەپی هەڵگرتبوو لەبار بردرا .

لەو بارودۆخەدا کومەڵێک کەسایەتی ڕۆشنبیر و لاوی خۆینگەرم لە هاوینی ١٩٥٥ دا دەخوازن لە ڕێگەی ژیاندنەوەی حزبی دیموکراتی کوردستانەوە وەڵامی ئەو قۆناخە بدەنەوە[٩٩]. ساڵی ١٩٥٧ لەشاڵاوێکی گرتندا زۆربەی ئەندام و کادیرانی حزبی دیموکرات دەگیرێن و (ئەحمەد تۆفیق) یش لە ساڵی ١٩٥٨ دا ڕوودەکاتە باشووری کوردستان و ئیتر لەوێ جێگیر

٩٩- هاوینی ١٩٥٥ لەناوچەی پیرانشار بە بەشداری نزیکەی (٢٠) کادیر کۆنفرانسی یەکەمی حزب ئەنجام دەدەن و ئەندامانی بەڕێوەبەرێتی دیاری دەکەن؛ عەبدولڕەحمان قاسملو دەکەنە بەرپرسی یەکەم، عەبدوڵڵا ئیسحاقی (ئەحمەد توفیق)، غەنی بلوریان، عەزیز یوسف و ڕەحمەتوڵڵا شەریعەتی بۆ بەڕێوەبەری دیاری دەکەن. بەڵام لەساڵی ١٩٥٦دا بەتۆمەتی هەبوونی پەیوەندی بە تودەی ئێرانەوە بەرپرسیارێتی لە قاسملو وەردەگیرێتەوە و ئەحمەد توفیق دەبێتە بەرپرسی یەکەم.

دەبێت و عەبدولڕەحمان قاسملوش[100] لە ئەوروپا دەمێنێتەوە. کەم ئەزموونی ئەم کۆمەڵە کادیرە و بارودۆخی ڕۆژهەڵات کە ئێران زۆر بە هەستیاری سیاسەتی لەسەر بەڕێوە دەبات، دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو هەوڵە ئەنجامێکی ئەوتۆی لێ نەکەوێتەوە .

شۆڕشی ١٩٥٨/٧/١٤ لە عێراق و پەسندکردنی ناسنامەی کورد لەلایەنی عەبدولکەریم قاسم و حکومەتی کۆماری عێراق و کۆتایهێنان بە سیستمی پاشایەتی و دەرپەڕاندنی بریتانیەکان، ترسێکی مەزنی خستە دڵی دەسەڵاتی ئێران و هاوپەیمانەکانیەوە، هەربۆیە لە ساڵی ١٩٥٨دا لە ژێر ناوی شۆڕشی سپیدا هەندێک گۆڕانکاریان ئەنجامدا. بەشێک لەو گۆڕانکارییانە کوردستان و مافەکانی کوردیشی گرتەوە، ئەوەبوو ئەو فشار و ستەمەی لەسەر کۆمەڵگە هەبوو تا ڕادەیەک سووککرا و وەکو جاران مامەڵە لەگەڵ کۆمەڵگەدا نەدەکرا. یەکێک لەو هەنگاوانەش کردنەوەی ڕادیۆی کوردی تاران بوو لە پاییزی ١٩٥٨ دا و دواتر لە ساڵی ١٩٦٢ دا ئەم بەشە کوردیە گوێزرایەوە بۆ ڕادیۆی کرماشان. (د.صدیق موفتی زادە، عەبدولڕەحمان موفتی زادە، ئەحمەد موفتی زادە، میدیای زەندی، شوکروڵڵای بابان، عوسمان ئەحمەد، محەمەد کەمانگەر) لەو کەسانە بوون کە کاریان لەو ڕادیۆیەدا کردووە.

بێگومان هەرچەندە دەوڵەت بەئامانجی خۆپاراستن ئەم هەنگاوانەی نا، بەڵام ئەو ڕادیۆ و کرانەوەیە کاریگەریی ئەرێنی لەسەر کۆمەڵگەی کوردی و بوژاندنەوەی فەرهەنگ و زمانی کوردی هەبوو. لەڕێگەی ئەم دەزگایانەوە بەرهەمی کەسانی وەکو سەید عەلی ئەزغەری کوردستانی، حەسەن زیرەک، مەزهەری خالقی و چەندین هونەرمەند و کەسایەتی تر دەگەیشتنە گەل و خزمەتیان دەکرد. هاوکاتی ئەو هەنگاوانەی دەوڵەتی ئێران، لە باشووردا لە ١٩٦١/٩/١١ جوڵانەوەی ئەیلول دەستی پێکرد و لە ساڵانی ١٩٦٢و١٩٦٣ دا شەڕ گەورە و قورس بوو. ئەو ڕووداوەش کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەبوو. ئەویش لەبەر دوو هۆکار، یەکەم؛

١٠٠- عەبدولڕەحمان قاسملو ساڵی ١٩٥٩ دەچێتە باشووری کوردستان، بەڵام دیارە لەگەڵ ئەحمەد توفیق دا ڕێکناکەون و ناتوانن خۆیان ڕێکبخەنەوە، ئەمەش وادەکات لە ساڵی ١٩٦٠ دا عەبدولڕەحمان قاسملو و کەریم حیسامی بچنەوە ئەوروپا.

تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی گەلی کورد لە باشوور و ڕۆژهەڵات بەشێوەیەکی زۆر بەرفراوان. دووەم؛ بەشێکی سەرکردە و کادیرانی حزبی دیموکرات و چالاکوانی سیاسی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە باشوور دەژیان. ئەمەش وایکرد ژمارەیەکی زیاتری گەنجان و سیاسەتمەدارانی ڕۆژهەڵات ڕووبکەنە باشوور و لەوێ هەوڵبدەن بۆ خۆتاودانەوە[١٠١]. لەم قۆناخەدا ئەحمەد تۆفیق لە باشوور پەیوەندی لەگەڵ پارتی و بارزانی دروست دەکات و دوای گەڕانەوەی بارزانی لە یەکێتی سۆڤێت، ئەحمەد توفیق دەبێتە کەسێکی نزیک لە بارزانی و لە زستانی (١٩٦٤-١٩٦٥) دا لە نێوان گوندەکانی شێنێ و سونێدا لە باشووری کوردستان کۆنگرەی دووەم دەبەستن و ئەحمەد تۆفیق دەکەنە بەرپرسی یەکەم. لەم ماوەیەدا حزبی دیموکرات چالاک دەبێت. بەڵام ئەوە زۆر درێژە ناکێشێت. چونکە لەدوای ڕێککەوتنی ئێران و بارزانی لە ساڵی ١٩٦٥ دا، لەبەرانبەر ڕادەستکردنەوەی تاڵەبانی و هاوڕێکانی بە بارزانی، ئێرانیش داوای پاراستنی سنوورەکان و گێڕانەوەی کادیرانی حزبی دیموکرات لە بارزانی دەکات. بارزانیش داوای ئەوە لە ئێران دەکات کە لێبوردنی گشتی دەربکات و سیاسیەکان نەگرێت، بەو شێوەیە ئەوان (واتە بارزانی و پارتی) دەتوانن کادیرانی حزبی دیموکرات ڕازی بکەن بە خەباتی سیاسی، یاخود گەڕانەوە بۆ ڕۆژهەڵاتی کوردستان. لەسەر ئەو بنەمایە حکومەتی ئێران لێبوردنی گشتی دەردەکات و بارزانیش داوا لە ئەحمەد تۆفیق و سەرکردایەتی حزبی دیموکرات دەکات کە خەباتی چەکداری نەکەن و ئەوانەشی بخوازن بگەڕێنەوە بۆ ڕۆژهەڵات، ئەوا دەرفەتیان بۆ دەڕەخسێ

١٠١- لەساڵی ١٩٦٤ دا (حەسەن رستگار - حسێن مەدەنی - سەعید کوێستانی - قادر شەریف و مەلا ئەحمەد شەلماشی (مەلائاوارە) کۆمیتەیەک بەناوی کۆمیتەی ساغکەرەوەی حزب دروست دەکەن و داوای ڕێکخستنەوەی حزب دەکەن و ئەم کۆمیتەیە هەتا زستانی ١٩٦٤- ١٩٦٥ و بەستنی کۆنگرەی دووەم بەردەوام بوو، دواتر خۆی هەڵوەشاندەوە. لەو کۆنگرەیەدا ئەحمەد تۆفیق دەکرێتە بەرپرسی یەکەم و ئەمیر قازی، غەنی بلوریان، سدیق ئەنجیری و هەژاری شاعیر بۆ سەرکردایەتی هەڵدەبژێردێن کە ژمارەیان بە بەرپرسی یەکەمەوە (١٥) کەسە. دوای ماوەیەک لە کۆنگرە سدیق ئەنجیری دەچێتە چۆمان بۆ بینینی مامۆستا هێمن و هەژار. بەڵام لەو ناوچەیە کە ناوەندی پارتی دیموکرات و بارزانی لێیە لەناو دەچێت، ئەمەش بووەتە پرسیار و هۆی نیگەرانی کادیرانی حزبی دیموکرات.

که بگەڕێنەوە و ئێران لێیان خۆش دەبێت و دەرفەتی کاری سیاسیان دەداتێ. ئەحمەد تۆفیقیش لە ژێرناوی پاراستندا لە حزبەکەی دوور دەخرێتەوە و لە ژێر چاودێری بارزانیدا دەبێت و سەرکردەکانی تریش بێ ڕۆڵ دەکرێن. ئەوەی دیارە ئەحمەد تۆفیق ئەو داوایە پەسند دەکات، هەر بۆ ئەوەش خەباتی خۆی هەڵدەپەسێرێ و ئەو دابڕاوییە لە حزبەکەی پەسند دەکات، سەرکردایەتی و کادیرانی ئەو حزبەش هەتا ماوەیەک دان بە خۆیاندا دەگرن، بەڵام کۆمەڵێک کادیر کە «فایق (سلێمانی موعینی)، مەلا عەزیز (ئیسماعیلی شەریف زادە)، مەلا ئاواوە (مەلا ئەحمەدی شەلماشی)، باپیر شکاک (نحو)، محەمەد ئەمین سراجی و عەبدوڵڵا موعینی» سەرکردایەتیان دەکردن، کۆمیتەیەکیان لە بەهاری ساڵی ١٩٦٧ دا بەناوی کۆمیتەی شۆڕشگێڕی حزبی دیموکراتی کوردستان دروستکرد و جاڕی خەباتی پارتیزانیان دا، بەڵام پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق ئەو هەڵوێستەیان پەسند ناکات و داوایان لێ دەکات کە لەو هەڵوێستەیان پەشیمان ببنەوە و گێچەڵ بۆ ئەوان دروست نەکەن. لەوە ئاگاداریان دەکەنەوە کە ئەگەر سووربن لەسەر هەڵوێسەکانیان ئەوا پێویستە بەزووترین کات خاکی باشوور بەجێبهێڵن و چاوەڕوانی هیچ هاوکارییەک نەبن لە پارتی. دیارە ئەو کۆمیتەیە سوور دەبن لەسەر هەڵوێستی خۆیان و گروپ گروپ دەچنەوە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. لەئەنجامدا پاش ماوەیەکی کەم (نحو) و چوار لە هەڤاڵانی لەناوچەی سەلماس دەکەونە بەر پەلاماری دەوڵەت و شەهید دەبن. ئیسماعیلی شەریف زادە و سێ هاوڕێی لەناوچەی بانە بەهۆی ناپاکیەوە لەلایەنی کوێخا شەریف ناوێکەوە بریندار دەکرێن و دواتر هێرش دەکرێتە سەریان و شەهید دەکرێن و دەبرێنە بانە و سنە. مەلا ئاوارە لە گوندی دیوالانی ناوچەی سەردەشت بەپلانێک دەستگیر دەکرێ و دەیبەنە سەردەشت و لەسێدارە دەدرێت. (سلێمان موعینی) یش دوای ئەوەی جارێک بریندار دەبێت و چەندجارێک لەکوشتن ڕزگاری دەبێت، لەپاییزی ١٩٦٧ دا دەچێتە باشووری کوردستان، لەوێ لەلایەنی هێزەکانی صدیق ئەفەندی یەوە بەهاوکاری قالە تەگەرانی لەناوچەی سیتەک دەسگیر دەکرێت و ڕەوانەی بارەگای بارزانی دەکرێت لە ناوچەی باڵەکایەتی. لەوێ بارزانی هەوڵی لەگەڵدا دەدات بۆ ئەوەی پەشیمانی بکاتەوە لە هەڵوێستەکانی، بەڵام ئەو ڕازی نابێت و لە ئەنجامدا لە ١٩٦٨/٥/١٥ دا دەکوژرێت و تەرمەکەی

ڕادەستی ئێران دەکرێتەوە. لەم بارەیەوە سیامەندی موعینی کوڕی سولەیمانی موعینی لەزاری شایەتحاڵانەوە دەگێڕێتەوە کە لەکاتی گفتوگۆی مەلا مستەفا و سلێمانی موعینی دا، ئیدریس بارزانی و مەسعود بارزانی و دوو بەرپرسی (ساواک) یش ئامادەبوون و بارزانی خواستویەتی سولەیمانی موعینی ڕازی بکات کە دەست لە خەباتی چەکداری بەربدات و بچێتەوە ئێران و داوای لێبوردن بکات، بەڵام لە حاڵەتی ئامادەنەبوونی سولەیمان بۆ ئەو داوایە، ئێرانیەکان نەیانخواستووە سلێمان بەزیندوویی ببەن و داوایان کردووە کە دەبێت تەرمەکەیان بدەنێ، لەبەرئەوە پارتی بڕیاریانداوە بیکوژن و ڕادەستی ئێرانی بکەنەوە. چونکە ئێرانیەکان پێیان وابووە ئەگەر سولەیمانی موعینی خۆی بەدەستەوە بدات. ئەوا بۆ ئەوان سەرکەوتنە و خەباتی چەکداری کۆتایی پێ دێت. بەڵام ئەگەر ئامادە نەبێت پاکانە بکات، ئەوا لە کاتێکدا بارزانی ڕادەستی ئەوانی بکات، بەپێی لێبوردنی گشتی ناچارن لێی خۆش بن، ئەوەش بۆ ئێران و بارزانیش خراپە، هەربۆیە تەرمەکەیان خواستووە.

مەسعود بارزانی بۆچونێکی جیاوازی هەیە و لە پەرتوکی «بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد» دا دەڵێ: لە ساڵی ۱۹٦۷ دا شۆڕش ناچاربوو کارێکی ناخۆش ئەنجام بدات، کە نەدەتوانرا خۆی لێ ببوێردرێت. ئەویش کاتێک سولەیمانی موعینی کە دژی ئەحمەد تۆفیق بوو، دەستگیر کرا، کە چووبووە پاڵ جاشەکانی (٦٦) و هاوکاری ڕژێمی عێراقی لەدژی شۆڕش کردبوو، ئیدی کوژرا و لاشەکەی بۆ ئێران نێردرایەوە. نەدەکرا واچاو لەمەسەلەی چارەنوسی سولەیمانی موعینی بکرێت کە مەسەلەیەکی ناوخۆی حزبە، بەبیانوی ئەوەی کە پەیوەندی بەکاروباری حزبەکەیەوە هەبووە. ئەو هاوکاری جاشەکانی (٦٦) ی کردووە و دوژمنی شۆڕشە و ناکرێت کێشەکەی جیابکرێتەوە. هەرچەندە ئێمە ئەو کۆتاییە ناخۆشەمان بۆ ئەو پیاوە نەدەخواست».

کوشتنی سولەیمانی موعینی بووە هۆی لەباربردنی ئەو هەوڵەش کە لە ئارادابوو بۆ تاودانەوەی خەبات. دوای ئەمە و لە سەروبەندی دانوستاندنی حکومەتی بەعس و بارزانیدا لەساڵی ۱۹٦۹ دا حزبی دیموکرات کۆنفرانسی دووەمی خۆی دەبەستێت و هەوڵدەدات کێشەکانی خۆی چارەسەر بکات، بۆ ئەو مەبەستە سەرکردایەتی بەرفراوان دەکات و (عەبدوڵلاحەسەن زادە –

حەسەن ڕستگار – هێمن) بۆ سەرکردایەتی هەڵدەبژێرن و داوا لە ئەحمەد تۆفیق و عەبدولڕەحمانی قاسملو و کەریمی حوسامیش دەکەن کە بگەڕێنەوە و ڕەوشی خۆیان ڕوون بکەنەوە. بڕیار دەدەن بنکەکانی حزب لە بەکرەجۆ و قەڵادزەوە ببەنە هیران و نازەنین، ئەحمەد تۆفیق ئامادە نابێت ڕوونکردنەوە بدات و عەبدولڕەحمان قاسملو و کەریم حسامی گەڕانەوە ناو حزب. دوای ڕێککەوتنی پارتی دیموکراتی باشوور و حزبی بەعس لە ١٩٧٠/٣/١١ دا، حزبی دیموکرات لە ١٩٧١/٦/٢١ دا لە کۆیە کۆنفرانسی سێیەمی ئەنجام دەدات و ئەحمەد تۆفیق ئامادەی کۆنفرانس نابێت. لە کۆنفرانسدا عەبدولڕەحمان قاسملو دەبێتە بەرپرسی یەکەم و داواش لە ئەحمەد توفیق دەکەن ڕوونکردنەوە سەبارەت بە بارودۆخی خۆی پێشکەشی حزبی دیموکرات بکات، بەڵام ئامادە نابێت. هەربۆیە لە سەرەتای ١٩٧٢ دا ئەحمەد تۆفیق لە حزب دەردەکرێت و هاوینی هەمانساڵ لەلایەنی حزبی بەعسەوە بە تۆمەتی هاوکاریکردنی هەوڵێکی کودەتا لەناو بەعسدا دەستگیر دەکرێت و بێ سەروشوێن دەکرێت. بەپێی هەندێک زانیاری لە ساڵی ١٩٧٣ دا لەناوبراوە. لە کۆنفرانسی سێیەمدا عەبدوڵڵای حەسەن زادە، کەریم حسامی، مامۆستا هێمن و حەمەدەمین سراجی بۆ مەکتەبی سیاسی هەڵدەبژێردرێن و ئیتر دەکەونەوە خۆڕێکستن

چوارەم: شۆڕشی گەلانی ئێران و تێکۆشانی گەلی کورد

دەیەی حەفتاکان بۆ جیهان و ناوچەکە پڕ بوو لە ڕوداوی جۆراوجۆر. سەرکەوتنی شۆڕشی ڤێتنام لە دیارترینیان بوو. کاریگەری شۆڕشی ڤێتنام، جوڵانەوەکانی گیڤارا و جوڵانەوەی گەنجانی ئەوروپا لەسەر کوردستان بەگشتی و ڕۆژهەڵات بەتایبەتی هەبوو. هەربۆیە لە پاییزی ساڵی ١٩٦٩ز دا بەپێشەنگایەتی فوئاد مستەفا سوڵتانی و محەمەد حسێن کەریمی و چەند کەسایەتیەکی تر کۆمەڵە وەکو ڕێکخستنێکی چەپی شۆڕشگێڕ دادەمەزرێت. کۆمەڵە لەپاییزی ١٩٦٩ دا دامەزراوە. بەڵام ڕۆژەکەی دیار نیە، هەربۆیە دواتر و لەسەردەمی شۆڕشی گەلانی ئێراندا و بەهۆی ئەوەی لە ٢٦٧٧/١١/٢٢ ساڵی کوردی دا کە دەکاتە ١٩٧٨/٢/١١ز لەڕاپەرینی شاری سەقزدا، محەمەد حسێن کەریمی کە یەکێک لەسەرکردە و دامەزرێنەرەکانییەتی شەهید دەبێت، ئەو ڕۆژە وەکو ڕۆژی دامەزراندنی کۆمەڵە ڕادەگەیەنن. فوئاد مستەفا

سوڵتانی، محەمەد حسێن کەریمی، عەبدوڵڵای موهتەدی، ساعدی وەتەن دۆست (مامۆستا ئیبراهیم) شوعەیبی زەکەریایی، یەدوڵڵابیگلەری، موسلیمی شێخ ئیسلامی، فاتیح شێخو ئیسلامی ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە دامەزراندنیدا. هەتا ساڵی ١٩٧٩ بەنهێنی کار و خەبات دەکات و ناوی خۆشی ئاشکرا ناکات. لە ڕێبەندانی ١٩٧٩دا کۆنگرەی خۆی دەبەستێت و» فوئاد مستەفا سوڵتانی[١٠٢]، عەبدوڵڵای موهتەدی، ساعدی وەتەن دۆست، ئیبراهیمی عەلی زادە، حسێن مراد بیگی» وەکو دەستەی بەڕێوەبەری هەڵدەبژێردرێن و سێ کەسی یەکەمیش بوونە دەستەی سەرۆکایەتی. کۆمەڵە وەکو ڕێکخستنێکی چەپ و کوردستانی ڕۆڵێکی بەرچاو دەبینێ لەتاودانی جەماوەردا لە کاتی شۆڕشی گەلانی ئێراندا.

هەر لەو ساڵانەدا بەپێشەنگایەتی شێخ عزەدینی حوسەینی جوڵانەوەیەکی کوردی ئیسلامی بەرەو پێشەوە دەچێت کە دواتر وەکو سازمانی خەبات خۆی ڕاگەیاند. بەمشێوەیە لەناوەڕاستی حەفتاکاندا شەپۆلێکی تری تێکۆشان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێران گەشەی کرد. لە کوردستاندا حزبی دیموکرات، کۆمەڵە، سازمانی خەبات و چریکی فیدایی پێشەنگایەتی خەباتیان دەکرد، لە ئێرانیشدا جوڵانەوە چەپە جۆراوجۆرەکان و جوڵانەوە ئیسلامیەکان لە گەشەکردندا بوون. هاوکاتی ئەو پەرەسەندنە ناوخۆیی و دەرەکیە، پەیمانی جەزائیری نێوان ئێران و عێراق لە ١٩٧٥/٣/٦ دا و تێکچوونی جوڵانەوەی کوردی لە باشووری کوردستاندا بە سەرۆکایەتی بارزانی، کاریگەریی دوولایەنەی هەبوو لەسەر ڕۆژهەڵات، لەلایەک نەرێنی بوو، چونکە ئەو جوڵانەوەیە هیوایەک بوو بۆ گەلی کورد بەگشتی، لەلایەکی ترەوە ئەرێنی بوو، چونکە پارتەکانی ڕۆژهەڵات ئیتر دەیانتوانی ئازادانە هەڵسوکەوت

١٠٢- فوئاد مستەفا سوڵتانی رۆڵی ڕێبەری کۆمەڵە دەبینێ، خەڵکی (مەریوان)ە و لەساڵی ١٩٤٨ دا لەئاوایی ئاڵمانەی سەر بە مەریوان لەدایک دەبێت و لە ساڵی ١٩٧٤ هەتا پاییزی ١٩٧٨ لە زیندانەکانی ئێراندا دەبێت و بەهۆی شۆڕشەوە ئازاد دەبێت پاش ئازادبوونی ڕۆڵی بەرچاوی بینیوە لە تاودانی جەماوەردا. لە هاوینی ١٩٧٩دا دوای هێرشی سێ مانگەی ڕژێمی ئێران بۆ سەر کوردستان، دوو برای لەلایەنی خاڵخاڵییەوە لەسێدارە دەدرێن و ئەویش بەمەبەستی بە دواداچوون بەرەو مەریوان دەکەوێتە ڕێ و لە نزیک گوندی (بستام) لە سەر شەقامی سەقز - مەریوان لە ١٩٧٩/٨/٣٠ دا دەکەونە شەڕەوە و شەهید دەکرێت.

بکەن. هاوتەریبی ئەو گۆڕانکارییانە بەرەو پێشچوونی پەیوەندییە ئابووری و سیاسیەکانی ئێران و ڕووسیا و گەشەکردنی جوڵانەوە چەپەکانی ناوچەکە و گەشەکردنی هەژموونی یەکێتی سۆڤێت لەسەر ئەفغانستان، عێراق، تورکیا و سوریا کەلێنێکی لەنێوان دەسەڵاتی شای ئێران و هاوپەیمانەکانیدا دروستکرد و ئەمەش وایکرد کە چارەنوسی شا بدەنە دەستی ئەو شەپۆلە جەماوەرییەی کە لەساڵانی ١٩٧٧-١٩٧٨ دا ڕووی لە زیادبوون بوو. بێگومان ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی دەیانزانی کە چەمکی زاڵ لەناو جوڵانەوەکاندا ئیسلامیەکانن، یاخود دەیانخواست ئیسلامیەکان زاڵ ببن، بۆ ئەوەی ببنە بەربەست لە بەردەم یەکێتی سۆڤێتدا. دیارە ئەگەر بیانزانیایە کە ڕەوشەکە وەکو ئەمڕۆی لێ دێت و ئەمریکا و ڕۆژئاوا دەبنە دوژمنی ژمارە یەکی شۆڕش، ئەوا ڕەنگە هاوشێوەی عێراق و تورکیا زەمینەیان بۆ کودەتای سەربازی دروست بکردایە و پشتیوانیان بکردایە. بەهەرحاڵ جەماوەری ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان سوودیان لەو بارودۆخە وەرگرت کە ڕژێمی پاشایەتی تێیدا دەژیا و لەسەرەتای ساڵی ١٩٧٩ دا شۆڕشی گەلانی ئێران سەرکەوتنی بە دەستهێنا و گەلی کوردیش هەندێک هەوای ئازادی هەڵمژی.

ڕۆژی ١٩٧٩/١/١٦ محەمەد ڕەزاشا لەبن ناوی پشوودا هەڵهات و ئێرانی بەجێهێڵا. ڕۆژی ١٩٧٩/٢/١ خومەینی وەکو یەکێک لەسەرکردەکانی شۆڕش لە فەڕەنساوە گەڕایەوە تاران، ١٩٧٩/٢/١١سەرکەوتنی شۆڕش ڕاگەیەندرا. ڕۆژانی ٣٠و١٩٧٩/٣/٣١ ڕیفراندۆم لەسەر شێوازی سیستم ئەنجامدرا و کورد بەشداری لەو ڕیفراندۆمەدا نەکرد. زۆربەی پێکهاتەکانی تری ئێران بەشداریانکرد و بەپێی ئەنجامەکان لە ٩٨٪ی جەماوەری ناوچەکانی تر کە بەشدار بوون، دەنگیان بۆ کۆماری ئیسلامی دا، لە ١٩٧٩/٤/١ دا کۆماری ئیسلامی ڕاگەیەندرا. لەکاتی سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێراندا لایەنە کوردیەکان بە یەکگرتوویی دەستیان بە گفتوگۆ کرد لەگەڵ حکومەتی نوێدا و داخوازیان ئەوەبوو کە دان بە مافەکانی گەلی کوردستاندا بنرێت و خودموختاری بدێتە کوردستان. لە مانگی تەموزدا دیالۆگی نێوان کورد و تاران نەگەیشتە ئەنجام، چونکە شاندی کورد و گەلی کورد پێداگیریان لەسەر خودموختاری بۆ کوردستان دەکرد، تارانیش بەمە ڕازی نەدەبوو لەئەنجامدا شەڕ دەستی پێکرد. لەو کاتەدا خومەینی فەتوای شەڕی لە دژی

کورد دا. هەتا ئەو کاتە زۆربەی ناوچەکانی ئوستانی کوردستان و ناوچە کوردییەکانی ئوستانی ئورمیە (ئازەربایجانی ڕۆژئاوا) لەژێردەستی لایەنە کوردییەکاندا بوو. لەئەنجامی شەڕێکی سێ مانگیدا حکومەتی ئێران توانی دەست بەسەر بەشێکی زۆری شار و شارۆچکەکانی کوردستاندا بگرێت و هێزی پێشمەرگەی لایەنە کوردستانیەکان ناچاربوون کە بەرەو گوندەکان و ناوچە سەختەکان پاشەکشە بکەن. ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کە هەریەکە لە حزبی دیموکراتی کوردستان و کۆمەڵە خۆیان بەسەرکردە و پێشەنگی شۆڕشی کوردستان دەزانی و چەمکی پارتی سەرکردە بەسەریاندا زاڵ بوو، واتە خۆیان بە پارتی سەرکردە و ناوەند دەبینی و ئەوانی تریشیان بەپاشکۆ و تەواوکەر دادەنا، ئەمە وایکرد کە نەتوانن وەکو بەرەیەکی کوردستانی تۆکمە هەڵسوکەوت بکەن و کەلێنی زۆر کەوتە نێوانیانەوە، هەر ئەوەش وایکرد کە هاوکاتی شەڕ و پێکدادان لەگەڵ ئێراندا، ململانێی نێوان خۆشیان ڕووی لەزیادبوون کرد و دواتر شەڕی یەکتریش بکەن. لەسەر بابەتی سوپای ڕزگاری و هەڵوێستی جیاواز، کۆمەڵە و حزبی دیموکرات چەندین جار کەوتونەتە ناوشەڕ و پێکدادانەوە لەنێوان سالانی (١٩٧٩-١٩٨١) دا و ئەم ڕەوشە هەتا ساڵی ١٩٨٨ بەردەوام دەبێت، لەم ساڵەدا ئاگربەست دەکەن. هەروەها کۆمەڵە لەگەڵ گروپی ئەحمەدی موفتی زادەی سنەدا چەندین جار لەسەر جیاوازی بیر و بۆچوون ڕووبەڕووی یەکتر دەبنەوە. ئەم هەڵوێستە کاریگەریی نەرێنی لەسەر تێکۆشان و بەرخۆدانی گەلەکەمان لە ڕۆژهەلات کرد و دەرفەتی سەرکەوتنی گەلەکەمانی کەم دەکردەوە و دەرفەتی سەرکەوتنی بۆ دوژمن لەبار دەکرد. خاڵێک یاخود بابەتێکی تر کە وەکو هۆکاری سەرەکی سەرکەوتنی حکومەتی نوێی ئێران بوو، ئەوەبوو کە (پارتی دیموکراتی کوردستان[١٠٣]) ی باشوور

١٠٣- پارتی دیموکراتی کوردستان هۆکاری شەڕەکەی دژ بە هێزەکانی ڕۆژهەلات دەگەڕاندەوە بۆ دوو هۆکار، یەکەم؛ بەپێی تێڕوانینی پارتی دیموکرات، هێزەکانی ڕۆژهەلات لەکاتی دانوستاندنیاندا لەگەڵ حکومەتی ئێراندا یەکێک لە داواکانیان ئەوەبوو کە (پارتی دیموکرات) لە ئێران و ڕۆژهەلات دەربکرێت. دووەم؛ بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە هێزەکانی حزبی دیموکرات چوون گۆڕی مەلا مستەفای بارزانی، کە ماوەیەکی کەم بوو کۆچی دوایی کردبوو، لە ڕۆژهەلات نێژرا بوو، هەڵیانداوەتەوە و بێ ڕێزیان بەتەرمەکەی کردووە. لەبەرانبەر ئەمەدا حزبی دیموکرات و لایەنە

که هەتا ئەو کاتە بنکە و بارەگا سەرەکیەکانیان لە ئێران بوو، هاوکاری سوپای ئێرانی کرد و دژی هێزە کوردستانیەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان جەنگا. ئەمەش لەلایەک حکومەتە تازەکەی ئێرانی بەهێز کرد و کوردستانی خستەوە بەردەستی، لەلایەکی تریشەوە گورزێک بوو بۆ گیانی نەتەوەیی کورد و بزمارێکی تر بوو لەتابوتی پارچەکردنی کوردستان درا. چونکە ئەو هەڵوێستە و شەڕی نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و هێزەکانی ڕۆژهەڵات بووە هۆی کەمبوونەوەی هاوکاری نێوان باشوور و ڕۆژهەڵات و دروستبونی ڕق و کینە بەرانبەر بەیەکتر. ئەوەشی جێگەی دڵخۆشی بوو بۆ گەلی کوردستان بەگشتی، ئەو هاوکارییە بوو کە لەنێوان یەکێتی نیشتمانی کوردستان و هێزەکانی ڕۆژهەڵاتدا بوونی هەبوو.

هەرچەندە حکومەتی ئێران دەستی بەسەر بەشێکی زۆری ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتدا گرتەوە، بەڵام بەرەنگاری و خەباتی گەلەکەمان و هێزەکانی ڕۆژهەڵات ڕووی لە زیادبوون بوو. سەرەڕای شەهیدبوونی ڕێبەری کۆمەڵە فوئاد مستەفا سوڵتانی و چەندین سەرکردە و بە سەدان لە ڕۆڵەکانی گەلەکەمان، بەهەزاران گەنجی کورد بە کوڕ و کچەوە ڕوویان لەچیاکانی کوردستان کرد و چەکی کوردایەتیان کردە شانیان، ئیتر لەو قۆناخەدا ژنانیش چالاکانە بەشداری شەڕی پارتیزانی بوون، بەتایبەتی لەناو هێزەکانی کۆمەڵەدا.

هەر لەو قۆناخەدا شەڕی عێراق-ئێران[١٠٤] هەڵگیرسا و شەڕی پارتیزانی

ڕۆژهەڵاتیەکانی تر ئەو بانگەشانەیان ڕەتدەکردەوە و جەختیان لەوە دەکردەوە کە لە بەرنامەی کاری دانوستاندنی ئەواندا باسی (پارتی دیموکرات) نەکراوە، هەروەها ئەو بابەتەی کە سەبارەت بەمەلا مستەفا گوتراوە تەنیا سیناریۆیە و هەڵبەستراوە. هۆکاری هەڵویستی (پارتی دیموکرات) یان بۆ ئەوە دەگێڕایەوە کە پارتی پێشتر کاری بۆ ساواک و دەوڵەتی ئێران کردووە، لە ئێستادا کە حکومەتی نوێ دروست بووە و ساواک نەماوە، ڕەنگە ژیانی لە ئێراندا بکەوێتە بەر هەڕەشە و مەترسی. کاتێک شەڕیش لەنێوان حکومەتی نوێی ئێران و کورددا دروست بوو، پێویست بوو پارتی خۆی یەکلایی بکاتەوە، یان لەگەڵ کورددا بێت یان لەگەڵ حکومەت! پارتی دیموکرات مانەوەی خۆی لەلایەنگری حکومەتدا بینیوە و ئەمەش وایکرد کە شەڕی هێزە کوردییەکان بکات. هەربۆیە پێیان وابوو کە ئەو بانگەشانەی پارتی دەیکات دروست کراون.

١٠٤- شەڕی عێراق ـ ئێران لە ١٩٨٠/٩/٢٢ دەستی پێکرد و لە ١٩٨٨/٨/٨دا کۆتایی پێهات.

لە باشووری کوردستانیشدا گەشەی دەکرد. ئەو دوو هۆکارە دەرفەتی زیاتری دایە هێزەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە خۆیان ڕێکبخەنەوە و پەرە بە تێکۆشان بدەن. بەڵام ناکۆکی و شەڕی نێوان هەردوو هێزی سەرەکی ڕۆژهەڵات و پشت بەستنیان بە عێراق و سوود وەرنەگرتنیان بەشێوەیەکی ڕێکوپێک لەشەڕی عێراق و ئێران، هەروەها هاوکاری بەردەوامی پارتی دیموکرات بۆ هێزەکانی دەوڵەتی ئێران وایکرد کە لەساڵی ١٩٨٢ دا هێزەکانی ڕۆژهەڵات گورزێکی تریان بەربکەوێت و ناچاربوون بنکە و بارەگا سەرەکیەکانیان بگوازنەوە بۆ باشووری کوردستان. ئەوەش بووە سەرەتای پاشەکشەی ئەو هێزانە و دوورکەوتنەوەیان لەکۆڕی تێکۆشان. هەرچەندە شەڕی عێراق و ئێران بەردەوام بوو، بەڵام بەهۆی ئەو فاکتەرانەی کە پێشتر باسمان کرد و پاشەکشەی بنکە و بارەگای سەرەکی پارتەکانیش بۆ باشوور، گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی و ئەرێنی ڕووی نەدا. لەو قۆناخەدا حکومەتی ئێران بۆ ئەوەی سەرنجی جەماوەری کوردستان بۆ لای خۆی ڕابکێشێت و گوێ لەراگەیاندنەکانی کوردی نەگرن. لە ساڵی ١٩٨٣ دا جارێکی تر و دوای نزیکەی (٢٠) ساڵ دابڕان، پەخشی بەشی کوردی ڕادیۆی تارانی دەستپێکردەوە و لەساڵی ١٩٨٨ یشدا بەشی کوردی لە تەلەفزیۆنی (سەحەر) کردەوە و هەروەها تاڕادەیەک سانسۆری لەسەر زمان و فەرهەنگی کوردی هەڵگرت. شانبەشانی ئەم هەنگاوانە لە هەوڵی ئەوەدابوو کە هێزە کوردییەکان لاوازبکات و نەبنە هەڕەشە بۆ سەر دەسەڵاتەکەی.

کۆتایهاتنی شەڕی ئێران و عێراق لە ١٩٨٨/٨/٨ دا و ڕێککەوتنی ئەو دوو دەوڵەتە گورزێکی مەزن بوو بۆ جوڵانەوەی کوردی لە باشور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان. هەرچەندە هێزەکانی ڕۆژهەڵات کەمتر پێی کاریگەربوون. بەڵام نکوڵی لەوە ناکرێت کە ڕاوەستانی ئەو شەڕە دەستی دەوڵەتی ئێرانی زیاتر واڵاکرد بۆ لێدانی جوڵانەوەی کوردی ڕۆژهەڵات، هەروەها بەهۆی ئاگربەستەوە ئیتر عێراق نەیدەتوانی وەکو ڕابردوو هاوکاری هێزەکانی ڕۆژهەڵات بکات، ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی کە تێکۆشان لە ڕۆژهەڵات بەرەو لاوازی بچێت. ئەوەی لەو قۆناخەدا جێگەی دڵخۆشی گەلی کورد بوو، ڕاوەستانی شەڕی نێوان هەردوو هێزی سەرەکی و هێزەکانی تری ڕۆژهەڵات بوو لە ساڵی ١٩٨٨ دا و ڕێککەوتنی لایەنەکان لەساڵی ١٩٨٩دا،

بەڵام ئەو هەنگاوە لە لایەک دواکەوت، لە لایەکی ترەوە هاوکاتی پارچەبوونی حزبی دیموکرات بوو بۆ دووبەش کە (جەلیل گادانی و حەسەن ڕستگار) و ژمارەیەک لەئەندامی سەرکردایەتی ئەو حزبە لە ١٩٨٨/٣/٢١ خۆیان وەکو ڕێبەرایەتی شۆڕشگێڕی/حزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران ڕاگەیاند و ساڵی دواتریش تیرۆرکردنی عەبدولڕەحمان قاسملوی بەشوێندا هات کە لە ڤییەنا لە ١٩٨٩.٧.١٣ دا تیرۆرکرا. ئەو بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی کە تێکۆشانی کورد لە ڕۆژهەڵات زیاتر ڕوو لە لاوازی بکات .

ڕاپەڕینی باشووری کوردستان و
کاریگەریی لەسەر جولانەوەی کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستان

داگیرکردنی وڵاتی کووەیت لەلایەنی ڕژێمی سەدامەوە لە١٩٩٠/٨/٢دا و هێرشکردنی هاوپەیمانەکان بۆ سەر عێراق لە ١٩٩١/١/١٧و دواتر ڕاپەڕینی گەلی کورد لە باشوور لە ١٩٩١/٣/٥و کۆڕەوی باشوور لەمانگی نیسانی هەمان ساڵدا بۆ ڕۆژهەڵات و باکوور و ڕوداوەکانی دواتری باشووری کوردستان و ناوچەکە دەرفەتێکی نوێی بۆ گەلەکەمان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش ئافراند کە پەرە بە تێکۆشان بدەن. لەو ماوەیەدا لایەنەکانی ڕۆژهەڵات هەندێک هەوڵ و کۆششیان کرد. بەڵام ئەوەی دیاربوو دەوڵەتی ئێران ئیتر پەنای بۆ شێوازی تیرۆر دەبرد و دەیخواست لەڕێگەی تیرۆر و غافڵکوژکردنەوە گورز لەپارتە کوردییەکان بدات. ئەوەبوو لەساڵی ١٩٩١هەتا١٩٩٦ ژمارەیەک کادیر و سەرکردەی ئەو حزبانە لە باشووری کوردستان و لە دەرەوە تیرۆر کران، کە دیارترینیان صادقی شەرەفکەندی بوو کە پایزی ١٩٩٢لە ئەڵمانیا لە چێشتخانەی میکۆنۆسدا تیرۆرکرا. لە بەرانبەر ئەو هەوڵانەی دەوڵەتی ئێران و دەزگا هەواڵگرییەکانی، ڕێبەرایەتی جولانەوەی کوردی لە ڕۆژهەڵات تەگبیری جدی وەرنەگرت. هەر ئەمە بووە هۆی ئەوەی ئەو دەرفەتە لەبارەی باشووری کوردستان نەبێتە پشت و پەنا بۆ جولانەوەی کوردی ڕۆژهەڵات. بەپێچەوانەوە ببێتە جێگەی غافڵگیرکردنی ئەو پارتانە. دیارە لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هەڵوێستی هەردوو پارتی دەسەڵاتدار لە باشووردا، واتە یەکێتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان لەم بوارەدا ڕۆڵێکی سەرەکی و

نەرێنی بینی. هەرچەندە یەکێتی نیشمانی بەپێچەوانەی پارتی دیموکراتەوە لەشەڕەکانی سالانی ۱۹۷۹-۱۹۸۲دا هاوکاری پارتەکانی ڕۆژهەلات بوو، بەلام دوای ئەوەی لە سالی ۱۹۸٦ە وە پەیوەندییەکانی لەگەل ئێراندا پەرەی سەند و لە سالی ۱۹۸۷یشدا بەنێوانگیری ئێران لەگەل پارتیدا ئاشت بوونەوە، ئیتر وەکو جاران نەدەبووە جێگەی متمانەی حزبەکانی ڕۆژهەلات. لەدوای ڕاپەڕین و کۆڕەوی سالی ۱۹۹۱یشەوە، کاتێک بۆشایی ئیداری لە باشووری کوردستاندا دروستبوو، گەل داخوازی هەبوو کە هەلبژاردن ئەنجام بدرێت و حکومەتی شەرعی دروست بکرێت. ئێران و تورکیا بەتوندی ڕووبەڕووی ئەو بیرۆکەیە بوونەوە و نارازی بوون لە کارێکی بەو ڕەنگە. چونکە پێیان وابوو کە ئەو پرۆسەیە دەبێتە بنەما بۆ دەولەتی کوردی و کاریگەریی لەسەر جولانەوەی کوردی لە ڕۆژهەلات و باکوور دادەنێت. هەربۆیە دوای مشتومڕێکی زۆر بەدوو مەرج ئەو پرۆسەیان پەسندکرد. مەرجی یەکەم ئەوەبوو ئەو حکومەتەی دروست دەکرێت کاتیی بێت و هەتا حکومەتی بەعس دەگۆڕێت بەردەوام بێت و لەگەل گۆڕانکاری لەرژێمی عێراقدا، ئەو حکومەتەش کۆتایی پێ بێت. مەرجی دووەمیش ئەوەبوو ئەو حکومەتەی کە دروست دەبێت پێویستە پەیمانی ئەوە بدات کە سنورەکانی ئێران و تورکیا دەپارێزێت و ڕێگەنادات پارتەکانی ڕۆژهەلات و باکووری سوود لە جوگرافیای باشوور وەربگرن بۆ لێدانی ئەو دوو دەولەتە. مەخابن یەکێتی و پارتی ئەو مەرجانەیان پەسندکرد، هەربۆیە دوای هەلبژاردن و دروستبوونی حکومەت لە ۱۹۹۲/۷/٤ دا، ئیتر هەردوو پارتی باشوور کە پێکهێنەری حکومەت بوون، داوایان لە حزبەکانی ڕۆژهەلات کرد سنوورەکان بەربدەن و بنکە و بارەگاکانیان یان ببەنە ڕۆژهەلات، یاخود ڕەچاوی ڕەوشی باشوور بکەن و بچن لە باشووردا خەباتی سیاسی و دیبلۆماسی بکەن، واتە لە باشوورەوە هێرش نەکەنە سەر ئێران. ئەم هەلوێستە چەندە ڕاست و خزمەت بە دەسکەوتی باشوور و پاراستنی دەسکەوتەکانی دەکات؟ یان زیانی پێدەگەیەنێت؟ دواتر قسەی لەسەر دەکەین. گومانی تێدانیە کە هەلوێستێکی هەلەبوو، بەلام پارتەکانی ڕۆژهەلات ئەم داوایەیان پەسند کرد، ئەوەش بووە هەنگاوی دووەمی پاشەکشەی ئەو هێزانە و دروستبوونی دابڕان و کەلێن لەنێوان ئەو هێزانە و گەلی کوردستان لە ڕۆژهەلات. هەر

ئەو هەڵویستە و بارودۆخی باشوور و هەڵویستی دەسەڵات لە باشووردا بەرانبەر خەباتی ڕۆژهەڵات و سیاسەتەکانی دەوڵەتی ئێران وایکرد کار و چالاکی ئەو پارتانە ڕۆژبەڕۆژ بەرتەسک ببێتەوە. دوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٩٦ دا پەیوەندی یەکێتی نیشتمانی و ئێران چووە قۆناخێکی ترەوە، ئیتر یەکێتی و پارتی بەتەواوی سەبارەت بە ئێران سەنگەریان گۆڕی و پەیوەندییەکانی پارتی سنووردار بوو، پەیوەندی (یەکێتی) یش لەگەڵ ئێراندا بووە پەیوەندی توندوتۆڵ (بەڵام لاسەنگ و لەخزمەتی ئێراندا) ئیتر سنوری کار و چالاکی پارتەکانی ڕۆژهەڵات بەرتەسکتر بویەوە و هاوکاریکردنی یەکێتی بۆ لێدانی بنکەکانی حزبی دیموکرات لەهاوینی ١٩٩٦ دا و ئاستەنگ دروستکردن بۆ هەرجۆرە چالاکیەکی ئەو حزبانە، بووە هۆی ئەوەی ئەو حزبانە بەتەواوی بکەونە قۆناخێکی بێ دەنگیەوە. هەرئەمەش وایکرد کە بەشێکی پارتەکانی ڕۆژهەڵات ڕوو لەپارتی بکەن و خۆیان لە یەکێتی دوور بخەنەوە. هەرچەندە لەو قۆناخەدا هەندێک هەوڵ هەبوون بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە لەوێنەی دامەزراندنی یەکێتی شۆڕشگێڕان لەسەر دەستی سەعیدی یەزدان پەنا و کۆمەڵێک کەسایەتی تردا، بەڵام کوشتنی سەعیدی یەزدان پەنا و خولانەوە لە ناو بازنەی سیاسەتی نەریتی دا بووە هۆی ئەوەی کە ئەو حزبەش نەتوانێت گۆڕانکاری ڕیشەیی دروست بکات .

شانبەشانی ئەو ڕەوشەی کە حزبەکانی تێدابوو، لە ڕۆژهەڵات حکومەتی ئێران لەبن ناوی ئێرانیبوون، ئیسلامیەت و شیعەگەری، دژە ئەمریکایی و ڕۆژئاوایی، ڕێگەگرتن لە فەسادی ئەخلاقی ڕۆژئاوا، سیاسەتی بە (بەسیج) کردن و ئیتلاعاتکردن و دزە پێکردنی خەڵکی خۆی لەناو پارتەکاندا و ئاشکراکردنی شانە ڕێکخستنیەکانی حزبەکانەوە، هاوکات لە ڕێگەی بڵاوکردنەوەی ماددە هۆشبەرەکان و کارکردن بۆ داڕووخاندنی ئەخلاقی کۆمەڵگە و سیاسەتی لەسێدارەدانی نەیارەکانی و تاوانبارکردنیان بەموحارب و هەڵگەڕاوە لەخودا پەرەپێدا. بەهۆی لاوازی جوڵانەوەی کوردی لەکۆتایی هەشتاکان و سەرەتای نەوەدەکاندا، ئەو سیاسەتەی دەوڵەت هەتا ئاستێک کاریگەری لەسەر کۆمەڵگە کرد، ئەو بارودۆخەی لە ئەمڕۆدا دەگوزەرێت دەرئەنجامی ئەو سیاسەتانە بوو.

هاوکاتی ئەو بارودۆخەی لە ڕۆژهەڵاتدا دەگوزەرا گەشەکردنی

جوڵانەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان لە باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان و کاریگەری لەسەر باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان کرد. لەسەرەتای نەوەدەکاندا کاریگەری ئەو جوڵانەوەیە لە ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵات دەرکەوت و لەدوای ساڵی ١٩٩٦ەوە ئەو کاریگەریە تەشەنەی کرد بۆ ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵات. بەشێکی گەنجانی ڕۆژهەڵات پەکەکەیان وەکو هێزێکی نەتەوەیی و نوێگەر و بەچارەسەر بۆ کێشەکانی ڕۆژهەڵات دەبینی، هەر ئەمەش وایکرد بەشداریکردنی گەنجان لە ڕۆژهەڵات بۆ ئەو جوڵانەوەیە ڕوو لەزیادبوون بکات و کاریگەریشی لەسەر جەماوەر کرد. ئەو کاریگەرییانە لەکاتی پیلانگێڕی نێودەوڵەتی دژی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان و دەستگیرکردنی لە ١٩٩٩/٢/١٥ دا گەیشتە لوتکە و ئەوەبوو لەزۆربەی شار و شارۆچکە و گوندەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئەو کردەوەیە شەرمەزار کرا و لە هەندێک جێگەش هاوشێوەی شاری سنە ئەو ڕوداوە بووە هاندەر بۆ ئەوەی جەماوەر ڕق و تووڕەیی خۆیان بەرانبەر ڕژێمی ئێران دەرببڕن و ڕژێمیش زۆر بەدڕندانە هێرشی کردە سەر جەماوەر و کۆکوژییەکی لەو شارەدا ئەنجامدا. ئەو ڕووداوانە و گەشەکردنی فکر و ڕامانی تەڤگەری ئاپۆچی و پەکەکە و هەڵوێست و کردەوەکانی بوونە هۆکاری گەشەی زیاتری کاریگەرییەکانی ئەم جوڵانەوەیە لەسەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان. هەرئەوەش بووە هۆکار بۆئەوەی کە ژمارەیەک لەو گەنجە کچ و کوڕانەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە فکر و ڕێبازی خەباتی پەکەکەیان بە چارەسەری دەبینی بۆ کێشەی گەلەکەمان لە ڕۆژهەڵات. هەستان بەدامەزراندنی (پارتی ژیانی ئازادی کوردستان) لە ٢٠٠٤/٤/٤دا. ئەم پارتە هەر لەسەرەتای دامەزراندنیەوە هەوڵیدا ئەو بارودۆخە تێپەڕ بکات کە پارتەکانی تر تێیدا دەژین و بۆ ئەو مەبەستە دەستی بە خەباتی سیاسی و ڕێکخستنی کرد لە ڕۆژهەڵات و لە ساڵانی (٢٠٠٥ هەتا ٢٠١١) لەزۆر جێگەی ڕۆژهەڵات شەڕ و پێکدادان لە نێوان ئەو حزبە و حکومەتی ئێراندا ڕوویداوە و ڕاگەیاندراوە، بەڵام هەتا ئێستا هەنگاوی بەرچاو لەلایەنی دەوڵەتی ئێرانەوە بۆ چارەسەرکردنی دۆزی کورد لە ڕۆژهەڵات و ئێراندا نەنراوە. هێز و لایەنە کوردستانیەکانی ڕۆژهەڵاتیش هەتا ئێستا نەیانتوانیوە لەناو چوارچێوەیەکی هاوبەش و یەکگرتوودا تێکۆشان بکەن.

بارودۆخی کۆمەڵایەتی ڕۆژهەڵاتی کوردستان

وەکو باسمان کرد مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەگەڵ خۆیدا نکۆڵی لە فۆرمی کۆمەڵگە کرد و خواستی هەموو ڕاستیەکان لە فۆرم و مۆدیلی دەوڵەت نەتەوەدا کۆبکاتەوە. هەرچەندە هەتا سەدەی بیستەم کەموکورتی لەفۆرمە کۆمەڵایەتیەکانیشدا هەبووبێت. بەڵام لە کوردستاندا فۆرمە کۆمەڵایەتیەکان و ناسنامە کۆمەڵایەتیەکان خۆیان پاراستبوو، فۆرمی دەسەڵات و دەوڵەتیش ئەو ڕاستیە کۆمەڵایەتیانەیان پەسند کردبوو. بۆنمونە؛ دەوڵەت بەشێوەیەکی بەرفراوان دەستی وەرنەدەدا ناو ژیانی خێڵ و هۆزە کوردەکانەوە، خێڵ و هۆزە کوردییەکان هەم ناسنامەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەبوون، هەم لە ئاستی جیاجیادا نوێنەرایەتی خۆبەڕێوەبەریتی کۆمەڵگەیان دەکرد. هاوشانی ئەوە چەمکی قەوم و میللەت هەتا ئاستێک گەشەی کردبوو. لەناو کۆمەڵگەی ئێران بەگشتی و لە ڕۆژهەڵاتیش بەتایبەتی ئەم چەمکە لەناو تاکەکانی کوردا ڕەنگی دابووەوە. لەگەڵ ئەمانەدا چەمکی ئوممەت گەشەی کردبوو. ئەو سیستمەی لە ئێراندا لەسەردەمی شاهنشاهیدا و دواتریش لەسەردەمی کۆماردا بەڕێوە چوو، هاوکات ئەو جوڵانەوە و تێکۆشانەی لەلایەنی سەرکردە، کۆمەڵە و ڕێکخراوە و پارتەکانەوە بەڕێوە براوە، کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگەی کورد هەبووە، هاوکاتی ئەمانە گەشەی فکری، بەرخۆدانی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی و گۆڕانکاری لە سیستمی ئابووری و دەستی کاردا کاریگەریان لەسەر کۆمەڵگە هەبوو.

لە ئەمڕۆدا دەبینین چەمکی دەوڵەت نەتەوە و میللیگەرایی وەکو هەست زاڵ بووە بەسەر داخوازییەکانی کۆمەڵگەدا، ئەمەش وەکو کاردانەوەیەکە بەرانبەر ئەو ستەم و سیاسەتانەی کە دەوڵەت بەرانبەر کۆمەڵگەی کورد بەڕێوەی بردووە، بەڵام ئەگەر لە ڕاستی ژیانی کۆمەڵگە وردبینەوە، ئەوە دەبینین کە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و فۆرمەکانی وەکو تیرە، خێڵ و هۆز هێشتا بەشێک لە ڕاستینەی خۆیان پاراستووە. چەمکەکانی ئایینگەرایی و مەزهەبگەرایی و ئێرانیگەرایی هەرچەندە لایەنە کوردییەکەی ناسنامەی کۆمەڵگەی لە ئاستی جیاجیادا کاڵ کردۆتەوە، بەڵام دەرفەتی تێپەڕکردنی نەژادپەرستی تێدایە و توانای هەنگاونان بەرەو نەتەوەی دیموکرات لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و

ئێراندا هەیە. هەرچەندە دەوڵەت زۆر هەوڵیدا ژێرخانی ئابووری کۆمەڵگە بگۆڕێت، بەڵام بەهۆی ئەو ئابلۆقەیەی سالانێکی درێژ لەسەر ئێران هەبوو، هاوکات هەوڵەکانیان بۆ ئەوەی لەڕووی ئابوورییەوە پشت بەخۆیان ببەستن، هەتا ئێستا بەتەواوی ئابووری کۆمەڵگە لەناو ئابووری دەوڵەت و تایبەتدا نەتواوەتەوە و دەرفەتی پشت بەخۆ بەستنی تێدایە، هێشتا ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان لەگوندەکاندا دەژین و شارەکان نەیانتوانیوە گوندەکان بپوکێننەوە. ئەمەش کۆڵەکەیەکی تری فۆرمی کۆمەڵگەیە کە دەکرێت کاری لەسەر بکرێت. هەر ئەم تایبەتمەندییانە بوونەتە هۆکار بۆ ئەوەی کە ژن هەتا ئاستێک پێگەی کۆمەلایەتی و سیاسی خۆی بپارێزێت و بتوانێت بەشداری چالاکانە لەناو ژیاندا بکات، ئەوەبوو کە ژمارەیەکی زۆر ژن بەشداری خەباتی پێشمەرگایەتی بوون لەناو پارتە سیاسیەکاندا، هاوکات ژنانی وەکو مەرزییەی فەریقی، فەتانەی وەلیدی و شەهێن تاڵەبانی لە بواری هونەردا جێگەی دەستیان دیار بێت. لەگەڵ ئەوانەدا گرنگە باس لەوە بکەین کە سەرەڕای ئاستەنگی و فشارەکانی دەوڵەت لە بەردەم گەشەکردنی زمان و فەرهەنگی کوردیدا، بەلام خوێندن و نوسین بەزمانی کوردی هەتا ئاستێک بەرەو پێش چووە و فەرهەنگی کوردیش توانیویەتی خۆی بسەلمێنێ. بەلام ئەوەی جێگەی نیگەرانیە ئەوەیە کە دابڕانێک لە نێوان زاراوە و شێوە زارەکانی کوردستان لە ڕۆژهەلات هەیە و ئەوەش ڕەنگدانەوەی لەسەر بەرهەمەکان و دووربوونی فەرهەنگەکان لە یەکتری هەیە .

وەکو ئەنجام دەتوانین بڵێین کۆمەڵگەی کوردستان لە ڕۆژهەلات سەرەڕای زەحمەتیەکانی، بەلام توانی لەناو مەکینەی جینۆسایدی فەرهەنگی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا ڕزگاری ببێت و خۆی بگەیەنێتە ئەمڕۆ. ئەرکی پێشەنگەکانێتی کە ئەم ڕاستیە بەباشی بخوێننەوە و مامەڵەی لەگەڵدا بکەن.

ج-ڕۆژئاوای کوردستان

وەکو پێشتر باسمان کرد دەوڵەتی سوریا بەمشێوەیەی ئێستای لە ساڵی ١٩٢٠دا دامەزرا، بەلام لەسەرەتاوە وەکو پێنج هەرێم یان دەوڵەتۆکە بوو، هەموویان لەژێر چاودێری فەڕەنسادا بوون. بەپێی پەیمانی سان ڕیمۆی (١٩٢٠/٤/٢٥) ی نێوان بریتانیا و فەڕەنسا، بریتانیا دەستی لە سوریا هەڵگرت

و فەڕەنسا هەم بەفەرمی هەم بە کرداری بووە خاوەنی سوریا و چاودێر بەسەرییەوە و هەوڵیدا مۆدێلێک کە وەکو خۆی دەیخوازێت دروستی بکات و دوای ئەوەی لە (١٩٢١/١٠/٢٠) دا پەیمانی (فرانکلین بۆیۆن) ی لەگەڵ تورکیادا ئیمزاکرد، ئیتر سنوری لەگەڵ تورکیاش یەکلاییکردەوە. سوریا بەفەرمی هەتا ١٩٤٦/٤/١٧ لەژێر دەست و چاودێری فەڕەنسادا بوو. لەو ڕۆژەدا بەفەرمی سەربەخۆیی وەرگرت لە فەڕەنسا، بەڵام هەتا ساڵانێکی درێژ هەر لەژێر کاریگەری فەڕەنسادا بوو. هەربۆیە باشتر وایە بارودۆخی سیاسی و ئیداری و ڕەوشی جوڵانەوەی کوردی و کۆمەڵگەی کوردستان لە ڕۆژئاوا بەسێ قۆناخ باس بکەین. قۆناخی یەکەم؛ سەردەمی دروستبوونی سوریای نوێ هەتا سەربەخۆبوونی سوریا. قۆناخی دووەم؛ سەردەمی سەربەخۆبوونی سوریا، هەتا جێگیربوونی دەسەڵاتی حافظ ئەسەد. قۆناخی سێیەمیش سەردەمی دەسەڵاتی حافظ ئەسەد و بەشار ئەسەدە .

لەقۆناخی یەکەمدا؛ دەسەڵاتداری ڕاستەوخۆ لەدەستی فەڕەنسیەکاندا بوو، فەڕەنسا هەوڵیدەدا دەسەڵاتێکی کۆماری ناوەندی و عەلمانی دروست بکات، بۆئەمەش لە ڕووی دەستوری و یاساییەوە کاری بۆ ئەم ئامانجە دەکرد، لەڕووی کرداریشەوە دەیخواست بگاتە ئەو ئامانجانە. لە سوریا تەنیا زمانی عەرەبی ڕێگەپێدراو بوو، هاوکات فەڕەنسا هەوڵیدەدا کاریگەریی ئایین کەم بکاتەوە و دەسەڵاتی خێڵەکان نەهێڵێت. لەو قۆناخەدا، بەتایبەتی لەسەرەتاوە لەلایەک بەهۆی دانەبڕانی باکوور و ڕۆژئاوا لەیەکتر، ڕاپەڕینەکانی باکوور ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر ڕۆژئاوا هەبوو، هاوکات دەسەڵاتی فەڕەنسی نامۆبوو بەناوچەکە لەبەرئەوە جەماوەری سوریا و ڕۆژئاوای کوردستانیش هەتا ناوەڕاستی سیەکانی سەدەی ڕابردوو چەندین ڕاپەڕینی چەکداری ناوچەییان ئەنجامدا. کە دیارترینیان هەوڵەکانی (ئیبراهیم هەنانۆ) (١٨٦٩-١٩٣٦) بوو. ئیبراهیم هەنانۆ لە ساڵی ١٩١٨دا لە حەلەب لەبەرانبەر فەڕەنسیەکاندا ڕاوەستا و تێکۆشانی کرد. خۆی دانیشتوی چیای (زاویە-چیای کوردان) ی باشووری ڕۆژئاوای حەلەبە، ئەو ناوچە کوردنیشینە، لەگەڵ مستەفا ئاغا لە (فەریریە) و هەندێک سەرۆک هۆزی تردا، چوار گروپی چەکدار پێکدێنن و لە ١٩٢٠/٩/١٦دا شەڕیان لە دژی فەڕەنسیەکان ڕاگەیاند. دوای چەندین سەرکەوتن، لە کۆتاییدا دەشکێن و پاشەکشە دەکەن

بۆ سنوری ئوردون. لەوێ داوای هاوکاری لە عەبدوڵلای کوڕی شەریف حسێن عەلی دەکەن. بەڵام بریتانیەکان ئیبراهیم هەنانۆ دەستگیر دەکەن و ڕادەستی فەڕەنسیەکانی دەکەن. فەڕەنسیەکان سەرەڕای دادگایکردنی، لەژێر فشاری جەماوەردا ئازادیان کرد. ساڵی ١٩٢٥ جارێکی تر جەماوەری چیایِ زاویەی هاندا و پەیوەندی پتەوی لەگەڵ دوروزی و عەلەوییەکان و سوڵتان ئەترەشدا هەبوو، هەتا ساڵی ١٩٣٥ بەرخۆدانی کرد، دواتر نەخۆش کەوت و لە ساڵی ١٩٣٦دا بەنەخۆشی کۆچی دوایی دەکات.

دوای کۆتایهاتنی بەرخۆدانی ئیبراهیم هەنانۆ، لە دژی سیستمی باج و سەرانەی دەوڵەت، سەعید ئاغای سەرۆکی هۆزی (دەقوری)، (شێخ مووس حەسۆ) ی سەرۆکی هۆزی گاباری لەمانگی ١٩٣٧/٦دا لەناوچەی عامودێ ڕاپەرین و (عامودێ) یان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە. دواتر بەرەو سەریکانی هەنگاو دەنێن و شەڕ دژوار دەبێت. بەهۆی دژواری شەڕەوە سەعید ئاغا پاشەکشە دەکات بەرەو چیای شەنگال و لە ئەنجامدا ڕاپەڕینەکەیان دادەمرکێتەوە. هەرچەندە پێکدادانی هەرێمی جارجار لەنێوان خەڵکی ناوچەکان و سوپای فەڕەنسی و سوریدا دروست دەبوو، لەوێنەی ڕاپەڕینی گوندی بەیاندووری ساڵی ١٩٢٣ لە ڕۆژهەڵاتی قامیشلو. بەڵام لە دوای ئەو مێژووەوە ئیتر خەباتی چەکداری لە ڕۆژئاوا بەرەو نەمان چوو. ئەوەش دوو هۆکاری هەبوو، یەکەمیان دەسەڵاتی فەڕەنسی بەرەو سەقامگیری دەچوو، لەلایەکی تریشەوە ڕاپەڕین و سەرهەڵدانەکانی باکووریش دامرکانەوە کە ئەو ڕاپەڕینانە ئیلهام بەخش بوون بۆ خەڵکی ڕۆژئاوا.

بێجگە لەو ڕووبەڕووبونەوانە، بەشێکی زۆری جەماوەری ڕۆژئاوا بەهۆی تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیان لەگەڵ باکووردا، هاوکات بەهۆی ئەو شەپۆلە کۆچانەی لە باکوورەوە ڕوویان لە ڕۆژئاوا دەکرد و لە ستەمی دەوڵەتی تورک هەڵدەهاتن کە دیمۆگرافیای ناوچەکەشی دەگۆڕی، زۆربەی زۆری جەماوەر هیواکانیان بۆ ئازادی بەستبووەوە بەسەرکەوتنی ڕاپەڕین و تێکۆشانەکانی باکوورەوە. هەربۆیە بەشێوەیەکی چالاک لەناو ئەو جوڵانەوە سیاسی، ڕێکخستنی، ڕۆشنبیری و سەربازییانەدا خەباتیان دەکرد کە لە باکوور کاریان دەکرد، یاخود ڕووی تێکۆشانیان لە باکوور بوو. بێگومان ئەوە بۆ باکوور بووە پشت و پەنا و هێڵێکی پاراستن. هاوکاتی

ئەوە دەستپێشخەری سیاسی لە ڕۆژئاوا لاواز کرد، چونکە هەمیشە چاویان لە باکوور بوو. ئەوەبوو خەڵکی ڕۆژئاوا لە زۆربەی ڕاپەڕینەکانی باکووردا چالاکانە خەباتیان کردووە. هەروەها ڕۆڵی بەرچاویان بینیوە لەو خەباتەی کە کۆمەڵەی خۆیبوون لەهەموو بوارەکاندا ئەنجامی دەدا. لێرەدا گرنگە ئاماژە بە ئەوە بدرێت کە بەهۆی ئەوەی ڕۆژئاوا وەکو بنکەی لێهاتبوو بۆ شۆڕشگێڕ و کەسایەتیەکانی باکوور، کاریگەری ئەو سەرکردە و کەسایەتیانە لەسەر ڕۆژئاوا دروست دەبوو، ئەوەش لایەنێکی ئەرێنی بوو. ئەوەتا گەلی کورد لە ڕۆژئاوا توانیویەتی زمان و فەرهەنگی خۆی بپارێزێت و سەرەڕای هەموو ئاستەنگیەکانی دەوڵەت، تاڕادەیەک خوێندن و نوسین و ستران و فەرهەنگی خۆی پێشخستووە. لەو بوارانەدا کەسانی وەکو جەلادەت عالی بەدرخان، کامەران و سورەیا بەدرخان، ئەکرەم جەمیل پاشا، قەدری جەمیل پاشا، نوری دێرسیمی، عوسمان صەبری[١٠٥]، نورەدین زازا[١٠٦] و

١٠٥- عوسمان سەبری (١٩٠٥- ١٩٩٣): لە باکووری کوردستان لەساڵی ١٩٠٥ز دا لەدایکبووە، ساڵی ١٩٢٩ هەڵهاتووە بۆ ڕۆژئاوای کوردستان. دوازدە جار لەلایەنی کاربەدەستانی سوریاوە دەستگیرکراوە. کەسێکی چالاک بووە لە بواری سیاسی و ڕێکخستنیدا. لەبەرئەوە دەوڵەتی سوریا مافە مەدەنیەکانی لێ سەندۆتەوە. یەکێک بووە لە ئەندامانی نادی کوردستان کە لەساڵی ١٩٣٨ دا لە دیمەشق دامەزراوە. بەشداربووە لە دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستانی سوریا لە ساڵی ١٩٥٧ دا و سەرۆکی ئەو پارتە بووە، بەڵام دوای پارچەبوونی ئەو پارتە، بەهۆی ناکۆکی لەگەڵ مستەفا بارزانی و کاریگەری بارزانی لەسەر پارتەکەیان دەستی لەسەرۆکایەتی پارتەکە بەرداوە و لە ١٩٩٣/١٠/١١ دا کۆچی دوایی کردووە.

١٠٦- نورەدین زازا:(١٩١٩- ١٩٨٨) خەڵکی باکووری کوردستانە و لەوێ چاوی بەژیان هەڵهێناوە. ساڵی ١٩٣٠ پەنای بردۆتە بەر سوریا. لە ساڵی ١٩٣٧دا بڕوانامەی بەکالوریۆسی بەدەستهێناوە. لە سویسرا بڕوانامەی دکتۆرای لە کۆمەڵناسیدا بەدەستهێناوە. کەسێکی ڕۆشنبیر و چالاکی سیاسی بووە. ئەندامی (نادی کوردی) دیمەشق بووە و لەساڵی ١٩٤٩ دا لەگەڵ عیسمەت شەریف وانلی لە سویسرا یەکەم ڕێکخراوی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا دروست دەکەن بە ناوی؛(کۆمەڵەی لاوانی دیموکراتی کورد لە ئەوروپا). یەکێکە لە دامەزرێنەرانی پارتی دیموکراتی کوردستانی سوریا و دوای پارچەبوونی پارتەکە. لایەنگری مستەفا بارزانی کردووە و ناکۆک بووە لەگەڵ (عوسمان سەبری) دا و ساڵی ١٩٨٨ کۆچی دوایی کردووە.

جگەرخوێن[١٠٧]، قەدریجان، تیریژ و محمد شێخۆ ڕۆڵیان دیار و بەرچاوە. گۆڤاری ڕوناهی و هاوار، ڕۆژنامەی ستێرک و (ڕۆژا نوو) یش کاریگەری بەرچاویان هەبووە. واتە دەتوانین بڵێین لەو قۆناخەدا تێکۆشانی گەلی ڕۆژئاوا بەشێکی سەرەکی ڕووی لە باکوور بووە، بەشێکیشی ڕووبەڕووبوونەوەی فەڕەنسیەکان و هەوڵدان بۆ پاراستن و گەشەپێدانی فەرهەنگ و زمانی خۆی بووە، لە هەردوو بوارەکەشدا جێگەی دەست و خەباتی دیاربووە.

قۆناخی دووەم؛ لەگەڵ سەربەخۆیی سوریادا دەست پێدەکات، قۆناخێک بوو سەرەتا خەسڵەتی ناجێگیری هەبوو. زۆربەی حکومەتەکان لەماوەیەکی کەمدا کۆتاییان پێ دەهات. ئەم ڕەوشە هەتا ١٩٦٣/٣/٨ کە بەعس بەپێشەنگایەتی (ئەمین حافظ و صلاح جدید) دەسەڵاتی گرتە دەست. ئەو پارتەش هەتا ساڵی ١٩٧٤-١٩٧٥ نەیتوانی ئارامی بپارێزێت. بەڵام دوای ئەوەی حافظ ئەسەد و مستەفا تالاس پێکەوە لە ١٩٧٠/١٠/١٦ کودەتایان بەسەر (صلاح جدید) دا کرد و دواتر لە شەڕی ١٩٧٣/١١/٦ دا سەرکەوتنیان بۆ سوریا بەسەر ئیسرائیلدا بەدەستهێنا، ئەوە کاریزمایەکی بۆ ئەسەد دروستکرد و توانی وڵات جێگیر بکات.

ئەو قۆناخە بەهۆی گۆڕانکارییە ناوچەیی و جیهانیەکانەوە، کە جوڵانەوەی چەپ و تێکۆشانی گەلان لە پەرەسەندندا بوو، بیری چەپ و نەتەوەخوازی لە ڕۆژئاوای کوردستانیش فۆرمێکی نوێی وەرگرت. ئیتر ڕۆشنبیر و گەنجانی کورد هەوڵیاندەدا لەناو جوڵانەوەکانی چەپ، سوریا و کوردستاندا چالاکانەتر کاربکەن. هەندێک کەسایەتی کوردیش لە هەوڵی ئەوەدابوون

١٠٧- جگەرخوێن:(١٩٠٣-١٩٨٤) ناوی شێخ موس کوڕی حەسەن محەمەدە، لە گوندی (حەسار) ی نزیک مێردین لەدایکبووە. بەهۆی سەختی ژیانەوە بەرەو(عامودێ) گواستویانەتەوە. بۆ خوێندن چووەتە چەندین حوجرە لە هەر چوار بەشی کوردستان. ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە. کەسێکی ڕۆشنبیر و چالاک بووە. پاش ماوەیەک دەست لەکاری مەلایەتی بەردەدا، لەو ماوەیەدا زیاتر بەنوسین و کاری ئەدەبییەوە خەریک دەبێت. ساڵی ١٩٥٩ هەتا ساڵی ١٩٦٣مامۆستای وانە بێژبووە لە بەشی زمانی کوردی لەزانکۆی بەغداد. ماوەیەک دەبێتە ئەندامی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستانی سوریا و لەگەڵ (عوسمان سەبری) دا دەبێت. دواتر دەست لەکاری سیاسی بەردەدات و خۆی بۆ کاری ڕۆشنبیری تەرخان دەکات و لە قامشلو هەتا ساڵی ١٩٧٩ جێگیر دەبێت و دواتر دەچێتە سوید و هەتا لە ١٩٨٤/١٠/٢٢ دا کۆچی دوایی دەکات.

لەناو دەزگاگانی دەوڵەتدا ڕۆڵ ببینن. شوکری قوەتلی، جەنەڕاڵ فەوزی سلو و ئەدیب شیشەکلی ڕۆڵی بەرچاویان لەناو دەزگاکانی دەوڵەتدا بینی. خالید بەگداشیش کە کورد بوو، یەکێک بوو لەپێشەنگەکانی چەپ لە سوریا. لەگەڵ ئەوەی دەرفەتێکی فەرمی و ئازاد بۆ خەباتی سیاسی و ڕۆشنبیری کوردی دروست نەکرا. بەڵام لەڕووی کردارییەوە هەتا کۆتایی ساڵانی پەنجاکان جۆرە ئازادیەک فەراهەم بوو. کوردە نەتەوەخوازەکانیش دەیاخواست سوود لەو دەرفەتە وەربگرن. لەم بارودۆخەدا بەپێشەنگایەتی عوسمان صەبری، نورەدین زازا، حەمید دەرویش پارتی دیموکراتی کوردستان لە سوریا (PDKS) لە ١٩٥٧/٦/١٤دا دامەزرا. ئەو پارتە بەهاوکاری پارتی دیموکراتی کوردستان لە عێراق دامەزرا، هەربۆیە هاوشێوەی لقێکی ئەو پارتە کار و خەباتی دەکرد. سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٥٨/٧/١٤ لە عێراق و پەسندکردنی ناسنامە و هاوبەشێتی کورد لە عێراقدا بەدەستوور و گەشەکردنی خەباتی کوردایەتی لەو بەشەی کوردستان، کاریگەریی ئەرێنی و ڕاستەوخۆی لەسەر ڕۆژئاوای کوردستان کرد. هاوکاتی ئەوە دروستکردنی کۆماری عەرەبی کە لە یەکێتی میسر و سوریا پێکهات و لەنێوان ساڵانی (١٩٥٨-١٩٦١) بەردەوام بوو، کاریگەری پێچەوانەی لەسەر تێکۆشانی گەلی کورد هەبوو، چونکە لەلایەک چەمکی عەرەبێتی لەدەسەڵاتی سوریادا پێشدەخست. لەلایەکی ترەوە شۆڤێنیزمی عەرەبی گەشە پێدەدا. ئەمانە وایان کرد کە وردەوردە دەرفەتی خەباتی سیاسی و ڕۆشنبیری کوردی بەرتەسک بکرێتەوە. لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا لە ساڵی ١٩٦٠دا بەشێکی زۆری سەرکردە و کادیرانی (PDKS) دەستگیر کران. بەڵام لەبەر ئەوەی لە ١٩٦١/٩/١١دا لە باشوور جوڵانەوەی ئەیلول دەستی پێکرد و هەوای شۆڕشی گەلان لە بەرزبوونەوەدا بوو، ئەو گرتن و ئاستەنگیانە نەبوونە هۆی ساردبوونەوەی گەلی کورد لە ڕۆژئاوا. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ دوو ڕووداو و بابەت بکرێت کە گوزارەی لە سیاسەتی ئەوکاتەی حکومەتی سوریا دەکرد بەرانبەر بە کورد، ئەویش کۆکوژی سینەمای عامودێ و سیاسەتی کەمەری عەرەبی بوو کە لە ساڵی ١٩٦٠و ١٩٦٢ بەڕێوەچوو.

حکومەتی نەژادپەرستی سوریا بە کۆکوژی سینەمای عامودێ کە لە ١٩٦٠/١١/١٣دا ئەنجامدرا و ٢٨٣ منداڵ بوونە قوربانی، خواستی ئەو پەیامە

بداتە گەلی کورد کە ئەگەر ڕووبەڕووی ئامانجەکانی عروبە بینەوە، ئەوا چارەنوسی گەورە و بچوکی کورد بەو ڕەنگە دەبێت. هاوکات لەڕێگەی پڕۆژەکەی (محمد تەلەب هیلال) ەوە کە بەپڕۆژەی کەمەری عەرەب ناسرا و دواتر جێبەجێ کرا، خواستی لەڕێگەی نیشتەجێکردنی عەرەب لە سەر سنورەکانی ڕۆژئاوا و باکوور، ڕۆژئاوا و باشوور هەروەها لە نێوان گوندەکانی ڕۆژئاوادا، گوند و شار و ناوچە کوردییەکان لە ڕۆژئاوا لەیەکتری داببڕێت و هاوکات کوردی ئەو بەشەش لە بەشەکانی تر داببڕێت، واتە لە باکوور و باشوور داببڕێت، ئەویش بە جێگیرکردنی عەرەب لەو ناوچانەدا. ئەوەتا ئەمڕۆ دەرئەنجامەکەی دەبینین کە لە زۆر ناوچەی ڕۆژئاوادا بەهۆی ئەو سیاسەتەوە کورد لە یەکتری دابڕاون. سەرەڕای ئەو سیاسەتانە، بەڵام کۆمەڵگەی ڕۆژئاوای کوردستان توانیان پەرە بەتێکۆشانی خۆیان بدەن و لەلایەک لەسەر ئاستی ڕۆژئاوا ڕووبەڕووی ئەو سیاسەتانە دەبوونەوە و زمان و هونەری خۆیان پێشدەخست، لەلایەکی ترەوە بە سەدان و بگرە بەهەزاران گەنج ڕوویان لە باشووری کوردستان کرد بۆ بەشداریکردن لە جوڵانەوەی ئەیلولدا. هاوکاتی ئەوانە، لە ڕووی ئابووری و داراییەوە ببونە پشتێکی مەزن بۆ جوڵانەوەی ئەیلول. حکومەتی سوریاش بۆ ئەوەی ڕێگە لەو هەڵکشانە بگرێت و ڕێگە نەدات کاردانەوەی لەسەر سوریا هەبێت سیاسەتێکی تری بەرانبەر بە کورد گرتەبەر. ئەویش بێ ناسنامەکردنی زۆربەی کوردەکانی ڕۆژئاوا و سوریا بوو. ڕژێمی بەعس هەستا بە نوێکردنەوەی ڕەگەزنامە و کوردەکانی کرد بە سێ بەشەوە، بەشێکی بە هاوڵاتی سوری ناونوس کرد، بەشێکی بەخەڵکی بیانی و بەشەکەی تری بێ ناسنامەی کردن و بە (مەکتوم) بەناوی کردن، بەوەش لەهەموو مافێکی سیاسی و مەدەنی بێبەشکردن. ئەو سیاسەت و ڕەوشە هەتا ئەم دواییەش بەردەوام بوو. ئاشکرایە ئامانجی ڕژێم لەو سیاسەتە بێبەشکردنی بەشێکی زۆری گەلی کورد بوو لەمافە سیاسی و مەدەنی و کۆمەڵایەتیەکانیان هەتا لەو ڕێگەیەوە ڕێگە لەچالاکبوونی کورد بگرێت. واتە دەتوانین بڵێین سەربەخۆیی سوریا ئێش و ئازارەکانی کوردی کەم نەکردەوە، بەڵکو لەگەڵ بەهێزبوونی دەسەڵاتی عەرەبی سوریدا، دەرفەتی ژیان و ئازادی بۆ کورد کەم دەبویەوە .

لەو قۆناخەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لەلایەک چالاکی سیاسی کورد لە ڕۆژئاوا زیاد بوو، لەلایەکی ترەوە ڕووگەی جەماوەر و هێڵی سیاسی لە ڕۆژئاوا گۆڕا، ئیتر سەرنجیان لەسەر باشوور بوو، ئەمەش بەو هۆیەی کە جولانەوەی کوردی لە باکوور لەساڵی ١٩٤٠ بە دواوە توشی شکست بوو، لەبەرانبەر ئەوەدا تێکۆشانی گەلی کورد لە باشووردا گەشەی کرد و ببووە ناوەند بۆ جولانەوەی کوردی بەگشتی. ئەو بارودۆخە لەدوولاوە کاریگەریی لەسەر جولانەوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕۆژئاوای کوردستان کرد. لەلایەکەوە ببووە هیوا و مۆراڵ بۆ جەماوەر و ئیلهامیان لێ وەردەگرت بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی سیاسەتەکانی حکومەتی سوریا، لەلایەکی ترەوە جولانەوەی سیاسی ڕۆژئاوای کردە کۆپیەکی جولانەوەی باشوور و بە باشی و خراپیەکانیەوە دەیگواستەوە، ئەوەش وایکرد کە جولانەوەی سیاسی ڕۆژئاوا نەتوانێت سەربەخۆ بجولێتەوە. بەوشێوەیە دیاردە ناشیرینەکانی حزبایەتی و سیاسەتی لە باشوورەوە گواستەوە بۆ ڕۆژئاوا. ئەوەبوو کاتێک پارتی دیموکرات لە باشوور لەساڵی ١٩٦٤ دا پارچە بوو، PDKSش لە ڕۆژئاوا لەساڵی ١٩٦٥ دا بوونە دوو پارچە، کە باڵی عوسمان صەبری نوێنەرایەتی چەپی دەکرد و نورەدین زازا نوێنەرایەتی هێڵەکەی تری دەکرد. دوای ئەوەی هەردوو باڵی پارتی لە باشوور لەساڵی ١٩٧٠ دا یەکیانگرتەوە، هەردوو باڵی ڕۆژئاواش لە ١٩٧٠/٨/٢٦ یەکیان گرتەوە. دوای ئەوەی جولانەوەی ئەیلول لە باشوور تێکشکا PDKS لە ڕۆژئاوا پەرتەوازە بوو کە دواتر چەندین پارتی لێ دروست بوو. ئەوەش کاریگەریی نەرێنی لەسەر باری دەروونی تاک و کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا دروستکرد .

قۆناخی سێیەم؛ ئەو قۆناخە بوو کە حزبی بەعس دەسەڵاتی خۆی سەپاند بەسەر سوریادا و ئیتر حافظ ئەسەد و مستەفا تالاس بەتەواوی کاریان بۆ لەقالبدانی کۆمەڵگە کرد لەبۆتەی سیستمی تاک حزبی و دەوڵەتی حزبدا. سیاسەتی ئەم قۆناخەی دەوڵەتی سوریا و حزبی بەعس بەردەوامی ئەو سیاسەتە بوو کە لە ساڵانی ١٩٦٣وە کاریان لەسەر دەکرد. بەڵام بەهۆی ناکۆکی بەعسی سوری و بەعسی عێراقیەوە لەلایەک و ناکۆکی بەعسی سوری و تورکیا لەلایەکی ترەوە، هاوکات بەهۆی ئەوەی کە بەعسی سوری لەساڵانی ١٩٧٠وە خۆی لەبەرەی یەکێتی سۆڤێت و پەیمانی وارشۆدا ساغ

کردەوە، بەعسی عێراق سەرەڕای پەیوەندییەکانی لەگەڵ سۆڤیێتدا، بەڵام لەدوای پەیمانی جەزائیرەوە لە ساڵی (١٩٧٥) دا بەرەو ڕۆژئاوا هەنگاوی دەنا، لەلایەکی ترەوە دەوڵەتی تورکیا لەناو پەیمانی ناتۆدا بوو، ئەمانە هۆکار بوون بۆ ئەوەی کە ململانێ لە نێوان حکومەتی سوریا و هەردوو حکومەتی عێراق و تورکیا چڕ ببێتەوە، هەر لایەکیشیان دەیانخواست سوود لەلاوازی ئەوی تریان وەربگرن. عێراق و تورکیا هانی موسوڵمانە سوونەکانیان دەدا لە دژی دەسەلاتی بەعسی عەلەوی سوری. سوریاش دەیخواست سوود لە دۆزی کورد وەربگرێت لە عێراق و تورکیا و لە بەرانبەر ئەو دەوڵەتانە بەکاری بهێنێت. ئەو ڕەوشە وایکرد کە دەسەلاتی بەعسی لە سوریا زۆر لەبەرانبەر ئۆپۆزسیۆنی سوونە و (ئیخوان موسلیمین) دا توندوتیژ بێت. کۆکوژی حەما لە ساڵی ١٩٨٢ دا، کە حکومەتی سوریا بە بەرچاوی جیهانەوە ئەو شارەی بۆمباران کرد و بەهەزارانی سەرگەردان کرد، بەرچاوترین ڕووداو و گوزارەیە لە سیاسەتی دەوڵەتی سوریا لەو بوارەدا. بەپێچەوانەی بابەتی ئیسلامیەوە، هەرچەندە لە بواری ستراتیژیدا دەوڵەتی سوریا نکۆڵی لە کورد دەکرد و بەشی زۆری کوردی بێ ناسنامە کردبوو، سیمای گوند و شار و ناوچەکانی دەگۆڕی. کاری دەکرد بۆ گۆڕینی فەرهەنگی جەماوەری کورد، هاوکاری بکات لەسەقامگیربوونی دەسەلاتەکەیدا و هاوکات سوریای کردبووە پەناگە بۆ جولانەوەی کوردی باشوور و دواتریش بەرانبەر جولانەوەی کوردی باکوور بەڕێبەرایەتی پەکەکە نەرمی نواند. ئەوەش وایکرد لەساڵی (١٩٧٥-١٩٨٠) سوریا ببێتە ناوەندی تاودانەوەی جولانەوەی کوردی باشووری کوردستان. لە ساڵی ١٩٨٠بەدواوەش سوریا و لوبنان (کە لەژێر چاودێری سوریادا بەڕێوە دەچوو) بوونە بنکە بۆ خۆتاودانەوەی پەکەکە و گەڕانەوەی بۆ کوردستان. ئەم بارودۆخە و چالاکی ئەو پارت و ڕێکخراوانە لە لوبنان و سوریا و ڕۆژئاوای کوردستان وایکرد کە دەرفەتێکی نەرم بۆ کار و چالاکی کورد لە ڕۆژئاوای کوردستان بخولقێت.

ڕەوشی کۆمەڵگەی کورد لە ڕۆژئاوای کوردستان

ئەو سیاسەتەی کە ساڵانێکی درێژ حکومەتەکانی سوریا لەسەر کورد بەڕێوەیان بردبوو، هاوکات کاریگەربوونی کۆمەڵگەی ڕۆژئاوای کوردستان

بە جوڵانەوە کوردییەکان، بوونە هۆکاری ئەوەی تاک و کۆمەڵگەی ڕۆژئاوای کوردستانیش بەشێوەیەکی تاکتیکی و پراگماتیکی لەگەڵ دەوڵەتدا هەڵسوکەوت بکەن و هیوای خۆیان ببەستنەوە بەجوڵانەوەی کوردی لە بەشەکانی تری کوردستان. وەکو پێشتر باسمان کرد هەتا دوای شەڕی دووەمی جیهانی هیوای بەجوڵانەوەی باکوورەوە بەستبوەوە، بەڵام لەدوای ئەوە هەتا ساڵی ١٩٧٥ هیوای خۆی بەستبووەوە بەجۆڵانەوەی باشوورەوە. لەم قۆناخەشدا لە سەرەتاوە هەتا ساڵانی ١٩٨٥ کاریگەری جوڵانەوە و پارتەکانی باشوور لەسەر ڕۆژئاوای کوردستان لە پلەی یەکەمدا بوو، هەرئەمەش وایکرد دوای شکستی جوڵانەوەی ئەیلول، جوڵانەوەی ڕۆژئاوا و پارتی دیموکراتی کوردستانی سوریا پارچە پارچەبوو. دوای دەستپێکردنەوەی جوڵانەوە لە باشوور و بەهۆی ئەوەی کە سوریا ناوەندی (یەکێتی نیشتمانی) بوو، کاریگەریی ئەم پارتەش لەسەر ڕۆژئاوا درستبوو، هەر ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی کە چەندین پارتی لە ڕۆژئاوا دروست ببن و ئەو پارتانە بەشی زۆریان درێژکراوەی پارتەکانی باشووری کوردستان بوون. ئەوەش وایکرد کە نەتوانن سەربەخۆ بن و وەڵامی پێداویستیەکانی خەڵکی ڕۆژئاوای کوردستاندا بدەنەوە و خەباتی هاوبەش بکەن، لەگەڵ ئەوەشدا پرۆژەیەکی وەهایان نەبوو کە بتوانن گۆڕانکاری ڕیشەیی لە کۆمەڵگە و سیاسەتی کوردی لە ڕۆژئاوای کوردستاندا ئەنجام بدەن. هەر بۆیە پەرتەوازەیی دروست دەبوو، ئیتر کۆمەڵگە لە ئەڵتەرناتیڤ دەگەڕا. لە ساڵانی (١٩٨٠) بەدواوە، خۆڕێکخستنەوەی پەکەکە لە لوبنان و ڕۆڵی پەکەکە لە شەڕی ساڵی١٩٨٢دا لە لوبنان بەرانبەر ئیسرائیل کە ڕۆڵێکی قارەمانانە بوو، کاریگەریی لەسەر جیهان و ناوچەکە کرد. بەرخۆدانی زیندانی ئامەدی کادیر و پیشەنگەکانی پەکەکە و دەستپێکردنی شەڕی پارتیزانی لە ١٩٨٤/٨/١٥دا لە باکوور، کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆیان لەسەر ڕۆژئاوای کوردستان کرد. مانەوەی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان لە لوبنان و پەیوەندی توندوتۆڵی کوردی لوبنان و ڕۆژئاوای کوردستان زەمینەکەی باشتر لە بارکرد بۆ ئەوەی کە پەکەکە بتوانێت کار لەسەر کۆمەڵگەی ڕۆژئاوای کوردستان بکات و ئەو بۆشاییە سیاسی و ڕێکخستنیە پڕبکاتەوە. ئیتر ڕۆژ بەڕۆژ کاریگەریی فکر و ڕێبازی تێکۆشانی ئۆجالان و پەکەکە زیاتر دەبوو، بەپێچەوانەوە

کاریگەریی جوڵانەوەی کوردی باشوور لەسەر ڕۆژئاوا کەمتر دەبویەوە. ئەم بارودۆخە لەکۆتایی نەوەدەکاندا گەیشتە ئاستێک کە ئیتر ڕژێمی سوریاش گەورەتربوونی پەکەکە و کاریگەرییەکانی لەسەر کۆمەڵگەی ڕۆژئاوای کوردستان بەمەترسی بۆ سەرخۆی ببینێ. هەربۆیە لەساڵی ۱۹۹۸دا و دوای ئەوەی تورکیا هەڕەشەی لە سوریا کرد، سوریا ئامادە نەبوو ئیتر ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان لە سوریا پەسند بکات. دیارە سوریا گەیشتبووە ئەو باوەڕییەی کە مانەوەی ئۆجالان لە سوریا ئیتر هەڕەشەیە بۆ سەر سیاسەتەکانی ئەو بەرانبەر بە کورد، یان دەبوو گۆڕانگاری ستراتیژی و ئەرێنی لەسیاسەتی خۆیاندا ئەنجام بدەن یان دەبوو لەدەرفەتێک بگەڕێن کە بەبێ زیان لێک جیاببنەوە، هەربۆیە هەڕەشەکانی تورکیایان کردە ئەو دەرفەتە. ئەوەبوو دوای ئەوەش ڕژێمی ئەسەد هەوڵیدا کاریگەریی ئۆجالان کەم بکاتەوە و کۆمەڵگە کۆنترۆڵ بکات.

دوای کۆچی دوایی حافظ ئەسەد لە ساڵی ۲۰۰۰دا، بەشار ئەسەدی کوڕ بادانەوەیەکی (۱۸۰) پلەیی ئەنجامدا و لە دژایەتی تورکیاوە کەوتە هەوڵدان بۆ ڕێککەوتن و هاوپەیمانی لەگەڵ تورکیادا و ئەوەبوو لە ڕێککەوتنی ئەدەنەدا کۆمەڵێک پرۆتۆکۆڵیان ئیمزا کرد لە بواری سیاسی، ئاسایشی و سەرمایەگوزاریدا. ئەو ڕێککەوتن و نزیکبونەوانە لەسەر حسابی دۆزی کورد لە باکوور و لە ڕۆژئاوا بوو، هەربۆیە ڕژێمی ئەسەد کەوتە ڕاوەدوونانی کەسایەتیە سیاسیە کوردییەکان، بە تایبەتی ئەوانەی کە نزیکی بیر و ڕامانی ڕێبەر ئۆجالان بوون و بەشێک لەو کەسانەشی کە خاوەنی ڕەگەزنامەی تورکی بوون ڕادەستی تورکیای کردنەوە، هەروەها هێرشی کردە سەر گەل و کۆکوژییەکەی قامیشلو لە ۲۰۰٤/۳/۱۲نمونەی هەرەبەرچاو بوو. ئەو سیاسەتەی کە بەشار ئەسەد لەسەر ئاستی ناوخۆ و لەسەر ئاستی ناوچەکە بەڕێوەی برد بەتایبەتی ئەو سیاسەتەی لەبەرانبەر تورکیا و کورددا بەڕێوەی برد، بووە هۆکاری ئەوەی کە هەم لەسەر ئاستی دەرەوە و هەم لەسەر ئاستی ناوخۆ توشی قەیران ببێتەوە. هەتا لە بەهاری (۲۰۱۱) دا توشی نالەبارترین بارودۆخ بووەوە و نازانن چۆن خۆیانی لێ ڕزگار بکەن.

ڕەوشی ئەمڕۆی ڕۆژئاوای کوردستان:

دوای ئەوەی ڕێبەر ئۆجالان سوریای بەجێهێڵا، وەکو باسمان کرد دەوڵەت دەیخواست کاریگەرییەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بنەبڕ بکات، بۆ ئەمەش ئەوەندەی پێی کرا، کردی لە بەرانبەردا گەلی ڕۆژئاوای کوردستان. ئەوانەشی ڕێبازی ژیان و تێکۆشانی پەکەکەیان بەبنەما دەگرت و پێیانوابوو دەبێتە چارەسەر بۆ کێشەکانیان هەوڵیاندا پارتیەک لەسەر ئەو ڕێیازە دابمەزرێنن و لە ٢٠٠٣/٩/٢١دا پارتی یەکێتی دیموکراتییان دامەزراند. ئەو پارتەش بەسود وەرگرتن لە ئەزموون و فکری ڕێبەر ئۆجالان و پەکەکە هەوڵیدا وەڵامی پێویستیەکانی گەل بداتەوە. هەرچەندە هەر لەسەرەتای تێکۆشانیەوە ڕووبەڕووی هێرش و فشاری زۆر بویەوە، بەڵام ئەوەی دیاربوو بەرگەی دەگرت. ئەوەی جێگەی سەرنج و نیگەرانی بوو بۆ جەماوەر ئەوەبوو هەمئاهەنگی لەنێوان سەرجەم پارتە کوردستانیەکانی ڕۆژئاوا کەم و لاواز بوو. ئەوەش ڕەنگدانەوەی لەسەر واقیعی کرداری ئەمڕۆی کوردستان لە ڕۆژئاوا هەیە.

دیارە کە جوڵانەوەی جەماوەر لە ڕۆژئاوای کوردستان و سوریا دەستی پێکرد، هیوای جەماوەر ئەوەبوو کە سەرجەم هێزە کوردستانی و سورياييەکان پێکەوە لەچوارچێوەی بەرنامەیەکی سەربەخۆ و گونجاودا کار بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی گەل بکەن. بەڵام ئەوەی کە وابەستەی ئۆپۆزسیۆنی گشتی سوریایە، لەبەر ئەوەی زیاتر پشت بە هێزی دەرەکی دەبەستن و خەسڵەتی خۆماڵی بوونیان کەمە و هەر گروپ یاخود چەند گروپێک لە ناوەندێکەوە ئاڕاستە دەکرێن، لەوێنەی تورکیا، سعودیە، قەتەر و میسر، ئەمە وایکردووە کە پارچە بن و خاوەنی یەک ستراتیژ و تاکتیک نەبن و هەربۆیە سەرەڕای هاوکارییەکی زۆری ناوەندە هەرێمی و جیهانیەکان بۆ ئەو گروپانە، بەڵام نەیانتوانیوە ئەنجامێکی ئەوتۆ بەدەست بهێنن. هەندێک هێز پێیانوایە تەنیا لەڕێگەی شەڕ و ڕووخاندنی ڕژێمی بەعسەوە دەگەنە ئامانجەکانیان، هەندێکی تر پێیان وایە دەکرێت بەدانوستاندن لەگەڵ ڕژێمدا گۆڕانکاری ئەنجام بدرێت. هەندێک پێیان وایە سوریای ئایندە دەبێت سوریایەکی عەرەبی بێت. هەندێکیش پێیان وایە کە دەبێت سوریایەکی ئیسلامی، هەندێک هێزیش لایەنگری لە سوریایەکی دیموکرات دەکەن .

هەرچی تایبەتە بەهێزە کوردستانیەکانەوە، ئەویش لەسەرەتاوە دابەشبوون

بۆ دوو بەرە، بەرەیەکیان پارتی یەکێتی دیموکراتی سەرکێشی دەکرد و لە ئەنجومەنی گەلدا خۆی دەبینیەوە، بەرەکەی تر ئەلپارتی سەرکێشی دەکرد و لە ئەنجومەنی نیشتمانیدا خۆی دەبینیەوە کە بە (ENKS) ناسراوبوون. بەرەی ئەنجومەنی گەل پێداگرییان لەسەر ئەوە دەکرد کە دەبێت لایەنە کوردستانیەکان خاوەنی ستراتیژ و هەڵوێستی تایبەت بەخۆیان بن و هەموو تۆپەکانیان نەخەنە ناو سەبەتەی ئۆپۆزسیۆنی سوریاوە، هەروەها پەسندکردنی ماف و ئازادییەکانی کورد و پێکهاتەکانی تری سوریایان دەکردە مەرج بۆ ئایندەی سوریا هەتا بەشداری لەو ئەنجومەنەدا بکەن. لەگەڵ ئەمانەدا پێیان وابوو کە دەبێت پێداگیری لەسەر چارەسەری سەربازی نەکرێتەوە، ئەگەر ڕژێمی سوریا ئامادە بێت بۆ دانوستاندن ئەوا پەنا بۆ چارەسەری سیاسی ببرێت. هەربۆیە پێیان وابوو کە ڕاستتر وایە کە لەجێگەی ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەوخۆی ڕژێم، سەرەتا دامودەزگاکانی گەل ڕێک بخرێن و ئامادەکاری بکرێت لەو ڕوانگەیەوە لە ساڵی ٢٠١١ بناخەی یەکینەی پاراستنی گەل، یەکینەی پاراستنی ژن واتە YPGوYPJ کۆمەڵێک دەزگای تریان دانا.

لەبەرانبەردا ENKS پێی وابوو کە دەبێت مەرجی پێش وەخت دیاری نەکرێت و بەشداری لە ئۆپۆزسیۆنی سوریادا بکرێت، ئەگەرنا بێبەش دەبن لە ئایندەی سوریادا. هاوکاتی ئەوە جەختیان لە ڕووخاندنی ڕژێمی ئەسەد و ڕووبەڕووبوونەوەی دەکردەوە. ئەو ناکۆکیانە هەتا ئێستاش بەشێوەیەک لەشێوەکان بەردەوامە. لەماوەی چوارساڵی ڕابردوودا (ENKS) زیاتر قورسایی داوەتە سەر دەرەوە، بەڵام لەم سیاسەتەدا ئەنجامێکی ئەوتۆی وەرنەگرتووە، لەناوخۆشدا بەهۆی جیاوازی بیر و بۆچوون و هەڵوێستەکانیانەوە بەشێکی پارتەکانی ناو (ENKS) بەشداریان لەپرۆژەکانی ئەنجومەنی گەلدا کرد و هەندێکشیان لە ناوخۆیاندا ناکۆکن. هەرچی ئەنجومەنی گەلە، پێداگیریان لەسەر پشتبەستن بە گەل و دەزگا و پێکهاتەکانی دەکرد. هەربۆیە لەڕێگەی گەل و دەزگاکانیەوە لە ٢٠١٢/٧/١٩ دا شۆڕشی ڕۆژئاوا دەستی پێکرد و شاری کۆبانێ و شارەکانی تر ڕزگار کران و لە ٢٠١٤/١/٢١دا و لە ساڵیادی دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مهاباددا، کانتۆنی جزیرە لە ڕۆژئاوا ڕاگەیەندرا و دواتر لە ڕۆژانی

٢٧و٢٠١٤/١/٢٩ هەردوو کانتۆنی کۆبانێ و عەفرین ڕاگەیەندران. دوای تێپەڕبوونی ساڵ و نیوێک بەسەر ڕاگەیاندنی کانتۆنەکاندا، هاوکات دوای تێکشکاندنی هێرشەکانی گرووپی توندڕەوی داعش و هاوکارەکانی بۆ سەر کانتۆنی کۆبانێ و جزیرە، ئەمڕۆ دەبینین دەسکەوتەکانی گەلەکەمان لە ڕۆژئاوا بوونەتە دیفاکتۆ و بەرخۆدانی گەل و شەڕڤانانی YPG وYPJ بوونەتە سیمبۆلی ڕووبەڕووبوونەوەی تاریکپەرستان، هاوکات بوونەتە مۆدێلێک بۆ ئایندەی سوریا و ناوچەکە، چونکە هەم لەبواری ئیداری و خۆبەڕێوەبردنەوە، هەم لەبواری شێوازی خۆپاراستن و ژیانەوە مۆدێلێکی نوێیە و سەرجەم پێکهاتەکان (عەرەب – ئاسووری- سوریانی – تورکمان – ئەرمەن و کورد) بەڕەنگ و ئیرادەی خۆیانەوە بەشدارن تێیدا. ئەمەش دەکرێت وەکو سەردەمێکی نوێ لە ژیانی گەلی کورد بەگشتی و ڕۆژئاوا ی کوردستان بە تایبەتی بەناو بکرێت.

بێگومان ئەو دەسکەوتانە بێ کەموکورتی نین، شانبەشانی بەرخۆدان و ئازایەتی کچان و کورانی ڕۆژئاوا و دان بەخۆداگرتنی گەلەکەمان لە ناوخۆ و لە پەنابەریدا، لە ڕووی کردارییەوە کەموکورتی دەبینرێت و هەستی پێ دەکرێت، هەروەها ئەگەر کەمیش بێت، هێشتا بەشێکی پارت و ڕێکخراوەکانی پێشووی (ENKS) لە دەرەوەی دامەزراوەکانی کانتۆنەکانن و بەشدار نەبوون یاخود بەشداریان پێ نەکراوە. ئەمانەش پێویستە چارەسەر بکرێن، چونکە هێشتا بارودۆخی سوریا و ناوچەکە یەکلایی نەبۆتەوە و دەسکەوتەکان لە خەم نەڕەخسیون ئەمەش ئەرکێکە دەبێت هەمووان پێی هەستن، تەنیا کوردانی ڕۆژئاوا نا، بەڵکو کوردی هەر چوار لای کوردستان و جیهان پێویستە خۆیان بەرپرسیار ببینن لە بەرانبەر ئەو دەسکەوتانەدا. بەڵام لەهەمووان زیاتر لایەنەکانی ناو خۆبەڕێوەبەری کانتۆنەکان پێویستە زیاتر کراوە و لە خۆبردوو بن و ئەزموون لە ڕابردووی خۆیان و دەورووبەر وەربگرن و هەڵوەستە لەسەر کەموکورتیەکان بکەن و نمونە و مۆدیلەکەیان تۆکمەتر بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا دەرفەتی زیاتر بدەنە ئەو لایەنانەی کە لەدەرەوەی خۆبەڕێوەبەرین، بۆئەوەی بەشداربن و هێزی خۆیان لەگەڵ خۆبەڕێوەبەریدا بکەن بەیەک. لەگەڵ ئەمانەدا پێویستە ئەو پارت و لایەنانەی لە دەرەوەی خۆبەڕێوەبەرین، واقیعیانەتر نزیک ببنەوە و هەڵوێست نیشان بدەن و جەخت

لە بەشداری دامودەزگا ئیدارییەکان بکەنەوە و پێداگیری لەسەر دروستکردنی هێزی سەربازی جیاواز نەکەنەوە، چونکە ئەزموونی جیهان و باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان سەلماندوویەتی کە هەبوونی هێزی سەربازی جیاوازی پارتەکان هەموو کاتێک هەڕەشەیە بۆ سەر دیموکراسیەت و ئەگەری شەڕی ناوخۆیش زیاتر دەکات. لەجێگەی ئەوە دەتوانن پێداگیری لەسەر باشتر بەدامەزراوەکردنی هێزەکانی پاراستن و ئاسایش و پۆلیس بکەنەوە و کار بۆ ئەوە بکەن. گومانی تێدا نییە کە هەڵوێستی بەو شێوەیە بۆ هەردوولا دەبێتە سەروەرییەکی مەزن و لەمێژوودا تومار دەکرێت و ئیتر ڕۆژئاوای کوردستان ئەو قۆناخە تێپەڕ دەکات کە تەواوکەری شۆڕشی بەشەکانی تری کوردستان بێت، بەڵکو دەبێتە پێشەنگی سەرخستنی شۆڕشی کوردستان .

جیاواز لە ڕەوشی سیاسی، لەبواری کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەوە، بەهۆی ئەوەی کە ڕۆژئاوای کوردستان لە زۆربەی کاتەکاندا جێگەی مانەوەی سەرکردە و ڕۆشنبیرانی کوردی هەرچوار لای کوردستان بووە، هەروەها دەوڵەتی سوریا دەوڵەتێکی کشتوکاڵی بوو، ئەمەش وایکردبوو کە پشت بە بەرهەمی کشتوکاڵ ببەستێت و ڕۆژئاوای کوردستانیش زەوی بەپیتی زۆرە و کۆمەڵگەی کوردیش هەتا ئێستا بەشێکی زۆری لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی دەژی، ئەمانە وایان کردووە کە چەمکەکانی ژیان و سیستمی سەرمایەی جیهانی و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کەمتر کاریگەرییان هەبێت و هەتا ئێستا کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا زیاتر نزیکە لە سروشتی خۆیەوە. بۆ نمونە چەمکەکانی دەوڵەت نەتەوە، پیشەسازیگەرایی، تاکڕەویی و تاکپەرستی زۆر قوڵ نەبێت لە بەرانبەردا پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان، سەنگینی ڕۆڵی ژن، ئابووری هەرەوەزی و زمانی کوردی قورساییان دیارە. لەگەڵ ئەمانەشدا زەمینەی ژیانی هاوبەش لەگەڵ نەتەوەکانی تردا بوونی هەیە و ئەمانەش دەرفەتی ئەو بارودۆخەی خولقاندووە کە ئەمڕۆ دەگوزەرێت .

د:باشووری کوردستان:

لەسەدەی بیستەمدا کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری باڵادەست بوو بەسەر سیستمی جیهانیدا و لەچوارچێوەی ئەو سیستمەدا نکۆڵی لە بوون، ماف و ئازادیەکانی کورد کرا، باشووری کوردستان بووە ناوەندی جوڵانەوەی

کوردی. ئەمەش وایکرد جموجۆڵی زیاتر لە باشووری کوردستاندا هەبێت و کاریگەری جولانەوەی باشوور لە بەشەکان و ناوچەکانی تری کوردستانیش هەبێت. لەگەڵ ئەوەدا جولانەوەی کوردی باشوور مۆرکی خۆی لە ستراتیژ و تاکتیکی جولانەوە و پارتە سیاسیەکانی بەشەکانی تری کوردستان دەدات، ئەو بارودۆخە هەتا ساڵی ١٩٧٥دەکرێت بە ڕەهایی باسی لێوەبکرێت، هەتا ئێستاش تاڕادەیەک کاریگەریی ماوە. هەربۆیە تێگەیشتن لە سیاسەتی گەلی کورد و سیستمی جیهانی لە سەدەی بیستەمدا بەرانبەر بە گەلی کورد پێویستی بەوە هەیە کە باش لە مێژووی تێکۆشانی گەلی کورد لە باشوور و سیاسەتی نێودەوڵەتی بەرامبەر بە دۆزی کورد لەو پارچەیەدا تێبگەین. بۆ گەیشتن بەو ئەنجام و ڕاستیەش باشتر وایە کە مێژووی گەلی کورد و تێکۆشانی گەلی کورد لە باشووری کوردستان و عێراقدا بە دوو قۆناغ بگرینە دەست. قۆناخی یەکەم؛ سەردەمی پاشایەتی لە عێراقدا، واتە لەدوای کۆتایهاتنی جەنگی یەکەمی جیهانیەوە هەتا ڕۆژی ١٩٥٨/٧/١٤کە تێیدا کۆتایی بە ڕژێمی پاشایەتی هات. قۆناخی دووەم؛ لە دروستبوونی کۆمارەوە هەتا ڕوخاندنی ڕژێمی بەعس و ڕۆژگاری ئەمڕۆمان.

قۆناخی یەکەم:

لەو قۆناخەدا دەوڵەتی عێراق وەکو دەوڵەتێکی نوێ و بەشێک لە پرۆژەی سایکس پیکۆ لەلایەنی بریتانیاوە دروستکرا. لە ١٩٢٠/١٠/٢٥دا لە بەغداد حکومەتێک بەسەرۆکایەتی عەبدولڕەحمان نەقیب دروستکرا و ناوی لێنرا حکومەتی عێراق، بەڵام ئەو حکومەتە هێشتا شێوازی حوکمەکەی و سنووری دەسەڵاتەکانی بۆ حکومەتەکە و جەماوەریش ڕوون نەبووەوە، تەنیا لە خەیاڵ و پرۆژەی بریتانیایان دەڕوانی. وەکو پێشتر باسمان کردبوو لە کۆنگرەی قاهیرەی ساڵی ١٩٢١دا بڕیاردرا کە سوپایەک بۆ ئەو دەوڵەتە دروست بکرێت و فەیصەڵی کوڕی حسێن بن عەلی شەریفی مەککە کە لە بنەماڵەی هاشمی بوو، بکرێت بە پاشای عێراق. لەسەر ئەو بنەمایە لە ١٩٢١/٨/٢٣دا فەیصەل بووە یەکەم پاشای عێراقی هاشمی، بەڵام سنوری ئەو دەوڵەتە هەتا ئەو کاتە بریتی بوو لە هەردوو ویلایەتی بەغداد و بەسرە. ویلایەتی موسڵ کە لە هەرسێ سنجەقی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی

و قەزای هەولێر و ناوچەی بەهدینان و هەتا چیای هەمرین پێکدەهات، نەدەکەوتە ناو سنووری ئەو دەوڵەتە نوێیەوە. ئەمەش لە چەندین بروسکە و بەڵگەی بریتانیادا باسکراوە و بریتانیا خۆشی سەرەتا بەنیازبووە کە سنووری عێراق هەتا زنجیرە چیای هەمرین بێت. هەر لەکۆنگرەی قاهیرەدا بڕیاری ئەوە درا کە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئەو دەوڵەتە نوێیە، بەڵام هەتا پەیمانەکانی لۆزان (١٩٢٣)، برۆکسل (١٩٢٤/١٠/٢٩) و بڕیاری کۆمەڵەی گەلان لە ١٩٢٥/١٢/١٦و ڕێککەوتنی ئەنقەرەی ١٩٢٦/٦/٥ ئیمزا نەکران، بابەتی سنوری دەوڵەتی عێراق بە تەواوی یەکلایی نەبوویەوە. واتە دەتوانین بڵێین کە سنوری دەوڵەتی عێراق لە ڕێککەوتنی ئەنقەرە بەدواوە بەتەواوی دانی پێدانرا. بەڵام ئەوەی سەرنج ڕاکێش بوو لەو قۆناخەدا، بەپێی پەیمانی سان ڕیمۆ عێراق کەوتە ژێر چاودێری (ئینتداب) ی بەریتانیاوە و پێویست بوو بەریتانیا هەتا ساڵی (١٩٣٢) چاودێری و هاوکاری حکومەتی عێراق بکات و لەوە بە دواوە حکومەتی عێراق ببێتە حکومەتێکی سەربەخۆ. لەسەر ئەو بنەمایە لە ١٩٣٢/٥/١٩دا حکومەتی عێراق کۆتایی بە ئینتدابی بریتانیا هێنا و لە ١٩٣٢/٧/١٢ دا بەفەرمی داوای بوون بە ئەندامی کرد لە (کۆمەڵەی گەلان) دا و لە ١٩٣٢/١٠/٣ دا ئەندامێتی پەسند کرا، واتە عێراق سەربەخۆ بوو، بەڵام دەوڵەتی بریتانیا هەرچەندە لە ڕووی فەرمیەوە ئەو سەربەخۆییەی پەسند کرد، بەڵام لە ڕووی کردارییەوە ئامادە نەبوو سەربەخۆیی بداتە حکومەتی عێراق و جەختی لەوە دەکردەوە کە دەبێت بڕیاردەری سەرەکی هەر بریتانیا بێت، نەک حکومەتی عێراق. ئەوەش بووە هۆی دروستبوونی ناکۆکی لە نێوان بنەماڵەی پاشایەتی عێراق و دەسەڵاتی بریتانیادا. دەسەڵاتی بریتانیاش سامانەکانی ژێر زەوی و سەرزەوی عێراقی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکار دەهێنا. هاوکات بەپێی ڕێککەوتنەکانی سان ڕیمۆ و ئەنقەرە لە ٢٥٪ی نەوتی عێراق درابوو بە فەرەنسا و لە ١٠٪شی بۆماوەی (٢٥) ساڵ درا بوو بە تورکیا. هەتا کۆتایی بە دەسەڵاتی پاشایەتی و دەسەڵاتی بریتانیا هێنرا لە عێراقدا سامانی عێراق بۆ ئەو دەوڵەتانە بوو.

سەربەخۆبوونی عێراق و بوون بە ئەندامی لە ڕێکخراوی کۆمەڵەی گەلاندا و ناکۆکی لەنێوان حکومەتی عێراق و بریتانیادا دروستکرد، ئەو ناکۆکیانەش ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیاتر دەبوون. شا فەیسەڵ لە هەوڵی ئەوەدابوو کە لە

بواری کرداریشدا سەربەخۆیی بەدەست بهێنێت، بەڵام مەرگ ڕێگەی پێ نەدا و لەکاتی سەردانێکی فەرمی بۆ فەڕەنسا، لە ناکاو لە ١٩٣٣/٩/٨ دا کۆچی دوایی کرد. لەم سەردانەدا (نوری سەعید) کە دیارترین کەسایەتی سەردەمی پاشایەتی بوو، (١٤) جار کابینەی حکومەتی دروستکردووە و زۆر نزیک بوو لە بریتانیاوە، یاوەری شا فەیسەڵ بووە. ئەو مەرگە گومانی لای عێراقیەکان دروست دەکات، بەڵام بەڵگەیەک لەسەر مردنەکەی نییە کە نیشانی بدات لە ناو براوە. دوای کۆچی دوایی فەیسەڵ، غازی کوڕی دەکرێتە پاشای عێراق. بریتانیا چاوەڕوانی ئەوەی دەکرد کە غازی لەگەڵیاندا بگونجێت، چونکە غازی لەبریتانیا خوێندنی تەواوکردبوو. بەڵام (غازی) یش هاوشێوەی باوکی کاری بۆ سنوردارکردنی دەسەڵاتی بریتانیا و لایەنگرانی دەکرد. باشترین نمونەش بێ دەنگبوونی بوو لەبەرانبەر کودەتاکەی بەکر صدقی[١٠٨]ساڵی (١٩٣٦-١٩٣٧) و دواتر پەسندکردنی بوو، کە تێیدا بەکر صدقی خواستی حکومەتێکی سەربەخۆ و دوور لە بریتانیا پێکبهێنێت. بەڵام بریتانیا و لایەنگرەکانی بە کوشتنی بەکر صدقی لە ١٩٣٧/٨/١٩دا لە موسڵ کۆتاییان بەو هەوڵە هێنا و

١٠٨- بەکر سدقی(١٨٩٢-١٩٣٧) کوڕی(شەوقی)یە و فەرماندەیەکی کورد بوو لە سوپای عێراقدا، خەڵکی گوندی عەسکەرە لە ناوچەی ئاغجەلەر و لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا لەناو سوپای عوسمانیدا کار دەکات و مستەفا کەمال دەناسێت و پەیوەندییەکی دۆستانە لەنێوانیاندا دروست دەبێت، بەهۆی نزیکبوونی لە جەعفەر عەسکەری دامەزرێنەری سوپای عێراقەوە، دوای دروستبوونی سوپای عێراق پەیوەندی بە سوپای عێراقەوە دەکات. لە ١٩٣٦/١٠/٢٩دا کودەتا لەدژی یاسین هاشمی سەرۆک وەزیرانی عێراق کە سەر بە بریتانیا بوو ئەنجام دەدات و حیکمەت سلێمان دەکات بە سەرۆک وەزیران و خۆشی جڵەوەی سوپا دەگرێتە دەست. بەکر سدقی چەند پرۆژەیەک لەمێشکیدا بووە، لەلایەک دەخوازێت بریتانیا لە عێراق دەر بکات، دواتر سیستەمی فەرمانڕەوایی لە عێراقدا بگۆڕێت یان لە پاشایەتی ڕەهاوە بیکاتە پاشایەتی دەستوری پەرلەمانی. هاوکات هەوڵیداوە لەو گۆرانکاریانەدا دەوڵەتێک بۆ کوردیش دروست بکات و خواستویەتی سوود لە ئەڵمانیا و تورکیا وەربگرێت بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکانی. بەڵام لەڕووی کردارییەوە هەست بەوە دەکات کە ناتوانێت هەموو پرۆژەکانی لەیەک کاتدا جێبەجێ بکات، لە ئەنجامدا هەوڵیدا داگیرکەر دەربکات و سیستمێکی پاشایی دەستووری دابمەزرێنێ، هەربۆیە شاغازی لەدژی ڕانەوەستا. هەوڵەکانی و حکومەتە نوێیەکەی بەفەرمی ناسی، بەڵام لەکاتێکدا دەیخواست لە موسڵەوە سەردانی تورکیا بکات، لە فرۆکەخانەی موسڵ لەلایەنی جێگری عەریف(چاوەش)ێکی تورکمانی خەڵکی تەلعەفەر بەناوی (محەمەد عەبدوڵلا) دەکوژرێت. عەقید محەمەد عەلی جەوادی فەرماندەی هێزی ئاسمانی عێراقیش کە یاوەری بوو کوژرا.

دواتریش لە ڕووداوێکی گوماناویدا لە ساڵی ١٩٣٩دا ئۆتۆمبیلی شا غازی خۆی دەکێشێت بە عامودێکدا و کۆچی دوایی دەکات. دیارە ئەو ڕووداوەش سەرنجی هەموو خەڵکی ڕاکێشا و گومانی ئەوە دروستبوو کە بەپلان لەناو برابێت، بەڵام لەسەر ئەو ڕووداوەش بەڵگەیەک پەیدا نەبوو کە ئاماژە بێت بۆ کوژرانی پادشا.

دوای کۆچی دوایی پاشا غازی، فەیصەڵی کوڕی غازی کە دواتر ناسرا بە فەیصەڵی دووەم (لەناو کورددا پێیان دەگوت مەلیکە بچکۆل) بەفەرمی کرایە پاشای عێراق. بەڵام لەبەرئەوەی تەمەنی بچوک بوو، لەو کاتەدا تەمەنی (٤) ساڵ بوو، بەپێی یاسای عێراق پێویست بوو کەسێک بکەن بەسەرپەرشتیکەری پاشا و لە جێگەی پاشا دەسەڵات بەڕێوە ببات هەتا پاشا تەمەنی یاسایی خۆی تەواو دەکات و دەبێتە (١٨) ساڵ. لەو چوراچێوەیەدا عەبدولئیلای خاڵی مەلیکە بچکۆل کرایە سەربەرشتیار (وەصی) و هەتا ١٩٥٣/٥/٢ بەفەرمی و بەکرداری حوکمی عێراقی کرد. لەدوای ئەو بەروارەوە مەلیکە بچکۆل بووە پاشای عێراق و تاجی پاشایەتی لەسەرنا، بەڵام بەکرداری هەر عەبدولئیلا حوکمی عێراقی دەکرد. عەبدولئیلاش بەهۆی پەیوەندی توندوتۆڵی لەگەڵ بریتانیادا لە جێگەی خۆیدا مایەوە و ئیتر هەوڵیدا کۆتایی بەو هەوڵانە بێنێت کە دژایەتی دەسەڵاتی بریتانیایان دەکرد لە عێراقدا. لەو ماوەیەدا، واتە لە ساڵی ١٩٣٩وە هەتا ١٩٥٨جگە لە هەوڵەکەی ڕەشید عالی گەیلانی[١٠٩] (١٩٤١) کە بەزوویی سەرکوتکرا، بریتانیا ڕووبەڕووی ململانێی جددی نەبوویەوە

١٠٩- ڕاپەڕینی ڕەشید عالی گەیلانی (١٩٤١): ڕەشید عالی گەیلانی کەسایەتیەکی دیار و لە خانەوادەیەکی دیاری شاری بەغداد بوو، سەرۆک وەزیر بوو، لایەنگری ئەڵمانیا بوو، لە نیسانی ١٩٤١ هەتا مایسی هەمان ساڵ خواستی دەسەڵاتی بریتانیا و عەبدولئیلا لە عێراق کۆتایی پێ بهێنێ. بەهاوکاری چەند فەرماندەیەکی سوپا کودەتایان بەسەر عەبدولئیلادا ئەنجامدا و شەریف شەرەف دەکەن بە وەسی. عەبدولئیلا بەیاوەری نوری سەعید، عەلی جەودەت ئەیوبی و داوود حەیدەری (نوێنەری هەولێر لە پەرلەمان) لە ١٩٤١/٤/١٥دا لەڕێگەی بەسرەوە هەڵهات و چوو بۆ دەرەوە. مەلیکە بچکۆل و عالیەی دایکی دەبەنە هەولێر و لەماڵی (مەلائەفەندی) دەیانپارێزن. بەڵام بەهۆی دەستێوەردانی سەربازی بریتانیاوە لەمانگی مایسدا کۆتایی بەو هەوڵە هات و سەرکوتکران و لە ١٩٤١/٦/١ دا عەبدولئیلا گەڕایەوە بۆ عێراق و لە ١٩٤١/٦/٦ دا چووەوە بەغداد و دەسەڵاتی گرتەوە دەست.

و بەردەوامی بە دەسەڵاتی خۆی دا لە عێراقدا، واتە دەسەڵاتی سەرەکی لەدەستی بریتانیا دابوو.

واتە لەو قۆناغەی حوکمڕانی عێراقدا، عێراق لە ڕاستیدا سەربەخۆ نەبوو، بەڵکو بەشێک بوو لە زۆن (ناوچە) ی دەسەڵاتی بریتانیای مەزن. دەسەڵاتی حکومەتی عێراق ڕووپۆشێک بوو بۆ دەسەڵاتی بریتانیا. هەرئەمەش وایکرد بوو کە عێراق پابەندبێت بەزۆر پەیمان و ڕێککەوتنی تایبەت لەسەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوەدا کە دەکەوتنە خزمەتی بریتانیاوە. وەکو پێشتر باسمان کرد عێراق بە هیچ شێوەیەک دەستی بەسەر سیاسەت و ئابووری خۆیدا نەدەشکا و لەڕێگەی ئەو پەیمانانەی باسمان کردن، لەژێر دەستی بریتانیادا بوون. هەتا کار گەیشتە ئەوەی لە پەیمانی (پۆرتسمۆس) دا کە لە ١٩٤٨/١/١٥دا لە نێوان عێراق و بریتانیادا لەسەردەمی حکومەتی صالح جەبردا ئیمزا کرا، عێراق ناچار کرابوو کە خەرجی سوپای بریتانیا لە عێراقدا بدات، بریتانیاش مافی هەبوو سوپای عێراق بۆ ئامانجی هاوبەش لە دەرەوەی عێراق بەکار بهێنێت. هەروەها بریتانیا عێراقی خستە ناو کۆمەڵێک ڕێککەوتن و هاوپەیمانی سیاسی و سەربازییەوە کە خزمەتی ئامانجەکانی خۆی دەکرد. لەوانە پەیمانی سەعد ئابادی ١٩٣٧/٧/٨ کە لە نێوان عێراق ئێران ئەفغانستان و تورکیادا ئیمزاکرا و ئامانج لێی هاوکاری سیاسی و سەربازی و پاراستنی سنورەکان بوو. هەروەها هاوکاریکردنی یەکتر بوو بۆ ڕووبەڕووبونەوەی هەر جوڵانەوەیەک لەناوخۆی ئەو وڵاتانەدا ڕووبدات. هەروەها {پەیمانی بەغداد[١١٠] و

١١٠- پەیمانی بەغداد (١٩٥٥): لە ١٩٥٥/٢/٢٤دا ئەم پەیمانە لە بەغداد لە نێوان عێراق و تورکیادا ئیمزا کرا، دواتر لە ١٩٥٥/٥/٥ بریتانیاش بووە ئەندامی هاوپەیمانیەکە، ١٩٥٥/٩/٢٣ پاکستان و لە ١٩٥٥/١١/٢٣ دا ئێرانیش بووە ئەندامی پەیمانەکە. ئەم پەیمانە بەشێک بوو لە بەرنامەکانی ترومانی سەرۆکی ئەمریکا کە خواستی لە ڕێگەی دروستکردنی هاوپەیمانی ناوچەییەوە ژمارەیەکی زۆر وڵات ببەستنەوە بە (ناتۆ)ەوە و بەو شێوەیە ئابلوقەی یەکێتی سۆڤێت بدەن. عێراق دوای ڕوخانی ڕژێمی پاشایی لە بەهاری ١٩٥٩دا خۆی لەو پەیمانە کێشایەوە و ئیتر ناوی پەیمانەکە گۆڕا بۆ پەیمانی ڕێککەوتنی ناوەندی کە ناسرا بە سەنتۆ (C.E.N.T.O).

یەکێتی هاشمی[111]}یش لەو جۆرە پەیمانانە بوون. ئەو بارودۆخە وایکردبوو کە هەر جوڵانەوەیەک لە باشووری کوردستاندا یاخود لە عێراقدا ڕوویدات و داوای مافی خۆی بکات، ئەوا تەنیا لەلایەنی عێراقەوە نا، بەڵکو لەلایەنی بریتانیا و هاوپەیمانەکانیشیەوە سەرکوت دەکرێن.

تێکۆشانی گەلی کورد لەم قۆناخەدا:

لە قۆناخی دروستبوونی دەوڵەتی عێراقدا باسمان لە خەبات و تێکۆشانی شێخ مەحمودی بەرزنجی کرد، کە لە نێوان ساڵانی ١٩١٨ هەتا ١٩٢٦ چوار حکومەتی ڕاگەیاند و هەوڵیدا بۆ چەسپاندنی مافەکانی گەلی کورد. بەڵام سەرنەکەوت و لە ئەنجامدا لە ١٩٢٧/١/١٩ دا پەیماننامەیەکی لەگەڵ حکومەتدا مۆرکرد و تێیدا پەیمانیدا کە لەناوچەکەی خۆی دادەنیشێت و ئاسایش و ئارامی عێراق ناشێوێنێت. ئەوەش شەش مانگ دوای یەکلاییبوونەوەی پرسی ویلایەتی موسڵ و چەسپاندنی سنووری نێوان عێراق و تورکیا بوو. ئەمەش وایکرد کە شێخ مەحمود سەرەڕای کاریگەرییەکانی لەسەر کۆمەڵگەی باشووری کوردستان، بەڵام ئیتر بووە ئاکتۆرێکی پاسیف و بێ دەنگ و هەتا کۆچی دوایی کرد لە ساڵی ١٩٥٦دا، جگە لە ساڵی ١٩٣١و ساڵی ١٩٤١ کە دوو هەوڵی بچوکی هەبوو بۆ هاتنەوە بۆ ناو گۆڕەپانی سیاسی، ئیتر ڕۆڵێکی ئەوتۆی لەسەر گۆڕەپانەکە نەما. بێگومان شێخ مەحمود لە قۆناخی دروستبوونی دەوڵەتی عێراق و یەکلایبوونەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵدا ڕۆڵی بەرچاو و کاریگەریی بینی. ئەوەی لەم بەشەدا دەبێت گرنگی پێ بدەین، قۆناخی دوای یەکلایبوونەوەی ئەو کێشانەیە، واتە لە ساڵانی (١٩٢٥- ١٩٢٦) بەدواوەیە. بۆ ئەوەی باشتر بچینە ناو بابەتەکەوە، واچاکترە کە بارودۆخی ناوخۆی عێراق و سیاسەتی دەوڵەت بەرانبەر دۆزی کورد

١١١- یەکێتی هاشمی: یەکێتی و هاوپەیمانیەک بوو لە نێوان هەردوو شانشینی هاشمی عێراق و ئوردوندا و لە شوباتی ١٩٥٨ دا بڕیاری لێ درا. لە ١٩٥٨/٣/١٢ دەستورەکەی ئامادەکرا و نوری سەعید بووە سەرۆک وەزیری یەکێتی هاشمی. ئەم یەکێتیە لە بەرانبەر کۆماری عەرەبی یەکگرتوی نێوان میسر و سوریادا دروست بوو، ئەم یەکێتیەش دوای روخانی رژێمی پاشایەتی هەڵوەشایەوە.

و نەتەوەکان و هەڵوێستی کۆمەڵگەی کوردی و جوڵانەوەکانی بە چەند سەردێڕێک باس بکەین .

یەکەم: سیاسەتی دەوڵەتی عێراق و بریتانیا بەرانبەر گەلانی عێراق

وەکو لەبەشی پێشتردا باسمانکرد، حکومەتی عێراق لەژێر چاودێری بریتانیادا بوو، حکومەتی بریتانیاش دەیخواست سیستمێکی پاشایی لە عێراقدا دروست بکات کە نزیک بێت لە سیستمەکەی خۆیانەوە. دیارە هەستیان بەوە دەکرد کە زەحمەتە بە خێرایی سیستمێکی پاشایی دەستووری دروست بکرێت، چونکە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و ژێرخانی کۆمەڵایەتی عێراق بە دەستوور و یاساکان ئاشنا نەبوو، یان ئاشنایی کەم بوو، ئەوەی کۆمەڵگەی بەڕێوە دەبرد کاریگەرییە کۆمەڵایەتیەکان و پێوانە ئەخلاقیەکانی ناو کۆمەڵگە بوو، جیاوازی لە نێوان بەها کۆمەڵایەتی و ئەخلاقیەکانی هەر پێکهاتەیەکی عێراقیشدا بوونی هەبوو، ئەوەش دەبووە ئاستەنگ لەبەردەم دروستکردنی دەوڵەتی یاسا و دەوڵەت نەتەوەی لە وێنەی ئەوانەی ڕۆژئاوا. بەتایبەتی بانگەشەکانی هێزە شەڕکەرەکان لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بۆ ئەوەی کە داکۆکی لە مافی گەلان دەکەن، ئەو بارودۆخەی ئاڵۆزتر کردبوو. ئەو بارودۆخە هەم کێشەی بۆ پرۆژەکانی بریتانیا دروستدەکرد، هەم دەرفەتی نەدەدا زووبەزوو دەسەلاتێکی ناوەندی بەهێز لە بەغدادا دروست ببێت. هاوکاتی ئەوە، بریتانیا و عێراق پێش ئەوەی بابەتی موسڵ بەتەواوی یەکلایی بکەنەوە، ئەو مەرجانەیان پەسند کردبوو کە لە بڕیاری ژمارە (٧٧) ی ١٩٢٥/١٢/١٦ هاتبوو و تێیدا بریتانیا و عێراقی ناچار دەکرد بەوەی کە ویست و ئارەزووەکانی کوردان لە بەرچاو بگرن و زمانی کوردی زمانی فەرمی بێت لە دادگا و خوێندنگە و هەموو بەڕێوەبەرایەتی ناوچەکەدا و بریتانیاشی ئەرکدار کردبوو کە پرۆژەیەک سەبارەت بەمافی بەڕێوەبەرێتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ بداتە دەست کۆمەڵەی گەلان و ڕاسپاردەکانی کۆمیسیۆنی توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ جێبەجێ بکات. عێراق لە ١٩٢٦/١/١٨ئەو مەرجانەی پەسندکرد و بریتانیاش لە ١٩٢٦/٢/٢٤ گەرەنتی دایە کۆمەڵەی گەلان. ئەمانەش هۆکار بوون بۆ ئەوەی کە ناچاربن نەرمایی نیشانی کورد و پێکهاتەکانی تری عێراق بدەن. ئەوەش تاڕادەیەک لە دەستوری

عێراقدا ڕەنگی دایەوە، بەڵام پەیمانەکانی خۆیان بەتەواوی جێبەجێ نەکرد، بەپێی دەستووری عێراقی ساڵی ۱۹۲۵عێراق وڵاتێکی فرەپێکهاتە بوو، بەڵام زمانی عەرەبی زمانی فەرمی بوو، پێکهاتەکانی تر بەڕوونی دانیان پێدا نەنرابوو. تەنیا بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ باسیان لێوە کرابوو. زمانی کوردی نەکرایە زمانی فەرمی لەناوچە کوردییەکاندا وەکو پەیمانیان دابوو، بەڵام قەدەغەش نەکرابوو هاوشێوەی تورکیا و ئێران. دەستوور و یاسا ڕێگەی دەدا کە ڕۆژنامە و بڵاوکراوە بە کوردی بڵاوببنەوە، هەروەها ڕێگەی دەدا کە خوێندنگەی تایبەت بەزمانی کوردی بکرێنەوە. هەر لەو چوارچێوەیەدا لەلایەنی حکومەتی عێراقەوە لە ۱۹۳۹/۱۱/۱۹دا بەشی کوردی لە ڕادیۆی بەغداد، وەکو یەکەم ڕادیۆی کوردی کرایەوە، هەر ئەو ڕەوشە دەرفەتی دەدا بە سیاسەتمەدار، ڕۆشنبیران و هونەرمەندانی کورد کە سوود لە بارودۆخ و یاساکان وەربگرن و پەرە بەبواری ڕۆشبنیری و خوێندن و فەرهەنگی خۆیان بدەن.

هەروەها لە دەستووری عێراقدا ڕاستەوخۆ کار لەسەر لەناوبردنی خێڵ و پێکهاتەکانی نەدەکرا. یان کار لەسەر لەناوبردن و بێ کاریگەریکردنی زانای ئایینی و پێکهاتە ئایینیەکان نەدەکرا. بەڵکو لەناو سیستمدا بەشێوەیەک لە شێوەکان ڕێگەیان پێ دەدرا کە ڕۆڵ ببینن. ئەوەبوو کە لە سیستمی عێراقدا پەرلەمان لەدوو ئەنجومەن پێکهاتبوو، ئەنجومەنێکیان ئەنجومەنی {ئەعیان پیاوماقول (جێگەی ژنی تێدا نەبوو) }کە لەلایەنی پاشاوە دیاری دەکران و دادەنران، ئەوانیش زیاتر لەناو کەسانی ناودار و سەرۆکی خێڵەکان و زانا و کەسە ئایینیەکاندا دیاری دەکران. ئەنجومەنی دووەم ئەنجومەنی گەل بوو، کە بەشێوەی سنوردار لەناو پارێزگەکاندا هەڵدەبژێردران و ئەوانیش بەشێکیان لەناو ئەو چین و توێژانەدا هەڵدەبژێردران، بەڵام بە دەستوور و یاسا ڕێگە لەوە گیرابوو کە مۆرکی ئایینی، ئایینزایی، ئەتنیکی لە دەزگاکان و سیاسەت بدرێت. بۆ نمونە ڕێگە نەدەدرا کە پارتە سیاسیەکان لەسەر بنەمای ئایینی، ئایینزایی یان نەتەوەیی دروست بکرێن. ئەوەش وایدەکرد کە پارتەکان ناچار بن لەسەر بنەمای عێراقی بوون دابمەزرێن نەک کورد بوون یان عەرەب بوون. یان لەسەر بنەمای ئایینێک دروست ببن .

هاوکاتی ئەمانە لە یاسای عێراقیدا ڕێگە نەدەدرا کە پارتی لەسەر بنەمای

کۆمۆنیستی دابمەزرێت و ئەمەیان بە هەڕەشە بۆ سەرخۆیان دەزانی، لەگەڵ ئەمانەدا لە دەستوور و یاسادا دەبستاودەستکردنی دەسەڵات لەنێوان پارتەکاندا مسۆگەر کرابوو، ئەوەبوو لەو قۆناخەدا (١٦) جار هەڵبژاردن ئەنجامدرا، بەڵام (١٦) جاریش ڕەوشی ئاوارتە ڕاگەیەندراوە و پەرلەمان هەڵوەشێندراوەتەوە. هەر لەو ماوە کورتەدا کە کەمترە لە (٣٨) ساڵ (٥٩) کابینەی حکومەت دروست کراوە، ئەم ژمارانەش تابلۆی سیاسی عێراقمان نیشان دەدەن کە چەندە ناجێگیری سیاسی و ئیداری هەبووە لە عێراقدا. ئەو بارودۆخە بەگشتی وایکردبوو کە چەمکی نەژادپەرستی و ئایینگەرایی و ئایینزاگەرایی کەمتر زەق ببێتەوە و مەیلی پێکەوە ژیان لەناو پێکهاتەکانی عێراقدا زەمینەی خۆی بپارێزێت، بەڵام وابەستەیی دەوڵەت و حکومەتی عێراق بە بریتانیاوە و ئەو ڕووداوانەشی لەناو دەسەڵاتدا ڕوویاندەدا و گۆڕانکارییەکانی ناو کۆمەڵگە و گەشەکردنی بیری چەپ، دیموکراتی و نەتەوەیی و بارودۆخی جیهان و گەشەسەندنی جولانەوەی ئازادی گەلان و جولانەوەی چەپەکان، بوونە هۆکار بۆ ئەوەی ڕۆژ بە ڕۆژ جەماوەر تووڕەتر ببێت لە دەسەڵاتی عێراقی و بریتانی.

دووەم: کۆمەڵگەی کوردستان و جولانەوەی کوردی

ئەوەی کە جێگەی سەرنجە لەو قۆناخەدا ئەوەیە کە ناتوانین بڵێین سەرجەم گەلی کورد و پێشەنگەکانی خاوەنی یەک هەڵوێست بوون، بەڵکو چەند مەیل و هەڵوێستێک لەناو کورددا هەبووە. ژمارەیەک لەو کەسایەتیانەی کە پێشتر لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا لە بواری سەربازی و ئیداریدا کاریان کردبوو، هەتا ماوەیەک دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و هەتا یەکلاییبوونەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ و جیابوونەوەی لە تورکیا و لکاندنی بە عێراقەوە، هەر لە فەلەکی سیاسەتی عوسمانی و کۆماری تورکیادا دەسوڕانەوە و پێیان وابوو کە لەو ڕێگەیەوە دەتوانن خزمەت بکەن، بەڵام ئەو دەستەیە لە دوای پەیمانی لۆزان و برۆکسلەوە و لەگەڵ ڕاپەڕینەکانی ئەلکێ و ئامەددا و ئەو سیاسەتەی مستەفا کەمال گرتیەبەر بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکان، لە تورکیا دوورکەوتنەوە. دەستەیەکی تر لە دەستەبژێرەکانی کورد ڕوویان کردبووە بریتانیا و دەیانخواست لە ڕێگەی بریتانیا و عێراقەوە بگەنە

ئامانجەکانیان، ئەو دەستەیە ڕۆڵیان لەدامەزراندنی عێراق و دروستکردنی پایەکانیدا بینی. لەوانە جەعفەر عەسکەری و بەکرصدقی کە لە دامەزراندن و پەرەپێدانی سوپادا خاوەن ڕۆڵی سەرەکی بوون. جەمالەدین بابان، تۆفیق وەهبی، محەمەد ئەمین زەکی بەگ، ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و ئەحمەد عوسمان هەولێری لەو کەسانە بوون لە ڕووی ئیدارییەوە بەشداربوون لە بونیادنانی دامەزراوەکانی عێراقدا. دیارە ئەمانەش لە کەسە دیارەکانی کۆمەڵگەی کوردستان بوون و بەشێوازی جیاجیا خزمەتیان بە کۆمەڵگەی کوردستان کردووە. لەو سەردەمەشدا بەشداریکردن لە دامەزراوەکانی عێراقدا وەکو ناپاکی سەیری نەکراوە، بەڵکو وەکو دەرفەتێک سەیری کراوە کە لێیەوە خزمەت بە گەل و کۆمەڵگە بکرێت. بەڵام بێگومان بریتانیا و عێراق سوودیان لەو هەڵوێستە وەرگرتووە و لەلایەک ڕووی حکومەت و ئیدارەکەی خۆیان پێ ڕازاندۆتەوە و بەشێوەیەک خۆیان نیشانداوە کە ئیدارەی ئەوان تەنیا هی عەرەب نیە و نوێنەری پێکهاتەی کورد و پێکهاتەکانی تریشی تێدایە. هەروەها بەوشێوە توانیویانە ڕەوایی بەخۆیان بدەن و ڕەوایی جوڵانەوەی کوردی کەم بکەنەوە. لەگەڵ ئەوانەدا توانیویانە کۆمەڵێک خاوەن بەهرەی کورد بخەنە خزمەت پرۆژەکانی خۆیانەوە و جوڵانەوەی کوردی لەو بەهرانە بێبەش بکەن، هەرئەوەش هۆکارێک بووە بۆ لاوازی جوڵانەوەی کوردی لەو سەردەمەدا.

دوای ئەوەی شێخ مەحمود پەیمانیدا بە بریتانیا و عێراق کە ئارامی نەشێوێنێ، جوڵانەوەی پارتیزانی و چەکداری کوردی گورزێکی بەرکەوت، ئیتر لەناوچەی هەولێر، سلێمانی و گەرمیاندا سیاسەتمەدارانی کورد پەنایان بۆ ڕێباز و شێوازی نوێی تێکۆشان برد. ئەوەبوو هەر دوای دەستگیرکردن و دوورخستنەوەی شێخ مەحمود بۆ هیندستان لە ساڵی ١٩١٩دا ژمارەیەک ڕێکخراو و کۆمەڵە دروستکران کە هەتا گەڕانەوەی شێخ مەحمود لە ساڵی ١٩٢٢ ڕۆڵیان هەبوو لە تاودانی جەماوەردا، حزبی نیشتمانی کوردی، حزبی ئیسلامی کوردی، جەمعییەتی سەربەخۆیی کوردستان، دەستەجەمعی سیاسی نهێنی کە لە پێنج دەستە پێکهاتبوو (بەرزی وڵات کوردستان گزنگ فیداکاری کورد وەتەن پەروەران) و ساڵی ١٩٢٠ دامەزرا لەگەڵ کۆمەڵەی نهێنی کورد (١٩٢٠) دیارترین ئەو دەستە و کۆمەڵانە بوون. ئەو کۆمەڵانە

پێداگریان لەسەر گەڕانەوەی شێخ مەحمود دەکردەوە و داوای دروستکردنی حکومەتێکی سەربەخۆی کوردییان دەکرد و دژی سیاسەتی عوسمانی و تورک بوون و دژی ئەو هەوڵانەی بریتانیاش بوون کە دەیخواست ویلایەتی موسڵ بخاتە سەر عێراق. ئەو کۆمەڵانە کاریگەرییان لەسەر جەماوەر هەبوو، ئەمەش وایکردبوو کە نەتوانن بەئاشکرا و بەمۆڵەت کاربکەن. هەرچەندە دوای گەڕانەوەی شێخ مەحمود و سەرنەکەوتنی هەوڵەکانی، ئیتر بەشێکی زۆری ڕۆشنبیر و سیاسەتمەدارانی کورد هەوڵیاندا لەڕێگەی خەباتی سیاسی و ڕۆشنبیری و فەرهەنگییەوە پەرە بە تێکۆشان بدەن، هەربۆیە لەنێوان ساڵانی ١٩٢٦ـ ١٩٣٧ دا ژمارەیەکی زۆر ڕێکخراو، کۆمەڵە و یانەی کوردی بەناوی جیا جیاوە دروست بوون. بۆ نمونە؛ جەمعیەتی پێشکەوتنی کوردان (١٩٢٦)، کۆمەڵەی زانستی کوردان (١٩٢٦)، کۆمەڵەی زەردەشتی (١٩٢٦)، کۆمەڵەی هەولێر (١٩٢٨)، کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان (١٩٢٨)، کۆمەڵەی لاوان لە بەغداد (١٩٣٣)، کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان. کۆمەڵەی یاریدەدەرانی کورد (١٩٣١ هەولێر)، جەمعیەتی عیلم و عیرفان (١٩٣٢-کۆیە) کۆمەڵەی دۆزینەوە و گەردانی قسەی کوردی (١٩٣٢- بەغداد)، کۆمەڵەی خیتابە و لاساییکردنەوە (١٩٣٢- کۆیە) حزبی ئیسلامی کورد (١٩٣٤- هەڵەبجە)، کۆمەڵەی ئیسلامی کوردی (١٩٣٦)، ڕێکخراوی بروسک[١١٢] (بەهدینان)، کۆمەڵەی برایەتی (١٩٣٧) و کۆمەڵەی دارکەر[١١٣] ١٩٣٧ لەو کۆمەڵانە بوون کە ڕۆڵیان بینیوە.

١١٢- ساڵح یوسفی (١٩١٨ـ ١٩٨١): لە بامەڕنی سەر بە ئامێدی لەدایکبووە و کەسێکی چالاک بووە. لە دامەزرێنەران و کەسە چالاکەکانی ڕێکخراوی بروسک بووە و لەنێوان ساڵانی ١٩٣٦ـ ١٩٣٩دا چالاکانە خەباتی کردووە. دواتر بووە بە ئەندامی چالاکی حزبی هیوا و پارتی دیموکراتی کورد. ساڵی ١٩٤٣ کولێژی (دار العلوم)ی لە بەغداد تەواو کردووە. دەستی نوسینی باش بووە و ماوەیەک سەرنوسەری گۆڤاری (ڕۆژی کوردستان) بووە، ماوەیەک وەکو نوێنەری کورد لە حکومەتی عێراقدا وەزیر بووە. لە ١٩٨١/٥/١٥ دا کە حزبی سۆسیالستی کوردستان دادەمەزرێت، دەبێتە سکرتێری ئەو حزبە، بەڵام دوای ماوەیەکی کەم لە ١٩٨١/٦/٢٥دا بەنامەیەکی مینرێژکراوەوە شەهید دەکرێت.

١١٣- دڵدار(١٩١٨ـ ١٩٤٨): ناوی خۆی یونسە و کوڕی مەلا ڕەئوف خادم سوجادەیە، لەشاری کۆیە لەدایکبووە. خوێندنی سەرەتایی و دواناوەندی لە کۆیە تەواو دەکات و کۆلێژی (ماف)ی لە بەغداد تەواوکردووە و بووەتە پارێزەر. کەسێکی ڕووناکبیر بووە و بەشیعرەکانی هانی لاوانیداوە

ئەم کۆمەڵە و ڕێخکراوانە زیاتر بە نهێنی کاریان کردووە، هەرچەندە هەندێک لەو کۆمەڵانە مۆڵەتی فەرمیان وەرگرتوە، بەڵام نەیانتوانیوە بە ئازادی چالاکی ئەنجام بدەن. هەربۆیە پەنایان بردۆتە بەر خەباتی نهێنی. هاوکات لەبەر ئەوەی سیاسەتکردن بەناوی کوردەوە قەدەغە بووە، هەوڵیانداوە وەکو کۆمەڵە و ڕێکخراوی مەدەنی و تایبەت بە فەرهەنگ و ڕۆشنبیری خۆیان نیشان بدەن. بۆ ئەوەش سودیان لە یاسای عێراق و پەیماننامە نێودەوڵەتیەکان وەرگرتووە، هەروەها سودیان لەیاسای زمانە خۆجێیەکان وەردەگرت کە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٣١دا پەسند کرا و بەو پێیە زمانی کوردی بەزمانی فەرمی خۆجێیی ناوچە کوردییەکان ناسرا، بەڵام حکومەت لە ئاستی فەرمیدا ئەم یاسایەی جێبەجێ نەکرد. بۆ نمونە کۆمەڵەی دۆزینەوە و گەردانی قسەی کوردی و کۆمەڵەی خیتابە و لاساییکردنەوە زیاتر گرنگی بە بوژاندنەوەی زمان و فەرهەنگی کوردی دەدەن و هەندێک لە کۆمەڵەکانیش وەکو دیدەوانی گرنگی بە زیندوو ڕاگرتنی یارییە فۆلکلۆری و بۆنەکانی کوردی دەدا. نەجمەدین مەلا لەڕێگەی دوکانەکەیەوە کە ناوی نابوو کەشتی نوح لە هەوڵی گەشەپێدانی خوێندن و ڕۆشنبیریدا بوو. هەر لەم ماوەیەدا پیرەمێردی شاعیر و نوسەری گەورە گرنگی بە کۆکردنەوەی پەندی پێشینانی کوردی دەدات و کار بۆ زیندووکردنەوەی نەورۆز دەکات و ئیتر ساڵانە نەورۆز بەشێوەی فیستڤاڵی فەرهەنگی و نەتەوەیی لەگردی مامە یارە لە سلێمانی پیرۆز دەکەن و لە فیستڤاڵەکاندا، یارییە فۆلکلۆرییەکان، شیعر، شانۆ و وتاری سیاسی پێشکەش دەکرێن .

هەر لەو قۆناخەدا پەرە بەخەباتی ڕۆشنبیری، خوێندن بە کوردی دەدرێت و لە سەڵی ١٩٢٥ دا یەکەم قۆتابخانەی کوردی[114] لە سلێمانی

بۆ خەبات لەپێناوی پێشکەوتن و ئازادیدا و دیارترین شیعری (ئەی ڕەقیب)ە. لەڕووی ڕێکخستنی و ڕێکخراوەییەوە کەسێکی چالاک بووە و دامەزرێنەری کۆمەڵەی(دارکەر)بووە و ڕۆڵی سەرەکی لەدامەزراندنی حزبی هیوادا هەبووە، بەڵام بەهۆی نەگونجانی لەگەڵ (ڕەفیق حیلمی)دا پاش ماوەیەک واز لەکاری حزبی دێنێ. بەنەخۆشی لەتەمەنی (٣٠) ساڵیدا لە هەولێر کۆچی دوایی دەکات. ئێستا گۆڕەکەی لەکۆیەیە.

١١٤- یەکەم قوتابخانەی دەوڵەتی لەسەردەمی عوسمانیەکاندا لە سلێمانی لەساڵی ١٨٩٣ دا

دەکرێتەوە و دواتر لە شارەکانی تریش قوتابخانە دەکرێتەوە. هەروەها وەکو هەنگاوێکی نمونەیی لە ساڵی ١٩٢٦دا یەکەم قوتانخانەی کچان (ژنان) لە سلێمانی دەکرێتەوە، هەردوو مامۆستا گوزیدەخان کە خێزانی عەبدولعەزیز یامولکی بوو، بۆخۆی خەڵکی باکووری کوردستانە سەرەتا سەرپەرشتی دەکرد و دواتر فاتمە محێدین کە مامۆستا بوو، بووەتە سەرپەرشتیاری ئەو قوتابخانەیە و بۆماوەی (٣٥) ساڵ زیاتر خزمەتی کردووە. ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەبوو کە ئەو هەوڵانە جەماوەری بوون و لەلایەنی حکومەتەوە ئەنجام نەدراون، بەڵکو ڕۆشنبیران و کەسایەتیە ناودارەکان و دەوڵەمەندەکان پێکەوە هەستاون بەم کارانە. بۆ نمونە قوتابخانەی کچان، جێگە و پێداویستیەکانی لەلایەنی حەپسەخانی نەقیب[١١٥] و چەند دەوڵەمەندێکەوە دابین کرابوو، بەرنامەی وانەکانیان پیرەمێرد و ژمارەیەک ڕۆشنبیر لە ئامادەکردنیدا ڕۆڵیان هەبووە، شاعیرە چالاکەکانی لەوێنەی قانع، گۆران، بێکەس، زێوەر ڕۆڵی بەرچاویان بینیوە لە دەوڵەمەندکردنی ئەدەبیات و تاودانی گیانی تێکۆشاندا .

لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ڕۆڵی چالاکی ژنانی کورد بکەین لەناو کۆمەڵگەدا، لە زۆر بواردا لەو سەردەمەدا جێی دەستیان دیاردەبێت. ئەوەتا ژنانی کورد یەکەمین ڕێکخراوی ژنان لە ١٩٣٠/٦/٢٨دا بە سەرپەرشتی حەپسەخانی

دەکرێتەوە کە قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەریە.

١١٥- حەپسەخانی نەقیب: ساڵی ١٨٩١ لەشاری سلێمانی لەدایکبووە، لەبنەماڵەی ساداتی بەرزنجەیە. هاوژینی شێخ قادری برای شێخ مەحمود بووە. ژنێکی چالاک بووە لەڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتیەوە. لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا لەگەڵ (سەعدیە)خاندا سەرپەرشتی نانەواکانی سلێمانی و دابەشکردنی نانیان کردووە، بۆ ئەوەی گرانی زۆر زیان بەخەڵک نەگەیەنێت. ئەو کارەیان ڕۆڵێکی بەرچاوی دەبێت لەوەی کە خەڵک بتوانن بەرگەی ئەو قۆناخە بگرن. ڕۆڵی سەرەکی هەبووە لەچارەسەرکردنی کێشەی کۆمەڵایەتی دا. هەوڵیداوە کچان بخوێنن و لەو بوارەدا ڕۆڵێکی بەرچاوی بینیوە. لە بونیادنانی یەکەم قوتابخانەی کچان کە لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٢٦ دا کراوەتەوە، حەپسەخان خانویەکی خۆی پێشکەشکردووە و کراوەتە قوتابخانە. چەندین جار نامەی ئاڕاستەی کۆمەڵەی گەلان و حکومەتی عێراق و بریتانیا کردووە و داوای مافەکانی گەلی کوردی کردووە. رۆڵی سەرەکی هەبووە لە دامەزراندنی یەکەمین ڕێکخراوی ژنان لە باشووری کوردستاندا و ساڵی ١٩٥٣ لە ١٥ی نیساندا کۆچی دوایی کردووە.

نەقیب دادەمەزرێنن و حەپسەخانی عیرفان ئەفەندی دەبێتە سکرتێری ڕێکخراوەکە و ناوی ڕێکخراوەکەشیان (کۆمەڵەی ژنانی کوردستان) ە هەرچەندە ڕووبەڕووی ئاستەنگی دەبنەوە، بەڵام بەردەوام دەبن و ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لە هاندانی ژنان بۆ خوێندن و خۆ ڕۆشنبیرکردن و چالاکبووندا، ئەم کۆمەڵەیە بەشداری هەبووە لە چالاکی سیاسیدا و حەپسەخانی نەقیب نامەی ناردووە بۆ کۆمەڵەی گەلان و نوێنەری بریتانیا لە عێراق بۆ چەسپاندنی مافەکانی گەلی کورد. ئەو کۆمەڵەیە ڕۆڵیان هەبوو لە دروستکردنی (دەستپێشخەری ژنانی کورد) لە سلێمانی لەساڵی ١٩٤٣دا کە سەعدیەخانی هاوژینی مستەفا قەرەداخی سەرۆکایەتی دەکرد و کاریان ئەوەبوو هاوکاری هەژاران بکەن. لەسەر ئاستی عێراق کاریان کردووە و لەو سەردەمەدا تاکە ڕێکخراوی خێرخوازبوون لە عێراقدا کاریان کردووە. هەروەها لە بواری هونەر و گۆرانی بێژیشدا دایکی جەمال کە کوردێکی جولەکەیە، یەکێکە لەو ژنانەی کە لە ساڵانی بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا گۆرانی ئەی بەلار و بەلار و چەند گۆرانیەکی تری لەسەر گرامافۆن تۆمار کردووە. هەروەها نازدار و ئەسمەریش کە دوو ژنە کوردی جولەکە بوون لە ساڵانی سیەکان و چلەکاندا گۆرانیان تۆمار کردووە، لەیلاعەزیز، فەوزیە محمد، نەسرین شێروان و مەریەم خان دەرکەوتوون کە لە ساڵانی سییەکان و چلەکاندا هونەری کوردیان دەوڵەمەند کردووە و لە ڕادیۆی کوردی بەغدادیش بەرهەمیان تۆمار کردووە. هەر لەو ماوەیەدا و لە قوتابخانەی کچانی سلێمانی بۆ جاری یەکەم شانۆگەری (دایک) نمایش دەکرێت و ژنانیش ڕۆڵی تێدا دەبینن، کە ئەوە هەنگاوێکی گرنگ و نوێیە بۆ ئەو سەردەمە. بەهیە و شەفیقەی خوشکانی فاتمە محێدین ڕۆڵ لەو شانۆیەدا دەبینن. جێگەی ئاماژەیە هەر لەو قۆناخەدا لە باشوور مەلا کەریم و لە ڕۆژهەڵاتیش سەید عەلی ئەسغەری کوردستانی لەو هونەرمەندانەن کە لەسەر گرامافۆن گۆرانیان تۆمار کردووە.

خەباتی ڕاگەیاندن، ڕۆشنبیری و ئەدەبی کوردی

ڕۆشنبیران و ناودارانی کورد لە دوای شەڕی گەورەی جیهانەوە زیاتر هەستیان بە گرنگی ڕۆژنامە و بڵاوکراوە کرد، هاوکات دەسەڵاتی بریتانیاش

هەستی بەم بۆشاییە دەکرد، هەربۆیە دەیخواست سودی لێ وەربگرێت. ئەوەبوو لە کاتی شەڕدا و لە ١٩١٨/١/١ دا لەسەر دەستی مێجەرسۆن و بەهاوکاری شوکری فەزلی لە بەغداد یەکەم ڕۆژنامەی کوردی هەفتانە بەناوی «تێگەیشتنی ڕاستی»وە دەردەچێت و هەتا ١٩١٩/١/٢٧ بەردەوام دەبێت لە دەرچوون. یەکەم ڕۆژنامەی کوردیش کە لە شارێکی کوردی باشووری کوردستان دەرچووە، ڕۆژنامەی (پێشکەوتن) ە کە لە ١٩٢٠/٤/٩ هەتا ١٩٢٢/٧/٧بەردەوام دەبێت لە دەرچوون و لە شاری سلێمانی لەسەر دەستی مێجەرسۆندا دەرچووە. یەکەم ڕۆژنامەش کە لەلایەنی کوردەوە دەرچووە، (بانگی کوردستان) بووە کە لە ١٩٢٢/٨/٢دا یەکەم ژمارەی لە سلێمانی لێ دەرچووە و زمانحاڵی کۆمەڵەی کوردستان بووە کە کۆمەڵەکەش لە ١٩٢٢/٧/٢١ لەلایەنی مستەفا پاشای یامولکیەوە دامەزراوە. ئەو ڕۆژنامەیە بەسێ زمانی (کوردی تورکی فارسی) دەرچووە. دواتر لەلایەنی حکومەتی شێخ مەحمودەوە (بانگی حەق) و ئومێدی ئیستقلال دەردەچێت لەساڵی ١٩٢٣ دا، بەڵام دیارترین ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی کە ڕۆڵی زۆریان بینیوە و بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوون، ڕۆژنامەی (ژیان) ە، کە ڕۆژنامەیەکی ئەهلی بووە و (حسێن نازم) خاوەنی بووە و پیرەمێرد سەرنوسەری بووە، دوای کۆچی دوایی حسێن نازم لە ساڵی ١٩٣٢دا پیرەمێرد[١١٦] بووە بە خاوەن و سەرنوسەریشی. ئەو ڕۆژنامەیە لە ١٩٢٦/١/٢١ هەتا ١٩٣٨/٣/١٠ بەردەوام

١١٦- پیرەمێرد (١٨٦٧- ١٩٥٠): ناوی (توفیق)ە و ساڵی ١٨٦٧ لە سلێمانی لە دایکبووە. زانستی ئایینی و خوێندنی لای مەلا خوێندووە. ساڵی ١٨٨٢ز دەبێتە کاتب نفوس لە سلێمانی. ساڵی ١٨٩٨ز لەگەڵ شێخ سەعیدی باوکی شێخ مەحمود و شێخ مەحمود دەچێتە ئەستەنبوڵ و لەوێ دەمێنێتەوە. کۆلێژی (ماف) تەواو دەکات و دواتر بەشداری لەکار و چالاکیە کوردی و سیاسیەکاندا دەکات. ساڵی ١٩٠٩ز دەکرێتە قایمەقامی جۆلەمێرگ. لەبلاوکراوەکانی ڕۆژی کورد، هەتاوی کورد و گۆڤاری ژین کە لە ئەستەنبوڵ دەردەچوون ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە. ساڵی ١٩٢٥ز دەگەڕێتەوە سلێمانی و بەشداری لە خەباتی ڕۆشنبیری و سیاسی نەتەوەییدا دەکات و ڕۆڵێکی بەرچاو دەبینێ لە پەرەپێدانی ڕاگەیاندنی کوردی لە ڕێگەی ڕۆژنامەکان (ژیان و ژین)ەوە کە نزیکەی (٢٥) ساڵ لەسەر ئەرکی خۆی دەریکردن. ڕۆڵی لە پەرەپێدانی خوێندنی کوردیدا هەبووە، بەتایبەتی زۆر پشتیوانی لە ژنان کردووە بۆ خوێندن و ڕۆڵی سەرەکی لە بوژانەوەی فەرهەنگ و کەلەپوری کوردیدا بینیوە. پەندی پێشینانی کۆکردۆتەوە و نەورۆزی زیندووکردۆتەوە لە ١٩٥٠/٦/١٩ کۆچی دوایی کردووە.

بووە و زیاتر لە (٥٠٠) ژمارەی لێ دەرچووە و دواتریش ڕۆژنامەی (ژین[١١٧]) جێگەی ئەوی گرتەوە و هەتا ساڵی ١٩٦٣ بەردەوام بوو. لەگۆڤارەکانیشدا یەکەم گۆڤار، گۆڤاری (دیاری کوردستان) بوو کە لە ١٩٢٥/٣/١١ەوە هەتا مایسی ١٩٢٦ بەردەوام بوو لەلایەنی صالح زەکی ساحێبقرانەوە لە بەغداد دەردەچوو. گۆڤاری زاری کرمانجی کە لەلایەن حسێن حوزنی موکریانیەوە[١١٨] لە ڕەواندوز دەرچوو، لە ١٩٢٦/٣/٢٥ وە هەتا ١٩٣٢/٧/٣١ بەردەوام بوو، (٢٤) ژمارەی لێ دەرچوو. گۆڤاری (گەلاوێژ[١١٩]) کە لە ساڵی ١٩٣٩هەتا ١٩٤٩ بەردەوام بوو، دیارترین گۆڤار بوو و کاریگەریی لەسەر ڕاگەیاندن و ئەدەب و نوسینی کوردی زۆر بووە.

هەر لەو ماوەیەدا ڕۆشنبیران هەوڵیاندا ڕێزمانی کوردی بەپیتی ئارامی و بەپیتی لاتینی دابرێژن و چەند هەوڵ لەم بوارەدا درا. تۆفیق وەهبی[١٢٠] لەساڵی

١١٧- ڕۆژنامەی ژین: پیرەمێرد دەریدەکرد، یەکەم ژمارەی لە ١٩٣٩/١/٢٦ دەرچووە و هەتا سەرەتای ساڵی ١٩٥٠ (١٠٠٠) ژمارەی لێ دەرچووە و دواتر هەتا ساڵی ١٩٦٣ بەردەوام بووە. دوای کۆچی دوایی پیرەمێرد لەساڵی ١٩٥٠ دا لەلایەنی خانەوادەی پیرەمێردەوە هەتا ساڵی ١٩٦٣ بەردەوامی پێدرا و لەسەردەمی دەسەڵاتی بەعسی و قەومیەکاندا ڕاوەستا. جێگەی ئاماژە پێکردنە بڵێین کە دوای کۆچی دوایی پیرەمێرد ماوەیەک گۆرانی شاعیر سەرپەرشتی ڕۆژنامەکەی کردووە.

١١٨- ڕۆژنامەی ژین: پیرەمێرد دەریدەکرد، یەکەم ژمارەی لە ١٩٣٩/١/٢٦ دەرچووە و هەتا سەرەتای ساڵی ١٩٥٠ (١٠٠٠) ژمارەی لێ دەرچووە و دواتر هەتا ساڵی ١٩٦٣ بەردەوام بووە. دوای کۆچی دوایی پیرەمێرد لەساڵی ١٩٥٠ دا لەلایەنی خانەوادەی پیرەمێردەوە هەتا ساڵی ١٩٦٣ بەردەوامی پێدرا و لەسەردەمی دەسەڵاتی بەعسی و قەومیەکاندا ڕاوەستا. جێگەی ئاماژە پێکردنە بڵێین کە دوای کۆچی دوایی پیرەمێرد ماوەیەک گۆرانی شاعیر سەرپەرشتی ڕۆژنامەکەی کردووە.

١١٩- یەکەم ژمارەی گەلاوێژ لەکانونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٩ دەرچووە، ئیبراهیم ئەحمەد خاوەنی ئیمتیازی بووە و عەلادین سەجادی بەڕێوەبەری نوسینی بووە و لە بەغداد دەرچووە. هەتا ساڵی ١٩٤٩بەردەوام بووە و (١٠٥) دانەی لێ دەرچووە.

١٢٠- تۆفیق وەهبی(١٨٩١-١٩٨٤): کوڕی مەعروف محەمەدە، ساڵی ١٩٠٨ لە بەغداد دواناوەندی سوپایی دەخوێنێت، کولێژی لە ئەستەنبوڵ لە ساڵی ١٩١٨ دا تەواو کردووە. ساڵی ١٩٢٢ دەچێتە پاڵ جولانەوە و حکومەتەکەی شێخ مەحمودەوە. ساڵی ١٩٣٠ دەبێتە پارێزگاری سلێمانی و پێش ڕووداوەکانی ١٩٣٠/٩/٦ لای دەبەن. ساڵی ١٩٤٤ دەبێتە وەزیری دارایی لە حکومەتی حەمدی پاچەچیدا. خاوەنی گەلێک بەرهەمی نوسینە و لەسەر ئێزدییەکان لێکۆڵینەوە و نوسینی هەیە.

١٩٢٥دا پەرتوکی «بەچۆن حروفێک و چۆن بنوسین» هەوڵیداوە ڕێزمانی کوردی بەپیتی ئارامی دابنێت[121] و ژمارەی پیتەکانی بە (٤٠) پیت داناوە. ئیسماعیل حەقی شاوەیس لە ساڵی ١٩٢٥ پەرتوکی ئیملای کوردی عەرەبی بڵاو دەکاتەوە. سەعید صدقی کابان لە ساڵی ١٩٢٨ پەرتوکی (مختصر صرف و نحو کوردی) ی بڵاو دەکاتەوە. مەعروف جیاوک ساڵی ١٩٣٠ بەرگی ئیملای کوردی بڵاو دەکاتەوە. ئیبراهیم ئەمین باڵدار ١٩٥٣ ئەلف و بێی نوێ بۆ منداڵان بڵاو دەکاتەوە (ئەم پەرتوکە بووە بناخەی خوێندن و نوسینی کوردی لە باشووری کوردستاندا هەتا ئەم ساڵانەی دوایی) و عەلادین سەجادی لە ساڵی ١٩٦٠ (دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی) ی بڵاوکردەوە. نەسرین فەخری وەکو ژنە نوسەرێک لە ساڵی ١٩٧٧ دا ڕێنوسی کوردی بڵاودەکاتەوە دوای ئەمانە چەندین نوسەری تر ئەم بوارەیان دەوڵەمەندتر کرد. هەرچی تایبەتە بەنوسین بە پیتی لاتینی جەلادەت بەدرخان، کامەران بەدرخان و عوسمان سەبری لەم بوارەدا پێشەنگ بوون و ڕێنوسی کوردی لاتینیان بۆ کورمانجی ژووروو دانا. جەلادەت بەدرخان لەساڵی ١٩٣٢دا (ڕێزمانا ئەلف و بێیاکوردی)، کامەران «ئەلف و بێیا من»ی لەساڵی ١٩٣٨ و عوسمان صەبری (ئەلف و بێیا کوردی) ی لەساڵی ١٩٥٥ دان. توفیق وەهبی لە ساڵی ١٩٣٨دا پەرتوکی (خوێندەواری باو) ی بڵاو کردەوە و جەمال نەبەز لە ساڵی ١٩٥٧دا (نوسینی کوردی بەلاتینی) بڵاو کردەوە. ئەم پەرتوکانە ڕۆڵی گەورەیان بینی لەگەشەدان بەزمانی کوردیدا، بەتایبەتی نوسین بەپیتی ئارامی و بە زاراوەی کورمانجی ناوەڕاست پەرەی سەند و ئەمەش

ڕۆڵی لە دامەزراندنی ڕێزمانی کوردی و ئەلف و بێی کوردی دا بە هەردوو تیپی ئارامی و لاتینیدا هەبووە. لە ١٩٨٤/١/٥ دا لە لەندەن کۆچی دوایی کردووە و گۆڕەکەی لە پیرەمەگروونە.

١٢١- بۆ یەکەم جار خەلیل خەیالی (١٨٧٦-١٩٢٥) لە ساڵی ١٩٠٩ دا لە ئەستەنبوڵ پەرتوکی ئەلف و بێی کوردی (کورمانجی ژووروو)ی بە ٢٧ لاپەڕە چاپ کردووە. دەکرێت وەکو سەرەتای ئەلف و بێی کوردی بە پیتی ئارامی بژمێردرێت. ئەندامی (کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردی بووە) خەڵکی مۆتکی باکووری کوردستانە و لەهۆزی (مودان) بووە و نوسەرێکی بەتوانا و چالاکێکی ڕۆشنبیر و سیاسی بووە. ئەندامێکی چالاکی کۆمەڵەی نەشر و مەعاریفی کوردی بووە کە لەساڵی ١٩١٩لە ئەستەنبوڵ دامەزراوە.

کاریگەریی زۆری هەبوو لەسەر گەشەکردنی ویژە و زمانی کوردی. هەر لەو قۆناخەدا یەکەمین چیرۆکی کوردی بە زاراوەی کورمانجی ناوەڕاست لەلایەنی (جەمیل صائب) ە وە کە چیرۆکی (لە خەوما) بوو دەنوسرێت و لە ڕۆژنامەی ژیاندا بڵاو دەبێتەوە. ئەم بارودۆخە وایکرد کە توێژی ڕۆشنبیر لە کوردستاندا ڕوو لەزیادبوون بکەن و زەمینەی پێشەنگایەتی ئەم توێژە ڕوو لەگەشەکردن بکات.

خەباتی سیاسی و ڕێکخراوەیی لە کوردستاندا

وەکو پێشتر باسمان کرد لەلایەک بەهۆی سەرنەکەوتنی جوڵانەوەی شێخ مەحمود[١٢٢] و بێ ئەنجام بوونی شێوازی سەرکردایەتی باوی کوردستان لەلایەک، هاوکات گەشەکردنی بیری نیشتمانی و نەتەوەیی و ئاستی ڕۆشنبیری کۆمەڵگەی کوردستان و ئەو زەمینەیەی کە لە عێراقدا هەبوو، بەشێک لە کەسایەتیەکانی کوردستان پەنایان بۆ خەباتی سیاسی برد. ئەمەش چەند جۆرێکی هەبوو، دیارترینیان ئەوانەبوون کە لەڕێگەی کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردی، ڕۆشنبیری، لاوان و ژنانەوە دەیانخواست پەرە بەتێکۆشانی سیاسی بدەن. ئەو کۆمەڵانە هەتا ساڵی ١٩٣٧ ژمارەیان زۆر بوو، هەریەکە و لە بوارێکدا ڕۆڵیان هەبوو، بەڵام تەمەنی زۆربەشیان کەمبوو، پەیوەندی توندوتۆڵ لەنێوانیاندا نەبوو، ئەمانە وایان دەکرد کە نەتوانن جوڵانەوەی سیاسی بەرفراوان و سەرتاپاگیر ئەنجام بدەن. بەڵام

١٢٢- شێخ مەحمود بەرزنجی (١٨٨١-١٩٥٦) کوڕی شێخ سەعیدی شێخ محەمەدە بچکۆلی کاک ئەحمەدی شێخە. ساڵی ١٨٨١ لەشاری سلێمانی هاتۆتە دونیاوە. باوکی و شێخ ئەحمەدی برای لە موسڵ بەپلانی ئیتحادیەکان لە ساڵی ١٩٠٩ دا دەکوژرێن، بەڵام ئەو رزگاری دەبێت و ئیتر جێگەی باوکی دەگرێتەوە. ساڵی ١٩١٥ هاوکاری سوپای عوسمانی دەکات لە شەڕی باشووری عێراق لە دژی ئینگلیزەکان و لە بەرئەمە عوسمانیەکان وەکو حاکمی سلێمانی پەسندی دەکەن، هەتا شەڕ تەواو دەبێت حاکمی سلێمانی دەبێت. لەماوەی نێوان ١٩١٨-١٩٢٧ چوار جار حکومەت دروست دەکات و هەوڵ بۆ سەربەخۆیی دەدات، بەڵام سەرناکەوێت. لە ساڵی ١٩١٩ هەتا ١٩٢٢ بریتانیەکان دووری دەخەنەوە بۆ هیندستان و لە ساڵی ١٩٢٢ دەیگێڕنەوە. لە ساڵانی ١٩٣١ و ١٩٤١ یش دووجاری تر لەدژی بریتانیا و عێراق هەوڵدەدات بەڵام سەرکەوتوو نابێت و ئیتر لە سیاسەت دووری دەخەنەوە. لە ١٩٥٦/١٠/٩ دا کۆچی دوایی دەکات. شێخ دەستی شیعر دانانیشی هەبووە و نازناوی (نوربەخشی و فەرهادی کوردی) بەکارهێناوە.

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە کە ئیتر تێکۆشانی سیاسی دیموکراتی دەبێتە بەشێکی سەرەکی لەتێکۆشانی کورد و زۆربەی کات لەڕێگەی یاداشت و داواکارییەوە داخوازییەکانی خۆیان پێشکەشی حکومەتی عێراق، بریتانیا و کۆمەڵەی گەلان دەکەن. هەروەها پەنا بۆ ڕێپێوانی دیموکراتی دەبەن و دەخوازن لەو ڕێگەیەوە ناڕەزایی خۆیان دەربڕن. دیارترین ئەو چالاکیانەش ڕێپێوانی بەر دەرکی سەرای سلێمانی ١٩٣٠/٩/٦ بوو، کە حکومەت دەیخواست بە بێ گوێدانە داواکانی کورد، هەڵبژاردن ئەنجام بدات و سەربەخۆیی خۆی ڕابگەیەنێت. بەڵام جەماوەر بەپێشەنگایەتی (بێکەس، ڕەشۆل، عەولەسیسە و هەڵۆبەگ) ڕاپەڕینێکی مەزنیان ڕێکخست، هەرچەندە ڕاپەڕینەکە هێمن و لەسەرخۆ بوو کە هەندێک وەکو یەکەم ڕێپێوانی مەدەنی جەماوەری باسی لێوە دەکەن لە عێراقدا و حکومەتیش بە توندوتیژترین شێوە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە کۆکوژییەکی زۆری ئەنجامدا و (١٢) کەس لە خۆپیشاندەران دەکوژن و نزیکەی سەد کەسیان لێ بریندار دەکەن. ژمارەیەکی زۆر لە ڕێکخەران و خۆپیشاندەران دەسگیر دەکەن کە یەکێک لەوانە (بێکەس[١٢٣]) ی شاعیرە کە بە برینداری دەسگیر دەکرێت. هەر لەزینداندا ئەم چوارینەیە دەڵێ؛

ئەی وەتەن مەفتونی تۆم و شێوەتم بیرکەوتەوە
وەختی بەندی و ئەسارەت، پێ بە تەوق و کۆتەوە
شەرتە شەرتی پیاوەتی بێ، گەر خودا دەستم بدا
دوژمنت پەت کەم وەکو سەگ، بیخەمە ژێر پێتەوە

ئەم ڕووداوە نەبووە هۆی ساردبوونەوەی جەماوەر، بەڵکو فشاری

١٢٣- فایەق بێکەس: لەساڵی ١٩٠٥دا لەگوندی سیتەکی شارباژێری سەر بە سلێمانی لەدایکبووە. بەمنداڵی دایکی دەمرێت و دواتر ماڵیان دەچێتە سلێمانی و لەکاتی شەڕی جیهانیدا باوکی دەبرێت بۆ شەڕ (سەفەربەرلک) و ئیتر لای مامی دەبێت و لە سلێمانی لە حوجرەدا دەخوێنێ و پاشان لە بەغداد دوو ساڵ قوتابخانەی (دارالعلوم) دەخوێنێ. کەسێکی چالاکە لەڕووی ئەدەب و نوسینی هۆنراوەی میللی و چالاکی سیاسیەوە و یەکێکە لە ڕێکخەرانی ڕاپەڕینەکەی بەر دەرکی سەرای ١٩٣٠/٩/٦ و بریندار دەبێت و دەستگیر دەکرێت و بەهۆی هەڵوێستە سیاسیەکانیەوە چەندین جار دوور دەخرێتەوە بۆ(حلە و عەممارە) لە باشووری عێراق. لە ١٩٤٨/١٢/١٨دا بەنەخۆشی کۆچی دوایی دەکات.

زیاتری خستە سەر حکومەتی عێراق و بریتانیا، هەروەها بووە هەوێنی ئەدەب و بەرخۆدانی ئەو سەردەمە و ئەگەر سەیری دیوانی شاعیرەکانی ئەو سەردەمە بکەین دەبینین کە زۆربەیان لەسەر ئەو ڕووداوە بابەتیان نوسیوە. هەروەها ڕوداوەکە کاری کردە سەر شێخ مەحمود و بەشێکی زۆری جەماوەر. هەر ئەوە وایکرد شێخ مەحمود کە لەو کاتەدا لەگوندی پیرانی نزیک مەریوان نیشتەجێ بوو، دەست بە خۆتاودان بکات و لە ١٩٣٠/٩/١٧ یاداشتێک ئاڕاستەی نوێنەری بریتانیا و حکومەتی عێراق بکات و داوای ئەوەی لێ کردن کە پێش ئەوەی عێراق ببێتە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان و سەربەخۆیی خۆی لە بریتانیا وەربگرێت پێویستە حکومەتێکی سەربەخۆ بۆ کورد دروستبکرێت. ئەمە و کۆمەڵێک داواکاری تری لە یاداشتەکەیدا نوسی بوو. بەڵام بریتانیا و عێراق وەڵامیان نەدایەوە، هەر ئەمەش وایکرد کە شێخ پەیوەندی بە ژمارەیەک سەرۆک هۆزەوە بکات و بڕیاری بەرەنگاری بدات. ئەوەبوو هێزەکانی خۆی دەکات بە دووبەشەوە و بەدوو قۆڵ هێرش دەکەن. قۆڵێکیان لە پێنجوێنەوە قۆڵەکەی تر لە پشدەرەوە. لە مانگی یازدە (١٩٣٠/١١/٣) شەڕ دەست پێ دەکات و هەتا ئاداری ١٩٣١بەردەوام دەبێت، لەو شەڕانەدا هێزەکانی شێخ مەحمود سەردەکەون و ڕۆژ بەرۆژ پاشەکشە بە حکومەت دەکەن. لەو ماوەیەدا هۆزەکانی (دەلو – داودە – زەنگنە – گل) لە گەرمیان پەیوەندی بە شێخەوە دەکەن و داوای ئەوە دەکەن شێخ بنکەی خۆی بگوازێتەوە بۆ لای ئەوان و جوڵانەوەکە گەورەتر بکەن. شێخ ڕوو دەکاتە گەرمیان و دەچێتە گوندی (ئاوباریک) ی سەر بەخورماتوو. شێخ لەو ماوەیەدا یاداشتێک ئاڕاستەی کۆمەڵەی گەلان دەکات و هۆکاری چەک هەڵگرتنی خۆی و خەڵکەکەیان بۆ ڕوون دەکاتەوە، بەڵام بەهۆی ناپاکی هەندێک کەسەوە شوێنی شێخ ئاشکرا دەبێت و حکومەت هێرشێکی مەزن دەکاتە سەر ئاوباریک و لەوێ شەڕێکی مەزن ڕوودەدات، شێخ و هێزی کوردی دەتوانن هێزی حکومەت تێکبشکێنن، بەڵام خۆشیان گورزی مەزن دەخۆن و پاشەکشە دەکەن بۆ قەرەداغ و لەوێوە شێخ دەچێتەوە ناوچەی پیران. دواتر ئێران و عێراق ڕێکدەکەون کە پێکەوە هێرش بکەنە سەر شێخ و لە هەردوو دیوەوە هێز کۆدەکەنەوە، ئیتر شێخ لە ١٩٣١/٥/١٤دا خۆی بەدەستەوە دەدات و دووری دەخەنەوە بۆ سەماوە، ناصریە و دیالە و لە

سالّی ۱۹۳۳دا دەیبەنە بەغداد.

دوای تێکشکانی جوڵانەوەکەی شێخ، جەماوەر بێ هیوا نەبوون و بەردەوام بوون لەسەر تێکۆشانی خۆیان، ئەوەبوو نوێنەرانی کورد لە بەغدادیش داوای چەسپاندنی مافەکانی گەلی کوردیان کرد، ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی کە حکومەتی عێراق لە حوزەیرانی ساڵی ۱۹۳۱دا یاسای زمانە فەرمییە خۆجێیەکان دەربکات و زمانی کوردی وەکو زمانی فەرمی لە ناوچە کوردییەکاندا بناسێت، بەڵام دواتر کاری بەیاساکە نەکرد. سەرەڕای ئەوە یاساکە دەرفەتێک بوو بۆ کوردەکان کە کاری لەسەر بکەن و زمان و ئەدەبیاتی خۆیان پەرە پێبدەن. هەر ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی کە لە ساڵی ۱۹۳۱ بەدواوە چەندین کۆمەڵە و ڕێکخراوی نوێ دروست ببن و هەوڵبدەن پەرە بە تێکۆشان و فەرهەنگ و زمانی کوردی بدەن و پێشتر باسمان لەچەند دانەیەکیان کرد.

جوڵانەوەی شێخ ئەحمەدی بارزان (۱۹۳۱- ۱۹۳۲)

شێخ ئەحمەدی بارزان[۱۲٤] پێنجەمین شێخی بارزانە و کوڕی دووەمی شێخ محەمەدی بارزانە لە ساڵی ۱۹۱٤دا دەبێتە شێخی بارزان. لەناو مورید و لایەنگرانیدا بە خودانی بارزان دەناسرا و پێگەیەکی بەرز و پیرۆزی هەبووە. هەر لەسەرەتای هاتنی ئینگلیزەکان بۆ کوردستان، ئەو ڕووبەڕوویان دەبێتەوە و هاوکاری جوڵانەوەکانی ئەلکێ و ئامەد و شێخ مەحمودیش دەکات. شێخ ئەحمەد لەساڵانی بیستەکاندا توانی هەژموونی خۆی بەسەر زۆربەی ناوچەکانی بەهدینانددا بڵاوبکاتەوە، ئەمەش حکومەتی عێراق و بریتانیای نیگەران کردبوو. چونکە ئەوان ساڵانێکی درێژ کاریان بۆ لاوازکردنی شێخ مەحمود کرد، لەبەرئەوە ئامادە نەبوون ئەو ڕەوشە لە شێخ ئەحمەد قەبوڵ

۱۲٤- شێخ ئەحمەدی بارزان(۱۸۹۲- ۱۹٦۹) کوڕی شێخ محەمەدی بارزانە و برای شێخ سەلامی بارزانە و دوای لەسێدارەدانی شێخ سەلامی برای لەساڵی ۱۹۱٤دا بووەتە شێخی بارزان و ساڵی ۱۹۲۰ ڕووبەڕووی پلانی بریتانیەکان دەبێتەوە و ڕێگە نادات ئاشورییەکان لەناوچەکەیاندا جێگیر بکەن و سەرۆکایەتی ڕاپەڕینی بارزانی کرد لە ساڵانی ۱۹۳۱-۱۹۳۲ و لەساڵی ۱۹٦۹ کۆچی دوایی کردووە.

بکەن. بۆ ئەوە سودیان لەناکۆکی نێوان شێخ ئەحمەد و شێخ ڕەشیدی لۆلان وەرگرت. جێگەی ئاماژە پێکردنە کە شێخ ئەحمەد و شێخ ڕەشید هەریەکەیان لەهەوڵی ئەوەدابوون کە کاریگەری خۆیان زیاتر بکەن و ئەوەش وایکرد لە هەردوو مانگی (٧و١١) ١٩٣٠ دا دووجار پێکدادان لەنێوان لایەنگرانی هەردوولادا دروست ببێت. حکومەتی عێراق خواستی ئەم ڕەوشە بکاتە بیانوو بۆ سەپاندنی باڵادەستی خۆی و کەوتە ناوبژیوانی کردنیان، بەڵام بێ سوود بوو، دوای ئەوە شەڕ مەزنتر بوو شێخ ئەحمەد سەرەتای مانگی ١٩٣١/١١هێزی خۆی کۆکردەوە و هێرشی کردەسەر ناوچەی برادۆست و چەند گوندێکی برادۆستی سوتاند و شێخ ڕەشیدی ناچارکرد بچێتە سنووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

حکومەتی عێراق لەلایەک بەمەبەستی جێگیرکردنی دەسەڵاتی خۆی لەناوچەکەدا و لەلایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی نیشانی بدات کە دەتوانێت خۆی بپارێزێت و سەربەخۆبێت و کۆمەڵەی گەلان ڕازی بکات لە ١٩٣١/١٢/٦ هێزێکی مەزنی سەربازی بە فەرماندەیی (بەرقی صدقی) ی برای (بەکرصدقی) دەنێرێتە سەر ناوچەی بارزان، بەڵام هێزی بارزانیەکان دەتوانن هێزی حکومەت تێکبشکێنن و لەو شەڕانەدا مستەفا بارزانی[١٢٥] برا بچوکی شێخ ئەحمەد ڕۆڵی بەرچاوی دەبێت. پاش ماوەیەک حکومەت هەوڵدەدات شێخ فریو بدات کە گوایە ئیدارەیەکی مەدەنی بەسەرپەرشتی شێخ لە ناوچەی بارزان دروست دەکەن و بۆ ئەو مەبەستە داوای لێ دەکەن کە بچێتە لایان، بەڵام شێخ فریو ناخوات و ئیتر جارێکی تر لە ١٩٣٢/٣/١٥شەڕ دەست پێدەکاتەوە و حکومەت هێرشێکی مەزن دەکاتە سەر ناوچەکە. سەرەتا کوردەکان گورزی توند لە هێزی حکومەت دەدەن، بەڵام دواتر سوپا توانی ناوچەکە بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە و لە ١٩٣٢/٦/٢٢ دا شێخ ئەحمەد، محەمەد

١٢٥- مەلامستەفای بارزان (١٩٠٣- ١٩٧٩) کوڕی شێخ محەمەدی بارزانە و برای بچوکی شێخ ئەحمەدی بارزانە. لەساڵی ١٩٠٣دوای کۆچی دوایی باوکی و دەستگیرکردنی شێخ سەلامی برای و دایکی لە زیندانی تورکیا لەدایک دەبێت. سەرکردەی جولانەوەی ئەیلول بووە و دوای شکستی جولانەوەکەی لە ساڵی ١٩٧٥ دا لە ئێران جێگیر دەبێ و پاش ماوەیەک نەخۆش دەکەوێت و دەیبەنە ئەمریکا و لە ١٩٧٩/٣/١لە ئەمریکا کۆچی دوایی دەکات.

صدیق و مستەفا بارزانی برای و نزیکەی (١٠٠) کەس ناوچەکەیان بەجێهێڵا و چوونە باکووری کوردستان و لە گوندی (گرانە) مانەوە. بەفەرمانی شێخ ئەحمەد هێزێکی لە (٢٠٠) کەس زیاتر بە فەرمانداری (خەلیل خۆشەوی و ئەحمەد نادر) لە ناوچەی گەردی مانەوە، ئامانجی شێخ ئەوەبوو کە ئەو هێزە لەلایەک وەکو فشار بن لەسەر حکومەت و هاوکات ڕێگربن لەنیشتەجێکردنی ئاشوریەکان لە ناوچەکەدا، کە پێشتر بریتانیەکان هەوڵیان بۆ دابوو.

لەبەهاری ١٩٣٣ حکومەتی تورکیا شێخ ئەحمەدی بارزانی ڕادەستی عێراق کردەوە و ئەوانیش لە موسڵ دەست بەسەری دەکەن. لەم کاتەدا مەلا مستەفا و ئەوانەی لەگەڵیدا بوون گەڕانەوە سنوری باشوور و لەوێ مانەوە و خۆیان نەدایە دەستی حکومەت، مەرجیان ئەوەبوو کە دەبێت شێخ ئەحمەد ئازاد بکرێت، هەتا ئەوان دەست لەچەک بەربدەن یان دابنیشن. ئەوەبوو لە کۆتایی ئابی ١٩٣٣دا حکومەتی عێراق شێخ ئەحمەد و عەلی محێی هاوڕێیان ئازاد کرد و گەڕانەوە بۆ بارزان. لە دوای ئەمە مستەفا بارزانی و محمد صدیقی برای و نزیکەی (٢٢٠) کەس خۆیان ڕادەستی حکومەت کرد، بەڵام خەلیل خۆشەوی و نزیکەی (٨٠) کەس مانەوە لە چیاکان. لە ساڵی ١٩٣٤و ١٩٣٥دا دووجار حکومەت هێرش دەکاتە سەر ڕاپەڕیوەکان، لە ساڵی ١٩٣٤دا حکومەت ئەنجام ناگرێت، بەڵام لە ساڵی ١٩٣٥ دا نزیکەی (٣٠) کەس لە ڕاپەڕیوەکان دەکوژن کە ئەحمەد نادر یەکێک دەبێت لەوانە و ئەمەش وادەکات کە خەلیل خۆشەوی بەرەو داڵانپەر بکشێتەوە و دواتر جارێکی تر لە حوزەیرانی هەمان ساڵدا دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەکەی خۆیان. لەم ماوەیەدا حکومەتی عێراق کۆمەڵێک بڕیاری توند لەدژی ڕاپەڕیوەکان دەردەکات و هەماهەنگی دەکات لەگەڵ تورکیا بۆ سەرکوتکردنی خەلیل خۆشەوی و هاوڕێکانی. ئەوەش وادەکات خەلیل خۆشەوی هەتا سەرەتای ساڵی ١٩٣٦ لە سنووردا هاتوچوون بکات و لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٦دا لە ئەشکەوتی (هرباشک) جێگەکەی ئاشکرا دەبێت و حکومەت هێرش دەکاتە سەری و لە ئەنجامدا خەلیل خۆشەوی و ١٢ لە هاوڕێکانی دەکوژرێن. بەو شێوەیە جولانەوەکەیان کۆتایی پێدێت. بەپێی سەرچاوەی بارزانیەکان

دەگوترێت کە کەلحێ[126] سەرۆکی هۆزی ڕێکانی جێگەی خەلیل خۆشەوی ئاشکرا کردووە ئەم جوڵانەوەش کە لەنێوان ساڵانی ١٩٢٣- ١٩٣٦ دا ڕوویدا.

حزبی هیوا و قۆناخێکی نوێی جوڵانەوەی کوردی

نیوەی دووەمی ساڵانی سییەکانی سەدەی ڕابردوو ساڵانێکی ئاڵۆز بوو، ئەڵمانیای نازی و ئیتاڵیای فاشی لە هەوڵی خۆ فراوانکردندا بوون، هاوکات بیری چەپ و بانگی شۆڕش و ئازادی گەلان لە هەڵکشاندا بوو. ڕەزا شای ئێران و حکومەتی تورکیاش بە ئاڕاستەی لایەنگری ئەڵماندا هەنگاویان دەنا، لەناو دەسەڵاتی عێراقیشدا وەکو پێشتر باسمانکرد درزی نێوان بریتانیا و دەسەڵاتی عێراق ڕووی لەزیادی دەکرد. لەسەر ئاستی جەماوەریش بیری چەپ و دیموکراتی و نەتەوەخوازی گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی. ئەوەبوو لەسەرەتای سییەکانەوە جوڵانەوەی دیموکراتی بەپێشەنگایەتی جەعفەر ئەبوتمەن و کامیل چادرچی بەرەو پێشەوە دەچوو، بیری نیشتمانی بە پێشەنگایەتی کەسانی وەکو محمد مەهدی کوبە لەگەشەکردندا بوو. هاوکاتی ئەمانە بیری چەپیش بەڕێبەرایەتی یوسف سەلمان (هاوڕێ فەهد) و هاوڕێکانی لە گەشەکردندا بوو.

ڕۆشنبیر و لاوە کوردەکانیش لەلایەک هەست و هۆشیاری نەتەوەییان بەرەوپێشەوە دەچوو، لەلایەکی ترەوە بەو بیر و ئایدیا و ڕارودۆخانە کاریگەربوون. دیارترین گروپ و کەسایەتی کە کاریگەریی ئەو بارودۆخەیان لەسەر بوو، دڵداری شاعیر و کۆمەڵەکەی بوو. دڵداری شاعیر لەتەمەنێکی زۆر گەنجدا لەگەڵ کۆمەڵێک لەگەنجانی کەرکوک، هەولێر و کۆیە لەساڵی ١٩٣٧دا کۆمەڵەی (دارکەر) یان دروستکرد. ئەو کۆمەڵەیە لەناو گەنجان و ڕۆشنبیراندا خەباتی دەکرد و باوەڕی بەتێکۆشانی نەتەوەیی هەبوو، لەپێناوی بەدەستهێنانی ئەو مافانەدا خەباتی دەکرد و لەماوەی دوو ساڵدا گەشەیەکی باشی بەخۆیەوە بینی. بەڵام دڵدار و هاوڕێکانی پێیان وابوو کە گۆڕانکارییەکان

١٢٦- کەلحێی ڕێکانی سەرۆکی هۆزی ڕێکانی بوو، بەپێی وتەی بارزانیەکان ئەو لە ساڵی ١٩٣٦ دا خەلیل خۆشەوی و هاوڕێکانی لە ناوچەی ڕێکان ئاشکرا دەکات و سوپای عێراق دەچێتە سەریان و دەیانکوژن، لە تۆڵەی ئەمەدا لەساڵی ١٩٦٠ دا بارزانیەکان کەلحێ دەکوژن.

لەهەنگاوەکانی ئەوان خێراترن، هەربۆیە بە پێویستی دەبینن شێوازی کاری خۆیان بگۆڕن و بەشێوەیەک کار بکەن کە بتوانن وەڵامی پێویستیەکانی ئەو قۆناخە بدەنەوە. بۆ ئەو مەبەستە بیریان لەوە کردەوە کە سنووری گەنجان و ڕۆشنبیران تێپەڕ بکەن و لەو پێناوەشدا پەیوەندییان بە کەسانی بە ئەزموونی وەکو ڕەفیق حیلمی و ڕۆشنبیر و کەسە بە ئەزموونەکانی سەر گۆڕەپانی کوردستانەوە کرد و پەیوەندییان لەگەڵ سەرۆک هۆز و فەرماندارانی کوردی ناو سوپاشدا دروستکرد. لەبەهاری ساڵی ١٩٣٩دا لەئەنجامی ئەو هەوڵانەدا (حزبی هیوا) یان دامەزراند. واتە حزبی هیوا بە شێوەیەک دەبێتە بەردەوامی و درێژەپێدەری (کۆمەڵەی دارکەر). (ڕەفیق حیلمی[١٢٧]) یش بووە سەرۆکی حزبەکە. هەر لەو ماوەیەدا جوڵانەوەی چەپ و کاریگەری حزبی شیوعی لەسەر گەنجانی کورد ڕووی لە زیاد بوون دەکرد، هەربۆیە ململانێ و ناکۆکی کەوتە نێوان حزبی هیوا و حزبی شیوعییەوە. لەو کاتەدا حزبی شیوعی پێی وابوو کە حزبێکی وەکو (هیوا) بۆ کورد پێویست نیە، چونکە حزبی شیوعی ئەرکەکانی خۆی بەرانبەر گەلی کوردیش جێبەجێ دەکات. حزبی هیواش ڕەخنەی لەو هەڵوێستانەی حزبی شیوعی دەگرت، پێی وابوو ئەو هەڵوێستانەی دەکەوێتە خزمەتی دەسەڵات و نەتەوەپەرستە عەرەبەکانەوە. هەردوو حزبیش لە سەرەتای چلەکاندا ڕۆژبەرۆژ ڕۆڵیان و کاریگەرییان زیادی دەکرد. حزبی هیوا کەسانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان تێدابوو لەوێنەی عەبدولڕەحمانی زەبیحی و پەیوەندی توندوتۆڵی دروستکرد

١٢٧- ڕەفیق حیلمی: لە ساڵی ١٨٩٨ لە کەرکوک لە دایکبووە، کوڕی ساڵح عەبدوڵڵای ناسراو بە (حیلمی)یە و لە بنەماڵەی (ئامان)ە. خوێندنی دواناوەندی لە سلێمانی و بەغداد تەواوکردووە. پاشان دەچێتە ئەستەنبوڵ بۆ کولێژی سەربازی، بەڵام بەهۆی شەڕی جیهانیەوە تەواوی ناکات دەگەڕێتەوە. لە حکومەتی یەکەمی شێخ مەحموددا کە لەساڵی ١٩١٨دا ڕایگەیاند دەبێتە باش کاتب (واتە سکرتێر)ی شێخ مەحمود. کەسێکی نزیک دەبێت لە شێخەوە. لەساڵی ١٩٢٠دەچێتەوە ئەستەنبوڵ و خوێندنی خۆی تەواو دەکات و دواتر دەگەڕێتەوە باشوور و لە سلێمانی دەبێتە مامۆستا. بەشداری چالاکانەی دەبێت لەڕووداوەکانی ئەو سەردەمەدا و بەشداری ڕاپەڕینەکەی بەردەرکی سەرا لە ١٩٣٠/٩/٦ دا دەکات. لەساڵی ١٩٣٩ هەتا ساڵی ١٩٤٤ سەرۆکی حزبی هیوا دەبێت. یاداشتەکانی خۆی لە (٨)بەرگدا نوسیوەتەوە و بۆ ئاگاداربوون لەڕووداوەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم سوودمەندە و بەڵگەی تێدایە و لە ١٩٦٠/٨/٤ لە بەغداد کۆچی دوایی دەکات.

لەگەڵ کوردی بەشەکانی تری کوردستاندا. هەروەکو پێشتر باسمان کرد هاوکار بوو لەدروستکردنی کۆمەڵەی (ژ.ک) و پشتیوانیکردنی هەوڵەکان بۆ دامەزراندنی کۆماری کوردستان و لایەنێکی سەرەکی پەیمانی سێ سنووری نێوان حزبی هیوا، کۆمەڵەی (ژ.ک) و کۆمەڵەی خۆیبوون بوو. حزبی هیوا خاوەنی دیسپلینێکی توندوتۆڵ بوو، کارگەیشتبووە ئەوەی سەرۆکەکەیان پیرۆز دەبینی.

شەڕی دووەمی جیهانی کە لەنێوان ساڵانی (١٩٣٩- ١٩٤٥) ی ڕوویدا، کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر عێراق و کوردستان هەبوو. چونکە بەشێکی زۆری جەماوەر و سیاسەتمەدارانی کوردی عێراقی کەوتبوونە ژێر کاریگەری هیتلەرەوە، دەسەلاتی عێراقیش بەدەستی بریتانیاوە بوو. ئەوە لە جولانەوەکەی ڕەشید عالی گەیلانی ساڵی ١٩٤١دا بەتەواوی ڕەنگیدایەوە. هەروەها دەستێوەردانی بریتانیا و ڕووسیا لە ئەیلولی ١٩٤١دا لە ئێران و لابردنی ڕەزاشا و دانانی محەمەدی کوڕی و ئەو بۆشاییە سیاسیەی لە ڕۆژهەلاتی کوردستان دروستبوو، کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر باشووری کوردستانیش هەبوو. بەوشێوەیە دەرفەتی خەباتی زیاتر دروستبوو بۆ حزبی هیوا و ئەوانەی خوازیاری خەبات و تێکۆشان بوون. هەر ئەم ڕووداوانە بوونە هۆکاری ئەوەی شێخ مەحمود دوای (١٠) ساڵ لە دوورخرانەوە لە مایسی ١٩٤١دا بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی و بچێتە گوندی سیتەک نیشتەجێ ببێت و بانگی لە هۆز و سیاسیە کوردەکان کرد کە یەک بگرن بۆ دابینکردنی مافەکانی گەلی کورد. هەروەها داوای لە حکومەتی عێراق کرد کە مافەکانی کورد پەسند بکات. بەلام بەهۆی تێکشکانی هەوڵەکەی ڕەشید عالی گەیلانیەوە هەوڵەکانی شێخ مەحمودیش سەری نەگرت. دوای ماوەیەک ململانێکردن لەگەڵ حکومەتی عێراق و بریتانیادا، جارێکی تر شێخ مەحمود ڕازی بوو کە دابنیشێت و ئیتر لە (داری کەلی) نیشتەجێ کرا و هەوڵەکەی کۆتایی پێ هات. حزبی هیوا لەو قۆناخەدا زۆر بە تەگبیر هەڵسوکەوتی دەکرد، هەرچەندە پێی باش بوو کە شێخ مەحمود فشار لەسەر حکومەت دروست بکات، بەلام شەڕ و پێکدادانی بەباش نەدەزانی، ڕەنگ بێ ئەوە یەکێک لەو هۆکارانە بێت کە شێخ مەحمود زوو دەستی لە بیرۆکەی شەڕ بەردابێت .

هەرچەندە کۆتایی بە هەوڵەکەی شێخ مەحمود هات، بەڵام شەڕی جیهانی و ئاڵۆزییەکانی ناوچەکە بەردەوام بوو، بەتایبەتی ئەو بارودۆخە نوێیەی کە لە ڕۆژهەڵات و ئێراندا خولقابوو، کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر باشووری کوردستان هەبوو، لەلایەک شای ئێران لابرابوو. بۆشایی سیاسی و ئیداری لە ئێران و کوردستاندا دروستببوو، لەلایەکی ترەوە حەمەڕەشید خانی بانە دەستی بەجموجۆڵ کردبوو لەناوچەی ئەردەڵاندا و کۆمەڵەی (ژ.ک) یش جموجۆڵی خستبووە ناوچەی موکریان بەرەو سەرەوە. ڕەوشی دەسەڵاتی بریتانیا و عێراقیش جێگر نەبوو. لەو بارودۆخەدا مستەفا بارزانی ماوەیەک بوو لە سلێمانی وەکو دوورخراوەیەک دەژیا و پەیوەندی لەگەڵ ناوەندی سیاسی و ڕۆشنبیری ئەو کاتەی باشوور بەهێز ببوو، بەتایبەتی لەگەڵ حزبی هیوادا. لە ١٩٤٣/٧/١٣ دا مستەفا بارزانی بە هاوکاری حزبی هیوا لەڕێگەی ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە سلێمانی بەجێ دێڵێت و دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی بارزان. هەر لەگەڵ گەیشتنەوەیدا ژمارەیەک خەڵک لێی کۆدەبنەوە و ئەوەش هیوایەک لەناو دڵی جەماوەری ناوچەکە و کوردستاندا دروست دەکات، ترس و دڵەڕاوکەش لەلای حکومەتی عێراق و بریتانیا دروست دەکات، چونکە شەڕی دووەمی جیهانی گەیشتبووە قۆناخێکی یەکلاکەرەوە و ڕەوشی عێراقیش جێگیر نەبوو، ئەوان نەیاندەخواست شەڕ لە کوردستان ڕووبدات، هەتا نەبێتە هۆی سەرقاڵکردنیان و هەڕەشەیان بۆ دروست بکات و ئەڵمانەکان سوودی لێ وەربگرن. ئەمەش وایکرد کە بەنەرمی هەڵسوکەوت لەگەڵ ڕووداوەکەدا بکەن. بەڵام وەکو تەگبیر شێخ ئەحمەدی بارزان و خێزانەکانیان گواستەوە بۆ شاری حلە (بابل) و هەوڵیاندا لەڕێگەی ئەوەوە مستەفا بارزانی ڕازی بکەن بەدانیشتن. مستەفا بارزانیش هەر لەسەرەتای گەیشتنی بەناوچەی بارزان، پەیوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی حکومەتدا دروست دەکات و پێیان ڕادەگەیەنێت ئەو پابەندە بە فەرمانەکانی حکومەتەوە، ئەو کارەی کە پێی هەستاوە لە ئەنجامی گوێ نەدانی کاربەدەستانی حکومەت بووە بە سکاڵاکانی.

حکومەتی عێراق هەستی بەوەکرد کە ئەگەر زیاتر دەرفەت بدرێت بە مستەفا بارزانی ئەوا دواتر ناتوانن کۆنترۆڵی بکەن، هەربۆیە لە ١٩٤٣/١١/٢دا هێرشی کردە سەر ناوچەکە. بەڵام هێزەکانی بارزانی توانیان بەرەنگاری ئەو هێرشانە ببنەوە و زۆربەی ناوچەکەیان لە سەرباز و پۆلیس پاککردەوە،

دوای ئەو تێکشکانە جارێکی تر نوری سەعیدی سەرۆک وەزیری عێراق لە ڕێگەی شێخ ئەحمەدی بارزانەوە نامەیەک دەنێرێت بۆ مەلا مستەفا و داوای لێ دەکات کە کۆتایی بەو جولانەوەیە بێنێ. بریتانیەکانیش لای خۆیانەوە هەولدەدەن. بەلام مستەفا بارزانی بەنەرێنی وەلامی حکومەتی عێراق دەداتەوە. بەپێی بەلگەنامەیەکی بریتانی، مستەفا بارزانی لە ١٩٤٣/١٢/٢٥دا نامەیەکی بۆ (سێر کیناهان کۆرزن والیس) ناردووە و گوتویەتی؛ «کە ئێمە متمانەی زۆرمان بە دادپەروەری حکومەتی خاوەن شکۆ هەیە و خۆشەویستیمان بۆ حکومەتی بریتانیاش هەیە و گوێبیستی ئامۆژگارییە دادپەروەرییەکانی ئەفسەرە بریتانیەکانیشین، بەلام هەلسوکەوتی بەرپرسە عێراقیەکان ناڕەوا و نادادپەروەرانەیە، ئەوان هەموو دەرگاکانی ئومێدیان لەسەر ئێمە داخست، لەبەرئەوە ناچار بووین بەمەبەستی بەرگریکردن لە خۆمان. دەست بدەینە جولانەوەی چەکداری» دوای ئەوە مستەفابارزانی بە ڕاوێژ لەگەل ژمارەیەک لەو ئەفسەرە کوردانەی کە لە ڕێگەی حزبی هیواوە پەیوەندی بە جولانەوەکەوە دەکەن «داواکارییەکانی خۆی پێشکەشی حکومەتی عێراق کرد، کە لەم خالانە پێکهاتبوو؛

١- پێکهێنانی خۆبەڕێوەبردنێک کە لە ناوچە کوردستانیەکان پێک بێت و شارەکانی (کەرکوک – سلێمانی – هەولێر – دهۆک – خانەقین) لە خۆوە بگرێت.

٢- لەئەنجومەنی وەزیرانی عێراقدا وەزیرێکی کورد هەبێت بۆ سەرپەرشتی ئەو شارانە .

٣- لە هەر وەزارەتێکدا یاریدەدەرێک (جێگر) ی کورد هەبێت .

دوای نزیکەی مانگێک لە ناردنی نامە و داواکارییەکان، حکومەتی عێراق لە ١٩٤٤/١/٢٥دا بڕیارێک سەبارەت بەدۆزی کورد دەردەکات کە پێکهاتبوو لە؛

١- دانانی کەسانی پاک و لێهاتوو بۆ دەزگا ئیدارییەکانی قەزاکانی زێبار، ڕەواندوز و ئامێدی.

٢- بەگوێرەی پێویست بنکەی پۆلیس لەناوچە سنوورییەکان دابنرێت .

٣- دروستکردنی ڕێگەی گشتی بۆ ناوچەی بارزان.

٤- مستەفا بارزانی لە بارزان دوور بخرێتەوە و لە پشدەر نیشتەجێ

بکرێت.

٥. دوورخراوە بارزانییەکان بگەڕێنەوە ناوچەکەیان و ڕازی بن بەهاتنی مەلا مستەفا بۆ بەغداد، کە حکومەتی عێراق داوای لێ دەکات.

٦. چەک و کەرەستەکانی دیکەی حکومەت لە بارزانییەکان وەربگیرێتەوە.

٧. ڕەزامەندی نواندن لەسەر دەرکردنی بڕیاری لێبووردنی گشتی بۆ چەکدارە بارزانییەکان، بەڵام ئەو لێبوردنە ئەو ئەفسەر و سەربازانە ناگرێتەوە کە پەیوەندیان بە بارزانییەکانەوە کردووە .

حزبی هیوا هەرچەندە دەیبینی کە جیاوازی لەنێوان داواکانی بارزانی و بڕیارەکەی حکومەتدا زۆرە، بەڵام پێی باشتر بوو کە ڕێگەچارەی دیالۆگ و ئاشتی هەڵبژێرن. لێرەدا ڕەفیق حیلمی سەرۆکی حزب پێداگیری لەسەر ئەو هەڵوێستەی دەکرد و (ماجد مستەفا) ش کە لەلایەنی حکومەتەوە بۆ پەیوەندیکردن دیاری کرا لایەنگری ئەو هەڵوێستە بوو. ئەوان پێیان وابوو کە لەڕێگەی دیالۆگەوە دەکرێت هەندێک ماف دەستەبەر بکرێت، بەڵام ئەگەر شەڕ هەڵگیرسێتەوە ڕەنگە چارەنوسی ئەو جوڵانەوەیەش وەکو جوڵانەوەکەی شێخ مەحمود بێت. بەڵام مستەفا بارزانی ئەو هەڵوێستەی ڕەتکردەوە و سووربوو لەسەر داواکانی و پەسندکردنی بڕیارەکەی حکومەتی بە خۆبەدەستەوەدان دەزانی. ئەو بارودۆخە دووبەرەکی خستە ناو حزبی هیواوە. چونکە بەشێک لە کادیر و ئەندامەکانی پشتیوانیان لە هەڵوێستی بارزانی دەکرد، لەبەرئەوە ڕەفیق حیلمی لەهاوینی ١٩٤٤دا دەستی لە سەرۆکایەتی حزبی هیوا کێشایەوە. ئەوەش گورزێک بوو بەر سیاسەتی کوردی کەوت. بەڵام بەهۆی گەرمی ڕووداوەکانەوە لەو کاتەدا و کاریگەریی جوڵانەوەکەی بارزانیەوە هەست بەدەرئەنجامەکانی ئەو دەست لەکار کێشانەوەیە نەکرا.

زلهێزەکان و هێزە هەرێمیەکان هەریەکە و لە ڕوانگەی بەرژەوەندییەکانی خۆیانەوە هەڵوێستیان بەرانبەر ئەو جوڵانەوەیە نیشان دەدا، بریتانیا و ئەمریکا دەیانخواست شەڕ ڕابیگرێت و ئاژاوە دروست نەبێت، ڕووسیا هەرچەندە دەیخواست کاریگەریی خۆی لەسەر کورد زیاتر بکات، بەڵام ئەویش لەگەڵ جوڵانەوەکەدا نەبوو. ئێران نەیدەتوانی هەڵوێستێک نیشان بدات، ئەویش لەبەر ئەوەی کە زۆر لاواز ببوو. هەرچی تورکیا بوو هاوهەڵوێست بوو لەگەڵ حکومەتی عێراقدا و دەیخواست بەزووترین کات جوڵانەوەکە کپ

بکرێتەوە. ئەوەی پەیوەستە بەپەیوەندی جولانەوەی کوردی بەیەکەوە، دەبینین لاوازە: هەرچەندە لەو کاتەدا لە بانە و دەوروبەری حەمە ڕەشید خانی بانە حوکمدار بوو، لە مهاباد جولانەوەی (ژ.ک) لەگەشەکردندا بوو، بەلام هەتا هاوینی ١٩٤٤پەیوەندییەکی توندوتۆل لە نێوان ئەو هێزانەدا نەبوو.

ئەو بارودۆخە و هەوڵەکانی (ماجد مستەفا) بووە هۆی گەیشتن بەڕێککەوتنێکی سەرەتایی لە نێوان بارزانی و حکومەتدا. لەئەنجامدا حکومەت دوورخراوە بارزانیەکانی ئازاد کرد و مستەفا بارزانیش لە بەهاری ١٩٤٤دا چووە سەردانی بەغداد و عەبدولئیلا و نوری سەعیدی بینی. نوری سەعید پەیمانی پێدا کە هەندێک هەنگاوی تر بنێت، بەلام عەبدولئیلا و بەشێک لە وەزیرەکان ڕازی نەبوون و بەو شێوەیە متمانە لە حکومەتی نوری سەعید وەرگیرایەوە و لە هاوینی ١٩٤٤دا حکومەتێکی نوێ بەسەرۆکایەتی حەمدی پاچەچی دروستبوو. ئەو حکومەتە هەرچەندە خۆی بەلایەنگری دیالۆگ دەزانی، بەلام سەرجەم ئەو بڕیارانەی هەڵوەشاندەوە کە حکومەتی پێش خۆی دەری کردبوو. ئەوەش وایکرد کە لە ئابی ١٩٤٥دا دانوستاندن کۆتایی پێ بێت و حکومەت بەهێزێکی مەزنەوە هێرشی کردە سەر ناوچەکە و دوای نزیکەی سێ مانگ شەڕ توانیان ناوچەکان کۆنترۆڵ بکەن و بارزانی و شێخ ئەحمەد و نزیکەی (٦٠٠٠) کەس کە بەشێکی زۆریان بارزانی بوون، ڕووبکەنە ڕۆژهەلات و پەیوەندی بە قازی محەمەدەوە بکەن. جێگەی باسە لەو ژمارەیە نزیکەی (٢٠٠٠) کەسی چەکدار بوون و جەنگاوەر بوون. بەمشێوەیە جولانەوەی سێیەمی بارزانیەکان کۆتایی پێهات .

لە ڕۆژهەلات سەرەتا مستەفا بارزانی بە ڕەزامەندی یەکێتی سۆڤێت وەکو پەنابەر پەسند دەکرێت و لەناوچەی شنۆ جێگیر دەبن و دواتر بەشداری دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مهاباد دەکات. لەلایەنی قازی محمدەوە و بەپێی ڕێوڕەسمی کۆمار، پلەی جەنەڕاڵی دەدەنە مستەفا بارزانی. دوای ڕوخانی کۆمار شێخ ئەحمەد و مستەفا بارزانی ویستیان بگەڕێنەوە ناوچەکەی خۆیان، بەلام حکومەتی عێراق ئامادە نەبوو لێبوردنیان بۆ دەربکات و جەختی لەوە دەکردەوە کە دەبێت ڕووبەڕووی دادگا بکرێنەوە. ئێرانیش چەک دانان و دوور خستنەوەیانی کردبووە مەرج بۆ مانەوەی بارزانیەکان لە ئێراندا و دەیخواست بیاننێرێت بۆ هەمەدان. لە ئەنجامدا شێخ ئەحمەد بڕیاریدا کە

بگەڕێتەوە بۆ عێراق، بەڵام مستەفا بارزانی ئەوەی پەسند نەکرد و بڕیاریدا کە بچێت بۆ یەکێتی سۆڤێت. بەپێی هەندێک سەرچاوە ئەم هەڵوێستە دەبێتە سەرەتای دوورکەوتنەوەی شێخ ئەحمەد و مەلا مستەفا لەیەکتری. چونکە هەتا ئەو کاتە مستەفا بارزانی هەمیشە گوێڕایەڵی شێخ ئەحمەدی برا گەورەی بووە. بەڵام لێرەدا بڕیاری جیا و ڕێگەی جیایان هەڵبژارد. هەندێکیش پێیانوایە ئەمە تاکتیکێک بووە بۆ خۆپاراستن، چونکە ئەگەر هەموو بگەڕانایەتەوە عێراق ڕەنگە شێخ ئەحمەد و مستەفا بارزانیش لە سێدارە بدرانایە. ئەگەر لە ئێرانیش بمانایەتەوە ڕەنگە لەگەڵ حەمە ڕەشید خانی بانەدا ئاڵوگۆڕیان پێبکردنایە و هەمان چارەنوس ڕووبەڕوویان ببوایەتەوە. بەڵام چوونی بارزانی بۆ یەکێتی سۆڤێت دەبووە پارسەنگ. ئەگەری زۆر بوو کە حکومەتی عێراق شێخ ئەحمەد نەکوژێت، بۆ ئەوەی کێشەکە گەورەتر نەبێت و بارزانیش لە سۆڤێت پارێزراو دەبێت، بێگومان زەحمەتیش بووە کە لە بەهاری ١٩٤٧دا ئەو ژمارە زۆرەی خێزانەکان بە چیاکانی کوردستان و ئەرمەنستاندا بگەنە سۆڤێت. هەربۆیە بارزانی ٥٦٠ لە چەکدارەکانی لەگەڵ خۆیدا ئامادە دەکات و لە ١٩٤٧/٤/١٥ لەناوچەی شنۆوە کەوتە ڕێگە و لەماوەی دوو هەفتەدا ئاوی ئاراسی بڕی و گەیشتە ئازەربایجانی سۆڤێت[١٢٨]. بەپێی بەڵگەی بارزانیەکان، بەهۆی شەڕ و پێکدادان و ناڵەباری ئاو و هەواوە (٥٠١) کەسیان گەیشتوونەتە ئازەربایجان. ئیتر مستەفا بارزانی هەتا دوای ڕوخاندنی سیستمی پاشایی عێراق لە سۆڤێت مایەوە و پەیوەندییەکی ئەوتۆی لەگەڵ جوڵانەوەی کوردی نامێنێ. دوای ڕاگەیاندنی کۆماری عێراق لەسەر بانگی عەبدولکەریم قاسم لە ١٩٥٨/١٠/٦ دا مستەفا بارزانی لە ڕێگەی ڕومانیا، چیکوسلوڤاکیا و قاهیرەوە

١٢٨- شێخ ئەحمەد، شێخ محمد سدیق و شێخ بابۆی برای مستەفا بارزانی و شێخ ئیسماعیل و شێخ ئیبراهیمی کوڕانی شێخ سەلام، شێخ خالد، شێخ عەبدوڵلا و شێخ سادق کوڕانی شێخ بابۆ لەگەڵ(٤٥٤٥) کەسدا لە (١٩٤٧/٤/١٨/١٧)دا لەسنوری (گادەر)ەوە گەڕانەوە باشووری کوردستان. حکومەتی عێراق دەستبەسەری کردن و دواتر دووری خستنەوە بۆ باشووری عێراق. چوار لەو ئەفسەرانەش کە وازیان لە سوپای عێراق هێنابوو چووبوون بۆ هاوکاری بارزانی و کۆماری کوردستان (عەقید عزەت عەبدولعەزیز ـ رائید مستەفا خۆشناو ـ نەقیب خەیروڵلا عەبدولکەریم ـ مولازم محەمەد قودسی) لەناو گەڕاوەکاندا بوون و دادگا بڕیاری سێدارەی بەسەردا سەپاندن و لە ١٩٤٧/٦/٩ دا لە سێدارە دران.

گەیشتەوە بەغداد و لە ١٩٥٨/١٠/٢٠ دەچێتە سلێمانی و سەردانی ناوچەکانی تر دەکات. هاوەڵەکانیشی کە ژمارەیان ببوو بە (٧٨٤) کەس لە ١٩٥٩/٤/١٦ لە ڕێگەی بەسرەوە بەکەشتی دەگەڕێنەوە.

بەمشێوەیە جوڵانەوەی چەکداری لە باشووری کوردستان کۆتایی پێهات. لەناوچوونی جوڵانەوەی سێیەمی بارزان و ڕووخانی کۆماری کوردستان و لەسێدارەدانی ئەفسەرە کوردەکان، گەلی کورد بەگشتی و باشووری کوردستان بەتایبەت نیگەران و غەمگین دەکات. ئەمە وادەکات بەشی زۆری ڕۆشنبیر و سیاسەتمەدارانی کورد ئیتر بەدوای ڕێگەی تردا بگەڕێن و ڕق و کینەیان بەرانبەر حکومەتی عێراق و بریتانیا زۆر زیاد بکات، ئەمەش لە شیعری بیست و حەوتساڵەی (فایەق بێکەس) دا بەڕوونی دەردەکەوێت کە لە سلێمانی بۆ (ئەدمۆنس) ی حاکمی بریتانیای دەڵێ و ئەویش مەراسیمەکە بەجێ دێڵێ.

بێکەس دەڵێ:

بیست و حەوت ساڵە من ڕەنجبەری تۆم
بەنان و ئاو و جلو بەرگی خۆم
خزمەتم کردی لە ئێران و ڕۆم
کەچی هێشتاکە دیل و ڕەنجەڕۆم
بیست و حەوت ساڵە من دەڕەتێنی
بە درۆ و فیشاڵ دەمخەڵەتێنی

بێکەس لەو پارچە هۆنراوەیەدا لەلایەک ڕەخنە لەهەڵوێستی بریتانیا دەگرێت و ڕقوکینی خۆی بەرانبەر ڕەفتارەکانی ئەوان بەرانبەر بە کورد باس دەکات. لەلایەکی ترەوە ڕەخنە لەوە دەگرێت کە هەتا ئەو کاتە جوڵانەوە کوردییەکان باوەڕییان وابووە کە بریتانیا دۆستی گەلانە و دۆستی گەلی کوردە و پشتیوانیان دەکات، کە ئەوەش وەکو خۆ فریودان بەناو دەکات، هەربۆیە دەیەوێت کۆتایی بەو قۆناخە بهێنێت. بەڵام بەداخەوە کە زۆر گوێی لێ نەگیرا و بەشی زۆری سیاسەتمەدار و جوڵانەوەکانی کوردی لەدوای ئەو بەروارەشەوە لەسەر ئەو سیاسەتە ڕۆیشتن.

پارتی دیموکراتی کورد (١٩٤٦/٨/١٦) و
بەناوەندبوونی خەباتی کورد لە باشووردا

کۆتایهاتنی شەڕی دووەمی جیهانی بەسەرکەوتنی بریتانیا و هاوپەیمانەکانی و کپکردنەوەی جولانەوە کوردییەکان لە هەرچوار لای کوردستان لە ماوەی نێوان هەردوو شەڕی جیهانیدا ئاماژەی ئەوەبوون کە ئیتر گەلی کورد ڕووبەڕووی زەحمەتی زیاتر دەبێتەوە و ئاسان نییە لە ڕێگەی تێکۆشانی چەکداری و سیاسی باوەوە سەرکەوتن بەدەست بهێنێ. چونکە هەرچوار دەوڵەتی باڵادەستی سەر کوردستان و زلهێزەکانیش لەناو یەک فەلەکدا دەسوڕێنەوە و هاوپەیمانی یەکترین، ئەمەش وادەکات کە نەک تەنیا چاوی خۆیان لەبەرانبەر ستەم و توندوتیژییەکانیان بەرانبەر بە کورد بنوقێنن، بەڵکو هاوکاری یەکتریش بکەن لە هەموو بوارێکدا و پەیمانی سەعد ئابادیش بەشێک بوو لە میکانیزمەی ئەو سیاسەتە. ئەمەش ڕۆشنبیران و سیاسەتمەدارانی خستە ناو هەوڵدان بۆ گەڕان بەدوای چارەسەریدا. وەکو پێشتر باسمانکرد لەسەرەتای چلەکانەوە ئیتر کەش و هەوای سیاسی لە باشووری کوردستان و عێراقدا گەشەی دەکرد و مەیلی چەپ، دیموکراتی و نەتەوەخوازی گەشەی دەکرد. بارودۆخی سیاسی و ئیداری عێراقیش تاڕادەیەک دەرفەتی گەشەکردنی ئەو مەیلانەی زیاتر دەکرد. ئەمەش خاڵێکی ئەرێنی بوو. وەکو لەباسی کۆنگرەی قاهیرەدا باسمان کرد یەکێک لە ئامانجەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە ئەوەبوو کە بتوانن دەسەڵاتی ناوەندی عێراق کۆنترۆڵ بکەن و لە ڕێگەی کوردی عێراقیشەوە کوردی بەشەکانی تر کۆنترۆڵ بکەن. ماوەی نێوان شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی ئەو دەرفەتەی نەدا کە ئەو ئامانجانە پێکبێن، چونکە لەهەر بەشێکی کوردستاندا جولانەوەی بەهێز و سەرکردەی بەهێز هەبوون کە خۆیان بەسەرۆک و پێشەنگ دەزانی و ئامادە نەبوون وەکو بەشێک یاخود لایەنگری جولانەوەیەکی باشوور بجولێنەوە. بەڵام سەرکوتکردنی هەموو جوڵانەوەکان، لەلایەک ئیرادەی گەلی کورد و بەشی زۆری سەرکردەکانی شکاند، لەلایەکی تریشەوە دەرفەتی ئەوەی دروستکرد بۆ ئەو کەس و جوڵانەوانەی کە بەردەوامی بەخەبات دەدەن، ببنە جێگەی سەرنجی هەموو کورد و گەلی کورد لە دەوری کۆببنەوە. گومانی تێدا نەبوو کە ڕەوشی

باشووری کوردستان لەبارترین و گونجاوترین بارودۆخی هەبوو. چونکە لە ڕووی یاسایی و دەستورییەوە نکۆڵی لە کورد و زمانەکەی و فەرهەنگەکەی نەکرابوو، هەر کوردێکیش لە بەشەکانی تری کوردستانەوە لەبەر ستەم هەڵبهاتایە، دەیتوانی لە عێراق بگیرسێتەوە. هەربۆیە لەڕووی دەرفەتی سیاسی، ژیان و فەرهەنگیەوە باشووری کوردستان بۆ ئەو بارودۆخە ئامادەبوو، یان ئامادە کرا بوو! دیارە کە دەڵێین ئامادەکرابوو، ئەمە لە واتا و بەهای تێکۆشانی گەلەکەمان کەم ناکاتەوە، بەڵکو سەرنجمان ڕادەکێشێتە سەر ئەوەی کە زۆر بە وشیارییەوە هەڵسوکەوت بکەین، بۆ ئەوەی خزمەتی پرۆژە و پلانی ئەو هێزانە نەکەین کە کار لەسەر ئەو بابەتە دەکەن.

بابێینەوە سەر ڕەوشی ڕێکخراوەیی لە باشووری کوردستاندا، ئێمە باسمان لەوەکرد کە حزبی هیوا کاریگەرترین حزبی کوردی بوو لەسەرەتای چلەکاندا لە باشووری کوردستاندا، بەڵام ئەو حزبە لە کۆتایی ١٩٤٤ و سەرەتای ١٩٤٥ەوە بەرەو لاوازی چوو، لەلایەک سەرۆکەکەی دەستی لەکارکێشایەوە، لەلایەکی ترەوە بەشێکیان هیوای خۆیان بەستبووەوە بە حکومەتی بریتانیا و عێراقەوە کە دوای شەڕ مافی کورد بدەن، هەندێکیشیان هیوایان بەستبووەوە بە جوڵانەوەی سێیەمی بارزانەوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٤٥دا ئەم هیوایانە بەرەو ئاوابوون دەچوون، ئەمەش حزبەکەی لاواز دەکرد و پەرشوبڵاوی دەکردەوە. هاوکاتی ئەمانە لە ساڵی ١٩٤٤ەوە بەشێک لەناو حزبدا باوەڕییان بەخەباتی نەتەوەیی هەبوو، ئەوانەش یان دەچوون بۆ مهاباد یاخود خۆیان تەرخان دەکرد بۆ خەباتی نەتەوەیی لە باشووردا و ئەوەبوو ژمارەیەک لەو کەسایەتیانە لەشارەکانی باشووردا لقی کۆمەڵەی (ژ.ک) و دواتر حزبی دیموکراتی کوردستانیان دامەزراند و هیوای خۆیان لەسەر سەرکەوتنی خەباتی (ژ.ک) و کۆمار هەڵچنی بوو. لەگەڵ ئەمانەدا کاریگەریی حزبی شیوعی لە ساڵانی ١٩٤٤بەدواوە بەپێشەنگایەتی صالح حەیدەری و جەمال حەیدەری و بەهادین نوری و ژمارەیەک گەنجی تر بەرەو پێشەوە دەچوو. ئەمەش وایکرد کۆمەڵێک ڕێکخراو و حزب لە ساڵانی (١٩٤٣ – ١٩٤٥) دروست ببن، کە زۆربەیان هەڵگری بیری چەپگەری و کوردایەتی بوون، لەوانە؛ کۆمەڵەی دەنگ (لە کۆیە)، کۆمەڵەی ڕێی ڕاست (لە سلێمانی)، کۆمەڵەی هاوار (لە سلێمانی)، کۆمەڵەی میللەت (لە هەولێر)، کۆمەڵەی یەکێتی

تێکۆشین (له هەولێر)، کۆمەڵەی برای سۆڤێتیان (له سلێمانی)، کۆمەڵەی نەجات و ئازادی (له ڕانیه)، حزبی شیوعی له کوردستانی عێراق (شۆڕش)، حزبی ڕزگاری کورد و کۆمەڵەی زەردەواڵه له دیارترین کۆمەڵه و ڕێکخراوەکان بوون، بەڵام حزبی شۆڕش و حزبی ڕزگاری کورد بەرفراوانترین حزب و ڕێکخراو بوون که (صالح حەیدەری، نافع یونس، نوری شاوەیس، نوری محمد ئەمین، ڕەشید باجەلان، تەها محیدین مەعروف و جەعفەر محەمەد کەریم) سەرۆکایەتیان دەکردن و دەیانخواست ئەو بۆشاییه پڕبکەنەوه و بنه وەڵام بۆ ئەو قۆناخه. حزبی ڕزگاری کورد لەبنەمادا وەکو بەرەیەک بۆ کۆکردنەوەی حزب و کۆمەڵەکان لەکۆتایی ساڵی ١٩٤٥دا دروست بوو، حزبی شۆڕشیش ڕۆڵی سەرەکی تێدا دەبینی. بەڵام پاش ماوەیەکی کەم هەست بەوەکرا که ئەو حزبه ناتوانێت ئەو ئەرکه جێبەجێ بکات، چونکه مۆرکی شیوعی بوونی پێوەیه، لەبەرئەوه ئەو ڕێکخراوانەی که ناکۆکن لەگەڵ شیوعیەکاندا ناچنه ناو حزبی ڕزگاری کوردەوه.

ئەمه وایکرد که بیر له ئەڵتەرناتیڤێکی تر بکەنەوه. لەو ڕۆژگارەشدا له مهاباد له (١٩٤٥/١٠/٢٥) کۆمەڵەی (ژ.ک) هەنگاوی به پارتیبوونی نا و حزبی دیموکراتی کوردستان بەسەرۆکایەتی قازی محەمەد دامەزرا. ئەو حزبه دوای ماوەیەکی کەم کۆماری ڕاگەیاند، ئەو نمونه و مۆدێله سەرنجی بەشی زۆری گروپ و کۆمەڵەکانی باشووری ڕاکێشا و لەبەهاری (١٩٤٦) ەوه کاریان بۆ دروستکردنی حزبێکی وەکو ئەوەی ڕۆژهەڵات کرد. دوای ماوەیەک کارکردن و هەوڵدان و تێڕوانینی چین و توێژەکانی کۆمەڵگه وەرگرتن، بێجگه لەوانەی که لایەنگری هێڵی نەتەوەیی بوون لەوێنەی ئیسماعیل حەقی شاوەیس[١٢٩]،

١٢٩- ئیسماعیل حەقی شاوەیس: خەڵکی شاری سلێمانییه، بەهۆی ئەوەی باوکی لەشاری موسڵ فەرمانبەر بووه له ساڵی ١٨٩٤ دا له موسڵ لەدایک بووه. کۆلێژی سەربازی له ئەستەنبوڵ تەواوکردووه. بەشداری ڕێکخراوی هێڤی و کۆمەڵەکانی ئەستەنبوڵی کردووه و له سوپادا بووەته مولازم. لەساڵی ١٩١٩دا بەشداری شەڕی دەربەندی بازیانی کردووه لەگەڵ شێخ مەحموددا. بەشداری له(کۆمەڵەی خۆیبوون)دا کردووه و باوەڕی بەیەک پارچەیی کوردستان هەبووه. هەروەها ئەندامی (ژ.ک)بووه و بەشداری له کۆماری کوردستاندا کردووه. چەندین نوسینی هەیه. له ١٩٧٦/٥/١٢ دا کۆچی دوایی کردووه.

ئیبراهیم ئەحمەد[130] و فایەق بێکەس کە پێیان وابوو واباشترە وەکو لقێکی حزبی دیموکراتی ڕۆژهەڵات کاربکرێت، ئەوانەی تر هەموویان ئەوەیان پێ باش بوو کە حزبێکی نوێی بەرفراوان دروست بکرێت، ئەو حزبە بەتایبەتی کار بۆ باشووری کوردستان بکات. لەم ماوەیەدا تێڕوانینی مەلا مستەفای بارزانی و چەند کەسایەتیەکی تریشیان وەرگرت کە لەوکاتەدا لە مهاباد بوون، ئەوانیش ئەم کارەیان پێ باش بوو.

بەسەرنجدانە نمونە و مۆدێلی (ژ.ک) و حزبی دیموکرات و قازی محەمەد، ئەوانەی کاریان لەسەر ئەو حزبە دەکرد، قەناعەتیان وابوو کە پێویستە حزبەکە لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆژی دروست نەبێت و لەسەر بنەمای کوردایەتی دروست ببێت و جێگەی هەموو گروپ و کۆمەڵەیەکی تێدا ببێتەوە، هەتا نوێنەرایەتی هەموو گەلی کورد بکات، لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە کەسانێکی ناودار و بەناوبانگ ببنە سەرۆکی حزبەکە. بۆ ئەمەش چاویان لە مستەفا بارزانی بوو، چونکە شێخ مەحمود لەژێر چاودێریدا بوو، مستەفا بارزانیش لەبنەماڵەیەکی بەناوبانگ بوو، تازەش لە شەڕی حکومەت

١٣٠- ئیبراهیم ئەحمەد:(١٩١٤- ٢٠٠٠) لە سلێمانی لەدایکبووە و کۆلێژی حقوقی لە بەغداد تەواوکردووە و بەشداری هەندێک لەو کۆمەڵە و ڕێکخراوانەدا کردووە کە لەناوەڕاستی ساڵانی سییەکاندا لە بەغداد دامەزراون. ماوەیەک بەکاری پارێزەرییەوە خەریک بووە. خاوەنی گۆڤاری گەلاوێژ بووە، کە دیارترین گۆڤاری سەردەمەکەی بووە. ئەندامی چالاکی کۆمەڵەی (ژ.ک) بووە. دوای ڕوخانی کۆماری کوردستان و هەڵوەشانەوەی حزبی دیموکراتی کوردستان لەساڵی ١٩٤٨دا دەبێتە ئەندامی (پارتی دیموکراتی کورد) لە باشوور و دەبێتە ئەندامی مەکتەبی سیاسی، لەساڵی ١٩٥١دا دەبێتە سکرتێری ئەو پارتە {جەلیل وشیار، محەمەد ئەمین مەعروف کۆیی، نوری شاوەیس و بەکر ئیسماعیل دەبنە سەرکردایەتی پارتی} و لەناو ناکۆکی و ململانێدا دەبێت لەگەڵ هەمزە عەبدوڵلادا. دوای گەڕانەوەی مەلا مستەفا جارێکی تر هەمزە عەبدوڵلا دەبێتەوە بە سکرتێری پارتی، بەلام پاش ماوەیەکی کەم بەهۆی ناکۆکی مستەفا بارزانی و هەمزە عەبدوڵلاوە جارێکی تر ئیبراهیم ئەحمەد لەساڵی ١٩٥٩ دەبێتەوە بە سکرتێری پارتی و هەتا ساڵی ١٩٦٤ بەردەوام دەبێت. ساڵی ١٩٦٤ لەگەڵ مستەفا بارزانی ناکۆکیەکانی دەگاتە لوتکە و لەیەکتر دادەبڕێن. دوای ڕێککەوتنی ئێران و بارزانی لەساڵی ١٩٦٥ دا ئیبراهیم ئەحمەد ئێران بەجێدێڵێ و دەچێتە لەندەن و ئیتر لە چالاکی سیاسی دوور دەکەوێتەوە و زیاتر بەنوسینەوە خەریک دەبێت. لەساڵی ١٩٩٩دا بەشداری دەکات لە دامەزراندنی کۆنگرەی نەتەوەیی کوردستاندا لە ئەوروپا و دەبێتە ئەندامی کۆنسەی بەڕێوەبەری کۆنگرە و لە ٢٠٠٠/٤/٨دا کۆچی دوایی دەکات. ئیبراهیم ئەحمەد دەستی نوسینی شیعر و چیرۆکی باشی هەبووە. (ژانی گەل) دیارترین بەرهەمەکانێتی.

ببووەوە و چووبووە ڕۆژهەڵات و هاوکاری کۆماری دەکرد، ئەوانە ببوونە ناوبانگ و سەروەری بۆ مستەفا بارزانی، مستەفا بارزانیش ئەو داوایەی پەسند کرد و لەکۆنگرەی یەکەمدا کرایە سەرۆکی پارتی، هەرچەندە خۆی ئامادە نەبوو! لەگەڵ ئەوەشدا شێخ لەتیف و کاکە زیاد ئاغای کۆیەیان کردە جێگری یەکەم و دووەمی بارزانی، ئەم کۆنگرەیە لە بەغداد ئەنجام دەدرێت و بە نهێنی بەڕێوە دەچێت. ئەو حزبەی دەخوازن دروستی بکەن ناوی دەنێن: پارتی دیموکراتی کورد، کۆنگرەکە لە ١٩٤٦/٨/١٦دا دەبەسترێت و بێجگە لەسەرۆک و دوو جێگرەکەی، هەمزە عەبدوڵڵا[١٣١] دەکەنە سکرتێری پارتی، (١٢) کەسیش بۆ سەرکردایەتی هەڵدەبژێرن، کە بریتین لە ١- عەلی عەبدوڵڵا، ٢- د. جەعفەر محەمەد کەریم ٣- عەبدولکریم یوسف ٤- ڕەشید عەبدولقادر ٥- صالح یوسفی ٦- میر حاج ئەحمەد ٧- ڕەشید باجەلان ٨- مەلاحەکیم خانەقینی ٩- عەونی یوسف ١٠- تەها محێدین مەعروف ١١- مستەفا خۆشناو ١٢- عەبدولحمید محەمەد.

ئەم پارتە وەکو پارتێکی کوردی تایبەت بە کوردستانی عێراق (بەوتەی دامەزرێنەرانی) بوو. پێی وابوو کە حزبی دیموکراتی کوردستان بۆ کوردی ئێرانە، خۆیبوون بۆ تورکیا و سوریا کاردەکات، هەربۆیە ئەم پارتە نوێیەش بۆ کوردستانی عێراقە. لە بەرنامەکەیدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکرێت کە بەپشتیوانی زلهێزەکانی جیهان کاردەکات، بۆ دەستەبەرکردنی مافەکانی گەلی کورد لە عێراقدا ئەگەر سەیری پێکهاتەی سەرۆکایەتی و سەرکردایەتی ئەم پارتە بکەین، دەبینین کە توانیوێتی نوێنەر لە زۆربەی ناوچەکان لەناو سەرکردایەتی

١٣١- هەمزە عەبدوڵڵا:(١٩١٤-١٩٩٨) لە باشقەڵای سەر بە(وان)ی باکووری کوردستان لەدایکبووە و لە زاخۆ جێگیربووە و دوای پارچەبوونی کوردستان لە باشووری کوردستان ماونەتەوە. لەگەڵ ساڵح یوسفیدا لەساڵی ١٩٣٦دا بەشداری دروستکردنی ڕێکخراوی بروسکی کردووە لە بەهدینان و بووە بە سەرۆکی کۆمەڵەکە. کۆلێژی (ماف)ی لە بەغداد تەواو کردووە و بەشداری جوڵانەوەی دیموکراتی عێراق بەپێشەنگایەتی کامیل چادرچی بووە. کەسێکی چەپگربووە و ڕۆڵی سەرەکی هەبووە لەدامەزراندی (پارتی دیموکراتی کورد) لە باشووردا و بووە بەیەکەم سکرتێری ئەو پارتە. بەڵام لەڕووی فکرییەوە لەگەڵ ئیبراهیم ئەحمەد و دواتر مستەفا بارزانیدا ناکۆک بووە، هەربۆیە لە ١٩٥٩/١٠/٦ دا لەلایەنی مستەفا بارزانییەوە خۆی و لایەنگرەکانی لە پارتی دەردەکرێن. ژنبرای ئیبراهیم ئەحمەد بووە و لە ١٩٩٨/١٢/١٣لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە.

خۆیدا جێ بکاتەوە، هاوکات ئەو سەرکردایەتیە تێکەڵەیەکە لەو ڕۆشنبیرانەی کە لە ساڵانی سییەکانەوە لە ڕێگەی خەباتی کۆمەڵە و ڕێکخراو و حزبەکانەوە کوردایەتی دەکەن، لەگەڵ سەرۆک و کەسایەتی ئەو بنەماڵە و هۆزانەی لە جوڵانەوە چەکدارییەکاندا ڕۆڵیان بینیوە یان لەناو کۆمەڵگەدا خاوەن پێگە و ڕۆڵ بوون. ئەو تایبەتمەندییانە جیاوازی ئەم پارتەیان نیشاندەدا لەگەڵ پارتەکانی پێش خۆیدا، چونکە پارت و کۆمەڵەکانی پێش (پارتی دیموکراتی کورد) یان لەلایەن کۆمەڵێک ڕۆشنبیر، یان کۆمەڵێک کەسایەتییەوە دروست دەبوون کە زۆربەی هی یەک ناوچە بوون، یان سەر بەیەک توێژ یان چین بوون و لەسەر بنەمای ئایدیۆلۆژیای چینێک یاخود توێژێک دادەمەزران، هەر ئەمەش وایدەکرد کە نەتوانن بەخێرایی و بەئاسانی ببن بە پارتی جەماوەری، هەربۆیە دامەزرێنەرانی ئەم پارتە نوێیە ویستیان ئەو گرێیە تێپەڕ بکەن و پارتیەک دروست بکەن کە زوو بتوانێت ببێتە پارتیەکی جەماوەری. ئەم هەنگاوەش بە سیمایەوە دیار بوو.

دامەزراندنی ئەم پارتە بەم شێوەیە و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆشنبیر و کەسایەتی خاوەن ئەزموون، هاوکات ڕوخاندنی کۆماری کوردستان لە مهاباد و لەناوچوونی ئەو دەسکەوتەی کە بۆ ژمارەیەک ڕۆشنبیری نەتەوەیی ببووە هیوا و گەڕانەوەی بەشی زۆری ئەو کەسانەی کە لە باشوورەوە چووبوون بۆ هاوکاری و بەشداری لە کۆماردا، گەڕانەوەی بارزانیەکان لە ڕۆژهەڵات. پەنابردنی ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆشنبیر و سیاسەتمەداری ڕۆژهەڵات و بەشەکانی تر بۆ باشوور و مانەوەیان لە باشووردا. لەگەڵ ئەمانەدا گەشەکردنی خەباتی چەپگەری لە عێراق و باشووری کوردستاندا و دەنگدانەوەی شۆڕشەکانی گەلانی چین، هیندستان و کۆریا بوونە هۆکاری بابەتی بۆ گەشەکردنی ئەم پارتە. واتە هەم بارودۆخی جیهانی، هەم بارودۆخی گەلی کورد بەگشتی، هەم ئەو بارودۆخەی کە گەلی باشووری کوردستان و عێراق تێیدا دەژیان و ڕەوشی دەسەڵات و سیستمی دەسەڵاتداری لە عێراقیشدا لەباربوو بۆ هەنگاوێکی بەمرەنگە. دامەزرێنەرانی ئەم پارتەش لەڕووی ڕێکخستنیەوە خۆیان بۆ ئەو بارودۆخە ئامادەکرد و توانیان سەرنجی جەماوەر بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گەشە بکەن. لەساڵانی پەنجاکاندا گەشەی ئەم پارتە گەیشتە

ئاستێک کە بتوانێت بەشی زۆری چین و توێژەکان لەخۆی کۆبکاتەوە و نوێنەرایەتی هێڵی کوردایەتی بکات لە باشووری کوردستاندا و کاریگەری بەرەو پارچەکانی تریش بچێت وەکو لە بەشەکانی تردا باسمان کردبوو. ئیتر ئەم پارتە کەوتە هەوڵدان بۆ ڕێکخستنی چین و توێژەکانی کورد لە باشووری کوردستان. لەم بوارەدا ئەوەبوو لەساڵی ١٩٥٢دا بەپێشەنگایەتی ناهیدەی شێخ سەلام، ئەنجوم عەبدوڵڵا زوهدی، بەهیە مەعروف و درەخشان شێخ جەلالی حەفید لە سلێمانی، ڕوناک عەبدوڵڵا زوهدی و زەکیە ئیسماعیل حەقی لە بەغداد و سورەیای کچی مەلای گەورەی کۆیە ڕێکخراوی (یەکێتی ئافرەتانی کوردستان[132])ی دامەزراند. لە ساڵی ١٩٥٣دا بە پێشەنگایەتی جەلال تاڵەبانی و ئەحمەد عەبدوڵڵا ئامێدی (یەکێتی قوتابیانی کوردستان و یەکێتی لاوانی کوردستان) یان دامەزراند. {ئەحمەد عەبدوڵڵا ئامێدی دەبێتە سەرۆکی یەکێتی لاوان و جەلال تاڵەبانیش دەبێتە سکرتێری یەکێتی قوتابیان و سەرپەرشتیاری لاوان}. ئەم دوو ڕێکخراوەش ڕۆڵی زۆریان بینی لە تاودان و ڕێکخستنی ژنان و لاواندا بۆ ناو کۆڕی تێکۆشان. لەساڵی ١٩٥٦یشدا هەوڵیاندا بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا و بەپشتیوانی ئەم پارتە، کۆمەڵەی ڕۆشنبیری خوێندکارانی کورد

١٣٢- کۆنگرەی سێیەمی (پارتی دیموکراتی کورد) لە ١٩٥٣/١/٢٦ دا دەبەسترێت و ناوی پارتی دەگۆڕێت بۆ (پارتی دیموکراتی کوردستان). ناوی ڕۆژنامەی پارتی لە (رزگاری) یەوە دەگۆڕێت بۆ خەبات. لەم کۆنگرەیەدا بڕیار لەسەر کارکردن بۆ دامەزراندنی(یەکێتی ئافرەتانی کوردستان) و(یەکێتی قوتابیان و لاوانی کوردستان) دەدرێت. بەهۆی ناکۆکی چەپگەریی و لایەنگری بۆ حزبی شیوعی هەمزە عەبدوڵلا لە پارتی جیادەبێتەوە و پێگەی ئیبراهیم ئەحمەد لە سکرتێری حزبدا بەهێز دەبێت. هەمزە عەبدوڵلا و هاوڕێکانی بەرەیەکیان دروستکرد بە ناوی (بەرەی پێشکەوتووی پارتی دیموکراتی کوردستان) هەتا ساڵی ١٩٥٦بەمشێوەیە کاریان کرد. ساڵی ١٩٥٦ هەردوولا یەکدەگرنەوە و ناوی پارتی دەگۆڕن بۆ (پارتی دیموکراتی یەککگرتوی کوردستان) و لەم کۆنگرەیەدا کە کۆنگرەی چوارەم بوو لیژنەی کاتی هەڵدەبژێردرێت و بارزانی بەسەرۆک هەڵدەبژێرێت و ئیبراهیم ئەحمەد ـ هەمزە عەبدوڵلا ـ عومەر مستەفا دەبابە ـ جەلال تاڵەبانی بۆ مەکتەبی سیاسی و نوری ئەحمەد تەها، عەلی عەبدوڵلا، حەبیب محەمەد کەریم، نەژاد ئەحمەد ـ خەسرەو تۆفیق بۆ لیژنەی سەرکردایەتی، ڕۆژی ١٩٥٩/١٠/٦ کە هێزەکەی بارزانی لە بەغداد چووە سەر مەکتەبی سیاسی (هەمزە عەبدوڵلا، ساڵح حەیدەری، حەمەکەریم فەتحوڵلا، حەمید عوسمان، ساڵح ڕوشدی، نەژاد ئەحمەد عەزیز و خەسرەو تۆفیق) یان دەرکرد.

لە ئەوروپا دامەزرا[١٣٣]. لە ساڵی ١٩٥٧یشدا پارتی دیموکراتی کوردستان سوریا بەپشتیوانی ئەم پارتە دامەزرا. ئەمانە کۆمەڵێک هەنگاوی گرنگبوون کە لەماوەی (١٠) ساڵی تەمەنی ئەم پارتەدا ئەنجامیاندا و هەرئەمەش وایکرد کە ببێتە پارتیەکی کاریگەری سەر گۆڕەپانی کوردستان.

پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لەو قۆناخەدا، واتە لە ساڵانی پەنجاکاندا عێراق و کوردستان ببوونە گۆڕەپانی پارتە نهێنیەکان، بەواتایەکی تر کاریگەریی پارتە نهێنیەکان، ئەو پارتانەی لەلایەنی دەسەڵاتەوە ڕێگەیان پێ نەدەدرا بەفەرمی کاربکەن، بۆنمونە؛ پارتی دیموکراتی کوردستان (ئەم پارتە لەکۆنگرەی سێیەمیدا کە لە ١٩٥٣/١/٢٦دا ئەنجامیدا، ناوی خۆی گۆڕی لە پارتی دیموکراتی کوردەوە بۆ پارتی دیموکراتی کوردستان)، حزبی شیوعی عێراق بەسەرۆکایەتی بەهادین نوری و سەلام عادل حزبی وەتەنی دیموکراتی بەسەرۆکایەتی کامل چادرچی، حزبی ئیستقلال بەسەرۆکایەتی محەمەد مەهدی کوبە، حزبی جەبهەی شەعبی بەسەرۆکایەتی محەمەد ڕەزا شەبیب، حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی بەسەرۆکایەتی فوئاد ڕەکابی. لەناو ئەم پارتانەدا پارتی دیموکرات و حزبی شیوعی زۆرترین کاریگەرییان لەسەر کوردستان هەبوو، لەسەر ئاستی عێراقیش حزبی شیوعی خاوەنی زۆرترین کاریگەریی بوو، هەرچی پارتەکانی دەسەڵاتە لەوێنەی حزبی ئیتحادی دەستوری بەسەرۆکایەتی نوری سەعید، حزبی ئوممەی ئیشتراکی بە سەرۆکایەتی صالح جەبر و حزبی ئەحرار بە سەرۆکایەتی تۆفیق سوەیدی، ڕۆژبەڕۆژ کاریگەرییان لەسەر کۆمەڵگە کەم دەبویەوە. شانبەشانی ئەم گەشەکردنەی پارتە نهێنییەکان، لەناو سوپای عێراقیشدا ڕەوتێکی سەربەخۆخواز گەشەی دەکرد و ڕوخاندنی ڕژێمی پاشایەتی لە میسر و کۆتایهێنان بەدەسەڵاتی مەلیک فاروق لەلایەنی سوپای میسرەوە و درەوشانەوەی ئەستێرەی جەمال عەبدولناسر لە میسر و وڵاتانی عەرەبدا کاریگەریی لەسەر هەڵوێستی سوپای عێراق و فەرماندەکانی و ڕەوتی نەتەوەگەریی عەرەب هەبوو لە عێراقدا. ئەمانە لەلایەک و ڕەوشی جیهان و ناوچەکە، کە وەکو سەردەمی شۆڕشی

١٣٣- ئەم ڕێکخراوە لە کۆنگرەی سێیەمیدا کە لە میونخی ئەڵمانیا لەمانگی هەشتی ١٩٥٨دا ئەنجامیدا، ناوی خۆی دەگۆڕێت.

گەلان پێناسەی ئەو سەردەمە دەکرێت و سیاسەتی بریتانیا و عێراق بەرانبەر گەل بوونە هۆکار بۆ ئەوەی کە زەمینەی گۆڕانکاری دەسەڵات و سیاسەت لە عێراقدا گەشە بکات. لەئەنجامی ئەمەدا کۆمەڵێک ئەفسەر و فەرمانداری سوپا کە دواتر بەئەفسەرانی ئازادیخواز ناسران، بەپشتیوانی ئەو پارتانەی کە بەنهێنی کار و خەباتیان دەکرد، بەتایبەتی بەپشتیوانی حزبی شیوعی لە ١٩٥٨/٧/١٤ دا کۆتاییان بەرژێمی پاشایەتی هێنا و کۆماری عێراقیان ڕاگەیاند. ئەو هەوڵەی سوپای عێراق (عەبدولکەریم قاسم) سەرۆکایەتی کرد.

گەشەکردنی حزبی شیوعی لە عێراق و کوردستان و کاریگەریی لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان

حزبی شیوعی عێراقی کە لەساڵی ١٩٣٤دا بناخەکەی دانراوە و بەشێوەی چەند گروپی چەپ دەست بە خەبات دەکەن، لەسەرەتای چلەکاندا بەسەرۆکایەتی (فەهد[١٣٤])، حازم[١٣٥] و سارم و دواتر بە سەرۆکایەتی بەهادین

١٣٤- فەهد: ناوی خۆی (یوسف سەلمان یوسف)ە و لەساڵی ١٩٠١لە خێزانێکی مەسیحی لە بەغداد لەدایکبووە، دواتر خێزانەکەی دوورخراوەتەوە بۆ بەسرە، لەوێ لە قوتابخانەی مەسیحی خوێندوویەتی. لەساڵی ١٩١٦دا وازی لە خوێندن هێناوە. لەم کاتەدا خێزانەکەی دەگوازنەوە بۆ ناسریە، لەوێ لە کارگەیەکدا کاردەکات. ساڵی ١٩٣٤یەکێک بووە لەوانەی ڕۆڵیان لەدامەزراندنی گروپە چەپەکان و حزبی شیوعی دا هەبووە. دواتر چووەتە مۆسکۆ و لەساڵی ١٩٣٨دا خوێندن تەواو دەکات و دەگەڕێتەوە بۆ عێراق و ساڵی ١٩٤١ دەبێتە سکرتێری حزبی شیوعی عێراق. مانگی یەکی ساڵی ١٩٤٧ لەلایەن حکومەتی عێراقەوە دەستگیر دەکرێت و لە ١٩٤٩/٢/١٤ دا لەسێدارەی دەدەن. فەهد بیرمەند و نوسەرێکی چەپی بەتوانا بووە لەڕووی ڕێکخستنی و کۆمەڵایەتیشەوە کەسێکی چالاک بووە و ڕۆڵی لەگەشەکردنی چەپگەری و حزبی شیوعیدا لە عێراق و کوردستاندا زۆربووە.

١٣٥- حازم: ناوی خۆی (زەکی محەمەد بەسیمە) لەساڵی ١٩١٣دا لە بەغداد لەدایکبووە. ساڵی ١٩٤٢ دەبێتە ئەندامی لیژنەی مەرکەزی حزبی شیوعی و دواتریش دەبێتە ئەندامی مەکتەبی سیاسی. لەدوای (فەهد) بەدووەمین و کاریگەرترین کەسایەتی ناو حزبی شیوعی دادەنرێت. لە ١٩٤٩/٢/١٥دا، واتە ڕۆژێک دوای (فەهد) لەگەڵ (سارم) دا لەسێدارە دەدرێت.

نوری[١٣٦]، سەلام عادل[١٣٧]، لە پەنجاکاندا بووە حزبێک کە خاوەنی زۆرترین و بەرفراوانترین پێگەی جەماوەری بوو. ڕۆڵی سەرەکی هەبوو لە بزواندنی جەماوەردا و لەسەر ئاستی عێراق پێشەنگایەتی ڕێپێوان و نارەزاییەکانی جەماوەری دەکرد. هاوکات دەستپێشخەر بوو لەبواری ڕێکخراوەیی و خەباتی ڕێکخراوەیدا، بێجگە لەمانە بەهۆی داکۆکییەوە لە جوتیاران و زەحمەتکێشان، لەناو ئەو توێژانەشدا لایەنگرییەکی زۆری بۆخۆی پەیداکرد و ئاستی هۆشیاری کرێکاران و جوتیارانی بەرزکردەوە و هەرئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی کە لەناوەڕاستی چلەکان بەدواوە چالاکی ئەو چین و توێژانە بۆ بەدەستهێنانی مافەکانیان بەرەوپێشەوە چوو، هەر ئەمەش ترسی دەوڵەتی عێراق و بریتانیای لەم حزبە زیادکرد و بەتوندی هێرشی کردەسەر ئەو چالاکیانەی کە بەپێشەنگایەتی ئەو حزبە بەڕێوە دەچوون، هەر بەوەشەوە نەوەستان، بەتوندترین شێوە هێرشیان کردەسەر ڕێبەرانی ئەو حزبە. ئەوەبوو کاتێک کرێکارانی نەوتی کەرکوک لە ساڵی ١٩٤٦دا چەند داواکاریەکیان پێشکەشی کۆمپانیای نەوت کرد، بەرپرسانی ئەو کۆمپانیایە وەڵامیان نەدانەوە، کاتێک کرێکاران بۆ دروستکردنی فشار هەستان بە مانگرتن، حکومەت لەجێگەی ئەوەی گوێیان لێ بگرێت، هەستا بەدەستگیرکردنی ژمارەیەک لە کرێکارەکان. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لە تەموزی ئەو ساڵەدا لە گاورباخ ڕوداوەکان پەرەبسەنن و پێکدادان دروست ببێت و پۆلیس و هێزەکانی دەوڵەت هەستان بەسەرکوتکردنی کرێکارەکان و لەئەنجامدا (٥) کرێکاریان کوشت و ١٤

١٣٦- بەهادین نوری: لەساڵی ١٩٢٧ لەگوندی تەکیەی ناوچەی قەرەداخ لە سلێمانی لەدایک دەبێت و یەکێکە لەو کەسایەتیانەی ڕۆڵیان هەبووە لە پەرەپێدانی بیر و باوەڕی چەپگەری و حزبی شیوعی لە کوردستاندا و لە دوای لەسێدارەدانی (فەهد، حازم و سارم) دەبێتە سکرتێری حزبی شیوعی عێراق و هەتا ساڵی ١٩٥٣ سکرتێری ئەو حزبە دەبێت. لەناو حزبی شیوعیدا بە (باسم) ناسرابوو.

١٣٧- سەلام عادل: ناوی خۆی (حسێن ئەحمەد) بووە لە ساڵی ١٩٢٣ لە نەجەف لەدایکبووە، ساڵی ١٩٤٤چووەتە ریزی حزبی شیوعیەوە. لەساڵی ١٩٥٤دا بووەتە ئەندامی لیژنەی مەرکەزی و ساڵی ١٩٥٥یش بووەتە سکرتێری ئەو حزبە. لەکاتی کودەتای عەبدولسەلام عارفدا لەساڵی ١٩٦٣دا دەگیرێت و لەسێدارە دەدرێت. ئەمەش کاریگەرییەکی نەرێنی زۆری کردە سەر حزبی شیوعی و لەو ساڵە بەدواوە شیوعی کەوتنە پاشەکشە لە عێراقدا.

کرێکاریشیان بریندار کرد و بەوشێوەیە کرێکارەکانیان سەرکوت کرد. ئەم ڕوداوە لەمێژووی باشووری کوردستان و عێراقدا بەڕوداوی گاورباخی دەناسرێت. دوای ئەو ڕوداوە و چەندین ڕوداوی هاوشێوە، حکومەت لەشالاوێکدا سەرکردەکانی حزبی شیوعی (فەهد - حازم - سارم) یان دەستگیر کرد و لەساڵی ١٩٤٩ دا هەرسێکیان لە سێدارەدان، کە سکرتێر و دوو سەرکردەی دیاری ئەو حزبە بوون. بەوەش گورزێکیان لەو حزبە وەشاند. بەڵام کار و خەباتی ئەو حزبە لەگەشەکردن نەوەستا و کاریگەریی ڕووی لەزیادبوون بوو، پێویستە ئەوەش بڵێین کە کاریگەریی ئەم حزبە لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان، بەتایبەتی جوتیاران ڕووی لەزیادبوون کرد. ڕاپەڕینی جوتیارانی کوردستان، بەتایبەتی جوتیارانی دەشتی هەولێر بەڵگەی ئەو کاریگەرییەن. هەر ئەوەش وایکرد کە لەگۆڕینی حوکمی پادشاییدا ڕۆڵی سەرەکی ببینێت. لەو قۆناخەدا عەزیز محەمەد[١٣٨]، ساڵح حەیدەری[١٣٩] و جەمال حەیدەریش لەکەسە دیارەکانی شیوعی و چەپ بوون لە کوردستان و عێراقدا.

١٣٨- عەزیز محەمەد: لەساڵی ١٩٢٤ لە هەولێر لەدایکبووە و یەکێکە لەوانەی پێشەنگایەتیان کردووە لەبڵاوبوونەوەی فکری چەپ و حزبی شیوعی لە کوردستاندا و لەدوای لە سێدارەدانی (سەلام عادل) لەساڵی ١٩٦٣ دا دەبێتە سکرتێری حزبی شیوعی و هەتا ساڵی ١٩٩٤ سکرتێری ئەو حزبە بووە. لە قۆناخی سەرۆکایەتی یاخود سکرتێری (عەزیز محەمەد)دا ئیتر سکرتێری جێگیر دەبێت و ناگۆرێت. هەروەها چەندین جیابوونەوە و پارچەبوون لەحزبی شیوعیدا ڕوودەدا و هەندێک سیاسەت بەڕێوە دەبەن کە دەبێتە هۆی لاوازبوونی حزبەکە، وەکو پەیمانی نیشتمانی لەگەڵ حزبی بەعس کە لەنێوان سالانی (١٩٧٣ ـ ١٩٧٨) بەردەوام بوو.

١٣٩- ساڵح حەیدەری: لە ١٩٢٢/٥/٩ لە گەڕەکی (عارەبان) لە هەولێر لەدایکبووە، بەشی وێژەیی لە ئامادەیی مەرکەزی هەولێر تەواو دەکات و دەچێتە بەغداد بۆ خوێندن لە کۆلێژی ماف، بەلام بەهۆی بارودۆخی سەرەتای چلەکانەوە نەیتوانیوە تەواوی بکات، دواتر لەسالانی (١٩٦٠-١٩٦١) کولێژ تەواو دەکات. بەڕێبەری چەپ و شیوعیەت لە کوردستاندا دەناسرێت و دامەزرێنەر و بەرپرسی یەکەمی حزبی شیوعی لە کوردستانی عێراق (حزبی شورش) بووە لە ساڵی ١٩٤٥دا، هەروەها کەسی یەکەمی حزبی رزگاری کورد بووە کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٥دا دامەزراوە. لەکاتی دروستبوونی (پارتی دیموکراتی کورد)دا نەچۆتە ریزی ئەو حزبەوە، بەلام دواتر لە ساڵی پەنجاکاندا دەچێتە ناوی و دەبێتە لایەنگری هەمزە عەبدوڵلا و لەناو مەکتەبی سیاسیدا خاوەن رۆڵ دەبێت و رۆژی ١٩٥٩/١٠/٦ لەلایەنی مستەفا بارزانییەوە لەگەڵ هەمزە عەبدوڵلا و لایەنگرانیدا لە پارتی دەردەکرێن. لە ٢٠٠١/٨/٦ دا بەنەخۆشی کۆچی دوایی دەکات.

گرنگە لێرەدا ئاماژەیەک بۆ ڕاپەڕینی جوتیاران بکەین، کە شێوازێکی نوێی خەباتی کۆمەڵگەی کوردستان بوو. هەتا ئەو کاتە زەوی کشتوکاڵی بەدەستی ئاغا و خاوەن موڵکەکانەوە بوو، هەرچەندە حکومەت لەڕێگەی یاسای (ڕێکخستنی مافی زەوی) یەوە کە بەژمارە (٢٩) لە ساڵی ١٩٣٩ دا دەری کرد خواستی ئەو پەیامە بدات بە جوتیاران و کۆمەڵگەی عێراق، کە حکومەت دەخوازێت کێشەی زەوی و زاریان بۆ چارەسەر بکات. بەڵام بەهۆی ئەوەی ئەو لیژنانەی حکومەت بۆ ئەو مەبەستە دروستی کردبوو، لایەنگرییان لە ئاغاکان دەکرد، ژمارەیەکی زۆر دۆسیەی جوتیارەکان لە دادگاکانەوە چارەسەر نەبوون. ئەوەش وایکرد ساڵی ١٩٤٩ لە دیبەگە ڕاپەڕینێک دروستبوو. هەر لەو ساڵەدا لە عەربەتی نزیکی سلێمانی ڕاپەڕینێک دروستبوو. حکومەت بەتوندی ڕووبەڕووی جوتیاران بویەوە. کاریگەرترین و درێژترین ڕاپەڕینی جوتیاران ئەوەی دەشتی هەولێر بوو کە لەنیسانی ١٩٥٣دا دەستی پێکرد و هەتا مایسی هەمان ساڵ بەردەوام بوو. ئەم ڕاپەڕینە سەرەتا لە گوندی (قازی خانە) ی نزیکی قوشتەپە دەستی پێکرد، ئەویش بەهۆی ئەوەوە بوو کە ئاغا موڵکانەی زۆر لە جوتیاران وەردەگرێت، جوتیاران داوایان دەکرد کە ئاغا موڵکانەکەی کەم بکاتەوە، بۆ ئەم مەبەستە یاداشتێک دەدەن بە بەڕێوەبەری ناحیەی قوشتەپە، بەڵام هیچ وەڵامیان نادەنەوە، هەربۆیە جوتیاران هێرش دەکەنە سەرماڵی ئاغا و خانو و تراکتۆرەکانی ئاغا دەسوتێنن و داوای مافی خۆیان دەکەن. ئەم ڕووداوە بووە هۆی ئەوەی کە جوتیارانی چەندین گوندی ناوچەکانی دزەیی، کەندیناوە، شەمامک، قەراج و بەرانەتی دەست بە ڕاپەڕین بکەن و پشتیوانی داخوازیەکانی گوندی (قازی خانە) بکەن. حکومەتی جەمیل مەدفەعی زۆر بەتوندی ڕووبەڕووی جەماوەر بویەوە و هێزی بەکارهێنا بۆ سەرکوتکردنیان. (٣١) کەس لەڕاپەڕیوەکان دەگرێت و سزای توندیان بەسەردا دەسەپێنێ. ئەو پارێزەرانەشی خۆیان تەرخان کردبوو بۆ پاراستنی ڕاپەڕیوەکان دەستبەسەر کران، جێگەی ئاماژەپێکردنە عەونی یوسف و ڕەشید عەبدولقادر خۆیان بۆ پشتیوانی ڕاپەڕیوەکان تەرخان کردبوو. جوتیاران چۆکیان دانەدا و شاندێکیان ناردە بەغداد و لە بەردەم وەزارەتی بەرگریدا خۆپیشاندانیان ئەنجامدا. هەر لەو کاتەدا (١٨٠) جوتیاری قادرکەرەم یاداشتێکیان دایە

مەلیک فەیسەڵ کە تازە تاجی پاشایی لەسەرنابوو، تێیدا پشتیوانی داواکانی جوتیارانی دەشتی هەولێریان دەکرد و داوایان کرد کە زەوی میری دابەش بکرێت بەسەر جوتیاراندا و موڵکانە ببێتە یەک لەسەر بیست. دوای ماوەیەکی کورت جوتیارانی گوندەکانی هۆرێن و شێخان لەناوچەی بەمۆ دەستیان بە ڕاپەڕین کرد، بەڵام حکومەت بەزەبری هێز ئەوانیشی سەرکوت کرد. ئەو ڕاپەڕینانە بوونە بابەتی پەرلەمانی ئەوکاتەی عێراق و مامۆستا مەسعود محەمەد لە پەرلەمان داکۆکی لە جوتیاران دەکات. هەرچەندە ئەو ڕاپەڕینانە بە تەواوی نەگەیشتنە ئامانجەکانیان، بەڵام جموجوڵێکی گەورەی لەناو جوتیاراندا دروستکرد و بیری تێکۆشانی چینایەتی و ڕەتکردنەوەی ستەمی چینایەتی پەرەپێدا و هەرئەمەش بووە هۆی ئەوەی دوای چەند ساڵێک کە کۆمار دامەزرا، سیستمی موڵکایەتی زەویوزار گۆڕدرا و زۆربەی زەوییەکان گێڕدرانەوە بۆ جوتیاران.

هەرچەندە حزبی شیوعی و پارتی دیموکرات پەیوەندییان پێکەوە هەبوو، هەردووکیان بانگەشەی تێکۆشانیان دەکرد لەدژی ستەم و زۆرداری، بەڵام لەسەر بابەتی نەتەوە و کوردستان تێڕوانینیان جیابوو. شیوعیەکان دەیانخواست پارتیەکان لەژێر سێبەری شیوعیەتدا کاربکەن و لەگەڵ ئەوەی بانگەشەی نەتەوەییبوون دەکەن، دەتوانن وەکو بەشێکی حزبی شیوعی کاربکەن. هەرچی پارتی دیموکراتە گەشەکردنی حزبی شیوعی لە کوردستان بە هەڕەشە بۆخۆی دەبینی و پێی خۆش نەبوو حزبی شیوعی گەشەبکات. ئەمەش ببووە بابەتی ناکۆکی لەنێوانیاندا، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئیبراهیم ئەحمەد بووە سکرتێری پارتی ناکۆکیەکان زیاتر بوون، ئەو ناکۆکیانە ڕەنگدانەوەی لەسەر ناوخۆی پارتی دیموکرات هەبوو، لەساڵی ١٩٥١ەوە ناکۆکی کەوتە نێوان ئیبراهیم ئەحمەد و هەمزە عەبدوڵلاوە، ئیبراهیم ئەحمەد، هەمزە عەبدوڵلای بەلایەنگر و نوێنەری شیوعیەکان دەزانی، پێی وابوو کە هەمزە عەبدوڵلا هەوڵدەدات (پارتی) بکاتە پاشکۆی حزبی شیوعی، هەرچی هەمزە عەبدوڵلایە پێی وابوو کە ئیبراهیم ئەحمەد لەبن ناوی نەتەوەییدا، خزمەتی ئاغا و شێخ و دەوڵەت دەکات و خزمەت بەکۆمەڵگە ناکات. ئیتر لەلایەک ناکۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان و حزبی شیوعی زیادی دەکرد، لەلایەکی ترەوە ناکۆکی لەنێو ڕیزەکانی پارتیدا پەرەی دەسەند. چونکە

بەشێکی گەلی کورد ئیتر ڕاستەوخۆ شیوعیەتیان بە چارەسەری دەبینی بۆ کێشەکانیان، ئەوانەشی کە پارتی و ڕێبازەکەیان پەسندکرد بوو یاخود پەسندیان دەکرد، کەم و زۆر کاریگەریی شیوعی لەسەریان دروست ببوو. ئەمەش بەهۆی گەشەکردنی بیری سۆسیالیستی و شەپۆلەکانی لەجیهاندا و ئەو شۆڕش و بەرخۆدانانەی لەو سەردەمەدا لەلایەنی سۆسیالیست و شیوعییەکانەوە لە بەرانبەر هێزە سەرمایەدار و داگیرکەرەکانەوە پەرپا ببوون. شیوعیەکان سەرەتا بەشێوازێکی سەرنج ڕاکێش کاریان دەکرد، دەچوونە ناو چین و توێژە هەژارەکەوە و بەزمانی ئەوان قسەیان دەکرد و پەنچەیان دەخستە سەر برینەکانیان و دەرمانەکانیشیان بە سادەیی نیشان دەدان. ئەم بارودۆخە بووە هۆکاری ئەوەی کە پارتیەکان زۆر بەهەستیاریەوە مامەڵە لەگەڵ بارودۆخەدا بکەن و هەوڵبدەن پێشی ئەو بارودۆخە بگرن.

پارتی دیموکراتی کوردستان و قوتابخانەی نوێی سیاسەتی کوردایەتی

وەکو باسمان کرد پارتی دیموکراتی کورد کە دواتر بووە کوردستان، لەسەرەتای دروستبوونیەوە هەوڵیدا ڕێبازێکی نوێی خەبات پیادە بکات و سەرجەم چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی کوردستان لەخۆیدا کۆبکاتەوە، بۆ ئەمەش بەپێویستی بینی دەست لەو ڕێباز و شێوازە بەربدات کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە کۆمەڵە و پارتە کوردییەکان پەیڕەویان دەکرد. هەر ئەوەش بووە هۆکاری ئەوەی کە بتوانێت دوای ماوەیەکی کەم بەشی زۆری گروپ و ڕەوتەکان کۆبکاتەوە و ئاڕاستەیان بکات و سەرەڕای ململانێ توندەکەی لەگەڵ شیوعیەکاندا، بەڵام توانی خۆی وەکو نوێنەری گەلی کورد بسەلمێنێ. ئەم ئەنجامە وایکرد کە لەبەشەکانی تری کوردستانیش چاو لەم پارتە و ڕێبازەکەی بکرێت و هەرکەس و گروپێک کە بیانویستایە سیاسەت بکەن، پەنایان بۆ شێواز و ڕێبازەکەی پارتی دیموکرات دەبرد. هەربۆیە لەجێگەی خۆیدایە بگوترێت پارتی دیموکرات لەگەڵ خۆیدا قوتابخانەیەکی دروستکرد و ڕێبازێکی داهێنا بۆ سیاسەت و کوردایەتی، ئەم ڕێباز و قوتابخانەیە هەتا ئێستاش کاریگەریی لەسەر بەشێکی کۆمەڵگەی کوردی هەیە. هەر ئەم قوتابخانەیە مۆرکی خۆی لەسیاسەتی کوردی لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەم دا. دیارە هەموومان دەزانین کە لەنیوەی دووەمی

سەدەی بیستەمدا گەلی کورد بەگشتی و باشووری کوردستان بەتایبەتی قوربانی زۆریاندا و بەشی هەرەزۆری گەل لە دەوری پارتی دیموکرات و قوتابخانەکەی کۆبوونەوە، بەڵام ئەو ئەنجامەی کە چاوەڕوان دەکرا بەدەست نەهات و لە باشوردا گەل دووجار ڕووبەڕووی شکستی گەورە بویەوە. کە لە ساڵانی ١٩٧٥ و ١٩٨٨ دا بوو، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا نەتوانرا سوود لەو دەرفەتانە وەربگیرێت کە دروستبوون و شۆڕشی گەلانی ئێران نەکرایە بنەما و دەرفەت بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان و سەرەڕای دروستبوونی دەرفەت، هەر پاشەکشە بەشی کورد بوو. ئەمە و لە باکوور و ڕۆژئاواش سەرەڕای هەوڵ و کۆشش و پەیوەندیکردنی هەزاران لەگەنجانی کورد بەجوڵانەوەی ئەیلولەوە و دامەزراندنی پارتی بەمۆدیلی پارتی دیموکراتی کوردستان لەو دوو بەشەدا، بەڵام شتێکی نوێ نەخولقێندرا. ئەمەش ئەو ئەرکە دەخاتە بەردەممان کە دەبێت شیکردنەوەیەک بۆ ئەو قوتابخانە و ڕێبازە بکەین، بزانین لە قوتابخانە و ڕێبازەکەدا هەڵە هەیە یاخود لە جێبەجێ کردندا؟ ئەگەر کێشە لە ڕێباز و قوتابخانەکەدا نییە؟ ئەوا بزانین کێشەکانی جێبەجێکردن چیە و هەوڵبدەین چارەسەریان بکەین. چونکە کوردەواری دەڵێت ئەگەر جارێک فریویان دام خودا ئەوانە بگرێت کە فریویان داوم، بەڵام ئەگەر بوو بەدووجار و سێ جار ئەوا خودا خۆم بگرێت، یاخود پەندێکی تر هەیە دەڵێ مرۆڤی وشیار دووجار لەکونێکەوە مار پێوەی نادات! بەڵام ئێمە دەبینین زۆرجار مار پێوەی داوین و هەر لەهەمان کونەوە مارەکە پێوەمان دەدا. لەبەر ئەوە لێرەدا تیشک دەخەمە سەر چەند تایبەتمەندییەکی قوتابخانە و ڕێبازی پارتی:

١- وەکو لەباسی دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کورددا باسمانکرد، دامەزرێنەرانی ئەم پارتە، ڕەخنەیان لە شێوازی کاری کۆمەڵە و پارتەکانی پێش خۆیان دەگرت و پێیان وابوو کە ئەو پارت و کۆمەڵانە لەناو پێکهاتەیەکی بەرتەسکدا کاردەکەن و بەرنامە و شێوازی کاریان گشتگیر نییە، هەربۆیە نەیانتوانیوە و ناتوانن سەرجەم پێکهاتەکانی کۆمەڵگە لەخۆیان کۆ بکەنەوە و ڕێکیان بخەن و ئەمەش بووەتە خاڵی لاوازی ئەو پارت و ڕێکخراوانە. بێگومان بەشی زۆری ئەو هەڵسەنگاندن و ڕەخنانەی دامەزرێنەرانی پارتی لەجێگەی خۆیاندا بوون، چونکە ئەگەر بەو شێوە نەبوایە ئەوا دەکرا سوود

لەو دەرفەتانە وەربگیرێت کە لە هەردوو شەڕی جیهانیدا دروستبوو. بەدڵنیاییەوە ئەمە لاوازی پێشەنگانی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکان بوو کە زیاتر توێژی ڕۆشنبیر بوون. هەرچەندە زۆربەی ئەو ڕۆشنبیرانە لە خێزانی بنەماڵە ناسراو و دەوڵەمەندەکانی کوردستان بوون، بەڵام لەلایەک بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە سەردەمی ڕێبەرایەتیکردنی سەرۆک خێڵ، میر و شێخەکان نەماوە و سەردەم سەردەمی ڕێبەرایەتی خەڵکانی ڕۆشنبیرە و پێویستە ڕۆشنبیران پێشەنگایەتی خەباتی کوردایەتی بکەن، لەلایەکی تریشەوە پێداویستیەکانی ئەو پێشەنگایەتیەیان لەخۆیاندا بەرجەستە نەدەکرد و بەشی زۆریان لە عەقڵیەتدا چەمکی خانەدانی و جێلایەتیان تێپەڕ نەدەکرد، ئەوەش وایدەکرد کار و خەباتیان سنورێکی بەرتەسک تێپەڕ نەکات. ئەوانەشی کە تاڕادەیەک خۆیان لەو چەمکانە ڕزگار کردبوو، زۆر نەدەچوونە ناو خەڵکەوە و خۆیان لەکۆمەڵگە دوور دەخستەوە. کۆمەڵگەیان بەخێڵەکی و دواکەوتوو دەزانی و پێیان وابوو کە شۆڕش تەنیا بە توێژی خوێندەوار ئەنجام دەدرێت، کە ئەوەش هەڵەیەکی مەزن بوو، چونکە ڕێژەی خوێندەواری لەهیچ ناوچەیەکی کوردستاندا ١٪ی تێپەڕ نەدەکرد. بۆ نمونە بەپێی ئەو بەڵگانەی بریتانیەکان پێشکەشی کۆمەڵەی گەلانیان کردووە؛ لەساڵی ١٩٢٥ دا، دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ (واتە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، هەولێر، ئەوکاتە دهۆک شار نەبووە، قەزابووە و سەر بە موسڵ بووە) ٧٨٥,٤٦٨ کەس بووە. بەپێی ئاماری وەزارەتی خوێندییش لەساڵی ١٩٢١ دا ٣٢ قوتابخانە لەو ویلایەتەدا هەبوو (٢٣ لە موسڵ، ٤ لە کەرکوک، ٣ لە سلێمانی، ٢ لە هەولێر) و ژمارەی مامۆستا و قوتابی لە ویلایەتەکەدا ٢٥٣٦ قوتابی (١٩١٨ لە موسڵ، ٣٠١ لە کەرکوک، ٢٧٣ لەسلێمانی، ٢٢٠ لە هەولێر) بووە و ژمارەی مامۆستاش ١٧٢ (١٢٥ لە موسڵ، ١٨ لە کەرکوک، ١٣ لە سلێمانی و ١٦ لە هەولێر) بووە. ئەمەش ئەوە نیشان دەدا کە ڕێژەی مامۆستا و قوتابی ٠,٣٪یە و خۆ ئەگەر خوێندەواری دەرەوەی خوێندنگەکانیشی بخەینەسەر نابێتە دوو هێندە هەتا بڵێین ١٪ی کۆمەڵگەی کوردستان خوێندەوارن، کە هەموو دەزانین مەرج نیە هەرچی خوێندەوار بێت ڕۆشنبیریش بێت. ئەم هەڵوێستە وایدەکرد کە ئەو ڕۆشنبیرانە سنووری کار و خەباتی خۆیان بەرتەسک بکەنەوە و نەتوانن خۆیان بگەیەننە هەموو چین و توێژەکان یاخود پێویست نەبینن کە بەو کارە

هەستن، ئەمەش بێهێز و لاوازی دەکردن. لێرەوە دەکرێت بڵێین ڕەخنە و هەڵسەنگاندنەکانی دامەزرێنەرانی پارتی دیموکراتی کورد ڕاست بوو. بەڵام ئەوان ئەم بابەتەیان چۆن چارەسەر کرد؟ ئەمە پرسیاری گرنگترە، ئایا بەشێوەیەک ئەو دەردەیان دەرمان کرد کە ببێتە چارەسەر یاخود نا؟

ئەوەی دامەزرێنەرانی پارتی دیموکراتی کورد کردیان ئەوەبوو کە بەپێویستیان بینی لەنێوان ڕێبەرایەتی کۆن و نوێدا یەکێتیەک دروست بکەن، کە دەکرێت وەکو هاوسەرگیرییەکی سیاسیش ناوزەدی بکەین. ئەوان پێیان وابوو کە پێشەنگی نوێ بەتەنیا ناتوانێت ببێتە پێشەنگێکی جەماوەری، بۆیە پێویستیان بەسەرکردە و پێشەنگە کۆمەڵایەتیەکان هەیە، ئەوانەی سەرۆکی خێڵ و هۆزن یان شێخن یاخود لە نەوەی میرە کوردەکان بوون، دەتوانن لەڕێگەی ئەوانەوە ببن بە پارتیەکی جەماوەری. هاوکات پێیان وابوو کە پێشەنگە کۆنەکانیش بەتەنیا ئیتر ناتوانن وەڵامی ئەو قۆناخە بدەنەوە، ئەوانیش لە ڕێگەی ڕۆشنبیران و پارتایەتیەوە دەتوانن درێژە بەتەمەنی خۆیان بدەن و ڕۆڵی خۆیان ببینن. ئەمە بووە بنەمای ئەو هاوسەرگیرییە سیاسیە. هەربۆیە هەستان بەپەیوەندیکردن بەکەسە ناودارەکانەوە و سێ کەسایەتی وەکو مستەفا بارزانی، شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحمود و کاکەزیاد ئاغای کۆیەیان کردە سەرۆک و جێگری یەکەم و جێگری دووەمی سەرۆکی پارتی. شانبەشانی ئەوە هەستان بەدروستکردنی کۆمیتەی ناوەندی و مەکتەبی سیاسی و سکرتێر لە ڕۆشنبیران و سیاسەتمەدارانی نوێ، ئەوانیش نوێنەر یاخود خەڵکی زۆربەی ناوچەکانی باشووری کوردستانی تێدا بوو، هەمزە عەبدوڵڵاش بووە یەکەم سکرتێری پارتی. ئەوەی لە پەیکەر و پەیڕەوی ناوخۆی ئەو پارتەدا دیار بوو، دامەزرێنەرانی پارتی ویستویانە پەیکەری پارتی وەکو دەوڵەتێکی پاشایی دەستووری دروست بکەن و دەستەی سەرۆکایەتی ڕۆڵی سیمبۆلی ببینن و سکرتێر و مەکتەبی سیاسی و کۆمیتەی سەرکردایەتی یان ناوەندی ڕۆڵی حکومەت و کرداری ببینن. هاوکات لەو باوەڕەدا بوون بەم شێوەیە دەتوانن سوود لەتوانای جەماوەری ئەو کەسایەتیانە وەربگرن و بەو شێوەیە ئاراستەی بکەن کە خۆیان پێیان باشە. ئەگەر ئەو سەرۆکایەتیە لە پێوەرەکانی پارتی دەربچێت، ئەوا ئەوان دەتوانن ئەو سەرۆکایەتیە بەلاوە بنێن و کاریگەریش لەسەر پارتی دروست

نەبێت. هەر بەم تێگەیەش پارتەکەیان بەڕێوەبرد و توانیان لەماوەیەکی کەمدا هەنگاو بەرەو جەماوەریبوون بنێن و بوونە پارتیەکی جەماوەری و لە پارتی نوخبە ڕزگاریان بوو.

وەکو دواتر بینیمان، بەم ڕێبازە بوونە پارتێکی جەماوەری، بەڵام نەیانتوانی دۆزی کورد چارەسەر بکەن و کێشەی هەستان و ڕاپەڕین و تێکشکان کۆتایی پێبێنن! هەروەها ئەو کەسانەی کە پارتیان دروستکرد دواتر لە پارتی دەرکران و ئەو سەرۆکایەتیەی ئەوان دەیانخواست وەکو سمبوڵ سوودی لێ وەربگرن، باڵی بەسەر پارتیدا کێشا و ئەوەی بێ ڕۆڵ کرا پێشەنگە خوێندەوارەکە بوو، نەک پێشەنگانی خێڵ و چینی سەرەوەی کۆمەڵگە، ئەمەش وایکرد کە ئیتر لە قوتابخانەی پارتیدا حزب بگۆڕدرێت بۆ ڕێبازێک بەدەستی سەرۆک خێڵەوە و لەڕێگەیەوە بگەڕێتەوە ناو کایەی سیاسی و دەرفەت نەدات بەنەوەی نوێ و بیری نوێ کە پێشەنگایەتی کۆمەڵگە بکەن. واتە بەم کارەیان پێشەنگایەتی نەوەی نوێیان لەگۆڕنا و پێشەنگایەتی خەبات و تێکۆشانیان دایەوە دەستی نەوەیەک کە سەردەمی بەسەرچووە و عەقڵێک کە لەگەڵ سەردەمدا ناگونجێت. ئەوەتا لە ئەمڕۆدا ئەو چەمک و عەقڵیەتە بووەتە ڕێبازێک و زۆربەی پارتەکانی کوردستان پەیڕەوی دەکەن و بەدەرەتانی دەبینن بۆ ژیانی خۆیان. هەرچەندە بەشی زۆری پارتەکان لە سەرەتای دروستبوونیاندا هەوڵیان دابێت کە جیاواز بن، بەڵام ئەمڕۆ دەبینین زۆربەی پارتەکان بوونەتە پارتی خانەوادەیەک یاخود خێڵ و هۆز و ناوچەیەک. ئەوانەشی کە تازە دەخوازن پارتی یاخود جوڵانەوەیەکی نوێ دروستبکەن، سەرەتا پەنا بۆ ئەوە دەبەن کە هەندێک کەسی ناودار پەیدا بکەن و ببنە سیمبوڵ بۆیان و دواتر پارتەکە دامەزرێنن، کە ئەمەش هەمان ئەو ڕێبازەیە و ئەنجامێکی جیاوازتر نادات بە دەستەوە. کەواتە ئەو ڕێبازەی بۆ جەماوەری بوون گیرایەبەر، ڕێبازێکی هەڵەبوو. ڕاستە ڕێگەیەکی کورت و ئاسان بوو، بەڵام ڕاست نەبوو.

ڕەنگە ئەو پرسیارە بکرێت کە ئایا بۆچی زوو هەست بەمە نەکرا، یاخود بۆچی لەسەرەتای دامەزراندنی ئەو پارتەدا کێشەکانی زەق نەبوونەوە؟ دیارە وەڵامی ئەو پرسانەش ئاشکرایە. ئەم پارتە لەسەرەتاوە بەو مۆراڵ و هێزە بەڕێوە دەچوو کە لە کەسێتی مستەفا بارزانیدا بە ئەفسانە دەکرا. مستەفا

بارزانی بەشداری لە کۆماری کوردستاندا کردبوو، جەنەراڵ بوو، ڕێپێوانێکی درێژی کردبوو، چووبووە یەکێتی سۆڤێت و شتی لەو جۆرە بابەتی بە ئەفسانەکردنەکەی بوو. ئەفسانەی شێخ لەتیف و کاکە زیادی کۆیە زۆر نەبوون، ئەوان خۆشیان وەکو کارەکتەر بانگەشەیەکی وەهایان نەدەکرد کە پارتی بەڕێوە ببەن، لەبەرئەوە ناکۆکیەکانی ئەوان و سکرتێر و مەکتەبی سیاسی هەم دیار نەبوو، هەم کاریگەریی نەبوو. هەرچی مستەفا بارزانیە لەسەرەتادا پەیوەندی بەڕێکخستنەوە نەبوو هەتا ناکۆکیان دەربکەوێت. لەلایەکی ترەوە بەهۆی ئەوەی ڕۆڵی سکرتێر و مەکتەبی سیاسی ڕۆڵی سەرەکی بوو، ناکۆکی لەناو مەکتەبی سیاسی و سەرکردایەتیدا بووە ناکۆکی سەرەکی، بەڵام کە مستەفا بارزانی لە یەکێتی سۆڤێت گەڕایەوە، خواستی وەکو سەرۆکێکی ڕەها ڕۆڵی خۆی ببینێ، ئیتر ئەو واقیعە ئاشکرا بوو، یان دەبوو خوێندەوارەکان ڕووبەڕووی ببنەوە یان دەبوو خۆیان بەدەستەوە بدەن. نمونە ژیانیەکان ئەوەیان نیشاندا کە ئەو سەرکردانەی پارتیان دروستکردووە، ئەگەر بخوازن ڕووبەڕووی بارزانیش ببنەوە ئیتر ناتوانن سەربکەون و نمونەکانی هەمزە عەبدوڵڵا لەساڵی ١٩٥٩ و ئیبراهیم ئەحمەد و تاڵەبانی[١٤٠] لەساڵی ١٩٦٤- ١٩٦٦ ئاشکرابوو. هۆکاری ئەمەش بۆ ئەو چەمک و تێگە هەڵەیە دەگەڕایەوە کە لەسەرەتاوە کاریان لەسەر دەکرد. دیارە ئەوە بابەتێک نییە وابەستەی کەسایەتی مستەفا بارزانی یاخود هەمزە عەبدڵڵا یان ئیبراهیم ئەحمەد بەتەنیا بێت. ئەم بابەتە گوزارە لە تایبەتمەندی دوو توێژی کۆمەڵایەتی دەکات کە هەریەکە و بەئوسلوبی خۆی دەخوازێت سەرۆکایەتی بکات، بەڵام بەهۆی لەباری زەمینە بۆ توێژی سەرۆک خێڵ، ئاغا و چینی سەردەستی کۆمەڵگەی کوردی، ئەو توێژە یاخود ئەو چینە گرەوەکە دەبەنەوە. بێگومان ئەگەر ئەو توێژە خوێندەوارە زەحمەتی زیاتر

١٤٠- باڵی مەکتەبی سیاسی لە کۆنگرەی کەلاردا ئەم کەسانە بۆسەر کردایەتی هەڵدەبژێرن.»١. ئیبراهیم ئەحمد (سکرتێر) ٢. عومەر مستەفا (دەبابە) ٣. عەبدولڕەحمان زەبیحی ٤. جەلال تاڵەبانی ٥. ئەحمەد عەبدوڵلا ٦. محەمەد حاجی تاهیر ٧. عەباس حسێن ٨. سەعدی دزەیی ٩. ئەحمەد دزەیی ١٠. محەمەد ئەمین فەرەج ١١. کەمال محێدین ١٢. حیلمی عەلی شەریف ١٣. ڕوشدی عەلی شەریف ١٤. عەلی عەسکەری ١٥. کەمال فوئاد ١٦. مەلا عەبدوڵڵا(مەلا ماتۆڕ) ١٧. خالد دلێر بوون.

بخستایەتە سەرشانی خۆی و کوردەواری گوتەنی؛ دوور برۆیشتنایە و دروست بهاتنیاتەوە، باشتر دەبوو؟ یان لەڕێگەی کورت و ئاسان بگەڕانایە؟ کە ئەوە ئەنجامەکەی بوو! بێگومان ئەگەر ڕێگەی دووریان هەڵبژادایە باشتر بوو. بەڵام وەکو دەڵێن چینی وردە بۆرژوا بۆخۆی چینێکە زوو گەرم دەبێت و زوو سارد دەبێتەوە، باوەڕی بەخۆی نییە یاخود کەمە، توانای ئارامگرتنی کەمە، لەکارەکانیدا پشت بەهێزی خۆی نابەستێ، بەڵکو چاوی لەدەرەوەیە و لە هەلودەرفەتی دەرەکی دەگەڕێت سودی لێ وەربگرێت، تایبەتمەندی ئەو چینە لە کوردستان زەمینەی زیاترە، لەبەرئەوە پەنایان بۆ ئەو شێوازەی خەبات برد و کردیانە ڕێباز و قوتابخانە.

٢ـ بابەتێکی تر کە گرنگە ئاماژەی پێ بکەین چەمکی خەباتی نەتەوەیی و کۆمەڵایەتیە لە ڕێبازی دروستبونی پارتی دیموکرات و شێوازی خەبات و بیرکردنەوەیدا. ئەوەی لە بەرنامە و پرۆژەکانی زۆربەی پارت و کۆمەڵەکانی کوردستاندا، یاخود لەجوڵانەوە کوردییەکاندا دەبینرا، بەتایبەتی لە حزبی هیوا، کۆمەڵەی خۆیبوون و کومەڵەی ژ.ک کە هەتا کاتی شەڕی دووەمی جیهانی خاوەن کاریگەری بوون و هەر ئەوان پەیمانی سێ سنوریان ئیمزاکرد بۆکاری نەتەوەیی، لەسەر بنەمای کوردستانی بوون خەباتیان دەکرد، ئەوەتا خۆیبون خۆی بەرانبەر باکوور، ڕۆژئاوا، ڕۆژهەڵات و باشووریش بەرپرسیار دەبینێ، کۆمەڵەی (ژ.ک) لە باشوور لق دەکاتەوە. حزبی هیوا هاوکار دەبێت لە دامەزراندنی کۆمەڵەی (ژ.ک) دا و لقیش لە ڕۆژهەڵات و ناوچەی کرماشان دەکاتەوە. واتە ئەو کۆمەڵە و حزبانە دۆزی کورد و کوردستانیان وەکو یەک دۆز سەیرکردووە. ڕەنگە نەیانتوانیبێت خۆیان بگەیەننە هەموو لایەکی کوردستان، بەڵام بەتێگەی کوردستان یەک کوردستانە بیریان دەکردەوە و کاریان دەکرد هەرئەوەش وایکردبوو کە زۆربەی پارت و کۆمەڵەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم هەتا سەرەتای چلەکان و دووەمین شەڕی جیهانی لەلایەنی ڕۆشنبیر و کەسایەتی ناوچە و بەشە جیاکانەوە دروست بکرێت. بەواتایەکی تر دەکرێت باس لەوە بکەین کە ڕۆشنبیران و کۆمەڵگەی کوردی لە عەقڵیەت و هەڵسوکەوتی خۆیاندا پارچەکردنی کوردستانیان پەسند نەکردبوو، بە ڕەواشیان نەدەزانی، هەرئەوەش هۆکار بوو بۆئەوەی جوڵانەوە کوردییەکان و جەماوەری کوردستان بەبێ گوێدانە

سنووره دەستکردەکان هەڵسوکەوت بکەن و لە پەیوەندی دابن. بەڵام ئەوەی لەدامەزراندنی پارتی دیموکراتی کورددا ڕویدا پێچەوانەی ئەو هەڵوێستە بوو. ئەوان ئیتر پارچەبوونی کوردستانیان وەکو چارەنوسێک پەسندکرد و لەو ڕوانگەوە مۆدێلی دروستکردنی پارتی پارچەکانیان داهێنا. واتە ئەو پرۆسەی پارچەکردنەی زلهێزەکانی جیهان و دەوڵەتانی ناوچەکە لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەسەر کوردستانیاندا سەپاند، هەتا شەڕی دووەمی جیهانی لە زهنیەت و عەقلیەتی سیاسی گەلی کورددا نەچەسپابوو. بەڵام دوای شەڕی دووەمی جیهانی پارتی دیموکرات و دامەزرێنەرانی ئەوەیان پەسند کرد. لەوەش زیاتر پارتی دیموکراتی کورد ئیتر دۆزی کوردی وەکو یەک دۆزی وابەستە بەیەکەوە نەدەبینی و پێی وابوو کە دۆزی کورد چوار دۆزە و هەریەکەیان وابەستەی ئەو دەوڵەتەیە کە تێیدا دەژین و دەکرێت بەدابڕاو لە بەشەکانی تر چارەسەر بکرێت. ئەوەش لە دوولاوە هەڵە بوو، یەکەم ئەو سیاسەتە وایدەکرد تاکی کورد و پێکهاتەکانی لەیەکتری دووربکەونەوە و ئیتر هەست بە ئێش و ئازاری یەکتری نەکەن، یاخود کەمتر لەجاران هەستی پێ بکەن، هەندێک جاریش مامەڵە لەسەر یەکتر بکەن. لایەنی دووەمیشی ئەوەبوو کە دەست نەخرابووە سەر نەخۆشیەکە و بەباشی دیاریان نەکردبوو، چونکە زۆربەمان ئەوە دەزانین کە کوردستان و کورد لە ئەنجامی کۆمەڵێک پەیمان و ڕێککەوتنی جیهانیەوە دابەشکراوە و بێ ماف کراوە، ئەمەش ئەوە نیشان دەدات کە ناکرێت لەڕووی ستراتیژییەوە دۆزی کورد وەکو چوار دۆز سەیر بکەین و پێمان وابێت کە دۆزی کورد لە بەشێکی کوردستاندا بەتەنیا چارەسەر ببێت. ئەو چەمکە لە ئەمڕۆدا لە تێگەی ئەو پارت و گروپ و کەسایەتیانەدا دەبینین کە بەتێگەی کوردستانی خۆمان و کوردستانی خۆتان کاردەکەن و لە باشترین حاڵەتدا وەکو دۆستێک نەک وەکو کوردێک پشتیوانی دۆزی کورد لە بەشەکانی تری کوردستان دەکەن، ئەوەش بۆ خۆی جوڵانەوە و ڕێکخستنەکان لاواز دەکات و هۆکارێکی تری سەرنەکەوتنی ئەو پارت و جوڵانەوانە بووە کە بەم چەمکە خەباتیان کردووە.

٣- بابەتێکی تر کە هۆکاری سەرنەکەوتنی ئەم پارتە و قوتابخانەکەیەتی وابەستەی پێناسەکردنی دۆست و دوژمنە. ئەم بابەتە لەتیۆری ژیان و سیاسەتدا بابەتێکی گرنگ و چارەنووسسازە. چونکە ئەگەر دۆست و دوژمن

بەشێوەیەکی ڕاست پێناسە نەکرێت، ئەوا هەڵە و چەوتی لە دەستنیشانکردنی سیاسەتەکاندا دەردەکەوێت. ئەم لایەنە هەتا دروستبوونی پارتی دیموکراتی کورد لەلایەنی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانەوە بەباشی دیاری نەکرابوو، یاخود دەتوانین بڵێین ناڕوونی لە سیاسەتیاندا هەبوو. بەڵام لەکەسێتی دامەزرێنەرانی پارتی و بەرنامەی پارتی دیموکراتدا ئەم بابەتە ڕوونکرایەوە. بەپێی بەرنامەی (پارتی دیموکراتی کورد) تەنیا دەسەڵاتی عێراق دوژمن و نەیاری گەلی کورد بووە. هەرچی زلهێزە جیهانیەکان و دەوڵەتانی دراوسێ و باڵادەست لەسەر بەشەکانی تری کوردستانن دۆستن و پێویستە لەو ڕوانگەیەوە سەیریان بکرێت، لەوەش زیاتر دەکرێت پشتیان پێ ببەسترێت بۆ فشار خستنە سەر دەسەڵاتی عێراق. ئەمە لەکاتێکدایە کە زلهێزەکانی جیهان و دەوڵەتە هەرێمیەکان لەبەرانبەر دابەشکردنی کوردستان و ئەو سیاسەتەی لەبەرانبەر گەلی کورددا پەیڕەو دەکرێت بەرپرسیارن و دەیپارێزن. ئەو پارتانەشی بەم چەمک و عەقڵییەتە دروستبوون و لە بەشەکانی تری کوردستان کاردەکەن، تەنیا دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتە بەدوژمن دەبینن کە خەباتی ڕاستەوخۆی تێدا دەکەن، ئەوانی تر بەدۆست دەزانن، هەر ئەمانەش بوونەتە هۆکار بۆ ئەوەی کە زۆربەی کات پەیوەندییەکان و کار و چالاکی پارت و لایەنە کوردییەکان کەوتونەتە خزمەتی پرۆژە و سیاسەتی ئەو دەوڵەتانەوە و کورد بەبێ ئەنجام ماوەتەوە. ئەو دەوڵەتانەش هەتا ئەو ئاستەی بزانن جوڵانەوە و پارتە کوردییەکان دەکەونە خزمەتی سیاسەتی ئەوانەوە، ئەوا هاوکارییان دەکەن و کردوویانە. هەرکاتێک بزانن هاوکارییەکانیان دەبێتە هۆی خزمەتی دۆزی کورد و چارەسەری کێشەکانی، ئەوا پەیوەندی و هاوکارییەکانیان ڕاوەستاندووە و نمونەشمان لەم بوارەدا زۆرە.

٤. یەکێکی تر لەو بابەتانەی کە زۆر گرنگە باسی بکەین، هەڵوێستی دامەزرێنەرانی پارتی بوو بەرانبەر بەگەل و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە. وەکو باسمانکرد پارت و ڕێکخراوەکانی پێشتر بەجددی کاریان لەسەر ئەم بابەتە نەکرد و ئەمە بووە خاڵێکی لاوازیان، هەرچی پارتی دیموکراتە هەوڵیدا کار لەسەر ئەم بابەتە بکات، کاریشی لەسەر کرد، بەڵام بەشێوەیەکی تەندروست کاری لەسەر نەکرد. پارتی دیموکرات هەستا بەپشت بەستن بەچینی سەردەست و کەسانی خاوەن پێگە لەناو کۆمەڵگەدا، لەڕێگەی ئەوانەوە

هەوڵیدا خۆی بگەیەنێتە کۆمەڵگە، ئەوەش وایکرد قورسایی نەداتە سەر گەنج و ژن و چین و توێژە زەحمەتکێشەکان، هەرچەندە بە ڕوکەش و لە وتاردا بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە پشت بەهێزی گەل دەبەستن، بەڵام لەکرداردا پشتیان بەچینی سەردەستی کۆمەڵگە و هێزی دەرەکی گەرم بوو، ئەمەش وایدەکرد کە چین و توێژە زەحمەتکێشەکان، ژنان و گەنجان ببنە سوتەمەنی شەڕ و شۆڕش، بەڵام ڕۆڵیان لەبڕیاردا نەبێت و سەرکردایەتی پارتی پشتیان پێ نەبەستێت ئەمەش دەبووە خاڵی لاوازی ئەو پارت و جوڵانەوەیە. هەر ئەوەش هۆکار بوو بۆ شکستی جوڵانەوەی ئەیلول. ئەوەبوو جوڵانەوەکە پشتیوانی هەموو جەماوەری هەبوو، زیاتر لە (١٢٠) هەزار پێشمەرگە و هێزی خۆبەخشی هەبوو، بەڵام کاتێک پشتیوانی ئێران و ئەمریکا و هێزە دەرەکیەکان بۆ جوڵانەوەکە ڕاوەستا، سەرکردایەتی ئەو جوڵانەوەیە کۆتایی بەجوڵانەوەکە هێنا. هەر ئەم بابەتە بووە هۆکاری قوڵبوونەوەی کاریگەریی چینی سەردەست لە کۆمەڵگەی باشووری کوردستاندا و کار لەسەر گۆڕانکاری عەقڵیەتی تاک و کۆمەڵگە نەکرێت و بە پێچەوانەوە بپارێزرێت.

ئەو تایبەتمەندییانەی باسمان کردن دەکرێت وەکو تایبەتمەندی و هەڵەی ستراتیژی قوتابخانەی پارتی دیموکرات بەناو بکرێت. بەهۆی ئەم تایبەتمەندییانەوە لەبواری کرداری و جێبەجێ کردنیشدا هەڵەی جۆراو جۆر ڕوودەدات یاخود ڕویداوە و ئەمەش کێشەکەی قورستر کردووە و ئەو ئەنجامانەی لێ کەوتۆتەوە کە دەبینرێت.

قۆناخی دووەم: دامەزراندنی کۆماری عێراق

ئەو گۆڕانکارییانەی لەجیهاندا ڕویاندەدا، لەوێنەی سەرکەوتنی شۆڕشی چین، هیندستان، پاکستان، کۆریا و ڤێتنام، هەروەها گۆڕانکارییە هەرێمیەکان لەوێنەی جوڵانەوەکەی ساڵی ١٩٥٢ی جەمال عەبدولناسر و کۆتایهێنان بەرژێمی پاشایەتی میسر و هەوڵەکانی محەمەد موصەدقی لەساڵی ١٩٥٢-١٩٥٣ لە ئێراندا و سیاسەتی بریتانیا و دەسەڵاتی حوکمڕان لە عێراقدا بارودۆخێکی دروستکردبوو کە لە ساڵانی پەنجاکاندا ڕۆژانە حکومەت و گەل زیاتر لەیەکتری دوور دەکەوتنەوە. ئەم بارودۆخە و گەشەکردنی خەباتی چەپگەری بەپێشەنگایەتی حزبی شیوعی، خەباتی دیموکراتی بەپێشەنگایەتی

حزبی وەتەنی دیموکراتی و حزبی ئیستقلال، خەباتی نەتەوەیی کورد بەپێشەنگایەتی پارتی دیموکراتی کوردستان و خەباتی نەتەوەیی عەرەب بەپێشەنگایەتی حزبی بەعس و ناسریەکان، هاوکاتی ئەمە گەشەکردنی بیری سەربەخۆیی لەناو سوپای عێراقدا بەپێشەنگایەتی (ئەفسەرانی ئازادیخواز) دەرفەتی گۆڕانکارییان ڕەخساندبوو. ئەم بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی لە ١٩٥٧/٣/٩دا حزبی شیوعی، حزبی وەتەنی دیموکراتی، حزبی ئیستقلال و حزبی بەعس پێکەوە بەرەیەک بەناوی (جبهة الاتحاد الوطني بەرەی یەکێتی نیشتمانی) یەوە دروستکرد. هەرچەندە پارتی دیموکرات نەبوو بەئەندامی ئەو بەرەیە، بەڵام پەیوەندی و هاوکاری لەنێوانیاندا هەبوو. ئەم بەرەیەش پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەگەڵ سوپا و ئەفسەرانی ئازادیخوازدا دروست دەکات.

ئەفسەرانی ئازادیخوازیش بەپێی بەڵگە و نوسراوەکان لەساڵی ١٩٥٦ دا وەکو گروپێکی بچوک دەست بەخۆڕێکخستن دەکەن لەناو سوپادا، عەبدولسلام عارف دەستپێشخەر دەبێت، بەڵام دوای ماوەیەک بەرفراوان دەبن و عەبدولکەریم قاسم کە ئەو کاتە پلەی سەربازی زەعیم (عەمید) بوو، پەیوەندیان پێوە دەکات و دەبێتە بەرپرسیاری گروپەکە، چونکە کەسێکی چالاکە و پلەی سەربازی لەئەوانی تر زیاترە و لەناو سوپادا خاوەن پێگەیەکی زیاترە و بەهۆی کارەکانیەوە بەتایبەتی بەدەمەوەچوونی خەڵکی لەکاتی لافاوەکانی بەغداد لەساڵی ١٩٥٧دا کاریگەریی لەسەر جەماوەریش هەبوو. ئەو ئەفسەرانە لەساڵی ١٩٥٨ ژمارەیان دەگاتە (٢٠٥) ئەفسەر، لەسەرەتای ساڵی ١٩٥٨دا دەستەیەکی باڵا بۆخۆیان دروستدەکەن و بڕیاری ئەوە دەدەن کە سیستمی حوکم بگۆڕن. دوای ئەوەی دڵنیا دەبنەوە لە پشتیوانی پارتە سیاسیەکان و بەرەی یەکێتی نیشتمانی، دەستدەکەن بەئامادەکاری. بۆ ئەمەش جێگۆڕینی لیوای عەبدولکەریم قاسم دەکەنە دەرفەت و لەکاتی جێگۆڕینیدا کە نزیکی بەغدادە، دەست بەسەر کۆشکی پاشا و حکومەت و ڕاگەیاندندا دەگرن و پاشا و عەبدولئیلا و نوری سەعید دەکوژن و لەگەڵ بەیانی ڕۆژی ١٩٥٨/٧/١٤ دا کۆتایهاتنی ڕژێمی پاشایەتی ڕادەگەیەنن و دامەزراندنی کۆماری عێراقیش بەخەڵکی دەگەیەنن.

ئەم هەوڵە لەلایەنی زۆربەی زۆری خەڵکی عێراقەوە بەگەرمی پێشوازی

لێ دەکرێت و دەڕژێنە سەر شەقامەکان و خۆشی خۆیان دەردەبڕن. هاوکات ئەم هەنگاوە لەلایەنی کۆماری عەرەبی یەکگرتوو کە لە میسر و سوریا پێکهاتبوو پشتیوانی کرا. لەسەر ئاستی جیهان یەکێتی سۆڤێت دانی پێدانا. بەڵام بریتانیا و هاوپەیمانەکانی و دەوڵەتانی ناو پەیمانی سەعدئاباد و بەغداد ناڕازی بوون لەم هەنگاوە. بریتانیا هەوڵیدا لەڕێگەی دەستێوەردانی سەربازییەوە کۆتایی بەهەوڵەکە بهێنێت و سیستمی پاشایەتی بگەڕێنێتەوە، بەڵام بەهۆی ناڕەزایی و هەڕەشەی یەکێتی سۆڤێتەوە پاشەکشەی کرد لەو هەوڵەی.

لەیەکەم هەنگاودا ئەفسەرانی ئازادیخواز کاریان کرد بۆ دروستکردنی حکومەتێک کە سەرجەم لایەنەکان لە خۆوە بگرێت، بۆ ئەم مەبەستە ئەنجومەنێکی سەرۆکایەتیان دروستکرد لە سێ کەس لەهەرسێ پێکهاتە سەرەکیەکەی عێراق پێکهاتبوو، محەمەد نەجیب ڕەبیعی سوونە مەزهەب سەرۆکایەتی دەکرد، محەمەد مەهدی کوبە کە شیعی بوو لەگەڵ خالد نەقشبەندی کە کورد بوو جێگری بوون و ڕۆڵی دەستەی سەرۆکایەتی کۆماریان دەبینی و دەسەڵاتەکانیان تەشریفاتی بوو. حکومەتێکیشیان دروستکرد کە لە (١٣) کەس پێکهاتبوو، عەبدولکەریم قاسم سەرۆکایەتی دەکرد و عەبدولسلام عارف جێگری بوو لەگەڵ ناجی تاڵب لە سوپا بوون. دوو وەزیریش کورد بوون کە باباعەلی شێخ مەحمود و دکتۆر محەمەد صالح بوون، هەشت وەزیریش نوێنەری بەرەی نیشتمانی بوون. ئەم هەنگاوە لە دەرەوەی عەرەبە شۆڤێنیەکان، سەرجەم پێکهاتەکانی عێراقی خۆشحاڵ کرد، چونکە هەستیان بەوە دەکرد کە ئیتر هاوبەشن لەبەڕێوەبردنی وڵاتدا. بەڵام عەرەبە شۆڤێنیەکان پێیان وابوو ئەو هەنگاوە عێراق بەرەو پارچەبوون دەبات، لەبەرئەوە دژی هەنگاوی بەو شێوەیە بوون. عەبدولکەریم قاسم هەر بەوەوە نەوەستا و لە ١٩٥٨/٧/٢٧ دەستوری کاتی عێراقی ڕاگەیاند و لەماددەی سێیەمی دەستووردا دانی بەوەدا نا کە عێراق وڵاتی عەرەب و کورد و پێکهاتەکانی ترە و بەم هەنگاوە ئەو تابۆیەی شکاند کە عێراق تەنیا بە وڵاتی عەرەب دەزانرا. هەر دوای ئەوەش سەرجەم ڕێکخراوەکانی ئازادکرد بۆ کارکردن و مۆڵەتی فەرمی درا بە پارتی دیموکراتی کوردستانیش. ڕۆژی ١٩٥٨/١٠/٧ و ڕۆژێک دوای گەڕانەوەی مەلا مستەفای بارزانی لە یەکێتی

سۆڤێت، عەبدولکەریم قاسم پێشوازی لێکرد و هاوشێوەی سەرۆکێک ڕێزی لێ گرت و داوای لێ دەکات کە بارەگای سەرەکی لە بەغداد دابنێت، بۆ ئەوەی لە بەڕێوەبردنی وڵات و بڕیارداندا ڕاوێژی پێ بکات. عەبدولکریم قاسم و حکومەتەکەی سەرجەم دوورخراوە بارزانییەکانی یەکێتی سۆڤێت و ئەوانەی خوارووی عێراقیش دەگەڕێننەوە بۆ زێدی خۆیان. هەروەها سەرجەم گیراوانی سیاسی عێراق و کورد و ئەوانەی زیانمەندبوون ئازادیان دەکات و زیانەکانیان بۆ قەرەبوو دەکاتەوە. مەسعود بارزانی لە پەرتوکی»بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد» دا باس لەوە دەکات کە عەبدولکەریم قاسم زۆر خزمەتی گەلی کورد و بنەماڵەی بارزانی کردووە و ڕێزی لێ گرتوون. ئەو سیاسەت و هەڵسوکەوتانەی عەبدولکەریم قاسم ناڕەزایی حزبی بەعس و گروپی ناسریەکان و عەرەبە شۆڤێنیەکانی ناو سوپای لێ کەوتەوە. هاوکاتی ئەوە جەمال عەبدولناسر داوای لە عێراق دەکرد کە ببێتە ئەندامی کۆماری عەرەبی یەکگرتوو. بەڵام عەبدولکەریم قاسم ئامادە نەبوو کارێکی بەو ڕەنگە بکات و لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا دەیخواست سەربەخۆ بمێنێتەوە. هەر لەو ڕوانگەیەشەوە دروشمی « لاشرقية، لاغربية، جمهورية عراقية» واتە « ئێمە نە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتین نە لەگەڵ ڕۆژئاواین، کۆماری عێراقی سەربەخۆیی بەرزکردەوە. ئەمەش نیگەرانی جەمال عەبدولناسر و لایەنگرەکانی لە عێراق کە عەبدولسلام عارف و بەعسی و ناسریەکان بوون، لێ کەوتەوە. ئەمە وایکرد کە عەبدولسلام عارف لە ١٩٥٨/١٢/٥ دا هەوڵیدا کودەتا بەسەر عەبدولکەریمدا بکات، بەڵام سەرنەکەوت. دواتر لە ١٩٥٩/٣/٨ دا عەبدولوەهاب شەواف[١٤١] کە بەرپرسیاری سەربازی موسڵ بوو کودەتایەکی

١٤١- کودەتای عەبدولوەهاب شەواف: عەقید عەبدولوەهاب شەواف ئەندامی ڕێکخستنی ئەفسەرانی ئازادیخواز بوو. کەسێکی چالاک بوو، لەدوای شۆڕشی ١٩٥٨/٧/١٤ بڕیار درا کە بکرێتە سەرۆکی ئەرکانی سوپا. بەڵام لەبەر ناڕازیبونی عەبدولسەلام عارف ڕۆژی دواتر بڕیارەکە دەگۆڕدرێت و دەکرێتە بەرپرسیاری حامیەی موسڵ. شەواف کەسێکی نەتەوەپەرستی عەرەب بوو، هەر بۆیە ناڕازی بوو لەهەنگاوەکانی عەبدولکەریم و گەشەکردنی شیوعیەکان. ڕۆژی ١٩٥٩/٣/٥ بە پێشەنگایەتی حزبی شیوعی لە موسڵ کۆنگرەی (لایەنگرانی ئاشتی) ئەنجام دەدرێت، شیوعیەکان بەو کارە هەڵدەستن و ئەمەش زۆربەی خەڵکی موسڵ توڕە دەکات، چونکە شیوعیەکان لایەنگریان لە موسڵدا کەم بوو. ئەمەش زەمینەی بۆ شەواف دروستکرد کە لە دژی

ئەنجامدا، بەڵام ئەویش سەرنەکەوت و کودەتاکەی بەکوشتنی خۆی کۆتایی پێهات. دوای ئەم دوو هەوڵە ڕیزی ئەفسەرانی ئازادیخواز درزی تێکەوت، بەشێکیان لایەنگری عەبدولکەریم قاسم بوون و لایەنگری هەنگاوەکانی بوون، بەشێکیشیان لایەنگری عەبدولسەلام عارف و ناسریەکان و بەعسیەکان بوون. ئەو بارودۆخە وایکرد کە نەژادپەرستە عەرەبەکان بەپشتیوانی میسر و سوریا لەهەلێک بگەڕێن بۆ کودەتاکردن بەسەر عەبدولکەریمدا. هەربۆیە لە ١٩٥٩/١٠/٧ شدا بەعسیەکان هەوڵیاندا عەبدولکەریم بکوژن، بەڵام بریندار بوو. دوای ئەم هەوڵانە حکومەتەکەی عەبدولکەریم قاسم بەرتەسک بویەوە و ئیتر بەعسیەکان و ئەفسەرە نەژادپەرستەکان دەرکران. ئەمەش وایکرد کە عەرەبە نەژادپەرستەکان بەتەواوی بکەونە دژایەتیکردنی حکومەت. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە کورد، شیوعی و لایەنە دیموکراتە عێراقیەکان لەگەڵ حکومەتدا بوون، لەو کاتەدا هەوڵەکانی ئەوان بێ ئەنجام بوو.

ساڵی ١٩٥٨و بەدیاریکراوی لە (٩/٣٠) دا حکومەت یاسای چاکسازی کشتوکاڵی دەرکرد و بەپێی ئەو یاسایە پێویست بوو هەر خاوەن زەویەک لە (١٠٠٠) دۆنم زەوی بەرئاو و (٢٠٠٠) دۆنم زەوی دێمی زیاتری نەبێت. ئەوەی زیاتری هەبێت پێویستە بەسەر جوتیاراندا دابەش بکرێت، بەشێوەیەک هەر جوتیارەی بەلای کەمەوە (٣٠) دۆنم زەوی بەرئاو و (٦٠) دۆنم زەوی دێمی بەربکەوێت. لەساڵی ١٩٥٩ دا کار بۆ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارە کرا. ئەم بڕیارە جوتیار، سەپان و زەحمەتکێشی زۆر دڵخۆشکرد، بەڵام خاوەن موڵکەکانی نیگەران کرد و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ناڕەزایی خاوەن موڵک و ئاغاکان ڕووی لەزیادبوون دەکرد و پێکدادان لەنێوان خاوەن موڵک و جوتیاردا

دەسەڵاتی عەبدولکەریم کە بەپشتیوانی شیوعیەکان دەناسرا کودەتا ئەنجام بدات. پێشتر شەواف پەیوەندی لەگەڵ میسر و سوریادا دروستکردبوو، پەیمانی هاوکاری لێ وەرگرتبوون. هەروەها پەیوەندی لەگەڵ رفعەت حاجی سریی لە فەرماندەیی گشتی و (نازم تەبەقچلی) لە فەرماندەیی کەرکوک دروستکردبوو، پەیمانیان دابوو کە پێکەوە کودەتا بکەن، ڕۆژی ١٩٥٩/٣/٨شەواف کودەتاکەی خۆی ڕاگەیاند، بەڵام رفعەت حاجی سری و نازم تەبەقچلی بەشداریان نەکرد، ئەمە لاوازی کرد و بۆ ڕۆژی دواتر شەواف کوژرا و کودەتاکە کۆتایی هات. دادگای مەهداوی بڕیاری لە سێدارەدانی بۆ نازم تەبەقچلی و رفعەت حاجی سری دەرکرد و دوای ئیمزاکردنی عەبدولکەریم هەردووکیان لە سێدارە دران.

پەرەی دەسەند. هاوکاتی ئەمە لە ۱۹۵۸/۷/۲۲بەبڕیاری ژمارە (۹۸۹) هێزێکی جەماوەری چەکدار بەناوی (بەرخۆدانی گەل) دامەزرا و عەقید تەها بەرواری کرایە فەرماندەی ئەو هێزە، بەڵام ئەو هێزە بەدەستی شیوعیەکانەوە بوو، رۆڵێکی سەرکوتکەری بینی لە ئاژاوەی ۱۹۵۹/۷/۱٤ لە موسڵ و کەرکوک کە بەهۆیەوە شەڕی نێوان کورد و تورکمان دروستبوو و ژمارەیەک لە تورکمان و کورد کوژران. ئەو ڕوداوانە بوونە هۆی ئەوەی کە عەبدولکەریم قاسم ئەو هێزە هەڵوەشێنێتەوە و هەندێک سنوور بۆ شیوعیەکان دابنێت، لەگەڵ ئەمەدا بەهۆی ئەوەی کە عەبدولکەریم ئامادە نەبوو ڕاستەوخۆ لە بەرەی ڕۆژهەڵاتدا جێگەی خۆی بگرێت، یەکێتی سۆڤێتی لەخۆی نیگەران کرد و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لەساڵی ۱۹٦۰ بەدواوە سۆڤێت و حزبی شیوعی وەکو پێشتر پشتیوانی حکومەتەکەی عەبدولکەریم نەکەن.

لەساڵی ۱۹۵۹دا عەبدولکەریم قاسم لە پەیمانی بەغداد کشایەوە و ئیمتیازی نەوتی لەکۆمپانیاکانی ڕۆژئاوا سەندەوە و خستیە ژێردەستی حکومەتەوە. ئەمانەش بوونە هۆکاری ئەوەی کە بریتانیا و هاوپەیمانە ڕۆژئاوایی و هەرێمیەکانی بکەونە هەوڵدان بۆ لاوازکردنی عەبدولکەریم قاسم و ڕێگەگرتن لەو هەنگاوانەی کە دەینا. لەئەنجامی ئەم هەنگاوانەدا باری عەبدولکەریم و حکومەتەکەیان قورس کرد و زەمینەی ئاڵۆزی ناوخۆیی و دەرەکی ڕووی لەزیاد بوون کرد. ئەم بارودۆخە لەلایەنی هێزە شۆڤێنیزمە عەرەبەکان، خاوەن موڵک و دەرەبەگە کورد و عەرەبەکان و هێزە دەرەکیەکانیشەوە قۆسترایەوە و ئیتر لە کۆتایی ساڵی ۱۹٦۰ و سەرەتای ۱۹٦۱ دا شەڕی ئاغاکان لە کوردستاندا گەیشتە ئاستێک حکومەت بە بەکارهێنانی هێز هەوڵی سەرکوتکردنیانیدا، ئەو هەوڵانەش بووە هۆی ئەوەی کە خەڵکی هەژار و زەحمەتکێشیش لەناوبچن و زیانیان بەربکەوێت. دەرەبەگەکان سوودیان لەو بارودۆخە وەرگرت و هەوڵیاندەدا ئەو شەڕ و پێکدادانە مۆرکێکی کوردایەتی لێ بدەن و لەو سنورە دەری بکەن کە شەڕی ئاغا و دەرەبەگە لەدژی حکومەت و بڕیاری چاکسازی زەوی و زار. بۆ ئەمەش هەوڵیاندەدا سەرنجی پارتی دیموکراتی کوردستان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن و ئەویش هەڵویست وەربگرێت و لە حکومەت بکشێتەوە و لایەنگری لە شەڕکەرە کوردەکان بکات، بەڵام پارتی دیموکرات بۆ ماوەیەک هەر لەناو حکومەتدا مایەوە و

هەڵوێستی لەدژی حکومەتەکەی عەبدولکەریم وەرنەگرت. بەپێی ئەو بەڵگانەی (عیسا پەژمان) ی بەرپرسی سەربازی لە باڵوێزخانەی ئێران لە بەغداد لەساڵانی کۆتایی پەنجاکان و سەرەتای شەستەکاندا باسی دەکات، ئێران ئەوی ئەرکدار کردووە بۆ تێکدانی پەیوەندی نێوان بارزانی و عەبدولکەریم قاسم و خۆی دەڵێت لەو ئەرکەدا سەرکەوتم و توانیم وا لە بارزانی و پارتی دیموکرات بکەم کە لەدژی حکومەتی عەبدولکەریم هەڵوێست وەربگرن. هاوکات بەپێی گێڕانەوەی مەسعود بارزانی، کاتێک بارزانی لە ١٩٦٠/١١/٥ دا دەچێت بۆ سەردانی یەکێتی سۆڤێت و هەتا ١٩٦١/١/١٣ لەوێ ماوەتەوە، لەو سەردانەیدا کە خرۆشۆف دەبینێ، خرۆشۆف داوا لە بارزانی دەکات کە بەرانبەر عەبدولکەریم قاسم هەڵوێست وەربگرێت، بەڵام بارزانی ڕازی نەبووە. مەسعود بارزانی دەڵێ کە بارزانی گەڕایەوە بەغداد ماوەی هەفتەیەک چاوەڕوانی عەبدولکەریم قاسمی کرد کە ببینێ، بەڵام عەبدولکەریم چاوی پێی نەکەوت، ئەمە بارزانی نارەحەت کرد، لەلایەکی ترەوە هێرشەکانی حکومەت بۆ سەر خەڵکی بێ تاوان وایکرد کە دواتر بارزانی و پارتی لە ١٩٦١/٩/١١دا بڕیار بدەن لە دژی حکومەتی عەبدولکەریم ڕابوەستن و پشتیوانی ئەو شەڕە بکەن کە بەڕێوەدەچوو لە کوردستاندا، ئەمەش لە ئەدەبیاتی پارتیدا ناونرا شۆڕشی ئەیلول. من لێرەدا وشەی جوڵانەوە بەکار دەهێنم نەک شۆڕش، ئەمەش لەبەر هۆکاری حزبی و سیاسی نا، بەڵکو لەبەر ناوەڕۆک و تایبەتمەندی جوڵانەوەکە. ئەو بڕیارە بووە خاڵی یەکلاکەرەوە بۆ کۆمارە تازە دروستبووەکە، چونکە عەبدولکەریم قاسم ئیتر بێ پشت دەمایەوە. هاوکات دەرفەتێک دەبوو بۆ خۆ کۆکردنەوەی ئەو ئەفسەرانەی نەژادپەرست بوون و دژی بڕیارەکانی عەبدولکەریم قاسم بوون، لەگەڵ حزبی بەعس و هاوشێوەکانی کە خۆیان بە قەومی دەناساند. هەروەها دروستبوونی شەڕ لە نێوان کورد و حکومەتدا زەمینەی بۆ دەستێوەردانی دەرەکی خۆش دەکرد و ئەوەش ڕوویدا.

دوای ئەوەی پارتی بڕیاریدا لە دژی حکومەتی عەبدولکەریم قاسم چەک هەڵگرێت، عەبدولکەریم قاسمیش بنکە و بارەگاکانی پارتی داخست و ئیتر هەموو توانای خۆی خستەگەڕ بۆ سەرکوتکردنی پارتی و جوڵانەوەکەی. لەو بارودۆخەدا، عەبدولسەلام عارف و حزبی بەعس بەهاوکاری سەرجەم

هێزە دەرەکی و ناوخۆیەکانی نەیاری عەبدولکەریم لە ١٩٦٣/٢/٨دا کودەتایان بەسەر عەبدولکەریم قاسمدا کرد و لە ١٩٦٣/٢/٩دا عەبدولکەریم قاسمیان کوشت و کۆتاییان بەو کۆمارە هێنا کە عەبدولکەریم قاسم دەیخواست دروستی بکات. ئەمەش بووە سەرەتای ئەو کۆمارە میلیتارییەی کە دواتر بەعسیەکان دروستیان کرد.

کۆمارەکەی عەبدولکەریم قاسم هەتا ئێستا لە عێراقدا زۆر قسەی لەسەر کراوە و دەکرێت. بەشی زۆری ئەو عێراقیانەی لایەنگری پێکەوەژیانی گەلی کورد و عەرەبن، ئەو هەنگاوەی عەبدولکەریم بە هەنگاوێکی بوێرانە بەناو دەکەن و پێیان وایە کە هەنگاوی بەو ڕەنگە عێراق بەرەو ئارامی دەبات، بەپێچەوانەوە عەرەبە نەژادپەرستەکان پێیان وایە ئەو هەنگاوانە عێراق بەرەو نائارامی دەبات و شکۆی عەرەب کەم دەکاتەوە. هەرچی کوردە خوێندنەوەیەکی وردی بۆ کۆمارەکەی عەبدولکەریم قاسم نەکردووە. سەرەڕای ئەوەی زۆربەی کورد لەگەڵ هەنگاوەکانی عەبدولکەریمدا بوون و دروشمیان بەسەریدا دەگوت، بەڵام لە ئەنجامیشدا ڕووبەڕووی عەبدولکەریم بونەوە، یاخود شەڕ لە نێوانیاندا دروستبوو. ئەم شەڕە بۆچی ڕویدا؟ بەباشی شی نەکراوەتەوە، ئەو پرسیارە نەکراوە کە ئەگەر کورد شەڕی نەکردایە و پێداگیری لەسەر چارەسەرکردنی کێشەکانی بەڕێگەی دیالۆگ بکردایە، چارەنوسی کورد و کۆمار بەرەو کوێ دەڕۆیشت؟ یاخود عەبدولکەریم قاسم نەیدەتوانی بەشێوەیەکی تر و دوور لە بەکارهێنانی چەک کێشە ناوخۆییەکان چارەسەر بکات؟ هەربۆیە بەپێویستی دەبینم بەچاوێکی بێ لایەنیەوە هەنگاوەکانی عەبدولکەریم قاسم و هەڵوێستی کورد هەڵبسەنگێنم:

١. ئەو هەنگاوانەی عەبدولکەریم قاسم هاویشتی لەبواری دەستور، حکومەت، یاسای چاکسازی کشتوکاڵ، خۆماڵی کردنی نەوت و ئازادی دایە سەرجەم گروپ و ڕێکخراو و دەزگاکان، بەتایبەتی داننانی بە ناسنامەی کورد و پێکهاتەکانی تری عێراقدا، هەنگاوی جدی و بوێرانە بوون و ئەگەر سەربکەوتایە عێراقێکی نوێی دروست دەکرد و دەبووە مۆدێلێکی نوێ بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان و بناخەی مۆدێلی دەوڵەت نەتەوەی هەڵدەتەکاند و دەرفەتی مۆدێلی ئەڵتەرناتیڤی دروستدەکرد. ئەم هەنگاوە دەبووە بناخەی گۆڕانکاری جدی لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا و سوودمەندی سەرەکی گەلانی

بندەست دەبوون، بەتایبەتی گەلی کورد. هەربۆیە سەرجەم دەوڵەتانی جیهانی بە یەکێتی سۆڤێتیشەوە (کەخۆی بەپاراستنی گەلان دەزانی) و دەوڵەتە هەرێمیەکانیش لەدژی ئەو هەنگاوانەی عەبدولکەریم قاسم بوون و لە هەوڵی ئەوەدابوون ڕێگری لێ بکەن کە ئەو هەنگاوانە بنێت. بۆئەمەش سوودیان لە شۆفێنیزمی عەرەبی وەرگرت و لەڕێگەی ئەو شۆفێنیزمەوە هەوڵیاندا کە زەمینەی پرۆژەکەی عەبدولکەریم لەناو گەلی عەرەبدا نەهێڵن، بەڵام بەهۆی کاریگەریی حزبی شیوعی و دیموکراتەکانەوە لەسەر گەلی عەرەب، لەهەنگاوی یەکەمدا سەرکەوتوو نەبوون. هەربۆیە دواتر هەوڵیاندا کە ناکۆکی بخەنە نێوان کورد و حکومەتەوە، هەتا بتوانن لەو ڕێگەیەوە حکومەت لاواز بکەن. ئەمەش داڕێژەرانی بەرنامە و پێکهێنانی عێراقمان بیردەخاتەوە لەکۆنگرەی قاهیرەی ساڵی (١٩٢١) دا. ئەوەبوو ئەوان پێداگریان دەکرد لەسەر لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە، جەختیان لەوە کردبووەوە کە بەو شێوەیە دەتوانن سوود لە کوردیش وەربگرن بۆ کۆنترۆڵکردنی حکومەتی عێراق یان فشار خستنە سەری، لەو کاتانەی کە حکومەتی عێراق بەپێی داخوازییەکانی ئەوان هەڵسوکەت نەکات! دیارە حکومەتی عەبدولکەریم بەپێی داخوازییەکانی ئەو هێزانە هەڵسوکەوتی نەکرد، هەربۆیە بەشێوەیەکی بابەتی کاتی ئەوەبوو کە ئەوان کار لەسەر کارتی کورد بکەن! هەرئەوەش هۆکار بووە بۆ ئەوەی ئەو هێزانە نەیانخواستووە و ناخوازن کەس بەباشی باسی عەبدولکەریم و پرۆژەکانی بکات، هەتا کەس چاوی لێ نەکات و دووبارەی نەکاتەوە. واتە لەڕووی سیستمی سیاسی و هەڵوێست بەرانبەر نەتەوە و پێکهاتەکانی عێراق، هەنگاوەکانی حکومەتی عەبدولکەریم هەنگاوی گرنگ و بەبایەخ بوون. بۆ تەواوکردنی ئەو هەنگاوانە هەوڵی زیاتر لەلایەنی عەبدولکەریم قاسم و کورد و ئەوانەی خوازیاری دیموکراتی بوون پێویست بوو .

٢. لەبواری ئابووری و کشتوکاڵ و بوژانەوەدا، ئەو هەنگاوانەی نای هەنگاوی گرنگ بوون، بەڵام هێزە باڵادەستەکانی دەرەوە و چینی سەردەستی کورد و عێراقی ئەو هەنگاوانەیان بە زیان بۆ خۆیان بینی. هەربۆیە ڕووبەڕووی دەبوونەوە و دەیانخواست پلان و پرۆژەکانی زیندە بەچاڵ بکەن، هەتا بتوانن بەردەوام بن لەسەر سیاسەتی خۆیان.

٣. ئەو هەنگاوانە و کاردانەوەکانی بارودۆخێکی نوێی دروستکرد.

هەرچەندە عەبدولکەریم سەرەتا باوەڕی بەچەمکی (عەفا ئەللا و عەماسەلەف) واتە خودا لەو شتە ببوریت کە ڕۆیشت. یاخود وەکو کوردەواری خۆمان دەڵێن بیدەرە دەست خودا، یاخود باوەڕی بەچەمکی (الرحمة فوق القانون) واتە سۆز و بەزەیی لەسەروو یاساوەن، هەبوو. هەر لەو ڕوانگەیەشەوە بوو کاتێک عەبدولسەلام عارف لە١٩٥٨/١٢/٥ هەوڵیدا کودەتا بەسەر عەبدولکەریمدا بکات و سەرنەکەوت، عەبدولکەریم لێی بورا و سزایەکی توندی نەدا. زۆربوونی نارەزایی عەرەبە شۆڤێنیەکان و هەڵوێستە جیاجیاکان بوونە هۆی ئەوەی کە عەبدولکەریم قاسم لەڕێگەی دادگای مەهداوییەوە[١٤٢] هەڵوێستی توند نیشان بدات، ئەمەش نەیاری بۆ عەبدولکەریم زۆرتر دەکرد. هەروەها کاتێک خاوەن موڵک و دەرەبەگەکان لە کوردستان ڕووبەڕووی حکومەت بوونەوە، عەبدولکەریم قاسم و سوپاکەی توند ڕووبەڕوویان بوونەوە و ئەوەش دەرهاویشتەی خراپی لێ کەوتەوە. شیمانە دەکرێت کە باڵی توندڕەوی ناو سوپا ئەو کارانەشیان ئەنجام دابێت و خواستبێتیان زەمینەی دابڕانی کورد و عەبدولکەریم دروست بکەن. ئەوەش وایکرد کە وردەوردە کورد لە حکومەتی عەبدولکەریم دوور بکەوێتەوە.

٤. عەبدولکەریم قاسم بەگوێرەی سەردەمی خۆی خاوەنی پڕۆژەیەکی نمونەیی بوو، هەنگاوەکانی هەنگاوی پێویست بوون. بەڵام عەبدولکەریم پەلەی کرد لە هەنگاوەکانیدا، ڕەنگە ئەو هەنگاوانەی کە خواستی لەدوو ساڵدا جێبەجێیان بکات، ئەگەر لەسەرخۆ و لەماوەی (١٠) ساڵدا کاری بۆ بکردایە، ئەوا ڕەنگە ڕووبەڕووی ئەوەندە نارەزایی نەبوایەتەوە، ئەگەر ڕووبەڕووی ئاستەنگیش ببوایەتەوە، ئەوا بیتوانیایە ئەنجامی باش بەدەست بهێنێ. دەکرێت بیچوێنین بە (محەمەد مورسی) میسر کە ساڵی ٢٠١٢ بووە سەرۆکی میسر و لەماوەی ساڵێکدا زۆر یاسا و بڕیاری بە ئاراستەی بیر و بۆچوونی

١٤٢- دادگای مەهداوی: ئەم دادگایە لە دوای شۆڕشی ١٩٥٨/٧/١٤ دامەزرا. عەقید فازل عەباس مەهداوی کە خزمی عەبدولکەریم قاسم بوو کرایە بەرپرسیاری ئەو داداگایە. مەهداوی پێشتر بەرپرسی حامیەی سەربازی موسەیب بوو. لەم دادگایەدا تاوانبار بە ئاشکرا دادگایی دەکرا و ڕاستەوخۆ لە تەلەفزیۆنەوە پەخش دەکرا و تاوانبار مافی خۆ پاراستنی هەبوو. دوای کودەتاکەی عەبدولسەلام عارف، فازل عەباس مەهداویش کوژرا.

ئیخوانەکاندا دەرکرد. ئەوەش بووە هۆکاری ناڕەزایی توندی ناوخۆ و دەرەوە و پاش ساڵێک کۆتاییان بەدەسەڵاتەکەی هێنا. لەلایەکی ترەوە کاتێک هەنگاوەکانی حکومەتی عەبدولکەریم ڕووبەڕووی ناڕەزایی بەشێک لە کۆمەڵگە بوویەوە، عەبدولکەریم بەئارامی ڕووبەڕوویان ببوایەتەوە و ڕێگەی بە قوڵکردنەوەی ناکۆکیەکان نەدایە و پەنای بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی نەبردایە، ڕەنگە ڕێگەی لەو چارەنوسە بگرتایە.

٥. هەڵوێستی کوردیش کە خۆی لە پارتی دیموکراتدا بەرجەستە دەکرد، لەسەرەتادا ئەرێنی بوو، هەوڵیدەدا ئەو هەنگاوانەی کە حکومەت بە پێویستی دەبینی، هاوکاری بکات و هەر ئەمەش زەمینەی ژیان و گوزەرانێکی باشتری بۆ کورد و عێراق دەرەخساند. بەڵام پارتییەکان بەرانبەر حزبی شیوعی بەکاردانەوە هەڵسوکەوتیان دەکرد، چونکە لەو سەردەمەدا سەرەکیترین پارتی عێراقی بوون و دەیانخواست مۆرکی خۆیان لەهەر هەنگاوێک بدەن، ڕۆژبەرۆژ بەبۆنەی بڕیار و یاسای چاکسازی کشتوکاڵیشەوە لە کوردستاندا کاریگەریان زیادی دەکرد، هەتا کاریگەرییان لەسەر ناوخۆی پارتیش زیادی کردبوو، ئیتر پارتی و بارزانی لەوە دەترسان کە حزبی شیوعی باڵیان بەسەردا بکێشێت و ببنە پاشکۆی حزبی شیوعی. هەربۆیە مستەفا بارزانی دوای ساڵێک لە گەڕانەوەی لە ١٩٥٩/١٠/٦دا بەزەبری هێز هەمزە عەبدوڵڵا و صالح حەیدەری و لایەنگرانیانی لە مەکتەبی سیاسی دەرکرد و بیانوشی بۆ ئەو کارە ئەوەبوو کە ئەو کەسانە لە حزبی شیوعیەوە نزیکن. لە جێگەی هەمزە عەبدوڵڵا سەر لەنوێ ئیبراهیم ئەحمەدیان کردەوە بە سکرتێری پارتی. ئەوە لە کاتێکدا بوو کە هەمزە عەبدوڵڵا بناخەدارێژەری پارتی بوو. ئەو کردەوەیەی بارزانی وەکو سەرۆکی پارتی هەرچەندە هۆکاریشی هەبوو بێت، نەریتێکی خراپی دروستکرد و ڕەخنەیەکی جدیە بۆ مستەفا بارزانی. چونکە بەبێ گەڕانەوە بۆ پەیڕەوی ناوخۆی پارتی و بەبێ گەڕانەوە بۆ سەرکردایەتی و مەکتەبی سیاسی، سکرتێر و چەند ئەندامێکی مەکتەبی سیاسی دەرکرد، هەروەها هێزی بەکار هێنا بۆ یەکلاییکردنەوەی ململانێ ناوخۆییەکانی حزب. ئەو کردەوەیە پێشتر لەناو پارتیدا نمونەی نەبوو. هەرچەندە لە ساڵی ١٩٥١هەتا ١٩٥٦هەمزە عەبدوڵڵا و ئیبراهیم ئەحمەد ناکۆک بوون، بەڵام پەنایان بۆ هێز نەبرد لەدژی یەکتری و کاتێک لەساڵی

١٩٥٣ دا هەمزە عەبدوڵلایان لە پارتی دەرکرد بەبڕیاری کۆنگرەی سێیەم دەری دەکەن و لەساڵی ١٩٥٦دا بە بڕیاری کۆنگرەی چوارەم دەگەڕێتەوە و یەکدەگرنەوە. بەڵام ئەو کارەی بارزانی و بێدەنگبوونی ئیبراهیم ئەحمەد و هاوڕێکانی لە بەرانبەر وەها کردەوەیەک نەریتێکی خراپی داهێنا، کە دواتر ئیبراهیم ئەحمەد و تاڵەبانی و هاوڕێکانیشیان بوون بە قوربانی ئەو نەریتە. دیارە چەمکی دژە شیوعیەت و ناکۆکی تاکە کەسی نێوان ئیبراهیم ئەحمەد و هەمزە عەبدوڵلا بوونە هۆکاری بێدەنگ بوونی ئیبراهیم ئەحمەد و هاوڕێکانی لە بەرانبەر هەڵوێستەکەی بارزانی، نەک شتێکی تر. هەربۆیە هاوشێوەی بارزانی ئیبراهیم ئەحمەد بەشدارە لەو هەڵە و داهێنانی ئەو نەریتەدا. لەسەر ئاستی ناوخۆش سەرۆک و بەرپرسانی پارتی بۆ ئەوەی ڕێگە لە هەژموونی شیوعیەت بگرن، ئەو کارەیان ئەنجامدا، کە نەریتی حزبایەتی بە ئاقارێکی خراپدا برد و هاوشێوەی نەریتی ئاغا و ڕەعیەتی برد. کە ئاغا دەتوانێت هەر بڕیارێک سەبارەت بە ڕەعیەتی خۆی بدات و دەریشیان بکات و هێزیش لە بەرانبەریان بەکار بهێنێ.

لەسەر ئاستی جەماوەریش ناکۆکیەکانی پارتی لەگەڵ شیوعیدا و مەترسی پارتیەکان لەوەی کە شیوعییەکان زۆری جەماوەری کوردستان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن، وای کردبوو کە مەترسی بەعسی و قەومیە عەرەبەکان نەبینن. ئەوەبوو هێرشی بارزانی بۆ سەر هەمزە عەبدوڵلا و مەکتەبی سیاسی هاوکات بوو لەگەڵ هەوڵی بەعسیەکان بۆ تیرۆرکردنی عەبدولکەریم قاسم. بێگومان ئەو دوو ڕووداوە بە ڕێککەوت لەیەک ڕۆژدا ڕوویانداوە، بەڵام لەهەردووکیاندا پەیامەکان نزیکی یەکترن. لەوەی پارتیدا هەڵوێستێکی نەتەوەگەری کوردە بەرانبەر چەپگەری کورد، لەوەی دووەمدا هەڵوێستێکی نەتەوەگەریی عەرەبە بەرانبەر سەرکردەیەکی عەرەب کە بەداکۆکیکار لە گەلان دەناسرێت و لە نەتەوەگەریدا سەرپەڕگر نییە. لەگەڵ ئەمەدا دۆستایەتی جەمال عەبدولناسر بۆ کورد و ناکۆکیەکانی جەمال عەبدولناسر و عەبدولکەریم قاسم کاریگەریی نەرێنی لەسەر سەرکردایەتی پارتی هەبووە. ئەو باردۆخە وایکردبوو کە سەرکردایەتی پارتی مەترسی سیاسەتەکانی جەمال عەبدولناسر و بەعسیەکان لەسەر عێراق و کوردستان نەبینێ. بێگومان پێویستبوو ڕێز لەو هەڵوێستانەی جەمال عەبدولناسر

بگیرێت کە داکۆکی لەمافی کورد دەکرد، بەڵام دەبێت ئەو لایەنەشی ببینین کە بەهەموو شێوەیەک پشتیوانی بەعسیەکانی دەکرد، کە ئەوانیش دژی هەنگاوە دیموکراتیەکانی عەبدولکەریم قاسم بوون. هەروەها ئەوەش ببینین کە جەمال عەبدولناسر پشتیوانی لەسەرجەم ئەو هەوڵانە کرد کە دەدران بۆ کۆتایهێنان بەحکومەتی عەبدولکەریم قاسم و لە لەناوبردنی حکومەتەکەشیدا ڕۆڵی هەبوو. بەڵام سەرکردایەتی کورد هەستی بەوە نەدەکرد کە دژایەتی ئەو حکومەتە بەواتای بڕینەوەی داری ژێر پێی خۆیەتی. سەرکردەکانی پارتی بۆ بێکاریگەر کردنی شیوعیەکان لەناو پارتیدا هەموو ڕێگەیەکیان بەڕەوا بینی و دەرهاویشتەکانیان نەبینی، لەسەر ئاستی کوردستانیش بۆ ئەوەی پێش لەگەشەکردنی شیوعی بگرن، هەموو ڕێگەیەکان بۆ خۆیان بەڕەوابینی، هەربۆیە بەشداریکردنی پارتی لە شەڕدا چەندەی لەدژی سیاسەتی حکومەت بوو یان بۆ داکۆکیکردن لە جەماوەر بوو، لەوە زیاتر بۆ پاراستنی ئەو توێژە بوو کە لەسەرەتای دروستبوونی پارتیەوە پشتی پێ بەسترابوو، کە توێژی خاوەن زەوی و دەرەبەگ بوو، هەروەها بۆ ڕێگەگرتن بوو لەهەژموونی حزبی شیوعی. هەربۆیە لەکاتی گونجاو دەگەڕا هەتا هەڵوێستی خۆی دیاری بکات، چونکە ئەگەر لەکاتی گونجاودا هەڵوێستی دیاری نەکردایە، ئەوا نەیاندەتوانی بەناوی گەلەوە قسە بکەن و دەبوونە نوێنەری دەرەبەگ و خاوەن موڵکەکان. بەڵام سیاسەتی حکومەت و کاردانەوەکان دەرفەتی بۆ پارتی دروستکرد کە هەڵوێست نیشان بدات و گوێ بە دەرئەنجامەکانی نەدا. ئەو هەڵوێستەش دەرفەتی دایە نەیارانی عەبدولکەریم و لەناویان برد. دیارە ئەگەر بەوشێوەیە مامەڵەیان لەگەڵ بارودۆخەکەدا نەکردایە و گشتگیرانەتر بابەتەکانیان شی بکردایەتەوە، ئەوا بڕیارێکی بەو شێوەیەیان نەدەدا. ئەوەتا مەسعود بارزانی بۆ خۆی بەناڕاستەوخۆ دان بەو هەڵەیەدا دەنێت و لەباسی جوڵانەوەی ئەیلولدا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە جوڵانەوەی ئەیلول شۆڕشێکی مەزنە، بەڵام خۆزگەش دەخوازێت کە ئەو جوڵانەوەیە لەدژی عەبدولکەریم قاسم دەستی پێ نەکردایە، هۆکاری ئەو خۆزگەیەشی دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی کە عەبدولکەریم قاسم زۆر خزمەتی کورد و بنەماڵەی بارزانی کردووە. بێگومان ئەگەر عەبدولکەریم زۆر خزمەتی بە کورد و بنەماڵەی ئەوان کردبێت، کە ڕاستە کردوویەتی و خزمەتی عێراقشی کردووە، ئەوا دژایەتی عەبدولکەریم و شەڕ

ڕاگەیاندن لە دژی عەبدولکەریم قاسم بڕیارێکی هەڵەبووە و ڕاست نەبووە و خزمەتی بە دۆزی گەلی کورد و دیموکراتی نەکردووە. خۆ ئەگەر ئەم بڕیارە ڕاست و مەزن بێت ئەوا مەزنیەکەی و ڕاستەیەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە دژی عەبدولکەریم قاسم هەڵوێست وەرگیراوە ئەو کاتە دەبێت عەبدولکەریم قاسم کەسێکی خراپ بووبێت. بەڵام کۆمەڵگەی کوردی و عێراقی ئاماژە بۆ باشی و چاکەکانی دەکەن. هەر بۆ ئەمە گوتم دەستەواژەی جولانەوە بەکار دەهێنم، نەک شۆڕش، چونکە بڕیاری جولانەوەیەک و بەشداری شەڕێک درا کە تایبەتمەندی شۆڕشی پێوە نەبوو بەپێچەوانەوە ڕێگە گرتن بوو لەچاکسازی ئابووری و کۆمەلایەتی. بێگومان کە باس لەوە دەکەم، بەواتای نکۆڵیکردن نیە لەو قوربانی و نەبەردیانەی دواتر گەلەکەمان و پێشمەرگە لە بەرەکانی شەڕ و بەرەنگاربوونەوەدا ئەنجامیاندا. بەڵکو ئەوەی جێگەی ڕەخنەیە سەرکردایەتی پارتییە کە بڕیارێکی هەڵەیان دا و بەشداری ئەو شەڕەیان کرد کە ئاغا و دەرەبەگەکان لە دژی حکومەت بەرپایان کردبوو. دیارە چینی سەردەستی کورد و نەیارانی پرۆسەی دیموکراتی و دۆزی کورد لە عێراق دەیانخواست پارتی بڕیاری شەڕ بدات، هەتا بتوانن سەرنجی جەماوەر ڕابکێشن و مۆرکی جەماوەری لە شەڕەکە و بڕیارەکەیان بدەن. هەر ئەمەش هۆکار بوو بۆ ئەوەی کە بەشی زۆری گەلەکەمان بە درێژایی جولانەوەکە پشتیوانیان لەجولانەوەکە کرد و قوربانیان دا و خزمەتیان کرد. بێگومان کەس ناتوانێت نکۆڵی لەو قوربانی و خزمەتە بکات، بەڵام دەبێت ئەوە وامان لێ نەکات کە جولانەوەکە هەڵنەسەنگێنین و ڕەخنە لە چەوتیەکانی نەگرین، بەتایبەت چەوتیەک کە سەرەتایە و بناخە دروست دەکات. گومانی تێدانیە هۆکاری سەرەکی سەرنەکەوتنی جولانەوەکەش، لەسەرەتاکەی و هۆکارەکانی دەستپێکردنەکەیدا شاراوەیە، بەڵام سەرکردەکانی پارتی یان هەستیان پێ نەدەکرد، یاخود نەیاندەویست باسی بکەن و ڕەخنە لەخۆیان بگرن و هەڵەکەیان ڕاست بکەنەوە و پێیان باشتربووە پەردە پۆشی بکەن، ئەوەش بووە هۆکاری ئەو کۆتاییە خەمناکە، کە لەساڵی ١٩٧٥دا گەلی کورد ڕووبەڕووی بویەوە.

سیاسەتی دەوڵەتی عێراق لە سەردەمی کۆماردا

کۆماری عێراق وەکو کرۆنۆلۆژی هەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەچەند سەردەمێکدا تێپەڕبووە، قۆناخی یەکەم؛ سەردەمی عەبدولکەریم قاسم بووە، کە لە ١٩٥٨/٧/١٤ هەتا ١٩٦٣/٢/٨ بەردەوام بوو، واتە چوارساڵ و نیو بەردەوام بوو. قۆناخی دووەم؛ سەردەمی عەبدولسەلام عارفە کە لە ١٩٦٣/٢/٨ هەتا ١٩٦٦/٤/١٤ بەردەوام دەبێت. قۆناخی سێیەم؛ سەردەمی عەبدولڕەحمان عارفە کە لە ١٩٦٦/٤/١٥ هەتا ١٩٦٨/٧/١٧ بەردەوام بوو. قۆناخی چوارەم؛ سەردەمی دەسەڵاتی حزبی بەعسە کە لە ١٩٦٨/٧/١٧ دەستی پێکرد و هەتا ٢٠٠٣/٤/٩ بەردەوام بوو. لەم قۆناخەدا سەرەتا ئەحمەد حەسەن بەکر سەرۆکی عێراق بوو هەتا ١٩٧٩/٧/١٧، لە دوای ئەو بەروارەوە سەدام حسێن بووە سەرۆک کۆماری عێراق. دەتوانین بەچەند خەسڵەتێک باس لە جیاوازیە گشتییەکانی ڕژێمی کۆماری و ڕژێمی پاشایی لە عێراقدا بکەین.

١.لەسەردەمی پاشەیەتیدا، دەوڵەتی عێراق هاوپەیمانی زلهێزە جیهانیەکانی وەکو بریتانیا و دەوڵەتانی دراوسێی بوو، لەچەندین پەیماننامەدا ئەندام بوو. بەو هۆیەوە سیاسەتی دەرەکی هەتا ئاستێک جێگیر بوو. هەروەها لەڕووی ئابوورییەوە عێراق بەشێک بوو لە بازاڕی سەرمایەی جیهانی و کۆمپانیاکانی. ئەو هۆکارانە وایدەکرد کە زلهێزە جیهانیەکان و کۆمپانیا سەرمایەدارییەکان لە دژی هەر هەوڵ و جوڵانەوەیەک بن کە سەقامگیری عێراق تێکبدات و جوڵانەوەی کوردیش قوربانیەکی دەستی ئەو سیاسەتە بوو. بەڵام لەسەردەمی کۆماریدا، زۆربەی کات پەیوەندی دەسەڵاتی عێراق و زلهێزە جیهانیەکان باش نەبووە، بۆنمونە لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسمدا، قاسم هەوڵیدا سیاسەتی سەربەخۆ پەیڕەو بکات، عەبدولسەلام عارف و عەبدولڕەحمانی برای کەمێک بەلای بلۆکی ڕۆژهەڵاتدا چوون بەڵام سیاسەتێکی ناجێگیریان هەبوو. هەرچی سەردەمی حزبی بەعسە لەساڵی حەفتاکاندا زیاتر لە یەکێتی سۆڤێتەوە نزیک بوونەوە، بەڵام دواتر نزیکی ڕۆژئاوا بوونەوە و ئەوانیش لەسیاسەتدا جێگیر نەبوون، هاوکاتی ئەوانە پەیوەندی دەسەڵاتەکانی کۆماری لەگەڵ هیچ دراوسێیەکدا جێگیرنەبووە و کێشەیان لەگەڵ کوەیت، سعودیە، ئوردون، سوریا، تورکیا و ئێراندا هەبووە.

بەواتایەکی تر سەردەمی کۆماری دەتوانین ناوی بنێنین سەردەمی ناجێگیری سیاسەتی دەرەکی، ئەمەش وایکرد کە سەرجەم ئەو هێزانە لە هەلودەرفەت بگەڕێن بۆ ئەوەی دەست لە عێراق وەربدەن.

شانبەشانی ئەوە حکومەتە کۆمارییەکانی عێراق هەنگاویان بەرەو خۆماڵیکردنی نەوت و سامانەکانی عێراق نا، ئەمەش کۆمپانیا سەرمایەدارە گەورەکانی کردە نەیاری عێراق و ئەوانیش لە هەل و دەرفەت دەگەڕان بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ عێراق و سود لە سامانەکانی وەربگرن و لەو پێناوەدا ئەوەی بیانتوانیایە دەیانکرد.

٢. لەبواری سیاسی و ئیدارییەوە، لەسەردەمی پاشاییدا عێراق دەستوری هەمیشەیی هەبوو، ئەو دەستورە هەرچەندە دەسەلاتێکی زۆری دابوو بە پاشا و ماف و ئازادییەکانی گەلی کورد و پێکهاتەکانی تری، بە باشی تێدا جێگیر نەکرابوو. بەلام تارادەیەک کاری پێ دەکرا و بە پێی ئەو دەستورە و یاسای هەڵبژاردن، هەڵبژاردن دەکرا و حکومەت دروست دەکرا و حکومەت دەگۆڕا. کاری کۆمەڵە و ڕێکخراو و دەزگاکانی ڕاگەیاندن لە چوارچێوەیەکدا ڕێگە پێدراو بوو. بەلام لەسەردەمی کۆماریدا، دەستوری هەمیشەیی لە عێراقدا نەبوو، هەموو دەسەلاتەکان بە دەستوری کاتی دەچوون بەڕێگەوە، ئەو دەستورانەش کاریان پێنەکراوە، بێجگە لە قۆناخی سەرەتایی دەسەلاتی عەبدولکەریم قاسم کە تارادەیەک کاری بە دەستوور و یاساکردووە، دواتر بەهۆی شەڕەوە ئەویش دەستور و یاسای پشتگوێ خستووە، سەرجەم دەسەلاتەکانی کۆماری لە عێراقدا کاریان بە دەستور و یاسا نەکردووە و ئەو کەسە و ئەو حزبەی دەسەلاتی بەدەستەوە بووە، جێگەی یاسا و دەستوری گرتۆتەوە و بە کەیفی خۆی یاسای دارشتووە و بڕیاریداوە. لەکاتی ناچاری و تەنگاویدا نەبووبێت ڕێگەیان بە پارتی جیاواز و ڕێکخراوی مەدەنی و کاری سەندیکا و ڕاگەیاندنی ئازاد نەداوە. هەڵبژاردنیان ئەنجام نەداوە و ئەمانەش بوونە هۆی ئەوەی کە ئەوانەی بیر و بۆچوونی جیاوازیان هەیە یان داوای مافی خۆیان دەکەن، ناچاربن پەنا ببەنە بەر کودەتا و ڕووبەڕووبوونەوەی چەکداری. هاوکات وشیاری دەستوری و یاسایی یاخود وشیاری پێوەرە ئەخلاقیەکانی کۆمەڵگە گەشە نەکات، لە جێگەی ئەوە چەمکی خۆسەپاندن و کاردانەوە گەشەبکات، کە ئەوە لە کارەکتەری پارت و ڕێکخستنە ئۆپۆزسیۆنە

عەرەب و کوردەکانیشدا ڕەنگیدایەوە. ئەوەبوو حزبی بەعس خۆی بەدەستی عەبدولسەلام عارف چەوسایەوە، بەڵام کە ئەوان بوونە دەسەڵات نمونەیەکی جیاوازتریان پێشکەش نەکرد و لەڕێگەی توندوتیژی و تیرۆر و توقاندنەوە خواستان هەموو ڕکەبەرەکانیان لە ناوببەن. پارتی دیموکراتی کوردستانیش بێبەش نەبوو لەو تایبەتمەندیە و ئەویش پەنای بۆ ئەو ڕێبازە برد بۆ لەناوبردن یاخود لاوازکردنی نەیارەکانی. ئەو کارەکتەرە لە ئێستادا بووەتە بەشێک لەکارەکتەری ئەو پارتانەی لەسەر ڕێبازی پارتی دروستبوون. هەرئەمەش وایکرد کە هەموو شتێک بکرێتە مافی دەوڵەت و لەو ڕێگەیەوە بکرێتە ماڵ و مافی حزب یاخود کەسی دەسەڵاتدار. هەربۆیە لەقۆناخی کۆماری عێراقدا دەزگایەکی ڕاگەیاندنی، یان ڕێکخراو و کۆمەڵەیەک یان پرۆژەیەکی ئابووری و خێرخوازی نابینین کە ئەهلی بێت و کۆمەڵگە بۆخۆی ئەنجامی بدات و بەڕێوەی ببات.

٣. لەسەردەمی پاشایەتیدا لەبەرئەوەی پشت بە ئابووری بازاڕ دەبەسترا و بازاڕ ئازاد کرابوو (بێگومان ئەم سیستمە خزمەتی سەرمایەداری تایبەت دەکات)، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە بازاڕی کوردستان زیاتر لە گوندەکاندا بوو، واتە بەرهەمی کۆمەڵگەی عێراق و کوردستان لەگوندەوە بەرهەم دەهات و پیشەسازی پەرەی نەسەندبوو، کۆمەڵگەی کوردستان و عێراق پشتیان بەخۆیان دەبەست و تێری خۆیان بەرهەمیان دەهێنا، بەڵام لەسەردەمی کۆماری و بەتایبەتی لە سەردەمی بەعسدا بەهۆی پشتبەستنی دەوڵەت بە بەرهەمی نەوت و گرنگی نەدانی بە کەرتی کشتوکاڵ و هاوکات سوتاندن و تێکدانی زۆربەی گوندەکانی کوردستان، ڕۆژبەڕۆژ مرۆڤی عێراقی، بەتایبەتیش مرۆڤی کورد لەڕەنج دوورخرایەوە و لەبەرهەم داماڵرا. ئەمەش وایکرد کە ڕۆژبەڕۆژ ڕێژەی دانیشتوانی گوندەکان کەم ببنەوە و دانیشتوانی شارەکان زیاتر ببن و ئەوەش ببێتە هۆی ئەوەی کۆمەڵگەیەکی بەکاربەر و دوور لەداهێنان دروست بکرێت. هاوشانی ئەمە حکومەتی بەعس بۆ ئەوەی سود لەو بێکارانە وەربگرێت، سیستمی جاشایەتی پەرەپێدا، ئەمەش لەگەڵ خۆیدا فەرهەنگێکی قێزەونی دروستکرد. لێرەدا خشتەیەک دەخەینە بەردەست کە ڕێژەی گۆڕانکاری دانیشتوانی گوند و شارەکانی باشووری کوردستان نیشاندەدا، لە ساڵی ١٩٢٧ەوە کە یەکەم سەرژمێری فەرمی لە عێراقدا کراوە

هەتا سەرژمێری ساڵی ١٩٨٧کە دوا سەرژمێرە و کوردستانی گرتۆتەوە، چونکە حکومەتی عێراق لە ساڵی ١٩٩٧دا سەرژمێرێکی تری ئەنجامدا، بەڵام هەرێمی کوردستانی لەخۆی نەگرت؛

ساڵ	سەرژمێری کوردستان	ژ. ڕێژەی دانیشتوانی گوند	ژ. ڕێژەی دانیشتوانی شار
١٩٢٧	٦١٣,٣٤٧	٥٦٢,٠٠٠ (٩١,٧٪)	٥١,٠٠٠ (٨,٣٪)
١٩٣٥	١,٠١٠,٩٠٥	٨٨٥,٠٠٠ (٨٧,٥٪)	١٢٦,٠٠٠ (١٢,٥٪)
١٩٤٧	١,٣٨٣,٣٧٨	١,١٢٧,٠٠٠ (٨١,٥٪)	٢٥٦,٠٠٠ (١٨,٥٪)
١٩٥٧	١,٨٢٢,٣٩٠	١,٢٤٦,٠٠٠ (٦٨,٤٪)	٥٧٦,٠٠٠ (٣١,٦٪)
١٩٦٥	٢,٢١٧,١٠٩	١,٢٥٣,٠٠٠ (٥٦,٥٪)	٩٤٦,٠٠٠ (٤٣,٥٪)
١٩٧٧	٣,٣٠٣,٣١٠	١,٥١٢,٠٠٠ (٤٥,٨٪)	١,٧٩١,٠٠٠ (٥٤,٢٪)
١٩٨٧	٤,٣٨٦,٩٧٠	١,٢٧٦,٠٠٠ (٢٩,١٪)	٣,١١١,٠٠٠ (٧٠,١٪)

ئەم خشتەیە ئەوەمان نیشاندەدات کە لەماوەی کەمتر لە سی ساڵی کۆماردا زیاتر لە نیوەی دانیشتوانی باشووری کوردستان ڕوویان کردۆتە شارەکان و گوندەکانی خۆیان بەجێهێڵاوە، ئیتر ئەمە بەبۆنەی ئەو سیاسەتە ئابووری و ئیدارییەوە بێت کە حکومەت پەیڕەوی کردووە یان ڕاستەوخۆ بەبۆنەی کۆچ پێکردن و ڕاگواستنەوەوە بێت. خۆ ئەگەر ساڵێکی تر بژمێرین، واتە ساڵی (١٩٨٨) کە سەرجەم گوندەکان و ژمارەیەک شارەدێ و شارۆچکەش لەلایەنی حکومەتی بەعسەوە خاپورکران، ئەوا ژمارە و ڕێژەی گوندنشینان لە باشووری کوردستان بووە (سفر٪) و ڕێژەی دانیشتوانی شارەکان بووە ١٠٠٪ی دانیشتوان، ئەمەش هەنگاوێکی کارەساتبار بوو بۆ گەلی کورد، نەک تەنیا لە بەرئەوەی ژمارەیەکی زۆری هاوڵاتیان کوژران و دەیان ئەوەندە ئەنفال کران، بەڵکو لەبەرئەوەی کە ئیتر کۆمەڵگەی کوردستان بەتەواوی لە ڕەنج و بەرهەم و خاکی خۆی دابڕێندرا و بەمەش بووە نێچیرێکی ئاسان بۆ سیاسەتەکانی دەوڵەت.

٤. سیاسەتی حکومەتی عێراق لەسەردەمی پاشایەتیدا بەرانبەر بە کورد و پێکهاتەکانی تر سیاسەتێکی نەرم بوو. نکۆڵی لە مافە فەرهەنگیەکان و زمانیان نەدەکرا، ڕێگەیان نەدەدا لەسەر بنەمای ناسنامەی فەرهەنگی خۆیان سیاسەت بکەن، بەڵام ڕاستەوخۆ نکۆڵیان لێ نەدەکرا و ڕێگەیان پێدەدرا کەچالاکی فەرهەنگی و ڕاگەیاندنی ئەنجام بدەن و لە قوتابخانەی تایبەتدا

خۆیان فێری نوسین و خوێندن بەزمانی خۆیان بکەن. بەشێوەیەکی بەرچاو کار بۆ تواندنەوەی ئەو پێکهاتانە نەدەکرا. هەرچی سەردەمی کۆمارییە، لە دەستوری کاتی و یاساکاندا دان بەناسنامەی کورد و پێکهاتەکانی تردا دەنرا، بەڵام هاوکات لە ساڵی ١٩٦٣ە وە دەسەڵاتی کەمینەی سوونەی عەرەب، هەمیشە هەوڵیداوە کورد و شیعە و پێکهاتەکانی تر لە بۆتەی خۆیدا بتوێنێتەوە، لەم پێناوەشدا سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستنیان پەیڕەو کردووە و ناسنامەی ژمارەیەکی زۆر لە پێکهاتەی کورد لە وێنەی ئێزدی، کاکەیی، شەبەک، هۆزەکانی گۆیانی، هۆمەری، هەسنی و گەرگەری و فەیلیەکانیان گۆڕی و کردیانن بەعەرەب. لەگەڵ ئەوانەشدا لەهەردوو سەردەمەکەدا دەسەڵات دەستی نەپاراستووە لەسەرکوتکردنی جوڵانەوە کوردییەکان. لەکاتی دانوستاندن و ڕێککەوتندا دەسەڵاتی سەردەمی پاشایی هیچ دەسکەوتێکی سیاسی و ئیدارییان بۆ کورد پەسند نەکردووە، بەڵام لەسەردەمی کۆمارییدا زۆربەی دەسەڵاتەکان ئامادەکارییان نیشانداوە کە ناسنامەی کورد پەسند بکەن و مافی ئیدارەی خۆجێی یان ئۆتۆنۆمی پەسند بکەن و دەسەڵاتی بەعس لەم بوارەدا هەنگاوی کرداریشی نا.

٥. لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە لەسەردەمی پاشایەتیدا ڕێز لەستاتۆی هۆز و پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکان دەگیرا و بەرنامەیەک بۆ هەڵوەشاندنەوە یاخود پەراوێزکردنی ئەو پێکهاتانە نەبوو، بەڵکو لە ئەنجومەنی ئەعیاندا نوێنەری ئەو پێکهاتانە بەشداری پرۆسەی سیاسیان دەکرد، لەناو ئیدارەی پارێزگە و هەرێمەکانیشدا خاوەن ڕۆڵ بوون. لەسەردەمی کۆمارییدا هەرچەندە زۆربەی دەسەڵاتەکان باسیان لەوە کردووە کە ئەوان گرنگی بە گۆڕانگاری کۆمەڵایەتی دەدەن و دژی دەسەڵاتی ئاغا و دەرەبەگن لە ناو کۆمەڵگەدا، بەڵام لەڕووی کردارییەوە بێجگە لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسم کە هەوڵیدا هەژموونی خاوەن موڵک و دەرەبەگەکان کەم بکاتەوە، دەسەڵاتەکانی تر لەڕووی کردارییەوە ئەو چینەیان بەخێوکردووە و ڕۆڵیان پێ داون، ئەمەش بووەتە هۆکاری ئەوەی ئەو چینە کاریگەریی خۆیان بپارێزن و دەرفەت بۆ پێکهاتەکان و توێژەکانی تری کومەڵگە کەم ببێتەوە.

بەگشتی ئەوە چەند بابەتێکی سەرەکی بوو ئاماژەمان پێکرد، لە ڕێگەیەوە هەوڵماندا تیشک بخەینە سەر ئەو گۆڕانکارییانەی کە ڕوویانداوە، هەتا بزانین

کە ڕوخاندنی ڕژێمی پاشایی و دەرکردنی هێزە دەرەکیە داگیرکەرەکان و ڕاگەیاندنی ڕژێمی کۆماری چی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. ئایا تەنیا بەو پرۆسەیە دەکرێت کێشەکان چارەسەر بکەین، یان گۆڕانکاری ڕیشەیی پێداویستی تریشی هەیە؟

جوڵانەوەی ئەیلول و دەرئەنجامەکانی

ئاماژەمان بۆ ئەوەکرد کە بڕیاری شەڕکردن لەو قۆناخەدا و بەو شێوەیەی کە هەبوو لە دژی حکومەتی عەبدولکەریم قاسم لەڕووی ستراتیژییەوە هەڵەیەکی مەزن بوو، ڕەنگە لەڕووی تاکتیکیەوە لەپێناوی دەسکەوتی حزبیدا بۆ پارتی دیموکرات گرنگ بوو بێت، بەڵام بۆ گەلی کورد و بۆ عێراق زیانی هەبوو، خزمەتی ئەو دروشمەی نەدەکرد کە بۆ ماوەیەکی درێژ پارتی بەرزی کردبووە و دەیگوت دیموکراتی بۆ عێراق و ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان. چونکە کۆمارێکی تازە لە عێراقدا دروستببوو، لەناوخۆی و دەرەوەش نەیاری ئەو کۆمارە زۆربوون و زۆربەشیان لەگەڵ ئەو بڕیار و یاسایانەدا نەبوون کە بە ئاڕاستەی عێراقێکی دیموکرات و دەستەبەرکردنی مافەکانی گەلی کورددا دەرچووبوون. عەبدولکەریم قاسمیش سەرەڕای هەڵەکانی و کاردانەوەکانی، لەپێناوی ئەو بڕیار و یاسایانەدا گەلێک باجی دابوو. بەڵام وەکو باسمانکرد لەبەرئەوەی ئەتمۆسفێر (کەش و هەوایەکی) دژایەتی حکومەتی عەبدولکەریم لەدەرەوە دروستکرابوو، لەناوخۆش بەهۆی هێرش و کاردانەوەکانی حکومەتی عەبدولکەریم و زیانمەندبوونی ژمارەیەک لەخەڵکی ڕەش و ڕووت زەمینەی کاردانەوەی جەماوەری هەبوو، پارتی دیموکراتیش لەباروودۆخێکی وەهادا بڕیاری دا و توانی زوو لەناو جەماوەردا پشتیوانی پەیدا بکات و ببێتە جوڵانەوەیەکی جەماوەری. هاوکات جوڵانەوەکە بووە جێگەی سەرنجی سەرجەم ئەو هێزانەی کە نەیاری حکومەتی عەبدلکەریم قاسم بوون، هەم پەیوەندیان لەگەڵیدا دروستکرد، هەم هاوکاری جۆراوجۆریان پێشکەش کرد. گەورە بوونی جوڵانەوەکە و قورس بوونی شەڕەکانی، باروودۆخی حکومەتەکەی عەبدلکەریم قاسمی بەرەو ئاڵۆزی برد و لە ئەنجامدا دوای ساڵێک و چوار مانگ لە شەڕی کورد بەرانبەر بە حکومەتەکەی عەبدولکەریم، عەبدولسەلام عارف بەهاوکاری حزبی بەعس و پشتیوانی میسر و سوریا

توانی له ١٩٦٣/٢/٨ دا کۆتایی بەدەسەڵاتی عەبدولکەریم قاسم بهێنێ و دوای ئەوەی له ١٩٦٣/٢/٩ دا عەبدولکەریم قاسمیان کوشت حکومەتێکی هاوپەیمانیان دروستکرد. عەبدولسەلام عارف بووە سەرۆک کۆمار و ئەحمەد حەسەن بەکر وەکو نوێنەری بەعسیەکان بووە سەرۆک وەزیر.

بەپێی بەڵگە و بیرەوەری ژمارەیەک کەسایەتی کە لەنزیکەوە ئاگاداری ئەو کودەتایە بوون، عەبدولسەلام عارف و بەعسیەکان پێش ئەوەی هەنگاوەکەیان بنێن پەیوەندی بە پارتی دیموکراتەوە دەکەن و داوایان لێ دەکەن یان هاوکاریان بکەن یاخود دژیان ڕانەوەستن، لەبەرانبەر ئەوەدا پەیمانی ئەوە دەدەن بە پارتی کە دوای سەرکەوتنیان ئامادەن داواکانی بارزانی و پارتی جێبەجێ بکەن. هەربۆیە پارتی دیموکرات لەکاتی ئەنجامدانی کودەتاکەدا بۆ ماوەیەک شەڕی خۆی ڕادەوەستێنێ. بەڵام دوای سەرکەوتن و جێگیربوونی پێگەی حکومەتە نوێیەکە، حکومەتە هاوبەشەکەی عەبدولسەلام و بەعسیەکان ئامادە نەبوون هیچ یەکێک لەداواکانی پارتی دیموکراتی کوردستان پەسند بکەن. ئەمەش بووە هۆکاری دەستپێکردنەوەی شەڕ لەنێوان کورد و حکومەتی عێراقدا. دوای ڕاوەستانی دانوستاندنەکان، حکومەتی عێراق له هاوینی ١٩٦٣دا، کە بە قەومیەکان دەناسران، هێرشێکی گەورەیان کردە سەر جەماوەری کوردستان، بەتایبەتی لە پارێزگەی سلێمانی و ناوچەی شارەزووردا کە (زەعیم صدیق) سەرپەرشتی شاڵاوەکەی دەکرد، ڕەشبگیر و کۆکوژییەکی زۆری لەناو جەماوەردا ئەنجامدا، کردەوەی وەهایان ئەنجامدا کە لەبیر خەڵکی ئەو ناوچانە ناچنەوە. ئەو هەڵوێستانە شەڕ و پێکدادانی گەورە کرد و جەماوەری زیاتر هاندا بۆ پەیوەندی کردن بە جوڵانەوەکەوە و ئیتر بەشی زۆری کریستیان، تورکمان و پێکهاتەکانی تری کوردستان جوڵانەوەکەیان وەکو پشت بۆ خۆیان دەبینی، بۆ خۆپاراستن لە ستەمی نەژادپەرستە عەرەبەکان. ئەم بارودۆخە لەلایەک کاردانەوەی جەماوەری لە کوردستان و باشووری عێراقدا لێ کەوتەوە، لەلایەکی ترەوە ترسی لای عەبدولسەلام عارف دروستکرد بەوەی کە ڕەنگە بەعسیەکان ئەو لەدەسەڵات دوور بخەنەوە و بەتەنیا خۆیان دەسەڵات بەڕێوەببەن، هەربۆیە لەمانگی ١١ی ١٩٦٣دا عەبدولسەلام عارف کودەتایەکی بەسەر بەعسیەکاندا ئەنجامدا و لەدەسەڵاتی دوورخستنەوە و خۆی بە تەنیا بووە فەرمانڕەوای

ڕەهای عێراق. عەبدولسەلام عارفیش دوای سەرکەوتنی لە کودەتاکەیدا، جارێکی تر پەیوەندی بە بارزانییەوە دەکاتەوە و داوای ئەوەی لێ دەکات کە شەڕ ڕابوەستێنێت و دانوستاندن دەست پێ بکەنەوە. عەبدولسەلام ئامادەیی خۆی نیشان دەدات بۆ پێدانی ئۆتۆنۆمی بە کورد. بۆ ڕازیکردنی کوردیش ڕووداوەکانی هاوینی ساڵی ١٩٦٣ و سەرنەکەوتنی دیالۆگەکانی ساڵی ١٩٦٣ی دەخستە ئەستۆی بەعسیەکانەوە، ئەوەش لەگەڵ خۆیدا جوڵانەوەی کوردی بردە قۆناخێکی ترەوە، کە سەرئەنجام پارچەبوونی جوڵانەوەکە بوو.

جێگەی خۆیەتی کەمێک باسی بارودۆخی ناوخۆیی جوڵانەوەی ئەیلول بکەین، وەکو باسمانکرد شەپۆل جەماوەر لە هەموو پێکهاتەکان پەیوەندی بە جوڵانەوەکەوە دەکەن. بۆ نمونە لەو قۆناخەدا (مارگرێت[١٤٣]) و ژمارەیەک کریستیان پەیوەندی بە جوڵانەوەکەوە دەکەن، مارگرێت دەبێتە یەکەم پێشمەرگەی ژن لە سەردەمی نوێدا. هەروەها لە بەشەکانی تری کوردستانەوە بە لێشاو پەیوەندی بە جوڵانەوەکەوە دەکرا. لەسەر ئاستی دەرەوەش وەکو باسمان کرد پەیوەندی و پشتیوانی پەرەیان دەسەند. بەڵام ئەوەی لایەنی نەرێنی بوو، بارودۆخی سەرکردایەتی جوڵانەوەکە بوو. لەلایەک سەرکردایەتی جوڵانەوەکە ڕۆژبەرۆژ لەیەکتری دەترازان و ناکۆکی لە تێڕوانین و هەڵوێستی ئیبراهیم ئەحمەد و مەکتەبی سیاسی لەلایەک و مستەفا بارزانی لەلایەکی ترەوە ڕووی لەزیادبوون دەکرد. هاوکات کۆی سەرکردایەتی خۆیان بۆ بارودۆخێکی وەها ئامادە نەکردبوو. بارزانی پێی وابوو کە بەهۆی شەڕ و پێکدادانەکانی ساڵی ١٩٦٣ەوە و پێشمەرگە و جەماوەر ماندووبوون و ئەگەر بۆ تاکتیکیش بێت شەڕ ڕابوەستێنن باشە، بۆئەوەی جوڵانەوەکە خۆی کۆبکاتەوە، هەربۆیە لەگەڵ ئەوەدابوو کە ڕازی بن بەشەڕ ڕاوەستاندن و دەستپێکردنەوەی دانوستاندن. هەرچی ئیبراهیم

١٤٣- مارگرێت جۆرج مالک: کچێکی ئاسوریە و خەڵکی گوندی دۆربەی نزیکی کانی ماسییە. ساڵی ١٩٤١ لە دایکبووە. ساڵی ١٩٦١ لەگەڵ باوک و برایەکیدا بەشداری خەباتی پێشمەرگایەتی دەکات، چالاکانە بەشداری چەندین شەڕ دەکات. لەناو پێشمەرگەدا بە شەمێران ئاشوری دەناسرێت. بەتۆمەتی بڵاوکردنەوەی کاری بێڕەوشتی دەکوژرێت. بەڵام ئەوانەی ئاگاداری بارودۆخی ئەو قۆناخەن ئەو تۆمەتانە بە ناراست دەزانن.

ئەحمەد و مەکتەبی سیاسی بوو پێیان وابوو کە عەبدولسەلام عارف نیازی باش نیە و ڕاست ناکات، هەربۆیە دەخوازێت کات بەدەست بهێنێت و خۆی کۆبکاتەوە و دەسەڵاتەکەی خۆی سەقامگیر بکات، لەبەرئەوە پێیان باش بوو کە شەڕ بەگوڕتر بکەن هەتا بەهێزی خۆیان سەردەکەون. لەئەنجامدا بارزانی بەبێ گەڕانەوە بۆ سکرتێر و مەکتەبی سیاسی لە ١٩٦٤/٢/١٠ئاگربەست ڕادەگەیەنێت و دەست بەدانوستاندن دەکات. هەرچی مەکتەبی سیاسی بوو ئەم ئاگربەست و دیالۆگەیان ڕەتکردەوە و خواستیان شەڕ بەردەوام بێت و فەرمان دەدەن بە فەرماندەکان کە شەڕ ڕانەگرن، لەبەرانبەردا بارزانی ژمارەیەک فەرماندەی هێزەکان دەگۆڕێت و کەسانی نزیک لە خۆی دەکاتە فەرماندەیان و بەو شێوەیە تەدبیری خۆی وەردەگرێت، لەوانە جەلال تاڵەبانی و عەلی عەسکەری کە لەمانگی ئاداری ١٩٦٤دا لە فەرماندەیی لادەبرێن. هەروەها بارزانی بەردەوامی بەدانوستاندنەکان دەدات، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە لە مانگی نیسانی ١٩٦٤مەکتەبی سیاسی کۆنفرانسێک لە ماوات ئەنجام بدەن و بڕیاری ڕاوەستاندنی ئەرکی سەرۆکایەتی بارزانی بدەن، ئەم بڕیارەش بەبێ ئامادەبوونی مستەفا بارزانی دەدرێت. بارزانی ئەو بڕیارە بەناڕەوا دەزانێت و پەسندی ناکات و لە کاری خۆی بەردەوام دەبێت. لەو ماوەیەدا لەڕێگەی کەسانی دڵسۆزەوە هەندێک هەوڵدەدرێت بۆ ئاشتبوونەوە و چارەسەرکردنی کێشەکان لەڕێگەی دیالۆگەوە، بەڵام هەوڵەکان سەرناگرێت و لەئەنجامدا بەبێ ئامادەبوونی ئیبراهیم ئەحمەد و ئەندامانی مەکتەبی سیاسی لەمانگی تەموزی ١٩٦٤دا بارزانی کۆنگرەی شەشەمی پارتی دیموکرات ئەنجام دەدات و مەکتەبی سیاسی و سەرکردایەتی کۆن لادەبەن و سەرکردایەتیەکی نوێ هەڵدەبژێرن و بارزانیش دەبێتەوە بەسەرۆک و دیالۆگی بارزانی و حکومەتیش پەسند دەکرێت، داواش لە سەرکردایەتی کۆن دەکەن کە خۆیان ڕادەستی پارتی بکەن، بەڵام سکرتێر و مەکتەبی سیاسی کۆن ئەو کۆنگرەیە بەنایاسایی دەزانن و مستەفا بارزانی بەوە تاوانبار دەکەن کە تاکڕەوانە بڕیاردەدات و بەپشتیوانی حکومەتی عێراق کار دەکات. هەرچی بارزانی و سکرتێر و مەکتەبی سیاسی نوێیە، ئیبراهیم ئەحمەد و هاوڕێکانی بە بەکرێگیراوی ئێران دەزانن و پێیان وایە کە ئەوە ئێرانە فشاریان دەخاتە سەر بۆ ئەوەی بەدیالۆگ لەگەڵ حکومەتی عێراقدا

ڕازی نەبن. دواتر بارزانی هێزێکی مەزن دەنێرێتە سەر بارەگای مەکتەبی سیاسی لە (ماوات) بۆ ئەوەی سکرتێر و ئەندامانی مەکتەبی سیاسی کۆن دەستگیر بکەن، بەڵام ئیبراهیم ئەحمەد و هاوڕێکانی و ژمارەیەک پێشمەرگە کە لەگەڵیان دان دەچنە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و خۆیان ڕادەستی ئێران دەکەن و ئێرانیش لە هەمەدان جێگیریان دەکات. بەو شێوەیە جارێکی تر بارزانی پەنای بۆ هێز برد بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشە و ناکۆکیەکان و ئەوەش بووە سەرەتای پارچەبوون و قۆناخێکی ناخۆش بۆ جوڵانەوەی کوردی کە دواتر شەڕی ناوخۆی لێ کەوتەوە.

دیالۆگی بارزانی و عەبدولسەلام عارف ماوەی ساڵێک بەردەوام بوو، بەڵام ئەنجامێکی ئەوتۆی لێ نەکەوتەوە، لەو ماوەیەدا ئێران پەیوەندیەکانی خۆی لەگەڵ بارزانی هەڵپەسارد و قورسایی دایە سەر ئیبراهیم ئەحمەد و هاوڕێکانی کە بە جەماعەتی مەکتەبی سساسی دەناسران، بەڵام ئەوان نەیانتوانی هیچ لە هاوکێشەکە بگۆڕن. بارزانی دوای ئەوەی ئەنجامی بەدەست نەهێنا لە دیالۆگ، هەوڵیدا پەیوەندی لەگەڵ ئێراندا دروست بکاتەوە، ئەوەبوو لە بەهاری ١٩٦٥دا جارێکی تر پەیوەندی نێوان بارزانی و ئێران بەرەو پێشەوە دەچێت. لەم پەیوەندییانەدا بابەتی حزبی دیموکرات و جەماعەتی مەکتەبی سیاسی دەبنە ڕۆژەڤ، ئێران داوای بێ دەنگکردنی حزبی دیموکرات لە پارتی دیموکرات دەکات. هەرچی بارزانیە داوای گێڕانەوەی جەماعەتی مەکتەبی سیاسی دەکات. هەردوولا لەسەر ئەو بابەتانە و پشتیوانی ئێران بۆ جوڵانەوەکە ڕێکدەکەون.

دوای ئاسایبونەوەی پەیوەندییەکانی بارزانی و ئێران، ئێران داوای لە جەماعەتی مەکتەبی سیاسی کرد کە یان بگەڕێنەوە لای بارزانی یان لە ئێرانەوە دژی بارزانی سیاسەت نەکەن. لەئەنجامدا ئیبراهیم ئەحمەد بڕیاریدا بچێتە بریتانیا و ئیتر لە گۆڕەپانی گەرمی سیاسەت دوورکەوتەوە. ئەندامانی مەکتەبی سیاسیش کە «جەلال تاڵەبانی، عەلی عەسکەری، نوری شاوێس و نوری ئەحمەد تەها « لەدیارترینیان بوون، گەڕانەوە بۆ لای بارزانی و دادوەری پارتی، ئەوەش لەهاوینی ١٩٦٥دابوو. لە بەرانبەر ئەو هەڵوێستەی ئێراندا بارزانی داوای لە ئەحمەد تۆفیق و حزبی دیموکرات کرد کە چالاکیەکانی خۆیان لە دژی ئێران ڕاوەستێنن و کارێک نەکەن کە زیانی بۆ پەیوەندییەکانی

ئێران و جوڵانەوەی ئەیلول هەبێت، لەو نێوەندەدا ئێران لێبووردنی بۆ خەڵکانی سیاسی دەرکرد، لەبەرئەوە بارزانی داوای لە حزبی دیموکرات کرد کە یان لە باشووردا بەبێ دەنگ دانیشن یان بچنەوە ئێران سیاسەت بکەن یاخود باشوور بەجێ بهێڵن. پێشتر باسمان لە ئەنجامەکانی ئەم سیاسەتە کرد، کە تێیدا حزبی دیموکراتی کوردستان لەچالاکی سەربازی و سیاسی سڕکرا و جەماعەتی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستانیش چوونەوە ژێربالی سەرۆک.

لە ساڵی ١٩٦٦دا جەلال تاڵەبانی کە هەتا ئەو کاتە لە دۆڵە ڕەقەی نزیک ڕانیە دەست بەسەر بوو، بەهاوکاری عەباس ئاغای ئاکۆیی خۆی ڕادەستی حکومەتی عێراق دەکات، ئەو ڕووداوە بووە لێکترازانی دووەم. تاڵەبانی و هاوڕێکانی هۆکاری ئەو هەڵوێستە بۆ ئەوە دەگێڕنەوە کە بارزانی لەگەڵ بەڵێنەکانیدا ڕاستگۆ نەبووە و سەرەڕای ئەوەی ئەندامانی مەکتەبی سیاسی گەڕاونەتەوە لای بارزانی و خۆیان ڕادەستی ئەو کردووە، کەچی بارزانی لێبووردنی بۆ هەندێکیان دەرکردووە و بەرپرسیارێتی پێ داون، بەڵام سەبارەت بە جەلال تاڵەبانی و عەلی عەسکەری لە ژێرەوە هەوڵی کوشتنیانی داوە، هەربۆیە ئەوانیش پەنایان بردۆتە بەر عێراق و ئەو پەنابردنەشیان لەچوارچێوەی ڕێککەوتنێکی سیاسیدا بووە و حکومەتی عێراق پەیمانی داوە کە بەشێک لە داواکانی کورد پەسند بکات. هەربۆیە ئەوەی کردوویانە کارێکی ئاسایی بووە و ڕەوایە و لەو ڕوانگەیەوە بانگەوازییان بۆ لایەنگرانی خۆیان کرد کە پەیوەندییان پێوە بکەن و بڕیارەکانی کۆنگرەی شەشەمی پارتیان بە نارەوا دانا و لە کەلار لە ٢٢-١٩٦٧/٣/٢٧ کۆنگرەی شەشەمی پارتی دیموکراتی کوردستان بەناوی باڵی مەکتەب سیاسیەوە ئەنجام دەدەن و ناوی پارتی دەگۆڕن بۆ (پارتی دیموکراتی شۆڕشگێڕی کوردستان) و ئیبراهیم ئەحمەد دەکەنەوە بەسکرتێری پارتی و جەلال تاڵەبانی و ١٥کەسیش بۆ سەرکردایەتی هەڵبژێردران. ئیتر ئەم کۆمەڵە بە فەرمی ناویان بووە» پارتی دیموکراتی شۆڕشگێڕی کوردستان « و لە ناوەندە سیاسەکاندا پێیان دەگوتن باڵی مەکتەبی سیاسی پارتی، لەناو جەماوەریشدا بە جەماعەتی جەلالی دەناسران. بەتێڕوانینی ئەم باڵە، بارزانی ببوو بە داردەستی ئێران و ئیتر بۆ ئێران کاری دەکرد و ئەو بانگەشانەی پێشتر بارزانی بۆ ناوزڕاندنی

باڵی مەکتەبی سیاسی کردبووی، ئێستا خۆی بەزیاترەوە بۆ ئێرانی ئەنجام دەدا.

لە بەرانبەردا بارزانی و سەرکردایەتی پارتی جەختیان لەوە دەکردەوە کە ئەوان هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کوشتنی جەلال تاڵەبانی و هاوڕێکانی نەبووە، بەڵکو دەرفەتی زیاتریان داوە پێیان بۆ ئەوەی زیاتر بەخۆیاندا بچنەوە و هەڵە و کەموکورتیەکانی خۆیان ببینن، ئەوانیش ئەو دەرفەتەیان قۆستۆتەوە و ناپاکیان لە شۆڕش کردووە و خۆیان ڕادەستی حکومەتی عێراق کردووە و بونەتە جاش و هیچ پاساوێک ناتوانێت پاکیان بکاتەوە. هەربۆیە لە ئەدەبیاتی پارتیدا ئیتر کە باسی ئەو باڵەیان بکردایە، یان دەیانگوت جاشەکانی (٦٦) یان دەیانگوت جەلالیەکان.

دوای ئەو ڕووداوە ئیتر هەرچی ئەوانەبوون کە لایەنگری تاڵەبانی و باڵی مەکتەبی سیاسی بوون یاخود لەسیاسەتەکانی بارزانی ناڕازی بوون لە دەوری تاڵەبانی کۆبوونەوە و سالانی ١٩٦٦ هەتا ١٩٧٠شەڕی یەکتریان کرد. بۆ ئەو شەڕەش بارزانی هاوکاری لە ئێران، ئەمریکا، ڕووسیا و چەندین دەوڵەتی تر وەردەگرت، تاڵەبانیش پشتی بە حکومەتی عێراق بەستبوو. لەو ماوەیەدا ژمارەیەکی زۆر لە گەنج و لاوی کوردستان بوونە قوربانی شەڕی ناوخۆ و زۆر هەوڵدرا بۆ ئەوەی ئەو شەڕە کۆتایی پێ بهێنرێت، بەڵام هەر بەردەوام بوو. ئەو شەڕە لەگەڵ خۆیدا چەندین نەریت و فەرهەنگی خراپی زەق کردەوە. یەکێک لەو نەریتانە ئەوەبوو هەر لایەنەی بۆ ئەوەی پشتی بەرانبەرەکەی بشکێنێت، ڕەوایی بەهەر جۆرە پەیوەندیەک دەدا لەگەڵ دەوڵەتە سەردەستەکانی سەر کوردستاندا. هەر لایەنە و بەهەموو شێوەیەک هەوڵی دەدا پاساو بۆ پەیوەندیەکانی بێنێتەوە و ڕەواییان پێ بدات، لەبەرانبەردا لایەنی بەرانبەر و کردەوەکانی بە ناڕەوا نیشان بدات و بەناپاکی تۆمەتباری بکات. ئەمەش کاریگەریی نەرێنی لەسەر تاک و کۆمەڵگەی کوردستان کرد، چونکە ئیتر پێوانە بۆ شۆڕش و ناپاکی تێکەڵی یەکتر کران. هەر ئەمەش هۆکارێکی سەرەکیە کە هەتا ئێستا ئەم پێوانەیە ڕاست نەکراوەتەوە.

ڕەواییدان بەشەڕی ناوخۆ نەریتێکی تری خراپ بوو کە ئەو قۆناخە لەگەڵ خۆیدا هێنای، هەرچەندە لە ڕابردوودا هەڵە و کەموکورتی هەبوو، بەڵام نەگەیشتبووە ئەوەی کە شەڕی ناوخۆ ڕەوا ببینرێت. ئەو قۆناخە

شەڕی ناوخۆ لەپلەی یەکەمدا جێگیر کرا و هەر لایەنەی خۆی بەڕەوا دەزانی و هەوڵی بنەبڕکردنی بەرانبەری دەدا، ئەوەش نەریتێکی خراپی لەگەڵ خۆیدا دروستکرد کە تەشەنەی کرد بۆ بەشەکانی تری کوردستان و هەتا ئێستاش شوێنەواری لە ڕووی زهنی، ڕوحی، دەروونی و کۆمەڵایەتیەوە هەرماوە.

خاڵێکی تر کە هێندەی ئەوانەی تر کاریگەری نەرێنی هەیە یاخود هەبووە، کارکردن بوو لەسەر پارچەکردنی کۆمەڵگە و ئەویش بە داهێنانی شەڕی بادینان و سۆران، کە هەر لایەنەی بۆ ئەوەی لە سەر بنەمای جوگرافی و هەرێمی زەمینەی خۆی زیاتر بکات، کەوتە دژایەتی لایەنی بەرانبەر و تۆمەت بۆ یەکتر هەڵبەستن. ئەوەش دابڕانێکی سیاسی، کۆمەڵایەتی و دەروونی لەناو کۆمەڵگەدا دروستکرد و هەتا ئێستاش کاریگەری نەرێنی هەر ماوە. ئەمانە و چەندین دەرهاویشتەی تری کۆمەڵایەتی و دەروونی کە ئەو شەڕانە لەگەڵ خۆیاندا هێنایان و بوونە هۆکاری ئەوەی کە خەڵک ئێش و ئازار و فشارەکانی دەوڵەتی لە بیر بچێتەوە و دەوڵەتیش بە تیۆری سەگی سپی و سەگی ڕەش هەرکامیان بکوژرێن هەر سەگە مامەڵەی لەگەڵ بارودۆخەکەدا دەکرد.

لەو ماوەیەدا دوو گۆڕانکاری لە دەسەڵاتی عێراقدا ڕوویاندا، یەکەمیان؛ مردنی عەبدولسەلام عارف بوو لە ١٩٦٦\٤\١٤، بەهۆی تەقینەوەی فڕۆکەکەیەوە لەکاتی گەڕانەوەی لە بەسرەوە بۆ بەغداد. دواتر بوونی عەبدولڕەحمانی برای بەسەرۆک کۆماری عێراق ئەم ڕوداوە لە ١٩٦٦\٤\١٥ دا ڕویدا. گەلی کورد مردنی عەبدولسەلام عارفیان بە خۆشحاڵی پێشوازی کرد، چونکە کەسێکی دەمارگیر بوو، پەیمانی دابوو کە ئەگەر دیالۆگی نێوان ئەو و بارزانی ئەنجام نەگرێت و شەڕ دەست پێ بکاتەوە، ئەوا تێزاب دەکات بەسەر کوردستاندا. عەبدولڕەحمان عارف کەسێکی سەربازی بوو، ئەویش جەنەراڵی سوپا بوو، بەڵام بە بەراورد بە عەبدولسەلامی برای نەرمتر بوو، بەڵام خاوەنی تێگە و پڕۆژەیەکی جیاواز نەبوو. هەربۆیە کاتێک عەبدولڕەحمان عارف بوو بەسەرۆک کۆمار گۆڕانێکی ڕیشەیی ڕووی نەدا. بەڵام بەهۆی نەرمی و نەبوونی حاکمیەتیەوە دەرفەتی بۆ بەعسیەکان ڕەخساند وردە وەردە خۆیان ڕێکبخەنەوە. دووەم؛ کودەتای بەعسیەکان بوو، بەعسیەکان بە هاوکاری چەند کەسایەتییەکی ناو حکومەت کودەتایەکی سپیان ئەنجامدا

و عەبرولڕەحمان عارفیان لەسەرۆکایەتی دوورخستەوە و ئەحمەد حەسەن بەکر بووە یەکەم سەرۆک کۆماری بەعسی لە ١٩٦٨\٧\١٧. جێگەی ئاماژە پێکردنە کە هەتا ئەم بەروارە سەدام حسێن کەسێکی دیار و خاوەن پێگە نەبوو لەناو بەعسدا، بەهۆی خزمایەتیەوە لەگەڵ ئەحمەد حەسەن بەکر و متمانەی بەکر بە سەدام، سەدام دەکاتە بەرپرسی ئەو تیمەی کە لەگەڵ بەکردا دەبن بۆ دەست گرتن بەسەر کۆشکی کۆماریدا و ئیتر لێرەوە ئەستێرەی سەدام دەست بە درەوشانەوە دەکات و لەساڵی ١٩٦٩دا دەیکەنە ئەندامی سەرکردایەتی حزبی بەعس و لەساڵی ١٩٧٠یشدا دەیکەنە جێگری سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش و بەرپرسی ئاسایشی تایبەت و ئەویش ئەو ئەرکانە بۆ خۆی دەقۆزێتەوە و دەبێتە کەسایەتی دووەم لە دوای بەکرەوە. لەساڵی ١٩٧٤ بەدواوە و ئیتر بەکرداری دەبێتە هاوبەشی سەرۆک و لەڕووی جێبەجێکردنەوە ئەو عێراق بەڕێوە دەبات. هەتا لەساڵی ١٩٧٩ دا ئەحمەد حەسەن بەکر ناچار دەکات بەفەرمی دەست لەسەرۆکایەتی عێراق بەربدات و بۆخۆی دەبێتە سەرۆکی عێراق.

هاتنە سەر حوکمی بەعس بووە مێژوویەکی نوێ بۆ عێراق. چونکە پەیمانی زۆریان بەجەماوەر دا و بڕیاریشیاندا لاپەڕەیەکی نوێ لەگەڵ کورددا بکەنەوە. ئەوەبوو لە هەنگاوی یەکەمدا داوای دیالۆگ و پەیوەندیان لە بارزانی کرد. زانکۆی سلێمانی کرایەوە لە ساڵی ١٩٦٨، دهۆک لە ساڵی ١٩٦٩ دا کرایە پارێزگە. ئەمانە بەشێک بوون لەو داوایانەی کە کورد پێشتر کردبوونی. زیندانە سیاسیەکانی کوردیان ئازاد کرد. ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی کە دیالۆگ لە نێوان بارزانی و حکومەتی بەعسدا دەست پێ بکات، بەڵام دوای ماوەیەک بێ ئەنجام بوو، شەڕ دەستی پێکردەوە، لە سەرەتای ساڵی ١٩٧٠دا سەدام حسێن بووە نوێنەری ئەحمەد حەسەن بەکر و ئەمەش کاریگەریی لەسەر ڕەوتی ڕووداوەکان و درەوشانەوەی سەدامیش کرد، سەدام حسێن لەسەر ناوی حکومەت پەیمانی پەسندکردنی سەرجەم داواکانی کورد دەداتە بارزانی و ئامادەیی ڕاگەیاندنی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد نیشان دەدات. لەبەرانبەردا داوای ئەوە دەکەن کە شەڕ بۆماوەی چوار ساڵ ڕابوەستێت و لەو ماوەدا بە دانوستاندن ناوەڕۆک و چوارچێوەی ئۆتۆنۆمی دیاری بکەن. هاوکات داوا لە بارزانی دەکات کە لەگەڵ تاڵەبانی ڕێکبکەون و ئەوە دەکەنە

مەرجێک بۆ ڕێککەوتنی خۆیان. هۆکاری ئەوەش دەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی کە ئەگەر بارزانی و تاڵەبانی ڕێک نەکەون، ڕەنگە تاڵەبانی سەنگەر بگۆڕێت و بچێتە لای ئێران و ئەوەش بۆ بارزانی و حکومەتی عێراقیش زیانی دەبێت، لەبەرئەوە پێداگیری لەسەر ڕێککەوتنی هەردوولایان دەکەن. لە ئەنجامدا لە ١٩٧٠/٣/١١دا بەیاننامەی ڕێککەوتنی جوڵانەوەی کورد و حکومەتی عێراق بۆ ڕای گشتی لە یاریگای (شەعب) لە بەغداد بە ئامادەبوونی ئەحمەد حەسەن بەکر و سەدام حسێن و د. مەحمود عوسمان و ئیدریس بارزانی و مەسعود بارزانی ڕاگەیەندرا. کە دواتر بە بەیانی ١١ی ئادار ناسرا. لە هاوینی هەمان ساڵیشدا پارتی دیموکراتی شۆڕشگێڕی کوردستان (پارتەکەی تاڵەبانی) بڕیاریدا بچێتەوە ژێر باڵی بارزانی و بارزانیش ئەو هەنگاوەی پەسند کرد و بەو شێوەیە پەردە بەسەر چوار ساڵ شەڕی ناوخۆی و دژایەتی یەکتردا دادرایەوە و ئیتر هەموو نیگاکان لەسەر ئەوەبوون کە ئەو ڕێککەوتنەی کورد و حکومەت چی بەرهەمی لێ دەکەوێتەوە. لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئێران زۆر لەو ڕێککەوتنە ناڕازی بوو، چونکە پێی وابوو ئەو ڕێککەوتنە دەبێتە هۆکاری بەهێزبوونی عێراق و کورد، ئیتر نە عێراق و نە کورد پێویستیان بە ئێران نابێت و ئەوەش بۆ ستراتیژ و سیاسەتی ئێران دەبێتە مەترسی، هاوکات ئەو دەوڵەتانەی کە هاوکاری بارزانیان دەکرد لەوێنەی ئەمریکا، ئەڵمانیا، یەکێتی سۆڤێت، سعودیە، بریتانیا و کووەیت نیگەران بوون لەو ڕێککەوتنە و پێیان وابوو سەرکەوتنی ئەو ڕێککەوتنە بەرنامەکانی ئەوان سەبارەت بە عێراق تێک دەدات و ئەوان لە عێراقدا مایەپوچ دەبن، هەربۆیە ئەو هێزانە بەشێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەهەوڵی پەکخستنی ڕێککەوتنەکەدا بوون. بێگومان ئەوە بابەتێک بوو کەپێویست بوو هەردوو لایەنی ڕێککەوتنەکە ببینن و لە بەرانبەریدا وشیار بن.

ڕێککەوتنی ١١ی ئادار بووە هۆی ئەوەی کە تاڕادەیەک ئارامی ڕوو لە کوردستان بکات و لەچوارچێوەی ڕێککەوتنەکەدا و بەشێوەیەکی سنوردار هەوڵدرا ئەو ناوچانەی لەکاتی شەڕدا زیانیان بەرکەوتووە، قەرەبوو بکرێنەوە و هەندێک پرۆژەی خزمەتگوزاری بۆ ناوچە کوردستانیەکان ئەنجامدرا. دەسەڵاتی ناوچە کوردستانیەکان لەڕووی کارگێڕییەوە هەتا کەرکوک کەوتبووە ژێر دەستی پارتی دیموکراتی کوردستانەوە. ئەو بارودۆخە

لەسەرەتاوە ئاسودەیی و بەختەوەری بۆ گەلی کوردستان هێنا، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات نارەزایی خەڵک دروست دەبوو، وردەوردە ڕووی لە زیاد بوونیش دەکرد، هۆکاری ئەوەش دوو لایەنە بوو. لایەنێکی وابەستەی ئەوەبوو کە حکومەتی عێراق بە پێی پەیمانەکانی خزمەتی ئەو ناوچانەی نەدەکرد و ئەوە نیگەرانی خەڵکی دروستدەکرد. لایەنەکەی تری وابەستەی سیستمی ئیداری و مامەڵەی بەرپرسە کوردەکانی پارتی دیموکرات بوو، کە بەشێکی زۆریان کەوتبوونە گەندەڵی و شرەخۆری و ئەوەش جەماوەری زیاتر بێزار دەکرد. بێگومان ئەم لایەنەیان لەلایەنی یەکەم مەترسیدارتر بوو، چونکە ئەوە دەبووە هۆی بێباوەڕبوونی جەماوەر بەجوڵانەوەی کوردی و کوردایەتی، جەماوەری لە جوڵانەوەکە دوور دەخستەوە. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ فەلسەفەیەکی هەڵەی ژیان و تێکۆشان بکەین کە لەو سەردەمەدا دروستبووە. ئەوەشیان بە ناوی بارزانیەوە کردووە (ئیتر نازانرێت ڕاستە یان نا؟) ئەویش ئەوەیە کە گوایە خەڵکی چەند ناوچە چوونەتە لای بارزانی و گلەییان لە بەرپرسی ناوچەکانی خۆیان کردووە و داوایان کردووە بیانگۆڕن، بارزانیش گوایە لەوەڵامدا وتویەتی ئەو بەرپرسانە هەتا ئێستا هەندێک گیرفانیان پڕکردووە و چاویان تێر بووە، بۆ ئەوە کەمێک ویژدانیان دەبێت، ئەگەر هی نوێ بخەینە جێگەی ئەوانە، ئەوا هەتا ئەوانیش هەندێک چاویان تێر دەبێت میللەت دەڕوتێننەوە. بۆیە ئەوانەی پێشتر لە جێگەی خۆیان بمێننەوە باشترە. بێگومان ئەو هەڵوێستە هی بارزانی بێت یاخود نا بەناوی بارزانیەوە بڵاو بۆتەوە و لە ئێستاشدا بەشێکی کۆمەڵگە بەم فەلسەفە چەوتە کار دەکات، چونکە چاودێری و لێپرسینەوە ناهێڵێت و ئەمەش خراپترین نەخۆشیە کە ڕووبەڕووی هەر ئیدارە و جوڵانەوەیەک ببێتەوە.

بێجگە لەمانە لەو چوار ساڵەدا کە دیاری کرابوو بۆ دیالۆگ بەشێوەی پچڕپچڕ دیالۆگ بەردەوام بوو. حکومەتی عێراق بۆ ئەوەی سوود لەو ماوەیە وەربگرێت، لە ساڵی ١٩٧٢ نەوتی خۆماڵی کرد، هاوکات ڕێککەوتنی ستراتیژی لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت ئەنجام دا و دواتر لەساڵی ١٩٧٣شدا هاوپەیمانی ستراتیژی لەگەڵ حزبی شیوعی دروستکرد. لە ڕێگەی ئەو پەیمان و ڕێککەوتنانەوە، حزبی بەعس پێگەی خۆی لەناوخۆ و دەرەوەدا بەهێزکرد و سوپا و دامودەزگاکانی دەوڵەتیشی نوێکردەوە و توانای شەڕی

بۆ دابینکردن. بەو شێوەیە ڕۆژبەڕۆژ پێگەی خۆی لەناو دیالۆگدا بەهێز دەکرد.

هەرچی پارتی دیموکراتی کوردستانە پشتی بە پەیوەندیە دەرەکیەکانی بەستبوو، وەکو مەسعود بارزانی لە پەرتوکی «بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد»دا دەڵێ؛ «لە دوای ساڵی ١٩٧٢، واتە لەدوای خۆماڵیکردنی نەوتەوە، هاوکاری دۆستەکان زیاتر بوو[١٤٤]». بارزانی وای بۆ دەچێت ئەو دەوڵەتانە دۆست و خەمخۆری جولانەوەکەن، هەربۆیە هاوکاریەکانیان زیاد دەکەن، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوان دەیانەوێت بەوشێوەیە بارزانی لە نزیکی خۆیانەوە ڕابگرن و بەتەواوی ڕێکنەکەوێت لەگەڵ حکومەتدا، بۆ ئەوەی وەکو کارتێکی فشار لەبەرانبەر حکومەت سوودی لێ وەربگرن. لەلایەکی تریشەوە حکومەت ناچار بکەن سەر بۆ داواکانی ئەو هێزانە دانەوێنێت و پەسندی بکات. بەڵام بارزانی و سەرکردایەتی پارتی ئەو هاوکارییەی کە وەریان دەگرت نایکەنە بنەمایەک بۆ پتەوکردنی ژێرخانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سەربازی، ڕۆژانەیی سەیری دەکەن لە ڕووی ئیداری و بەڕێوەبردنیشەوە نمونەیەکی جوان نیشانی کۆمەڵگە نادەن و کۆمەڵگەش

١٤٤- بەپێی ئەو بەڵگانەی مەسعود بارزانی لە پەرتوکی «بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد»دا بڵاوی کردۆتەوە، ئەم وڵاتانە بەم شێوەیە هاوکاری پارتی دیموکراتیان کردووە:

أ ـ ئێران هەر لەسەرەتای جولانەوەکەوە لەبواری دارایی و لۆجستیکیەوە هاوکاری جولانەوەکەی کردووە. بەوتەی مەسعود بارزانی ئێران بەپارە کەمتر هاوکاری دەکرد، زیاتر پێداویستیەکانی بۆ دابین کردوون. بڕی هاوکارییەکەی بەپارە دیاری نەکردووە و دەڵێ لە ١٩٧٤/١/١ەوە مانگانە ٢٠ملیۆن تومان (کە ئەو کاتە دەیکردە ٦ ملیون دولار) هاوکاری کردووە و دوای ١٩٧٤/٧/١ هاوکارییەکەی کردووە بە دووهێندە، هەتا لە پەیمانی جەزائیردا ئەو هاوکارییەی بڕی.

ب ـ ڕوسیا لە کۆتایی ١٩٦١ەوە هەتا ١٩٦٨ ساڵانە (٣٦٠,٠٠٠) دۆلار هاوکاری دەداتە جولانەوەکە. ساڵی ١٩٦٩ هەتا ١٩٧٢هاوکارییەکەی کردووە بە(١,٥٠٠,٠٠٠) دۆلار. بەڵام دوای ئەوەی لەگەڵ عێراقدا ڕێککەوت ئەو هاوکارییەی بڕی.

ج ـ ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٦٩ دا ملیۆنێک مارکی ئەڵمانی هاوکاری دەدات.

د ـ ئەمریکا لە نێوان ١٩٧٣/٣/١ هەتا ١٩٧٥/٣/١، (٦)ملیۆن دۆلار هاوکاری بەپارە پێشکەش کردووە و بە بەهای (١٠) ملیۆن دۆلاریش چەکی بۆ کڕیون.

ه ـ بریتانیا بەبڕی(٢٥٠,٠٠٠) پاوەنی ئەستەرلینی هاوکاری کردووە.

و ـ ساڵی ١٩٧٤ شای سعودیە (١) ملیۆن دۆلار هاوکاری جولانەوەکەی کردووە.

لەسەر بنەمای ڕووبەڕووبوونەوەی کاتە سەختەکان پەروەردە و ئامادە ناکەن، هەتا پێشمەرگەکانیان لەسەر ئەو بنەمایە ئامادە ناکەن، بەڵکو لەسەر بنەمای ئارامی و بەسەرچوونی کاتە زەحمەتەکان ئامادە دەکەن، واتە بێ پەروایی و بێ خەمی پێش دەکەوێت. ئەمانە دەبنەخاڵی لاوازی جوڵانەوەکە. کاتێک ئەو هاوکاری و جۆر و کاتەکانی و کاتی بڕینەکەی دەبینین هەست بەوە دەکرێت کە چەند لایەن کاریان لەسەر جوڵانەوەی کوردی کردووە و هەر یەکە و خواستویەتی سودی لێ وەربگرێت و هەر کاتێک گەیشتونەتە مەرامی خۆیان ئیتر پەیوەندییەکانیان لەگەڵ جوڵانەوەکەدا بڕیوە.

لەگەڵ ئەوەی هەرلایەنەی بەگوێرەی تێگەی خۆی مامەڵەی لەگەڵ بارودۆخەکەدا کرد. بەڵام چوار ساڵ تێپەڕبوو بەبێ ئەوەی هەردوولا بگەنە ڕێککەوتنی کۆتایی، لایەنی کوردی جەختی لەوە دەکردەوە کە دەبێت کەرکوک بکەوێتە ناو سنوری دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمیەوە. هەروەها بەرپرسانی دەسەڵاتی ئۆتۆنۆم لەلایەنی خودی کوردەکانەوە دیاری بکرێت و دەسەڵاتی ناوەندی دەستی تێ وەرنەدات. هەروەها بەپێی داخوازی لایەنی کوردی دەبوو بەشێکی داهاتی ئابووری هەرێمی ئۆتۆنۆم بۆ کوردستان بێت و لەگەڵ ئەوانەشدا هێزی پێشمەرگە بەفەرمی بناسرێت و لەژێر فەرمانی دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمدا بێت. لەو چوارچێوەیەدا تێڕوانینەکانی خۆی داڕشت و بڵاوی کردەوە و جەختی لەوە کردەوە کە بەبێ ئەو هەنگاوانە بەهیچ جۆرە ئۆتۆنۆمیەک ڕازی نابن. لەبەرانبەردا حکومەتی عێراق ئامادە نەبوو کەرکوک بخاتە ناو سنوری دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمەوە، پێی باشتر بوو کە بەهاوبەشی بەڕێوە ببرێت، بەڵام ئامادەبوو هەتا خانەقین و شەنگال بخاتە ناو ئەو سنورە ئۆتۆنۆمیەوە. سەبارەت بەدیاریکردنی بەرپرسانی ئۆتۆنۆمیش تێڕوانینی جیاواز هەبوو، حکومەتی عێراق پێی وابوو دەبێت سەرۆکی حکومەتی ئۆتۆنۆم و سەرۆکی دەزگای یاسادانان لەلایەنی ناوەندەوە ڕەزامەندییان لەسەر بدرێت. واتە دژی ئەوە نەبوون کە کوردەکان خۆیان دیاریان بکەن، بەڵام دەیانخواست ڕەزامەندی سەرۆک کۆماری عێراقی لەسەر وەربگیرێت. سەبارەت بەبواری ئابووری و سەربازی، حکومەتی عێراق ئەوانەی بەدەسەڵاتی ناوەند دەزانی و پێی وابوو کە دەبێت سەرجەم ئابووری عێراق لەژێر دەستی ناوەندا بێت، ناوەند بەپێی ڕێککەوتن و بودجەی گشتی بەشی هەرێمی ئۆتۆنۆم دەدات.

هەرچی تایبەت بوو بە بابەتی پێشمەرگە و هێزی سەربازی، ئەوان ئامادە نەبوون کە تایبەتمەندییەکی بەو شێوەیە بدەنە پێشمەرگە و پێیان وابوو کە دەبێت سەرجەم هێزە چەکدارەکان لە ژێر فەرمانی ناوەندا بن. حکومەتی عێراقیش لەو چوارچێوەیەدا تێڕوانینەکانی خۆی ڕاگەیاند و پرۆژەی خۆی سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی ڕاگەیاند. ئەو دوو ڕاگەیاندنەش لەکاتی تێپەڕبوونی چوارساڵ بەسەر دانوستاندنەکاندا بوون و ئاماژەبوون بۆ بێ ئەنجامبوونی دیالۆگ و دانوستاندنەکان. هاوکاتی ئەو بارودۆخە، هەر لایەنە و ئەوی تری تۆمەتبار دەکرد بەوەی کە دیالۆگ تێکدەدەن. مەسعود بارزانی باس لەچەند هەوڵی تیرۆر دەکات کە لەوکاتەدا لەلایەنی حکومەتی عێراقەوە دراوە[١٤٥]. ئەوەش وایکرد لەدوای ئەو ڕاگەیاندنانەوە شەڕ دروست ببێتەوە.

لە دوای ١٩٧٤/٣/١١ە وە شەڕ لە نێوان حکومەتی عێراق و لایەنی کوردیدا دەستی پێکردەوە. حکومەتی عێراق هەموو جۆرە چەکێکی بەکار هێنا. ئەو بارودۆخەی کە باسمان کرد لەکاتی دیالۆگدا تاڕادەیەک وای لە لایەنی کوردی کردبوو کە لە ڕووی سەربازی، ئابووری و سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتیەوە ئامادەیی بۆ شەڕ نەبوو. لەبەرئەوە شارە گەورەکانیان چۆڵکرد و کشانەوە بەرەو ناوچە شاخاویەکان و زانکۆی سلێمانیشیان گواستەوە بۆ قەڵادزە. ئەمە وایکرد کە حکومەتی عێراق زۆر بە دڕندانە شاری قەڵادزە و زانکۆی سلێمانی لە ١٩٧٤/٤/٢٤ بۆمباران کرد و چەند ڕۆژ دواتر شاری هەڵەبجەشی بۆمباران کرد و کۆکوژییەکی مەزنی لە هەردوو شارەکە، بەتایبەتی لە قەڵادزە و زانکۆی سلێمانیدا ئەنجامدا. چوار ڕۆژ دوای ئەو ڕووداوە لە بەغداد حکومەتی عێراق دەست بەڕەشبگیری کورد دەکات و لەیلا قاسم و چوار هاوڕێی کە لەزانکۆ دەیانخوێند دەگیرێن و تۆمەتی هەوڵدان بۆ تەقاندنەوەی

١٤٥- لەکاتی دیالۆگی سالانی (١٩٧٠-١٩٧٤)دا چەند هەوڵێکی تیرۆر ئاشکرا دەبن، لە ١٩٧٠\١٢\٨ دا لە بەغداد هەوڵ بۆ تیرۆرکردنی ئیدریس بارزانی دەدرێت. لە ١٩٧١\٩\٢٩ دا لە حاجی ئۆمەران لە ڕێگەی شاندێکی زانایانی ئاینی ئیسلام کە لە (٩) کەس پێکهاتبوون، هەوڵدەدرێت مەلا مستەفای بارزان تیرۆر بکرێت. بەپێی وتەی مەسعود بارزانی لە ١٩٧٢\٢\١٥ دا لە ڕێگەی کەسێک بە ناوی ئیبراهیم گابارییەوە هەوڵدەدرێت بارزانی تیرۆر بکرێت. پارتی ئەو هەوڵانە بەهەوڵی حزبی بەعس لە قەڵەم دەدا، بەلام حزبی بەعس نکوڵی لەوانە دەکات و بەدەستی دەرەکی دەزانێت بۆ تێکدانی دیالۆگ.

فڕۆکەخانەی بەغدادیان دەدرێتە پاڵ و لەسەر ئەو تۆمەتە لە ١٩٧٤/٥/١٢ دا لە سێدارە دەدرێن. لەسێدارەدانی لەیلا قاسم دەنگدانەوەیەکی زۆری هەبوو، چونکە بۆجاری یەکەم بوو لە کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناویندا کچێک لە سەرکاری سیاسی لە سێدارە بدرێت، ئەو ڕوداوانە شەڕ و پێکدادانەکانی گوڕتر کرد. دیار بوو بارودۆخەکە لەوە گەورەتر بوو کە حکومەتی عێراق چاوەڕوانی بوو، حکومەتی عێراق پێی وابوو کە دەتوانێت لەماوەیەکی کورتدا جوڵانەوەکە سەرکوت بکات و کۆتایی پێ بهێنێت، بەڵام وەها دەرنەچوو. ئەوەش وای لێکرد کە هەوڵبدات پەیوەندی بارزانی و جوڵانەوەکە بەدەرەوە ببڕێت، چونکە پێی وابوو هۆکاری سەرەکی مانەوەی جوڵانەوەکە پشتیوانیە دەرەکیەکانە، بەتایبەتی پشتیوانی ئێران، ئەمریکا و ئیسرائیل. لەو پێناوەشدا حکومەتی عێراق بەنهێنی کەوتە هەوڵدان بۆ یەکتربینین و ڕێککەوتن لەگەڵ ئێراندا، هەتا لە ١٩٧٥/٣/٦ دا و لە جەزائیر و بەناوبژیوانی ئەمریکا گەیشتنە ڕێککەوتنێک، کە بەڕێککەوتنی جەزائیر دەناسرێت و لە پەراوێزی کۆبوونەوەی ساڵانەی ڕێکخراوی ئۆپیکدا لەلایەنی محەمەد ڕەزاشای ئێران و سەدام حسێنی جێگری سەرۆکی عێراقەوە ئیمزاکرا.

دوای ڕێککەوتنەکە، لە ڕۆژی ١٩٧٥/٣/١١دا محەمەد ڕەزاشا بانگێشتی مستەفا بارزانی دەکات و ڕێککەوتنەکەیانی پێ ڕادەگەیەنێت. چاودێران هۆکاری ڕاگەیاندنی ڕێککەوتنەکە لە ڕۆژی ١٩٧٥/٣/١١ دا دەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کە شا خواستویەتی بەو شێوەیە تۆڵە لە بارزانی و پارتی بکاتەوە. لەو دیدارەدا شای ئێران بارزانی ئاگادار دەکاتەوە کە ئەوان لەگەڵ عێراقدا ڕێککەوتوون و ئیتر ناتوانن هاوکاری بارزانی بکەن هەربۆیە چەند بژارێک دەخاتە بەردەم بارزانی، یەکەم؛ ئەگەر بەردەوام دەبن ئەوا دەبێت سنوری ئێران بەکارنەهێنن و پشت بە خۆتان ببەستن. دووەم؛ ئەگەر کۆتایی بەجوڵانەوەکە دێنن ئەوا ئێران دەتوانێت مافی نیشتەجێبوون بداتە بارزانی و ئەوانەی لەگەڵی دێن بۆ ئێران. سێیەم؛ ئەگەر بخوازن بچن بۆ وڵاتێکی سێیەم ئەوا هاوکاری دەکەن. چوارەم؛ ئەوانەشی بخوازن لە عێراق بمێننەوە ئەوا عێراق سەلامەتی ژیانیان مسۆگەر دەکات.

دیارە بەپێی ڕێککەوتنی جەزائیر، دەبوو نە ئێران و نە عێراق هاوکاری ئۆپۆزسیۆنی لایەنی بەرانبەر نەکەن و لەسەر ئەو بنەمایە عێراق پەیمانی

دابوو که ئەو ناوچە سنوریانەی کێشەیان لەسەرە، لەناوچەکانی حاجی ئۆمەران، قەندیل و باشووری عێراق و ئاوی (شەتی عەرەب)، بیداتە ئێران و دەست لە خاوەندارییان هەڵبگرێت.

دوای ئەوەی بارزانی ئەو هەواڵەی بیست و هەڵوێستی ئێرانیشی زانی دەگەڕێتەوە کوردستان و ڕاوێژ بە بەرپرسانی پارتی دەکات، بەشێکی زۆری بەرپرسانی پارتی لەگەڵ ئەوەدان کە بەپشتیوانی گەل بەردەوام بن و گرنگی نەدەن بە هاوکاری ئێران و ئەو وڵاتانەی تر. بەپێی چەند سەرچاوەیەک ئەو کاتە سندوقی دارایی جوڵانەوەکە (٢٤) ملیۆن دیناری عێراقی تێدابووە، کە لەو کاتەدا نرخی هەر دینارێک لە سێ دۆلار زیاتر بوو، بەواتا زیاتر لە (٧٥) ملیۆن دۆلاری ئەو کاتە دەکات کە پارەیەکی زۆر زۆربووە. لەڕووی چەک و تەقەمەنیەوە جوڵانەوەکە خاوەنی هەموو جۆرە چەکێک بوو، تەنیا فڕۆکەی نەبوو، لەڕووی جەماوەرەوە زیاتر لە (١٢٠) هەزار پێشمەرگە و خۆ بەخشی هەبوون کە ژمارەیان لە سوپای عێراق زیاتر بوو، هەربۆیە بەشێک لە فەرماندار و بەرپرسان پێیان وایە کە دەکرێت بەردەوامی بە بەرخۆدان بدرێت و کۆتایی بە جوڵانەوەکە نەهێنرێت. بەڵام دواجار بارزانی بڕیار دەدات بە کۆتایهێنان بەجوڵانەوەکە و ڕاسپاردەکانی شای ئێران دەگەیەنێتە جەماوەر و پێشمەرگە و خۆشی نیشتەجێبوون لە ئێران هەڵدەبژێرێت و دەڵێ هەرکەسێک لەگەڵ ئێمەدا بێت ژیانی بۆ دابین دەکرێت. بارزانی هۆکاری ئەو بڕیارەی بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە شۆڕشێکی وەها گەورە بەبێ پشتیوانی دەرەکی ناتوانێت لەسەرپێ ڕابوەستێت. هەروەها پێی وایە ئەگەر بەردەوام بێت ئەوا ڕەنگە حکومەتی عێراق کۆکوژی زۆر ئەنجام بدات. لەبەر ئەوە باشتر وایە کۆتایی بە جوڵانەوەکە بهێنرێت.

ئەوانەی لەگەڵ بڕیارەکەی بارزانیدا نەبوون، ئەوەیان بە هەڵەیەکی کوشندە لە قەڵەم دا و پێیان وابوو بارزانی هەر لە سەرەتاوە بەئامانجی شۆڕش و سەرکەوتن دەستی بە جوڵانەوە نەکردووە، بەڵکو ئێران جوڵاندویەتی و لە ئێستاشدا ئێران کاری پێی نەماوە، بۆیە پێویستە کۆتایی بە جوڵانەوەکە بهێنێت. ئەوەشیان ناو نا ئاشبەتاڵ. هەرچی لایەنگرانی بارزانی بوون، پێیانوابوو ئەو بڕیارە ناچاری بووە و قازانجی لە زیانی زیاترە و دەکرێت وەکو مانۆڕێکی سەربازی و تاکتیکی سەیری بکرێت و کاتێکی تر

دەست بەجوڵانەوە بکرێتەوە و بەو هەڵوێستەش دەڵێن نسکۆ یان مانۆڕ و تاکتیک. بەهەرحاڵ بارزانی بەو بڕیارە کۆتایی بەو جوڵانەوە هێنا کە ماوەی (١٤) ساڵ بوو بەردەوام بوو. ئەو جوڵانەوەیەی کە سەرجەم کورد لە هەر چوارلای کوردستان هیوای خۆیان پێوە بەستبووەوە. ئیتر بارزانی لە تێڕوانینی زۆرکەسدا لە سەرۆک و ڕێبەرەوە بووە کەسێکی دۆڕاو و خۆبەدەستەوەدەر. هۆکاری سەرەکی شکستەکەشیان دەخستە ئەستۆی بارزانی. هەرچی بارزانی و لایەنگرانیشی بوون، هۆکاری ئەو بارودۆخەیان دەخستە ئەستۆی ئەو دۆستانەی کە ناپاکیان لێ کردوون لەوێنەی ئێران و ئەمریکا و بەتایبەتی کیسنجەریان بەناپاک لە قەڵەم دەدا. بەو شێوەیە کۆتایی بەو جوڵانەوەیە هات کە هەزاران کەس لەسەرجەم ناوچەکانی کوردستانەوە خۆیان لە پێناویدا بەختکرد، زۆربەی زۆری گەلی کوردستان بەپێکهاتە جیا جیاکانیەوە خزمەتیان کرد و لە پێناویدا گوندیان خاپور کرا و بێماڵ و حاڵ بوون، بەهەزاران کەس لە زیندانەکاندا لە پێناویدا بەرخۆدانیان دەکرد و ڕووبەڕووی جۆرەها ئەشکەنجە بوونەوە، بەڵام لەناکاو کۆتایی پێهات. ئەوە کاریگەرییەکی نەرێنی و خراپی لەسەر باری دەروونی و ڕوحی خەڵک کرد. چونکە زۆربەی جەماوەر لەو باوەڕەدا نەبوون لە ماوەیەکی کورتدا ئەو جوڵانەوەیە بەم دەردە بچێت. هەربۆیە زۆر کەسی توشی شۆک کرد.

جوڵانەوەی ئەیلول و کاریگەریەکانی لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان

جوڵانەوەی ئەیلول لەبەرئەوەی ماوەیەکی درێژی خایاند و جوڵانەوەیەک بوو لەهەرچوار لای کوردستان جەماوەر بەشداری تێداکرد، کاریگەرییەکەی تەنیا بە باشووری کوردستانەوە سنوردار نەبوو، بەڵکو کاریگەریی کردە سەر بەشەکانی تری کوردستان و هاوشێوەی دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کورد، چۆن بووە نمونەیەک بۆ پارتەکانی قۆناخی دوای خۆی، جوڵانەوەی ئەیلولیش بووە نمونەیەک بۆ جوڵانەوەی کوردی سەردەمی نوێ. ئەوەش بێگومان بەلایەنە ئەرێنی و نەرێنی یەکانیەوە. هەربۆیە گرنگە بە چەند خاڵێک باس لەو کاریگەرییانەی بکەین؛

١- جوڵانەوەی ئەیلول بەهۆی ئەوەی ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، هاوکات جوڵانەوەیەکی بەرفراوان بوو، هەتا ئاستێک بووە هۆی ژیاندنەوەی

گیانی نەتەوەیی لەناو کوردستاندا و کوردی پارچەکانی لەیەکتری نزیک کردەوە. ئەمەش بووە هۆی کەمکردنەوەی کاریگەریی پارچەکردنی کوردستان. ئەم نزیکبوونەوەش گیانی هاوکاری لەنێوان خەڵکی بەشەکانی کوردستاندا پەرە پێدا. هاوکات کاریگەریی سیاسەتی نکۆڵیکردنی دەوڵەتی تورکیا و سیاسەتەکانی ئێران و سوریاشی کەم کردەوە.

٢. گیانی بەرخۆدانی چەکداری لەسەرجەم کوردستاندا زیندووکردەوە و کۆمەڵگەی کوردستان و هێزە سیاسیەکانی هاندا بۆ ئەوەی چاو نەترسانە خەبات بکەن و خۆیان بۆ خەباتی چەکداریش ئامادە بکەن.

٣. شێوازێکی نوێی خەباتی چەکداری داهێنا و کردی بە مۆدێل کە پێی دەگوترێت پێشمەرگایەتی و جیاوازبوو لەو شەڕانەی کە جوڵانەوەکانی ڕابردوو ئەنجامیان دەدا و شەڕێکی خێڵەکی بوو. شەڕی پێشمەرگایەتی شێوەیەکی تایبەتی شەڕی پارتیزانییە کە تێکەڵەیەکە لە شەڕی خێڵایەتی و شەڕی پارتیزانی. لەبەرئەوەی بەپلانی چالاکی و جاربەجار بەگروپی بچوک و چەکی سوکیش شەڕ دەکات، شێوەیەکە لەشەڕی پارتیزانی، بەڵام لەبەرئەوەی لە ڕووی دیسپلین و پێداویستیەکانی پارتیزانیەوە لاوازە و تایبەتمەندی خێڵ و پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکان بەسەریدا باڵادەستە، ئەوا لەو بوارەدا لە هێزێکی خێڵەکی دەچێت و ئەوەش بووە فەرهەنگێکی نوێی شەڕ و لە ڕێگەی جوڵانەوەی ئەیلولەوە بڵاو بویەوە.

٤. لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی کاریگەریی هەبوو لەناساندنی کورددا. بەتایبەتی ڕۆڵی بەیانی ١١ی ئادار کە بۆ ئەو کاتە دەسکەوتێکی گرنگ بوو، لەڕێگەی ئەو دەسکەوتەوە سیاسەتی نکۆڵیکردن لە کورد پووچەڵ دەبویەوە.

٥. لەبواری ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنەوە کاریگەریی لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان هەبوو، لەو سەردەمەدا ئەدەبیاتی کوردی و کوردایەتی گەشەی کرد و ڕاگەیاندنی کوردی گەشەی کرد. هەر لەو قۆناخەدا دەوڵەتی عێراق ناچار بوو لە ١٩٦٧/١١/١٨ تەلەفزیۆنی کوردی لە کەرکوک دابمەزرێنێت، کە بووە یەکەم تەلەفزیۆنی کوردی لە جیهاندا.

٦. کاریگەریی لەسەر ژنان و گەنجان هەبوو لەڕێگەی ڕێکخراوەکانی قوتابیان، لاوان و ئافرەتانەوە پەرەیان بەڕێکخستن و چالاککردنی گەنجان و ژنان دا لەبواری سیاسی و کۆمەڵایەتیدا، بەتایبەتی لەبواری ڕێکخستنی

نهێنی و دابینکردنی پێداویستی جولانەوەکەدا ژنان و گەنجان خاوەن ڕۆڵێکی چالاک بوون.

لەگەڵ ئەو لایەنە ئەرێنییانەدا، کۆمەڵێک کاریگەریی نەرێنی لەسەر کۆمەڵگە دروستکرد، کە هەتا ئەمڕۆ بەشێوەیەکی نەرێنی کاریگەری بەردەوامە:

١. هەرچەندە جولانەوەکە بەهۆی جەماوەرەوە ببووە جولانەوەیەکی نەتەوەیی، بەڵام سەرکردایەتی جولانەوەکە و ئامانج و بەرنامەی جولانەوەکە لە باشووردا قەتیس ببوون و باشووری کوردستانیان کردە ناوەندی خەبات و گرنگیان بە بەشەکانی تری کوردستان نەدا و پێیان وابوو کە گرێی کێشەی کورد لە باشوور دایە و ئەو گرێیە بکەنەوە، ئیتر کێشەکە چارەسەر دەبێت. ئەوە تێگەیەکی هەڵەبوو، ئەنجامەکەشی دەرکەوت کە هەڵەیە. ئەو تێگەیە هەتا ئێستا کاریگەریی لەسەر سیاسەتمەداری باشووری کوردستان و ئەوانەی لەسەر ئەو بیرۆکەیە دەڕۆن لە بەشەکانی تری کوردستانیش هەیە. ئەوەش تێگەیەکی هەڵەبوو کە لەڕێگەی جولانەوەی ئەیلولەوە بڵاو بویەوە.

٢.لە پەیوەندی دەرەکیدا فەرهەنگێکی خراپی داهێنا، کە جولانەوەکان خۆیان ناچاری هێزی دەرەکی دەبینن و نەیانتوانی هاوسەنگی لە پەیوەندیەکانیاندا دروست بکەن و خۆیان لەفشاری دەرەکی ڕزگار بکەن. وابەستەبوونیان بەدەرەوە کردە جۆرێک لە پەیوەندی و دۆستایەتی. ئەمەش چەمک و عەقڵیەتی وابەستەبوونی بەدەرەوە لەناو جەماوەردا پەرەپێدا و عەقڵیەتێکی وەهای پێشخست کە تاکەکان پێیان وابێت کە بەبێ وابەستەبوون بەدەرەوە ناتوانرێت سیاسەت بکرێت. لەلایەکی تریشەوە وابەستەبوونی ئەو جولانەوە بە ئەمریکا، ئیسرائیل و هاوپەیمانەکانیان تابلۆیەکی وەهای لەلای جولانەوە ئازادیخوازەکانی گەلانی جیهان دروستکرد کە کورد و جولانەوەکەی سەر بە ئیمپریالیزمن. هەر ئەمەش هۆکار بوو کەپشتیوانی نەکرێت.

٣. شەڕی ناوخۆ و یەکلایکردنەوەی کێشە و ململانێ ناوخۆییەکان لە ڕێگەی هێزەوە بوون بە فەرهەنگێکی جولانەوەکە.

٤. گرنگی نەدان بە ژن لە بواری سەربازییدا و دەرفەت دروست نەکردن بۆ ژنان خاڵێکی لاوازی ئەو جولانەوەیە بوو، هەرئەوەش بووە هۆکاری لە ناوچوونی مارگرێت.

٥. فەرهەنگێکی دیالۆگ و دانوستاندنی داهێنا، کە فەرهەنگێکی سەرکەوتوو نەبوو، هەرئەوەش وایکرد ئەو وتەیە ببێتە باو کە دەگوترا ئێمە لەشەڕدا سەردەکەوین و دەسکەوت بەدەست دێنین، بەڵام لە ئاشتی و دانوستاندندا لەسەرمێز دەسکەوتەکان لە دەست دەدەین. بێگومان ئەوانە ڕاستی بوون. بەڵام بیر لە هۆکارەکان نەدەکرایەوە. ڕۆڵی فاکتەرە دەرەکی و ناوخۆییەکان بەباشی شی نەدەکرانەوە، هاوکات جوڵانەوەکە بەو چەمکە کاری کردووە کە کاتی شەڕ شەڕە و کاتی دیالۆگ کاتی ئاشتییە و پێویست ناکات پێشمەرگە ماندوو بکرێت، ئەوەش دەبووە خاڵی لاواز بۆ جوڵانەوەکە.

٦. بەهۆی ڕوداوی لەناوبردنی سولەیمانی موعینی، د.شڤان و سەعید ئەلچییەوە تابلۆیەکی دزێو لەلای گەلی کورد لەبەشەکانی تری کوردستان سەبارەت بە جوڵانەوەی کوردی لە باشور دروستبوو. هاوکات بەهۆی لەناوبردنی فاخر مێرگەسووری[١٤٦] و ژمارەیەک کەسایەتی سیاسیەوە، خەڵک بەگومانەوە لەئازادی و دیموکراتیان دەڕوانی لە سایەی ئەو جوڵانەوەدا.

٧. ئەو جوڵانەوەیە مۆرکی خۆی لە قۆناخێکی مێژووی گەلی کوردستان دا و بەکۆی گشتی چەمکی نەتەوەگەرایی سەرەتایی پێشخست و کاریگەریی ئوممەتگەرایی لاوازکرد. ئەم چەمکە چەندە گرنگ بێت بۆ پەیوەستبوون بەناسنامە و فەرهەنگی نەتەوەوە، ئەوەندەش کاریگەری نەرێنی هەیە. چونکە لەبن ناوی کوردایەتیدا ناوچەگەریی، هۆزگەرایی و بنەماڵەگەرایی پەرەپێداوە. هەروەها چەمکێکی دروستکردووە کە تاکی کورد ئامادە نەبێت بۆ ژیانی هاوبەش و دیموکرات، هەمیشە بەگومانەوە سەیری پێکهاتەکانی دەوروبەر دەکات، لەخۆی دەترسێت و بێ باوەڕە بەرانبەر بەخۆی. ئەوانەش کۆمەڵێک

١٤٦- فاخر مێرگەسوری کوڕی حەمەد ئاغای شێروانی بوو، کەسێکی چەپگر بوو، فەرماندەیەکی بەتوانای جوڵانەوەی ئەیلول بووە. لەساڵی ١٩٧٣دا بارزانی ئەو و باوکی و ٩ لەبرا و کەسە نزیکەکانی دەگرێت و هەر (١١) کەسەکەیان لەلای خۆی لە حاجی ئۆمەران دەستبەسەر دەکات. پاش ماوەیەک فاخر شوێنبزر دەکەن. لەدوای شکستی ١٩٧٥ و لە ١٩٧٥/٣/٢٢ وە حەمەدئاغا و ئەوانی تریش دیار نامێنن و دواتر دەگوترێت لە ناوبراون. ئەمەش دەبێتە ناکۆکی لەنێوان بارزانی و شێروانیەکاندا. چاودێران هۆکاری ئەم کردەوەیە دەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کە گوایە مەلا مستەفا لەوە ترساوە کە فاخر لە ناوچەکەدا ببێتە ئەڵتەرناتیف بۆ بارزانی، لەبەر ئەوە دەستبەسەری دەکات و دواتر بڕیاری لە ناوبردنی دەدات.

کارەکتەرن کە لە کەسایەتی تاک و کۆمەڵگەی ئەمڕۆی کوردستاندا تاڕادەیەک چەسپاون و لەئەمڕۆدا ئاستەنگن لەبەردەم وەرچەرخانی دیموکراتیانەی تاک و کۆمەڵگەی کوردەوارییدا.

جیاواز لە جوڵانەوەی ئەیلول، گرنگە ئاماژە بە دەرکەوتنی چەند بۆچوون و شەپۆلێک بدەین لەو قۆناخەدا کە کوردستانی گرتەوە و بەهۆیەوە کاریگەریی هێڵی کوردایەتی گەشەی کرد و چەمکەکانی ئایینی و چەپگەرایی بەرەو کزی چوو.

١ـ کاژیک (کۆمەڵەی ئازاد ژیانەوەی یەکێتی کورد)

ئەم کۆمەڵەیە، کۆمەڵەیەکی نەتەوەیی کوردبوو، پێی وابوو کە پارتی دیموکراتی کوردستان نابێتە وەڵام بۆ پرسە نەتەوەییەکان. سەرەتای بیرۆکەکەی لە بەغداد لەساڵی ١٩٥٩لە لایەنی جەمال نەبەز و کامیل ژیرەوە سەر دەردەکات و دواتر لە ١٩٥٩/٤/١٤ لە سلێمانی کۆمەڵێک کەسێتی کە باوەڕیان بەو بیرۆکەیە هەیە کۆدەبنەوە و بڕیار لەسەر دامەزراندنی کۆمەڵەیەک بەو بیرانە دەدەن و لە هاوینی هەمان ساڵدا بڕیار لەسەر ناوی کۆمەڵەکە دەدەن و ناوی دەنێن کاژیک و بەرنامە و پەیڕەوی بۆ دەنوسن. هەروەها یەکەم بڵاوکراوەشی بەناوی (کاژیکنامە) بڵاو دەکەنەوە. جەمال نەبەز، ئەحمەد هەردی، کامیل ژیر، عەبدوڵلا جەوهەر، ئیحسان فوئاد، فایەق عارف، فەرەیدون عەلی ئەمین دامەزرێنەری سەرەکی کاژیکن، ئەم کۆمەڵەیە هەتا ساڵی ١٩٧٥ شان بەشانی جوڵانەوەی ئەیلول کاری دەکرد و کاریان لەسەر پەرەپێدانی هەست و هۆشیاری نەتەوەیی کورد دەکرد، بەڵام لە هەندێک بابەتدا زۆر دەڕۆیشتن و لە پێناوی بەرزکردنەوەی گەلی کورددا، گەلی عەرەبیان بچوک دەکردەوە. بۆنمونە لەسەر ناوی ئەوان ئەم وتەیە بڵاوبوویەوە کە دەڵێ؛ نە عەرەب ئینسانە، نە حوشتر حەیوانە و نە خورما میوەیە. بێگومان ئەم تێگەیە هی ئەوان بێت یاخود نا، تێگەیەکی هەڵەیە و هەتا ئەمڕۆ کاریگەری ماوە لەسەر تاک و کۆمەڵگەی کورد، ئەم کۆمەڵەیە زیاتر کاریگەریی لەسەر ڕۆشنبیران هەبوو.

٢ـ کۆمەڵەی مارکسی لینینی کوردستان:

لەناوەڕاستی شەستەکاندا باشووری کوردستان کەوتبووە ژێر کاریگەری بیری چەپگەریی (ماوۆ) ی چین و شۆڕشی ڕۆشنبیری چینەوە، ئەوەش بەهۆی کاریگەریی شۆڕشی چین لەسەر جیهان و کوردستان، دووەم بەهۆی پاشەکشەی ئەو چەپگەرییەی کە حزبی شیوعی پێشەنگایەتی دەکرد و لەژێر کاریگەریی یەکێتی سۆڤێتدا بوو. لەکۆتایی شەستەکاندا کاریگەریی گیڤارا و جوڵانەوەی لاوانی فەڕەنسا و ئەوروپاشی چووە سەر، ئەوە بەشێک لە گەنجانی باشووری هاندا بۆ دامەزراندنی ڕێکخستنێکی نوێ. لە ئەنجامدا لە هاوینی ١٩٧٠دا (کۆمەڵەی مارکسی لینینی کوردستان) بەو بیرۆکانە لەدایکبوو.

تێڕوانینی جیاجیا لەسەر دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە هەیە، هەندێک پێیان وایە ئەو کۆمەڵەیە لەهاوینی ساڵی ١٩٧٠دا لەسەردەستی کۆمەڵێک گەنجی ماویدا دروست بووە و کاریگەریی جەلال تاڵەبانی لەسەر بووە. هەندێکی تر باس لەوە دەکەن کە ڕۆڵی جەلال تاڵەبانی سەرەکیە لە دروستبوونیدا و تاڵەبانی یەکەم سکرتێری ئەو کۆمەڵەیە بووە، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە ئەوان بڕیاریان دابوو ئاشت ببنەوە لەگەڵ بارزانیدا، ئەوا ڕۆڵی تاڵەبانی ئاشکرا نەکراوە. بەپێی بیرەوەری چەند ئەندامێکی دامەزرێنەری کۆمەڵەکە، ئەو کۆمەڵەیە یەکەم جار لە ١٩٧٠/٦/١٠ لە بەغداد لەلایەنی جەلال تاڵەبانی، شیهاب شێخ نوری[١٤٧]، فازیلی مەلامەحمود، فوئاد قەرەداخی، فەرەیدون

١٤٧- شەهاب شێخ نوری: کەسێکی چەپگری چالاکە لەساڵی ١٩٣٢ لە دایکبووە و لەناوەڕاستی پەنجاکاندا ئەندامێکی چالاکی پارتی بووە و لایەنگری هەمزە عەبدوڵلا بووە و بەهۆی دەرکردنی هەمزە عەبدوڵلاوە لە پارتی دووردەکەوێتەوە. لەکاتێکدا دەخوازن بە نهێنی لە ئێرانەوە بچن بۆ سوریا بۆ بینینی تاڵەبانی بۆ ڕێککەوتن لە سەر دروستکردنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان. لە ١٩٧٥/٩/١٩ لە چەمپاراو لەنزیک بانە لەگەڵ جەعفەر عەبدولواحید، فەرەیدون عەبدولقادر، عومەر عەلی و عەلی محەمەد قادردا لەلایەنی ئێرانەوە دەستگیر دەکرێن، ئێران لە ١٩٧٥/١٢/٣١ ڕادەستی عێراقیان دەکاتەوە و لە ئەبوغرێب لە بەغداد زیندانی دەکرێن و لە ١٩٧٦/٧/١٢بڕیاری لە سێدارەدان بەسەر (شەهاب ـ جەعفەر ـ ئەنوەر) دا دەسەپێنرێ و لە ١٩٧٦/١١/٢١دا لە سێدارە دەدرێن. جەعفەر عەبدولواحید خەڵکی کۆیەیە و لە ساڵی ١٩٤٥دا لەدایکبووە و ساڵی ١٩٦٤ لایەنگری تاڵەبانی بووە و لەگەڵی چووەتە ئێران و یەکێکە لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی مارکسی لینینی. ئەنوەر زۆراب خەڵکی کەرکوکە و لەساڵی ١٩٥٠ دا لەدایکبووە و بەرپرسیاری بەغدادی

عەبدولقادر، دلێر صدیق و ڕەفعەت مەلاوە دامەزراوە. بەڵام بەهۆی ئەوەی تاڵەبانی دەچێتە گەلاڵە بۆلای مەلا مستەفا و دواتر دەچێتە لوبنان شیهابی شێخ نوری دەبێتە سکرتێری کۆمەڵە. ئەم کۆمەڵەیە پێیوابوو کە بەرێباز و شێوازی بارزانی و پارتی دیموکرات دۆزی کورد چارەسەر نابێت. هەربۆیە لە بڵاوکراوە و نوسینەکانی خۆیاندا ڕەخنەیان لەشێوازی کاری سەرکردایەتی پارتی دەگرت و هەوڵیدەدا جەماوەر بەگشتی و خوێندەڤان و لاوان بەتایبەتی بەبیری چەپ وشیار بکاتەوە و ڕۆڵێکی بەرچاو دەبینێ لە نێوان ساڵانی ١٩٧٠ – ١٩٧٥ دا. هەرچەندە لەڕووی ڕێکخستنیەوە زۆر گەشەی نەکردووە، ئەویش لەبەرئەوەی کە خەباتی نهێنی دەکات و پارتی دیموکرات ڕێگەیان پێ نادات بە ئاشکرا کاربکەن، بەڵام دەستەبژێرێکی باش کادیر پێدەگەیەنێ. خاتوو نەرمین عوسمان یەکێکە لەو ژنە چالاکانەی کە لەناو کۆمەڵەدا ڕۆڵی هەبووە. هەرچەندە لە ساڵانی (١٩٧٣- ١٩٧٤) دا دوو بۆچوون و مەیل لەناو کۆمەڵەدا پەیدا دەبێت و مەیلێکیان کوردستانی بوون و ئەوانی تر عێراقچی، شیهاب شێخ نوری کوردستانیە و شاسوار جەلال (شەهید ئارام[١٤٨]) و فوئاد

کۆمەڵەی مارکسی لینینی بووە. لە ١٩٧٥/٩/١ لە بەغداد دەستگیر دەکرێت. ئەم سێ کەسایەتیە پێشەنگایەتی بەرخۆدانی زیندان دەکەن و دروشمی (کەم بژی و کەڵ بژی) بەرز دەکەنەوە، کەدواتر ئەو دروشمە بوو بە وێردی سەرزمانی هەموو نیشتمانپەروەرێکی کوردستان، لەزیندان، چیا و شار و گوندەکاندا دەیانگوتەوە.

١٤٨- شاسوار جەلال (شەهید ئارام): لەساڵی ١٩٤٧دا لە سلێمانی لەدایکبووە و کەسێکی چەپگر بووە و لەناوەڕاستی شەستەکاندا گەنجێکی چالاک بووە و بۆ خوێندن دەچێتە یەکێتی سۆڤێت و لەسەرەتای حەفتاکاندا بەشداری لە کۆمەڵەی مارکسی لینینی دا دەکات و نوسەرێکی بەتوانا و ڕێکخستنکارێکی لێهاتوو بووە و کاریگەری لەسەر کایەی ڕۆشنبیری و چەپگەری لە باشووردا هەیە. دوای دەستگیرکردنی خاڵە شەهاب لە هاوینی ١٩٧٥ دا ئەرکی ڕێکخستنەوەی کۆمەڵە دەخاتە سەرشانی خۆی، بەشێوەیەکی سروشتی دەبێتە سکرتێری کۆمەڵە و ڕێکخستنەکانی ناوشار لە پەرتەوازەبوون رزگار دەکات و ڕۆڵی سەرەکی هەیە لە ئامادەکردنی مەفرەزە سەرەتاییەکان بۆ چوونە چیا و خۆشی دەچێتە چیا و شانبەشانی کاری ڕێکخستنی و سەربازی ڕۆژنامەی (ئاڵای شۆڕش) دەردەکات. خاوەنی کۆمەڵێک نرخاندنی کەسایەتی و کۆمەلایەتی و شۆڕشە. لەڕووی فکریەوە لەگەڵ تاڵەبانی و نەوشیروان مستەفا و ئەوانەی سەرپەرشتی (یەکێتی) دەکەن ناگونجێ و پێی وایە دەبێت کۆمەڵە پێشەنگایەتی شۆڕشی نوێ بکات. لە ١٩٧٨/١/٣١دا لە هێرشێکی کوتوپڕدا لەناوچەی قەرەداغ شەهید دەکرێت. شەهیدبوونی ئارام گورزێکی مەزن بوو بۆ هێڵی

قەرەداخی و فازیل مەلا مەحمود عێراقچین، بەڵام ناکۆکیەکانیان لە ڕێگەی گفتوگۆ و تێڕوانین وەرگرتنی ئەندامانەوە چارەسەر دەکەن. ئەم کۆمەڵەیە دوای شکانی جوڵانەوەی ئەیلول بووە فاکتەری سەرەکی دەستپێکردنەوەی خەبات و تێکۆشان.

بەهۆی سەرهەڵدانی ئەو جوڵانەوانەوە و هاوکات ئەو هاوپەیمانیەی شیوعیەکان لەگەڵ حزبی بەعس ئەنجامیاندا، زەمینەی حزبی شیوعی لە کوردستان زۆر ڕووی لە کزی کرد و ئیتر لەساڵی حەفتاکاندا حزبی شیوعی وردەوردە سەردەمی بەسەر دەچوو.

هەستانەوەی دوای شکستی ۱۹۷٥

شکستی جوڵانەوەی ئەیلول برینێکی قوڵی لەناخی هەموو کوردێکی دڵسۆزدا دروستکرد. ئەو شکستە سیاسەتمەدار و ڕۆشنبیرانی گەلی کوردی خستە بەردەم بڕیارێکی چارەنوسازەوە، یان دەبوو هەموویان بڕیارەکەی بارزانی پەسند بکەن و خۆیان بدەنە دەستی قەدەر، یان ئەوەتا هەڵوێستی جیاوازیان ببێت. حکومەتی عێراقیش خۆی مەڵاس دابوو هەتا لەو ساتە مێژووییەدا گەلی کورد ملکەچ بکات و بەرەو ئەو ئاڕاستەیە ببات کەخۆی دەیخواست. بۆ ئەوەش چەند هەنگاوێکی هاویشت، لەوانە؛

١- بڕیاریدا هەرکەسێک خۆی ڕادەستی حکومەت بکات و دەست لەکاری سیاسی بەربدات، ئەوا لێی دەبورێت و ژیانی گەرەنتی دەکات. هەروەها ئەوانەشی چووبوونە ڕۆژهەڵات هەمان بڕیار دەیگرتنەوە.

٢- بڕیاریدا کە هەرێمی ئۆتۆنۆمی دروست بکات و لە هەرسێ پارێزگەی هەولێر و سلێمانی و دهۆک پێکبێت و ناوەندەکەی هەولێر بێت و بۆ ئەمەش کۆمەڵێک کەسایەتی کوردی بانگێشت کرد و خستنیە ناو ئەو پرۆژەیەوە.

٣- لەبن ناوی پێشکەشکردنی خزمەتی زیاتر بە هاوڵاتیاندا، بەناوی گوندی ستراتیژیەوە ئۆردوگای زۆرەملێیان دروستکرد. بڕیاریاندا ئەو گوندانەی کە بەدووری (١٠) کیلۆمەتر دەکەوتنە سنوری باکوور و ڕۆژهەڵاتی

شۆڕشگێڕی لە باشووردا، هەرئەوەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە وردەوردە کۆمەڵە لەڕێبازی خۆی دوور بکەویتەوە، هەتا لەساڵی ١٩٨٤ دا بەتەواوی دەست لە ڕێبازی خۆی بەردەدات.

کوردستانەوە چۆڵیان بکەن، چونکە ناتوانن خزمەت بگەیەننە هەموو ئەو جێگە دوورە دەستانە. لەبەرانبەردا بڕێکی زۆر پارەیان وەکو قەرەبوو دەدا بەگوندنشینەکان. ئەوەی لەماوەی دوو ساڵدا جێبەجێکرد.

٤. دەستیکرد بە پەرەپێدانی سیستمی جاشایەتی.

٥. لەژێر ناوی جیاجیادا دەستی کرد بە بەخشینەوەی پارە بەسەر بەشێکی زۆری کۆمەڵگەدا.

٦. هاوکاتی ئەوانە بڕیاریدا کە توندترین سزا بە سەر ئەو کەسانەدا بسەپێنن کە دانانیشن و بەردەوام دەبن لەکاری ڕێکخستنی.

٧. لەگەڵ ئەوانەدا بەشێوەیەکی بەرفراوان دەستیکرد بە جێبەجێکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستن و ناسنامەی بەشێکی کۆمەڵگەی لەبن ناوی ڕاستکردنەوەی ڕەگەزنامەدا گۆڕی و بە بەرفراوانی کاری بۆ گۆڕینی دیمۆگرافیای ناوچەکانی کەرکوک، خانەقین، مەندەلی، بەدرە، شارەبان، شەنگال و زۆرجێگەی تر کرد.

واتە حکومەتی عێراق لەلایەکەوە لێبوردنی دەردەکرد و پارەی دەبەخشیەوە، لەلایەکی تریشەوە هەوڵیدەدا سیاسەتەکانی خۆی لەسەر گەلی کورد جێبەجێ بکات. ئەو بڕیار و هەڵوێستانە بارودۆخەکەی ئاڵۆزتر دەکرد. لەو ساتە وەختەدا هەڵوێستی جیاواز لەوەی بارزانی نیشاندران و ئەو هەولوێستانە هیوایەکی دەکردەوە بە بەری مرۆڤی کورد دا.

ئەو ڕێکخراو و پارتانەی ڕۆڵیان لە هەستانەوەدا هەبوو

١. کۆمەڵەی مارکسی لینینی: ئەم کۆمەڵەیە پێشتر باسمان لێوەکرد، بەهۆی ئەو هەڵوێستانەی کە نیشانیدابوون و بەشێک لەڕاستیەکانی درکاندبوو، کاریگەریی لەسەر جەماوەر دروستکردبوو، هەربۆیە وەکو ئەرکێکی شۆڕشگێری لە ئاداری ١٩٧٥ دا و دوای خۆبەدەستەوەدانی بارزانی، ئەم کۆمەڵەیە لە بەیاننامەیەکدا بەتوندی ئەو هەڵوێستەی بارزانی و سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستانی ڕەخنەکرد و ڕەدی کردەوە. لە بەرانبەردا بانگی لە کادیر و ئەندامانی خۆی کرد کە بەرخۆدان بکەن و ڕوحی بەرخۆدان لە گەلدا بچێنن و داوای لە گەل کرد کە بەدەم بانگەوازی بارزانیەوە نەچن و خۆیان ڕادەستی ئێران و عێراق نەکەن و چەک و تەقەمەنیەکانیان هەڵگرن

بۆ خۆتاودانەوە و دەستپێکردنی شۆڕشێکی ڕاستەقینە، کە زەحمەتکێشان پێشەنگایەتی بکەن. بانگەوازی کۆمەڵە کاریگەری زۆری لەسەر کۆمەڵگە هەبوو، ئۆمێدێکی دروستکرد. هەر دوای ئەو ڕاگەیاندنە دەستیان بە خۆتاودان کرد.

٢- بەشێک لەسەرکردەکانی پارتی دیموکرات لەوانە جەلال تاڵەبانی، فوئاد مەعسوم، عادل موراد، عەبدولڕەزاق فەیلی و چەند کەسایەتی وەکو نەوشیروان مستەفا، کەمال فوئاد و عومەر شێخ موس سەرەتا لە شام و دواتر لە ئەوروپا لە نێوان ٥/٢٢هەتا ١٩٧٥/٦/١ دا چەند کۆبوونەوەیەک دەکەن و بڕیاردەدەن کە بەناوی «یەکێتی نیشتمانی کوردستان» وەکو بەرەیەکی نیشتمانی کار بۆ کۆکردنەوەی لایەنە بەرخۆدەرەکان بکەن.

٣- ژمارەیەک کەسایەتی، لەوێنە؛ سەیدا صالح یوسفی، عەلی هەژار، تاهیر عەلی والی بەگ و ڕەسوڵ مامەند، مەلا ناصیح و ژمارەیەکی تر لە ١٩٧٦\٨\١٦بزوتنەوەی سۆسیالیستی دیموکراتی کوردستان[١٤٩] ڕادەگەیەنن.

٤- گروپێک لە سەرکردە و کادیری پارتی دیموکراتی کە پێکهاتبوون لە د.مەحمود عوسمان، عەدنان موفتی، شەمسەدین موفتی، قادر جەباری، مولازم جەمال خۆشناو، مولازم فوئاد چەلەبی و مستەفا خۆخێ لەساڵی ١٩٧٧ دا خۆیان وەکو لیژنەی ئامادەکاری پارتی دیموکراتی کوردستان ڕادەگەیەنن.

١٤٩- بزوتنەوەی سۆسیالیست: لەسەرەتای ساڵی ١٩٧٦دا لەلایەنی عەلی هەژار، ڕەسوڵ مامەند، عەلی عەسکەری، تاهیر عەلی والی بەگ، خالید سەعید، عومەر مستەفا، عەدنان موفتی، کاردۆ گەلالییەوە ڕادەگەیەندرێت و دواتر دکتور مەحمود عوسمان دەچێتە پاڵیان. لەگەڵ کۆمەڵە و یەکێتی شۆڕشگێڕاندا، یەکێتی نیشتمانی کوردستانیان پێکهێنا. دوای کارەساتی هەکاری ساڵی (١٩٧٨) و شەهیدبوونی عەلی عەسکەری و د. خالید سەعید، ناکۆکی دەکەوێتە نێوان ئەمان و تاڵەبانی و نەوشیروان مستەفاوە. بەو هۆیەوە لەساڵی ١٩٧٩دا جیادەبنەوە. لە ١٩٨١/٥/١٥ دا حزبی سۆسیالستی کوردستان(حسک) ڕادەگەیەنن و سەیدا ساڵح یوسفی دەکەن بە سکرتێر. بەڵام ساڵح یوسفی لە ١٩٨١/٦/٢٥ دا بە نامەیەکی مینرێژکراو شەهید دەکرێت و دواتر ڕەسوڵ مامەند بووە سکرتێری ئەم حزبە. لە ساڵی ١٩٩٢دا لەگەڵ پارتی گەل و (پاسۆک) دا یەکیان گرت و (یەکگرتن) یان دروستکرد، بەڵام دوای ئەوەی لە هەڵبژاردنەکاندا ئەنجامیان نەگرت، پارچەبوون و ڕەسوڵ مامەند و عەدنان موفتی و ژمارەیەکیان چوونە ناو یەکێتی و بەشێکیشیان لەگەڵ (پارتی گەل و پاسۆک) چوونە ناو پارتی دیموکرات. دواتر (محەمەدی حاجی مەحمود) لە پارتی جیابویەوە و جارێکی تر حزبی سۆسیالستی دیموکراتی کوردستانی دروستکردەوە.

ئەو گرووپە مەبەستیان ئەوەیە بە بێ بەشداری خانەوادەی مستەفا بارزانی پارتی دیموکراتی کوردستان ڕێکبخەنەوە و نوێی بکەنەوە. بەڵام نەیانتوانی ئەو کارە بکەن و دواتر چوونە ناو بزوتنەوەی سۆسیالیستەوە و بەشداری دامەزراندنی حزبی سۆسیالیستیان کرد.

ئەو سێ گرووپە ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە تاودانەوەی جەماوەردا و پێکەوە ڕێکخراوێکی بەرەیی دروستدەکەن کە دواتر بە یەکێتی نیشتمانی کوردستان ناسرا و سێ ڕێکخستنی لە خۆوە دەگرت، کە کۆمەڵە، هێڵی گشتی[١٥٠] لەگەڵ بزوتنەوەی سۆسیالیست، ئەم ڕێکخراوە نیوە بەرەییە و ڕێکخستنەکانی پێکەوە کاریان کرد هەتا لە ١٩٧٦/٦/١شەڕی چەکداریان ڕاگەیاند.

بێجگە لەو گرووپانە لە ١٩٧٦/٥/٢٦دا و دوای ساڵێک زیاتر لە شکستی ئاداری ١٩٧٥، پارتی دیموکراتی کوردستان سەرکردایەتیەکی کاتی[١٥١] پێکهێنا و بڕیاریدا کە دەست بە خەبات بکاتەوە. لەساڵی ١٩٧٦یشدا بەشێک لەوانەی لە سەر بیری کاژیک دەڕۆیشتن پارتیەکی نەتەوەییان دامەزراند کە بە

١٥٠- ئەمانە ئەو کەسانەبوون کە سەر بە تاڵەبانی بوون و دواتر ڕێکخراوێکی تایبەتیان بە خۆیان دروستکرد و بە یەکێتی شۆڕشگێران دەناسرا و فوئاد مەعسوم سکرتێری بوو.

١٥١- قیادە موەقەتە: یاخود سەرکردایەتی کاتی، ڕێکخستنێکی تایبەت نەبوون، بەڵکو پارتی دیموکراتی کوردستان بوو، بەڵام بەهۆی شکستی ساڵی ١٩٧٥و پەرتەوازەبوونی سەرکردایەتی پارتی و نەخۆشکەوتنی مەلا مستەفای بارزانەوە، سەرکردایەتی شەرعی نەما بوو. لەبەرئەوە، سەرکردایەتیەکی کاتیان دروستکرد و بڕیاریاندا بگەڕێنەوە سەر گۆڕەپانی خەبات. ئەمەش بە(قیادە موەقەتە) ناسرا. بەرپرسەکانیان بریتی بوون لە(سامی عەبدولڕەحمان ـ کەمال کەرکوکی ـ جەوهەر نامق ـ ئازاد بەرواری ـ کەریم شەنگالی) و ئیدریس بارزانی سەرپەرشتی دەکردن. هەتا ساڵی ١٩٧٩ پارتیان بەڕێوە برد. لە هاوینی ئەو ساڵەدا و دوای ئەوەی بارزانی ١٩٧٩/٣/١ کۆچی دوایی کرد، پارتی کۆنگرەی نوێیەمی خۆی ئەنجامدا و دوور لە چاوەڕوانی مەسعود بارزانی بووە سەرۆکی پارتی. ئەمە لەکاتێکدا بوو لە لایەک ئیدریس بارزانی وەکو کوڕی گەورەی بارزانی و خاوەن ڕۆڵ و ئەزموونی خۆی بۆ ئەم پۆستە ئامادەکرد بوو. هاوکات سامی عەبدولڕەحمان پێی وابوو کە ئەو شایستەی سەرۆکایەتی پارتیە. بەڵام بەهۆی هەڵوێستی خانەوادەی بارزانی و شێخی بارزانەوە کە خەزووری مەسعود بارزانی بوو، مەسعورد بارزانی دەبێتە سەرۆک. لەئەنجامی ئەوەدا سامی عەبدولڕەحمان دەست لە پارتی بەردەدات و لە ساڵی ١٩٨١دا پارتی گەل دروستدەکات. ئیدریس بارزانی دەبێتە ئەندامی مەکتەبی سیاسی بەڵام هەتا کۆچی دوایی کرد لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٧دا بە کردەیی ئەو پارتی بەڕێوە دەبات.

پاسۆک ناسرا (پارتی سۆسیالیستی کوردستان[152]). لەساڵی ١٩٧٩ دا حزبی شیوعی دوای هەڵوەشاندنەوەی هاوپەیمانیەکەی لەگەڵ بەعسدا بڕیاری دا کە بەشداری بەرەنگاری چەکداری بێت. واتە سەرەڕای ئەو بارودۆخە ناهەموارەی کە گەلی کورد تێیکەوت، لە ساڵی ١٩٧٥ ەوە هەتا ساڵی ١٩٧٩ لەڕێگەی خەباتی زیندان، سیاسی و سەربازییەوە بناخەی جوڵانەوەیەکی نوێی دارِشت و کەوتە سەرپێی خۆی. جوڵانەوەی ئەم جارە وەکو جاری رابردوو نەبوو، کە تەنیا یەک پارتی ڕۆڵی تێیدا هەبێت، بەڵکو چەندین پارت و ڕێکخراو ڕۆڵیان تێدا بینی و هەریەکەیان دەیویست بە پێی توانای خۆی ڕۆڵی تێدا ببینێ. دواتر چەند حزبی تر دروستبوون کە هەریەکە و بەپێی توانای خۆیان ڕۆڵیان لەو جوڵانەوەیەدا بینی، ئەوانیش حزبی سوسیالیستی کوردستان (حسک) کە لە (١٩٨١/٥/١٥) دروست بوو. پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان کە بەسەرۆکایەتی سامی عەبدولرەحمان لە پارتی جیابونەوە و لەساڵی ١٩٨١ دا خۆیان ڕاگەیاند. حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان کە ساڵی (١٩٨٥) بە سەرۆکایەتی قادر عەزیز لە حزبی سۆسیالستی کوردستان جیابوونەوە. ئاڵای شۆڕش[153] لە ساڵی ١٩٨٥دا خۆی ڕاگەیاند. بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان کە مەلا عوسمان عەبدولعەزیز سەرۆکایەتی دەکرد

١٥٢- پاسۆک: پارتی سۆسیالیستی کوردستان لەسەر بیری کاژیک لەساڵی ١٩٧٦دروستبوون و ئازاد مستەفا سەرۆکایەتی دەکردن و عەبدوڵلا ئاگرین و مولازم کەریم لە کەسە دیارەکانیان بوون. پارتیەکی دەستەبژێر بوون، لە ساڵی ١٩٩٢دا لەگەڵ حزبی سوسیالیست و پارتی گەل یەکیان گرت و دواتر چوونە ناو پارتی دیموکراتی کوردستانەوە.

١٥٣- ئاڵای شۆڕش(ئاش): کۆمەڵێک لە کادیرانی کۆمەڵە کە(مەلا بەختیار ـ عیماد ئەحمەد ـ پشکۆ نەجمەدین) پێشەنگایەتیان دەکردن، دوای تێکچوونی دیالۆگی یەکێتی و عێراق پێیان وابوو کە یەکێتی لەسەر ڕەوتی خۆی نارِوات و بارودۆخی ناوخۆی کۆمەڵەش تێکچووە، لەبەرئەوە هەوڵیاندا ڕێکخستنێکی نوێ دروست بکەن و بە تێڕوانینی خۆیان ئەوان هەوڵیان دەدا هێڵی (ئارام) بپارێزن. هەربۆیە ناوی خۆشیان بەناوی ڕۆژنامەکەی ئارامەوە نا. بەڵام پێش ئەوەی خۆیان ڕابگەیەنن مەلا بەختیار کە کەسی یەکەمیان بوو لەلایەنی یەکێتیەوە دەستگیرکرا و نزیکەی چوار ساڵ زیندانی کرا لەلای یەکێتی، دوای شکست و ئەنفال ئازادیان کرد. سەرەڕای ئەوە، ئاڵای شۆڕش خۆی ڕاگەیاند و لە ئەوروپا و ناوخۆی کوردستاندا هەندێک چالاکیان نواند. دوای ڕاپەڕین لەگەڵ زەحمەتکێشاندا یەکیان گرت و دواتر چوونەوە ناو یەکێتی.

و لەساڵی ١٩٨٧دا هێزی سەربازیان دروستکرد و چوونە چیا. سەرەڕای زۆری ژمارەی حزبەکان، بەڵام زۆربەیان لەو کەس و سەرکردە و فەرماندانە بوون کە پێشتر لەناو پارتی دیموکراتدا خاوەن ڕۆڵ بوون، بێجگە لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی مارکسی لینینی، ئەوەش وایکردبوو کە زۆربەی لایەنەکان لەڕووی فەرهەنگ و تێگەی خەباتەوە لەیەکەوە نزیکبوون، چونکە دەرچووی هەمان قوتابخانە بوون. بەڵام ناکۆکی کەسایەتی و کۆنەقین ببوونە هۆکار بۆ ئەوەی دابەش ببن بەسەر دوو بەرەدا، بەرەیەک کە پارتی سەرۆکایەتی دەکرد و حزبی سۆسیالیستی کوردستان، پارتی سۆسیالیستی کوردستان و حزبی شیوعی تێدابوو و بە (جود[١٥٤]) دەناسران. بەرەی دووەم بەجوقد[١٥٥] کە یەکێتی سەرپەرشتی دەکرد و پارتی گەل، حزبی بەعسی چەپ و حزبی شیوعی لەسەرەتادا تێیدا بوو، بەڵام دواتر کشایەوە. ئەم بارودۆخە و واقیعە ئاماژەبوون بۆ ئەوەی کە شیمانەی خۆ دووبارەکردنەوە هەیە. ئەوەی جێگەی سەرنج بوو، پارتی و ئەوانەی لایەنگری بوون قۆناخی دوای هەستانەوە بەشۆڕشی گوڵان ناودێر دەکەن، ئەمە لەکاتێکدایە کە یەکێتی و هاوپەیمانەکانی ئەو قۆناخە بە (شۆڕشی نوێ) ناودەبەن. ئەوەی خاوەنی کارەکتەری جیاواز و ڕۆڵی تایبەت و سەرەکی بوو لە قۆناخی هەستانەوەدا کۆمەڵەی مارکسی لینینی کوردستان بوو. بەڵام بەهۆی شەهیدبوونی شیهاب شێخ نوری سکرتێری کۆمەڵە و بەشێک لەسەکردەکانی لە ساڵی ١٩٧٦ دا و دواتر شەهیدبوونی دووەم سکرتێری کۆمەڵە لەساڵی ١٩٧٨دا کە شاسوار جەلالی ناسراو بەئارام بوو، ئەم کۆمەڵەیە هەم لەڕووی ستراتیژیەوە هەم لەڕووی تاکتیکی و ڕێکخستنیەوە. هاوکات لەڕووی ستراتیژی شەڕی پارتیزانی و هەڵوێست بەرانبەر گەل و پێکهاتەکانی و هەڵوێست بەرانبەر

١٥٤- بەرەی(جود): لە ١٩٨١/١١/٢٨ دا لەنێوان پارتی دیموکراتی کوردستان، حزبی شیوعی و حزبی سۆسیالیستی کوردستاندا بەناوی (جەبهەی وەتەنی دیموکراتی) ڕاگەیەندرا و هەتا ساڵی ١٩٨٦بەردەوام بوو، ئەم بەرەیە لەگەڵ یەکێتی لە شەڕدا بوو.

١٥٥- (جوقد): واتە(جەبهەی وەتەنی قەومی دیموکراتی) بەرەیەک بوو لەنێوان یەکێتی، شیوعی و بەعسیە چەپەکاندا لە ١٩٨١/١١/١٢دا دروست بوو، بەڵام دواتر حزبی شیوعی لەو بەرەیە چووە دەرەوە.

دەوڵەتانی دراوسێ و زلهێزە جیهانیەکان و شێوازی دۆستایەتی، خاوەنی تێگەی جیاواز بوو لەوەی کە پێشتر لە جوڵانەوەی ئەیلولدا پەیڕەو دەکرا و ئەوەش هیوایەکی زیاتری دەبەخشیە جەماوەر و کاردانەوەشی لەسەر خەبات و تێکۆشانی زیندان و سیاسی و پارتیزانی هەبوو، هەتا سەرەتای ساڵانی (١٩٨٠)، بەڵام بەهۆی ئەو زەبرانەی لێی درا و بەردەوام نەبوونی ڕێبەرایەتی ئەو کۆمەڵەیە لەدوای ساڵی ١٩٧٩ەوە لەسەر هەمان ڕێڕەو، بووە هۆی ئەوەی کە ئەو کۆمەڵەیە نەتوانێت کاریگەریی خۆی بپارێزێت و هێدی هێدی ئەوانیش بوونەوە بە بەشێک لەو کارەکتەرەی کە باڵادەست بوو لە ژیانی پێشمەرگایەتی و جوڵانەوەی کوردایەتیدا. هەر ئەوەش وایکرد ئەو جوڵانەوە نوێیە بە هەمان هەڵەکانی جوڵانەوەی ئەیلولدا بڕواتەوە و ببێتە کۆپیەکی هەمان جوڵانەوە، زیاتر لەوەی کەپشت بەگەل ببەستێت وەکو لەسەرەتادا بانگەشەی بۆ دەکرا، پشت بەهێزی دەرەکی ببەستێت و هەر لەگەڵ نەمانی فاکتەرە دەرەکیەکاندا جوڵانەوەکەش لەساڵی ١٩٨٨دا کۆتایی پێهات.

هەرچەندە ئێران و عێراق لەساڵی ١٩٧٥دا ڕێککەوتنی جەزائیریان ئەنجامدا، بەڵام دۆستایەتی و ئارامی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە زۆری نەکێشا و دوای دووساڵ لەو ڕێککەوتنە بارودۆخی ئێران بەرەو ئاڵۆزی چوو. لەسەرەتای ساڵی ١٩٧٩شدا گەلانی ئێران کۆتاییان بەسیستمی پاشایەتی هێنا و کۆماری ئیسلامیان دروستکرد. ئەمە ترسی خستە دڵی کاربەدەستانی عێراقەوە چونکە زۆرینەی وڵاتەکە شیعەیە و کاریگەریی ئێرانی لەسەرە، لەوە ترسان کە هەژموونی ئێران باڵ بەسەر عێراقدا بکێشێت. هەر ئەوە وایکرد کە ناکۆکیەکانیان سەر هەڵبداتەوە و هێزە نێودەڵەتیەکانیش ڕۆڵیان لەو بوارەدا هەبوو. چوونە سەر تەختی سەرۆک کۆماری سەدام حسێن، لەساڵی ١٩٧٩دا بەشێکی وابەستەی ئەو گۆڕانکارییانە بوون، کە لە هەرێمەکەدا و بەتایبەتی لە ئێراندا ڕوویاندا، پێدەچوو کە ئەحمەد حەسەن بەکر بۆ ئەو هەنگاوانە ئامادە نەبووبێت کە سەدام حسێن بەرانبەر ئێران هاویشتی. ئەوەبوو دوای ساڵێک لەوەی کە سەدام حسێن بووە سەرۆک کۆماری عێراق، لە ١٩٨٠/٩/٢٢دا شەڕی لە دژی ئێران ڕاگەیاند و ئەو شەڕە ماوەی هەشت ساڵی خایاند و هەتا ١٩٨٨/٨/٨بەردەوام بوو. بێگومان ئەمە دەرفەت بوو بۆ هێزە کوردییەکانی

باشوور و ڕۆژهەڵات بۆ ئەوەی سوود لەو دەرفەتە وەربگرن، بەڵام هیچیان بەشێوەیەکی ستراتیژی سوودیان لێ وەرنەگرت و لەوە زیاتر بوونە بەشێک لەو شەڕە، ئەوەش لە ئەنجامدا بەزیانی کورد و دۆزەکەی شکایەوە. ئەمە یەکێک بوو لەو کارەکتەرانەی کە سەبارەت بە جوڵانەوەی ئەیلول باسمان کرد و لەم جوڵانەوەشدا دووبارە بویەوە.

بێجگە لەمە فەرهەنگی شەڕی ناوخۆ، کە پێشتر باسمان کرد لەم قۆناخەدا دووبارە بویەوە و بەشێوەیەکی بەرفراوانتر، چونکە ژمارەی پارتەکان زیادیان کرد و هاوکات لە ڕۆژهەڵات و باکووریش جوڵانەوەی چەکداری دەستی پێکرد، ئەمە بووە هۆی ئەوەی لەم قۆناخەدا شەڕی ناوخۆ زۆر بەشێوەیەکی قێزەونتر لەوەی سەردەمی جوڵانەوەی ئەیلول ڕوویدات و زیانی زۆر بەگەلەکەمان بگەیەنێت، هەروەها ئەو هەڵە و کەموکورتیانەی لە بواری دانوستاندن و پەیوەندی دەرەکی و دیالۆگ لەگەڵ حکومەتی عێراقدا لەسەردەمی جوڵانەوەی ئەیلول ڕویاندا بوو، لە دانوستاندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان لەگەڵ حکومەتی عێراق لە نێوان ساڵانی ١٩٨٣ – ١٩٨٥ [١٥٦]دا ئەنجامدران، دووبارەبوونەوە و شتی نوێی نەخرایە سەر. واتە ئەزموون

١٥٦- دیالۆگی یەکێتی و حکومەتی بەعس: دوای ئەوەی عێراق لە شەڕی ئێراندا تەنگەتاو بوو، لەساڵی ١٩٨٣دا لەڕێگەی عەبدولڕەحمان قاسملووەوە داوای دیالۆگ لە یەکێتی دەکات و یەکێتی بە ئەرێنی وەڵام دەداتەوە و لە مانگی ١١ی ١٩٨٣هەتا ١٩٨٥/١/١٥ دیالۆگ بەردەوام دەبێت. لە دیالۆگدا حزبی بەعس ئامادەیی خۆی نیشانددەدا کە داخوازییەکانی یەکێتی پێکبێنێت و لەسەر ئەو بنەما دیالۆگ دەسپێدەکات. لە دیالۆگدا هەندێک هەنگاونرا، بەڵام دواتر بێ ئەنجام کۆتایی هات و حزبی بەعس تورکیای کردە بیانوو، گوایە تورکیا دەستی لە دیالۆگەکە وەرداوە و فشاری خستۆتە سەر عێراق، بۆ ئەوەی داواکانی یەکێتی جێبەجێ نەکات. ئەوەش بۆ یەکێتی بووە هۆی زیانێکی مەزن و ئیتر دوای ئەوە یەکێتی ڕووی لە لاوازی کرد. هەتا ئەو کاتەی یەکێتی لەگەڵ حکومەتدا دیالۆگی دەست پێ نەکردبوو، کاریگەرترین هێزی سەر گۆڕەپانەکە بوو. بەڵام دوای دیالۆگ قورسایی کەم بویەوە. یەکێتی لەو کاتەدا پەیوەندی لەگەڵ ئێراندا خراپ بوو، نەشیدەتوانی خۆی بگەیەنێتە سوریا، ئەو دیالۆگەی بەباش دەبینی و پێی وابوو عێراق لاوازە و دەتوانێت کۆمەڵێک دەسکەوتی لێ بسەنێت. بەوەش پێگەی خۆی قایمتر دەکات، ئامانجی یەکێتی لە دیالۆگ ئەوەبوو. بەڵام ئەنجام نەگرتنی دیالۆگەکە و ئەو بانگەشە و دژایەتیەی حزبەکانی تر لە بەرانبەری کردیان (چونکە بەتەنیا دیالۆگی دەکرد) و لەکاتی دیالۆگیشدا بێ تەدبیر هەڵسوکەوتی کرد و لە ڕێکخستن و هێزی پێشمەرگەی یەکێتی دا بێ سەروبەری بەرەو پێشەوە چوو، کێشەی کۆمەڵە و یەکێتی قوڵ بویەوە و دوای دیالۆگ تەقیەوە و ئالای شۆڕشی لێ دروست بوو. ئەمانە هەمووی

لەڕابردوو وەرنەگیرا و ئەمەش وایکرد کە مێژوو خۆی دووبارە بکاتەوە.

دیارە کە باس لەو کەموکورتیانە دەکەین، بەو واتایە نایە کە خەبات نەکراوە و قوربانی نەدراوە و زەحمەتی نەبینراوە، پێویستە بەو شێوەیە هەڵنەسەنگێندرێت. بێگومان هەم لەلایەنی خەڵکەوە، هەم پێشمەرگە و کادیر و خەڵکی دڵسۆز و بەشێک لە فەرماندار و سەرکردەکانەوە قوربانی و گیانفیدایییەکی زۆر پێشکەش کرا. زۆر سەرکردە و فەرماندەی دڵسۆز و پێشمەرگەی ئازا و خەڵکی خۆنەویست شەهید بوون و خزمەتیان کرد. ئەگەر ئەوانە نەبوونایە زیندانەکان نەدەبوونە جێگەی جۆشدانی گیانی شۆڕشگێری و چیاکان نەدەبوونە لانکەی خەبات و کوردایەتی. ئێمە قسەمان لەسەر ئەمانە نیە و ئەمانە ئێمەیان گەیاندە ئەمڕۆ. بەڵام قسەمان لەسەر خۆدووبارەکردنەوە و گەیشتنەوەیە بە هەرەس، خەمی ئەوە دەخۆین ئێمە (١٣) ساڵ خەبات و خزمەتمان کرد و خوێنمان ڕشت و گوندمان خاپور بوون،ماڵمان ڕووخا، کیمیایی کرا بەسەرماندا و ئەنفال کراین. ئایا قەدەرمان شکست بوو، نەدەکرا پێش لەدووبارە شکست بگرین، ئایا ئەگەر خوێندنەوەیەکی باش بۆ هۆکارەکانی شکست نەکەین شیمانەی سێبارە بوونەوە و دەبارەبوونەوەی نیە؟ ئایا قسە کردن لەسەر ئەمانە دەبێت قەدەغەبێت؟ یاخود پەنا بۆ کولاندنەوەی برینەکان ببرێت؟ یاخود تەنیا لە پێناوی تانە و تەشەر لەیەکتری بێت؟ بێگومان نەخێر، دەبێت قسەیان لەسەر بکەین و لەپێناوی شیکردنەوەیەکی ڕاست و گەشەپێدانی چارەسەریدا قسەیان لەسەر بکەین، ئایا نەدەکرا پێش لە کارەساتی هەکاری[١٥٧]، دەربەدەرکردنی

بوونە هۆکاری لاوازبوونی یەکێتی و ئیتر بە هەموو مەرجێکی ئێران ڕازی بوو و لە ساڵی ١٩٨٦پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئێراندا گەشە پێدا.

١٥٧- کارەساتی هەکاری: لەبەهاری ساڵی ١٩٧٨دا یەکێتی زیاتر لە(١٠٠٠) پێشمەرگەی خۆی کۆکردەوە و ناردنی بۆ ناوچەی خواکورک و شەمزینان و لەوێوە چوونە هەکاری، لەناوچەی هەکاری باکووری کوردستان قیادە موقەتەی پارتی بە هاوکاری خێڵەکانی ئەو ناوچە و پشتیوانی هێزی دەوڵەتی تورکیا و عێراقی هێرش دەکەنە سەریان و زۆربەیان دەکوژن و ژمارەیەکی کەم لەو هێرشە دەربازیان دەبێت و دەگەڕێنەوە، ئەوانی تر یان کوژران یان لەناو بەفردا مردن یاخود کەوتنە دەستی هێزە هێرشکەرەکان و ئەوانیش ژمارەیەکیان بەبڕیاری قیادە موەقەتە دەکوژرێن،

کوردە فەیلیەکان[158]، قڕناقە و پشت ئاشان[159]،

وەکو عەلی عەسکەری و د. خالید. بەپێی لێدوان و گێڕانەوەی یەکێتی دەگوترێت ئەو هێزە بۆ ئەوەچوون بۆ ئەو ناوچەیە هەتا ئەو چەک و پارمەتیانەی لە سوریاوە بۆیان هاتووە وەریبگرن و ڕێگایەکیش بۆ هاتوچۆی خۆیان دروست بکەن. بەپێی لێدوانی قیادە موەقەتە، ئەو هێزە چوون بۆ ئەو ناوچانە بۆ ئەوەی قیادە موەقەتە لەناو ببەن و لەسەر ئەو بنەما قیادە موەقەتەش خۆی پاراستووە. حزبی سۆسیالیستیش دەڵێت پێویست بوو هێزەکە هەتا خواکورک بچوایە و لەوێ بنکە و بارەگایان دانایە، بەڵام تاڵەبانی و نەوشیروان پلانەکەیان گۆڕیوە و فەرمانیانداوە کە ئەو هێزە بچێتە باکوور و خۆشیان نەچوون، ئەمە گومانی لای ئەوان دروستکردووە و پێیان وایە ڕەنگە دەستێک هەبووبێت بۆ پاکتاوکردنی ئەو سەرکردانە کە سەر بە بزوتنەوەی سۆسیالیست بوون. هەر ئەمەش بووە هۆی جیابوونەوەی بزوتنەوەی سۆسیالیست لە یەکێتی لەساڵی ١٩٧٩دا.

١٥٨- ڕەوشی کوردی فەیلی: کوردی فەیلی لە سنوری هەردوو پارێزگای دیالە و واست لە شارەکانی خانەقین، مەندەلی، بەدرە، جەسان و زرباتیە دەژین و بەشێکی زۆریان چوونەتە بەغداد و لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەشی زۆری بازاڕی بەغداد و عێراق بەدەستی ئەوانەوە بوو، بەڵام بەهۆی ژیانی کۆچەری کە بەشێکیان لەنێوان باشووری کوردستان و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا هاتوچۆیان کردووە و لەڕووی کۆمەڵایەتیشەوە درێژکراوەی کوردەکانی ناوچەی ئیلام و کرماشانن لە ڕۆژهەڵات، حکومەتی عێراق ئامادە نەبوو کە ڕەگەزنامەی عێراقی بداتە کوردە فەیلیەکان و بە ئێرانی زانیون و ئەمەش وایکردووە لە زۆر مافی ژیان بێ بەشیان بکات. لە کۆتایی هەفتاکان و سەرەتای هەشتاکاندا حکومەتی عێراق دەستی گرت بەسەر ماڵ و سامانی فەیلیەکاندا و زۆربەیانی ڕەوانەی ڕۆژهەڵات کرد و لە ئێرانیش وەکو عێراقی سەیریان دەکرا، ئەمە بووە هۆی بێ بەشی بوونیان لەمافە بنچینەییەکانی ژیان.

١٥٩- کارەساتی پشت ئاشان: لە ساڵانی ١٩٨١- ١٩٨٢ دا شەڕی نێوان پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتمانی بەرفراوان بوو. لەو کاتەدا بنکەکانی حزبی شیوعی لەناوچەی قڕناقە و پشتئاشان بوون لە قەندیل، کە سنوری دەسەڵاتی یەکێتی بوو، بەپێی تێڕوانینی یەکێتی، حزبی شیوعی هاوکاری پارتی دەکرد و ڕێگەی بۆ دەکردەوە بۆ ئەوەی بنکەی خۆی لە ناوچەکانی یەکێتیدا فراوان بکات. لەبەرئەوە یەکێتی بڕیار دەدات کە هێرش بکاتەسەر ناوەندی حزبی شیوعی و ڕێگە لەو هەوڵانەی شیوعی و پارتی بگرێت، لە ئەنجامدا هێرش دەکەن و زیاتر لە(١٥٠) پێشمەرگەی حزبی شیوعی دەکوژن و ژمارەیەکیشیان لێ دەستگیر دەکەن. ئەو شەڕە نەوشیروان مستەفا سەرپەرشتی کردووە، هەربۆیە حزبی شیوعی نیگەرانە لە نەوشیروان مستەفا. بەپێی تێڕوانینی حزبی شیوعی ئەوانەی یەکێتی دەیڵێ ڕاست نیە، بەڵکو هۆکاری هێرشەکانی یەکێتی ئەوەبووە کە ژێربەژێری دیالۆگ لە نێوان یەکێتی و حزبی بەعسدا هەبووە و یەکێتی خۆی وەکو نوێنەری سەرجەم خەڵکی کوردستان دیاری دەکرد و ئەو کارەی بۆ ئەوەکردووە کە نیشانی بدات باڵادەستە لە کوردستاندا و هەربۆیە لە ١٩٨٣/٥/٢ دا هێرش دەکەنە سەر حزبی شیوعی. ئەوەی جێگەی باسە، لەو کاتەدا شاندێکی پارتی کرێکارانی کوردستان بۆ ناوبژیوانیکردن چووبوونە ناوچەکە و لە

کۆکوژی بارزانیەکان[١٦٠]، ئەنفال و کیمیاباران[١٦١] یاخود گەلێک کارەساتی

هەوڵی ڕاوەستانی شەڕدابوون، لەکاتی گەڕانەوەیان لەلای شیوعیەکان بەدەستی پێشمەرگەکانی یەکێتی دوانیان (محەمەد قەرەسونگور و ئیبراهیم بیلگین) شەهید دەکرێن.

١٦٠- کۆکوژی بارزانیەکان: دوای شکستی ساڵی ١٩٧٥بەشی زۆری بارزانیەکان لەگەڵ مستەفا بارزانیدا ناچنە ئێران، ئەمەش دوو هۆکاری هەیە، یەکەم بەشێکیان ناکۆک دەبن لەگەڵ مستەفا بارزانی وەکو شێخ عوسمانی کوڕی شێخ ئەحمەد و شێخ خورشیدی خوشکەزای شێخ ئەحمەد(کوڕی مەریەم) کە بەڕێبەری خورشیدیەکان و جێنشینی شێخ ئەحمەد دەناسرا، هەروەها عوبەیدوڵلای کورە گەورەی بارزانی و لوقمان و سابیری کوڕی کە بیر و بۆچونی جیایان هەبوو لەگەڵ باوکیان. هەندێک لە بارزانیەکانیش ئیتر دەیانخواست بەئارامی بژین، بۆ ئەمە لە باشوور دەمێننەوە. حکومەتی عێراقیش ڕێگایان پێ نادات بچنەوە زێدی خۆیان. ١٥٨٩خێزان لە قوشتەپە، ٥٦٧ خێزان لە هەریر، ٥٤٦ خێزان لە دیانا و ١٤٠خێزان لە قوڕەتوو جێگیر دەکات. بەپێی وتەی عەبدولمسەوور بارزانی تەنیا (٥٣) خێزانی بارزانی لەگەڵ مەلا مستەفادا لە ئێران دەمێننەوە. حکومەتی عێراق لە ١٩٨٠/٩/٢٦دا عوبەیدوڵلای کوڕی بارزانی دەستگیر دەکات و دوای هەفتەیەک لوقمانی برای دەستگیر دەکرێت و بێ سەروشوێن دەکرێن. دوای ئەوەی ئێران بەهاوکاری پارتی دیموکرات لە تەموزی ساڵی ١٩٨٣دا حاجی ئۆمەران دەگرێت، حکومەتی عێراق لە تۆڵەی ئەوەدا لە ٧/٣١و ١٩٨٣/٨/١دا چواردەوری نشینگەکانی بارزانیەکان دەگرێت و ئەوەی نێرینە بێت و تەمەنی لە ١٥ ساڵ زیاتر بێت دەیانبات و شوێنبزریان دەکات. ئەم ڕووداوە دواتر بە ئەنفالی بارزانیەکان ناسێندرا و بەپێی بەڵگە زیاتر لە (٥٠٠٠)کەس بوون کە بێ سەروشوێن کراون و لە ناویاندا شێخ عوسمان و شێخ خورشید و سابیری کوڕی مەلامستەفای تێدابوو.

١٦١- شاڵاوەکانی ئەنفال و کیمیابارانی کوردستان: دوای ئەوەی یەکێتی لەگەڵ ئێراندا ڕێککەوت و لەگەڵ حزبەکانی تری کوردستانیشدا ئاشتبویەوە، لە ساڵی ١٩٨٦ەوە هاوکاری حزبە کوردییەکان بۆ ئێران پەرەی سەند و لە (١٩٨٧/١٠/١٠)دا یەکێتی هاوکاری ئێرانی کرد بۆ لێدانی بیرە نەوتیەکانی کەرکوک. هەر لە ساڵی ١٩٨٧ دا بە هاوکاری ئێران شارباژێریان گرت. حکومەتی عێراق ئیتر بەبێ سڵەمینەوە کەوتە هێرش و بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی، ئەوەبوو لە ١٩٨٧/٤/١٥دا ناوچەی سورداش و قەرەداخی کیمیاباران کرد، بەڵام ژمارەیەکی کەم کەس بەر کیمیاوی کەوتن. دواتر لە ١٩٨٧/٤/١٦و ١٩٨٧/٥/٢٧دا دۆڵی مەلەکان، شێخ وەسان و بالیسانی کیمیاباران کرد و زیاتر لە ٢٠٠ کەس بوونە قوربانی. لە هاوینی هەمان ساڵدا شاری سەردەشت و چەند ناوچەیەکی سەرپێل و زەهاوی لە ڕۆژهەڵات کیمیاباران کرد و بەسەدان کەس بوونە قوربانی. لەکاتێکدا لەسەرەتای ساڵی ١٩٨٨ دا هەوڵی نێودەوڵەتی هەبوو بۆ کۆتاییهێنان بە شەڕی عێراق ـ ئێران، عێراق ئەوەی بەدەرفەت زانی و بەشێکی زۆری هێزەکانی کۆکردەوە و بەپشتیوانی(جاش) بڕیاریدا ناوچەکانی کوردستان لە دەستی پێشمەرگە دەربهێنێت. جێگەی ئاماژە پێکردنە کە لەو کاتەدا زۆربەی گوندەکانی کوردستان لەژێردەستی پێشمەرگە دابوون و بە ناوچەی ڕزگارکراو دەناسران. حکومەتی عێراق ئەو هەوڵەی ناونا ئۆپەراسیۆنی ئەنفال. لەو

تر کە ڕوویاندا بگرین؟ بەهەرحاڵ سەرەڕای فیداکاری زۆر و قوربانی لە ژمارە نەهاتوو سەرەڕای هەبوونی دەرفەتی بابەتی لەسەر ئاستی عێراق و هەرێمەکە و جیهان، بەڵام بەهۆی نەبوونی پێشەنگایەتیەک کە خاوەنی ستراتیژ و تێگەیەکی نوێ و ڕاست بێت بۆ شۆڕش، ئەو جوڵانەوەیەی گەلەکەشمان ئەنجامەکەی شکست بوو. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە دروستکردنی بەرەی کوردستانی[١٦٢] لەساڵی ١٩٨٧ دا لەلایەنی هێزە کوردستانیەکانەوە هیوایەکی لەناو جەماوەردا دروستکرد، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە ئێران ڕۆڵی سەرەکی هەبوو لەدروستکردنی ئەو بەرەیەدا، ئەوا ئەو

ئۆپەراسیۆنەدا سوپای عێراق باشووری کوردستانی کردە ٨ ناوچە و لەچوارچێوەی هەشت ئۆپەراسیۆندا لە ٢٢/شوباتی ١٩٨٨دا لەناوچەی سورداش دەستی پێکرد و لەناوچەی بادینان لە ١٩٨٨/٩/٦ دا کۆتایی بە شاڵاوەکەی هێنا. لەو پرۆسەیەدا نزیکەی (٤٠٠٠) گوندی کوردستان خاپورکران و سوتێنران. بەهەزاران کەس شەهیدکران و (١٨٢٠٠٠) کەسیش بێ سەروشوێن کران، کە ئەوانە بە ئەنفالکراوەکان دەناسرێن. لە ئۆپەراسیۆنی سێیەمدا کە لە سەرەتای مانگی نیسانی ١٩٨٨ لە ناوچەی گەرمیان بەڕێوەچوو و هەتا کۆتایی ئەو مانگە بەردەوام بوو، زۆرترین کەس شەهیدبوون و ئەنفال کران و لەڕۆژی ١٩٨٨/٤/١٤دا زۆرترین کەس ئەنفال کرا، هەربۆیە لە ئێستادا گەرمیان وەکو سیمبوڵی ئەنفال دەبینرێت و ڕۆژی ١٩٨٨/٤/١٤یش وەکو ڕۆژی ئەنفال دیاری کراوە. هەتا ئێستا ئێسک و پروسکی چەند هەزار کەسێک دۆزراوەتەوە، بەڵام زۆربەی زۆری ونبووەکان نازانرێت چیان لێ کراوە. بەپێی هەندێک بەڵگە ژمارەیەک کچی گەنج و منداڵی ئەنفال فرۆشراون بە سەرمایەدار و بارەکانی وڵاتانی عەرەب. هەر لەو ماوەیەدا و لە ١٩٨٨/٣/١٦ دا ڕژێمی بەعس بەفرۆکە هەڵەبجەی کیمیاباران کرد کە زیاتر لە (٥٠٠٠) کەس بوونە قوربانی و زیاد لە (١٠٠٠٠) کەسیش بریندار بوون. لە ١٩٨٨/٣/٢٢یشدا بەکاتیۆشا گوندی سێوسێنانی کیمیاباران کرد کە (٦٨)کەس شەهیدبوون و زیاتر لە (١٠٠)کەسیش بریندار بوون. لەڕۆژی ١٩٨٨/٥/٣یشدا هەردوو گوندی گۆپتەپە و عەسکەری کیمیاباران کرد و زیاتر لە (١٥٤) کەسی شەهید کرد و بەسەدانی بریندار کرد.

١٦٢- بەرەی کوردستانی: دوای ئەوەی لەساڵی ١٩٨٦ دا پەیوەندی یەکێتی و ئێران بەرەو پێشەوەچوو، ئیتر ئێران کەوتە هەوڵدان بۆ ئاشتکردنەوەی یەکێتی و هێزەکانی تر و لەسەر ئەو بنەمایە لە ١٩٨٦/٥/١٢ دا یەکێتی و پارتی ڕێکدەکەون. لە حوزەیراندا یەکێتی و حزبی شیوعی ڕێکدەکەون و لە ١٩٨٦/١١/٨ تاڵەبانی و ئیدریس بارزانی ڕێککەوتنی کۆتایی دەکەن و دەیکەنە سەرەتا بۆ دروستکردنی بەرەی کوردستانی کە لەسەرەتای ساڵی ١٩٨٧ڕاگەیەندرا. بەرەی کوردستانی بە بەشداری (پارتی دیموکرات، یەکێتی نیشتمانی، حزبی شیوعی، حزبی سۆسیالیست، پاسۆک، پارتی گەل، حزبی زەحمەتکێشان) دروست بوو.

بەرەیە زیاتر خزمەتی ئێرانی کرد. ئیتر لە دوای ساڵی ۱۹۸۸ نە گوند مایەوە نە خەباتی پێشمەرگایەتی، گەلەکەمان سەرەڕای پرۆسەکانی کیمیاباران و ئەنفال بەبێ پاراستن و بەرگری مایەوە و هاوشێوەی بەزێکی لێهات بیدەیتە دەستی پشیلە. هەربۆیە سەدام حسێن لە نێوان ساڵانی ۱۹۸۸-۱۹۹۰هەوڵیدا زیاتر ئەو گەلە کۆنترۆڵ بکات و ئەوەبوو لەساڵی ۱۹۸۹دا شاری قەڵادزەی خاپوور کرد و خەڵکەکەشی ڕاگواست بۆ ناوچەکانی تر.

ئەوەی لەو قۆناخەدا کەمێک جیاوازبێت، ڕۆڵی ژنان و گەنجان بوو، کە بە بەراورد بەڕابردوو، بەرەو پێشەوە چوو. ژمارەی ژنان لەناو پێشمەرگەدا، بەتایبەتی حزبی شیوعی و یەکێتی زیادی کردبوو، لەناو ڕێکخستنە نهێنیەکانیاندا ژنان و گەنجان ڕۆڵی زۆریان هەبوو. بەڵام دەرفەتی ئەوە دروست نەکرا کە ژنان و گەنجان چالاکانەتر لە هەموو بوارەکاندا ڕۆڵ ببینن و ڕۆڵی سەرکردایەتی و پێشمەرگایەتی بەشێوەیەکی چالاک ببینن و زیاتر ڕۆڵی لاوەکی و بەرەی پاشەوەیان پێدرا بوو.

کۆتایی ساڵی هەشتاکان و سەرەتای ساڵی نەوەدەکان، گەواهی گۆڕانکاری جددی بوو لەسەر ئاستی جیهان، ناوچەکە و کوردستان، لەسەر ئاستی جیهان شەڕی سارد و ململانێی بلۆکی ڕۆژهەلات بەپێشەنگایەتی یەکێتی سۆڤێت و بلۆکی ڕۆژئاوا بە پێشەنگایەتی ئەمریکا لەڕووی دەسەڵاتەوە بەرەو یەکلاییبوونەوە دەچوو. ئیتر لەچوارچێوەی پرۆژەکانی گۆرباچۆڤدا (پرۆستەریکا و گلادنۆست) دا، یەکێتی سۆڤێت بەرەو هەڵوەشانەوە دەچوو، بلوکەکەشی لێک دەترازا و لە سەرەتای نەوەدەکاندا ئەمە ڕویدا، ئەوەبوو دیواری بەرلین ڕوخا و هەردوو ئەڵمانیا یەکیان گرتەوە، یەکێتی سۆڤێت و پەیمانی وارشۆ لێک هەڵوەشانەوە، لەسەر ئاستی ناوچەکە شۆڕشی بەردی فەلەستین ڕۆژانە کاریگەریی زیاتر دەبوو و جێگەی شۆڕشی چەکی دەگرتەوە.

شەڕی ئێران عێراق ڕاوەستابوو و سەدام حسێن خۆی وەکو پاڵەوانی عەرەب ناودێر دەکرد. لە ڕێگەی ئەنجومەنی هاوکاری عەرەبی کە (عێراق – ئوردون –یەمەن –میسر) ی تێدابوو سەدام حسێن دەیخواست هەنگاو بەرەو یەکێتی وڵاتانی عەرەب بهاوێژێت و لوتکەی وڵاتانی عەرەبی سەرەتای ساڵی ۱۹۹۰ی کردە دەرفەت بۆ ئەم هەنگاوەی. لەگەڵ ئەمانەدا لە لایەکی ترەوە

لەسەر قەرزەکانی ناکۆکی لەگەڵ کووەیت و سعودیەدا دروست دەبوو، چونکە ئەو پێی وابوو قەرزاری ئەو دەوڵەتانە نیە، چونکە سەدام حسێن و عێراق ئەو وڵاتانەیان لە هێرشی فارسەکان پاراستووە و خوێنیان بەخشیوە، ئەگەر سعودیە و کووەیت هەندێک پارەیان دابێت بە عێراق لەبەرانبەر خوێنی عێراقیەکاندا هیچ بەهایەکی نیە. بەڵام کووەیت و سعودیە ئەو هەڵویستەیان پەسند نەدەکرد و سووربوون لەسەر داواکردنی قەرزەکانیان ئەمە سەدام حسێنی نیگەران و تورە دەکرد.

هاوکاتی ئەوە جوڵانەوەی کوردی لە ڕۆژهەڵات و باشوور کپکرابوونەوە و ئیتر هەردوو دەوڵەت لە هەوڵی ئەوەدابوون کە سەری ئەو کێشەیە بنێنەوە، لەو کاتەدابوو ئێران لەبن ناوی دیالۆگدا عەبدولڕەحمان قاسملۆیان لە ڤیەننا تیرۆر کرد و عێراقیش شاری قەڵادزەی خاپور کرد و ڕایگواست. بەڵام لە باکووری کوردستان و تورکیا دۆزی کورد سەر لەنوێ سەری هەڵدەدایەوە و جوڵانەوەی کوردی بەپێشەنگایەتی پەکەکە لەگەشەکردندا بوو، ئەمەش بۆ زلهێزە جیهانیەکان و نوێنەرەکەیان لە ناوچەکەدا (دەوڵەتی تورکیا) هەڕەشە بوو. چونکە ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی نزیکەی نیوسەدە بوو لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا لاواز بوون و دەرکرا بوون. لەبەرئەوە داگیرکردنی کووەیتیان بەهەل و دەرفەت زانی بۆ ئەوەی بە هەموو شێوەیەک بگەڕێنەوە بۆ ناوچەکە. ئەو وڵاتانە هەرچەندە خۆیان سەدام حسێن یان پێگەیاند بوو، بەڵام ئیتر بەهەڕەشەیان دەبینی بۆ سەر بەرژەوەندییەکانیان و لەوە دەترسان کە وڵاتانی عەرەب سەر بۆ داخوازییەکانی ئەوی بکەن و یەکێتییەک لە نێوان بەشێک لە وڵاتە عەرەبیەکاندا دروست بکات، ئەوەش لەلایەک دەبووە هەڕەشە بۆ سەر ئیسرائیل، لەلایەکی ترەوە دەستی بەسەر بەشێکی زۆری سەرچاوەی وزەی جیهانیدا دەگرت و ئەوەش ئەو دەوڵەتانە و کۆمپانیاکانی زیانمەند دەکرد. هەربۆیە کەوتنە قوڵکردنەوەی ناکۆکیەکانی نێوان عێراق و کووەیت و بەشێوەی ناڕاستەوخۆ عێراقیان هاندا بۆ پەسند نەکردنی داواکانی کووەیت و لەئەنجامدا ڕۆژی ١٩٩٠/٨/٢دا لە سیناریۆیەکدا عێراق کووەیتی داگیر کرد. ئەوەش لەبن ناوی ئەوەی کە لە کووەیت کودەتا ئەنجامدراوە و دوای چەند ڕۆژێکیش گوایە کودەتاچیەکان داوا دەکەن کووەیت ببێتەوە بە بەشێک لە عێراق و عێراقیش ئەوەی پەسند کرد و ئیتر کووەیت بووە (١٩)

یەمین پارێزگەی عێراق، ئەم ڕووداوە ڕۆژهەڵاتی ناوین و جیهانی هەژاند.

ئەو بارودۆخە ڕێک ئەو هەلە بوو کە ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی چاوەڕوانی بوون. چونکە دەرفەتی ئەوەیان بۆ دروست بوو کە بەبیانوی ڕووبەڕووبوونەوەی سوپای عێراق هێز بنێرن بۆ ناوچەکە و ڕێگە لە پێشڕەوی زیاتری عێراق بگرن و لە کووەیتیش دەری بکەن. بۆ ئەوەش ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی عێراقی ئاگادار کردەوە کە هەرچی زووە هێزەکانی لە کووەیت بکێشێتەوە و بڕیاریشیاندا کە ئابلۆقە بخەنە سەر عێراق، بۆ دواجار مۆڵەتی هەتا ١٩٩١/١/١٥ درایە عێراق بۆ کشانەوەی هێزەکانی لە کووەیت. ئاماژەشیان بۆ ئەوە کرد کە ئەگەر نەکشێتەوە ئەوا بە زەبری هێز دەری دەکەن. ئەو بارودۆخە سعودیە و وڵاتانی تری ترساند و هەریەکەیان لای خۆیانەوە لە هەوڵی ئەوەدابوون زیاتر و زووتر دەستی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی ڕاکێشنە ناو وڵاتەکانیان و هەرێمەکەوە. ئەمریکا و هاوپەیمانەکانیش زۆر لەسەرخۆ کاریان دەکرد و دیار بوو کە ئامانجیان ئەوەبوو بارودۆخەکە بۆ سەرکەوتنی خۆیان لە باربکەن. عێراقیش لەلایەک لە هەوڵی ئەوەدابوو کە بابەتەکە زوو چارەسەر نەبێت، هەتا سوود لەکات وەربگرێت و لەو پێناوەشدا هەوڵیدەدا ڕەوایی بداتە کارەکەی و بەبەڵگە بیسەلمێنێ کە کووەیت لە مێژوودا بەشێک بووە لە عێراق. بۆ ئەوەش پشتی بەو بەڵگانە بەست کە لەسەردەمی عوسمانیەکاندا کووەیت قەزایەک بووە سەر بەویلایەتی بەسرە. بەو هەوڵانە عێراق هەندێک کاتی قازانج کرد. بەڵام نەیتوانی جیهان ڕازی بکات و ئەنجومەنی ئاسایش سوور بوو لەسەر گورز وەشاندن لە عێراق و دەرپەڕاندنی لە کووەیت بەزەبری هێز.

ئەو ڕوداوە هەرچەندە بۆ جیهان شۆک بوو، بەڵام بۆ کورد وەکو بۆری هەناسە بوو، چونکە بەهۆی داگیرکردنی کووەیتەوە دۆسیەکەی هەڵدەدرایەوە. ئەو کوردەی کە لەلایەنی ڕژێمی عێراقەوە کیمیایی بەسەردا کرا و جینۆساید کرا و جیهان و وڵاتانی ئیسلامی و عەرەبی و هەرێمی چاویان لە بەرانبەر ئەو تاوانانەدا نوقاندبوو و تەنیا ڕەخنەیەکیان لە عێراق نەگرت، ئەو کوردەی کە ترسی لێ نیشتبوو لە دوای ڕووخاندنی قەڵادزەوە وردەوردە سەرجەم شارەکانی خاپور بکرێت و بەتەواوی ڕیشەکێش بکرێت، بەشی زۆری کۆمەڵگەی کوردستان لە کۆمەڵگە زۆرە ملێیەکاندا ناچاری نیشتەجێ

بوون کرا بوون و ژمارەیەکی زۆر لە گەنج و بەتەمەنی کورد پەلکێشی ناو ڕیزەکانی سوپای عێراق کرابوون و پارتە کوردیەکانیش لە گۆڕەپانی خەباتدا نەبوون و چووبوونە ئێران و دەرەوە، واتە گەل بەبێ پاراستن بوو، هەرچی پەکەکەشە کە وەکو جوڵانەوەیەکی نەتەوەیی لەگەشەکردندا بوو، هێشتا نەگەیشتبووە ئەو ئاستەی کە بتوانێت باری خەڵکی باشووریش هەڵبگرێت، یاخود هیوایەک لەلایان دروست بکات. هەربۆیە لەدوای ڕووداوی کووەیتەوە و ئەو بڕیارانەی کەدژی عێراق دەردەکران، گەلی کوردی خۆشحاڵ دەکرد و چەندە هەڕەشەکان زیادی دەکرد، ئەوەندە تامەزرۆیی گەلی کورد بۆ تۆڵەسەندنەوەی قوربانیەکانیان زیادی دەکرد و ڕۆژانە سەربازە کوردەکان ڕیزەکانی سوپای عێراقیان بەجێ دەهێڵا. بەڵام بەهۆی ئەو ئابڵوقە ئابوورییەی کە لەسەر عێراق دانرابوو، باری گوزەرانی خەڵک بەرەو خراپی دەچوو. لەو کاتەدا جەماوەر زیاتر هەستیان بەکاریگەریی خاپورکردن و سوتاندنی گوندەکانیان و سیاسەتی بێکارکردنی گەل لە لایەنی دەوڵەتەوە کرد. بەڵام ئەوە نەدەبووە ئاستەنگ بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەوڵەت.

ئەمریکا و هێزە هاوپەیمانەکانی لەپێناوی سەرکەوتنی دەستێوەردانەکەیاندا، هەر لە هاوینی ساڵی ١٩٩٠ەوە کەوتنە هەوڵدان بۆ هاندان و تەیارکردنی هێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی عێراق. بۆ ئەو مەبەستە کەوتنە پەیوەندی کردن و پەیام ناردن بۆ هێزە کوردییەکان. هێزە کوردییەکانیش کە لەو کاتەدا لەناو بەرەی کوردستانیدا کۆببوونەوە ئەوەیان بەدەرفەت زانی بۆ خۆسازدان و دەستیان بەخۆ ئامادەکردن کرد، بۆئەوەی بتوانن ڕۆڵیان هەبێت لەپرۆسەی ڕزگارکردنی کووەیت و گورز وەشاندن لە عێراق. ئەوەبوو عێراق لە کووەیت نەکشایەوە و ئەو کاتەش بۆیان دانابوو کۆتایی هات. بەڵام ڕۆژی دواتر هیچ شتێکی نوێ ڕوی نەدا، ئەمە هەندێک خەڵکی خستە ناو گومانەوە و ئەو پرسیارە دروستبوو کە ئایا ئەمریکا و هاوپەیمانیە سی وسێ دەوڵەتیەکە قسەکانی خۆیان دەبەنە سەر یان پەشیمان بوونەتەوە، بەڵام زۆری نەبرد گومانەکان ڕەوینەوە. لەبەرەبەیانی ١٩٩١/١/١٧دا هێرشی ئاسمانی بۆ سەر عێراق دەستی پێکرد. ئەمە کورد و هێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی عێراقی زیاتر خستە جوڵە. لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێرانەوە بەرەی کوردستانی

ئامادەکارییەکانی خۆی پەرەپێدەدا، لەناوخۆشدا خولیای جەماوەر بۆ ڕاپەڕین بەرەو ژوور هەڵدەکشا. لەو ماوەیەدا، ماوەی دوای دەستپێکردنی بۆردومانی ئاسمانی بۆ سەر عێراق، دوورکەوتنەوەی کورد لە سوپای عێراق و گەڕانەوەیان بۆ ناو کوردستان ڕۆژبەڕۆژ بەرەو زیادبوون دەچوو. هەتا دابڕانی کورد لە سوپای عێراق گەیشتە ئاستێک کە دەکرا بڵێین ئیتر سوپای عێراق کوردی تێدا نەماوە، یاخود زۆر کەم بوەتەوە. ئەو ڕەوشە ئەوەندەی تر خەڵکی خستبووە ناو نا ئارامییەکەوە، نائارامیەک کە پڕە لە خواستی تۆڵە و بێ ئۆقرەیی بۆ لێدانی دوژمن، هاوکات لێوان لێوە لەترسی هەستانەوەی ئەو دوژمنەی کە وەکو گورگ بریندارە، لەوە دەترسان کە هەرچی زووە عێراق و دەوڵەتە هێرش بەرەکان ڕێکبکەون و ڕژێمی بەعس جارێکی تر ڕووی سوپاکەی بکاتە کوردستان و هەمووی بکاتە سوتماک. ئەو بارودۆخە ئۆقرەی لە خەڵک بڕیبوو، چاوەڕوانی گۆڕانکاری ڕیشەییان دەکرد.

دوای ئەوەی هێزە هاوپەیمانەکان لەچوارچێوەی ئۆپەراسیۆنی گەردەلولی بیاباندا زیاتر لە مانگێک لەڕێگەی هێزی ئاسمانیەوە لە سوپای عێراق و دامەزراوەکانیاندا، هێرشی زەمینیشیان دەستپێکرد. لەگەڵ دەستپێکردنی هێرشی زەمینیدا، سوپای عێراق بەرگەی نەگرت و لەچەند ڕۆژێکدا لە کووەیت دەرپەڕێندرا. شکانەکەی سوپای عێراق ئەوەندە خراپ بوو، کە بەشێکی زۆری سوپا خۆی ڕادەستی هێزە هاوپەیمانەکان کرد و بەشێکیشی نەیدەزانی چۆن هەڵبێت. شیعەکانی باشووری عێراق بەچاوی خۆیان شکان و زەلیلبوونی سوپای عێراقیان دەبینی، ئەوە هانیدان و لە کۆتایی مانگی شوباتی ١٩٩١ دا دەستیان بەڕاپەڕین کرد، کە بە ڕاپەڕینی شەعبان پێناسەی دەکەن» چونکە ئەو کاتە مانگی شەعبانی عەرەبی بوو». لە ئەنجامی ڕاپەڕیندا، لەماوەی چەند ڕۆژێکدا بەشێکی زۆری باشووری عێراقیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە. ئەو بارودۆخە زیاتر خەڵکی باشووری کوردستانی هاندا بۆ ڕاپەڕین و لە (٥) ی ئاداری ١٩٩١ دا لە شاری ڕانیە ڕاپەڕین دەستی پێکرد و ڕانیە[١٦٣] لەدامودەزگاکانی حکومەتی بەعس پاککرایەوە. هەر ڕۆژەی

١٦٣- جێگەی ئاماژە پێکردنە کە ئێوارەی ٤ی ئادار لە چوارقورنە بروسکەی ڕاپەڕین لێدرا هەربۆیە چوارقورنە شانازی ناونیشان یاخود نازناوی کلیلی دەروازەی ڕاپەڕینی پێ براوە و

چەند ناوچەیەک لە دامەزراوەکانی حکومەتی بەعس پاک دەکرایەوە، هەتا لە ٧و١٩٩١/٣/٨دا سلێمانی پاککرایەوە کە زۆرترین ئەندامی حزبی بەعس و دامەزراوە سەرکوتکەرەکانی لە ناوبران. لەرۆژانی ٣/١١ و ٣/١٤ و ٣/٢٠ شیدا، بە دوای یەکدا شارەکانی هەولێر، دهۆک و کەرکوک ڕزگارکران و ئیتر لە نەورۆزی ساڵی ١٩٩١دا گەلی کورد لە باشووردا جەژنی سەرکەوتنیان لە کەرکوک پیرۆزکرد و لەو کاتەدا بەشی زۆری گەل و خاکی باشووری کوردستان لە چنگی بەعس ڕزگار کران.

ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ و دەرئەنجامەکانی

ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ وەکو کەرنەڤاڵێکی گەلەری مەزن بوو کە زۆربەی هەرەزۆری خەڵکی کوردستان بەشدارییان تێداکرد. ڕاپەڕین ئەوەندە کاریگەریی هەبوو کە بەشێکی زۆری جاشەکان و ژمارەیەک موستەشاری جاشەکانیش بەشدارییان تێداکرد. ئەمەش وایکرد زۆر زوو بڵاوبێتەوە. بەڵام ئەوەی جێگەی سەرسوڕمان و تێڕامان بوو ئەو ڕاپەڕینە بە هەمووی مانگێکی نەخایاند، هەم سەرکەوت و هەم تێکشکا. ئەوەبوو لە ١٩٩١/٣/٢٨دا حکومەتی عێراق هێرشی پێچەوانەی کردە سەر کەرکوک و ئەو شارەی داگیر کردەوە و دواتر لە ڕۆژی ١٩٩١/٣/٣١دا هەولێر و دهۆکی گرتەوە و ئەوەش بووە هۆکاری ئەوەی کە لە ١٩٩١/٤/١دا کۆڕەوێکی مەزن کە بە کۆڕەوی ملیۆنی دەناسرا دەستی پێکرد و لە ١٩٩١/٤/٣دا سلێمانیش کەوتەوە ژێر دەستی بەعس و کۆڕەو مەزنتر بوو. ئیتر جارێکی تر بەشی زۆری خاکی باشووری کوردستان کەوتەوە دەستی ڕژێمی بەعس. بەڵام بەشی زۆری خەڵک یان خۆیان دابووە پەنا ناوچە چیاییەکان یاخود چوونە ڕۆژهەڵات و باکووری کوردستان. تێڕامان و سەرسوڕمانەکە ئەوەبوو کە چۆن و بە چی شێوەیەک حکومەتی بەعس توانی خۆی کۆبکاتەوە و هێرش بکاتەوە سەر باشووری کوردستان؟ ئەو پرسیارەش لەلای جەماوەر دروست ببوو ئایا بۆچی ڕاپەڕین زوو شکا؟ بێگومان هەڵسەنگاندنی ئەو بارودۆخە و وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانە گرنگە، هەربۆیە لەچەند خاڵێکدا باس لە

ڕانیەش نازناوی دەروازەی ڕاپەڕینی پێ براوە.

هۆکاری زوو گەشەکردن و سەرکەوتن و زوو تێکشکان و پاشەکشەی ڕاپەڕین دەکەم:

١-ئەو ڕاپەڕینە پرۆسەیەکی خۆکردی گەلکرد نەبوو، ئەمە بەو واتایە نالێم کە گەل بەشدار نەبوو، وەکو باسم کرد بەشی زۆری گەل بەشدار بوو، هێزی گەل تێیدا تەقیەوە. بەڵکو بەو واتا دەڵێم کە پرۆسەیەک نەبوو لە ئەنجامی وشیارییەکی ڕێکخستنی و سیاسیدا لەناو پرۆسەیەکی سروشتیدا گەشە بکات و ڕوو بدات. بەڵکو پرۆسەیەک بوو لەئەنجامی دەستێوەردانی عێراق لە کووەیت و هێرشی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی بۆ سەر عێراق و نزیکبوونەوەی عێراق لە ڕووخانەوە دروستبوو. واتە پرۆسەیەک بوو هیواکانی لەسەر هێرش و دژایەتی هاوپەیمانەکان بۆ عێراق هەڵچنی بوو. ئەمەش وایکرد کە چەند گورزی هاوپەیمانان بۆ عێراق زیادی دەکرد، هیوای جەماوەری ڕاپەڕیو و ئەوانەی پێشەنگایەتی ڕاپەڕینیان دەکرد زیاتر دەبوو. بە پێچەوانەوە هەر کە گورزی هاوپەیمانان کەم دەبوویەوە سەرکردەکانی ڕاپەڕین و گەل دەکەوتنە ناو دوودڵیەوە.

٢- ئەمریکا و هێزە هاوپەیمانەکانی بەگومانەوە سەیری ڕاپەڕینی خەڵکی کوردستان و جەماوەری شیعەیان دەکرد لە باشووری عێراقدا. لە دوای ئەوەی بەشی زۆری باشووری عێراق کەوتە دەستی شیعە و هەتا کەرکوکیش کەوتە دەستی کوردەوە، هێزە هاوپەیمانەکان ترسی ئەوەیان هەبوو سەدام حسێن و حزبی بەعس بڕوخێن و بەو شێوەیە عێراق بکەوێتە دەستی ئێرانەوە. چونکە ئەوان ئەو ڕاستیەیان دەبینی و دەزانی کە ئۆپۆزسیۆنی شیعەی عێراق لەبن کۆنترۆڵی ئێران دایە، ئۆپۆزسیۆنی کورد و بەرەی کوردستانیش لەژێر کاریگەریی ئێران دایە و بنکەی سەرەکییان لە ڕۆژهەڵات و ئێرانە. بێگومان بەو کوتوپڕییە عێراق بکەوتایە، ئیتر لەلایەک بیانوو بۆ مانەوەی هێزەکانی هاوپەیمانان لەناوچەکەدا نەدەما، هاوکات ئەڵتەرناتیڤێکی وەهایان نەبوو کە ڕکەبەری لایەنەکانی سەر بە ئێران بکات و ڕێگە لەوە بگرن کە عێراق نەکەوێتە ژێر دەستی ئێرانەوە، هەربۆیە هێرشەکانی خۆیان ڕاوەستان و پەیامی مانەوەیان بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دایە سەدام حسێن و دەرگاشیان لەبەردەمیدا کردەوە بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکان. چونکە هاوپەیمانەکان گوتیان: ئێمە نەهاتوین بۆ ئەوەی سەدام حسێن بڕوخێنین،

بەڵکو هاتوین بۆ ئەوەی سوپای عێراق لە کووەیت دەربکەین. ڕاپەڕینەکانیش کاری ناوخۆی عێراقە و پەیوەندی بە ئێمەوە نیە. هەر دوای ئەو لێدوانەش هێزە زەمینیەکانی خۆیان کێشایەوە بۆ دەرەوەی سنووری عێراق و چاودێرییان لەسەر هێزی ئاسمانی عێراق لابرد. ئەمەش دەرفەتی دا بە ڕژێمی بەعس بەشێک لە هێزەکانی کۆبکاتەوە و لەگەڵ ئەو هێزە تایبەتانەی لیوای پاراستنی کۆمار و هێزی موجاهدینی خەلقی ئێرانی کە پێشتر ئامادەبوون بە پشتیوانی هێزە ئاسمانیەکانی بەکاریان بهێنێ بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکانی شیعە و کورد. ئەوەبوو سەرەتا هێرشی کردە سەر ڕاپەڕینی شیعەکان و لەماوەیەکی کورتدا و لەڕێگەی ئەنجامدانی کۆکوژییەکی زۆرەوە شیعەکانی سەرکوت کرد. دوای ئەوە ڕووی کردە کوردستان و لە کوردستانیش تاڕادەیەک گەیشتە ئەنجام.

٣-لەبەرئەوەی پێشەنگانی ڕاپەڕینەکە و بەشی زۆری جەماوەر چاویان لەهێزە دەرەکیەکان بوو، کاتێک ئەو هەڵوێستەیان بینی لەهێزە دەرەکیەکان، هاوکات خۆکۆکردنەوەی (ڕژێمی سەدام) یان بینی، ئەمە بووە هۆکاری بێ باوەڕی و ورە بەردانی سەرکردەکان و ئەمەش ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر جەماوەر هەبوو. هەربۆیە ئەو جەماوەرەی کە هیوای سەرکەوتنی خۆی بەستەوە بەڕاپەڕین و دەستێوەردانی دەرەکیەوە، بێ هیواکرا و ئیتر تەنیا تروسکایی و ڕێگەی ڕزگاری لە هەڵهاتن و دوور کەوتنەوە لە دەسەڵاتی بەعسدا دەبینی، ئەوەش مەرگەساتێکی تر بوو ڕووبەڕووی ئەم گەلە دەبوویەوە.

کۆڕەوی کوردستان و دەرئەنجامەکانی

کۆڕەوی خەڵکی کوردستان کە پرۆسەیەکی خۆڕسک و کاردانەوەیەکی خۆپارێزی گەلی کورد بوو، کاریگەرییەکی زۆری کردە سەر ڕای گشتی جیهان و دۆزی کوردی هەنگاوێک بردە پێشەوە. ئەو دەردە سەری و مەرگەساتانەی کە گەلی کورد بە بەرچاوی دونیاوە ڕووبەڕووی بویەوە ئیتر ببوونە شەرمەزاری بۆ ئەو دامەزراوانەی بانگەشەی مافی مرۆڤ و مافی گەلانیان دەکرد. لەلایەک لەبن ناوی پاراستنی گەلی کووەیت و سەروەری کووەیتدا هەموو توانایان خستە گەڕ، بەڵام لەلایەکی ترەوە بە بەرچاوی ئەو

دەوڵەت و دامەزراوانەوە گەلی کورد ڕووبەڕووی مەرگەسات دەبوویەوە، بەڵام لەژێر ناوی کێشەکە ناوخۆییە بێدەنگ بوون.

دوای چەند ڕۆژێک لە دەستپێکردنی کۆڕەوەکە، هەم ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی، هەم عێراق خواستیان دۆسیەی کۆڕەو بکەنە بابەتێک بۆ ئەوەی خۆیانی بێ بکرنەوە. ئەوەبوو عێراق لایەنە کوردستانیەکانی ناو بەرەی کوردستانی بانگێشت کرد بۆ دیالۆگ و ئامادەیی خۆی نیشاندا کە بەدیالۆگ ئەو کێشەیە چارەسەر بکات و بانگەشەی ئەوەی کرد کە ئەو هێرش ناکاتە سەر خەڵکی مەدەنی، بانگی جەماوەری کرد بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە. لەبەرانبەریشدا لەسەر پێشنیاری فەرەنسا، ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی لە ١٩٩١/٤/٥دا کۆبووەوە و بڕیاری (٦٨٨) دا کە بریتی بوو لە دروستکردنی دوو ناوچەی ئارام بۆ خەڵکی باکووری عێراق (باشووری کوردستان) و باشووری عێراق و ڕێگەنەدەن بە فڕینی فڕۆکەکانی ڕژێمی بەعس لەو دوو ناوچەیەدا، هەروەها نەتەوە یەکگرتوەکان پێویست بوو هەستێت بەچاودێری ئەو دوو ناوچەیە و پاراستنی خەڵکەکەشی. ناوچەی باکووری عێراق بریتی بوو لەو ناوچانەی کە دەکەوتنە سەروو هێڵی پانی (٣٦) دوە. هەربۆیە بەهێڵی (٣٦) ناسرا، ناوچەی باشووری عێراقیش دەکەوتە باشووری هێڵی (٣٢) دوە و ئەمیش بە هێڵی (٣٢) ناسرا. هەر لەو کاتەدا سەرکردایەتی بەرەی کوردستانی داواکەی (سەدام حسێن) یان پەسند کرد و چوون بۆ بەغداد و دەستیان بە دیالۆگ کرد[١٦٤]. ئەو دوو بابەتە هەرچەندە برینەکانی خەڵکی سارێژ نەدەکرد و هەموو گومانەکانی نەدەرەواندەوە، بەڵام زەمینەیەکی بۆ گەڕانەوەی بەشێک لە خەڵکی کوردستان خۆشکرد. ئیتر وردەوردە جەماوەری کوردستان دەستیان بە گەڕانەوە کرد بۆ زێدی خۆیان. بەڵام هەتا پاییزی ١٩٩١ بەشێکی زۆری جەماوەر نەگەڕانەوە، یاخود بەنیوەیی گەڕانەوە، کە پێیان دەگوت دوو بنە.

بڕیارەکەی ئەنجومەنی ئاسایش و دیالۆگی نێوان بەرەی کوردستانی و

١٦٤- ئەو دیالۆگە و شێوازی چوونی شاندی بەرەی کوردستانی بۆ بەغداد و ماچکردنی ئەملا و ئەولای سەدام حسێن لەلایەنی ئەندامانی شاندی کوردییەوە ناڕازیبوونێکی زۆری جەماوەری دروستکرد.

حکومەت بارودۆخەکەی بەرەو هێوربوونەوە دەبرد، بەڵام جەماوەر گومانی لە سیاسەتەکانی ڕژێمی بەعس هەبوو، هەربۆیە لەلایەک داخوازی خەڵک و لایەنە سیاسیەکان هەبوو کە هێڵی (٣٦) بگۆڕێت بۆ (٣٤)، چونکە لەڕووی جوگرافیاوە هەردوو پارێزگەی دهۆک و هەولێر لە هەرێمی کوردستان و شاری موسڵ دەکەوتنە ناو سنوری هێڵی (٣٦) ەوە، هەرچی پارێزگەی سلێمانی، کەرکوک و گەرمیانە نەدەکەوتنە سنوری ئەو هێڵە و ناوچەی ئارامەوە، ئەمەش ترس و گومانی لەلای خەڵکی ئەو ناوچانە دروستدەکرد و لەوە دەترسان کە بگەڕێنەوە سەر زێدی خۆیان و ڕووبەڕووی هێرش ببنەوە. لەلایەکی ترەوە جەماوەر دەیانخواست حزبی بەعس هەرچی زووە سوپای خۆی لە ناو شارەکان بکشێنێتەوە و دان بە مافەکانی گەلی کورددا بنێت. هەرچی حکومەتی عێراقە دەیخواست لە ڕێگەی دیالۆگەوە کورد لە ئێران و ئەمریکا و هاوپەیمانەکان دابڕێت و ئەو زەمینەیە نەدات کە ئەو هێزانە سیاسەت لەسەر کورد بکەن، بۆ ئەوە لەلایەک دەیخواست بەردەوامی بە دیالۆگ بدات، لەلایەکی ترەوە هەوڵی دەدا دەسەڵاتی سیاسی مەدەنی و سەربازی خۆی لەشارە کوردییەکاندا بسەپێنی. لەو ماوەیەدا بەرەی کوردستانی بەشێکی هێزەکانی خۆی هێنایەوە ناو شارەکان و بنکە و بارەگای خۆیان دانا و ئەوانیش خواستیان دیالۆگ بکەنە دەرفەت بۆ خۆ سازدانەوە و خۆجێگیر کردنیان. ئیتر وردەوردە بارودۆخێک دروست دەبوو کە لە باشووری کوردستاندا دوو دەسەڵاتی تەریب هەبوون، بەڵام لەگەڵ گەڕانەوەی زیاتری جەماوەردا و زیاتر جێگیر بوونی پێشمەرگە لە شارەکاندا و لەلایەکی تریشەوە دەستپێکردنی دانوستاندنەکانی نێوان عێراق و نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە چاودێری چەکی کیمیاوی و داماڵینی ڕژێمی بەعس لەو چەکانە و ناچارکردنی بەپەسندکردنی ناوچەی ئارامی دژەفڕین، ئەو هاوسەنگیە بە سودی هێزی پێشمەرگە و لایەنی کوردیدا دەشکایەوە. ئەوەبوو لە هەردوو مانگی تەمووز و تشرینی یەکەمدا دوو ڕاپەڕینی تر ئەنجام درا و لەو دوو ڕاپەڕینە سنوردارەدا هێزەکانی ڕژێم لەناو شارەکان دەرکران و ناچارکران بچنە دەرەوەی شارەکان و کاروباری ئیداریش کەوتە دەستی بەرەی کوردستانیەوە، ئەمەش بووە سەرەتای قۆناخێکی نوێ. چونکە دوای ڕووداوەکانی مانگی (١٠) ی ١٩٩١حکومەتی عێراق بڕیاریدا

بە تەواوی هێزە سەربازی و ئاسایشیەکانی و ئیدارەی خۆی لەهەرسێ پارێزگەی هەولێر، دهۆک و سلێمانی بکشێنێتەوە و ئابلۆقەی خستە سەر هەرسێ پارێزگەکە. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی بۆشاییەکی ئیداری لەو سێ پارێزگەیەدا دروست ببێت. بە واتایەکی تر ئیتر دەسەڵاتی حکومەتی عێراق لەو ناوچانەدا نەما.

بارودۆخی جەماوەر لە دوای گەڕانەوە لە کۆچ

کۆڕەوە مەزنەکەی بەهاری ساڵی ١٩٩١ بووە هۆی مەرگەساتێکی مەزن، لە ڕووی گیانی، باری دەروونی و مادییەوە زیانێکی مەزنی لەکۆمەڵگەی باشووری کوردستاندا، ئەگەر پێشوازی گەلەکەمان لە ڕۆژهەڵات و باکووری کوردستان نەبوایە و هاوکارییەکانی گەل نەبوایە، زیانەکانی گەلی باشوور چەند قات زیادیان دەکرد، چونکە هەڵوێستی هەردوو دەوڵەتی ئێران و تورکیا هەرچەندە بەفەرمی پێشوازییان لە خەڵک دەکرد و بڕیاری هاوکاریکردنیان دابوو، بەڵام لەڕووی کردارییەوە بە جددی بەدەم خەڵکەوە نەدەچوون و هاوکار نەدەبوون، ئەو هاوکارییانەشی لەلایەنی دەزگا نێودەوڵەتیەکانەوە دەنێردران بۆ جەماوەر لەئاستی پێداویستی خەڵکدا نەبوون و زۆر کەم بوون. کاتێک کە گەل دەگەڕانەوە، لە باشووریش ڕووبەڕووی ژێرخانێکی داتەپیو دەبوونەوە، چونکە عێراق ئابلۆقەی لەسەربوو، کوردستانیش سەرجەم گوندەکانی و زەوییە کشتوکاڵیەکانیان سوتێندرابوون و نەچێندرابوون، ئەوەش بارودۆخی ئابووری خەڵکی زۆر قورس کردبوو. بەڵام لەبەرئەوەی بەشێکی زۆری کۆمەڵگە ماوەیەکی کورت بوو لە ژیانی گوند دابڕابوو، هێشتا تامەزرۆی ژیانی گوندبوون و ئەو بارودۆخەی کە دروست ببوو لەلایەک دەرفەتی ئاوەدانکردنەوەی گوندەکانی دروستکردبوو، لەلایەکی تریشە ڕەوشێکی ناچاری هەبوو کە خەڵکی هاندەدا بۆ گەڕانەوە بۆ گوندەکان، ئەویش هەبوونی دەرفەتی باشتر لە گوندەکاندا بۆ ژیان بوو. لەو سەردەمەدا ژیانی شار زۆر زەحمەت ببوو، بەڵام لە گوندەکاندا بەهۆی هەبوونی دەرفەتی کشتوکاڵەوە دەرفەتی ژیانی کۆمەڵگە لەبارتر بوو، بووە هاوکارێکیش بۆ گەل.

لەڕووی سیاسیشەوە ئەو بارودۆخەی کە لە باشووردا دروست بوو، دەرفەتی پەیوەندی و دانوستاندنی لە نێوان گەلی کورد لە باشوور و گەلی

کورد لە باکوور و ڕۆژهەڵات زیاتر کرد، ئەوەش بووە هۆکاری ئەوەی زیاتر بە یەکتری کاریگەربن. لێرەدا گرنگە و پێویستە باس لەوە بکەین کە لەکۆتایی ساڵی هەشتاکاندا و دوای ئەوەی هێزی پەکەکە لە باکوور گەشەی دەکرد و لەبواری خەباتی پارتیزانی و جەماوەرییدا هەنگاوی بەرەو پێشەوە دەنا و لەسەرەتای نەوەدەکاندا ڕاپەڕین و خۆپیشاندانەکان لە جزیرە، شرناخ دەستیان پێکرد و گەشەیان دەکرد. ئەو ڕەوشە و ئەو شکستەی جولانەوەی کوردی لە باشووری کوردستاندا لە ساڵی ١٩٨٨دا ڕووبەڕووی بویەوە، بووە هۆکار بۆ ئەوەی کە ژمارەیەک لە گەنجانی باشوور ڕوو لە پەکەکە بکەن و هەوڵبدەن لە ڕێگەی پەکەکەوە دۆزی گەل چارەسەر بکەن. هاوکاتی ئەمە پەکەکە ڕۆڵێکی داینەمۆ و کۆکەرەوە دەبینێ لە کۆکردنەوەی هێز و لایەنە کوردستانیەکاندا. ئەوەبوو لەسەرەتای ساڵی ١٩٩١و هەتا پاییزی هەمان ساڵ پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان پەکەکە و بەرەی کوردستانیدا هەبوو، هاوکاتی ئەمە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان بەرەی کوردستانی و لایەنەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا هەبوو، ئەو پەیوەندییەش ببووە ورە و باوەڕی بۆ گەلی باشووری کوردستان و خاڵێکی ئەرێنی بوو لە خەباتی نەتەوەییدا. بەڵام ئەو بارودۆخە زلهێزە جیهانیەکان و هەردوو دەوڵەتی ئێران و تورکیای نیگەران کردبوو. ئەو هێزانە نیگەران بوون لەوەی کە هێزە کوردییەکان پێکەوە هاوکاربن و سوود لەو بارودۆخە وەربگرن و لە بەرژەوەندی خۆیان ڕووداوەکان ئاڕاستە بکەن. بە پێچەوانەوە گەل دەیویست ئەو هێزانە هاوکاری یەکتری بکەن و ئەو ڕەوشە بخەنە خزمەتی هەموو کوردستانەوە. لەو سەروبەندە دابوو لەناو گەلدا پشتیوانی بۆ خۆپیشاندان و سەرهەڵدانەکانی جزیرە و شرناخ پەرەی سەند و چالاکی جۆراوجۆر ئەنجام دەدرا و دروشمی «ئێمە کوردی باشوورین پشتیوانی باکوورین « و «باکوور باشوور ڕۆژهەڵات یەک ئامانج و یەک خەبات» بەرزدەکرایەوە. ئەم بارودۆخە هێندەی تر نەیارەکانی زیاتر ترساند.

لە ڕووی ئیدارییەوە ئەو بۆشاییەی لە هاوینەوە دروست دەبوو، لە پاییزدا و دوای ئەوەی ڕژێم فەرمانگەکانی خۆی کێشایەوە گەیشتە ئاستێک پێویستی بەپڕکردنەوە هەبوو. گەل لێرەدا درەنگ نەکەوت و داوای دەکرد کە هەرچی زووە هەڵبژاردن ئەنجام بدرێت و حکومەتی کوردستانی دروست

بکرێت، هەرچەندە کات بەرەو پێشەوە دەچوو ئەو داواکارییە زیاتر دەبوو. بارودۆخی ئیداریش ئەوەی دەکردە ناچارییەک، ئەمە وایکرد کە هەڵبژاردن ببێتە بابەتێکی سەرەکی و لایەنەکان باسی لێوەبکەن. ئەوەی جێگەی سەرنج بوو ئەوەبوو کە تورکیا و ئێران بەئاشکرا دژی هەنگاوێکی بەو شێوەیە بوون و هەڵبژاردنیان بەهەڕەشە بۆ سەر ئاسایشی خۆیان دەبینی و پێیان وابوو کە کارێکی بەو ڕەنگە بۆ دروستبوونی دەوڵەتی کوردی دەبێتە بناغە و ئەوەش هاوکێشەی سیاسی ناوچەکە دەگۆڕێت. هەربۆیە فشاریان دەخستە سەر بەرەی کوردستانی و داوایان لە ئەمریکا و فەڕەنسا دەکرد کە ڕێگەی پرۆسەیەکی بەو ڕەنگە نەدەن.

هەرچی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی بوو، لەهەوڵی ئەوەدابوون کە لە باشووری کوردستاندا زەمینە بۆ خۆیان خۆشبکەن و ڕەوشێکی وەهابێتە کایەوە کە ئەوان بتوانن باشوور بکەن بە زەمینە بۆ گەشەکردنی ئۆپۆزسیۆنێکی لایەنگری خۆیان بۆ ڕژێمی بەعس. ئەوە ئاشکرابوو کە ئەو هێزانە ناوچەی ئارامیان بۆ پیادەکردنی سیاسەتی خۆیان دروستکردووە، نەک بۆ پاراستن و سودی کوردە. بەڵام سوودیان لە دۆسیەی مرۆیی گەلی کورد وەرگرت بۆ ئەو هەنگاوەیان. بێگومان ئەو هێزانەش لەگەڵ دەستەبەرکردنی مافە سیاسیەکانی گەلی کورددا نەبوون، بەڵام ئەو ڕەوشە بێ ئیدارەییەش لە خزمەتی ئەواندا نەبوو. هەربۆیە بەدوای چارەسەرێکی نیوەچڵدا دەگەڕان. هەر لەو کاتەدا چالاکیە بەرفراوانەکانی جەماوەر ڕویاندا کە ژمارەیەکی زۆر مانیان گرت و خەڵک بە گشتی پشتیوانیان لە داواکانیان دەکرد و پێکەوە داوایان دەکرد کە ناوچەی ئارام بەرفراوان بکرێت. ئەوەی جێگەی سەرنج بوو لەو قۆناخەدا، زۆر دەوڵەت کەوتنە هەوڵدان بۆ خۆگەیاندنە باشوور، بۆ ئەو مەبەستەش سوودیان لە دەزگای خێرخواز و ئەو دەزگایانە وەردەگرت کە لە ژێر ناوی ئاوەدانکردنەوەی کوردستاندا دەهاتنە کوردستانەوە. لەم بوارەدا دەوڵەتانی وەکو قەتەر، سعودیە، ئیمارات، سوید و نەرویژ لە پێشەوە بوون و هەریەکەیان تاڕادەیەک جێ پێی خۆیان کردەوە، کە دواتر ئەنجامەکانی دەرکەوتن. بەتایبەتی ئەو دەوڵەتانەی لەژێر پەردەی ڕێکخراوە خێرخوازەکاندا هاوکاری خێزانی هەژاریان دەکرد و هاوتەریبی ئەوە پەرەیان بە چاندنی بیر و باوەڕی ئیسلامی سیاسی دەدا.

بەردەوامبونی ئەو بارودۆخە گەلی تورە دەكرد، چونكە ئەو ڕەوشە شیرازەی كۆمەڵگەی بەرەو تێكچوون دەبرد، بەرپرسانی بەرەی كوردستانی سەركەوتوو نەبوون لەبەڕێوەبردنی كۆمەڵگەدا و شڕەخۆری و پەرتەوازەیی بڵاو دەبویەوە، دەستی دەرەكی زیاد دەبوو، بارودۆخی دارایی خەڵك خراپتر دەبوو، ئەمانە پێویستیان بەچارەسەری بوو. لەو كاتەدا بەشی زۆری گەل ئەو قەناعەتەی لەلا دروست ببوو كە ئەگەر هەڵبژادن ئەنجام بدرێت و حكومەت دروست بكرێت ئەوا سەرجەم كێشەكان یەكسەر چارەسەر دەبن، هەر ئەمە وایكردبوو زیاتر جەخت لە ئەنجامدانی هەرچی زووتری هەڵبژاردن بكەنەوە. بەڵام پارتەكانی بەرەی كوردستانی نەیاندەتوانی بەبێ ڕەزامەندی هێزە دەرەكیەكان بڕیار لەسەر پرۆسەیەكی بەو ڕەنگە بدەن. چونكە پێیان وابوو بەتەنیا ناتوانن خۆیان بپارێزن و پێویستیان بەو هێزانە هەیە بۆ پاراستن.

دوای ماوەی چەند مانگێك لەو بگرە و بەردەیە هێزە نێودەوڵەتیەكان ڕازی بوون بەوەی كە بەشێوەیەكی كرداری هێڵی (٣٦) درێژبكەنەوە هەتا ناوچەی گەرمیان و سلێمانی لەخۆبگرێت، بەڵام موسڵ و كەركوك لەژێر چاودێری حكومەتی بەعسدا بمێننەوە، واتە بە فەرمی هێڵی (٣٦) نەگۆڕدرا، بەڵام بە كرداری ئاڵوگۆڕ لە ناوچەكاندا كرا و ئیتر هەرسێ پارێزگەی دهۆك، هەولێر و سلێمانی هەتا سنووری كفری كەوتنە ژێر چاودێری هێزە نێودەوڵەتیەكانەوە و لەلایەنی بنكەی (ئینجەرلیك) ی توركیەوە دەپارێزران. توركیا و ئێرانیش ئەوەیان پەسندكرد كە لەو هەرێمەدا هەڵبژاردن ئەنجام بدرێت، بەڵام بە دوو مەرج، یەكەمیان؛ ئەو حكومەتەی لە ئەنجامی ئەو هەڵبژاردنەدا دروست دەبێت كاتیی بێت و لەكاتی ئاسایی بوونەوەی ڕەوشی عێراقدا ئەو حكومەتە هەڵبوەشێتەوە، دووەمیشیان؛ ئەو حكومەتەی دروست دەبێت ڕێگەنەدات پەكەكە و لایەنەكانی ڕۆژهەڵات سنوورەكانی باشوور بۆ شەڕ لە دژی توركیا و ئێران بەكاربهێنن و ئەو لایەنانە ناچار بكەن كە بێنە باشوورەوە و خەباتی چەكداری خۆیان ڕابوەستێنن و حكومەتی هەرێم كارێك نەكات زیانی بۆ ئەو دوو دەوڵەتە هەبێت. لەگەڵ ئەوەدا ئەمریكا و فەڕەنساش داوایان دەكرد حكومەتی هەرێم ڕێگە بدات كە هەولێر ببێتە ناوەند بۆ كۆبوونەوەی ئۆپۆزسیۆنی عێراقی، ئەوەی دیاربوو بەرەی كوردستانی،

به تایبەتی پارتی و یەکێتی ئەو مەرجانەیان پەسند کرد و لەسەر ئەو بنەمایە بڕیاردرا کە هەڵبژاردن ئەنجام بدرێت و ئەوەبوو لە ١٩٩٢/٥/١٩دا بۆ جاری یەکەم لە باشووردا هەڵبژاردن بۆ پەرلەمان ئەنجام درا.

هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان:

لە بارودۆخێکی بەوشێوەیەدا کە ڕەوشی ئابووری خەڵک زۆر ڕووی لە خراپی بوو، ڕەوشی سیاسی و ئیداریش لەناو ئاڵۆزییەکدا بوو، بەو مەرجانەی کە باسمان کرد، بەرەی کوردستانی بڕیاریدا کە هەڵبژاردن ئەنجام بدات، سەرەتا بڕیاربوو کە لە ١٩٩٢/٥/١٧پرۆسەکە بەڕێوەبچێت، ئەو بڕیارە جەماوەری توشی شاگەشکە کردبوو، ئیتر ئازارەکانی لە بیر دەچوویەوە، ئەو بڕیارە کەموکورتیەکانی تری شاردەوە. بە پێی ئەو یاسایەی بۆ هەڵبژاردن ئامادەکرا، کە سوود لەیاسای تورکیا وەرگیرابوو، ئەو پارتەی ڕێژەی ٧٪ دەنگەکانی بەدەست نەهێنایە نەیدەتوانی بچێتە پەرلەمانەوە. بێگومان ئەو بەربەستە مەرجێکی زۆر نادیموکراتیانە بوو، بەڵام لەلایەک لەبەر خۆشحاڵبوون بە پرۆسەکە، لەلایەکیشەوە لەبەر ئەوەی هیچ لایەنێک پێشتر خۆی لەم بوارەدا تاقی نەکردبووەوە و هەموو لایەنەکان لەشەرعیەتی شۆڕشەوە هاتبوون و دەیانخواست هەنگاو بەرەو شەرعیەتی دیموکراتی و دەنگی جەماوەر بنێن، هەموو لایەنەکانیش پێیان وابوو کە دەتوانن ئەو بەربەستە تێپەڕ بکەن، هیچ لایەنێک سەرنجی نەچووە سەر ئەو بەربەستە. هاوکات بە پێی یاسای هەڵبژاردن، کورسیەکانی پەرلەمان (١٠٥) کورسی بوو، لەوانە (١٠٠) کورسی بۆ پارتە کوردییەکان بوو، (٥) کورسیش بۆ پێکهاتەی مەسیحی بوو. لەگەڵ هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان، بڕیاربوو کە هەڵبژاردن بۆ ڕێبەری جوڵانەوەی ڕزگاریخوازی کورد بکرێت. بەو شێوەیە پرۆسەکە ڕێکخرا و دەرگای خۆپاڵاوتن کرایەوە.

حەوت لیست بەشداری هەڵبژادنیان کرد، کە دیارترینیان پارتی و یەکێتی بوو. هاوکات چوار کەسایەتی خۆیان بۆ ڕێبەرایەتی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان پاڵاوت. هەرچەندە بێ ئەزموونی هەبوو، بەڵام جەماوەر و دامەزراوە پەیوەندیدارەکان زۆر بەگەرمی هەوڵیاندەدا پرۆسەکە سەربخەن و ڕێژەی بەشداربوون لەسەروو چاوەڕوانیەوە بوو. لەئەنجامدا

تەنیا پارتی دیموکراتی کوردستان و لیستی (یەکێتی نشتمانی کوردستان و زەحمەتکێشان) توانیان بەربەستەکە تێپەڕ بکەن و هەرچی لیستەکانی ترە لە خوار بەربەستەکەوە مانەوە. هەرچی ڕێژەی دەنگی لیستەکانە بەم شێوەیە بوو: لیستی زەردی پارتی دیموکرات (٤٤٧,٨٧٩ دەنگ) ٤٤,٥١٪، لیستی سەوزی {یەکێتی و زەحمەتکێشان (٤٣٣,٨٣٣ دەنگ) } ٤٤,٠٣٪، بزوتنەوەی ئیسلامی ڕێژەی ٥,١٪، لیستی یەکگرتن (پارتی گەل، سۆسیالیست، پاسۆک) ٣,٦٪، لیستی شیوعی ٢,١٦٪. بەپێی یاسای هەڵبژاردن دەبوو دەنگی لیستەکانی تر دابەش بکرێت بەسەر هەردوو لیستی براوەدا و بەوپێیە ڕێژەی دەنگەکانی پارتی دیموکرات ٥٠٪ی تێپەڕ دەکرد و ڕێژەی لیستی سەوزیش ٤٩٪ی تێپەڕ دەکرد. لەبەرئەوەی پارتی و یەکێتی جاری یەکەم بوو بەو شێوەیە ڕووبەڕووی یەکتر دەبوونەوە و پێشتریش شەڕی یەکتریان کردبوو یەکێتی ئەوەی پەسند نەدەکرد کە پارتی کورسیەکانی ببێتە (٥١) کورسی بەرانبەر بە (٤٩) کورسی بۆ یەکێتی، چونکە یەکێتی پێی وابوو پارتی دەنگی ساختەی زۆر بەکارهێناوە. نمونەی بۆ ئەوە دەهێنایەوە کە لە هەندێک ناوچەی ژێر دەسەڵاتی پارتی ژمارەی دەنگدەر لەوانە زیاتر بوون کە مافی دەنگدانیان هەبووە، ئەوە نیگەرانی و دڵەڕاوکەیەکی دروستکرد و لەئەنجامدا ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە کورسیەکانی پەرلەمان پەنجا بەپەنجا دابەش بکەن و ئیتر ئەوە بووە مۆدیل. هەرچی هەڵبژاردنی ڕێبەر بوو هیچ کەسێک نیوەی دەنگەکانی زیاتر نەهێنا، بۆئەوە دەبوایە بۆ جاری دووەم هەڵبژاردن لەنێوان دوو کاندیدی یەکەم و دووەمدا ئەنجام بدرایە. لەوەشدا چوار کاندید هەبوو، مەسعود بارزانی (٤٦٦,٨١٩ دەنگ) و جەلال تاڵەبانی (٤٤١,١٤٢ دەنگ) یەکەم و دووەم بوون، مەلا عوسمان عەبدولعەزیز و د. مەحمود عوسمان سێیەم و چوارەم بوون، بەڵام خولی دووەمی هەڵبژاردنەکان ئەنجام نەدران و مەسعود بارزانی و جەلال تاڵەبانی هەریەکەیان لە سنوری خۆیاندا، خۆیان بەڕابەر دەزانی و بەو شێوەیە کۆتاییان بە پرۆسەکە هێنا. ئەوەی کە پێویستە لێرەدا سەرنجی لێ بدەین ئەوەبوو کە بەهۆی بڵاوبوونەوەی دەنگۆی ساختەکردنی مەرەکەبی هەڵبژاردنەوە، هەڵبژاردن لەکاتی خۆیدا ئەنجام نەدرا و لە ١٩٩٢/٥/١٩، واتە دوو ڕۆژ دواتر لەو وادەیەی کە دیاری کرابوو ئەنجام درا.

لەسەر بنەمای ئەو هەڵبژاردنە، پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتیمانی پێکەوە حکومەتیان دروستکرد و سەرجەم پۆست و بەرپرسیارێتییەکانیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکرد، سەرۆکی پەرلەمان درایە پارتی و یەکەمجار (جەوهەر نامق سالم) بووە سەرۆکی پەرلەمان، سەرۆکی حکومەت درایە یەکێتی و فوئاد مەعصوم بووە یەکەم سەرۆک وەزیری حکومەتی هەرێم، ئەوەی جێگەی تێڕامان بوو ئەوەبوو کە هەر وەزیرێک جێگرێکی هەبوو کە خاوەنی هەمان دەسەڵاتەکانی وەزیر بوو. وەزیر لەکام پارت بوایە ئەوا جێگرەکەی لە پارتەکەی بەرانبەری دەبوو. زۆربەی کاتیش هەڵوێستی وەزیر یاخود جێگرەکان پێچەوانەی یەکتر بوون. ئەوەش لەناو کۆمەڵگەدا کاردانەوەی نەرێنی هەبوو، دەگوترا کە هەر سەرۆک و وەزیرێک (ڕێگر) ێکیان هەیە. ئەوەش وایدەکرد لەکاربەڕێوەبردندا ببنە ڕێگری یەکتر.

بارودۆخی کوردستان لەدوای هەڵبژاردن و دروستکردنی حکومەتی هەرێم

دوای هەڵبژاردن لە ١٩٩٢/٥/١٩ و دروستکردنی حکومەت لە ١٩٩٢/٧/٤ دا، جەماوەر بەهیوای ئەوەبوون کە ئومێدەکانیان پێکبێت. باری ئیداری و ئابووری و سیاسیان باشتر ببێت و کاریگەریی ئابلۆقەی ئابووری کەم ببێتەوە. وردە وردە گەڕانەوە بۆ گوندەکان و گرنگیدان بە کشتوکاڵ ڕووی لە زیادی کرد. هەروەها بوونی ڕێکخراوە خێرخواز و مەدەنیە ئیسلامیەکان و ئەوروپایی و ڕۆژئاواییەکان ڕوویان لەزیادی کرد و هەر ڕێکخراوەی بەشێوەیەک کاری لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان دەکرد. سەرەتا زۆربەی ئەو ڕێکخراوانە وەکو خەمخۆری گەل دەبینران، بەڵام دواتر دەرکەوت کە هەر یەکەی ئامانجێکی تایبەت بەخۆی هەیە. هاوکات پەیوەندی و هاتوچۆی نێوان کوردستان و دەرەوە ڕووی لە زیادی کرد و ئیتر کۆمەڵگەی کوردستان لەڕووی ڕاگەیاندن و زانیارییەوە بەڕووی دەرەوەدا کرایەوە. ئەو قۆناخە تێپەڕبوو کە کۆمەڵگە تەنیا لە ڕاگەیاندن و زمانی حکومەتەوە شت ببیستێت. ڕاگەیاندنی کوردیش بەرەو پێشەوە چوو. لە ساڵی ١٩٩١ تەلەفزیۆنی گەلی کوردستان و لەساڵی ١٩٩٢شدا تەلەفزیۆنی کوردستان دامەزران و دواتر حزبەکانی تریش هەنگاوی هاوشێوەیان نا، ئەمەش بۆ ئەو سەردەمە هەنگاوی گرنگبوون لە بواری ڕاگەیاندنی کوردیدا.

هاوکاتی ئەو بارودۆخە ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی هەولێریان کردە ناوەند بۆ ئۆپۆزسیۆنی عێراق و کۆنگرەی ئۆپۆزسیۆنی عێراقیان ئەنجامدا و خواستیان لە هەولێرەوە ئەڵتەرناتیڤی ڕژێمی بەعس ئامادە بکەن. ئەوەش جموجۆڵی سیاسی لە باشووردا زیاتر کرد و پەیوەندی ڕژێمی بەعس و هەرێمی بەرەو خراپتر برد. لەگەڵ ئەوەدا سەرنەکەوتنی پارتەکانی تر لە هەڵبژاردندا و مانەوەیان لەدەرەوەی بازنەی دەسەڵات بووە هۆکاری ئەوەی کاردانەوەی جیاجیا ئەنجام بدەن. ئەوەبوو (یەکگرتن) کە لە پارتی گەل، پاسۆک و حسک پێکدەهات هەڵوەشایەوە و بەشی زۆریان چوونە ناو پارتی دیموکرات و بەشی کەمیشیان چوونە ناو یەکێتی یەوە. ئاڵای شۆڕش لە زەحمەتکێشان جیابویەوە و چووەوە ناو یەکێتی، بزوتنەوەی ئیسلامی هەنگاوی بەرەو پەرەپێدانی چەمکی جیهاد نا، لەناو حزبی شیوعیدا مەیلی کوردستانی بوون گەشەی کرد و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لەساڵی ١٩٩٣دا حزبی شیوعی کوردستان دابمەزرێت و هەندێک لەو حزبە جیاببنەوە و حزبی شیوعی باشوور دابمەزرێنن و دواتر (پارتی کاری سەربەخۆی کوردستان) دابمەزرێنن. واتە سەرەتایەکی نوێ لە خەباتی سیاسی لە کوردستاندا دەستی پێدەکرد. لەلایەک هەندێک پارتی کۆتاییان بەژیانی سیاسی خۆیان دەهێنا، لەلایەکی ترەوە پارتی و ڕێکخستنی سیاسی نوێ دروست دەبوون.

هەرچی حکومەتی هەرێمە لەئاستی هیوا و داخوازییەکانی جەماوەردا نەبوو، لەلایەک بەهۆی بێ ئەزموونی ئیدارییەوە، لەلایەکی ترەوە بەهۆی چاوچنۆکی بەشێکی بەرپرسەکانەوە گەندەڵی و ناعەدالەتی ڕووی لەزیادبوون دەکرد و ڕەوشی ئیداری بەرەو خراپی دەچوو. بێگومان کاریگەریی سیاسەتی ئابووری ڕژێمیش هەبوو، کە پارەی خۆی گۆڕی و (٢٥) دیناری سویسری کشاندەوە، ئەمانەش بە نەرێنی کاریگەرییان لەسەر بازاڕی کوردستان کرد. هەربۆیە ئاستی بژێوی خەڵک بەرەو خراپی دەچوو. بارودۆخەکە بە ئاقارێکدا دەچوو کە زۆرکەس گومانی دەکرد و پێی وابوو ئەو بارودۆخە بەپلان و بەرنامە لەلایەنی ناوەندە جیهانی و هەرێمیەکانەوە دەخولقێندرێت، بۆئەوەی خەڵک برسی ببن و ئیرادەیان بشکێ و هەموو جۆرە چارەسەرییەک پەسند بکەن.

لەو بارودۆخەدا پەرلەمان و حکومەتی هەرێم دوو بابەتی تایبەتیان

کرده بەرنامە و کاریان لەسەرکرد. یەکەمیان؛ بابەتی بێ دەنگکردن و نیشتەجێکردنی پەکەکە و حزبەکانی ڕۆژهەڵات بوو، دووەمیان؛ پەیوەندی هەرێم و ناوەند و چۆنێتی ڕێکخستنی ئەو پەیوەندییە بوو. هەرچی تایبەت بوو بەبابەتی یەکەمەوە، تاڕادەیەک بەنهێنی و بەبێ دەنگی بەڕێوە دەبرا. بەڵام بابەتی دووەم زۆر بە سەربەرزییەوە قسەی لەسەر دەکرا. لە ئەنجامدا لە هاوینی ١٩٩٢ دا و دوای ماوەیەک لەدامەزراندنی حکومەت، حزبەکانی ڕۆژهەڵات ڕازی کران بەوەی کە لە چیاکان[١٦٥] و سنورەکان دوور بکەونەوە لە جێگەی ئەوە لەو شوێنەی حکومەتی هەرێم بەگونجاوی دەزانێت لەنزیک شارەکانەوە جێگەیان بۆ دابین بکات و پێداویستی ژیانیان بۆ دابین بکات. بەڵام پەکەکە ئەو هەڵوێستەی پەسند نەکرد و کارێکی بەو ڕەنگەی بەخزمەتی گەلی کورد بەگشتی و دەسکەوتەکانی باشوور بەتایبەتی نەدەبینی و تێڕوانینەکانی پێچەوانەی تێڕوانینی حکومەتی هەرێم و پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتمانی بوو. پەکەکە پێی وابوو کە پێویستە حکومەتی هەرێم ئەگەر ڕاستەوخۆش نەبێت، ناڕاستەوخۆ هەوڵبدات بۆ گەشەکردنی جوڵانەوەی کوردی لەبەشەکانی تری کوردستاندا، جەختی لەوە دەکردەوە کە بەو شێوەیە دەکرێت دەسکەوتەکانی باشوور بپارێزرێت و مەزنتر بکرێت. بەڵام ئەگەر پارتەکانی پارچەکانی تر دەست لە خەباتی چەکداری بەربدەن و لە باشووردا دابنیشن و چاوەڕوانی چارەنوس بکەن، ئەوا خۆیان ڕۆژبەڕۆژ لاواز دەبن و جوڵانەوەی کوردی لە پارچەکانی تر لاواز دەبن و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی جوڵانەوە و دەسکەوتەکانی باشوور بەتەنیا بمێنێتەوە و لەکۆتاییدا ببێتە پارووێکی ئاسان بۆ نەیاران و هەر کاتێک بیانەوێت بیخۆن و لەناوی ببەن.

ئەم بابەتە بووە کێشە، هەرچی پارتی و یەکێتیە وردەوردە کەوتنە تۆمەتبارکردنی پەکەکە بەوەی کە حکومەت و پەرلەمانی هەرێم و دەسکەوتەکانی باشوور پەسند ناکات و دژایەتی دەکات. لەبەرانبەردا پەکەکەش هەڵوێستی هەردوو پارتی دسەڵاتدار و حکومەتی هەرێمی ڕەخنە

١٦٥- هەتا ئەو کاتە بنکەی سەرەکی حزبی دیموکرات لە قەندیل بوو، بنکەی سەرەکی کۆمەڵەش لە وەرتێ و بۆتێ بوو.

دەکرد و بەوە تۆمەتباری دەکردن کە خزمەتی بەرنامەی دەرەکی دەکەن و خزمەتی گەلی کورد ناکەن و دەبێت دەست لەو سیاسەتە بەربدەن. کار گەیشتە ئەوەی کە سێ مانگ دوای دامەزراندنی یەکەم حکومەتی هەرێم و لە ١٩٩٢/١٠/٤ دا بڕیاری شەڕ لە بەرانبەر پەکەکە درا. پارتی و یەکێتی بڕیاریاندا کە بەزۆر هەڵوێستی خۆیان بەسەر پەکەکەدا بسەپێنن. بۆ ئەمەش لەگەڵ سوپای تورکیادا ئۆپەراسیۆنێکی هاوبەشیان لەدژی پەکەکە ئەنجامدا و ناوی ئۆپەراسیۆنەکەیان نا (سەندویچ)، ئەمەش بەو واتایە بوو کە هاوشێوەی سەندویچ پەکەکە دەخۆن و لە ناوی دەبەن. لە باکوورەوە سوپای تورکیا هێرشی دەکرد، لە باشووریشەوە پێشمەرگە و سوپای تورکیا بە پشتیوانی هێزی ئاسمانی و چەکی قورس هێرشیان دەکرد، ئەم دوو قۆڵەی هێرشەکە گوزارەیان لە دوو لای سەمونی سەندویچ دەکردو پەکەکەش کە دەکەوتە نێوان هەردوولاوە، گوزارەی لە گۆشتی ناو سەمونەکە دەکرد.

ئەوەی جێگەی سەرنج بوو ئەوەبوو کە پارتی و یەکێتی بۆ ڕازیکردنی دڵی خەڵکی و بەشداریکردن و پشتیوانیکردنی شەڕەکە پەنایان بۆ زۆر ڕێباز و شێوازی نەگونجاو برد. لەلایەکەوە هەر لە ڕۆژی ١٩٩٢/١٠/٤ دا (فیدراڵی) یان ڕاگەیاند و ئاماژەیان بۆ ئەوەکرد کە پەرلەمان و حکومەتی هەرێم لەگەڵ شێوازی فیدراڵیدایە بۆ عێراق و هەرێمی کوردستان، بێگومان ئەمە بۆ ئەو کاتەی کوردستان بڕیارێکی گرنگ بوو، چونکە حکومەتی عێراق هێشتا ئۆتۆنۆمی ڕاستەقینەی پەسند نەکردبوو. بەڵام دواتر دەرکەوت کە ئەو بڕیار و ڕاگەیاندنە تەنیا بۆ سەرمەستکردنی جەماوەر بووە، ئەگەر نا کاریان لەسەر ناوەڕۆکەکەی نەکرد. چونکە ئەگەر حکومەتی هەرێم و پەرلەمانی هەرێم سوربوونایە لەسەر ئەو بڕیارە و جێبەجێکردنی، ئەوا پێویست بوو دەستورێکیش بۆ عێراقی فیدراڵ و دەستورێک بۆ هەرێمی کوردستان دابڕێژن و ئامادەی بکەن. هاوکات پێداگیریان دەکرد و ئۆپۆزسیۆنی عێراقی کە لە هەولێر بوون ناچاریان دەکردن کە پێش ڕوخاندنی ڕژێمی سەدام، دان بەو سیستم و پەیوەندیەدا بنێن، بەڵام لەهەردوو بوارەکەدا کارێکی جددی نەکرا. شانبەشانی ئەوە پارتی و یەکێتی کەوتنە هەوڵدان بۆ ناو زڕاندنی پەکەکە و بۆ ئەم مەبەستەش لەلایەک بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە تەنیا یەک ڕێگە هەیە بۆ گەیاندنی هاوکاری بە هەرێم، ئەویش دەروازەی ئیبراهیم

خەلیلە، بەڵام پەکەکە دایخستووە و ڕێگە نادات کە هاوکاری بگاتە باشوور، بەمەش باشووری کوردستان ڕووبەڕووی سێ ئابلۆقە بووەتەوە. لەلایەکی ترەوە بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە پەکەکە دەستی لەگەڵ ڕژێمی بەعسدا تێکەڵ کردووە بۆ دژایەتی دەسکەوتەکانی باشوور. بەوشێوەیە جەماوەریان هاندەدا و شەڕی ۱۹۹۲ ڕوویدا.

کاریگەری پەکەکە لەسەر باشوور و پارتی ئازادی کوردستان

پارتی کرێکارانی کوردستان هەرچەندە بەبەراورد بە بەشێک لە پارتەکانی تری کوردستان تەمەنێکی کەمتری هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی هەڵگری خەسڵەت و تایبەتمەندی جیاوازبوو، بەپێچەوانەی پارتەکانی ترەوە لەگەڵ شنەبای دەرەوەدا نەدەجوڵا و گەشەی نەدەکرد، بەڵکو خۆی وردەوردە بووە شنەبا و هەڵیدەکرد و کاریگەریی دروست دەکرد. ئەو واقیعە لەدوای ساڵی ۱۹۸۸ەوە بەڕوونتر دەرکەوت، ئەوەبوو لەگەڵ ڕێککەوتنی ئێران و عێراق و ڕاوەستاندنی شەڕی نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا، جوڵانەوەی کوردی لە باشوور و ڕۆژهەڵات ڕووبەڕووی شکست و پاشەکشە بوویەوە. هاوکات جوڵانەوە چەپەکان بەرەو پوکانەوە دەچوون. لەگەڵ ئەوانەشدا هەماهەنگی و هاوکاری تورکیا و عێراقیش ڕوویان لە زیادی کرد، بەڵام پەکەکە گەشەی دەکرد و لەئامانجەکانی نزیک دەبویەوە. پەکەکە سنوری باکووری تێپەڕ دەکرد و لە ڕۆژئاوا و ئەوروپاش دەبووە هێزی کاریگەر و بزوێنەری ئیرادەی نەتەوەیی. لەگەڵ ئەوەدا کاریگەریی لەسەر باشووریش زیادی دەکرد و تاڕادەیەک کاریگەریی دەگەیشتە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش. ئەوەش سەرنجی گەنجان و ڕۆشنبیرانی کوردستانی بەگشتی و باشووریش بەتایبەتی ڕاکێشا و ژمارەیەک گەنجی باشوور لە ئەوروپا و لە باشوورەوە لەساڵانی ۱۹۸۷هەتا ساڵی ۱۹۹۰ بەشداری ڕیزەکانی پەکەکە بوون. کە دیارترینیان شەهید د.سیروان، شەهید زێرەڤان و شەهید جوتکار بوون. هەڤاڵ دکتۆر سیروان لە ساڵی ۱۹۸۷ لە دانیمارکەوە بەشداری پەکەکە دەکات و شەهید زێرەڤان و شەهید جوتکاریش لەساڵی ۱۹۸۹ دا و دوای شکستی جوڵانەوەی کوردی لە باشووردا، لەسەر سنور بەشدار دەبن.

لەدوای کیمابارانی هەڵەبجە و ئەنفالەوە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان و پەکەکە

لەلایەک هەوڵدەدەن پارتی و ڕێکخستنە کوردییەکان لێک نزیک بکەنەوە و هەنگاوێکی هاوشێوەی بەرەی کوردستانی بۆ سەرجەم کوردستان بهاوێژن. بۆ ئەو مەبەستەش هەندێک هەنگاو دەنێن. شانبەشانی ئەوە خاوەنداری لەو خەڵکە دەکەن کە سەرگەردان بووە و لە ئەوروپاش بە چالاکی ئەو کردەوە دڕندانەی دەوڵەتی عێراق شەرمەزار دەکەن. هاوکات هاوکاری ئەو گەنج و ڕۆشنبیرانە دەکەن کە ڕوویانکردۆتە پەکەکە و هیوای بەردەوامیدان بە تێکۆشان لە پەکەکەدا دەبیننەوە و هەوڵدەدەن لە ڕێگەی ئەو ڕێبازەوە خۆیان ڕێکبخەن و خەبات لە باشووری کوردستاندا ئەنجام بدەن. لە ئەنجامی ئەو دوو خەباتەدا کاریگەریی پەکەکە ڕووی لەزیادی کرد لە باشووردا. شانبەشانی ئەوە گەورەبوونی شەڕی پەکەکە لە باکوور و ڕاپەڕینی باکووری کوردستان و هاوکاریکردنی پەکەکە بۆ جەماوەر لە ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ی باشووردا ئەو کاریگەرییانەی زیاتر کرد. هەربۆیە لەمانگی نیسانی ١٩٩١دا ئەو گەنج و ڕۆشنبیرانە خواستیان بە ئەزمون وەرگرتن لە فکر و ڕێبازی پەکەکە خۆیان ڕێکبخەن و لەو چوارچێوەیەدا پارتی ئازادی کوردستان (پاک) یان ڕاگەیاند و لەمانگی حوزەیرانی هەمان ساڵدا خۆیان ڕێکخست. ئیتر «پاک» وەکو ڕێکخستنێکی نوێ لە باشووردا خواستی بۆ وەڵامدانەوەی جەماوەر خەبات بکات. ئەو پارتە لەڕووی ڕێبازی فکر و خەباتەوە خۆی بەهاوفکر و هاوخەباتی پەکەکە دەبینی. ئەوەش لەلایەکەوە بە ئەرێنی بۆی دەگەڕایەوە، چونکە هەنگاوەکانی پەکەکە و سەرکەوتنەکانی دەبوونە هاوکاری گەشەکردنی ئەو پارتە. ئەوەبوو هاوینی ساڵی ١٩٩١هەتا هاوینی ساڵی ١٩٩٢ ژمارەیەکی بەرچاو خەڵک لەو پارتە کۆبویەوە و تاڕادەیەکیش ئەو پارتە ڕۆڵی لە گەشەدان بە چالاکی نەتەوەیی و دیموکراتیدا بینی. لەلایەکی ترەوە هاوڕێبازی ئەو پارتە لەگەڵ پەکەکەدا بە نەرێنی بەسەریدا دەشکایەوە، ئەمەش لە هاوینی ١٩٩٢بەدواوە دەرکەوت. چونکە هاوشێوەی پەکەکە تۆمەتبار دەکرا بەوەی کە دژی دەسکەوتەکانی باشوورە و بۆ باشوور کار ناکات و خزمەتی پەکەکە و باکوور دەکات و بەو شێوەیە هەوڵدرا زەمینەی خەباتی ئەو پارتە لە باشووردا وشک بکرێت. هەر ئەوەش هۆکار بوو بۆ هێرشکردنە سەر ئەو پارتە و ڕاوەستاندنی کار و چالاکییەکانی. ئەویش هاوکات بوو لەگەڵ هێرشکردنە سەر پەکەکەدا.

ئەوەش وایکرد پارتی ئازادی کوردستان گورزی بەربکەوێت و ماوەیەک کار و چالاکییەکانی سنوردار بێت.

شەڕی ساڵی ١٩٩٢ بەهۆی بەرەنگاری گەریلاکانی پەکەکەوە، بەپێشەنگایەتی کەسانی وەکو شەهید بێریتان نەگەیشتە ئامانجی خۆی و ڕاوەستا. ئەو شەڕە ڕووداوێکی قێزەون بوو، پێویستبوو ڕوونەدات، بێگومان دەکرا کە ڕوونەدات. بەڵام دڵسۆزی پارتی و یەکێتی بۆ ئەو پەیمانانەی کە دابویانە ئەو دەوڵەتانە، هاوکات ترسیان لەگەشەکردنی پەکەکە و پاک لە باشوردا، هۆکاری تربوو بۆ ئەو شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوەیە. بەڵام بەرخۆدانی پەکەکە ئەوەی نیشاندا کە ئەوە کارێکی ئاسان نیە و ڕەنگە دەسەڵاتی ئەو پارتانە زیندەبەچاڵ بکات. هەربۆیە شەڕیان ڕاوەستاند.

شەڕی ناوخۆ لە باشووردا

لە کۆتایی ساڵی ١٩٩٢ دا شەڕی نێوان پارتی و یەکێتی لەگەڵ پەکەکەدا کۆتایی هات، ئەو بارودۆخە کەمێک ئارامی دا بەجەماوەر. بەڵام ئەو ئارامیە درێژەی نەکێشا و ئەو جموجوڵە سیاسیەی کە پێشتر باسمان کرد و گوتمان لەساڵی ١٩٩٢دا گەشەی کرد، لە ساڵی ١٩٩٣دا زیاتر پەرەی سەند. لەلایەکەوە دەستێوەردانی دەرەکی لە ڕەوشی باشووردا ڕووی لە زیادبوون بوو، لەلایەکی ترەوە دەسەڵات جێگیر و ڕێکو پێک نەبوو و لەناوخۆدا ناکۆک بوون. هاوکاتی ئەمانە مەیلی سیاسی نوێ دروست ببوون و گەشەیان دەکرد، ئەوانە لەگەڵ خۆیاندا بارودۆخێکی نوێیان ئافراند.

لەسەرەتای ساڵی ١٩٩٣ دا و دوای ئەوەی بەشێکی حزبی سۆسیالست کە محەمەدی حاجی مەحمود سەرۆکایەتی دەکرد، جیابوونەوە لە پارتی، ئاڵۆزی و شەڕی لێ کەوتەوە و بۆماوەیەک لە نێوان پارتی دیموکرات و باڵی محەمەدی حاجی مەحموددا شەڕ بەردەوام بوو. دواتر بەناوبژیوانی یەکێتی شەڕەکە ڕاوەستا و محەمەدی حاجی مەحمود سەرلەنوێ (حسک) ی دامەزراندەوە، بەڵام ناوی کردە (حزبی سۆسیالست دیموکراتی کوردستان). ماوەیەکی کورت بەسەر ئەم ئاڵۆزییەدا نەڕۆیشت، شەڕ لە نێوان یەکێتی نیشتمانی کوردستان و بزوتنەوەی ئیسلامی دا ڕوویدا و ئەو شەڕە ماوەیەکی درێژی خایاند و زیانیشی زیاتر بوو، بەڵام ئەو شەڕەیان بەسودی یەکێتی و

زیانی بزوتنەوەی ئیسلامی کۆتایی هات.

هەر لەو قۆناخەدا جولانەوەی چەپ و حزبی شیوعی بە دوای چارەسەری و دەرچەیەکدا دەگەڕان، ئەوەبوو حزبی شیوعی کوردستان لە ساڵی ١٩٩٣ دا دامەزرا و دواتر حزبی شیوعی باشووری کوردستان دامەزرا کە کوردستانی بوونی دەخستە پێش چەپ بوونەوە. هەر ئەم هەولانە بوونە هەوێنی پارتی کاری سەربەخۆی کوردستان کە لەسالانی ١٩٩٤و ١٩٩٥ئومێدێکی لەلای نەتەوەیی و چەپەکان دروستکرد.

ڕێکخراوی تێکۆشانی ڕەنجدەرانیش بەپێشەنگایەتی ڕەئوف ئاکرەیی لەساڵی ١٩٩٢و١٩٩٣ دا جوڵەیەکی خستبووە ناو شەقامی کوردی و پەیامی چارەسەری دەدا بەگوێی هاولاتیاندا. لەناو جوتیارانیشدا، بەتایبەتی لە دەڤەری پشدەر و بیتوێن و دەشتی هەولێر، جولانەوەی جوتیاران گەشەی کرد و لەساڵی ١٩٩٣ دا شەڕ و پێکدادانی نێوان ئەم جولانەوەیە و ئاغاکان و دەسەلات لە هەرێمدا دروستبوو. کە دواتر ئەم جولانەوەیە لە چوارچێوەی جولانەوەیەکی سیاسیدا خۆی ڕێکخست و بەبزوتنەوەی جوتیاران و ڕەنجدەران ناسرا. دوای ئەوەی بزوتنەوەی ئیسلامی گورزی بەرکەوت، بەشێک لە جولانەوەی ئیسلامی سیاسی لەسەرەتای ١٩٩٤ دا خۆی وەکو پارتیەکی میانڕەوی بێ چەک بەناوی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستانەوە ڕێکخست.

هەرچی لەبەرئەوەی پارتی ئازادی کوردستانیش گورزی بەرکەوتبوو، بۆ ماوەیەک چالاکیەکانی سنوردار بوو، بەلام هەر بەردەوام بوو لەسەر پەرەدان بە خەباتی نەتەوەیی و لەساڵی ١٩٩٣ زیاتر پەنای بۆ خەباتی ڕاگەیاندنی و هونەری برد و ئەوەبوو لە ڕێگەی خەباتی تیپی هونەری میزۆپۆتامیاوە جوڵەیەکی هونەریان دروستکرد و دواتر لە سالانی ١٩٩٤و ١٩٩٥دا لە ڕێگەی مەڵبەندی ڕۆشنبیری میزۆپۆتامیاوە هونەر و فۆلکلۆری نەتەوەیی و ڕەنگاو ڕەنگ گەشەی پێدرا و سەرنجی بەشێکی جەماوەری بەلای خۆیدا ڕاکێشا. لە ڕێگەی ڕۆژنامەی (ولات) ەوە کە ڕۆژنامەیەکی سەربەخۆ بوو، گرنگی بە بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری نەتەوەیی درا و ئەو قاڵبەی شکاند کە ڕاگەیاندنی حزبەکان لەو کاتەدا پەیڕەویان کرد. دەکرێت ڕۆژنامەی (ولات) بەسەرەتایەکی نوێ لە ڕۆژنامەگەری کوردی لە باشووردا بەناو بکرێت و

هەنگاوێک بوو بۆ پەرەدان بە ڕاگەیاندنی سەربەخۆ و ئەهلی و کاریگەری ئەو ڕۆژنامەیە گەیشتە ئاستێک کە پارێزگەری هەولێر عەبدولموهەیمەن بارزانی بە بێ گەڕانەوە بۆ یاسا و دادگا و ئاگاداری وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەستا بەداخستنی. لەبەرانبەردا (شێرکۆ بێکەس) کە وەزیری ڕۆشنبیری بوو ئەو کارەی بەتوندی ڕەتکردەوە و دەستی لەکارکێشایەوە.

ئەوەی کە گرنگە لێرەدا باسی لێوەبکەین، ئەوەیە کە لەسالانی ١٩٩٣و ١٩٩٤دا کۆمەڵێک مەیلی جیاجیا لەناو کۆمەڵگەدا گەشەیان دەکرد، بەشێکیان بێزار دەبوون و ڕوویان لە تاراوگە دەکرد و هەڵهاتنیان بە چارەسەری دەبینی. بەشێکی کۆمەڵگەش خۆیان دابوویە دەستی ڕەحمەت و ویژدانی دەسەلات و دەستیان بە کلاوەکەیانەوە گرتبوو کە با نەیبات و بەو فەلسەفەیە دەژیان. بەشێکی کۆمەڵگە ئەو واقیعەی پەسند نەدەکرد و گەڕانەوە بۆلای خودا و ئاینیان بە چارەسەر دەزانی و پێیان وابوو ئەو بارودۆخ و دەردەسەریانە بەهۆی حزبە عەلمانیەکانەوەیە. لەگەڵ ئەمانەدا وەکو باسمان کرد بەشێکی چەپەکان و دیموکراتەکان بەدوای چارەسەری تردا دەگەڕان و بەشێک لەو چەپ و دیموکرات و نەتەوەییانە خۆ نزیککردنەوەیان لە پەکەکە بەچارەسەری دەزانی و بەشێکی گەنجانی باشووریش ئیتر لەدەرگای پەکەکەیان دەدا و ئەویان بە جێگەی چارەسەری دەبینی. بێجگە لەو مەیلانە، مەیلێکی جیاوازتر لەناو بەشێکی ڕۆشنبیراندا گەشەی کرد، ئەویش لەبن ناوی گفتوگۆی مەعریفی و فەلسەفیدا گەنج و کۆمەڵگەیان لەکایەی سیاسی و تێکۆشان و ڕێکخستن دووردەخستەوە، گەشەیان بە چەمکەکانی بوونگەرایی و هیچگەرایی و ئەنارشیزم دەدا و مرۆڤەکانیان تاک دەکردەوە. ئەوەش بۆخۆی مەترسیەکی مەزنی لەسەر کۆمەڵگە دروستدەکرد. بێگومان ئەو گروپانە ڕەخنەگربوون و دەسەلات و حزبیان ڕەخنە دەکرد. ناشیرینیەکانیان باس دەکرد و خەڵکیان هاندەدا بۆ ئەوەی لێی دوور بکەونەوە. بەلام ئەڵتەرناتیفەکەیان مرۆڤی بێهێز و بێچارە دەکرد، هەربۆیە کارەکانی ئەو نوخبەیە زۆر خزمەتی بەدەسەلات دەکرد. چونکە زەمینەی خۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگەیان لە دەرەوەی کایەکانی دەسەلات لاواز دەکرد و کۆمەڵگەیان پەرتەوازە دەکرد. بێگومان ئەوەش خزمەتی بە کۆمەڵگە نەدەکرد، بەڵکو خزمەتی بە دەسەلات دەکرد.

لەبەرانبەر ئەم بارودۆخەدا پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتمانی لەلایەک

ململانێی یەکتریان دەکرد و هەر لایەنەی دەیخواست دەسەڵاتی ڕەها لەدەستی خۆیدا کۆبکاتەوە، لەلایەکی ترەوە لە هەوڵی سەرکوتکردنی هەر کەس و ڕێکخراوێکدا بوون کە مەترسی لێ بکەن، ئەوەبوو لە ساڵانی ١٩٩٢-١٩٩٦ دا ژمارەیەک لەو کەسایەتیانە تیرۆرکران کە چالاک بوون و هەوڵی دروستکردنی ڕێکخستنی ئەڵتەرناتیڤیان دەدا، لەوێنەی صادق عومەر، عەلی شەعبان، هاوڕێ ڕێناس، ڕەئوف ئاکرەیی، ئەبوبەکر عەلی، محەمەد حەلاق و دکتۆر سیروان.

ئەو بارودۆخە ناوخۆییە و دەستێوەردانە دەرەکیەکان گەیشتنە قۆناخێکی نوێ، ئەو هێزانەی دەیانخواست زەمینەی باشوور بۆخۆیان بەکاربهێنن نیگەران بوون لەو بارودۆخە. پێیان وابوو بارودۆخ بەو شێوەیە بڕوات، ئەوا دەسکەوتەکانی هەرێم دەبنە دەسکەوتی جێگیر. ئەوەش لەلای ئەوان پەسند نەدەکرا. هەربۆیە لەهەوڵی ئەوەدابوون ململانێی نێوان پارتی و یەکێتی قوڵتر بکەنەوە. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوەبکەین کە هەتا ساڵی ١٩٩٢پارتی و یەکێتی لەناو بەرەی کوردستانیدا وەکو یەک نزیکی ئێران بوون و پەیوەندی هەردوولایان لەگەڵ ئێراندا گەرم بوو. بەڵام دوای شەڕی ١٩٩٢ی پارتی و یەکێتی بەرانبەر بە پەکەکە، هەردوولا خۆیان لە تورکیا نزیک کردەوە. یەکێتی لەڕێگەی هەوڵدانەوە بۆ دۆزینەوەی ڕێگەچارەی ئاشتی لەنێوان تورکیا و پەکەکەدا، کە ئەمەش ئاگربەستی پەکەکەی لێکەوتەوە لە ١٩٩٣/٣/١٧دا. هەرچی پارتی دیموکراتە لە ڕێگەی گەشەدان بە پەیوەندی ئابووری و هاوکاری سەربازییەوە خۆی نزیک دەکردەوە. هەریەکە لە تورکیا و ئێرانیش لە هەوڵی ئەوەدابوون کە هەردوو پارتی لە ژێر سێبەری خۆیاندا بهێڵنەوە. لەئەنجامی ئەو بارودۆخەدا لە ١٩٩٤/٥/٢دا شەڕ لەنێوان پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتمانیدا ڕوویدا. ئەوەش دەسکەوتەکان، جوگرافیا و گەلی باشووری پارچەکرد، هەتا زمان و دەستەواژەکانیشی پارچەکرد، ڕەنگ و سروشتی پارچە کرد. ئەو شەڕەماڵوێرانکەرە زیاتر لە چوار ساڵی خایاند و هەتا لە واشنتۆندا لە ١٩٩٨/٩/١٧ دا ڕێککەوتن ئەنجام درا و کۆتایی بەشەڕ هێندرا. بەڵام دەرهاویشتەکانی دوو حکومەتی و دوو ناوچەیی هەتا ئێستا نەسڕدراوەتەوە و بەڕوخسار و کرداری حکومەت و پەرلەمان و فەرمانگەکانی هەرێمەوە دیارە. دەکرێت بڵێین شەڕی ناوخۆ مۆرکی سەرەکی

لە قۆناخی سالآنی (١٩٩٤ – ٢٠٠٣) دا و بەبێ شیکردنەوە و قالبونەوە لە هۆکار و ڕاستی ئەو شەڕ و ململانێیەدا، ناکرێت واقیعی ئەمڕۆی باشووری کوردستان بەباشی شیبکەینەوە، هەربۆیە لێرەدا گرنگی بەو لایەنە دەدەم؛

لە خولی یەکەمی شەڕی ناوخۆدا هەریەکە لە یەکێتی و پارتی لەو ناوچانەی کە بنکەی جەماوەرییان زۆرە لایەنی بەرانبەریان وەدەرنا، یاخود کۆنترۆڵیان کردن. بۆنمونە یەکێتی لە گەرمیان و سلێمانی هەتا شەقلاوە، چۆمان و ڕەواندوز پارتی وەدەرنا و پارتی دیموکراتیش لە پارێزگەی دهۆک و مێرگەسور و سۆران یەکێتی دەرپەڕاند. هەرچی هەولێر بوو هەرچەندە یەکێتی زیاتر بالادەست بوو، بەلام پارتی توانی لە هەندێک ناوچەدا خۆی بپارێزێت و قەلای هەولێر یەکێک بوو لەو ناوچانە کە بووە جێگەی شەڕ و پێکدادان و لە ئەنجامدا هەولێر وەکو ناوچەی هاوبەش مایەوە. قەزای هەڵەبجە و هەورامان کە زەمینەی ئیسلامیەکان تێیدا بەهێز بوو، بەهۆی ململانێی یەکێتی و بزوتنەوەی ئیسلامیەوە، بووە بنکەیەک بۆ ئیسلامیەکان و پارتی. ئەویش وەکو هەرێمێکی تایبەت و سەر بە ئیسلامیەکان مایەوە. بەهۆی پێگەی هەرێمی کوردستانەوە، زۆر لایەن لە هەوڵی ئەوەدابوون کە بەسوودی خۆیان دەست وەربدەنە ئەو بارودۆخە. لەلایەک ئێران، لە لایەکی ترەوە تورکیا، بەلام لەو خولەی شەڕەکاندا ناوبژیوانی فەڕەنسا کاریگەریی زیاتری هەبوو، لە ئەنجامی ئەو ناوبژیوانیەدا ڕێککەوتنی پاریس ئەنجامدرا. بەلام ئەو ڕێککەوتنە ڕوناکی نەبینی و بەماوەیەکی کورت دوای ڕێککەوتنەکە خولی دووەمی شەڕ دەستی پێکردەوە. لەو خولەدا یەکێتی نیشتمانی، پارتی دیموکراتی بەوە تۆمەتبار دەکرد کە بنەمای ڕێککەوتنەکەی پێشێل کردووە و لەسەر ڕێککەوتنەکە زانیاری داوە بە تورکیا و تورکیاش دژی وەها ڕێککەوتنێک بووە و ئەوەش وایکردووە کە پارتی ئامادە نەبێت هەنگاو بۆ جێبەجێکردنی ڕێککەوتنەکە بنێ! ئەوەش بووە هۆکاری خولی دووەمی شەڕ. هەرچی پارتی دیموکراتە، یەکێتی نیشتمانی بەوە تۆمەتبار دەکرد کە یەکێتی دەخوازێت ببێتە تاکە فەرمانڕەوای باشوور و بۆ ئەو مەبەستە هێرش دەکاتە سەر پارتی، چونکە پارتی بە ئاستەنگ دەبینێ بۆ خۆی! بەهەر حاڵ لە ئەنجامی خولی دووەمی شەڕدا کە لەپاییزی ساڵی ١٩٩٤دا ڕویدا، یەکێتی توانی هەولێر بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئیتر باشوور بووە سێ

حکومەت، حکومەتی یەکێتی کە لە هەولێر بوو، حکومەتی پارتی کە لە پیرمام (سەلاحەدین) بوو و پارێزگەی دهۆک و بەشێک لە پارێزگەی هەولێری لە خۆوە دەگرت، حکومەتی ئیسلامی و پارتی لە هەڵەبجە و هەورامان. ئیتر ئەو بارودۆخە وەها مایەوە هەتا ١٩٩٦/٨/٣١ کە پارتی بە هاوکاری حکومەتی بەعس هەولێری لە دەستی یەکێتی دەرهێنا و هاوکێشەی باشووری گۆڕی و ئیتر هەولێر بووە پایتەختی پارتی و حکومەتی یەکێتی پاشەکشەی کرد بۆ سلێمانی، لەماوەی نێوان پاییزی ١٩٩٤هەتا هاوینی ١٩٩٦دا چەندین خولی شەڕ و دانوستاندن لە نێوان هەردوولادا ئەنجامدرا، بەڵام ئەنجامی ئەوتۆیان لێ نەکەوتەوە، هیچ لایەکیان لەڕێگەی شەڕەوە نەیاندەتوانی کێشەکە یەکلایی بکەنەوە، بەئاشتیش ئامادەی سازان و سازش نەبوون، ئەوەش وایدەکرد بارودۆخەکە بەو شێوەیە بەردەوام بێت .

ئەو شەڕە سەرەڕای ئەوەی قوربانیەکی زۆری لێ دەکەوتەوە، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ژێرخانی ئابووری زیاتر دەڕوخاند، چونکە ژێرخانی ئابووری خەڵک لاواز بوو، ئابلوقەی دونیا و ڕژێمی بەعس هەبوو، شەڕیش بەشێکی زۆری داهات و هاوکارییەکانی خەڵکی بۆخۆی دەبرد. ئەوەش وایکرد ئارامی و ئاسایشی ژیانی خەڵک تێکبچێت و توانای بژێویشی زۆرکەم ببێتەوە. ئەوەی جێگەی سەرنجیش بوو هەردوولا زۆربەی کات ئاماژەیان بۆ ئەوە دەکرد کە بەشێکی کێشەکەیان لەسەر دارایی هەرێمە، بەتایبەتی یەکێتی بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە گومرگی ئیبراهم خەلیل بڕێکی زۆرە و بەشی پێداویستیە سەرەکیەکانی هەرێم دەکات، بەڵام پارتی دیموکرات بەتەنیا دەیخوات، پارتی دیموکرات ئەو تۆمەتانەی ڕەتدەکردەوە، پێداگری لەوە دەکرد کە هەتا یەکێتی هەولێر چۆڵ نەکات، ئەوا گومرگی ئیبراهم خەلیل و حاجی ئۆمەران بۆ ناوچەکانی خۆی بەکار دێنێ. ئەوەش فشارێکی لەسەر یەکێتی دروست دەکرد، چونکە ئەو جوگرافیا و دانیشتوانەی لە ژێردەستی یەکێتیدا بوو دوو هێندەی ئەوەی پارتی بوو، بەڵام سەرچاوەی داهاتەکانی لەوانەی پارتی کەمتر بوو، هەربۆیە لەساڵانی ١٩٩٥و ١٩٩٦دا بەشێکی سەرەکی ململانێ و دانوستاندنەکانی هەردوولا لەسەر سەرچاوەکانی داهات بوو.

خاڵێکی تری سەرنج ڕاکێش ئەوەبوو کە دوای خولی دووەمی شەڕ لەکۆتایی ١٩٩٤دا تورکیا لە ئەنقەرە دەستی بەناوبژیوانی کرد، بەڵام مەرجێکی تورکیا

ئەوەبوو کە هەردوولا هەڵوێستیان یەک بخەن بۆ کۆنترۆڵکردنی پەکەکە، ئەو مەرجە لەدانوستاندنەکانی دبلن، لەندەن و جێگەکانی تریشدا دووبارەبوونەوە. هەتا بووە خاڵێکی سەرەکی ڕێککەوتنی واشنتۆن. هۆکاری ئەوەش ئەوەبوو کە پەکەکە ڕۆژبەڕۆژ گەشەی دەکرد. لەم پێشاژۆیەدا و لە ساڵی ۱۹۹۵دا بۆ یەکەم جار تەلەفزیۆنی سەتەلایتی کوردی مەدتیڤی(MED.TV) ی دامەزراند و لەناو سەرجەم کورد و کوردستان و دەرەوەدا دەنگی دایەوە و کاریگەریی لەسەر باشووریش هەبوو. هاوکات (پەرلەمانی کوردستانی لە دەرەوەی وڵات) ی دامەزراند کە لە ڕووی دیبلۆماسی و خەباتی سیاسیەوە کاریگەریی زۆر بوو. هەروەها لەسەر ئاستی جەماوەری لە باکوور و ڕۆژئاوا زۆر هەنگاوی دەنا و لەسەر ئاستی باشووریش گەشەکردنێکی بەرچاو دەبینرا، ئەوەبوو لە باشووردا بەشداری بۆ ناو ڕیزەکانی پەکەکە ڕویان لەزیادی کرد. هەروەها ئەو حزب و گروپە چەپانەی کە خوازیاری چارەسەری بوون، بەشێکیان لە پەکەکە نزیک دەبوونەوە. ئەوەش ترسی لەلای هەردوو هێزی دەسەڵاتدار دروستکردبوو، بەڵام پارتی بەڕوونی ئەم ڕەوشەی دەدرکاند. هەروەها هێزە هەرێمیەکانیشی نیگەران کردبوو. چونکە ئەوان هەر لە سەرەتاوە کاریان بۆ ئەوە دەکرد کە کورد سوود لەو بارودۆخە وەرنەگرێت. بەڵام ئەگەر بە پێچەوانەی خواستی ئەوانەوە پەکەکە گەشە بکات، ئەوا ئەگەری هەیە بەرنامە و پلانەکانیان پوچەڵ ببێتەوە، بۆیە نەیاندەخواست لە دەرەوەی ئیرادەی ئەوان هیچ شتێک ڕوو بدات، هەرچی پەکەکە بوو ئەو دیاردەیە بوو کە بەبێ مۆڵەتی ئەوان دەرکەوتبوو، گەشەی دەکرد. ئەوەش ئەوانی نیگەران دەکرد. لە دانوستاندنە سەرەتاییەکاندا ئەوەی دیاربوو پارتی دیموکرات ئەو مەرجانەی پەسند کردبوو کە هاوهەڵوێست بن لە بەرانبەر پەکەکە. بەڵام یەکێتی گەرم نەبوو لەگەڵ ئەو داواکارییەدا، ئەوەش بووە هۆی ئەوەی کە پێکەوە دژی پەکەکە هەڵوێست نیشان نەدەن. هەرچی پارتی دیموکراتە لە ساڵی ۱۹۹۵دا داواکانی تورکیای جێبەجێ کرد و بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ و شاراوە هاوکاری ئۆپەراسیۆنی سوپای تورکیای کرد بۆ باشوور کە لە بەهاری ساڵی ۱۹۹۵دا بەناوی (چەلیک ئۆپەراسیۆن) ەوە ئەنجامی دا. دوای ئەمەش فشاری خستە سەر پەکەکە و هەتا لە هاوینی ئەو ساڵەدا شەڕ لەنێوانیاندا دروستبوو. ئەوەی پێویستە ئاماژەی پێ بکرێت ئەوەیە

کە شەڕی هاوینی ١٩٩٥لە ڕووی سەربازییەوە پەکەکە دەستی پێکرد و بۆخۆشی چەندین جار لەسەر ئەم بابەتە ڕەخنەی لەخۆی گرتووە، بەڵام پێویستە ئەوەش بگوترێت کە پارتی دیموکرات بە هەموو شێوەیەک دژایەتی پەکەکەی کرد و هانیدا هەتا شەڕ دروست ببێت و لەوەدا سەرکەوتوو بوو، بەهەرحاڵ شەڕی ١٩٩٥لە نێوان پەکەکە و پارتیدا برینی شەڕی ناوخۆی قوڵتر کردەوە. هەرچەندە زۆر درێژی نەکردەوە و لە پاییزی ١٩٩٥دا پەکەکە یەکلایەنە شەڕی ڕاوەستاند و دواتر پارتی دیموکراتیش وەڵامی دایەوە، بەڵام ڕۆڵێکی نەرێنی هەبوو لە تێکەڵکردنی ڕاستی و هەڵەدا. هاوکاتی ئەوەی کە شەڕ لە نێوان پارتی و یەکێتی، پارتی و پەکەکەدا هەبوو، تاڕادەیەک پەیوەندی پەکەکە و یەکێتی ئاسایی بوو، هاوکاری لەنێوانیاندا هەبوو.

بەهاری ساڵی ١٩٩٦ لەکاتێکدا دانوستاندن لە نێوان یەکێتی و پارتی لەلایەک و پەکەکە و پارتی لەلایەکی ترەوە بەڕێوە دەچوو، پەیوەندی نێوان پەکەکە و پارتی بەرەو ئاساییبوونەوە دەچوو، پەیوەندی یەکێتی و پارتیش لە ئاستێکدا وەستابوو، هەردوو دەوڵەتی تورکیا و ئێران ئاساییبوونەوەی ئەو بارودۆخەیان بۆخۆیان بەمەترسی دەبینی. هەر دەوڵەتەش ئیتر لەهەوڵی ئەوەدابوو کە هاوکێشەی باشوور بەتەواوی بەلای خۆیدا ڕابکێشێت. تورکیا ئەوەی دەبینی کە بەو شێوەیە بەڕێگەی پارتی کە لاوازە، سیاسەتەکانی لە باشووردا بۆ سەر ناخرێت، یان دەبوو پارتی بەهێز ببێت، یان پەیوەندی لەگەڵ یەکێتی بەرەو پێشەوە ببات و یەکێتی نیشتمانیش لە فەلەکی تورکیادا بسوڕێتەوە. بەو شێوەیە هەم باڵادەست دەبوو لە باشووردا هەم دەیتوانی ڕێگە لەگەشەکردنی پەکەکە بگرێت. هەرچی ئێرانە ئەوەی دەبینی کە ناتوانێت بەو شێوەیە بەردەوامی بەکاریگەریی خۆی بدات لە باشووردا، چونکە لەگەڵ بەسەرچوونی کاتدا پارتی دیموکرات لە ئێران دوور دەکەوتەوە و نزیکی تورکیا دەبووەوە، یەکێتی نیشتمانیش بەتەواوی خۆی یەکلایی نەکردبووەوە (ئەمە بەپێی تێڕوانینی ئێرانیەکان) هەر بۆیە پێویست بوو ئێرانیش لە نێوان یەکێتی و پارتیدا خۆی یەکلایی بکاتەوە، ئەگەر پشتیوانی پارتی بکات، ئەوا ڕەنگە یەکێتی لەدەست دەربچێت و ئەوەش زیانی بۆ سیاسەتی ئێران هەبوو، خۆ ئەگەر یەکێتی بەبنەما بگرێت، ئەوا دەبوو لە هەڵەبجە پشتیوانی پارتی و ئیسلامیەکان نەکات. لەو بارودۆخەدا هەم ئێران هەم تورکیا چاویان لەوەبوو

که زیاتر گرنگی به یەکێتی بدەن، تورکیا به ئامانجی ڕاکێشانی بۆلای خۆی و سنوردارکردنی پەکەکە ئەو کارەی دەکرد، ئێرانیش بەو ئامانجەی کە یەکێتی بەتەواوی لە خۆی نزیک بکاتەوە و ئیتر لەسەر کارتی پارتی سیاسەت نەکات.

لەو بارودۆخەدا یەکێتی خواستی سوود لە پێگەی خۆی و هەڵوێستی هەردوولا وەربگرێت و سنوری دەسەڵاتی خۆی بگەیەنێتە سنوری باکووری کوردستان و تورکیا و ناوچەکانی سۆران و سیدەکان بگرێت، ئامانجی یەکێتی لەو کارەی زیاتر بەرتەسک کردنەوەی سنوری جوگرافیای پارتی بوو، هەروەها دەستگرتن بوو بەسەر دەروازەی سنوری حاجی ئۆمەران و خۆگەیاندنە سنوری تورکیا و کردنەوەی دەروازەیەکی سنوری بوو لەگەڵ تورکیادا، بەوەش هەم لەڕووی ئابووری و هەم لە ڕووی سیاسیەوە پێش پارتی دەکەوتەوە. دیاربوو پەیمانی لەهەردوو دەوڵەتیش وەرگرتبوو کە لەو بوارەدا هاوکاری یەکتر بکەن، بە مەرجێک یەکێتی داواکانی ئەوان پێکبێنێت. ئەو داوایانەش زیاتر کۆنترۆڵکردنی پارتەکانی ڕۆژهەلات و سنوردارکردنی خەباتی پەکەکە بوو. لەسەر ئەو بنەمایە لەمانگی حوزیرانی ساڵی ١٩٩٦دا یەکێتی چاوساغی بۆ هێزەکانی ئێران کرد هەتا بێنە باشوور و لەبنکەکانی حزبی دیموکرات بدەن. دیارە ئەو هەنگاوە وەکو سەرقوفلانەی بەرنامەکانیان بوو. دواتر هێرشەکانی یەکێتی بۆ سەر هێزەکانی پارتی دەستی پێکرد. لەو سەروبەندەدا پارتی دیموکرات بەبیانوی ئەوەی کە زانیاری وەرگرتووە کە حسێن ئاغای سورچی و سورچیەکان لە خەلیفان و دیانا خۆیان ئامادە دەکەن بۆ ئەوەی هاوکاری یەکێتی بکەن و پارتی لەو ناوچەیە دەربکەن، لەمانگی حوزەیراندا و هاوکاتی هێرشەکانی یەکێتی، پارتی هێرشی کردە سەر گوندی کەڵەکین کە ماڵی حسێن ئاغای لێ بوو، حسێن ئاغا و ژمارەیەک لە کەسوکار و دەست و پێوەندەکانیان کوشتن و بەو شێوەیە هەوڵیاندا ڕێگە لە پلانەکەی یەکێتی بگرن. دواتر و لەمانگی ئابدا کە شەڕ دژوار بوو لەنێوان هەردوولادا و پارسەنگی هێز بەلای یەکێتیدا دەشکایەوە، پارتی دیموکرات لە ١٩٩٦/٨/٣١دا بە هاوکاری عێراق هێرشی کردەسەر هەولێر و هەولێری لەدەستی یەکێتی دەرهێنا و ئەو هەنگاوەی پارتی ورەی یەکێتی بەتەواوی ڕوخاند و لەماوەی (١٠) ڕۆژدا پارتی توانی هێزەکانی یەکێتی لەسەرجەم

ناوچەکان دەربکات و لە ١٩٩٦/٩/١٠ ەوە پارتی بووە تاکە فەرمانڕەوای باشووری کوردستان.

ئەو ڕەوشە هاوکێشەکانی هەڵگێڕایەوە، هەرچەندە ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی نیگەران بوون لەو هەنگاوەی پارتی، چونکە دەستی حزبی بەعسی گرتبوو و هێنا بویە ناو هەولێرەوە، هەروەها بەشێک لەسەرکردە و بەڵگەکانی ئۆپۆزسیونی عێراقی لە هەولێر کەوتنە دەستی سوپای عێراقەوە. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو هێزانە لەسەر داوای هێزێکی کوردی هاتبوون و زوو گەڕانەوە و (یەکێتی) یش پێشتر سوپای ئێرانی هێنابووە باشوورەوە و سوپای تورکیاش بە چاوساغی پارتی هاتبووە باشوورەوە، هێزە هاوپەیمانەکان هەڵوێستێکی کردەییان نەنواند، ئەمەش بووە دەرفەت بۆ پارتی دیموکرات بۆ سەرکوتکردنی ئەوانەی کە نەیاری بوون.

لەو ماوەیەدا لەبەرئەوەی پەکەکە لەگەڵ هەردوولایەندا پەیوەندی هەبوو، پێش گەورەبوونی ڕووداوەکان دەخوازێت نێوەندکاریان بکات و شەڕ گەورە نەبێت، پەکەکە لەلایەک ترسی لە دەرئەنجامی سیاسەتەکانی یەکێتی هەبوو، کە یەکێتی بەرەو کوێ دەبات؟! لەلایەکی ترەوە ترسی لەکاردانەوەی پارتی هەبوو کە چ هەنگاوێک دەنێت؟! لە ئەنجامیشدا ئەو شتانە ڕوویاندا. دوای ڕودانی ٣١ی ئاب، یەکێتی نیشتمانی بۆ ماوەیەکی زۆر سەرزەنشتی پەکەکەی کرد، لەبەرئەوەی کە پەکەکە ڕاستەوخۆ پشتی یەکێتی نەگرتووە و لە دژی پارتی ڕانەوەستاوە، بناخەی ئەو تێڕوانینەشی لەوەوە بوو کە یەکێتی و پەکەکە دۆستن و (پارتی) چووە دەستی دوژمنی گرتووە و هێناویەتیە سەر کوردستان. بەڵام پەکەکە ئەو داوا و هەڵوێستەی بەڕاست نەدەزانی و بێ لایەنی هەڵبژارد، چونکە لە ساڵی ١٩٩٦دا پرۆسەیەکی دانوستاندن لەنێوان پەکەکە و پارتیدا بەڕێوە دەچوو. هەروەها دانوستاندنیش لە نێوان یەکێتی و پارتیدا هەبوو، پەکەکە هەوڵیدەدا ئەو پرۆسەیە بەرەو پێشەوە بچێت و سەربگرێت. واتە پەکەکە پێش ئەوەی شەڕ دروست ببێت و مەزن ببێت هەوڵی نێوەندگیری دەدا. دووەمیش لەبەرئەوە بوو کە یەکێتی دەستپێشخەری کردبوو لەشەڕدا و ئەویش دەستی سوپای ئێرانی گرتبوو، هێنابویە کوردستانەوە، واتە شەڕەکە بووە شەڕێکی هەرێمی و نێوان دوو دەوڵەت، یەکێتی و پارتیش بووەنە ئامرازی شەڕەکە، هەربۆیە پەکەکە هەردوو

هەڵوێستەکەی بەڕاست نەدەزانی و نەیدەخواست بکەوێتە ناو ئەوشەڕەوە. بە پێچەوانەوە هەوڵیدەدا هەردوولایان لەو شەڕە قێزەونە دەربخات. ئەوەبوو لە ڕێگەی ئەم هەڵوێستەوە پەکەکە فشاری خستە سەر پارتی و ئەسیرەکانی یەکێتی گەڕاندەوە، کە هێرۆ ئیبراهیم ئەحمەد و فوئاد مەعصومی تێدابوو. هەر لەسەر ئەو هەڵوێستەشی قوربانی زۆری پێشکەش کرد. ئەوەبوو لە ١٩٩٦/١٠/٤ دا دکتۆر سیروان کە سکرتێری یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان بوو، هیوایەکی لەناو گەلی باشووردا دروستدەکرد، نامەردانە لەلایەنی پارتی دیموکراتی کوردستانەوە لەگەڵ چوار لە هەڤاڵانی بەناوەکانی (حاجی قامشلۆ، بابان، دیلان ماردینی، عەگید گەرمیانی) شەهید کران و ڕایانگەیاند کە نەیانزانیوە هەڤاڵن و پێیان وابووە کە پێشمەرگەی (یەکێتی) ین. بەڵام سەرەڕای ئەوە پەکەکە لەپێناوی ئەوەی کە بارودۆخی باشوور زیاتر ئاڵۆز نەبێت و دەرفەتی دەستوەردان کەمبکرێتەوە، دانی بە خۆیدا گرت و ئەو گورزە مەزنەی وەکو ڕوداوێکی بێ قەسد قەبوڵ کرد، بەڵام دواتر دەرکەوت کە کردەوەیەکی بەپلان بووە و ڕوداوێکی خۆڕسک نەبووە. بەهەر حاڵ پاش نزیکەی مانگێک لەوەی کە پارتی دەستی بەسەر سەرجەم باشووردا گرت، یەکێتی بەپشتیوانی ئێران هێرشی کردەوە سەر پارتی و هەتا سنوری دیگەڵەی خستەوە ژێر دەستی خۆی، ئیتر سنوری ئیدارەی هەردوولا گۆڕانکاری بەسەردا هات و پاش ماوەیەک بەناوبژیوانی تورکیا و چاودێری ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی هێزێکیان بەناوی هێزی ئاشتی پارێز (PMF) لە نێوان هەردوولادا جێگیر کرد. ئەو هێزە تورکیا سەرپەرشتی دەکرد و ناوەندی ئەو هێزە هەولێر بوو. بەو شێوەیە هەولێر، شەقڵاوە، چۆمان، ڕەواندوز لە دەستی یەکێتی دەرچوون و کەوتنە دەستی پارتیەوە و پارتی هەم لەڕووی جوگرافیا، هەم دانیشتوان، هەم پێگەی ئابووری و سیاسیەوە بەهێزتر بوو، بە پێچەوانەوە یەکێتی لاواز بوو. هەروەها لەسەر ئاستی هەرێمیش پەیوەندی یەکێتی و پارتی لەگەڵ ئێران و تورکیادا یەکلایی بویەوە، ئیتر بە تەواوی پارتی کەوتە فەلەکی سیاسەتی تورکیاوە، (یەکێتی) یش کەوتە فەلەکی سیاسەتی ئێرانەوە و ئەو بارودۆخە سەرەڕای ئەوەی جارجار هەندێک هەڵبەز و دابەزی تێدابووبێت، بەڵام هەتا ئێستا بەردەوامە.

بارودۆخی باشووری کوردستان لە دوای ٣١ی ئاب

ئەو بارودۆخەی لە ئەنجامی شەڕ و پێکدادانەکانی هاوینی ١٩٩٦ و ڕوداوەکانی ٣١ی ئاب و هێنانی سوپای عێراقی لەلایەنی پارتی و سوپای پاسداران لەلایەنی یەکێتیەوە، لەلایەکەوە هەڵهاتن و گەڕانەوەی بەشێکی زۆری خەڵکی لێکەوتەوە، لەلایەکی ترەوە شڵەژان و بێزارییەکی زۆری لەگەڵ خۆیدا هێنا. ئەو ڕەوشە وایکرد کە بەشێکی زۆری کۆمەڵگە لە ئەڵتەرناتیف بگەڕێن و پێیان وابوو کە ئیتر پارتی و یەکێتی دوو ڕووی یەک دراون و نابنە چارەسەری بۆ کێشەکان و تەنیا قوڵتریان دەکەنەوە، لەو ساتەوەختەدا، ئەو کار و خەباتەی کە پێشتر پەکەکە لە باشوور و لە سەرجەم کوردستاندا ئەنجامی دابوو، گەشەیەکی باشی کردبوو، هیوای جەماوەری کوردستانی مەزنتر دەکرد، هەروەها ئەو کار و خەباتەی کە پارتی ئازادی کوردستان لەساڵی ١٩٩١و دواتر یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان (YNDK) لەساڵی ١٩٩٥ەوە بەڕێوەی بردبوو لە باشوردا، ئەو هیوایەی لەلای بەشێکی زۆری جەماوەری باشوور دروستدەکرد کە ئەو تەڤگەرە ببێتە چارەسەر بۆ برینەکانی خەڵک. هەر ئەمەش وایکرد کە لەهاوینی ١٩٩٦ بە دواوە، بەتایبەتی دوای ئەو ڕووداوانە پۆل پۆل کوڕان و کچانی باشوور ڕوویان لە پەکەکە کرد و بەشێکی زۆری ڕۆشنبیر و سیاسەتمەداریش نیگای خۆیان خستە سەر پەکەکە و یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان. بەپێی ئەو زانیاریانەی کە لەلایەنی پەکەکە و خەڵکیشەوە باس دەکرێت، لە نێوان مانگی ئەیلولی ١٩٩٦ هەتا نیسانی ١٩٩٧ زیاتر لە (١٠٠٠) گەنج پەیوەندیان بە گەریلاوە کردووە و هاوشێوەی ئەوەش پەیوەندیان بە ڕێکخستنەوە کردووە. هەر لەئەنجامی ئەوەدا لە مانگی ئابی ١٩٩٦دا گەنجان لەسەر ڕێبازی ڕێبەر ئۆجالان لەچوارچێوەی ڕێکخراوی یەکێتی خوێندەڤان و لاوانی وڵاتپارێزی کوردستاندا (YXLWK) دا خۆیان ڕێکدەخەن و ژنانیش لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٧دا لە چوار چێوەی یەکێتی ئازادی ژنانی کوردستان (YAJK) دا خۆیان ڕێکدەخەن. ئەو ڕەوشە هاوکاتی ئەو هەوڵانە بوو کە دەدران بۆ بەرقەرارکردنی ئاشتی لە ناوخۆدا، ئەویش بەپێشەنگایەتی پەرلەمانی کوردستان لە دەرەوەی وڵات (PKDW) بوو، هەوڵدەدرا کە ئاشتییەکی کوردانە دروست بکرێت و کۆنفرانس یاخود کۆنگرەی نەتەوەیی ئەنجام بدرێت و پەیمانێکی نەتەوەیی دابڕێژرێت کە

هەموو هێزەکان لەسەر سەکۆیەک کۆبکاتەوە. بەڵام هێزە دەرەکیەکان، بەتایبەتی لەو قۆناخەدا تورکیا لە هەوڵی ئەوەدابوو ئاشتییەک لە تەوەری بەرژەوەندی خۆیدا دروست بکات، واتە ئاشتیەک کە خزمەتی ئەو بکات، بۆ ئەو مەبەستە لە هەوڵی لێکنزیکردنەوەی پارتی و یەکێتیدا بوو لەیەکتر. لەگەڵ ئەوەدا داواشی لێ دەکردن کە دژی پەکەکە هەڵوێست وەربگرن. سەرنجیانی ڕادەکێشایە سەرگەشەکردنی پەکەکە و پەیوەندیکردنی گەنجانی باشوور بە کوڕ و کچانەوە بەپەکەکەوە، ئەمەی وەکو هەڕەشە بۆسەر ئەوان نیشان دەدا. پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتمانی کوردستانیش ئەو بارودۆخەیان بەهەڕەشە بۆ سەرخۆیان پێناسە دەکرد. ئەمە وایکرد کە بەشێوەی جیاجیا هەوڵبدەن ڕێگە لە زیاتر پەیوەندیکردنی خەڵک بە پەکەکەوە بگرن و لەو پێناوەدا ئەوەی بتوانن ئەنجامی بدەن، ئەنجامیاندا. تورکیاش ئەو بارودۆخەی قۆستەوە. لە بەهاری ١٩٩٧دا گەورەترین ئۆپەراسیۆنی بۆ باشووری کوردستان ئەنجامدا و لە ١٩٩٧/٥/١٤ دا بەهاوکاری ئاشکرا و ڕاستەوخۆی پارتی دیموکرات هێرشی کردە سەر بنکە و بارەگاکانی پەکەکە، تورکیا و پارتی ئەوەیان لەیەکێتی چاوەڕێ دەکرد کە لە ناوچەکانی خۆیەوە بەشداری ئەو ئۆپەراسیۆنە بکات، هەرچەندە یەکێتی پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ پەکەکەدا کەمکردەوە و فشاری ڕێکخستنی و سیاسی دروستکرد. بەڵام ڕاستەوخۆ بەشداری شەڕی نەکرد، بەپێچەوانەوە دوای ئەوەی ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی تورکیا و پارتی لە هەنگاوی یەکەمدا شکان، یەکێتی پەیوەندییەکانی لەگەڵ پەکەکەدا پەرە پێدایەوە. هەرچی پارتی دیموکراتە تەنیا بە بەشداری سەربازیانەوە نەوەستا و لە سنوری دەسەڵاتی خۆیدا و بەتایبەتی لە هەولێردا لە ١٩٩٧/٥/١٦دا هێرشێکی بەرفراوانی کردە سەر ئەو بنکە و بارەگایانەی کە هی ئەو ڕێکخستن و دامەزراوە مەدەنیانە بوون کە نزیک بوون لە فکر و ڕێبازی پەکەکەوە و زیاتر لە (٩٠) چالاکوانی سیاسی، مەدەنی و ڕۆژنامەوان و کەسی برینداریان شەهید و بێ سەروشوێن کرد.

سەرەڕای ئەو هێرش و ئۆپەراسیۆنانە، بەڵام کاریگەری پەکەکە ڕووی لە زیادی دەکرد و پەیوەندیکردن کەمی نەکرد. ئەوە بووە فشارێکی جەماوەری و هەرێمی بۆ سەر یەکێتی نیشتمانی و هاوپەیمانەکانی کە حزبەکانی (سۆسیالیست، زەحمەتکێشان، دیموکراسیخوازان، پارێزگاران) بوون بچنە

بەرەی پەکەکەوە و لەدژی پارتی دیموکرات و سوپای تورکیا لەناوچەی باڵەکایەتی شەڕ بکەن و ماوەیەک ئەو هاوخەباتییە بەردەوام بوو، بەڵام دوای ئەوەی سوپای تورکیا بەتوندی هێرشی کردەسەر ئەو بەرەیە، ئەو پارتانە لە بەرەکانی شەڕ کشانەوە، کەوتنەوە دانوستاندن لەگەڵ پارتی دیموکراتدا. شانبەشانی ئەوە هێرش و ئۆپەراسیۆنەکانی تورکیا و پارتی دیموکرات بۆسەر هێزەکانی پەکەکە بەردەوام بوو. لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لەهاوینی ١٩٩٨دا شانبەشانی هەوڵدانی ئەمریکا بۆ ڕێککەوتن لە نێوان پارتی و یەکێتیدا، نەتەوە یەکگرتووەکانیش بڕیاریدا کە بڕیاری ٩٨٦ کە بەبڕیاری نەوت بەرانبەر بە خۆراک دەناسرا و لە١٤ی نیسانی ١٩٩٥دا بڕیاری لەسەر درابوو، جێبەجێ بکات و لە ١٣٪ ی بڕی خۆراکەکە ڕاستەخۆ ڕادەستی پارتی و یەکێتی بکات و ئەو بڕیارەشیان لەو پێناوەدا دا هەتا بتوانن زەمینەی گەشەکردنی پەکەکە کەم بکەنەوە و پارتی و یەکێتی هەژموونیان زیاد بکاتەوە. چونکە پێیان وابوو نزمبوونەوەی ئاستی بژێوی و گرانی و نەبوونی کار هۆکاری سەرەکین بۆ کۆچکردنی گەنجان و پەیوندیکردنی گەنجان بە پەکەکە و هێزە ئیسلامیەکانەوە. هاوکاتی ئەو هەنگاوانەی کە بۆ نزیککردنەوەی پارتی و یەکێتی دەنران، لەسەر ئاستی ئەوروپا و ڕۆژئاوا داوا لە پەکەکە کرا کە هەوڵبدات بە ئاشتی کێشەکانی خۆی لەگەڵ تورکیادا چارەسەر بکات. پەکەکەش بۆ نیشاندانی نیازباشی لە ١٩٩٨/٩/١دا ئاگربەستی لەگەڵ تورکیادا بۆ جاری سێیەم ڕاگەیاند. بەڵام لەجێگەی ئەوەی تورکیا وەڵامی ئاگربەستەکەی پەکەکە بداتەوە، هێزە ئەوروپی و ڕۆژئاواییەکانیش بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ هاوکاری تورکیایان کرد و لەبن ناوی کارکردن بۆ ئاشتیدا بانگێشتی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالانیان کرد بۆ ئەوروپا و لەوێش پەسندیان نەکرد. بە پێچەوانەوە لە چوارچێوەی پلانێکدا ڕەوانەی نایرۆبی پایتەختی کینیایان کرد و لە ١٩٩٩/٢/١٥دا ڕادەستی تورکیایان کرد، کە زۆربەی گەلی کورد و ئازادیخواز و دیموکراتخوازانی جیهان ئەو کردەوەیە بە پیلانگێڕی نێودەوڵەتی ناوزەد دەکەن.

دیارە لێرەدا قسە لەسەر باشووری کوردستان دەکەین، ئەو ڕوداوە و دەستگیرکردنی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان کاردانەوە و کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر باشووری کوردستان هەبوو. کاریگەرییەکانی لە چەند بوارێکدا بوو؛

هەتا ئەو کاتە پەکەکە وەکو ئەڵتەرناتیفێکی پارتی و یەکێتی لەلایەنی گەلی باشوورەوە سەیری دەکرا و بەشێکی زۆری گەل بەو ئۆمێدەبوون کە پەکەکە ببێتە فریادڕەسیان، بەڵام دەستگیرکردنی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان لەلایەک بەشی زۆری ئەو جەماوەرەی توشی شۆک کرد، لەلایەکی ترەوە ئەوە بووە هۆی ئەوەی کە هیوابڕاو بن بەوەی کە پەکەکە دەتوانێت ببێتە فریادڕەسی گەل. هاوکاتی ئەو ڕووداوانە لە ١٩٩٨/٩/١٧ پەیمانی واشنتۆن لە نێوان یەکێتی و پارتی لەلایەنی تاڵەبانی و بارزانیەوە بەناوبژیوانی مادلین ئۆلبرایتی وەزیری دەرەوەی ئەمریکا ئیمزا کرا. کە خاڵی شەشی پەیمانەکەیان هاو هەڵوێستیان بوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی پەکەکە. بەوەش قۆناخێکی نوێ لە باشووری کوردستان دەستپێکرد. ئەویش قۆناخی بانگەشەکردن بۆ ناشیرینکردن و دێواندنی پەکەکە بوو. کە کارگەیشتە ئەوەی لە ١٤ی ئەیلولی ساڵی «٢٠٠٠دا» یەکێتی هێرش بکاتە سەر بنکەکانی پەکەکە لە قەرەداغ، دواتر شەڕ تەشەنەی سەند بۆ ناوچەکانی تر. ئەو شەڕە سەرەڕای ئەوەی کورتخایەن بوو، بەڵام کاریگەری نەرێنی هەبوو لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان.

لەو قۆناخەدا بەهۆی بڕیاری نەوت بەرانبەر خۆراکەوە، تاڕادەیەک ئاستی بژێوی جەماوەر بەرەو باشی چوو، ئەوەش کاریگەری لەسەر کەمبوونەوەی کۆچ بۆ دەرەوە کرد، ڕاوەستانی شەڕ لەنێوان پارتی و یەکێتی دا بارودۆخی بەرەو ئارامی برد، بەڵام بەندەکانی پەیمانی واشنتۆن کەبریتی بوون لەیەکخستنەوەی حکومەت و کاراکردنەوەی پەرلەمان و یەکخستنەوەی هێزی پێشمەرگە و ئابووری کوردستان، جێبەجێ نەبوون. کۆبوونەوە هەفتانەیی و دووبارەبووەکانی نێوان هەردوولا کۆمەڵگەی بێزار دەکرد، ئەو بارودۆخی دوو ئیدارەییە بەکرداری هەتا ساڵی ٢٠٠٥ بەردەوام بوو. بەفەرمیش هەردوو ئیدارە لە هەرێمدا هەبوو، ئەوەی تەنیا دڵی جەماوەری خۆش دەکرد ئەوەبوو لە دوای ساڵی (٢٠٠٠) ەوە شەڕی ناوخۆ ڕاوەستا و ئیتر نە لەسەر ئاستی هەرێم و نە لەبەرانبەر پەکەکە شەڕ ڕووی نەدا.

ڕووداوی ١١ی ئەیلول و کاریگەریی لەسەر کوردستان

١١ی ئەیلولی (٢٠٠١) ئەو ڕۆژەیە کە بووە مێژوو، ڕێڕەوی مێژووی

سیاسی نوێشی گۆڕی، کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوین هەبوو. ئەمریکا هەر لە دوای هێرشەکانی ١١ی ئەیلول، ئەفغانستان و عێراقی وەکو تاوانبار و پاڵپشتیکەری ئەو هێرشانە نیشاندا. ئەمریکا بڕیاری دا کە سزای ئەو دەسەڵاتانە بدات و دەستیکرد بە ئامادەکاری بۆ هێرشکردنە سەر ئەو دوو دەوڵەتە و بۆ ئەو مەبەستەش لەلایەکەوە هێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی ئەو وڵاتانەی کۆ دەکردەوە و تاوی دەدان، لەلایەکی تریشەوە لەڕێگەی پرۆژەی ئیسلامی نەرمەوە بەمۆدێلی ئاکەپە لە تورکیا خواستی مۆدێلێکی سیاسی نوێ کە ببێتە ئەڵتەرناتیڤی هێزە توندڕەوە ئیسلامیەکان، چەپ و نەتەوەگەراکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین و بەو شێوەیەش ڕۆژهەڵاتی ناوینێکی نوێ دروست بکەن، کە بە ڕۆژهەڵاتی ناوینی گەورە ناویان دەنا. لە ئەنجامی ئەو هەوڵانەدا لە نەورۆزی ٢٠٠٣دا هێرشیان کردە سەر عێراق، هەتا لەڕۆژی ٢٠٠٣/٤/٩دا ڕژێمی بەعس ڕوخا و سەردەمی دوای ڕژێمی بەعس دەستی پێکرد. هەرچەندە لەسەرەتاوە کەشوهەوایەکی وەهایان دروستکرد کە گوایە عێراق دەبێتە نمونە بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین، بەڵام لە ئێستادا دوازدە ساڵ زیاتر بەسەر پرۆسەی ڕوخاندنی ڕژێمی بەعسدا تێپەڕ بووە، بەڵام ڕۆژبەڕۆژ ڕەوشی عێراق بەرەو خراپتر دەچێت.

لە هەرێمی کوردستانیشدا لەدوای ساڵی ٢٠٠٥ ەوە لە ئەنجامی ڕێککەوتنی پارتی و یەکێتی دا، بەشێوەیەکی فەرمی پەرلەمان کاراکرایەوە، حکومەتی هەرێم بوو بەیەک ئیدارە و حکومەت، بەڵام هەتا ئێستا سیماکانی دوو ئیدارەیی لە واقیعدا دەبینرێت و نەتوانراوە دامەزراوەکان بکرێنە دامەزراوەی نیشتمانی و نەتەوەیی.

دیارە لەو قۆناخەدا هەندێک پارتی و جوڵانەوە هەوڵیاندا کە ئاڕاستەی ڕوداوەکان بەرەو چارەسەری ئاڕاستە بکەن، بۆنمونە پارتی چارەسەری دیموکراتی کوردستان لەڕووی سیاسیەوە لەنێوان ساڵانی ٢٠٠٢ هەتا ٢٠٠٩ ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینی وەکو ئۆپۆزسیۆنێکی نەتەوەیی و دیموکراتی، لە ساڵی ٢٠٠٩ بە دواوەش بزوتنەوەی گۆڕان و یەکگرتووی ئیسلامی و کۆمەڵی ئیسلامی ڕۆڵیان دەرکەوتە پێش. لەڕووی ڕاگەیاندن و گەشەکردنی خەباتی ڕێکخراوەکانی مەدەنی و کاری سەندیکاییەوە پەراوێزێک بۆ تێکۆشان دروستبوو، ژمارەیەک دەزگای ڕاگەیاندن و ڕێکخراو هەوڵیانداوە ئەسپی

خۆیان لەو بوارەدا تاو بدەن، بەڵام ناتوانین بڵێین نمونەیەکی سەرکەوتوو پێشکەشکراوە. هێشتا لەبواری بەڕێوەبردن و بە دامەزراوەبووندا هەنگاوەکانی سەرەتا تێپەڕ نەکراوە. لە ئێستادا هەرێمی کوردستان کێشەی زۆری لەگەڵ حکومەتی عێراقدا هەیە، بەڵام ئاسۆی چارەسەری ڕوون نیە و لایەنە باڵادەستەکان خاوەن ستراتیژیەکی ڕوون نین بۆ چارەسەری. لە ناوخۆشدا ڕووبەڕووی کۆمەڵێک قەیرانی سیاسی، ئیداری، ئابووری و کۆمەڵایەتی بووەتەوە کە ڕۆژانە لە ناوەوە کۆمەڵگە لاواز و بێ هێز دەکات. سەرەڕای ناڕازیبوونی بەشێکی زۆری جەماوەر لەم بارودۆخە، بەڵام هێشتا ئەو ناڕازیبوونە نەگەیشتونەتە ئاستێک کە ببێتە ئیرادەی چارەسەری.

بارودۆخی کۆمەڵگەی باشووری کوردستان لە ئێستادا

بەهۆی ئەوەی لەسەدەی بیستەمدا باشووری کوردستان لەلایەک بووە گۆڕەپانی یەکلاییکردنەوەی ململانێیەکانی هێزە جیهانی و ناوچەییەکان، لەلایەکی تریشەوە بووە ناوەندی جوڵانەوەی کوردی، کۆمەڵگە و تاکی باشوور بوونەتە خاوەنی کۆمەڵێک تایبەتمەندی کە جیایە لە بەشەکانی تری کوردستان. نەمانی دەسەڵاتی ڕژێمی داگیرکەری عێراق بەڕاستەوخۆیی لە باشووردا لەساڵی ١٩٩١ ەوە کە نزیکەی (٢٥) ساڵ تێپەڕ دەبێت و هەبوونی ئیدارەی کوردی ئەو تایبەتمەندییانەی زیاتر کردووە و دەسەڵاتی کوردی و حزبە باڵادەستەکان لە هەوڵی زیاتر زەقکردنەوەی جیاوازییەکان دان.

نەخشەی ژمارە (١٧) : باشووری کوردستان و سنووری ئیدارەی هەرێمی کوردستان[١٦٦]

بێگومان ئەو تێکۆشان و قوربانیانەی لەسەدەی ڕابردوودا لە باشوردا بەڕێوە چووە و دراوە، جێگەی شانازییە و گەل مافی خۆیەتی کە شانازی پێوە بکات، هەروەها گەل مافی خۆیەتی داوای ژیانێکی ئاسوودە بکات لەسێبەری ئیدارەی کوردیدا. بەڵام دەبێت ئەو بابەتانە بەرەو ئەوەمان نەبات کە خۆمان دابڕین لە گەلەکەمان لە بەشەکانی تری کوردستان و خەبات و تێکۆشانی ئەوان بەهەند وەرنەگرین، هەروەکو زۆربەی کات بەرپرسە

١٦٦- لە لێکۆڵینەوەیەکی محەمەد ڕەئوف وەرگیراوە.

سیاسی و ئیدارییەکانی پارتە باڵادەستەکان وەها هەڵسوکەوت دەکەن و هەڵوێست نیشان دەدەن. چونکە هەڵوێستی بەو شێوەیە لەلایەکەوە ڕاست نیە، لەلایەکی تریشەوە وەها دەکات کە خۆمان بەرانبەر دۆزی نەتەوەکەمان لەبەشەکانی تر بەرپرسیار نەبینین و ئەمەش لە کۆتاییدا خۆمان لاواز دەکات و دەسکەوتەکانی شۆڕش لەبار دەبات، واتە پێویستە دەسکەوتەکانمان بکەینە بنەما و پشتیوان بۆ تێکۆشانی گەلەکەمان لە بەشەکانی تری کوردستان، کە ئەمە بۆخۆی ڕاستەوانە دەسکەوتەکانی باشووریش بەهێز و جێگیر دەکات.

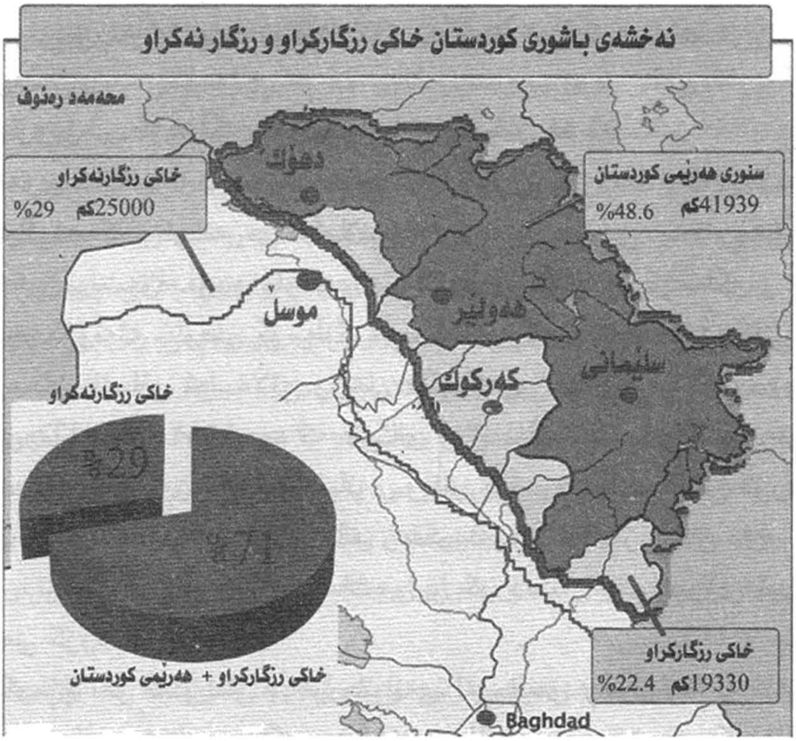

لایەنی دووەم کە باسمان کرد هەستکردنە بەو قۆناخەی کە تێکۆشانی گەلەکەمان لە باشووردا تێیدا دەژی. لێرەدا دەبێت نەکەوینە ناو هەڵەوە، یان کەس بە هەڵەدا نەبەین، پێویستە هەست بەوە بکەین کە قۆناخێکمان بڕیوە لە تێکۆشانی نەتەوەیی لە باشووردا، کە ئەمەیان زۆرجار بەرپرسان یاخود نوسەر و ڕۆشنبیران باسی لێوە دەکەن. بەڵام بەشی زۆریان دەرئەنجامی هەڵە لەم هەڵسەنگاندنە دەردەخەن و پێیان وایە ئیتر دۆزی نەتەوەیی کورد

له باشوور بەتەواوی چارەسەر بووە و هیچ کێشەیەکمان نەماوە و پێویستە تەنیا بە خەباتی دیموکراتی و ئیداری هەرێمەوە خەریک بین. هەر لەم گۆشەنیگایەوە زۆرجار خەباتی بەشەکانی تری کوردستانیش هەڵدەسەنگێنن. بێگومان ئەم دەرئەنجامە هەڵەیە و نە باشوور کێشە نەتەوەییەکەی بەتەواوی چارەسەر بووە، هەتا دەست لە خەباتی بەرەنگاری و پاراستن بەربدەین، هێرشەکانی داعش باشترین نمونە بوو. نە دەتوانین لە ڕوانگەی باشوورەوە قۆناخی تێکۆشانی بەشەکانی تری کوردستان هەڵسەنگێنین. بە پێچەوانەوە هەندێک پێیان وایە کە هەرێمی کوردستان مادام کێشەی نەتەوەیی بە تەواوی چارەسەر نەبووە ئەوا پێویستە لەوە زیاتر چاوەڕوانیمان نەبێت و حکومەتێکی نا سەربەخۆ هەر ئەوەندەی پێ دەکرێت. بێگومان ئەوەش چەمکی زۆربەی دەسەڵاتدارانە، ئەمەش تێگە و بۆچوونێکی هەڵەیە، چونکە لەلایەک چارەسەری هەموو کێشەکان دەبەستێتەوە بە دەوڵەتەوە، بەڵام هیچ کارێک ناکات بۆ دروستکردنی ژێرخان و بناخەی ئەو دەوڵەتەی کە باسی دەکەن، تەنیا پێیان وایە بەپشت بەستن بە هێزی دەرەوە، پێشکەشکردنی سامانی ژێرزەوی کوردستان بەهێزە دەرەکیەکان دەتوانن دەوڵەت دروست بکەن و کێشەکان چارەسەر بکەن، ئەوەش ڕووبەڕووی ئەو قەیرانانەی کردووینەتەوە کە تێیدا دەژین. لەلایەکی ترەوە، ئەوانەی خاوەنی ئەم تێزەن هیچ گرنگی بە خەباتی دیموکراتی و گەشەپێدانی وڵات و کۆمەڵگە نادەن و خۆیان بەرانبەری بەرپرسیار نابینن. دیارە لەناخی زۆربەی تاکەکانی کۆمەڵگەدا هەست بە پێداویستی بەردەوامی هەردوو خەباتی نەتەوەیی و دیموکراتی دەکرێت، بەڵام ئەم هەستە نەبووە بە ئیرادەیەکی ڕێکخراو و تۆکمە و لەبەرانبەر تێگەکانی تردا لاوازە و پێویستە گەشەی پێ بدرێت و بکرێتە ئیرادە.

هاوکاتی ئەمانە، لە باشوری کوردستاندا بەهۆی هەبوونی سامانی ژێرزەویەوە لەلایەک و ئەو سیاسەتانەی ڕژێمەکانی عێراق و دەسەڵاتی کوردیش بەردەوامی پێدا، کۆمەڵگە لە ڕەنج و کار دووردەخرێتەوە و گوندەکان چۆڵ کران، لە ئێستادا ڕێژەی ٩٥٪ زیاتری کۆمەڵگە لە شارەکاندا دەژین، ٩٠٪ی دەستی کار فەرمانبەری و کارکردنە لەدامەزراوە حکومی و حزبیەکاندا، ئەمەش کۆمەڵگە بێ بەرهەم و تەمبەڵ دەکات، کە ئەمە

گەورەترین هەڕەشەیە لەسەر هەر کۆمەڵگەیەک. چونکە کەسی بێ بەرهەم بێ ئیرادە و دەستەمۆ دەبێت و بەو شێوەیە لەناوخۆدا دەستەمۆی دەسەڵات و موچە دەبن. بەگشتیش دەستەمۆی هێزە دەرەکیەکان دەبین و ناچارین ئەو چارەنوسەی بۆمان دیاری دەکەن پەسندمان بێت کە ئەمەش قوماره بە خەبات و خوێنی شەهیدانەوە.

لە ڕووی ڕۆشنبیری و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و فۆرمی کۆمەڵایەتیەوە، گۆڕانکارییەکی چەندایەتی ڕویداوە، ئەوەتا لە ئێستادا ڕێژەیەکی زۆری کۆمەڵگە خوێندەوارە و بە هەزاران خاوەن بڕوانامەی بەکالۆریۆس و خوێندنی باڵامان هەیە. بەڵام گۆڕانکاری چۆنایەتی هاوتەریب یان ڕاستەوانە نیە لەگەڵ ئەو گۆڕانە چەندایەتیەدا. عەقڵیەتی بەشی زۆری خاوەن بڕوانامەکان و خوێندەوار و نوسەر و سیاسەتمەدار و سەرمایەدارەکانمان یان عەقڵیەتی چاخەکانی ناوینە، یان موتوربەیەکە لە نێوان لیبراڵیزمی ڕۆژئاوا و عەقڵیەتی چاخەکانی ناوین. بۆ نمونە باس لە نەتەوە دەکەن، بەڵام لە کرداردا خێزان و بنەماڵە تێپەڕ ناکەن! باس لە ئازادی و دیموکراتی دەکەن، بەڵام ئەوە بۆ دەرەوە دەخوازن و ئازادییەک کە دەسەڵات و سنورەکانی ئەوان کەم بکاتەوە لە گەڵیدا نین و دژی دەوەستنەوە! ئەمانە و سەدان نمونە کە دەتوانین لەم بوارانەدا باسیان بکەین. باس لە کوردایەتی و کوردبوون دەکەن، بەڵام بە هەموو شێوەیەک خۆیان لە ڕاستی و ڕابردووی کورد دادەبڕن و دەخوازن ببن بە ئەوی تر و ڕۆژئاوا و نەتەوە سەردەستەکان بۆخۆیان دەکەنە نمونە. بێگومان ئەگەر لەم چەمکانە خۆمان ڕزگارنەکەین، ئەوا دەبینە نامۆترین کۆمەڵگە بە خۆمان و ئەوەی داگیرکەران بەسەدان ساڵ پێیان نەکراوە، ئەوا لە سایەی ئیدارەی کوردی و حکومەتی کوردییدا خۆمان خۆبەخشانە ئەنجامی دەدەین. ئەمەش گەورەترین نەهامەتیە کە گەلێک ڕووبە ڕووی ببێتەوە.

خاڵێکی تر کە لەئێستادا دەگوزەرێت ئەوەیە کە پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکانی لەوێنەی بنەماڵە، تیرە، خێڵ و هۆز وەکو فۆرمی کۆمەڵایەتی بەردەوامی بەهەبوونی خۆیان دەدەن، هەرچەندە لە هەندێک قۆناخدا دژایەتیش کرابن، بەڵام توانیویانە خۆیان بپارێزن. وەکو باسمانکرد لە چەمکی گەردوونی و مێژوویی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالاندا ئەم پێکهاتانە وەکو فۆرمی کۆمەڵایەتی

و کۆمەڵگەی دیموکرات دەبیندرێن. بەڵام لە ئێستادا پێویستیان بەڕیفۆرم و فراوانکردن هەیە، چونکە بەهۆی ئەو هۆکارانەی لە مێژوودا باسمان کرد، ئەم پێکهاتانە لەڕووی فۆرمەوە تەسکن و نابنە وەڵام بۆ ئەم قۆناخە و لە ڕووی کاراکتەریشەوە بە تایبەتمەندییەکانی شارستانی دەسەڵات و دەوڵەت کاریگەربوون و بەشێکی تایبەتمەندییە دیموکراتیەکانیان لە دەستداوە و تایبەتمەندیەکانی فۆرمی دەسەڵات پڕی کردوونەتەوە. لەئێستادا بەشی زۆری ئەو پێکهاتانە بەهۆی دەستێوەردانی دەسەڵاتی کوردییەوە، لەڕووی فۆرم و ناوەوە تاڕادەیەک خۆیان پاراستووە، بەڵام لەناوەڕۆکدا سەربەخۆیی خۆیان لە دەستداوە، چونکە زۆربەیان لەڕێگەی موچە و دەرماڵەوە بەستراونەتەوە بەدەسەڵاتەوە. لەلایەکی ترەوە بەهۆی تەوژمی پارە و چەمکەکانی سەرمایەدارییەوە لەتایبەتمەندییەکانی خۆیان دوور دەکەونەوە، ئەمەش گۆڕانکاری نەرێنین و پێویستە کار لەسەر ڕاستکردنەوەی ئەو فۆرمانە بکرێت و ڕیفۆرمگەلێکیان لەناودا ئەنجام بدەین کە بکەوێتە خزمەت دروستکردنی فۆرمێکی کۆمەڵایەتی و کولتوری فراوانترەوە کە فۆرمی نەتەوەی دیموکراتی کوردە و لەوێوە هەنگاو بنێین بۆ فۆرمی نەتەوەی دیموکراتی ڕۆژهەڵاتی ناوین و جیهان.

هەرچی فۆرمی دەسەڵاتدارییە لە باشوری کوردستاندا لە هەوڵی خۆ گەیاندنە فۆرمی دەوڵەت نەتەوە دایە، ئەو زهنیەتە تاڕادەیەکی زۆر خزێندراوەتە ناو مێشکی کۆمەڵگەوە، بەڵام چۆن فۆرمی کۆمەڵگە بە چەمکەکانی دەسەڵات مۆتوربە کراون. فۆرمی دەسەڵاتی هەرێمیش بە چەمک و فۆرمی خێڵ و هۆز موتوربە کراون. ئەمەش هۆکارێکی سەرەکیە بۆ ئەوەی کە دەسەڵات و کۆمەڵگە لە باشوردا لەناو قەیرانی هەمەلایەنەدا بژین و سەرەڕای دەرفەتی زۆر، بەڵام لە بواری ژیان، هونەر، فەرهەنگ و ڕۆشنبیری و بوارەکانی تری ژیاندا خولقکاری زۆر کەمە و مۆراڵی تاک و کۆمەڵگە ڕووی لەدابەزینە.

دەرئەنجام

بەشێوەیەکی گشتی لەهەندێک شوێندا بەپەلەش بێت باسمان لەمێژووی کورد و کوردستان کرد. ڕەنگە لەڕووی زانیارییەوە زۆر شتی نوێمان نەخستبێتە سەر ئەو زانیاری و بەڵگانەی کە پێشتر لەسەر کورد و کوردستان بڵاو کراونەتەوە، بەڵام لەڕووی هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەی مێژووەوە هەولّمدا شتێکی نوێ بێت و لەو باوەڕەدام کە لەم بوارەدا ئەم پەرتوکە دەتوانێت خزمەتێک بە پەرتوکخانە و دیرۆکی کورد بکات. دەکرێت بڵێین کە خزمەت بە زانستی مێژووش دەکات و دەتوانێت تێگەیەک دروست بکات بۆ تێپەڕکردنی بەشێک لەو قەیران و کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتیانەی کە لە ئەمڕۆدا بەهۆی چەمکی دەوڵەت نەتەوە و ماتریالیزمی مێژووییەوە دروست بوون و کۆمەڵگەکان و زانستیشیان گیرۆدە کردووە، ئەویش لەچەند خاڵێکدا کۆدەکەمەوە.

یەکەم: بەو پێیەی کە لە تیۆری ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بۆ مێژوودا باسمان کرد و گوتمان؛ مێژووی نوسراو، مێژووی دەسەڵاتدار و سەرکەوتووەکانە، ئەو مێژووەش گوزارە لە هەموو مێژووی گەردوون و مرۆڤایەتی ناکات. کوردیش بەهۆی ئەوەی گەلێک بووە زیاتر لە دەرەوەی شارستانیەتی دەسەڵات ژیاوە و سروشتیانە فۆرمی ژیانی خۆی پەرەپێداوە، ئەوا لە مێژوودا کەمتر باس لە کورد و ئەو فۆرمەی ژیانی کورد کراوە. هەندێک جار کە باسیش کراوە ئەوا بەشێوەیەکی نەرێنی باسی ئەو فۆرمانە کراوە و کوردیش کە نوێنەرایەتی ئەو فۆرمانە دەکات، کەوتۆتە بەر تانە و تەشەر. بۆنمونە زۆرجار گوتراوە کە کۆمەڵگەی دەرەوەی شار کۆمەڵگەیەکی دواکەوتووە و کوردیش بەهۆی گوندنشینی و شاخ نشینیەوە بەدواکەوتویی

ماوەتەوە، ئێمەی کوردیش هەتا ڕادەیەک ئەمەمان پەسند کردووە، هەروەها زۆرجار ژیانی خێڵ و هۆز و کۆچەری وەکو ژیانێکی دواکەوتوو وێناکراوە. ئێمەی کوردیش کە بەشێکی زۆری ژیانی کۆمەڵگەکەمان بەوشێوەیە بووە، هەستمان بە کەموکورتی و خۆ کەم بینین کردووە. لەلایەک هەوڵماندناوە دەست لە ژیانی گوند و چیاکان بەربدەین و واز لە ژیانی کۆچەری بهێنین و ژیانی نیشتەجێ لە شارەکان هەڵبژێرین. هەروەها بەشێکی زۆرمان شەرم لەوە بکات کە سەر بە خێڵێک یان هۆزێک بێت و باسی بکات. لەلایەکی ترەوە ئەو ژیانە وەکو مێژوو نەبینین، ئەمەش گەورەترین بەهەڵەدا چوون و نکۆڵیکردنە لە خۆمان و لە مێژووەکەمان، کە بناخەیەکی سەرەکی مێژووی مرۆڤایەتیە .

کاتێک لەدیدگای ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالانەوە سەیری مێژووی مرۆڤایەتی و مێژووی کورد دەکەین، دەبینین مێژووی کۆمەڵگە دوو قۆناخی بڕیوە و لە هەنگاونان دایە بۆ قۆناخی سێیەم. ئەو دوو قۆناخەش کە بڕیویەتی قۆناخی کۆمەڵگەی سروشتی و قۆناخی کۆمەڵگەی پلەداری و چینایەتییە. قۆناخی یەکەم کە کۆمەڵگەی سروشتیە، وەکو باسمان کرد و بەنمونە ئاماژەمان پێدا، دوو شۆڕشی مەزن تێیدا ڕوویداوە و درێژترین قۆناخی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤە، ئەو دوو شۆڕشەش، شۆڕشی بەکۆمەڵگەبوون و شۆڕشی کشتوکاڵ و گوند بووە. ئەو دوو شۆڕشە لە کوردستاندا و لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا ڕویانداوە و هەتا ئەمڕۆش ناوەڕۆکی ژیانی کۆمەڵگە دەپارێزن. ئایا ئەو مێژووە جێگەی ئەوە نیە ئێمەی کورد شانازی پێوە بکەین؟ ئایا مرۆڤایەتی لەهەنگاوی کۆمەڵگەبوون و شۆڕشی کشتوکاڵدا قەرزاری ئێمە نیە؟ ئایا ئەگەر کۆمەڵگەی شار و دەسەڵات ناخوازن دان بەم ڕاستیەدا بنێن، ئێمە بۆچی خۆمان لێی ڕادەکەین؟ ئەمە بەشێکی ئەو ڕاستیەی مێژووی ئێمە و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیە کە پێویستە پەردەی لەسەر لابدەین. لێرەدا هەوڵمداوە کەمێک تیشکی بخەمە سەر. وەکو دەردەکەوێت لەو قۆناخەی ژیانی کۆمەڵگەدا فۆرمی کۆمەڵگە تاکە فۆرمە کە هەیە، لەو قۆناخەدا فۆرمی دەسەڵات بوونی نیە. پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگە و فۆرمی کۆمەڵگە و ناسنامەکانیشیان لەسەر بنەمای چینایەتی نیە و ئەو فۆرمانەی کە گوزارە لەم ناسنامانە دەکەن، قلان، تیرە و خێڵە. ئایا ئەگەر

ئەو فۆرمانە لەسەر بنەمای چینایەتی و چەوساندنەوە دروست نەبووبن و گوزارە لە ناسنامەی کۆمەڵایەتیبوونی مرۆڤەکان و کۆمەڵگە بکەن، بۆچی ئەو فۆرمانە شورەیی بن و ئەوەندە دژایەتی بکرێن؟ بێگومان کە باس لەمە دەکەین بەو واتایە نالێین کە ئێمە فۆرمی تیرە، خێڵ و هۆز لەئەمرۆدا وەکو خۆی پەسند بکەین و پێمان وابێت کە هیچ کەموکورتیان نیە، بەدڵنیاییەوە وا نالێین، چونکە ئەو تیرە، خێڵ و هۆزانەی ئەمرۆ هەن، وەکو پێشتر باسمان کرد لەلایەکەوە لەزۆر بواردا کەوتوونەتە ژێر کاریگەری کۆمەڵگەی شار و چینایەتیەوە و لە ناوەڕۆکی خۆیان دوور کەوتونەتەوە، لەلایەکی تریشەوە بەهۆی داخراویانەوە ڕێگرن لەوەی کۆمەڵگە فۆرمی فراوانتر دروست بکات. پێویستە هەردوو بوارەکە تێپەڕبکەن، هەروەکو چۆن تیرەکان کراوە بوون بۆ یەکگرتن لەگەڵ یەکدا بۆ دروستبوونی خێڵ و خێڵەکان یەکیان گرتووە و هۆزیان دروستکردووە، پێویستە لە ئەمرۆشدا هۆزەکانی کوردستان کراوە بن بۆ دروستکردنی فۆرمێکی فراوانتر کە نەتەوەیە. لەلایەکی ترەوە دەبێت پێوەرەکانی ئەو فۆرمانە ڕەچاو بکرێنەوە و بەپێی پێوانە کۆمەڵایەتی و دیموکراتیەکان ڕێکبخرێنەوە. واتە دەبێت ئێمەی کورد زۆر گرنگی بدەین بەو مێژووە، چونکە ئەوە هەم بۆ کورد و هەم بۆ کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بابەتێکی ژیانییە و بەبێ گرنگیدان بەو بابەتانە، ناتوانین مێژوو و کۆمەڵگە لەو لادانە ڕزگار بکەین کە ڕووبەڕووی بۆتەوە. هەر ئەمەشە وای لە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان کردووە کە دەڵێ: مێژوو لەڕۆژگاری ئەمرۆدا شاراوەیە و ئێمەش لە مێژوودا شاراوەین.

دووەم: کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لەقۆناخی دووەمیدا کە کۆمەڵگەی شار و دەوڵەت دەستپێدەکات و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (٦٠٠٠-٥٠٠٠) ساڵ پێش ئێستا، دەبێتە خاوەنی دوو فۆرم، کە ڕێبەر ئۆجالان بەدوو ڕووبار ناودێری دەکات. ڕووباری ژیاری کۆمەڵگە، کە گوزارە لە بەردەامی شێوە ژیانی کۆمەڵگەی سروشتی دەکات. ڕووباری دووەمیش ڕووباری شارستانیەتی دەوڵەتە کە گوزارە لە شێوەی ژیانی کۆمەڵگەی شار و دەوڵەت دەکات. لەم قۆناخەدا شارستانیەتی دەوڵەت باڵادەست بووە و هەوڵیداوە کە ژیاری کۆمەڵگەی سروشتی لەناو ببات و پێوانەکانی بگۆڕێت. بەڵام ئەو مێژووە ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێ کە هەرچەندە دەوڵەت و شارستانیەکەی

هەوڵیانداوە، بەڵام بە تەواوی سەرکەوتوو نەبوون لە لەناوبردنی ژیاری کۆمەڵگە و پێوەرەکانی ئەو ژیارەدا. لەو قۆناخەشدا باسمان لەو بەرخۆدانانە کرد کە کۆمەڵگەی کورد وەکو نوێنەری کۆمەڵگەی سروشتی لەبەرانبەر دڕندەیی دەسەڵات و دەوڵەت بەڕێوەی دەبات. لێرەشدا ئاماژەمان بەدوو بابەت کرد، یەکەم؛ کۆمەڵگەی کورد هەوڵیداوە فۆرمەکانی خۆی بپارێزێت، کە ئەمەش داخراوی لەگەڵ خۆیدا هێناوە و ئەو داخراوییەی ئەمڕۆ لە کۆمەڵگەی کورد و تیرە و خێڵەکانیدا دەبینرێت بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بەرخۆدانە. واتە هەوڵیداوە خۆی لەدەرەوەی سیستمی دەوڵەت بهێڵێتەوە و لەدەرەوەی سیستمی دەوڵەت سیستمی خۆی دەپارێزێت، کە ئەمە ڕێبەر ئۆجالان بە کۆمەڵگەی دەرەوەی دەوڵەت و کۆمەڵگەی دیموکرات بەناوی دەکات. دووەم؛ بەشێک لە سەرکردە و خێڵ و هۆزە کوردەکان بەشداریان لە فۆرمی دەسەڵاتدا کردووە و هەندێکیان لەبۆتەی ئەو فۆرم و دەسەڵاتانەدا تواونەتەوە و بوونەتە ئەویتر. ئەگەر لەڕووی زمانەوە نەگۆڕا بن ئەوا لەڕووی تایبەتمەندی و فەرهەنگی ژیانەوە گۆڕاون، کە ئەمەش لە هەندێک جێگەدا وەکو ناپاکی بەناو کراوە، لە باشترین حاڵەتەکاندا بە کوردی نیشتەجێ و دەستەمۆ ناوبراون، ئێزدییەکان بۆ ئەو کوردانە دەڵێن موسوڵمان یان کورد، لای ئەوان کورد ئەوانەن کە بوونەتە موسوڵمان هەربۆیە بەشێکی ئێزدیەکان خۆیان بە کورد نازانن و دەڵێن ئێمە ئێزدیین یان کورمانجین. لە زۆر ناوچەی تر بەو کوردانەی کە نیشتەجێ بوون بەناوی شوێنەکەیانەوە بانگ کراون و ئەوانی تر بە کورمانج بەناوکراون. لەبەشێکی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئەو کوردانەی نیشتەجێ بوون پێیان گوتوون گۆران و ئەوانەی ژیانی کۆچەریان پاراستووە بە خۆیان گوتووە کورد و لەلای گۆرانەکان، کوردەکان پاشکەوتوون، لەلای کوردەکانیش گۆران لە ڕاستی خۆیان دوور کەوتونەتەوە و بەوشێوەیە سەیری یەکتریان کردووە. ئەوەی کە لێرەشدا بینیمان ئەوەیە کە کۆمەڵگەی کورد و ئەو بەشەشی کە تێکەڵی فۆرمی دەسەڵات بوون، بەشێکیان لەهەوڵی ئەوەدابوون کە فۆرمی دەسەڵات لەگەڵ فۆرمی کۆمەڵگەدا بگونجێنن و لەو قۆناخانەدا کە کورد لەناو فۆرمەکانی دەسەڵاتدا ڕۆڵیان هەبووە، چینایەتی و کۆیلەکردن و چەوساندنەوە کەمتر بووە. ئەم ڕاستیەش لە مۆدیلی (مانا)، (ماد)، (مادی

ئەترۆپاتین) و دەسەڵاتی کوردە دەیلەمیەکان و ئەیوبیەکان لەسەردەمی خەلافەتی عەباسی و دەسەڵاتە هەرێمیەکانی کورد لە سەدەکانی نۆیەم هەتا سەدەی نۆزدەیەم. هەروەها کەریم خانی زەند و زەندییەکان لە ئێراندا لە سەدەی هەژدەیەمدا بە زەقی بەرچاو دەکەون، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە بەشێکی کورد هەوڵیانداوە لەناو سیستمەوە سیستم بگۆڕن. بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە مێژووناسانی تر زۆر گرنگیان بەم بابەتانە نەداوە، هەتا هەندێک وەکو لایەنێکی نەرێنی باسیان کردووە. بەڵام ئێمەی کوردیش بۆ خۆمان گرنگیمان بەو مێژووە نەداوە و تەنیا بەوە کۆتاییمان پێ هێناوە کە کورد نەبووە بەخاوەنی دەوڵەتی خۆی و خزمەتی خەڵکی تری کردووە، کە ئەمەش دەرئەنجامێکی هەڵەیە و سەرچاوەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ باش لێکۆڵینەوە نەکردن و نەناسینی ڕاستی ئەو مێژووە.

ڕاستی بابەتەکە ئەوەیە کە مێژووی (٥٠٠٠) ساڵی ڕابردوو هەتا (٢٠٠) ساڵ پێش ئێستا، مێژوویەکە ململانێی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگە مۆرکی خۆی لێ داوە و لەو قۆناخەدا دەوڵەتەکان مۆرکی ئەتنیکی و نەتەوەییان نەبووە، بەڵکو مۆرکی خانەدان و ئایین و مەزهەبیان هەبووە. ئەوەی لەو مێژووەدا بینیمان گەلی کورد لەبەرخۆدان بەرانبەر چەمکەکانی دەوڵەتدا ڕۆڵی سەرەکی هەبووە، هەندێک قۆناخیش لەناو دەوڵەتدا جێگەی گرتووە، لەو قۆناخانەشدا بەتەواوی ئاوێتەی تایبەتمەندیەکانی دەوڵەت نەبووە. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ تایبەتمەندیە کۆمەڵایەتیەکەی. ڕەنگە هەر ئەمەش بووبێتە سەرچاوەی ئەو وتەیەی کە لە سەدەی بیستەمدا بڵاو کرایەوە گوایە «ئەگەر کورد ببێت بەدەوڵەت ئەوا دونیا تێک دەچێت!»، بێگومان ئەوانەی ئەو پڕوپاگەندەیان بڵاوکردۆتەوە هەستیان بەوە کردووە کە تایبەتمەندی کورد لەگەڵ دەوڵەت و دەسەڵاتی چەوسێنەردا ناگونجێت، ئەگەر کورد دەوڵەتی بکەوێتە دەست، ئەوا سیستمێک دروست دەکات کە دونیای چینایەتی و دەوڵەتگەری تێپەڕ بکات و کۆمەڵگەیەکی بێ چین بونیاد دەنێت. ئەمەش بۆ دەسەڵاتداران بەواتای کۆتایی دونیایە، چونکە ئیتر ناتوانن لە سەر ڕەنجی خەڵکی تر بژین. هەربۆیە گرنگە کە ئێمە لێکۆڵینەوە لە مێژوو دەکەین، بەتەنیا لە ڕوانگەی دەوڵەت یاخود دەوڵەتی نەتەوەوە سەیری مێژوو نەکەین، بەڵکو لە هەموو بوارێکی ژیاندا کۆمەڵگە بگرینە دەست و بەو شێوەیە باس لە مێژوو بکەین،

ئەو کاتە دەتوانین ڕاستی خۆمان و کۆمەڵگەکانی تریش بناسین.

سێیەم: ئەو مێژووەی کە باسمان کرد، تەنیا لەڕوانگەی فۆرمەکانی کۆمەڵگە و دەسەڵاتەوە سەیریان بکەین ناگەینە ئەنجامێکی ڕاست. باوەڕمەندی و ئایین و فکر ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە لە شێوەگرتنی کۆمەڵگەکاندا. لەم بوارەشدا ئەگەر سەیری کۆمەڵگە بەگشتی و کۆمەڵگەی کوردستان بەتایبەتی بکەین، ئەوا دەبینین هەر لە کۆمەڵگەی سروشتیەوە هەتا قۆناخی پلەداری و دەوڵەت، باوەڕداران، بیرمەندان و ڕۆشنبیرانی کورد خاوەنی ڕۆڵی دیار و بەرچاوبوون و کاریگەرییان لەسەر مێژوو و کۆمەڵگە بەجێهێڵاوە. زەردەشت، جابانی کوردی، باڵولی دانا، سان سەهاک، شێخ سەفیەدین، پیرشالیار، پیرسوڵتان عەبداڵ، بابە یادگار، دایە تەورێزی هەورامی، خاتودایراک، جەلالەخانم، بابەتاهیری عۆریان (هەمەدانی)، شێخ عەبدولقادری گەیلانی و مەولانا خالیدی نەقشبەندی لەو کەسایەتیانەن کە کاریگەرییان هەتا ئەمڕۆ لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان و ناوچەکە و بەشێکی جیهان هەیە و لەسەر ئەم خاکە و لەناو ئەم کۆمەڵگەیەدا پەروەردە بوون. لە کەسێتی ئەمانەدا و بیر و باوەڕەکەشیاندا قوڵببینەوە، هەست بەوە دەکەین کە لایەنگری کۆمەڵگەن و هەوڵیانداوە کە لە ڕێگەی بیر و باوەڕەکەیانەوە کۆمەڵگە ڕێکبخەن و ئایین و باوەڕیش لە دەسەڵات دووربخەنەوە و بیپارێزن. واتە هەوڵەکانیان دوولایەنە بووە، لەلایەک هەوڵیانداوە کۆمەڵگە لە بەرانبەر دەسەڵات بپارێزن، لەلایەکی تریشەوە خواستویانە ئایین لەبەرانبەر دەسەڵاتدا بپارێزن، هەر ئەمەش وایکردووە کە تەریقەت و ئەو مەزهەب و باوەڕییانەی لە دەرەوەی ئایین و مەزهەبی دەسەڵاتن، لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا بەشێوەیەکەی بەرفراوان بڵاو ببنەوە.

چوارەم: مێژووی کۆمەڵگە بەگشتی و کۆمەڵگەی کوردستان بەتایبەتی وەها وێنا کراوە کە پیاو بەتەنیا دروستیکردووە، ئەمەش چەمکێکی پیاوسالارانەیە و تایبەتە بەدەسەڵات و لە سەردەمی پلەداری و دەوڵەتەوە پەرەی پێدراوە. بەڵام ڕاستی کۆمەڵگە بەگشتی و کۆمەڵگەی کورد بەتایبەتی ئەو تێڕوانینە پوچەڵ دەکاتەوە، ئەوەتا ئەم مێژووە بۆمان دەسەلمێنێ کە لە قۆناخی یەکەمی ژیانی مرۆڤایەتیدا ژن ڕۆڵی سەرەکی و پێشەنگی هەبووە و ئەم ڕاستیەش لە کوردستاندا گوزەراوە و شوێنەوارەکانی خوداوەندە ئینانا،

ئاناهیتا، کیبەڵە و ستار ئەوەمان بۆ دەسەلمێنن. هاوکات ئەو ڕاستیەی کە ژنی کورد لەناو کۆمەڵگەدا لەسەردەمی پلەداریدا لەسەری ژیاوە و ڕۆڵی بینیوە و لە ئێستاشدا ئەوە دەبینین کە سەرەڕای هێرشەکانی سیستمی دەسەلات، بەڵام کۆمەڵگەی کوردستان تایبەتمەندی ژنی بەتەواوی لەدەست نەداوە و ژنی کوردیش تایبەتمەندی دایکایەتی و سروشتی هەتا ڕادەیەک پاراستووە، جێگە و پێگەی ژن لە ئاینی زەردەشتی، یارسانی (عەلەوی، عەلی ئیلاهی، ئەهلی حەق، کاکەیی)، ئێزدی و تەریقەتی نەقشبەندی ڕۆڵی لە ناو خێڵ و هۆزی کورددا، ڕۆڵی لە تێکۆشان و ڕووبەڕووبونەوەکاندا، ڕۆڵی ژن لە بواری مێژوو و ئەدەب و هونەری کوردیدا کە ڕۆڵێکی بەرچاو و کاریگەرە و بە تەواوی تێکنەشکاوە، دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆڵی ژن لە کۆمەڵگەدا. واتە دەکرێت بڵێین مادام کۆمەڵگەی کورد نوێنەرایەتی کۆمەڵگەی سروشتی دەکات و کۆمەڵگەی سروشتیش خاوەنی تایبەتمەندی ژنە، ئەوا لە ناوەڕۆکدا ئەوەی بووەتە هێزی بەرەنگاربوونەوەی کۆمەڵگەی کورد، تایبەتمەندییەکانی دایک (ژن)ە، بەڵکو لە ڕووکاردا هێندەی پیاو دەرنەکەوتبێتە پێش، ئەمەش وابەستەی کاراکتەری ململانێیەکان بووە، کە هێزی جەستە ڕۆڵی نمایشکارانەی بینیوە، بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوە، ئەوەی هاندەری پیاوانیش بووە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەلات و سیستمی داگیرکاری، تایبەتمەندییەکانی ژن و دایک بووە. ئەمەش لایەنێکی ترە کە پێویستە ئێمە هەڵوەستەی لەسەر بکەین و بەدواداچوونی بۆ بکەین.

پێنجەم: بابەتێکی تر کە کۆمەڵگەبوون پێش دەخات، هونەر، فەرهەنگ و وێژەیە. بەڵگە شوێنەوارییەکان و ئەو بەرهەمانەی لە ڕێگەی دەماودەمەوە یاخود لە ڕێگەی پاراستنی فەرهەنگەوە پێشینانمان گەیاندوویانە بەئێمە، هێندە زۆرن کە مرۆڤایەتی دەتوانێت هەتاهەیە پشتی پێ ببەستێت. هەرچەندە لەئەمڕۆشدا دەگوترێت زمانی هونەر و مۆسیقا جیهانیە، بەڵام بەهۆی زاڵبوونی دەوڵەت نەتەوەوە کار لەسەر قۆرخکردنی ئەم بوارانەی ژیان دەکرێت بۆ ئەو نەتەوانەی کە خاوەن دەوڵەتن. بەڵام لە دونیای کۆندا لەبەر ئەوەی دەوڵەتی نەتەوە نەبووە، هونەر و فەرهەنگ و وێژە و نوسین زیاتر ئازاد و گشتگیر بووە و بەهۆی بەناویەکداچوونی ئەتنیکە جیاوازەکانەوە ئەو بوارانەی ژیان زۆر لەناو یەکدابوون و کاریگەرییان لەسەر یەکتر کردووە.

واتە هونەری کوردی یان مۆسیقا و ئەدەبیاتی کوردی هەم کاریگەریی لەسەر هونەر، مۆسیقا و ئەدەبیاتی فارسی، عەرەب، ئازەری، تورک کردووە، هەم پێیان کاریگەربووە. ئەمەش وەکو دیاردەیەکی ئاسایی سەیرکراوە. لەسەردەمی پێش زاینیشدا هەتا کاتی ئەشکانیەکان، زمانی نوسینەوە ئارامی بووە. کوردیش بەو زمانە شتی نوسیوە، لەسەردەمی پارتە ئەشکانیەکان بەدواوەش زمانی نوسین پەهلەوی بووە، کوردیش بەو زمانە یاداشتی کردووە. لە دوای هاتنی ئیسلامەوە عەرەبی بووەتە زمانی نوسین، بەشی زۆری ڕۆشنبیر، مێژوونوس و نوسەرانی کوردیش بە عەرەبی نوسیویانە، لە ئێستاشدا بەشێکی نوسەرانی ئێمە بە تورکی، عەرەبی، فارسی و ئینگلیزی یان ڕووسی دەنوسن و پێیان وایە بەو شێوەیە نوسینەکەیان زیاتر دەگاتە جێگەی خۆی.

لە هەزارەی دووەمی زایینیەوە نوسینی کوردی لەڕێگەی ئایینی یارسانی و ئێزدییەوە سەرهەڵدەدا و لەسەردەمی مەلای جزیری و فەقێی تەیران و ئەحمەدی خانێ بەدواوە ئیتر نوسینی کوردی گەشە دەکات. ئەگەر بەراوردێک بکەین لەنێوان گەشەی نوسینی کوردی و گەشەکردنی زمانی نوسین لە ئەڵمانیا و فەڕەنسا و بریتانیادا، ئەوا دەبینین گەشەی زمانی کوردی هاوسەردەمی گەشەی ئەو زمانانەیە و بگرە پێش ئەوانیشە. چونکە نوسین بەزمانی نەتەوەیی لەلای ئەوانیش لەگەڵ ڕیفۆرمەکانی مارتن لۆسەردا دەستی پێکردووە و ئەوەش لە نێوان سەدەی پازدە و شازدەدا بووە. پێشتر نوسین لە ئەوروپا هەر بە لاتینی بووە و زمانی نەتەوەکان بەکار نەهاتووە بۆ نوسین. ئەگەر سەرنج بدەین کورد لەم بوارەدا لە پێشترە، نوسینی کوردی لە سەدەکانی (١٢و ١٣) ەوە دەستی پێ کردووە لەسەدەی (١٥) لەسەردەمی مەلا ئەحمەدی جزیریدا قەڵەمبازێکی مەزن دەدا و لەسەردەمی ئەحمەدی خانێ (١٦٥٠- ١٧٠٦) لە کورمانجی ژووروودا، بێسارانی (١٦٤١- ١٧٠٢) و مەولەوی (١٨٠٦- ١٨٨٢) لە هەورامیدا و نالی (١٧٩٧- ١٨٥٦)، سالم (١٨٠٠- ١٨٦٦) و کوردی (١٨٠٩- ١٨٤٩) لە زاراوەی کورمانجی ناوەڕاستدا گەیشتنە لوتکە. هەر لەو سەردەمانەدا مەقام، لاوک، حەیران، سیاچەمانە، هۆرە، بەیت، دەنگبێژی و هۆزانڤانی و چیرۆکە میللیەکان لە پەرەسەندندا بوون. دەنگبێژ و هۆزانڤان و گۆرانیبێژ و حەیرانبێژ و مەقامبێژی کورد و تەنبورڤان و بلورژەن

و کەمانچەژەنی کورد خاوەن پێگە و ڕۆڵ بوون و هەتا ئێستاش پێگەی خۆیان پاراستووە. بەڵام بەهۆی ئەوەی لەسەدەی نۆزدەیەم و بەتایبەت لە سەدەی بیستەمدا چەمک و مۆدیلی دەوڵەت نەتەوە باڵادەست بوو، مێژووش لەسەر بنەمای دەوڵەت نەتەوە نوسرایەوە و باسی لێوە کرا، بچوک کرایەوە یان مەزن کرا. کوردیش لەبەر ئەوەی نەبووە خاوەنی دەوڵەت نەتەوە، نەک مێژووەکەی یاخود بەرهەمەکانی بچوککرانەوە، بەڵکو نکۆڵیان لێ کرا، یاخود کرانە بەرهەمی نەتەوە و دەوڵەتە سەردەستەکان، ئەمەش وای لە نەوەی ئەم سەردەمە کرد کە وابزانێت ئێمەی کورد هیچ بەرهەمێکمان نیە لەمێژوودا، بەڵام بەهۆی قوڵی ڕەگوڕیشەی ئەو بەرهەمە کوردیانەوە دەبینین هەتا ئەمڕۆ لە ناو کۆمەڵگەدا دەژین و کۆمەڵگە دەژیێنن. ئەمەش بوارێکی تری ژیان و مێژووە کە پێویستە خوێندنەوەی نوێی بۆ بکەین و ڕێگە نەدەین کە کەس بێ ڕێزی بەرانبەر ئەو مێژووە و ڕاستیەکانمان بکات.

شەشەم: بەهۆی چەمکی دەوڵەت نەتەوەوە لەلایەک و ئۆریانتیالیزم لەلایەکی ترەوە بەشێکی زۆری نوسەر و سیاسیەکانی کوردستان زۆر بەبچوکی سەیری کۆمەڵگەی کوردی دەکەن و لێرەوە زۆر بەبچوکی باس لە خێڵ، لادێ (گوند) و شاخ دەکەن، لەبەرانبەردا زۆر پەسنی شار و دەوڵەت و ڕۆژئاوا دەدەن، هاوکاتی ئەمانەش باس لە پێویستی گۆڕانکاری دەکەن و ڕۆژئاوا و شارەکانی سیستمی دەوڵەت نەتەوەی ڕۆژئاواش وەکو نمونە بۆ گۆڕانکاری نیشانی کۆمەڵگە دەدەن. لەم نوسینەدا هەوڵمداوە سەرنج ڕاکێشمە سەر ئەم بابەتە و ئەو تێگانە، وەکو دەریشکەوتووە ئەو تێگانە ناتوانن گۆڕانکاری بکەن و باشترنییان ناتوانن لە هەرباکۆس و ئەنکیدۆ زیاتر بۆ کۆمەڵگەی کوردی بکەن، کە خواستیان بە پشتیوانی دەرەکی و لەسەر بنەمای مۆدیلی دەرەکی، کۆمەڵگەی کوردستان بگۆڕن. دەبێت ئەو کەسانە خۆیان بگەیەننە ئەو قەناعەتەی وەکو پێشینان دەڵێن: گیا لەسەر بنجی خۆی دەڕوێت. یان: ڕێوی لەکونی خۆی هەڵگەڕێتەوە گەڕ دەبێت. ئێمەش دەتوانین بە پشت بەستن بە بنجەکەی خۆمان هەڵکشێین و گۆڕانکاری ئەنجام بدەین. کۆمەڵگەیەک کە هەزاران ساڵە بەشێکی زۆری تایبەتمەندیەکانی خۆی پاراستووە، بەبەرخۆدانی خۆی لەسەدەی بیستەمیشدا مەزنترین قارەمانی لە بەرانبەر پێوەرەکانی دەوڵەت نەتەوەدا نیشاندا و ئامادە نەبوو ببێتە خۆراکی

ئەو مۆدیلەی دەسەلآت. بێگومان لە سەدەی بیست و یەکەمدا نەک تەنیا بەرەنگاری دەبێتەوە، بەڵکو ئیتر مۆدیلی خۆشی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان پەرەپێدەدا و چۆن لە کۆمەڵگەی سروشتیدا پێشەنگ بووە، لەم قۆناخەشدا کە ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بە کۆمەڵگەی دیموکرات ناودێری دەکات، کۆمەڵگەی کورد و کوردستان جارێکی تر ڕۆڵی پێشەنگی بەدەستدێنێتەوە.

دیارە دەرفەتی سیاسی، کۆمەلآیەتی و ئیداری کوردستان، ناوچەکە و جیهان بۆ قەڵەمبازێکی وەها گونجاوە. ئەمڕۆ لە ڕێگەی بیر و بۆچوونەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالانەوە کورد و تەڤگەری ئازادیخوازی گەلی کورد بەشی هەرەزۆری بۆ هەنگاوێکی بەو شێوەیە ئامادەن. ئەوەی جێگەی نیگەرانیە و پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشین ئەوەیە کە هێزەکانی شارستانی دەوڵەت لە ڕێگەی ختوکەدانی هەستی میللیگەرایی کوردییەوە لەهەوڵی ئەوەدان تازە بەتازە کورد بەناوی دروستکردنی دەوڵەتەوە خەریک بکەن، ئەمە لەکاتێکدایە کە مۆدیلی دەوڵەتی یەک نەتەوە لەسەر ئاستی دونیادا مایەپوچ بووە و ئەوانەی دایانهێنا بۆ خۆیان لە هەوڵی تێپەڕکردنی ئەو مۆدیلە دان. بەلآم ئەو هێزانە هەوڵی ئەوەش دەدەن کە دەستپێشخەری لە دەستی خۆیاندا بمێنێتەوە و هیچ کەس و کۆمەڵێکی تر دەستپێشخەری نەکەن و نەبنە پێشەنگی گۆڕانکاری. ئەو ڕاستیەش دەبینن کە ڕەوشی بابەتی کوردستان و ئەو مۆدیلەی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان پێشنیاری کردووە دەرفەتی سەرکەوتنی هەیە و ئەگەر سەریش بکەوێت ئەوا ئەوان پێیانوایە دونیاکەیان تێکدەچێت! هەر ئەمەش هۆکارە بۆ دەستگیرکردن و گۆشەگیرکردن و هەوڵدان بۆ مەحکومکردنی. کاتێک دەبینن بەتەنیا بەدەستگیرکردنی نەتوانرا خۆی و پرۆژەکەی بێ کاریگەر بکرێت، لە ئێستادا باس لە هەبوونی دەرفەت بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردی لە باشووردا دەکەن. بێگومان ئەمە زۆر جیاوازی لەوە نیە کە لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا هەندێک ڕۆشنبیرانی کوردیان هاندەدا بۆ پاراستنی خەلافەت کە کاتی بەسەر دەچوو.

لەکۆتاییدا دەمەوێت ئەوە بڵێم کە ئەم هەوڵەم سەرەتایەکە بۆ خوێندنەوەیەکی نوێ و جیاوازتر بۆ مێژووی کورد و کوردستان. لەم هەوڵەدا پشتم بەتێڕوانین و تێزەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بەستووە، ئەم هەوڵەشم لەو ڕوانگەیەوە نییە کە وەکو کەسێک سیاسەتی پەکەکە

یان (عەبدوڵڵا ئۆجالان) م لاپەسندە، بەڵکو لەو ڕوانگەیەوەیە کە عەبدوڵڵا ئۆجالان وەکو کەس خاوەنی تێز و خوێندنەوەیەکی نوێیە بۆ مێژوو بەگشتی و مێژووی کورد و کوردستان بەتایبەتی. بێگومان ئەگەر بەڕێزی کورد نەبوایە، ئەوا لە ئێستادا تێزەکانی ببونە سەرچاوە بۆ سەرجەم زانکۆ و پەیمانگەکانی جیهان. زانکۆ، پەیمانگە و ئەکادیمی و ڕۆشنبیرانی ئێمەش لە هەموو نوسین و بوارێکدا وەکو سەرچاوە ئاماژەیان پێ دەدا، بەڵام لە بەر ئەوەی کوردە و کوردیش نکۆڵی لێکراوە و ناسنامەکەی پەسند ناکرێت، ئەوا تێزەکانی عەبدوڵڵا ئۆجالانیش بیسەری کەمە. بەداخەوە بەشێکی ڕۆشنبیر و ئەکادیمیەکانی کوردستانیش تەنیا لە ڕوانگەی حزبیەوە سەیری بەڕێزی دەکەن و پێیان شەرمە وەکو سەرچاوەیەک سوود لە بیر و بۆچوونەکانی وەربگرن، یان ئەگەر سوودیشی لێ وەربگرن، ئەوا ئاماژەی پێ ناکەن. بەهیوام ئەم هەنگاوەی من ببێتە بەشدارییەکی باش بۆ ناساندنی تێزەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان و لەو ڕێگەیەوە ببێتە یارمەتیدەر بۆ خوێندنەوەیەکی بەرفراوان و زیاتر نزیکی ڕاستی بۆ مێژووی کورد و کوردستان.

٢٥ ی گەلاوێژی ٢٧١٥ ی کوردی
١٦ی ئەیلول ی ٢٠١٥ی زایینی عیسایی

وتەیەکی پێویست

ئەم پەرتووکە کە چاپی دووەمی «خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مێژووی کوردستان»ە، هەڤاڵی شەهید دیار غەریب (هەڤاڵ هەڵمەت) پێداچوونەوەیەکی وردی بۆ چاپی پێشووی کردووە. داوای لە منیش کرد کە دوا پێداچوونەوەی بۆ بکەم و ئینجا چاپی دووەمی بکرێتەوە. دەستم بە پێداچوونەوەی کرد. هێشتا تەواوم نەکردبوو، هەواڵی شەهیدبوونی هەڤاڵ هەڵمەتمان بیست. هەرچۆنێک بوو پێداچوونەوەکەیم تەواو کرد و ئامادەمان کرد بۆ چاپ، بەڵام زۆر بەداخەوە هەڤاڵ دیار غەریب ئەم چاپی دووەمەی بە چاوە گەشەکانی خۆی نەبینی. هاوکات لەگەڵ تەواوکردنی پێداچوونەوەکە، بە پێویستیشم زانی پووختەیەک لە ژیان و تێکۆشانی هەڤاڵ هەڵمەتیش لە کۆتایی ئەم پەرتووکەدا دابنێم.

حەسەن جودی

چەند دێڕێک

سەبارەت بە نووسەری شۆڕشگێڕ
شەهید دیار غەریب

دیار غەریب محەمەد (ناسراو بە هەڤاڵ هەڵمەت) لە ساڵی ١٩٧٣ لە گوندی سێوسێنانی قەرەداغ، لە خێزانێکی وڵاتپارێز و دڵسۆزی خاک و گەل لە دایکبوو. خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی لە سلێمانی تەواو کرد.

- لە ساڵی ١٩٩٥- ١٩٩٦ بەشی فیزیای لە کۆلێژی زانستەکانی زانکۆی سەلاحەددین لە هەولێر تەواو کرد.
- هێشتا لە زانکۆ بوو کە بە بزووتنەوەی ئازادی پەکەکە و فیکری ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجەلان ئاشنا دەبێت. لەمیانەی خوێندنەوەی بەردەوامی ئەدەبیاتی فیکری و سیاسی ڕێبەر ئاپۆ و پەکەکە و گفتوگۆی گەرمی لەگەڵ هاوڕێیان و هەڤاڵانیدا بەردەوام بوو.
- بەمەش لە ساڵی ١٩٩٥دا ئاستی باوەڕیی و بڕیارداریی خۆی گەیاندە تەڤلیبوونی شۆڕشگێڕانەی مەزن بۆ ناو ڕیزەکانی ڕێکخستنی پەکەکە.
- وەک گەنجێکی خوێندەڤانی هوشیار بەشداریی لە کۆنفرانسی دامەزراندنی «یەکێتی خوێندەڤانان و لاوانی وڵاتپارێزی کوردستان YXLWK»دەکات و لەگەڵ هەڤاڵانییدا ڕۆڵێکی بەرچاویان بینی لە هوشیارکردنەوە و بەرێکخستنکردنی گەنجان و لاوانی باشوور. هەروەها نووسەرێکی چالاکی ئەوکاتەی گۆڤاری «ڕۆژ»ی خوێندەڤانان و لاوان بوو.

- لە ساڵانی ١٩٩٧- ١٩٩٨دا دەچێتە گۆڕەپانی سەرۆکایەتی و بەدیداریی ڕێبەر ئاپۆ شاد دەبێت. لە گۆڕەپانی سەرۆکایەتییدا، بە جۆشوخرۆشێکی شۆڕشگێڕانەوە بەشداریی لە خوولەکانی پەروەردەی سەرۆکایەتی دەبێت و بە شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنەکانی سەرنجی ڕێبەر ئاپۆ و هەڤاڵانی بۆلای خۆی ڕادەکێشێت و دەبێتە ئومێدێکی مەزنی ڕێبەر ئاپۆ و هەڤاڵەکانی.
- لە ساڵی ٢٠٠٠ دا وەک کادیرێکی پێشەنگی گەل لە کار و خەباتی یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK» دا بینی و هەوڵێکی زۆری بۆ پەروەردەکردن و ڕێکخستنکردنی چین و توێژەکانی گەل دەدا.
- لە ساڵی ٢٠٠١ – ٢٠٠٢دا لەگەڵ هەڤاڵ ڤیان کارۆخ و دەستەیەک لە هەڤاڵانیدا ئامادەکاریی بۆ یەکەمین کۆنگرەی دامەزراندنی پارتی چارەسەریی دیموکراتی کوردستان – پەچەدەکە کرد و لە بەهاری ٢٠٠٢دا پچدک دادەمەزرێنن و دەبێتە ئەندامی ئەنجوومەن و ئەندامی دەستەی کارگێڕیی پچدک.
- لە کۆنگرەی دووەم و سێیەمیشدا وەک ئەندامی دەستەی کارگێڕیی و مەکتەبی سیاسی هەڵدەبژێردرێتەوە.
- کۆنگرەی چوارەمدا وەک سەرۆکی پارتی چارەسەری هەڵبژێردرا.
- لەکۆنگرەی پێنجەمیشدا وەک هاوسەرۆکی پەچەدەکە هەڵبژێردرایەوە.
- لەنێوان ساڵانی ٢٠١٤ تا ڕۆژی شەهیدبوونی لەچوارچێوەی سیستەمی کۆما جڤاکێن کوردستان –کەجەکە-دا گەلێک ئەرک و بەرپرسیارێتی ڕێکخستنی لە ئەستۆ گرتووە.
- ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی پەکەکە و ئەندامی کۆنسەی سەرۆکایەتی گشتی کەجەکە بوو.
- هاوکات لەگەڵ ڕاپەڕاندنی ئەرکە ڕێکخستنیی و سیاسییەکانیدا؛ وەک ڕۆژنامەوانێکی بوێر و زرنگ لەچەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی بزووتنەوەی ئازادیدا وتار و لێکۆڵینەوەی نووسیوە. لەوانە: (بزاڤی چارەسەری، چارەسەری، ڕۆژی وڵات، ئازادی کۆمەڵگە) .
- گەلێک سیمینار و کۆڕی لە شار و شارۆچکەکاندا بۆ خەڵک کردووە.
- چەندین ڕۆژنامە و گۆڤار و کەناڵی تەلەفیزیۆنی و ڕادیۆیی چاوپێکەوتنی لەگەڵدا کردووە.

- له ئەکادیمیاکانی پەروەردەیی لەنێو بزووتنەوەی ئازادیخوازییدا گەلێک وانەی پێشکەش کردووە.
- هەروەها چەندین پەڕتووک و نامیلکەی ناوازەی نووسیوە و بەچاپ گەیاندووە.
- له ڕۆژی ٥ی تەممووزدا لەهێرشێکی ئاسمانیی فڕۆکە جەنگییەکانی ڕژێمی فاشیستی تورکیا و بە چاوساخی سیخوڕان و بەکرێگیراوان لەگەڵ دوو لە هەڤاڵانی بەناوەکانی دەڤران و شاهین لە «هەرێمەکانی پاراستنی مەدیا» شەهید بوون و تەڤلی کاروانی ڕێگەی تێکۆشانی ئازادی بوون.

نامیلکە و پەرتووکە چاپکراوەکانی:

١. کورتە مێژووی باشووری کوردستان و عێراق – ٢٠١١- سلێمانی
٢. مانیفێستۆی گەنجانی باشووری کوردستان – ٢٠١٥- سلێمانی – چاپخانەی ئازادی.
٣. قەیرانی سیستەم و پرسی پێشەنگایەتی لە باشووری کوردستان – ٢٠١٥- سلێمانی.
٤. سیستەمی هاووڵاتی ئازاد وەکو پرۆژەیەک بۆ چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگە - ٢٠٠٩- سلێمانی.
٥. هەڵوەستەیەک دەربارەی ئایین و باوەڕمەندیی -٢٠١٧ - سلێمانی
٦. خۆبەڕێوەبەری دیموکراتی – ٢٠١٧ - سلێمانی
٧. خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ مێژووی کوردستان – چاپی یەکەم – ٢٠١٦- سلێمانی- چاپخانەی شڤان

هەندێک وێنە و بەڵگەنامە

بەراوردێک لە نێوان داواکاری شاندی کورد لە کاتی شێخ مەحمود و سەردەمی ئێستادا

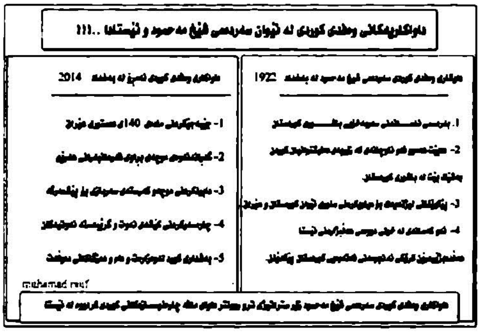

دەقی پەیماننامەی سایکس ـ پیکۆ، نیسان ـ ئایار ۱۹۱٦، بەشی تایبەتی بریتانیا و فەڕەنسا

ماددەی یەکەم:

فەڕەنسا و بەریتانیای مەزن ئامادەن دان بە هەر دەوڵەتێکی عەرەبی سەربەخۆدا بنێن و بیپارێزن، یاخود دان بە هەر هاوپەیمانیەتێکی عەرەبی سەربەخۆ، یان هاوپەیمانیەتی عەرەبی کە لەژێر سەرۆکایەتی عەرەبدا بن لە ناوچەکانی: (أ)- (ناوخۆی سوریا)، (ب)- (ناوخۆی عیراق)، کە لە

نەخشەی هاوپێچدا دیارن و فەرەنسا لە ناوچەی (أ)و بەریتانیا لە ناوچەی (ب) مافی بەرایی هەیە لە پڕۆژەکان و قەرزە ناوخۆییەکان و فەرەنسا تاکلایەن (یەکلایەنە دەبێت لە ناوچەی (أ)و بریتانیاش لە ناوچەی (ب) بە پێشکەشکردنی راوێژکاران و کارمەندانی بیانی بەپێی داواکاری عەرەبی، یاخود، هاوپەیمانی حکومەتە عەرەبییەکان.

ماددەی دووەم:

فەرەنسا رێپێدانی هەیە لە ناوچەی شین (بەشی کەنارەکانی سوریا) و بریتانیاش ناوچەی سوور (بەشی کەنارەکانی عیراق لە بەغداد تاوەکو کەنداوی فارس) بۆ دامەزراندنی هەر جۆرە فەرمانڕەواییەک کە ئارەزوویان لێ بێت، بەشێوەیەکی راستەوخۆ، یاخود لەرێی، یان بەهۆی چاودێریکردنەوە، ئەوەش دوای ئەوە دەبێت کە رێککەوتن لەگەڵ حکومەت، یاخود، هاوپەیمانییەتییە عەرەبییەکان، دەکرێ.

ماددەی سێیەم:

ئیدارەیەکی نێودەوڵەتی لە ناوچەی رەش (فەلەستین) پێکدەهێندرێ، شێوەکەشی، دوای راوێژی روسیا و بە رێککەوتن لەگەڵ هاوپەیمانان و نوێنەری شەریفی مەککە، دیاریدەکرێ.

ماددەی چوارەم:

بەریتانیا ئەمەی خوارەوە بەدەست دێنێ:

- بەنداوەکانی حەیفا و عەککا.
- بەشێکی دیاریکراو لە ئاوەکانی دیجلە و فورات لە ناوچەی (أ) بۆ ناوچەی (ب) مسۆگەر دەکرێ و لە لایەن خۆشیەوە حکومەتی خاوەنشکۆ بەڵێن دەدات نەچێتە هیچ دانوستانێک لەگەڵ دەوڵەتێکی دیکە، بە مەبەستی دەستبەردان لە قوبرس، تەنیا لەو کاتەی نەبێت کە پێشوەخت حکومەتی فرەنسی پەسندبوونی خۆی نیشان دابێت.

ماددەی پێنجەم:

بەنداوی ئەسکەندەرونە بۆ بازرگانی ئیمپراتۆریەتی بەریتانی ئازاد دەبێت و هیچ مامەڵەیەکی جیاواز لە باجەکانی بەنداوی ناکەوێتە سەر و هیچ ئاسانکارییەکی تایبەتیش بۆ کەشتیوانی و کەلوپەلەکانی بەریتانی رەتناکرێنەوە و رێپێدانی ئازادی گواستنەوەی کەلوپەلەکانی بریتانیا لەرێگای ئەسکەندەرونە و هێڵە شەمەندەفەرە نوێیەکان لە ناوچەی شین دەبێت، جا چ لە ناوچەی سوور یاخود هەردوو ناوچەی (أ)و (ب)دا هەبن یان لێیهوە دەربچن و هیچ مامەڵەیەکی جیاوازیش «راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ» لە هەر هێڵێکی شەمەندەفەر یان هەر بەنداوێک لە بەنداوەکانی ئاماژە بۆکراوی ناوچەکانەوە جێبەجێناکرێ کە پەیگیری کەلوپەل و کەشتییەکانی بەریتانی بێت.

بەنداوی حەیفا-ش بۆ بازرگانی فەرەنسا و ناوچەکانی ژێرپارێز و دابڕگەکانی ئەو ئازاد دەبێت و هیچ جیاوازیەک ناکرێ لە مامەڵەکان و ئاسانکارییەکانی کەشتیوانی و کەلوپەلە فەرەنسییەکان رەتناکرێنەوە و گواستنەوەی کەلوپەلە فەرەنسییەکان لە رێگای حەیفا و هێڵە ئاسنینەکانی بەریتانیا لە ناوچەی رەش، ئازاد دەبێت، جا ئەو کەلوپەلانە هەناردەکراو بن لە ناوچەی شین یاخود سوور یان ناوچەکانی (أ)و (ب) یاخود هاوردەکراو بن. نابێ هیچ جۆرە جیاوازیەکیش بکرێ لە مامەڵەکردن کە پەیوەست بن بە کەشتییەکانی فەرەنسا لە هەر هێڵێک لە هێڵەکانی ئاسنین و هەر بەنداوێک لە بەنداوە ئاماژەبۆکراوەکان.

ماددەی شەشەم:

هێڵی ئاسنینی بەغداد لە ناوچەی (أ) ناگەڕێتەوە ئەودیو موسڵ لە باشوور، بەهەمانشێوە ناگەڕێتەوە ناوچەی (ب) بۆ ئەودیو سامەرا لە بەشی باکور تا ئەوکاتەی هێڵێکی ئاسنین بۆ بەغداد دروست دەکرێ کە بە حەلەبەوە تێپەڕێ و لە دۆڵی فوراتیش گوزەر بکات، ئەمەش دەبێت بەهاوکاری هەردوو حکومەت بێت.

ماددەی حەوتەم:

بەریتانیای مەزن مافی هەیە، هێڵێکی ئاسنین دروست بکات و بەڕێوەی ببات و تاکە خاوەنی بێت کە حەیفا بە ناوچەی (ب) بگەیەنێ، جگە لەوەش، مافی بەردەوامی هەیە بۆ گواستنەوەی سەربازەکانی لەهەر کاتێک بێت و بەدرێژایی ئەم هێڵە. هەروەک دەبێت لای هەردوو حکومەت ئەوە بزاندرێ کە ئەو هێڵە پێویستە ئاسانکاری گەیاندنی حەیفا بە بەغداد بکات، ئەگەریش واهاتەپێش کە هێڵی گەیاندن لە ناوچەی رەش نەهاتەپێش بەهۆی بەربەستی هونەری و تێچوونی زۆری هەڵسوڕاندنییەوە کە ببێتە هۆی رێگرتن لەبەردەم دروستکردنییەوە، ئەوا حکومەتی فەرەنسی ئامادەیە رێ بە تێپەڕین بدات بە رێگای بربورە، ئوم قەیس، ئیدار، غەستا، مەغایر، پێش ئەوەی بگاتە ناوچەی (ب).

ماددەی هەشتەم:

باجی گومرگی تورکی تا بیست ساڵ بەردەوام دەبێت لە هەموو بەشەکانی هەردوو ناوچەی شین و سوور و هەردوو ناوچەی (أ)و (ب)، هیچ رێژەیەکیش ناخرێتە سەر باجەکان و رێسای نرخاندنیش لە باجەکان بە رێسای هەمانشێوە وەرناگیرێ، مەگەر بە رێککەوتنی نێوان هەردوو حکومەت بێت و نابێ گومرگی ناوخۆیی لەنێوان ناوچەیەک و ناوچە ئاماژە بۆکراوەکانی سەرەوە دابمەزرێ، سەپاندنی هەر باجێکی گومرگیش لەسەر کەلوپەلە نێردراوەکانی ناوخۆ لەناو بەنداو دەبێت و دەدرێتە بەشی کارگێڕی ئەو ناوچەیەی کەلوپەلەکانی بۆ دەنێردرێ.

ماددەی نۆیەم:

بەپێی رێککەوتن، حکومەتی فەرەنسی هیچ دانوستانێک ناکات، لەهەر کاتێکدا بێت، بۆ دەستبەردان لە مافەکانی خۆی و بەبێ رەزامەندی پێشوەختی حکومەتی خاوەنشکۆ هیچ مافێکی لە ناوچەی شین ناداتە دەوڵەتێکی تر جگە لەو دەوڵەتە یاخود هاوپەیمانی دەوڵەتانی عەرەبی نەبێت، حکومەتی بەریتانیاش بەڵێن بە حکومەتی فەرەنسی دەدات کە هەمانشێوە لە ناوچەی سوور جێبەجێ بکات.

ماددەی دەیەم:

بەهۆی ئەوەی هەردووکیان پارێزەری دەوڵەتی عەرەبین، هەردوو حکومەتی بەریتانیا و فەڕەنسا ڕێکدەکەون بۆ ئەوەی دەوڵەتی سێیەم ڕێی پێنەدرێ و نەبێتە خاوەنی وڵات لە نیمچە دورگەی عەرەبی، هەروەک ڕێنادرێ هیچ بنکەیەکی دەریایی لە جەزائیر لەسەر کەنارەکانی دەریای سپی بەشی ڕۆژهەڵات دروست بکەن، بەڵام ئەوە نابێتە ڕێگرێک بۆ هەموار کردنەوەی سنورەکانی عەدەن کە لەوانەیە گرنگی خۆی هەبێت بەهۆی دوژمنایەتی ئەم دواییەی تورک.

ماددەی یازدەهەم:

دانوستانەکان لەگەڵ عەرەب، بەناوی هەردوو حکومەت و بەرێگای گونجاو بەردەوام دەبن بۆ دەستنیشانکردنی سنوری دەوڵەت یاخود هاوپەیمانی دەوڵەتی عەرەبی.

ماددەی دوازدەهەم:

جگە لەوەی ئاماژەی بۆکراوە، ڕێککەوتن کرا لەسەر ئەوەی کە هەردوو حکومەت چاوخشاندن بکەن بە هۆکارە پێویستییەکانی چاودێریکردنی هێنانی چەک بۆ وڵاتانی عەرەبی.

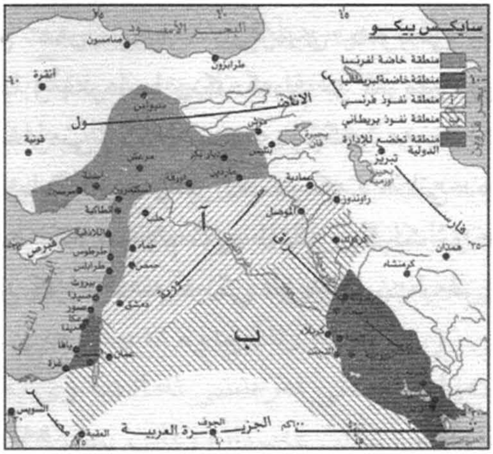

- هەرێمی شین ڕاستەوخۆ دەکەوێتە ژێر دەستی فەڕەنساوە
- هەرێمی سوور(جگەری) ڕاستەوخۆ دەکەوێتە ژێر دەستی بریتانیاوە
- هەرێمی هێڵداری شین دەکەوێتە ژێر چاودێری فەڕدنساوە
- هەرێمی هێڵداری قاوەیی دەکەوێتە ژێر چاودێری بریتانیاوە
- هەرێمی قاوەیی دەکەوێتە ژێر چاودێری نێودەوڵەتیەوە

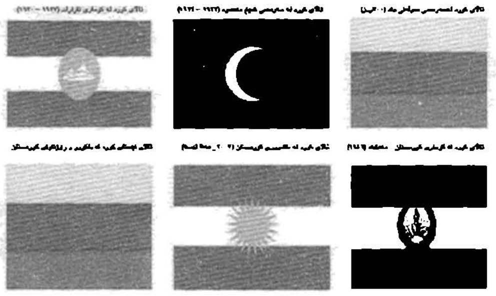

ئالای جولانەوە و حکومەتەکانی کوردستان لەچەند قوناخێکدا

نەخشەی کوردستانی سوور

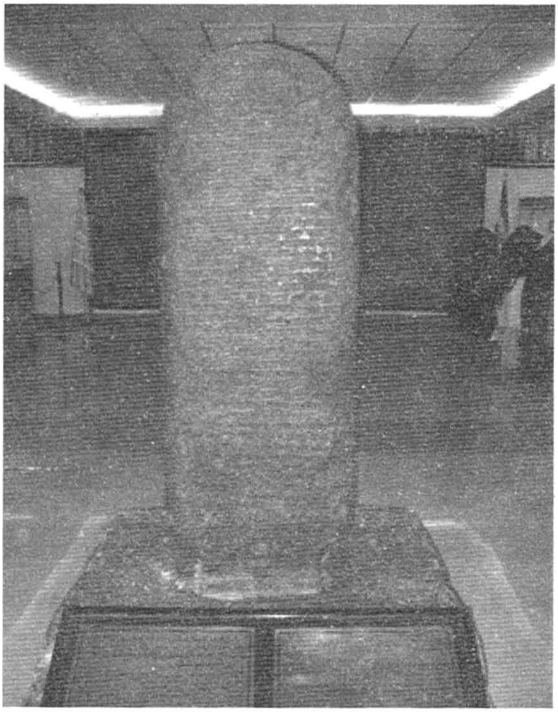

وێنەی کێلەشین لە مۆزەخانەی ئێراندا

دیمەنی یەکێک لە تۆپەکانی میر محەمەدی ڕەواندوز

بابا تاهیری عۆریان(هەمەدانی)

شەرەفخانی بەدلیسی

فەقێی تەیران

سەلاحەدینی ئەیوبی

مەستورەخانی ئەردەڵان

قەرە فاتم

ئەحمەدی خانی

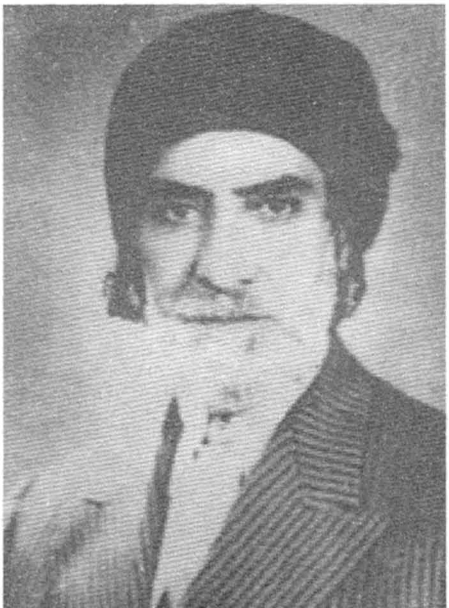

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

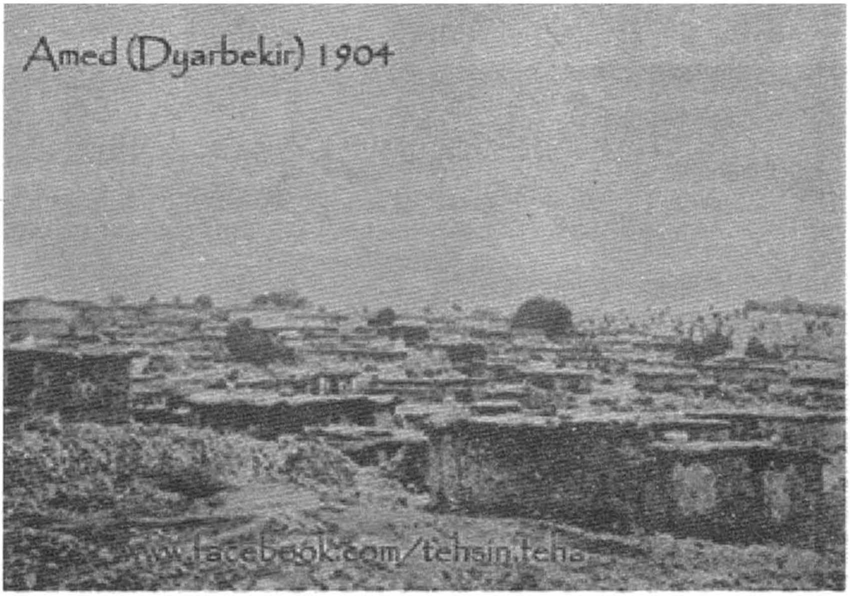

شاری ئامەدی باکووری کوردستان لە ساڵی ١٩٠٤ دا

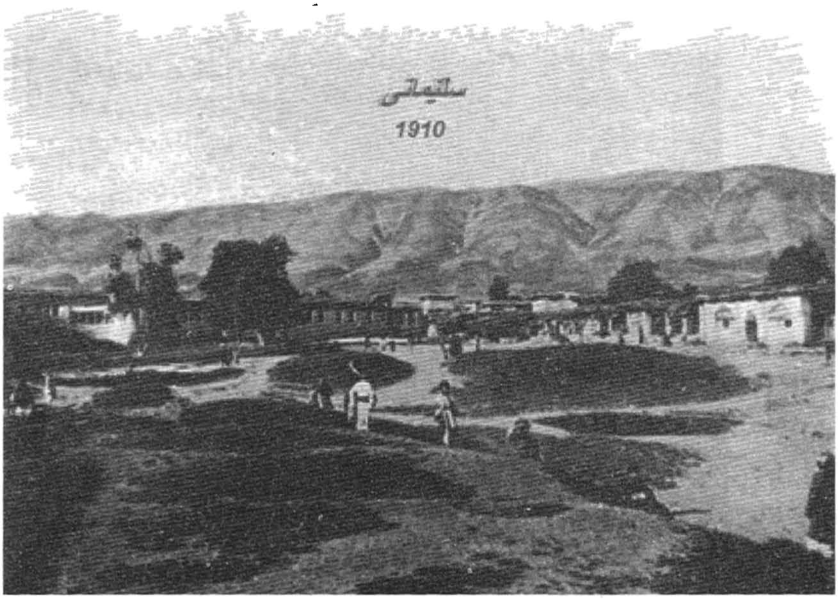

شاری سلێمانی لە ساڵی ١٩١٠ ز دا

شاری هەولێر لە ساڵی ١٩٢٨ ز دا

شێخ سەلامی دووەمی بارزانی لە ساڵی ١٩٠٦ دا

عادیله خانی جاف

قەدەم خێر

شێخ سەعیدی پیران

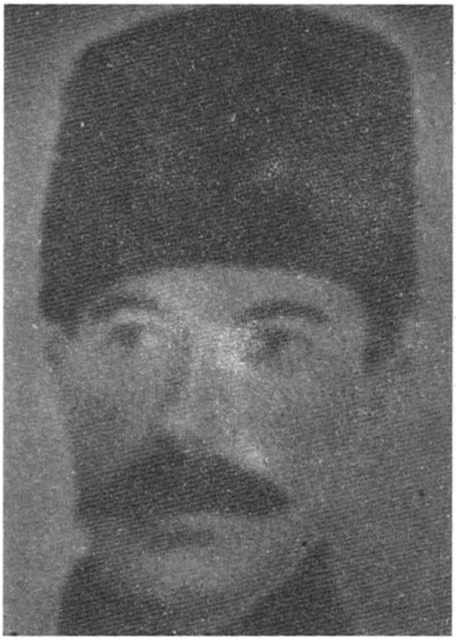

خالد جوبران

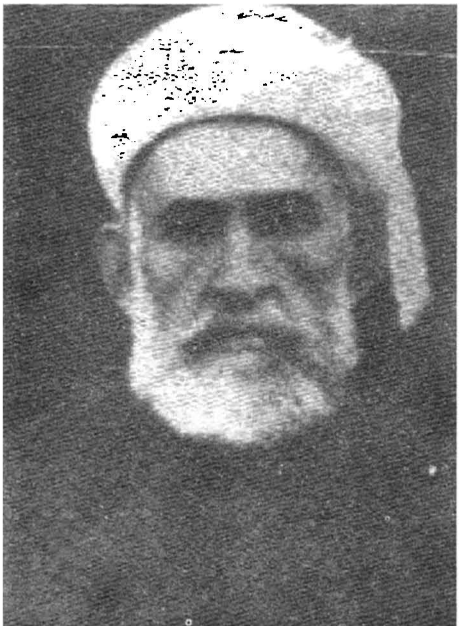

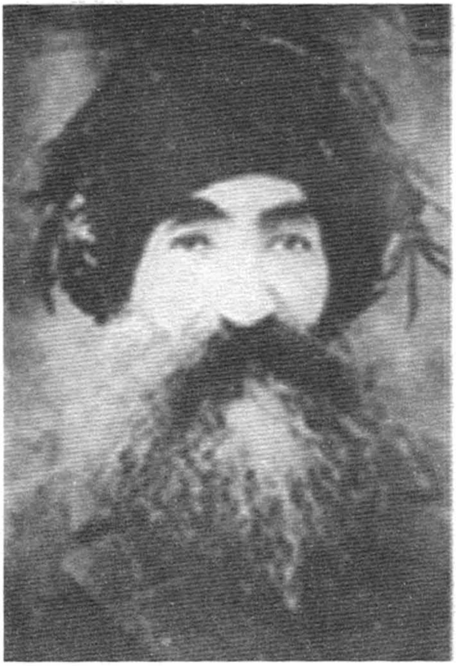

سەید ڕەزای دێرسیم

سمکۆخانی شکاک

بەسێ شاهێ هاوژینی سەید ڕەزای دێرسیم

عەلی شێر و زەریفە خاتونی هاوژینی

وێنەی سێ ژنە کوردی ڕۆژهەڵات لە ساڵانی ١٩٣٠کاندا

حەپسە خانی نەقیب

پێشەوا قازی محەمەد

جەلادەت بەدرخان

محەمەد ئەمین زەکی بەگ

پیرەمێرد ـ گۆران ـ فایەق بێکەس

ڕەوشەن بەدرخان

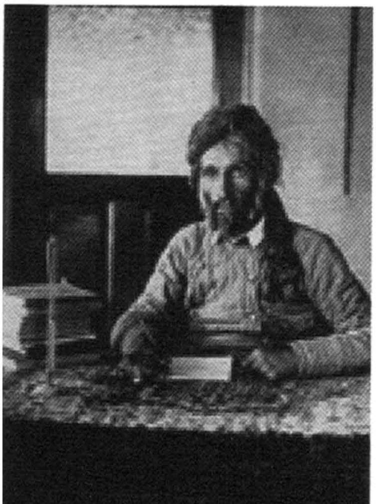

حسێن حوزنی موکریانی

لەیلا قاسم

مارگرێت

سەعیدی نورسی (بەدیعی زەمان)

لە ڕاستەوە جەمیل مەردۆخ، ئەحمەد تۆفیق، سلێمانی موعینی، نەناسراو، مەلا مستەفای بارزان

ئیبراهیم ئەحمەد

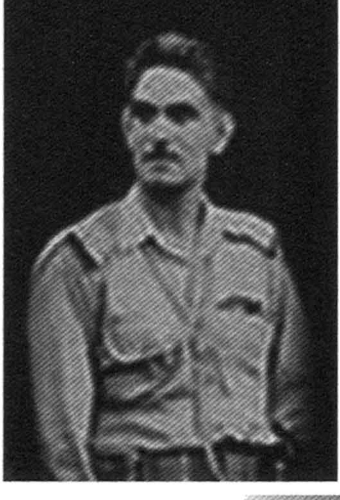

عەبدولکەریم قاسم

مەلا مستەفا بارزانی و سەدام حسێن

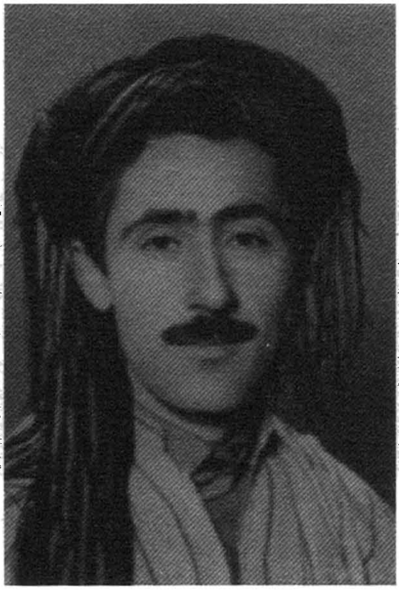

سولەیمانی موعینی

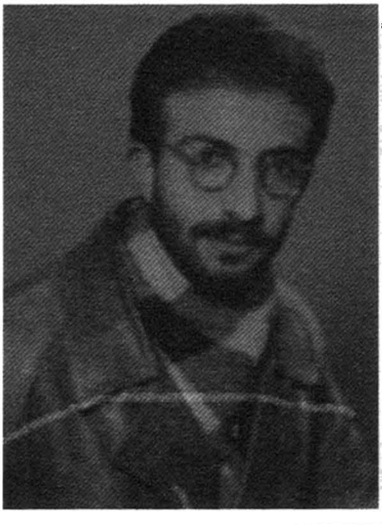

فایەق بوجاق

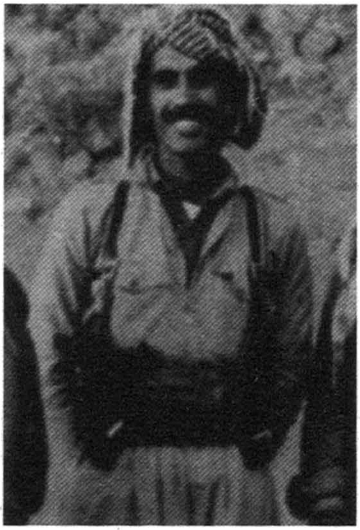

عەلی عەسکەری

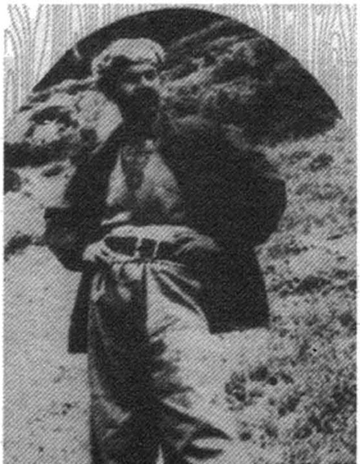

سەعید قرمزی تۆپراق (دکتۆر شڤان)

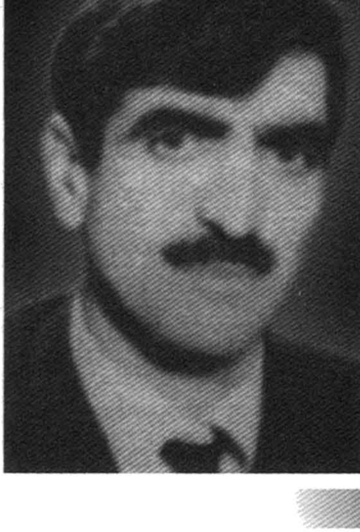

سەعید ئەلچی

سەیدا سالح یوسفی و خانەوادەکەی لە نەغەدە سالی ١٩٧٥ز

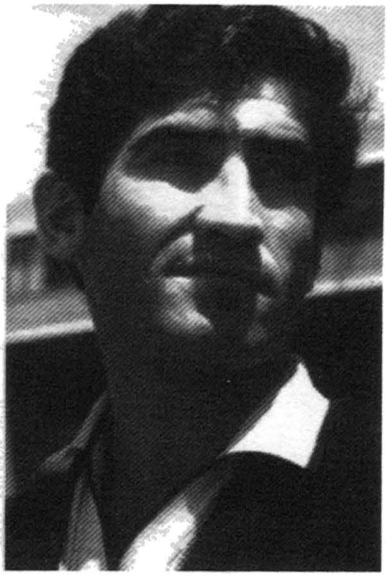

فوئاد مستەفا سولتانی (کاک فوئاد)

ئیحسانی نوری پاشا و یاشار خانمی هاوژینی

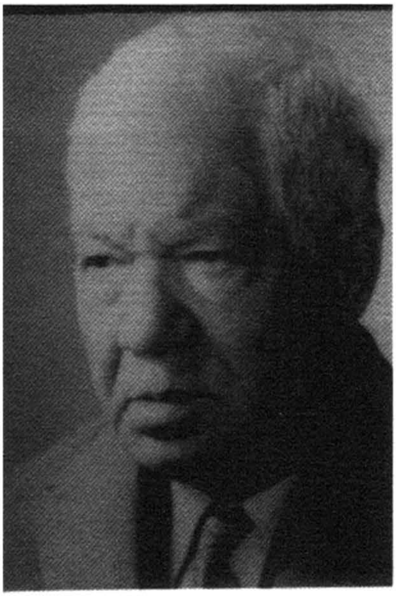

هونەرمەند مامۆستا عەلی مەردان

مامۆستا هێمن

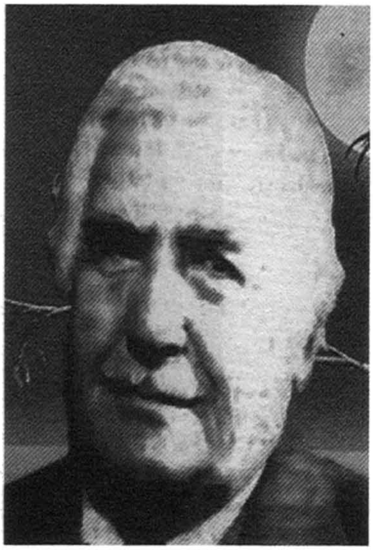

جگەرخوێنی شاعیر

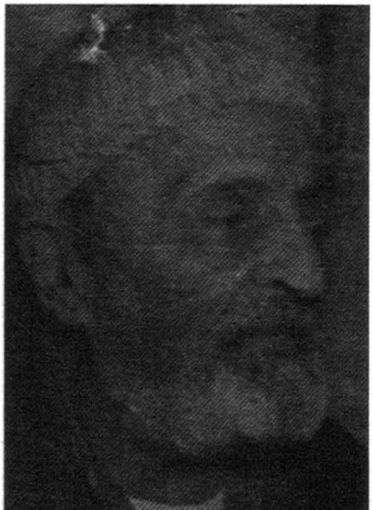

عوسمان سەبری

دکتۆر عەبدولڕەحمانی قاسملو

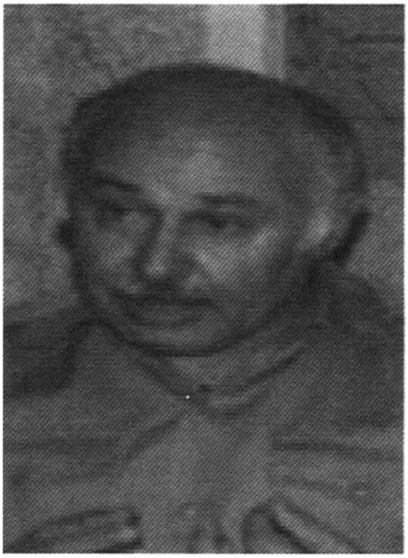

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی

هونەرمەند عایشە شان

عارەبی شەمۆ

کاوە عەلی (شەهید دکتۆر سیروان)

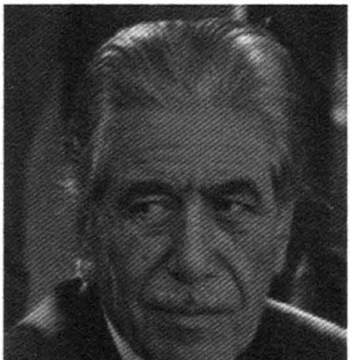

کەلیمولای تەوەحودی(کانیمال)

چەپکێک لە وێنەکانی

شەهید دیار غەریب

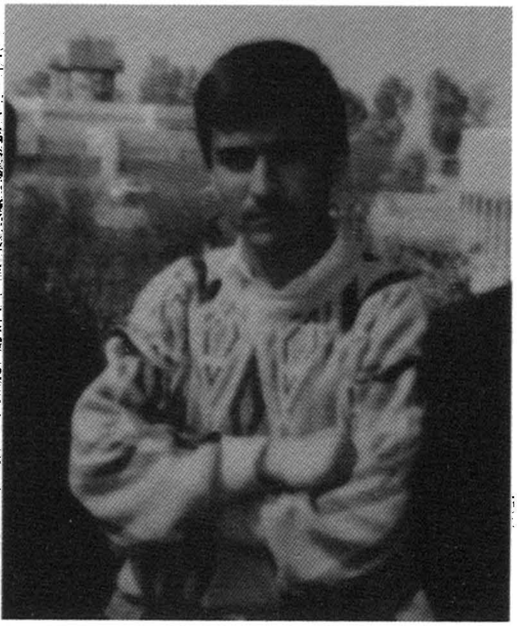

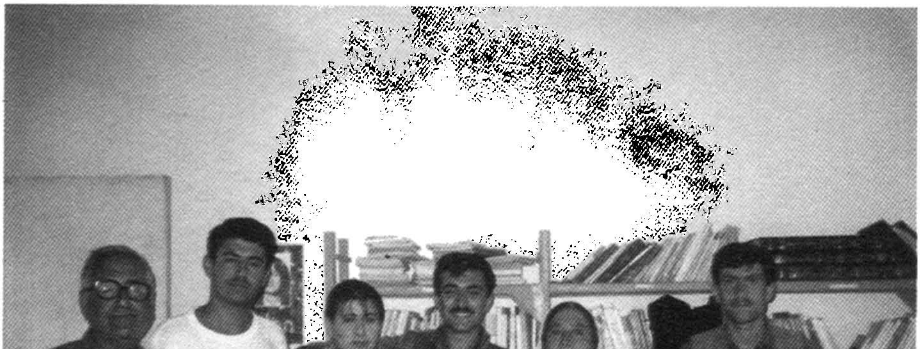

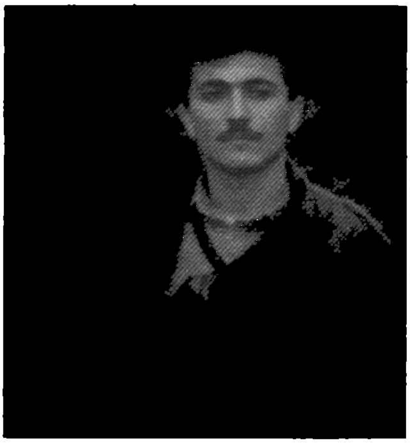

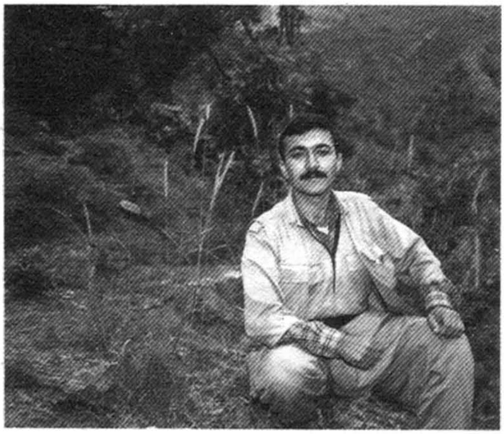

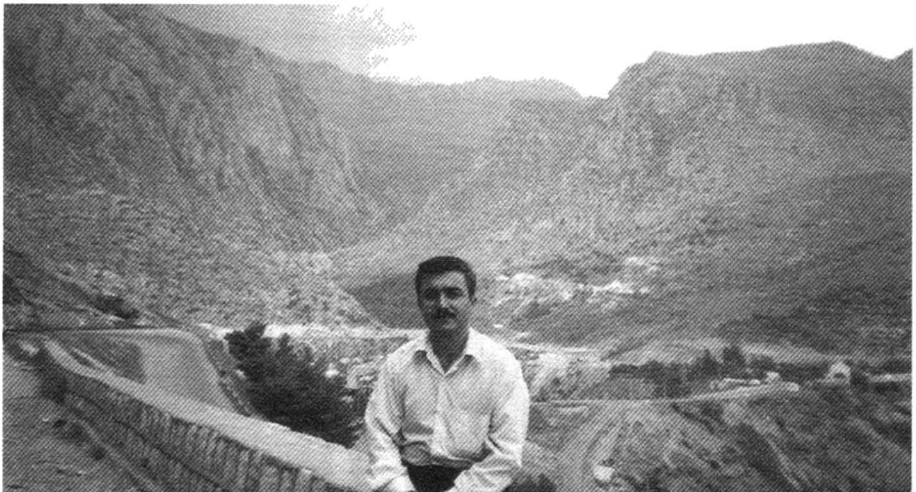

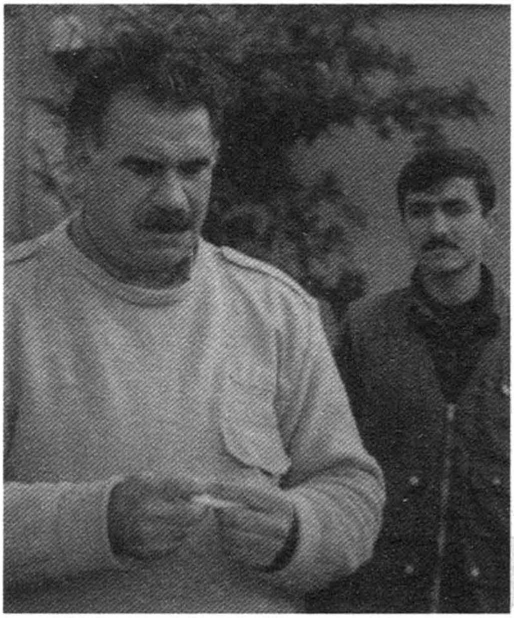

یەکەمین

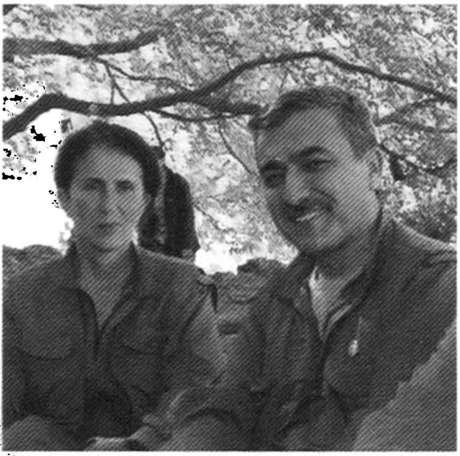

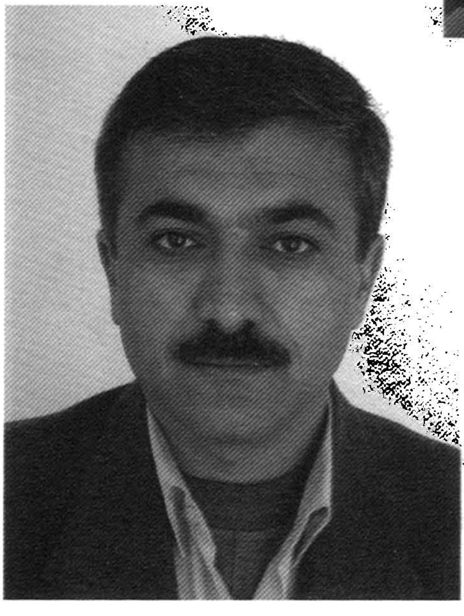

5.ORTADOĞU

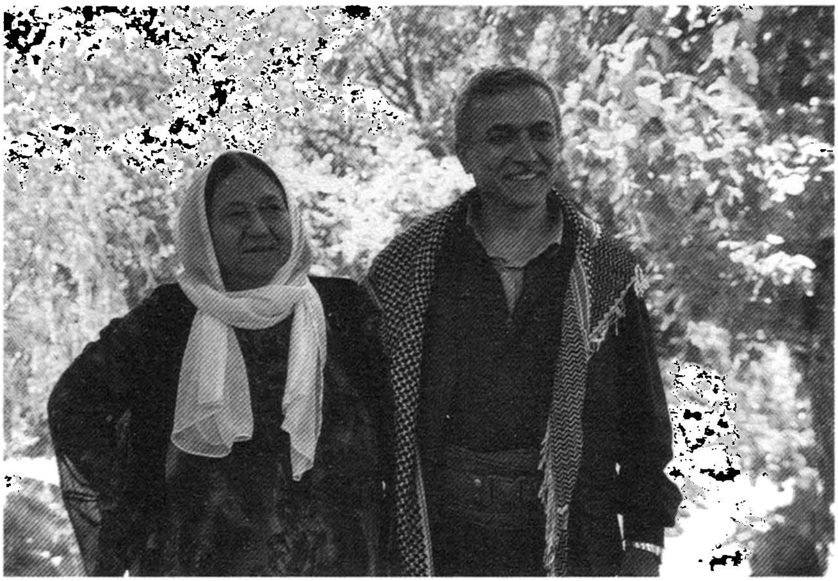

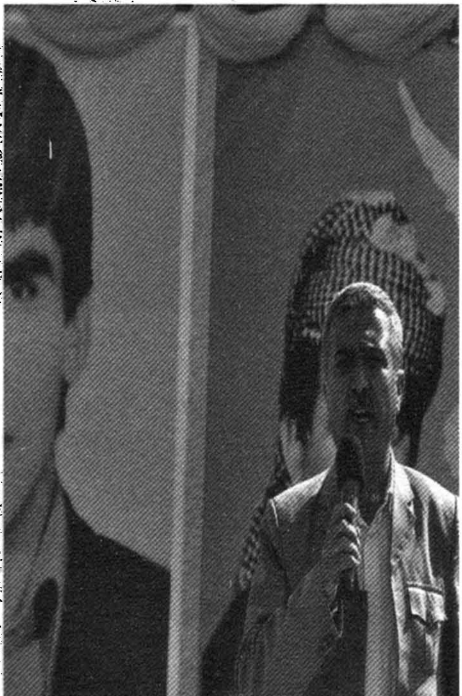

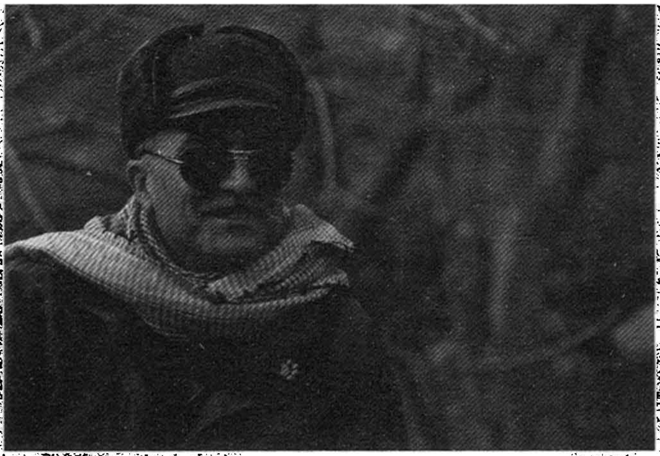

SAKÎNE CANSIZ A
DEWREYA PERWERDE
S. ATAKAN

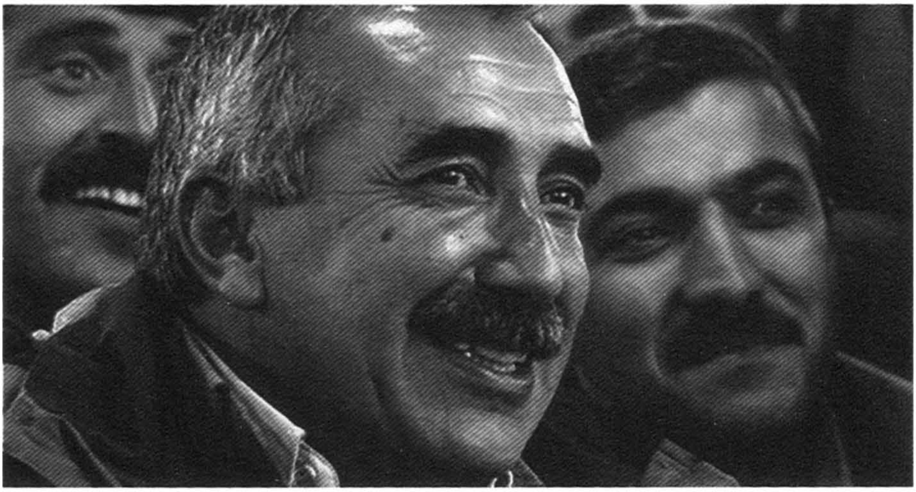

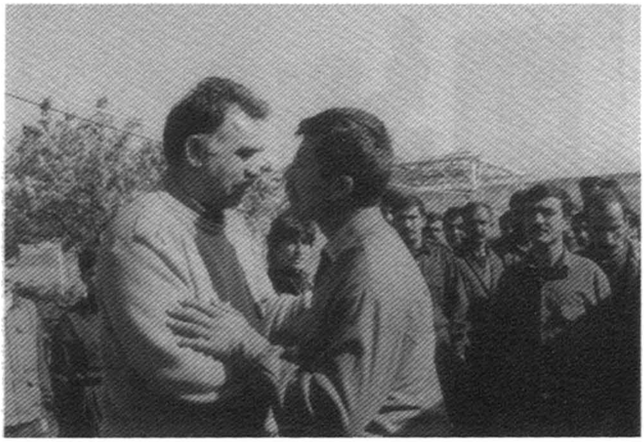

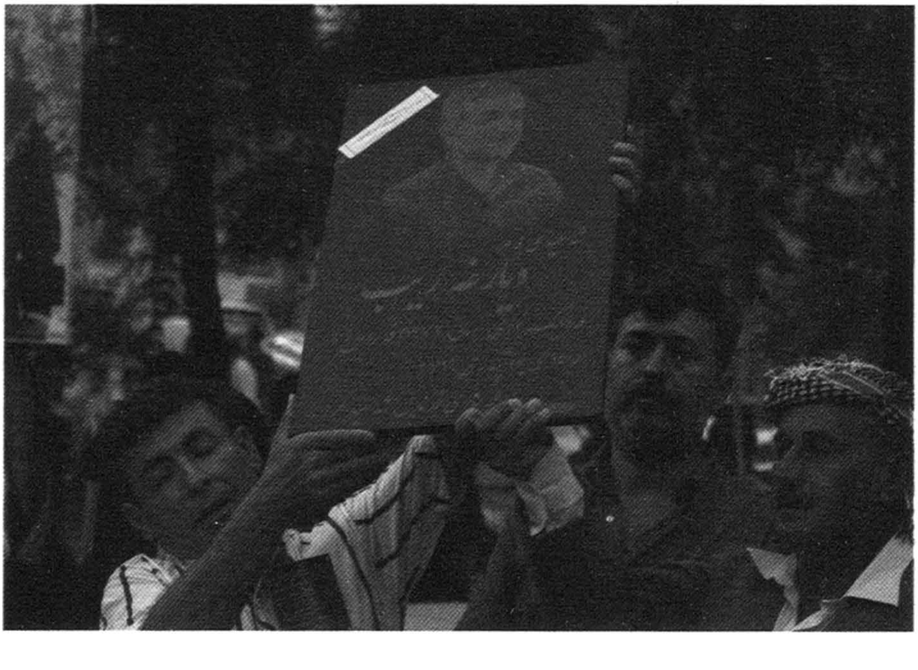

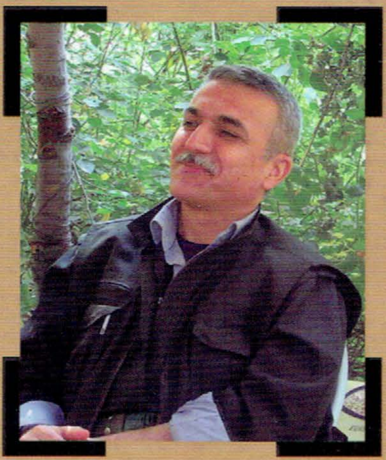

ئەم هەوڵەم سەرەتایەکە بۆ خوێندنەوەیەکی نوێ و جیاوازتر بۆ مێژووی کورد و کوردستان. لەم هەوڵەدا پشتم بەتێڕوانین و تێزەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان بەستووە، ئەم هەوڵەشم لەو ڕوانگەیەوە نییە، کە وەکو کەسێک سیاسەتی پەکەکە یان (عەبدوڵڵا ئۆجالان)م لاپەسندە، بەڵکو لەو ڕوانگەیەوەیە کە عەبدوڵڵا ئۆجالان وەکو کەس خاوەنی تێز و خوێندنەوەیەکی نوێیە بۆ مێژوو بەگشتی و مێژووی کورد و کوردستان بەتایبەتی، بێگومان ئەگەر بەڕێزی کورد نەبوایە، ئەوا لە ئێستادا تێزەکانی ببونە سەرچاوە بۆ سەرجەم زانکۆ و پەیمانگەکانی جیهان. زانکۆ، پەیمانگە و ئەکادیمی و ڕۆشنبیرانی ئێمەش لە هەموو نوسین و بوارێکدا وەکو سەرچاوە ئاماژەیان پێ دەدا، بەڵام لە بەر ئەوەی کوردە و کوردیش نکۆڵیلێکراوە و ناسنامەکەی پەسند ناکرێت، ئەوا تێزەکانی عەبدوڵڵا ئۆجالانیش بیسەر و خوێنەری کەمە. بەداخەوە بەشێکی ڕۆشنبیرو ئەکادیمیەکانی کوردستانیش تەنیا لە ڕوانگەی حزبییەوە سەیری بەڕێزی دەکەن و پێیان شەرمە وەکو سەرچاوەیەک سوود لە بیرو بۆچوونەکانی وەربگرن، یان ئەگەر سوودیشی لێ وەربگرن، ئەوا ئاماژەی پێ ناکەن. بەهیوام ئەم هەنگاوەی من ببێتە بەشدارییەکی باش بۆ ناساندنی تێزەکانی ڕێبەر عەبدوڵڵا ئۆجالان و لەو ڕێگەیەوە ببێتە یارمەتیدەر بۆ خۆیدنەوەیەکی بەرفراوان و زیاتر نزیکی ڕاستی بۆ مێژووی کورد و کوردستان.

٢٥ ی گەلاوێژی ٢٧١٥ی کوردی
١٦ی ئەیلولی ٢٠١٥ی زایینی عیسایی